

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน กรณีลุ่มน้ำชี

โดย

นางสาวสดใส	สร้างไทรก
นางสาวธีรดา	นามไผ่
นายเลิศศักดิ์	คำคงศักดิ์
นายพิชาญ	ทิพวงศ์
นายสุพจน์	สิงห์คะจันทร์
นายบุญทอง	สะดวก
นางสาวมาลี	สุปันดี
และนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำชี	

ชุดโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

หัวหน้าโครงการวิจัย ศ. เสน่ห์ จามริก

หัวหน้าโครงการภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นายสนั่น ชูสกุล

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

พฤศจิกายน ๒๕๔๙

บทคัดย่อ (Abstract)

การวิจัยสิทธิชุมชนลุ่มน้ำชี เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการระหว่างปี ๒๕๔๖ - ๒๕๔๙ ในพื้นที่ลุ่มน้ำชี บ้านหนองตู จังหวัดขอนแก่น บ้านท่าลาดจังหวัดร้อยเอ็ด และเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ซึ่งชุมชนได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาในพื้นที่และผลกระทบจากการสร้างเขื่อนโครงการโขง ชี มูล นักวิจัยเป็นนักพัฒนาองค์กรเอกชนที่ทำงานร่วมกับชาวบ้านมาแต่เดิมและใช้กระบวนการวิจัยเป็นเครื่องมือสร้างการเรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนร่วมกันกับ “นักวิจัยไทบ้าน” ตลอดระยะเวลา ๓ ปี คำถามสำคัญของการวิจัย คือ ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาความสามารถในการใช้สิทธิจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนได้อย่างไร ?

ข้อค้นพบของการวิจัย คือ

๑) ชุมชนลุ่มน้ำชีมีฐานทรัพยากรหลากหลายแบบระบบป่าดิบบริเวณต้นน้ำชี ระบบป่าโคก อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง และนิเวศน์ทุ่งพืชมาน้ำที่ตอนใต้ของพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนปลายมีประวัติการตั้งถิ่นฐานในระยะ ๑๐๐ - ๒๕๐ ปีที่ผ่านมา ชุมชนมีฐานเศรษฐกิจแบบยังชีพที่พอเพียง มีการสั่งสมวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง มีระบบการปกครองตนเอง เป็นรากฐานที่เข้มแข็งของระบบสิทธิชุมชน

๒) ระบบสิทธิชุมชน มีองค์ประกอบสำคัญ คือ “หลักคุณค่า” คือ เชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ศีลธรรมตามหลักพุทธศาสนา หลักอาวุโส หลักความยั่งยืน หลักทรัพย์สินและผลประโยชน์ส่วนรวม และหลักยุติธรรม ฐานะของสิทธิชุมชนในสังคมและในรัฐ แม้ไม่มีกฎหมายรับรอง แต่สิทธิชุมชนก็มีตัวตนอยู่จริงในวิถีของชุมชนและสังคม

๓) ชุมชนสามารถพัฒนาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างมีประสิทธิภาพ มีความยั่งยืนและเป็นธรรม โดยประสมประสานจารีตประเพณีและการจัดการสมัยใหม่ด้วยสร้างการมีส่วนร่วมจากภายนอกในสัดส่วนที่เหมาะสม

๔) การละเมิดสิทธิชุมชนโดยรัฐเกิดขึ้นบนเงื่อนไขของการครอบงำทางด้านความรู้และอุดมการณ์จากรัฐ เงื่อนไขทางกฎหมายที่ไม่รับรองสิทธิชุมชน และเงื่อนไขทางวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ที่สร้างจิตสำนึกแก่ชุมชนให้เป็น “ผู้สยบยอมต่ออำนาจรัฐ”

๕) กรณีการละเมิดสิทธิชุมชนลุ่มน้ำชี ชาวบ้านได้สร้างกระบวนการเรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนโดยการส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน มีการเรียนรู้ปัญหาจากกลุ่มเล็ก ๆ มีการจัดตั้งองค์กร ขยายเครือข่าย การใช้สิทธิตามช่องทางทางการเมืองปกติ ชาวบ้านได้ใช้ปฏิบัติการเพื่อสร้างดุลอำนาจใหม่และสร้างช่องทางใหม่ในการแก้ปัญหาเกิดนวัตกรรมของการใช้สิทธิชุมชนอย่างหลากหลาย เช่น การสร้างพื้นที่ทางสังคม การใช้วัฒนธรรมท้องถิ่นในการเคลื่อนไหว

ขณะเดียวกันก็มีการสร้างความเข้มแข็งขององค์กรโดยการจัดองค์กรแบบเวที เครือข่าย การสร้างทางเลือกอาชีพ การจัดการป่าชุมชน การจัดตั้งกองทุนสวัสดิการ จัดตั้ง กลุ่มออมทรัพย์ และการยกระดับกระบวนการเรียนรู้ให้เท่าทันสถานการณ์ใหม่

๖) กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสิทธิชุมชน คือ องค์กรภายนอกต้อง ให้ข้อมูลและสนับสนุนส่งเสริมให้องค์กรชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างเท่าทันสถานการณ์ และลุกขึ้นมาใช้สิทธิของตน และเชื่อมโยงให้เกิดการมีส่วนร่วมของภาคส่วนในการแก้ปัญหาและ องค์กรภายนอกต้องทำงานร่วมกับชุมชนอย่างเกาะติดต่อเนื่อง

๗) ข้อเสนอสำคัญของงานวิจัยนี้ คือ **ชุมชน** ต้องสร้างความเข้มแข็งและใช้ สิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชน สร้างแผนพัฒนาของชุมชนบนหลักการ “กำหนดอนาคต ของตนเอง” ในกรณีละเมิดสิทธิชุมชนสามารถใช้ “สันติวิธี” เพื่อแก้ปัญหา รัฐ ควรทบทวน ระเบียบกฎหมายที่เป็นอุปสรรคและสร้างกระบวนการเรียนรู้พร้อมการผลักดันกฎหมายรับรอง สิทธิชุมชน และ **องค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน** ควรร่วมสร้างองค์ความรู้ สร้างความเคลื่อนไหว และเชื่อมโยงความร่วมมือเพื่อสิทธิชุมชนด้วยวิธีที่หลากหลาย

กิตติกรรมประกาศ (Acknowledgements)

ฤดูกาลน้ำหลากมาเยือน ท่ามกลางสายฝนโปรยปราย สายน้ำไหลท่วมทันข้ามคันนา ผ่านท้องทุ่ง บุ่ง ทามกอ นไหลลงสู่แม่น้ำ ชี มูล โขง และท้องทะเล

น้ำหลากได้หอบเอาความอุดมสมบูรณ์ ในรูปของตะกอนอาหารมาฝากแก่แผ่นดินริมฝั่ง น้ำ ทำให้ข้าวและพืชนานาพรรณเจริญงอกงามและนำพาหมู่ปลามาเต็มท้องน้ำ นอกจากจะนำความอุดมสมบูรณ์บรรณาการแก่ลุ่มน้ำแล้ว น้ำที่หลากท่วมยังช่วยชะล้างและพัดพาเอาสิ่งสกปรกในพื้นที่ให้ละลายหายไป ชาวลุ่มน้ำรู้จักกันในชื่อ “น้ำสระหัวข้าว”

ภาพแห่งความอุดมและความทรงจำอันทำให้สุขสดชื่นต้องมลายสิ้น เมื่อน้ำหลากที่เคยเป็นเสมือนรางวัลแก่ชีวิตได้แปรเปลี่ยนไป น้ำหลากกลายเป็นน้ำท่วมขัง และแช่ขังอยู่จนข้าวในนาล้มตาย ข้าวยังท่วมแบบซ้ำซาก ท่วมทุกปี ท่วมต่อเนื่องมาหลายปี ตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๕๔๓ จะพอหายใจหายคอและยิ้มได้บ้างก็แต่ในปี พ.ศ. ๒๕๔๘ เท่านั้น

แต่พอถึงกันยายน พ.ศ. ๒๕๔๙ น้ำที่ท่วมผืนนา ท้องไร่และบ้านเรือนก็ป่าทันทันจนล้น หัวใจของชาวนาลุ่มน้ำชีอีกครั้ง เพราะเดือนกันยายนหมายถึงช่วงเวลาข้าวในนาได้ตั้งท้องแก่จนคลอด

“น้ำมายามข้าวตั้งท้อง น้ำไปฮวงข้าวก็ลีบเหลือหยัง”

กระแสน้ำไม่เพียงแต่จะท่วมท้องทุ่ง เรือกสวน ไร่นาและบ้านเรือนเพียงชั่วข้ามคืนเท่านั้น หากมันยังไหลย้อนกลับทางเดิม ซึ่งสร้างความงวยแก่ผู้คนสองฝั่งแม่น้ำที่เฝ้าดูสายน้ำชีมาชั่วชีวิต

สำหรับชาวนาลุ่มน้ำชีและทั้งภาคอีสานที่ร่วมเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ตั้งแต่ปี ๒๕๔๕ แล้ว ความรุนแรงต่อปรากฏการณ์นั้นมลายไปตั้งแต่นั้น เพราะจากเวทีทำให้ได้รู้ถึงว่า ต้นตอของความพิศดารนั้นมาจากอภิมหาโครงการพัฒนาแหล่งน้ำในนาม “โครงการโขง-ชี-มูล” ที่ก่อสร้างโครงการแล้วเสร็จตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๕๔๓ เนื่องจากสิ่งก่อสร้างในโครงการได้สร้างสิ่งกีดขวางทางน้ำไหลทั้งในแม่น้ำและเรียบฝั่งแม่น้ำ

และนั่นทำให้เป็นจุดเริ่มต้นให้คนลุ่มน้ำชีต้องลุกขึ้นเคลื่อนไหว... ถามหาความถูกต้องและเป็นธรรม

การเดินทางไกลของคนดันน้ำถึงปลายน้ำชี สร้างการเรียนรู้ให้คนทั้งลุ่มน้ำ เราได้เรียนรู้ความทุกข์ยาก ความรู้พอเพียง ความหลากหลายของระบบนิเวศ ความยั่งยืนด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น ปัญหาที่แตกต่าง ความทุกข์ยากที่เหมือนกัน ต้นน้ำ... น้ำแห่งขอด เพราะเขื่อนกักน้ำให้นายทุน ปลายน้ำ... น้ำท่วมเหลือเพียงปลายข้าวเพราะเขื่อน...

การศึกษาสิทธิชุมชน บันทึกการเรียนรู้และการต่อสู้ของกลุ่มน้ำชีจึงเกิดขึ้น ... ด้วยความมุ่งมั่นและความหวัง ชาวนาที่บ้านหนองดู่ คุณพ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ณ แวงน้อย คุณสมพร นิ่มประยงค์ คุณมะลิวรรณ พังจันทน์ คุณทองพูน สีมาญา คุณเฉลิมชัย ดงอุทัยและชาวบ้านทุกคน ได้ลุกขึ้นมาศึกษาประวัติศาสตร์ของตนเอง ค้นหาต้นทุนเดิม เพื่อสร้างความร่วมมือในชุมชน และท้องถิ่นแก้ไขปัญหา

ในขณะที่คนปลายน้ำ บ้านท่าลาด ซึ่งมีตัวแทนผู้นำที่เข้าร่วมกระบวนการ คือ คุณบุญช่วย สินธุไพร, คุณสมชาย อ่อนจันทร์, คุณบุญสอน อ่อนจันทร์, คุณพันธ์ จันทเทพ, คุณจันทร์เจริญ, คุณเต้ย สวัสดิ์ละมุน, คุณพิศิษฐ์ รัตนพีช, คุณหนูตา รัตนพีช และ คุณบุญ สายสมบัติ และชาวบ้านทุกคน ลุกขึ้นปกป้องผืนแผ่นดินและหาทรายที่นายทุนสูบเอาทรายจากแม่น้ำชี และรักษาป่าชุมชน ซึ่งต้องแลกด้วยอิสรภาพ โดยตกเป็นจำเลยในคดีอาญา ต้องวิ่งสู้คดีที่รัฐมอบให้

ส่วนคนตอนกลางน้ำชี เดินลุยน้ำขึ้นศาลากลางจังหวัดร้อยเอ็ด ยโสธร รัฐบาล และอีกหลายสถานที่ เพราะน้ำท่วมบ้านเรือน ไร่นา โดยยื่นโจทย์ทวงถามหน่วยงานรัฐเหล่านั้น ... ความเสียหายที่เกิดขึ้นรัฐจะรับผิดชอบอย่างไร และชุมชนจะมีส่วนร่วมในการจัดการน้ำได้อย่างไร

เคียงคู่ไปกับการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน นักพัฒนาเอกชนในพื้นที่ได้เดินเคียงบ่าเคียงไหล่และเรียนรู้ร่วมกับชาวบ้าน โดยได้เริ่มบทบาทใหม่ในฐานะนักวิจัย ผู้ทำหน้าที่บันทึกจัดระบบข้อมูล จัดกระบวนการเรียนรู้และหนุนการปฏิบัติการของชาวบ้าน นำทีมโดยพีใหญ่ (ใหญ่จริง ๆ) ป๋อณิษฐ์ ป๋องภัย เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ สุพจน์ สิงคะจันทร์ บุญทอง สะดวก พิชาย ทิพวงษ์ ชีรดา นามไผ่ มาลี สุบันตี วันทนีย์ แสง วิไล นามไผ่ และสดใส สร้างไศรก ผู้ที่วิ่งผลัดรับไม้ต่อจากชีรดาที่เดินทางไปศึกษาต่างประเทศหลังเริ่มโครงการได้ ๖ เดือน และท้ายสุด เธอก็กลับมาทันทันการปรับแก้รายงานฉบับสมบูรณ์

การหนุนช่วยงานข้อมูลการค้นคว้าเอกสาร เราได้รับความช่วยเหลือจากอาจารย์มณีรัตน์ มิตรปราสาท ซึ่งนอกจากจะชี้แนะและค้นคว้าข้อมูลแล้ว อาจารย์ยังนำนักศึกษาลงพื้นที่ศึกษาและสำรวจข้อมูล ทั้งปัญหาเรื่องน้ำท่วมและผลกระทบจากการดูดทรายในแม่น้ำชี อันเป็นงานที่ต้องเสี่ยงต่ออิทธิพลมืด เราได้รับการช่วยในการเรียบเรียงงานประวัติศาสตร์ชุมชนลุ่มน้ำชี และช่วยตรวจทานแก้คำผิดในบทที่๑ถึงบทที่๔ด้วยความอดทน....จากคุณนนท์ พลาวัน ผู้กำลังก่อตั้งโครงการพิพิธภัณฑสถานริมฝั่งหนองหานกุมภวาปี อุดรธานี

เราได้รับโอกาสอันสำคัญยิ่งนี้จากอาจารย์เสนห์ จามริก คณะกรรมการโครงการทุกท่าน และการสนับสนุนด้วยดีจาก สกว. แรงบันดาลใจอันสำคัญจากอาจารย์บำรุง บุญปัญญา นักสู้สามัญชนที่สู้เพื่อคนจนมาชั่วชีวิต อาจารย์บุญชร แก้วส่อง ผู้พร้อมจะให้คำแนะนำแก่เราในทุกสถานการณ์ มหาประสิทธิ์ พรหมนอก อภิษฐ์ ป๋องภัย สุเมธดา เหล่าชัย วิพัฒนาชัย พิมพ์

หิน ผู้เป็นกรรมการและให้คำปรึกษา วิจารณ์ ยุแหย ทำทนายให้เราทำงานอย่างสุขุมแต่มี
รชชาติ ขอบคุณภและโหน่ง นก-ศยามล และพี่ต้ว-เรวดี อาจารย์ทรงพล อาจารย์ศรีประภา
และอาจารย์เพิ่มศักดิ์ อาจารย์ผู้สอนวิชาวิจัยให้แก่เรา โดยไม่คิดค่าหน่วยกิต และ พี่ชายใจดีที่
คอยดูแลน้อง ๆ ทั้งร่างกาย จิตใจ และ จิตวิญญาณ พี่แต สนั่น ชูสกุล

ขอบพระคุณครูบาอาจารย์ทุกท่านที่เราได้ฉวยใช้วิชา “ครูพักลักจำ” อาจารย์บัณฑิต
อ่อนดำ อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม อาจารย์สุธี ประศาสน์เศรษฐ อาจารย์ประภาส ปันตบแต่ง
และอีกหลายท่าน ขอขอบพระคุณที่อดทนฟังเราเล่าปัญหา และช่วยจัดความคิดด้วยดีเสมอมา

ขอขอบพระคุณการสนับสนุนของพี่น้องผองเพื่อน ทั้งในกลุ่มน้ำชีและกลุ่มน้ำมูน ที่ได้มอบ
กำลังใจและแหล่งพักพิงในยามลงพื้นที่ การให้ใช้อุปกรณ์วัสดุสำนักงาน ส่งข้าว-ส่งน้ำและผลไม้
ในยามชุ่มชื้นเขียนรายงาน ตลอดจนบรรดาความเข้าใจ เห็นอกเห็นใจและเอาใจล้นช่วยให้พวกเรา
ก้าวผ่านการเขียนรายงานวิจัยไปโดยสวัสดิภาพ

สุดท้ายนี้ ผู้เกี่ยวข้องที่ควรได้รับเกียรติกล่าวขวัญถึงมากที่สุดในกระบวนการทำวิจัยนี้
คือ ชาวนาแห่งลุ่มน้ำชี หากปราศจากความรัก ความเมตตา การเสียสละ ลูกชิ้นทองถามสิทธิ
ชุมชนอย่างมุ่งมั่น ตลอดจนได้ดำรงวิถีชีวิตอันเรียบง่ายและงดงามให้พวกเราได้ศึกษา ไม่ว่าจะ
เป็น ความเข้าใจต่อฤดูกาลน้ำแดง น้ำหลาก น้ำลด น้ำแล้ง ฯลฯ ตลอดจนเจ้าของผลงานศึกษา
ทุกชั้นที่เราได้ศึกษา-อ้างอิง พวกเรารู้ว่าท่านได้มีส่วนสร้างสรรค์งานวิจัยชุดนี้กับพวกเรา
ขอน้อมการะด้วยความจริงใจ

คุณค่าทางวิชาการและประโยชน์ใดๆ อันอาจจะมีบ้างในรายงานการวิจัยชุดนี้ พวกเรา
ขอมอบตอบแทนแด่ชาวนาลุ่มน้ำชีและผู้ที่ปรากฏชื่อในกิตติกรรมประกาศนี้ ส่วนความ
ผิดพลาด ไม่ว่าจะกรณีใดๆ พวกเราขอรับผิดชอบโดยไม่มีข้อยกเว้น พวกเราขอขอบพระคุณ
ล่วงหน้าต่อคำวิจารณ์ ข้อคิดและข้อเสนอแนะจากผู้อ่านทุกท่าน

งานวิจัยสิทธิชุมชนสิ้นสุดลงแล้ว แต่ภารกิจการต่อสู้ของชาวนายังต้องดำเนินต่อไป

ศรัทธาและเชื่อมั่น

คณะผู้วิจัย/ปลายฤดูฝน ๒๕๔๙

ณ ปลายทางสุดท้ายของสายน้ำชี อุบลราชธานี

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อ	i
กิตติกรรมประกาศ	iii
สารบัญ	vi
สารบัญตาราง	xv
สารบัญรูปภาพ	xvi
บทที่ ๑ : บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๒
๑.๒ โจทย์การศึกษาวิจัย	๗
๑.๓ วัตถุประสงค์	๘
๑.๔ ขอบเขตการศึกษา	๘
๑.๔.๑ ขอบเขตการศึกษา	๘
๑.๔.๒ เกณฑ์การเลือกพื้นที่	๘
๑.๔.๓ ประเด็นการศึกษาในแต่ละพื้นที่	๙
๑.๕ กรอบแนวคิดการศึกษา	๑๐
๑.๖ รูปแบบและกระบวนการวิจัย	๑๑
๑.๖.๑ รูปแบบและวิธีการ	
๑.๖.๒ กระบวนการศึกษา	
๑.๗ คำสำคัญในการวิจัย	๑๔
๑.๘ ผลที่คาดว่าจะได้	๑๕
บทที่ ๒ : การพัฒนากรอบแนวคิดเพื่อการวิจัย	
๒.๑ แนวคิดสิทธิชุมชน	๑๘
๒.๑.๑ ความหมายและที่มาของสิทธิชุมชน	๑๘
๒.๑.๒ อุดมการณ์และหลักการของสิทธิชุมชน	๒๑
๒.๑.๓ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน	๒๕
๒.๒ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน	๒๗
๒.๒.๑ ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้ว	๒๗
๒.๒.๒ ชุมชนมีสถานะเป็นสถาบันหนึ่ง	๒๘
๒.๒.๓ ชุมชนมีระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง	๒๘

๒.๒.๔ ชุมชนมีระบบสังคมและการเมือง	๒๘
๒.๒.๕ ชุมชนมีความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก	๒๙
๒.๒.๖ ชุมชนมีทางเลือกในการพัฒนาแนวความคิดวัฒนธรรม	๒๙
๒.๓ สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร (resource mobilization theory)	
และกระบวนการทางการเมือง (Political process approach)	๓๑
๒.๓.๑ ว่าด้วยยุทธวิธีการเคลื่อนไหว	๓๒
๒.๓.๒ ว่าด้วยเงื่อนไขปัจจัยแห่งความสำเร็จ	๓๓
๒.๔ แนวคิดสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง	๓๕
๒.๔.๑ กระบวนการสันติวิธี	๓๖
๒.๔.๒ คุณค่าของสันติวิธี	๓๖
๒.๔.๓ เงื่อนไขของการใช้สันติวิธี	๓๗
๒.๔.๔ ข้อจำกัดในการใช้สันติวิธี	๓๘
๒.๕. แนวคิดการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน	๓๘
๒.๖. แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้	๔๒
บทที่ ๓ ระบบนิเวศลุ่มน้ำชี	
๓.๑ ต้นกำเนิด...ลุ่มน้ำชี	๔๘
๓.๒ ภูมิศาสตร์ทางกายภาพลุ่มน้ำชี	๔๙
๓.๒.๑ ลักษณะสัณฐานของแม่น้ำชี	๕๐
๓.๒.๒ ลักษณะทางธรณีวิทยา	๕๑
๓.๒.๓ ลำน้ำในลุ่มน้ำชี	๕๒
๓.๒.๔ ระบบนิเวศย่อยที่เด่นชัดในลุ่มน้ำชี : บึงทาม	๕๔
๓.๒.๕ ทรัพยากรป่า	๖๘
๓.๒.๖ ทรัพยากรสัตว์น้ำและการประมง	๖๙
๓.๓. ภูมิอากาศ	๗๑
บทที่ ๔ ชุมชนลุ่มน้ำชีในประวัติศาสตร์	๗๓
๔.๑.แม่น้ำชีในตำนาน	๗๓
๔.๒.ลุ่มน้ำชีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงยุคอารยธรรมเขมร	๗๖
๔.๓.การเคลื่อนตัวของชนชาติตระกูลลาว-ไทย	๗๘
๔.๓.๑ การเข้ามาในเขตลุ่มน้ำชีของชาวลาวในพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๘๐	
๔.๓.๒ กลุ่มเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก (ท่านราชครูขี้หอม)	๘๑
๔.๓.๓ กลุ่มจารย์แก้ว	๘๓
๔.๓.๔ กลุ่มพระวอ-พระตา	๘๘

๔.๓.๕ กลุ่มเจ้าผ้าขาว- โสมพะมิตร	๙๐
๔.๓.๖ กลุ่มอื่นๆ	๙๐
๔.๔ ความสัมพันธ์กับรัฐศักดินาสยาม	๙๑
๔.๕ การปกครองเมืองภายใต้อาณาจักรสยาม	๙๖
๔.๖ กระบวนทัศน์อีสาน : สยบยอม	๙๙
๔.๗ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชี	๑๐๒
๔.๗.๑ ทางออก : หันหน้าสู่ธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติ	๑๐๓
๔.๗.๒ ปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติในอีสาน เสื่อมโทรม	๑๐๖
๔.๘ บทสรุป	๑๒๑
บทที่ ๕ หนองคู : การจัดการน้ำในรูปแบบท้องถิ่น กรณีศึกษาฝายหินทิ้ง	๑๒๗
๕.๑ บริบทชุมชน	๑๒๗
๕.๑.๑ ประวัติชุมชนและการตั้งถิ่นฐาน	๑๒๘
๕.๑.๒ ทรัพยากรธรรมชาติ	๑๓๑
๕.๑.๓ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน	๑๓๓
๕.๑.๔ ปัจจัยและผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ จากทรัพยากร	๑๔๖
๕.๑.๕ สภาพทางสังคมเศรษฐกิจและการปกครองบ้านหนองคู	๑๔๘
๕.๑.๖ ระบบสิทธิในทรัพยากร	๑๖๙
๕.๒ การละเมิดสิทธิชุมชนในพื้นที่บ้านหนองคู	๑๗๒
๕.๒.๑ โครงการพัฒนา	๑๗๒
๕.๒.๒ โครงการแก่งราชมุข	๑๘๒
๕.๒.๓ ลักษณะการละเมิดสิทธิ	๑๘๔
๕.๒.๔ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้น	๑๘๗
๕.๓ ชุมชนหนองคูกับการสร้างฝายหินทิ้ง	๑๘๙
๕.๓.๑ ฝายหินทิ้งคืออะไร	๑๘๙
๕.๓.๒ บริเวณที่ก่อสร้างฝายหินทิ้ง	๑๙๐
๕.๓.๓ การก่อสร้างฝายหินทิ้งบ้านหนองคู	๑๙๑
๕.๓.๔ ขั้นตอนและวิธีการก่อสร้าง	๑๙๒
๕.๓.๕ วัสดุ อุปกรณ์	๑๙๒
๕.๓.๖ ลักษณะกระบวนการทำงานและโครงการฝายหินทิ้ง	๑๙๓
๕.๓.๗ การลงทุนฝายหินทิ้ง	๑๙๔
๕.๓.๘ ประโยชน์ของการก่อสร้างฝายหินทิ้ง	๑๙๔

๕.๓.๙ คุณค่าของฝ่ายหินทิ้ง	๑๙๕
๕.๔ กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนบ้านหนองดู่	๑๙๖
๕.๔.๑ การศึกษาชุมชนโดยนักวิจัยชาวบ้าน	๑๙๗
๕.๔.๒ ร่วมเวทีให้ข้อมูลทางนโยบายที่เกี่ยวข้องกับชุมชน	๒๐๙
๕.๔.๓ การร่วมเรียนรู้กิจกรรมของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี	๒๑๐
๕.๕.๔ การประสานงานเพื่อสร้างฝ่ายหินทิ้งบ้านหนองดู่	๒๑๒
๕.๕ การปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชน	๒๑๖
๕.๕.๑ การหันกลับไปสู่การเกษตรแบบพึ่งตนเอง	๒๑๖
๕.๕.๒ ทดลองปฏิบัติการทำปุ๋ยอินทรีย์	๒๑๖
๕.๕.๓ การทบทวนบทเรียนและประสบการณ์ชุมชน	
เพื่อการจัดการน้ำในกรณี การสร้างฝ่ายหินทิ้ง	๒๑๗
๕.๕.๔ การเสนอแนวคิดสร้างฝ่ายหินทิ้งต่อหน่วยงานรัฐ	
ผ่านเวทีสรุปงานธรรมชาติวิทยาดร	๒๒๐
๕.๕.๕ ประชุมปรึกษาชุมชนและสำรวจพื้นที่การสร้างฝ่ายหินทิ้ง	
และจัดทำโครงการสร้างฝ่ายหินทิ้ง	๒๒๑
๕.๕.๖ การประชุมเชิงปฏิบัติการวางแผนการจัดการ	
ทรัพยากรลุ่มน้ำชีตอนบน	๒๒๑
๕.๕.๗ ผ่าป่าฝ่ายหินทิ้ง	๒๒๒
๕.๕.๘ ปฏิบัติการชุมชนสร้างฝ่ายหินทิ้ง	๒๒๒
๕.๖ บทเรียนสิทธิชุมชนหนองดู่	๒๒๒
๕.๖.๑ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร/เครือข่าย	๒๒๓
๕.๖.๒ การเคลื่อนไหวเพื่อประสานพลังหนุนจากภายนอก	๒๒๔
๕.๗ กระบวนการเรียนรู้สิทธิชุมชน บ้านหนองดู่	๒๒๖
๕.๗.๑ กระบวนการเรียนรู้	๒๒๖
๕.๗.๒ การเรียนรู้ที่เกิดขึ้น	๒๒๗
๕.๗.๓ ปัจจัยการเรียนรู้สิทธิชุมชน	๒๓๑
๕.๗.๔ แนวทางการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้สิทธิชุมชน	๒๓๑
บทที่ ๖ ชุมชนท่าลาด:ปฏิบัติการ การใช้สิทธิในการปกป้องลุ่มน้ำชี กรณี	
 การสัมปทานดูดทราย และ บทเรียนการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง	๒๓๔
๖.๑ บริบทชุมชนบ้านท่าลาด และ แบบแผนการตั้งชุมชน	
๖.๑.๑ บริบทชุมชนบ้านท่าลาด	๒๓๖
๖.๑.๒ ระบบนิเวศน์และความสัมพันธ์ต่อการใช้ประโยชน์ของชุมชน๒๔๐	
๖.๑.๓ รูปแบบการตั้งถิ่นฐานชุมชน	๒๕๒

๖.๑.๔ ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า	๒๕๔
๖.๒ การละเมิดสิทธิชุมชน	๒๖๐
๖.๒.๑ การละเมิดสิทธิชุมชน: ทรัพยากรป่าไม้	๒๖๐
๖.๒.๒ การละเมิดสิทธิชุมชน: ทรัพยากรน้ำ	๒๖๓
๖.๒.๓ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้น	๒๗๑
๖.๓ การพัฒนาการเรียกร้องสิทธิชุมชน	๒๘๑
๖.๓.๑ พัฒนาการ – การใช้สิทธิในการจัดการป่าไม้	๒๘๑
๖.๓.๒ พัฒนาการ – การใช้สิทธิในการจัดการน้ำ	๒๘๔
๖.๓.๓ ความคืบหน้าในการใช้สิทธิชุมชน	๒๘๕
๖.๔ การปฏิบัติการสิทธิชุมชน	๒๘๕
๖.๔.๑ การปฏิบัติการใช้สิทธิ ในการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง	๒๘๕
๖.๔.๒ บทเรียน การปฏิบัติการใช้สิทธิในการจัดการน้ำ	๓๐๒
๖.๕ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนบ้านท่าลาด	๓๐๙
กรณีการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการน้ำ	
๖.๕.๑ การศึกษาผลกระทบจากธุรกิจอุตสาหกรรม	๓๐๙
๖.๕.๒ การออกแบบการเก็บข้อมูลผลกระทบ	๓๐๙
๖.๕.๓ การสร้างจิตสำนึกชุมชนต่อการจัดการทรัพยากร	
พร้อมกับการเก็บข้อมูลผลกระทบ	๓๑๐
๖.๕.๔ การพัฒนารูปแบบการเก็บข้อมูลผลกระทบ	๓๑๐
๖.๖ กระบวนส่งเสริมการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร	๓๑๑
๖.๖.๑ กระบวนการเรียนรู้และการปรับเปลี่ยนของคนทำงาน	๓๑๑
๖.๖.๒ กระบวนการส่งเสริมกระบวนการทำงานของผู้นำและชุมชน	๓๑๔
๖.๖.๓ การค้นหาศักยภาพของผู้นำและชุมชน	๓๑๗
๖.๖.๔ การทำงานร่วมกับองค์กรเครือข่ายในการทำงานชุมชน	๓๑๙
๖.๖.๕ การติดตามสถานการณ์ชุมชน โดยการประชุมประจำเดือน	๓๒๑
๖.๖.๖ กระบวนการทบทวน การทำงานของคณะกรรมการชาวบ้าน	๓๒๒
๖.๗ ปัญหา และ อุปสรรคของการทำงานวิจัย	๓๒๓
บทที่ ๗ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี : กรณีกระบวนการรณรงค์แก้ไขปัญหาน้ำท่วม	
๗.๑ บริบทชุมชนเครือข่ายลุ่มน้ำชี	๓๒๖
๗.๒ ระบบนิเวศน์และลักษณะทางกายภาพ	๓๒๗
๗.๓ สถานการณ์น้ำท่วมและภัยแล้งในพื้นที่ลุ่มน้ำชี	๓๒๙
๗.๓.๑ สภาพปัญหาน้ำท่วมในลุ่มน้ำชี	๓๓๐
๗.๓.๒ สภาพปัญหาภัยแล้ง	๓๓๖

๗.๔ โครงสร้างพื้นฐานและโครงการพัฒนาของรัฐในภาคอีสาน	๓๓๗
๗.๕ ปัญหาและผลกระทบจากโครงการพัฒนาทางรัฐ	๓๓๘
๗.๕.๑ ปัญหาน้ำท่วมในพื้นที่ทำกินและชุมชน	๓๓๘
๗.๕.๒ ปัญหาน้ำขาดแคลนและการแย่งชิงน้ำ	๓๔๐
๗.๕.๓ ปัญหาความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับภาครัฐในการ บริหารจัดการฝายในลุ่มน้ำชี	๓๔๑
๗.๖ การละเมิดสิทธิชุมชนในลุ่มน้ำชี	๓๔๑
๗.๖.๑ โครงการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำอีสาน	๓๔๒
๗.๖.๒ กระบวนการและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิชุมชน	๓๔๙
๗.๗ ความเปลี่ยนแปลงของชุมชน	
๗.๗.๑ การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ชุมชน	๓๖๐
๗.๗.๒ การเปลี่ยนแปลงด้านสังคมการปกครอง	๓๖๐
๗.๗.๓ การเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ	๓๖๑
๗.๗.๔ การเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรม ความเชื่อ และประเพณี	๓๖๑
๗.๘ พัฒนาการการเคลื่อนไหวก่อตั้งเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี	๓๖๖
๗.๘.๑ การก่อเกิด/พัฒนาการของเครือข่าย	๓๖๖
๗.๙ การใช้สิทธิชุมชนของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี เพื่อการแก้ไข ปัญหาน้ำท่วม	๓๗๗
๗.๙.๑ การประชุมเพื่อเสนอการแก้ไขปัญหา น้ำท่วม ต่อหน่วย งานในระดับจังหวัด	๓๗๗
๗.๙.๒ เวทีการแก้ไขปัญหา น้ำท่วมในจังหวัดร้อยเอ็ด	๓๗๗
๗.๙.๓ การติดตามการแก้ไขปัญหา น้ำท่วม	๓๗๙
๗.๑๐ กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี	๓๘๘
๗.๑๐.๑ การศึกษาเรียนรู้ข้อมูลระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี	๓๘๔
๗.๑๐.๒ เลือกหมู่บ้านเพื่อศึกษาสภาพปัญหาและแนวทาง ในการแก้ไขปัญหา	๓๘๕
๗.๑๐.๓ การศึกษาชุมชนและกิจกรรมแสวงหาแนวร่วมในการ แก้ไขปัญหาในชุมชน	๓๘๕
๗.๑๐.๔ การรณรงค์ให้ข้อมูลสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมอีสาน	๓๘๘
๗.๑๐.๕ การเชื่อมโยง และวิเคราะห์ปัญหาผ่านกระบวนการ แลกเปลี่ยนข้อมูลและการศึกษาดูงาน	๓๙๓
๗.๑๐.๖ การประสานเครือข่ายพันธมิตรในลุ่มน้ำชี	๓๙๕
๗.๑๐.๗ การสนับสนุนปฏิบัติการใช้สิทธิ	๓๙๕

๗.๑๐.๘ การสื่อสารต่อสาธารณะของเครือข่าย	๓๙๖
๗.๑๑ การปฏิบัติการการใช้สิทธิของเครือข่าย	๓๙๖
๗.๑๑.๑ การเรียนรู้ภูมินิเวศท้องถิ่น	๓๙๖
๗.๑๑.๒ การเรียนรู้ปัญหาสร้างการรู้เท่าทันในทุกระดับ	๓๙๗
๗.๑๑.๓ การรวมกลุ่ม สร้างเครือข่าย ขยายพันธมิตร	๓๙๗
๗.๑๑.๔ การสร้างเครือข่าย สร้างอำนาจต่อรอง	๓๙๘
๗.๑๑.๕ ร้องเรียนทุกระดับ:แบบฝึกหัดสะสมความกล้า และการแก้ปัญหา	๓๙๘
๗.๑๑.๖ พันธมิตรคนจน	๓๙๙
๗.๑๑.๗ การสร้างพื้นที่ทางสังคม	๓๙๙
๗.๑๑.๘ การนำเอาวัฒนธรรมนำการเคลื่อนไหวการใช้สิทธิ	๔๐๑
๗.๑๒ บทเรียนการปฏิบัติการใช้สิทธิในระดับเครือข่าย	๔๐๒
๗.๑๒.๑ การวางแผนการดำเนินงานโครงการอย่างเป็นขบวน หรือระบบ	๔๐๒
๗.๑๒.๒ การจัดลำดับประเด็นการทำงาน	๔๐๓
๗.๑๒.๓ การจัดวางคนทำงานให้เหมาะสม	๔๐๓
๗.๑๒.๔ กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน	๔๐๔
๗.๑๒.๕ วาทกรรมของ “ งานวิจัย ” จุดอ่อนของการทำงาน	๔๐๔
๗.๑๓ กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น	๔๐๕
๗.๑๓.๑ กระบวนการส่งเสริมสิทธิ	๔๐๖
๗.๑๓.๒ การเรียนรู้ที่เกิดขึ้น	๔๐๖
๗.๑๓.๓ ปัจจัยการเรียนรู้สิทธิชุมชน	๔๑๒
๗.๑๓.๔ แนวทางการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้สิทธิชุมชน	๔๑๓
บทที่ ๘ กระบวนการพัฒนาความรู้ชุมชน เพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิ	
ภาคประชาชน	๔๑๖
๘.๑ ความรู้ชุมชน	๔๑๗
๘.๑.๑ ความรู้ดั้งเดิม	๔๑๗
๘.๑.๒ ความรู้ใหม่	๔๑๘
๘.๒ เจื่อนไขที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความรู้ชุมชน	๔๒๐
๘.๒.๑ ปัจจัยภายในชุมชน	๔๒๔
๘.๒.๒ ปัจจัยภายนอกชุมชน	๔๒๔
๘.๓ ปัจจัยที่จะสร้างความรู้ชุมชน ต่อการพัฒนาด้านสิทธิ	๔๒๔
๘.๓.๑ การตระหนักรู้ของชุมชน	๔๒๔

๘.๓.๒ ความสามารถของชุมชน	๔๒๕
๘.๓.๓ การมีส่วนร่วมของชุมชน	๔๒๕
๘.๓.๔ องค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง	๔๒๖
๘.๓.๕ เครือข่ายองค์กรชุมชน	๔๒๖
๘.๓.๖ แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน	๔๒๗
๘.๔ บทสรุปการพัฒนาและยกระดับความรู้ชุมชน	๔๒๘
บทที่ ๙ บทสรุปและข้อเสนอแนะ	๔๒๙
๙.๑ ระบบนิเวศลุ่มน้ำชีลุ่มน้ำชี	๔๒๙
๙.๒ ชุมชนลุ่มน้ำชีในประวัติศาสตร์	๔๓๐
๙.๓ ชุมชนกับการละเมิดสิทธิ และการใช้สิทธิของชุมชนใน การจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ใน ลุ่มน้ำชี	
กรณีศึกษา: หนองตู๋ ท่าลาด และเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี	
๙.๓.๑.หนองตู๋: การจัดการน้ำในรูปแบบท้องถิ่น	
กรณีศึกษาฝ่ายหินทิ้ง	๔๓๓
๙.๓.๒. ชุมชนท่าลาด:ปฏิบัติการ การใช้สิทธิ ในการปกป้องลุ่มน้ำชี	๔๓๔
กรณี การสัมปทานดูดทราย และ บทเรียนการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง	
๙.๓.๓.เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี	๔๓๖
๙.๔ กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน	
เพื่อสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชนท้องถิ่น	
๙.๔.๑ กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริม	๔๔๐
๙.๔.๒. กิจกรรมและขั้นตอนการส่งเสริม	๔๔๕
๙.๔.๓ คุณสมบัติผู้ที่ส่งเสริมสิทธิชุมชน	๔๔๕
๙.๔.๔.การปฏิบัติการสิทธิชุมชนลุ่มน้ำชี	๔๔๗
๙.๕ กระบวนการค้นหาทางเลือกที่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์และภูมิปัญญาท้องถิ่น	
๙.๕.๑ กระบวนการค้นหาทางเลือกที่เหมาะสมในการจัดการ	๔๕๒
ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยองค์กรชุมชนท้องถิ่น	
๙.๖ ข้อเสนอแนะ	๔๕๔
๙.๖.๑ ข้อเสนอต่อชุมชน	๔๕๔
๙.๖.๒ ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ	๔๕๖
๙.๖.๓ ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน	๔๕๙
๙.๖.๔ ข้อเสนอการวิจัยในอนาคต	๔๖๐

บรรณานุกรม

๔๖๑

ภาคผนวก

ภาคผนวก ๑ โครงการโขง ชี มูลในลุ่มน้ำชี

๑

ภาคผนวก ๒ โครงการแก่งราษฎรมิ

๑๗

ภาคผนวก ๓ กระบวนการศึกษาสิทธิชุมชน กรณีหนองตู

๒๕

ภาคผนวก ๔ ข้อมูลพื้นฐานบ้านท่าลาด

๒๖

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ ๑ แสดงพื้นที่รับน้ำในลุ่มน้ำชี	๕๓
ตารางที่ ๒ แสดงพื้นที่บึงทามที่มีความสำคัญระดับท้องถิ่น	๕๘
ตารางที่ ๓ แสดงคุณลักษณะการดำรงชีวิตและแนวคิดชุมชนในแต่ละยุค	๑๖๘
ตารางที่ ๔ แสดงการเปรียบเทียบโครงการการจัดการบึงละหานนา	๑๗๕
ตารางที่ ๕ แสดงการเปรียบเทียบน้ำท่วมในอดีตและปัจจุบัน	๓๒๗
ตารางที่ ๖ แสดงจำนวนพื้นที่น้ำท่วมโดยภาพรวม	๓๒๘
ตารางที่ ๗ แสดงจำนวนพื้นที่น้ำท่วมรายจังหวัด	๓๒๘

สารบัญรูปภาพและแผนภาพ

		หน้า
ภาพที่ ๑	แผนที่ที่ศึกษาในลุ่มน้ำชี	๑
ภาพที่ ๒	ภาพวาดแสดงพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี	๑๖
ภาพที่ ๓	วิธีชีวิตคนลุ่มน้ำชี	๔๗
ภาพที่ ๔	วิธีชีวิตในอดีต (รูปเก่า)	๗๒
ภาพที่ ๕	ชุมชนหนองดู่	๑๒๖
ภาพที่ ๖	แสดงถึงภาพบึงละหานนาสมัยดั้งเดิม	๑๓๐
ภาพที่ ๗	แสดงสภาพบึงละหานนาหลังการจัดการน้ำแบบฝายดิน โดยชาวบ้าน (ฤดูน้ำหลาก)	๑๓๑
ภาพที่ ๘	แสดงสภาพบึงละหานนาหลังการจัดการน้ำแบบฝายดิน โดยโครงการ รพช. (ฤดูน้ำหลาก)	๑๓๒
ภาพที่ ๙	แสดงสภาพการจัดการน้ำบ้านหนองดู่-แบบชาแค โดยชาวบ้าน (ฤดูน้ำหลาก)	๑๓๔
ภาพที่ ๑๐	แสดงพื้นที่ปลูกข้าวของชาวบ้านใกล้แม่น้ำชี	๑๗๙
ภาพที่ ๑๑	แสดงพื้นที่ปลูกอ้อยของโรงงานน้ำตาล	๑๗๙
ภาพที่ ๑๒	กระบวนการสร้างฝายหินทิ้ง	๑๘๘
ภาพที่ ๑๓	แสดงภาพจำลองปริมาณน้ำที่ขาดช่วงและบริเวณที่ต้อง การสร้างฝายหินทิ้ง	๑๙๑
ภาพที่ ๑๔	แสดงแบบจำลองสร้างฝายหินทิ้ง	๑๙๓
ภาพที่ ๑๕	แสดงกระบวนการการดำเนินโครงการ	๒๐๒
ภาพที่ ๑๖	ชุมชนท่าลาด	๒๓๓
ภาพที่ ๑๗	แผนที่แสดงที่ตั้งชุมชนรอบป่าและป่าชุมชนดงเค็ง	๒๕๙
ภาพที่ ๑๘	แสดงผู้มีส่วนได้เสียในการจัดทรัพยากรป่าไม้	๒๗๘
ภาพที่ ๑๙	แสดงผู้มีส่วนได้เสียในการจัดทรัพยากรน้ำชี	๒๗๔
ภาพที่ ๒๐	แสดงพัฒนาการการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร๓๐๔	
ภาพที่ ๒๑	เครือข่ายลุ่มน้ำชี	๓๒๕
ภาพที่ ๒๒	เขื่อนในน้ำชีโดยรัฐและโดยชาวบ้าน	๔๑๕
ภาพที่ ๒๓	แสดงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและฐานทรัพยากรในอดีต ๔๑๘	
ภาพที่ ๒๔	แสดงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนและฐานทรัพยากร ในปัจจุบัน	๔๑๙
ภาพที่ ๒๕	แสดงกระบวนการปรับเปลี่ยนความรู้ชุมชน	๔๒๘

พื้นที่วิจัยโครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน กรณี ลุ่มน้ำชี

ภาพที่ ๑ แสดงพื้นที่ศึกษาสิทธิชุมชนกรณี ลุ่มน้ำ ชี

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปัญหาการจัดการทรัพยากรน้ำเกิดขึ้นพร้อมกับการเปลี่ยนระบบการผลิตการเกษตร อาจนับเริ่มได้ตั้งแต่ในสมัยของสนธิสัญญาเบาริ่งในรัชกาลที่ ๔ สนธิสัญญานี้ทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยต้องเข้าสู่วงจรของระบบทุนนิยม และทำให้ไทยต้องเปลี่ยนแบบแผนการผลิตครั้งใหญ่ด้วยการเร่งพัฒนาด้านกลไกการ เพื่อรองรับการผลิตพืชเป็นสินค้าออก ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ กรมคลอง หรือในปัจจุบัน คือ กรมชลประทาน หน่วยงานสร้างเขื่อนที่เก่าแก่ที่สุดของรัฐไทยได้รับการก่อตั้งขึ้นมา และโครงการชลประทานขนาดใหญ่สมัยใหม่ก็ถูกวางแผน นำเอา ระบบการชลประทานแบบใหม่เข้ามาใช้ในการผลิตทางการเกษตร เป็นผลให้มีการปลูกข้าวเพื่อการส่งออกมากขึ้นในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มีการสร้างระบบชลประทานเพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวอย่างรวดเร็ว

ต่อมาภายใต้แผนพัฒนาประเทศฉบับที่ ๑ ตั้งแต่ ปี ๒๕๐๔ เป็นต้นมา แผนการและจุดเน้นที่สำคัญอย่างหนึ่งของแผนพัฒนานี้ก็คือ การจัดโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคม และอัตราการขยายตัวโดยรวมของรายได้และการผลิต โดยสหรัฐอเมริกาและธนาคารโลกได้ทุ่มเทให้การสร้างระบบสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน อาทิ ถนน เพื่อใช้เป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตสู่ศูนย์กลางของประเทศ มีการผลิตไฟฟ้า การตั้งโรงงาน และตามมาด้วยระบบชลประทาน ซึ่งส่งผลให้เกิดการขยายตัวของระบบชลประทานสมัยใหม่อันได้แก่ เขื่อนขนาดใหญ่ ระบบคลองส่งน้ำ การเปลี่ยนระบบชลประทานดั้งเดิมจากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต และ การใช้เครื่องสูบน้ำ

ในการนี้ รัฐบาลไทยได้ทุ่มงบประมาณจำนวนมหาศาล เพื่อการพัฒนาแหล่งน้ำ โดยระบุให้สร้างเขื่อน ๗ เขื่อนให้แล้วเสร็จภายในปี ๒๕๐๙ ได้แก่ เขื่อนลำพระเพลิง เขื่อนลำปาว เขื่อนน้ำพอง เขื่อนน้ำพุง เขื่อนลำโดมน้อย เขื่อนลำตะคองและเขื่อนน้ำอูน (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๑; ๕๔-๕๕) ตามมาด้วยการขยายการปลูกข้าวเพื่อส่งออก และพืชเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น ปอ ข้าวโพด ยาสูบ ฝ้าย อ้อย มันสำปะหลัง เป็นต้น ครอบคลุมไปทั่วประเทศ

ภายใต้แผนพัฒนาการเศรษฐกิจ พื้นที่ภาคอีสานได้ถูกวางแผนและชี้แนะให้เป็นแหล่งปลูกพืชเศรษฐกิจอายุสั้น ป่าไม้ถูกบุกเบิก เปลี่ยนสภาพเป็นไร่นาอย่างรวดเร็ว ซึ่งในปัจจุบันภาคอีสานเหลือพื้นที่ป่าสมบูรณ์เพียงร้อยละ ๑๒.๕๙

เมื่อป่าไม้ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำและน้ำซับตามธรรมชาติถูกทำลายลง กอปรกับลักษณะดินในภาคส่วนใหญ่เป็นดินปนทราย ไม่สามารถอุ้มน้ำได้ดี ใต้พื้นดินลงไปเป็นดินดานที่อยู่ตื้น ทำให้น้ำซึมผ่านได้ยาก ปริมาณน้ำผิวดินและน้ำใต้ดินจึงมีน้อย ภาคอีสานกลายเป็นดินแดนแห่งความแห้งแล้งหรือเกิดภาวะแล้งซ้ำซาก หรือเกิดอุทกภัยในฤดูน้ำหลาก

ทั้งหลายทั้งมวลได้กลายเป็นสาเหตุแห่งการพัฒนาแหล่งน้ำด้วยโครงการขนาดต่างๆ ทั้งโครงการขนาดใหญ่ ขนาดกลางและขนาดเล็กนับได้หลายพันโครงการในเวลาต่อมา

โครงการโขง ชี มูล ซึ่งถือกำเนิดต่อเนื่องจากแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง¹ ด้วยความหวังจะได้น้ำจากการผันน้ำโขงเข้ามาขยายพื้นที่ชลประทานในภาคอีสาน เป็นอีกโครงการหนึ่งที่รับเอาแบบแผนการจัดการน้ำจากประเทศที่ให้ความช่วยเหลือทางการเงินและเทคโนโลยีวิชาการ อย่าง

¹ แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง เป็นแผนการภายใต้ “คณะกรรมการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง” ก่อตั้งเมื่อปี ๒๕๐๐ โดยความร่วมมือของรัฐบาล ๔ ประเทศ คือ ไทย ลาว กัมพูชาและเวียดนาม ภายใต้การผลักดันและสนับสนุนโดยคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งเอเชียและแปซิฟิก (ESCAP) ของสหประชาชาติ โดยมีธรรมนูญ (statute) กำหนดอำนาจหน้าที่ร่วมกัน มีตัวแทนของแต่ละประเทศเป็นองค์คณะกรรมการ สหประชาชาติเสนอแนะให้คณะกรรมการมี “ที่ปรึกษา” เพื่อช่วยพิจารณาให้คำปรึกษาในเรื่อง “เทคนิคระดับสูง” เป็นวิศวกรที่มีชื่อเสียงระดับนานาชาติ จาก “ประเทศสเปนเซอร์” ที่สำคัญ เช่น อังกฤษ อเมริกา ญี่ปุ่น สวิตเซอร์แลนด์ ฝรั่งเศส ฯลฯ ที่ปรึกษาช่วยเหลือทั้งด้านเทคนิค สังคม รวมทั้งการเงิน ต่อมาเมื่อมีความเคลื่อนไหวที่สำคัญ คือ เกิด “ปฏิญญาร่วมว่าด้วยหลักการใช้น้ำในลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง” และ “แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง” ฉบับแรก เมื่อปี ๒๕๑๓ จนถึงปี ๒๕๑๘ ได้เกิดความไม่สงบทางการเมืองในอินโดจีน แผนการต่างๆ ถูกระงับไปชั่วคราว และเริ่มมีการรื้อฟื้นความสำคัญของคณะกรรมการแม่น้ำโขงขึ้นใหม่หลังปี ๒๕๓๐ (เดือนเมษายน ๒๕๓๔ ได้จัดทำความตกลงใหม่ ว่าด้วยความร่วมมือในการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงอย่างยั่งยืน โดยความตกลงกำหนดหลักการเพื่อการใช้ทรัพยากรน้ำจากระบบของแม่น้ำโขง รูปแบบองค์กร การบริหารซึ่งเกี่ยวกับการประสานงานระหว่างประเทศสมาชิก แผนงานหลักเพื่อดำเนินงานใน ๓ เรื่อง คือ แผนงานการพัฒนาหลุ่มน้ำโขง แผนงานการใช้น้ำในลุ่มน้ำโขง และแผนงานด้านสิ่งแวดล้อม) และมีบทบาทในการชี้แนะการพัฒนาในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงอยู่ในปัจจุบัน ภายใต้การชี้แนะอย่างเข้มข้นจากประเทศมหาอำนาจและองค์กรการเงิน เช่น ธนาคารโลก และธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (ADB) (สำนักงานพลังงานแห่งชาติ, ๒๕๓๒)

ประเทศออสเตรเลียและสหรัฐอเมริกาที่มีประสบการณ์การจัดการน้ำจากกลุ่มน้ำเมอร์เลย์-ดาร์ลิง และแม่น้ำโคโลราโด

โครงการโขง ชี มูล มีองค์ประกอบของโครงการเป็นตัวเขื่อน ฝาย สถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้า คลองผันน้ำ คันดินกันน้ำและคลองส่งน้ำ ประกอบด้วยโครงการย่อยหลายโครงการ ซึ่งสามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่การเกษตรได้ประมาณ ๔.๘๘ ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ ๑๕ จังหวัดภาคอีสาน ยกเว้นจังหวัดนครพนม สกลนคร มุกดาหารและหนองบัวลำภู กำหนดแผนการพัฒนา ๓ ระยะ รวม ๔๒ ปี (๒๕๓๕-๒๕๗๖) ระยะที่ ๑ (๙ ปี) ๒๕๓๕-๒๕๔๔ ระยะที่ ๒ (๑๖ ปี) ๒๕๔๕-๒๕๖๐ ระยะที่ ๓ (๑๗ ปี) ๒๕๖๑-๒๕๗๖ ใช้งบประมาณทั้งสิ้น ๒๒๘,๐๐๐ ล้านบาท วัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาพื้นที่ชลประทานบนลุ่มน้ำมูล ชี และลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำโขงบางส่วน โดยการสร้างเขื่อนกันการผันน้ำโขงข้ามลุ่มน้ำเข้ามายังลุ่มน้ำชี มูล โดยส่วนประกอบทั้ง ๓ ระยะ จะใช้น้ำภายในประเทศเพียง ๗๓๔,๕๔๐ ไร่ (รวมการปรับปรุงระบบชลประทานเดิมของเขื่อนลำปาว ๓๐๕,๐๐๐ ไร่) ส่วนที่เหลือจะใช้น้ำโขงถึง ๔,๒๗๒,๐๕๐ ไร่

กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ได้เสนอโครงการโขง ชี มูล ต่อคณะรัฐมนตรี ในคราวประชุมคณะรัฐมนตรีสัญจรที่จังหวัดขอนแก่น สมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ ซึ่งคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ดำเนินโครงการโขง ชี มูล โดยให้ดำเนินการให้บรรลุผลสำเร็จเป็นรูปธรรมภายใน ๓ ปี (๒๕๓๓-๒๕๓๕) ในวงเงินงบประมาณ ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท และให้เริ่มงานสำรวจและศึกษาความเหมาะสมโครงการในทันที

ต่อมาคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๓๗ ให้กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ทำตามแผนพัฒนาระยะที่ ๑ เฉพาะขั้นตอนที่ ๒ ซึ่งเป็นการพัฒนาโดยใช้น้ำภายในประเทศก่อน ซึ่งประกอบด้วยการก่อสร้างเขื่อนหรืออาคารบังคับน้ำและระบบชลประทานในลุ่มน้ำมูลและชี รวม ๑๓ โครงการ วงเงิน ๙,๙๙๖ ล้านบาท และโครงการระบบชลประทานรอบอ่างเก็บน้ำห้วยหลวง ๓๕๐ ล้านบาท รวมเป็น ๑๔ โครงการย่อย วงเงินทั้งสิ้น ๑๐,๓๔๖ ล้านบาท สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่เพาะปลูกได้ ๕๒๕,๕๙๒ ไร่ ในระยะเวลา ๙ ปี ตั้งแต่ปี ๒๕๓๕-๒๕๔๓ ซึ่งปัจจุบันยังไม่แล้วเสร็จ (เครือข่ายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอีสาน, ๒๕๔๔)

การดำเนินงานของโครงการตั้งแต่เริ่มต้น ได้รับการทักท้วงจากนักวิชาการมาตลอดว่า จะเกิดผลกระทบอย่างมากมาย ทั้งการแพร่กระจายของดินเค็ม ความเสียหายต่อระบบนิเวศน์ของแม่น้ำที่จะถูกแบ่งออกเป็นตอนๆ การสูญพันธุ์ของสัตว์น้ำ การแพร่กระจายของหอยบางชนิดที่เป็นพาหะโรคพยาธิใบไม้ตับ การอพยพพราศูร ฯลฯ แต่ด้วยโครงการโขง ชี มูล ถูกผลักดันจากนักการเมือง ซึ่งมุ่งหวังการหาเสียงเป็นเป้าหมายหลักและไม่ได้รับฟังความคิดเห็นทางวิชาการ โครงการจึงได้รับอนุมัติให้ดำเนินการมาเป็นลำดับ ตั้งแต่รัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ อนุมัติงบประมาณ ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท โดยไม่มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA) เมื่อปี ๒๕๓๒ สมัยที่ นายประจวบ ไชยสาส์น ส.ส.พรรคประชาธิปัตย์ เป็น รวม. กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและพลังงาน

เมื่อมีพระราชบัญญัติคุ้มครองและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม พ.ศ. ๒๕๓๕ (กฎหมายสิ่งแวดล้อม) กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานถึงได้ว่าจ้างบริษัทเอเชียน คอนซัลแตนท์ บริษัท พอล คอนซัลแตนท์ บริษัท SWHF และบริษัท NIPPON KOEI ทำการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมในโครงการ

รายงานการศึกษาได้นำเสนอต่อคณะผู้ชำนาญการพิจารณารายงานการวิเคราะห์ผลกระทบด้านพัฒนาแหล่งน้ำ สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม ซึ่งคณะกรรมการฯ มีความเห็นว่า EIA โครงการโขง ชี มูลไม่สมบูรณ์ตามเงื่อนไขกฎหมายสิ่งแวดล้อม กับทั้งยังมีการทำรายงานด้วยการปรับเอาแผนแม่บทมาเป็น EIA

คณะกรรมการผู้ชำนาญการ ฯ ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ ๓๐ กว่าประเด็น และเสนอให้มีการชะลอโครงการไว้ก่อน จนกว่าจะทำ EIA ให้แล้วเสร็จสมบูรณ์ แต่ด้วยการผลักดันของนักการเมือง นายพิศาล มูลศาสตร์สาร ส.ส. พรรคความหวังใหม่ ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็น รมว. กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ (ในขณะนั้น) EIA โครงการโขง ชี มูลจึงผ่านการเห็นชอบของคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ เมื่อ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๓๖ และได้ตั้งเงื่อนไขให้มีการศึกษาเพิ่มเติม เรื่องผลกระทบการแพร่กระจายของดินเค็ม และให้ทำ EIA เฉพาะเขื่อนแต่ละแห่ง เนื่องจากผลการศึกษาชุดแรกเป็นการศึกษาภาพรวม

จากการติดตามขององค์กรพัฒนาเอกชนในภาคอีสาน (โครงการทามมูล) ในปี ๒๕๔๔ ได้มีการติดตามผลการดำเนินโครงการโขง ชี มูลระดับพื้นที่ โดยมีพื้นที่เป้าหมาย ๑๔ เขื่อนตามพื้นที่เป้าหมายของโครงการ ซึ่งระยะเวลา ๑ ปี ที่ทำการศึกษพบว่าปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด คือ เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารทั้งด้านข้อมูลผลประโยชน์ ผลกระทบที่จะเกิดจากการดำเนินโครงการฯ

ผลกระทบที่เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน คือ

๑) การแพร่กระจายของดินเค็ม

ได้แผ่นดินอีสานมีโดมเกลือขนาดใหญ่อยู่ถึง ๔,๗๐๐ ล้านตันกระจายอยู่ในพื้นที่ ๑๗.๘ ล้านไร่ จาก EIA โครงการโขง ชี มูล ระบุว่า โครงการจะสร้างบนพื้นที่ดินเค็ม ๖๖๐,๘๘๐ ไร่ พื้นที่ที่จะมีการแพร่กระจายที่ชัดเจน คือ เขื่อนหนองหานกุมภวาปี เขื่อนวังยาง เขื่อนบ้านเขว้า เขื่อนราษีไศล เป็นต้น แม้สถานการณ์ในแต่ละพื้นที่จะมีความแตกต่างกัน แต่ก็ก็มีลักษณะร่วม คือ การกระจายตัวของดินเค็มที่กระจายและผุดขึ้นเหนือพื้นผิวดินบริเวณที่น้ำท่วมไม่ถึง เช่น ที่เขื่อนวังยาง โดยชาวบ้านระบุว่าเมื่อ ๑๐ ปีก่อน พื้นที่ดินเค็มถึงเค็มจัดที่สามารถนำมาต้มเป็นเกลือได้ประมาณ ๓ ไร่ แต่ในปัจจุบันได้กระจายไปกว่า ๓๐ ไร่

ที่เขื่อนบ้านเขว้า พื้นที่ที่มีความเค็มไม่ถึงขั้นจะทำให้ต้นข้าวตายในการทำนาในฤดูฝน แต่ปัญหาเกิดขึ้นเมื่อนำน้ำจากmunมาทำนาปรังในฤดูแล้ง มีข้าวและต้นไม้นาในต้นตาย ผลผลิตข้าวไม่คุ้มทุน และปัญหาที่หนักที่สุด คือ ที่เขื่อนราษีไศลมีการกระจายของดินเค็มและน้ำเค็มอย่างกว้างขวาง

๒) ผลกระทบต่อระบบนิเวศน์แม่น้ำ

ภูมิฐานของแม่น้ำอีสานมีทั้งเป็นแก่งหิน วังน้ำลึกและบริเวณบึงทาม อันเป็นระบบธรรมชาติที่มีความเชื่อมโยงกันและกัน มีระบบหมุนเวียนธาตุอาหารตามวงจรธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไปตามฤดูกาล วิธีคิดของโครงการโขง ชี มูล ไม่ได้มองเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งเหล่านี้ ดังนั้น จึงได้ตัดสายน้ำออกเป็นตอนๆ ซึ่งนอกจากจะทำลายระบบหมุนเวียนตามธรรมชาติแล้ว ยังทำลายแหล่งทำมาหากินของคนและสัตว์อย่างมหาศาล ป่าทามสองฝั่งลำน้ำถูกทำลาย ปลาไม่มีที่เพาะพันธุ์ ภูประมัตต์เจนนี ได้แก่ เขื่อนชนบท หนองหานกุมภวาปี ราชสีสอย ห้วยนา ธาตุน้อย ฝ่ายพนมไพร-ยโสธร ลำโดมและเซบก

๓) ผลกระทบต่อชุมชน

จากการสร้างเขื่อนในพื้นที่ต่างๆ ได้ละเมิดสิทธิในที่ดินทำกิน ซึ่งบางพื้นที่ชาวบ้านได้ใช้พื้นที่ทำกินมาอย่างยาวนานสืบทอดจากบรรพบุรุษหลายชั่วคน แม้จะไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ ก็ตาม แต่โครงการหาได้เคารพสิทธิตามจารีตของชุมชนไม่ และทุกพื้นที่ในโครงการได้ส่งผลกระทบต่อชาวบ้าน เช่น สูญเสียที่ทำกิน ทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าชุมชน ถูกเวนคืนที่ดินและได้รับค่าชดเชยที่ไม่เป็นธรรม นอกจากนี้ยังส่งผลกระทบต่อการทำมาหากิน บางครอบครัวถึงกับเปลี่ยนอาชีพ ต้องต่อสู้ดิ้นรนมากขึ้น หรือกระทั่งอพยพแรงงาน

๔) น้ำท่วมภาคอีสาน

ภายหลังที่การก่อสร้างโครงการโขง ชี มูล ในระยะที่ ๑ แล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๕๔๓ ได้ส่งผลให้เกิดน้ำท่วมภาคอีสาน เนื่องจากเขื่อนในโครงการได้กั้นขวางแม่น้ำชี มูลและลำน้ำสาขา รวมทั้งคันดินกันน้ำ (คันไค้) ได้กั้นขวางทางน้ำไหลจากบ้านสู่ทุ่ง ทามและแม่น้ำ ทำให้น้ำทำไม่สามารถระบายสู่แม่น้ำได้ น้ำจึงได้ท่วมทั้งภาคติดต่อกันถึงปี ๒๕๔๗ ส่งผลให้เกิดความเสียหายอย่างต่อเนื่อง ดังในปี ๒๕๔๕ สรุป* ได้ดังนี้

- อุทกภัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือปีนี้เกิดในพื้นที่ทุกจังหวัดของภาครวมทั้งสิ้น ๒๔๖ อำเภอ ๓๙ กิ่งอำเภอ ๖,๗๒๘ หมู่บ้าน คิดเป็น ร้อยละ ๒๑.๖ ของหมู่บ้านทั้งหมดในภาค

- ส่งผลให้มีผู้เสียชีวิตทั้งสิ้นจำนวน ๕๘ ราย และก่อให้เกิดความเสียหายกับทรัพย์สินของทางราชการและของราษฎรเป็นจำนวนกว่า ๑,๒๐๐ ล้านบาท โดยบ้านเรือนราษฎรได้รับความเสียหายทั้งสิ้นจำนวน ๑๘,๔๕๒ หลังคาเรือน ถนนได้รับความเสียหายกว่า ๕,๐๐๐ แห่ง สะพานชำรุด ๑๙๔ แห่ง และทำนบ/เหมือง/ฝายกว่า ๓๓๘ แห่ง

- พื้นที่ทำการเกษตรที่ประสบภัยทั้งสิ้นจำนวน ๕.๗ ล้านไร่ ซึ่งคาดว่าจะได้รับความเสียหายเป็นจำนวน ๔.๔ ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ ๑๐.๔ ของพื้นที่เพาะปลูกฤดูกาลนี้ โดยแยกเป็นพื้นที่นาประมาณ ๔.๐ ล้านไร่ พืชไร่ ๑.๑ แสนไร่ พืชผัก ๒ หมื่นไร่ ไม้ผลและไม้ยืนต้นประมาณ ๖ พันไร่ ปศุสัตว์ตายและสูญหายประมาณ ๑.๒ ล้านตัว

○ จังหวัดที่ได้รับความเสียหายโดยรวมมากที่สุด* คือจังหวัดนครพนมมีมูลค่าความเสียหายประมาณ ๓๐๔ ล้านบาท ซึ่งส่วนใหญ่เป็นความเสียหายของอาคารบ้านเรือนถนนและทำนบเหมืองฝาย

○ จังหวัดที่ได้รับผลกระทบด้านการเกษตรมากที่สุด คือ จังหวัดร้อยเอ็ด มีพื้นที่ประสบภัยทั้งสิ้น ๖.๖ แสนไร่ และคาดว่าจะได้รับความเสียหายจำนวน ๕.๖ แสนไร่ รองลงมาคือ จังหวัดสุรินทร์ ขอนแก่น ศรีสะเกษ หนองคายและอุบลราชธานี มีพื้นที่เสียหาย ๔.๐ แสนไร่ ๓.๙ แสนไร่ ๒.๙ แสนไร่ ๒.๘ แสนไร่และ ๒.๒ แสนไร่ ตามลำดับ

(*ตามการประเมินของกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ปี ๒๕๔๕)

จากสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ทำให้เกิดกระแสการแลกเปลี่ยนและหาแนวทางแก้ปัญหาขึ้นในหมู่บ้านผู้ได้รับผลกระทบ โดยเฉพาะเรื่องน้ำท่วมที่ทำให้ไม่สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ จึงมีข้อเสนอร่วมกันของภาคประชาชน ให้มีการติดตามเฝ้าระวังโครงการจัดการน้ำขนาดใหญ่ของรัฐและเรียกร้องให้รัฐแก้ไขปัญหา ตลอดจนให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรน้ำในท้องถิ่น

ได้เกิดการดำเนินโครงการศึกษาและฟื้นฟูระบบลุ่มน้ำชีขึ้น โดยมีนักพัฒนาเอกชนและชาวบ้านร่วมกันเป็นคณะทำงาน รวมทั้งมีการศึกษาโครงการสิทธิชุมชน กรณีลุ่มน้ำชี เพื่อร่วมกับชุมชนศึกษาถึงการละเมิดสิทธิ และการใช้สิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เพื่อพัฒนาและเสริมสร้างองค์กรชุมชน เครือข่ายที่ได้รับผลกระทบให้เกิดความเข้มแข็งในการใช้สิทธิได้อย่างชอบธรรมตามหลักสิทธิมนุษยชน เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและค้นหาทางเลือกที่สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง

๑.๒ โจทย์การศึกษาวิจัย

๑.๒.๑. **คำถามหลักภาคอีสาน** คือชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาความสามารถในการใช้สิทธิจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนได้อย่างไร

๑.๒.๒. **คำถามย่อย** คือ

๑.๒.๒.๑ ชุมชนท้องถิ่นสามารถสร้างแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จารีตประเพณี และพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชนในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างไร

๑.๒.๒.๒ ทางเลือกที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยองค์กรชุมชนควรเป็นอย่างไร

๑.๒.๒.๓ กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริม สนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชนเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑.๓.๑. เพื่อร่วมกับชุมชนศึกษาถึงการละเมิดสิทธิ และการใช้สิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า

๑.๓.๒. เพื่อพัฒนาและเสริมสร้างองค์กรชุมชน เครือข่ายที่ได้รับผลกระทบให้เกิดความเข้มแข็งในการใช้สิทธิได้อย่างชอบธรรมตามหลักสิทธิมนุษยชน

๑.๓.๓. เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และค้นหาทางเลือกที่สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง

๑.๔ ขอบเขตการศึกษา

๑.๔.๑. **ขอบเขตพื้นที่ศึกษา** ในลุ่มน้ำชีมีพื้นที่ศึกษาหลัก ๒ พื้นที่ และพื้นที่เครือข่ายการเรียนรู้ลุ่มน้ำชี ตามรายชื่อหมู่บ้านเป้าหมาย ดังนี้

๑.๔.๑.๑. ลุ่มน้ำชีตอนบน คือ บ้านหนองตู ตำบลระหานนา อำเภอง่วงน้อย จังหวัดขอนแก่น

๑.๔.๑.๒. ลุ่มน้ำชีตอนปลาย คือ บ้านท่าลาด ตำบลแสนสุข อำเภอนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด

๑.๔.๑.๓. ลุ่มน้ำชีตอนกลาง เป็นพื้นที่เครือข่ายการเรียนรู้ คือ บ้านด่านใต้ ตำบลเหล่าอ้อย อำเภอธวัชชัย จังหวัดกาฬสินธุ์ และบ้านวังเวิน ตำบลศรีบุญเรือง อำเภอนบพ จังหวัดขอนแก่น รวมทั้งพื้นที่ของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

๑.๔.๒. เกณฑ์การเลือกพื้นที่

๑.๔.๒.๑. **กรณีบ้านหนองตู** เป็นพื้นที่ที่มีปัญหาที่ชัดเจนและมีกลุ่มชาวบ้านหรือองค์กรพัฒนาเอกชนทำงานในพื้นที่ เช่น ที่บ้านหนองตูมีกลุ่มสหกรณ์เครดิตยูเนียน มีปัญหากรณีโครงการโขง ชี มูล การแย่งชิงน้ำระหว่างชาวบ้านกับโรงงานอุตสาหกรรม บทเรียนการจัดการทรัพยากรป่า การจัดการกลุ่มของชุมชน ปัญหาน้ำท่วมจากการจัดการน้ำในท้องถิ่น

๑.๔.๒.๒. **กรณีพื้นที่ท่าลาด** เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มีองค์กรพัฒนาเอกชนลงไปทำงาน ๒ องค์กร คือโครงการป่าชุมชน สุรินทร์ โครงการเกษตรกรรมนำร่อง และที่สำคัญ คือ มี

ผู้นำที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้เป็นจำนวนมาก เช่น ชุมชนรอบป่าชุมชน ๙ หมู่บ้านมีผู้นำอย่างน้อย ๒๐ คน และยังมีฐานทรัพยากรที่สำคัญ ดิน น้ำ ป่า ซึ่งน่าจะนำไปสู่การอธิบายระบบนิเวศของกลุ่มน้ำได้

๑.๔.๒.๓. พื้นที่เครือข่ายการเรียนรู้ คือ ช่วงกลางแม่น้ำชีบริเวณบ้านวังเงิน (ขอนแก่น) บ้านกุดเวียง (มหาสารคาม) บ้านด่านใต้ (กาฬสินธุ์) ซึ่งได้เลือกเป็นพื้นที่ศึกษาเนื่องจากมีประเด็นการเรียนรู้ที่จะสะท้อนปัญหาเรื่องน้ำท่วมติดต่อกัน ๕ ปี และทางเลือกในการจัดการน้ำของชุมชน ตลอดจนการเคลื่อนไหวของชุมชน (ด่านใต้) ในลักษณะการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายผู้ประสบปัญหาน้ำท่วม เพื่อแก้ไขปัญหาน้ำท่วม

๑.๔.๓. ประเด็นการศึกษาในแต่ละพื้นที่ เนื่องจากในแต่ละพื้นที่มีปัญหาสถานการณ์ ฐานทรัพยากรที่แตกต่างกัน ทำให้การกำหนดประเด็นศึกษามีความแตกต่างกันขึ้นกับพื้นฐานปัญหาของแต่ละพื้นที่ ดังนี้

๑.๔.๓.๑. พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนบน (บ้านหนองดู่) มีประเด็นการศึกษาดังนี้

- ๑) รูปแบบการเรียนรู้และใช้สิทธิชุมชน ในการจัดการทรัพยากรน้ำ กรณีบึงละหานนาและลำน้ำชี
- ๒) กระบวนการประสานความร่วมมือกับเครือข่ายองค์กรสาธารณะและประสานภาคประชาชน เอกชน เพื่อผลักดันการแก้ไขปัญหา
- ๓) องค์ความรู้ในการจัดการป่าภูถ้ำ ภูกระแต การจัดน้ำเพื่อการใช้ประโยชน์ของชุมชนละหานนา

๑.๔.๓.๒ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนปลาย (บ้านท่าลาด) มีประเด็นการศึกษาดังนี้

- ๑) บทเรียนการใช้สิทธิในการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง (๒๕๓๗-ปัจจุบัน)
- ๒) องค์ความรู้การจัดการน้ำเพื่อการใช้ประโยชน์ของชุมชน
- ๓) การบูรณาการประสบการณ์และบทเรียนในการใช้สิทธิชุมชน กรณีป่าชุมชนกับปัญหาลุ่มน้ำ
- ๔) กระบวนการประสานความร่วมมือกับเครือข่ายสาธารณสุขและภาครัฐ เพื่อผลักดันการแก้ไขปัญหาอย่างสันติ

๑.๔.๓.๓ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

- ๑) สำรวจ ศึกษา รวบรวมข้อมูลเบื้องต้นทางด้านวัฒนธรรม ความเชื่อ ประเพณีวิถีชีวิตของคนลุ่มน้ำชี
- ๒) สำรวจ ศึกษาข้อมูลศักยภาพของกลุ่มคน องค์กร เครือข่าย ในการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้

- ๓) จัดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชนที่ถูกละเมิดสิทธิ
๔) เชื่อมโยงการเรียนรู้และปฏิบัติการร่วมระหว่างพื้นที่วิจัยกับพื้นที่
อื่นๆ ในภูมิภาคเดียวกันและหลากหลาย

๑.๕ กรอบแนวคิดการวิจัยและโจทย์การศึกษาวิจัย

ด้วยการวิจัยนี้มุ่งค้นคว้าถึงแบบแผนวิธีคิดเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชนอีสานท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขของระบบนิเวศน์ การใช้ทรัพยากร แบบแผนการทำมาหากินอันเป็นฐานการก่อเกิดระบบความรู้ของท้องถิ่น ระบบความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม การสร้างกติกากลไก สถาบันต่างๆ ของชุมชน ตลอดจนแบบแผนการดำรงชีวิตที่มีลักษณะเฉพาะของชาวชุมชนท้องถิ่น บริบทเหล่านี้เป็นสิ่งที่กำหนดความสัมพันธ์และข้อตกลงของผู้คนและกลุ่มต่างๆ เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขของคนในชุมชน ขณะเดียวกันชุมชนมิได้อยู่โดดเดี่ยว หากอยู่ท่ามกลางการปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอก รัฐและกลุ่มทุนตลอดเวลา ชุมชนปรับตัวเองอยู่ตลอดเวลาโดยต่อสู้ ต่อรองกับสิ่งภายนอก เพื่อสร้างดุลในการอยู่ร่วมในสังคม

ดังนั้น แนวคิดที่เหมาะสมที่จะเป็น “ตัวช่วย” ในการพิจารณาโครงสร้างด้านต่างๆ ก็คือ (๑) แนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน (๒) แนวคิดสิทธิชุมชน ซึ่ง ๒ แนวคิดดังกล่าวมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องและเสริมพลังให้กันและกันเป็นอย่างดี ทั้งในมิติของความเป็นทฤษฎี อธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น และในฐานะเป็น “อุดมการณ์” ที่เป็นชุดความคิด ความเชื่อเชิงอุดมคติ

และด้วยการปฏิบัติการ “สิทธิชุมชนอีสาน” ในระยะ ๒ ทศวรรษที่ผ่านมา ได้เกิดกระแสการเคลื่อนไหวของชุมชนและเครือข่าย ทั้งการเคลื่อนไหวสร้างข้อคิดความรู้อต่อสาธารณะ และการเสนอข้อเรียกร้องต่อกลไกรัฐ ทั้งเพื่อแก้ไขปัญหาเร่งด่วนเฉพาะหน้า และเพื่อแก้ปัญหาเชิงนโยบาย-โครงสร้าง เหล่านี้เป็นความพยายามของ “การสร้างอำนาจของผู้ไร้อำนาจ” เราจึงพิจารณาใช้ ๒ แนวคิดในการอธิบายและพิจารณาประเมินกระบวนการ “ใช้สิทธิ” ของชุมชนอีสานในการวิจัยนี้ คือ (๓) แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง (resource mobilization theory & political approach) และ (๔) แนวคิดสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง ขณะที่โจทย์วิจัยเกี่ยวกับแบบแผนการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรมโดยองค์กรชุมชน ซึ่งมีฐานะเป็นทางเลือกและข้อเสนอสำคัญในงานวิจัยเราใช้ (๕) แนวคิดว่าด้วยระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน เป็นกรอบในการพิจารณา

และประเด็นวิจัยสุดท้าย เกี่ยวกับกระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมให้ชุมชน “ใช้สิทธิ” ของตนนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และบทบาทขององค์กร

ภายนอกในการส่งเสริมสนับสนุน เราใช้ (๖) แนวคิดว่าการเสริมสร้างนวัตกรรมการเรียนรู้ของชุมชน ในการพิจารณาประเด็นวิจัยนี้

๑.๖ รูปแบบและกระบวนการวิจัย

๑.๖.๑ รูปแบบและวิธีการศึกษา

ในการศึกษานี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบการมีส่วนร่วม โดยมีชาวบ้านในพื้นที่ที่ศึกษาและนักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ร่วมเป็นทีมศึกษาวิจัย เช่น ในพื้นที่บ้านหนองดู่ มีชาวบ้านเป็นนักวิจัยร่วมกับนักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชน ส่วนพื้นที่บ้านท่าลาด และเครือข่ายลุ่มน้ำชี มีนักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) เป็นนักวิจัยหลัก และมีชาวบ้านร่วมเรียนรู้ ท่ามกลางการการปฏิบัติสิทธิชุมชนของแต่ละพื้นที่ที่ศึกษาวิจัย

๑.๖.๒ กระบวนการวิจัย

เนื่องจากพื้นที่การศึกษาในลุ่มน้ำชี มีสภาพปัญหาที่แตกต่างกัน ความพร้อมของชาวบ้าน หรือศักยภาพของพื้นที่ไม่เท่ากัน กระบวนการวิจัยจึงดำเนินการแตกต่างกัน บางแห่งเริ่มต้นจากการศึกษาชุมชน เช่น บ้านหนองดู่ และบางแห่งเริ่มต้นจากการเรียนรู้ปฏิบัติการสิทธิของชาวบ้านที่กำลังเผชิญปัญหาอยู่ เช่น บ้านท่าลาด และพื้นที่เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

กระบวนการวิจัยที่สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับชาวบ้านสามารถสรุปได้ดังนี้

กระบวนการศึกษาวิจัยแบ่งออกเป็น ๒ ช่วงคือ ๑. ช่วงการเตรียมพื้นที่ก่อนการวิจัย ๒. ช่วงศึกษาวิจัย ดังนี้

๑.๖.๑.๑ ช่วงการเตรียมพื้นที่ก่อนวิจัย

๑) การเลือกพื้นที่ศึกษา ช่วงก่อนการศึกษานี้ ได้มีการประชุมปรึกษาหารือพื้นที่ที่จะศึกษาร่วมกับเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน ซึ่งเกณฑ์ในการเลือกพื้นที่ คือ เป็นพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐ มีความสนใจเข้าร่วมศึกษาวิจัยสิทธิชุมชนร่วมกัน มีนักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ มีข้อสรุป คือ

- พื้นที่ต้นน้ำชี คือบ้านหนองดู่ ตำบลละหานนา อำเภอเวียงน้อย จังหวัดขอนแก่น
- พื้นที่ปลายน้ำชี คือ บ้านท่าลาด ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด
- พื้นที่เครือข่ายน้ำชี คือ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

๒) การสำรวจพื้นที่กลุ่มเป้าหมาย เป็นการสำรวจพื้นที่เป้าหมายเพื่อให้ทราบข้อมูลเบื้องต้น สถานการณ์และสภาพปัญหาของชุมชน ศักยภาพของชุมชน โดยทีม

นักวิจัยที่เป็นนักพัฒนาชุมชน และหลังจากนั้นได้นำมาปรึกษาหารือร่วมกันจึงกำหนดพื้นที่ศึกษาอย่างชัดเจน

๑.๖.๑.๒ ช่วงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ

๑) การแนะนำโครงการและคั่นหานักวิจัยชาวบ้าน เป็นเวทีชี้แจงโครงการสิทธิชุมชนและปรึกษาหารือทีมงานที่จะศึกษาวิจัยร่วมกัน เช่น ที่บ้านหนองตู มีนักวิจัยชาวบ้าน ๕ คน ร่วมกับนักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชน พื้นที่บ้านท่าลาดและเครือข่ายน้ำชี นักวิจัยหลักคือนักพัฒนาองค์กรเอกชน ทำหน้าที่จัดกระบวนการเรียนรู้และหนุนการใช้สิทธิของชาวบ้าน ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการเก็บข้อมูลและเป็นเจ้าภาพหลักในการใช้สิทธิเพื่อแก้ปัญหาในชุมชนท้องถิ่น

๒) การศึกษาชุมชนและวิเคราะห์ปัญหาชุมชน ซึ่งเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน การวิเคราะห์ปัญหาร่วมกับชุมชน การค้นหาทางเลือก หรือการแก้ปัญหาของชุมชน ตลอดจนการเชื่อมโยงปัญหาที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน หรือการสร้าง ความเข้าใจเรื่องสิทธิของชุมชน เป็นต้น โดยนักวิจัยที่เป็นนักพัฒนาเป็นผู้มีบทบาทในการสร้างการเรียนรู้ร่วมกับนักวิจัยชาวบ้าน ด้วยวิธีการที่หลากหลายรูปแบบ เช่น การสังเกต การสัมภาษณ์แบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ และการจัดเวทีประชุม ซึ่งการจัดเวทีจะมีหลายระดับดังนี้

- เวทีในชุมชน เป็นการสร้างความเข้าใจการทำงานร่วมกัน การให้ข้อมูลสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้น หรือข้อมูลนโยบายที่เกี่ยวกับชุมชน ทั้งยังเป็นเวทีการปรึกษาหารือการระดมแนวทางการแก้ปัญหาร่วมกับชุมชนก่อนนำเสนอสู่เวทีระดับเครือข่ายต่อไป

- เวทีเครือข่ายหมู่บ้าน เช่น กรณีพื้นที่เครือข่ายลุ่มน้ำชี มีการประชุมกับกลุ่มโรงสีชุมชน กลุ่มสหพันธ์ผู้ประมงน้ำท่วม ร้อยเอ็ด-กาฬสินธุ์ กลุ่มชาวบ้านทุ่งเขาหลวง ซึ่งมีชาวบ้านที่ถูกน้ำท่วมจาก บ้านนาแพง บ้านนางาม บ้านโนนราษี บ้านโนนยาง บ้านดอนแก้ว ต.บึงงาม กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด

- เวทีเครือข่ายลุ่มน้ำชี เป็นการเปิดพื้นที่เพื่อให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของผู้เดือดร้อนจากปัญหาน้ำท่วมในลุ่มน้ำชี เป็นเวทีการนำเสนอข้อมูลสถานการณ์ปัญหา การรวมกลุ่มเพื่อเสนอให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องมาแก้ปัญหา และดำเนินกิจกรรมรณรงค์สร้างความเข้าใจต่อสังคม

- เวทีเครือข่ายระหว่างลุ่มน้ำชี-มูล-พนมมิตร เป็นการเชื่อมการเรียนรู้และประสบการณ์ระหว่างลุ่มน้ำและเป็นการประสานพันธมิตรต่างๆ

๓) ช่วงปฏิบัติการสิทธิชุมชน เป็นกระบวนการการใช้สิทธิของชาวบ้าน หลังการเรียนรู้สถานการณ์ปัญหาและศึกษาแนวทางการแก้ไขปัญหาหรือข้อเสนอต่อ

หน่วยงานรัฐให้เข้ามาแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น การใช้สิทธิ์ของชาวบ้านเกิดหลังจากได้ผ่านการศึกษาชุมชน การร่วมแลกเปลี่ยนในเวทีการให้ข้อมูลและการศึกษาดูงาน เป็นต้น

กระบวนการใช้สิทธิ์ เป็นการสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชน และการสร้างดุลอำนาจกับรัฐ ด้วยหลากหลายวิธีการเช่น การสร้างฐานข้อมูลชุมชนผ่านการศึกษาชุมชน การรวมกลุ่มผู้เดือดร้อนจากปัญหาน้ำท่วมตามสิทธิในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๕๐ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนในการสร้างฝายหินทิ้ง การตรวจสอบการโครงการของรัฐที่ดำเนินการไปแล้ว เช่น โครงการชลประทานระบบท่อ โครงการโขง ชี มูล การยื่นหนังสือเรียกร้องการแก้ปัญหาในทุกกระดับตั้งแต่ระดับท้องถิ่นถึงระดับชาติ

๑.๖.๑.๓ ช่วงการเขียนรายงาน การเขียนรายงานเป็นช่วงที่ยากลำบากที่สุดสำหรับนักวิจัย (นักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชนและชาวบ้าน) เมื่อเปรียบเทียบกับ การปฏิบัติการในพื้นที่ และใช้เวลาในการเขียนเกือบครึ่งหนึ่งของเวลาการปฏิบัติงานโครงการ การเขียนรายงานมีดังนี้

๑) เอกสารข้อมูลประกอบด้วย บันทึกของนักวิจัยชาวบ้าน บันทึกผลการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่สนามที่ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยนักวิจัยชาวบ้านในแต่ละงวด (๖ เดือน/ครั้ง) และเอกสารข้อมูลมือสองที่ได้จากการค้นคว้าในห้องสมุดสถานศึกษา เช่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยมหาสารคาม การร่วมสัมมนาทางวิชาการที่เกี่ยวกับลุ่มน้ำชี

๒) การจัดทำเค้าโครงรายงาน โดยการการตั้งร่างเค้าโครงงานจากการปรึกษาหารือในที่ทำงาน และทีมส่วนกลางกรรมการช่วยปรับเค้าโครงอีกครั้งเพื่อให้ครอบคลุม เมื่อได้เค้าโครงรายงานเจ้าหน้าที่สนามหรือผู้ช่วยนักวิจัยชาวบ้านจะเป็นผู้เรียบเรียงรายงานเบื้องต้น ซึ่งการปรับเค้าโครงรายงานนี้ได้แก้ไขหลายครั้ง เพื่อพบว่ามีข้อมูลเพิ่มเติม จะมีการจัดเรียงการนำเสนอใหม่เพื่อให้เนื้อหามีความต่อเนื่องและเป็นระบบ

๓) การสำรวจเอกสารมือสองดำเนินการโดยประสานให้นักวิชาการในพื้นที่ นักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชน นักเขียนที่เข้าใจเนื้อหาและเป้าหมายงานวิจัยร่วมกัน เช่น อาจารย์มณีนรัตน์ มิตรปราสาท นายเลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ นายนนท์ พลาวัน นายปราโมทย์ ผลภิญโญ เป็นต้น

๔) จัดเวทีการนำเสนอร่างผลการศึกษาในภาคอีสาน ๒ ครั้ง โดยครั้งแรกเป็นเวทีภายในที่มีผู้เข้าร่วมให้ความเห็นโดยที่ปรึกษาโครงการ ฯ ภาคอีสาน และคณะกรรมการโครงการจากส่วนกลาง และตัวแทนชาวบ้านพื้นที่ละ ๕ คน และครั้งที่สอง มีนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี มหาวิทยาลัยมหาสารคาม และนักวิชาการจากส่วนกลางร่วมให้ความเห็นและเสนอแนะ

๕) การเขียนรายงานฉบับสมบูรณ์ ได้มีการนำข้อเสนอแนะจากเวทีเสนอร่างผลการศึกษาทั้งสองมาปรับเป็นรายงานสมบูรณ์ โดยผู้ประสานงานแต่ละพื้นที่ ด้วย

การตรวจสอบข้อมูลให้มีครบถ้วน ตั้งแต่เริ่มศึกษาจนสิ้นสุดโครงการ พร้อมจัดระบบ-เรียบเรียงข้อมูลให้เป็นรายงานฉบับสมบูรณ์

๑.๗ คำสำคัญในการวิจัย

ฝาย หรือ **Check Dam**(จากนิยามของ www.swu.ac.th/royal) คือ สิ่งก่อสร้างขวางหรือกั้นทางน้ำ ซึ่งปกติมักจะกั้นลำห้วย หรือลำธารขนาดเล็กในบริเวณต้นน้ำ หรือพื้นที่ที่มีความลาดชันสูงให้สามารถกักตะกอนอยู่ได้ และหากช่วงที่น้ำไหลแรงก็สามารถชะลอการไหลของน้ำให้ช้าลง และกักเก็บตะกอนไม่ให้ไหลลงไปที่บ่อลำนน้ำตอนล่าง ซึ่งเป็นวิธีการอนุรักษ์ดินและน้ำได้ดีวิธีหนึ่ง

เขื่อน หรือ **Dam** (จากนิยามของ www.swu.ac.th/royal) หมายถึง อาคารกั้นน้ำหรือเขื่อนกั้นน้ำที่กั้นน้ำของโครงการชลประทาน ซึ่งสร้างขวางลำน้ำสำหรับกั้นน้ำที่ไหลมาให้มีระดับสูงขึ้นจนสามารถส่งน้ำเข้าคลองส่งน้ำได้ตามปริมาณที่ต้องการในฤดูกาลเพาะปลูกเช่นเดียวกับฝาย แต่เขื่อนจะระบายน้ำได้ตามปริมาณที่กำหนดโดยไม่ให้น้ำไหลล้นข้ามเหมือนวิธีการของฝาย และเมื่อน้ำหลากเต็มทิวในฤดูฝน เขื่อนระบายน้ำยังสามารถระบายน้ำให้ผ่านไปได้ทันที ซึ่งอาคารของเขื่อนระบายน้ำมีลักษณะเป็นช่อง ๆ สำหรับให้น้ำไหลผ่านไปได้ตลอดความยาวของเขื่อน

เขื่อนระบายน้ำทุกแห่งจะสร้างให้มั่นคงและถาวร ดังนั้น จึงจำเป็นต้องสร้างเขื่อนระบายน้ำด้วยวัสดุที่คงทนถาวรเป็นหลัก เช่น คอนกรีตเสริมเหล็ก

ดังนั้น จากนิยามของคำว่าเขื่อนจากหน่วยงานผู้รับผิดชอบโครงการชลประทานดังกล่าว สิ่งก่อสร้างขวางทางน้ำในโครงการโขง ชี มูล ชาวบ้านในลุ่มน้ำชีจึงเรียกสิ่งนี้ว่า “เขื่อน” มิใช่ “ฝาย” ตามชื่อในโครงการ เช่น เขื่อนร้อยเอ็ด เขื่อนชนบท เขื่อนยโสธร เขื่อนธาตุน้อย แม้ว่าส่วนราชการหรือหน่วยงานรัฐจะยังเรียกว่า ฝายยโสธร ฝายธาตุน้อย ก็ตาม ซึ่งในรายงานเมื่อกล่าวถึงโครงการโขง ชี มูลจะยังใช้คำว่า “ฝาย” เพราะถือว่าเป็นชื่อเฉพาะ แต่ในการวิเคราะห์จะใช้ว่า “เขื่อน” เพื่อให้ได้ภาพตามความเป็นจริง

ลุ่มน้ำชี หรือ **แม่น้ำชี** คนท้องถิ่นเรียกว่า “น้ำชี” เพราะเรียกตามลักษณะของสายน้ำที่ไหลมาจากป่าภูเขียว ซึ่งคำว่า “ชี” หมายถึงการเจาะหรือขุดให้ทะลุ จึงเกิดคำ **ชีคัน** ในพื้นที่ที่มีน้ำขุ่นล้นจากภูเขา ในช่วงที่น้ำชีไหลออกจากภูเขาก็มักเรียกว่า **ชีมูล** และในช่วงฤดูแล้งในฤดูที่ไม่มีน้ำก็เรียกว่า **ชีแล้ง** (สัมภาษณ์นายโสภณ ไชยบัว, ๒๕๔๕) ซึ่งในรายงานนี้จะใช้คำว่า “ชี” เฉพาะเมื่อใช้เรียกโครงการ โขง ชี มูล ซึ่งเป็นชื่อเฉพาะ

อนึ่ง การใช้ “ชี” กับชื่อลุ่มน้ำและแม่น้ำในรายงานนี้ ในอีกนัยหนึ่งก็เพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ของการปฏิเสศโครงการรัฐและวาทกรรมของรัฐ

แม่น้ำมูน ในรายงานนี้เลือกสะกดคำเอาตามเสียงพูดของคนท้องถิ่น แต่จะยังคงใช้
มูน ในกรณีใช้กับโครงการ โฆง ซี มูน ตามคำที่รัฐเป็นเจ้าของ
อนึ่ง การใช้ “มูน” กับชื่อลุ่มน้ำและแม่น้ำในรายงานนี้ ในอีกนัยหนึ่งก็เพื่อให้เป็น
สัญลักษณ์ของการปฏิเสศโครงการรัฐและวาทกรรมของรัฐ

๑.๘ ผลที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑. ชุมชนได้ศึกษาเรียนรู้ถึงการละเมิดสิทธิ และ การใช้สิทธิของชุมชนในการ
จัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่าตลอดจนการนำฐานข้อมูลจากการศึกษาไปผลักดันให้เกิดการแก้ไข
ปัญหา

๑.๘.๒. เกิดการพัฒนาและเสริมสร้างองค์กรชุมชน เครือข่ายที่ได้รับผลกระทบให้เกิด
ความเข้มแข็งในการใช้สิทธิได้อย่างชอบธรรมตามหลักสิทธิมนุษยชน

๑.๘.๓. เกิดการพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและค้นหาทางเลือก
ที่สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนอย่าง
แท้จริง

บทที่ ๒

การพัฒนากรอบแนวคิดเพื่อการวิจัย

ด้วยการวิจัยนี้มุ่งค้นคว้าถึงแบบแผนวิธีคิดเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชนอีสานท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขของระบบนิเวศน์ การใช้ทรัพยากร แบบแผนการทำมาหากิน อันเป็นฐานการก่อเกิดระบบความรู้ของท้องถิ่น ระบบความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรม การสร้างกติกากลไก สถาบันต่างๆ ของชุมชน ตลอดจนแบบแผนการดำรงชีวิตที่มีลักษณะเฉพาะของชาวชุมชนท้องถิ่น บริบทเหล่านี้เป็นสิ่งที่กำหนดความสัมพันธ์และข้อตกลงของผู้คนและกลุ่มต่างๆ เพื่อการดำรงอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขของคนในชุมชน ขณะเดียวกันชุมชนมิได้อยู่โดดเดี่ยว แต่อยู่ท่ามกลางการปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอก รัฐ และตลาดตลอดเวลา ชุมชนปรับตัวเองอยู่ตลอดเวลาที่จะต่อสู้ ต่อรอง กับสิ่งภายนอกเพื่อสร้างดุลในการอยู่ร่วมในสังคม

ดังนั้น แนวคิดที่เหมาะสมที่จะเป็นแนวทางในการทำความเข้าใจโครงสร้างและปรากฏการณ์ด้านต่างๆ ดังกล่าว คือ **๒.๑ แนวคิดสิทธิชุมชน ๒.๒ แนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน** ซึ่ง ๒ แนวคิดดังกล่าวมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องและเสริมพลังให้กันและกันเป็นอย่างดี ทั้งในมิติของความเป็นทฤษฎีอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น และในฐานะเป็น “อุดมการณ์” ที่เป็นชุดความคิด ความเชื่อเชิงอุดมคติ และด้วยการปฏิบัติการ “สิทธิชุมชนอีสาน” ในระยะ ๒ ทศวรรษ ที่ผ่านมา เกิดกระแสการเคลื่อนไหวของชุมชนและเครือข่ายอย่างเข้มข้น ทั้งการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจต่อสาธารณะ และการเสนอข้อเรียกร้องต่อกลไกรัฐทั้งเพื่อแก้ปัญหาเร่งด่วนเฉพาะหน้า และเพื่อแก้ปัญหาเชิงนโยบาย-โครงสร้าง เหล่านี้เป็นความ

พยายามของ “การสร้างอำนาจของผู้ไร้อำนาจ” เราจึงพิจารณาใช้ ๒ แนวคิดในการอธิบายและพิจารณาประเมินกระบวนการ “ใช้สิทธิ” ของชุมชนอีสานในการวิจัยนี้ คือ **๒.๓ แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง (resource mobilization theory & political approach)** และ **๒.๔ แนวคิดสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง** ขณะที่โจทย์วิจัยเกี่ยวกับแบบแผนการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรมโดยองค์กรชุมชน ซึ่งมีฐานะเป็นทางเลือกและข้อเสนอสำคัญในงานวิจัย เราใช้ **๒.๕ แนวคิดว่าด้วยระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน** เป็นกรอบในการพิจารณา และประเด็นวิจัยสุดท้าย เกี่ยวกับกระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมให้ชุมชน “ใช้สิทธิ” ของตนนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และบทบาทขององค์กรภายนอกในการส่งเสริมสนับสนุน เราใช้ **๒.๖ แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้** ในการพิจารณาประเด็นวิจัยนี้

ในการอภิปรายเกี่ยวกับแนวคิดเหล่านี้เราได้สำรวจศึกษาแนวคิดทฤษฎีดังกล่าว และจะนำเสนอถึงบริบทของแต่ละแนวคิด คำจำกัดความ เนื้อหาสำคัญ จุดเด่นและข้อจำกัด และความเหมาะสมต่อการนำไปใช้ในการวิจัยครั้งนี้

๒.๑ แนวคิดสิทธิชุมชน

๒.๑.๑ ความหมายและที่มาของสิทธิชุมชน

“สิทธิชุมชน” เป็นคำที่ถูกผลิตขึ้นมาใหม่ ในฐานะความเป็นวาทกรรมที่ให้ความหมายและคุณค่ากับสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่มาช้านานแล้ว

“สิทธิ” ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานแปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕)

ล้าพั๋งคำว่า “อำนาจ” นั้นในทางสังคมวิทยา หมายถึง ความเป็นไปได้ที่บุคคลหนึ่งสามารถกำหนดให้อีกบุคคลหนึ่งกระทำตามความต้องการของตน โดยไม่คำนึงว่าอีกฝ่ายหนึ่งต้องการกระทำหรือไม่ หรือรู้สึกอย่างไร (สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖) ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๒๕) ให้ความหมาย “อำนาจ” คือความสามารถหรือสิ่งที่สามารถทำหรือบันดาลให้เกิดสิ่งใดได้ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕)

“สิทธิ” นั้นจึงไม่ใช่อำนาจหรือความมีอำนาจเพียงเท่านั้น แต่ “สิทธิ” ต้องเป็นอำนาจที่ถูกกำกับด้วย “ความชอบธรรม” อันหมายถึงอำนาจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ตามหลักของคุณงามความดี ความถูกต้อง ความยุติธรรม เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ประเพณีและเกณฑ์คุณค่าที่คนในสังคมหนึ่งๆ ยึดถือร่วมกัน ในภาษาอังกฤษ “สิทธิ” จึงตรงกับคำว่า “right” ซึ่งแปลว่าความถูกต้อง ในบางตำราอาจใช้คำว่า “สิทธิอำนาจ” ในความหมายเดียวกัน

การที่คนผู้หนึ่งมี “สิทธิ” ในสิ่งหนึ่งสิ่งใดนั้น จึงหมายความว่า สิ่งนั้นเป็นสิ่งที่คนผู้นั้นพึงมีพึงได้อย่างถูกต้อง คนอื่นต้องยอมรับ จะขัดขวางหรือลิดรอนไม่ได้ (วีระ สมบูรณ์, ๒๕๔๕)

คนเราจะมี “สิทธิ” ได้นั้นเพราะเขามีฐานะอย่างใดอย่างหนึ่งที่แน่นอน เช่น เป็นพ่อเป็นแม่ เป็นลูก เป็นหัวหน้า เป็นลูกน้อง เป็นผู้ปกครอง เป็นผู้ถูกปกครอง ฯลฯ

“สิทธิมนุษยชน” ก็คือสิทธิในฐานะที่เขาเกิดมาเป็นมนุษย์ “สิทธิพลเมือง” ก็คือสิทธิในฐานะที่เป็นพลเมืองของประเทศ ดังนี้

“สิทธิชุมชน” จึงเป็นสิทธิของชุมชน เป็นอำนาจอันชอบธรรมที่ชุมชนพึงมีพึงได้อย่างถูกต้องชอบธรรม ผู้อื่นต้องยอมรับ จะละเมิดหรือลิดรอนมิได้

“ชุมชน” ในความหมายดั้งเดิมหมายถึง “หมู่บ้าน กลุ่มคน ที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕) แต่ในความหมายที่กว้างขวางออกไปในสังคมสมัยใหม่ ปรากฏเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบใหม่ๆ ขึ้นมากมาย ที่สมาชิกอาจมิได้อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน แต่มีความผูกพัน มีผลประโยชน์เดียวกัน มีชะตากรรมร่วมกัน สมาชิกแต่ละคนนิยามตนเองว่าเป็นหนึ่งในวงสัมพันธ์นั้น และสังคมก็รับรู้ว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนนั้น เช่น ชุมชนทางอากาศ ชุมชนผู้ได้รับผลกระทบ ผู้เดือดร้อนจากการพัฒนา คนพิการ ฯลฯ ดังนั้น “ชุมชน” จึงหมายถึง วงสัมพันธ์ในลักษณะที่กว้างขวางออกไปดังกล่าวด้วย

ดังกล่าวแล้วว่า “สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๔๖) จากการใช้ชีวิตร่วมกันของชาวชุมชนที่ต้องพึ่งพาอาศัยร่วมทุกข์ร่วมสุข เกิดความเอื้ออาทรและผูกพัน ความขัดแย้งแตกแยกที่เกิดขึ้นจะผลักดันให้มีการคิดค้นหาวิธีการจัดการภายในให้ลุล่วงไป ความเป็นไปของชุมชนในลักษณะดังกล่าว พัฒนาให้เกิด “กฎเกณฑ์” ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นข้อบัญญัติอันศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวชุมชนยึดถือร่วมกัน แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชน เกิดการผลิตซ้ำ เกิดการพัฒนาเป็นแบบแผนที่แข็งแรง ข้อบัญญัติดังกล่าวของชุมชน เป็นข้อบัญญัติถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับ “ขอบเขตอำนาจ” ที่สมาชิกแต่ละคนแต่ละฐานะพึงมี พึงได้รับท่ามกลางการดำเนินชีวิตด้วยกัน อำนาจนั้นเป็นอำนาจที่ทุกคน

ยอมรับภายใต้ “คุณค่า ที่ยึดถือร่วมกัน” เป็นอำนาจที่มีความชอบธรรม ก็คือ “ระบบสิทธิ” ของชุมชนนั่นเอง

“คุณค่าที่ชุมชนยึดถือร่วมกัน” เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นโดยชีวิตชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ, ผีปอบ, คุณค่าแห่งความกตัญญูคุณต่อธรรมชาติและบุพการี การเคารพและให้คุณค่าในผลประโยชน์และทรัพย์สินส่วนร่วม ฯลฯ หรืออาจเป็นคุณค่าที่ชุมชนรับจากภายนอกมาผสมผสานเป็นคุณค่าของชุมชน เช่น หลักธรรมทางศาสนา กล่าวได้ว่า คุณค่าเหล่านี้เป็น “หลักทางศีลธรรม” ซึ่งทำหน้าที่กำกับพฤติกรรมของชาวชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ

ระบบสิทธิของชุมชนหรือสิทธิชุมชนปรากฏอยู่ในทุกมิติของชีวิตชุมชน ตั้งแต่ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบเกษตรกรรม ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรมของชุมชน ฯลฯ

แต่ในวงวิชาการให้ความสนใจและศึกษาอย่างเป็นระบบมากที่สุด ก็คือ “สิทธิในทรัพย์สิน” หรือลักษณะกรรมสิทธิ์ ซึ่งการศึกษา “พัฒนาการของสิทธิการถือครองที่ดินในสังคมโบราณ” ของ แม็ค เวเบอร์ (Max Weber) ตั้งแต่ปี ๑๙๐๙ (๒๔๕๒) พบว่า สังคมต่างๆ ได้จำแนกแยกแยะสิทธิในทรัพย์สินออกเป็นประเภทต่างๆ มากมาย ตั้งแต่กรรมสิทธิ์เอกชน กรรมสิทธิ์ของรัฐ และกรรมสิทธิ์ของชุมชน บนพื้นฐานของ “สิทธิในความเป็นเจ้าของ” (right of ownership) โดยมักจะปรากฏอยู่อย่างเป็นทางการในกฎหมาย แต่เมื่อวิเคราะห์ลึกลงไปถึงการจัดสรรที่เป็นจริงในสังคมต่างๆ กลับพบว่า การจัดการเกี่ยวกับการถือครองในที่ดินมีความสลับซับซ้อนเป็นอย่างมาก แต่ละสังคมไม่ได้ยึดใน “สิทธิความเป็นเจ้าของ” อย่างเดียว หากยังใช้หลักการอื่นผสมผสานอยู่ด้วย เช่น หลักของ “สิทธิการใช้” (usufruct right) ซึ่งหมายถึงให้ผู้ที่กำลังใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมีสิทธิครอบครอง แต่จะสูญเสียสิทธินั้นไปเมื่อเลิกใช้ที่ดิน ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์แทนที่ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ๒๕๔๔)

ระบบสิทธิที่หลากหลายซับซ้อนของสังคมชุมชน ที่กล่าวถึงเป็น “สิทธิตามจารีตประเพณี” (customary right) ซึ่งมักจะแตกต่าง ขัดแย้งกับสิทธิตามกฎหมาย (legal right) ทั้งนี้เพราะสิทธิตามจารีตประเพณี มักจะตั้งอยู่บนหลักของ “สิทธิทางศีลธรรม” อย่างเคร่งครัด ขณะที่สิทธิตามกฎหมายนั้นจะผสมผสานหลักการทางการเมืองและเศรษฐกิจด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์, เล่มเดียวกัน)

อย่างไรก็ดี ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ของการสร้างองค์ความรู้ แนวคิด ทฤษฎี เรื่อง “สิทธิ” จนคลี่คลายมาถึง “สิทธิชุมชน” ในปัจจุบันนี้มีรากฐานสำคัญมาจากการพัฒนาปรัชญาการเมืองที่เกิดขึ้นในสังคมตะวันตกในศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ซึ่งให้ความสำคัญกับ “สิทธิของปัจเจกชน” ในฐานะ “สิทธิของพลเมือง” และ “สิทธิทางการเมือง” อันเป็นที่มาของระบอบการเมืองเสรีประชาธิปไตย และระบอบทรัพย์สินส่วนบุคคลหรือกรรมสิทธิ์เอกชนอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งเติบโตองงามต่อมา แต่ก็ถูกท้าทายและวิพากษ์จากนักคิด

สายสังคมนิยมซึ่งเห็นว่าสิทธิปัจเจกชนและระบอบทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นที่มาของความเสื่อมทรามทางศีลธรรม เป็นที่มาของการขูดรีดทางชนชั้นและลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ จึงควรให้ความสนใจแก่ “สิทธิกลุ่ม”, “สิทธิร่วม” และแทนที่จะมีเพียงสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ต้องมี “สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม” ด้วย จนต่อมาในปี ๒๔๙๑ เมื่อสหประชาชาติประกาศ “ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน” จึงต้องประกาศ “กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง” ควบคู่ไปกับกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และต่อมาได้เปิดพรมแดนสู่มิติของสิทธิที่มีความหลากหลาย ความเท่าเทียม การมีส่วนร่วมของประชาชน ส่งผลให้เกิดความสนใจเรื่อง “สิทธิชุมชน” อย่างจริงจังถึงปัจจุบัน

๒.๑.๒ อุดมการณ์และหลักการของสิทธิชุมชน

๒.๑.๒.๑ สำนักแนวคิดสิทธิชุมชนเชื่อว่า “สิทธิ” หาใช้สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติไม่ แต่เป็นประดิษฐกรรมทางสังคมที่ผ่านการต่อสู้ต่อรอง หรือมีขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อให้เกิดการยอมรับในสิทธิดังกล่าว (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๓) และเรื่องสิทธิก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองทางกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่มเกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และในที่สุดก็มีพลังความสามารถเพียงพอที่จัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริง เป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้ (เสนห์ จามริก, ๒๕๔๗)

๒.๑.๒.๒ ในสังคมทุนนิยมและระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตย ตัวแทน “ปัจเจกชน” ไม่มีพลังเพียงพอที่จะจัดการกับปัญหาของตนเองหรือคุ้มครองสิทธิของตนเอง ขณะที่รัฐและกฎหมายไม่สามารถเป็นหลักประกัน มีหน้าซ้ำบางกรณีรัฐกลายเป็นผู้ละเมิดสิทธิ รัฐกลายเป็นผู้มีตัวตนและผลประโยชน์เสียเอง (ประภาส ปิ่นตบแต่งและคณะ, ๒๕๔๕) พลังของกลุ่มหรือชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อการสร้างอำนาจต่อรองถ่วงดุลอำนาจภายนอก นี่เป็นเหตุผลสำคัญของการผลักดันให้ “สิทธิชุมชน” มีฐานะบทบาทขึ้นในสังคม

๒.๑.๒.๓ อุดมการณ์สิทธิชุมชนวางอยู่บนหลักการพื้นฐาน ว่าด้วยความ **ยั่งยืนและเป็นธรรม** คำนึงถึงการอยู่รอดร่วมกันของชุมชน-สังคมส่วนรวม ในการจัดการทรัพยากรหรือสิทธิด้านอื่น ๆ ล้วนต้องการให้สมาชิกมีส่วนร่วม สามารถเข้าถึงและมีการแบ่งปันทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและมีวิธีการใช้ที่เปิดโอกาสให้มีการทดแทนทางธรรมชาติเพื่อคนรุ่นต่อไปได้ใช้ แตกต่างจากระบบ “สิทธิปัจเจก” ที่เน้นการครอบครอง การใช้ที่มุ่งประสิทธิภาพสูงสุด ขณะที่ “สิทธิของรัฐ” กลับจัดการทรัพยากรเพื่อแสวงหาประโยชน์อย่างล้นหลาม (กฤษฎา บุญชัย, เล่มเดียวกัน)

๒.๑.๒.๔ สิทธิชุมชนเป็นรูปแบบสิทธิเชิงซ้อนและมีเนื้อหาหลากหลาย

สิทธิเชิงซ้อน หมายถึง การดำรงอยู่ของสิทธิของหน่วยทางสังคมหลายหน่วยและสิทธิหลายแบบบนพื้นที่เดียวกัน เช่น ป่า - ที่ดินที่อยู่ใน “สิทธิครอบครอง” ของรัฐ แต่ชุมชนมี “สิทธิในการจัดการและควบคุม” ขณะที่ชาวบ้านมี “สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์” การคำนึงถึงสิทธิเชิงซ้อน จะช่วยให้มีทางเลือกและความยืดหยุ่นมากขึ้นในการจัดความสัมพันธ์ทางอำนาจใหม่ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ๒๕๔๔)

ส่วนความหลากหลายในเนื้อหา นั้น มิติสิทธิชุมชน ดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชนทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ระบบยุติธรรม ระบบสุขภาพ การศึกษา ด้านประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ของชุมชน ฯลฯ ทั้งนี้ มีผู้ทดลองแบ่งสิทธิชุมชนเป็น ๓ ด้านใหญ่ ๆ คือ ๑) สิทธิการจัดการทรัพยากร ๒) สิทธิในอัตลักษณ์ และ ๓) สิทธิในการ (แสวงหาทางเลือก) พัฒนาและการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง (ไพโรจน์ พลเพชร, ๒๕๔๗) มิติเนื้อหาหลายด้านนี้เป็นสิ่งบ่งบอกว่า ชุมชนเป็นระบบสังคมระบบหนึ่ง ที่มีการดูแลจัดการปกครองตัวเอง (โปรดดูแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในหัวข้อต่อไปประกอบ)

๒.๑.๒.๕ “สิทธิชุมชนมีลักษณะของการมีส่วนร่วม” หรือถึง

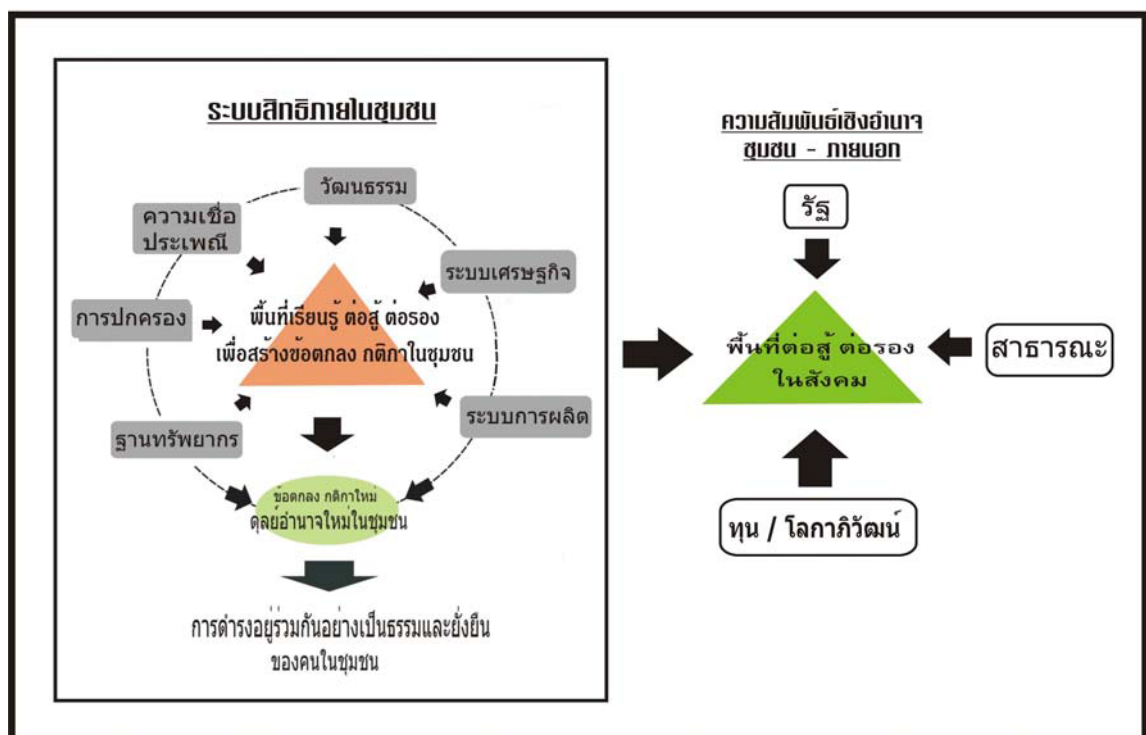
ภายนอกเข้ามาร่วมเกี่ยวข้องจัดการ มิได้กีดกันการมีส่วนร่วมจากภายนอกชุมชน แต่ต้องการให้ภายนอกมาร่วมสนับสนุน ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะ และรัฐ

สิทธิชุมชนไม่ใช่สิทธิครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเบ็ดเสร็จเหมือนสิทธิปัจเจก และสิทธิรัฐที่เจ้าของใช้สิทธิ์ตนเองกีดกันการเกี่ยวข้องจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง เห็นได้จากกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ เศรษฐกิจชุมชน หรือการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของท้องถิ่น ล้วนเป็นกิจกรรมที่ต้องการการสนับสนุนจากเครือข่ายท้องถิ่น ประชาสังคม และรัฐ อย่างไรก็ตาม ชุมชนก็ได้สร้างเงื่อนไข กติกา ที่มีการควบคุมการใช้จากภายนอก ป้องกันการละเมิดสิทธิชุมชน ซึ่งกล่าวได้ว่า สิทธิชุมชนให้ความสำคัญกับผู้ที่ยั่งยืนดูแลทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของชุมชนเป็นอันดับแรก คนภายนอกจะมาอ้างสิทธิเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของชุมชนเมืองมาอยู่เหนือการมีชีวิตรอดของชุมชนไม่ได้ ระดับของการมีส่วนร่วมจึงลดหลั่นกันไปตามความจำเป็นพื้นฐานของชีวิตและสังคม อย่างไรก็ตามลักษณะของการกีดกันคนภายนอกอาจจะเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่มีความขัดแย้งหรือการแย่งชิงทรัพยากร หรือในโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียม แต่โดยทั่วไปสิทธิชุมชน มักมีลักษณะการมีส่วนร่วมจากภายนอกมากกว่าการกีดกัน

หลักการสำคัญของ “การมีส่วนร่วม” ก็คือ เป้าหมายของสิทธิชุมชน มิใช่เพื่อประโยชน์เฉพาะส่วนของชุมชนเท่านั้น แต่ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของสังคมด้วย การดูแลรักษาป่า การจัดการลุ่มน้ำ การจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่นล้วนแล้วแต่สร้างประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวม (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๓)

๒.๑.๒.๖ “สิทธิ” เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ตรงกันข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญคือ “อำนาจ” อีกด้านหนึ่งคือ “หน้าที่” ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ มีทั้งอำนาจ-หน้าที่ภายในชุมชน และอำนาจ-หน้าที่ระหว่างชุมชนกับภายนอก (ชลธิรา สัตยวิวัฒนา, ๒๕๔๖) กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ผู้มีอำนาจย่อมต้องมี “หน้าที่” หรือความรับผิดชอบเป็นของคู่กัน และหน้าที่นั้นก็มีความคิดที่มีศีลธรรม ความถูกต้องนั่นเอง ดังพบว่าในพิธีกรรมคำสอน วรรณคดี นิทานพื้นบ้าน มักมุ่งสอน “หน้าที่” แก่สมาชิกชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งจะเป็นตัวบ่งบอก “สิทธิ” ของอีกฝ่ายหนึ่งในคู่ความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน

๒.๑.๒.๗ ความเป็นพลวัตของสิทธิชุมชน ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น มีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ชว่งชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก ดังแผนภาพ

ที่มา : พัฒนาจากเอกสารฝึกอบรมสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน ๑๐-๑๓ กันยายน ๒๕๔๕ จัดโดยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

ดังนั้น ข้อตกลงร่วมของ “คนภายในชุมชน” จึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบทของความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร ระบบการผลิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และปัจจัยอื่น ๆ ภายในชุมชนซึ่งอาจมีความเปลี่ยนแปลงจากภายในหรือถูกกระตุ้นท้าทายจากปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับสังคมภายนอก รัฐและทุนก็มีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง ที่แต่ละฝ่ายกระทำต่อกัน

๒.๑.๒.๘ สิทธิชุมชนเป็นสิทธิในการต่อสู้เพื่อดำรงรักษาคติศรัทธาแห่งความเป็นมนุษย์ของชนทุกกลุ่ม สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ระบบความเชื่อต่าง ๆ ของชุมชนนั้น ถือเป็น “ระบบคุณค่า” และสะท้อนให้เห็นถึง “อุดมการณ์อำนาจ” ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการ “ผลิตซ้ำ” ผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า มีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใหม่ตามสถานการณ์และเงื่อนไขใหม่ที่เกิดขึ้นไป

ที่สำคัญมุมมองด้านวัฒนธรรมยังเป็นการให้ความเคารพต่ออัตลักษณ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ ทำให้เกิดความเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ (ยศ สันติสมบัติ, ๒๕๔๖)

๒.๑.๒.๙ สิทธิชุมชนเป็นขบวนการเคลื่อนไหวประชาธิปไตย¹ ที่เกิดขึ้นในบริบทโครงสร้างทางอำนาจในสังคมที่ไม่เท่าเทียมกันรวมศูนย์อำนาจ ครอบงำทางวัฒนธรรมโดยใช้วัฒนธรรมเดียว (mono-culture) ที่ดูถูกชนชายขอบ สิทธิชุมชนจึงเป็นการต่อสู้เพื่อปรับสัมพันธภาพทางอำนาจ สร้างตำแหน่งแห่งที่ให้ชุมชน ให้เกิดประชาธิปไตยที่แท้จริง มีการเคารพความหลากหลาย ท้องถิ่นมีเสรีภาพในการกำหนดกติกา กำหนดวิถีชีวิต เศรษฐกิจ และแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับระบบนิเวศและวัฒนธรรมของตน ทั้งนี้ อยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบต่อสังคมด้วย ซึ่งรัฐต้องมีนโยบายที่จะสนับสนุนให้เกิดนโยบายและกฎหมายสนับสนุน

นัยของสิทธิชุมชนดังกล่าวมีความลึกซึ้ง กว้างขวางกว่าคำว่า “กระจายอำนาจ”, “การมีส่วนร่วม”, “ประชาสังคม”, “ธรรมรัฐ” ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายล่องลอย (floating significance) ที่รัฐหรือทุนหยิบมาใช้โดยขาดวิญญูณเพื่อประชาชนคนชายขอบอย่างแท้จริง (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๓)

¹ ยศ สันติสมบัติ อธิบายว่า สิทธิชุมชนมีฐานะเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วม...หรือต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอก ขบวนการสิทธิชุมชนยังมิได้จำกัดตัวเองอยู่เพียงชุมชนใดชุมชนหนึ่งโดดๆ แต่มีการรวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายจากหลากหลายพื้นที่ เช่น การรวมตัวกันผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนในปัจจุบัน (ยศ สันติสมบัติ, ๒๕๔๖)

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ขบวนการ “สิทธิชุมชนท้องถิ่น” มิใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์เฉพาะแต่ในสังคมการเมืองไทยเท่านั้น หากยังเป็นกระแสที่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคทั่วโลก นับเป็นอีกมิติหนึ่งของสถานการณ์ “โลกาภิวัตน์จากส่วนล่าง”² คู่ขนานไปกับโลกาภิวัตน์จากเบื้องบน (เสนห์ จามริก, ๒๕๔๗)

๒.๑.๒.๑๐ สิทธิชุมชนในกระบวนการด้านนิติศาสตร์ สิทธิชุมชนถือเป็นระเบียบกฎหมายระดับชุมชนซึ่งเป็นกฎหมายแบบจารีตประเพณี ซึ่งยังมีบทบาทสำคัญต่อการยึดถือปฏิบัติในวิถีชุมชนทั่วไป ในหลาย ๆ เรื่องมีอิทธิพลมากกว่าระเบียบกฎหมายลายลักษณ์อักษรเสียอีก

แต่การเกิดขึ้นของภูมัตติยยังผลให้รัฐและสังคมให้ความสำคัญและความชอบธรรมเฉพาะต่อกฎหมายลายลักษณ์อักษร ทิศทางที่ควรจะเป็นในปัจจุบันคือ ต้องรื้อฟื้นและส่งเสริมระเบียบสังคมชุมชนตามจารีตประเพณีให้เข้มแข็งขึ้น มิฉะนั้นแล้ว ระบบนิติศาสตร์ก็จะต้องตกเป็นจำเลยที่ละเมิดสิทธิของชุมชนเสียเอง (เสนห์ จามริก, เล่มเดียวกัน)

ในปัจจุบันแม้รัฐธรรมนูญ (๒๕๕๐) ได้บัญญัติเนื้อหาที่เปิดโอกาสให้แก่การสร้างสรรค์ ยุกระดับสิทธิชุมชนมากขึ้น แต่ในทางปฏิบัติแล้วยังมีผลน้อยมาก ความหวังจึงต้องกลับไปทบทวนความที่อธิบายไปแล้วในข้อ (๒.๑.๒.๑) และควรคำนึงไว้เสมอว่า

“มีสิทธิ ไม่ใช่สิทธิ ไม่ได้สิทธิ”

๒.๑.๓ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน²

การเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิชุมชน จะต้องเคลื่อนไหวทั้ง ๔ ระดับ คือ

๒.๑.๓.๑ ระดับวาทกรรม สร้างความหมาย ความรู้ ความชอบธรรมให้แก่แนวคิดสิทธิชุมชน โดยทั้งนี้จะต้องสร้างวาทกรรมสิทธิชุมชนในความหมายกว้างและหลากหลาย เพื่อให้รัฐและสังคมยอมรับความหลากหลายของวัฒนธรรม อัตลักษณ์ของท้องถิ่น ระบบเศรษฐกิจ วิถีชีวิต และเชื่อมโยงให้เห็นว่าไม่ใช่เรื่องเฉพาะชุมชนชายขอบ หรือมีแต่เรื่องป่าชุมชน แต่เป็นการสร้างสถาบันทางสังคมของประชาชนทั้งเมืองและชนบทในการจัดการตนเอง และผลที่ได้ก็มีใช้แก่ชุมชนของตน แต่เป็นผลประโยชน์ร่วมของสังคมด้วย

² กฤษฎา บุญชัย สังเคราะห์จากวงเสวนา “ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์” จัดเมื่อ ๑๐-๑๑ ตุลาคม ๒๕๔๒ ที่จังหวัดเชียงใหม่ มีผู้ร่วมเสวนาได้แก่ อานันท์ กาญจนพันธุ์ วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ ผาสุก พงษ์ไพจิตร เตช พุ่มคชา เหลาไท นิลนวล ศยามล ไกรยวงศ์ กฤษฎา บุญชัย ไชยรัตน์ เจริญสิน โอฬาร ชยันต์ วรธนภุตติ เนตรดาว แพทยกุล บัญชร แก้วส่อง ฯลฯ จัดโดยคณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.) มีวิฑูรย์ เพิ่มพงศาเจริญ เป็นผู้ดำเนินการเสวนา

๒.๑.๓.๒ ระดับโครงสร้าง จะผลักดันให้เกิดกลไก สถาบัน ในการจัดการทรัพยากรเพื่อมาสนับสนุนการจัดการของชุมชนให้เป็นรูปธรรมได้อย่างไร เช่น มาตรการภาษีที่ดิน การปฏิรูปการถือครองที่ดิน การจัดการน้ำที่ชุมชนมีส่วนร่วม หรืออื่น ๆ ให้มีทางเลือกที่หลากหลาย เพื่อถ่ายโอนทรัพยากรและผลประโยชน์จากผู้ควบคุมทรัพยากรมาสู่คนที่เข้าถึงทรัพยากรได้น้อย พัฒนาระบบยุติธรรมให้มีประสิทธิภาพโดยสังคมร่วมตรวจสอบ กระบวนการกำหนดนโยบายที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ทั้งนี้โดยอาศัยรัฐธรรมนูญที่สนับสนุนหลักการสิทธิชุมชน และขับเคลื่อนเพื่อให้ได้นโยบายและกฎหมายของรัฐที่จะสนับสนุนสิทธิชุมชน โดยนโยบายหรือกฎหมายดังกล่าวหาใช้การกำหนดกฎระเบียบในการควบคุมชุมชน อันเป็นกลไกทางสังคมได้ดำเนินการอย่างเป็นอิสระและมีฐานะเป็นกฎหมาย การได้มาซึ่งโครงสร้างหลัก และมาตรการสนับสนุนกลไกของท้องถิ่น จะต้องมีการศึกษาวิจัยอย่างลึกซึ้งพร้อมกับพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และสังคมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๒.๑.๓.๓ การเคลื่อนไหวระดับท้องถิ่น ทั้งในด้านวัฒนธรรม พื้นฟูสำนึก/อัตลักษณ์ท้องถิ่น โดยสนใจมิติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ (sacred) เชื่อมโยงกับอำนาจทางมิติทางเศรษฐกิจ การเมือง การพัฒนาเครือข่ายตามภูมินิเวศ กลุ่มวัฒนธรรม กลุ่มอาชีพ สนับสนุนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนในการต่อสู้กับการละเมิดสิทธิ และสนับสนุนชุมชนพัฒนาองค์ความรู้ สถาบัน ระบบการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ สังคมของตนเอง เพื่อเป็นแบบอย่างการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่เป็นอิสระ โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ สนับสนุนทางวิชาการและการผลักดัน

๒.๑.๓.๔ ระดับความเชื่อมโยงกับกระแสภายนอก ภายใต้สถานการณ์ทุนนิยมเสรีในปัจจุบัน ที่รัฐร่วมกับทุนต่างชาติเข้าแย่งชิงทรัพยากรในท้องถิ่น การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชนจะต้องวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เท่าทันสถานการณ์ปัจจุบัน และพัฒนารูปแบบการเคลื่อนไหว การสร้างกลไก สถาบันในการต่อสู้ทั้งในระดับชาติและท้องถิ่น

โดยยุทธศาสตร์ทั้งหมดนี้ พุ่งเป้าไปที่สังคมมากกว่าโครงสร้างรัฐเพียงอย่างเดียว เมื่อแนวคิดสิทธิชุมชนสามารถขยายพื้นที่ทางสังคมได้มากขึ้น และมีภาคปฏิบัติการ มีการจัดกลไก สถาบันทางสังคมหลายรูปแบบ เพื่อมาสนับสนุนขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนได้มากขึ้น โดยความร่วมมือของพันธมิตรที่หลากหลาย จากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ กลุ่มองค์กรสาธารณะในภาคประชาสังคมร่วมสร้างพลังทางความคิดและการปฏิบัติการ ก็จะมีพลังในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจให้รัฐและทุนอ่อนตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระแสโลกาภิวัตน์ ที่ความเป็นรัฐชาติหรือความเป็นชาติกำลังถูกท้าทายจากทุนนิยมโลก การเคลื่อนไหวของประชาชนจะต้องมีความชัดเจนในทางทฤษฎี ยุทธศาสตร์ และมีรูปแบบ (model) การจัดการตนเองทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่ชัดเจน เพื่อที่จะเป็นพลังในการต้านทานกระแสโลกาภิวัตน์ โดยสร้างขบวนการเคลื่อนไหวของท้องถิ่น (localization) ลอดรัฐ พ้นไปจาก

ความเป็นชาติอันคับแคบ ให้ประชาชนมีส่วนร่วมสร้างนโยบาย กลไก จัดสัมพันธ์อำนาจใหม่ ไปสู่สังคมพหุลักษณะ (pluralistic Society) ที่ความหลากหลายและเท่าเทียมกันที่สุดในที่สุด

๒.๒ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเกิดขึ้นในสังคมไทยราวทศวรรษ ๒๕๒๐ เป็นแนวคิดที่เสนอโดยนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการจำนวนหนึ่งที่ได้มีประสบการณ์ในการพัฒนาชนบทมายาวนาน และสรุปประสบการณ์ยกระดับขึ้นเป็นแนวคิด ซึ่งเป็นกระแสแนวคิดหลักขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยมาจนถึงปัจจุบัน ในช่วงเริ่มแรกนั้นปรากฏชื่อนักคิดนักปฏิบัติ เช่น บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิहार แห่งสภาคาทอลิกแห่งประเทศไทย บำรุง บุญปัญญา อภิชชาติทองอยู่ ฯลฯ

กล่าวได้ว่า กระแสความคิดและความเคลื่อนไหวสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการก่อรูปของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน คือ (๑) กระแสที่ออกมาจากการเปลี่ยนแปลง การอธิบายคำสอนของศาสนาคริสต์ จากการประชุมวาติกันที่ ๒ (๒๕๐๕-๒๕๐๘) พระสังฆราชทั่วโลกได้สร้างข้อตกลงใหม่ ในการอธิบายศาสนาว่า ศาสนจักรต้องเกี่ยวข้องกับโลกนี้ รับรู้แก้ไขปัญหาของมนุษย์ การยอมรับฐานะของความเชื่อและวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยไม่จำเป็นต้องประกาศตนเป็นคริสต์ศาสนิกชน และศาสนจักรต้องเป็นผู้รับใช้มิใช่ผู้อื่นมารับใช้ ความเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลให้นักบวชชายหญิงเข้าไปมีบทบาทเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคมในหลายภูมิภาครวมทั้งประเทศไทย ปรากฏการณ์ที่ (๒) คือ การเพิ่มความช่วยเหลือจากทางสากลต่อองค์กรพัฒนาเอกชน และ (๓) ความตื่นตัวของปัญญาชนและนักเคลื่อนไหวทางสังคมในประเทศไทย จากยุคประชาธิปไตยหลัง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ จนถึงช่วงความเปลี่ยนแปลงของอุดมการณ์สังคมนิยมในสังคมไทย และจากการตระหนักถึงการคุกคามอย่างรุนแรงของทุนนิยมต่อชุมชนหมู่บ้าน ขณะที่เห็นว่าชุมชนหมู่บ้านยังมีวัฒนธรรมที่เข้มแข็งอยู่ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, ๒๕๔๗)

ขณะที่นักพัฒนาจากองค์กรพัฒนาเอกชน เคลื่อนไหวแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนท่ามกลางการปฏิบัติในพื้นที่ ก็มีนักวิชาการได้เป็นแรงหนุนเสริมในการค้นคว้า พัฒนาทางทฤษฎีอย่างต่อเนื่องมาเป็นลำดับ โดยเฉพาะจากสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ซึ่งได้รับแรงบันดาลใจจากนักพัฒนาและชาวบ้าน ได้ทำการวิจัยเพิ่มความชัดเจนของแนวคิดนี้ในมิติต่าง ๆ เช่น มิติประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจการเมือง และมิติความเป็นสากล สำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน คือ

๒.๒.๑ ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนอยู่แล้ว วัฒนธรรมนี้ให้คุณค่าแก่ความเป็น “คน” และแก่ “ชุมชน” ที่มีความผสมกลมกลืน วัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนา

ชุมชนที่สำคัญที่สุด จะใช้ประโยชน์ได้เมื่อมีการปลูกให้สมาชิกแห่งชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน (นิพนธ์ เทียนวิหาร, อ้างในฉัตรทิพย์, ๒๕๔๗)

๒.๒.๒ ชุมชนมีสถานะเป็นสถาบันหนึ่ง ที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องในประวัติศาสตร์อันยาวนาน มีโครงสร้าง กลไกภายในเป็นระบบ ๆ หนึ่งของตัวเอง เป็นรูปแบบสังคมที่มีอายุยืนนาน ไม่ว่าธรรมชาติข้างนอกจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ความเป็นหมู่บ้านหรือเป็นชุมชนก็คงทนมาเป็นเวลาหลายร้อยปี ลักษณะเช่นนี้ คือ มีความเป็นสังคมในตัวของมันเอง แสดงถึงความเป็นสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมที่เป็นอิสระ (บำรุง บุญปัญญา, ๒๕๒๗) มีแบบแผนระบบการผลิต ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบสุขภาพ ระบบความรู้ ระบบการเรียนรู้ศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรมของตนเอง

วัฒนธรรมชุมชนไทยเป็นวัฒนธรรมที่มีอาณาเขตครอบคลุมกว้างขวาง เป็นวัฒนธรรมกลางที่ชุมชนต่างๆ ในเอเชียอาคเนย์ตอนบนมีส่วนร่วมกัน ถือเป็นวัฒนธรรมนานาชาติที่ชุมชนหมู่บ้านชาติต่างๆ ใช้ร่วมกันอย่างสมัครใจ ถือเป็นวัฒนธรรมร่วม (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, ๒๕๔๖)

๒.๒.๓ ชุมชนมีระบบเศรษฐกิจเพื่อการพึ่งตนเอง มีระบบเศรษฐกิจระบบหนึ่งของตัวเอง มีครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต มีเป้าหมายของตัวเองคือมุ่งให้ครอบครัวพอเพียงที่จะดำรงชีพได้และชุมชนอยู่รอด และผลิตซ้ำตัวเองได้ ผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง แม้อาจผลิตเพื่อขายก็เพื่อให้ได้เงินมาเลี้ยงครอบครัวไม่ใช่ให้มีกำไรสูงสุดให้ร่ำรวย ใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวตัวเองเป็นหลัก มีน้ำใจและความเอื้ออาทร ความเป็นญาติมิตรเป็นเครื่องร้อยรัดส่วนต่างๆ ของระบบ จัดสรรและแบ่งปันผลผลิต กรรมสิทธิ์เอกชนไม่มีความเด็ดขาด ในหลายกรณีชุมชนและเครือข่ายชุมชนมีส่วนในการตัดสินใจจัดสรรทรัพยากรและผลผลิต (ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ, ๒๕๔๖) สำนักวัฒนธรรมชุมชนยังพบอีกว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่คู่กับระบบทุนนิยมในปัจจุบัน เศรษฐกิจชุมชนเป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด คิดในแง่ของจำนวนชีวิตใหญ่กว่าระบบทุน

ลักษณะการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจชุมชนเป็นระบบทุนนิยมเป็นความเปลี่ยนแปลงที่ล่าช้าด้วยปัจจัย ๓ ประการ คือ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในอดีต ลักษณะชุมชนหมู่บ้านที่ให้ความมั่นคงและลักษณะพิเศษของรัฐและทุนนิยมไทยที่ไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบทเหมือนในประเทศยุโรป (ในปัจจุบันปัจจัยที่ ๑ และปัจจัยที่ ๓ อาจลดลง)

๒.๒.๔ ชุมชนมีระบบสังคม และการเมือง ชาวบ้านมีความสัมพันธ์กันผ่านระบบเครือญาติ มีการปกครองและการจัดการความสงบเรียบร้อยภายในโดยระบบอาวุโส มีผู้นำที่มีบารมีได้รับการเคารพยกย่องในชุมชน สมาชิกชุมชนมีความผูกพันกลมเกลียวเพราะมี

ความเคารพนับถือในผีบรรพบุรุษเดียวกันและเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่คอยเป็นสิ่งควบคุมพฤติกรรมของคน ก่อให้เกิดกฎเกณฑ์ข้อห้ามให้ความชอบธรรมแก่การดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างมีระเบียบแบบแผน รวมทั้งคติทางศาสนาพุทธ พราหมณ์ที่เข้ามาผสมกลมกลืนในวิถีความเชื่อ พิธีกรรมและประเพณีของชุมชน สิ่งเหล่านี้หล่อหลอมให้สมาชิกชุมชนอยู่ร่วมกันด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือเกื้อกูลและประนีประนอม เมื่อเกิดความแตกแยกขัดแย้งก็จะมีกลไกภายในในการไกล่เกลี่ยตัดสิน คือ ระบบว่าความโดยผู้อาวุโสและเครือญาติ

๒.๒.๕ ชุมชน และความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก ชุมชนมิได้ตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยว มีการเชื่อมโยงแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นในท้องถิ่นเดียวกันในลักษณะ “เครือข่าย” และมีปฏิสัมพันธ์กับรัฐและทุนมาทุกยุคทุกสมัย การรุกคืบเข้ามาของระบบทุนนิยมและอำนาจรัฐราชการนั้นได้เข้ามาในลักษณะครอบงำ บั่นทอนการดำรงอยู่ของชุมชนทำลายระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง ดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพิงตลาด มีการทำลายล้างผลาญทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นฐานดำรงชีวิตของชาวชุมชนให้เสื่อมโทรมลง ทำลายโครงสร้างการปกครองดูแลตนเองของชุมชนให้ขึ้นต่อการปกครองของรัฐและระบบราชการ ทางด้านสังคมวัฒนธรรมเกิดวัฒนธรรมบริโภคนิยม คุณค่าทางวัฒนธรรมที่ฝังงมในแบบแผนการดำเนินชีวิตถูกทำลายลง ถูกแทนที่ด้วยค่านิยมตัวใครตัวมัน แข่งขันชิงดี เอาวดเอาเปรียบ กอบโกยกำไร ความยกย่องนับถือคนดีถูกแทนที่ด้วยการนับถือเชื่อฟังคนรวย ฯลฯ สำนักวัฒนธรรมชุมชนเห็นว่าการใช้ “ความเจริญ” ตามแนวสังคมตะวันตกมาเป็นแบบแผนชี้้นำการพัฒนาประเทศเป็นความผิดพลาดอย่างยิ่งเพราะเป็นการทำลายชุมชน ทำลายความดีงามในอดีตมากกว่าจะเป็นการพัฒนาให้สิ่งดีงามในอดีตเจริญงอกงามยิ่งขึ้น (ยุกติ มุกดาวิจิตร, ๒๕๔๘)

๒.๒.๖ ชุมชนมีทางเลือกในการพัฒนาแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน เชื่อว่าแม้ฐานเศรษฐกิจของชุมชนและทรัพยากรจะถูกทำลายเสียหายลงไปบ้างแต่ “จิตสำนึก” หรือ “พลังทางวัฒนธรรม” นั้นยังคงอยู่สามารถสร้างความเข้มแข็งของชุมชนขึ้นมาใหม่ได้ เพียงแต่รูปแบบภายนอกอาจแตกต่างไปจากเดิม ซึ่งมีการเสนอหลักคิดและทางเลือกดังนี้

๒.๒.๖.๑ การพัฒนาต้องรื้อฟื้นคุณค่าดั้งเดิมที่ชุมชนมีมาประยุกต์ สร้างสรรค์ทางเลือกขึ้นมาใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน ไม่ใช่การถอยหลังไปสู่สังคมเก่าในอดีตซึ่งเป็นไปไม่ได้ ต้องสร้างแบบแผนการผลิตและแบบแผนการดำรงชีวิตขึ้นมาใหม่ภายใต้คุณค่าที่ฝังงมแบบดั้งเดิม (เสรี พงศ์พิศ, ๒๕๓๔ อ้างใน ยุกติ มุกดาวิจิตร, ๒๕๔๘) เช่น การตั้งกองทุนหมู่บ้าน ธนาคารข้าว กลุ่มออมทรัพย์ เหล่านี้คือคุณค่าแห่งการสร้างหลักประกันความมั่นคงร่วมกันหรือสวัสดิการของชุมชน

๒.๒.๖.๒ การพัฒนาต้องเริ่มจากฐานวัฒนธรรมชุมชน นักพัฒนาและปัญญาชนของชุมชนควรร่วมกับชาวบ้านวิเคราะห์ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของชุมชน ทำให้ชาวบ้านตื่นและรับรู้เอกลักษณ์และคุณค่าของตัวเอง ค้นพบจิตสำนึกอิสระของชุมชน เห็นคุณค่าของการรวมตัวเป็นชุมชนเห็นภัยจากการครอบงำจากวัฒนธรรมภายนอกที่เอาวดเอาเปรียบ

(นิพนธ์ เทียนนิหาร, อ้างใน จักรทิพย์, ๒๕๔๖) กระบวนการนี้จะทำให้เกิดอุดมการณ์ต่อสู้ที่มีพลัง

๒.๒.๖.๓ ทางด้านการผลิตนั้นควรอยู่บนหลักการ “ผลิตเพื่อให้ทุกคนมีกินมีใช้ แล้วค่อยเอาส่วนที่เหลือส่งออก (ขาย)” (บำรุง บุญปัญญา, ๒๕๒๗) จากนั้นก็มีการพัฒนาการเกษตรและอุตสาหกรรมภายในประเทศ เน้นใช้ทรัพยากรท้องถิ่น การค้าขายแลกเปลี่ยนภายใน เทคโนโลยีที่กำกับเองได้ พัฒนาคุณภาพประชากร เชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายท้องถิ่นจนถึงระดับชาติ หลักการนี้ถูกพัฒนามาอธิบายการสร้างทางเลือกการพัฒนา ด้านเกษตรกรรมยั่งยืน และอาชีพทางเลือกอื่นๆ หลายด้านในเวลาต่อมา

๒.๒.๖.๔ ข้อเสนอทางเลือกสำหรับสังคมไทย สำนักวัฒนธรรมชุมชนได้พัฒนาระดับข้อเสนอสำคัญ คือ

๑) การพัฒนาด้านวัฒนธรรมและยกระดับสถาปนาวัฒนธรรมชุมชนเป็นวัฒนธรรมแห่งชาติ เพราะ “ระบบชุมชน” ยังดำรงอยู่เป็นระบบใหญ่ที่สุดของประเทศ (จักรทิพย์, ๒๕๔๗)

๒) การประสานระบบเศรษฐกิจชุมชนควบคู่กับเศรษฐกิจทุนนิยม ประกอบขึ้นเป็นระบบเศรษฐกิจแห่งชาติเป็น “เศรษฐกิจสองระบบ” (จักรทิพย์และคณะ, ๒๕๔๖)

๓) การกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นมาสู่ “องค์กรบริหารของเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น” (จักรทิพย์, ๒๕๔๗) หรือคืออำนาจการตัดสินใจและการดำเนินชีวิตให้แก่ชาวบ้านนั่นเอง

จุดเด่นของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน คือ การเปิดให้เห็นชีวิตชุมชน ชวนให้เห็นความเป็นตัวของตัวของวิถีชานา และการให้ความสำคัญกับพลังของการพึ่งตนเอง พึ่งพาอาศัยและพลังด้านจริยธรรมของชุมชนชานา ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ยึดโยงและชี้้นำให้คนอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนด้วยคุณธรรมความดีงาม และเป็น “แก่นแกน” เป็นคุณค่าแท้จริงของสังคมไทย และแนวทางการพัฒนาที่สำนักวัฒนธรรมชุมชนเสนอถือว่าเป็น “เส้นทางที่เป็นไท” เป็นการพัฒนาจากเบื้องในสู่ความเป็นธรรม ยั่งยืนและมีศักดิ์ศรี

“ลักษณะตัวตนของชานาและการดำรงอยู่ของพวกเขาเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานอันชอบธรรมของมนุษย์ ชานามีสิทธิสมบูรณ์ที่จะดำรงอยู่ในสังคม แม้วิถีชีวิตจะมีแบบแผนรูปแบบและเนื้อหาแตกต่างไปจากกลุ่มคนที่ดำรงอยู่นอกโลกของชานา” (จักรทิพย์และคณะ, ๒๕๔๑)

และคงปฏิเสธไม่ได้ว่าชุมชนชานาในชนบทในยุคสมัยของเราและในอนาคตอีกยาวนาน ยังคงมีบทบาทของความเป็นสังคมพื้นฐาน แหล่งพึ่งพิงอิงอาศัยของผู้คน ซึ่งเป็น “สัตว์สังคม”

การอาศัยแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนในการวิจัยครั้งนี้จึงเหมาะสมที่จะใช้เป็นทิศทางและกระบวนการมองทบทวนหาต้นทุนอันเป็นรากเหง้าของชุมชน เป็นพลังทางวัฒนธรรมที่แฝงฝังหรือถูกกดทับอยู่ภายใต้การพัฒนาแบบทุนนิยมและภายใต้การฉาบแต่งด้วยอำนาจการเมืองประชาธิปไตยตัวแทนและระบบราชการ

อย่างไรก็ดี แนวความคิดวัฒนธรรมชุมชนอาจมีข้อจำกัดอีกมากมายที่จะอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมอีกหลายมิติ เช่น การอธิบายความขัดแย้งที่ดำรงอยู่ในระดับชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอก โดยเฉพาะความขัดแย้งด้านการจัดการ-แย่งชิงทรัพยากรที่รุนแรงในปัจจุบัน, ด้านการสร้างนวัตกรรมเคลื่อนไหวทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ในยุคใหม่ที่ต้องขยายขอบข่าย เครือข่ายความร่วมมือ เครือข่ายการเรียนรู้ เครือข่ายการผลิต เครือข่ายการลงทุน เครือข่ายการตลาด ในรูปแบบใหม่ขึ้นมา (ยศ สันติสมบัติ, ๒๕๓๙) หรือการทำ “ธุรกิจชุมชน” โดยเริ่มจากความพร้อมของชุมชนแล้วอาศัยการดำเนินร่วมกันกับภาคส่วนอื่นๆ ในลักษณะประสานประโยชน์ (ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ, อ่างในฉัตรทิพย์ และคณะ, ๒๕๔๑) เหล่านี้ เราเห็น “แรงดึงดูด” สำคัญที่แนวคิด ประสบการณ์ด้านต่างๆ เหล่านี้จักเกิด “บูรณาการ” ให้เกิดแนวคิดทฤษฎีและอุดมการณ์อันทรงพลังในอนาคต

๒.๓ สำนักทฤษฎีระดมทรัพยากร (Resource Mobilization Theory) และกระบวนการทางการเมือง (Political Process Approach)

แนวคิดทฤษฎีนี้ก่อเกิดจากการศึกษาประสบการณ์การต่อสู้เคลื่อนไหวของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในสังคมตะวันตกในช่วงระยะเวลา ๒ ศตวรรษที่ผ่านมา โดยงานเขียนต่างๆ ปรากฏขึ้นในรอบ ๓ ทศวรรษที่ผ่านมา สำนักทฤษฎีนี้ได้เจาะจงศึกษาถึงกระบวนการ “การสร้างอำนาจ” ของ “กลุ่มผู้ไร้อำนาจ” ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่อยู่นอกวงขอบของระบบการเมืองปกติ เป็นผู้ขาดสิทธิทางการเมืองและไม่สามารถใช้ช่องทางหรือกลไกทางการเมืองที่มีอยู่ในการผลักดันการแก้ไขปัญหาของตนได้ กลุ่มผู้ไร้อำนาจจึงต้องสร้างช่องทางของตนเองในการเข้าไปมีอิทธิพลต่อกระบวนการตัดสินใจทางนโยบาย โดยการคิดค้นนวัตกรรมหรือยุทธวิธีในการต่อสู้เพื่อสร้างความเข้าใจต่อสังคม สร้างมติมหาชนผ่านสื่อมวลชน สร้างพันธมิตรทางการเมือง ดึงคนชั้นกลางให้เข้ามาร่วมกดดันรัฐบาล เพื่อนำสู่กระบวนการแก้ไขปัญหาตามเป้าหมายและข้อเรียกร้องของกลุ่ม

ขบวนการทางสังคมของผู้ไร้อำนาจจึงมีการคิดค้นยุทธศาสตร์ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวขึ้นอย่างหลากหลาย ซึ่งมีลักษณะสำคัญอยู่ที่การ “ข้ามผ่าน” ช่องทางการเมืองปกติ สร้างสิ่งท้าทายและดึงดูดความสนใจเชิงลบต่อระบบปกติเพื่อตนจะสามารถเข้าไปต่อร่องทางอำนาจได้ เข้าไป “ขัดขวาง ทำลาย” ระบบปกติของสังคม เป็นการแสดงออกทาง “สัญลักษณ์” มากกว่า

จะมุ่งให้เกิดความรุนแรง แต่ความรุนแรงก็อาจเกิดขึ้นได้ถ้าขบวนการถูกผลักไปอยู่ในบริบทที่ไม่มีทางเลือก เช่น โดนปราบปรามจากรัฐ เรียกร้องแสดงออกทางการเมืองตามแนวทางนี้กันว่า “การเคลื่อนไหวประท้วง” จำแนกออกเป็น ๓ แบบใหญ่ ๆ คือ (๒.๓.๑) ยุทธวิธีการขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ (๒.๓.๒) ยุทธวิธีการใช้ความรุนแรง และ (๒.๓.๓) ยุทธวิธีการตามช่องทางระบบการเมืองปกติ (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, ๒๕๔๖)

๒.๓.๑ ว่าด้วยยุทธวิธีการเคลื่อนไหว

๒.๓.๑.๑ ยุทธวิธีการขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ มุ่งเรียกร้องความเข้าใจและเห็นอกเห็นใจ และตั้งคำถามถึงความชอบธรรมที่ดำรงอยู่ อาจเป็นการเคลื่อนไหวในกรอบกฎหมาย หรือ การ “ดื้อแพ่ง” ต่อกฎหมาย เป็นปฏิบัติการไร้ความรุนแรง

๑) การดื้อแพ่ง เป็นการจงใจฝ่าฝืนกฎหมายด้วยสันติวิธีเป็นการแสดง “สิทธิที่จะไม่เชื่อฟังรัฐ” ของประชาชน เรียกร้องความเข้าใจและแสดงเหตุผลให้เห็นว่า “ประชาธิปไตยเป็นหรือมีมากกว่ากฎหมาย” เป็นการเรียกร้องให้สร้าง “สิทธิ” ใหม่ ๆ และการแก้ไขกฎหมาย กระบวนการการดื้อแพ่งเป็นการปลุกจิตสำนึกและมโนธรรมสำนึกของคนในสังคมให้ตระหนักในความยุติธรรมของกฎหมาย และผู้กระทำความผิดรับการลงโทษตามกฎหมายจากการกระทำนั้นๆ เช่น การปิ่นทำเนียบรัฐบาล หรือการยึดหัวงานเขื่อนของสมัชชาคนจน เป็นต้น

๒) การบอยคอต เป็นการกระทำที่ไม่ผิดหรือละเมิดกฎหมายแต่เป็นการต้องแลกด้วยความทุกข์ ความสูญเสียความสะดวกสบายของผู้กระทำการเอง การแสดงออกโดยการบอยคอตจะไปกระทบผลประโยชน์หรือไปลดความชอบธรรมของผู้มีอำนาจ เงื่อนไขสำคัญของยุทธวิธีนี้ก็คือ ผู้กระทำต้องสามารถระดมความร่วมมือให้ได้มาก จนสามารถเปลี่ยนดุลอำนาจต่อรองได้จริง

๓) การนั่งประท้วง คือรูปแบบที่บุกเข้าไปนั่งประท้วงในสถานที่เฉพาะซึ่งมักจะเป็นที่หวงห้ามสำหรับผู้กระทำการ เช่น การบุกเข้าไปนั่งในสถานที่ราชการ ห้องทำงานของผู้มีอำนาจทางการเมือง การปิดถนน การปิดล้อมสถานที่ทำงาน และการชุมนุมโดยสงบ ทั้งนี้เพื่อต่อรองให้มีการเจรจา

ปัจจัยสำคัญในการใช้ยุทธวิธี “การขัดขวางทำลายระบบการเมืองปกติ” ก็คือ ความเอาใจจริงเอาใจและมีวินัยของผู้เข้าร่วม และความสามารถในการป้องกันการแทรกแซงบั่นทอนจากฝ่ายรัฐ วิธีเหล่านี้มีความละเอียดอ่อนและอาจนำไปสู่ความรุนแรงได้ถ้ารัฐได้ตอบด้วยการปราบปราม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางการเมืองด้วย

๒.๓.๑.๒ ยุทธวิธีการใช้ความรุนแรง ลักษณะของยุทธวิธี คือ การทำให้เกิดการบาดเจ็บล้มตายและความเสียหายด้านทรัพย์สิน มุ่งทำให้เกิด “ความไร้ระเบียบ” ของสังคม

ผู้เลือกใช้วิธีนี้เพราะเห็นว่าสามารถสร้าง “ความเป็นข่าว” ดึงดูดความสนใจ มีความน่าสะพรึงกลัว เป็นวิธีที่คนกลุ่มเล็ก ๆ ทำได้ง่ายไม่ต้องการบริหารจัดการ หรือการระดมการจัดตั้งเหมือนวิธีอื่น ในสังคมประชาธิปไตยปัจจุบันวิธีรุนแรงจะถูกนำมาใช้น้อยกว่าวิธีไร้ความรุนแรง เพราะวิธีนี้จะไม่สามารถเรียกร้องความเห็นใจจากสังคม สูญเสียพันธมิตรและรัฐสามารถอ้างความชอบธรรมในการปราบปราม มองอย่างมีเหตุผล การใช้ความรุนแรงมักเกิดในสังคมที่เป็นเผด็จการ คนไม่สามารถมีส่วนร่วมหรือแสดงออกทางการเมืองจนไม่มีทางเลือก นอกจากการใช้ความรุนแรง

๒.๓.๑.๓ ยุทธวิธีตามช่องทางระบบการเมืองปกติ เป็นวิธีการที่อาศัยเคลื่อนไหวผ่านทางตัวแทน กลไกปกติ เช่น นักการเมือง ข้าราชการ และตามสิทธิที่กฎหมายรับรอง เช่น การติดต่อร้องเรียนกับเจ้าหน้าที่รัฐ การจัดสัมมนา การเดินขบวนรณรงค์ การนัดหยุดงาน เป็นวิธีการที่ไม่ต้องการการทุ่มเทจริงจังเหมือนวิธีอื่น อาจสามารถระดมผู้เข้าร่วมได้มาก สะท้อนข้อเรียกร้องได้ระดับหนึ่ง แต่ขาดพลังแห่งการทำลายต่อระบบปกติ

๒.๓.๒ ว่าด้วยเงื่อนไขปัจจัยแห่งความสำเร็จ

การเคลื่อนไหวด้วยยุทธวิธีดังกล่าวมาแล้วจะประสบผลสำเร็จหรือล้มเหลว สำนักทฤษฎีนี้มีการค้นคว้าและสร้างข้อถกเถียงเกี่ยวกับ “เงื่อนไขปัจจัย” ที่สำคัญไว้หลายประการ ซึ่งเราอาจนำมาใช้ในการพิจารณาในงานวิจัยนี้ได้โดยการพิจารณาริบทสภาพบรรยากาศทางการเมืองที่สอดคล้องต้องกันเป็นฐานคิด แยกแยะได้ดังนี้

๒.๓.๒.๑ ปัจจัยด้านการจัดองค์กร การศึกษากลุ่มและขบวนการในประเทศอเมริกา ๕๓ กลุ่ม ระหว่าง ค.ศ. ๑๙๐๐-๑๙๔๕ มีการกำหนดปัจจัยด้านองค์กรที่จะนำไปสู่ความสำเร็จหรือล้มเหลว ดังนี้

- ๑) กลุ่มที่มีความต้องการหรือจุดหมายเดียวประสบความสำเร็จกว่ากลุ่มที่มีจุดหมายหลากหลาย
- ๒) กลุ่มเคลื่อนไหวที่มีสมาชิกกระจายมีแนวโน้มประสบความสำเร็จล้มเหลว
- ๓) มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญระหว่างลักษณะองค์กรที่มีจุดหมายเดียวกับองค์กรนี้ มีจุดหมายหลากหลาย
- ๔) กลุ่มที่ประสบความสำเร็จ คือ กลุ่มที่สามารถแก้ปัญหา “ผู้รับประโยชน์ฟรีแต่ไม่จ่าย” โดยการสร้าง “สมานฉันท์” ในมวลสมาชิกด้วยอาศัยแรงกระตุ้นส่วนปัจเจกบุคคลและการให้ทุนให้โทษอย่างเหมาะสม
- ๕) กลุ่มที่ใช้ความรุนแรงจะประสบความสำเร็จมากกว่า

๖) องค์กรที่มีลักษณะเป็นแบบระบบราชการมีลักษณะแบบวิชาชีพ และมีลักษณะรวมศูนย์อำนาจมักจะประสบความสำเร็จมากกว่า

ข้อถกเถียงเกี่ยวกับปัจจัยด้านองค์กร ลักษณะการจัดองค์กรแบบราชการหรือ “เป็นทางการ” นั้นฝ่ายหนึ่งเห็นว่าเป็นสิ่งดีเพราะสามารถระดมทรัพยากรและความร่วมมือได้มาก ระบบแบบแผนมีการบังคับบัญชา แจกแจงหน้าที่รับผิดชอบที่มีประสิทธิภาพมีระบบสื่อสารกับสมาชิกที่ดี มีเครดิตในสังคม ได้รับสิทธิหลายอย่างจากรัฐบาล โดยเฉพาะเงินอุดหนุนและการยกเว้นภาษี และสามารถดำรงขบวนการไว้ได้ยาวนาน และที่สำคัญฝ่ายนี้เห็นว่าความเป็นองค์กรเช่นนี้ยังสามารถใช้ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวแบบขัดขวาง ดื้อแพ่งได้

อีกด้านหนึ่งเห็นว่า องค์กรแบบทางการและรวมศูนย์เป็นอุปสรรค และลดพลังศักยภาพของขบวนการเคลื่อนไหวแบบขัดขวางดื้อแพ่ง ทำลายระบบปกติ อันเป็นธรรมชาติ แหล่งที่มาของอำนาจของคนไร้อำนาจ

เราเห็นว่าปัจจัยและข้อสรุปเหล่านี้เกิดขึ้นในบริบทสังคมอเมริกา การนำไปใช้พิจารณาในบริบทสังคมไทยต้องคำนึงถึงความแตกต่าง อย่างไรก็ตามปัจจัยด้านการจัดองค์กรถือเป็นหัวใจสำคัญของการเคลื่อนไหวทางสังคม ข้อถกเถียงโต้แย้งข้างต้นก็เกิดขึ้นในทุกๆ แห่ง และเป็นประเด็นหนึ่งในการสำรวจของงานวิจัยครั้งนี้ด้วย

๒.๓.๒.๒ ปัจจัยด้านยุทธวิธีการเคลื่อนไหวประท้วง ประสิทธิภาพของแนวทางและวิธีการต่อสู้ ขึ้นอยู่กับปัจจัยเหล่านี้

๑) ความคิดสร้างสรรค์ของขบวนการที่จะพัฒนารูปแบบวิธีการใหม่ๆ ในการเคลื่อนไหว

๒) ความสามารถของฝ่ายเผชิญหน้าที่จะปรับปรุงยุทธวิธีการตอบโต้

๓) โครงสร้างโอกาสทางการเมืองที่เป็นเผด็จการหรือเป็นประชาธิปไตย หรือสถานการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ที่เอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนไหวของผู้ไร้อำนาจ

๒.๓.๒.๓ ปัจจัยด้านจุดหมายของขบวนการ จุดหมายของขบวนการหรือ “ข้อเรียกร้อง” ที่ต่างกันจะประสบความสำเร็จหรือล้มเหลวต่างกัน จุดหมายและข้อเรียกร้องของขบวนการจะมีเหตุมีผลชอบธรรมหรือไม่ มีส่วนต่อการเข้าร่วมสนับสนุนของพันธมิตรและท่าทีของรัฐ และยังขึ้นกับท่าทีของขบวนการด้วยว่ามีลักษณะกีดกันหรือเปิดโอกาสให้พันธมิตรเข้าร่วมอย่างน้อยเพียงใด และท่าทีที่แข็งกร้าวต่อรัฐเกินไปหรือไม่

แนวทางและยุทธวิธีการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมนั้นมีลักษณะเป็นพลวัต รูปแบบการเคลื่อนไหวจะพลิกแพลงยกระดับปรับเปลี่ยนขึ้นอยู่กับเงื่อนไขสำคัญ คือ สถานการณ์และท่าทีของรัฐเป็นสำคัญ สังคมที่ก้าวหน้ามีความเป็นประชาธิปไตย รัฐบาลใจกว้าง ขบวนการทางสังคมก็อาจใช้วิธีเคลื่อนไหวตามช่องทางปกติได้มาก ก็จะสามารถใช้ยุทธวิธี

เคลื่อนไหวตามช่องทางปกติได้มาก แต่ถ้าสังคมเป็นเผด็จการก็มีแนวโน้มว่า การเคลื่อนไหวต้องใช้รูปแบบการขัดขวางทำลาย และถ้ามีการปราบปรามยุทธวิธีการเคลื่อนไหวก็อาจจะพัฒนาไปสู่ความรุนแรง

โดยสรุป ทฤษฎีนี้มีประโยชน์ในการวิเคราะห์ขบวนการประชาชนในประเทศโลกที่ ๓ ในการศึกษาบริบททางการเมือง และผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจ และพัฒนาการทางการเมือง แม้ว่าทฤษฎีสำนักนี้อาจจะไม่ลึกซึ้งนัก แต่ช่วยชี้ทางสู่การพัฒนาความคิดใหม่ ๆ (ผาสุก พงษ์ไพจิตร, ๒๕๔๒ อ้างใน ศิริพร โคตะวินท์ ๒๕๔๓)

งานวิจัยนี้จึงใช้เป็นกรอบเบื้องต้นในการพิจารณา “กระบวนการใช้สิทธิชุมชน” โดยเฉพาะกรณีลุ่มน้ำมูน ภูสีฐาน ที่มีการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐมาอย่างเข้มข้นในรอบทศวรรษที่ผ่านมา

๒.๔ แนวคิดสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง

สันติวิธี คือ วิธีแก้ไขความขัดแย้ง หรือการตอบโต้ในสถานการณ์หนึ่ง ๆ โดยไม่ใช้ความรุนแรงต่อคู่กรณีโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นการประทุษร้ายต่อร่างกายและชีวิต (ไพศาล วงศ์วรสิทธิ์, ๒๕๓๓) สันติวิธีนั้นเป็นการ “กระทำ” และการ “เผชิญหน้า” กับปัญหาความขัดแย้งมิใช่การหลีกเลี่ยง หลีกหนี หรือยอมจำนน แต่ไม่ใช้ความรุนแรงในการแก้ปัญหา

หลักคิดสำคัญของสันติวิธีก็คือ ความขัดแย้งเป็นเรื่องธรรมชาติของชีวิตและสังคม ในความขัดแย้งนั้นไม่มีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายถูกหรือผิดโดยสมบูรณ์ ความขัดแย้งนั้นจะระงับไปได้ก็เมื่อทุกฝ่ายร่วมกันแก้ไข และเชื่อในความดีงาม ความบริสุทธิ์ ความเฝ่ดีของมนุษย์ทุกคน ศัตรูที่สำคัญของมนุษย์ที่ต้องกำจัดทำลายไม่ใช่ตัวมนุษย์แต่เป็น “ความเลวร้ายภายใน” คือ ความโลภ โกรธ หลง และหากเราต้องการเปลี่ยนแปลงโดยมีเป้าหมายอยู่ที่ความดีงาม สังคมที่มีสันติ วิธีการเปลี่ยนแปลงก็ต้องสอดคล้องกับเป้าหมาย คือ เป็นวิธีการที่เคารพในชีวิตของมนุษย์ เมื่อเป้าหมายอยู่ที่ประชาธิปไตย วิธีการที่ใช้ก็ต้องเป็นวิธีการที่เป็นประชาธิปไตย

สันติวิธีมีทัศนะต่อ “อำนาจ” คือ อำนาจมิได้อยู่ที่อาวุธ หากขึ้นอยู่กับ การยอมรับหรือการเชื่อฟังของผู้อื่น “อำนาจ” มีลักษณะที่เป็นพหุภาวะ ผันแปรไปตามการเสริมอำนาจของกลุ่มต่าง ๆ (ยีน ชาร์ป , อ้างในสมชาย ปรีชาศิลปะกุล, ๒๕๔๖)

“อำนาจรัฐ” นั้นมิได้เกิดหรือดำรงอยู่ในตัวของรัฐเอง แต่เกิดจากการยินยอมของประชาชนที่พิจารณาว่าการยอมรับอำนาจของผู้ปกครองเป็นผลดีต่อสังคมและประเทศ แต่เมื่อใดที่ประชาชนปฏิเสธการปฏิบัติตามอำนาจหรือคำสั่งของผู้ปกครอง เพราะเห็นว่าการใช้อำนาจของรัฐไร้ความเป็นธรรม จะเป็นผลให้อำนาจของผู้ปกครองอ่อนแอลงหรือถูกทำลายใน

ที่สุด ประชาชนจึงสามารถที่จะควบคุมอำนาจทางการเมืองได้ด้วยการ “เพิกถอนความยินยอม” ของตนต่อรัฐ

เหตุการณ์ทางสังคมในประวัติศาสตร์โลก ดำเนินมาด้วย “ความเปลี่ยนแปลง” ลักษณะของความเปลี่ยนแปลงมีทั้งการเปลี่ยนแปลงโดยใช้ความรุนแรง และไม่ใช้ความรุนแรงหรือสันติวิธี แนวคิดสันติวิธีส่งเสริมการกระทำเพื่อเกิดความเปลี่ยนแปลง และเพื่อแก้ปัญหาที่ดำรงอยู่ให้บรรลุความสำเร็จ โดยปฏิเสธการใช้ความรุนแรงทุกชนิด

๒.๔.๑ กระบวนการสันติวิธี

การใช้สันติวิธีมีหลายระดับ ตั้งแต่ระดับบุคคลที่จะใช้สันติวิธีในการเปลี่ยนแปลงขัดเถลิตนเอง ระดับครอบครัว กลุ่ม ชุมชน ท้องถิ่น ระดับประเทศและระดับระหว่างประเทศ กระบวนการสันติวิธีใช้เพื่อแก้ความขัดแย้งระหว่างคู่กรณีที่เกิดขึ้น โดยอาจจำแนกตามลักษณะการกระทำเพื่อแก้ปัญหาออกเป็น ๔ ลักษณะ ดังนี้

๒.๔.๑.๑ การไกล่เกลี่ยเจรจา ชี้แจงทำความเข้าใจ แสวงหาทางเลือกที่ ๓ มีคนกลางเข้ามาไกล่เกลี่ยหรือช่วยตัดสินใจ

๒.๔.๑.๒ การใช้กระบวนการทางสถาบัน เช่น สถาบันปกครอง ศาล

๒.๔.๑.๓ ปฏิบัติการไร้ความรุนแรง เป็นการกระทำเพื่อแสดงออกเพื่อคัดค้านหรือสนับสนุน เช่น การเดินขบวน นัดหยุดงาน การคว่ำบาตร การตื้อแพ่ง การชุมนุม การปิดล้อมขวางกั้น

๒.๔.๑.๔ งานสร้างสรรค์หรืองานพัฒนา คือ การทำงานในระดับพื้นฐานที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิต สร้างทางเลือกหรือสถาบันใหม่ขึ้นมา

๒.๔.๒ คุณค่าของสันติวิธี

คุณค่าของ “สันติวิธี” อยู่ที่ความชอบธรรมของฝ่ายที่ใช้สันติวิธี และนี่คือที่มาของอำนาจที่เพิ่มขึ้นของผู้ใช้ในทางตรงข้าม ผู้ใช้ความรุนแรงก็จะเป็นฝ่ายถูกลดทอนอำนาจลงในเชิงลึกมีหลักคุณค่า ๓ ประการที่ผู้ใช้สันติวิธีต้องยึดมั่นและเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดพลังทางใจ ภาวะด้านในของผู้ใช้สันติวิธี คือ

๒.๔.๒.๑ อหิงสธรรม คือ การไม่คิดเบียดเบียนมุ่งร้ายและไม่แบ่งฝักฝ่าย เห็นคู่กรณีเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ เพื่อนร่วมชาติ เพื่อร่วมโลก เป็นเพื่อนมนุษย์ที่มีทุกข์ มีสุข เหมือนเรา ดังนั้นนอกจากความหมายในแง่ไม่ใช้ความรุนแรงแล้ว สันติวิธียังเป็นการตั้งมั่นอยู่ในความรัก ความปรารถนาดีอีกด้วย

๒.๔.๒.๒ ความใฝ่สัจจะ การตั้งมั่นอยู่บนสัจจะ ต่อบุคคลด้วยความจริง และกระทำการเพื่อให้ความจริงปรากฏตัวออกมา ความรักในสัจจะ ทำให้บุคคลเข้าหาผู้อื่นด้วยความอ่อนน้อมถ่อมตน พร้อมทั้งจะรับฟังความจากทุกฝ่าย แม้แต่คู่กรณีก็พร้อมที่จะเปิดใจรับฟังเขา

๒.๔.๒.๓ กล้ายอมรับความทุกข์ทรมาน จากการกระทำ เพื่อยืนหยัดในสัจจะของตนให้คู่กรณีและผู้อื่นได้รับรู้

การตั้งมั่นและการแสดงออกทั้ง ๓ ประการจะแสดงอานุภาพของมันออกมา มีสัจจะย่อมมีผลโน้มน้าวชักชวนให้ผู้คนแวดล้อมที่อยู่กลาง ๆ หันมาเป็นมิตร และเข้าร่วมปฏิบัติการด้วย และมีผลทางใจต่อคู่กรณี สามารถทำลายอคติและภาพลักษณ์อันเลวร้ายที่คู่กรณีมีต่อผู้ใช้สันติวิธี สามารถปลุกเร้าจิตส่วนดี และเกิดความรู้สึกเป็นมิตรเข้ามาแทนที่ส่งผลให้เกิดความสัมพันธ์ทางตรง เป็นความสัมพันธ์อันมนุษย เกิดความเห็นอกเห็นใจ รู้ผิดชอบชั่วดี จนสามารถส่งผลให้เลิกการกระทำอันมิชอบและร่วมกันแก้ปัญหาความขัดแย้งที่เป็นอยู่ให้ลุล่วงไป

๒.๔.๓ เงื่อนไขของการใช้สันติวิธี

จะเห็นได้ว่า “สันติวิธี” มีอุดมคติอันสูงส่ง ด้วยยึดมั่นในคุณธรรมทางศาสนา ดังนั้นผู้ใช้สันติวิธีต้องเป็นผู้ที่เรียกร้องตนเองสูง เงื่อนไขสำคัญภายในกลุ่มของผู้ใช้สันติวิธี คือ

๒.๔.๓.๑ เงื่อนไขภายใน

- ๑) มีระเบียบวินัยที่เคร่งครัดและการอุทิศตน
- ๒) ความแจ่มชัดในประเด็นปัญหาและจุดหมายที่ต้องการบรรลุ
- ๓) มีการเตรียมพร้อมด้านการวางแผน การจัดขบวน การระดมคนและทรัพยากร และการเตรียมทางด้านจิตใจของผู้ปฏิบัติการ
- ๔) ข้อเรียกร้องเป็นสิ่งชอบธรรม เป็นสิ่งที่คนทั่วไปยอมรับได้ ตั้งอยู่บนสัจจะไม่เป็นเท็จ
- ๕) การปฏิบัติการมีความแจ่มชัด สื่อความหมายให้เข้าใจง่าย เข้าถึงความรู้สึกของคนทั่วไป

๖) ผู้ใช้มีความเข้าใจที่ถูกต้องต่อสันติวิธี ทั้งจุดเด่นและข้อจำกัด

๒.๔.๓.๒ เงื่อนไขภายนอกที่เอื้อให้การใช้สันติวิธีประสบผลสำเร็จ

- ๑) ระดับความขัดแย้งในผลประโยชน์ ความยอมรับได้ของคู่ขัดแย้ง
 - ๒) ความเข้าใจเห็นอกเห็นใจ และการสนับสนุนของฝ่ายที่สาม
 - ๓) ช่องว่างสถานะทางสังคมและแบบแผนทางวัฒนธรรมของคู่ขัดแย้ง
- ถ้ามีสถานะใกล้เคียงกันมีโอกาสได้รับผลสำเร็จมากกว่า

๔) ความสามารถของคู่กรณีในการใช้ความรุนแรง พบว่าความอ่อนแอของคู่กรณีเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อความสำเร็จของผู้ปฏิบัติการสันติวิธี (ไพศาล วงศ์วรสิทธิ์, เล่มเดียวกัน)

ในประวัติศาสตร์ทั่วโลก สันติวิธีเป็นวิธีการที่สามัญชนทั่วไปได้ใช้อย่างแพร่หลาย ทั้งระดับโลก ระดับประเทศ หรือระดับท้องถิ่น แต่ก็ได้หมายถึงปฏิบัติการสันติวิธีทุกกรณีจะประสบผลสำเร็จและมีใช้ทุกกรณีจะไม่ถูกตอบโต้ด้วยความรุนแรง ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทั้งภายในภายนอกดังได้กล่าวแล้ว

๒.๔.๔ ข้อจำกัดในการใช้สันติวิธี

ในยุคใหม่ มีผู้ให้ความเห็นว่ามีเงื่อนไขข้อจำกัดมากมายต่อความสำเร็จของการใช้สันติวิธี เช่น

๒.๔.๔.๑ การใช้สันติวิธีจะสำเร็จในกรณีที่ “คนส่วนใหญ่” เห็นร่วมกันถึงความไม่เป็นธรรมอย่างรุนแรง แต่ในสถานการณ์ปัจจุบันประเด็นความขัดแย้งมีลักษณะซับซ้อนยากแก่ความเข้าใจมากขึ้น (เป็นสีเทาๆ ไม่ดำ-ขาวชัดเจน) คนไม่อาจตัดสินใจเลือกข้างได้ชัดเจน และความขัดแย้งที่เกิดขึ้นถูกพิจารณาเป็นแค่ผลกระทบกับคน “เฉพาะส่วน” หรือส่วนน้อยเท่านั้น โดยเฉพาะคนท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาต่าง ๆ

๒.๔.๔.๒ กระบวนการสันติวิธีต้องอาศัยการสื่อสารเพื่อการโน้มน้าว แต่สื่อมวลชนส่วนมากเป็นธุรกิจและมีการผูกขาด และไม่อาจเสนอความจริงบางด้านออกสู่สังคมได้

๒.๔.๔.๓ ในปัจจุบันลักษณะทางสังคมมีการแตกตัวทางชนชั้นมากกว่าสังคมในอดีต ลักษณะความแตกต่างทางวัฒนธรรม โลกทัศน์ มีช่องว่างมากขึ้น และหลากหลายมากขึ้น เป็นปัจจัยให้ตรรกะของการ “เพิกถอนความยินยอม” ของประชาชนต่ออำนาจรัฐ มีความยากลำบากมากขึ้น (สมชาย ปรีชาศิลปกุล, ๒๕๔๖)

อนึ่ง ประเด็นสำคัญทางทฤษฎี ก็คือนักคิดสันติวิธีให้ความเห็นว่า สันติวิธีมักใช้ได้ผลกันอยู่ในขอบเขตของคน ๔ กลุ่ม คือ กลุ่มขบวนการชาตินิยม กรรมกร กลุ่มคัดค้านเผด็จการ และปัจเจกชนที่มีชื่อเสียง ซึ่งกลุ่มเหล่านี้สามารถสร้างผลประโยชน์ร่วมกันได้อย่างกว้างขวาง (ยีน ชาร์ป, อังใน สมชาย ปรีชาศิลปกุล, ๒๕๔๖)

ในการวิจัยนี้ กลุ่มคนที่ใช้สันติวิธีคือ “ชาวนา” ในสังคมไทย ทศวรรษ ๒๕๕๐ ที่พวกเขาพยายามใช้ปฏิบัติการสันติวิธีในการแก้ปัญหา มีความท้าทายต่อการนำไปใช้เป็นที่ยั่งยืน และทำนองเดียวกันกับความท้าทายต่อการทะลุข้อจำกัดต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นว่า “ชาวนา” “ผู้ได้รับผลกระทบซึ่งเป็นคนจำนวนน้อย” เคลื่อนไหวโดยใช้สันติวิธีอย่างไร ขณะที่มักจะถูก “ปิดล้อม” ด้านข่าวสารจากสื่ออยู่เป็นประจำ นี่คือการท้าทายของการพิจารณาในงานวิจัยนี้

๒.๕ แนวคิดการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน

คำว่า “ทรัพยากร” (resource) นั้นมีได้หมายถึง สรรพสิ่งทั้งหมดที่ดำรงอยู่ในธรรมชาติหรือระบบนิเวศน์ แต่ในทางประวัติศาสตร์มนุษย์ได้นิยาม “ทรัพยากร” เป็นเพียง “องค์ประกอบต่างๆ ของธรรมชาติ เช่น ดิน น้ำ ป่า หรือสัตว์ป่า สิ่งเหล่านี้จะได้รับการพิจารณาว่าเป็น “ทรัพยากร” ก็ต่อเมื่อมันกลายมาเป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์ต่อมวลมนุษย” (Gibbs and Bromley (๑๙๘๙ : ๒๓) อ้างใน สุริยา สมุทรคุปต์และคณะ, ๒๕๓๖)

ดังนั้น ทรัพยากรจึงมีความหมายอย่างแคบ มิใช่ “สภาพแวดล้อม” หรือ “ระบบนิเวศน์” ที่หมายถึงสรรพสิ่งทั้งหมดที่เป็นองค์ประกอบของโลกใบนี้

การนิยามความหมายของทรัพยากรจึงเป็นเรื่องที่อยู่บนพื้นฐานทางวัฒนธรรมของมนุษย์อย่างแท้จริง ดังนั้นมนุษย์ที่มีโครงสร้างทางความคิดวัฒนธรรมที่ต่างกันก็จะให้คุณค่าความหมายต่อทรัพยากรที่ต่างกัน ในสังคมทุนนิยมที่ถือทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นสำคัญ และการผลิตสินค้าเพื่อมุ่งกำไรสูงสุด ความหมายทรัพยากรย่อมหมายถึงทรัพย์สินและเป็นปัจจัยการผลิตในกระบวนการผลิตที่มีมูลค่าใช้สอยซื้อขาย ป่าซึ่งมีมวลชีวิตอันซับซ้อนหลากหลายจึงถูกเรียกว่า “ป่าไม้” เพราะเล็งแลเห็นการใช้ประโยชน์จาก “ไม้” ซึ่งนำมาเป็นสินค้าเป็นสิ่งสำคัญ ขณะที่ชุมชนดั้งเดิมที่มีเศรษฐกิจยังชีพ ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เป็นฐานของการยังชีพเป็นแหล่งปัจจัย ๔ และเป็นสมบัติร่วม ใช้ร่วมกันด้วยระบบสิทธิที่ยืดหยุ่น เป็นต้น

ทำไม “ทรัพยากร” เป็นสิ่งที่ต้อง “จัดการ” ?

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม ล้วนอยู่บนฐานของการใช้ทรัพยากรของมนุษย์เพื่อตอบสนองการมีชีวิต

ความสามารถในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีไม่เท่ากันของมนุษย์, การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร, ความขัดแย้งในการแย่งชิงทรัพยากร เหล่านี้เป็นปัจจัยที่ผลักดันให้มนุษย์ได้สร้างชุดความคิดต่างๆ ขึ้นมาเพื่ออธิบาย จำแนกแจกแจง แบ่งสรรปันส่วนการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดบนโลกใบนี้ นี่เป็นที่มาที่เราต้องอภิปรายกันว่าทรัพยากรนั้นมีกี่ประเภท แต่ละประเภทมนุษย์คิดกับมันอย่างไร จัดการกับมันอย่างไร แบ่งสรรปันส่วนกันอย่างไร

โดยทั่วไปเราแบ่งทรัพยากรออกเป็น ๒ ประเภทตามหลักของเศรษฐศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และนิเวศวิทยา

๑) ทรัพยากรที่ใช้แล้วหมดไป (stock resource) หรือทรัพยากรประเภทสิ้นเปลือง หากนำใช้หมดในปัจจุบันก็อาจจะหาไม่ได้อีกในอนาคต เช่น ถ่านหิน น้ำมันดิบ และแร่ธาตุต่างๆ เป็นต้น

๒) ทรัพยากรที่ใช้แล้วสามารถนำกลับมาใช้ใหม่ได้ (flow resource) หรือทรัพยากร

หมุนเวียน เช่น แสงแดด น้ำ ป่า ทุ่งหญ้า ฯลฯ ทรัพยากรเหล่านี้มีลักษณะซับซ้อน เพราะบาง วิธีการใช้ที่เกินขอบเขตที่ธรรมชาติจะสามารถสร้างการทดแทนขึ้นมาใหม่ ก็ส่งผลให้เกิดการเสื่อมโทรมสูญเสียความสมดุล และจะส่งผลร้ายต่อชีวิตมนุษย์โดยตรง

ความตระหนักในความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่ถูกใช้ไปอย่างไร้การควบคุม และสิ่งที่เกิดขึ้นท่ามกลางการใช้ทรัพยากรของมนุษย์ก็คือ ความเหลื่อมล้ำและโอกาสที่ไม่เท่าเทียมในการเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ผลักดันให้เกิดแนวความคิดในการจัดการทรัพยากรแบบต่างๆ ขึ้นมา ซึ่งกล่าวได้ว่ามี ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ ด้านแบบแผนในการจัดการตัว “ทรัพยากร” และแบบแผนการจัดการทางสังคมซึ่งว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ซึ่งก็คือเรื่อง “ระบบกรรมสิทธิ์” นั่นเอง

ระบบกรรมสิทธิ์ วรรณกรรมที่มีอิทธิพลต่อความคิดการจัดการทรัพยากรที่มักถูกอ้างถึงเป็นประจำ คือ “โศกนาฏกรรมของทรัพยากรส่วนร่วม” (the tragedy of the commons) ของ Garrett Hardin ซึ่งตีพิมพ์เมื่อปี ๑๙๖๘ (๒๕๑๒) กล่าวถึงสถานการณ์ที่ประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วส่งผลให้ความต้องการทรัพยากรเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ คนทุกคนมีความต้องการไม่มีที่สิ้นสุด เพราะธรรมชาติของมนุษย์มีความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวโดยธรรมชาติ จึงมุ่งเข้าครอบครองหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรให้ได้มากที่สุด ซึ่งเป็น “ทรัพยากรส่วนรวม” เขาสรุปว่า “เสรีภาพในการใช้ทรัพยากรของส่วนร่วมนำมาซึ่งความหายนะ” เขาไม่เชื่อว่า “สำนึกรับผิดชอบต่อส่วนรวม” ของคนจะมีขึ้นได้เพียงพอต่อการจัดการให้ทรัพยากรยั่งยืนอยู่ได้ จึงควรสร้าง “ระบบการจัดการทรัพยากร” ขึ้นมาจากพื้นฐานความร่วมมือและการบังคับควบคุม โดยใช้กฎระเบียบที่ทุกคนตกลงร่วมกัน เพื่อการใช้ทรัพยากรเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน ควบคู่ไปกับการควบคุมจำนวนประชากร (G. Hardin ๑๙๖๘ อ้างใน สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖)

แนวความคิดนี้ มีอิทธิพลให้เกิดการคิดค้นแบบแผนการจัดการทรัพยากรแบบใช้อำนาจควบคุมขึ้นมาอย่างสำคัญ อย่างไรก็ตาม มีความสับสนคลุ้มเครือเกี่ยวกับ “ระบบสิทธิ์” โดยนำเอา “กรรมสิทธิ์ร่วม” (commons property) ไปปะปนกับ “สิทธิในทรัพยากรแบบเปิด” (open access resource) (กิงกร นรินทรกุล ณ อยุธยา (บก.), ๒๕๔๓)

ข้อโต้แย้งจากสำนักสิทธิชุมชน ก็คือ แนวความคิดของ Hardin ไม่ให้ความสนใจเกี่ยวกับ “ระบบสิทธิของชุมชน” ซึ่งดำรงอยู่จริง และแตกต่างกับระบบกรรมสิทธิ์แบบเปิด (open-access resource) ซึ่งมีลักษณะไร้กฎเกณฑ์ควบคุม ใครมีอายุสาวได้สาวเอา แต่ระบบสิทธิชุมชนนั้นเป็นระบบที่มีการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างมีกฎเกณฑ์ มีกฎข้อห้ามระเบียบของกลุ่มของชุมชนควบคุมอยู่ ไม่ใช่ระบบเปิดตามที่อ้าง

อนึ่ง เกี่ยวกับการถือครองหรือระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรมีการแบ่งแยกไว้ ๔ ประเภท คือ

๑) ทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐ (state property resource)

๒) ทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์เอกชน (private property resource)

๓) ทรัพยากรที่เป็นสิทธิของชุมชน (common or communal property resource)

๔) ทรัพยากรที่ไม่มีเจ้าของ (open-access resource)

(Wade, ๑๙๘๕, ๑๙๘๗; Gibbs and Bromley, ๑๙๘๙ อ้างใน สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖)

ในงานวิจัยนี้ ให้ความสนใจกับการจัดการทรัพยากรที่มีระบบ “กรรมสิทธิ์ร่วม” ของชุมชนและสิทธิของบุคคล (เอกชน) ซึ่งใช้แบบแผนของจารีตประเพณีดั้งเดิมของชุมชนผสมผสานกับวิทยาการสมัยใหม่ ในการพิทักษ์ปกป้อง พื้นฟู สร้างสรรค์ระบบสิทธิชุมชนขึ้นมาให้สอดคล้องกับยุคสมัย และมีผลต่อ “ความยั่งยืน” ของทรัพยากรอย่างไร

ด้านแนวคิดเกี่ยวกับ “ความยั่งยืน” นั้น อาจศึกษาจากวาทกรรม “การพัฒนาอย่างยั่งยืน” ซึ่งแพร่หลายในประมาณปี ๒๕๓๐ ท่ามกลางความตื่นตัวต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ทวีความรุนแรงขึ้นทั่วโลก มีการเสนอรายงานเรื่อง “Our Common Future” ของคณะกรรมการระดับโลกเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของสหประชาชาติ ภายใต้การนำของ นางโกร ฮาร์เล็ม บรันด์แลนด์ อดีตนายกรัฐมนตรีประเทศนอร์เวย์ รายงานนี้ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางจากวงวิชาการ รัฐบาล องค์กรพัฒนาเอกชน และนักเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมทั่วโลก ตลอดจนธนาคารโลก และองค์กรระหว่างประเทศอื่นๆ และนำไปสู่วาระการประชุม สำหรับศตวรรษที่ ๒๑ (Agenda ๒๑) และการประชุมสุดยอดระดับโลกเรื่องโลก (Earth Summit) ในปี ๒๕๓๕ ที่ประเทศบราซิล

รายงานดังกล่าวให้นิยาม การพัฒนาที่ยั่งยืนว่า คือ “การพัฒนาที่ตอบสนองต่อความจำเป็นของคนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ปิดกั้นหรือปิดโอกาสการตอบสนองต่อความจำเป็นของคนรุ่นหลัง” รายงานดังกล่าวจึงเป็นเสมือนเป็นการหาจุดสมดุลระหว่าง ๒ สิ่งที่ขัดแย้งกัน คือ “การพัฒนา” และ “การอนุรักษ์” เข้าด้วยกัน (กิงกร นรินทรกุล ณ อยุธยา, เล่มเดียวกัน)

แม้จะมีข้อโต้แย้งสำคัญในทางปฏิบัติว่า เป็นการสร้างความยั่งยืนแก่การ “พัฒนา” มากกว่าความยั่งยืนของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม แต่แนวคิดดังกล่าวก็มีอิทธิพลต่อการนำไปใช้กำหนดนโยบายของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก รวมทั้งภาคส่วนอื่นๆ ด้วย

“ความยั่งยืน” กลายเป็นคำหลักในการพัฒนาในรอบ ๒ ทศวรรษที่ผ่านมา มีการนำหลักการนี้ไปใช้ในการพัฒนาแนวคิดด้านต่าง ๆ ขึ้นมามากมาย ทั้งด้านการจัดการทรัพยากรและการจัดการด้านระบบกรรมสิทธิ์ รวมทั้งความเป็นธรรมในสังคม

ในที่นี้และในงานวิจัยนี้ เราจะพิจารณาถึง “ระบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวม” ซึ่งนำเสนอโดย Berkes and Favar ได้อธิบายบทบาท ๕ ประการของการจัดการทรัพยากรส่วนรวม ซึ่งตามความเห็นของเรามิติเหล่านี้ได้ให้คุณค่ากับ “ความยั่งยืน” เป็นเรื่องสำคัญ โดยไม่ละเลยที่จะกล่าวถึง “ความยุติธรรมในสังคม”

๑) การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทสำคัญต่อการยังชีพ ด้วยชุมชนชาวนาส่วนใหญ่มีวิถีการพึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในการอยู่รอดเป็นสำคัญ ไม่ว่าจะเป็น

เป็นที่ดินเพื่อการเกษตร พืชพันธุ์เลี้ยงสัตว์ อาหาร น้ำ เชื้อเพลิง ฯลฯ ดังนั้นการจัดการทรัพยากรต้องมีประสิทธิภาพเพื่อที่จะสร้าง ปกป้องดูแลให้สิ่งเหล่านี้สามารถตอบสนองต่อการยังชีพของสมาชิกชุมชนได้อย่างแท้จริง

๒) การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทในการเอื้อความยุติธรรมในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ โดยการสร้างระเบียบกฎเกณฑ์ กลไก องค์กรหรือแนวปฏิบัติที่จะสร้างความยุติธรรมและแก้ไขความขัดแย้งในหมู่สมาชิกของชุมชน

๓) การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทในฐานะที่เป็นวิธีการผลิตสะท้อนให้เห็น “วิธีการผลิต” ของสังคมนั้น ๆ ซึ่งประกอบไปด้วยแบบแผนทางด้านการผลิต ระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ของสังคมมนุษย์แต่ละแห่งแต่ละยุคสมัย

๔) การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทในการอนุรักษ์ทรัพยากร ปกป้องการสูญเสียทรัพยากรสำคัญ ซึ่งเป็นฐานการดำรงชีวิตของชุมชนและมีคุณค่าต่อระบบนิเวศและอนุรักษ์ทรัพยากรซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการอยู่รอดของคนทั้งสังคม-โลก

๕) การจัดการทรัพยากรส่วนรวมมีบทบาทสำคัญต่อ “ความยั่งยืน” ของระบบนิเวศ ซึ่งมีคุณลักษณะสำคัญอยู่ที่การตอบสนองคนรุ่นปัจจุบันโดยไม่ปิดโอกาสการตอบสนองต่อความจำเป็นของคนรุ่นหลัง (Berkes and Favar, ๑๙๘๙ ; อ้างใน สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖)

หลัก ๕ ประการดังกล่าว สามารถใช้เป็นหลักในการพิจารณาระบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวม ในฐานะการปฏิบัติการ “สิทธิชุมชน” ซึ่งชุมชนได้ยึดคุณค่าของ “ความยั่งยืน” และ “ความเป็นธรรม” อันเป็นทั้งคุณค่าดั้งเดิมและผสมผสานกับการเรียนรู้ท่ามกลางสถานการณ์เศรษฐกิจสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปแล้วเกิดการปรับตัว ปรับกระบวนการการจัดการทรัพยากร ดังที่ปรากฏตามผลการศึกษา

๒.๖ แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้

“ครูบาอาจารย์สอนว่า สังคมแห่งอุดมการณ์ สังคมอุดมคติ

จักปรากฏขึ้นได้นั้น มนุษย์ทั้งหลายต้องดัดแปลง หล่อหลอม

ตนเองให้เกิดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง และลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง”

(บำรุง บุญปัญญา, ๒๕๔๘)

ต้นทุนสำคัญของการพัฒนาสังคมไปสู่ความเป็นธรรม สู่ความยั่งยืน ตามเป้าหมายของแนวคิดต่าง ๆ ที่กล่าวถึงมาแล้วนั้นอยู่ที่ศักยภาพของชุมชนที่จะสร้าง “สมรรถนะ” ในการจัดการดูแลตนเอง มีภูมิคุ้มกันภายใน รู้เท่าทันภายนอกที่มากกระทบเกี่ยวข้องและรู้จักแสดงสิทธิของตนเอง

ศักยภาพของชุมชนจะเกิดขึ้นได้ หัวใจสำคัญนั้นอยู่ที่ “คน” ซึ่งมีความรู้ ความสามารถ และความดีความงาม พร้อมทั้งจะกระทำการทั้งต่อภายในชุมชนและแสดงออกต่อภายนอกเพื่อให้เกิดการพัฒนาสร้างสรรค์และการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นให้ลุล่วง

กระบวนการที่ทำให้คนถึงพร้อมด้วยความรู้ความสามารถ ความดีความงาม เรียกกันว่า “กระบวนการเรียนรู้”

“กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์ได้มีศักยภาพในการพัฒนา สามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้” (พรพิไล เลิศวิชา, ๒๕๓๒ อ้างใน ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, ๒๕๔๓)

ตามพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมาย “การเรียนรู้” ว่าเป็นกระบวนการรับรู้ข่าวสารข้อมูล และประสบการณ์อันนำไปสู่การรู้แจ้งเห็นจริงและการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์ (อ้างใน ศิริลักษณ์ ยัมประสาทพร, ๒๕๔๘:๖)

ส่วน “กระบวนการเรียนรู้” หมายถึง การดำเนินการอย่างเป็นขั้นเป็นตอน หรือการใช้วิธีการต่าง ๆ ที่ช่วยให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ (ทิสนา แหมมณี, ๒๕๔๒ : ๑)

ผลจากการเรียนรู้ ของคนทำให้เกิด ๓ สิ่ง คือ หนึ่งการรู้จักตนเอง สองการเข้าใจเพื่อนมนุษย์ และสามเข้าใจความเป็นจริงที่ซับซ้อนและเป็นพลวัต (ประเวศ วะสี, ๒๕๔๘:๖๘)

ดังนั้น “สิ่งที่คนเราควรเรียนรู้” จึงมี ๓ อย่าง คือ หนึ่ง สิ่งที่อยู่ภายในตัวเรา สองสิ่งที่อยู่ภายนอกตัวเรา และสาม ความสัมพันธ์ระหว่างเราและสิ่งที่อยู่ภายนอกตัวเรา (พระมหาสุทิตย์ อบอุ่น, ๒๕๔๘:๗๑)

“การเรียนรู้” นั้นมีนัยยะของ “ความเปลี่ยนแปลง” เป็นสำคัญ ซึ่งอาจจะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปัจเจกบุคคลแต่ละคนหรือเกิดขึ้นในกลุ่ม-ชุมชน เป็นการเรียนรู้ร่วมกัน

“เป็นความเปลี่ยนแปลงจากการไม่รู้สู่การรู้

เป็นความเปลี่ยนแปลงจากสภาพมีปัญหาลงสู่สภาพที่จัดการได้

เป็นความเปลี่ยนแปลงจากความทุกข์ไปสู่ความสุข”

ตามหลักในพุทธศาสนานั้น มองว่า ความสุขของมนุษย์นั้นเกิดจากการรู้จักดำเนินชีวิตให้ถูกต้องทั้งต่อตนเองและผู้อื่น การรู้จักดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง คือ การรู้จักคิดเป็น พูดเป็น ทำเป็น โดย “การคิดเป็น” หรือการคิดอย่างถูกต้องเป็นศูนย์กลางที่ทำหน้าที่บริหารการดำเนินชีวิตทั้งหมด กระบวนการคิดเป็นนั้นสามารถพัฒนาได้ฝึกฝนได้โดยใช้กระบวนการ “ไตรสิกขา” คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง ศีลสิกขา คือ การพัฒนาทางกาย วาจา อันเป็นการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ สมาธิสิกขา คือ การพัฒนาระดับจิตใจที่เป็นเรื่องของ การรักษาอารมณ์ และจิตใจ และปัญญาสิกขา คือ การศึกษาเกี่ยวกับเหตุผล ความรู้และฐานของอารมณ์ความคิด กระบวนการเหล่านี้ทำให้เกิด “สัมมาทิฐิ” คือ ความเห็นชอบ นำไปสู่การกระทำที่ดั่งสามารถดับทุกข์และแก้ปัญหาได้

ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเรียนรู้และสัมมาทิฐิมี ๒ ด้าน คือ

๑) ปัจจัยภายนอก หรือ ปรโตโมสะ ได้แก่ การแนะนำ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การถ่ายทอดจากกัลยาณมิตร เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อน ญาติ สื่อมวลชน

๒) ปัจจัยภายใน หรือ โยนิโสมนสิการ ได้แก่ การคิดเป็น คิดถูก โดย แยกแยะมองให้เห็นความแตกต่างและความเป็นองค์รวม รู้จักแยกแยะและพิจารณาสิ่งทั้งหลาย ตามสภาวะ ตามหลักโยนิโสมนสิการ มีองค์ประกอบ ๔ ส่วน คือ การคิดอย่างเข้าถึงความจริง การคิดอย่างลำดับขั้นตอนไม่สับสน การคิดอย่างมีเหตุผลและการคิดอย่างมีเป้าหมาย (พระมหาสุทิตย, เล่มเดียวกัน: ๒๙-๓๑)

ทิสนา แคมมณี สรุปลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ไว้ดังนี้

๑) การเรียนรู้เป็นกระบวนการทางสติปัญญาหรือกระบวนการทางสมอง ซึ่งบุคคลใช้ในการสร้างความเข้าใจ หรือการสร้างความหมายของสิ่งต่าง ๆ ให้แก่ตนเอง กระบวนการเรียนรู้จึงเป็น “การกระทำ” ของผู้เรียนรู้ มิใช่เพียงการรับข้อมูลและประสบการณ์เท่านั้น

๒) การเรียนรู้เป็นงานเฉพาะตนหรือประสบการณ์ส่วนตัว ไม่มีผู้ใดเรียนรู้หรือทำแทนกันได้

๓) การเรียนรู้เป็นกระบวนการทางสังคม เนื่องจากบุคคลอยู่ในสังคมซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อตน การปฏิสัมพันธ์ทางสังคมจึงสามารถกระตุ้นการเรียนรู้และขยายขอบเขตของความรู้ได้

๔) กระบวนการเรียนรู้เป็นกระบวนการที่เกิดได้ทั้งจาก “การคิด”, “การกระทำ”, “การแก้ปัญหา” และการวิจัยต่าง ๆ

๕) กระบวนการเรียนรู้เป็นกระบวนการที่ตื่นตัว สนุก ทำให้ผู้เรียนรู้ผูกพัน สนุกสนานและเกิดการใฝ่รู้

๖) การเรียนรู้อาศัยสภาพแวดล้อมที่เหมาะสม

๗) การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นได้ทุกที่ทุกเวลา

๘) การเรียนรู้คือการเปลี่ยนแปลง ส่งผลต่อการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงตนเองทั้งด้านเจตคติ ความรู้สึก ความคิดและการกระทำ เพื่อชีวิตที่ปกติสุขและความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์

๙) การเรียนรู้เป็นกระบวนการต่อเนื่องตลอดชีวิต

(ทิสนา แคมมณี, เล่มเดียวกัน: ๑๓-๑๔)

การคิดค้นเรื่องกฎเกณฑ์ของกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ อาจมีเป้าหมายหลายอย่าง แต่ที่สำคัญคงอยู่ที่เพื่อประสิทธิภาพในการเสริมสร้างการเรียนรู้ในกระบวนการศึกษาและการพัฒนา ในที่นี้จะกล่าวถึงแนวทางในการเสริมสร้างการเรียนรู้ ที่สำคัญๆ คือ

๑) การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ของผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย โดยเฉพาะ

กลุ่มเป้าหมายมีการเรียนรู้ร่วมกัน ได้รับประสบการณ์สำคัญกับชีวิตจริง ได้ฝึกฝนทักษะด้านต่าง ๆ อย่างเต็มที่ด้วยตนเอง

๒) การสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ คือการสร้างให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ในทุกกระดับ ตั้งแต่ระดับบุคคล ครอบครัว ชุมชน สถาบันการศึกษา กองทัพ สื่อมวลชน การวิจัย และต้องร่วมกันทุกฝ่าย

๓) การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน กระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การสร้างทางเลือก การดำเนินกิจกรรมและการประเมินกิจกรรม

สำหรับ เทคนิควิธีการจัดการเรียนรู้ หรือเสริมสร้างการเรียนรู้ของชุมชนนั้นมีมากมายหลายหลากวิธี โดยอาจจำแนกดังนี้

๑) การเรียนรู้ระดับบุคคล ประเวศ วะสี (๒๕๔๒) ได้เสนอกระบวนการดังนี้ คือ การฝึกสังเกตสิ่งรอบตัว การฝึกบันทึกด้วยเทคนิคต่าง ๆ เช่น เขียน วาดภาพ ถ่ายภาพ การนำเสนอต่อที่ประชุมกลุ่ม การฝึกการฟัง การฝึกปุจฉา-วิสัชนา การฝึกตั้งสมมุติฐานและตั้งคำถาม การฝึกหาคำตอบ, การวิจัย, การฝึกเชื่อมโยงบูรณาการ และการฝึกเขียนเรียบเรียงทางวิชาการ

๒) การเรียนรู้ในระดับกลุ่ม ส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้โดยการทำงานร่วมกัน เช่น การประชุมทั่วไป การอภิปรายกลุ่ม การสาธิต การแสดงนิทรรศการ การทัศนศึกษา การวางแผนและการนำไปปฏิบัติ

๓) การเรียนรู้ในระดับชุมชน เน้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง ในเนื้อหาที่สอดคล้องกับความสนใจ เช่น การใช้สื่อในการรณรงค์ การให้โอกาสการศึกษาในและนอกระบบ การไปฝึกงาน การจัดโรงเรียนทางเลือก ห้องสมุด ศูนย์ข้อมูล การสาธิตกิจกรรม การฝึกอบรม การดูงาน การสัมมนา การพบปะแลกเปลี่ยนความรู้ตามธรรมชาติ การเผยแพร่ข่าวสารผ่านสื่อมวลชน การจัดเวทีมหกรรมเพื่อการรณรงค์

๔) การเรียนรู้ในระดับเครือข่าย เพื่อเกิดความสัมพันธ์ แลกเปลี่ยนความรู้ให้กำลังใจ กำลังทรัพยากรและความร่วมมือในการแก้ปัญหา ยกระดับเป็นเครือข่ายระหว่างชุมชน อาจมีกระบวนการจัดอบรมสัมมนาร่วมกัน ร่วมกับองค์กรอื่น ๆ ประสานหน่วยราชการ หรือการแลกเปลี่ยนดูงาน

๕) การจัดการเรียนรู้สำหรับเด็กและผู้ใหญ่ สำหรับเด็ก กระบวนการเรียนรู้ต้องง่ายไม่ซับซ้อน สนุกสนานและดึงดูดใจ ส่วนวิธีเสริมการเรียนรู้สำหรับผู้ใหญ่ต้องเรียนรู้ด้วยการกระทำ และผ่านพิธีกรรมต่าง ๆ ของชุมชน

กล่าวได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ ก็คือ กระบวนการในการยกระดับความรู้ ความสามารถ และคุณธรรมของคนทั้งระดับปัจเจกบุคคล ระดับกลุ่มและชุมชนนั่นเอง ทั้งนี้เพื่อแก้ปัญหา เพื่อ

สร้างสรรค์ยกระดับความเข้มแข็งของชุมชนในการเผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ชุมชนที่มีกระบวนการเรียนรู้ที่ดีจะเป็นชุมชนที่มีภูมิคุ้มกันภายในที่ดี และสามารถตั้งรับ-ตอบโต้ กับการเอารัดเอาเปรียบจากภายนอกได้เป็นอย่างดี

กระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นได้ทั้งจากปัจจัยภายใน (โยนิโสมนสิการ) และจากปัจจัยภายนอก (ปรโตโฆสะ) ในงานวิจัยนี้มุ่งหาคำตอบเกี่ยวกับ “กระบวนการที่เหมาะสมในการสร้างเสริมให้ชุมชนเรียนรู้สิทธิชุมชน” จึงต้องคำนึงถึง “กระบวนการเรียนรู้ของคนและชุมชน” พร้อมๆ กับแนวทางการส่งเสริมของบุคคลหรือองค์กรภายนอกที่จะสร้าง “เงื่อนไข” หรือสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมต่อการเรียนรู้ของชุมชน

และตามแนวคิดทฤษฎีการเรียนรู้ที่ประมวลเอาแง่มุมต่าง ๆ มาเรียบเรียงนี้คงเป็นแนวทางในการวิเคราะห์กระบวนการเรียนรู้ “สิทธิชุมชน” ได้พอสมควร

ท้ายนี้ควรได้บันทึกหลักการการทำงานของผู้ปฏิบัติงานเพื่อสังคมหรือ “นักพัฒนา” ที่ทำงานกับชาวบ้านในชนบท ที่อาจารย์ป่วย อิงภากรณ์ ได้เน้นย้ำแก่นุศาสตร์เสมอๆ มีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑) ลงจากหอคอยงาช้าง หมายความว่า อย่างน้อยอยู่กับตัวหนังสือ อย่าจมอยู่กับทฤษฎี ศาสตร์ทั้งหลายไม่ได้เกิดขึ้นเอง แต่ในความเป็นจริงแล้วล้วนเกิดขึ้นจากการปฏิบัติ ซึ่งการปฏิบัตินั้นนอกจากจะเกิดศาสตร์แล้วยังเกิดศิลป์ภายในตัวนี่คือหลักคิดประการแรกของอาจารย์ป่วยในการเดินทางเข้าสู่วิถีแห่งการหล่อหลอมตนเอง

๒) กัดไม่ปล่อย หมายความว่า จะทำอะไรก็ตาม ต้องจริงจังต่อเนื่องแบบเดียวกับที่คนเฒ่าคนแก่สอนลูกหลานให้ทอผ้า ตำหูก สอนวิธีการสารพัดจนลูกหลานทำเองได้ แต่ก็ยังให้ทำต่อไปเรื่อย ๆ จนเกิดความชำนาญ เกิดความเข้าใจอย่างชัดเจนในสิ่งที่ตนเองทำ เรียกว่า เกิดการบรรลุ ซึ่งมันเป็น ทั้งศาสตร์และศิลป์ นี่คือ “กัดไม่ปล่อย”

๓) ทำการสิ่งใดต้องมีอุดมคติในใจ หมายความว่า คนเรานั้นจะทำอะไรก็ตามแต่ ต้องมีความดีงามอยู่ในใจ รู้ว่าเป้าหมายที่แท้จริงคืออะไร ก็เลยมีข้อเขียนบทสั้น ๆ ในชื่อ “จากครรภ์มารดา ถึงเชิงตะกอน” ซึ่งมีความหมายว่า สังคมต้องดูแลมนุษย์ไม่ใช่ทำร้ายมนุษย์ ทุกคนต้องได้รับโอกาสเท่าเทียมกันในการศึกษา มีการประกอบอาชีพที่เรียกว่า “สัมมาชีพ” ซึ่งก็คืออาชีพที่มีความเป็นธรรมไม่เบียดเบียนคนอื่น โดยเนื้อแท้ของสัมมาชีพก็คือการยกเลิกการกดขี่ ขูดรีด ในสังคมมนุษย์นั่นเอง ดังนั้นสิ่งเหล่านี้โดยรวมแล้วเรียกว่า “การเคลื่อนไหวเพื่อความเป็นธรรมทางสังคม”(บำรุง บุญปัญญา, ๒๕๔๘)

บทที่ ๓

ระบบนิเวศลุ่มน้ำชี

๓.๑ ต้นกำเนิด.....ลุ่มน้ำชี

แม่น้ำชี ภาษาถิ่นเรียกว่า “น้ำชี” โดยเรียกเอาตามลักษณะของสายน้ำที่ไหลมาจากป่าภูเขี้ยว คำว่า “ชี” หมายถึงการเจาะหรือซ่อนไซให้ทะลุในภาษาลาว ซึ่งเป็นชื่อที่ชาวบ้านที่มีรากเหง้าวัฒนธรรมใช้เรียกแม่น้ำสายนี้มาแต่เดิม ต่อมาเมื่อชาวลาวเข้าสวามีภักดีต่ออำนาจสยาม ทางราชการจึงใช้เป็น “ชี” หรือ “แม่น้ำชี” ตามหลักการเปลี่ยน “ช” ในภาษาลาว ให้เป็น “ช” ในภาษาไทยจนปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับคำบอกเล่าของพ่อไพโรจน์ วลัยมนตรี อายุ ๕๔ ปี ชาวบ้านโหล่น จ.ชัยภูมิที่ยืนยันว่า “ที่ต้องชีกีเพราะว่า น้ำชีมันเจาะทะลุช่องลอดเขา (ภูเขี้ยว) ลงมาจากบนครอบพุ้น...” กล่าวคือ ต้นน้ำได้ไหลจากยอดเขาบนครอบหลายห้วย ก่อนจะค่อยๆ ซึมลงปะทะผุด ๑ และผุด ๒ ตามลำดับ เป็นคล้ายมีส่วขนาดใหญ่เจาะทะลุ และน้ำล้นทะลักอย่างแรง ซึ่งระยะทางจากบ้านโหล่นถึงบนครอบกินระยะทางกว่า ๘ กิโลเมตร

“น้ำชี” ชื่อนี้ได้จากตำนานอุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม) ได้กล่าวถึง นาค ๒ ตน คือ ชีวายนาค และ ธนมูลนาค เป็นผู้สร้างแม่น้ำชีและแม่น้ำมูล (ตำนานพระธาตุพนม, พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๕๓๓)

ผู้ใหญ่โสภณ ไชยบัว บ้านโหล่น ต.นาแดด อ.หนองบัวแดง จ.ชัยภูมิ ได้เล่าความเป็นมาของหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ใกล้จุดกำเนิดของต้นน้ำชีมากที่สุดแห่งนี้ ว่า เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๙๐

นายหนั้น ขวัญหลาย ชาวจังหวัดเพชรบูรณ์ มีอาชีพเป็นพรานล่าสัตว์เห็นทำเลดีก็เข้าไปบุกเบิกพื้นที่กลางหุบเขา ซึ่งสถานที่ที่มีภูเขาล้อมรอบหรือหุบเขาคนท้องถิ่นเรียกว่า **โหล่น** จึงได้ตั้งชื่อว่าบ้านโหล่น โดยต้นน้ำชีอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้านออกไป ๘ กิโลเมตร ในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูเขียว เรียกว่า **เขาพญาฝ่อ** ซึ่งกระแสน้ำได้ไหลเข้าไปในตัวของภูเขา ความยาวประมาณ ๒ กิโลเมตร ช่วงนี้เรียกว่า **ชีตัน** เฉพาะคำว่า “ตัน” หมายถึงการมุดหรือเจาะผ่าน

และช่วงที่น้ำชีไหลออกจากภูเขา เรียกว่า **ชีผุด** ประกอบด้วย “ผุด ๑” และ “ผุด ๒” ณ บริเวณต้นน้ำชีจะเป็นบึงน้ำอยู่บนยอดเขาเรียกว่า **ครอบ** ในฤดูฝนปริมาณน้ำจะมีมาก น้ำจึงดันเข้าไปในตัวภูเขาไม่ทันจึงทะลักออกทางด้านข้าง เกิดเป็นทางน้ำสายหนึ่ง ซึ่งน้ำสายนี้จะแห้งในฤดูแล้งจึงเรียกว่า **ชีแล้ง** (สัมภาษณ์นายโสภา ไชยบัว, ๒๕๔๕) ลำน้ำชีไหลลงจากเขามายัง อ.หนองบัวระเหว อ.บ้านเขว้า จ.ชัยภูมิ จนไหลลงแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานีด้วยความยาว ๗๖๕ กิโลเมตร ซึ่งเป็นแม่น้ำสายที่ยาวที่สุดในภาคอีสาน

๓.๒ ภูมิศาสตร์ลุ่มน้ำชี

น้ำชีเกิดจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี บรรจบกับแม่น้ำมูลระหว่างอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดอุบลราชธานี กับ อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ โดยมีพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งสิ้น ๔๙,๔๗๗ ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ ๓๐.๙๒ ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ ๑๒ จังหวัดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง และตอนบน ได้แก่ ชัยภูมิ เลย อุดรธานี หนองบัวลำภู นครราชสีมา ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด ยโสธร ศรีสะเกษ อุบลราชธานี

ลำน้ำชีมีลำน้ำสาขาที่เป็นแนวแบ่งขอบเขตของลุ่มน้ำดังนี้

ลุ่มน้ำชีตอนบน ได้แก่ บริเวณต้นแม่น้ำชีในจังหวัดชัยภูมิและจังหวัดขอนแก่น บริเวณอำเภอวน้อย แวงใหญ่ มัญจาคีรี บ้านไผ่และอำเภอมะนิ จังหวัดขอนแก่น ลุ่มน้ำชีตอนบนยังประกอบด้วยแม่น้ำพอง ซึ่งมีต้นกำเนิดจากภูกระดึง อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย และเทือกเขาสันปันน้ำของลุ่มน้ำป่าสักกับแม่น้ำชี โดยไหลผ่านอำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย อำเภออุบลรัตน์และอำเภอมะนิ จังหวัดขอนแก่น ดังนั้น ลุ่มน้ำชีตอนบนจึงครอบคลุมพื้นที่จังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่นทั้งจังหวัด และบางส่วนของจังหวัดนครราชสีมา เลย และหนองบัวลำภู

ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้แก่ บริเวณที่แม่น้ำชีไหลผ่านจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด และยโสธร โดยมีแม่น้ำสาขาที่สำคัญ คือ ลำปาว ซึ่งมีต้นกำเนิดมาจากหนองหานกุมภวาปี ไหลผ่านอำเภอกุมภวาปี อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดอุดรธานี อำเภอมะนิ อำเภอชุมพวง และอำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ บรรจบแม่น้ำชีที่อำเภอมะนิ จังหวัดร้อยเอ็ด และน้ำยัง ที่มีต้นกำเนิดมาจากภูพาน ซึ่งเป็นสันปันน้ำของลุ่มน้ำชีกับลุ่มน้ำสงคราม ไหลผ่านอำเภอกุดดินก้อย จังหวัด

กาฬสินธุ์ อำเภอนาคู อำเภอสว่างวีระวงศ์ จังหวัดร้อยเอ็ด โดยบรรจบกับแม่น้ำชีที่ก่อนถึงอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

ลุ่มน้ำชีตอนล่าง ได้แก่ บริเวณที่แม่น้ำชีที่ไหลผ่านอำเภอเมือง อำเภอนาคู อำเภอเมืองร้อยเอ็ด อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี และบริเวณที่ไม่มีแม่น้ำสาขา เนื่องจากถูกขนาบด้วยลำน้ำเสียว ทางทิศตะวันตก และลำน้ำเซบาย ทางทิศตะวันออก ซึ่งลำน้ำทั้งสองเป็นส่วนหนึ่งของลุ่มน้ำมูล ทำให้ลุ่มน้ำชีตอนล่างเป็นแนวแคบ และเป็นที่ราบเปิดโล่งสู่ลุ่มน้ำมูล ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดและศรีสะเกษ

๓.๒.๑ ลักษณะสัณฐานของแม่น้ำชี แม่น้ำชีมีรูปสัณฐานเป็นตัว U และมีตลิ่งสูงชัน กระแสน้ำในฤดูฝนเชี่ยวกรากบ้างจนท่วมทั้งสองฝั่ง ทำให้เกิดดินตะกอนทับถมกันเป็นที่ราบกว้างใหญ่ เหมาะแก่การเพาะปลูกพืช ซึ่งบ้านทั้งสองฝั่งได้ทำสวนผักและสวนดอกไม้ และกระแสน้ำจะอ่อนตัวลงในฤดูแล้ง บางแห่งน้ำแห้งขอดและขาดเป็นช่วงๆ เกิดเป็นดอนและแก่ง ทำให้เป็นอุปสรรคต่อการเดินเรือ

ลักษณะภูมิสัณฐานของลุ่มน้ำชีเป็นดังนี้

๓.๒.๑.๑ ภูมิประเทศเป็นเขตภูเขาสูงสลับซับซ้อน อยู่บริเวณพื้นที่ต้นน้ำชีในเขตจังหวัดชัยภูมิ ได้แก่ ภูเขาสตร ภูห้วยก ภูโค้ง ภูอีเฒ่า ยอดเขาที่สูงที่สุด คือ ภูดี มีความสูงประมาณ ๑,๐๓๕ เมตร ตามเทือกเขามีป่าหลายรูปแบบ ได้แก่ ป่าดิบ ป่าทุ่งหญ้า ป่าไม้ผลัดใบ ป่าดิบแล้ง ป่าดิบเขา ป่าดิบชื้น ป่าสน พันธุ์พืชที่สำคัญได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้ชิงชัน ไม้ยาง ไม้มะค่าโมง ไม้ตะเคียนหิน ไม้ไผ่ และพันธุ์สัตว์ ได้แก่ ช้าง กระทิง เก้ง เสือโคร่ง ลิง กระซู่ เป็นต้น

ในพื้นที่เทือกเขาสูงในเขตจังหวัดชัยภูมิมีลานหินกว้างใหญ่ขยายไปจนถึงบริเวณตอนเหนือจังหวัดขอนแก่น ทำให้ภูมิประเทศสูง-ต่ำสลับเป็นลูกคลื่นลาดไปทางทิศตะวันออก และที่ราบลุ่มแม่น้ำชีและน้ำพองใช้ประโยชน์ทางด้านเกษตรกรรม ได้แก่ ที่นา ไร่ และสวนผัก-ผลไม้

๓.๒.๑.๒ ภูมิประเทศเป็นที่ราบสูงลูกคลื่น ไม่มีภูเขา เป็นทุ่งนาสลับกับป่าไม้แบบเขตร้อนหรือป่าโคก อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้แก่ เขตจังหวัดมหาสารคามและร้อยเอ็ด ป่าโคก ประกอบด้วยไม้พลวง ไม้ตุ้มกา ไม้กระบก ไม้เต็ง ไม้รัง ส่วนบริเวณแม่น้ำชีมีป่าไม้ประเภทป่าพรุน้ำจืดหรือป่าทาม ประกอบด้วยไม้สะแก ไม้ทองกวาว กระโดน แคป่า ข่อย ตะโก ฯลฯ ดินตะกอนที่ถูกพัดพามาถมกันเป็นเวลานานเรียกว่า ดินตะกอนเก่า ซึ่งเหมาะแก่การทำประโยชน์ทางด้านเกษตรกรรม คือ นาปี นาปรัง สวน ไร่และเลี้ยงสัตว์

๓.๒.๑.๓ ภูมิประเทศเป็นเนินเขา มีที่ราบเล็กๆ สลับกับป่าดิบ อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำตอนปลาย ตรงบริเวณที่เป็นเขตของลุ่มน้ำสาขา คือ ลำปาว จังหวัดกาฬสินธุ์ และลำน้ำยัง ในเขตจังหวัดยโสธร ครอบคลุมเทือกเขาภูพานทางตอนเหนือของจังหวัดกาฬสินธุ์ และเป็นเนินเขามีที่ราบเล็กๆ สลับกับป่าดิบ ได้แก่ ป่าดงมูลและป่าดงแม่เผด

๓.๒.๑.๔ ภูมิประเทศเป็นที่ราบต่ำสลับบึงและหนองน้ำ อยู่ในส่วนพื้นที่ตอนใต้ของพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนปลาย เป็นที่ราบต่ำสลับบึงและหนองน้ำ ลักษณะดินเป็นดินภูเขาที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง เพราะมีป่าไม้เหลืออยู่ค่อนข้างมาก เช่นเดียวกับทางตอนเหนือของลุ่มน้ำ มีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ทางด้านการเกษตร คือ ทำนา ทำไร่ ปลูกแตงโม ถั่วลิสง เลี้ยงสัตว์ และเลี้ยงกุ้งก้ามกราม พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนปลายนับได้ว่าเป็นที่ลุ่มดินอุดมสมบูรณ์และเป็นที่อยู่อาศัยของน้ำของอีสาน

ลุ่มน้ำชีมีลักษณะภูมิฐานเป็นที่ราบสูง ประกอบด้วยที่ราบลุ่มระหว่างทิวเขาที่ราบลุ่มน้ำและที่ราบทามปากน้ำ โดยลักษณะที่เป็นภูเขาและทิวเขาอยู่ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ ได้แก่วัง ภูผา ภูเขียว ภูแล่นคา ภูเวียง ภูผาม่าน ภูเก้า ภูพานคำ ภูพระ ภูสีฐาน ส่วนที่ราบทาม ได้แก่ ทามปากน้ำขาว ทามปากน้ำยัง โดยทั่วไปพื้นที่เป็นที่ราบลูกคลื่นและบางส่วนเป็นทุ่งนาสลับกับป่าไม้ บางแห่งมีลักษณะเป็นแอ่งรูปรี ทำให้สัณฐานแม่น้ำคดโค้งเกิดเป็นกุดน้ำย่อยแห่ง เช่น กุดเค็ง กุดเซียม กุดอีช่วย กุดหมากเก็บ เป็นต้น

และคำศัพท์ที่ใช้บอกภูมิฐานและระดับพื้นที่บริเวณนี้ คือ โคก ดอน ทุ่ง ราบ ลุ่ม (จารูวรรณ ธรรมวัตรและคณะ, ๒๕๔๓)

๓.๒.๒ ลักษณะทางธรณีวิทยา จากงานศึกษาของ ประสิทธิ์ คุณรัตน์ พบว่าโครงสร้างทางธรณีวิทยาบริเวณลุ่มน้ำชีส่วนใหญ่ประกอบด้วยแอ่งแบบกันกระเทหงาย (syncline) ที่เอียงลาดไปทางตะวันออก มีแกนกลางแนวทิศตะวันออกเฉียงใต้เป็นส่วนหนึ่งของแอ่งโคราช (Khorat basin) บริเวณทางตะวันตกที่เป็นต้นกำเนิดลุ่มน้ำตอนต้นมีความซับซ้อนเพราะเป็นส่วนหนึ่งของแนวโค้งตัวอินโดจีนเนียน (Indosinian fold belt) หรือเป็นส่วนหนึ่งของแนวโค้งกระเทคว่ำใหญ่ (Anticlinorium) ตอนต้นน้ำ กระแสน้ำจะไหลผ่านหินที่มีลักษณะโครงสร้างแตกต่างกันหลายชุด ซึ่งมีผลต่อพัฒนาการของลักษณะลำน้ำและการสึกกร่อนพังทลายของภูมิประเทศ

จากแผนที่ธรณีวิทยาและผลงานการสำรวจธรณีวิทยาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณลำชีบนต้นน้ำไหลผ่านภูเขาออดชี ภูเขาอัมนาจที่เป็นทิวเขาหินชุดเพอร์เมียน (Permian) หรือหินปูนชุดราชบุรี (Ratchaburi Formation) ลำน้ำจึงไหลผ่านหินชุดภูพานและพระวิหาร (Phu Phan and Phra Wihan Formation) เป็นชั้นหินชุดโคราชที่มีความแข็งแกร่งมาก ต่อจากนั้นจึงจะไหลผ่านแอ่งกระเทหงายของหินชุดภูกระดึงที่ง่ายต่อการสึกกร่อน แล้วลำน้ำจะไหลกัดเซาะตัดผ่านทิวเขาหินชุดภูพานและพระวิหารอีกชั้นหนึ่ง ก่อนที่จะไหลบนหินชุดโคกกรวด (Khok Kruat Formation) และหินเกลือหรือหินชุดมหาสารคาม (Rock Salt or Mahasarakham Formation) ส่วนบริเวณลำน้ำพรม น้ำเชิญ น้ำพองและลำพะเนียงเป็นลุ่มน้ำสาขาที่สำคัญ ไหลผ่านหน่วยหินที่สลับซับซ้อน (complex) ของหน่วยหินปูนและหินปูน

สลับหินทราย หินดินดาน ที่เชื่อว่าเดิมเป็นบริเวณแอ่งน้ำลึกแล้วเกิดการยกตัวหลังยุคเพอร์เมียน มีทั้งแนวโค้งตัว (folding) แลหักตัว (faulting) มากมาย

แม่น้ำชีและลำน้ำสาขาไหลกัดเซาะหินทรายชุดโคราชเป็นส่วนใหญ่ มีอยู่เพียงบางตอนของลำน้ำเชิญและลำน้ำพองเท่านั้นที่ไหลผ่านหินชุดเพอร์เมียน ทำให้มีผลต่อการกัดกร่อนพังทลายของผิวพื้นพิภพ และพัฒนาการแปรเปลี่ยนลักษณะโครงสร้างทางธรณีฐานของกลุ่มน้ำชี (แผนที่ธรณีวิทยา, ๑๙๗๒: ๔ อ้างใน ประสิทธิ์ คุณรัตน์, ๒๕๒๐)

ดินส่วนใหญ่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ มีการพังทลายสูงเนื่องจากถูกชะล้าง บางพื้นที่ดินเค็มโดยเฉพาะในฤดูแล้งความเข้มข้นของเกลือในดินมีมากขึ้นทำให้ได้ผลผลิตน้อย บางบริเวณที่อุดมสมบูรณ์คือบริเวณที่มีป่าไม้เหลืออยู่มากในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์และยโสธร นอกจากนี้บริเวณน้ำท่วมมีดินตะกอนทับถมเหมาะแก่การปลูกผักและปลูกดอกไม้ในฤดูหนาวและฤดูแล้ง

การใช้ประโยชน์ที่ดินเขตที่ราบสูงมีการถางป่าเพื่อปลูกพืชไร่ ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ยูคาลิปตัส ส่วนพื้นที่ราบลุ่มใช้ประโยชน์ด้านการทำนา สวนไม้ยืนต้น สวนผัก สวนไม้ดอกไม้ประดับ และเป็นแหล่งน้ำเพื่อการประมง (จารุวรรณ ธรรมวัตรและคณะ, ๒๕๔๓)

๓.๒.๓ ลำน้ำในกลุ่มน้ำชี พื้นที่ชุ่มน้ำของแม่น้ำชี ถือเป็นจุดเด่นของลำน้ำ เช่น บึง หนอง กุด ชีหลง ชีเฒ่า และป่าทาม เป็นแหล่งอุดมสมบูรณ์เกื้อกูลต่อวิถีชีวิตชุมชนคนลุ่มน้ำได้ “หาอยู่หากิน” ลำน้ำสาขาหลักของแม่น้ำชี ได้แก่ ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว ลำน้ำเชิญ ลำน้ำพรมและลำน้ำยัง และลำน้ำสาขาย่อยจำนวนมาก

แม่น้ำชี จึงเป็นแหล่งกำเนิดของวิถีชีวิต ประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความเชื่อต่างๆ ตลอดจนความหลากหลายทางชีวภาพ โดยเฉพาะวิถีชีวิตการหาอยู่หากินของคนอีสานที่ผูกพันกับสายน้ำ

ลำน้ำสาขาในกลุ่มน้ำชี

๓.๒.๓.๑ น้ำพอง มีต้นกำเนิดจากภูกระดึง และเทือกเขาสันปันน้ำของกลุ่มน้ำป่าสักกับลุ่มน้ำชี ไหลผ่านอำเภอกุกระดิง จังหวัดเลย อำเภอบุรบือ อำเภอน้ำพอง และอำเภอมือ จังหวัดขอนแก่น โดยไหลมาบรรจบกับแม่น้ำชีที่อำเภอมือ จังหวัดขอนแก่น เล็กน้อย บริเวณอำเภอบุรบือมีการสร้างเขื่อนกันน้ำพอง เพื่อการผลิตกระแสไฟฟ้าและการชลประทาน มีพื้นที่ชลประทานประมาณ ๒๕๘,๐๐๐ ไร่ พื้นที่รับน้ำ ๑๔,๖๗๗ ตร.กม.

๓.๒.๓.๒ ลำปาว มีต้นกำเนิดจากหนองหานกุมภวาปี ไหลผ่านอำเภอกุมภวาปี อำเภอสรีธาตุ จังหวัดอุดรธานี อำเภอกมลาไสยและอำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ และบรรจบกับแม่น้ำชีที่อำเภอร่องคำ มีการสร้างเขื่อนกันลำปาวทำให้เกิดอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ มีพื้นที่ชลประทานประมาณ ๓๐๕,๐๐๐ ไร่ พื้นที่รับน้ำ ๘,๐๒๕ ตร.กม.

๓.๒.๓.๓ น้ำเชิญ มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาสันปันน้ำของกลุ่มน้ำป่าสักกับกลุ่มน้ำชี ไหลผ่านอำเภอกอนสาร จังหวัดชัยภูมิ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น และบรรจบกับน้ำพองในอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น พื้นที่รับน้ำ ๔,๘๕๓ ตร.กม.

๓.๒.๓.๔ น้ำพรม มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาสันปันน้ำของกลุ่มน้ำป่าสักกับกลุ่มน้ำชี ไหลผ่านอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ บรรจบกับน้ำเชิญ แล้วไหลลงอ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์ พื้นที่รับน้ำ ๒,๖๒๗ ตร.กม.

๓.๒.๓.๕ น้ำยัง มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาสันปันน้ำของกลุ่มน้ำชีกับกลุ่มน้ำสงคราม ไหลผ่านอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ อำเภอโพนทอง จังหวัดร้อยเอ็ด และบรรจบกับแม่น้ำชีก่อนถึงอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร มีพื้นที่รับน้ำประมาณ ๔,๑๒๖ ตร.กม.

๓.๒.๓.๖ ลำคันฉู พื้นที่รับน้ำ ๑,๗๑๗ ตร.กม.

๓.๒.๓.๗ น้ำพวย พื้นที่รับน้ำ ๘๘๑ ตร.กม.

๓.๒.๓.๘ ห้วยสังกะ พื้นที่รับน้ำ ๔๐๑ ตร.กม.

๓.๒.๓.๙ ลำพะยั้ง พื้นที่รับน้ำ ๕๓๖ ตร.กม.

๓.๒.๓.๑๐ ห้วยสะทาด พื้นที่รับน้ำ ๕๙๐ ตร.กม.

๓.๒.๓.๑๑ ลำเจา พื้นที่รับน้ำ ๑,๖๓๒ ตร.กม.

๓.๒.๓.๑๒ ลำกระจวน พื้นที่รับน้ำ ๕๑๖ ตร.กม.

๓.๒.๓.๑๓ ลำชี พื้นที่รับน้ำ ๔,๐๗๙ ตร.กม.

ตารางที่ ๑ แสดงพื้นที่รับน้ำในกลุ่มน้ำชี

จังหวัด	อำเภอ	พื้นที่ลุ่มน้ำ (ตร.กม.)
๑. อุบลราชธานี	เขื่องใน เมืองอุบลฯ	๖๐๗.๕๗
๒. นครราชสีมา	แก้งสนามนาง บ้านเหลื่อม คง	๗๖๐.๗๖
๓. ชัยภูมิ	เมือง หนองบัวแดง อ.ภักดีชุมพล เทพสถิตย์ บ้านเขว้า คอนสวรรค์ แก้งคร้อ จัตุรัส คอนสาร เกษตรสมบูรณ์ ภูเขียว หนองบัวระเหว บ้านแท่น บำเหน็จณรงค์ อ.เนินสง่า	๑๒,๘๗๑.๘๖
๔. มหาสารคาม	เมือง บรบือ กันทรวิชัย โกสุมพิสัย เขียงยืน แกดดำ	๒,๙๖๙.๘๘
๕. เลย	นาด้วง ภูกระดึง อ.ผาขาว	๑,๖๒๐.๘๓
๖. ยโสธร	กุตุชุม ทราญมูล เมือง คำเขื่อนแก้ว มหาชนะชัย ค้อวัง	๑,๘๘๙.๐๙
๗. ขอนแก่น	เมือง พระยืน มัญจาคีรี แวงใหญ่ แวงน้อย บ้านฝาง ชนบท บ้านไผ่ พล สิชฌมพู่ ภูเวียง หนองเรือ ชุมแพ เขา สวนกวาง อูบลรัตน์ กระนวน น้ำพอง อ.ภูผาม่าน	๙,๙๗๑.๔๘

๘. กาฬสินธุ์	เมือง ยางตลาด กมลาไสย สหัสขันธ์ ท่าคันโท สมเด็จ ห้วยเม็ก หนองกุงศรี คำม่วง นามน อ.ร่องคำ เขาวง กุฉินารายณ์ ห้วยผึ้ง	๗,๐๙๐.๙๒
๙. ร้อยเอ็ด	เมือง โพนทอง โพธิ์ชัย เสดภูมิ วัชรบุรี หนองพอก เมืองสรวง อาจสามารถ พนมไพร จตุรพักตรพิมาน อ. จันทรา อ.ศรีสมเด็จ อ.เมยวดี	๕,๑๔๕.๑๐
๑๐. ศรีสะเกษ	ราษีไศล ยางชุมน้อย กันทรารมย์	๑๓๕.๔๖
๑๑. อุตรธานี	เมือง โนนสะอาด ศรีธาตุ ไชยวาน หนองหาน กุมภวาปี หนองแสง วังสามหมอ	๓,๒๐๑.๐๕
๑๒. หนองบัวลำภู	เมืองหนองบัวลำภู นากลาง โนนสังข์ ศรีบุญเรือง	๓,๒๑๓.๐๐
รวม ๑๒ จังหวัด	๙๕	๔๙,๔๗๗.๐๐

ที่มา : แผนแม่บทการพัฒนาลุ่มน้ำจังหวัด ปี พ.ศ. ๒๕๓๕-๒๕๓๙

แผนแม่บทการพัฒนาลุ่มน้ำขนาดเล็กของประเทศไทย (พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๔๐)

โดยสรุป ลุ่มน้ำที่ตั้งอยู่ตอนเหนือของแอ่งโคราช หรืออยู่ตอนกลางของภาคอีสาน มีพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด ๔๙,๔๗๗ ตารางกิโลเมตร หรือ ๓๐,๙๒๓,๑๒๕ ไร่ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ ๓๐% ของพื้นที่ภาค มีจังหวัดที่อยู่ในลุ่มน้ำนี้ ๑๒ จังหวัด ที่มีลุ่มน้ำซึ่งครอบคลุมทั้งจังหวัด คือ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดกาฬสินธุ์ ครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด คือ จังหวัดขอนแก่น หนองบัวลำภู มหาสารคาม ร้อยเอ็ดและยโสธร ครอบคลุมพื้นที่เพียงบางส่วนคือ นครราชสีมา เลย อุตรธานี ศรีสะเกษและอุบลราชธานี (ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี, ๒๕๔๖:๖๘-๗๐)

๓.๒.๔ ระบบนิเวศย่อยที่เด่นชัดในลุ่มน้ำชี: บึงทาม จากการสำรวจข้อมูลลักษณะฐานของพื้นที่ศึกษา (ลุ่มน้ำชี) พบว่า มีลักษณะภูมิฐานเด่นๆ คือ บึงและทาม (Flood Plain) เป็นภูมิฐานของที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ฤดูฝนเกิดน้ำท่วมหลากล้นท่วมฝั่งแม่น้ำออกไปเป็นบริเวณกว้าง ชาวบ้านเรียก “น้ำแก่ง” (ศุภชัย สมบัติโต, อ้างแล้ว)

ด้วยระบบนิเวศเด่นของพื้นที่นี้เป็นพื้นที่ “บึงทาม” ในที่นี้จึงนำเสนอชุดข้อมูลเรื่องบึงทามอย่างละเอียด

๓.๒.๔.๑ นิยามและความหมาย

ประสิทธิ์ คุณรัตน์ (๒๕๓๕) ได้ให้นิยามเกี่ยวกับ “ทาม” ว่า หมายถึง “พื้นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ ที่ราบน้ำท่วมถึง (Flood Plain) จะถูกน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก สภาพพื้นที่มีลักษณะเป็นที่ลุ่มและดอนสลับกันไป ประกอบด้วยแอ่งน้ำ หนองน้ำ และร่องน้ำที่เรียกว่า กุด หลง มากมาย บางแห่งเป็นที่ลุ่มต้ำมีน้ำแช่ขังตลอดปี เรียกว่า “บึง” ทั้งบริเวณปกคลุมด้วยพืชพันธุ์ไม้หลากหลายชนิด ตามระดับพื้นที่ ส่วนใหญ่เป็นพวกไม้พุ่ม ไม้หนามที่ทนต่อสภาพน้ำท่วม หรือน้ำแช่ขังได้ดี ทำให้บริเวณที่เป็นที่ทามและพื้นที่“บึง” ถูกเรียกว่า “ป่าบึงป่าทาม” หรือ

มักเรียกสั้นๆว่า “ป่าทาม” บริเวณทามจะได้รับดินตะกอนใหม่ จากการพัดพามาทับถมของ
สายน้ำ ดินทามจึงเป็นดินที่มีคุณภาพ มีความอุดมสมบูรณ์สูง”

การศึกษาของโครงการทามมูล ปี ๒๕๓๘ พบว่า ชาวบ้านในพื้นที่โครงการทาม
มูลบริเวณที่เรียกว่า “ทาม” นั้น หมายถึงพื้นที่รอยต่อระหว่างผืนดินและผืนน้ำ มีความอุดม
สมบูรณ์ของดินตะกอนและพันธุ์พืชที่มีความทนทานต่อการแช่ขังของน้ำในฤดูน้ำหลาก
ระยะเวลาประมาณ ๑-๓ เดือน (กันยายน-พฤศจิกายน) ในทุกปี เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์
หลากหลายชนิด และมีชุมชนที่อาศัยอยู่ในลุ่มน้ำมูนตอนกลางกว่า ๖๐ ชุมชน ในเขต ๘ ตำบล ๔
อำเภอ ๓ จังหวัด และพื้นที่ทามส่วนใหญ่อยู่ในเขตการปกครองของอำเภอรัตนบุรี จังหวัด
สุรินทร์ ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูน

วรลักษณ์ อิทธิพลโอพาร ได้นิยาม “ป่าทาม” ว่า หมายถึงรอยต่อระหว่างพื้นที่
บกและพื้นที่น้ำ ซึ่งทางวิชาการเรียกว่า “พื้นที่ชุ่มน้ำ” (๒๕๓๗)

ศันสนีย์ ชูแวว ให้ความหมายป่าทามว่า คือ พื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่ง ซึ่งเป็นที่
ลุ่มต่ำอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ มีน้ำจากแม่น้ำเอ่อท่วมล้นตลิ่ง เจ็มนองแผ่ออกท่วมเป็นบริเวณกว้างในช่วง
ฤดูฝนหรือฤดูน้ำหลากเป็นระยะเวลาหลายเดือนทุกปี มีดินตะกอนที่ไหลพัดพามากับแม่น้ำทับ
ถมด้วยธาตุอาหาร จึงเป็นถิ่นที่อยู่ของพืชพรรณป่าไม้และสัตว์

วิสูตร อยู่คง นักวิชาการป่าไม้ให้ความหมายว่า ป่าทาม คือ สังคมของพืชพรรณ
อันประกอบไปด้วยพรรณไม้ขนาดเล็กไม่ใหญ่นัก แต่มีคุณสมบัติพิเศษคือ สามารถทนต่อการท่วม
ของกระแสน้ำในช่วงสั้นๆ ๓-๔ เดือน ในช่วงฤดูน้ำหลาก ทนต่อความแห้งแล้งในช่วงฤดูแล้งได้ดี
จัดว่าเป็นป่าไม้ผลัดใบ (evergreen forest) ชนิดหนึ่งมีสีเขียวตลอดปีและสามารถแตกหน่อได้ดี
ไม่ว่าจะถูกตัดหรือถูกไฟไหม้

ศุภชัย สมบัติโต และคณะ (๒๕๔๖) ให้ความหมายว่า ทาม หมายถึง พื้นที่ลุ่ม
ริมฝั่งแม่น้ำที่น้ำท่วมเป็นครั้งคราว ชาวอีสานมักเรียกที่นาบริเวณนี้ว่า “นาทาม” ส่วน “บึง”
หมายถึงพื้นที่ลุ่มที่อยู่ติดลำน้ำ มีน้ำแช่ขังคล้ายกับบึง หนอง เช่น บึงไซนก บึงคำ

โดยสรุป “ป่าทาม” หมายถึง พื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่ง มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มน้ำ
ท่วมถึง สภาพพื้นที่เป็นเขตรอยต่อระหว่างผืนน้ำกับผืนดิน ที่ก่อให้เกิดสังคมพืชและสัตว์ที่
หลากหลาย ลักษณะพืชพรรณเป็นไม้พุ่ม มีคุณสมบัติทนต่อการแช่ขังของน้ำนานถึง ๓-๔ เดือน
และทนต่อสภาวะแห้งแล้งในช่วงฤดูแล้ง

๓.๒.๔.๒ ลักษณะทางกายภาพของป่าทาม

๑) ภูมิสัณฐาน ของบึงทามประกอบไปด้วย ลักษณะภูมิสัณฐานที่พบ
ในบริเวณลุ่มน้ำชีและลำน้ำสาขา ซึ่งเกิดจากการปรากฏการณ์ทางภูมิสัณฐานของแม่น้ำที่อยู่ใน
ขั้นพัฒนาเต็มที่ทำให้เกิดลักษณะภูมิสัณฐานที่มีความหลากหลายตามธรรมชาติ และทำให้พื้นที่
ราบน้ำท่วมถึงไม่ราบเรียบเสมอกัน ทำให้สภาพพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำชีที่ชาวบ้านเรียกว่า “ทาม” มี

ลักษณะภูมิฐานที่แตกต่างกันแล้วแต่สภาพพื้นที่และมีความหลากหลายของชื่อเรียกตามสภาพท้องถิ่นของแต่ละพื้นที่ ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

ชีหลงหรือกุด ชีหลง หรือ กุดเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเดินของน้ำเนื่องจากแม่น้ำไหลคดเคี้ยว เป็นคิ่งน้ำวัด (Meander) จากทางเดิม ซึ่งขึ้นอยู่ปัจจัยหลายอย่าง เช่น ปีไหนน้ำหลาก ก็เกิดทางเดินน้ำใหม่ จากการศึกษาของวีรพันธ์ นนตรี พบว่ามีการกระจายอยู่ทั่วไปตลอดของลำน้ำชีจาก อ.เมือง มหาสารคาม ถึง อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด มีมากกว่า ๖๐ กุด

ชีหลง หรือกุดมี ๒ ลักษณะ ดังนี้

(๑) กุดที่มีน้ำตลอดปีหรือกุดรูปเขาวัว มีน้ำตลอดปี เนื่องจากเป็นแหล่งน้ำเกิดใหม่ในช่วงฤดูฝน และร่องน้ำมีความต่อเนื่องกับแม่น้ำ

(๒) กุดน้ำแห้ง เป็นกุดที่มีน้ำเฉพาะในฤดูฝนหรือช่วงน้ำหลาก ในฤดูแล้งน้ำจะแห้ง เป็นแนวแม่น้ำเก่า ซึ่งตะกอนทับถมกันจนทำให้ตื้นเขินและแคบ แต่ยังคงสภาพลำน้ำเก่าให้ปรากฏ เรียกว่า Oxbow scar เช่น กุดเบี้ยและกุดชวย ที่ อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธร

เลิง คือลักษณะภูมิฐานที่ลาดลุ่ม โลงและลาดต่ำลงไปสู่ผิวน้ำของแม่น้ำมุนหรือกุด ฉะนั้น พื้นที่ช่วงลาดลุ่มต่อเนื่องกับน้ำหากมีน้ำขึ้นจะท่วมก่อน เกิดน้ำวนน้ำเว้งกว้างต่อกับมุน กุดหรือหนอง ถ้าฝนตกบริเวณเลิงที่เพิ่มความลาดสูงขึ้นสามารถทำนาได้ เช่น เลิงอีตุ้ม เลิงเฒ่าผา เลิงตาเทียร ส่วนต้นของเลิงจะแคบเข้าต่อเนื่องกับภูมิประเทศที่เป็น "ฮ่อม" โดยทั่วไปมี ๒ ประเภท คือ เลิงกุดหรือเลิงน้ำกับเลิงโคก ภูมิฐานที่พบโดยทั่วไป คือ เลิงกุด แต่บริเวณที่เป็นเลิงโคกจะมีบางแห่งที่เป็นที่ราบเว้าเข้าไปสู่เชิงเนินของป่าโคก ซึ่งจะปรากฏตามแนวพื้นที่ต่อเนื่องกับเนินดิน หรือพื้นที่ที่ติดกับแนวเส้นชั้นความสูง ๑๒๐ เมตรหรือสูงกว่านั้น

เวิง ลักษณะภูมิฐานที่เว้าเข้าไปของเลิงน้ำ ดังนั้น ในเลิงหนึ่งๆ อาจมีหลายเวิง หลายส่วนที่เว้าเข้าไปในพื้นที่ลาดลงมาเช่น เวิงต้นเฟื่อง เวิงดินดำ

ดุน ลักษณะภูมิฐานที่ปรากฏอยู่ตามกุด เกิดจากการสะสมตัวของตะกอนดิน เกิดเป็นโคลนตมลึกและเหนียว และลักษณะอาจยาวตามลักษณะกุดส่วนมากมักอยู่ใกล้กับแหล่งกลางกุด มีข้อสังเกตเห็นน้ำสีเขียวคล้ำเหมือนสนิมเฉพาะบริเวณดุน หากน้ำแห้งบริเวณนี้ น้ำจะแห้งช้าที่สุด มีลักษณะอ่อนและยุบตัวง่าย เป็นอันตรายต่อคนและสัตว์ที่ติดลุ่มติดดุน เนื่องจากเมื่อติดหล่มแล้ว ถ้ายิ่งเดินก็จะยิ่งถูกดูดจมลงเรื่อยๆ

คำ คือ บริเวณน้ำซับไหลซึมจากบริเวณเนินหรือโนนลงสู่ฮ่อม ฮ่อมหรือแหล่งน้ำต่างๆ เช่น หนอง บึง กุด ทำให้กุดไม่แห้ง ปัจจุบันคำได้เปลี่ยนแปลงหายไปมาก ไม่เกิดน้ำใสเขียวหรือดำเหมือนในอดีต และมักมีสนิมเหล็กลอยบนผิวน้ำ

คุยและคู เป็นลักษณะภูมิฐานที่เป็นสันคันดินหรือแนวเนินคันดินบนที่ราบบึงทามที่ทอดยาวไปตามสายน้ำ ทั้งร่องน้ำปัจจุบันหรือร่องน้ำในอดีต ระหว่างคุยทั้ง

สองข้างจะเป็นที่ลาดลุ่มของกุดหรือหอย เป็นสันคันดินกว้างตั้งแต่ประมาณ ๑๐ เมตรขึ้นไป ยาวขนานกับสายธาร แต่ถ้าสันคันดินมีขนาดเล็กแคบเพราะอยู่ระหว่างร่องน้ำที่ไหลเชื่อมระหว่างกุด หรือกุดกับแม่น้ำปัจจุบันเรียกว่า คู อันเกิดจากการเคลื่อนตัวของสันคันดินธรรมชาติ (Natural Levee) ในลักษณะ swale หรือการเกิดน้ำในวัฏจักรต่างๆ ทำให้คันดินริมฝั่งในอดีตเป็นคู เป็นแนวยาวจนกลายเป็นเนินดินสูงของที่ราบท่วม ส่งผลให้ระบบนิเวศของพืชบางส่วนเป็นพืชบก

หอย ลักษณะภูมิฐานที่เป็นที่ลาดลุ่มแนวยาวอยู่ระหว่างคู เช่น หอยนาแซง มีการทำนาตามหอย ในบางแห่งกุดเก่าก็กลายเป็นหอย

มาบ คือ พื้นที่ระหว่างคูหรือคูขนาดเล็ก โดยมาบจะถูกขนาบด้วยคู สองข้าง ตรงกลางเป็นที่ลุ่มแนวยาวขนานกับคู ซึ่งบริเวณกลางของหอยเรียกว่า มาบ

ฮ้อง ลักษณะคล้ายมาบ แต่เล็กและแคบกว่า มีกุดเก่ามีคูขนาบสองข้างและมีน้ำไหล เรียก ฮ้องหรือร่องน้ำ เป็นแหล่งจับสัตว์น้ำด้วยไซ

ปาก เป็นลักษณะภูมิฐานที่กุด หลง ฮ้อง หรือร่องน้ำไหลตกหรือไหลบรรจบกับแหล่งน้ำอื่น เช่น ปากสอง ปากกุด ปากเสียว ปากมูน

โนนทาม ดอนทาม เป็นภูมิประเทศที่เป็นที่สูงของทาม น้ำมักจะไม่ท่วมหรือนานครั้งจะเกิดน้ำท่วมถึง จึงเป็นแหล่งที่ชุมนุมของสัตว์ในฤดูน้ำหลาก ลักษณะพันธุ์พืชในบริเวณดังกล่าวจะมีพืชพันธุ์บกขึ้นปะปนอยู่มาก เช่น ตะเคียน ยาง สะแบง พอก พบกระจายอยู่ทั่วไปทั้งบริเวณศึกษา โนนทาม ดอนทามมีความสูงกว่าริมฝั่งน้ำ เช่น บริเวณใกล้ปากลำพลับพลา สูงถึง ๑๒๐ เมตร โนนทาม ๑๒๑-๑๒๔ เมตร แต่บริเวณใกล้ปากห้วยทับทันที่ระดับ ๑๑๕ เมตร จะสูง ๑๑๖-๑๑๙ เมตร

กึ่งกุด คือ ส่วนแคบของกุดหนึ่งที่เชื่อมต่อกับกุดที่กว้างกว่า

ภูมิฐานร่องลำนน้ำ ร่องลำนน้ำทั้งทางน้ำเก่าและทางน้ำปัจจุบัน มีภูมิฐานประกอบด้วย

ลักษณะแม่น้ำคดโค้ง (meander stream)

ค้งน้ำ (meander)

คอคอดค้งน้ำ (meander neck)

คอคอดไหลตัด (meander cut-off)

คอคอดเคี้ยวลำนน้ำ (sinuosity)

สันทรายค้งน้ำ (scroll bar or pond bar)

สันทรายไต้ท้องธาร (shoal or riffle)

แอ่งลึกร่องน้ำหรือวังน้ำ (pool)

ลักษณะภูมิฐานเหล่านี้ อาจเปลี่ยนรูปไปโดยอิทธิพลของกระแสน้ำ ซึ่งเปลี่ยนแปลงลักษณะการไหลอยู่ตลอดเวลา เช่น เมื่อน้ำในแม่น้ำสายหลักเปลี่ยนทางเดินจะทำให้เกิดกุดใหม่ขึ้น หรือถ้าเกิดการท่วมขังของน้ำเป็นเวลานาน ภูน้ำซำบ (น้ำจั้น) ก็จะถูกทับถมจนอุดตัน เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงทางเดินของน้ำสามารถพบเห็นได้ทั่วไป แม้ในบริเวณที่สูง ได้แก่ที่ตั้งชุมชนหรือพื้นที่ทำกินในปัจจุบัน ถ้าหากขุดลงไปจะพบชั้นทรายหรือหินขัดมันแสดงว่า บริเวณดังกล่าว ในสมัยโบราณเคยเป็นทางเดินของน้ำมาก่อน (กรมพัฒนาที่ดิน, ๒๕๓๒)

สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ได้ขึ้นทะเบียนพื้นที่บึงทามในลุ่มน้ำชีไว้เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำระดับชาติ ๒ แห่ง คือ บริเวณ ดูนลำพัน และหนองหานกุมภวาปี และยังได้ขึ้นทะเบียนเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญระดับท้องถิ่นไว้หลายแห่ง (สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม, ๒๕๔๒) ดังนี้

ตารางที่ ๒ แสดงพื้นที่ บึงทาม ที่มีความสำคัญระดับท้องถิ่น (ที่ได้รับการคัดเลือก)

พื้นที่บึงทามใน ลุ่มน้ำชี / จังหวัด	ประเภทพื้นที่ บึงทาม ที่ได้รับการคัดเลือก (จำนวนแห่ง/ตร.กม.)			
	ที่ราบน้ำท่วมถึง	บึง / หนองน้ำ	แม่น้ำ/ลำน้ำ/ห้วย	เนื้อที่(ตร.กม.)
เลย	๑	๑	๑	๔๒.๔๙๖๖
หนองบัวลำภู	๓	๑	๓	๙๔.๕๘๐๗
อุดรธานี	๓	๓		๑๒๘.๘๑๕๕
ชัยภูมิ	๒๓	๑	๕	๑,๓๒๔.๑๕๒๘
นครราชสีมา	๔	-	๑	๗๙.๕๐๘
ขอนแก่น	๔๑	๘	๑	๑๒,๗๖๙.๔๖๙๕
มหาสารคาม	๒๒	๖	๕	๒๕,๙๑๓.๕๖๓๖
ร้อยเอ็ด	๒๔	๘	๑	๑๖๗๘.๓๕๙๙
กาฬสินธุ์	๑๔	๑	๓	๔๑๖.๒๒๓๖
ยโสธร	๕	๒	๓	๕๑๕.๔๕๕๔
อำนาจเจริญ	๒	๓		๑๓.๐๕๒๖
อุบลราชธานี			๑	๖๒.๖๒๔
รวม	๑๔๓	๓๓	๒๔	๔๓,๐๓๘.๓๐๒๒

เมื่อระบบนิเวศลุ่มน้ำชีและระบบนิเวศย่อย คือ บึงทามหรือฝั้งที่ลาดต่ำของแม่น้ำชีบางแห่งมีเพียงบึง กุด หนองน้ำหรือป่าทามริมฝั้งชี ทำให้ชาวบ้านในหลายหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ลุ่มน้ำชี

หรือริมน้ำซึ่งผูกความสัมพันธ์ของชีวิตเข้ากับระบบนิเวศนึ่งบุงทาม โดยการศึกษาเรียนรู้เอาจากการทำการผลิต และ “หาอยู่หากิน” จนเกิดองค์ความรู้ถึงระดับที่สามารถจับชีพจรในระบบนิเวศนึ่งได้อย่างแม่นยำน นำไปสู่การดำรงชีวิตอย่างยั่งยืนมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งนับได้หลายร้อยปีแล้ว

๒) ฤดูกาลและระบบการไหลหลากของแม่น้ำชี

ระบบการไหลหลากของแม่น้ำชี ตามลักษณะทางกายภาพมีส่วนสัมพันธ์ต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนลุ่มน้ำชี ทั้งในที่ดอนและภูเขา และที่ราบลุ่มที่ราบลุ่มริมน้ำ โดยเฉพาะการไหลของน้ำแม่น้ำชีในพื้นที่ราบลุ่มที่มีภูมิเวศเป็นบุงทาม ชุมชนมีองค์ความรู้ในการทำมาหากินสัมพันธ์กับระบบน้ำไหลตามฤดูกาลการผลิตในรอบปฏิทินการผลิต หรือเป็นวงรอบหมุนเวียน เช่น การหาปลา การทำนาและการหาของป่า เป็นต้น

ระบบการไหลหลากในภูมิเวศบุงทาม ในลุ่มน้ำชี

พื้นที่ป่าบุงปาทามที่อยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มริมแม่น้ำชี ซึ่งเป็นพื้นที่รอยต่อระหว่างผืนดินและผืนน้ำนั้น สภาพของป่าบุงปาทามจะมีน้ำขังตามธรรมชาติเป็นระยะเวลา ๒-๓ เดือน ชาวบ้านเรียกการขึ้น-ลงของน้ำตามธรรมชาตินี้ว่า “น้ำแก่ง” หรือ “น้ำออกแก่ง” การไหลหลากของน้ำในพื้นที่ป่าทามลุ่มน้ำชีมีภาวะน้ำท่วมหลากทุกปี และมีระยะเวลาที่สม่ำเสมอ จนชาวบ้านสามารถคาดคะเนและทำกิจกรรมการผลิตให้แล้วเสร็จก่อนที่จะน้ำจะท่วม

น้ำแก่ง เป็นภาวะน้ำท่วมหลาก เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีมาแต่โบราณ เมื่อเกิดน้ำท่วมชาวบ้านจะดีใจ เพราะถือว่าได้น้ำมา “สระหัวข้าว” กล่าวคือ น้ำที่หลากท่วมจะช่วยชะล้างและพัดพาเอาสิ่งสกปรกในพื้นที่ให้มลายหายไป ขณะเดียวกัน น้ำท่วมก็นำเอาตะกอนอาหารมาสู่พื้นที่เกษตร ทำให้ข้าวและพืชพรรณอื่นๆ เจริญงอกงาม

การหลากท่วมของน้ำ ชาวบ้านเรียกว่า “น้ำขึ้น” และมีลักษณะนามเป็น “หัว” ซึ่งน้ำแก่งตามธรรมชาติจะขึ้นหลายครั้งหรือหลายหัวในช่วงกลางเดือนกันยายน-ตุลาคม

น้ำแก่งตามธรรมชาติมีน้ำขึ้น ๓ ครั้งหรือ น้ำแก่ง ๓ หัว กล่าวคือ หัวแรก น้ำจะขึ้นไม่เต็มฝั่งแม่น้ำ แล้วก็ลดระดับลง น้ำหัวที่ ๒ จะขึ้นในช่วงที่ข้าวกำลังตั้งท้องและลดระดับลงอีกเช่น ส่วนน้ำหัวที่ ๓ อันเป็นช่วงที่ข้าวกำลังสุกเหลือง และเป็นช่วงที่น้ำขึ้นเต็ม โดยไหลหลากท่วมพื้นที่ป่าทามทั้งหมด ซึ่งช่วงนี้เกิดขึ้นในภายหลังที่ชาวบ้านได้เก็บเกี่ยวข้าวในนาทามแล้วเสร็จพอดี

“ในอดีต น้ำท่วมจะค่อยๆ เอ่อขึ้น ตามแหล่งน้ำธรรมชาติ แล้วค่อยๆ หลากไปยังพื้นที่เกษตรกรรม และท่วมอยู่ไม่เกิน ๑ สัปดาห์ก็จะลด แต่ปัจจุบัน การท่วม

ของน้ำจะเป็นการท่วมขังกินเวลากว่า ๑-๓ เดือน หรือท่วมตั้งแต่หน้าฝนจนถึงช่วงลอยกระทง” (สัมภาษณ์พ่อนงค์ แนนอุดร/กลุ่มสหพันธ์ผู้ประสบภัยน้ำท่วม)

ระบบการไหลของน้ำจึงมีความสำคัญและสัมพันธ์กับระบบนิเวศน์ป่าบุงป่าทามอย่างยิ่ง ซึ่งในรอบปีสามารถจำแนกเป็นฤดูกาลตามกิจกรรมการหาอยู่หากินในป่าบุงป่าทามของชาวบ้านลุ่มน้ำชี ซึ่งเป็นความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษและประสบการณ์การหาปลาในทามของแต่ละคน จนล่วงรู้เกี่ยวกับช่วงน้ำขึ้น-ลงและการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของปลาในแต่ละฤดูกาล (วรพล เองพานิช, ๒๕๔๖: ๖) และรู้จักทรัพยากรธรรมชาติในบุงทาม และวิธีหากิน ดังนี้

ฤดูน้ำแดง (พฤษภาคม-มิถุนายน) เป็นช่วงฝนเริ่มตก และเข้าสู่ฤดูฝน โดยน้ำจะเริ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จนไหลเข้าสู่ป่าทาม น้ำที่หลากได้พัดพาเอาตะกอนดินจนมีสีขุ่นข้นหรือสีน้ำตาลแดง ชาวบ้านจึงเรียกว่า “ฤดูน้ำแดง” จากนั้น น้ำจะเพิ่มระดับล้นจากลำน้ำหลักแล้วไหลเข้าหอง (ร่องน้ำ) และไหลสู่แหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น กุด หอง หนอง เลิง และเป็นช่วงที่พืชพรรณเจริญเติบโตออกดอกออกผล เพราะฝนแรกของฤดู ป่าทามจะมีสภาพสีเขียวไปทั้งผืนป่า มีอาหารอุดมสมบูรณ์ทั้งผลไม้ป่า พืชผัก ปลา หน่อไม้ หรือเห็ด ฯลฯ

ชาวบ้านสามารถเข้าไปเก็บหาของป่าในป่าทาม หรือใช้เป็นที่เลี้ยงวัวควาย เพราะไม่สามารถเลี้ยงสัตว์ในที่นาทุ่งภายหลังมีการปักดำ ช่วงนี้ปลาจะเจริญเติบโตเต็มที่โดยจะเริ่มรวมกลุ่มกันเป็นฝูงใหญ่เพื่อผสมพันธุ์ และหาแหล่งน้ำที่เหมาะสมสำหรับวางไข่ การจับปลาจะใช้เครื่องมือที่มีขนาดใหญ่ที่เหมาะสมสำหรับการจับปลาขนาดใหญ่โตเต็มวัย (วรพล เองพานิชและคณะ, อ้างแล้ว)

ฤดูน้ำหลาก (สิงหาคม-พฤศจิกายน) ฤดูนี้ น้ำจะท่วมป่าทามเกือบทั้งหมดเหลือเพียงโนน (เนิน) ที่สูงเท่านั้น พืชพรรณที่อยู่ในบริเวณต่ำลุ่มก็จะจมอยู่ใต้น้ำ ที่มีลำต้นสูงก็จะโผล่ให้เห็นเพียงยอด ป่าทามจะกลายเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำ โดยเฉพาะปลาที่อพยพจากแม่น้ำโขงสู่แม่น้ำมูล แล้วเดินทางต่อยังแม่น้ำชี ทั้งเข้ามาหากินและวางไข่ เนื่องจากลักษณะของระบบนิเวศน์เอื้อต่อการขยายพันธุ์

การที่น้ำท่วมต้นไม้ในป่าทามในอีกทางหนึ่งเป็นการขับไล่พวกปลวก มด แมลงต่างๆ และสัตว์เหล่านี้ได้กลายเป็นอาหารของปลา รวมทั้งตะกอนดินก็เป็นธาตุอาหารของปลาด้วยเช่นกัน ป่าทามจึงกลายเป็นแอ่งน้ำเป็นที่พักและแหล่งอาหารขนาดใหญ่ของปลา ฤดูน้ำหลาก กลายเป็นช่วงแห่งการสะสมความอุดมสมบูรณ์ ขณะเดียวกันก็เป็นช่วงแห่งการพักฟื้น เพราะไม่มีการใช้ประโยชน์จากป่าทามของผู้คน ชาวบ้านเข้าไปในป่าทามก็แต่เพียงการหาปลาเท่านั้น และเนื่องจากปลาฤดูนี้มีขนาดเล็ก เป็นลูกปลานิตต่างๆ หรือ “ปลาลูกครอก” ชาวบ้านต้องใช้เครื่องมือที่มีขนาดของตาถี่ เช่น สวิง และมุ้งเขียว

ฤดูน้ำลด (พฤศจิกายน-มกราคม) เป็นช่วงที่ป่าทามมีการปรับสภาพจากแอ่งน้ำขนาดใหญ่ และน้ำจะค่อยๆ ลดระดับลงและแห้งไปในที่สุด ต้นไม้ใบหญ้าจะเริ่มงอกและผลิใบขึ้นมาใหม่ สัตว์น้ำ เริ่มอพยพกลับสู่แม่น้ำชี ส่วนแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีความลึกก็จะมีน้ำขังเช่น กุด หนอง ร่องน้ำ ฯลฯ ชาวบ้านก็เริ่มเข้าป่าหาอยู่หากินในป่าทามอีกครั้งหนึ่ง ผลผลิตที่สำคัญหลังจากน้ำลดคือ การขุดมัน เช่น มันแขง มันน้ำ มันนก ฯลฯ ร่องรอยการขุดมันตามพุ่มไม้ทั่วทั้งป่าทามเป็นการพรวนดินให้แก่ต้นไม้ในป่าทามไปในตัว นอกจากนั้นก็มีการเลี้ยงวัว ควาย และจับปลา ซึ่งปลาในช่วงนี้จะมีขนาดใหญ่ เครื่องมือที่ใช้จับปลาก็เพิ่มขนาดความถี่ของตาตามขนาดของปลาขึ้นเป็นขนาดปานกลาง

ฤดูแล้ง (มกราคม-เมษายน) ช่วงนี้แม่น้ำชีจะมีสาหร่ายจอก และแหนจำนวนมาก ซึ่งพืชเหล่านี้จะกลายเป็นอาหารสำคัญของปลาที่กินพืช ฤดูนี้ลักษณะของระบบนิเวศป่าทามเป็นผืนป่ามีพรรณไม้ขนาดเล็กจำพวกไม้พุ่ม ไม้หนามและหญ้าต่างเริ่มแตกยอด ออกใบ เช่น กำปี้ เบ็นน้ำ หัวลิง ฝ่ายน้ำ ซึ่งเป็นอาหารชั้นดีของวัว ควาย ส่วนไม้ยืนต้น ก็ใบเริ่มร่วงโรย เหลือเพียงกิ่งก้านและลำต้น เช่น หว้า สามพันตา เปื่อยน้ำ ฯลฯ แหล่งน้ำธรรมชาติมีน้ำขังพอที่จะเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำนานาชนิด รวมทั้งพืชที่อาศัยอยู่ในน้ำหรือริมน้ำ สัตว์ป่าที่อพยพไปอยู่บนโคกจะกลับมาหากินและอยู่อาศัย และเป็นฤดูที่สัตว์เลื้อยคลานและหอย “จำศีล” หรือ “เข้าใจ” เช่น กบ หนู หอย ฯลฯ

ในช่วงนี้ในอดีต ชาวบ้านจะเผาหรือบุกเบิกป่า เพื่อขยายพื้นที่ทำนาข้าวไร่ หาฟืน ชาวบ้านปลูกผักสวนครัวตามพื้นที่ริมแม่น้ำชี เก็บเกี่ยวผือ (กก) ตามหนองน้ำนำไปทอเสื่อกก และเสื่อเป็นเครื่องเรือนอันสำคัญที่ใช้การต้อนรับแขกอย่างให้เกียรติ เป็นที่มาของวัฒนธรรม “ปูเสื่อ” บางพื้นที่มี “ดินเอี้ยด” หรือตะกอนเกลือ ชาวบ้านก็จะขุดมาต้มเกลือสินเธาว์ สำหรับใช้ปรุงรสอาหารและหมักปลาร้า และนำออกขายเป็นสินค้า ถือว่าเป็นช่วงที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากทามอย่างเข้มข้น

ฤดูกาลถือเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดวิถีการหาอยู่หากิน หรือ “เฝ้าอยู่เฝ้ากิน” ฤดูกาลเปลี่ยนชาวบ้านก็เปลี่ยนวิธีการหากิน โดยหมุนเวียนต่อเนื่องกันไป ฤดูกาลได้ทำให้ชาวบ้านมีอาหารพอเพียงในทุกฤดู และชาวบ้านลุ่มน้ำริมชีจึงต้องดำเนินวิถีให้สอดคล้องกับฤดูกาล เป็นที่มาของการสร้างแบบแผนการทำมาหากิน การจัดการทรัพยากรระบบความรู้ ความเชื่อ พิธีกรรม ประเพณี ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะตัวของชุมชนพื้นที่ป่าบุงป่าทาม

๓.๒.๔.๓ ลักษณะทางชีวภาพของป่าทาม

ความอุดมสมบูรณ์ของป่าทามเกิดจากระบบธรรมชาติที่สั่งสมมานับพันปี ทำให้ระบบนิเวศน์อุดมสมบูรณ์ทั่วทั้งระบบ จากงานการศึกษาของศุภชัย สมป์ปิโตและคณะ พบว่า ป่าทามจัดว่าเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) ประเภทหนึ่ง เป็นระบบนิเวศน์กึ่งกลางระหว่างระบบนิเวศน์บน

บก(terrestrial ecosystem) กับระบบนิเวศน์ในน้ำ(aquatic ecosystem) (ศุภชัย สมบัติโตและคณะ, ๒๕๔๖:๕๓-๕๙)

(๑) ลักษณะพิเศษของพรรณไม้ในป่าทาม

(๑.๑) ทนต่อสภาพน้ำท่วม เนื่องจากป่าทามเป็นระบบนิเวศน์กึ่งกลางระหว่างบนบกกับในน้ำ พรรณไม้จึงมีลักษณะพิเศษคือทนต่อน้ำท่วมในช่วงฤดูน้ำขึ้น เช่น ไม้ยืนต้นที่โผล่พ้นน้ำ ได้แก่ หว้า เปื่อยน้ำ มะกอกน้ำ ไทร ยาง ส่วนไม้รองและไม้เถาจะจมอยู่ใต้น้ำ เมื่อระดับน้ำลด พรรณไม้ที่มีอยู่ในป่าทามก็สามารถมีชีวิตและเจริญได้ตามปกติ

(๑.๒) มีระบบรากและลำต้นแข็งแรง พรรณไม้ในป่าทามจะมีระบบรากที่แข็งแรงและยึดเกาะดินได้ดี เพื่อให้สามารถต้านกระแส่น้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก ลำต้นจะแตกเป็นกอ ไม่เป็นลำต้นเดี่ยว และมีขนาดใหญ่ ไขว้ประสานกันคล้ายตาข่าย เพื่อช่วยลดทอนความแรงของกระแส่น้ำ นอกจากนี้ ยังมีไม้เถาจำนวนมากเชื่อมประสานระหว่างต้นไม้นชนิดต่างๆ ช่วยสร้างความแข็งแรงให้แก่เรือนยอดของไม้ในป่าทามได้เป็นอย่างดี ซึ่งคุณสมบัติของพรรณไม้ในป่าทาม ชาวบ้านได้นำไปประยุกต์ใช้ด้วยการนำต้นเสี้ยว ซึ่งเป็นไม้ป่าทามชนิดหนึ่ง ไปปลูกไว้ตามบริเวณคันนาเพื่อป้องกันการพังทลายของคันนา

(๑.๓) แดกหน่อได้ดีและยังทนไฟในช่วงฤดูแล้ง ช่วงน้ำลดหรือฤดูแล้ง ป่าทามตอนบนจะแห้งและมีน้ำก็แต่ตามหนอง หรือที่เรียกว่า “บุง” และบริเวณชายขอบตลิ่ง ซึ่งเป็นบริเวณที่ดินเก็บความชื้นได้ตลอดปี และในป่าทามตอนบนจะแห้งและเกิดไฟป่า และไฟป่าได้ทำให้พรรณไม้ในป่าทามแดกหน่อได้ดี ได้แก่ เสี้ยวป่า หว้าลิง ผ่ายน้ำ เบ็นน้ำ ซึ่งคุณสมบัตินี้ทำให้ป่าทามยังคงสภาพอยู่ได้ เพราะสามารถแดกหน่อทดแทนไม้ที่ถูกทำลายได้อย่างรวดเร็ว

(๑.๔) มีการสะสมของซากพืช ป่าทามเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่งที่ไม่มีการสะสมเศษซากกิ่งไม้ ใบไม้ที่ร่วงเนื่องจากการเกิดไฟป่า รวมทั้งเศษซากอินทรีย์วัตถุก็ไหลไปตามกระแส่น้ำ ในช่วงน้ำหลากจึงพบว่าพื้นที่ป่าทามเป็นดินตะกอนที่เกิดจากทับถมของตะกอนดินที่ไหลมากับน้ำ พื้นที่ป่าทามจึงไม่มีการสะสมอินทรีย์วัตถุ ดังเช่นป่าพรุในภาคใต้

(๑.๕) พรรณไม้แพร่พันธุ์โดยอาศัยน้ำ จากสภาพของการมีน้ำไหลในป่าทาม จึงทำให้พรรณไม้ในป่าทามอาศัยน้ำและสัตว์น้ำช่วยในการแพร่พันธุ์ และพรรณไม้หลายชนิดจะออกผลในช่วงฤดูน้ำหลาก เช่น หว้า เน่าน้ำ กระเบา น้ำจ้อย กระโดนน้ำ มะกอกน้ำ มะดัน เป็นต้น

(๒) โครงสร้างของป่าทาม

ป่าทามเกิดจากอิทธิพล ๒ ประการ คือ กระแส่น้ำและสภาพพื้นที่ โดยเฉพาะสภาพพื้นที่นั้น ทำให้ภายในป่าทามมีสภาพแตกต่างกัน กล่าวคือมีทั้งที่เป็นที่ราบ โคกและพื้นที่ลุ่ม ซึ่งจำแนกได้ ๓ ประเภท ดังนี้

(๒.๑) ป่าทามที่น้ำท่วมในช่วงน้ำขึ้นสูง ได้แก่ ป่าทามที่อยู่บริเวณริมตลิ่งลำน้ำและพื้นที่ตอนในที่มีลักษณะเป็นผืนราบ ซึ่งน้ำจะท่วมถึงก็ต่อเมื่อถึงช่วงน้ำหลาก และบริเวณดังกล่าวมักมีพรรณไม้ ดังนี้

(๒.๑.๑) ไม้เด่น ได้แก่ ไม้ขนาดใหญ่ และมีเรือนยอดสูงกว่าไม้ชนิดอื่น ได้แก่ ยาง หว้า กระเบา ก้านเหลือง ตีนเป็ด ชะมวง คางสุก กุ่มน้ำ กระโดนน้ำ ไม้ประเภทนี้มักไม่ขึ้นเป็นกลุ่ม แต่จะกระจายอยู่ทั่วไป และในช่วงน้ำขึ้นสูงสุดจะเห็นเฉพาะยอดไม้

(๒.๑.๒) ไม้รอง ได้แก่ ไม้ที่สูงไล่เลี่ยกันไม่เกิน ๕ เมตร มีกิ่งก้านสาขาจำนวนมาก ขึ้นชิดกันเป็นป่าผืนใหญ่แทรกกระหว่างไม้เด่น และไม้ประเภทนี้ล้วนเป็นไม้ที่แตกหน่อได้ดี ได้แก่ ฝ้ายน้ำ เบ็ดน้ำ เหน่า น้ำ ห้วลิง มะดัน เสียวป่า ใผ่ เป็นต้น

(๒.๑.๓) ไม้เถา (ไม้เครือ) ขึ้นแทรกกระหว่างไม้เด่นกับไม้รอง สามารถทนต่อสภาพน้ำท่วมได้ดี ได้แก่ เครือน้ำจ้อย เครือผีพวน เครือเบ็น

(๒.๒) ป่าทามที่น้ำท่วมไม่ถึงแม้ในช่วงน้ำขึ้นสูง ได้แก่ ป่าทามที่อยู่ในที่สูง เช่น ดอนหรือโคก ป่าทามประเภทนี้มีระบบนิเวศคล้ายป่าบก สิ่งที่แตกต่างกันจากป่าบก คือ ไม้ที่ขึ้นไม่หลากหลายเหมือนป่าบก โดยขึ้นเป็นกลุ่มไม้จนเหมือนเป็นไม้ชนิดเดียว ชาวบ้านจึงเรียกรวมๆ กันว่า โคกสะแบง โคกพยอม ดอนชาด เป็นต้น

(๒.๓) ป่าทามที่น้ำท่วมขังตลอดปี อิทธิพลของกระแสน้ำหรือปรากฏการณ์แม่น้ำเปลี่ยนเส้นทาง ทำให้พื้นที่บริเวณป่าทามเกิดเป็นหนองหรือบึง ที่เรียกว่า บุ่ง กุด ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีน้ำขังอยู่ตลอดปี บริเวณนี้จะพบไม้ที่ขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ได้แก่ กก ผือ บัวสาย สาหร่าย จอก แหน เป็นต้น

๓.๒.๔.๓ การจับจองและครอบครองพื้นที่ทาม

การจับจองหรือถือครองพื้นที่ทามเพื่อทำประโยชน์มีมาช้านานและต่อเนื่อง ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน หรือมากกว่า ๑๐๐-๑๕๐ ปี สาเหตุที่ทำให้กลุ่มคนเข้าจับจองพื้นที่ทามมี ๒ ประการ ได้แก่ หนีความแห้งแล้ง และต้องการตั้งหลักปักฐานแห่งใหม่ โดยเริ่มจากการเข้าหาอาหาร ซึ่งในป่าทามอุดมทั้งพืช สัตว์และของป่าอื่นๆ เช่น บริเวณกุดปลาคุณ ซึ่งมีทั้งป่าไม้ แหล่งน้ำ สัตว์ป่า ปลา นอกจากนี้ ยังเหมาะแก่การทำนาและเพาะปลูกอีกด้วย จึงมีการเข้าจับจองตั้งเป็นหมู่บ้านตรงบริเวณที่ดอนหรือโนนสูง ทางฝั่งทิศเหนือของพื้นที่ทามกุดปลาคุณ ได้แก่ บ้านโนนคำและบ้านน้ำจั้นใหญ่ ส่วนทางทิศใต้เป็นหมู่บ้านโนนยาง

กระบวนการเข้าจับจองที่ทำกินในพื้นที่ป่าทามของชาวบ้านสามารถเรียงลำดับขั้นตอนได้ดังนี้

(๑) การแบ่งเขตที่ดิน ในหมู่บ้านกลุ่มแรกที่เข้าไปยังพื้นที่ที่จะมีการแบ่งเขตที่ดินกันด้วยวาจา และแนวเขตที่ได้จะไม่สร้างรั้วกั้นอาณาเขต แต่จะใช้สัญลักษณ์หรือเครื่องหมายที่หาได้ตามธรรมชาติในพื้นที่ เช่น ต้นไม้ใหญ่ ที่เนิน ที่ดอน หรือคันนา ส่วนที่เนิน

หรือดอนมีสายน้ำไหลผ่าน ก็ถือเอาสายน้ำเป็นเส้นแบ่งเขต วิธีการนี้ถือว่าเป็นภูมิปัญญาอย่างหนึ่ง

(๒) การผูกหญ้า เมื่อแบ่งเขตที่ดินแล้วเสร็จ ชาวบ้านจะแสดงเขตด้วยการผูกหญ้าไว้กับต้นไม้ เป็นดังผญาหรือปรัชญาของบรรพบุรุษ ที่ว่า “หมายไฮ้ให้ผูกหญ้าคา หมายนาให้ผูกหญ้าปล้อง”

(๓) การหักร้างทางป่า เป็นขั้นตอนต่อจากการผูกหญ้า คือ ตัดต้นไม้เป็นรูปตามแนวเขตที่ได้ผูกหญ้าแสดงไว้ ทั้งนี้ จะไม่มีการตัดต้นไม้ใหญ่ และคงป่าไว้ให้เหลือตามหัวไร่ปลายนา เพื่อใช้ประโยชน์ทั้งเป็นแหล่งอาหาร ร่มเงาและที่พักผ่อนหย่อนใจ

(๔) การจุดไฟเผาต้นไม้ เพื่อให้ได้พื้นที่นา จำเป็นจะต้องหักร้างทางพงและตัดต้นไม้ ซึ่งถือว่าเป็นวิธีที่ทำให้พื้นที่ป่าถูกรบกวนและทำลายระบบนิเวศของป่าทามมากที่สุด

(๕) การขุดปรับพื้นที่เพื่อปลูกข้าวและพืชไร่ เนื่องจากพื้นที่ยังมีตอไม้อยู่มาก ซึ่งไม่สามารถทำนาได้ จึงมีการขุดปรับพื้นที่กำจัดตอไม้และหญ้าเสียก่อน ในที่ลุ่มในฤดูจะใช้ในการทำนาทาม (นาปรัง) ส่วนที่ริมกุดและริมหนองจะใช้เป็นแปลงปลูกพืชผักสวนครัว

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในอดีตไม่มีเครื่องจักรกล ชาวบ้านจึงแผ้วถางเอาเท่าที่แรงกายจะพอทำได้ และแม้พื้นที่ที่บุกเบิกจะมีไม่มาก แต่ก็ให้ผลผลิตมากพอแก่การเลี้ยงชีพสมาชิกในครัวเรือน ทั้งนี้ เนื่องจากผืนดินยังอุดมสมบูรณ์และผู้คนในอดีตยังมีไม่มาก กอปรกับทรัพยากรธรรมชาติยังมีความอุดมสมบูรณ์สูง จึงเพียงพอสำหรับการเลี้ยงคนทั้งชุมชน

ในปัจจุบัน พื้นที่ป่าทามกุดปลาคูณมีการถือครองและเข้าทำประโยชน์โดยชาวบ้านจากทุกพื้น เป็นการถือครองกรรมสิทธิ์แบบปัจเจกชนทั้งสิ้น เหลือไว้เพียงบริเวณที่เป็นหนองน้ำ ฮ้อง (ร่อง) กุด และพื้นที่ที่เป็นผืนน้ำเท่านั้นที่ยังเป็นที่สาธารณะประโยชน์ ซึ่งคนอื่นหรือชุมชนภายนอกไม่สามารถเข้าใช้ประโยชน์ได้ตามกำลัง

๓.๒.๔.๔ รูปแบบการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าทาม

(๑) กิจกรรมการทำประโยชน์ในที่ดิน

(๑.๑) การทำนา การทำนาในเขตพื้นที่กุดปลาคูณมี ๒ แบบ ดังนี้

นาแซง (นาปรัง) การทำนาแซงเป็นการทำนาดำในบริเวณกุด จึงไม่ต้องไถพรวน สามารถปักดำได้เลย และไม่ต้องใส่ปุ๋ย เพราะเป็นดินที่เกิดจากการสะสมน้ำพัดพาตะกอนมาทับถมในช่วงฤดูน้ำหลากของทุกปี

ถอนกล้าในเดือนกุมภาพันธ์ ปักดำเดือนมีนาคมและเก็บเกี่ยวในเดือนกรกฎาคม พันธุ์ข้าวที่ใช้เป็นพันธุ์พื้นเมือง คือ ข้าวดอกไม้ (ข้าวเจ้า) ข้าวเหลืองบุญมา (ข้าวเหนียว) ซึ่งเป็นข้าวที่ให้ผลผลิตเร็ว สามารถเก็บเกี่ยวได้ภายใน ๓ เดือน

นาหนอง เป็นการทำนาดำในบริเวณโนนทามหรือริมฝั่งกุด โดยตกกล้าในเดือน พฤษภาคม ปักดำเดือนมิถุนายนและเก็บเกี่ยวเดือนกันยายน ใช้พันธุ์ข้าว ชนิดเดียวกับนาแซง

การทำนาหนองจำเป็นต้องทำคันนา เพื่อเก็บกักน้ำไว้สำหรับการไถพรวนก่อนปักดำ แต่ไม่ต้องใส่ปุ๋ย ปัญหาในการทำนาหนอง คือ น้ำจะมาเร็วในบางปี ทำให้น้ำท่วม เกยขาวไม่ทัน ต้องดำน้ำเกยหรือนั่งเรือเกย แต่น้ำท่วมในอดีตเป็นแบบ “มาเร็ว-ไปเร็ว” ไม่แช่ขังอยู่นานเหมือนในปัจจุบัน

(๑.๒) การทำไร่และปลูกพืชผัก มีปลูกในพื้นที่ริมฝั่งกุดใน ๒ ช่วง ได้แก่ ช่วงเดือนธันวาคม-มกราคม และช่วงเดือนเมษายน-สิงหาคม เป็นการปลูกสำหรับบริโภคในครัวเรือน เช่น ข้าวโพด พริก ถั่วฝักยาว แตงกวา ฯลฯ

(๒) กิจกรรมที่ทำประโยชน์อย่างอื่น

(๒.๑) ทำเลี้ยงสัตว์ เนื่องจากมีพืชหลายชนิดที่ใช้เป็นอาหาร วัว-ควาย และยังมีแหล่งน้ำอยู่มาก ป่าทามจึงเป็นทำเลสำหรับการเลี้ยงสัตว์ได้เป็นอย่างดี ซึ่งรูปแบบการเลี้ยงวัว-ควายในป่าทามมี ๒ อย่าง ได้แก่

(๒.๑.๑) การเลี้ยงแบบเฝ้าทั้งวัน ในช่วงเดือนมกราคม-มิถุนายน เนื่องจากเป็นช่วงที่มีการปลูกข้าวนาแซง

(๒.๑.๒) การเลี้ยงแบบปล่อยและต้อนกลับบ้านในตอนเย็น ในช่วงเดือนกรกฎาคม-กันยายน ส่วนในช่วงตั้งแต่เดือนตุลาคม-ธันวาคม อันเป็นช่วงฤดูน้ำหลาก ต้องขังไว้ในคอกและหาฟางข้าวให้กิน

อนึ่ง สิ่งที่เป็นผลพลอยได้จากการเลี้ยงวัว-ควาย คือ ทำให้ชาวบ้านได้ปุ๋ยคอกใส่ที่นา

(๒.๒) การประมง ชาวบ้านผูกพันกับระบบการหาอยู่หากินตามแหล่งน้ำ โดยมีวิธีหาปลาด้วยการพลิกแพลงไปตามสภาพแหล่งน้ำที่เปลี่ยนไป กล่าวคือ ในช่วงเดือนมกราคม-เมษายน นิยมทำ “เยาะ” เพื่อดักปลาที่อยู่รวมกันมากตามบริเวณวังลึกในกุด การทำเยาะก็คือการนำเอากิ่งไม้ เช่น ไม้हुलिंग เป็น ฝ่ายน้ำ หนามพุ่พี หรือ ขอนไม้ และใช้ไฟป่าเสียบไว้รอบๆ ให้เป็นวงกลม ๒ ชั้น จากนั้นก็ปล่อยทิ้งไว้ประมาณ ๑-๒ เดือน เมื่อน้ำมีอุณหภูมิสูงขึ้น ธรรมชาติของฝูงปลาก็จะมารวมกันในเยาะ ซึ่งมีอุณหภูมิต่ำกว่า

เมื่อได้เวลาจับปลาก็นำวางดวง หรือตาข่ายโอบล้อมในแนวไม้ไฟทั้งสองชั้น จากนั้นก็ช่วยกันรื้อกิ่งไม้หรือเยาะออก แล้วช่วยกันใช้แหหรืออวนลาก ซึ่งต้องใช้คนประมาณ ๕-๑๐ คน ถือว่าเป็นวิธีที่สามารถจับปลาได้มาก

(๒.๓) การหาของในป่าทาม

เก็บฟืนและเผาถ่าน การตัดไม้เพื่อใช้สอยทำฟืนหรือเผาเอาถ่านนิยมใช้ไม้हुलिंग ต้นเสียว ฝ่ายน้ำ ซึ่งเป็นไม้ที่ทำเชื้อเพลิงได้ดี อีกทั้งยังเป็นไม้แตก

กอเร็ว ยิ่งตัดยิ่งแตกกอมาก ซึ่งชาวบ้านจะเลือกตัดไม้ขนาดแขน การหาฟืนจะทำในช่วงหน้าแล้งคือ เดือนมกราคม-เมษายน

๐ ผัก-ผลไม้ตามธรรมชาติ ในป่าทามสามารถเก็บผัก-ผลไม้ได้ทั้งในน้ำและบนบก ผักที่ขึ้นในน้ำและริมฝั่ง คือ ผักบ่อ ผักแว่น ผักบั้ง ผักกูด ผักกระโดนน้ำ ผักตบ ผักแพงพวย ผักไชเอียน ซึ่งมีตลอดปี ส่วนผักที่ขึ้นอยู่บนบกหรือในโคก ได้แก่ ผักสะเดา ผักกระโดนโคก ยอดเป็น ซึ่งหาได้ในช่วงธันวาคม-เมษายน นอกจากนี้ยังมีผลไม้ป่า ได้แก่ ลูกหว้า มะกอกน้ำ มะดัน ลูกหวาย เป็นต้น

หน่อไม้ หาได้ในช่วงหน้าฝน (พฤษภาคม-พฤศจิกายน) หน่อไม้กับชาวอีสานถือว่าเป็นของคู่กัน หน่อไม้ที่หาได้ หากได้น้อยจะใช้บริโภคในมื้ออาหาร และถ้าได้มากก็จะทำหน่อไม้ดอง เพื่อถนอมอาหาร

เห็ด หาได้ในช่วงหน้าฝน (พฤษภาคม-ตุลาคม) เห็ดมีหลายชนิด ได้แก่ เห็ดผึ้งสายน้ำ เห็ดผึ้งตัวควาย เห็ดปลวก เห็ดระโงก ฯลฯ เห็ดที่เก็บได้ ชาวบ้านจะใช้บริโภค ไม่นิยมนำออกขาย

มันแขง (ช่วงเดือนมกราคม) มันแขง เป็นไม้เลื้อย มีใบคล้ายใบเครือตดหมา (กระพังโหม) แต่สีเข้มกว่า มันแขงจะเลื้อยพันต้นไม้ที่อยู่ใกล้ หัวมันแขงมีทั้งกลมและเรียวยาว มีขนาดเท่าหัวแม่มือจนถึงเท่ากำปั้น มีสีน้ำตาลอ่อน เมื่อปอกเปลือกออกจะมีเมือกเหนียว สีสัน เนื้อสีขาวนวล วิธีรับประทาน นิยมนำมานึ่งหรือต้ม และทำเป็นของหวาน

ไข่มดแดง (มกราคม-มิถุนายน) มีอยู่ทั่วไป ตามต้นไม้ในป่าทาม

กบ หอย เนื่องจากป่าทามมีแหล่งน้ำกระจายอยู่มาก ทั้งกูด หนอง บึง ซึ่งเป็นแหล่งอาศัยของกบและหอย

สัตว์ป่า ได้แก่ นก หนู พังพอน อีเห็น กระต่าย สามารถหาได้ตลอดปี แต่ในปัจจุบันสัตว์ป่าได้สูญหายไปเกือบหมดแล้ว

แหล่งยาสมุนไพร เนื่องจากในป่าทามมีพรรณพืชหลากหลายชนิดที่ชาวบ้านสามารถใช้เป็นยาสมุนไพรได้ และเป็นมรดกทางภูมิปัญญาสืบทอดกันมาจนปัจจุบัน

๑ แหล่งพักผ่อนหย่อนใจ ในการรวมตัวกันทำเยาะในช่วงหน้าร้อน ถือว่าเป็นการสันทนาการอันสำคัญ เพราะการหาปลาและร่วมกันกินข้าวป่ากันอย่างสนุกสนาน

๓.๒.๔.๕ ความสำคัญของป่าทามในระบบนิเวศน์โดยรวม

(๑) ป่าทามช่วยรักษาสมดุลระหว่างน้ำผิวดินและน้ำใต้ดิน ซึ่งแม่น้ำมีความเชื่อมโยงกับน้ำใต้ดินโดยมีป่าทามเป็นตัวเชื่อม เมื่อน้ำแม่น้ำและน้ำที่ท่วมป่าทามจะค่อยๆ

ถ่ายเทลงสู่ชั้นน้ำใต้ดินในช่วงหน้าฝน และในทางตรงกันข้าม ในช่วงหน้าแล้ง น้ำใต้ดินก็จะไหลกลับสู่แม่น้ำและที่ลุ่มโดยผ่านป่าทาม ดังนั้นการสูญเสียป่าทาม จึงไม่เพียงแต่สูญเสียพื้นที่ชุ่มน้ำเท่านั้น แต่ยังสูญเสียสมดุลของน้ำผิวดินและน้ำในชั้นใต้ดินอีกด้วย

(๒) ป่าทามช่วยเก็บกักน้ำฝนและผืนน้ำท่าในช่วงฤดูน้ำท่วม-น้ำหลาก ป่าทามได้ช่วยพื้นที่ตอนล่างด้วยการเก็บกักน้ำที่ท่วมอย่างเฉียบพลัน หากป่าทามถูกทับถมหรือเปลี่ยนแปลงไปก็จะเกิดปัญหาน้ำท่วมบ่อยและรุนแรงขึ้นในพื้นที่ตอนล่าง ป่าทามเป็นตัวชีวิตได้ทั้งการเกิดและความรุนแรงของน้ำท่วมในพื้นที่ท้ายน้ำหรือพื้นที่ตอนล่างได้

(๓) ป่าทามช่วยเก็บกักตะกอนและธาตุอาหารที่มากับน้ำ แม่น้ำและป่าทามเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของระบบลุ่มน้ำที่เชื่อมโยงพื้นที่รับน้ำตอนบนด้วยสายน้ำ-ลำธารสาขาต่างๆ ซึ่งเป็นทั้งเส้นทางเดินของน้ำ ตะกอนธาตุอาหารและสารพิษ กับพื้นที่รับน้ำตอนล่างปากแม่น้ำพื้นที่ชายฝั่ง รวมถึงท้องทะเล ซึ่งรองรับตะกอนน้ำจืด ธาตุอาหาร พร้อมทั้งสารพิษจากแม่น้ำเช่นกัน ป่าทามจึงทำหน้าที่เสมือนเป็นหน่วยกรองที่รังสรรค์ขึ้นโดยฝีมือของธรรมชาติ ซึ่งช่วยควบคุมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมของพื้นที่ลุ่มน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ

(๔) ช่วยยึดเกาะชายตลิ่งไม่ให้พังทลาย

(๕) มีความสำคัญต่อวงจรชีวิตของพืชและสัตว์

๓.๒.๔.๖ ความสำคัญของป่าทามต่อวิถีชุมชน

(๑) เป็นองค์ประกอบของวิถีชีวิตในชุมชนมาตั้งแต่อดีต และป่าทามได้มีส่วนในการก่อกำเนิดวัฒนธรรมท้องถิ่น

(๒) เป็นแหล่งน้ำจืดสำหรับทั้งคนและสัตว์ ทั้งใช้ในการทำเกษตร และเป็นน้ำกินสำหรับสัตว์

(๓) เป็นแหล่งที่อยู่อาศัย แพร่พันธุ์และอนุบาลสัตว์น้ำนานาชนิด การเปลี่ยนแปลงของป่าทามจึงเป็นการทำลายปลาธรรมชาติทั้งวงจรชีวิต

(๔) เป็นแหล่งที่อยู่อาศัย ที่หากินของสัตว์ป่าทั้งสัตว์บก สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์ปีกและแมลง

(๕) เป็นพื้นที่ทำการเกษตรของชุมชน

(๖) เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติของมนุษย์

(๗) เป็นแหล่งให้เชื้อเพลิง

(๘) เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์

(๙) เป็นแหล่งวัตถุดิบ สำหรับทำเครื่องใช้ เครื่องเรือนและงานหัตถกรรมในครัวเรือน เช่น คอกสัตว์ เครื่องมือจับปลา หมวก สื่อ หลังคาบ้าน แคร่ ฯลฯ

(๑๐) เป็นแหล่งสมุนไพร

(๑๑) เป็นแหล่งข้อมูลอันทรงคุณค่าต่อการศึกษาวิจัย

(๑๒) เป็นแหล่งนันทนาการและท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์ เป็นการให้ประโยชน์แก่ชุมชนและสังคมทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งที่มองเห็นได้และเป็นรูปธรรม คิดเป็นมูลค่าได้ และประโยชน์ที่ไม่สามารถคิดเป็นมูลค่าได้ ซึ่งรวมถึงคุณค่าอันเป็นประโยชน์ต่อสุขภาพ ความปลอดภัยและสวัสดิภาพของมนุษย์

๓.๒.๕ ทรัพยากรป่าไม้

จารุวรรณ ธรรมวัตร (จารุวรรณ ธรรมวัตรและคณะ, ๒๕๔๓) พบว่า พื้นที่ลุ่มน้ำที่มีความหลากหลายของระบบนิเวศ มีทั้งป่าดงดิบ ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรังและป่าทาม

บริเวณที่มีป่าดิบ ได้แก่ จังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ พื้นที่ป่าต้นน้ำ ในเขตชัยภูมิมีพื้นที่ป่าไม้ ๑,๘๘๒,๐๓๓ ไร่ ป่าไม้ที่สำคัญได้รับการประกาศให้เป็นวนอุทยานแห่งชาติ คือ อุทยานแห่งชาติน้ำหนาว เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูเขียว และมีพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ คือ ป่าโคกใหญ่ ป่าชำผักหนาม ป่าภูแลนคา เป็นต้น ประมาณร้อยละ ๔๐ ของป่าไม้ในเขตดังกล่าวมีไม้ที่สำคัญ เช่น แดง ประดู่ เต็ง ตะแบก ฯลฯ

บริเวณป่าโคกหรือป่าเต็งรัง คือ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ป่าโคก ประกอบด้วยต้นไม้ผลัดใบขนาดกลางและขนาดเล็กขึ้นห่างกระจัดกระจายไม่ค่อยแน่นทึบ พื้นป่ามีหญ้าและไผ่กระจ่างพวกไผ่เพ็ก ไผ่จืดขึ้นทั่วไป ลูกไม้ไม่ค่อยหนาแน่น ทุกปีจะมีไฟป่าเกิดขึ้นเป็นประจำ ทำให้ลูกไม้บางส่วนถูกไฟไหม้ตายไปทุกปี นอกเสียจากว่า ลูกไม้นั้นได้สะสมอาหารไว้ที่รากจนเพียงพอ และเติบโตสูงขึ้นจนพ้นอันตรายจากไฟป่า

บางพื้นที่ที่เป็นที่ราบมีดินทรายค่อนข้างลึก ต้นไม้จะมีขนาดสูงและใหญ่และขึ้นเป็นกลุ่ม แน่นคล้ายป่าเบญจพรรณ มักจะพบกลุ่มไม้ตระกูลยางเป็นจำนวนมาก ผลผลิตของป่ามีทั้งไม้เนื้อแข็ง ไม้ป่า ผักป่าและหญ้า ได้แก่ ต้นรัง ต้นเหนียง ต้นพะยอม ต้มตุ้มกา ต้นกระบก หญ้าปรัง หญ้าเพ็ก ฯลฯ

บริเวณป่าทาม เป็นบริเวณน้ำท่วมมีพืชหลายชนิด พืชไม้ที่มีขนาดสูงมากกว่าไม้ชนิดอื่น ได้แก่ ต้นหว้า ต้นกระเบา ต้นกระโดนน้ำ ต้นมะดัน ต้นฝ้ายน้ำ นอกจากนี้ยังมีไม้เถาและพืชพันธุ์ไม้ล้ม เช่น กก ผือ บัว สาหร่าย จอก แหน ฯลฯ

จากงานการศึกษาของศุภชัย สมบัติโต (ศุภชัย สมบัติโตและคณะ, ๒๕๔๖) พบว่า พื้นที่ป่ารูปแบบต่างๆ ในเขตลุ่มน้ำชีเปรียบเสมือนห้องครัวธรรมชาติที่คนแต่ละถิ่นสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้อย่างสม่ำเสมอ เพื่อเก็บเกี่ยวพันธุ์พืชจากป่า ผลิตภัณฑ์ธรรมชาติจากป่า และนำมาเป็นปัจจัย ๔ ในการดำรงชีพ หรือเป็นป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ เช่น เลี้ยงสัตว์ประเภทวัวควายนอกจากนี้ยังพบว่าผลผลิตจากป่าเหล่านั้นยังแปรเปลี่ยนไปตามฤดูกาลตามธรรมชาติ เสมือนเป็นปฏิทินการดำรงชีวิตที่สามารถกำหนดวัฒนธรรมการเป็นอยู่ของคนในลุ่มน้ำชีได้เป็นอย่างดี

ปัจจุบันลักษณะของป่าโคกเป็นป่าโปร่ง อย่างไรก็ตาม ป่าโคกยังคงเป็นแหล่งสำคัญในการเข้าถึงเพื่อใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของผู้คนในท้องถิ่นที่มักเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของป่าเพื่อการดำรงชีวิต

นอกจากนี้ ยังมีผืนป่าที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชน แม้จะมีพื้นที่ไม่มากนัก แต่ชาวบ้านก็ได้พึ่งพา โดยชาวบ้านได้ให้ชื่อเรียกตามลักษณะสภาพที่เป็นจริง หรือตามประโยชน์ใช้สอย เช่น การใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรม เรียก ป่าปู่ตา ป่าช้า ป่าวัดป่า เป็นต้น ซึ่งดอนปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่เคารพยำเกรงของชาวบ้าน ชาวบ้านจะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรม เช่น พิธีกรรมเลี้ยงประจำปีในเดือน ๓ และเดือน ๖ ซึ่งเรียกว่า “เลี้ยงขึ้น” เป็นการเลี้ยงหลังเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยว และ “เลี้ยงลง” เป็นการเลี้ยงเมื่อเริ่มต้นฤดูกาลปักดำตามลำดับ

นอกจากนี้ ยังมีพิธีเสี่ยงทายสภาพดิน ฟ้า อากาศ ก่อนจะเริ่มต้นไถหว่าน และพิธีบ๋า หรือการบนบานเฉพาะราย ซึ่งทุกพิธีกรรมจะมีการเซ่นไหว้ บูชาและเลี้ยงดู ด้วยความสำนึกในพระคุณ พร้อมกับอัญเชิญบวงสรวงผีปู่ตาให้มาช่วยดลบันดาลให้อยู่ดีกินดีมีความสุขโดยถ้วนหน้า นอกจากนี้ยังใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมแล้ว ในบางพื้นที่ ดอนปู่ตา ยังใช้เป็นสถานที่เผาศพ อีกด้วย

ชุมชนอาจร่วมกันจับสัตว์น้ำในหนองน้ำในบริเวณป่าดอนปู่ตา และในป่าดอนปู่ตามีทั้งต้นไม้ผล หรือนำไปใช้สร้างที่อยู่อาศัย บางหมู่บ้านก็เก็บใบไม้้นำไปเย็บเป็นฝ้ายบ้าน ส่วนเศษไม้กิ่งไม้สามารถนำไปเป็นเชื้อเพลิง ตลอดจนทำค้ำเตียงกวา แดงร้าน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในการนำใช้ประโยชน์ดังกล่าว จะต้องได้รับความยินยอมจากกรรมการหมู่บ้านและ “เฒ่าจ๊า” (คนทรงผีปู่ตา)

๓.๒.๖ ทรัพยากรสัตว์น้ำและการประมง

สัตว์ป่าที่สำคัญและเป็นสัตว์ป่าหายากที่กำลังจะสูญพันธุ์ไปจากประเทศไทย เช่น กระต๊อ กวาง เก้ง หมู เสือโคร่ง เสือดาว สิง ชะนี แรดพันธุ์สุมาตรา กระซู่ กระเจง นกชนิดต่างๆ ทรัพยากรท่องเที่ยวในเขตต้นน้ำชี ได้แก่ อุทยานเปิดน้ำคอนสวรรค์ บึงระหาน อุทยานแห่งชาติป่าหินงาม สวนรุกขชาติน้ำผุดทัพลาว อุทยานแห่งชาติไทรทอง อุทยานแห่งชาติภูแล่นคา หมู่บ้านตะโกตัด-บ้านแซ่

ส่วนพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลางมีความหลากหลายของพันธุ์ปลา ได้แก่ ปลาขบ ปลาเนื้ออ่อน ปลาค้าว ปลาปิ้ง ปลาชวย ปลาชีว ปลาแขยง ปลาสร้อย ปลาดุก ปลาตะเพียน ปลาหนุ ปลาเค็ง ปลาคูยลามา ปลาสวาย ปลาชะโด ปลาฮากกล้วย ปลากด ปลานาง ปลาสุต ปลาช่อน ปลาบู่ ปลาหมู (จารุวรรณ ธรรมวัตรและคณะ, ๒๕๔๓)

วรพล เองวานิช (วรพล เองวานิช และคณะ, ๒๕๔๖ : ๓-๖) พบว่า แหล่งน้ำที่เป็นแม่น้ำขนาดใหญ่จะมีจำนวนชนิดพันธุ์ของปลาที่ชาวประมงสามารถจับมาใช้ประโยชน์ได้

และความหลากหลายของชนิดพันธุ์ปลามีมากกว่าแหล่งน้ำที่เป็นหนอง บึงหรือเขื่อน ทั้งนี้เนื่องจากน้ำในแม่น้ำชีเป็นน้ำไหล และยังต่อกับแม่น้ำมูลและแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นระบบแม่น้ำที่ใหญ่กว่า ทำให้ปลาสามารถเดินทางขึ้นมาได้

ในขณะที่แหล่งน้ำที่เป็นหนอง บึงหรือเขื่อนได้แยกขาดจากระบบของแม่น้ำ ซึ่งแต่เดิมอาจเป็นระบบเดียวกับแม่น้ำ แต่ถูกแยกออกจากแม่น้ำด้วยฝายหรือเขื่อน จึงเป็นนิเวศของแหล่งน้ำนิ่ง ไม่มีการไหลเวียน ส่งผลทำให้ปลาในแหล่งน้ำเหล่านี้มีเฉพาะปลาในกลุ่มปลาตะเพียน ชิว สร้อยบางชนิด และปลาในกลุ่มปลาหมอ ปลาช่อน ปลาดุก

การมีระบบนิเวศแตกต่างกันส่งผลทำให้วิถีการประมง การใช้เครื่องมือ และวิธีการจับปลาแตกต่างกันไปด้วย กล่าวคือ ปลาส่วนใหญ่ที่อยู่ในระบบของแม่น้ำมีฤดูกาลในการเดินทาง และมีน้ำไหลอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ชาวประมงจึงต้องใช้เครื่องมือและวิธีการจับปลาสัมพันธ์กับระดับน้ำ เช่น การล่องเต้า ล่องซ้อน ล่องตาข่าย เป็นต้น

การจับปลาเป็นศาสตร์ที่ชาวประมงต้องผ่านการเรียนรู้ ฝึกฝนและทำซ้ำ จนได้ข้อมูลและองค์ความรู้ในการจับปลาแต่ละชนิด ข้อมูลและองค์ความรู้ในปลาเป็นรายชนิด ได้แก่ แหล่งที่อยู่ อาหาร ช่วงเวลาที่เหมาะสมในการจับ และฤดูกาลที่สามารถจับปลาได้มาก เป็นต้น

ชนิดปลา แหล่งอยู่อาศัย ระบบนิเวศของน้ำ อาหารของปลา ขนาดของปลาในแต่ละฤดูกาล และชนิดของเครื่องมือและวิธีใช้เครื่องมือ องค์ความรู้เหล่านี้ ชาวประมงทุกคนได้จากการทำเข้ามาชั่วชีวิต

ชนิดปลาจำแนกจากแหล่งของอาหาร

ในกลุ่มแม่น้ำชีสามารถจำแนกชนิดของปลาจากแหล่งของอาหารโดยแบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม ดังนี้

ก. อาหารที่เป็นพืชและสาหร่าย จอก แหน ตะไคร่น้ำ นอกจากนี้ ยังรวมผลไม้ เช่น กระเบา มะเดื่อ และใบพืช เช่น ใบหนอก เป็นต้น

ข. อาหารในกลุ่มแมลง ตัวอ่อนของแมลงในน้ำ สัตว์หน้าดิน สัตว์ขนาดเล็กเช่น ปู กุ้ง และหอย เป็นต้น สัตว์เหล่านี้เป็นอาหารของปลากินเนื้อ หรือปลาล่าเหยื่อ ตั้งแต่ขนาดเล็กจนกระทั่งถึงขนาดกลาง เช่น ปลาสวายหนูกินหอยกาบคู่ ปลายอนหลังเขียว ปลาปึกไก่ และปลาข่าไก่กินตัวอ่อนของแมลงและแมลงที่กำลังบินขึ้นจากน้ำ เป็นต้น

ค. ปลานขนาดเล็ก ปลากลุ่มที่ล่าเหยื่อจำพวกปลานเล็กเป็นอาหาร ส่วนใหญ่เป็นปลานขนาดใหญ่และเป็นปลากินเนื้อ ได้แก่ ปลาเค็ง กตเหลือง ปลาขบ ปลานาง ปลาบู ปลาตองกราย ชะโดและปลาดุก

ชนิดปลาจำแนกตามช่วงเวลาออกหาอาหาร สามารถแบ่งชนิดของปลาที่ออกอาหารเป็น ๒ กลุ่ม ได้แก่

ก. ปลาที่ออกหาอาหารในช่วงกลางวัน ได้แก่ ปลาในวงศ์ตะเพียน ชิว สร้อย และวงศ์ปลาหมอ เป็นต้น

ข. ปลาที่ออกหาอาหารในช่วงเวลากลางคืน ส่วนใหญ่อยู่ในกลุ่มปลาหนัง เช่น ปลาซบ ปลานาง ปลาดุก ปลาเคือง ปลาปิ้ง เป็นต้น

ดังนั้น การออกจับปลาหรือการตัดวางอุปกรณ์จับปลาจึงจำเป็นต้องให้สอดคล้องกับช่วงที่ปลาออกมาจากแหล่งหลบซ่อน เช่น หากต้องการจับปลาดุก ชาวประมงก็จะออกปักเบ็ดในช่วงกลางคืน เป็นต้น

ชนิดปลาจำแนกตามชนิดของอุปกรณ์

เครื่องมือจับปลาของชาวประมงในชุมชนลุ่มแม่น้ำชีสามารถจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่มใหญ่ ได้แก่

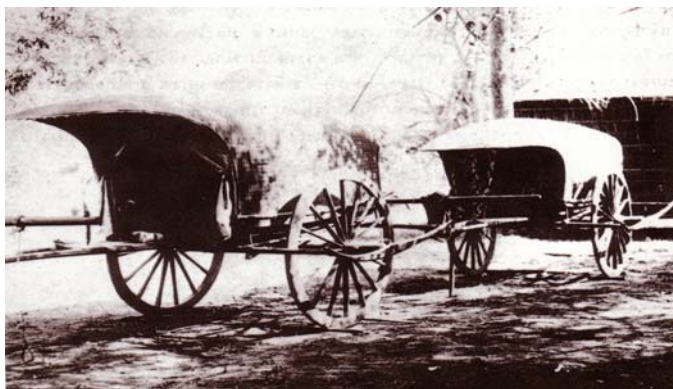
ก. กลุ่มอุปกรณ์จำเพาะ เป็นอุปกรณ์ที่ใช้จับปลาเฉพาะชนิดปลา เช่น บั้งลัน หรืออีจู้ เป็นเครื่องมือเฉพาะสำหรับการจับปลาไหล ต้มรงหรือต้มปลายอนก็เป็นเครื่องมือเฉพาะสำหรับล่อปลายอนหลังเขี้ยว ต้มปลาชีวใช้สำหรับล่อปลาชีว ต้มปลาแปบใช้สำหรับล่อปลาแปบ

ข. อุปกรณ์ที่สามารถจับปลาได้หลายชนิด เช่น ต้มปลาหมู เป็นสามารถใช้จับปลาชนิดอื่นได้ และอุปกรณ์อื่นๆ ซึ่งสามารถกำหนดขนาดและชนิดของปลาจากขนาด เช่น ดาง (มองหรือตาข่าย) แห เบ็ด และลอบ เป็นต้น

๓.๓ ภูมิอากาศ

ภูมิอากาศของภาคอีสานแบ่งออกเป็น ๓ ฤดูกาล คือ ฤดูร้อนหรือฤดูแล้ง (มีนาคม-พฤษภาคม) ฤดูฝน(มิถุนายน-ตุลาคม) และฤดูหนาว (พฤศจิกายน-กุมภาพันธ์) ในช่วงฤดูหนาวอุณหภูมิอยู่ระหว่าง ๑๗-๒๑ องศาเซลเซียส ในช่วงฤดูร้อนอุณหภูมิจะสูงขึ้นระหว่าง ๓๐-๓๗ องศาเซลเซียส บางครั้งอาจอาจสูงขึ้นไปถึง ๔๐ องศาเซลเซียส หลังจากนั้นจะลดต่ำลงในช่วงฤดูฝนอุณหภูมิอยู่ระหว่าง ๒๕-๓๔ องศาเซลเซียส

ปริมาณน้ำฝนของภาคอีสานโดยเฉลี่ยอยู่ในระหว่าง ๑,๓๐๐-๑,๔๐๐ มิลลิเมตร แต่อย่างไรก็ตาม ปริมาณน้ำฝนของภาคอีสานในพื้นที่ต่างๆ จะแตกต่างกัน ในเขตตะวันตกของภาคมีปริมาณฝนตก ๑,๑๐๐ มิลลิเมตร/ปี ทางด้านตะวันออกสุดของภาค ซึ่งติดกับแม่น้ำโขง ฝนตกชุกมากถึง ๑,๘๐๐ มิลลิเมตรต่อปี (สุริยา สมุทคุปต์และคณะ, ๒๕๓๖)

บทที่ ๔

ชุมชนลุ่มน้ำชีในประวัติศาสตร์

ลุ่มน้ำชีอยู่ในภาคอีสานตอนกลางบริเวณแอ่งโคราช มีพื้นที่ ๕๕,๑๐๐ ตารางกิโลเมตร มีแม่น้ำชีเป็นแม่น้ำสายหลัก และแม่น้ำสาขาอีกหลายสาขา เช่น แม่น้ำพอง ลำน้ำพรม ลำน้ำเชิญ ลำน้ำปาว ลำน้ำยัง ห้วยสายบาตร ลำคันฉู ลำประทาว เป็นต้น แม่น้ำชีมีต้นกำเนิดที่เขาค้อม้างกับเขายอดชีในทิวเขาเพชรบูรณ์ ๑ จังหวัดชัยภูมิ ไหลมารวมกับแม่น้ำมูลที่จังหวัดอุบลราชธานี ลุ่มน้ำชีมีความสำคัญเพราะมีพื้นที่ถึงร้อยละ ๓๒.๖๓ ของพื้นที่ภาคอีสานและครอบคลุมพื้นที่ถึง ๗ จังหวัด คือ จังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร และบางส่วนของอุบลราชธานี (สุวิทย์ วีระศาสตร์ อ่างใน สุวิทย์ วีระศาสตร์, ๒๕๔๘)

๔.๑ แม่น้ำชีในตำนาน

สายน้ำชี แม่น้ำสายหลักที่ได้บรรณาการความอุดมสมบูรณ์แก่ผู้คนและก่อให้เกิดชุมชนลุ่มน้ำชีนั้น แม่น้ำในเชิงภูมิศาสตร์จะเป็นที่รู้จักกันว่าต้นน้ำชีอยู่ที่เขายอดในจังหวัดชัยภูมิ แต่แม่น้ำชีในเชิงสังคมศาสตร์ ก็เป็นเช่นเดียวกับแม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง ตลอดจนบ้านเมืองทั่วไปในภาคอีสาน คือ มีที่มาและมีเรื่องที่ถูกเป็นนิทานให้เล่าขานกัน

คนอีสานเชื่อว่า แม่น้ำสายต่างๆ ในเขตลุ่มน้ำโขง แม่น้ำมูล แม่น้ำชี เกิดจากพญานาค

และตำนานที่มีอิทธิพลครอบงำเหนือจิตใจคนไทย คือ ตำนานอุรังคธาตุ หรือตำนานพระธาตุพนม ซึ่งเนื้อหาโดยสรุปมีว่า พระอรหันต์ทั้ง ๕ หลังจากร่วมกันซ่อมอุรังคธาตุแล้วได้บันทึกเหตุการณ์ตั้งแต่เริ่มสร้างพระธาตุ โดยจารหรือจารึกใส่ลานทองที่นครสาเกต ๑๐๑ (ภาษาโบราณอ่านว่า สิบเอ็ดประตู) ต่อมาผู้นำไปอินเดีย ในยุคนี้พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเผยแพร่พระพุทธศาสนาได้นำไปไว้ในโลหะปราสาท ซึ่งพระยาอภัยภูฏคามณีสรางขึ้นที่เกาะลังกา เมื่อพระมหาพุทธโฆษาจารย์ไปลังกาจึงได้คัดลอกจำลองใส่ลานทองมาไว้ที่เมืองอินทปัตฐนคร (กัมพูชา) เป็นเวลาช้านาน (จรัส พยัคฆราชศักดิ์, ๒๕๓๔.)

เมื่อพระยาโพธิสราชนครองราชสมบัตินครหลวงพระบาง (พ.ศ. ๒๐๗๓-๒๑๐๓) ได้นำนางในนครอินทปัตฐเป็นบาทบริจาริกา พระบิดาของนางได้ถวายนิทานพระธาตุแก่พระองค์ และคงจะมีการ “ทำบุญสร้างหนังสือ” คือคัดลอกกันมาอีกหลายชั่วคน โดยจารลงในใบลานเป็นตัวหนังสือธรรมและไทยน้อย จนกระทั่งตกมาถึงหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งได้จากเพชรบูรณ์ เป็นเรื่องพระธาตุพนมโดยย่อ อีกฉบับหนึ่งกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมมอบให้หอสมุดแห่งชาติ ในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ เรียกชื่อว่า อุรังคธาตุ เป็นหนังสือผูกใบลานรวม ๗ ผูก หนังสือผูกเรื่องอุรังคธาตุนี้มีคุณค่าต่อการศึกษาถึงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของอาณาจักรเวียงจันทน์ออกของแหลมทองได้มาก ถึงแม้ว่าจารึกภายหลังเหตุการณ์ที่เป็นจริงบ้าง ตลอดจนมีนิยายปรัมปราประกอบอยู่ด้วย แต่ก็อาจวิเคราะห์หาคำมูลข้อเท็จจริงได้ไม่น้อย (จรัส พยัคฆราชศักดิ์, ๒๕๓๔ อ้างแล้ว)

ตำนานอุรังคธาตุมีหลายกัณฑ์ และตำนานพระธาตุพนมอยู่ในกัณฑ์ที่ ๑ ซึ่งเป็นเรื่องการกำเนิดของแม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง เริ่มตั้งแต่หนองแสในมณฑลยูนนาน ของจีน แล้วพรรณนาถึงบ้านเมืองในสมัยโบราณ จนถึงสมัยสร้างพระธาตุพนม ดังตำนานที่สุจิตต์ วงษ์เทศ ได้คัดลอกโดยจัดย่อหน้าเสียใหม่เพื่ออ่านสะดวก (ตำนานอุรังคธาตุ อ้างใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, ๒๕๔๓) ดังนี้

ยังมีนาค ๒ ตัว เป็นมิตรสหายกันอยู่ในหนองแส ตัวหนึ่งชื่อ พินทโยนกวดินาค เป็นใหญ่อยู่หัวหนอง อีกตัวหนึ่งชื่อ ธารมุลนาค เป็นใหญ่อยู่ท้ายหนอง กับด้วย ชีวายนาค ผู้หลานนาคทั้งสองได้ให้ความสัตย์ไว้ซึ่งกันและกันว่า ถ้าหากมีสัตว์ตัวใดตัวหนึ่งมาตกที่หัวหนองก็ดี ตกที่ท้ายหนองก็ดี เราทั้งสองรักกันด้วยอาหารการเลี้ยงชีวิต เราทั้งสองจงเอาเนื้อสัตว์นั้นๆ มาแบ่งปันแก่กัน เพื่อเลี้ยงชีวิต แล้วตั้งชีวายนาคผู้เป็นหลานของเราให้เป็นสักขีแก่เราทั้งสอง เมื่อนาคทั้งสองให้สัตย์ปฏิญาณแก่กันดังนั้นแล้ว ต่างก็กลับสู่ที่อยู่ของตน

ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง ยังมีช้างสารตัวหนึ่งตกลงที่ท้ายหนอง ธารมุลนาค จึงเอาเนื้อสัตว์นั้นมาแบ่งปันออกเป็น ๒ พุด เอาไปให้พินทโยนกวดินาคพุดหนึ่ง อีกพุดหนึ่งตัวเอาไว้บริโภค

อยู่ต่อมาอีกสองสามวัน มีเขม้นตัวหนึ่งมาตกลงที่หัวหนอง พินทโยนกวดินาคก็เอาเนื้อสัตว์นั้นมาแบ่งออกเป็น ๒ พุด เอาไปให้ธารมุลนาคพุดหนึ่ง

ธนะมุลนาคบริโศกไม่พออ้อม แต่บังเอิญมองไปเห็นชนเหม้นยาวแค่ออก ก็บังเกิดมีความ
โกรธขึ้น นำเอาชนเหม้นนั้นไปให้ชีวานาคผู้เป็นหลานดู จึงกล่าวขึ้นว่าคำสัตย์ปฏิญาณของเรา
กับพินทโยนกวดินาคนั้นจะขาดจากกันเสียแล้ว เมื่อเราได้ช้างสารมาเป็นอาหารครั้งนั้นเราก็นำ
เนื้อนั้นแบ่งเป็น ๒ พุด เอาไปให้พินทโยนกวดินาคพุดหนึ่ง เราเอาไว้บริโศกพุดหนึ่ง บริโศกพอ
อ้อม ถึงแม้ชนก้พอดานนั้น นี่เราเห็นว่าเหม้นนี้จะใหญ่โตยิ่งกว่าช้างสารนัก ชนก้โตยาวแค่ออก
เหตุใดพินทโยนกวดินาคจึงให้เนื้อแก่เราน้อยเช่นนี้ เราบริโศกก็ไม่อ้อม

ตั้งแต่นั้นมา นาคทั้งสองก็เกิดทะเลาะวิวาทกัดกันขึ้นในหนอง เป็นเหตุให้น้ำขุ่นมัวไป
สิ้นทั้งหนอง สัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในหนองนั้นตายกันสิ้น

เทวดาที่เป็นใหญ่อยู่ในที่นั้นว่ากล่าวห้ามปราม นาคทั้งสองก็มีได้เชื่อฟัง จึงนำความขึ้น
ไปไหว้พระอินทร์ฯ ได้ทราบเหตุในเหตุนี้ๆ จึงใช้ให้วิสุกรรมเทวบุตรลงมาขับไล่ นาคทั้งสองให้
ออกไปเสียจากหนองนั้น

เมื่อนาคทั้งสองได้ยินคำบอกเล่าดังนั้น ก็วัดเหวี่ยงกัดกันออกหนีจากหนองนั้นไปด้วยอก
ดินก็ลึกเป็นคลอง

ชีวานาคเห็นดังนั้นจึงได้ช่วยควักให้เป็นแม่น้ำออกไปตามคลองอกแห่งนาคทั้งสองนั้น
แม่น้ำนั้นจึงเรียกชื่อว่า อรุณคันทิ ฝ่ายโลกเรียกว่า แม่น้ำอู

ส่วนพินทโยนกวดินาคจึงได้ช่วยควักให้เป็นแม่น้ำออกไปทางเมืองเชียงใหม่ เรียกชื่อว่า
แม่น้ำพิงและเมืองโยนกวดินคร ตามชื่อนาคตัวนั้น

ส่วนผียักษ์ ผีเปรตเห็นสัตว์ทั้งหลายในน้ำหนองเสตายนานนักเป็นต้นว่า จีแซ่ เขี้ย เต่า
จึงพากันมาชุมนุมกันอยู่ในที่นั้น

ครั้งนั้น นาคทั้งหลายมีสุวรรณนาค พุทโธธปาปนาค ปัพพารนาค สุกขรนาคและหัตถิศรี
สัตตนาค เป็นต้น อยู่ในหนองน้ำนั้นไม่ได้ ด้วยเหตุว่าน้ำนั้นขุ่น จึงขึ้นมาอาศัยอยู่ตามริมน้ำที่นั้น

ผีทั้งหลายเห็นว่านาคเหล่านั้นหวงแหนและจักมาชิงกินกับเขาด้วย ผีเหล่านั้นจึงกระทำ
ให้เป็นอันตรายแก่นาคเหล่านั้นด้วยประการต่างๆ ลางตัวก็ตายไป ถึงแม้เงือกงูก็จั้นเดียวกัน

สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นจึงพากันหนีออกไปตามแม่น้ำอรุณคันทิไปเที่ยวแสวงหาที่อยู่สี่
สางทั้งหลาย นาคและงูทั้งหลายเหล่านั้นจึงล่องหนีไปตามแม่น้ำของ

ทางใต้ศรีสัตตนาคนั้นอยู่เสมอด้วยดอยนั้นทังรี

สุวรรณนาคนั้นอยู่ปู้เวียน พุทโธธปาปนาคนั้นก็ช่วยควักไปเกลื่อนพังทลายเป็นหนองบัว
บาน แล้วก็อยู่ ณ ที่นั้น

นอกจากนั้นตัวใดปรารถนาอยู่ที่ใดก็ไปอยู่ ณ ที่นั้น ส่วนเงือกงูทั้งหลายก็อยู่เป็นบริวาร
แห่งนาคนั้นทุกแห่ง

ส่วนปัพพารนาค ช่วยควักหนีไปอยู่ที่ภูเขาลวง ส่วนพญาเงือกตัวหนึ่งกับพญางูตัวหนึ่ง
ไม่ต้องการอยู่ปะปนด้วย จึงช่วยควักออกไปเป็นแม่น้ำอันหนึ่งมีนามว่า แม่น้ำจิม หรือ เงือกงู ก็
เรียก

ส่วนสุขุขรนาค และหัตถินาค (แก้ไข สุจิตต์ วงษ์เทศ, ๒๕๔๓ ที่เขียนเป็น ส่วนสุขุขรนาคหัตถิ-ผู้เขียน) นั้นอยู่เวินหลอด

พวกนาคที่กลั้วผิย้งกว่านาคทั้งหลายเหล่านั้นพากันไปสูที่อยู่ธนะมูลนาคไต้ดอยกับปนคิริ คือ ภูกำพรำ ซึ่งประดิษฐานพระธาตุพนมทุกวันนี้ หนีไปจนถึงน้ำสมุทร แต่นั้นไปเรียกว่าน้ำลีผิ

น้ำที่อยู่แห่งธนะมูลนาคนั้นไหลว่างเสีย ธนะมูลนาคจึงคู้ควักเป็นแม่น้ำออกไปถึงเมืองกรุงทนคร แม่น้ำนั้นจึงได้เรียกชื่อว่า แม่น้ำมูลนที ตามชื่อนาค

ชีวานาคตัวนั้นก็คู้ควักจากแม่น้ำมูลนทีออกไปเป็นแม่น้ำอ้อมเมืองพระยาสมุทรทุกที่กินเมืองหนองหานหลวง พร้อมทั้งเมืองขุนขอม นครหนองหานน้อย ตลอดขึ้นไปถึงเมืองกรุงทนคร แต่นั้นมา แม่น้ำนั้นจึงได้ชื่อว่า แม่น้ำชีวานที

แม้ตำนานอุรังคธาตุจะดูเหมือนเป็นเรื่องปรัมปราไปบ้างสำหรับคนและระบบความเชื่อในสังคมและสภาพการณ์ปัจจุบัน แต่อย่างน้อยก็พอได้เค้าที่มาของชื่อ “แม่น้ำชี”

๔.๒ ลุ่มน้ำชีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงยุคอารยธรรมเขมร

แม่น้ำชีเป็นแม่น้ำสายที่ยาวที่สุดของประเทศ คือประมาณ ๗๔๑ กิโลเมตร (สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ๒๕๔๘) บางแห่งก็ยาวถึง ๗๖๕ กิโลเมตร (จารุวรรณ ธรรมวัตร, ๒๕๔๓) นอกจากจะเป็นแหล่งน้ำอันเป็นคุณลักษณะที่ดึงดูดให้ผู้คนต่างเข้ามาตั้งบ้านเรือนแล้ว แหล่งน้ำชียังให้ความอุดมสมบูรณ์แก่พื้นที่ลุ่มน้ำ นี่คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้กลุ่มคนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งรกราก ตั้งหลักปักฐานจากทุ่งสู่ร่น ต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

มีชนชาติต่างๆ ผลัดเปลี่ยนเข้ามาตั้งรกรากในลุ่มน้ำชีไม่ขาดสาย นับแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็มีเมืองโบราณปรากฏร่องรอยสิ่งก่อสร้างบนผิวดินอยู่เป็นอันมาก การตั้งถิ่นฐานมีขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๕-๑๕ (วีระสิทธิ์ ชูแสงทอง. อ้างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘) และบ้านเมืองที่พัฒนาขึ้นเป็นรัฐในระยะแรกๆ อาจเกิดขึ้นทางบริเวณลุ่มน้ำชี ตั้งแต่บริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ยโสธรลงมาถึงอุบลฯ ก็เป็นไปได้ เพราะบริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งที่พบโบราณสถานและโบราณวัตถุที่เนื่องด้วยอารยธรรมอินเดียเก่าแก่กว่าบริเวณอื่น นับแต่เสมาหินที่มีการสลักภาพสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ทางพระพุทธศาสนา ศิลาจารึกภาษาสันสกฤต ทับหลังและชิ้นส่วนของปราสาทสมัยก่อนเมืองพระนคร พระพุทธรูปและเทวรูปรุ่นเก่า เป็นต้น (ศรีศักร วัลลิโภดม. อ้างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘)

บ้านหรือรัฐแรกเริ่มในยุคต้นประวัติศาสตร์เกิดขึ้นในบริเวณจังหวัดยโสธรและอุบลราชธานีก่อนที่อื่นๆ จากภาพถ่ายทางอากาศพบว่า ชุมชนเมืองโบราณมักตั้งเรียงรายอยู่ในลุ่มแม่น้ำมูลและชีเป็นหลัก และเป็นที่สังเกตว่าบริเวณแม่น้ำมูลจะมีความหนาแน่นของชุมชน

มากกว่าในบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ส่วนลักษณะรูปทรงของเมืองโบราณแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ ๑. เมืองที่เกี่ยวเนื่องกับอารยธรรมมอญ (ทวารวดี) ซึ่งมักมีรูปทรงไม่สม่ำเสมอ โดยมากมักเป็นรูปไข่หรือวงกลม มักมีกำแพงล้อมรอบ ๒ ชั้น หรือมากกว่านั้นและเมืองส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มใกล้แม่น้ำ เพื่อชักน้ำเข้ามาเก็บไว้ในคูเมือง รวมทั้งป้องกันข้าศึกศัตรู ๒. เมืองที่เกี่ยวเนื่องกับอารยธรรมเขมรมักจะมีลักษณะเป็นรูปทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้าอย่างชัดเจน ซึ่งน่าจะมีความสัมพันธ์กับระบบความเชื่อทางด้านศาสนาเกี่ยวกับคติของจักรวาล นอกจากนี้แล้วยังปรากฏว่าในอารยธรรมเขมรได้นิยมการสร้างสระเก็บน้ำ ที่เรียกว่า “บาราย” ควบคู่ไปกับการสร้างเมืองหรือใกล้กับแหล่งชุมชน (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว. อ่างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘)

นอกจากเมืองโบราณแล้วยังมีโบราณวัตถุอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าเป็นของที่มีปรากฏเฉพาะในภาคอีสานก็คือเสมาหิน คนในภาคอีสานโบราณในสมัยแรกนับถือพระพุทธศาสนาไม่มีใครนิยมสร้างสถูปเจดีย์ขึ้นบูชา ส่วนมากจะปักเสมาหินรอบๆ เนินดินหรือบนเนินดินที่กำหนดให้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แทน ส่วนเหตุที่พบประเพณีการปักหินตั้งในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีก็เพราะเป็นเขตที่มีการติดต่อกับภายนอกสะดวก ชุมชนที่อยู่ในบริเวณนี้มีการติดต่อสัมพันธ์กันเองในขณะเดียวกันก็มีโอกาสรับหรือแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับภายนอกได้ (ศรีศักร วัลลิโภดม. อ่างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘)

ภาคอีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๙ ตกอยู่ใต้อิทธิพลทางศิลปวัฒนธรรมแบบทวารวดีและขอม เพราะได้พบโบราณสถาน โบราณวัตถุทั้ง ๒ แบบกระจายอยู่ทั่วไปในภูมิภาคนี้ และพบว่า ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๔ คนในดินแดนภาคอีสานนับถือศาสนาพุทธ (ธวัช ปุณโณทก. อ่างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘) พอถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ขอมกับจามปา (ซึ่งอยู่บริเวณตอนใต้ของญวน) มีสาเหตุขัดแย้งกันทางการเมือง ทำให้ขอมต้องขยายอำนาจมาทางภาคอีสาน เพื่อใช้เป็นกำลังคนและเสบียงอาหารสนับสนุนด้านการทำสงคราม ขอมจึงได้เข้ามามีอิทธิพลทางการเมือง การปกครองในตอนล่างของภูมิภาคนี้ (ธีรชัย บุญมาธรรม อ่างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘)

และระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ เป็นช่วงที่อีสานได้รับอิทธิพลขอมสมัยพระนคร ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม สภาพความเป็นอยู่และการดำรงชีวิตของชุมชนโบราณในแถบนี้อย่างมาก ได้พบร่องรอยวัฒนธรรมในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พุทธศตวรรษที่ ๑๘) บนผืนแผ่นดินภาคอีสานเป็นจำนวนมาก แสดงถึงร่องรอยความสัมพันธ์กับอาณาจักรเขมรมากยิ่งกว่ายุคสมัยใดๆ (วีระสิทธิ์ ชูแสงทอง. อ่างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘) อย่างไรก็ตามเมื่อสิ้นรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๖๑) แล้วอิทธิพลขอมเขมรในภาคอีสานก็ค่อยๆ เสื่อมลง การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองนี้เป็นเหตุการณ์ที่สอดคล้องกับการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัยของพ่อขุนศรีนาวนำถุม เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๑๗๖๑ และอาณาจักรล้านนาของพ่อขุนมั่งรายในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ (ไพฑูรย์ มีกุล. อ่างใน ดารารัตน์

เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘) รวมทั้งการก่อตัวของอาณาจักรล้านช้างในลุ่มแม่น้ำโขง ส่วนชุมชนโบราณขนาดใหญ่ในเมืองต่างๆ ก็ปรากฏว่าค่อยๆ เสื่อมสูญไป มีการถูกทิ้งร้างเหลือเป็นแต่เพียงชุมชนเล็กๆ กระจัดกระจายไป (วิระสิทธิ์ ชูแสงทอง. อ้างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘)

และในระยะเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมา บริเวณพื้นที่ภาคอีสานเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่โดยเฉพาะจากการรับอิทธิพลของของอารยธรรมแบบลุ่มแม่น้ำโขง

๔.๓ การเคลื่อนตัวของชนชาติตระกูลลาว-ไทย

ความเป็นมาของกลุ่มชาวลาวหรือกลุ่มคนไทยเริ่มกันที่สมัยที่ชนชาติลาวหรือไทยยังอยู่ร่วมกัน คือ รัชสมัยขุนบรม หรือขุนบรมราชาธิราช หรือบางแห่งเรียก ขุนบุญม (สีหุย สุวันนะสี, ๒๕๓๙) แห่งนครหนองแส

ขุนบรม หรือขุนบรมราชาธิราช หรือขุนบุญม วงศ์กษัตริย์ลาว เสวยราชสมบัติในนครหนองแสสืบต่อจากพระเจ้าโลเส็ง ลงมาเป็นองค์ที่ ๔ ซึ่งขุนบรมราชาธิราชตามพงศาวดารจีนเรียกว่า “ฟีล่อโก๊ะ” เป็นกษัตริย์ที่กล้าหาญแผ่ขยายอาณาเขตของหนองแสให้กว้างขวาง ขุนบรมประทับอยู่หนองแสทรงเห็นว่าประเทศจีนมีกำลังแข็งแกร่งและเคยยกกองทัพมาเบียดเบียนนครหนองแสอยู่เสมอ

ขุนบรมมีโอรสที่ประสูติจากพระนางยมพาลา เอกอัครมเหสีและพระนางเอ็ดแดง เทวีชาย มีพระนามปรากฏอยู่ ๗ องค์ และในหนังสือเมืองล้านช้างกล่าวไว้ว่า ขุนบรมได้ส่งโอรสทั้งเจ็ดได้ปกครองเมือง ๗ เมือง ดังนี้ คือ ๑. ขุนลอ ครองเมืองล้านช้าง ๒. ผาล่าน ครองเมืองต้าหอ (หอแต) ๓. ท้าวจุสง ครองเมืองจุลณี (เมืองญวน) ๔. ท้าวคำผิง (คำฟอง) ครองเมืองโยนก (ล่านนา) ๕. ท้าวอิน ครองเมืองล่านเพีย (อยุธยา) ๖. ท้าวกม ครองเมืองหล้าคำม่วน และ ๗. ท้าวเจือง ครองเมืองปะกั้น เชียงขวาง ขุนบรมเสวยราชสมบัติในนครหนองแสจนถึง พ.ศ. ๑๒๙๓ ก็เสด็จสวรรคต รวมพระชนมายุได้ ๕๓ ชันษา (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๖.)

พงศาวดารจีนซี (ยี่จื๊อซี) (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๖.) กล่าวว่า เมื่อขุนบรมสวรรคต โอรสองค์ที่ ๑ ขุนลอ (ฟีล่อโก๊ะ) ได้ปกครองนครหนองแสต่อมา

ขุนลอมอบราชสมบัติให้กับอี่เม่าซิน ซึ่งเป็นโอรสของท้าวผาล่านครอบครองนครหนองแสต่อมา ส่วนพระองค์ก็เสด็จกลับนครกาหลง ราชอาณาจักรหนองแสเจริญรุ่งเรืองสืบมาจนกระทั่ง นับแต่สมัยพระเจ้าสิริบุญมีกษัตริย์ลาวปกครองต่อมาอีก ๑๓ พระองค์ คิดเป็นเวลา ๒๕๕ ปี

ต่อจากนั้นก็มีการช่วงศักราชที่มีเชื้อชาติผสมกับจีน ประเพณีแบบแผนของลาวหนองแสจึงเปลี่ยนแปลงไปตามแบบจีน จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ พวกมองโกล คือ ราชวงศ์หงวนได้ตีเอาจีนได้ทั้งหมด แล้วขยายอำนาจตีเอาหนองแสได้ แล้วราชอาณาจักรหนองแสก็ตกเป็นของจีนนับแต่นั้น (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๖.)

งานศึกษาของสีหุย สุวันนะสี (สีหุย สุวันนะสี, ๒๕๓๙) การส่งลูกชายทั้งเจ็ดไปครองเมืองต่างๆ ทางภาคใต้หรือในดินแดนสุวรรณภูมิหรือแหลมทองเป็นเพราะว่าในเวลานั้นอำนาจขอมกำลังเสื่อม และว่าการที่ขุนบรมส่งลูกไปครองเมืองนั้น บางเมืองก็มีชื่อเมืองของตน หากแต่เป็นการส่งกองทัพเข้ายึดครองเขตแดนของขอม ดังเช่นในระหว่างปี ค.ศ. ๗๕๗ (พ.ศ. ๑๓๐๐)

ขุนลอ ลูกชายคนแรกของขุนบรมได้ยกทัพลงมาตามแม่น้ำโขงและนำทัพเข้าตีทัพของขอมวงศ์ขุนชาว คือ ท้าวกันฮาง และชิงเอาเมืองชาวได้ และขอมก็แตกไปทางหลวงน้ำทา เมื่อชิงเมืองชาวได้ ขุนลอก็ปกครองเมืองโดยใช้ชื่อว่า ขุนชาวตามชื่อเดิมของขอม และราชวงศ์ของขุนลอปกครองเมืองชาวสืบต่อกันถึง ๑๔ ขุน ก่อนจะเปลี่ยนจาก “ขุน” มาเป็น “ท้าว” จนกระทั่งถึงพญาล้าง หรือล้างริราช บางแห่ง (สีหุย สุวันนะสี, ๒๕๓๙ อ้างใน หนังสือขุนบูลม) ว่า ท้าวฟ้าเงี้ยว ก่อนจะถึงสมัยของพญาสุวรรณคำผาง ซึ่งเป็นปู่ของพระเจ้าฟ้างุ้มมหาราช ต้นกษัตริย์ล้านช้าง ซึ่งนับจากสมัยขุนลอถึงสมัยการปกครองของท้าวล้าง คือ พ.ศ. ๑๘๑๔ รวมระยะเวลาถึง ๕๑๔ ปี

สมัยพระเจ้าฟ้างุ้มล้าธรรณี

พระเจ้าฟ้างุ้มหรือพระยาฟ้าล้าธรรณี เป็นกษัตริย์ที่รวบรวมแผ่นดินล้านช้างได้เป็นหนึ่งเป็นครั้งแรก เนื่องจากในสมัยก่อนหัวเมืองลาวได้กระจัดกระจายและไม่ขึ้นต่อกัน (สีหุย สุวันนะสี, ๒๕๓๙)

พระเจ้าฟ้างุ้มประสูติเมื่อปีมะโรง จ.ศ. ๖๗๘ (พ.ศ. ๑๘๕๙) เป็นโอรสของพระเจ้าเงี้ยว (ขุนผิฟ้า) และเป็นหลานของพระยาสุวรรณคำผาง กษัตริย์องค์ที่ ๒๒ ของวงศ์ขุนลอ) ได้ครองราชย์ในนครเชียงใหม่และเมืองต่างๆ ได้แก่ เมืองปากกบ (สันนิษฐานว่าเป็นเมืองที่อยู่ปากน้ำชีบรรจบกับน้ำมูล ทางทิศตะวันตกของจังหวัดอุบลราชธานี (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๖.) เมืองกะบอง (โคตรบูรณ หรือมรุกขนคร อยู่ทางทิศตะวันตกของธาตุพนม) เมืองพญาจำปา เมืองพญาจีน เมืองพญาจาม เมืองพญาดอนชะแด เองพญาชะนัง เมืองพญาซุงและเมืองพญาโสก (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๖.) และเมืองอื่นๆ

พระเจ้าฟ้างุ้มได้ครองราชย์ถึงปี ค.ศ. ๑๓๖๘ (พ.ศ. ๑๙๑๑) พระนางแก้วเกงยา เอกอัครมเหสีได้สิ้นพระชนม์ ทำให้พระองค์เสียพระทัยเป็นอันมาก จนไม่ได้เอาใจใส่ในกิจการบ้านเมือง ทำให้ประชาราษฎร์ได้รับความเดือดร้อน เสนาอำมาตย์ทั้งปวงจึงบังคับให้สละราชสมบัติและเนรเทศไปอยู่ที่เมืองน่าน และสวรรคต ณ ที่นั่นในปี ค.ศ. ๑๓๗๓ หรือ พ.ศ. ๑๙๑๖ (สีหุย สุวันนะสี, ๒๕๓๙) รวมเวลาครองราชย์ ๒๑ ปี

ในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม อาณาจักรล้านช้างเริ่มมั่นคง และเริ่มรุกเข้าสู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง โดยเสด็จลงไปตีเอาเมืองร้อยเอ็ด

หัวเมืองภาคอีสานของประเทศไทยนับแต่เมืองหนองคายลงไปถึงเมืองร้อยเอ็ด แต่ก่อนเป็นหัวเมืองขึ้นของประเทศเขมร ต่อมาได้ตกเป็นเมืองขึ้นของไทย-ในสมัยของขุนรามคำแหง ระหว่าง ค.ศ. ๑๒๘๔ (พ.ศ. ๑๘๒๗) ต่อมาเมืองสุโขทัยของขุนรามคำแหงหมดอำนาจลง และพระเจ้าอู่ทองได้ตั้งเมืองศรีอยุธยาขึ้นในปี ค.ศ. ๑๓๕๐ (พ.ศ. ๑๘๙๓) (ก่อนพระเจ้าฟ้างุ้มขึ้นเสวยราชย์เพียง ๓ ปี) แขวงเมืองร้อยเอ็ด จึงตกเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยาด้วย ฉะนั้น พระเจ้าฟ้างุ้มจึงลงไปตีเอาเมืองร้อยเอ็ดอีก ดังจะกล่าวต่อไป

ในคราวนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้างุ้มมหาราชหยุดประทับเลี้ยงไพร่พลอยู่นครเวียงจันทน์พอสมควรแล้ว ก็ทรงกำหนดการลงไปตีเอาประเทศล้านเพีย คือกรุงศรีอยุธยา พระองค์จึงทรงแต่งตั้งให้หมื่นแก้วกับหมื่นกะบองเป็นทัพหน้า พระยาเมืองขวาเป็นปีกขวา พระยาเมืองซ้ายเป็นปีกซ้าย ให้หมื่นจันเป็นทัพหลัง รวมพลได้ ๒๘,๐๐๐ คน ช้าง ๕๐๐ ตัว เสด็จยกทัพออกจากเวียงจันทน์ไปทางบึงพระงาม ตีเอาบึงพระงามได้

แล้วยกเลยเข้าตีเอาเมืองร้อยเอ็ด จับพระยาเจ้าเมืองขังไว้ จึงแต่งให้กองทัพแยกย้ายออกหาตีเอาเมืองเล็กเมืองน้อยได้อีกหลายเมือง คือ เมืองรพระสาด เมืองพระสะเซียน เมืองพระลิง เมืองพระนาราย เมืองพระนาเทียน เมืองเซะมาด เมืองสะพังสีแจ เมืองโพนผิงแดด จับเอาเจ้าเมืองเหล่านั้นมาขังไว้ที่เมืองร้อยเอ็ดหมดแล้ว จึงส่งราชสาส์นไปหาพระรามาริบัติ อู่ทอง เจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาว่า “จักรบหรือจะว่าประการใด”

พระรามาริบัติอู่ทองได้ทราบพระราชสาส์นตั้งนั้นมีความหวั่นกลัว จึงตอบพระราชสาส์นกลับมาว่า “เราหากเป็นพี่น้องกันมาแต่ขุนบรมนั้นเทียว เจ้ายากได้บ้านได้เมืองให้เอาแต่เขตแดนดงสามเส้า (ดงพระยาไฟ) ถึงภูพระยาพ้อและแดนเมืองนครไทยเป็นหลักเถิด อนึ่งข้าฯ จักส่งน้ำอ้อย น้ำตาลทุกปี อนึ่ง ลูกหญิงข้าฯ ชื่อนางแก้วลอดฟ้า ก็โตแล้ว จักส่งไปให้ “ปัดเสื้อปูหมอน” แก่เจ้าฟ้าแล” ดังนี้แล้ว พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา จึงแต่งราชบรรณาการมาถวาย คือ ช้างพลาย ๕๑ ตัว ช้างพัง ๕๐ ตัว ทองคำสองหมื่น เงินสองหมื่น นอแสนอัน และเครื่องบรรณาการอื่นๆ อีกอย่างละร้อย สมเด็จพระเจ้าฟ้างุ้มจึงไม่เสด็จลงไปตีกรุงศรีอยุธยา เวลานั้นพระองค์จะได้กระทำพิธีปฐมกรรม ประหารชีวิตเจ้าเมืองที่จับได้นั้นทั้งหมด เพื่อเป็นการฉลองชัยปราบดาภิเษก ความนี้รัลือไปถึงพระมหาปาสมันตเถรเจ้า ตนเป็นอาจารย์พระเถระจึงมาขอ บิณฑบาตชีวิตเจ้าเมืองเหล่านั้นไว้ (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๖.)

๔.๓.๑ การเข้ามาในเขตลุ่มน้ำชีของชาวลาวในพุทธศตวรรษที่ ๒๐

การยกทัพผ่านและเข้าตีชิงเอาดินแดนที่เป็นภาคอีสานเป็นครั้งคราวในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม (พ.ศ. ๑๘๙๖-๑๙๑๖) ซึ่งทำให้มีครัวลาวเดินทางข้ามแม่น้ำโขงติดตามกองทัพบ้างแล้ว ซึ่งในรัชกาลต่อมา คือ รัชกาลของพระยาสามแสนไทย (๑๙๑๖-๑๙๕๙) ตรงกับรัชกาลของ

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) ของอยุธยาได้อาณาจักรลาวได้ขยายมาครอบคลุมบางส่วนของพื้นที่ที่เป็นภาคอีสานของไทยแล้ว

ศรีศักร กล่าวว่า ข้าพเจ้าคิดว่าในรัชกาลของพระยาสามแสนไทยนี้เองที่เป็นเวลาที่คนลาวเริ่มเข้ามาตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองในอีสาน ในบางแห่งก็ปะปนกับชาวพื้นเมืองเดิมที่มีมาก่อนแล้ว ในบางแห่งก็ตั้งหลักแหล่งขึ้นใหม่ ซึ่งทั้งนี้คงรวมถึงการเข้าไปตั้งหลักแหล่งในบริเวณที่เคยเป็นบ้านเป็นเมืองมาแล้ว แต่ได้ถูกทิ้งให้ร้างไป (ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๓๓.)

แต่อย่างไรก็ตาม สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. ระบุว่า ไม่พบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานระดับเมืองในกลุ่มน้ำชี แต่มีการตั้งถิ่นฐานในเขตริมแม่น้ำโขง กลุ่มแม่น้ำสงครามและลำน้ำป่าว (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. อ้างใน สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. ๒๕๔๗.) จากการที่เจ้าฟ้าจ๋มได้ยกทัพเข้าตีเอาเมืองต่างๆ ชาวลาวจึงอพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณแถบกลุ่มแม่น้ำโขง คือ บริเวณเมืองปากห้วย เมืองเชียงคาน เมืองโคตรบองและเมืองหนองบัวลำภู (รต.อ. วีรชัย โสภวานันท์ ,๒๕๔๖)

สมัยพระเจ้าฟ้าจ๋มได้รวบรวมอาณาจักรเป็นปึกแผ่นจนถึงสมัยของพระวรวงศาธรรมิกราช (พ.ศ.๒๑๔๖-๒๑๖๕) ช่วงเวลาประมาณ ๒๔๕ ปี เป็นช่วงระยะเวลาที่ล้านช้างได้แผ่ขยายอำนาจทางการเมืองครอบคลุมดินแดนกลุ่มน้ำโขง และเริ่มรับวัฒนธรรมจากอาณาจักรล้านนา และต่อมาหลังปี พ.ศ. ๒๑๐๖ ก็มีศึกกับพม่าเป็นระยะๆ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๑๑๗ ล้านช้างก็ตกเป็นของพม่า ในรัชกาลพระสุมังคลไอยโกโฬริสัตรี (สีลา วีระวงส์. อ้างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘) จนถึงรัชกาลพระวรวงศาธรรมิกราชจึงประกาศเป็นอิสระไม่ยอมขึ้นกับพม่า ภายหลังจากที่อาณาจักรล้านช้างหลุดพ้นจากอำนาจของพม่าแล้ว ปรากฏว่าเหตุการณ์ในอาณาจักรล้านช้างกลับไม่สงบ เนื่องจากมักจะเกิดการแย่งชิงอำนาจกันอยู่เสมอๆ โดยเฉพาะหลังจากรัชกาลเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช (พ.ศ. ๒๑๘๑-๒๒๓๘) อาณาจักรล้านช้างมีการผลิตเปลี่ยนแผ่นดินมากที่สุด การแย่งชิงอำนาจของกลุ่มพระญาติวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่ล้วนแต่เป็นสาเหตุที่นำไปสู่การแบ่งแยกอาณาจักรและการอพยพผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานแทบทั้งสิ้น (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘.)

หลังรัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช ได้มีการอพยพของกลุ่มชาวลาวเข้าสู่ดินแดนอันเป็นที่ตั้งของภาคอีสานอย่างเป็นกลุ่มเป็นก้อน และมีการเคลื่อนย้ายเข้ามาเป็นระลอก ซึ่งสาเหตุหลักของการอพยพก็เนื่องมาจากการต้องการหนีราชภัย และสาเหตุนี้ก็ยังมียุ่จนกระทั่งสมัยที่ประเทศลาวถูกแบ่งแยกออกเป็น ๓ อาณาจักร

๔.๓.๒ กลุ่มเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก (ท่านราชครูขี้หอม)

หลังสิ้นรัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช (พ.ศ. ๒๒๓๘) อาณาจักรล้านช้างก็กลับเข้าสู่ยุคความวุ่นวายอีก (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘.)

อนึ่ง พงศาวดารลาว. พระราชอาณาจักรลาว. (โดยสีลา วีระวงส์) กระทรวงศึกษาธิการ. ๒๔๙๖. (ภาษาลาว) ระบุปีที่พระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชสวรรคตเป็น ปี พ.ศ. ๒๒๓๓ หรือ จ.ศ. ๑๐๕๒

เมื่อพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช พระเจ้ากรุงเวียงจันทน์เสด็จทิวงคต ขณะนั้นพระองค์ทรงมีพระราชโอรสองค์หนึ่ง ซึ่งยังทรงพระเยาว์ มีพระชนมายุเพียง ๑๓ พรรษา พระนามว่าเจ้าองค์หล่อ และพระมเหสีองค์หนึ่ง (คือพระนางสุมังคลา) ซึ่งกำลังทรงพระครรภ์ได้ประมาณ ๖-๗ เดือน เมื่อพระเจ้าสุริยวงศาเสด็จทิวงคตนั้น พระยาเมืองแสน ซึ่งเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่อยู่ (ในกระทรวงศึกษาธิการ. ๒๔๙๖. พระยาเมืองจันทร์-ผู้เขียน) ได้ชิงราชสมบัติและขึ้นครองราชย์ในกรุงเวียงจันทน์ แล้วจะรับเอาพระนางสุมังคลาไปเป็นมเหสีด้วย แต่พระนางไม่ยินยอม (พระยามหาอำมาตยาธิบดี. อ้างใน ฤทธิ์ ศิริมาตย์/สมหมาย เปรมจิตต์. ๒๕๔๔.)

อนึ่ง พระนางสุมังคลาจะเป็นมเหสีหรือพระธิดาของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชเอกสารยังขัดแย้งกัน (ฤทธิ์ ศิริมาตย์/สมหมาย เปรมจิตต์. ๒๕๔๔.)

การศึกษาของ ฤทธิ์ ศิริมาตย์/สมหมาย เปรมจิตต์. ๒๕๔๔. ระบุอีกว่า เมื่อพระนางไม่ยินยอมเป็นภริยาพระยาเมืองแสนจึงโกรธแค้น คิดจะกำจัดเจ้าองค์หล่อกับพระนางสุมังคลาเสีย เสนาอำมาตย์ผู้หนึ่งซึ่งเป็นฝ่ายเจ้าองค์หล่อจึงพาพระองค์หนีไปอยู่เมืองพานพูน ซึ่งกล่าวกันว่าอยู่ในเขตอำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานีในปัจจุบัน (ในกระทรวงศึกษาธิการ. ๒๔๙๖. ใช้คำว่า พานพูน-ผู้เขียน) ส่วนพระนางสุมังคลาได้เข้าไปพึ่งบารมีท่านพระครูโพนสะเม็ก ซึ่งเวลานั้นท่านได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระยอดแก้ว (สังฆราช-ผู้เขียน) แล้ว ท่านพระครูจึงจัดการให้พระนางไปอยู่ที่ภูสะง้อหอคำ

ต่อมาพระยาเมืองแสนซึ่งได้ขึ้นครองราชย์แล้ว เห็นว่าท้าวพระยาและประชาชนทั่วไปพากันนิยมนับถือท่านพระครูเป็นอันมากเกรงว่าต่อไปภายหน้าท่านพระครูจะแย่งราชสมบัติ จึงคิดแผนการลับกับสมักรพรรคพวก เพื่อทำการกำจัด ท่านพระครูล่วงรู้ในความคิดของพระยาเมืองแสนจึงให้ไปรับเอาเจ้าหน่อขัตติย์ (ระหว่างประทับอยู่ที่ภูสะง้อหอคำนั้น พระนางสุมังคลาได้ให้ประสูติพระราชบุตร ทรงพระนามว่าเจ้าหน่อขัตติย์ (กระทรวงศึกษาธิการ. ๒๔๙๖.-ผู้เขียน) กับพระมารดาจากภูสะง้อหอคำ แล้วชักชวนญาติโยมและสาธุศิษย์รวมกันได้ประมาณ ๓,๐๐๐ เศษ พากันอพยพหลบหนีราชภัย ออกจากนครเวียงจันทน์ไปถึงบ้านจั่วพันลำสมสนุก ซึ่งกล่าวกันว่าอยู่ในเขตอำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคายในปัจจุบัน ท่านพระครูให้เจ้าหน่อขัตติย์กับพระมารดาและพรรคพวกจำนวนหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านจั่วพันลำสมสนุก แล้วท่านพระครูกับพรรคพวกที่เหลือก็พากันเดินทางอพยพต่อไปตามลำน้ำโขง และบางครั้งก็เดินทางตามลำน้ำชี (หรือสาขา) ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง ลี้กเข้าไปในแผ่นดินที่เป็นภาคอีสานตอนบน (ฤทธิ์ ศิริมาตย์/สมหมาย เปรมจิตต์. ๒๕๔๔.)

พระครูโพนสะเม็กก็นำญาติโยมเข้าสู่กรุงอินทปัทนคร (เขมร) จนในที่สุดพระครูได้รับมอบอำนาจการปกครองทั้งด้านศาสนจักรและอาณาจักรจากผู้ครองนครกาลจำปากนาคนบุรีศรี

(นครจำปาศักดิ์) ต่อมาในนครกาลจำปาศักดิ์บุรีศรีได้เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุม ครั้นจะนิ่งเฉยไม่ปราบปรามประชาชนก็จะได้รับความเดือดร้อนมากยิ่งขึ้น แต่ครั้นจะปราบท่านก็ยังคงสมณเพศอยู่ พระครูจึงให้ทูลเชิญเจ้าหน่อขัตติย์ ซึ่งประทับอยู่บ้านจิวพันลำสมสนุกมาเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติที่นครจำปาศักดิ์บุรีศรีทรงพระนามว่า พระเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร

พระเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรได้ทรงแต่งตั้งเจ้านายและขุนนางคนสำคัญไปเป็นเจ้าเมืองปกครองบ้านเมืองในอาณาบริเวณใกล้เคียงแถบนั้น แล้วให้ขึ้นกับนครจำปาศักดิ์ เป็นราชอาณาจักรนครจำปาศักดิ์นั้นคบุรีศรี และขุนนางที่ได้รับการส่งตัวให้ไปปกครองย่านลุ่มน้ำชีก็คือ จารย์แก้ว หรือเจ้าแก้วมงคล โดยรักษาบ้านทุ่ง (ทุ่ง) คือเมืองสุวรรณภูมิ (รักษาเขตแดนฝ่ายเหนือตั้งแต่ “ยางสามต้น อันสามขวาย หลักทอดยอดยาง” (คงจะเป็นแถวเขตแดนทางด้านทิศเหนือของพื้นที่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด โยธธร และอำนาจเจริญในปัจจุบัน) ด้านตะวันออกคือเขาบรรทัดต่อแดนกับญวน (ปัจจุบันเป็นเขตแดนระหว่าง สปป. ลาวกับเวียดนาม) ด้านตะวันตกต่อเขตแขวงเมืองพิมาย ปากลำน้ำกระยุง (ถึงเขตแดนอำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน) (ฤทธิ์ ศิริมาตรย์/สมหมาย เปรมจิตต์. ๒๕๔๔)

๔.๓.๓ กลุ่มจารย์แก้ว

ขอบเขตการปกครองที่จารย์แก้ว หรือเจ้าแก้วมงคลได้รับนั้น จากการศึกษาของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต (สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ๒๕๔๘) ถือว่าเป็นเมืองกลุ่มใหญ่ที่สุดในอีสานกลางหรือลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งเมืองในกลุ่มนี้ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น และบางส่วนของบุรีรัมย์ คือ อำเภอพุทไธสง กับบางส่วนของจังหวัดอุดรธานี คืออำเภอหนองหาน รวม ๖ เมือง คือ เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองหนองหาน เมืองชนบท เมืองขอนแก่น และเมืองพุทไธสง

๔.๓.๓.๑ เมืองสุวรรณภูมิ

เป็นเมืองแรกในกลุ่มจารย์แก้วที่เกิดจากการขยายอำนาจมาทางทิศตะวันตกของอาณาจักรจำปาศักดิ์ ตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๒๖๑ ซึ่งต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๑๕ ได้ย้ายตัวเมืองจากบ้านทุ่ง (ทุ่ง) เพราะดินถูกน้ำกัดเซาะ ไปตั้งเมืองใหม่ที่ตำบลท่าสาร เปลี่ยนชื่อใหม่เป็นเมืองสุวรรณภูมิ (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต. ๒๕๔๘.) และมาขอขึ้นกับกรุงธนบุรี เพราะศูนย์กลางอำนาจของจำปาศักดิ์อ่อนแอลง เจ้าเมืองสุวรรณภูมิในเวลาต่อมาทุกคนได้รับราชทินนามว่า พระรัตนวงศา

๔.๓.๓.๒ เมืองร้อยเอ็ด

เมืองสุวรรณภูมิมีเจ้าเมืองสืบมา ๒ คน คือ จารย์แก้ว เจ้าเมืองคนแรกป่วยถึง

แก่กรรมใน พ.ศ. ๒๒๗๑ เมื่ออายุได้ ๘๔ ปี เจ้าสร้อยศรีสมุทร จึงตั้งท้าวमित บุตรของจารย์แก้ว เป็นเจ้าเมืองคนที่ ๒ จนถึง พ.ศ. ๒๒๙๓ ท้าวमितถึงแก่กรรม ทางจำปาศักดิ์ตั้งท้าวหนัด ซึ่งเป็นอุปฮาดและเป็นน้องท้าวमित เป็นผู้รักษาการณ์เจ้าเมือง ช่วงรักษาการณ์เจ้าเมืองนี้เอง ท้าวหนัดเป็นอาว์ก็มีเรื่องขัดแย้งกับหลานทั้งสอง คือ ท้าวเชียงและท้าวสุน หลานไปขอความช่วยเหลือจากไทย ทางไทยเขาช่วย ท้าวหนัดจึงหนีออกจากเมืองไป พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งท้าวเชียงเป็นเจ้าเมืองคนที่ ๓ ท้าวสุนเป็นอุปฮาด ส่วนท้าวหนัดไปตั้งหลักที่บ้านกุดจอก

ใน พ.ศ. ๒๓๑๘ ท้าวหนัดได้เข้าหาพระยาพรหม พระยากรมท่า ทั้งสองเห็นว่า ท้าวหนัดมีผู้คนบ่าวไพร่ควบคุมอยู่มาก จึงมีใบบอกไปยังธนบุรี ขอตั้งท้าวหนัดเป็นเจ้าเมืองและขอยกบ้านกุ่ม ซึ่งเป็นที่ตั้งเมืองร้อยเอ็ดเก่าเป็นเมือง จึงโปรดฯ ให้ตั้งท้าวหนัดเป็นพระขัติติยวงศา เป็นเจ้าเมือง (เจ้าเมืองคนต่อๆ มาได้รับราชทินนามนี้) ยกบ้านกุ่มเป็นเมืองร้อยเอ็ดตามนามเดิม

๔.๓.๓.๓ เมืองชนบท

การเกิดขึ้นของเมืองชนบทคล้ายกับเมืองร้อยเอ็ด กล่าวคือ กลุ่มผู้ปกครองเมืองไม่ถูกกัน จนใน พ.ศ. ๒๓๓๔ พระรัตนวงศา (ท้าวสุน น้องท้าวเชียง ซึ่งเป็นเจ้าเมืองคนก่อน) ถูกฆาตกรรม ท้าวเพี้ยกรมการจับติดโคตเป็นผู้ต้องสงสัย พิจารณาคดีแล้วรับเป็นสัจว่าเป็นผู้ฆ่าเจ้าเมือง จึงถูกเขียนจนตายอยู่กับชื่อ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงตั้งท้าวอ่อน บุตรพระขัติติยวงศา (หนัด) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดคนแรกเป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิในปีนั้น

ท้าวอ่อนเคยเป็นมหาดเล็กของรัชกาลที่ ๑ แต่เมื่อเป็นเจ้าเมืองชักกำเริบ "ทำการเบียดเบียนข่มเหงราษฎร ทุจริตต่อหน้าที่และเป็นผู้มีภรรยามาก หลงรักภรรยาน้อยจนไม่เป็นอันทำการราชการ ฝ่ายนางแก้วภรรยาหลงขัดใจเหวี่ยงอยู่ก่อนแล้วเห็นได้ที่ จึงได้ลงมากรุงเทพฯ ทำฎีกาทูลเกล้าฯ ถวายกล่าวโทษเจ้าเมืองว่า ประพฤติการทุจริตต่อหน้าที่ กดขี่ข่มเหงราษฎรได้รับความเดือดร้อนต่างๆ จึงโปรดเกล้าฯ ให้หาตัวท้าวอ่อนเจ้าเมืองลงไปแก้คดีที่กรุงเทพฯ พิจารณาความจริงว่า ท้าวอ่อนเป็นผู้ประพฤติการทุจริตต่างๆ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เอาตัวกักไว้ บ้านหนองหลวง" และโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ท้าวโอ๊ะ พี่ท้าวเพ บุตรพระรัตนวงศา (ท้าวเชียง) และเหลนจารย์แก้ว เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. อ้างแล้ว)

ผู้ที่มาตั้งเมืองชนบทคือ เมืองแสน (ท้าวคำพาว) ซึ่งกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่ของเมืองสุวรรณภูมิ ไม่ถูกกับเจ้าเมืองสุวรรณภูมิ (ท้าวอ่อน) เพราะพฤติกรรมที่กล่าวมาแล้วจึงอพยพผู้คนของตน ๓๔๐ คนมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านหนองกองแก้ว ใน พ.ศ. ๒๓๓๕ (จารุบุตร เรื่องสุวรรณ และหม่อมอมรวงศ์วิจิตร. อ้างแล้ว) ขอร้องกับเจ้าเมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาจึงมีใบบอกกราบทูลขอให้เมืองแสนเป็นเจ้าเมือง ขอยกบ้านหนองกองแก้ว (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. อ้างแล้ว) เป็นเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเมืองแสนเป็นพระจันตประเทศ ยกบ้านหนองกองแก้วเป็นเมืองชนบทขึ้นกับเมืองนครราชสีมา (ในเอกสารเขียนชลบทก็มี ชบตก็มี ชลบท หมายถึงเมืองที่มีน้ำอุดม

สมบูรณ์ เมืองนี้ติดกับหนองกองแก้ว ซึ่งเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ มีทางเชื่อมกับแม่น้ำชี ชื่อที่ทรงตั้งตรงตามลักษณะภูมิประเทศของเมือง) และทรงแบ่งพื้นที่ของเมืองสุวรรณภูมิจากตำบลบ้านกู่ทอง (ห่างจากเมืองขอนแก่นไปทางตะวันออก ๑๕ กิโลเมตร) ไปจนถึงหนองกองแก้ว เป็นเขตเมืองชนบท (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. อ้างแล้ว)

๔.๓.๓.๔ เมืองขอนแก่น

พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานได้กล่าวถึงการตั้งเมืองของแก่นว่า "ลุลุศักราช ๑๑๕๙ ปีมะเส็ง นพศก (พ.ศ. ๒๓๔๐) (จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, เดิม วิภาคย์พจนกิจ. อ้างแล้ว) ฝ่ายเพี้ยเมืองแพน บ้านชีโล้น เมืองสุวรรณภูมิ (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, เดิม วิภาคย์พจนกิจ, จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. อ้างแล้ว) เห็นว่าเมืองแสนได้เป็นเจ้าเมืองชนบทก็อยากเป็นบ้าง จึงได้เกลี้ยกล่อมผู้คนได้อยู่ในบังคับสามร้อยเศษ จึงสมัครขึ้นอยู่ในเจ้าพระยา นครราชสีมา แล้วขอตั้งบ้านบึงบอนเป็นเมือง เจ้าพระยานครราชสีมาได้มีใบบอกมายังกรุงเทพฯ จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เมืองแพนเป็นที่พระนครบริรักษ์ (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ประมวล พิมพ์เสน. อ้างแล้ว) เจ้าเมือง ยกบ้านบึงบอนขึ้นเป็นเมืองขอนแก่น (เดิม วิภาคย์พจนกิจ. อ้างแล้ว) บ้านชีโล้นอยู่ในเขตอำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ด แต่พื้นที่ซึ่งขอตั้งเป็นเมืองคือ บ้านบึงบอนริมบึงแก่นนครปัจจุบัน ห่างจากบ้านชีโล้นราว ๑๗๐ กิโลเมตร

เพี้ยเมืองแพน (ท้าวพัน) เดิมเป็นขุนนางอยู่ที่เวียงจันทน์ มีบุตรคนหนึ่งชื่อคำแว่น เป็นภรรยาคนหนึ่งของสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งเป็นแม่ทัพมาตีเวียงจันทน์ ได้ในปี ๒๓๒๒ เมื่อท่านแม่ทัพได้เป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช คำแว่นได้เป็นเจ้าจอมคำแว่นหรือคุณเสือ สนมเอก เพี้ยเมืองแพนจึงเป็นพระสัสสุระ (พ่อตา) ของพระเจ้าอยู่หัว (ร.๑) (บุญยรงค์ นิลวงศ์และสิทธิพร ณ นครพนม. อ้างแล้ว)

เมืองขอนแก่นเป็นเมืองที่ย้ายที่ทำการของเมืองมากที่สุด (ซึ่งในยุคก่อนปฏิรูปการปกครองใช้จวนเมืองเป็นที่ทำการของเมืองและศูนย์กลางของเมือง)

เมืองขอนแก่นเป็นเมืองที่ย้ายที่ทำการของเมืองมากที่สุด (ซึ่งในยุคก่อนปฏิรูปการปกครองใช้จวนเจ้าเมืองเป็นที่ทำการของเมือง) ที่ตั้งเมืองอยู่ที่บึงบอน หรือบ้านเมืองเก่าหลักเมือง (บือบ้าน) อยู่ที่วัดกลาง ๑๒ ปี ต่อมาเมื่อเจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ ๒ พระนครศรีบริรักษ์ (ท้าวคำบัง) บุตรเขยของเจ้าเมืองคนแรก ซึ่งเป็นเจ้าเมืองระหว่าง พ.ศ. ๒๓๔๒ -๒๓๕๒ ถึงแก่กรรม เจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ ๓ คือ พระนครศรีบริรักษ์ (ท้าวคำยวง เป็นเจ้าเมือง พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๗๘) ซึ่งน้องเขยของเจ้าเมืองคนที่ ๒ ได้ตัดสินใจย้ายเมืองขอนแก่นไปอยู่ที่บ้านดอนพันชาติ ในปี ๒๓๕๒

อนึ่ง เมืองขอนแก่นมีการย้ายถึง ๗ ครั้ง โดยครั้งสุดท้ายเกิดจากการที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้กำหนดให้ขอนแก่นเป็นเมืองศูนย์กลางการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และให้พื้นที่กว้างยาวประมาณ ๑ กิโลเมตร เป็นศาลากลางจังหวัดและที่ตั้งหน่วยราชการ จึงย้ายเมืองจากตลาดบางลำพูมาอยู่บริเวณสนามบิน ซึ่งก็คือศาลากลาง

จังหวัดในปัจจุบัน ห่างจากที่เดิมประมาณ ๑.๕ กิโลเมตร แล้วย้ายสนามบินออกไปนอกเมือง
ห่างไป ๖ กิโลเมตร ซึ่งก็คือสนามบินขอนแก่นปัจจุบัน (วีระศักดิ์ บุญหลง. อ้างแล้ว)

จะเห็นว่าเมืองขอนแก่นมีการสร้างเมืองถึง ๘ ครั้ง แต่แม้จะมีการย้ายถึง ๗ ครั้ง
ส่วนมากจะวนเวียนอยู่ใกล้ๆ บึงแก่นนคร ถึง ๔ ครั้ง เพราะตรงนี้ใกล้แหล่งน้ำหลายแห่ง แหล่ง
น้ำเหล่านี้เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ แต่ไม่ค่อยได้ประโยชน์มากนัก ในอดีตเพราะน้ำแห้งในฤดูแล้ง
แต่ผู้ปกครองหลายท่านของเมืองขอนแก่นมีวิสัยทัศน์ดี รู้ว่าจะปรับปรุงแหล่งน้ำเหล่านี้ให้ได้
อย่างไร จึงได้เกณฑ์บ้าง ขอพระราชทานบ้าง มาช่วยปรับปรุงแหล่งน้ำเหล่านี้ ที่สำคัญคือสมัยพระ
นครศรีบริรักษ์ (ท้าวอู่) เจ้าเมืองขอนแก่นคนที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๒๐-๒๔๔๙) ได้เกณฑ์ราษฎรเมือง
ขอนแก่นและเข้าไปเข้ากับกบฏผู้มีบุญ ขุดลอกบึงแก่นนครเอาดินมาถมถนนรอบบึง ทำให้บึงแก่น
นครเก็บกักน้ำไว้ได้ทั้งปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ (ประมวล พิมพ์เสน. อ้างแล้ว)

๔.๓.๓.๕ เมืองพุทไธสง

ตั้งใน พ.ศ. ๒๓๔๒ กลุ่มผู้ก่อตั้งคือ เพี้ยศรีปาก เพี้ยเหล็กสะท้อน เพี้ยไกรสร
เป็นเสนาเมืองสุวรรณภูมิ (สมัยพระรัตนวงศา (อ่อน) เป็นเจ้าเมือง พ.ศ. ๒๓๓๔-๒๓๗๒) คบคิด
กันเกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าเป็นพวกพ้อง แยกออกจากเมืองสุวรรณภูมิไปสมัครขึ้นกับเจ้าพระยา
นครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมามีใบบอกมายังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกมหาราชทรงตั้งเพี้ยศรีปากเป็นพระเสนาสงคราม เจ้าเมือง ยกบ้านหมากเพือง บ้าน
หนองหัวแรด ซึ่งอยู่ริมเมืองพุทไธสงเก่า เป็นเมืองพุทไธสง (ในเอกสารเรียก พุดไธสง)
ขึ้นกับนครราชสีมา

โปรดเกล้าฯ ให้เมืองสุวรรณภูมิ แบ่งพื้นที่ให้เมืองพุทไธสงตั้งแต่ปากลำพังชู
ด้านตะวันตกถึงลำสะแทด (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร. อ้างแล้ว)

๔.๓.๓.๖ เมืองมหาสารคาม

ตั้งใน พ.ศ. ๒๔๐๘ ปลายสมัย ร.๔ พระขัติยวงศา (จันทร์) เจ้าเมืองร้อยเอ็ดเห็น
ว่าประชากรร้อยเอ็ดเพิ่มขึ้นมาก คราวใน พ.ศ. ๒๔๐๒ กรมการเมืองร้อยเอ็ดนำไพร่จากร้อยเอ็ด
ไปสักเลกที่เมืองยโสธร ซึ่งเป็นที่ตั้งกองสักเลก ถึง ๑๓,๐๐๐ คนเศษ ท่านจึงให้ท้าวมหาชัย
(กวด) และท้าวพานทองหรือบัวทอง บุตรอุปฮาดสิงห์ ออกไปสำรวจพื้นที่ตั้งเมืองใหม่ ระหว่าง
กุดนางไยกับบ้านลาด ริมแม่น้ำชี (ห่างกันราว ๘ กิโลเมตร) ท้าวมหาชัยตกลงเลือกพื้นที่ระหว่าง
กุดนางไยกับห้วยคะคาง เพราะเป็นโคกน้ำท่วมไม่ถึง หน้าแล้งก็อาศัยน้ำจากห้วยคะคาง กุดนาง
ไยและหนองกระทุ่มเป็นที่ใช้สอยบริโภคของประชาชน พระขัติยวงศาจึงมีใบบอกไปทาง
กรุงเทพฯ ขอให้ “ตั้งบ้านกุดนางไยเป็นเมือง และให้ตั้งท้าวมหาชัยเป็นเจ้าเมือง ท้าวพานทอง
เป็นอัครฮาด ท้าวไชยวงศา (ฮึง) บุตรพระยาขัติยวงศา (สีลัง) เป็นอรรควงศ์ ท้าวเถื่อน บุตร
พระขัติยวงศา (จันทร์) เป็นอรรคบุตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ร. ๔) ทรงตั้งตาม
เจ้าเมืองร้อยเอ็ดเสนอ ท้าวมหาชัยเป็นพระเจริญราชเดช เจ้าเมืองคนแรก เมืองใหม่นี้ทรงตั้งชื่อ
เมืองว่า มหาสารคาม

พระเจริณราชเดชได้ตั้งเมืองตรงใกล้ๆ กับศาลเจ้าพ่อหลักเมืองในปัจจุบัน การตั้งเมืองก็คือ สร้างจวนเจ้าเมืองและที่พักของกรรมการเมืองใกล้กัน (ศาลากลางมาตั้งครั้งแรกสมัย ร.๕) แต่ตั้งได้ ๖ เดือนก็ย้ายไปใกล้กุตนางไย เพราะบริเวณศาลเจ้าพ่อหลักเมืองขาดแคลนน้ำ (ไฟทूरย์ มีกุศล. อ้างแล้ว) เมืองก็ขยายค่อยๆ ขยายตัวจากกุตนางไยมาจนเป็นเมืองในปัจจุบัน

๔.๓.๓.๗ เมืองพนมไพร

กลุ่มของจารย์แก้วที่ร่วมในกลุ่มพระครูโพนสะเม็กยังได้เข้าไปตั้งถิ่นฐานที่เมืองพนมไพรด้วย เมืองนี้เป็นเมืองเก่าแก่ มีพัฒนาการของการสร้างบ้านแปงเมืองถึง ๔ สมัย กล่าวคือ สมัยเมืองยางคะบุรีและบ้านจะแก สมัยเมืองแสนล้านช้าง สมัยบ้านเมืองแสน และสมัยพนมไพรแดนมฤค (แก้ว ทิพย์อาสน์. ๒๕๒๓. อ้างใน รต.อ. วีรชัย โสภาวะนัส , ๒๕๔๖)

ชนชาติแรกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองนี้ คือ ชาวข่า ซึ่งอพยพมาจากทางใต้ของนครจำปาศักดิ์และเมืองสรวงวันกำทอง สาเหตุของการอพยพสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการอพยพเพื่อตั้งถิ่นฐานใหม่ เนื่องจากชาวข่ามีนิสัยชอบผจญภัย ชาวข่าเรียกชุมชนของตนว่า เมืองยางคะบุรีและบ้านจะแก

กลุ่มพระครูโพนสะเม็กเข้าสู่พนมไพรเป็นสมัยที่ ๒ คือสมัยเมืองแสนล้านช้าง ในงานศึกษาของ รต.อ. วีรชัย โสภาวะนัส , ๒๕๔๖กล่าวว่า กลุ่มของจารย์แก้ว ซึ่งเป็นพระครูลูกแก้ว ศิษย์เอกของพระครูโพนเสม็ด (คือพระครูโพนสะเม็ก-ผู้เขียน) เป็นพระผู้ใหญ่ที่ชาวเมืองเวียงจันทน์นับถือจำนวนมากได้พาญาติโยมอพยพจากเวียงจันทน์โดยมีท้าวผุย (ท้าวคำผุย) ท้าวผาย (ท้าวคำผาย) สองพี่น้อง ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์เจ้าเมืองเวียงจันทน์เดินทางข้ามแม่น้ำโขงถึงฝั่งขวา กลุ่มผู้อพยพที่เดินทางต่อไปไม่ไหวได้แยกย้ายตั้งถิ่นฐานตามรายทางที่มีความอุดมสมบูรณ์ ส่วนคณะของพระครูลูกแก้วเห็นว่า หากตั้งบ้านเรือนจะไม่ปลอดภัย จึงเดินทางต่อมาเรื่อยๆ พวกที่เดินทางตามไม่ทันก็หาทำเลตั้งบ้านเรือนขึ้น พระครูลูกแก้วและญาติโยมที่ติดตามมาประมาณพันกว่าคนเดินทางมาถึงบ้านจะแกหรือบ้านสะแกก็หยุดพัก ชาวบ้านจะแกซึ่งเป็นชาวข่าเห็นพระภิกษุและญาติโยมเป็นจำนวนมากมาพักอยู่ในหมู่บ้านจึงสอบถามข่าวคราวที่เดินทางมา พระครูลูกแก้วจึงเล่าเหตุการณ์ความเป็นมาของการเดินทางให้ฟัง ชาวข่าบ้านจะแกเกิดความสงสารและเลื่อมใสในตัวพระครูลูกแก้วจึงนิมนต์พระครูลูกแก้วอยู่ที่วัดปะสมัน ส่วนญาติโยมที่ตามมาด้วยก็ให้หาที่ตั้งบ้านเรือน ชาวลาวจากเวียงจันทน์จึงแยกย้ายพากันตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณรอบๆ บ้านจะแก ซึ่งสามารถไปมาหาสู่กันได้สะดวก บางกลุ่มเห็นว่าบ้านจะแกคับแคบแออัดก็ออกไปหาที่ตั้งเป็นหมู่บ้านเล็กๆ อยู่ เพื่อสะดวกในการทำมาหากิน แต่ไม่ไกลจากบ้านจะแกนัก เนื่องจากหากมีเหตุร้ายก็สามารถเรียกหากันได้ทันเหตุการณ์ ชาวข่าให้ความเคารพเลื่อมใสพระครูลูกแก้ว และเมื่อครอบครัวชาวลาวเพิ่มมากขึ้น บ้านจะแกจึงมีชื่อเรียกเพี้ยนตามสำเนียงลาวว่า บ้านแก

พวกข่าและพวกลาวจึงเป็นเหมือนญาติพี่น้องพึ่งพาอาศัยกัน เมื่อสิ้นฤดูเก็บเกี่ยวพวกข่าจะเป็นหัวหน้านำพวกลาวข้ามโขงไปต่อช้างที่ป่าแขวงจำปาศักดิ์ ช้างที่ต่อได้

นำมาใช้ชักลากสิ่งของ ใช้เป็นพาหนะในการเดินทางไปมาหาสู่กัน และนำมาใช้เป็นช้างศึกด้วย พวกเข่าเป็นพวกที่มีความสามารถพิเศษในการต่อช้างหรือคล้องช้างมาก ไม่นานบ้านจะแกก็มี ช้างเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก จนได้รับการขนานนามใหม่ว่า บ้านลานช้างหรือบ้านล้านช้าง ปัจจุบัน อำเภอพนมไพรได้นำเอานามของช้างมาเป็นนามสกุล เช่นนามสกุล เอรารวรรณ (เอราวัณ) นามสกุล กุญชร (กุชโร) หรือนามสกุล เศวตกุญชร เป็นต้น ซึ่งต้นตระกูลของบุคคลเหล่านี้ล้วนเป็น หมอช้างทั้งนั้น (เพชร ศิริ. ๒๕๒๔ อ้างใน รต.อ. วีรชัย โสภะวะนัส ,๒๕๔๖)

๔.๓.๔ กลุ่มพระวอ-พระตา

ในปี จ.ศ. ๑๑๒๘ (พ.ศ. ๒๓๐๙) พระวราชวงศาซึ่งเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ในนคร เวียงจันทน์เกิดขัดใจกับพระเจ้าสิริบุญสารด้วยสาเหตุใดไม่แจ้ง จึงได้อพยพครอบครัวและปาวไพรไปตั้งอยู่หนองบัวลุ่มภู (จังหวัดหนองบัวลำภู) และต่อมาตั้งเป็นเมืองชื่อ เมืองเขื่อนขันท์กบแก้วหนองบัวบาน (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๘.) แล้วประกาศตัวเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อ เวียงจันทน์ พระเจ้าสิริบุญสารทำการปราบอยู่ ๒ ปีก็ยังไม่สำเร็จจึงใช้คนลงไปเชิญพระยานครราชสีมามาช่วยปราบ

พระวราชวงศาจึงพาครอบครัวหนีลงไปยังบ้านอยู่บ้านดอนมดแดง (อุบลราชธานี) แล้วเข้าไปสมัครอยู่ใต้ความปกครองของพระเจ้าไชยภูมิเจ้านครจำปาศักดิ์ ส่วนพระตาเสียชีวิตในสนามรบ (นิวัฒน์ พ. ศรีสุวรรณนท์. ไม่ระบุพ.ศ.)

ถึง พ.ศ. ๒๓๑๓ (จ.ศ. ๑๑๓๒) พระเจ้าสิริบุญสารทรงเห็นว่า พระเจ้าตากสิน มีอำนาจ แข็งแรงขึ้น สามารถทำการขับไล่พม่าให้แตกหนีไปได้หลายครั้งจึงได้แต่งราชทูตเชิญราชสาส์นไปถวายพระเจ้าตากสิน และมีพระราชสาส์นตอบจากพระเจ้าตากสิน

เมื่อพระเจ้าสิริบุญสารได้รับสาส์นตอบแล้วก็ยังมีได้ทรงจัดการอย่างใด

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๑๖ พระเจ้าสุริยวงศา เจ้าแผ่นดินเมืองหลวงพระบางได้ยก กองทัพลงมาตีเวียงจันทน์ ตั้งล้อมเมืองไว้ ๒ เดือน พระเจ้าสิริบุญสารไม่สามารถตีทัพของพระเจ้าสุริยวงศาให้แตกถอยไปได้ จึงแต่งทูตไปเอากำลังพม่าที่อยู่เมืองเชียงใหม่ให้มาช่วย ไปสุพลาแม่ทัพพม่าที่เมืองเชียงใหม่จึงยกทัพลงมาช่วย พระเจ้าสุริยวงศาได้ทราบเหตุการณ์จึงถอยทัพกลับหลวงพระบาง และได้เข้าอ้อนยอมต่อกองทัพพม่า เวลานั้นพวกพม่ากำลังหาช่องทางจะปราบปรามพวกไทยอยู่ จึงไม่ทำอันตรายแก่พระเจ้าสุริยวงศา แต่กลับเกลี้ยกล่อมเอาเป็นพวก แล้วพม่าก็ยกทัพไปเวียงจันทน์ พระเจ้าสิริบุญสารเห็นว่าพม่ายังมีกำลังแข็งแรงและเกรงว่าไทย จะไม่สามารถต่อสู้อย่างได้ จึงได้ยอมรับเอาเข้าเป็นมิตรกับพม่า แม่ทัพพม่าจึงได้บังคับเอาพระราชบุตรและราชนัดดาของพระเจ้าสิริบุญสารไปไว้เมืองพม่าเพื่อเป็นประกัน

ต่อมาถึงปี พ.ศ. ๒๓๑๗ ไปสุพะลา แม่ทัพพม่าที่ตั้งอยู่เมืองเชียงใหม่ได้มีจัดหมายลับให้พระเจ้าสิริบุญสารยกทัพลงไปเมืองธนบุรี ประเทศไทย โดยให้ลงไปทางเมือง นครราชสีมา ส่วนพม่าจะเข้าตีทางเมืองตากและบ้านระแหง พระเจ้าสิริบุญสารได้รับจดหมาย

แล้วก็ไม่ทรงปฏิบัติตาม แต่ความลับระหว่างพม่ากับพระเจ้าสิริบุญสารได้ดังไปถึงพระเจ้าตากสิน จึงให้เสนาบดีเขียนหนังสือมาต่อว่าพระเจ้าสิริบุญสาร (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๖) แต่นั้นมา ไทยและลาวก็ไม่ไว้อใจซึ่งกันและกัน

เมื่อพระวรวงศ์เธอ กงทัพเวียงจันทน์ดีแตกจากเมืองหนองบัวลุ่มภูได้ และหนีไปตั้งอยู่บ้านดอนมดแดง พระวรวงศ์เธอได้สมัครอยู่ใต้อำนาจของเจ้าไชยกุมาร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้าสิริบุญสารได้แต่งให้พระยาอัครราชยกกองทัพลงไปตีพระวรวงศ์เธอ ฝ่ายเจ้าไชยกุมารเมืองจำปาศักดิ์จึงแต่งให้พระยาพรหมเชียงสาเอากองทัพขึ้นไปต้านทานไว้แล้วมีหนังสือไปถึงพระเจ้าสิริบุญสาร ทูลขอโทษพระวรวงศ์เธอ แล้วพระเจ้าสิริบุญสารก็ให้ยกทัพกลับ (กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๔๙๖)

แต่พอถึง พ.ศ. ๒๓๒๐ พระวรวงศ์เธอกลับผิดใจกับพระเจ้าไชยกุมาร จึงกลับมาตั้งอยู่บ้านดอนมดแดงแล้วแต่งให้ลูกชายชื่อท้าวเก่า นำเอาเครื่องบรรณาการลงไปขอขึ้นกับประเทศไทย พร้อมกับฟ้องว่าพระเจ้าสิริบุญสารเป็นใจกับพม่า และในปีเดียวกันนั้น เมื่อพระเจ้าสิริบุญสารรู้ข่าวพระวรวงศ์เธอกับพระเจ้าไชยกุมารผิดใจกัน จึงแต่งให้พระยาสุโขทัยลงไปตี พระวรวงศ์เธอสู้ไม่ได้หนีไปอยู่เวียงดอนกอง เมื่อพระยาสุโขทัยไปทันก็จับพระวรวงศ์เธอฆ่าเสีย ท้าวเก่าจึงแต่งหนังสือไปถึงนครราชสีมาให้แจ้งขอกองทัพไทยมาช่วย

ฝ่ายพระเจ้าตากสินจึงแต่ให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพไปตีได้จำปาศักดิ์และเลยไปถึงเวียงจันทน์ ฝ่ายพระเจ้าสุริยวงศ์ พระเจ้าแผ่นดินหลวงพระบาง ซึ่งมีความเคียดแค้นพระเจ้าสิริบุญสารที่ยกทัพไปตีหลวงพระบางจึงมีหนังสือไปยังไทย แล้วอาสาเข้าตีด้านเหนือเวียงจันทน์ และเวียงจันทน์ก็แตก

การเคลื่อนย้ายเพราะเหตุทางการเมืองนี้ ทำให้กลุ่มของพระวอ-พระตา เป็นกลุ่มสำคัญในบริเวณแม่น้ำมูลตอนล่างและบางส่วนของลุ่มน้ำชี คือ เมืองอุบลราชธานี เมืองอำนาจเจริญ และยโสธร

เมืองยโสธร เมืองยโสธรเริ่มต้นเป็นหมู่บ้านมาตั้งแต่อพยพมาจากหนองบัวลำภู โดยมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านสิงห์โคก บ้านสิงห์ท่า หลังบฏเชียงแก้ว พ.ศ. ๒๓๓๔ จำนวนผู้คนอาจจะลดลง เพราะท้าวฝ่ายหน้า (ลูกของพระตา) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์ (พ.ศ. ๒๓๓๔-๒๓๕๔) คงจะนำสมัครพรรคพวกและญาติพี่น้องบ่าวไพร่ไปอยู่ที่จำปาศักดิ์ด้วย ท้าวฝ่ายหน้าพิราลัย ใน พ.ศ. ๒๓๕๔ ตันรัชกาลที่ ๒ ต่อมา พ.ศ. ๒๓๕๗ อุปฮาด (ก่า) เมืองอุบลราชธานี (บุตรพระวอ) กับราชวงศ์ (สิงห์) เมืองโขง หลานเจ้าพระวิไชยฯ (ท้าวฝ่ายหน้า) ไม่สมัครใจจะทำราชการอยู่เมืองอุบลราชธานี และเมืองจำปาศักดิ์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะบ้านสิงห์ท่า (สุวิทย์ ชีรสอวัต, ๒๕๔๘) ขึ้นเป็นเมืองยโสธร (ยศสุนทร) ให้ราชวงศ์ (สิงห์) เมืองโขงเป็นพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรคนแรก ให้ท้าวสีชา (หลานเจ้าพระวิไชยฯ) เป็นอุปฮาด ให้ท้าวบุตร บุตรพระสุนทรราชวงศา (สิงห์) เป็นราชวงศ์ ให้ท้าวเสน (บุตรพระวอ) เป็นราชบุตรขึ้นกรุงเทพฯ และส่งส่วยน้ำรักและป่าน

๔.๓.๕ กลุ่มเจ้าผ้าขาว – โสมพะมิตร

กลุ่มนี้เป็นกลุ่มไทย-ลาว ผู้นำกลุ่มคือ เจ้าผ้าขาว ซึ่งเป็นพวกเดียวกับพระตา พระวอ แต่อพยพแยกกันตั้งแต่แรกๆ กลุ่มนี้ตั้งเมืองกาฬสินธุ์กับเมืองสกลนคร

เมืองกาฬสินธุ์

สาเหตุของการอพยพเนื่องจากเจ้าผ้าขาวได้เกิดผิดใจกับพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ ด้วยเรื่องโอรสของพระเจ้ากรุงเวียงจันทน์ผิดประเวณีกับหลานสาวของเจ้าผ้าขาว ก็พากันอพยพครอบครัวมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านหินโงม (อยู่ในเขตจังหวัดหนองคาย) พวกหนึ่ง ที่บ้านหนองบัวลำภู (จังหวัดหนองบัวลำภู) พวกหนึ่ง ที่บ้านกะลิมเมืองพาน (อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี) พวกหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๑๑ ถูกกองทัพของพระเจ้าสิริบุญสารตีแตกก็อพยพผู้คนมาตั้งในลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งต่อมาเรียกว่าบ้านพรรณา (ใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘. เรียกบ้านพันนา-ผู้เขียน) บ้านผ้าขาว (อยู่ในอำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร)

เมื่อเจ้าผ้าขาวถึงแก่อนิจกรรม เจ้าโสมพะมิตรซึ่งเป็นหลานของเจ้าผ้าขาวก็เป็นหัวหน้ากลุ่มนี้ ทางกลุ่มนี้เห็นว่าบริเวณบ้านผ้าขาว บ้านพรรณาไม่ปลอดภัยจากเวียงจันทน์จึงตัดสินใจอพยพเข้ามาภูพาน มาตั้งบ้านใหม่ ซึ่งต่อมาเรียกว่าบ้านกลางหมื่น แต่ต่อมาก็เห็นว่ายังไม่เหมาะสมจึงย้ายมาตั้งถิ่นฐานที่ตำบลแก่งสำโรงข้างดงสงเปือย ริมน้ำป่าว

ใน พ.ศ. ๒๓๒๕ เจ้าโสมพะมิตรได้ส่งบรรณาการมีน้ำรัก สีผึ้ง นอแรด และงาช้างต่อกรุงเทพฯ โดยผ่านทางเวียงจันทน์ (วิโรจน์ หีบแก้ว. อ้างใน สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, ๒๕๔๘.)

ใน พ.ศ. ๒๓๓๖ เจ้าโสมพะมิตรกับท้าวอุปชาได้พาญาติพี่น้องมาเฝ้าพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่กรุงเทพฯ ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกบ้านแก่งสำโรงเป็นเมืองกาฬสินธุ์ และโปรดเกล้าฯ ตั้งเจ้าโสมพะมิตรเป็นพระยาไชยสุนทรเจ้าเมืองกาฬสินธุ์คนแรก ให้เขตแดนทิศตะวันออกจดลำน้ำยัง ทิศตะวันตกจากยอดภูเหล็กต้นน้ำสงครามลากไปตามความยาวของห้วยสายบาตร จนตกลำน้ำพอง ทิศเหนือจากยอดภูเหล็กมาตามลำน้ำยาม น้ำอูน จากหนองหาร (สกลนคร) มาถึงยอดภูศรีถ่าน (จังหวัดมุกดาหาร) ทิศใต้จดแม่น้ำชี ให้เมืองกาฬสินธุ์ขึ้นกับกรุงเทพฯ (เดิม วิชาญพจนกิจ และหม่อมอมรวงศ์วิจิตร อ้างใน สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, ๒๕๔๘.)

๔.๓.๖ กลุ่มอื่นๆ

กลุ่มอื่นๆ ได้แก่ กลุ่มคนที่มาตั้งเมือง ซึ่งต่อมาพัฒนาเป็นจังหวัดไม่ได้แต่กลายเป็นหลายเมืองหลายจังหวัดเหมือน ๓ กลุ่มแรก ซึ่งถือเป็นกลุ่มหลักของภาคอีสาน กลุ่มอื่นๆ มีดังนี้

เมืองชัยภูมิ

ผู้ตั้งเมืองชัยภูมิ คือ ท้าวแล ชาวเมืองเวียงจันทน์ ได้พาครอบครัวและสมัครพรรคพวกอพยพมาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกที่บ้านหนองน้ำขุ่น หนองอีจาน (อยู่ในพื้นที่อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา) ใน พ.ศ. ๒๓๖๒ ตรงกับปลายรัชกาลที่ ๒ ได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่บ้านชีลอง (โนนน้ำอ้อม อยู่ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ ห่างจากศาลากลางไปทางใต้ ๖ กิโลเมตร) ถึงตอนนี้มีผู้คนอพยพมาตั้งถิ่นฐานอีกเป็นจำนวนมาก มีบ้านแสนพัน (บ้านสัมพันท์) บ้านบุงคล้า บ้านกุดตุ้ม บ้านบ่อหลุบ บ้านบ่อแก บ้านโพธิ์หญ้า บ้านท่าเลี้ยว บ้านโพธิ์ บ้านกุดไผ่ ฯลฯ มีชายฉกรรจ์ ๗๐๐ คน ท้าวแลจึงเกณฑ์ส่วนผ้าขาวคนละ ๑ วาส่งเวียงจันทน์ เจ้าอนุวงศ์จึงตั้งให้ท้าวแลให้เป็นขุนภักดีชุมพล

ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ พระยาภักดีชุมพลเห็นว่าบ้านชีลองจะตั้งเป็นบ้านเมืองใหญ่ต่อไป คงจะไม่เหมาะสม เพราะกั้นดาร์น้ำจึงย้ายมาตั้งที่ใหม่เรียกว่า บ้านหลวง อยู่ระหว่างหนองปลาเฒ่ากับหนองหลอด เพราะน้ำอุดมสมบูรณ์ และขอขึ้นกับกรุงเทพฯ โดยตรง ไม่ขึ้นกับเวียงจันทน์อีกต่อไป กว่าจะได้รับอนุมัติก็เปลี่ยนแผ่นดินเป็นรัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ยกบ้านหลวงเป็นเมืองชัยภูมิ และทรงตั้งขุนภักดีชุมพลเป็นพระยาภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก ให้ส่งส่วยผลเร็ว (เดิม วิภาคย์พจนกิจ. อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ๒๕๔๘.)

๔.๔ ความสัมพันธ์กับรัฐศักดินาสยาม

การยึดครองของสยาม นอกจากจะเก็บกวาดทั้งผู้คนและทรัพย์สินแล้ว ในเวลาต่อมา กลุ่มชาวลาวในภาคอีสานก็ถูกรีดเอาโภคทรัพย์และแรงงานอย่างเต็มที่ในฐานะผู้อาศัย การขูดรีดเป็นไปอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในระยะต่อมาที่สยามถูกภัยตะวันตกคุกคาม การขูดรีดในรูปแบบต่างๆ ก็เข้มข้นขึ้น

ปรากฏการณ์ภายหลังการตั้งหลักปักฐานมั่นคงแล้ว คือ การเกิดเมืองใหม่ๆ ของคนลาวกระจายทั่วไปในภาคอีสาน การก่อตั้งเมืองใหม่เกิดจากการขอแยกการปกครองของผู้นำรุ่นใหม่ ซึ่งมูลเหตุจูงใจมาจากสาเหตุ ๔ ประการ คือ ๑) เกิดความขัดแย้งภายในกลุ่มผู้นำ ๒) ความต้องการมีอำนาจและผลประโยชน์ ๓) กลุ่มผู้นำขอตั้งเมืองใหม่เพื่อให้ลูกหลานเป็นเจ้าเมือง ๔) สามารถขอผ่านทางผู้นำเมืองให้โปรดเกล้าฯ ก็เป็นเจ้าเมืองและยกชุมชนขึ้นเป็นเมืองได้เลย (ดูใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘ อ้างแล้ว ๑๑๒-๑๑๔)

การผุดขึ้นของเมืองใหม่ ดูเหมือนผู้ปกครองในกรุงเทพฯ จะไม่สูญเสียสิ่งใดเพื่อการนี้เลย ตรงกันข้าม การเพิ่มจำนวนเมือง ในอีกทางหนึ่ง หมายถึงการเพิ่มพูนรายได้ของรัตนโกสินทร์ อันเนื่องมาแต่การเพิ่มจำนวนของผู้ส่งส่วย และการเข้าพึ่งบุญสยามของกลุ่มผู้นำชาวลาว จึงนับว่าเป็นการหนีเสือปะจระเข้โดยแท้ เพราะการเข้าอยู่ภายใต้บังคับสยามในทางเศรษฐกิจถือเป็นการเอาตัวเข้าสู่ระบบการจัดเก็บภาษีอากร ซึ่งคนลาวไม่เคยถูกจัดเก็บ

ภาษีจากผู้ปกครองมาก่อน

ระบบเศรษฐกิจของลาวกับไทยนั้นมีความแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง เนื่องด้วยอาณาจักรลาวเป็นเมืองปิด ไม่มีทางออกสู่ทะเล จึงไม่มีการคบค้ากับชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างจากสยามประเทศที่มีการค้าขายกับต่างชาติมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และได้พัฒนาการด้านระบบจัดเก็บภาษีอากรนับแต่มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีน

พระเจ้าแผ่นดินสยามนับตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ เรื่อยมาจนถึงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ยุคต้น ล้วนทรงให้การสนับสนุนการค้า โดยทรงมอบหน้าที่การค้าให้คนจีนไปจัดการ เนื่องจาก (ชาวจีน) มีความชำนาญด้านนี้มาแต่เดิม และการค้ากับจีนในเวลานั้นมีลักษณะการค้าภายใต้ระบบบรรณาการ อีกทั้งประเทศจีนได้ออกกฎหมายห้ามพ่อค้าต่างประเทศไม่ให้เข้าโดยอิสระ นอกจากพ่อค้าที่เป็นจีนโพ้นทะเล (W.G. Skinner, อ้างในสิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, ๒๕๒๓: ๔๕) กล่าวได้ว่า นับแต่ปลายสมัยอยุธยาเป็นต้นมา ชาวจีนเข้ามามีบทบาทสำคัญด้านการค้าต่างประเทศของไทย

นอกจากชาวจีนจะได้เป็นตัวแทนทำการค้าให้กับพระมหากษัตริย์แล้ว ชาวจีนยังมีกลุ่มคนที่เข้าประมูลผูกขาดภาษีอากรร่วมกับข้าราชการในสมัยรัตนโกสินทร์ ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๒ เติบโตในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๖๙ (ในปีนี้การกอบกู้เอกราชของเจ้าอนุวงศ์ล้มเหลว-ผู้เขียน) เป็นต้นไป (ดูเพิ่มเติมใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, ๒๕๒๓: ๗-๔๘)

โครงสร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจการเมืองแบบเก่าของไทย ก่อให้เกิดกระบวนการสะสมทุนของชาวจีน ซึ่งเป็นชนชั้นนายทุนในเวลาต่อมา ความสัมพันธ์ของนายทุนชาวจีนกับอำนาจรัฐไทยได้เป็นต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนได้การสะสมทุนจาก ๓ วิธี คือ ๑) ระบบภาษีอากรผูกขาด ๒) ระบบการเหมาเมือง ๓) ลงทุนร่วมกับชนชั้นปกครองเดิม (ดูในเรื่องชาวจีนในภาคอีสานต่อไป)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการแบ่งเขตเมืองแยกอำนาจการบังคับบัญชาเป็นหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก ในภาคอีสานนั้นพบว่า หัวเมืองชั้นนอกแบ่งเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ ๑) หัวเมืองที่ขึ้นตรงต่อเมืองเอกเมืองโทในหัวเมืองชั้นใน ซึ่งก็คือเมืองต่างๆ ที่ขึ้นกับนครราชสีมา ๒) หัวเมืองที่ขึ้นต่อกรมมหาดไทยโดยตรง ได้แก่หัวเมืองลาวและเขมรป่าดง ๓) เมืองที่ขึ้นตรงต่อส่วนกลาง แต่มีเมืองใหญ่ด้วยกันควบคุม (ดูใน (ดาร์วาร์ตัน เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘ อ้างแล้ว ๑๑๕-๑๑๖) ซึ่งเหตุผลและเป้าหมายสำคัญของการแบ่งเขตแยกอำนาจการบังคับบัญชานี้ก็เพื่อสะดวกในการเก็บและส่งส่วย นั่นเอง

พันธะของหัวเมืองอีสานที่มีต่อราชสำนักกรุงเทพฯ อันสำคัญนั้น ได้แก่ ๑) ต้องส่งส่วยส่วยอยู่ในรูปของแรงงานและสินค้า ๒) เกณฑ์กำลังพล เนื่องจากภาคอีสานมีประชากรหนาแน่นจึงเป็นแหล่งกำลังพลที่สำคัญนับแต่สมัยกรุงธนบุรี ๓) เกณฑ์แรงงานและอื่นๆ คือการเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานให้แก่รัฐในราชธานีหรือในหัวเมือง (ดูเพิ่มเติมใน ดาร์วาร์ตัน เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘ อ้างแล้ว ๑๒๑-๑๒๖)

แท้จริงแล้ว ระบบผูกขาดภาษีโดยเอกชนเริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง และเด่นชัดในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จนกระทั่งเสียกรุงครั้งที่ ๒ สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีและสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บ้านเมืองยังอยู่ในสภาพไม่เรียบร้อย การจัดเก็บภาษีอากรก็ไม่เรียบร้อย พอสมัยรัชกาลที่ ๒ บ้านเมืองค่อยสงบจึงมีการจัดเก็บภาษีอากรตามแบบเดิม (ญาคูประภาพันธุ์, ๒๕๑๙. อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร, ๒๕๒๓: ๖๐) ซึ่งพัฒนาการด้านภาษีอากรของสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นับแต่รัชสมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา ถือได้ว่ามีความสำคัญที่ก่อผลกระทบต่องานชีวิตชาวลาวในภาคอีสาน ผู้อยู่ ณ ปลายทางของสายอำนาจอย่างมีนัยสำคัญ พัฒนาการดังกล่าวทำให้เห็นความจำเป็นของสยามที่ต้องเร่งรัดเอาส่วยสาอากรอย่างหนักหน่วง เนื่องจากอิทธิพลของตะวันตก ดังนี้

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้กำหนดภาษีปากเรือและภาษีสินค้าบางชนิดไว้ว่า เรือสำเภาหรือเรือที่มีเสากระโดง ๓ เสา ต้องเสียภาษีเป็นเงิน ๑ ชั่งต่อความกว้าง ๖ ฟุต แต่ถ้าเป็นเรือที่มีเสากระโดง ๒ เสาจะเสียภาษีเพียงครึ่งเดียว สำหรับสินค้าที่พ่อค้านำเข้าจะถูกเรียกเก็บร้อยละ ๘ (พราหมณ์ ป.ส. ศาสตรี้. อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔: ๙๙) ครั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยได้ทำ “สนธิสัญญาเบอร์นี” กับประเทศอังกฤษ (พ.ศ. ๒๓๖๙) แม้ว่าสนธิสัญญานี้จะทำให้ไทยต้องเสียผลประโยชน์ไปบ้าง คือ ไม่สามารถเก็บภาษีขาเข้าและขาออกจากสินค้าที่เรือบรรทุกมาได้ แต่ไทยก็ยังมีผลประโยชน์จากการเก็บภาษีปากเรือในอัตราล่ำละ ๑,๗๐๐ บาท สำหรับเรือที่บรรทุกสินค้ามา และวาละ ๑,๕๐๐ บาท สำหรับเรือที่ไม่มีสินค้ามา (พระยาอนุমানราชชน. อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔: ๑๐๐)

ความกดดันจากอิทธิพลจากประเทศตะวันตกได้ส่งผลกระทบต่อระบบการจัดเก็บภาษีของไทยนับแต่ช่วงที่ไทยได้ทำสนธิสัญญากับอังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ร. ๔) สนธิสัญญาที่สร้างจุดเปลี่ยนและส่งผลกระทบต่อทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยมาจนถึงปัจจุบัน คือ สนธิสัญญาบาวริง สนธิสัญญานี้นับได้ว่าเป็นแรงผลักดันที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและระบบการเก็บภาษีอย่างแท้จริง ดังที่เซอร์ จอห์น บาวริง ได้คาดหมายไว้ (Sir John Bowring. ๑๙๖๙ อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔: ๘๗)

เพราะสนธิสัญญาดังกล่าวได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากภายในเกือบจะทุกด้านของระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมที่มีลักษณะ “แบบพึ่งตนเองและสามารถยังชีพอยู่ได้” ไปสู่เศรษฐกิจแบบการค้าและมีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยสินค้าจากโลกภายนอก ซึ่งผลของการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ได้มีผลต่อเนื่องมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน (วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔. หน้าเดียวกัน)

ครั้นทำสนธิสัญญาบาวริง ปี ๒๓๙๘ ผลประโยชน์ของพระคลังเคยทำให้แก่รัฐตลอดจนเงินกินเปล่าถูกยกเลิกไปตามสนธิสัญญาข้อที่ ๘ (ดูเพิ่มเติมใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔: ๙๙) ด้วยสาเหตุดังกล่าว รัฐจึงอยู่ในภาวะจำเป็นที่จะต้องหาหนทางนำเงินมาทดแทนรายได้ส่วนที่ขาดหายไป วิธีการหนึ่งที่รัฐเลือกใช้ คือ การเก็บภาษีอากรขึ้นมาใหม่ ภาษีอากรที่ตั้งขึ้นใหม่ใน

สมัยนี้มี ๑๔ ชนิด ได้แก่ ภาษีสุกร ภาษีปลาสด ภาษีปลาทุ ภาษีไหม ภาษีขี้ผึ้ง ภาษีหม้อหวด ภาษีถัง ภาษีเตาหล่อ ภาษีเรือมาด เรือโคลน ภาษีแจว พาย โกลน อากรพนัน ภาษีฝัก ภาษีฝืน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔. ๑๐๐) เมื่อรวมกับภาษีเดิมสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอีก ๓๘ ชนิด ก็คงจะทำรายได้ให้กับประเทศมาก พอควรทีเดียว ดังที่สังฆราชปาเลกัวซ์ได้รายงานว่า ผลประโยชน์ของแผ่นดินที่เก็บได้สมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนต้นตกประมาณปีละ ๒๖,๙๖๔,๐๐๐ บาท (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔. หน้าเดียวกัน) ในตอนปลาย รัชกาลจากการคำนวณของสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพปรากฏว่ารายได้ของแผ่นดิน เพิ่มขึ้นเป็น ๒๙,๙๑๒,๘๐๐ บาท (สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔. หน้าเดียวกัน)

อนึ่ง การเก็บภาษีอากรนั้นใช้วิธีให้เจ้าภาษีอากรรับประมูลผูกขาดไปเก็บจากราษฎรอีก ต่อหนึ่ง โดยผู้ที่รับประมูลจะต้องไปยื่นเรื่องขอประมูลต่อหน่วยงานที่ภาษีอากรชนิดนั้นขึ้นอยู่ เมื่อเจ้าภาษีนายอากรเก็บเงินมาได้ต้องนำเงินเหล่านั้นมาส่งต่อกรมเจ้าสังกัดภาษีที่ตนประมูลไป และก่อนที่กรมเจ้าสังกัดจะนำเงินเหล่านั้นมาส่งต่อพระคลังมหาสมบัติจะต้องมีการแบ่งส่วนรวม รายได้นั้นให้แก่เจ้านายในอัตราส่วนที่ต่างกันออกไป (วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔. ๑๐๑)

ครั้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าการเก็บภาษีดังกล่าว ไม่บังเกิดผลดีแก่ประเทศ ทำให้รายได้ของรัฐรั่วไหลมาก เพราะนอกจากแต่ละกรมจะรับผิดชอบ ภาษีแต่ละชนิดเป็นเอกเทศก่อนนำเงินส่งพระคลังมหาสมบัติแล้ว ระบบเจ้าภาษีนายอากรยังทำให้รัฐไม่ได้ผลประโยชน์ที่เต็มเม็ดเต็มหน่วย เช่นปรากฏว่าเจ้าภาษีอากรค้างเงินประมูลเป็นหนี้ รัฐบาลเป็นจำนวนมาก และเมื่อขอประมูลปีใหม่ก็มักจะเสนอจำนวนเงินให้ลดน้อยลง โดยอ้างว่า การเก็บภาษีน้อยลงทุกที จำนวนเงินที่จะนำมาปรับปรุงประเทศไม่เพียงพอ (กองจดหมายเหตุ แห่งชาติ. หมายเลขเอกสาร ร. ๕ ค.๑๔/๓๑ อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔: ๑๐๒) ดังนั้นเพื่อ คลังจะเก็บเงินได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย (Prachoom Chomchai. อ้างใน วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔: หน้าเดียวกัน) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปฏิรูประบบการคลังเสียใหม่ (วุฒิชัย มูลศิลป์. ๒๕๓๔: หน้าเดียวกัน)

ความกดดันที่สยามได้รับจากประเทศตะวันตกได้ถูกถ่ายมาสู่ชาวลาวในภาคอีสานในรูปแบบ ของภาษีอากร การถูกเก็บภาษีภายใต้ร่มพระบรมโพธิสมภารแห่งสยามได้สร้างความเดือดร้อน ให้แก่ชาวลาวอย่างหนักหน่วง ในยุคใดที่มีการเก็บภาษีอากรหรือเกณฑ์แรงงานอย่างหนักก็จะ ทำให้เกิดกระบวนการต่อต้านและลุกขึ้นสู้ของผู้ถูกปกครองทั้งในอาณาจักรล้านช้างและในภาค อีสานในลักษณะคู่ขนานกัน มีการต่อต้านอำนาจสยามในทุกระดับ ทั้งระดับผู้ปกครองของล้าน ช้างที่ต้องการปกป้องคนของตน ซึ่งก็ได้แก่ชาวลาวในภาคอีสานในสมัยพระเจ้าอนุวงศ์ ตรงกับ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า และในระดับราษฎร ทั้งในลาวและในภาคอีสาน ตลอดจน ชาวพื้นเมือง (ชาวข่า) การลุกขึ้นสู้มีขึ้นถึง ๖ ครั้ง ทั้งนี้ ไม่รวมกบฏบุญกว้าง ซึ่งมีขึ้นในปี พ.ศ.

๒๒๔๒ ในสมัยพระเพทราชา แห่งกรุงศรีอยุธยา (อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ๒๕๓๔. อ้างแล้ว: ๑๕๒) และงานศึกษาของอภิศักดิ์ โสมอินทร์ (อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ๒๕๓๔. อ้างแล้ว: ๑๕๒-๑๕๔) พบว่า การก่อกบฏในยุครัตนโกสินทร์เริ่มที่

๑) การลุกขึ้นสู้ของเชียงแก้ว ซึ่งเรียกว่ากบฏเชียงแก้ว พ.ศ. ๒๓๓๔ โดยกบฏเป็นพวกข้า ได้แก่ ข่าระแด ข่าจะราย ข่ากระเซ็ง เชียงแก้วอยู่ตำบลเขาโอง ผังโขง ตะวันออกแขวงเมืองโขง อ้างตนเป็นผู้วิเศษ มีคนเข้าร่วมมาก ยกเข้ายึดเมืองจำปาศักดิ์

๒) กบฏสาเกียดโง้ง พ.ศ. ๒๓๖๓ (ใน สิทฺธิ สุวันนะสี. ๒๕๓๙. ว่าเป็นปี ค.ศ. ๑๘๑๕ หรือ พ.ศ. ๒๓๕๘) สา เป็นพระมาอยู่เขาเกียดโง้ง ผังโขงตะวันตก แขวงเมืองจำปาศักดิ์ อ้างเป็นผู้มีบุญ ยกทัพฆ่า ๖,๐๐๐ เศษเผาเมืองจำปาศักดิ์

๓) กบฏผู้มีบุญ พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๔๔๕ เป็นครั้งที่ทำทลายอำนาจรัฐมากที่สุด มีผู้มีบุญหลายคนอ้างตัวเป็นพระศรีอารีย์ ประชาชนเข้าร่วมมาก การกบฏเกิดขึ้นหลายจุดพร้อมกันทั่วภาคอีสาน

๔) กบฏหนองหมากแก้ว พ.ศ. ๒๔๖๗ เกิดที่บ้านหนองหมากแก้ว ต.ปวนพุ อ.ภูกระดึง จ. เลย มีพระบุญมาและศิษย์ ๒ องค์ ตั้งตนเป็นผู้มีบุญ

๕) กบฏหมอลำน้อย พ.ศ. ๒๔๗๙ เกิดที่บ้านเชียงเหียน อ.เมือง จ. มหาสารคาม เมื่อหมอลำคำสา สุ่มงะเศษ รูปร่างเล็กชาวบ้านเรียกว่า หมอลำน้อย อ้างเป็นทูตพระศรีอารีย์ และ

๖) กบฏนายศิลา วงศ์สิน พ.ศ. ๒๕๐๒ เดิมนายศิลาเป็นคนสกลนคร มาอยู่ที่อุบลราชธานีอ้างตนเป็นพระศรีอารีย์ ชักชวนชาวบ้านดอนกลาง อ.วารินชำราบจ.อุบลฯ

และทุกครั้งที่การแข็งขึ้นได้ก็ถูกอำนาจรัฐสยามสยบลงอย่างราบคาบ และผู้นำการก่อการล้นถูกจัดการอย่างเด็ดขาดด้วยการประจานในที่ชุมนุมชนและทรมานก่อนจมน้ำตาย ทั้งนี้ก็เพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่าง ซึ่งภาพแห่งทารุณกรรมนี้ได้เป็นภาพที่ประทับตรึงตราในจิตสำนึกของชาวลาวในภาคอีสานจนก่อเป็นกระบวนทัศน์แห่งการสำนึกสยบต่ออำนาจ และตกทอดจนเป็นกระบวนทัศน์ประจำภาคในเวลาต่อมา

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า กบฏแต่ละครั้งนอกจากจะใช้พระศรีอารีย์เป็นอุดมการณ์แกนนำแล้ว ยังเน้นย้ำเรื่องไทยรบลาว ย้ำเรื่องเวียงจันทน์จะฟื้นฟูรุ่งเรือง (อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ๒๕๓๔. อ้างแล้ว) ดังมีบทพญาเกี่ยวแก่กรณีนี้ว่า ... เวียงจันทน์อ้าง สาวเอ๋ยอย่าฟ้าวว่า มันลืไปบาดหล่า บักแดงช้างหน่วยปลาย หรือ เวียงจันทน์อ้าง เป็นโพธิ์หมาจอก บางกอกอ้าง เป็นหม่องกระต่ายนอน (พญาโบราณ-ผู้เขียน) นัยสำคัญของประเด็นที่ชูขึ้นเพื่อการแข็งขึ้นนี้หาได้มาจากอื่นใดไม่ หากเป็นผลมาจากการถูกข่มเหง รีดนาทาเร้น และความยากลำบากในการดำรงชีวิตของคนลาวอันเนื่องมาแต่การปกครองของสยาม

อุดมการณ์ที่ยึดถือเอาพระศรีอารียเป็นปณิธานนี้ ได้ฝังแน่นอยู่ในมโนสำนึกของชาวอีสาน อุดมการณ์นี้จะพลุ่งพล่านทุกครั้งที่ถูกกดขี่ การรวบรวมพลังและลุกขึ้นสู้ จนแม้มีลัทธิคอมมิวนิสต์แผ่เข้ามาในภาคอีสานราวๆ ปี ๒๔๖๐ และเด่นชัดขึ้นในปี ๒๔๗๗ โดยถือเอาการเคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์ที่ทิ้งใบปลิวในภาคอีสานในนาม “คณะไทยหนุ่ม” (พยุงศาสตร์ อุทโท อ่างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘ อ้างแล้ว: ๑๖๕) ในจังหวัดต่างๆ ตั้งแต่ นครราชสีมา อุบลราชธานี นครพนม สกลนครและหนองคาย และความเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ในอีสานช่วงนี้ได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาของใบปลิว เช่น เหตุการณ์แจกใบปลิวในจังหวัดหนองคายและนครพนมที่ถูกปฏิบัติการขึ้นแต่คืนวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ มีเนื้อหาที่นอกจากจะวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลแล้ว ยังมีเนื้อหาแสดงความคิดเห็นในเรื่องภาษีต่างๆ โดยเฉพาะภาษีรัชชูปการอีกด้วย (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘ อ้างแล้ว: หน้าเดียวกัน) กระทั่ง ก่อเกิดกระบวนการปฏิวัติขบวนการตั้งแต่มกราคม ๒๕๐๐ ความเชื่อเรื่องพระศรีอารียหรือสังคมอุดมธรรมก็ยังมีอิทธิพลเหนือจิตวิญญาณของชาวนาอีสาน(ธนาใจเที่ยง.๒๕๔๖: ๖๐)

๔.๕ การปกครองเมืองภายใต้อาณาจักรสยาม

ประวัติศาสตร์การสร้างบ้านแปงเมืองของชุมชนในภาคอีสานและชุมชนลุ่มน้ำชีนั้น เป็นผลมาจากความขัดแย้งในราชสำนักแห่งล้านช้างเป็นด้านหลัก ส่วนการเลือกสถานที่โดยยึดเอาลุ่มน้ำ ด้วยการพิจารณาเอาจากความอุดมสมบูรณ์นั้นเป็นด้านรอง ครรลองและวิถีที่ชาวอีสานยึดถือ นั้น ยังคงยึดโยงหรือขึ้นต่อตรงต่อครรลองอันมาแต่ระบบการปกครองของอาณาจักรล้านช้าง จะเห็นได้ว่า บรรดาตำแหน่งทางการปกครองในพื้นที่ก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ยังคงเป็นโครงสร้างเดิมของล้านช้าง ความโดดเด่นของระบบการปกครองนี้คือ คณะอำญาสี่

คณะอำญาสี่ มีดังนี้

๑) เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาดในการบริหารหรือสั่งการทั้งปวง เป็นผู้บังคับบัญชาของพวกอำญาสี่และกรรมการเมือง ตลอดจนข้าราชการในเขตปกครองทุกคน แต่อย่างไรก็ตาม อำนาจบางอย่างก็ไม่มีสิทธิเด็ดขาด เช่น การตัดสินลงโทษแก่ผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ถึงกับต้องประหารชีวิต หรือถ้าเกิดมีศึกสงครามหรือการแต่งตั้งคณะกรรมการเมืองผู้ใหญ่ตั้งแต่ตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ไม่อาจถอดถอนได้เอง ซึ่งจะต้องขึ้นอยู่กับเมืองที่ใหญ่ที่ตนสังกัดหรือพระมหากษัตริย์จะทรงโปรดเกล้าฯ มีพระราชโองการมาประกาศใดจึงจะปฏิบัติได้ (เดิม วิภาคย์พจนกิจ อ้างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘: ๑๑๗)

๒) อุปฮาด (อุปฮาช หรืออุปราช) ในงานของ เดิม วิภาคย์พจนกิจแปลไว้ว่า ผู้ได้รับอำนาจสมบัติทั้งหนึ่ง ส่วนงานของ บุญช่วย อัตถากร แปลว่า รองเจ้าเมืองหรือพระราชที่

สองก็ได้ ตำแหน่งนี้มีหน้าที่ปฏิบัติราชการแทนเจ้าเมืองตามที่มอบหมายและเวลาไม่อยู่ ป่วย หรือตาย (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘ อ้างแล้ว)

๓) ราชวงศ์ แปลว่า เชื้อวงศ์ของเจ้าเมือง หรืออุปฮาด ในงานของ เดิม วิภาคย์พจนกิจ กล่าวว่า ราชวงศ์เป็นผู้แทนอุปฮาดแต่หน้าที่ตามปกติแล้วเกี่ยวกับบรรดาศักดิ์ ดัดสินถ้อยคำระ ความได้คล้ายๆ อุปฮาด (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘ อ้างแล้ว)

๔) ราชบุตร แปลว่า ลูกเจ้าเมือง โดยมากจะเลือกจากลูกคนโต แต่อย่างไรก็ตาม ราชบุตรไม่จำเป็นจะต้องเป็นเชื้อวงศ์ตระกูลและลูกเจ้าเมืองเสมอไป ตำแหน่งนี้มีหน้าที่ช่วยราชการงานเมืองตามที่จะได้รับคำสั่งมอบหมายและปฏิบัติในด้านศาสนา การถนนหนทาง การไรรื่นาเรือกสวน การเก็บภาษีอากรต่างๆ ต้องผ่านราชบุตร

นอกจากนี้ ยังมีตำแหน่งรองจากอาญาสี่ ลดหลั่นเป็นชั้นเป็นลำดับกันอีกเป็นอันมาก (ดู ใน (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘ อ้างแล้ว ๑๑๗-๑๒๐) ซึ่งโครงสร้างการปกครองในภาคอีสานนี้ก็ได้รับอิทธิพลจากโครงสร้างการปกครองของอาณาจักรล้านช้างทั้งหลวงพระบางและ เวียงจันทน์ นั่นเอง ซึ่งอาณาจักรล้านช้างทั้งสองมีโครงสร้างการปกครองเป็นอย่างเดียวกัน คือ ระบบธรรมราชา ซึ่งถือว่าผู้ที่จะเป็นราชาหรือกษัตริย์จะต้องเป็น “ธรรมราชา” กล่าวคือ ผู้ปกครองต้องยึดหลักธรรมสำหรับราชา อันได้แก่ ประเพณีธรรม ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร ธรรม ราชสังคหวัตถุ ซึ่งหลักคุณค่านี้นี้คอยกำกับและจัดความสัมพันธ์ของผู้คนในอาณาจักรล้านช้าง ดังปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ เช่น เรื่องขุนบรมที่กล่าวถึงคุณสมบัติของเทพบุตรที่ลงมา เกิดเป็นกษัตริย์ว่าควรรอบรู้หลักทศพิธราชธรรม ตลอดจนเรื่องพญาคำกองสอนไพร่และเรื่อง ชนชั้นสนทหายอดคำสอน ก็เช่นเดียวกัน (อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ๒๕๓๔.)

และหลักแห่งธรรมราชานี้มีในหมู่ชนที่ยึดมั่นในหลักการทางพุทธศาสนา มีพุทธศาสนา เป็นแก่น เป็นผลจากการกลั่นและคัดกรองมาจากพระสูตรในพระไตรปิฎกมาสู่การปฏิบัติ ซึ่งพระสูตรดังกล่าว ได้แก่ อัครคัมภีร์สูตร ซึ่งเป็นพระสูตรบทที่ ๔ ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๑ ที่พินิกาย ปาฏิภักค์ ๓ (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง อ้างใน วีระ สมบูรณ์. ๒๕๓๒: ๘-๙)

เนื้อหาในอัครคัมภีร์สูตร เป็นการกล่าวถึงต้นกำเนิดของรัฐและชี้ให้เห็นว่า “ธรรม” คือสภาพ เงื่อนไขต่างๆ เป็นปัจจัยให้เกิดวาระต่างๆ อย่างไร และพระสูตรอีกบทหนึ่งซึ่งเป็นรากฐานทาง ความคิดเกี่ยวกับการเมืองการปกครองในอดีตก็คือ จักรกัณฑ์สูตร พระสูตรบทนี้เป็นที่มาของ แนวคิดหลัก ๒ ประการ คือ

๑) ข้อปฏิบัติอันควรสำหรับผู้ปกครอง เพื่อยังให้เกิดอำนาจบารมีและความสงบ สุขของสังคม ซึ่งภายหลังเป็นที่รู้จักกันในนามของจักรวรรดิวัตร ๑๐ หรือ ๑๒ นั่นเอง

๒) การพยากรณ์เกี่ยวกับความเป็นไปของมนุษยชาติในอนาคตที่จะเสื่อมลง ตามลำดับ และกลับเจริญขึ้นจนถึงยุคพระศรีอาริย์เมตไตรย์ อันเป็นความเชื่อที่สำคัญของพุทธ ศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน (วีระ สมบูรณ์. ๒๕๓๒. อ้างแล้ว: ๒๒-๒๓)

หลักธรรมราชาที่เป็นโครงสร้างทางการเมืองการปกครองของชาวล้านช้างคงอยู่กับสังคมลาวมา

นานมากจนถึงขั้นที่ก่อให้เกิดโลกทัศน์ในเรื่องพระศรีอารียเมตไตรย์ หรือพระศรีอารียขึ้นในหมู่ชาวลาว และกระบวนการนี้ได้เป็นมูลเชื่ออันสำคัญต่อขบวนการแข่งขันต่ออำนาจอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ในหมู่ชาวล้านช้าง หรือเป็นที่รู้จักกันในนาม ขบถผีบาปผีบุญ

และด้วยข้อจำกัดที่กลุ่มชาวลาวที่ต้องอพยพหนีราชภัย และช่วงแห่งการสร้างบ้านแปงเมือง ระบบคณะอาญาสี่จึงเป็นเพียงการจัดความสัมพันธ์กันเพื่อการอยู่ร่วมกัน มากกว่าจะเป็นการปกครองที่มีระบบมั่นคงอย่างในอาณาจักรเดิม ดังนั้น จึงไม่มีลักษณะการจัดเก็บรายได้จากผู้อยู่ใต้ปกครองในรูปของส่วยหรือภาษีอากร แท้จริงแล้ว แม้แต่ระบบธรรมราชาที่ถูกสถาปนาอย่างมั่นคงในล้านช้างเองก็มีได้ใช้เพื่อการนี้ เพราะผู้ปกครองถูกควบคุมด้วยหลักคุณธรรมที่ว่า กษัตริย์ไม่พึงทำสงครามแย่งชิงบ้านเมืองอื่น ไม่แสวงหาสงครามเพราะจะทำให้ประชาชนเดือดร้อน เป็นบาปเป็นกรรม (ชนะสันตะยอดคำสอน) กษัตริย์พึงให้ความรักเมตตาแก่กุลชนนาง ข้าราชการ รู้จักปูนบำเหน็จรางวัลแก่ผู้ปฏิบัติงานจนเกิดผลดีแก่ชาติบ้านเมือง (คำกลอน ปู่สอนหลาน) กษัตริย์พึงให้ความรักความเมตตาพสกนิกรอย่างเสมอหน้า ไม่ว่าจะเป็นขุนนาง ไพร่ฟ้าประชาชน (ชนะสันตะยอดคำสอน) เป็นต้น (อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ๒๕๓๔. อ้างแล้ว: ๕๘-๕๙)

เนื่องจากกลุ่มคนลาวในภาคอีสานเป็นกลุ่มคนที่ตกอยู่ในชะตากรรมเดียวกัน กล่าวคือต้องอพยพหนีราชภัย ต้องพลัดถิ่นาคาที่อยู่ และได้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันมา อีกทั้งความไม่แน่นอนว่าจะถูกโจมตีจากกองทัพของเมืองแม่เมื่อใด ช้ายังต้องระแวงระวังชนพื้นเมืองเดิมในบ้านเมืองใหม่อยู่ตลอดเวลา ทำให้การปกครองด้วยระบบคณะอาญาสี่เป็นเพียงแผนแบบทางประเพณีที่สืบทอดมาจากระบบเดิมเท่านั้น และระบบนี้ถูกนำมาใช้เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขมากกว่าจะเป็นเครื่องมือในการเรียกเก็บรายได้จากราษฎรของกลุ่มผู้นำ

และด้วยการปกครองระบบคณะอาญาสี่ การหนีราชภัยทำให้มีการรวมตัวเป็นกลุ่มเป็นก้อนและทรงพลัง ทำให้กลุ่มชาวลาวสามารถสร้างบ้านแปงเมืองเป็นปึกแผ่นในแผ่นดินใหม่ได้อย่างรวดเร็ว กอปรกับท่าทีและบุคลิกภาพที่เป็นมิตรของคนลาวได้ก่อทัศนคติที่ดีในหมู่ชนพื้นเมืองเดิม ทำให้กลุ่มชาวลาวสามารถเลือกตั้งบ้านเรือนโดยได้ชัยภูมิที่อุดมสมบูรณ์ ช้ายังได้รับความร่วมมือและเห็นอกเห็นใจของชนพื้นเมืองอีกด้วย ดังเช่น กรณีกลุ่มคนลาวที่เคลื่อนเข้าตั้งบ้านเรือนในเมืองพนมไพร เป็นต้น

ดังงานศึกษาของสุวิทย์ วีระศาสน์ พบว่า การตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานในช่วงประมาณ ๓ ศตวรรษ ตั้งแต่ตั้งเมืองสุวรรณภูมิใน พ.ศ. ๒๒๖๑ จนถึง พ.ศ. ๒๔๙๐ จะหนาแน่นบริเวณริมแม่น้ำมูลและน้ำชีในพื้นที่ราบ ซึ่งน้ำไม่ท่วม แต่ขณะเดียวกันก็อุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำและพืชพรรณต่างๆ ที่ผู้คนสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ มีที่ราบซึ่งสามารถปรับจากป่าเขามาเป็นนาได้ พื้นที่เหล่านี้จึงมีผู้คนหนาแน่นขึ้นเรื่อยๆ จนที่ราบที่เหมาะสมกับการทำนาค่อยๆ หดไป ดังนั้น ผู้คนในพื้นที่เหล่านี้จึงค่อยๆ อพยพไปหา “ดินดำ น้ำชุ่ม” ในที่อื่นๆ ซึ่งได้แก่ พื้นที่ที่สูงกว่าเดิม เช่น พื้นที่ราบเชิงเขา (สุวิทย์ วีระศาสน์ และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ อ้างใน สุวิทย์ วีระศาสน์, ๒๕๔๘: ๑๑)

ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ที่ยึดครองของกลุ่มคนลาวได้รับการประดิษฐ์เป็นวาทกรรมแห่งยุคในรูปของคำผญาว่า ทางบ้านอ้ายดินดำน้ำชุ่ม ปลาคุ้มบ่อนคือแซ่แกว่งหาง ปลาหางบ่อนคือหางฟาลัน จักจั่นฮ้องปานฆ้องลั่นยาม (ผญาโบราณ)

การตามล้างผลาญของเมืองแม่ในรัชสมัยพระเจ้าสิริบุญสาร แห่งเวียงจันทน์ ทำให้กลุ่มคนชาวลาวต้องสูญเสียผู้นำคนสำคัญทั้งพระวอและพระตาไป สถานการณ์ได้บีบบังคับให้กลุ่มคนลาวรุ่นต่อมาต้องเข้าสวามิภักดิ์ต่ออาณาจักรสยามจากยุครชนบุรีต่อเนื่องถึงยุครัตนโกสินทร์ และการสวามิภักดิ์ของกลุ่มคนลาวกลุ่มนี้ได้เป็นตัวแปรทางการเมืองอันสำคัญต่อลาว เพราะสยามได้ถือโอกาสรุกเข้ายึดครองอาณาจักรล้านช้าง ทั้งหลวงพระบางและเวียงจันทน์ รวมทั้งนครจำปาศักดิ์ กล่าวคือ ราชอาณาจักรของลาวทั้งหมดต้องตกอยู่ในการปกครองของสยาม ในปี พ.ศ. ๒๓๒๒ (กระทรวงศึกษาธิการ, เวียงจันทน์: ๒๔๙๖. (ภาษาลาว: ๒๒๓)

๔.๖ กระบวนทัศน์อีสาน : สยบยอม

ในอีกทางหนึ่ง การที่ถูกการปราบปรามอย่างหนักและต่อเนื่องยาวนานนี้ได้ก่อกระบวนทัศน์อย่างหนึ่งขึ้นในจิตใจได้สำนึกชาวอีสาน กระบวนทัศน์ที่สถาปนาขึ้นในจิตใจของหมู่ชาวลาว คือ กระบวนทัศน์แห่งการสยบยอม สยบยอมต่ออำนาจ โดยเฉพาะอำนาจที่มาจาก “ไทย” ภาพแห่งความกลัวนี้เข้ากตักตะกอนแล้วเกาะฝังแน่นเป็นอุปนิสัยประจำภาคของคนลาวในภาคอีสาน ซึ่งความกลัวหลักๆ ของคนอีสานที่มีการประมวลไว้มืออยู่ ๓ ประการ ดังในงานของ อภิศักดิ์ โสมอินทร์ ระบุว่า ได้แก่

๑) **ย่านเห็ดบได้** คือไม่กล้าทำ ไม่กล้าเป็น ไม่กล้าส่งเสริมคนอีสานด้วยกัน เพราะกลัวเขาจะทำได้ หันไปสนับสนุนคนภาคอื่นดีกว่า

๒) **ย่านเขาวัว** จะทำอะไรก็กลัวแต่เขาวัว จะส่งเสริมกันช่วยเหลือกันก็กลัวเขาวัว ทั้งๆ ที่คนภาคอื่นเขาช่วยกันโครมๆ

๓) **ย่านได้ลิ้น** (หรือย่านกันได้ลิ้น-ผู้เขียน) คนอีสานดูถูกกันเอง แล้วยังไม่พอ ยังกลัวกันได้ดีอีกด้วย เมื่อไม่ส่งเสริมแล้วยังกีดกัน ไม่ให้เกินหน้า (อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ๒๕๓๔. อ้างแล้ว: ๙)

อำนาจและอิทธิพลของสยามที่มีต่อกลุ่มคนลาวในภาคอีสานนั้นมีผลครอบงำทำลายบ่อนเพาะกำลังใจของชาวอีสานจากรุ่นสู่รุ่น ทั้งทางกายภาพและด้านสังคมจิตวิทยา การสยบยอมต่ออำนาจรัฐสยามเป็นผลให้บรรดาทรัพยากรและแรงงานในภาคถูกสูบเข้าสู่ส่วนกลางในเวลาต่อมา

ลักษณะการที่คนอีสานประสบได้ต่างไปจากสภาพการณ์ที่อยู่ใต้อำนาจของผู้ปกครอง เช่นเดียวกับชนกลุ่มน้อยในประเทศพม่า กล่าวคือ นอกจากจะถูกสูบเอาทรัพยากรธรรมชาติและ

แรงงาน ทั้งทางกฎหมายและการเมืองการทหารแล้ว ผู้ปกครองพม่ายังมีเป้าหมายในอันที่จะตัดขาดสายใยที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ชนชาติ หรืออาณาจักรเดิมให้ดับสูญ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านภาษา ตัวอักษร วัฒนธรรม ประเพณี ระบบความเชื่อ กระทั่ง มหรสพและดนตรีการ

อันเนื่องมาแต่ปริบททางการเมืองระหว่างรัฐ การอยู่ในปกครองของสยามของคนลาวในภาคอีสานจึงถูกกดขี่เสมือนเป็นเชลยศึก เพราะในอีกทางหนึ่ง คนลาวในอีสานก็เป็นตัวแทนของประเทศราช และคนเหล่านี้เป็นกลุ่มที่อยู่ใกล้อำนาจรัฐสยามมากที่สุด ดังนั้น การดูแลทุกข์สุขเช่นที่รัฐควรเอื้ออำนวยต่อประชากรชาวลาวสยามทั่วไปนั้นจึงไม่มี ขณะเดียวกัน คนลาวในภาคอีสานมิอาจได้รับการยอมรับหรือได้รับการปฏิบัติอย่างเช่นเป็นประชากรชาวลาวของสยาม

ความหนักหน่วงของชะตากรรมและภาพแห่งความเป็นจริงของสถานภาพของชาวลาวในภาคอีสานในอดีตนั้น สามารถอนุมานได้จากการปฏิบัติต่อเจ้านายฝ่ายลาวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ (รัชกาลที่ ๓) ดังในงานศึกษาของสีหุย สุวันนะสี ที่ระบุว่า ... ค.ศ. ๑๘๒๕ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระเจ้าแผ่นดินสยามได้เสด็จสวรรคต (ตาย) พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขึ้นเสวยราชย์แทน เนื่องในงานปลงศพนี้พระเจ้าอนุวงศ์ได้ลงไปกรุงเทพฯ พระองค์พาบ่าวไพร่เสนา ข้าราชการของพระองค์ลงไปด้วยเป็นอันมาก เพื่อต้องการให้พวกท้าวพระยาเสนาอำมาตย์ของพระองค์ได้เห็นการเป็นไปของบ้านเมืองสยามเวลานั้น พระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์ใหม่ได้ให้คนลาวที่ติดตามเจ้านุเพื่อปลงศพพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้นไปตัดต้นตาลที่เมืองสุพรรณบุรี แล้วชักลากลงไปไว้ที่เมืองสมุทรปราการเป็นอันมาก (สีหุย สุวันนะสี. ๒๕๓๙: ๖๓)

อนึ่ง ต้นตาลที่เหล่าเสนาอำมาตย์ ข้าราชการลาวถูกบังคับให้ชักลากนั้น เดิม วิภาคย์พจนกิจ, ๒๕๓๐. ระบุว่า นำมาเพื่อใช้ทำฐานเตาหม้อพระเจดีย์กลางน้ำเมืองสมุทรปราการ แต่มีเรื่องที่เป็นมุขปาฐะเล่าต่อกันมาในหมู่คนลาวมีว่า สยามนำต้นตาลไปขวางการเคลื่อนเรือปืนของต่างชาติที่จะเข้าปิดปากน้ำเพื่อกดดัน – (ผู้เขียน)

จะเห็นได้ว่า ในช่วงที่สยามยึดครองลาวนั้น แม้ในช่วงที่สัมพันธภาพระหว่างล้านช้างกับสยามจะยังราบรื่นดีอยู่ เหล่าข้าราชการ เสนาอำมาตย์ที่โดยเสด็จพระเจ้าแผ่นดินลาวก็ยังถูกกระทำเยี่ยงทาส แล้วต่อมา เมื่อเจ้าอนุวงศ์ได้ก่อกบฏต่อสยามเพื่อช่วยปลดแอกคนลาวที่ถูกเกณฑ์แรงงานและทำการกอบกู้เอกราชไปพร้อมกันขึ้นอีก และในที่สุดก็พ่ายแพ้และถูกจับพร้อมพระบรมวงศานุวงศ์จำนวนหนึ่งไปประจานและทรมานกลางกรุงรัตนโกสินทร์จนสิ้นพระชนม์ น้ำหนักแห่งความเกลียดชังและความสาสมใจของผู้ชนะย่อมตกไปที่คนลาวที่อยู่ในอาณัติ คนลาวในภาคอีสานจึงต้องประสบชะตากรรมอันแสนสาหัสไปตามสถานการณ์ทางการเมือง

ในทางประวัติศาสตร์การเมืองแล้ว คนลาวในภาคอีสาน หรือที่เรียกกันว่า “คนอีสาน” ในปัจจุบันนั้น เป็นกลุ่มคนที่ไม่มีความตั้งใจจะยึดเป็นแก่นแกน และในทางเศรษฐศาสตร์การเมือง การถูกทาราบและสูบเลือดสูบเนื้อด้วยระบบส่วยและภาษีอากรทำให้คนอีสานไม่มีฐานะทางเศรษฐกิจที่พอจะลืมตาอ้าปากได้ ภาวะขัดสนแร้นแค้นนี้ตกทอดเป็นมรดกกรรมมาสู่คนรุ่นต่อมาระทั่ง

ปัจจุบัน การที่ถูกทำลายอย่างต่อเนื่อง ทำให้คนอีสานไม่มีรากเหง้า คนส่วนใหญ่ไม่รู้ที่มาของตนที่ชั่วร้าย คนอีสานยังรังเกียจบรรพบุรุษของตน ปฏิเสธความเป็นลาวและตูลาว (แวง พลังวรรณ. ๒๕๔๕. อ้างแล้ว: ๕๒-๕๖) แม้แต่ประวัติศาสตร์ของภาคที่ยึดถือกันอย่างกว้างขวางอยู่ในปัจจุบันก็ยังเขียนขึ้นโดยฝ่ายผู้ปกครอง ดังในคำนำของผู้เขียน ประวัติศาสตร์อีสาน ความว่า เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๐ ข้าพเจ้ามีกิจธุระไปจังหวัดอุบลราชธานี บังเอิญไปพบบันทึกการปกครองหัวเมืองมณฑลอีสาน ซึ่งบิดาข้าพเจ้า (พระวิภาคย์พจนกิจ-เล็ก สังห์หิฐิต เมื่อครั้งเป็นหลวงอุปการุณการวิวัฒน์ ข้าหลวงมหาดไทยผู้ช่วย ร.ศ. ๑๒๕) ได้รวบรวมเป็นเล่มสมุดใหญ่เก๋าคำคร่ำ ซึ่งในเวลานั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑลหัวเมืองลาวกาว (ต่อมาเปลี่ยนเป็น “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” ครั้งที่สองเป็น “มณฑลอีสาน” ครั้งที่สามเป็น “มณฑลอุบลราชธานี” ประทับที่เมืองอุบลราชธานี (ร.ศ. ๑๑๒-๑๒๗) (เดิม วิภาคย์พจนกิจ. ๒๕๓๐: คำนำของผู้เขียน)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) ระบบการปกครองต่อหัวเมืองลาวยังเป็นไปในทางตั้งเพื่อควบคุมทรัพยากร ดังรายงานเทศาภิบาล ที่ ๑๑๖, ๒๗๔๐๘ ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๗ ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๕: ๕๐๙ ตอนหนึ่งว่า ... ๗. เมื่อเห็นว่าการขึ้นต้นได้ดำเนินไปโดยเรียบร้อยแล้ว ได้ให้ลงมือจัดการทั้ง ๓ แพนก คือ แพนกมหาดไทยให้ลงมือจัดการตั้งกำหนดผู้ใหญ่บ้าน ตามวิธีซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ แต่ในเวลานั้นโปรดเกล้าฯ ให้ใช้แปนแต่ข้อบังคับจัดการไปพลางก่อน แพนกยุติธรรมให้ตรวจล้างความ ซึ่งค้างค้างโรงศาล ตามหัวเมือง แลตั้งศาลข้าหลวงชำระความอุทธรณ์ศาลเมืองด้วย แพนกคลังให้ตรวจเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองกรมการเก็บอยู่แต่ก่อน หรือที่เป็นการจ่ายไปในตัวแทนเงินเดือนผลประโยชน์หรือที่ตกเรียเสียหายอยู่ด้วยเหตุอย่างอื่น ให้ได้มาเป็นหลวงและจ่ายเงินเดือนพระราชทานแก่ผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ซึ่งมีหน้าที่แทนผลประโยชน์ที่เคยได้ในทางอ้อมอยู่แต่ก่อน (สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๓๕.)

แม้หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยคณะราษฎร การเมืองไทยเปิดกว้างให้ราษฎรจากทุกส่วนของประเทศได้มีสิทธิมีส่วนในการกำหนดชะตากรรมของตน โดยเฉพาะคนในภาคอีสาน ซึ่งแทนที่จะเป็นเพียงไพร่พลที่ต้องก้มหน้าคอยรับบัญชาจากผู้ใช้อำนาจปกครองแต่อย่างเดียว หรือพอใจกับคำชมที่ว่าเป็น “ภาคของถิ่นไทยดี” หรือเป็นเพียง “คนอ่านนอนสอนง่าย” จากผู้ปกครองส่วนกลาง (แวง พลังวรรณ. ๒๕๔๕: ๕๑) ก่อเกิดกลุ่มผู้นำทางการเมืองของอีสาน งานศึกษาของ สุริยา สมุทคุปดี และคณะ พบว่า การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรภายหลัง พ.ศ. ๒๔๗๕ อาจกล่าวได้ว่า เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่ตัวแทนของคนอีสานมีโอกาสนำเสนอปัญหาความยากจนและปัญหาความเดือดร้อนต่างๆ ของคนอีสานไปดีแผ่ในเวทีการเมืองระดับชาติ ... เช่น กรณีนายทองอินทร์ ภูริพัฒน์ (อุบลราชธานี) นายเตียง ศิริขันธ์ (สกลนคร) นายถวิล อุดล (ร้อยเอ็ด) และนายจำลอง ดาวเรือง (มหาสารคาม)

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง ผู้นำทางการเมืองของอีสานเหล่านี้เป็นฐานกำลังสำคัญให้กับกลุ่มของนายปรีดี พนมยงค์และขบวนการเสรีไทย ขณะเดียวกัน บางกระแสก็รายงานด้วยว่า มีการติดต่อกับผู้นำขบวนการชาตินิยมในอินโดจีนเพื่อแบ่งแยกดินแดนของภาคอีสานออกเป็นรัฐอิสระ ซึ่งเป็นจุดอ่อนให้รัฐบาลทหารสมัยหลังสงครามโลกครั้งที่สอง (จอมพล ป. พิบูลสงคราม และจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์) ใช้วิธีการรุนแรงจัดการกับผู้นำทางการเมืองเหล่านี้ ด้วยข้อหาคอมมิวนิสต์ และกบฏแบ่งแยกดินแดน เช่น เหตุการณ์สังหาร ๔ นักการเมืองอีสานในเดือนมีนาคม ปี พ.ศ. ๒๔๙๒ หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า “เหตุการณ์กิโล ๑๑” หรือการจับกุมนายเตียง ศิริขันธ์และนายทิม ภูริพัฒน์ ในปีเดียวกันด้วยข้อหากบฏแบ่งแยกดินแดน เป็นต้น (Keyes. ๑๙๖๗: ๒๒-๔๙ อ้างใน สุริยา สมุทคุปติ และคณะ. ๒๕๓๖: ๑๒๑)

การที่คนลาวในอีสานถูกกำราบและขูดรีด ส่งผ่านมาถึงยุคที่คนอีสานถูกปราบอย่างหนัก นอกจากจะก่อให้เกิดกระบวนทัศน์สยบยอมต่ออำนาจ “ไทย” แล้ว ยังส่งผลถึงทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีนัยสำคัญ เพราะเมื่อสยบยอมต่ออำนาจแล้ว บรรดานโยบายต่างๆ ที่มาจากส่วนกลางย่อมได้รับการปฏิบัติโดยดุษฎี และนโยบายจากรัฐบาลในนามของ “แผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ” หรือในระยะต่อมาเปลี่ยนชื่อเสียใหม่เป็น “แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ” ก็ล้วนแต่เป็นนโยบายที่มีแนวทางเพื่อการแย่งชิงทรัพยากรจากอีสานทั้งสิ้น (จะกล่าวถึงต่อไป)

๔.๗ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชี

พลวัตของความเป็นไปของผู้คนและกิจกรรมในลุ่มน้ำชีก็ดำเนินเป็นไปในทิศทางเดียวกับผู้คนและกิจกรรมต่างๆ ในภาคอีสานโดยรวม และความเป็นไปในภาคอีสานจึงสะท้อนความเป็นไปในเขตลุ่มน้ำชีด้วย ด้วยเอกภาพอันนี้สามารถศึกษามิติต่างๆ ในภาคอีสานไปพร้อมๆ กันได้ทั้งภาค

ที่สำคัญ พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ของคนลาวในภาคอีสาน ซึ่งกลายมาเป็นชาวอีสานในปัจจุบัน เป็นตัวกำหนดอันสำคัญต่อฐานะทางเศรษฐกิจของคนอีสานทั้งภาค หากศึกษาปมหลังทางประวัติศาสตร์ก็จะเห็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นและมีอยู่ในปัจจุบันของอีสาน ประวัติศาสตร์คือ ตัวกำหนดการดำรงอยู่ของทรัพยากรในภาค และดอกผลของประวัติศาสตร์ก็คือภาพลักษณ์และชะตากรรมของทรัพยากรธรรมชาติของภาค

การจัดการทรัพยากรในภาคอีสานมีอาจแยกส่วนจากประวัติศาสตร์ของภาคได้ เพราะการจัดการทรัพยากรย่อมเป็นผลอันเนื่องมาจากโครงสร้างการปกครองของอำนาจรัฐที่ภาคอีสานเข้าอยู่ในสังกัด บรรดาความสัมพันธ์ระหว่างภาคอีสานกับรัฐ ไม่ว่าจะเป็นรัฐล้านช้าง หรือการเข้าไปมีอิทธิพลต่อภาคอีสานของรัตนโกสินทร์ ล้วนแต่ส่งผลต่อการจัดการทรัพยากรในภาค

อย่างเลียงไม่พัน ความสัมพันธ์ระหว่างภาคอีสานกับรัฐที่ใช้อำนาจปกครองจึงเป็นนัยสำคัญต่อฐานะความเป็นอยู่ของผู้คน

และที่สำคัญ มีผลอย่างมีนัยสำคัญต่อการดำรงอยู่ของทรัพยากรของภาค การศึกษาเรื่อง การจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำซึ่งจึงไม่ควรก้าวข้ามโครงสร้างทางการเมืองและความเป็นมาในประวัติศาสตร์

๔.๗.๑ ทางออก : หันหน้าสู่ธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติ

การที่ชาวลาวในภาคอีสานถูกสยบและทำให้ไร้ความสามารถทางการเมืองโดยอำนาจรัฐของสยาม สิ่งเดียวที่พอบรรเทาความทุกข์ยากให้แก่กลุ่มคนลาวได้ คือ การหันหน้าเข้าหาความสงบร่มเย็นในพระพุทธศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีและความมั่งคั่งของทรัพยากรธรรมชาติ นอกจากนี้ “กระบวนการทัศน์ความย่านกลัว” ที่ทำให้คนลาวในอีสานขาดความมั่นใจในตัวเองและขาดความภูมิใจในเผ่าพันธุ์ของตนแล้ว โลกทัศน์อย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นกับชาวลาวในภาคอีสาน คือ

มีความเชื่อมีความศรัทธา ต่อพุทธศาสนา ต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ โดยไม่ใส่ใจเหตุผลเชิงวิทยาศาสตร์ ถือเชื่อเพื่อที่จะเข้าใจ เช่น ความเชื่อในพุทธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพ ความเชื่อผีแถน บรรพบุรุษ ผีนา ผีมหาลักษ์หลักเมือง ความเชื่อเรื่องขวัญ ความเชื่อเรื่องนาค ความเชื่อเรื่องผีปู่ตา (จารุวรรณ ธรรมวัตร และคณะ. ๒๕๔๓. ๕๕)

ความทุกข์ลำบากและไร้สิ้นซึ่งอนาคต และการไม่นำพาหรือสนใจไยดีจากอำนาจรัฐ ทำให้คนลาวในอีสานต้องหันไปพึ่งคตินิยมทางพุทธศาสนา ด้วยไม่คาดหวังว่าจะได้พบความสุขอีกแล้วในชาตินี้ ความสุขและมั่งคั่งจะมีได้ก็แต่ในชาติหน้า ดังกรณีสร้างบุญกุศลเพื่อหวังจะได้เกิดใหม่ในศาสนาของพระศรีอารียเมตไตรย์

ส่วนชายฉกรรจ์ที่เป็นกำลังหลักในการขับเคลื่อนสังคมของชาวลาวในภาคอีสานต้องหาทางออกด้วยการออกแสวงหาองค์ความรู้ เพื่อนำมาแก้ไขปัญหากันเองตามมีตามเกิด ดังคติ ... เป็นผู้ชายให้เที่ยวต่างบ้าน ค้นบ่อออกจากบ้านบ่เห็นด่านแดนไกล ค้นบ่ไปทางใดกะบ่มีความรู้ (อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ๒๕๓๔. อ้างแล้ว: ๓๐) หากไม่ออกแสวงหาวิชาความรู้กับผู้มีวิชาอาคมหรือวิชาสมุนไพรรึออกบวช ศึกษาพระธรรม จึงทำให้แผ่นดินอีสานมีทั้งหมอธรรม หมอยา และหมอสาขาอื่นๆ และไม่สร้างไว้พระสงฆ์ที่เก่งด้านปริยัติและสายปฏิบัติ

นอกจากนี้ ชาวลาวในภาคอีสานยังหันเข้าหาขนบประเพณีที่สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ ยึดถือปฏิบัติจารีตและครรลองดั้งเดิม ที่เรียกว่า ฮีต ๑๒ คอง ๑๔ ซึ่งจะเห็นได้ว่า การยึดถือฮีต-คองของชาวลาวในภาคอีสานจะเข้มข้นกว่าประชาชนลาวในภาคอื่น ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากการที่คนกลุ่มนี้ถูกกระทำจากอำนาจรัฐหนักหน่วงกว่าภาคอื่นๆ จึงต้องขัดเขยและแสดงออกด้วยการยึดมั่นในประเพณี

ฮีต ๑๒ คือข้อปฏิบัติที่พึงปฏิบัติ โดยมีเป้าหมายเพื่อการสามัคคีภายในกลุ่ม ซึ่งรูปธรรมก็คือพิธีกรรมที่ก่อปรึ้นในทุกเดือนในรอบ ๑ ปี และพิธีตามฮีต ๑๒ โดยสังเขป มีดังนี้ เดือนอ้าย

เข้าปริวาสกรรม (บุญเข้ากรรม) เดือนยี่ คุณหลาน เดือนสาม บุญข้าวจี เดือนสี่ บุญพระเวส เดือนห้า บุญสงกรานต์ เดือนหก บุญบั้งไฟ เดือนเจ็ด บุญข้าชะ (เลี้ยงมเหสักข์หลักเมือง-ชำระล้างเสนียดจัญไรออกจากชุมชน) เดือนแปด บุญเข้าพรรษา เดือนเก้า บุญข้าวประดับดิน เดือนสิบ บุญข้าวสาก เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา และเดือนสิบสอง บุญกฐิน ซึ่งในบางพื้นที่จะให้ความสำคัญต่อพิธีกรรมเป็นการเฉพาะ เช่น ชาวอำเภอพนมไพรที่สืบทอดกันมาแต่อดีตโดยให้ความสำคัญใน ๓ ประเพณี ได้แก่ ประเพณีเลี้ยงมเหสักข์หรือบุญเลี้ยงบ้าน ประเพณีบุญบั้งไฟ และประเพณีแข่งเรือ (สัมภาษณ์ จรัส ระโยมิ. ๒๕๔๕. อ้างใน ๒๕๔๕)

การถูกกดขี่ยังทำให้ชาวลาวในอีสานหันเข้าหาความสุขที่บรรณาการโดยธรรมชาติ ชาวลาวในอีสานมีความผูกพันกับธรรมชาติเป็นอย่างยิ่ง งานของ จารูวรรณ ธรรมวัตร และคณะพบว่า ชาวนาลุ่มน้ำชีมีชีวิตผูกพันกับธรรมชาติ คือ ดิน น้ำ ป่า พืช สัตว์ เป็นอย่างมาก ด้วยบทคำสวดัญทุกประเภทกล่าวถึงขวัญชาวนาไม่กลับบ้านเพราะเพลินชมนก ชมป่า ชมทุ่งหญ้า ชมนา ชมไร่ ชมสวน ชมช้าง ชมกวาง ชมละมั่ง ชมกระต่าย ขวัญเที่ยวท่องชมธรรมชาติไม่กลับบ้าน ชาวนาจึงเจ็บป่วย ฐานคิดนี้แสดงถึงความกลมกลืนระหว่างชีวิตชาวนากับธรรมชาติและจิตสำนึกที่มีต่อระบบนิเวศน์ ชาวนามองธรรมชาติไม่ต่างจากการมองมนุษย์ คือ กตัญญูรู้คุณธรรมชาติ เห็นธรรมชาติมีตัวตน (จารูวรรณ ธรรมวัตร และคณะ. ๒๕๔๓: ๕๗) ความแนบชิดกับธรรมชาติทำให้คนอีสานประดิษฐ์วัฒนธรรมทั้งที่เป็นวัตถุ (material culture) ได้แก่ เครื่องมือเครื่องใช้ สถาปัตยกรรม เป็นต้น และวัฒนธรรมอันมิใช่วัตถุ (non-material culture) เช่น ศิลปะการร้อง-รำ เป็นต้น ซึ่งวัฒนธรรมทั้งสองประการล้วนอิงแอบและเลียนธรรมชาติ จะเห็นได้จากท่วงทำนองของการร้อง-รำ ร้องสรภัญญะ การฟ้อนรำ และแม้แต่การเทศน์ที่มีอยู่อย่างน้อย ๓๒ ท่วง-ท่า หรือที่เรียกว่า “รำ ๓๒ ท่า” และจาก ๑๐ ท่วง-ท่า ได้แก่ นกเขาเหิร ช้างหล่มบัว ช้างเทียมแม่ ปลาสร้อยเล่นหาด กาเต้นก้อน ลมพัดไผ่ ลมพัดพร้าว หมาอย่าหาด แมงกูดอมดอก ภูไทเลาะดู่ และนกใส่บินข้ามท่ง (สวิง บุญเจิม. ๒๕๓๖: ๑๗-๑๙)

ความผูกพันแนบชิดกับธรรมชาติ ทำให้ชาวลาวในภาคอีสาน ซึ่งกลายเป็นชาวอีสานในเวลาต่อมา นำใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างรู้คุณค่า สมเหตุสมผลและใช้เท่าที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ งานศึกษาของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต พบว่า ในอดีตก่อนมีแผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ ใน พ.ศ. ๒๕๐๔ ชาวอีสานในลุ่มน้ำชีดำรงชีวิตโดยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ในขณะนั้น คนในชนบทอีสานขณะนั้นเป็นสังคมที่ใช้เงินน้อย เพราะคนในชุมชนสามารถดำรงชีวิตด้วยปัจจัยสี่ที่หามาจากทรัพยากรธรรมชาติ (สุวิทย์ ธีรศาศวัต, ๒๕๔๘: ๑๓-๑๔)

ทรัพยากรธรรมชาติในดินแดนภาคอีสานเมื่อประมาณ ๑ ศตวรรษที่ผ่านมา (นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นต้นมา) ไม่ว่าจะเป็นป่าไม้ ที่ดินทำกิน แร่ธาตุ หรือแหล่งน้ำ ประมาณว่า “ทรัพยากร” ที่ธรรมชาติประทานให้เหล่านั้น มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ เมื่อเทียบกับจำนวนประชากรที่

มีอยู่ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและวิถีชีวิตของชาวอีสานเวลานั้น (สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. ๒๕๓๖ อ้างแล้ว: ๑๑๔)

ดินแดนที่ราบสูงโคราชเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีที่แล้ว เป็นดินแดนที่อุดมไปด้วยป่าไม้ สัตว์ป่า ผืนดินยังกว้างใหญ่ และลำน้ำยังคงลึกและไหลอยู่ตลอดปี เช่นเดียวกับดินแดนส่วนอื่นๆ ของประเทศไทย ในเวลานั้นการทำไม้หรือค้าไม้ชนิดต่างๆ ยกเว้นไม้สัก เป็นกิจกรรมที่ราษฎรทุกคนสามารถทำได้โดยไม่หวงห้าม การก่อตั้งกรมป่าไม้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ก็ไม่ได้มีผลบังคับต่อการทำไม้ชนิดต่างๆ ที่นอกเหนือไปจากไม้สักแต่อย่างใด (Hafner อ้างใน สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. ๒๕๓๖ อ้างแล้ว: ๑๑๕)

อำนาจการควบคุมของรัฐและหัวเมืองต่างๆ รัฐและบรรดาเจ้าเมืองหรือผู้มีอำนาจในท้องถิ่น เป็นกลุ่มบุคคลที่มีบทบาทอย่างมากในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของภาคอีสาน นับตั้งแต่การปฏิรูปการปกครองเพื่อรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางเป็นต้นมาแม้ว่าทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าไม้และที่ดินทำกินมีอยู่อย่างเหลือเฟือ แต่อำนาจในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้นต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ในระยะแรก ยังไม่มีการควบคุมโดยตรงของรัฐเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติมากนัก หน่วยงานของรัฐที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยตรง เช่น กรมป่าไม้ (ก่อตั้งใน พ.ศ. ๒๔๓๙) ก็ให้ความสำคัญกับป่าไม้สักในภาคเหนือ ซึ่งเป็นไม้ที่มีบทบาทในทางเศรษฐกิจและการเมืองระหว่างประเทศในสมัยนั้น (Shalardchai Ramitanondh. อ้างใน สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. ๒๕๓๖ อ้างแล้ว: ๑๑๕) มากกว่าที่จะสนใจในภาคอีสาน

การใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชาวอีสานมีความสมดุลระหว่างการใช้กับการเกิดขึ้นตามธรรมชาติ ความสมดุลดังกล่าวเกิดได้มานับพันปี ที่เป็นเช่นนี้เพราะจำนวนประชากรในยุคก่อน พ.ศ. ๒๕๐๔ ประชากรอีสานยังมีน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ของภาคอีสาน กล่าวคือ ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ ภาคอีสานมีประชากรเพียง ๖,๒๑๐,๒๘๑ คน หรือคิดเฉลี่ยความหนาแน่นของประชากรเพียง ๓๖.๘ คนต่อ ๑ ตารางกิโลเมตร พื้นที่ภาคอีสานในปี ๒๔๘๕ มีถึง ๑๐๒,๖๖๗ ตารางกิโลเมตร หรือคิดเป็นร้อยละ ๖๐.๘ ของพื้นที่ภาคอีสาน (สุวิทย์ วีระศาสตร์และดารารัตน์ เมตตาภิรักษ์. อ้างใน สุวิทย์ วีระศาสตร์: ๑๕)

นอกจากนี้ บรรดาศิลปินการแสดง มหรสพและดนตรีการอื่นๆ ที่ติดตัวมาแต่อาณาจักรเดิมก็ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะสามารถใช้เป็นเครื่องปลอบประโลมใจอย่างมีประสิทธิภาพ ชาวลาวมักใช้ศิลปะการแสดง มหรสพและดนตรีการ เพื่อบำรุงบำเรอแก่กันในกลุ่ม เพื่อผ่อนคลายความทุกข์ยากที่ประสบอยู่ตรงหน้า คนอีสานจึงมีความสุขได้ท่ามกลางความทุกข์ระทม ดอกผลของศิลปะอันนี้ปรากฏในเพลงลูกทุ่งอีสาน (แวง พลังวรรณ. ๒๕๔๕ อ้างแล้ว: ๒๖๐-๓๖๑) ในเวลาต่อมา ซึ่งการร้อง-ลำ หรือการแสดงออกทางการแสดงอื่นๆ ของคนอีสานทั้งสิ้น ก็คือ การถ่ายทอดประสบการณ์และความผูกพันกับพุทธศาสนา ขนบธรรมเนียมและธรรมชาติเป็นด้านหลัก แต่บรรดาความทุกข์ยากที่ถูกกดขี่ ขูดรีดจากสยาม อันเป็นความจริงกลับไม่มี

ปรากฏในศิลปะเหล่านี้ นี่ก็เป็นตัวชี้วัดถึง “ความย่านกล่ว” ที่ฝังแน่นในจิตใต้สำนึกของผู้คนอีกประการหนึ่ง

ท้ายที่สุด ความผูกพันกับธรรมชาติ และทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างเพียงพอ ก็ก่อให้เกิดการจัดระเบียบความสัมพันธ์การเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะที่สำคัญ ๓ ประการ คือ ให้ความสำคัญกับ “สิทธิของผู้มาก่อน” ให้ความสำคัญกับการครองครองเพื่อใช้ประโยชน์ ให้ความสำคัญกับการครอบครองทรัพยากรในจำนวนจำกัดเฉพาะที่ใช้ประโยชน์ และที่สำคัญ คือ ให้ความสำคัญกับการได้มาซึ่งสิทธิโดยไม่สร้างความเดือดร้อนหรือละเมิดสิทธิผู้อื่น (ชลธิรา สัตยารัตนา. ๒๕๔๖ : ๒๘)

ทรัพยากรธรรมชาติของภาคอีสานนั้น หากจะใช้เพียงการเลี้ยงดูคนอีสานทั้งภาค และบรรดาลูกหลานเหลนที่เติบโตในรุ่นต่อๆ มา และหากชาวอีสานยังดำเนินวิถีแบบอีสานดั้งเดิมที่เป็นสังคมเกษตร (Agrarian Society) ซึ่งพัฒนาการของสังคมเริ่มจากการเกษตรแบบดั้งเดิม หรือแบบยังชีพ (Subsistence) ใช้เครื่องมือง่ายๆ เช่น จอบ เสียม บางทีจึงเรียกว่าการเกษตรแบบจอบเสียม (Hoe Agriculture) นั้น ทรัพยากรธรรมชาติของอีสานคงไม่ตกอยู่ในสภาพย่ำแย่เช่นในปัจจุบันเป็นแน่

ทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสานถูกทำลายลงอย่างต่อเนื่อง และหนักหน่วงขึ้นเป็นลำดับ การทำลายมาจากทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายใน ได้แก่ การเพิ่มของประชากร ความแห้งแล้งและการเสื่อมสภาพของดิน แต่ปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติในอีสานถูกทำลายลงอย่างมหาศาลล้วนมาจากปัจจัยจากภายนอก ซึ่งปัจจัยภายนอกนี้มีความต่อเนื่องกันโดยไม่ขาดสายจากอดีตจนกระทั่งปัจจุบัน

๔.๗.๒ ปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติในอีสานเสื่อมโทรม

๔.๗.๒.๑ ปัจจัยภายใน

๑) ที่ดินหมดความอุดมสมบูรณ์

ในบางพื้นที่เมื่ออยู่อาศัยมาไประยะหนึ่งเมื่อเกิดมีความแห้งแล้ง รวมทั้งดินขาดความอุดมสมบูรณ์ ทางออกอย่างหนึ่งของคนอีสาน คือ การอพยพย้ายถิ่นแบบยกหมู่บ้าน เพื่อหาที่ทำกินและตั้งชุมชนใหม่ ดังตัวอย่างในงานศึกษาของ พรพิไล เลิศวิชา และคณะ ดังนี้

มีการอพยพย้ายถิ่นไปยังที่ที่เป็นอุดมคติ คือ “ดินดำ น้ำชุ่ม” ซึ่งในที่นี้ อุดมคติดังกล่าว ส่วนใหญ่คือบริเวณลุ่มน้ำชี ซึ่งเป็นการอพยพเข้าเสริมกับชุมชนคนลาวที่อพยพด้วยสาเหตุหนีราชภัยที่อยู่ก่อน เช่น กรณีชุมชนหมู่บ้านชาวนา ๕๘ แห่งในเขตอำเภอเวียงชัย จ.ขอนแก่น ตั้งอยู่บนฝั่งขวาของลุ่มแม่น้ำชีตอนบน หมู่บ้านชาวลาวเดิมได้แก่หมู่บ้านริมหนองน้ำกุดชุมบงฝั่งลำชี บ้านโนนเมืองหลวยและโนนเชียงคูน ในระยะไล่เลี่ยกันมีชาวไทโคราชอพยพ

จากเมืองบัวใหญ่ (เขตจังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน ทางตอนใต้ เข้ามายังหมู่บ้านท่าวัด ใน พ.ศ. ๒๓๔๑ และอพยพจากแถบอำเภอโนนสูงและอำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมาเข้ามาอีกระลอกหนึ่งใน พ.ศ. ๒๓๗๒ ชาวร้อยเอ็ด อุบลราชธานีและมหาสารคามได้พากันอพยพเข้ามาเป็นระลอกต่อไปในต้นทศวรรษ ๒๔๐๐ โดยมาตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงกับหมู่บ้านรุ่นแรกๆ (พรพิไล เลิศวิชาและคณะ. ๒๕๓๓: ๑-๒) ชาวนาจากมหาสารคามอพยพมาอยู่บ้านหนองแวงท่าวัด เพราะมหาสารคามแห้งแล้ง ดินเป็นดินทราย ฝนแล้งติดต่อกันหลายปี และได้ยื่นข้อเสนอซื้อเสียงบ้านหนองแวงท่าวัดว่าเป็นแหล่งดินดำน้ำชุ่ม จึงอพยพมายังท่าวัด ... ความอุดมสมบูรณ์ของท่าวัด โด่งดังมาจนพวกหมอลำนำไปร้องว่า “... สองกอกต่อหม้อ สองกอกต่อกะด่า ดำนาห่มมือ เหลือเล่า ใส่เหียน ไปน่ำบ ไปน่ำพีบ หนองแวงคำ ดินดำน้ำชุ่ม ปลุกทางลุ่ม เป็นหน่วยทางเทิง ปลุกมันแกว เป็นหัวทางใต้...” (พรพิไล เลิศวิชาและคณะ. ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: ๗)

๒) การเพิ่มของประชากร

ในช่วงระยะเพียง ๔๐ ปี จากปี ๒๔๙๐-๒๕๓๐ ประชากรอีสานเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจาก ๖.๒๑ ล้านคนเป็น ๑๙.๖๒ ล้านคน หรือเพิ่มขึ้นร้อยละ ๑๐๐.๓ หากพิจารณาเฉพาะจังหวัดลุ่มน้ำชีจะเห็นว่าเพิ่มสูงกว่าเกณฑ์เฉลี่ยของภาคอีสาน กล่าวคือ จังหวัดที่เพิ่มน้อยที่สุด คือ จังหวัดร้อยเอ็ด เพิ่มร้อยละ ๑๑๖.๓ และจังหวัดที่เพิ่มมากที่สุด คือ ชัยภูมิ เพิ่มถึงร้อยละ ๓๓๒.๗ เพราะมีการอพยพเข้ามาจากจังหวัด ซึ่งประชากรหนาแน่นมาก เช่น ร้อยเอ็ด มหาสารคาม การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากรลุ่มน้ำชี สาเหตุสำคัญมาจากการแพทย์และสาธารณสุขที่ดีขึ้นมาก จากการเพิ่มสถานบริการสาธารณสุขและบุคลากรสาธารณสุข โดยเฉพาะแพทย์ พยาบาล เจ้าหน้าที่สาธารณสุข อสม. ผสส. การรณรงค์ฉีดวัคซีนที่ปราบปราม การฉีดวัคซีนป้องกันคอตีบ ไอกรน โปลิโอ บาดทะยักในเด็ก ทำให้อัตราการตายของเด็กและประชากรลดลง เช่น อัตราการตายของประชากรอีสาน ๙.๔ คนต่อประชากรพันคน ในปี ๒๕๐๗ ลดเหลือ ๖.๓๓ คนและ ๔.๘๑ คนในปี ๒๕๓๔ และ ๒๕๔๐ ตามลำดับ (สุวิทย์ วีระศาสตร์. ๒๕๔๖. อ้างใน สุวิทย์ วีระศาสตร์. ๒๕๔๘: ๑๙)

สาเหตุที่เมื่อก่อนปี ๒๕๐๔ ประชากรอีสานเพิ่มช้ามาก เพราะอัตราการตายสูงเนื่องจากไม่มีการฉีดวัคซีนสร้างภูมิคุ้มกันในวัยเด็กกับการเกิดโรคระบาดเป็นระยะๆ เช่น การระบาดของโรคไข้ดำในปี ๒๔๙๗-๒๔๙๘ คนในลุ่มแม่น้ำชีตายอย่างมากมาย หลายหมู่บ้านตายเกือบครึ่งหมู่บ้าน เช่น บ้านโนนเปือยมี ๑๖๐ ครัวเรือน ตายด้วยโรคระบาดครั้งนี้ถึง ๘๖ คน อีกโรคที่ตายกันมากคือโรคมาลาเรีย หรือไข้ป่า ในปี ๒๔๙๖ คนไทยเป็นมาลาเรียประมาณ ๓ ล้านคน (ขณะนั้นราชอาณาจักรไทยมี ๑๕ ล้านคน) และคนป่วยโรคนี้นี้ ๖๐ คนจะตาย ๑ คน (สุวิทย์ วีระศาสตร์ และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ อ้างใน สุวิทย์ วีระศาสตร์. ๒๕๔๘: ๑๙) การที่ประชากรในลุ่มน้ำชีเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ ๑๑๖.๓-๑๗๖.๖ ก็หมายความว่า ความต้องการพื้นที่ในการผลิตอาหารต้องเพิ่มขึ้นอย่างแน่นอน ในปี ๒๔๙๓ ภาคอีสานมีพื้นที่นา ๑๔.๕ ล้านไร่ พอปี ๒๕๓๘ที่นา

เพิ่มขึ้นเป็น ๓๗.๙ ล้านไร่ เพิ่มขึ้น ๒๓.๔ ล้านไร่ ในเวลา ๔๕ ปีหรือที่นาเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ ๕๒๐,๐๐๐ ไร่ (สุวิทย์ วีระศาสตร์. ๒๕๔๖. อ้างใน สุวิทย์ วีระศาสตร์. ๒๕๔๘: ๒๐)

๔.๗.๒.๒ ปัจจัยจากภายนอก

การทำลายทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสาน โดยปัจจัยภายนอกนั้น เริ่มตั้งแต่ การที่ทรัพยากรถูกดูดซับเข้าสู่ส่วนกลางในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ต่อมาก็ถูกสูบด้วยการค้าแบบเห็นแก่ได้อย่างเข้มข้นของชาวจีน และเชื่อมต่อการแย่งชิงทรัพยากรอย่างเป็นระบบ โดยแผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ปัจจัยภายนอกเหล่านี้ ล้วนเป็นโครงสร้างในสังคมอีสาน และสะท้อนให้เห็นได้ ๓ ทาง คือ ๑. การเสียหัว ๒. การเข้ามาของคนจีน และ ๓. นโยบายและโครงการรัฐ

๑) การเสียหัว

รัตนโกสินทร์ในยุคก่อนรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวความสัมพันธ์ของหัวเมืองอีสานกับราชสำนักกรุงเทพฯ มี “ส่วย” เป็นสิ่งของที่หาได้จากธรรมชาติและที่ราษฎรผลิตขึ้น เช่น ผลแร่ (หมากแห้ง) ทองคำฝอย เงิน ป่าน กระวาน ครั่ง น้ำรัก ขี้ผึ้ง ดินประสิว ไหม ผ้าขาว (ดรรชนี เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘: ๑๒๒) แต่พอถึงรัชสมัย ร. ๕ ได้เปลี่ยนส่วนเป็นการ “เสียหัว” ซึ่งต้องจ่ายเป็นเงินแทนการส่งด้วยสิ่งของ ซึ่งถือว่าเป็นภาระที่หนักกว่าเดิม เพราะส่วยแต่เดิมนั้นเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ เพียงแต่เก็บไปส่งรัฐบาล แต่เมื่อต้องส่งเป็นเงิน “เสียหัว” จำเป็นต้องดิ้นรนหางานทำ บางคนไปทำงานภาคกลาง เป็นลูกจ้างทำนา หาไม่แล้วก็จะกลายเป็นคนอนาถา ถูกรัฐบาลเอาตัวไปทำงานโยธา ซึ่งถือกันว่าเป็นการเสียศักดิ์ศรี (ดูเพิ่มเติมใน สุวิทย์ วีระศาสตร์ และคณะ ๒๕๒๘: ๑๖๗)

คำว่า “เสียหัว” นี้เป็นคำที่ชาวอีสานใช้เรียกการเสียเงิน “รัชชูปการ” ซึ่งทางราชการเรียกเก็บจากชาวนาทุกคนแทนภาษี “ส่วย” ซึ่งเรียกเก็บเป็นของในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เนื่องจากเงินรัชชูปการนี้เรียกเก็บเป็นรายตัวหรือรายหัว ชาวบ้านจึงเรียกว่า เสียค่าหัวหรือเสียหัว (สุวิทย์ ศาสตร์ และคณะ ๒๕๒๘: ๒๓๙)

ค่ารัชชูปการเป็นนวัตกรรมใหม่ ซึ่งเรียกเก็บคนละ ๔ บาท อัตรานี้เก็บเหมือนกันทั่วประเทศ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ เมื่อมีการตราพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ บังคับให้ผู้ปกครองต้องส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียน มิฉะนั้น จะมีความผิด สิ่งที่ตามมาคือรัฐจะต้องสร้างโรงเรียนและใช้งบประมาณจัดการศึกษาเป็นจำนวนมาก รัฐจึงผลักดันให้ส่วนหนึ่งไปให้ประชาชนโดยการเก็บภาษีการศึกษาที่เรียกว่า ค่าศึกษาพลี จากราษฎรชาวนาทุกคนที่อายุอยู่ในระหว่าง ๑๘-๖๐ ปี ต้องเสียคนละ ๑-๓ บาท อัตรานี้ “อุปราช” หรือ “สมุหเทศาภิบาล” จะประกาศเป็นปีๆ ไปโดยความเห็นชอบของกระทรวงศึกษาธิการ (สุวิทย์ ศาสตร์และคณะ ๒๕๒๘: ๒๓๙)

ได้ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่า ราชสำนักกรุงเทพฯ พึ่งจะออกสัทธิหมาย หมูเล็กในหัวเมืองล่างฝ่ายตะวันออกใน พ.ศ. ๒๓๖๗ และใช้เวลาสักเป็นระยะๆ กว่าจะเสร็จสิ้น ในปี พ.ศ. ๒๔๐๗ ใช้เวลาถึง ๔๐ ปี เพื่อจะควบคุมการเสียเงินส่วย เงินปีของราษฎรให้เข้มงวด โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีเมืองชนบท (ที่ตั้งชุมชนเขตแวงน้อย) ปรากฏเป็นการแน่นอนว่าในบัญชี กองส่วยว่าได้เสียเป็นทองคำ (หจข. ร.๓ จศ.๑๑๘๙ เลขที่ ๘ บัญชีกองส่วย.) แต่ชาวแวงน้อย ยืนยันว่า พวกเขาเสียเป็นเงินบ้าง ผ้าขาวบ้าง ซึ่งแสดงว่าส่วยเหล่านี้ได้ถูกส่งไปยังเจ้าเมืองและนำไปจัดสรรส่วนหนึ่งในรูปทองคำส่งให้แก่ราชสำนักกรุงเทพฯ การเสียค่าหัวจาก ๒ บาทได้ยก เป็น ๔ บาทในราวปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ภายหลังจากทางทหารกรุงเทพฯ ได้ตราพระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) กำหนดให้เก็บค่าราชการจากไพร่สูงสุดปีละ ๖ บาท และกำหนดภาษีค่านา และภาษีค่าชักส่วนด้วย ดังเช่น ชาวนาขายม้า วัว ควาย ต้องเสียค่า ตัวพิมพ์รูปพรรณ ช้างเชือกละ ๕ บาท โคกระบือตัวละ ๒๕ สตางค์ และนอกจากนี้ต้องเสียค่า สุลกากรธรรมเนียมต่างๆ และยังได้กำหนดให้เก็บเงินศึกษาพลีจากราษฎรชายอายุ ๑๘-๖๐ ปี อีกคนละ ๒ บาท ด้วยในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ (พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖.) เพื่อเป็น ค่าใช้จ่ายในการจัดการศึกษาตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. ๒๔๖๔ แต่เงินศึกษา พลีได้เลิกไปใน พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงช่วยลดภาระของราษฎรลงได้บ้าง (พรพีโล เลิศวิชาและคณะ ๒๕๓๓: ๔๘-๔๙)

พิจารณาจากเหตุการณ์ทั้งสี่นี้เห็นได้ว่า การเก็บส่วยในรูปของเงิน ส่วยก็ดี เงินรัชชูปการก็ดี ไม่สอดคล้องกับสภาพวิธีการผลิต การแลกเปลี่ยนของหมู่บ้าน และ อัตราที่เรียกเก็บสูงจนชาวบ้านเดือดร้อน ผลผลิตที่ต้องขายเอาเงินมาให้รัฐนั้น ในที่สุดก็ไม่ใช่ ผลผลิตส่วนเกินตามที่ควรจะเป็นในทางทฤษฎี แต่เป็นผลผลิตที่ชาวนาต้องใช้เลี้ยงครอบครัว ของตนและชุมชนนั่นเอง (พรพีโล เลิศวิชาและคณะ ๒๕๓๓: ๕๑)

จากการสำรวจของคาร์ล ชิมเมอร์แมนและแอนดรูว์ส ทั้งทั้งเขตอีสานก็ ได้พบว่าการเก็บเงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลี ภาษีและค่าธรรมเนียมต่างๆ ดังกล่าวนี้นำให้ ชาวนาต้องผลิตข้าวเกินจากความต้องการในครัวเรือน และความต้องการในงานด้านประเพณี พิธีกรรมหรืออื่นๆ ในชุมชน เพื่อขายข้าวเอาเงินมาเสียให้หลวงตามกฎหมาย ซึ่งอาจนับได้ว่าเป็นความยากลำบากอย่างยิ่ง สำหรับชาวนา โดยเฉพาะในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เหตุผลสำคัญ คือ เงินค่าส่วยหรือรัชชูปการนี้ เมื่อรวมกับค่าศึกษาพลีและค่าธรรมเนียมต่างๆ ปรากฏว่า ชาวนาต้องจ่ายเงินถึง ๑๙ บาท (ในการสำรวจปี พ.ศ. ๒๔๗๓) และ ๑๘.๗๑ บาท (ในปีสำรวจ พ.ศ. ๒๔๗๗) (คาร์ล ชี ชิมเมอร์แมน และเยมส์ เอ็ม แอนดรูว์ส. อ้างใน พรพีโล เลิศวิชาและ คณะ ๒๕๓๓: ๕๑-๕๒) ขณะที่ราคาไถ่สดในช่วงนั้น ราคาเพียงตัวละ ๑ สลึง ดังที่พ่อใหญ่บุญ สอนนำ อายุ ๘๘ ปี บ้านมูลนาค ต.โพธิ์ชัย อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น ได้ให้สัมภาษณ์กับสุวิทย์ ศาสด์และคณะว่า เขาเดือดร้อนมาก เพราะไม่มีเงินเสีย ต้องขายไถ่ซึ่งเลี้ยงไว้ ๑๖ ตัวเอาไป ขายที่โคราช ซึ่งอยู่ห่างไปจากหมู่บ้าน ๑๔๐ กม. เดินลัดทุ่ง บุกป่าบ้าง ไปตามทางแคบๆ บ้าง

ขายตัวละครสิ่งได้เงิน ๔ บาทมาเสียค่าหัว ซึ่งต้องเดินไปที่ว่าการ อ.มัญจาคีรี ซึ่งห่างไปจากหมู่บ้านประมาณ ๒๐ กม. (สุวิทย์ ศาสดัตและคณะ ๒๕๒๘: ๒๔๓)

และนอกจากจะต้องส่งส่วยจ่ายเงินแก่รัฐในอัตราต่างๆ แล้ว ชาวเวงน้อยยังได้ถูกเกณฑ์แรงไปทำงานให้แก่หลวงเช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่นๆ ในประเทศไทย (พรพิไล เลิศวิชาและคณะ ๒๕๓๓: ๕๓) ลักษณะการเกณฑ์แรงงานนี้ ชาวบ้านทั่วไปได้รับความเดือดร้อน ซึ่งบางครั้งถึงกับพากันอพยพหลบหนีจนเมืองเกือบร้าง (ราชกิจจานุเบกษา ๑ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๑ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๓๖: ๓๗ อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๔๓)

๒) การเข้ามาของชาวจีน

การเข้ามาสู่โครงสร้างทางเศรษฐกิจและสามารถยึดกุมเศรษฐกิจของชาวจีน งานศึกษาของ สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร พบว่า ชาวจีนมีส่วนร่วมในกิจกรรมเศรษฐกิจและสังคมในประเทศต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อันเนื่องมาจากความสัมพันธ์ทางการค้าที่ดำเนินอย่างสม่ำเสมอระหว่างจีนกับประเทศในคาบสมุทรมาลายูและฟิลิปปินส์ ความสัมพันธ์ทางการค้านี้ คือ การค้าภายใต้ระบบบรรณาการอันประกอบด้วย ๒ เส้นทางที่สำคัญ คือ เส้นทางตะวันตก หรือ hai-yang นับแต่อันนัม กัมพูชา ไทยและคาบสมุทรมาลายู และเส้นทางตะวันออก หรือ tung-yang อันนับตั้งแต่หมู่เกาะริวกิว ญี่ปุ่น หมู่เกาะฟิลิปปินส์ และหมู่เกาะอินเดียนตะวันออก

ความสัมพันธ์โดยตรงระหว่างไทยกับจีน คือการค้ามีลักษณะอยู่ภายใต้ระบบบรรณาการที่ดำเนินติดต่อกันตั้งแต่ราชวงศ์ซุ่ยจนถึงราชวงศ์ชิง สำหรับประเทศไทยอยู่ในตำแหน่งศูนย์กลางสำคัญของเส้นทางสายตะวันตก มีเมืองสำคัญได้แก่ ปัตตานี นครศรีธรรมราช สงขลา ไซยา เรื่อยลงมาจนถึงจันทบุรี ซึ่งรวมถึงเมืองหลวง อยู่ชยาดด้วย

ชาวจีนได้เดินทางเข้าสู่ประเทศไทยในช่วงยุคดังกล่าวและตั้งถิ่นฐานลงตามเมืองท่าต่างๆ รอบอ่าวไทยเรื่อยลงมาทางใต้ Skinner กล่าวว่าชุมชนจีนในอยุธยา มีขนาดใหญ่และประกอบอาชีพค้าขาย อย่างไรก็ดีตามก็มีชาวจีนในอาชีพอื่นๆ เช่น ช่าง นักแสดง ขุนนาง (William G. Skinner, ๙๗. อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๔๐-๔๒) สมัยรัตนโกสินทร์ก่อนสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ ๕ ชุมชนจีนกระจายทั่วทุกภาค ปรากฏว่า ร้อยละ ๕๙.๘ อยู่ที่เมืองนครชัยศรี อยุธยาและกรุงเทพฯ ร้อยละ ๑๓.๑ อยู่ที่เมืองชุมพร นครศรีธรรมราช ภูเก็ตและบางส่วนในสาบบุรี ร้อยละ ๑๑.๖ อยู่ที่เมืองปราจีนบุรี จันทบุรี และร้อยละ ๙.๘ อยู่ที่เมืองราชบุรี นอกจากนี้ก็มีกระจายประปรายทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ...(สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: หน้าเดียวกัน)

ภายใต้เงื่อนไขความสัมพันธ์ในสังคมศักดินาไทยนี้ เมื่อเทียบกับชาวไทยแล้ว ชาวจีนมีอิสระมากกว่า เพียงแต่เสียเงินค่าราชการ ชาวจีนก็สามารถเดินทางค้าขายได้ทั่วทุกแห่ง (William G. Skinner, ๑๒๓. อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๔๓) และในภาวะแห่งการเป็นบุคคลที่อิสระจากระบบไพร่และระบบทาส จึงสมได้พอดีกับความต้องการและ

การค้าของชนชั้นปกครอง ชนชั้นนี้อาศัยชาวจีนเป็นแขนขาเพื่อเพิ่มรายได้ของตน

จากความต้องการรายได้เพิ่มขึ้นของชนชั้นปกครองนี้เอง ทำให้ฐานะของชาวจีนเด่นขึ้น โดยเฉพาะนับแต่ปี ๒๒๓๑ เป็นต้นมา เนื่องจากสาเหตุประการหนึ่งคือ หลังจากราชวงศ์บ้านพลูหลวงทำการรัฐประหารได้สำเร็จ อิทธิพลของชาวยุโรปถูกบังคับออกไป ระยะเวลาดังกล่าวประจวบกับจีนจำนวนพลเมืองเพิ่มขึ้น การทำนาไม่ได้ออกผลเท่าที่ควร ทำให้ขาดแคลนข้าวจึงมีความต้องการข้าวจากไทยเป็นอันมาก ดังจะเห็นในช่วงปี พ.ศ. ๒๒๖๕ ถึง พ.ศ. ๒๓๐๐ ประเทศจีนกลายเป็นตลาดข้าวที่สำคัญของไทย (พระเจนจันทรักษ์ (สุดใจ ตัณฑุมหาศ) ๒๔๗๖: ๔๘-๕๓; สง่า กาญจนพันธ์. ๒๔๙๕: ๒๒๖ อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๔๓-๔๔)

ด้วยเหตุนี้ชาวจีนจึงได้รับการอนุเคราะห์และอุปถัมภ์โดยชนชั้นปกครองเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐ ชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งรกรากลงเป็นจำนวนมาก ตามเมืองท่าต่างๆ และเมืองหลวงได้อย่างอิสระ ลักษณะนี้ไม่เปลี่ยนแปลง แม้ว่าจะเสียกรุงครั้งที่ ๒ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๑๐ ก็ตาม ปรากฏว่า พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงอนุเคราะห์และส่งเสริมชาวจีนอพยพเข้าประเทศ (W. G. Skinner, ๙๙-๑๐๐ อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: หน้าเดียวกัน)

การอนุเคราะห์และอุปถัมภ์ของชนชั้นปกครองนับแต่นั้น ได้นำไปสู่การเข้ามามีบทบาทสำคัญระบบเศรษฐกิจของสังคมไทยของชาวจีน ในฐานะชนชั้นนายทุน ซึ่งขั้นตอนในการสั่งสมทุน มีอยู่ ๓ ลักษณะ ดังในงานสิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร ดังต่อไปนี้

(๑) นายทุนจากระบบภาษีอากรผูกขาด การผูกขาดของนายทุนพาณิชย์ของไทยมีลักษณะเด่นชัดก่อน พ.ศ. ๒๓๙๘ กล่าวคือ มีมาแต่ครั้งพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ ในยุคของกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ดังจะเห็นได้จากศักดินาที่กำหนดไว้ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ผู้มีหน้าที่นำสินค้าของรัฐไปค้าขาย ได้แก่ จันจู้ (หัวหน้าและผู้จัดการเรื่องสินค้าในเรือ ผู้อำนวยการเรือ พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, ๒๔๙๓.) นายสำเภามีเรือศักดินา ๔๐๐ ไร่ นอกจากนี้มีขุนท่งสี่มีศักดินา ๖๐๐ ไร่

ต่อมา ภายหลังระบบเจ้าภาษีอากรผูกขาดเฟื่องฟูขึ้น โดยเฉพาะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา ชนชั้นปกครองมอบให้เอกชนไปดำเนินการค้าในรูปของการเก็บภาษีอากรผูกขาดให้รัฐ โดยการประมูลขอรับผูกขาดจัดเก็บภาษีอากร เมื่อประมูลได้จะได้รับแต่งตั้งบรรดาศักดิ์เป็นขุนหรือหมื่น มีศักดินา ๔๐๐ ไร่ มีสิทธิตั้งนายแทนตัวว่าความในโรงในศาลได้ เจ้าภาษีนายอากรที่ได้รับผูกขาดเก็บภาษีอากรมักเป็นพ่อค้าที่เกี่ยวข้องกับการค้าทางทะเล (พระยาอนุমানราชชน. ๒๔๙๔. อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๖๙)

อย่างไรก็ดี ภายหลังปี พ.ศ. ๒๓๙๘ ภายใต้อิทธิพลอะไรและประการอื่น การผูกขาดภาษีอากรของนายทุนในไทยก็ยังคงเฟื่องฟูอยู่ เนื่องจากการทำ

สนธิสัญญาเบาริง (คนเดียวกับ “บาวริง” ในที่อื่น – ผู้เขียน) ถือได้ว่าสิ้นสุดแห่งการผูกขาดสินค้าเกือบทุกอย่างโดยรัฐ ทำให้รัฐหันมาเน้นรายได้ภาษีภายในประเทศมากขึ้น โดยยังคงให้เอกชนประมูลผูกขาดจัดเก็บภาษีส่งรัฐ การผูกขาดภาษีฝิ่น อากรสรา บ่อนเบี้ย หวย เป็นกิจกรรมการค้าที่ใหญ่และสำคัญและอยู่ในมือของนายทุนจีนเป็นส่วนใหญ่ (James Ingram. ๑๘๕๐: ๓๕ อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๖๙-๗๐)

(๒) นายทุนจากระบบการเหมาเมือง ระบบนี้เฟื่องฟูที่

ภาคใต้ของไทย โดยเฉพาะภายหลังจากที่ประเทศค้าเสรีกับต่างประเทศ นายทุนจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมือง ส่วนใหญ่ได้แก่ชาวจีนที่เดินทางมาประเทศไทยแล้วมีอาชีพค้าขายก่อนต่อมาเป็นเจ้าภาษีนายอากรรัฐชำนานที่ทางในเมืองนั้นๆ ดี ... เจ้าเมืองประเภทนี้มีหน้าที่รับผิดชอบบ้านเมืองทั่วไปและรับผูกขาดภาษี ผลประโยชน์ ด้วยเจ้าเมืองสามารถสะสมทุนจำนวนมากไม่เพียงแต่ผลประโยชน์จากตำแหน่งเจ้าเมืองเท่านั้น (สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๘๗-๘๙) เจ้าเมืองในระบบนี้ได้แก่ หลวงอินทรีศรีสมบัติ (เหยียง) เป็นหลวงสุวรรณศิริสมบัติ เจ้าเมืองสงขลา พ.ศ. ๒๓๑๘ เจ้าเมืองระนอง หลังสวน กระบี่ ตรัง อยู่ในอำนาจของตระกูล ณ ระนอง ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ เป็นต้น

(๓) นายทุนภายใต้ทุนร่วมของชนชั้นปกครองเดิม กิจการธุรกิจ

ของนายทุนเอกชนเกิดขึ้น นอกจากการดำเนินงานภายใต้คุ้มครองจากระบบเจ้าภาษีนายอากรและการเหมาเมืองแล้ว ยังเกิดขึ้นโดยการร่วมทุนดำเนินการจากชนชั้นปกครองเดิม โดยเฉพาะทุนร่วมจากพระคลังข้างที่ แล้วกิจการเศรษฐกิจที่สำคัญในเวลานั้น พระคลังข้างที่มีเงินลงทุนเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้มีผู้กล่าวว่าพระคลังข้างที่เป็นแหล่งเงินทุน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและสุธี ประศาสน์เศรษฐกิจ. อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๙๒) ทั้งนี้เนื่องจากการมสทธิในที่ดินรายได้ทั้งจากแรงงาน ค่าเช่า ภาษีอากรส่วนใหญ่มารวมกระจุกตัวอยู่ในสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังนั้น กิจการธุรกิจที่ดำเนินการโดยนายทุนส่วนหนึ่งมาจากการกู้ยืมหรือลงทุนร่วมของพระคลังข้างที่ อาจจะกล่าวได้ว่าในการก่อรูปของชนชั้นนายทุนส่วนหนึ่งเกิดจากการสนับสนุนโดยการทดรองทุนเพื่อดำเนินกิจการธุรกิจ (สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๙๒-๙๓)

เพื่อชี้ให้เห็นชัด จะขอยกตัวอย่างกรณีเงินหักหึง เดิมทีเงิน

หักหึงเป็นเงินนอกเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเข้ามาแล้วทำมาหากินพอมีทุนรอนทำการค้าขายได้ ภายหลังต่อมาตั้งโรงสีขึ้น ๑ โรงได้กำไรประมาณ ๓ พันชั่ง (ประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ บาท) คิดขยายกิจการให้ใหญ่ขึ้น เห็นว่าที่ทางปากพนังเหมาะแก่การทำโรงสีข้าวแลโรงเลื่อยไม้ ได้ขอพระราชทานที่ดินจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในที่สุดโปรดพระราชทานให้หลังจากลงมือสร้างโรงสีและโรงเลื่อยจักรขึ้นแล้ว แต่ไม่มีเงินทุนจะดำเนินงานต่อไป ต้องขอจำนำโรงสีและโรงเลื่อยจักรที่ปากพนังไว้ที่พระคลังข้างที่เป็นจำนวนเงิน ๒ พันชั่ง (๑๖๐,๐๐๐ บาท) โดยเงินหักหึงถวายดอกเบี้ยยั้งละ สลึง หรือ

เดือนละพันบาท ทั้งนี้เพื่อนำเงินไปซื้อข้าวและไม้มาป้อนโรงงาน (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ ๕ น.๓๗/๕ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒ และหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ ๔ น.๓๗/๕ ๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๔. อ้างใน สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ๒๕๒๓: ๙๓-๙๔)

การศึกษาข้างต้นเป็นพัฒนาการสั่งสมทุนของจีนในส่วนอื่นของประเทศ ที่แสดงให้เห็นถึงการก้าวขึ้นเป็นชนชั้นนายทุนในระบบเศรษฐกิจของไทย ซึ่งรูปแบบการสะสมทุนของชาวจีนดังกล่าว แตกต่างไปจากการสะสมทุนของชาวจีนในภาคอีสานโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้ เพราะโครงสร้างของสังคมอีสานแตกต่างจากโครงสร้างของสังคมกรุงเทพฯ สังคมอีสานเป็นสังคมของคน “ขี้ทุขขี้ยาก” การสั่งสมทุนของชาวจีนจึงต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมของภาคไปด้วย

จากงานศึกษาของ พรพิไล เลิศวิชาและคณะ พบว่า ชาวจีนเริ่มเข้าสู่หมู่บ้านอีสานเป็นการสวมต่อจากการชาวบ้านได้ใช้ “เงิน” เพื่อจ่ายเป็นค่ารัชชูปการให้แก่รัฐแล้ว และ “เงิน” ส่วนหนึ่งก็นำไปซื้อ “สินค้าตลาด” ต่อมาชาวจีนจึงนำสินค้าตลาดไปขายในที่ คือหมู่บ้าน ดังนี้

เส้นทางรถไฟที่ขยายขึ้นมาถึงนครราชสีมา กิติ โรงสีข้าวที่ตั้งขึ้นมาในตัวอำเภอบัวใหญ่และอำเภอฟล ตอนใต้และทางตะวันออกของอำเภอเวียงน้อย กิติ เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวนาลำเลียงผลผลิตออกขายเพื่อหาเงินสดไปใช้จ่ายในรายการที่จำเป็นต้องใช้เงิน โดยเฉพาะเงินส่วย เงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลีและภาษีที่ดิน รวมทั้งเงินค่ารูปพรรณสัตว์ ซึ่งเป็นภาระอันหนักหน่วงของชาวนาที่จะชวนขายหาเงินสดมาจ่ายให้ได้ ลำพังความต้องการซื้อสินค้าและใช้เงินสดย่อมจะไม่มีแรงกดดันต่อหมู่บ้านรุนแรงในระยะการค้าแรกเริ่ม (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ. ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: ๕๗)

สินค้าตลาดอันได้แก่ เสื้อและผ้าถุงสำเร็จรูป ไม้ขีดไฟ น้ำมันก๊าด สีย้อมผ้า จอบ เสียม มีด ยาแผนปัจจุบัน เป็นต้น เป็นสินค้าที่ชาวบ้านต้องการ และต้องหากเงินมาซื้อด้วยเหมือนกัน แม้ชาวบ้านจะไม่ได้เข้าไปเพียงซื้อหาเอาเองจากตลาดเมืองพลหรือบัวใหญ่ ก็มีพ่อค้าชาวจีนเริ่มนำสินค้าตลาดเหล่านี้เข้าไปขายในหมู่บ้านราวปลายทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นต้นไป ทำให้ชาวบ้านเริ่มมีความต้องการที่จะยกระดับวิธีการดำรงชีวิตให้ทันสมัย (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ. ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: ๕๘) จากนั้นชาวจีนก็หลั่งไหลจากตำแหน่งสุดท้ายที่ทางรถไฟไปถึง คือ นครราชสีมา เข้าสู่เมืองต่างๆ ทั่วภาค

คนไทยเชื้อสายจีนในภาคอีสานส่วนใหญ่สืบเชื้อสายจากชาวจีนซึ่งอพยพมาจากมณฑลทางใต้ของจีน จำแนกตามภาษาพูดได้ ๖ กลุ่ม คือ เต๋อจิ๋ว แคะ

ไหหลำ กวางตุ้ง ฮกเกี้ยน ไต้หวันและเซี่ยงไฮ้¹ การตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานในช่วงแรกชาวจีนเดินทางจากกรุงเทพฯ แล้วมาตั้งถิ่นฐานที่นครราชสีมา ต่อจากนั้นจึงกระจายไปยังเมืองอื่นๆ หลายเส้นทาง ได้แก่ ชัยภูมิ ภูเขียว ชุมแพ ชนบท บ้านไผ่ ขอนแก่น ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ยโสธร ด้วยคุณสมบัติที่มีความขยัน มีมานะอดทน มีความเฉลียวฉลาด มีความชำนาญด้านการเงิน สามารถแสวงหากำไรจากประกอบกิจการต่างๆ ชาวจีนจึงเลื่อนสถานภาพทางสังคมได้อย่างรวดเร็ว จากการเป็นแรงงาน เป็นกรรมกรสู่การเป็นพ่อค้าคนกลาง เป็นพ่อค้าย่อย เป็นพ่อค้าผูกขาด เป็นผู้ประกอบการอิสระ มีบทบาททางเศรษฐกิจในชุมชนท้องถิ่น ในช่วงแรกชาวจีนเป็นพ่อค้ารับซื้อข้าว เป็นเจ้าของโรงสี โรงเลื่อยไม้ โรงสุรา (จารุวรรณ ธรรมวัตร และคณะ. ๒๕๔๓ อ้างแล้ว: ๖๖)

นอกจากชาวจีนและชาวไทยเชื้อสายจีนจะมีความสามารถด้านการค้าขายแล้ว ยังมีความฉลาดและมีการรวมกลุ่มในรูปของสมาคมหอการค้า สมาคมอาชีพ สมาคมแซ่สกุล เพื่อช่วยเหลือกันในยามทุกข์ร้อน ทำให้มีความมั่นคงเป็นปึกแผ่นถ่วงน้ำหนักกัน กลายเป็นชนชั้นนำที่มีพลังอำนาจเหนือคนท้องถิ่น และเป็นผู้กำหนดทิศทางเศรษฐกิจ กำหนดระดับราคา เช่น ราคาข้าวและพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ ทำให้ความเติบโตทางเศรษฐกิจกระจุกอยู่เฉพาะกลุ่มคนไทยเชื้อสายจีน กลุ่มอาชีพอื่น เช่น ข้าราชการ ชาวนา ชาวสวน กลายเป็นกลุ่มด้อยโอกาสกว่า เกิดเป็นช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท ช่องว่างระหว่างอุตสาหกรรมกับเกษตรกรรม เป็นปัญหาในการพัฒนาประเทศที่รุนแรง (จารุวรรณ ธรรมวัตร และคณะ. ๒๕๔๓ อ้างแล้ว: ๖๗)

ในงานศึกษา ของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต พบว่า แม่น้ำชีนอกจากจะใช้อุปโภคบริโภคทั้งคนและสัตว์ เป็นแหล่งโปรตีน อันสำคัญยิ่งแล้ว ยังใช้เพื่อการคมนาคมขนส่งอีกด้วย โดยเฉพาะในยุคก่อนที่ทางรถไฟจะมาถึงเมืองขอนแก่น ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ การขนส่งข้าวเปลือกจากชัยภูมิ ขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และยโสธร ไปสู่โคราชและกรุงเทพฯ ใช้เรือกระแชงเป็นหลัก โดยมีพ่อค้าข้าว ซึ่งส่วนมากเป็นคนจีน เป็นผู้มาสร้างฉางข้าวขนาดใหญ่ เอาไว้ริมแม่น้ำชี เช่น ที่ท่าพระ อ.เมือง จ.ขอนแก่น บ้านโนนแดง อ. กมลาไสย จ. กาฬสินธุ์ บ้านสีแก้ว ต.สีแก้ว อ.เมือง จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น

พ่อค้าจะรับซื้อข้าวเปลือกจากชาวนาใส่เกวียนเอามาใส่ฉาง ดังกล่าว พอเต็มฉางและปริมาณน้ำในแม่น้ำชีสูงพอก็เอาเรือกระแชง บรรทุกข้าวเปลือก เรือลำหนึ่งๆ บรรทุกข้าวได้ราว ๔-๕ พันกระบุง (ราวๆ ๔๐,๐๐๐-๕๐,๐๐๐ กิโลกรัม หรือ ๔๐-๕๐ ตัน) แล้วจ้างเรือกลไฟ ๑ ลำลากเรือกระแชงประมาณ ๑๐ ลำไปตามแม่น้ำชีจนถึงอุบลราชธานี

¹ การจำแนกภาษาพูดของชาวจีนตามเอกสารนี้ น่าจะมีความคลาดเคลื่อน กล่าวคือ จีนทั้งหมดกลุ่มนี้น่าจะจัดกลุ่มได้เพียง ๓ กลุ่ม คือ จีนแต้จิ๋วกับกวางตุ้งควรเป็นจีนเดียวกัน; จีนไหหลำ แคและฮกเกี้ยน ควรเป็นจีนพวกเดียวกัน และจีนไต้หวันและเซี่ยงไฮ้ จะพูดภาษาจีนกลางเหมือนกัน - ผู้เขียน

เลี้ยวขวาเข้าแม่น้ำมูน ลากทวนน้ำขึ้นไปจนถึงท่าช้าง อ.จักราช (ปัจจุบันคือกิ่งอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จ. นครราชสีมา) จากนั้นก็จ้างเกวียนบรรทุกไปส่งที่นางข้าวบริเวณสถานีรถไฟโคราช เพื่อรอลำเลียงด้วยรถไฟไปขายกรุงเทพฯ (ชอบ ดีสวนโคก และคณะ อ่างใน สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. ๒๕๔๘: ๑๕) บางส่วนสี่ที่โคราช แล้วส่งเป็นข้าวสารไปกรุงเทพฯ รถไฟจากโคราชไปกรุงเทพฯ เปิดเดินรถครั้งแรกในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ ต่อมาเมื่อทางรถไฟไปถึงขอนแก่นในปี ๒๔๗๖ การใช้เรือกระแชงล่องไปทางอุบลราชธานีก็ยุติลง ลงเรือกระแชง บรรทุกข้าวในแม่น้ำชี ส่วนใหญ่แล่นทวนแม่น้ำมาขายข้าวที่ทำพระเพราะระยะทางใกล้กว่า เจ้าแก้วรายใหญ่ที่สุด ๒ รายที่รับซื้อ คือ เจ้าแก่นกเทศ ซึ่งเป็นคนไทยและเจ้าแก้วอยู่ฮะ (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ อ่างใน สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์. ๒๕๔๘ อ้างแล้ว: หน้าเดียวกัน)

งานของ พรพิไล เลิศวิชา และคณะ พบว่า พวกพ่อค้าชาวจีน รุกเข้ามาตั้งบ้านเรือน ร้านค้าถาวรในหมู่บ้าน โดยขนเอาสินค้าจากตลาดมาแลกเปลี่ยนกับข้าว หรือขายให้แก่ชาวนา โดยคิดราคาแพงกว่าตลาด และยังรับซื้อข้าวจากชาวนารวบรวมออกไปขายนอกหมู่บ้าน ทุนของพ่อค้าชาวจีนเป็นทุนที่นำมาจากภายนอก เพื่อมาค้ากำไรในหมู่บ้าน (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: ๗๗-๗๘)

ชาวบ้านบางคนที่มีนิสัยทางการค้าขาย (ซึ่งถือเป็นกรณีพิเศษ) หรือมีที่ดินและขายข้าวได้มากจนมีทุนมากพอ ก็เริ่มตั้งร้านค้าเล็กๆ รับซื้อข้าวหรือขายสินค้าเล็กๆ น้อยๆ ให้แก่ชาวบ้าน แข่งขันหรือเอาอย่างพ่อค้าชาวจีนและทำให้สามารถสะสมทุนขึ้นมา จากบทบาทอาชีพใหม่ และเลื่อนฐานะของตนขึ้นเหนือชาวนารายอื่นๆ ได้เช่นกัน (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: หน้าเดียวกัน)

เล่ห์เหลี่ยมในเชิงการค้าข้าว คำปอของพ่อค้าชาวจีนนั้น ชาวนาไม่มีทางจะตามทัน นอกจากพ่อค้าเหล่านี้จะใช้ตาชั่งแข็ง การตวงที่ไม่มาตรฐาน อีกทั้งการจัดชั้นของข้าวและปอเอาเองตามชอบใจ นอกจากใช้ใบเสร็จรับเงินเป็นภาษาจีน ซึ่งชาวบ้านอ่านไม่รู้เรื่องแล้ว ชาวนาก็ยังคิดเงินสู้เขาไม่ได้อีกด้วย ก็เป็นปัญหาที่ทำให้ชาวนาเป็นฝ่ายเสียเปรียบโดยสิ้นเชิง (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: หน้าเดียวกัน)

พ่อค้าซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีนเหล่านี้กลายเป็น “ชนชั้นใหม่” ที่ไม่เคยมีมาก่อนในหมู่บ้าน คนเหล่านี้ทั้งหมดไม่ได้เป็นชาวนา ทำแต่อาชีพค้าขายอิสระ และกลายมาเป็น “นายทุน” ของหมู่บ้าน เมื่อสะสมทุนได้แล้ว พ่อค้าเหล่านี้ก็นำเงินมาปล่อยกู้ พ่อค้าบางรายรับซื้อข้าวเขียว โดยจ่ายเงินให้ชาวนาไปก่อน โดยประมาณราคากัน ครั้นถึงฤดูเก็บเกี่ยวชาวนาต้องเอาข้าวมาคืนให้พ่อค้าตามอัตราที่ตกลงกัน ไม่ว่าราคาจริงในตลาดจะเป็นเท่าใดก็ตาม ภายหลังประมาณ ปี พ.ศ. ๒๔๘๘-๘๙ ชาวนาเริ่มปลูกปอ เขาก็ขยายมารับซื้อปอเขียวด้วย หมู่บ้านในอำเภอเวียงน้อยแทบทั้งหมด เว้นแต่หมู่บ้านทำนางแนวและบ้านเหลื่องนั้น อยู่ในเขตอิทธิพลของพ่อค้ารับซื้อข้าว ๓ คน คือ นายดี นายฮวด และนายสุวรรณ (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: หน้าเดียวกัน)

ชาวบ้านแทบทุกหมู่บ้านต่างเกลียดชังนายดี (รวมทั้งนายฮวด) และพ่อค้าชาวจีนหลายรายที่เข้ามาทำการค้าในหมู่บ้าน เพราะพวกนี้นอกจากจะคิดดอกเบี้ยแพงแล้ว ยังมักจะโหดเหี้ยม และไม่ยอมรับรู้ปัญหาใดๆ ของชาวนา ส่วนนายสุวรรณกลับได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านในการค้าขาย กุ๊ยม รวมทั้งมีผู้นำของหมู่บ้านเป็น “คนกลาง” ของเขา ในการค้าข้าวด้วย เพราะชาวบ้านต่างเห็นว่าเขาเป็นคนค้าขายตรงไปตรงมา (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: ๘๒)

วิธีการค้าของนายสุวรรณคล้ายคลึงกับการค้าของตลาดในหมู่บ้านเอง (network market) กล่าวคือ แม้ว่าทั้งสองฝ่ายหมายจะได้และเอาประโยชน์จากกัน และกัน แต่ก็รู้ว่าหากมุ่งกำไรจนเลยเถิดไปแต่ฝ่ายเดียวจะเป็นอันตรายต่อการซื้อขายในอนาคต และเป็นอันตรายต่อความสัมพันธ์ที่มีต่อกันระยะยาว การที่นายสุวรรณยอมรับรู้ร่วมกับชาวบ้าน ในเหตุการณ์น้ำท่วม ฝนแล้ง โรคระบาด ผลผลิตเสียหายและยอมผ่อนผันหนี้สินให้ ทำให้เกิดความเข้าใจบางด้านระหว่างกันขึ้น จนสามารถเกิดเป็น “ตลาดเจ้าประจำ” ระหว่างผู้ค้ากับชาวนาได้ (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: ๘๓)

ต่อมานายสุวรรณถูกหลานของเขา ซึ่งก็คือลูกของนายดี จ้างมือปืนมายิง เนื่องจากชาวบ้านจะขายให้นายสุวรรณเพียงคนเดียว (นายดีเป็นพ่อค้าจากชัยภูมิ ย้ายมาอยู่หนองบัวลาย เพราะแต่งงานกับพี่เมียของนายสุวรรณ ส่วนนายสุวรรณเป็นคนเมืองพล แต่แต่งงานกับหญิงชาวจีนที่บ้านหนองบัวลาย (ดูเพิ่มเติมใน (พรพิไล เลิศวิชา และคณะ ๒๕๓๓ อ้างแล้ว: ๘๒)

จากตัวอย่างข้างต้น จะพบว่า การที่ภาคอีสานมีกลุ่มผู้นำเป็นผู้รวบรวมทรัพยากรส่งให้กับส่วนกลางโดยตรง ทำให้ชาวจีนไม่มีโอกาสผูกขาดภาษี ชาวจีนทำได้ก็แต่เพียงการอิงบารมีประกอบอาชีพ กลุ่มชาวจีนเป็นชาวจีนที่เข้ามาสู่ภาคอีสานก่อนสมัยมณฑล ยังมีไม่มาก ส่วนมากเป็นจีนแต้จิ๋ว เช่น ที่เมืองร้อยเอ็ดรุ่นแรกมาตั้งร้านค้าที่ถนนผดุงพาณิชย์ คือ ตระกูลแซ่ตั้ง แซ่เต๋ แซ่เซี่ย เมืองยโสธรที่หน้าวัดสิงห์ท่า แกวหลักเมือง มีตระกูลแซ่เซี่ย แซ่พั้ว แซ่ตั้ง มาค้าขายสินค้าเบ็ดเตล็ดและของป่า สัมพันธ์กับชาวกุ่มในลักษณะพ่อค้าและลูกค้า การแต่งงานและอิงชนชั้นผู้ปกครองเพื่อให้การค้าและอยู่ในชุมชนได้มั่นคง (ถนอม ตะนา และคณะ. ๒๕๔๖: ๑๘๗) และการที่ไม่ได้เป็นเจ้าภาษีนายอากร และภาคอีสานก็ไม่มีศักดินาที่จะร่วมทุนด้วย ชาวจีนจึงต้องหากินกับผู้ที่อยู่ศูนย์กลางของสังคม คือ หมู่บ้าน ด้วยการใช้กลยุทธ์ “ซื้อถูก-ขายแพง” ซึ่งเป็นการขูดรีดและใช้เล่ห์ที่เข้าถึงตัว ถึงยังถึงนาง กระทั่ง ผูกหนี้สินข้ามฤดูการเก็บเกี่ยวไปอีกฤดู ก่อนที่ชาวจีนเหล่านี้จะหอบความมั่งคั่งออกจากหมู่บ้าน ขยับขยายเข้าสู่สังคมเมืองในระดับอำเภอและจังหวัดต่อไป และด้วยแรงขับที่ต้องการสะสมทุนให้ได้มากและใช้เวลาอันสั้น ชาวจีนจึงกดราคาผลผลิต โก่งตาชั่ง และเล่ห์สารพัด และด้วยความใกล้ชิดกับครัวเรือนของชาวนา ทำให้ระดับความรุนแรงของการขูดรีดมีประสิทธิภาพมากกว่าการขูดรีดโดยรัฐ เพราะการขูดรีดโดยรัฐนั้น อย่างน้อยชาวนาก็ยังสามารถทิ้งบ้านเรือนหลบหนีไป

อยู่ตามป่าได้

การขูดรีดของชาวจีนยังคงดำเนินควบคู่ไปกับแอ็กอันเดิม คือ การ “เสียหัว” ที่ยังคงเป็นทุกข์ที่กดทับ กระทั่ง ประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยมีพระราชบัญญัติยึดทรัพย์สินของกสิกร พ.ศ. ๒๔๗๕ ซึ่งไม่ให้เจ้าศักดินารั้งแก้มเหงกสิกรดังแต่ก่อน หรือยกเลิกภาษีตอบแทนบุญคุณพระราชที่เรียกว่า “รัชูปการ” (สุพจน์ ด้านตระกูล. ๒๕๒๔: ๑๔๔)

๓) นโยบายและโครงการรัฐ

กว่า ๔ ทศวรรษ นับแต่ประเทศไทยมีแผนพัฒนาการเศรษฐกิจทำให้ชะตากรรมและโฉมหน้าของประเทศพลิกผันจากที่เคยมีเคยเป็นอย่างใหญ่หลวง แผนพัฒนาฯ ได้เปลี่ยนโครงสร้างอันเข้มแข็งของไทยที่มีมาแต่เดิมให้หันไปปรับใช้นโยบายการครอบงำของสหรัฐฯ ประเทศอุตสาหกรรมและองค์การทางการเงิน-การค้าเข้มข้นขึ้นเป็นลำดับ (ฝ่ายข่าวพิเศษ หนังสือพิมพ์ผู้จัดการ. ๒๕๔๔: ๒๓๗)

งานของ ฝ่ายข่าวพิเศษ^๒ ยังพบอีกว่า:

(๑) แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ

แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๙ เน้นส่งเสริมและสนับสนุนให้เกิดการขยายตัวในภาคการเกษตร ด้วยการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การสร้างเขื่อน ฝายเก็บน้ำ การสร้างทาง การสนับสนุนเงินทุนด้วยการตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) การให้มีเจ้าหน้าที่เกษตรตำบลประจำการสนับสนุนทางวิชาการและเทคนิคต่างๆ ซึ่งทั้งหมดล้วนมุ่งขยายการผลิตต่อไป เพื่อตอบสนองตลาดโลก แต่การขยายตัวของผลผลิตดังกล่าวโดยเฉพาะการผลิตข้าว ส่วนใหญ่มักเป็นผลมาจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกทำให้มีผลกระทบพื้นที่ป่าไม้ของประเทศลดลง (ฝ่ายข่าวพิเศษ หนังสือพิมพ์ผู้จัดการ. ๒๕๔๔: ๓๑๐)

แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๒ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๐-๒๕๑๔ ได้มีการดำเนินการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานทางการเกษตรต่อจากแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑ แต่ผลผลิตต่อไร่กลับลดลงจากแผนฯ ๑ อย่างไรก็ตาม ในช่วงนี้มีการไหลเข้ามาของเทคโนโลยีทางการเกษตรอันเป็นผลจากการปฏิบัติเชี่ยวชาญมากมาย เช่น พันธุ์พืชใหม่ๆ ปุ๋ย สารเคมีและยาฆ่าแมลง เป็นต้น เพื่อทำการผลิตพืชต่างๆ เป็นพืชเศรษฐกิจสำหรับเป็นวัตถุดิบในการแปรรูป

^๒ อ้างจากเอกสารประกอบการสัมมนาจากร่างรายงานฉบับสุดท้ายของ โครงการวิจัยแนวทางและนโยบายในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน: กรณีศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และโครงการวิจัยแนวทางและนโยบายในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน: กรณีศึกษาภาคเหนือ ในการสัมมนาเรื่อง แนวทางการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน เมื่อ ๑๕ กันยายน ๒๕๔๒ ณ โรงแรมปรินซ์ พาเลซ กรุงเทพฯ ของสภาพัฒนา กระทรวงเกษตรฯ และเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก และโครงการวิจัยแนวทางและนโยบายในการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน

อาหารสัตว์หรือเพื่อการส่งออกเป็นหลัก (ฝ่ายข่าวพิเศษ หนังสือพิมพ์ผู้จัดการ. ๒๕๔๔ อ้างแล้ว: หน้าเดียวกัน)

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๓ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๕-๒๕๑๙ ได้มีการปรับทิศทางการพัฒนาการเกษตรโดยเน้นการเร่งรัดการผลิต ปรับปรุงคุณภาพผลผลิตพืช เพื่อการส่งออกและมากขึ้น โดยเฉพาะพืชไร่ อ้อย ข้าวโพดและ มันสำปะหลัง นอกเหนือจากการผลิตข้าวและพืชหลักดั้งเดิมเพียงไม่กี่ชนิด ถึงแม้ว่าผลการดำเนินงานพัฒนาในช่วงระยะของแผนฯ ๓ จะมีอัตราการขยายตัวอยู่ราว ๔% แต่ในปริมาณรวม และในสัดส่วนผลิตภัณฑ์ประชาชาติรวม การเกษตรถือว่ามียุทธศาสตร์สำคัญอย่างมาก นับว่าเป็น ยุคทองแห่งการขยายตัวของการเกษตรเชิงเดี่ยวในประเทศไทย (ฝ่ายข่าวพิเศษ หนังสือพิมพ์ ผู้จัดการ. ๒๕๔๔ อ้างแล้ว: หน้าเดียวกัน)

ด้วยแนวนโยบายที่จะ “ลดการนำเข้า” และ “ส่งเสริมการส่งออก” ในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑ และ ๒ ตามลำดับ (ปี พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๑๔) นั้น ในห้วงเวลาดังกล่าว ทำให้พื้นที่ภาคอีสานเกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพถึงระดับโครงสร้าง เนื่องจากการสร้างสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน (infrastructure) โดยเฉพาะการสร้างเขื่อนและถนนนั้น นอกจากจะทำลายทรัพยากรธรรมชาติอย่างใหญ่หลวงแล้ว ขณะเดียวกัน สิ่งก่อสร้างเหล่านั้น ก็ยังเป็นอุปสรรคกีดขวางทางเดินของน้ำอย่างสำคัญ ด้วยลักษณะพื้นที่ของที่ราบสูงภาคอีสานนั้น³ มิได้ราบเรียบเสมอกัน แต่มีลักษณะสูงๆ ต่ำๆ แบบโคกสลับแอ่งน้ำ หรือที่ราบลอนลาด (Rolling Plain) เป็นเนินกลมบ้าง ราบสลับกับแอ่งน้ำประปราย หนอง บึง ลักษณะเหล่านี้เกิดจากการละลายของเกลือหินใต้ผิวดินจากการกระทำของน้ำใต้ดิน ทำให้พื้นที่ยุบตัวลงเป็นแอ่ง และบางแห่งเกิดการอัดตัวของเกลือดันพื้นดินให้สูงขึ้น ส่วนภูมิภาคแบบที่ราบลุ่มน้ำ (Alluvial Plain) ปรากฏอยู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำในแอ่งโคราช ได้แก่ ที่ราบลุ่มน้ำชีและมูล และแอ่งสกลนคร ได้แก่ ที่ราบลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งทั้งหมดนี้จะไหลลงสู่แม่น้ำโขงทางทิศตะวันออกของภาค

ลักษณะทางธรรมชาติเช่นนี้ได้ก่อให้เกิดภาวะน้ำหลาก เช่น ในแอ่งโคราช ลำน้ำจะมีตลิ่งสูงชันและไหล तेแรงจากสันปันน้ำตามแนวเทือกเขาและพื้นที่สูงหรือโคกเนินต่างๆ เป็นแนวบังคับน้ำให้ไหลไปตามห้วยและช่อง ซึ่งถือว่าเป็นต้นน้ำที่เติมน้ำให้กับพื้นที่ราบลุ่มในฤดูฝน และไหลสู่พื้นที่ลุ่มน้ำชี-มูลจากทางตะวันตก เรื่อยลงสู่ตอนกลาง ซึ่งเป็น

³ พื้นที่ภาคอีสานมีสภาพภูมิศาสตร์แบบที่ราบสูงสลับเทือกเขาหินทราย มีพื้นที่ประมาณ ๑๗๐,๒๒๐ ตร. กม. ทางด้านทิศใต้เป็นที่ราบสูงโคราช มีพื้นที่ประมาณ ๓๗,๐๐๐ ตร. กม. มีความสูงเฉลี่ยประมาณ ๑๗๐ ม. เหนือระดับทะเลปานกลาง และบริเวณที่ต่ำสุดอยู่ที่ที่ราบลุ่มน้ำมูลซึ่งจะไหลคล้อยต่ำไปบริเวณปากแม่น้ำมูล ในเขตอ.โขงเจียม จ.อุบลฯ มีระดับความสูงประมาณ ๑๑๒ ม. เหนือระดับทะเลปานกลาง ทางด้านทิศเหนือจะมีทิวเขาภูพานกั้นกลางแยกออกเป็น “แอ่งสกลนคร” มีพื้นที่ประมาณ ๑,๗๐๐ ตร. กม.

ลุ่มน้ำที่มีลักษณะราบเรียบเป็นบริเวณกว้าง ได้แก่ บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้⁴ ด้วยลักษณะเช่นนี้จึงทำให้น้ำหลากทันเป็นบริเวณกว้าง ชาวอีสานเรียกว่า “น้ำออกแก่ง” หรือ “น้ำแก่ง” กลางฤดูฝนคือ ประมาณเดือนมิถุนายน-เดือนกันยายน แล้วจึงค่อยๆ ลดลงตามลำดับ จนที่สุดท้ายก็เหลือเพียงน้ำขังตามกุด หนอง บึงน้ำทั่วไป

กอปรกับพื้นที่ส่วนใหญ่ของอีสานจะมีฝนตกหนักเป็นช่วงสั้นๆ ทำให้น้ำปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยต่ำ กอปรกับพื้นดินเป็นทรายไม่อุ้มน้ำ บางส่วนก็เป็นภูเขา จึงเป็นเหตุให้น้ำไหลเทไปยังลำน้ำสาขาและแม่น้ำสายหลักมีปริมาณมากจนเอ่อล้น “ออกแก่ง” ทั้งสองฝั่งและด้วยลักษณะทางธรรมชาติเป็นเช่นนี้ หากมีสิ่งกีดขวางทางน้ำก็จะเกิดน้ำท่วมขังยาวนานและกว้างขวางขึ้น (สารแม่ขุน ฉบับพิเศษ. โรงพิมพ์ศิริธรรม ออฟเซ็ท. อุบลราชธานี. ๒๕๔๘: ๓๑-๓๒)

(๒) โครงการสร้างเขื่อน ทำให้เกิดอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่เหนือเขื่อน ซึ่งจำเป็นต้องตัดเอาป่าไม้ออกและอพยพประชากรเป็นจำนวนมากไปหาที่ทำกินใหม่ ซึ่งไม่พบนการขยายเข้าไปในพื้นที่ป่า ส่วนการก่อสร้างถนนก็ต้องตัดต้นไม้เพื่อเป็นพื้นที่ถนนและพื้นที่ว่าง ๒ ข้างทางเพื่อมิให้กิ่งไม้ยื่นมาบังถนน การสร้างถนนที่ทำลายป่ามาก คือ ถนนที่สร้างไปปราบผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ซึ่งส่วนมากเป็นพื้นที่ป่าเขา หลายพื้นที่เป็นต้นน้ำลำธารพื้นที่ป่า ๒ ข้างทางถูกทำลายประมาณด้านละ ๕๐๐ เมตร เพื่อมิให้ผู้ก่อการร้ายดักรุกยิงเจ้าหน้าที่ (เป็นถนนแบบเดียวกับในเวียดนามใต้) เมื่อมีการตัดถนนเข้าไปในพื้นที่ป่าเขา ทำให้ชาวบ้านรุกรตามเข้าไปยึดที่ป่าเป็นที่ทำกินได้สะดวก และช่วยให้การขนส่งพืชไร่ ซึ่งมีน้ำหนักมาก เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ อ้อยโรงงาน ทำได้สะดวกมาก หากไม่มีถนนเหล่านี้ การขนส่งผลผลิตที่มีน้ำหนักมากเกือบทำไม่ได้เลย (สุวิทย์ ชีรสาดวัต และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ อ่างใน สุวิทย์ ชีรสาดวัต. ๒๕๔๘: ๒๑)

อีสานมีเขื่อนขนาดใหญ่ถึง ๑๑ แห่ง สามารถกักน้ำได้ประมาณ ๗,๓๔๑ ล้าน ลบ.ม. เขื่อนจากโครงการขนาดเล็กของหลายหน่วยงานอีก ๒๒,๓๗๐ โครงการ กักน้ำได้ ๑,๖๑๖ ล้าน ลบ.ม. และเมื่อมีโครงการโขง-ชี-มูลในปี พ.ศ. ๒๕๓๘ สถานการณ์การปิดกั้นกระแสน้ำที่วิกฤติอยู่แล้ว ยิ่งทวีความรุนแรงหนักขึ้น และเขื่อนตามโครงการโขง-ชี-มูลระยะแรกมี ๑๔ โครงการ รวมกักน้ำได้ทั้งสิ้นร้อยละ ๑๔.๖ ของปริมาณน้ำท่ารายปี น้ำที่กักจากเขื่อนเหล่านี้ ปัจจุบันกำลังสร้างปัญหาน้ำท่วมซ้ำซากไปทั่วอีสาน (สารแม่ขุน ฉบับพิเศษ. โรงพิมพ์ศิริธรรม ออฟเซ็ท. อุบลราชธานี. ๒๕๔๘ อ้างแล้ว: หน้าเดียวกัน)

พร้อมกับแผนพัฒนาฯ ได้มีการส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (monoculture) ทำให้เกิดการทำลายล้างทรัพยากรธรรมชาติอย่างมโหฬาร ดังงานศึกษาของ สุ

⁴ มีพื้นที่ประมาณ ๒.๑ ล้านไร่ (๓,๔๐๐ ตร. กม.) ซึ่งเป็นบริเวณที่แม่น้ำชีและแม่น้ำมูลไหลมาบรรจบกันในเขตพื้นที่คาบเกี่ยว ๕ จังหวัด คือ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร สุรินทร์ และศรีสะเกษ

วิทย์ ชีรสาคัด โดยการสัมภาษณ์ชาวบ้าน พบว่า “ปอมาป่าแตก-มันมาป่าแปน” (ปอเข้ามาป่าแตก มันสำปะหลังเข้ามาป่าเตียน-ผู้เขียน) เป็นคำกล่าวของชาวอีสานวัย ๕๐-๘๐ ปี ที่ถูกถามว่า ป่าอีสานเมื่อก่อนอุดมสมบูรณ์มันหายไปเพราะเหตุใด เป็นคำตอบที่สั้นและตรงจุดมาก จากการศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านในลุ่มน้ำชี ล้วนแต่มีประสบการณ์กับการปลูกปอและการปลูกมันสำปะหลัง เป็นพืชพาณิชย์รุ่นแรกที่ถูกกันแพร่หลายที่สุด สำหรับปอนั้นมาในต้นทศวรรษ ๒๕๐๐ และก็ไปเร็วมาก โดยในปีเพาะปลูก ๒๕๐๓/๐๔ มีการปลูกปอแก้วในภาคอีสาน ๘๔๙, ๓๐๐ ไร่ (ร้อยละ ๙๖.๘๔ ของพื้นที่ปลูกปอทั้งประเทศ) และสูงสุดในปี เพาะปลูก ๒๕๘๘/๘๙ คือ ๓,๒๔๓,๐๐๐ ไร่ หลังจากนั้นก็น้อยๆ ลดลง เพราะราคาปอพอกที่ผันผวนมากถึง ๒๐ เท่า ราคาต่อสุด ๒๕ สตางค์สูงสุด ๕ บาท/กก. (สุวิทย์ ชีรสาคัด และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. อ้างใน สุวิทย์ ชีรสาคัด. ๒๕๔๘. อ้างแล้ว: ๒๐)

พร้อมๆ กับแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ คือการปกครองโดยระบอบเผด็จการทางทหาร กล่าวคือ เป็นระบอบที่มีผู้เผด็จการทหารตัดสินใจเพียงคนเดียวหรือกลุ่มบุคคลคณะเดียว ดังนั้น นอกจากจะทำลายล้างทรัพยากรโดยนโยบายและโครงการของรัฐแล้ว ขณะเดียวกันก็เกิดระบบการให้สัมปทานแก่นายทุน (ดังที่เรียกกันว่า ปีนกับเงิน) แล้วมหรรมการทำลายล้างทรัพยากรธรรมชาติในภาคก็เริ่มขึ้น

(๓) การที่รัฐให้สัมปทานป่าไม้ แก่นายทุนเป็นจำนวนมาก ทำให้ป่าที่อุดมสมบูรณ์ถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว ตั้งแต่ปี ๒๕๑๑ (รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร) รัฐบาลให้สัมปทานตัดไม้ในภาคอีสานเป็นพื้นที่ถึง ๓๘.๖ ล้านไร่ โดยมีอายุสัมปทาน ๓๐ ปี พื้นที่สัมปทานคิดเป็นร้อยละ ๓๕.๖ ของพื้นที่ภาคอีสาน หรือเป็น ๓ เท่าของพื้นที่ป่าภาคอีสานที่เหลือในปี ๒๕๓๔ (เหลือ ๑๓.๖๒ ล้านไร่) เมื่อนายทุนตัดป่าออกไปแล้ว รัฐบาลก็มีได้ดูแลให้นายทุนปลูกป่าให้คงสภาพเดิม ชาวบ้านที่ไม่มีที่ทำกินก็รุกตามเข้าไปยึดพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมเหล่านั้นเอามาเป็นที่ทำกิน ส่วนมากจะปลูกพืชไร่ แล้วลำเลียงผลผลิตออกมาตามทางชลากไม้ที่นายทุนสร้าง (สุวิทย์ ชีรสาคัด และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. อ้างใน สุวิทย์ ชีรสาคัด. ๒๕๔๘: ๒๑) การให้สัมปทานป่าไม้จึงเป็นการทำลายป่าไม้อย่างรวดเร็วทั้งทางตรงและทางอ้อมอย่างน่าสลดใจที่สุด (สุวิทย์ ชีรสาคัด. ๒๕๔๘: หน้าเดียวกัน)

งานศึกษาของสุวิทย์ ชีรสาคัด ยังพบอีกว่า ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติในช่วง ๔ ทศวรรษหลังการใช้แผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ ที่เห็นได้ชัดที่สุดก็คือ ป่าไม้ถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว เช่น ในพื้นที่ลุ่มน้ำชี ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ดูแลของป่าไม้เขตขอนแก่น ป่าไม้ลดลงจากร้อยละ ๓๒.๑ ในปี ๒๕๐๔ เหลือเพียงร้อยละ ๕.๓ ในปี ๒๕๓๔ ซึ่งต่อที่สุดในภาคอีสาน หากดูเป็นรายจังหวัดยิ่งน่าตกใจ เพราะจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าเหลือน้อยที่สุด ๒ จังหวัดแรกของภาคอีสาน คือ จังหวัดมหาสารคาม มีพื้นที่ป่าเหลือเพียงร้อยละ ๐.๙๖ ในปี ๒๕๓๑ และร้อยเอ็ดเหลือเพียงร้อยละ ๒.๗๒ ... พื้นที่ป่าที่เคยมีถึง

๑๐๒,๖๖๗ ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ ๖๐.๘ ในปี พ.ศ. ๒๔๙๕ ลดเหลือเพียง ๕๐,๖๗๑ ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ ๑๒.๙ ในปี ๒๕๓๔ (สุวิทย์ วีระศาสตร์. ๒๕๔๘: ๑๖)

๔.๘ บทสรุป

แม่น้ำชีเป็นแม่น้ำสายที่ยาวที่สุดของประเทศ คือประมาณ ๗๖๕กิโลเมตร นอกจากจะเป็นแหล่งน้ำอันเป็นคุณลักษณะที่ดึงดูดให้ผู้คนต่างเข้ามาตั้งบ้านเรือนแล้ว แหล่งน้ำชียังให้ความอุดมสมบูรณ์แก่พื้นที่ลุ่มน้ำ นี่คือนิเวศที่สำคัญที่ทำให้กลุ่มคนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งรกราก ตั้งหลักปักฐานจากรุ่นสู่รุ่น ต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

มีชนชาติต่างๆ เช่น ชาวลาว ชาวข่า ชาวจีน เป็นต้น ผลัดเปลี่ยนเข้ามาตั้งรกรากในลุ่มน้ำชีไม่ขาดสาย นับแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็มีเมืองโบราณปรากฏร่องรอยสิ่งก่อสร้างบนผิวดินอยู่เป็นอันมาก

กลุ่มชาวลาวได้อพยพหนีราชภัยจากกรุงศรีสัตนาคนหุตเข้าสู่ภาคอีสานหลายระลอก ได้แก่ กลุ่มเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก (ท่านราชครูชีหอม) กลุ่มจารย์แก้ว กลุ่มพระวอ-พระตา กลุ่มเจ้าฟ้าขาว – โสมพะมิตร ได้ตั้งเมืองต่างๆ ขึ้น ทั่วทั้งภาคและในลุ่มน้ำชี

การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำชี ในช่วง ๑๔๗ ปีจาก พ.ศ. ๒๒๖๑ (สมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ) ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๘) มีการตั้งชุมชนระดับเมือง ซึ่งถือเป็นเมืองหลักๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีอยู่ ๙ เมือง เรียงตามลำดับ ดังนี้

สมัยอยุธยา ตั้งเมืองสุวรรณภูมิ (พ.ศ. ๒๒๖๑)

สมัยธนบุรี ตั้งเมืองร้อยเอ็ด (พ.ศ. ๒๓๑๘)

สมัย ร. ๑ ตั้งเมืองชนบท (พ.ศ. ๒๓๓๔) เมืองกาฬสินธุ์ (พ.ศ. ๒๓๓๖) เมืองขอนแก่น (พ.ศ. ๒๓๔๐) เมืองพุทไธสง (พ.ศ. ๒๓๔๒)

สมัย ร. ๒ ตั้งเมืองยโสธร (พ.ศ. ๒๓๕๗) เมืองชัยภูมิ (พ.ศ. ๒๓๖๒)

สมัย ร. ๔ ตั้งเมืองมหาสารคาม (พ.ศ. ๒๔๐๘)

ส่วนเมืองมหาสารคามเกิดขึ้นในช่วงหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์

ทั้ง ๙ เมืองนี้ ๗ เมืองตั้งใกล้แม่น้ำชี หรือสาขาของแม่น้ำชี เมืองที่ตั้งห่างจากแม่น้ำชี (๒๐ กิโลเมตร) มีเมืองเดียวคือ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ ตั้งริมลำน้ำของแม่น้ำมูล แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ของเมืองสุวรรณภูมิ อยู่ในเขตลุ่มน้ำชี (สุวิทย์ วีระศาสตร์ และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ อ้างใน สุวิทย์ วีระศาสตร์, ๒๕๔๘.)

หลังจากสร้างบ้านแปงเมืองในลุ่มน้ำชีแล้วยังใช้ระบบการปกครองระบบธรรมราชา เรียกว่า “คณะอาญาสี่” เหมือนระบบการปกครองในอาณาจักรล้านช้างทุกประการ จนถูก

สยามยึดครอง แล้วกลุ่มชาวลาวในภาคอีสานก็ถูกรีดภาษีอากรและเกณฑ์แรงงานอย่างหนัก จนเกิดกระบวนการต่อต้าน หรือ “กบฏผีบุญ” แล้วก็ถูกอำนาจรัฐสยามสยบการรบอย่างหนักหน่วง จนก่อกระบวนการทัศน์สยบยอมต่ออำนาจ แม้ภายหลัง พ.ศ. ๒๔๗๕ ผู้นำทางการเมืองของอีสานก็ถูกปราบอย่างรุนแรง

เมื่อชาวจีน เข้าสู่อีสาน ชาวจีนก็ค้ากำไรด้วยเล่ห์ ขณะที่ชาวอีสานยัง “เสียหัว” ก่อนยกเลิกไปใน พ.ศ. ๒๔๗๕ และต่อมา ไทยใช้แผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ก็มีนโยบายและโครงการรัฐ เช่น โครงการสร้างเขื่อน และการส่งเสริมการปลูกพืชเชิงเดี่ยวทำให้ทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสานถูกทำลายอย่างย่อยยับ

สิทธิชุมชนของชุมชนลุ่มน้ำชี ซึ่งมีลักษณะร่วมกับสิทธิชุมชนของภาคอีสานโดยรวม เป็นประเด็นที่เกิดขึ้นจากผลกระทบโดยตรงจากปัญหาทางการเมือง โดยเริ่มที่ยุคแห่งการกดขี่ โดยระบบการปกครองในยุคศักดินา ต่อเนื่องถึงยุคแห่งการขูดรีดต่อโดยชาวจีน จนชาวจีนก้าวขึ้นเป็นทุนท้องถิ่นและเชื่อมกับทุนชาติในยุคปัจจุบัน จนถึงยุคแห่งการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติโดยนโยบายรัฐและโครงการรัฐที่ใช้แผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งเพื่อให้ง่ายต่อการเข้าใจ กระบวนการในยุคต่างๆ ทั้งยุคการกดขี่ ยุคขูดรีด และยุคแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ ในที่นี้ขอเรียกว่า “มิติการเมือง”

ส่วนบรรดากระบวนการทัศน์ที่คนอีสานหรือชุมชนลุ่มน้ำชีมีความผูกพันลึกซึ้งกับธรรมชาติ พุทธศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณี ตลอดจนศิลปะต่างๆ ในที่นี้ขอเรียกว่า “มิติคulture” คือเป็นชุมชนที่ยึดคุณค่าหรือสิ่งดีงามร่วมกัน หลักคุณค่าเหล่านี้ เป็นรากฐานความชอบธรรมของอำนาจของแต่ละคน หรือที่มาของ “สิทธิชุมชน” นั่นเอง หลักคุณค่าเหล่านี้

เช่น

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หมายถึงบรรดาทรัพยากรต่าง ๆ มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นเจ้าของและคอยคุ้มครองรักษา เช่น ความเชื่อในพุทธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพ บรรพบุรุษ ผีนา ผีมหาสิทธิ์หลักเมือง ความเชื่อเรื่องขวัญ ความเชื่อเรื่องนาค ผีปู่ตา ผีตาแฮก แม่ธรณี แม่โพสพ แม่คงคา ผีบ้านผีเรือน ผีฟ้า ผีแถน เจ้าที่เจ้าทาง ก่อนจะใช้ประโยชน์ต้องมีพิธีกรรมบอกกล่าวขออนุญาตด้วยความเคารพ

ยึดมั่นในประเพณีและการยึดถือฮีต-คอง ขนบประเพณีที่สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ ยึดถือปฏิบัติจารีตและครรลองดั้งเดิม ที่เรียกว่า ฮีต ๑๒ คอง ๑๔ ฮีต ๑๒ คือข้อปฏิบัติที่พึงปฏิบัติ โดยมีเป้าหมายเพื่อการสามัคคีภายในกลุ่ม ซึ่งรูปธรรมก็คือพิธีกรรมที่ก่อปรึ้นในทุกเดือนในรอบ ๑ ปี และพิธีตามฮีต ๑๒ เช่น เดือนอ้าย เข้าปรีวาสกรรม (บุญเข้ากรรม) เดือนยี่ คุณลาน เป็นต้น

คุณธรรม จริยธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” และความเชื่อในเรื่องยุคพระศรีอารีย์ เป็นยุคที่มีความสมบูรณ์ ผู้คนเท่าเทียมกัน บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข คนมีบุญจะได้เกิดในยุคพระศรีอารีย์

หลักความยั่งยืน ความผูกพันแนบชิดกับธรรมชาติ ทำให้ชาวนาในลุ่มน้ำชี มองธรรมชาติไม่ต่างจากการมองมนุษย์คือกัตถุญรู้คุณธรรมชาติเห็นธรรมชาติมีตัวตนใช้ ทรัพยากรธรรมชาติ อย่างรู้คุณค่า สมเหตุสมผลและใช้เท่าที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ ฐานคิด นี้แสดงถึงความกลมกลืนระหว่างชีวิตชาวนากับธรรมชาติและจิตสำนึกที่มีต่อระบบนิเวศน์

หลักยุติธรรม ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างเท่าเทียม กัน และมีสิทธิส่วนบุคคลที่ไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น กล่าวคือ ให้ความสำคัญกับ “สิทธิของผู้อื่น ก่อน” ให้ความสำคัญกับการครองครองเพื่อใช้ประโยชน์ ให้ความสำคัญกับการครอบครอง ทรัพยากรในจำนวนจำกัดเฉพาะที่ใช้ประโยชน์ และที่สำคัญให้ความสำคัญกับการได้มาซึ่งสิทธิ โดยไม่สร้างความเดือดร้อนหรือละเมิดสิทธิผู้อื่น

หลักอาวุโส ผู้อาวุโสเป็นผู้มีประสบการณ์ สังคมบารมีมาก เป็นที่พึ่งพิง ของลูกหลานได้ และยังเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณของชุมชน

งานศึกษานี้ชี้ให้เห็นว่า การต่อสู้ของบรรพบุรุษชาวอีสาน (ชาวลาวในล้านช้าง และชาวลาวในภาคอีสาน) ในอดีต ได้ต่อสู้โดยใช้เงื่อนไข “นิติการเมือง” เป็นด้านหลัก แต่ใช้ “นิติ คุณธรรม” เป็นด้านรอง เช่น การกอบกู้อิสรภาพของเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. ๒๓๖๙) กบฏผีบุญ (ระหว่าง พ.ศ. ๒๒๔๒-๒๕๐๒) โดยยึดอุดมการณ์ พระศรีอริย และความขัดแย้งกรณีไทย-ลาว ซึ่งมีลักษณะร่วมกับการต่อสู้ของขบวนการคอมมิวนิสต์และพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๕๒๓) ซึ่งแม้ถือว่าเป็นการต่อสู้ที่เป็นสากล แต่ก็ยังยึดโยงอยู่กับอุดมธรรม – พระศรีอริยในหมู่นักต่อสู้

แต่การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชนในสมัยการปกครองในสมัยศักดินาตอนปลายจนถึง ยุคทุนนิยม เป็นการต่อสู้ที่ใช้เงื่อนไขของ “นิติคุณธรรม” ซึ่งเกิดจากสำนึกในอันที่จะปกป้อง ทรัพยากรธรรมชาติ โดยใช้ความลึกซึ้งและผูกพันกับธรรมชาติ พุทธศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณีและศิลปะต่าง ๆ ของตน แล้วหลอมรวมและผนึกกำลังกันเข้าต่อสู้กับอำนาจรัฐ ซึ่งอยู่ใน “นิติการเมือง” แม้ในภายหลังการที่ประเทศไทยได้ใช้แผนพัฒนาชาติ การต่อสู้เรียกร้องของภาค ประชาชน นับแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๕๒๐ เป็นต้นมานั้น ก็ใช้ “นิติคุณธรรม” เข้าต่อกรกับ “นิติ การเมือง” ซึ่งการต่อสู้ในลักษณะนี้ จึงหาใช่สำนึกของการคัดง้างหรือต่อต้านการนโยบายทาง ปกครองโดยตรง แต่เป็นการต่อสู้ที่ใช้ผลข้างเคียงมาเป็นประเด็นหลักในการต่อสู้ ซึ่งไม่ตรงกับ ปมหลัก อันเป็นต้นตอของปัญหา

ดังนั้น การต่อสู้เช่นนี้จึงนำมาซึ่งความล้มเหลวครั้งแล้วครั้งเล่า หรือไม่เป็นมรรค เป็นผล ดังคำกล่าวในหมู่นักต่อสู้ ที่ว่า “ต่อสู้แทบตายได้แค่คณะกรรมการแก้ไขปัญหามาชุด หนึ่ง” หรือหากจะได้ตามข้อเรียกร้องบ้าง ก็ได้เพียงจุกเล็กๆ ไม่สามารถแก้ไขปัญหา หรือเอื้อ หรือเผื่อแผ่ไปถึงการแก้ไขปัญหาในระดับภาคได้ เช่น การแก้ปัญหาน้ำท่วมของเครือข่าย อนุรักษ์ลุ่มน้ำชี หลังการต่อสู้เคลื่อนไหว รัฐบาลคณะทำงานเปิด-ปิดเขื่อนร้อยเอ็ดจำนวน ๒๑ คน โดยมีองค์ประกอบจากผู้แทนชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ ๕ คน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น

๕ คน กำนัน/ผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่ ๕ คน คณะกรรมการลุ่มน้ำ ๒ คน ผู้แทนกรมทรัพยากรน้ำ ๒ คน ผู้แทนกรมชลประทาน ๒ คน โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดเป็นประธาน ซึ่งในที่ประชุมไม่ได้ระบุบทบาท และอำนาจหน้าที่ของคณะทำงานอย่างชัดเจน

ขณะเดียวกัน การถูกสยบและปราบปรามยังเป็นภาพหลอนของชาวอีสาน ดังนั้น คนส่วนใหญ่ของชาวอีสานจึงพอใจที่จะพึ่งพิง และรู้สึกอบอุ่นเมื่อเข้าอยู่ในระบบอุปถัมภ์ หรืออิงฝ่ายกุมอำนาจ รวมทั้งเกิดความไม่เชื่อมั่นใจตัวเองและพวกเดียวกัน

งานศึกษานี้ พยายามชี้ให้เห็นว่า การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชนในลุ่มน้ำชี จะต้องต่อสู้ใน “มิตินการเมือง” มิใช่ “มิติคุณธรรม” เพราะการต่อสู้ใน “มิติคุณธรรม” เป็นการตีไม่ตรงหัวใจของปัญหา หากการแก้ไขปัญหามิได้อยู่ที่ “มิตินการเมือง” แล้ว การแก้ไขปัญหาก็จะเป็นการแก้ไขในเรื่องทางเทคนิค แก้ไขเรื่องเล็กๆ น้อยๆ และเป็นสนามที่ต่อสู้กันด้วยวาทกรรมหรือชุดความรู้ที่แต่ละฝ่ายยึดถือ แล้วชาวอีสานเองก็จะต้องยอมสยบอยู่ต่อไป

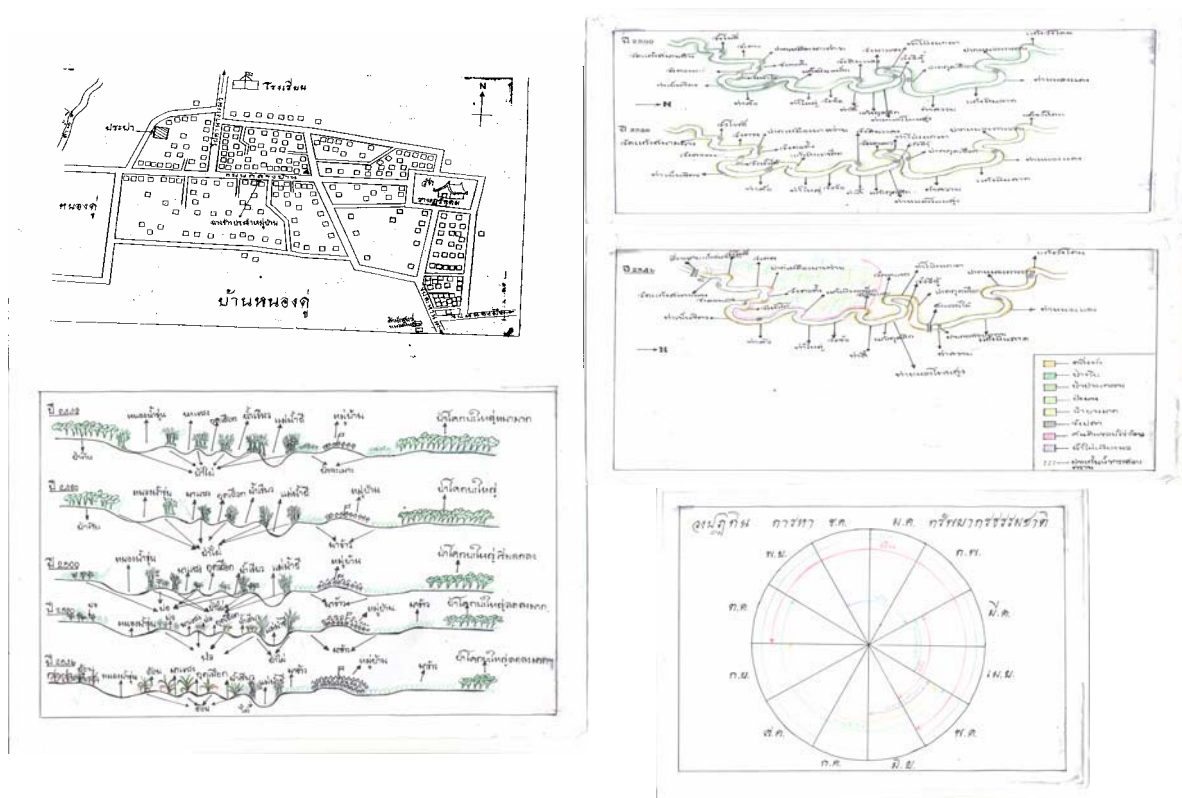
แต่อย่างไรก็ตาม การต่อสู้ใน “มิตินการเมือง” มิใช่การแข็งขันหรือประกาศตัวเพื่อให้ภาคอีสานเป็นรัฐอิสระในชั่วข้ามคืน การต่อสู้ใน “มิตินการเมือง” ของการลุกขึ้นต่อสู้ แข่งขันต่ออำนาจรัฐในยุคเผด็จการ เป็นการต่อสู้เพื่อเป้าหมายสูงสุด คือ การหลุดพ้นจากการกดขี่ข่มเหง โดยการปกครองของไทย โดยการปลุกเร้าให้เห็นว่า สยามมีแต่จะล่มสลายในภายหน้า ซึ่งต่างจากลาวที่จะมีความรุ่งเรืองในอนาคต และใช้อุดมการณ์ “พระศรีอาริย์” ซึ่งเป็นอุดมการณ์-อุดมธรรมสูงสุดทางศาสนามารับใช้การต่อสู้ การต่อสู้เช่นนี้มีอาจใช้ได้กับสถานการณ์ปัจจุบัน

เมื่อสภาพการณ์เปลี่ยนไป ชาวลาวในภาคอีสานได้ถูกผนวกรวมจนเป็นคนไทย และถูกทำให้เป็น “ชาวอีสาน” การจะใช้การปลุกเร้าในประเด็น “ไทย-ลาว” อย่างเดิมกลายเป็นสิ่งล้าสมัย หรืออุดมธรรม “พระศรีอาริย์” ก็เป็นสิ่งเลือนลอย เพราะคนอีสานไม่ได้เข้าวัดฟังเทศน์ฟังธรรมอย่างแต่ก่อน แต่ไม่ได้หมายความว่า การปกครองในปัจจุบันไม่มี “มิตินการเมือง” ในสภาพการณ์ปัจจุบัน สิ่งที่เป็น “มิตินการเมือง” คือ แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่ดำเนินนโยบายเพื่อแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติไปจากชุมชน เพื่อตอบสนองต่อระบบทุนนิยมเสรี

ยุทธศาสตร์การต่อสู้จึงอยู่ที่ การต่อสู้เพื่อไม่ให้มีการใช้แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่เป็นไปในทางแย่งชิงทรัพยากร และแผนพัฒนาชาติที่พึงประสงค์จะต้องยกเลิกการแย่งชิงทรัพยากรไปจากชุมชน ต้องมีการทบทวนโครงการของรัฐที่ตอบสนองกับระบบทุนนิยมเสรี ซึ่งเป้าหมายการต่อสู้จะโยงไปถึงการแก้ไข “มิตินการเมือง” ในประเด็นอื่นๆ เช่น ให้มีการปกครองในระบบรัฐสวัสดิการ การแก้ไขระบบกฎหมายมรดก ฯลฯ เป็นต้น แต่ทั้งนี้ การต่อสู้ใน “มิตินการเมือง” อาจมาจากเงื่อนไขของ “มิติคุณธรรม” ก็ได้ หรืออีกนัยหนึ่ง ทางยุทธวิธี จะใช้เงื่อนไขใดก็ได้ แต่ที่สำคัญ คือ ต้องมีเข็มมุ่ง หรือมียุทธศาสตร์เพื่อที่การแก้ไขใน “มิตินการเมือง”

นั่นหมายความว่า กระบวนการสิทธิชุมชนจะเป็นไปดังที่ ชลธิรา สัตยาวัฒนา อ้างจากโครงการวิจัย “สิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน: การศึกษา

เพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย” ที่พบว่า “สิทธิ” เป็นสิ่งที่
มนุษย์ได้มาด้วยการต่อสู้กับธรรมชาติและเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน “สิทธิ” จึงเกิดขึ้นได้
ด้วยการเคลื่อนไหวทางสังคม ด้วยการต่อสู้กับสถาบัน และด้วยการเรียกร้องต่อสู้กับ
อำนาจรัฐ “สิทธิชุมชน” ไม่อาจมีขึ้นได้

บทที่ ๕

หนองตู : การจัดการน้ำในรูปแบบท้องถิ่น กรณีศึกษาฝายหินทิ้ง

บ้านหนองตู เป็นชุมชนกรณีศึกษาที่มีการดำเนินกิจกรรมและการปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพื่อการแก้ปัญหของชุมชน ซึ่งในบทนี้จะนำเสนอ บริบทชุมชน การละเมิดสิทธิชุมชน การเคลื่อนไหวและการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นของชุมชน ตลอดจนการปฏิบัติการสิทธิชุมชนในการสร้างฝายหินทิ้งในแม่น้ำชีเพื่อแก้ปัญหายากแฉ่งในพื้นที่

๕.๑ บริบทชุมชน

บ้านหนองตู ตั้งอยู่ที่ตำบลละหานนา อำเภอเวียงน้อย จังหวัดขอนแก่น เป็นชุมชนขนาดกลาง มีบ้านเรือน ๒๓๓ หลังคาเรือน ประชากรจำนวน ๑,๓๐๐ คน เป็นพื้นที่กรณีศึกษาในลุ่มน้ำชี มีข้อมูลพื้นฐานชุมชน การละเมิดสิทธิชุมชนในพื้นที่และการปฏิบัติการสิทธิชุมชน ดังนี้

๕.๑.๑ ประวัติชุมชนและการตั้งถิ่นฐาน

ชุมชนบ้านหนองคูเริ่มก่อร่างขึ้นในราวปี พ.ศ ๒๔๔๐ เมื่อนายอ้อม งอนน้อยและญาติพี่น้องประมาณ ๔-๕ คน ซึ่งภูมิลำเนาเดิมอยู่ที่บ้านแว้งน้อย อำเภอแว้งน้อย ได้พากันต้อนวัวควายมาเลี้ยงที่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำชี และได้เห็นที่เนินน้ำท่วมไม่ถึง มีสภาพแวดล้อมเหมาะที่จะเป็นทำเลที่อยู่อาศัย อีกทั้งบริเวณโดยรอบก็เป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูกข้าว สภาพของพื้นที่เป็นดังนี้

- ด้านทิศเหนือ มีลำห้วยสายเล็กๆ ไหลตามลานหินที่ลาดเอียงเป็นลำธารชื่อว่า **ห้วยหินลาด** ธารน้ำนี้ได้ไหลมาจากโคกป่าใหญ่ (ป่าคือป่าโคก)
- ด้านตะวันออก มีป่าโคกป่าใหญ่ ต่อมาเรียกเพี้ยนเป็น **โคกบะใหญ่**
- ด้านตะวันตกมีหนองน้ำห่างออกไป ๓๐๐ เมตร มีตอไม้ประดู่ขนาดใหญ่อยู่กลางหนองน้ำ จึงเรียกว่า **หนองตอคู่** ต่อมาได้เรียกใหม่ว่า **หนองคู** และมีลำน้ำชีไหลผ่านถัดจากหนองคู ๑๐๐ เมตร พร้อมทั้งป่าริมฝั่งหนาที่บ เป็นเขตแดนกันระหว่างจังหวัดชัยภูมิกับจังหวัดขอนแก่น
- ด้านทิศใต้ ห่างไปประมาณ ๑ กิโลเมตร มีหนองน้ำ^๑ แก้มลิงของน้ำชีขนาดเล็ก เนื้อที่ประมาณ ๑๒ ไร่ ห่างจากแม่น้ำชีไปทางด้านทิศตะวันตกประมาณ ๑๐๐ เมตร มีลักษณะคล้ายกับหนองคู แต่มีหินมาก จึงเรียกกันว่า **หนองหิน** ถัดจากหนองหินไปทางทิศใต้ประมาณ ๑ กิโลเมตร มี **บึงละหานนา** เป็นแก้มลิงขนาดใหญ่ของน้ำชี เนื้อที่ประมาณ ๘,๐๐๐ ไร่

จากสภาพทางภูมิศาสตร์ นับได้ว่าบริเวณดังกล่าวเป็นทำเลที่เหมาะสมแก่การพักแรมเลี้ยงสัตว์อย่างยิ่ง นายอ้อมและญาติจึงทำเพิงพักชั่วคราวขึ้น และทำการเพาะปลูกพืชผัก พืชสวนไว้กิน และเนื่องด้วยรอบบริเวณทุกทิศทางมีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ทั้งดิน ป่า น้ำ จึงมีญาติพี่น้องตามมาสมทบจนกลายเป็นชุมชนและขยายใหญ่ขึ้น ต่อมาชาวบ้านได้ร่วมกันก่อตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ เมื่อปี พ.ศ ๒๔๔๒ โดยให้ชื่อหมู่บ้านว่า **บ้านหนองคู** ตามชื่อของหนองน้ำทางทิศตะวันตก

ตรงบริเวณที่ติดกับฝั่งหนองคู ชาวบ้านได้ร่วมกันสร้าง **ศาลปู่ตา** ขึ้น เพื่อเป็นที่สักการะบูชาและทำพิธีกรรม เป็นที่รวมจิตใจของคนในหมู่บ้านให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขร่มเย็น เป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ ทั้งข้าวปลาอาหาร (รายละเอียดกล่าวถึงในหัวข้อวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ)

1

“แก้มลิง” ในที่นี้หมายถึง บริเวณแหล่งน้ำธรรมชาติใกล้ฝั่งลำน้ำชี ที่มีระบบน้ำไหลติดต่อกันในฤดูฝน และอาจขาดจากกันในฤดูแล้ง อาจจะมีลักษณะเป็นหนอง บึง หรือ กุด

นอกจากนี้ ชาวบ้านยังได้ร่วมกันสร้างวัดขึ้น ทางตะวันตกของหมู่บ้านและอยู่ใกล้กับ ศาลปู่ตา เพื่อทำพิธีทางศาสนาและเป็นที่พึ่งทางใจ เนื่องจากการอยู่ในป่าจำเป็นต้องมีสิ่งยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ต่อมา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ชาวบ้านได้ย้ายวัดไปอยู่ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน เนื่องจากที่วัดเดิมถูกน้ำท่วม ในปัจจุบันวัดแห่งนี้ชื่อว่า วัดราษฎร์อุดม มีเนื้อที่ประมาณ ๔ ไร่เศษ นอกจากจะเป็นศูนย์รวมของผู้คนในชุมชนในการประกอบพิธีทางศาสนาและทำบุญประเพณีแล้ว วัดแห่งนี้ยังเป็นสถานศึกษาสำหรับเด็กและเยาวชน โดยชาวบ้านได้อาศัยนำบุตรหลานไปฝากไว้กับวัด ขณะออกไปทำไร่ไถนา สมภารวัดจึงมีหน้าที่ทั้งดูแล สอนหนังสือและอบรมสั่งสอนคุณธรรม จริยธรรม กิริยามารยาทไปพร้อมๆ กัน ต่อมาในปี ๒๔๘๘ ได้มีการสร้างโรงเรียนขึ้น วัดจึงถูกลดบทบาททางด้านการศึกษาอบรม แม้แต่ในทางกายภาพ วัดกับโรงเรียนก็แยกห่างจากกัน เนื่องจากโรงเรียนที่ตั้งใหม่นั้นอยู่ห่างจากวัด และอยู่คนละด้านของหมู่บ้านไปทางทิศเหนือ บนเนื้อที่ประมาณ ๑๕ ไร่

วัดราษฎร์อุดมในปัจจุบัน (ปี ๒๕๔๕) มีศาลาการเปรียญอยู่ ๑ หลัง กุฏิสงฆ์ ๑ หลัง ในช่วงเข้าพรรษาชาวบ้านที่มีลูกหลานครบวชก็จะนำมาบวชจำพรรษาที่วัดนี้ สิ่งสำคัญที่วัดยังพอมิบทบาททางสัมพันธ์กับชุมชน คือ ยังเป็นสถานที่จำลองของผู้เฒ่าผู้แก่ในช่วงเข้าพรรษา

ผู้คนส่วนใหญ่ที่เข้าวัดได้แก่คนมีครอบครัวและอยู่ในวัยกลางคนขึ้นไป ส่วนเด็กและเยาวชนก็เห็นห่างจากวัด เนื่องจากโรงเรียนได้เข้ามามีบทบาทต่อเด็กและเยาวชนมากกว่าวัด ผู้เฒ่าผู้แก่กับเด็กจึงแยกกันทำกิจกรรม ผู้เฒ่าผู้แก่ พ่อแม่ผู้ปกครองต่างมอบความหวังไว้ที่โรงเรียน โดยคาดหวังว่าทางโรงเรียนจะทำให้เด็กมีความรู้ และเมื่อจบการศึกษาก็จะได้งานทำสูงๆ ชาวบ้านไม่มีความคิดเห็นต่อการเรียนการสอนสมัยใหม่ และมีทัศนคติยอมรับผู้ที่ได้เรียนหนังสือ ดังภาษิตที่ชาวอีสานได้รับการปลูกฝังมาแต่อดีตว่า หัวดำออกก่อน หัวด่อนนำกัน (คนหนุ่มสาวนำหน้า คนแก่ตามหลัง)

ต่อมาเมื่อปี ๒๕๓๙ ได้มีศาสนสถานเพิ่มขึ้นอีกหนึ่งแห่งเป็นสำนักสงฆ์ ตั้งอยู่บริเวณป่าช้าทางทิศใต้ของหมู่บ้าน มีกุฏิเล็กๆ ๓ หลังและศาลาการเปรียญ ๑ หลัง มีเนื้อที่ประมาณ ๖๐ ไร่ โดยมีพระสัญญาผลัดเปลี่ยนมาจำพรรษาพรรษาละประมาณ ๒ รูป สำนักสงฆ์แห่งนี้ไม่มีบทบาททางสังคมมากนัก ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะใช้เป็นที่เผาศพ ทำบุญกุศล ผ้าป่า ผลพลอยได้คือการรักษาป่าช้าไม่ให้ถูกทำลาย และทางสำนักสงฆ์ก็มีการรักษาโรคด้วยสมุนไพรด้วย

ที่กลางหมู่บ้าน มี ศาลากลางบ้าน เป็นสถานที่พบปะพูดคุยเกี่ยวกับงานบ้าน งานเมืองที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาหมู่บ้าน การปกครอง และทำกิจกรรมร่วมกัน เช่น การประชุมเตรียมงานบุญ ทำบุญบ้าน การอบรมสัมมนา เป็นที่ติดป้ายข้อมูลชุมชน เช่น สถิติ จำนวนประชากร ชาย-หญิง เด็ก ผู้สูงอายุ ผู้พิการ ผู้ด้อยโอกาส และป้ายรณรงค์ประชาสัมพันธ์อื่นๆ

ในการแก้ไขปัญหาหารือร่วมในด้านการดำรงชีวิต ชุมชนบ้านหนองตู๋ได้มี **ฉางข้าว** เป็นระบบฉางข้าวรวม ขนาดบรรจุ ๒๐ ตัน โดยแต่เดิมทางรัฐเป็นผู้จัดสร้างให้ ซึ่งมีข้าวเปลือกเป็น

กองทุนของหมู่บ้านประมาณ ๒ ตัน ต่อมา ชาวบ้านได้ร่วมกันบริจาคข้าวเข้ากองทุนเพิ่มขึ้นเป็น ๔ ตัน

มีชาวบ้านขอกู้ยืมข้าวไปบริโภคทุกปี ส่วนข้าวเก่าที่เหลือจากการกู้ยืมก็นำไปขาย และซื้อข้าวใหม่มาแทน สมาชิกจะกู้ยืมข้าวปีต่อปี โดยคิดอัตรา ๕ ต่อ ๑ กล่าวคือ เมื่อสมาชิกกู้ยืมข้าว ๕ ถึง จะต้องส่งคืนต้นและดอกเบี้ยรวม ๖ ถึง ถ้าปีใดแล้ง ทำนาไม่ได้ผล ก็จะไม่เรียกเก็บในปีถัดไป ฉะนั้นจึงเป็นกลไกในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างผู้มีข้าวเหลือกินกับผู้ประสบปัญหาในชุมชน

ในช่วงหลัง หน่วยงานรัฐได้เข้าไปมีบทบาทในชุมชนมากขึ้น โดยเริ่มเมื่อปี ๒๕๒๗ การไฟฟ้าส่วนภูมิภาคได้ขยายเขตไฟฟ้าเข้าบ้านหนองตุ้ การไฟฟ้าได้ตั้งเสาและเดินสายไฟหลัก หรือ “สายเมน” โดยชาวบ้านร่วมออกเงินสมทบ ส่วนแสงสว่างเข้าบ้านต้องเดินสายเอง มีการตัดถนนหนองตุ้-ท่านางแนว ทำให้การสัญจรไป-มาสะดวกขึ้น

เมื่อปี ๒๕๔๕ มีประปาหมู่บ้าน ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของหมู่บ้าน โดยใช้น้ำจากสระน้ำหนองตุ้

สภาพการตั้งบ้านเรือนจะตั้งเป็นกลุ่มใหญ่กลุ่มเดียว โดยมีถนนเป็นเส้นแบ่งบ้านเรือนออกเป็นคุ่ม มีผู้นำคุ่มซึ่งเป็นคณะกรรมการหมู่บ้าน มีพื้นที่ทำการเกษตร (ที่นา) อยู่ล้อมรอบหมู่บ้าน สภาพบ้านเรือนส่วนใหญ่เป็นเรือนไม้ใต้ถุนสูง หลังคามุงสังกะสี ในบริเวณบ้านมีขี้วัว ใต้ถุนบ้านเป็นคอกปศุสัตว์ เช่น โค กระบือ หมู และใช้เก็บเครื่องมือหาปลา เช่น เรือไม้ ไซ ข้อง ตาข่าย ต้ม เป็นต้น

บ้านทุกหลังมีรั้วกันเป็นแนวเขต แต่มีทางเดินถึงกันได้ทุกหลังคา มีลักษณะเป็นบ้านเปิด คนภายนอกสามารถเข้า-ออกได้ง่าย มีการไปมาหาสู่ และสามารถฝากบ้านให้กันดูแลได้ เมื่อต้องออกไปทำธุระนอกหมู่บ้าน ซึ่งลักษณะเช่นนี้ได้บ่งบอกถึงวิถีชีวิตที่ทำมาหากินบนฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

คนในชุมชนส่วนใหญ่มีทรัพย์สินไม่มาก ประกอบอาชีพทางการเกษตร ได้แก่ ทำนา เลี้ยงสัตว์ หาปลา ส่วนคนที่มีฐานะดีจะมีบ้านเป็นบ้านไม้สองชั้น ชั้นบนเป็นไม้ มุงด้วยกระเบื้อง ส่วนชั้นล่างเป็นปูน ที่เป็นบ้านปูนชั้นเดียวทั้งหลังก็มี แต่ยกพื้นสูง และมักก่อกำแพงซีเมนต์พร้อมประตูเปิด-ปิด คนภายนอกจะเข้า-ออกต้องได้รับอนุญาต และไม่มีโอกาสได้เห็นภายในบ้าน ยกเว้นในโอกาสเจ้าของบ้านเปิดบ้านทำบุญ เมื่อเจ้าของบ้านไม่อยู่ บ้านจะถูกปิดอย่างมิดชิด ลักษณะเป็นบ้านแบบปิด เช่นเดียวกับบ้านข้าราชการ พ่อค้าและคนรับจ้างจากต่างถิ่น

สภาพของบ้านเรือน นอกจากจะบ่งบอกฐานะทางเศรษฐกิจแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงสภาพทางสังคมของเจ้าของบ้าน ตลอดจนการปฏิสัมพันธ์กับผู้ร่วมชุมชนได้อีกด้วย

๕.๑.๒ ทรัพยากรธรรมชาติ

บ้านหนองคูมีแหล่งน้ำและป่าตามธรรมชาติหลายแห่ง ซึ่งชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยมีการจัดการโดยใช้องค์ความรู้และภูมิปัญญาแบบดั้งเดิม ผสมผสานกับความร่วมมือจากหน่วยงานรัฐ ดังนี้

๕.๑.๒.๑ แหล่งน้ำ

๑) บึงละหานนา เป็นแหล่งน้ำที่อยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน ห่างออกไปประมาณ ๓ กิโลเมตร ด้านทิศตะวันออกของบึงติดต่อกับบ้านละหานนา และทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ติดต่อกับบ้านโนนทองหลาง พื้นที่จากริมบึงจรดชายหมู่บ้านเป็นป่าประเภทพีชน้ำ บึงละหานนาเป็นแก้มลิงของลำน้ำชี ในอดีตมีเนื้อที่ประมาณ ๔,๐๐๐ ไร่ สภาพน้ำเป็นน้ำกร่อย ซึ่งชาวชุมชนหนองคูไม่ค่อยได้ใช้ประโยชน์นัก เพราะอยู่ห่างไกลหมู่บ้าน จะมีก็แต่เพียงการใช้เป็นที่หาอยู่หากินบ้างเท่านั้น แต่ชุมชนบ้านละหานนากลับได้ใช้ประโยชน์มากกว่า เพราะอยู่ใกล้

ในอดีตบึงละหานนามีความอุดมสมบูรณ์มาก นอกจากเป็นแก้มลิงของลำน้ำชีแล้วยังเป็นพื้นที่รับน้ำจากป่าภูถ้ำและภูกระแตอีกด้วย ตามประวัติ ผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล่าว่า แหล่งน้ำแห่งนี้เป็นที่พักของ “นายฮ้อย” หรือพ่อค้าที่ต้อนวัว-ควายจากภาคอีสานไปขายยังภาคกลาง พวกเขาได้เห็นบริเวณรอบบึงมีความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งเหมาะแก่การเพาะปลูกข้าว จึงได้พากันอพยพมาตั้งบ้านเรือน และได้ปลูกข้าวโดยอาศัยน้ำจากบึงละหานนา จึงได้ตั้งชื่อหมู่บ้านว่า บ้านละหานนา เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๘ หรือหลังการก่อตั้งบ้านหนองคู ๖ ปี

๒) หนองคู อยู่ทางทิศตะวันตกของบ้านหนองคู โดยห่างจากแม่น้ำชีประมาณ ๑๐๐ เมตร บริเวณหนองคูแต่เดิมเป็นแก้มลิงขนาดเล็กของลำน้ำชี เป็นแอ่งน้ำธรรมชาติไม่ลึกมาก มีเนื้อที่ประมาณ ๘-๑๐ ไร่ เมื่อชุมชนบ้านหนองคูขยายใหญ่ขึ้น ชาวบ้านจึงช่วยกันขุดและทำคันคูหนองให้สูงขึ้น เพื่อเก็บน้ำไว้ใช้อุปโภคบริโภค หนองคูเป็นแหล่งน้ำสำหรับเลี้ยงสัตว์และการเกษตร เป็นแหล่งน้ำที่ใกล้หมู่บ้านที่สุด และสามารถนำน้ำขึ้นมาใช้ได้ง่ายกว่าแม่น้ำชี ซึ่งมีตลิ่งสูงมาก

๓) ห้วยหินลาด อยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน ห่างจากออกไปประมาณ ๑ กิโลเมตร เป็นลำห้วยที่เป็นลำน้ำสาขาของลำน้ำชี น้ำในลำห้วยไหลแบบสองทิศทาง คือ ในฤดูฝน เมื่อรับน้ำจากพื้นที่ต้นน้ำป่าโคกบะใหญ่แล้วไหลลงสู่แม่น้ำชี กล่าวคือ ไหลจากทิศตะวันออกไปทิศตะวันตก ส่วนอีกแบบหนึ่ง คือ เมื่อน้ำในแม่น้ำชีเอ่อล้น แรงดันน้ำจากชีที่เข้าลำห้วยจะเปลี่ยนทิศทางการไหลของน้ำให้ไหลจากทิศตะวันตกไปยังทิศตะวันออก

ห้วยหินลาดเป็นลำห้วยที่เกิดตามธรรมชาติ มีความกว้าง ๔-๕ เมตร ลึกไม่เกิน ๒ เมตร จากจุดรับน้ำต้นทางจากพื้นที่ต้นน้ำถึงปลายทางที่จรดกับแม่น้ำชียาวประมาณ ๒ กิโลเมตร ในฤดูฝน เมื่อน้ำจากต้นน้ำไหลลงลำห้วย ชาวบ้านที่มีที่นาใกล้กับห้วยก็จะนำน้ำจากห้วยหินลาดเข้าในที่นาของตนเพื่อทำการเกษตร

๔) **หนองหิน** อยู่ทางด้านทิศใต้ของหมู่บ้านห่างจากหมู่บ้านประมาณ ๑ กิโลเมตร เป็นแก้มลิงขนาดเล็กของน้ำชี มีเนื้อที่ประมาณ ๑๒ ไร่ ห่างจากแม่น้ำชีไปทางด้านทิศตะวันออกประมาณ ๑๐๐ เมตร ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในการทำเกษตร ประมงเพื่อยังชีพ และการเลี้ยงสัตว์ แซ่ปอ แต่ปัญหาของหนองหิน คือ เป็นหนองตื้น ไม่มีน้ำหล่อเลี้ยงตลอดปี และถูกบุกรุกเนื้อที่ในปัจจุบันเหลือเพียง ๙ ไร่เท่านั้น

๕) **แม่น้ำชี** อยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ห่างออกไปประมาณ ๔๐๐ เมตร พื้นที่ที่บ้านหนองคูติดกับฝั่งชีรวมเป็นระยะทางประมาณ ๔ กิโลเมตร ใช้ประโยชน์ในการทำประมง ทั้งเพื่อยังชีพและขายเป็นรายได้หรือแลกเปลี่ยน ในอดีตบ้านหนองคูไม่ค่อยได้ใช้น้ำชีเพื่อการเกษตร เพราะตลิ่งชันสูงชัน เป็นอุปสรรคต่อการนำน้ำขึ้นมาใช้

๕.๑.๒.๒ **ทรัพยากรป่าไม้ ป่าภูถ้ำ-ภูกระแต**

ป่าภูถ้ำ-ภูกระแต เป็นส่วนหนึ่งของป่าสงวนแห่งชาติภูระงำ ซึ่งกินพื้นที่หลายอำเภอ ได้แก่ อ.มัญจาคีรี อ.ชนบท อ.เวียงใหญ่ และ อ.เวียงน้อย จ.ขอนแก่น มีพื้นที่ทั้งหมด ๑๕๘, ๐๕๐ ไร่ ในอดีตเป็นป่าพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ กรมป่าไม้จึงได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ และอยู่ในความดูแลของสำนักงานป่าไม้จังหวัดขอนแก่น

๑) **ป่าภูถ้ำ** ปัจจุบันอยู่ในพื้นที่รับผิดชอบขององค์การบริหารตำบลท่านางแนว อ.เวียงน้อย จ.ขอนแก่น มีเนื้อที่ตามหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง ๑,๔๗๗ ไร่ ๓ งาน ๙๑ ตารางวา ซึ่งในความเป็นจริงยังมีป่านอกเอกสารอีก ๒,๐๐๐ ไร่ ในความดูแลของชาวบ้านกลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูถ้ำ-ภูกระแต

ชื่อ “ป่าภูถ้ำ” ได้จากการที่ชาวบ้านได้ค้นพบถ้ำธรรมชาติรวม ๓ แห่ง และตั้งชื่อตามรูปลักษณะของถ้ำ ดังนี้ ถ้ำมืด ถ้ำแจ้ง และ ถ้ำแสงม้า ซึ่งชาวบ้านได้ใช้เป็นแหล่งพักผ่อนหย่อนใจ และได้ร่วมกันสร้างวัดขึ้น เพื่อทำพิธีทางศาสนา และการอนุรักษ์ป่าของหลวงปู่พรตวิธาน

๒) **ป่าภูกระแต** อยู่ในพื้นที่รับผิดชอบขององค์การบริหารส่วนตำบลโนนทอง อ.เวียงใหญ่ จ.ขอนแก่น เป็นป่าที่สำนักงานปฏิรูปที่ดินคืนให้กรมป่าไม้ มีเนื้อที่ตามเอกสาร ๑๘๖ ไร่ ๕๖.๕ ตารางวา ซึ่งความเป็นจริงยังมีป่านอกเอกสารอีกประมาณ ๘๐๐ ไร่ อยู่ในการดูแลของชาวบ้านกลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูถ้ำ-ภูกระแต และชื่อ “ป่าภูกระแต” ได้จากการที่มีกระแตอาศัยอยู่มาก

ป่าภูถ้ำและป่าภูกระแตเป็นพื้นที่ติดกันเป็นสันเนินยาว ป่าผืนนี้ได้พื้นที่และความอุดมสมบูรณ์มาก มีสัตว์นานาพันธุ์ เช่น แอ้ง อี้งอ่าง กระต่าย นกนานาชนิด กระแต อีเห็น ตะกวด งูเหลือม เป็นต้น ส่วนไม้ก็มีอยู่หลายชนิด เช่น ประดู่ เต็ง รัง เหียง พลวง มะค่าแต้ เป็นต้น

แหล่งหินในป่าผืนนี้มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือ เป็นแหล่งหินที่ถูกนำไปสร้างปราสาทหินพิมาย ในปัจจุบันยังคงมีร่องรอยของหินที่ถูกตัดไป และในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ป่าภูกระแตก็เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ที่ตัดผ่านลงไปยังภาคกลางของประเทศ และภูถ้ำและภูกระแตก็ถูกเลือกให้เป็นที่พักของทหาร

ต่อมา ชาวบ้านเห็นว่าป่าภูถ้ำ-ภูกระแตมีความอุดมสมบูรณ์ และเป็นป่าต้นกำเนิดของลำห้วยถึง ๖ สาย คือ ห้วยบง ห้วยสวายกล้วย ห้วยสองคอน ห้วยหลุบพงศ์ ห้วยยางบง ซึ่งไหลลงสู่แม่น้ำชีทางด้านทิศตะวันตกของป่า และอีกห้วยหนึ่ง คือ ห้วยแคน ไหลลงสู่บึงละหานทางทิศใต้ของป่า จึงได้พากันตั้งรกรากและได้อาศัยลำห้วยเหล่านี้เป็นแหล่งเพาะปลูกเพื่อดำรงชีวิต อาศัยน้ำที่ไหลจากภูถ้ำ-ภูกระแตในการทำการเกษตร

๕.๑.๓ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

๕.๑.๓.๑ การจัดการแหล่งน้ำในชุมชนบ้านหนองตู

ด้วยเป็นชุมชนที่อยู่ท่ามกลางลำห้วยและสายน้ำ ซึ่งมีน้ำเป็นปัจจัยหลัก หากการจัดการน้ำไม่สอดคล้องกับวิถีของธรรมชาติแล้ว น้ำก็จะนำมาซึ่งปัญหา และชุมชนหนองตูได้ดำเนินการจัดการน้ำในชุมชนมาอย่างต่อเนื่อง เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น มีทั้งการจัดการโดยชุมชนเอง และการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานภาครัฐ-เอกชน ดังนี้

๑) การจัดการน้ำบึงละหานนา-แบบฝายดิน โดยชาวบ้าน การจัดการน้ำบึงละหานนาโดยกระบวนการของชาวบ้านแบ่งออกเป็น ๓ ช่วง คือ

ช่วงที่หนึ่ง นำโดยนายอำเภอ(นายขุนเดช)เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๙๘ ในสมัยที่อำเภอแวงน้อยยังเป็นเพียงตำบลหนึ่ง โดยขึ้นต่ออำเภอเมืองพล นายอำเภอได้ทำโครงการการจัดการน้ำในบึงละหานนา โดยการทำคันดินปิดประตูทางน้ำธรรมชาติ เพื่อประโยชน์ในการกักเก็บน้ำให้มากขึ้น และเพื่อเพิ่มพื้นที่ในการกักเก็บน้ำ โดยได้ปรึกษากับชาวบ้านและผู้เฒ่า ให้ช่วยกันคิดและออกความเห็น จนได้แนวคิดทดลองสร้างฝายดินกั้นประตูทางน้ำธรรมชาติที่ไหลออกจากบึงให้สูงขึ้น ด้วยการนำเอาความรู้มาจากการสร้างคันดินกั้นทางน้ำในการหาปลาของชาวบ้านมาประยุกต์ใช้

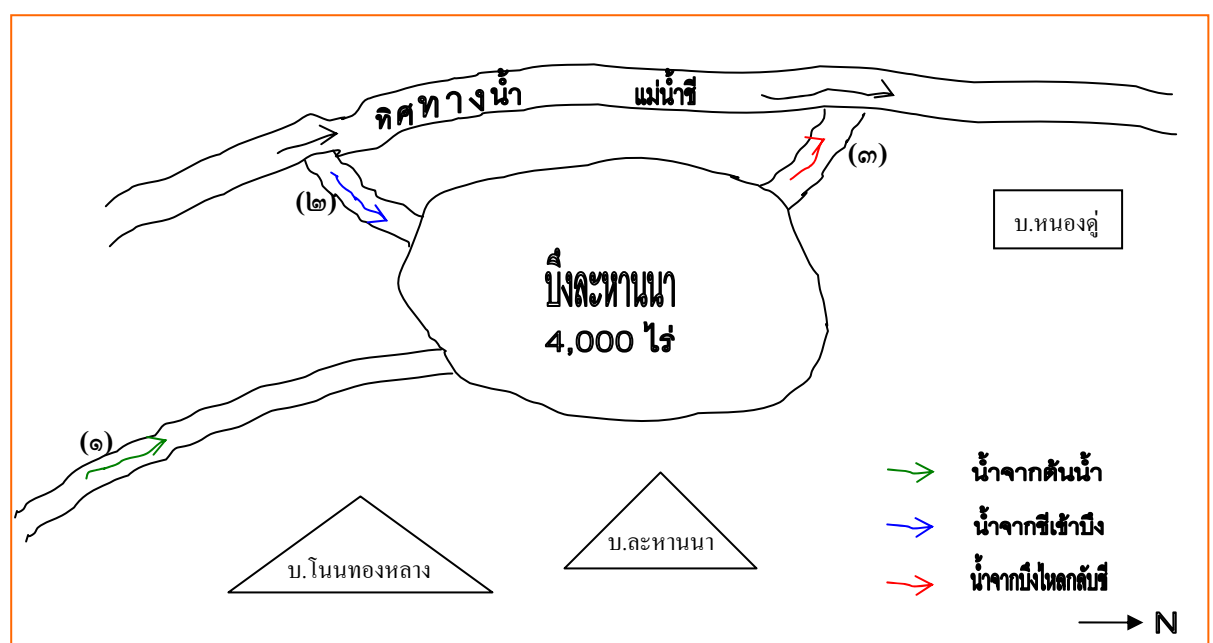
ตัวฝายทำจากดินเช่นเดียวกับคันนา โดยสร้างให้ขวางทางน้ำตรงบริเวณจุดต่ำสุดของขอบบึงและเป็นทางน้ำธรรมชาติเดิม ซึ่งเป็นร่องลึก โดยน้ำได้ไหลจากบึงละหานนาออกสู่แม่น้ำชี การก่อสร้างได้แรงงานจากชาวบ้านในพื้นที่รอบบึงละหานนาหลายสิบคน ที่มองเห็นประโยชน์ในการกักเก็บน้ำ ได้ช่วยกันขุดดินจากในบึงละหานนาบริเวณประตูน้ำในช่วงหน้าแล้ง ซึ่งไม่มีน้ำ โดยนำดินกองเรียงกันเป็นคันดินยาวประมาณ ๑๕ เมตร สูง ๑ เมตร และมีสันกว้าง ๑ เมตร ใช้เครื่องมือที่มีในท้องถิ่น เช่น จอบ เสียม ไม้และแรงคน ทบอัด

คันดินจนแน่น การร่วมแรงร่วมใจมาจากการเชื่อฟังผู้เฒ่าผู้แก่ ซึ่งชาวบ้านในอดีตยังยึดถือระบบอาวุโสและจารีตประเพณีอย่างมั่นคง ฝ่ายดินจึงสำเร็จได้ด้วยแรงคน โดยไม่ต้องพึ่งพาเครื่องจักร ประโยชน์ที่ได้รับจากฝาย คือ มีน้ำไว้ใช้ในหน้าแล้ง เพราะบึงกักเก็บน้ำได้มากขึ้น ทำให้มีการริเริ่มทำการเกษตรอย่างอื่น นอกเหนือจากการปลูกข้าว คือ การปลูกปอ ตัดต้นปอลงแช่ และเมื่อมีน้ำปามากขึ้น ชาวบ้านก็สามารถจับปลาได้เพิ่มขึ้น

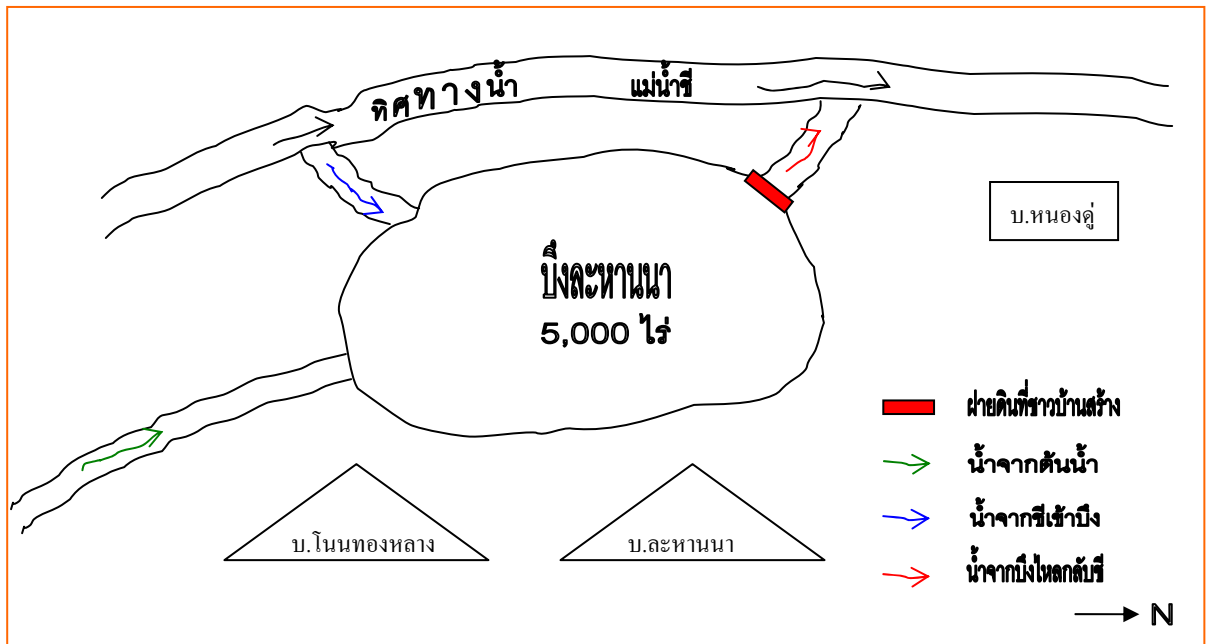
ช่วงที่สอง ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๐๑ นายเพิ่ม ดวงมала นายอำเภอพล ร่วมกับข้าราชการตำรวจนำโดย “สิบเอกภู” ได้ส่งเสริมการจัดการน้ำในพื้นที่บ้านละหานนา โดยการประสานงานของกำนันไสว ศิริภิรมย์ เนื่องจากชาวบ้านต้องการเพิ่มปริมาณน้ำในบึง โดยยึดรูปแบบการจัดการน้ำแบบฝายดินอย่างเดิม ได้มีการเสริมคันดินเดิมที่ชำรุดเพราะถูกน้ำเซาะให้สูงขึ้น คันดินที่สร้างเสริมขึ้นใหม่สูง ๒ เมตร ยาว ๒๐ เมตร กว้าง ๒ เมตร โดยแรงงานจากชาวบ้านในพื้นที่เหมือนเดิม ใช้เวลาก่อสร้างประมาณ ๑ อาทิตย์ก็แล้วเสร็จ

จากการสร้างฝาย ทำให้ได้น้ำกักเก็บมากขึ้นจากเดิมที่มีพื้นที่กักเก็บน้ำประมาณ ๔,๐๐๐ ไร่ โดยเพิ่มเป็น ๕,๐๐๐ ไร่

แผนภาพที่ ๖ แสดงสภาพบึงละหานนาสมัยดั้งเดิมก่อนมีการจัดการ (ฤดูน้ำหลาก)

แผนภาพที่ ๗ แสดงสภาพบึงละหานนาหลังการจัดการน้ำ-แบบฝายดิน โดยชาวบ้าน (ฤดูน้ำหลาก)

ช่วงที่สาม ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๐-๒๕๑๑ ได้มีพระนักพัฒนาเข้ามาจำพรรษาที่วัดในบ้นละหานนา ท่านได้เห็นการใช้ประโยชน์จากน้ำในบึงละหานนา ซึ่งมีการเลี้ยงสัตว์ การเกษตร การอุปโภคบริโภค การประมง เป็นแหล่งน้ำที่หล่อเลี้ยงคนทั้งหมู่บ้าน และยังรวมถึงหมู่บ้านใกล้เคียงอื่นๆ ที่เข้าทำการประมง และยังได้ทราบประวัติการจัดการน้ำในอดีต จึงเกิดแนวคิดที่จะกักเก็บน้ำในบึงไว้ใช้ในหน้าแล้งให้เพิ่มมากขึ้นไปอีก เพื่อให้รับทั้งน้ำจากต้นน้ำป่าภูถ้ำ-ภูกระแต และน้ำจากแม่น้ำชีที่เอ่อเข้ามา โดยใช้แอ่งกระทะที่มีอยู่เก็บน้ำให้เต็มพื้นที่ ขณะเดียวกันก็เป็นการป้องกันการบุกรุกพื้นที่ป่าชุ่มน้ำรอบๆ บึงด้วย

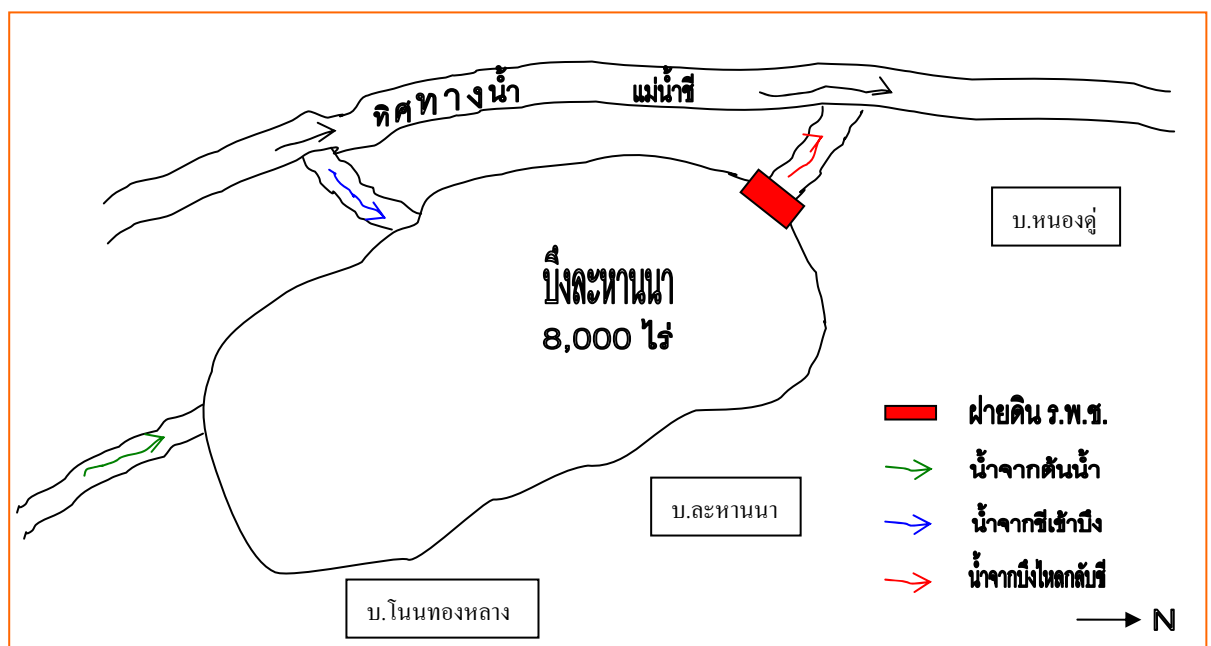
ชาวบ้านละหานนาจึงร่วมแรงกันอีกครั้ง โดยมี “หลวงพ่อลิงห์” เป็นแกนนำร่วมกับกำนันไสว ศิริภิรมย์ ซึ่งได้เพิ่มความสูงของตัวฝายขึ้นจากเดิมอีก ๒ เมตร และถมร่องลึกให้ตื้นขึ้นจนเกือบเท่ากับขอบด้านข้าง รวมความสูงของคันดินถึง ๓-๔ เมตร ความยาวของตัวฝายประมาณ ๑๐๐ เมตร และกว้าง ๒ เมตร

พื้นที่บึงตามธรรมชาติเดิมก่อนการกั้นฝายดินสามารถกักเก็บน้ำคิดเป็นพื้นที่ประมาณ ๔,๐๐๐ ไร่ แต่หลังจากที่มีการจัดการน้ำทั้ง ๓ ช่วง พื้นที่กักเก็บน้ำของบึงละหานนาเพิ่มขึ้นเป็น ๘,๐๐๐ ไร่ และชาวบ้านก็เกิดความมั่นใจว่าจะมีน้ำใช้ทั้งปี

เมื่อพื้นที่เก็บน้ำในบึงเพิ่มขึ้นได้ก่อผลกระทบในทางลบแก่บ้านโนนทองหลาง เนื่องจากระดับน้ำสูงขึ้นมากจนเอ่อล้นขึ้นท่วม (ดังภาพประกอบด้านล่าง) ทั้งนี้เพราะพื้นที่หมู่บ้านโนนทองหลางและพื้นที่การเกษตรเดิมเป็นพื้นที่ป่าชุ่มน้ำรอบบึงละหานนา ซึ่งเมื่อถึงฤดูน้ำหลากน้ำก็ท่วมเป็นปกติอยู่แล้ว ซึ่งที่มาของพื้นที่สืบทอดเนื่องจากในอดีตชาวบ้านได้เข้าทำกินและจับจองในช่วงหน้าแล้ง ขณะที่ยังไม่มีหน่วยงานใดเข้าไปจัดการปัญหาการบุกรุกในที่สุด ชาวบ้านที่ถือครองพื้นที่ทั้งหมดก็ได้รับเอกสารสิทธิ์เป็น นส.๓

อย่างไรก็ตาม น้ำที่เอ่อขึ้นมาท่วมบ้านโนนทองหลางไม่ได้สร้างปัญหาหรือทำลายพืชผลการเกษตรของชาวบ้านแต่อย่างใด เนื่องจากน้ำที่ล้นฝายสามารถไหลลงสู่ทางระบายน้ำและไหลลงสู่แม่น้ำชีได้ แม้จะท่วมแต่ก็ท่วมอยู่ไม่นาน หรือประมาณ ๑๐-๑๕ วัน น้ำก็ลด และไม่ถึงกับทำให้ไร่นาเสียหาย

แผนภาพที่ ๘ แสดงสภาพบึงละหานนาหลังการจัดการน้ำ-แบบฝายดิน โดยโครงการ ร.พ.ช. (ฤดูน้ำหลาก)

๒) การจัดการน้ำบึงสะพานนา แบบฝายดิน โดย โครงการ ร.พ.ช.

ฝายดิน โดยโครงการของกรมเร่งรัดพัฒนาชนบท หรือ ร.พ.ช. (เดิม) เป็นโครงการที่สานต่อจากโครงการฝายดินที่ชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างไว้ ภายใต้ความรู้และบริบทเงื่อนไขเดิม โดยการประสานงานของกำนันไสว ศิริภิรมย์ ซึ่งได้เห็นข้อด้อยของฝายดิน กล่าวคือ ฝายชำรุดบ่อยเพราะถูกน้ำเซาะและต้องซ่อมแซมอยู่เป็นประจำ จึงต้องการฝายที่มีความถาวรมากขึ้น แต่รูปแบบการสร้างให้เหมือนกับฝายดินแบบเดิม คือ เป็นคันคูกันน้ำบริเวณร่องน้ำลึกที่เป็นทางน้ำธรรมชาติจากบึงไหลลงแม่น้ำชี

เนื่องจากเป็นโครงการของรัฐที่มีงบประมาณสนับสนุน ใช้เครื่องจักรในการตักและบดอัดดิน ทำให้ฝายมีความแข็งแรงมากกว่าของเดิม ความยาวของตัวฝายยาว ๑๐๐ เมตรเท่าของเดิม สูง ๔ เมตรจากจุดลึกสุดของร่องทางน้ำธรรมชาติ ตัวสันกว้างเพิ่มเป็น ๔ เมตร โดย ร.พ.ช. ได้นำหินวางเรียงไว้ข้างหน้าตัวฝายตลอดแนว เพื่อป้องกันน้ำกัดเซาะดิน ทำให้ไม่ต้องซ่อมแซมอยู่บ่อยๆ เหมือนฝายดินเดิม

อย่างไรก็ตาม แนวความคิดและรูปแบบการจัดการยังคงไว้ซึ่งแนวคิดและภูมิปัญญาเดิมของชาวบ้าน จึงนับเป็นพัฒนาการการจัดการน้ำที่มาจากความคิดของประชาชน ซึ่งมีความยั่งยืน ได้ประโยชน์สูงสุด และไม่ทำลายหรือบิดเบือนธรรมชาติจนเกินไป

๓) การจัดการน้ำในหนองคู เริ่มขึ้นครั้งแรกเมื่อประมาณปี ๒๔๙๘-๒๕๐๐ มีการประสานกับทางนายอำเภอแวงน้อย เพื่อสร้างคันคูรอบหนองคู โดยใช้แรงงานคนขุดคันดินล้อมรอบ ทำให้หนองคูมีเนื้อที่เพิ่มจาก ๘-๑๐ ไร่ เป็น ๑๕ ไร่ และสามารถเก็บน้ำไว้ใช้ได้ตลอดปี เมื่อทำคันคูล้อมรอบหนองคูแล้ว ทำให้ระบบน้ำในหนองคูเป็นระบบปิด วัชพืชในบึงก็สะสมขึ้นเรื่อยๆ ไม่มีการถ่ายเท นานเข้าก็ทำให้หนองตื้นเขิน จึงมีการขุดลอกหนองคูครั้งใหญ่ เมื่อปี ๒๕๓๔ โดยการประสานงานกับนายอำเภอแวงน้อย และทางอำเภอได้ใช้รถตักดินหรือรถแบคโฮ (back-hoe) ขุดลอกหนองให้ลึกลงอีก เพื่อประโยชน์ในการกักเก็บน้ำ

ในปัจจุบันการมีใช้ประโยชน์จากหนองคูไม่ได้ใช้เป็นแหล่งน้ำสำหรับเลี้ยงสัตว์อย่างในอดีต หนองคูกลายเป็นแหล่งน้ำสำหรับการประปาหมู่บ้านของชาวบ้านหนองคู ๒๐๐ หลังคาเรือน มีเครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่ โดยการสนับสนุนจากกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข ส่วนการสูบน้ำเพื่อทำการเกษตรมีในบางช่วง เมื่อน้ำในหนองคูแห้งขอดต้องสูบน้ำเข้าชี โดยขอยืมเครื่องสูบน้ำจากกรมชลประทานในการดึงน้ำจากน้ำชีทดเข้าหนองคู

ปัจจุบัน หนองดู่ยังประสบกับปัญหาการสะสมของวัชพืช ทำให้น้ำในหนองตื้นเขิน จึงต้องมีการขุดลอกอยู่เป็นระยะ แต่ก็ไม่ถึงกับเป็นปัญหาให้ใช้ประโยชน์ไม่ได้เสียทีเดียว

๔) การจัดการน้ำห้วยหินลาด ชาวบ้านที่มีที่นาอยู่ใกล้กับห้วยหินลาดได้นำน้ำจากห้วยหินลาดเข้าในที่นา เพื่อทำการเกษตรและเลี้ยงสัตว์ โดยใช้ภูมิปัญญาชักน้ำให้สูงจนได้ระดับที่จะเกิดแรงส่ง แล้วตดน้ำเข้าสู่คลองไส้ไก่ วิธีการ ก็คือ ทำคันดินกั้นน้ำเป็นช่วงๆ ให้น้ำเอ่อขึ้นและไหลออกจาก “ขาแค” (บริเวณปากสุดของคันดินด้านข้างลำห้วย) แล้วทำคลองไส้ไก่เล็กๆ ให้น้ำไหลเข้าไปตามที่นา เมื่อคลองไส้ไก่ไปถึงที่ใด เจ้าของนาจะต้องช่วยดูแลรักษาคันดินในลำห้วย ซึ่งเมื่อก่อนลำห้วยไม่ลึกมากเท่าในปัจจุบัน และมีต้นไม้ปกคลุมน้ำอยู่ได้ตลอดปี ไม่มีแห้งขอด

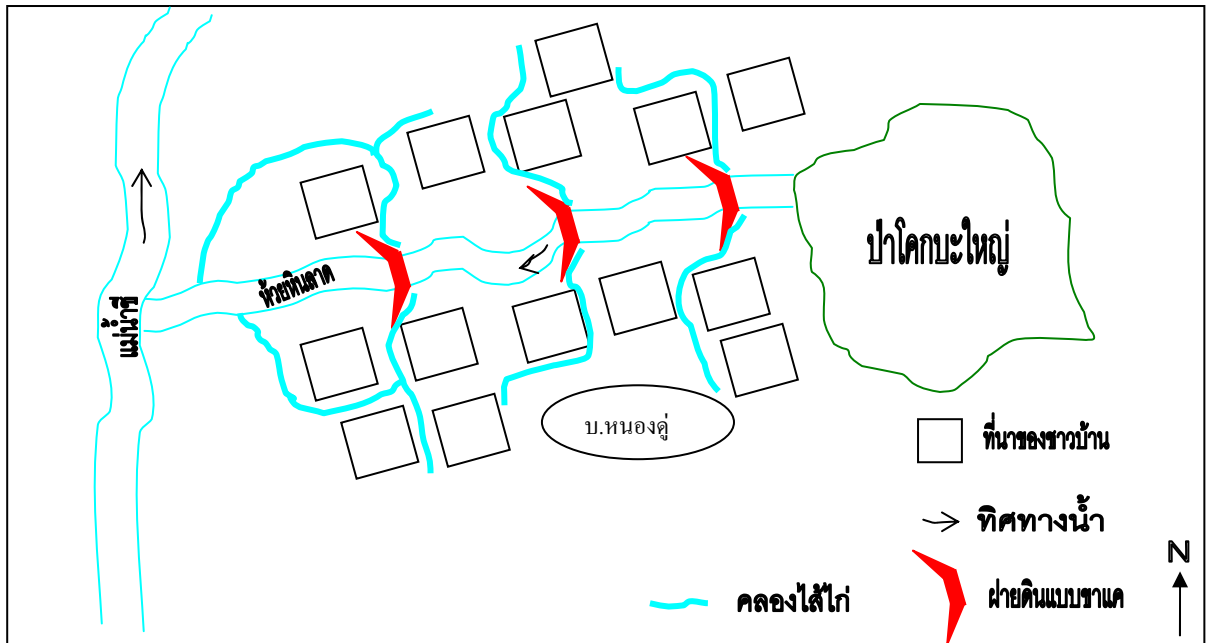
ระยะห่างของคันดินขึ้นอยู่กับความเหมาะสม และการกระจายตัวของคลองไส้ไก่ เพื่อให้ให้น้ำไหลเข้าที่นาได้อย่างทั่วถึง ซึ่งชาวบ้านมักเลือกทำในช่วงที่ลำห้วยแคบที่สุด เพื่อสะดวกในการทำคันดิน และทางเดินของคลองไส้ไอก็ให้สอดคล้องกับทางเดินของน้ำธรรมชาติ ถ้าพื้นที่ที่ต้องการน้ำอยู่ทีเินสูงต้องขุดคลองไส้ไก่ให้ลึก และกักเก็บน้ำไว้หรือสูบขึ้นไปใช้

ส่วนใหญ่การจัดการน้ำระบบการปั้นคันดินนั้น นิยมกั้นในลำน้ำ ห้วย ฮ่อม (ฮ่อม คือ ลำน้ำสายเล็กๆ ที่รวมกันเป็นแอ่ง) เพื่อให้เกิดเป็น “ขาแค” ส่งน้ำเข้าสู่ที่นา ทั้งนี้ โดยใช้แรงงานภายในครอบครัวร่วมกับเจ้าของที่นาที่อยู่ใกล้เคียง การปั้นคันดินจึงถือเป็นวัฒนธรรมการจัดการน้ำร่วมกันอย่างหนึ่ง

ประโยชน์ที่ได้รับจากการจัดการน้ำแบบขาแค ทำให้ชาวบ้านนำน้ำจากห้วยหินลาดเข้าในนาข้าว คิดเป็นเนื้อที่ประมาณ ๒,๐๐๐ ไร่ เนื่องจากการจัดการน้ำรูปแบบนี้มักทำกันในช่วงน้ำหลากและไหลปามาตามลำห้วย

การจัดการน้ำแบบขาแคจะให้ได้ผล จำเป็นต้องมีการเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมด้วย กล่าวคือ ต้องเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ ในที่ลุ่มต้องใช้พันธุ์ข้าวลอย ซึ่งทนต่อสภาพน้ำขังและยืดอกขึ้นตามระดับน้ำ ในที่สูงถัดจากที่ลุ่มต้องปลูกข้าวกลาง ข้าวอีข้าวใหญ่ ข้าวปองแอ้ว เพราะทนต่อความแห้งแล้งได้ดีและต้องการน้ำพอสมควร ส่วนในที่สูงต้องปลูกข้าวตอ (พันธุ์ข้าวเบา) ซึ่งเป็นพันธุ์ที่โตและออกรวงเร็วได้ทันกับน้ำ

แผนภาพที่ ๙ แสดงสภาพการจัดการน้ำบ้านหนองคู-แบบชาแค โดยชาวบ้าน (ฤดูน้ำหลาก)

๕) แม่น้ำชี เมื่อวิกฤติน้ำแล้งอย่างหนัก แหล่งน้ำต่างๆ พากันแห้งขอด ไม่เพียงพอต่อการทำการเกษตร ชาวบ้านจึงคือน้ำในลำน้ำชีขึ้นมาใช้ ดังตัวอย่างการจัดการดังนี้

○ การจัดการน้ำในลำน้ำชี – แบบสร้างฝายหินในลำน้ำชี เมื่อปี ๒๕๓๕ บ้านหนองคูได้เกิดภาวะฝนแล้ง ในปีนั้นชาวบ้านยังคงทำนาแบบปักดำตามฤดูกาลและใช้ควายไถนา เมื่อถึงช่วงเดือนมิถุนายน-กรกฎาคม อันเป็นช่วงต้นฤดูฝน ซึ่งตามปกติชาวบ้านจะต้องได้ตกกล้าแล้ว แต่ฝนก็ยังไม่มีทำที่ว่าจะตก

อนึ่ง การทำนาหว่านอย่างที่ทำกันในปัจจุบันยังไม่นิยมทำกัน เพราะนาหว่านต้องไถพื้นที่ให้เรียบและต้องไถคราดกลบข้าวที่หว่านด้วย ซึ่งเป็นเรื่องยากสำหรับการไถโดยแรงควาย จนเมื่อมีเครื่องจักรกลการเกษตร เช่น รถไถนา จึงมีการทำนาหว่านในภายหลังจนถึงปัจจุบัน

การขาดกล้าสำหรับปักดำในช่วงที่ควรมีถือว่าเป็นปัญหาใหญ่สำหรับชาวนา ชาวบ้านจึงต้องรีบแก้ไขสถานการณ์ จึงเกิดความคิดที่จะนำน้ำจากลำน้ำชีขึ้นมาใช้ เพราะเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่และอยู่ใกล้ที่นามากที่สุด มีการปรึกษาร่วมกับผู้นำหมู่บ้านผู้ใหญ่บ้านและนายอำเภอ (นายคำไพ เวชโชสงค์) เพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหานั้นที่ประชุมได้ตกลงให้มีการตกกล้าารวม กล่าวคือ ใช้แปลงกล้าร่วมกันทั้งหมู่บ้าน เพื่อจะได้นำน้ำมาไว้ที่

เดียวกัน เพราะในช่วงหน้าแล้งน้ำในแม่น้ำชีบริเวณบ้านหนองตูเหลือเพียงธารน้ำเล็กๆ ที่กั้นแม่น้ำ เท่านั้น

พร้อมกันนั้นก็เกิดความคิดทำฝายหินในลำน้ำชี โดยดัดแปลงเอาจากฝายดินที่ชาวบ้านกันเพื่อจับปลาในลำน้ำชี โดยทำคันดินกันทางน้ำไหลให้สูงขึ้นจนได้ระดับ ก่อหน้าเครื่องมือจับปลามาตักไว้ แต่ฝายที่คิดขึ้นใช้หินแทนดิน เพราะแปลงกล้าต้องการน้ำมากกว่าการจับปลา เมื่อฝายแข็งแรงก็จะรับแรงดันของน้ำได้มากกว่า

หินที่ใช้เป็นหินในลำน้ำประเภทหินทราย โดยชาวบ้านได้ช่วยกันขนมาวางเรียงกันเป็นแนวขวางแม่น้ำ เลือกวางหินเฉพาะบริเวณน้ำไหลและพื้นมีระดับที่สูง อันเป็นการประหยัดหินแต่ก็สามารถยกระดับน้ำให้สูงได้ ดังนั้น แม่น้ำหินจะสูงเพียงระดับเข่า แต่ก็สามารถกักน้ำไว้ได้เพียงพอกับการใช้เครื่องสูบน้ำจะทำการสูบน้ำได้ และชาวบ้านร่วมมือกันสร้างเพียงวันเดียวก็แล้วเสร็จ แล้วไปขอยืมเครื่องสูบน้ำจากกรมชลประทาน ซึ่งเป็นเครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่

ประโยชน์ที่ได้รับจากการสร้างฝายหินดังกล่าว ได้เป็นไปดังที่ชาวบ้านคิดและคาดหวังทุกประการ ทำให้มีน้ำสำหรับใช้ตกกล้า และเมื่อฝนมาก็นำกล้าไปปักดำในนา จำนวนผู้ที่รวมตัวกันมีประมาณ ๓๐ คน และได้แปลงกล้านารวมคิดเป็นเนื้อที่กว่า ๑๐ ไร่

การจัดการน้ำในลำน้ำชี – แบบสร้างฝายทรายใน

ลำน้ำชี การสร้างฝายทรายในลำน้ำชีถือว่าเป็นวิธีการจัดการน้ำเบื้องต้น เกิดจากแนวคิดที่ต้องการนำน้ำชีขึ้นมาใช้ประโยชน์อย่างถาวรของนายอำเภอ นายวิชัย รอดจัน โดยได้นำโครงการมาลงที่บ้านหนองตู แบบจัดการเบ็ดเสร็จ ไม่มีการประชุมปรึกษาหาแนวทางหรือขอความคิดเห็นจากชาวบ้าน ชาวบ้านเล่าว่า ช่างโยธาได้ทำการวัดพื้นที่ ขณะที่เจ้าหน้าที่คนอื่นๆ ขนอุปกรณ์เพื่อเตรียมการก่อสร้าง โดยที่ชาวบ้านยังไม่รู้วัตถุประสงค์ในการกระทำ แต่ชาวบ้านก็พอมองออกว่า คนเหล่านั้นจะต้องสร้างฝายอย่างแน่นอน แต่ภายหลังจากที่รู้ว่าทางนายอำเภอจะสร้างฝายทราย เพื่อกักน้ำไว้ใช้ในหน้าแล้งในลักษณะของฝายน้ำล้น ชาวบ้านก็ได้เข้าร่วมเป็นแรงงาน มีเบี้ยเลี้ยงเป็นรายหัว ภายใต้อาการควบคุมการสร้างของช่างจากโครงการ

หลักการและรูปแบบของการสร้างฝายทราย เป็นหลักการเดียวกันกับฝายหินตกกล้านารวมของชาวบ้าน กล่าวคือ มีการเลือกเอาบริเวณที่เป็นช่วงที่แคบสุด เป็นที่สูง มีน้ำไหลผ่านน้อยและเหนือฝายเป็นวังน้ำ โดยใช้กระสอบบรรจุทรายวางเรียงขวางลำน้ำมีความสูงไม่ถึงระดับเดียวกับตลิ่ง คือ สูงเพียง ๑ เมตรและยาว ๓๐ เมตร ซึ่งเท่ากับความกว้างของลำน้ำ

ผู้นำหมู่บ้านและชาวบ้านผู้ผ่านประสบการณ์การจัดการน้ำได้
วิจารณ์โครงการว่า ตัวฝ่ายควรใช้หินอย่างฟายกล้านารวม เพราะจะให้ความแข็งแรงกว่า และสามารถทนแดด-ฝน และที่สำคัญ ทนต่อความแรงของกระแสน้ำ แต่ก็เป็นเพียงการแสดงความคิดเห็นกันในกลุ่มชาวบ้านเท่านั้น เพราะไม่มีสิทธิ์ออกความเห็นหรือให้คำแนะนำต่อโครงการของรัฐอยู่แล้ว จึงได้ปฏิบัติงานตามที่ช่างโครงการออกคำสั่งในฐานะคนงาน

การก่อสร้างมีขึ้นในช่วงปลายฤดูร้อน ราวๆ เดือนกรกฎาคม และการก่อสร้างกินเวลา
ประมาณ ๑๕ วัน สิ้นเงินงบประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ บาท

มีชาวบ้านได้รับประโยชน์จากการสร้างฝายเพียงบางส่วน เนื่องจากฝายทรายยื่นระยะ
อยู่ได้ไม่ถึงปีก็ถึงช่วงฝนชุก น้ำในลำน้ำชีไหลแรง ฝายทรายรับน้ำหนักไม่ไหวก็พังลง รวม
ระยะเวลาที่ใช้การได้เพียงช่วงฤดูทอผ้าเท่านั้น

๕.๑.๓.๒ การจัดการป่า กรณี ป่าภูถ้ำ-ภูกระแต

ปี ๒๕๓๕ คณะรัฐมนตรีมีมติประกาศให้ป่าภูกระแตเป็นป่าสงวนเสื่อม
โทรม และจัดให้ป่าภูกระแตเป็นสวนป่าเศรษฐกิจ ก่อนนำต้นยูคาลิปตัสมาปลูกในพื้นที่ป่าภูกระแต
ตอนล่าง เนื้อที่ ๙,๑๒๕ ไร่ ซึ่งในบางพื้นที่ เจ้าหน้าที่รัฐได้ทำลายป่าที่มีอยู่เดิม เพื่อปลูกยูคา
ลิปตัสจนไม่เหลือสภาพป่าอีกต่อไป

ต่อมาชาวบ้านในชุมชนที่อยู่รอบบริเวณป่าภูกระแตตอนล่าง ²๑๕
หมู่บ้าน โดยการนำของอาจารย์สน รูปสูง อดีตนักศึกษาที่เคลื่อนไหวในช่วง “๑๔ ตุลาฯ” ได้
ประสานผู้นำชุมชนทั้ง ๑๕ หมู่บ้าน โดยเน้นผู้นำที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ แล้วจัดตั้งกลุ่ม
ภายใต้ชื่อ **ชมรมผู้เลี้ยงสัตว์ภูกระแต** โดยมีคณะกรรมการ ๑๕ คนจาก ๑๕ หมู่บ้าน มีนายบุญ
จันทร์ เพียงพักตร์ เป็นประธานชมรม ชมรมได้นำการเคลื่อนไหวต่อต้านคัดค้านยูคาลิปตัส
ร่วมกับเครือข่ายภาคอีสานเคลื่อนไหวคัดค้านโครงการจัดสรรที่ดินทำกินเพื่อเกษตรกรที่ยากไร้
(คจก.) และร่วมกันปลูกป่าธรรมชาติ เพื่อสะท้อนให้รัฐได้รู้และเข้าใจว่า ป่าผืนแห่งนี้ ชาวบ้านได้
ใช้ประโยชน์ร่วมกันมายาวนานอย่างยิ่งยั้ง ไม่ต้องการให้รัฐนำยูคาลิปตัสมาปลูกทับที่ป่าภูถ้ำ-
ภูกระแตที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน และขอกลับพื้นที่ป่าภูถ้ำ-ภูกระแต เนื้อที่ประมาณ ๕,
๐๐๐ ไร่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของป่าสงวนภูกระแตไว้ไม่ให้ปลูกไม้ยูคาลิปตัสและทำลายป่าธรรมชาติ
เดิม

อนึ่ง หมู่บ้านทั้งหมดดำรงชีพอยู่ได้ก็ด้วยป่าผืนนี้มาแต่ครั้งบรรพบุรุษ
ป่าเป็นทั้งที่เลี้ยงสัตว์ เป็นแหล่งอาหาร แหล่งสมุนไพร

² หมู่บ้านรอบป่าภูกระแต คือ บ้านป่าไม้งาม, บ้านแสงอรุณ, บ้านศรีหนาท, บ้านป่าเป้ง, บ้านโนนเขวา ,
บ้านรัตนะ, บ้านหนองหญ้าขาว, บ้านโนนข่า, บ้านโนนทอง, บ้านน้ำซับ, บ้านโนนแดง, บ้านหนองแซง, บ้าน
โพรงงาม, บ้านท่านางแนว และ บ้านหนองบัวเลิง

การเคลื่อนไหวก่อให้เกิดเป็นที่น่าสนใจ นอกจากจะสามารถยับยั้งโครงการปลูกยูคาลิปตัสของรัฐได้แล้ว ยังได้ดำเนินงานทางสังคมอย่างต่อเนื่อง มีการทำบุญประเพณีปลูกป่าในทุกปี แต่หลังจากที่โครงการปลูกป่าเศรษฐกิจได้ยุติลง กลุ่มชาวบ้านก็ลดบทบาทลงด้วยเช่นกัน

ปี ๒๕๓๖ ผืนป่าภูถ้ำ-ภูกระแตถูกบุกรุกโดยชาวบ้านและนายทุนนอกพื้นที่อย่างรุนแรง อันเป็นผลสืบเนื่องจากการตั้งโรงงานน้ำตาลวังขนายใกล้พื้นที่ป่า และโรงงานได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกอ้อยส่งโรงงาน ทำให้พื้นที่ป่าภูถ้ำ-ภูกระแต รวมทั้งป่าอื่นๆ ที่อยู่บริเวณนั้นลดลงอย่างรวดเร็ว พื้นที่ป่าภูถ้ำ-ภูกระแตลดลงจาก ๕,๐๐๐ ไร่ เหลือเพียงประมาณ ๒,๘๐๐ ไร่ ชั่วระยะเวลาเพียง ๔ ปี (ปลายปี ๒๕๓๕-๒๕๓๘)

ปี ๒๕๓๘ กรมป่าไม้ได้มอบป่าสงวนภูกระแตให้กับสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมไปจัดสรรที่ดินให้กับเกษตรกรในแถบนั้น คิดเป็นเนื้อที่ ๑๐๕,๑๐๗ ไร่ ทำให้ป่าภูกระแต ซึ่งมีเนื้อที่ทั้งหมด ๑๕๘,๐๕๐ ไร่ เหลือพื้นที่ป่าเพียง ๔๓,๘๑๘ ไร่ หรือร้อยละ ๒๗.๗/๒ เท่านั้น ทั้งนี้ โดยเอกสารของทางราชการยังได้ระบุจำนวนพื้นที่ป่าคลาดเคลื่อนไปจากความจริงอีกด้วย กล่าวคือ เฉพาะพื้นที่ป่าภูถ้ำ-ภูกระแตตามเอกสารหลักฐานของทางราชการเหลือเพียง ๑,๔๐๐ กว่าไร่ ซึ่งในความเป็นจริงป่าที่เหลือมีประมาณ ๒,๘๐๐ ไร่ และผืนป่าอีกจำนวน ๙,๑๒๕ ไร่ได้กลายเป็นพื้นที่ของสำนักงานปฏิรูปที่ดินทำกินเพื่อเกษตรกร (สปก.)

ผู้นำและคณะกรรมการชมรมผู้เลี้ยงสัตว์ภูกระแตจึงได้รวมตัวกันอีกครั้ง เพื่อปกป้องป่าภูถ้ำ-ภูกระแต โดยร่วมกันขัดขวางไม่ให้สำนักงานปฏิรูปที่ดินฯ นำผืนป่าไปจัดสรรให้เกษตรกร เพราะพื้นที่ป่าเหลือน้อยเต็มที ซึ่งการเคลื่อนไหวก่อนหน้านี้ ชมรมได้เปลี่ยนชื่อเป็น **กลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูถ้ำ-ภูกระแต** มีการแต่งตั้งผู้นำทั้ง ๑๕ คนเป็นกรรมการป่าชุมชนภูกระแต มีนายบุญจันทร์ เพ็ญพัทธ์ เป็นประธานกลุ่ม นายพิชาญ ทิพวงษ์ เป็นผู้ประสานงาน ต่อจากอาจารย์สน รูปสูง ซึ่งไปดำเนินงานสหกรณ์การเกษตรทำนาแก จำกัด และรวมสหกรณ์ภาคอีสานเป็นสมาพันธ์สหกรณ์ภาคอีสาน

วัตถุประสงค์และเป้าหมายของกลุ่มก็เพื่อปกป้องป่าที่มีอยู่ พร้อมกันนั้นยังฟื้นฟูป่าที่เสื่อมโทรมให้คืนสภาพสมบูรณ์อีกครั้ง โดยมีกิจกรรม ดังนี้

เฝ้าระวังการลักลอบตัดไม้ป่าภูถ้ำ-ภูกระแต โดยประสานงานกับหน่วยป้องกันรักษาป่า ขก.๖ (แวงใหญ่)

พิธีทำบุญปลูกป่าภูกระแตในทุกปี

ประชุมคณะกรรมการป่าชุมชนทุกเดือนและออกกตีกา ร่วมกันในการรักษาป่าภูถ้ำ-ภูกระแต

อย่างไรก็ตาม ที่ผ่านมากลุ่มนี้ได้ดำเนินงานโดยไม่ได้รับการสนับสนุนจากแหล่งเงินทุนใดๆ และผู้นำกลุ่มส่วนใหญ่เป็นผู้ใหญ่บ้านและสมาชิก อบต. ประสานความ

ร่วมมือกับสำนักงานปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม เพื่อกันเขตป่าไว้ไม่ให้จัดสรรเป็นที่ทำกินให้เกษตรกรในพื้นที่

ปี ๒๕๕๑ กลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูเก้า-ภูกระแตได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากกองทุนสิ่งแวดล้อมโลก (GEF/SGP) ระยะเวลา ๑ ปี จำนวนเงิน ๒๖,๕๒๐ บาท ดำเนินโครงการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูเก้า-ภูกระแต โดยมีสหกรณ์กลุ่มสตรีทำางแนวเป็นเจ้าของโครงการ โดยนายพิชาญ ทิพวงษ์ เป็นผู้ประสานงานในการดำเนินงานและขยายสมาชิกเพิ่มอีก³ ๑๒ หมู่บ้าน จาก ๑๕ หมู่บ้านที่มีอยู่เดิมรวมกันเป็น ๒๗ หมู่บ้าน ซึ่งตั้งอยู่รอบป่าภูเก้า-ภูกระแต ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่มีที่ดินทำกินอยู่ในเขต สปก.๔-๐๑ ซึ่งกรมป่าไม้มอบให้สำนักงานปฏิรูปที่ดินจัดสรรให้แก่เกษตรกร

มีการเลือกผู้นำจาก ๒๗ หมู่บ้านๆ ละ ๒ คนรวมเป็น ๕๔ คน มีกิจกรรมร่วมกันดังนี้

สร้างจิตสำนึกและความตระหนักเรื่องทรัพยากรป่าให้กับผู้นำชุมชนและคณะกรรมการป่า ๒๗ หมู่บ้าน

ประชุมคณะกรรมการป่าทุกเดือนเพื่อติดตามผลและวางแผนการทำงานอย่างต่อเนื่อง

ทำบุญประเพณีปลูกป่าภูเก้า-ภูกระแต
สร้างอาสาสมัครพิทักษ์ป่าเพื่อดำเนินกิจกรรมการเฝ้าระวังป่า

สำรวจแนวเขตป่าภูเก้า ภูกระแต
ค่ายฝึกอบรมผู้นำ/คณะกรรมการป่า

ปี ๒๕๕๓ ดำเนินโครงการเกษตรพื้นบ้านอีสาน เพื่อการพัฒนาป่าชุมชนภูกระแต ซึ่งกลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูเก้า-ภูกระแตเป็นเจ้าของโครงการ มีนายพิชาญ ทิพวงษ์ เป็นผู้ประสานงาน มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ชุมชนรอบป่าได้ทำการผลิตการเกษตรที่เอื้อต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากกองทุนสิ่งแวดล้อมโลก (GEF/SGP) เหมือนเดิมในวงเงิน ๓๑๐,๐๐๐ บาท

และด้วยข้อจำกัดด้านงบประมาณจึงมีการคัดเลือกหมู่บ้านเข้าร่วมโครงการเพียง ๑๐ หมู่บ้าน ๓๐ ครอบครัว โดยคัดเลือกหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เคียงป่าและมีบทบาท

³ หมู่บ้านขยายใหม่ ๑๒ หมู่บ้าน คือ บ้านโนนทองใต้, บ้านโสกน้ำขาว, บ้านท่าเยี่ยม, บ้านหนองกุง, บ้านโสกไผ่, บ้านตลาดน้อย, บ้านโนนศิลา, บ้านโสกเหลี่ยม, บ้านวังหว่า, บ้านโคกใหญ่, บ้านห้วยบง และบ้านโนนสะออน

มากที่สุด⁴ และได้คัดเลือกครอบครัวที่ได้รับการสนับสนุนแม่พันธุ์กระบือนำร่อง ซึ่งมีที่ดินทำกินติดกับป่าและล่อแหลมต่อการบุกรุกแผ้วถาง ๑๐ ครอบครัว ได้แก่

- บ้านโสกน้ำขาว ๒ ครอบครัว (นายหัด ช้วยนา และนายสม นนทะขัน)
- บ้านป่าไผ่งาม ๒ ครอบครัว (นายสมศักดิ์ ช้วยนา และนายกองร้อย คุณวันดี)
- บ้านหนองหญ้าขาว ๒ ครอบครัว (นายทองดี คำโสง และนายทอง ศิริไสย์)
- บ้านแสงอรุณ ๒ ครอบครัว (นายคำพันธ์ เพียงพัทธ์ และนายทองอิต เทพชมภู)
- บ้านป่าเป้ง ๒ ครอบครัว (นายทองใบ สมวาง และนายวรรณพงษ์ เจริญยิ่ง)

กิจกรรมที่ดำเนินงานร่วมกันทั้ง ๑๐ หมู่บ้าน มีดังนี้

- ประชุมสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับชุมชนรอบป่าเรื่องการเกษตรแบบดั้งเดิมและเกษตรแผนใหม่ ให้รู้ถึงผลดี-ผลเสียต่อการดำรงชีวิตและทรัพยากรธรรมชาติ
- ส่งเสริมการเกษตรแบบดั้งเดิม โดยสนับสนุนแม่พันธุ์กระบือนำร่อง ๑๐ ครอบครัวจาก ๕ หมู่บ้าน
- ปลูกล้าตามไร่ร้าง และป่าภูถ้ำ-ภูกระแต
- เฝ้าระวังการบุกรุกทำลายป่า
- ประชุมคณะกรรมการติดตามผลการดำเนินงานทุกเดือน

ปี ๒๕๔๖ ได้รับความร่วมมือจากกองการบริหารส่วนตำบลท่านางแนว ที่ให้การสนับสนุนงบประมาณในบางกิจกรรม และเนื่องจากข้อจำกัดเรื่องงบประมาณ การดำเนินงานจึงเป็นไปด้วยความยากลำบาก โดยมีกิจกรรมที่ดำเนินงานไปแล้ว ดังนี้

- ขยายสมาชิกผู้รับสนับสนุนลูกกระบือจาก ๑๐ ครอบครัว เป็น ๑๖ ครอบครัว และรอการขยายลูกกระบืออีก ๔ ตัวในปีนี้ (๒๕๔๖)
- ศึกษาวิถีชีวิตสัตว์ป่าและขยายพันธุ์พืชป่ากินได้
- จัดค่ายอบรมอาสาสมัครพิทักษ์ป่า รุ่นที่ ๑

⁴ หมู่บ้านที่มีบทบาทมากที่สุด คือ บ้านโสกน้ำขาว, บ้านป่าไผ่งาม, บ้านโคกใหญ่, บ้านป่าเป้ง, บ้านตลาดน้อย, บ้านหนองหญ้าขาว, บ้านวังห้วย, บ้านโนนแดง, บ้านแสงอรุณ และ บ้านน้ำซับ

○ จัดทำแนวเขตป้องกันไฟฟ้า เขตอภัยทานสัตว์ป่าภูถ้ำ
เนื้อที่ ๖๐๐ ไร่

○ ทำบุญประเพณีปลุกป่า
○ ปลุกฝังและเสริมสร้างสำนักเยวชนด้านพืชสมุนไพร
(โครงการหมอน้อยรักษาไพร) ได้รับงบประมาณจากมูลนิธิกองทุนไทย ปี ๒๕๔๕ จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ บาท ซึ่งสิ้นสุดโครงการในเดือนพฤษภาคม ๒๕๔๖

๕.๑.๓.๓ การจัดการทรัพยากร

ปี ๒๕๔๔ ทำสะพานไม้ข้ามแม่น้ำ พ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ได้นิมนต์หลวงพ่อสมภาร อนาวีโล ซึ่งเป็นพระนักพัฒนามาที่บ้านหนองดู่ เพื่อนำชาวบ้านในการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำชี เพราะเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ในการสร้างสะพานมาแล้วหลายที่ โดยพ่อสุภาพได้รวบรวมชาวบ้านขึ้นเป็นคณะทำงาน เพื่อเป็นแกนนำในการก่อสร้าง คณะกรรมการประกอบด้วย

๑. นายหลง ยอดคำ อายุ ๖๕ ปี
 ๒. นายพรมมา พานิชย์ อายุ ๖๘ ปี
 ๓. นายแสง บ้านแพง อายุ ๕๖ ปี
 ๔. นายรส ทศวงศ์ อายุ ๗๐ ปี
 ๕. นายคำบล เกิดศักดิ์ อายุ ๕๖ ปี
 ๖. นายสมหวัง ฤทธิ์รักษา อายุ ๕๖ ปี
 ๗. นายสำรอง ผลวิไล อายุ ๕๒ ปี
 ๘. นายเหลื่อ พันนา อายุ ๗๐ ปี
 ๙. นายกงหัน วันวาน อายุ ๕๒ ปี เป็นผู้ใหญ่บ้าน
- และรวมทั้งกลุ่มแม่บ้าน

คนทั้งหมดได้เป็นกำลังสำคัญในการก่อสร้างสะพาน ทั้งๆ ที่บางคนไม่ได้มีที่นาอยู่อีกฟาก ซึ่งจะได้รับประโยชน์ ค่าอาหาร ค่าน้ำมันรถ ค่าอุปกรณ์ในกิจกรรมได้จากการบริจาคของชาวบ้านและการบริจาคสมทบจากศิษย์ของหลวงพ่อ ตลอดจนเครื่องมือก่อสร้าง และเป็นการออกแรงงานกันเอง

อย่างไรก็ตาม การก่อสร้างมิได้ราบรื่นเสียทีเดียวนัก เพราะมีเสียงคัดค้านจากชาวบ้านที่คิดว่าคงเป็นไปได้ไม่ได้ ทำไปก็เสียไม่เปล่า เพราะน้ำมาก อีกทั้งเสาสะพานก็ไม่ได้ฝังดิน น้ำอาจพัดพาไปเสียที่อื่น แต่เมื่อได้เห็นการก่อสร้างสะพานดำเนินไปได้ และจวนแล้วเสร็จ ชาวบ้านบางคนในกลุ่มผู้คัดค้านก็ได้เข้ามาช่วย แต่บางคนก็เกิดความละอายที่จะเข้า

ร่วม เช่น นายผอง พานิชย์ อายุ ๖๑ ปี นายสำรวจ งอนน้อย อายุ ๕๐ ปี นายหนาย เกาพันธ์ อายุ ๖๒ ปี นายไพรัช อินทสุราช อายุ ๕๖ ปี ซึ่งคนหลังสุดนี้เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน

วิธีการก่อสร้างสะพาน กลุ่มแกนนำได้ประสานกับชาวบ้าน เพื่อขอรับบริจาคไม้และนำไม้ที่มีอยู่ในวัดมาต่อเป็นเสาสะพาน ความสูงประมาณ ๒๐ เมตร แล้วทำเสาค้ำยัน โดยเสาไม้ฝังลงในดิน จากนั้นก็นำไม้มาต่อกันแล้วขันด้วยนอตทำเป็นไม้หมอน คล้ายไม้หมอนทางรถไฟ ความยาวประมาณ ๕๐ เมตร กว้างประมาณ ๖ เมตร และผูกไม้ต้นต่อกันถึง ๓ ช่วง แล้วยกเป็นเสา ซึ่งเป็นที่น่าอัศจรรย์ว่า การก่อสร้างนี้ทำด้วยแรงคนจะมีความแข็งแรง ขนาดรถไถขนาดใหญ่ยังข้ามได้

ประโยชน์ที่ได้จากสะพาน คือ สร้างความสะดวกให้แก่การเดินทาง และสามารถนำรถยนต์และเครื่องมือการเกษตรข้ามไป-มาระหว่าง ๒ ฝั่งชี้ได้ ซึ่งก่อนหน้านี้เวลาน้ำขึ้นมาก ต้องนั่งเรือข้าม

ปัญหาอุปสรรค การสัญจร การพังทลายของฝั่งชี้และแรงน้ำทำให้ต้องซ่อมแซมสะพานในทุกปี

การแก้ปัญหา ในการแก้ไขปัญหา มีการเทปูนรอบหัวเสาในฤดูแล้ง โดยใช้แรงจากแกนนำชาวบ้านซ่อมกันเอง ด้วยความรู้สึกรักเป็นเจ้าของและหวงแหน แต่ในปี ๒๕๔๘ ได้มีการทำโครงการขอสะพานคอนกรีตจากรัฐ โดยแนบภาพถ่ายสะพานที่เริ่มชำรุด (ขณะที่ศึกษานี้ ยังไม่ทราบความคืบหน้า) แกนนำที่เสนอเรื่องนี้ ได้แก่ มะลิวรรณ พังจันทน์ สมพร นิมประยงค์ ผู้ใหญ่บ้าน พ่อหวัง ฤทธิ์รักษา คุณทองปักษ์ มาพงษ์ สีนวน สีมญา และนายยกองค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่นที่ได้เห็นสภาพสะพานในวันเปิดงานสร้างฝายหินทั้งเมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๔๘

๕.๑.๔ ปัจจัยและผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

มีชาวบ้านบุกเบิกแผ้วถาง เพื่อทำการเกษตรเป็นอันมาก ซึ่งเจ้าหน้าที่รัฐได้พยายามดำเนินการกับผู้บุกรุกทุกรูปแบบ ทั้งป้องกันและปราบปราม แต่ก็ไม่สามารถหยุดผู้บุกรุกได้ ทั้งนี้ เป็นผลจากปัจจัยทางด้านนโยบาย ดังนี้

- แผนพัฒนาท้องถิ่นของรัฐที่ทำลายป่าในทางอ้อม เช่น การขุดดินลูกรังออกจากป่าเพื่อสร้างถนน
- แผนส่งเสริมการผลิตเพื่อการค้าและส่งออกสินค้าเกษตร ทำให้เกษตรกรเปลี่ยนพฤติกรรมการผลิต จากที่เคยผลิตเพื่อการบริโภค หันมาผลิตเพื่อการขาย และเพิ่มผลผลิต โดยการขยายพื้นที่ทำกิน แต่มิได้ขยายศักยภาพในกระบวนการผลิต

○ การส่งเสริมการทำการเกษตรแผนใหม่ โดยให้มีการปลูกพืชเชิงเดี่ยว เช่น ปอ มันสำปะหลัง อ้อย จึงมีการขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น การเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้อย่างชัดเจน มีดังนี้

๑) มีการขายสัตว์เลี้ยงที่เคยใช้งาน เพื่อซื้อรถไถเดินตาม โดยให้เหตุผลว่า ทำให้ล่าช้าและได้พื้นที่น้อยกว่ารถไถ จากที่เคยนำหญาฆ่าเลี้ยงสัตว์เปลี่ยนมาเป็นซื้อน้ำมันเชื้อเพลิงเลี้ยงรถไถ

๒) ป่าหัวนาที่เคยอนุรักษ์ไว้เพื่อเลี้ยงสัตว์ เปลี่ยนเป็นผืนนาที่ต้องทำเพื่อขาย จากที่เคยทำนาเพื่อบริโภคเพียง ๕ ไร่ ต้องขยายเป็น ๑๐ ไร่เพื่อทำขาย

๓) ทำเลเลี้ยงสัตว์ที่เคยอนุรักษ์ร่วมกันเปลี่ยนเป็นการบุกรุกแผ้วถางจับจองทำไร่ ปอ มันสำปะหลัง

๔) จากที่ใช้ปุ๋ยมูลสัตว์เปลี่ยนมาใช้ปุ๋ยเคมี

๕) จากที่เคยกำจัดวัชพืชที่ขึ้นตามคันนาโดยนำไปเลี้ยงสัตว์ก็เปลี่ยนไปใช้ยาพ่นฆ่าวัชพืช

ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อคนในชุมชนและสิ่งแวดล้อม ดังนี้

๑) เกษตรกรมีหนี้สินเพิ่มขึ้นจากต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น และได้ผลตอบแทนไม่คุ้มทุน

๒) การถางป่าหัวนาให้เป็นผืนนาและบุกรุกแผ้วถางป่าทำเลเลี้ยงสัตว์เพื่อการทำไร่ ทำให้พื้นที่ป่าถูกถ้ำ-ถูกระแตลดลง และป่าที่หลงเหลืออยู่ก็ไม่เป็นแปลงเดียวกัน เพราะมีพื้นที่ทำกินแทรก จึงส่งผลกระทบต่อครอบครัวที่มีสัตว์เลี้ยงหลังฤดูการปักดำข้าว ใน ๑๐ หมู่บ้านที่อยู่รอบๆ ป่า ประมาณ ๒๐๐ ครอบครัว และมีผลให้ทรัพยากรป่า ทั้งพืชและสัตว์ลดลงตามไปด้วย

๓) ไฟป่าทำให้พรรณพืชป่ากินได้ลดจำนวนลง เช่น เห็ด ผักต้ว ผักหวาน อีลอก กระเจียว และสัตว์ป่าพื้นบ้าน เช่น อีงอ่าง แอ้ กระต่าย เป็นต้น ซึ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยอันสำคัญยิ่งต่อการดำรงชีพของคนในชุมชนและนอกชุมชนใน ๓ จังหวัด คือ ขอนแก่น นครราชสีมา ชัยภูมิ และหลายอำเภอหลายหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เคียง เพราะการหาของป่าเป็นไปทั้งเพื่อยังชีพและขายเป็นรายได้ตามฤดูกาล

๔) การถางป่าทำไร่ การไถเบิกหน้าดินและการใช้สารเคมีในพื้นที่ป่าต้นน้ำภูถ้ำ-ถูกระแต ทำให้ลำห้วยตื้นเขิน เนื่องจากตะกอนดินใต้ไหลลงสู่ลำห้วยและบึงละหานนา ส่งผลให้คุณภาพน้ำเสื่อมโทรม โดยเฉพาะจากการใช้สารเคมี ซึ่งจะเห็นได้จากปลาในลำห้วยเป็นแผลและตายเป็นจำนวนมากในฤดูแล้ง และเกษตรกรเองก็มีผื่นคันขึ้นตามแขนขาในฤดูทำนา

๕) การใช้ปุ๋ยเคมีทำให้ดินเสื่อมโทรม เห็นได้จากการที่ต้องเพิ่มปริมาณปุ๋ยขึ้นทุกปี

๖) ความจำเป็นในการเผาฟางและหญ้าหลังการเก็บเกี่ยว เพราะหากไม่เผาจะทำให้รถไถๆ ไม่ได้ ซึ่งต่างจากไถด้วยแรงควาย เป็นเหตุให้เกิดไฟป่าและป่าภูถ้ำ-ถูกระแตก็เสื่อมโทรม

จากปรากฏการณ์ดังกล่าว ทำให้ป่าสงวนแห่งชาติภูกระจังทั้งผืนเสื่อมโทรมลงอย่างมาก ทั้งนี้ เนื่องมาจากการขาดการจัดการและดูแลที่เหมาะสม นั่นเอง

๕.๑.๕ สภาพทางสังคมเศรษฐกิจและการปกครองในบ้านหนองดู่

วิถีชีวิตของชาวหนองดู่ในยุคแรกตั้งชุมชน ชุมชนมีขนาดเล็ก ไม่ซับซ้อน ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการเกษตรและอยู่ร่วมกันแบบสังคมครอบครัว เป็นยุคที่ชุมชนหนองดู่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นอยู่กับทรัพยากรธรรมชาติ และเป็นยุคที่คนในชุมชนมีการพึ่งพาอาศัยกัน ไม่มีผู้ใดจะอยู่อย่างโดดเดี่ยวได้ ผู้คนในชุมชนมีชะตากรรมเดียวกัน ต่อสู้เพื่อเอาตัวรอดร่วมกัน จึงมีความรักสามัคคีที่เหนียวแน่น

๕.๑.๕.๑ โครงสร้างทางสังคมการปกครอง

บ้านหนองดู่ในยุคแรกเริ่ม (ก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐) ไม่ได้แยกสังคมออกจากการปกครองอย่างชัดเจน แต่จะเน้นที่ความสัมพันธ์พึ่งพากันเป็นหลัก

๑) โครงสร้างความสัมพันธ์ทางครอบครัว พ่อ เป็นผู้ปกครองและเป็นผู้กำหนดและวางแผนการดำเนินชีวิต วางแผนการผลิตและการก่อสร้างที่อยู่อาศัยของครอบครัว ส่วนแม่บ้านจะเป็นผู้คอยควบคุมพฤติกรรม ดักเตือนให้สติและสั่งสอนสมาชิกในครอบครัวให้อยู่ในฮีตในคอง

อนึ่ง ฮีตและคอง คือ หลักจารีตและครรลองที่บรรพบุรุษเชื้อสายลาวรังสรรค์ขึ้น เพื่อกำหนดบทบาทและจัดความสัมพันธ์ของคนในสังคม ๓ ระดับ ได้แก่ ษัตริย์ พระสงฆ์และประชาชน

คำสอนลูกสาวมีว่า ลูกเอ๋ย ลูกนี้เป็นสาวแล้ว ธรรมเนียมให้มันคอง ดินผมให้ล่ำเกลี้ยง ดินขึ้นให้ล่ำเพียงเด้อ (ลูกโตเป็นสาวแล้ว ควรรู้จักรักษากิริยามารยาท ดูแลทรงผมทรงผมและการนุ่งห่มให้สมกับเป็นกุลสตรี)

และสมาชิกในครอบครัวก็จะช่วยเหลืองานตามแรง และเชื่อฟังพ่อแม่ พ่อจะเป็นผู้ทำโทษ ถ้าคนในครอบครัวกระทำผิด ดังนั้น ผู้เป็นพ่อจึงเป็นที่เกรงกลัวแก่สมาชิกในครัวเรือนมากกว่าแม่

๒) โครงสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ สังคมอีสานโดยทั่วไปเป็นสังคมขนาดใหญ่ มีความเป็นชุมชนสูง กล่าวคือ ในครอบครัวหนึ่งๆ จะมีปู่ ย่า ตา ยาย เป็นผู้ปกครอง และชี้แนะแนวทางให้แก่ลูกหลาน เมื่อมีความขัดแย้ง ปู่ ย่า ตา ยาย จะเป็นผู้ไกล่เกลี่ย สั่งสอน และลูกหลานก็เชื่อฟัง ภายใต้ผญา หรือปรัชญาที่สั่งสมและพร่ำสอนกันมาแต่โบราณกาล เช่น ผัวเมียนี้กู้มึงอย่าได้ว่า มีแต่ข้อยกับเจ้าตะผองเฒ่าฮอดตาย หนักช้อยกันหาบ

หยาบช่วยกันดึง (เมื่อเป็นสามี-ภรรยาแล้ว อย่าได้กล่าวคำหยาบต่อกัน ไม่พูดกู มึง ที่หนักก็ให้ช่วยกัน หาบ ที่เหนียวก็ช่วยกันดึง)

การแต่งงานถือว่าครอบครัวต่อครอบครัวต้องเกี่ยวดองและเป็นเครือญาติกันและต้องถือ “ของรักษา” ร่วมกัน “ของรักษา” หรือบางถิ่นเรียก “หิ้ง” คือที่อยู่ของวิญญาณบรรพบุรุษ คนที่นับเป็นเครือญาติสายเลือดเดียวกันต้องถือ “ของรักษาอันเดียวกัน” และสัมพันธ์แน่นแฟ้นเสมือนเป็นเครือญาติกัน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ที่สำคัญต้องไม่ทำในสิ่งที่ไม่ดี เพราะจะทำให้ของรักษาไม่พอใจ แล้วก็จะไม่คุ้มครองให้อยู่อย่างมีความสุข

ผู้ที่เป็นตัวแทนของรักษา คือ ผู้อาวุโสสูงสุด และได้รับสืบทอดจากตัวแทนคนก่อนที่ได้ล่วงลับไป ส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง เพราะผู้หญิงถือปฏิบัติได้มากกว่าผู้ชาย และเป็นผู้ที่ควบคุมพฤติกรรมของคนในเครือญาติให้อยู่ในฮีตคอง และควบคุมพฤติกรรมทางเพศของ “ชุมเครือญาติ” (ชุม หมายถึงกลุ่มเดียวกัน) และ “ชุมเดียวกันชิบแต่งงานกัน เพราะว่ามิของรักษาอันเดียวกัน” (คนที่นับกันเหมือนญาติจะต้องไม่แต่งงานในหมู่กันเอง) และก่อนที่หนุ่ม-สาวจะแต่งงานกันได้ จะต้องเป็นที่ยอมรับจาก “ชุมเครือญาติ” เสียก่อน และหลังแต่งงาน ผู้ชายต้องมาขึ้น “หิ้ง” จุดดอกไม้ ธูปเทียนบอกกล่าวของรักษาของฝ่ายหญิงให้รับทราบ และเข้ามาอยู่ในการคุ้มครองของหิ้งของฝ่ายหญิง หรือในทางกลับกัน ฝ่ายหญิงอาจปฏิบัติแบบเดียวกันก็ได้ ขึ้นอยู่กับการตกลงกัน

เมื่อคนในเครือญาติเจ็บป่วยก็จะให้ตัวแทนของรักษาเป็นผู้ “ลำปัว” (ลำปัว หมายถึงการลำเพื่อการรักษาโรค เรียกว่าลำรักษา หรือ ลำผีฟ้า) และผู้ลำ หรือผีฟ้าจะบอกเหตุที่มาของการเจ็บป่วย ซึ่งส่วนใหญ่มักมาจากสาเหตุที่ผู้ป่วยทำผิดผีนา ผีตาแฮกหรือผีบ้านผีเรือน จึงถูกผีลงโทษ โดยนัยแล้ว การลำผีฟ้าจึงเป็นพิธีกรรมที่สร้างสำนึก และการควบคุมพฤติกรรมการอยู่ร่วมกันในสายเครือญาติ ตลอดจนสอนให้เคารพบรรพบุรุษ ธรรมชาติและเคารพซึ่งกันและกัน

๓) โครงสร้างความสัมพันธ์ของชุมชน การอยู่ร่วมกันในสังคมบ้านหนองดู่จะมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ปกครอง และมี “เฒ่าจ๊า” ผู้เป็นตัวแทนผี (หลวงจำวัก) เป็นผู้คอยควบคุมพฤติกรรมสมาชิกในชุมชน มีวัด ซึ่งเป็นทั้งโรงเรียนที่สอนทั้งหนังสือและหลักธรรมคำสั่งสอนศาสนา มีผู้ทรงคุณวุฒิที่คนในชุมชนเคารพนับถือ เป็นผู้สั่งสอนอบรมลูกหลานให้อยู่ในระเบียบวินัย เมื่อมีความขัดแย้งในชุมชน บุคคลเหล่านี้ก็จะทำหน้าที่เป็นผู้ไกลเกลี่ย ซึ่งคำไกลเกลี่ยเป็นที่ยอมรับของทุกคน และการวางแผนพัฒนาชุมชนส่วนใหญ่คณะบุคคลเหล่านี้เป็นผู้กำหนด เช่น การทำบุญ การสร้างวัด สร้างศาลา การขุดหนองคลองบึง เป็นต้น

๕.๑.๕.๒ การพัฒนา และ การรวมกลุ่ม

๑) การปกครอง ในสมัยก่อน การปกครองจะยึดถือผู้นำที่เป็นทางการ ซึ่งได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมาจากการเลือกตั้งจากราษฎรโดยวิธียกมือ หรือโดยวิธียื่นรวมกันในข้างที่ตนสนับสนุน เมื่อผลออกมาเช่นใดถือเป็นอันสิ้นสุด และไม่เกิดความขัดแย้งเช่นในปัจจุบัน เนื่องจากยังไม่มีผลประโยชน์ ดังนั้น ผู้ที่จะเป็นผู้ใหญ่บ้านได้ต้องเป็นผู้เสียสละสูง รวมทั้งต้องเข้มแข็งและกล้าหาญด้วย เพราะยุคนั้นโจรผู้ร้ายมีมาก

หากมีงบประมาณพัฒนาหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้มอบหมายการพัฒนา ซึ่งกระบวนการไม่ซับซ้อน ชาวบ้านมีส่วนร่วมรู้เห็นใกล้ชิดและมีส่วนร่วมในการตัดสินใจมากกว่ายุคนี้

ผู้ใหญ่บ้านในอดีตมีวาระเกษียณอายุที่ ๖๐ ปี ซึ่งผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองดู่ตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน โดยเรียงลำดับ ดังนี้

๑. นายออม งอนน้อย
๒. นายหุ่น คีนชัยภูมิ
๓. นายคำมี ภาอ้อ
๔. นายเสน นาไพรวัล
๕. นายกาย ทาบรรพ์
๖. นายพุทรา โคตรบุตร
๗. นายบุญหา สมวาง
๘. นายสุนันท์ อุปมา

ส่วนผู้นำที่ไม่เป็นทางการได้จากการที่มีการจัดแบ่งหมู่บ้านออกเป็น “คุ้ม” ทั้งนี้ เพื่อให้มีการดูแลอย่างทั่วถึง หัวหน้าคุ้มในบ้านหนองดู่มีดังนี้

๑. คุ้มอีสานสมบูรณ์ นายสมบูรณ์ บัวแพง
๒. คุ้มราษฎร์พัฒนา นายบุญเลิศ ศรีนอก
๓. คุ้มมั่นคง นายลด ทศองค์
๔. คุ้มสัมพันธไมตรี นายบัวศรี ชาวหนอง
๕. คุ้มสรวัดพัฒนา นายพรมมา พาณิช

บ้านหนองดู่ในปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๔๖)

ในปัจจุบัน ชุมชนหนองดู่มีการขยายตัวมากขึ้นจนกลายเป็นชุมชนขนาดกลาง โดยมีบ้านเรือน ๒๓๓ หลังคา ประชากร ๑,๓๐๐ คน เป็นชาย ๕๙๐ คน หญิง ๗๑๐ คน คนทั้งชุมชนนับถือศาสนาพุทธ เป็นคนชาติพันธุ์ลาวอพยพมาจากบ้านเวียงน้อย อ.เวียงน้อย อ.ภูเวียง จ.ขอนแก่น และจังหวัดนครราชสีมา และจากหมู่บ้านใกล้เคียง บางคนเข้ามาเป็นสมาชิกโดยการสมรสกับคนในหมู่บ้าน

สมาชิกจะให้ความช่วยเหลือกันในงานสังคมในชุมชน เช่น งานบวช งานแต่ง การสร้างบ้านใหม่ เป็นต้น ส่วนงานบุญประเพณี นำโดยผู้นำชาวบ้าน ทั้งผู้ทรงคุณวุฒิและกรรมการหมู่บ้านโดยมีผู้ใหญ่บ้านและกรรมการคุ้มในบ้านเป็นแกนนำ และมีความร่วมมือกันดีในการดูแลสาธารณะสมบัติของส่วนรวม

สังคมและการปกครองในปัจจุบัน

เมื่อชุมชนบ้านหนองคูขยายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ทำให้มีควมซับซ้อนมากขึ้น สังคม การปกครองและการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไป

การเมืองได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับใกล้ชิดกับชุมชน ผู้คนในชุมชนมีอาชีพหลากหลายขึ้น มีทั้งพ่อค้า ข้าราชการที่เป็นลูกหลานในชุมชนและมาจากต่างถิ่น มีผู้จบการสูงๆ จากสังคมเมืองได้เข้ามาเป็นสมาชิกด้วยการสมรสกับคนในชุมชน ทักษะและความเห็นของชาวบ้านต่างกันมากขึ้น ซึ่งนำมาซึ่งความขัดแย้งทางความคิดหลายเรื่อง

มีการจัดโครงสร้างทางสังคมอย่างชัดเจน มีฝ่ายปกครอง คือ ผู้ใหญ่บ้าน มีฝ่ายบริหารหรือฝ่ายพัฒนา คือ สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล และการเมืองท้องถิ่นได้ทำให้คนในชุมชนแตกแยกกันเป็นกลุ่ม จะเห็นได้ชัดในช่วงฤดูกาลเลือกตั้งในระดับต่างๆ ผู้ต้องการจะอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างสงบสุขจึงไม่แสดงตัวให้ชัดเจนว่าสนับสนุนและอยู่ข้างฝ่ายใด ชาวบ้านมีความคาดหวังว่าจะได้เงินซื้อเสียงจากผู้สมัครทุกคน บางคนก็แสดงตัวชัดเจนด้วยการเลือกข้าง ซึ่งนำมาซึ่งความขัดแย้งในชุมชน

นี่คือ เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความอ่อนแอทางด้านโครงสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชน

ลำดับผู้ใหญ่บ้านหมู่ ๔ (หมู่บ้านเดิม) ที่มีการเลือกตั้งแบบกาละเหินในคูหา มีดังนี้

๑. นายสุนันท์ อุปมา (๒ สมัย)
๒. นายกงหัน วันวาน (๒ สมัย)
๓. นายเฉลิมชัย ดงอุทัย (ปัจจุบัน)

จากการแบ่งโครงสร้างทางสังคมที่เกิดขึ้น นอกจากจะสร้างความขัดแย้งให้เกิดขึ้นแล้ว ยังทำให้คนในหมู่บ้านแยกกันเป็นกลุ่มๆ มีทัศนคติขัดแย้งกัน รูปธรรมที่สะท้อนให้เห็นภาพแห่งความขัดแย้งมีอยู่ทั่วไป แม้แต่การสร้างวัดป่า ก็มีทั้งผู้เห็นด้วยและคัดค้าน

อนึ่ง วัดนั้น คือ ศาสนสถานที่มียศบาทสำคัญต่อการรวมพลังของคนในชุมชน หากชุมชนเกิดความขัดแย้งเรื่องวัด ถึงขั้นไม่ร่วมบุญร่วมทาน “คุ้มไผ่คุ้มมัน บ้านไผ่บ้านมัน ปะเกี่ยวกัน” แล้ว ความสัมพันธ์ด้านอื่นๆ ก็ไม่ต้องกล่าวถึง ที่ซ้ำร้ายไปกว่านั้นท่ามกลางความขัดแย้ง ได้มีผู้นำบางคนได้ใช้ช่องว่างช่วงชิงการนำ โดยรวบรวมคนที่เห็นด้วยกับการสร้างวัดป่าเข้าเป็นสมัครพรรคพวก จนเป็นชนวนให้เกิดการแยกหมู่บ้านออกเป็น ๒ หมู่

ในปี พ.ศ. ๒๕๔๕ นำโดย นายไพรัตน์ อินทร์สุราช ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้าน หมู่ที่ ๑๕ คนปัจจุบัน และหมู่บ้านใหม่กับหมู่บ้านเก่ามีเพียงถนนกลางหมู่บ้านเป็นเส้นแบ่งเขตหมู่บ้าน

๒) การพัฒนาชุมชน ในปัจจุบัน บทบาทการนำการพัฒนาชุมชนได้ถูกแยกออกจากบทบาทของผู้ใหญ่บ้านโดยสิ้นเชิง ตั้งแต่มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาตำบล (อบต.) และเนื่องจากการที่สมาชิก อบต. มีบทบาทในการบริหารงบประมาณ มีเงินเดือนและผลประโยชน์และมีวาระในการดำรงตำแหน่งถึง ๔ ปี จึงเกิดการแข่งขันทางการเมืองขึ้น เกิดพรรค เกิดกลุ่มอย่างชัดเจน ซึ่งความขัดแย้งนี้รุนแรงมากกว่าสมัยการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านหลายเท่า

ก่อนการแยกหมู่บ้านมี นายบัน พิมพิลักษ์ และนายประโยชน์ ชมนาวัง เป็นสมาชิก สภาตำบล ในช่วงที่ยังเป็นระบบสภาตำบล ผู้ใหญ่บ้านกับสมาชิกสภาฯ ยังทำงานร่วมกัน แต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงให้เป็นองค์การบริหารส่วนตำบล ผู้ใหญ่บ้านก็ถูกตัดขาดจากงานพัฒนา ระบบใหม่ได้ให้บทบาทแก่ อบต. โดยตรง ความขัดแย้งระหว่างผู้ใหญ่บ้านกับสมาชิก อบต. เริ่มมีมากขึ้น คุณกันไม่รู้เรื่อง ไม่ให้ความร่วมมือกัน เกีย่งงอน และยึดคติ “หน้าที่ใครก็หน้าที่มัน”

ในหมู่บ้านเองก็แตกแยกกันเป็นกลุ่ม กล่าวคือ กลุ่มที่เห็นด้วยกับความคิดผู้ใหญ่บ้าน และกลุ่มที่เห็นด้วยกับสมาชิก อบต. และเกิดความขัดแย้งมากขึ้นเป็นลำดับ เมื่อมีการแยกหมู่บ้าน ก็มีการเลือกสมาชิก อบต. ในหมู่บ้านใหม่ และได้นายหนา พันนา และนายยุทธนา ไทน้อย เป็นสมาชิก อบต. หมู่ที่ ๔ ส่วนนายถนัด อุปมา และนายชู บัวจันทร์ เป็นสมาชิกหมู่ที่ ๑๕

การเลือกตั้งสมัยที่ผ่านมา หากผู้สมัครที่สังกัด “ชุมใหญ่” หรือตระกูลใหญ่ ก็มักได้รับเลือกตั้ง คนในชุมชนไม่ได้ตัดสินใจกันที่ความรู้ความสามารถหรือการเสียสละ

ปัญหาที่มาจากการเมืองนับวันจะบั่นทอนความสัมพันธ์ ความรักสามัคคี ความร่วมมือของทุกฝ่าย ในที่สุดก็กระทบกับในการพัฒนาชุมชน และการมอบภาระให้ อบต.ผู้ใหญ่บ้านก็ไม่มีบทบาทร่วมกับสมาชิก อบต. บางครั้งจึงทะเลาะกัน “กูเห็ดหลาย เงินเดือนน้อย มึงเห็ดน้อยเงินเดือนหลาย” (กูทำงานมาก เงินเดือนน้อย มึงทำงานน้อย เงินเดือนมาก) เกิดการเปรียบเทียบเรื่องผลประโยชน์ ชุมชนเลยขาดการตรวจสอบโครงการที่เข้าชุมชน “สูมีเงินเดือนหลาย สูเห็ดเอาโลด” (ใครเงินเดือนเยอะ ก็เชิญทำไป)

อย่างไรก็ตาม สมาชิกก็เชื่อว่าจะขัดแย้งกันทั้งหมู่บ้าน แม้จะแบ่งหมู่บ้าน บางส่วนก็ยังเป็นเพื่อนบ้านที่ดีต่อกัน ทำกิจกรรมกลุ่มร่วมกันและทำบุญร่วมกัน ที่ขัดแย้งกันจึงเป็นระดับผู้นำชุมชนที่ต้องการมวลชนเป็นฐานทางการเมืองของตนและกลุ่มคัดค้านการสร้างวัดป่า

๓) การรวมกลุ่ม กิจกรรมกลุ่มมีบทบาทในการสร้างความยึดโยงคนในชุมชนให้อยู่ร่วมกัน ชาวบ้านหนองตูยังมีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมร่วมแม้จะแยก

หมู่บ้าน แต่กิจกรรมที่เคยทำร่วมกันก็ยังดำเนินต่อไป โดยมีทั้งหน่วยงานรัฐและเอกชนที่เข้ามาส่งเสริม และกิจกรรมที่ชาวบ้านร่วมกันจัดตั้งขึ้นเอง ดังนี้

กลุ่มออมทรัพย์ เป็นกิจกรรมกลุ่มที่รัฐเข้ามาส่งเสริม
กลุ่มผู้เลี้ยงสัตว์โคพระราชทานและที่สนใจเลี้ยงโค

สมาชิก ๔๙ คน

กลุ่มร้านค้าสหกรณ์ สมาชิก ๑๑๔ คน ทุนเรือนหุ้น
๒๐๕,๐๐๐ บาท (หุ้นละ ๑๐๐ บาท)

กลุ่มออมทรัพย์ตำบลละหานนา มีกิจกรรมกลุ่ม คือ
การออมทรัพย์และปล่อยเงินกู้ ทำสัมปลา นางมะลิวรรณ พังจุนันท์ เป็นประธานกลุ่ม ทุน
๔๕,๐๐๐ บาท สมาชิก ๖๐ คน

กลุ่มปลูกหอม นางสมรักษ์ พาอ้อ เป็นประธานกลุ่ม
กิจกรรมกลุ่ม คือ ปล่อยเงินกู้ สมาชิก ๓๐ คน ทุน ๒๒,๕๐๐ บาท

กลุ่มสุขาภิบาล นางมนตรี พานิชย์ เป็นประธาน
กิจกรรมกลุ่ม คือ ปล่อยกู้ สมาชิก ๑๗ คน ทุน ๓,๐๐๐ บาท

กลุ่มทอผ้าขิด นางฉวีวรรณ แก้วศิรินันท์ เป็น
ประธาน กิจกรรม คือ ปล่อยเงินกู้ สมาชิก ๑๑ คน ทุน ๑๕,๐๐๐ บาท

กลุ่มยูนิเซฟ นางประคอง สียาแหล่ เป็นประธาน
กิจกรรมกลุ่ม คือ ปล่อยเงินกู้สมาชิกกลุ่ม-คน ทุน ๔๐,๐๐๐ บาท

กลุ่ม อสม. หมู่ ๑๕ นางประคอง สียาแหล่ เป็น
ประธาน กิจกรรมกลุ่ม คือ ช่วยเหลือชุมชนด้านสุขภาพ สมาชิก ๑๑ คน

กลุ่มสตรีแม่บ้าน หมู่ ๔ นางมะลิวรรณ สีมาญา เป็น
ประธาน สมาชิก ๒๐ คน กิจกรรมกลุ่ม คือ ช่วยเหลือชุมชนในทุกๆ ด้าน ทุน-บาท

กลุ่มสตรีแม่บ้าน หมู่ ๕ นางมะลิวัลย์ ตอชัยภูมิ
สมาชิกกลุ่ม ๒๐ คน กิจกรรมกลุ่ม คือ ช่วยเหลือชุมชน ทุน-บาท

กลุ่ม อสม. หมู่ ๔ นายทองพูน สีมาญา ประธานกลุ่ม
กิจกรรมกลุ่ม ช่วยเหลือชุมชนด้านสุขภาพ สมาชิก ๑๒ คน

๕.๑.๕.๓ ศักยภาพภายในชุมชนบ้านหนองตู๋

๑) ศักยภาพในการรวมกลุ่ม

ในบ้านหนองตู๋มีกิจกรรมกลุ่ม เพื่อการอยู่ร่วมกันและยึดโยงคนใน
ชุมชนเอาไว้ ให้เกิดความสัมพันธ์พบปะปฏิสัมพันธ์กันจำนวนมาก ทั้งที่เกิดขึ้นเองโดยชุมชน
และการสนับสนุนจากหน่วยงานราชการและเอกชน ผู้นำชุมชนจึงมีประสบการณ์ในการทำงาน
ร่วมกันทั้งแบบทางการและไม่เป็นทางการ และมีผู้นำชุมชนบางส่วนได้เข้าไปมีส่วนร่วมใน

กิจกรรมการพัฒนาชุมชนกับหน่วยงานองค์กรพัฒนาเอกชน เช่น ชุมชนสหพันธ์สหกรณ์ภาคอีสาน ซึ่งบางกิจกรรมมีความต่อเนื่อง และบางกิจกรรมก็ยุติไปบ้างแล้ว

กิจกรรมกลุ่มชุมชนบ้านหนองดู่ดำเนินงานแบบต่างกลุ่มต่างทำ ทั้งที่หลายกลุ่มมีฐานสมาชิกเดียวกัน และยังไม่เกิดกระบวนการสรุปทบทวนกิจกรรมกลุ่ม เพื่อแสวงหาความชัดเจนในวัตถุประสงค์ต่อการพัฒนาชุมชนและความยั่งยืน

ปัญหาที่ประมวลได้ มีดังนี้

การดำเนินกิจกรรมการพัฒนาในชุมชนไม่ได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง

ระบบการจัดการบัญชีการเงินยังไม่ชัดเจน

คณะกรรมการมีแต่ชื่อ แต่ไม่มีตัวคนที่มาแสดงบทบาทในการปฏิบัติหน้าที่

การจัดโครงสร้างยังไม่ชัดเจน มีเพียงประธานกลุ่มเท่านั้น ที่มีตัวตนและสามารถพูดคุยได้ สมาชิกกลุ่มกิจกรรมในชุมชนก็ไม่ค่อยให้ความสนใจต่อการดำเนินงานของ

กลุ่มไม่มีกระบวนการตรวจสอบการทำงานภายในกลุ่ม และการรับรู้ข้อมูลจากภายนอก เช่น นโยบายการจัดการทรัพยากรของรัฐ หรือนโยบายที่จะส่งผลกระทบต่อชุมชนในอนาคต

๒) ศักยภาพในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน

มีการปฏิบัติการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน โดยใช้วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ เช่น วัฒนธรรมความเชื่อเรื่องศาลปู่ตา ว่าจะให้ความคุ้มครองชีวิตคนในชุมชน การควบคุมพฤติกรรมและคุ้มครองสิ่งแวดล้อม ชุมชนเคารพในความเป็นธรรมชาติไม่กล้า แม้จะคิดทำลายทรัพยากรที่เขาใช้ประโยชน์

แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นในขณะนี้ คือ ผู้นำและสมาชิกในชุมชนไม่มีเวลาพูดคุยกันในเรื่องประวัติศาสตร์การก่อตั้งชุมชน และวัฒนธรรมประเพณีที่เคยมีและได้เริ่มสูญหายไป ความเชื่อความเคารพในศาลปู่ตาเริ่มลดน้อยลง เพราะคนรุ่นใหม่ไม่เข้าใจวัตถุประสงค์ของการมีศาลปู่ตา นอกเหนือจากนี้ ยังมีกุศโลบายต่างๆ ที่ผู้เฒ่าผู้แก่ในสมัยก่อนได้แฝงเอาไว้ และไม่มีการถ่ายทอด

ไม่มีการทบทวนถึงผู้มีบทบาทและความสำคัญในการก่อตั้งชุมชน ขาดการถ่ายทอดประวัติศาสตร์ชุมชนจากผู้เฒ่าผู้แก่สู่คนรุ่นใหม่ เนื่องจากข้อมูลเหล่านี้ไม่มีการบันทึกไว้อย่างเป็นลายลักษณ์อักษร ถ้าหากผู้เฒ่าผู้แก่เหล่านั้นตายไป ประวัติศาสตร์ที่มีมายาวนานก็ต้องตายไปพร้อมตัว ทั้งหลายทั้งมวล ได้สร้างจุดอ่อนให้แก่ชุมชน ทำให้บรรดาความเชื่อ ค่านิยมและหลักการพัฒนาใหม่ๆ ของนโยบายการพัฒนาจากภายนอกผ่านเข้าชุมชนโดยขาดกระบวนการทบทวน หรือใช้ฐานกระบวนการคิดแบบดั้งเดิม เพื่อประกอบการตัดสินใจ พร้อมทั้งไม่มีการตรวจสอบจากสมาชิกในชุมชนด้วย จึงก่อให้เกิดปัญหาผลกระทบตามมาอีกมาก

๓) ศักยภาพในการจัดการแก้ไขปัญหาของตัวเองในเรื่องทรัพยากรน้ำ
เพื่อการเกษตร

ศักยภาพชุมชนในการจัดการแก้ไขปัญหาของตัวเองในเรื่องทรัพยากรน้ำ เพื่อ
การเกษตร โดยมีการจัดการเพื่อให้ได้น้ำมาทำการเกษตร โดยใช้ภูมิปัญญาชาวบ้าน

การสร้างฝายหินในลำน้ำชีที่สร้างขึ้นเพื่อแก้ไขปัญหา
เฉพาะหน้า เนื่องจากการขาดน้ำตกกล้า จนเกิดการตกกล้านารวม

การจัดการน้ำแบบชาแคะ-คลองไส้ไก่ที่ประสบผลสำเร็จ
ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่เหมาะสมในการจัดการ สามารถนำมาปรับและประยุกต์ใช้ในสถานการณ์
ปัจจุบันได้ โดยไม่ต้องใช้งบประมาณมาก แต่ใช้เพียงความรักสามัคคี ความร่วมมือของคนใน
ชุมชนที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันก็เพียงพอ นั้น เป็นการแสดงออกถึงความต้องการแก้ไขปัญหา
และความเป็นเจ้าของแผนงานในทุกขั้นตอน

แต่ปัจจุบัน บ้านหนองคูเป็นหนึ่งในหลายชุมชนที่ได้รับผลกระทบจาก
โครงการพัฒนาของรัฐ กรณีโครงการโขง ชี มูล บริบทโดยทั่วไปของพื้นที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้
การจัดการในอดีตไม่สามารถใช้ได้ในปัจจุบัน การศึกษาพื้นที่ในเบื้องต้นได้เห็นความแตกต่างใน
เรื่องของการจัดการน้ำระหว่างรัฐกับชุมชน (ดังจะกล่าวในบทต่อไปในเรื่องการจัดการน้ำ)

๕.๑.๕.๔ พัฒนาการเศรษฐกิจ-วัฒนธรรมชุมชนบ้านหนองคู

ชุมชนบ้านหนองคูได้กำหนดแนวทางการดำเนินชีวิต เพื่อความอยู่รอด
ร่วมกัน โดยยึดหลัก **วัฒนธรรม** ซึ่งชาวชุมชนได้นิยามกันไว้ว่า **วัฒนธรรม** หมายถึง ยินยาร
ระยะหนึ่ง และเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ ส่วน **ธรรม** คือ สิ่งดีงามที่คนในชุมชน
ยอมรับร่วมกัน ดังนั้น **วัฒนธรรม** ตามนิยามที่ผู้เฒ่าผู้แก่แห่งบ้านหนองคูได้ให้ความหมาย
ไว้จึงหมายถึง วิธีการดำเนินชีวิตเพื่อการดำรงอยู่ของกลุ่มคนที่กำหนดขึ้นร่วมกันอย่าง
เหมาะสม⁵ ดังนั้นยุคแห่งการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนบ้านหนองคูจึงเป็นยุคแห่ง
การดำเนินวิถีตาม**วัฒนธรรมดั้งเดิม** ซึ่งวัฒนธรรมต่างๆ ได้แก่ ประเพณี หรือ ธรรมเนียม
ปฏิบัติ เพื่อให้บรรลุตามแผนหรือวัฒนธรรมที่วางไว้นั้นเอง โดยการปฏิบัติจะตั้งอยู่บนฐาน
แห่งความเชื่อที่ต้องเคารพธรรมชาติและบรรพบุรุษ ซึ่งการรับรู้และการปฏิบัติ เป็นความรู้สึก
ที่รับรู้ได้จากภายใน แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ได้บันทึกหรือตกอยู่กับผู้ใดผู้หนึ่งที่จะถือปฏิบัติได้โดย
ลำพัง หากคนในชุมชนจะต้องได้รับรู้และปฏิบัติร่วมกัน โดยฝากร่องรอยวัฒนธรรมประเพณี

และความเชื่อไว้ที่การสืบทอดการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง จนเกิดความเคยชิน ซึ่งในปัจจุบันบางคนก็ทำไปเพราะความเคยชิน ไม่ได้ตามหาเหตุผลหรือที่มาของการปฏิบัติ

วัฒนธรรมความเชื่อและประเพณีบ้านหนองคูมีพัฒนาการ ซึ่งจำแนกได้เป็น ๔ ยุค คือ

ยุคที่ ๑) ยุคแห่งการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ (ตั้งแต่การตั้งถิ่นฐานในปี พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๕๐๐)

วิถีชีวิตของชุมชนบ้านหนองคู ตั้งแต่เริ่มเข้ามาตั้งบ้านเรือนเมื่อปี ๒๔๔๒-๒๕๐๐ ในช่วงนี้ชาวบ้านเรียกว่า ยุคแห่งการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชี

ลักษณะเด่นของวัฒนธรรมความเชื่อในยุคแห่งการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชี ได้แก่

๑.๑) การใช้วัฒนธรรมความเชื่อในการปกครองชุมชน มีการสร้างสัญลักษณ์แห่งความเคารพนับถือร่วมกัน คือ **ศาลปู่ตา** โดยตั้งอยู่ริมฝั่งหนองคู ซึ่งนอกจากจะเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์ เป็นที่พึ่งทางใจของคนในชุมชนแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงความเป็นชุมชนเดียวกัน คือ การนับถือและเคารพ “ปู่ตา” ที่คนในชุมชนเดียวกันจะต้องอยู่ในการดูแลคุ้มครองของ “ปู่ตา” ในนามของ **หลวงจำวั่ง หรือ อุปฮาดราชวัง**

อนึ่ง คำว่า ปู่ตา หมายถึง ปู่ ย่า ตา ยาย คน ๔ จำพวกนี้ เมื่อมีชีวิตอยู่ก็เป็นที่เคารพของลูกหลาน ครั้นเมื่อตายไปแล้วลูกหลานจึงปลูกหอปลูกโสง (ที่อยู่อาศัย) ให้อยู่โดยมักจะเลือกเอาสถานที่ที่เป็นดอนใกล้หมู่บ้านหรือหนองน้ำที่สำคัญของชุมชน แล้วเรียกสถานที่ดังกล่าวว่า “**ดอนปู่ตา**” และถือเป็นสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์ หากผู้ใดรุกรานหรือตัดต้นไม้แสดงวาจาหยาบคาย ปู่ตาก็จะทำโทษให้ “เจ็บหัว-ปวดท้อง” คนที่ดูแลรักษาและเป็นตัวแทนของปู่ตา คือ “**เฒ่าจ้ำ**” ถ้าชาวบ้านเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยอันเกี่ยวเนื่องจากการกระทำของปู่ตา จะต้องเชื่อเชิญเฒ่าจ้ำให้ไปบวงสรวงขอขมาลาโทษ ก็จะหายเจ็บป่วยทันที

นี่เป็นความเชื่อที่ชุมชนถือปฏิบัติร่วมกันจนเป็นวัฒนธรรมแห่งการอยู่ร่วมกันในสังคม เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อย โดยตั้งอยู่บนฐานแห่งความเชื่อที่เกิดขึ้นจากภายในของทุกคน และความเชื่อก็ทำให้ชุมชนอยู่ด้วยกันอย่างสงบสุข สามัคคีปรองดองกัน ไม่ทำในสิ่งที่ไม่ดี เพราะเกรงกลัวการลงโทษจากปู่ตา ขณะเดียวกัน การสร้างศาลปู่ตาประจำหมู่บ้านกลับเป็นการสร้างสวนป่าเพื่อความอุดมสมบูรณ์ ชุ่มชื้นร่มรื่นและน่าเกรงขาม และยังได้เป็นทรัพยากรสำหรับใช้ประโยชน์ร่วมกันของคนทั้งหมู่บ้านอีกด้วย

๑.๒) วัฒนธรรมความเชื่อในวิถีการผลิต เป็นวัฒนธรรมความเชื่อระดับปัจเจกชน หรือระดับครอบครัว-เครือญาติ ซึ่งเป็นการแสดงสัญลักษณ์แห่งวัฒนธรรมความเชื่อต่อกัน ดังนี้

ในการผลิตมี “ตาแฮก” เป็นสัญลักษณ์ของครอบครัวชาวนาแห่งบ้านหนองตุ้ ที่คนในครอบครัวสามารถสื่อสารกับ “ตาแฮก” ได้เอง ซึ่ง “ตาแฮก” ตามความเชื่อหมายถึง ผู้ดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์และอำนวยผลผลิตในระดับครอบครัว ดังนั้น คนในครอบครัวจะต้องเคารพยำเกรงและไม่ทำให้ตาแฮกเสียใจ เพราะจะนำมาซึ่งความล้มเหลวในการผลิตข้าว หรืออาจทำให้คนในครอบครัวเจ็บป่วยไม่สบายได้ เช่น การถางป่าหว่านมากเกินความจำเป็น หรือทำคันดินกั้นทางเดินของน้ำ อันหมายถึงทางสัญจรของตาแฮกในความเชื่อ ซึ่งความเชื่อนี้เองสามารถควบคุมพฤติกรรมในการผลิตของแต่ละครอบครัวให้ระมัดระวังและมีให้กระทำผิดต่อ “ฮีตประเพณี” ผ่านการปฏิบัติต่อ “ตาแฮก” ส่งผลให้มีการผลิตที่ไม่มุ่งทำลายสิ่งแวดล้อมจนเกินไป ทั้งป่า ดินและน้ำ

ในทุกวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ ของทุกปี ชาวชุมชนจะมีการ “เอาฝุ่นใส่เนา” หรือนำเอาปุ๋ยคอกไปใส่ในที่เนา อันเป็นนัยหมายถึงการบอกแม่ธรณี เพื่อให้อำนวยพรให้ข้าวงาม และเชื่อว่าเป็นการเอาฤกษ์เอาชัย เป็นฤกษ์งามยามดีแห่งการเริ่มฤดูกาลทำนา ซึ่งในวันดังกล่าว ชาวนาจะมีการพยากรณ์ดินฟ้าอากาศ โดยการสังเกตก่อนเมฆ โดยเชื่อกันว่า หากก่อนเมฆบดบังในช่วงเช้า แสดงว่าฝนแล้งต้นปี เมฆบังในตอนเที่ยงจะแล้งกลางปี เมฆบังในตอนเย็นจะแล้งปลายปี และหากทั้งวันไม่มีเมฆบังเลย ฝนจะดีตลอดปี เป็นต้น

พอถึงเดือน ๖ อันเป็นต้นฤดูฝน ก่อนที่ชาวนาจะลงทำนาจะต้องมีการ “เลี้ยงเนา” หรือเลี้ยง “ตาแฮก” เสียก่อน ซึ่งสำหรับอาหารในการเลี้ยงก็ได้แก่ ไก่ต้มและของหวาน และในการเลี้ยง ชาวนาก็จะอธิษฐานว่า หากฟ้าฝนในฤดูกาลทำนาปีนั้น จะดีหรือแล้งประการใด ขอให้ “ผีตาแฮก” หรือ “ผีเนา” ได้ไปเข้าฝันเจ้าของนาด้วย

นี่เองที่แสดงให้เห็นว่า ในยุคแห่งการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาตินั้น ชาวนาจะมีความเคารพต่อธรรมชาติอย่างที่สุด ซึ่งความเชื่ออันนี้ ทำให้ผู้คนอยู่ในร่องในรอยแห่งวัฒนธรรมความเชื่อ พร้อมๆ กับการปรับตัวให้สอดคล้องตามกฎเกณฑ์แห่งธรรมชาติ เพื่อดำรงการผลิตบนฐานแห่งความเชื่อของชาวนาเอง ซึ่งวัฒนธรรมการผลิตจะเป็นไปเพื่อการยังชีพเป็นหลัก สอดคล้องกับธรรมชาติ จนถึงขั้นพยากรณ์ด้วยการสังเกตธรรมชาติ เพื่อนำไปประกอบการตัดสินใจในการผลิต

๑.๓) มีวิถีชีวิตแบบเคารพและพึ่งพาธรรมชาติ ตัวบ่งชี้ที่ชัดเจน คือ **ชื่อหมู่บ้าน** ซึ่งตั้งเอาตามสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ กล่าวคือ มีหนองน้ำที่มีต้นประดู่อยู่กลางน้ำ และชุมชนก็ถือว่า หนองตุ้ เป็นปัจจัยพื้นฐานหลักที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตในยุคแห่งการพึ่งพาธรรมชาติ การจะผลิตสิ่งใด แสดงว่าสิ่งนั้นจะต้องมีความจำเป็น และสำคัญต่อการดำรงชีวิตจริงๆ ไม่ผลิตสิ่งที่เกิดความจำเป็นหรือฟุ่มเฟือย

พอมี (ไม่ระบุนามสกุล) กล่าวว่า “ปอแต่ก่อนปลูกไว้เพื่อเอามาขูดแล้ว
กะเอามาผ่นเอ็ดปอดำสาด สาดกะเป็นสาดฟิมโป็ก ลงเทื่อกะเอามาผ่นเอ็ดเชือกควาย เอ็ดควา
ไถ” (ในสมัยก่อน ปลูกปอไว้ก็เพื่อขูดเอาเปลือก และนำมาผ่นเป็นเส้นเชือกในการทอเสื่อ และ
เสื่อที่ทอก็ใช้ “ฟิมโป็ก” บางครั้งก็นำไปผ่นเป็นเชือกผูกควายหรือสำหรับใช้ลากไถ) ปอที่ใช้เป็น
พันธุ์ปอแก้ว ซึ่งปลูกไว้เพื่อการใช้งาน ไม่ได้ปลูกเพื่อขาย เช่นเดียวกับการทำนา และแม่ใส (ไม่
ระบุนามสกุล) ได้กล่าวถึงการทำนาในยุคดังกล่าวว่า “ตาก็ออกไปไถนาต่าเด็ก จนว่าได้เอาผ้า
เคียนค้อนตอกลิ้มคอกควาย ย่านเฮือนอื่นไต่ยีน ต่าก่อนพากันหลอยออกไปเอ็ดเวียกแต่เด็ก
(ก่อนนี้ การทำนาจะออกกันแต่เช้ามืด ขนาดตั้งใช้ผ้าพันค้อนที่ใช้เปิดประตูคอกควาย ซึ่งใช้ลิ้ม
ตอกให้แน่น เพื่อป้องกันการเกิดเสียงรบกวนเพื่อนบ้าน คือ ต้องแอบไปทำนากัน)

แม่ใสยังเล่าอีกว่า “ต่านานี้กะได้มือละงาน จนฮอดเดือน ๑๐ เดือน ๑๑
จั่งแล้ว” (การทำนาในยุคนี้ไม่รีบร้อน ตากันวันละงาน จนถึงเดือน ๑๐-๑๑ จั่งเสร็จ ไม่รีบร้อน) นำฮ้วนนำ
สวนกะพากันปลูกฝ้าย เอาไว้ทำฮ้วน ทำเข็น เข็นแล้วกะเอามาต่า เอ็ดเสื่อ คันเสื่อโตไต่ยีนเอ็ด
เวียก กะเสื่อเอาเปลือกตุ่มมาย้อม ยามหนาวฮ้วนดีคือหยิ่งนี้ละ เสื่อผ้าคือฮ้วนนี้บ่มีดอกแต่ก็” (ตาม
เรื่องสวนมีการปลูกฝ้ายเอาไว้เข็นและทำทำเสื่อ เสื่อที่ใช้สำหรับทำงานก็ย้อมด้วยเปลือกประตู ซึ่งใส่แล้วฮ้วนดี
ในหน้าหนาว ไม่เหมือนเสื่อผ้าทุกวันนี้ออก)

การปลูกฝ้ายก็ปลูกเพื่อประโยชน์ใช้สอย เป็นปัจจัยเพื่อการนุ่งห่ม
เท่านั้น ซึ่งส่งผลให้กลายเป็นวัฒนธรรมประเพณีการแต่งกายที่เรียบง่ายและสมเหตุสมผล นำข
เอาทรัพยากรที่มีในชุมชนมาแปรรูปสวมใส่ไม่วิจิตรพิศดารจนเกินไป เช่น “เสื่อคอกกลม เอาฝ
กระป๋องกลมๆ วางทาบกับผ้า เอามิดโต้ดัด เอามิดโต้วางลงตามแนวฝกระป๋อง เอาไม้ฮ้วนมา
ทุบโป๊กๆ ดัดผ้าขาว หยิบด้วยมือ เป็นโตแล้ว บางคนกะย้อมหมากเกลือให้ดำ เอาหมากมันมา
ต่าแล้วกะคันใส่ฝ้ายอยากได้สีกุกๆ เอาเปลือกตุ่มมาย้อม ผู้ชายกะนุ่งซ่งหัวฮุดหัวต่อ เอาฝ้ายนี้ละ
หยิบ ถ้าซี้คร้านกะบ่ไต่ยีน (การดัดเย็บเสื่อคอกกลมก็เอาฝกระป๋องมาวางทาบลงไป แล้วใช้มิดโต้โต้วางตาม
ขอบฝ ใช้ฝฮ้วนตอกโป๊กๆ ให้ฝขาวตามแนว เย็บด้วยมือ พอเป็นตัวเสื่อแล้ว บางคนก็ย้อมด้วยมะเกลือให้ได้
สีดำ ใช้ลูกมะเกลือมาดัดและคันน้ำใส่ลงในเสื่อ ถ้าต้องการสีมอๆ ก็ย้อมด้วยเปลือกประตู ส่วนผู้ชายนิยมนุ่ง
กางเกงหูดกกัน ก็เย็บกันด้วยฝานี้แหละ ใครซี้เกียจก็ไม่ต้องนุ่งถือกันละ)

ส่วนแม่จันทร์เล่าว่า “แต่ก่อนนุ่งผ้าฝ้ายย้อมสีคราม ย้อมเปลือกไม้
เปลือกก้านของ เปลือกขี้มอด เอามากวนเป็นผงซักผ้า เอาครามเป็นต้นมาแช่น้ำไว้ ๒-๓ คืน กะ
เอาต้นครามขึ้นแล้วกวนให้เหนียวขึ้นจนเป็นขี้ต้มปวก ใช้หม้อดินแช่บ่ต้องตั้งไฟ ส่วนเปลือกตุ่มกะ
เอามาย้อมเป็นสีแดงกุกๆ เปลือกหมากมีเป็นสีเหลือง เปลือกหมากบกกะย้อม เปลือกหมากท้น
กะย้อม เป็นสีเทา แล้วกะเอาลงขี้ต้ม ย้อมเปลือกไม้ต้องเอาหม้อตั้งไฟ ผ้าขาวกะเป็นผ้าฝ้ายขาว
เช่าเช่า บ่อแม่่นขาวผ่อง (แต่ก่อนนี้ฝ้ายย้อมคราม ย้อมเปลือกไม้ เปลือกต้นป๊อบ ต้นขี้มอดเอามากวน
เป็นผงซักฟอก เอาครามเป็นต้นๆ มาแช่น้ำไว้ ๒-๓ คืน แล้วยกขึ้นกวนให้เหนียวขึ้นฟอง ใช้หม้อดินแช่ ไม่

ต้องตั้งไฟ ส่วนเปลือกประตูจะย้อมได้สีแดงหม่น เปลือกขลุ่ยได้สีเหลือง เปลือกกะบกและเปลือกพุทราได้สีเทา แล้วนำไปแช่ในโคลน ย้อมเปลือกไม้ก็ต้องตั้งไฟ ผ้าขาวก็เป็นขาวมอๆ สีไม่ผ่อง)

“ฝ่ายกะปลุกเอง พอหมากมันแกมันแตกกะไปเก็บมาตากแดด กะเซ็นกะอ้ว แล้วกะมาติด แล้วค่อยมาล่อเข้าหลอดเซ็นใส่ในไว้เต็มในแล้วมาเปี่ยออก แล้วค่อยมาย้อมสี จังมาฆ่าฝ่ายด้วยน้ำข้าวต้ม ถ้าบ่ฆ่ามันโหยดมันยุ่ย พอข้าวขึ้นแล้วแล้ว เดือน ๓ เดือน ๔ จังค่อยมาตำเป็นผ้าขาวม้า เสื้อหมากกะแล้ง ช่วงหัวสุดให้ผู้ชายนุ่ง (ฝ่ายก็ปลุกเอง เมื่อฝักฝ่ายแกมันจะแตก ก็ไปเก็บมาตากแดด เซ็น อ้ว ติด และล่อเข้ากับหลอด เซ็นใส่ในไว้จนเต็มในแล้วเปี่ยออก แล้วค่อยย้อมสี และฆ่าฝ่ายด้วยน้ำข้าว ถ้าไม่ฆ่ามันจะย้วยและยุ่ย พอทำนาเสร็จข้าวขึ้นยุ้ง เดือน ๓-๔ จังค่อยนำฝ้ายออกมาทอผ้าขาวม้า เสื้อคอกระเช้า กางเกงหูดสำหรับผู้ชาย)

“สมัยตาก็ป้อมดหมี่กะใช้ปอกกล้วยนวล กล้วยส้ม เอ็ดฝ้ายแล้วกะเลี้ยงหม่อน สาวไหม ตำผ้าไหม ตาก็แม่เข้าโรงเรียนอยู่วัด ใส่เสื้อผ้าฝ้ายขาว นุ่งซิ่นตะแหลัง เวลาพักเที่ยงกะแล่นเข้ามาตำฮูกบ็อกๆ แล้วกะกลับไปโรงเรียนนำหมู วันเสาร์-วันอาทิตย์กะตำฮูก ฮอด ป. ๒ กะออกโรงเรียนมาตำฮูก” (ในสมัยก่อน ปอที่ใช้มัดหมี่ก็ใช้เปลือกของกล้วยนวลหรือกล้วยส้ม ทำฝ้ายแล้วก็เลี้ยงหม่อน สาวไหม ทอผ้าไหม เมื่อก่อนแม่เรียนหนังสือที่วัด ใส่เสื้อผ้าฝ้ายขาว นุ่งซิ่นตะแหลัง พอได้เวลาพักเที่ยงก็วิ่งมาทอผ้าแล้วค่อยกลับไปเรียน วันเสาร์-อาทิตย์ก็ทอต่อ จนถึง ป. ๒ ก็ออกจากโรงเรียนมาทอผ้า)

๑.๔) การปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติ พ่อมี พิมพ์ลักษณ์ อายุ ๗๕ ปี เล่าว่า “ พันธุ์ข้าว ที่ปลุกแต่ก่อนกะมีเข่าปลาชิว เข่าบักเขีย ย้อนว่าเข่ามูนี่เป็นเข่าดอกไว มีอายุ ๓ เดือน กะได้เกี่ยวแล้ว ส่วนเข่านาปีกะมี เข่าพม่า เข่าซัดม เข่าป่องแอ้ว เข่าอีขาวใหญ่ เข่ามูนี่ได้มาจากยามไปยามพื๋ยามน้องบ้านอื่นกะเอาแนวเข่าปลุกมานำ” (พันธุ์ข้าวที่ปลุกกันในสมัยก่อนนี้ ก็มีข้าวปลาชิว ข้าวบักเขีย เป็นพันธุ์เบา ๓ เดือนก็เกี่ยวได้แล้ว ส่วนเข่านาปีก็มีเข่าพม่า เข่าซัดม เข่าป่องแอ้ว เข่าอีขาวใหญ่ ซึ่งข้าวพวกนี้ได้จากการไปเยี่ยมเยียนพี่น้องก็ขอเขามา)

การปลูกข้าวในยุคนี้จะเลือกพันธุ์ข้าวหลายพันธุ์ เพื่อความเหมาะสมกับลักษณะของพื้นที่ทั้งที่ต่ำ ลุ่มหรือที่สูงโดยพันธุ์ข้าวที่หลากหลาย เครื่องมือการผลิตก็จะหาได้จากธรรมชาติ ทั้งไถ แอก คราด คร่าวไถ เป็นต้น แม้กระทั่ง เครื่องใช้ เช่น กะดัง ตะกร้า หวดนึ่ง ข้าวและเครื่องมือการหาปลาก็ล้วนได้จากทรัพยากรทั้งสิ้น ซึ่งกว่าจะได้องค์ความรู้ในการผลิตก็ผ่านกระบวนการทดสอบทดลองและพัฒนาเป็นเวลายาวนานกว่าจะเป็นเครื่องมือที่ใช้งานได้

“ແຫ່ດ່ກ່ອນເອາປອມາສານດາຫ່ງ ສລມຝາມື້ ເອາໄປຫວ່າໄດ້ແຕ່ປລາໂຕ ໃຫຍ່ໆ ໂຕນ້ອຍບ່ອຍາກເອາ ຄັນເອາໂຕນ້ອຍກະເອາໄຂໄປໃສ່ນ້າທາງນ້ຳໄສ່ນ້າ ເອາມາເອັດປລາແດກ ປລາຈຸ່ມໄວ້ຄ້າຕ້ອນຟີຕ້ອນນ້ອງຍາມເຟີນມາຍາມ (ແຫ່ໃນສມັຍກ່ອນສານດ້ວຍປອ ດາຫ່ງຂນາດຝາມື້ ໄດ້ປລາຕ້ວໂຕໆ ຕ້ວເລັກໄມ້ເອາ ປລາໄຂັດດ້ວຍໄຂຕາມໄຮ່ນ້າ ເອາມາທຳປລາຮ້າ ປລາຈຸ່ມໄວ້ເປັນຂອງຝາກຟີນ້ອງ ເວລາທີ່ທ່ານເຫລົ່ານັ້ນມາເຢັຍມ)

นี่คือการผลิตอาหาร เครื่องใช้ในยุคแห่งการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ จะเน้นการผลิตเพื่อการเอาตัวรอดและผลิตเพื่อสร้างหลักประกันการยังชีพ และเหลือไว้เป็นของฝากให้ญาติพี่น้องที่มาเยี่ยมเยือนเท่านั้น

๑.๕) มีวัฒนธรรมการดำรงชีวิตแบบแลกเปลี่ยนและพึ่งพา

วัฒนธรรมความเชื่อกับการหาอยู่หากิน นอกจากการทำนาปลูกข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลักแล้ว ชาวบ้านต้องหาผักหาปลาทำอาหาร หากจะไปหาปลา ก็ชวนญาติพี่น้องกันไป ผู้ชายเอาแห เอาข้อง ผู้หญิงเอาคุ้ง เอาสวิง ที่ไหนมีปลาชุกชุมก็ไปที่นั่น “คุณกะเอาไม้ไผ่สานแล้วกะเอาซี่ซี่ชั้นมาโอบไว้ แหข้องกะสานกันเองหาปลาได้แล้วกะเอาไฟเอามัน บางเถื่อ (บางครั้ง) ผู้ใดได้หลายกะปันหมผู้ใดได้น้อย (ใครได้มากก็แบ่งปันคนได้น้อย) ปลาที่ได้มากะกิน เหลือกะเอ็ดปลาแดกไว้ใช้ ต่อก่อนกินตำปลาแดก (เมื่อก่อนกินแต่ปลาร้า) กับเกลือ บ่อมีน้ำปลา ผงชูรส คือชุ่มมือนี้ ถ้าปลาแดกปลาร้าเหลือกิน กะเอาไปแลกเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น จังว่า ยาสูบ หมาก พริก เกลือ แล้วกะเอาไว้เป็นของฝากยามพี่น้องมาเยี่ยม จังซี่ละบ้านเฮา” วัฒนธรรมการหาอยู่หากินร่วมกันที่มีการแบ่งปัน การแลก ซึ่งจะไม่มีการตราเข้ามาเกี่ยวข้องในยุคแห่งการพึ่งพาธรรมชาติ “เวลาไปหาเห็ด หาผักหาหน่อไม้ ขูดมัน กะไปเป็นกลุ่ม ชวนกันไป แบกเสียม หาบกะตำ แต่ก่อนปากกว้างกว่าเดี๋ยวนี หาได้ง่าย ผักธรรมชาติกะมีผักกะโดน ผักกะเดา ผักตีนจ่า ผักไฮไก่ ผักสาบ ผักข้าวสาร ผักสายบัว ผักบั้ง ผักกะเสดน้ำ ผักคั่นจอง ผักตบ ผักขิก ดอกกระเจียว หน่อไจต หน่ออีเอี้ยง จำพวกเห็ด เก็บกันตอ หน่อฝน เห็ดกะด้างเก็บยามหนาว วิธีสังเกตเห็ดชีกเกิดหลาย กะคือ มือได้ฮ้อนอบฮั่วก่อนฝนตก หลังฝนตก กะชีกเห็ดเผิง เห็ดถ่าน เห็ดปลวก เห็ดระโงกเหลือง ระโงกขาว เห็ดตะไค เห็ดตะปู เห็ดแทต เห็ดทา เห็ดมันปู เห็ดน้ำหมาก เห็ดแดง โอ้ยหลาย สมัยก่อน มีตำแนวกิน บ่อฮืดบ่อยาก (มีมากมาย) พวกมันก่า มันแซง มันเพิ่ม มันดินเสือ มันข้าวก่า กลอย ผือกกะมี พวกที่เคยไปหา กะชีกฮักหม่องมันมี พวกกันไปทุกปีพอฮอดยามแล้ง กะไปหาหน่อไม้ กะไปเก็บยามฝน ไผ่บง ชิกเกิดก่อนหมู่ ต่อมากะไผ่บ้าน ไผ่ป่า ไผ่รวก ไผ่เขียงไพร ออกหน่อลุนหมู่ ไผ่ด้ามขวาน ไผ่ตัน ออกช่วงหลังคือกัน กินกะหวานดี บ่ค่อยขมคือไผ่ป่า ส่วนใหญ่อยู่เลาะฝั้งซี่ ฝั้งหนองตามหัวไร่ ปลายนา เวลาหามาแล้วกะมากินข้าวนั่งล้อมวงกันกินทุกคนกินพร้อมกัน กินไปว่ากันไป บ่อฮืด” นี่คือน้ำพูดของชาวบ้านที่สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมการหาอยู่หากินในยุคพึ่งพาธรรมชาติ ซึ่งทรัพยากรมีความหลากหลายหาง่าย และมีการไปหากินแบบเป็นกลุ่ม เป็นการสร้างความสัมพันธ์ ความสามัคคีในกลุ่มเพื่อนร่วมบ้าน ทรัพยากรสอนให้คนมีความสามัคคี

ปรองดอง

การเลี้ยงวัว ควาย ก็เลี้ยงกันเป็นกลุ่ม “สมัยก่อนบ่มีผู้ล่อมฮั่วล่อมสวน บ่มีผู้หวงผู้ห้ามไปเป็นฝูงเป็นกลุ่ม หนู่าหม่องได้หลายกะไปหม่องนั้น ห่อข้าวไปกินน้ำ ฮอดยามกะโฮมกันกิน (ถึงเวลาก็กวักกันกินข้าว) ทรัพยากรไม่มีใครเป็นเจ้าของชุมชนเป็นเจ้าของร่วมกัน ที่

นาใครก็สามารถไปใช้เลี้ยงสัตว์ได้ไม่มีใครหวงห้าม” ไม่มีใครล้อมรั้วเป็นเจ้าของ วัฒนธรรมแห่งการเลี้ยงสัตว์เป็นการสร้างสัมพันธ์ของคนในชุมชน เพราะจะไปกันเป็นกลุ่มได้พูดได้คุยได้แลกเปลี่ยนเป็นสิ่งที่ดีงาม

การเก็บหาพิน ก็ถือเป็นวัฒนธรรม “ไปหาพินเอาเชือกกับไม้คานไป ๓ – ๔ คน เป็นหมู่เป็นพวกอีสวย อีพวน หมู่นี้ละผู้ได้ออกหักเป็นตาคือ ๆ ว่าชิไปผูกคอตาย แต่บ่ค่อยได้ตายดอก เพราะว่ามีหมู่คอยจอบเบ็ง ถ้าผู้ได้ออกหักพวกผู้เฒ่ามักบ่ให้ไปผู้เดียว” **นี่คือการดูแลและควบคุมพฤติกรรมของคนหนุ่มสาว** ซึ่งแม้แต่การเก็บพินชาวบ้านยังถือว่าเป็นวัฒนธรรมอันดีงามที่สามารถให้ชุมชนมีความสุขได้

นี่คือยุคแห่งการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ภายในชุมชนที่มีความสัมพันธ์พึ่งพากับธรรมชาติอย่างลึกซึ้งแนบแน่นชุมชนเป็นทั้งผู้ให้และผู้รับประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ในชีวิตประจำวันของคนบ้านหนองดูประสบกับปัญหาของความไม่แน่นอนทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นตามฤดูกาล และข้อจำกัดด้านทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น ทำให้คนในชุมชนต้องปรับตัวเพื่อการเอาตัวรอดได้ในธรรมชาติครั้งแล้วครั้งเล่าเห็นได้จากการเผชิญกับปัญหาความแห้งแล้งในปี ๒๕๕๑ ซึ่งเป็นปีที่แห้งแล้งมากจนไฟออกซี (ไฟออกดอก) พ้ออมงอนน้อย ที่เสียชีวิตแล้วเคยเล่าให้ชาวบ้านฟังว่า “ บ้านเฮาปีนั้นแล้งหลาย ลูกบ้านหลานเมียงกะอืดหยาก นากะบ่อได้เฮ็ด ข้าวบ่มีซิกิน (นาไม่ไ้ทำ ข้าวไม่มีจะกิน) ชาวบ้านได้เอาดอกไม้ไ้มาตำ แล้วกะเอามาเน้กินแทนข้าว ลางคน (บางคน) เขากะย้ายบ้านหนีไปอยู่หม่องอื่น(บ้านอื่น) กะย่อน(ก็เพราะ) ทนความอืดอยากบ่อไหว คนที่อยู่กะหามันแซงตามริมซี หาปลากินเพื่อเอาตัวรอด”การแก้ไขปัญหาและการเอาตัวรอดของชุมชนที่พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่เกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาที่ชาวบ้านไม่สามารถกำหนดความเป็นไปของธรรมชาติได้

ดังนั้นเมื่อมีข้อจำกัดในการทำนาไม่ไ้ผล เนื่องจากฝนแล้ง ก็ต้องพึ่งปัจจัยที่มีอยู่ในธรรมชาติคือต้องกินดอกไม้ไ้แทนแสดงให้เห็นว่าคนในชุมชนได้พึ่งปัจจัยจากทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่มาใช้ไ้ได้ตามภูมิปัญญาของท้องถิ่น

การสร้างที่อยู่อาศัยก็เช่นกันนั้น ชุมชนจะไปเอาไม้มาจากโคก ห้วยไร่ ปลายนา โคนสาธารณะบ้าง ไม่มีเจ้าของ ก็พินเอาเลย หลวงไม่ห้าม (รัฐไม่ห้าม) มีไม้จิก (เต็ง) รัง ชาด กุง มะค่า แต้ ดู สัก ก็มี พินลงแล้วเลื้อยช่วยกัน หาแรงกันมาเลื้อย เลื้อยด้วยมือ “ เจ้าเลื้อยช้อยช้อย ช้อยเลื้อยช้อยเจ้า หรือเลื้อยปันกัน เอามิด เอาหวาน เอาสั่ว ส่วนมือมาเจาะ มาตาก เอ็ดเอือนเอ็ดเล่า ” การใช้ทรัพยากรในยุคนั้นจะใช้เป็นเพียงปัจจัยการดำรงชีวิตไม่ไ้ทำเพื่อการค้า

เวลาเจ็บไข้ไม่มีหมอรักษา จะไชยาพื้นบ้าน การคลอดลูกก็ไชองค์ความรู้ของหมอดำแย ยาสมุนไพรมียาตำผ่นตำ ถ้าจะไปหาหมอก็ต้องไปถึงเมืองพล หรือ

บ้านโสก อำเภอกอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ ถนนลำบากมากไปหาหมอต้องเดินหรือนั่งเกวียนไป ๒ – ๓ วัน กว่าจะถึงบางครั้งก็หายก่อน หรือตายก่อนถึงหมอ หรือไม่ก็มีการลำบัว (ลำผีฟ้า) ข้อจำกัดเหล่านี้ชุมชนต้องพึ่งปัจจัยภายในที่มีอยู่ภายในชุมชน โดยคิดค้นวิธีการและสร้างองค์ความรู้ต่าง ๆ เพื่อใช้ในท้องถิ่นโดยเรียนรู้จากฐานทรัพยากรที่มีอยู่และนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดคุณค่าต่อการดำรงชีวิต

ยุคที่ ๒) เข้าสู่ยุคการนำทรัพยากรออกจากชุมชน (ยุคเงินทอง ของขาย ประมาณปี ๒๕๐๐ – ๒๕๑๑) เกิดการปรับตัวและวิธีคิดและพฤติกรรมใหม่ของคนในชุมชนบ้านหนองคูที่ไม่ได้อยู่บนฐานวัฒนธรรมความเชื่อที่เคารพธรรมชาติ คนจัดการธรรมชาติให้สอดคล้องกับการดำเนินชีวิต จัดการป่าเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก จัดการน้ำเพื่อให้ได้ผลผลิตที่มากขึ้น เกิดวิธีคิดและพฤติกรรมด้านการสร้างเศรษฐกิจครอบครัว ซึ่งเงินเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และเงินเป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่ง คนที่มีเงินจะเป็นเศรษฐี และมีหน้ามีตาในชุมชน คำว่า “ **เศรษฐี** ” เป็นวาทกรรมที่เกิดขึ้นในชุมชนหนองคูเช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่น ๆ ในชนบท เพราะความอยากได้อยากมีทำให้ชุมชนลืมรากฐานเดิมๆที่เคยดำเนินมา ซึ่งมีลักษณะเด่น ดังนี้

๒.๑) เน้นการผลิตเพื่อขาย การเปลี่ยนแปลงนี้มาจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมที่เน้นการผลิตการเกษตรที่ต้องทำเพื่อขาย “**เอ็ดอยู่เอ็ดกินบ่พอ ดอกเห็ดต้องเอ็ดขายหน้า**” ในยุคนี้นักวิชาการได้มีการส่งเสริมให้พี่น้องที่เป็นเกษตรกรปลูกปอ และปลูกข้าวให้ได้ปริมาณมาก ๆ จะได้มีขายได้เงินเยอะ ๆ เป็นเศรษฐี วิถีชีวิตของคนชุมชนหนองคูไม่ได้มองทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่รอบตัวเป็นที่พึ่งอีกต่อไป และมีการแข่งขันกันเองในชุมชนแย่งชิงกันเป็น “**เศรษฐี**” โดยเข้าจับจองทรัพยากรและยึดไว้เป็นเจ้าของ ถางป่า โคนต้นไม้เพื่อที่จะสร้างแปลงเกษตร และนำผลผลิตออกนอกพื้นที่เข้าสู่ตลาด ต้นไม้ใหญ่ถูกแปรรูปขายหรือเผาทิ้ง ป่าไม้ที่เคยให้ชีวิตมาก่อนในอดีตถูกมองว่ามีค่าน้อย มีพ่อค้ามาตั้งแผงขายที่บ้านท่าฉางริมชี ด้านทิศเหนือ ของชุมชนหนองคูเพื่อรับซื้อข้าว ปอ พ่อค้าจะนำสินค้าลอยไปตามน้ำชีจนถึงมูล และน้ำโขงในฤดูน้ำหลาก คนในชุมชนที่เคยพึ่งปัจจัย ๔ ที่หาได้จากทรัพยากรธรรมชาติเปลี่ยนเป็นปัจจัยเดียว คือ “**เงิน**” เมื่อมีเงินจะเอาอะไรก็ได้ทั้งอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค และอื่น ๆ

๒.๒) ช่วงชิงและค้ากำไรจากทรัพยากร ใน ยุ ค นี้ ผู้ ค น จึงพยายามที่จะนำทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนออกไปแลกกับปัจจัยเงิน เพื่อสร้างความมั่งคั่ง ร่ำรวย ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเริ่มลดน้อยลง การพึ่งพากันในชุมชนจะคิดเป็นมูลค่าของการช่วยเหลือเป็นเงิน ทรัพยากรธรรมชาติถูกตีราคาเป็นมูลค่าของเงิน “**ปลาภิโลกั่มละ ๖ บาท**

หน่อไม้กิโลกรัมละ ๒ บาท “วิถีชีวิตที่เคยพึ่งพาทรัพยากรในรูปของคุณค่าแห่งการนำมาใช้ในการดำรงชีวิต เปลี่ยนเป็นมูลค่าของการแลกเปลี่ยน ทรัพยากรในชุมชนจึงเริ่มลดลง ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรป่า เห็ด หน่อไม้ ปลา ต้นไม้ เป็นต้น

วัฒนธรรมการผลิตในยุคนี้ เป็นการผลิตเพื่อการยังชีพและขาย และจัดการธรรมชาติเพื่อความอยู่รอด ไม่ได้ปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติ ปอที่เคยผลิตเพื่อใช้สอยในครอบครัวก็จะทำเพื่อขายที่ตลาด ข้าวที่เคยทำเพื่อยังชีพก็จะผลิตเพิ่มเพื่อขาย วัว ควาย ที่เคยเลี้ยงไว้ใช้งานในอดีตเข้าสู่ยุคนี้ทั้งเลี้ยงเพื่อใช้งานและขายเป็นรายได้การผลิตในยุคการพึ่งพาทรัพยากร

ธรรมชาติจะมีพืชหลากหลายในแปลงเกษตรมีทั้ง ข้าว ปอ พืชผักสวนครัว ในยุคนี้เริ่มให้ความสำคัญกับการปลูกปอและข้าวมากขึ้น มีวัฒนธรรมใหม่ คือ การลงแขกทำนา ทั้งปักดำ เก็บเกี่ยว การนวดข้าว เพราะแรงงานเฉพาะสมาชิกในครอบครัวทำไม่ทันต่อความต้องการ เนื่องจากพื้นที่ทำการเกษตรมากขึ้น และข้าวเป็นข้าวพันธุ์เดียวต้องเร่งรีบปักดำเพราะข้าวจะเติบโตไม่ทันน้ำ การเก็บเกี่ยวไม่ทันจะเสียหาย การแลกเปลี่ยนกับเงินตราไม่ได้ราคาดี ชุมชนได้นำผลผลิตออกสู่ตลาดภายนอกมากขึ้น การหาปลาหาอาหารเพื่อยังชีพในยุคนี้ทั้งหากินและขาย การแลกเปลี่ยนผลผลิตในชุมชน และชุมชนใกล้เคียงเริ่มน้อยลง ผู้คนเริ่มเดินทางออกนอกพื้นที่เพื่อหาเงินต่างถิ่น เช่น ลงเรือรับจ้างหาปลา เข้ากรุงเทพรับจ้างโรงงาน เป็นต้น นี่คือนโยบายแห่งการนำทรัพยากรและผลผลิตออกนอกชุมชน เพื่อแลกกับเงินตราและความมั่งคั่ง

๒.๓) เบี่ยงเบนวิถีการเคารพวัฒนธรรมและความเชื่อ

วัฒนธรรมความเชื่อที่เหลืออยู่ในยุคนี้ ก็คือ **ศาลปู่ตา** ที่ชุมชนไม่เคยลดความสำคัญลง แต่จะมีการบนบานศาลกล่าวที่มากกว่าขอความอุดมสมบูรณ์ หรือความอยู่ดี มีสุข เช่น บนบานว่าให้ถูกหวยรวยเบอร์ ให้เป็นเศรษฐี ขอให้เดินทางไกลโดยปลอดภัย สอบเป็นข้าราชการได้ หาเงินรับจ้างร่ำรวย และมีการแก้บนหากเป็นอย่างที่อธิฐานไว้ ส่วน **ตาแฮก** คนในชุมชนได้ลดความสำคัญลง โดยการถางป่ามากขึ้น มีความเชื่อทางวิทยาศาสตร์มากกว่า ไม่เกรงกลัวว่าตาแฮกจะไม่พอใจ เพราะการเจ็บไข้มีสาเหตุมาจากปัญหาอื่นไม่ใช่ธรรมชาติ หรือผีนา การรักษาก็เป็นเรื่องของหมอ ไม่ค่อยเกี่ยวกับผีนา ผีตาแฮก มากนัก ทำให้เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างไม่มีสำนึกที่จะต้องเคารพธรรมชาติเหมือนสมัยก่อน ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนน้อยลง เริ่มมีการล้อมรั้วที่นาเป็นสิทธิการใช้ส่วนบุคคลมากขึ้น และปิดกั้นการใช้ประโยชน์ของคนอื่นในชุมชน

ยุคที่ ๓) ยุคการนำทรัพยากรภายนอกเข้ามาทดแทน

๓.๑) มีการรับเทคโนโลยีและค่านิยมสมัยใหม่เข้ามา

เมื่อทรัพยากรธรรมชาติเหลือน้อย วิธีแห่งการดำรงชีวิตของคนในชุมชนจึงเปลี่ยนจากนำทรัพยากรออก เป็นนำทรัพยากรใหม่เข้ามาแทนที่ทรัพยากรเดิมที่เคยมี เข้าสู่ยุคแห่งการนำทรัพยากรเข้ามาชุมชน (ยุคพัฒนา ประมาณปี ๒๕๑๑ – ๒๕๔๖) เกิดการปรับตัวเองและวิธีคิดและพฤติกรรมการดำรงชีวิตครั้งใหญ่ พ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ณ แวงน้อย เล่าว่า “แต่ก่อนหลังจากเลิกงานมาแล้ว กะสิพากันดำข้าว ดำครกมอง ตอนแสงหลังกินข้าวแล้ว หรือด้ายมมื่อข้าวแต่ข้าว ๆ (ดำข้าวตอนเช้าตรู่) ถ้าครัวได้มีคนหลายกะสิตำซู้มือหรือบางเหือนกะ ๒ มือ ตำเถือนึง ลงเหือนเพิ่นกะเลี้ยงหมูน้ำ ตำข้าวแล้วกะเอาฮ้ำไปเกียหมู” (เอารำไปเลี้ยงหมู) นางประครองอายุ ๔๐ ปี เล่าว่า “ตอนเป็นเด็กน้อยอายุประมาณ ๖ – ๗ ปี มีโรงสีแล้ว แต่กะยังดำข้าวกินอยู่เพราะว่าโรงสี ๆ ได้น้อยเฮาตำมันกะได้หลาย (เม็ดข้าวสารที่สีแล้วได้น้อยกว่าตำครกกะต้อง) ตำเองได้ฮ้ำได้ข้าวปลาย เลี้ยงหมูเลี้ยงไก่ ผู้ได้บ่ดำข้าวคันเลี้ยงหมูกะไปซื้อฮ้ำอยู่โรงสี ปีละ ๕ บาท สมัยนี้กะว่าแพ้งแพ้ง ไปโรงเรียนได้เงินไปมี้อละ ๕๐ สตางค์ แม่ใหญ่ฮุ่ง เอ็ดขนมชั้นขาย ๔ อัน สลิง อันบักใหญ่เลยตอนนั้นข่อยนุ่งกระโปรงเจ็กเสื้อเจ็ก” นั้นแสดงให้เห็นถึงการนำปัจจัยที่อยู่ภายนอกเข้ามาสู่ชุมชนในเบื้องต้น เคยดำข้าวกินเอง เริ่มมีโรงสี เริ่มมีเสื้อผ้าเจ็กเข้ามา เด็กนักเรียนใช้เงินเป็น การใช้แสงสว่างในยามค่ำคืนสมัยก่อนใช้ขี้ได้ ขี้ยางจุดให้แสงสว่าง วันหนึ่งมีเจ็กหอบน้ำมันก๊าดมาจากเมืองพลเข้ามาขายในบ้านหนองตุ้ และสาธิตการใช้โดยเอาตะเกียงมาด้วย ตอนแรกมีคนใช้ไม่เยอะต่อมาคนก็ใช้ทั้งหมู่บ้าน และมีคนในหมู่บ้านรับจากเจ็กไว้ขายทั้งตะเกียง และน้ำมันก๊าด เมื่อก่อนปรุงอาหารด้วยเกลือกับปลาแดก (ปลาร้า) ในยุคนี้อันคนต่างถิ่นเอาน้ำปลามาขาย

วิถีชีวิตผู้คนเปลี่ยนไปจากใช้ทรัพยากรที่มีในชุมชน หันมาใช้ตะเกียงเล็กแล้วเปลี่ยนเป็นตะเกียงใหญ่ เป็นถ่านไฟฉาย เริ่มมีวิทยุทรานซิสเตอร์ฟังเพลง ฟังข่าว มีไฟฟ้าเข้ามา ยุคนี้คือยุคที่ผู้เฒ่าบอกว่า ม้าป่องเขา เส้าออกดอก ผู้สาวออกนอกบ้านมานทอ ก่องน้ำตา เด็กน้อยเอากันผู้เฒ่ามีลูก (ม้ามีเขา คือ รถมอเตอร์ไซด์ เส้าออกดอก คือเส้าไฟฟ้า ผู้หญิงออกจากบ้านจะอุ้มท้องร้องไห้กลับมา เด็กเยาวชนมีเพศสัมพันธ์กันแล้วเอาลูกมาให้พ่อแม่เลี้ยง) มีถนนสัญจร สะดวกขึ้น มีรถจักรยาน แทนเกวียนที่เคยมี เมื่อก่อนใช้ปอเป็นเชือกที่หาได้ในธรรมชาติ เปลี่ยนเป็นเชือกไนลอนแทน มีโทรทัศน์ พัดลม ตู้เย็น มีรถมอเตอร์ไซด์ มีรถยนต์ มีวีดีโอ มีโทรศัพท์มือถือ สิ่งเหล่านี้ล้วนซื้อหามาด้วยเงิน

การพึ่งพากันในชุมชนเริ่มหมดไป ความสัมพันธ์ที่มีต่อกันเป็นเพียงความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์ที่จะได้รับร่วมกัน ผู้คนวิ่งแข่งกับเวลาเพื่อหาเงิน แล้วแต่ความถนัดของแต่ละคน บางครอบครัวไปทำงานเมืองนอก บางคนส่งลูกเรียนเพื่อเป็นข้าราชการ ครูหมอ ตำรวจ เพื่อให้มีเงินเดือนเป็นหลักประกันต่อการยังชีพ การเป็นชาวนาไม่มีหลักประกัน

การยังชีพ คนในชุมชนไม่ได้ตกอยู่ในชาตกรรมเดียวกัน ความสัมพันธ์แบบเดิมไม่สำคัญเท่ากับการดิ้นรนเอาตัวรอดตัวใครตัวมัน คนจนถูกมองว่าไร้ค่า คนรวยมีหน้ามีตา มีเกียรติที่เหนือกว่า เด็กไม่เคารพผู้ใหญ่ การเจ็บไข้ไปหาหมอโรงพยาบาล เด็กนำองค์ความรู้ใหม่เข้ามาแล้วมองว่าผู้เฒ่าผู้แก่ล้าสมัย ไร้การศึกษา ไม่พัฒนา

นี่คือยุคแห่งการนำทรัพยากรภายนอกเข้าสู่ชุมชน เป็นยุคที่ไม่ได้เห็นคุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติที่เคยมีมาก่อน **ศาลปู่ตา** มีความสำคัญมากในการขนานศาลกล่าว เพื่อความร่ำรวย ปลอดภัย ได้รับราชการ ประเพณีเลี้ยงปู่ตา กลายเป็นการแข่งขันบั้งไฟเพื่อการพนันสนุกสนานมากกว่าสาระแห่งการเคารพกราบไหว้ เป็นยุคแห่งการพึ่งพาปัจจัยภายนอกที่ต้องซื้อหาได้ด้วยเงิน ผู้คนเป็นหนี้และดิ้นรนขวนขวายไม่มีวันจบสิ้น ผู้คนอพยพแรงงานเพื่อหาเงิน เดินทางไปเมืองนอก เหล่านี้เป็นต้น วิถีชีวิตของผู้คนในยุคนี้เป็นวิถีชีวิตแบบ **“ตัวใครตัวมัน”** ผู้คนจะคิดถึงครอบครัวตัวเองมากกว่าครอบครัวคนอื่น ในสังคมมีวิธีการเอาตัวรอดของแต่ละครอบครัวเป็นหลัก ความสัมพันธ์พึ่งพากันในชุมชนเป็นไปเพียงเพื่อผลประโยชน์และสิ่งตอบแทนเท่านั้น

๓.๒) วัฒนธรรมการผลิตถูกแทนที่ด้วยเทคโนโลยีและการจ้างงาน

กระบวนการผลิตของชุมชนเปลี่ยนไป ความเชื่อเรื่อง **ตาแฮก** มีน้อยมากในชุมชน จะมีก็คือผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีอายุมากตั้งแต่ รุน ๔๐ ปี ขึ้นไปที่ถือปฏิบัติบ้างไม่เหมือนอดีต จากที่เคยใช้ไถคราด คล่าไถจากธรรมชาติเปลี่ยนเป็นไถเหล็ก แต่ยังใช้ควายไถอยู่ ต่อมาปี ๒๕๑๒ พ่อพา ต่อพันธุ์ ได้นำรถไถเดินตามเข้ามา การไถได้พื้นที่ต่อวันมากกว่าใช้ควายไถ การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่กำลังจะเกิดขึ้นเมื่อคนในชุมชนเห็นพ่อพาได้พื้นที่การผลิตมากกว่าคนในชุมชนเริ่มขายควายที่มี เพื่อซื้อรถไถเดินตาม และบางคนเริ่มกู้เงินเพราะมี ฆส. มาตั้งในอำเภอแวงน้อย ผู้คนเริ่มรู้จักการกู้เงิน ลงทุนทำการผลิตมีการจ้างแรงงานเพื่อการทำการเกษตร **วัฒนธรรมการลงแขกหายไป** มีการจ้างเครื่องนวดข้าว ปรับเกรดที่นาโดยรถไถใหญ่ เพื่อเพิ่มพื้นที่การผลิต ความต้องการใช้น้ำ ทำการเกษตรได้เพิ่มมากขึ้น ชุมชนหนองตู้นี้ได้ทำคลองซีเมนต์ ห้วย หินลาด (เงินผืนคึกฤทธิ์) ใช้แรงงานคนขุด ข้างที่เคยหลากหลายชนิดพันธุ์เปลี่ยนมาเป็น พันธุ์ข้าวที่ขายได้ราคาคือ ข้าว กข.๖ การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวโดยไม่ได้เกิดจากวิคิด และการปรับตัวตามธรรมชาติของชุมชนไม่ได้คิดและวิเคราะห์ถึงความเหมาะสมกับสภาพพื้นที่ทางธรรมชาติทำให้เกิดความเสียหาย ปี ๒๕๒๑ นาล่ม เพราะน้ำท่วมข้าวตายหมดเกษตรกรขาดทุน

คำว่า **“ขาดทุน”** เป็นวาทะกรรมใหม่ของคนในชุมชน ซึ่งไม่เคยมีมาก่อนเพราะเมื่อก่อนไม่คิดการลงทุนเป็นมูลค่าของ **“เงิน” คิดเป็นแรงงาน** เมื่อก่อนนาหลุ่มชุมชนจะปลูกข้าวเจ้าลอยที่ทนต่อน้ำท่วมและยึดตัวตามน้ำได้ พอเปลี่ยนพันธุ์ข้าวที่ปรับตัวต่อการขึ้นลงของน้ำไม่ได้ก็เกิดความเสียหาย เพียงเพราะต้องการผลผลิตเพื่อการขาย เมื่อดินเสื่อมสภาพจากการผลิตซ้ำแล้วซ้ำเล่าก็มียุคองค์ความรู้ใหม่ในการปรับปรุงดินเข้ามาโดยการใส่ ซึ่งปุ๋ยเป็น

ปัจจัยที่มาจากภายนอกชุมชนที่ไม่เคยมีมาก่อนเพราะแต่ก่อนใช้ปุ๋ยคอก จึงเกิดการลงทุนเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องเมื่อการผลิตไม่คุ้มกับการลงทุน

คำว่า “ไม่คุ้มทุน” เป็นวาทกรรมใหม่ขึ้นมาอีก บางคนที่ดินต้องหลุดลอยไปอยู่ในมือของนายทุนเพราะการผลิตที่ทำเพื่อขายแล้วไม่คุ้มทุน เกิดโรงงานน้ำตาลวังขนายใกล้ชุมชนหนองตู๋ นายทุนกว้านซื้อที่ดินทำกินของพี่น้องที่ทำการผลิตแล้วเป็นหนี้โรงงานน้ำตาลปลูกอ้อยริมฝั่งชี การใช้ปุ๋ยเคมีเข้มข้นขึ้นเป็นทวีคูณ ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าถูกทำลายลงอย่างราบคาบ เกิดเขื่อนในลำน้ำชี ๒ จุด ด้านล่างอยู่ที่อำเภอชนบท ด้านบนอยู่ที่แก่งสนามนางหน้าแล้งน้ำขาดช่วงจากห้วยหินลาดถึงทางเขื่อน ชุมชนหนองตู๋เกิดวิธีคิดและพฤติกรรมการปรับตัวเพื่อการอยู่รอดจึงช่วยกันทำฝายกันน้ำชีโดยทำคันดินโดยกระสอบทรายกันน้ำชีก็ได้ระดับหนึ่ง เมื่อเขื่อนเปิดน้ำมาดินก็หายไปกับสายน้ำ เกิดการทำคลองส่งน้ำโสภขี้ลิง โดยเครื่องสูบน้ำชลประทาน คลองพังตั้งแต่เริ่มทดลองสูบน้ำ

นี่คือยุคแห่งฟุ้งพาททรัพยากรจากภายนอก และการนำเทคโนโลยีจากภายนอกเข้ามา ซึ่งการปรับตัวของชุมชนหนองตู๋ในยุคนี้ปรับตัวไม่ทันต่อการเปลี่ยนแปลงความเป็นชุมชนเริ่มล่มสลาย “ยามปลูกพอพอซื้อเอาไปขายปอลงราคา ข้าวขึ้นราคา ยามซื้อเอาข้าวไปขาย ข้าวลงราคา บ่ขึ้นราคา นำบ่ทันจึกเถื่อนบ่พอทุกชีว่าไปใส” (เวลาปลูกพอขายปอราคาถูก ข้าวขึ้นราคา เวลาปลูกข้าวขายข้าวราคาถูก ปอขึ้นราคา ชาวนาตามไม่ทันก็เลยมีหนี้สินและเป็นทุกข์ เพราะตามพ่อค้าไม่ทัน) คำพูดแบบเหนื่อยหน่ายของคนเป็นหนี้เพราะการลงทุนผลิต

ยุคที่ ๔) ยุคการย่นรอยถอยหลัง

เข้าสู่ยุคปัจจุบันเป็นยุคการผลิตที่ย่นรอยถอยหลัง เริ่มมาตั้งแต่ประมาณปี ๒๕๔๐ - ปัจจุบัน หลังจากที่เศรษฐกิจฟองสบู่แตกผู้คนที่เคยไปทำงานต่างถิ่นเริ่มหลังไหลกลับมาอยู่ที่บ้าน แต่การกลับมาครั้งนี้ไม่เหมือนก่อน ทรัพยากรไม่ได้มีมากเหมือนก่อน ป่ามีน้อย ระบบน้ำชีที่เคยอุดมสมบูรณ์ได้เปลี่ยนแปลงไป ผู้คนไม่ได้มีความสัมพันธ์เหมือนอย่างก่อนฟุ้งพาทอาศัยกันก็ยาก แม้แต่ช่วยตัวเองให้หลุดพ้นก็ยังยาก คิดที่จะฟุ้งพาททรัพยากรอย่างเก่าก็ไม่พอเพียงอย่างแน่นอน

ระบบการผลิตที่ผ่านมาใน ๒ ยุคคือ ยุคการนำทรัพยากรออกและนำเข้าทดแทนเป็นยุคที่เกษตรกรเจ็บปวด จนบางครอบครัวได้เข้าร่วมกับสหกรณ์การเกษตรในพื้นที่เพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลปลดหนี้ หรือพักชำระหนี้ และเริ่มสำรวจตัวเองว่าที่ผ่านมาเราเดินหลงทาง ประกอบกับรัฐบาล และองค์กรพัฒนาเอกชนได้มีการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ขึ้นในกระแสดังคม เกษตรแบบพอเพียง เกษตรยั่งยืน เกษตรพึ่งตนเอง เกษตรผสมผสาน เกษตร

ปลอดสารเคมี กระแสเหล่านี้เริ่มเข้มข้นขึ้นเกษตรกรในชุมชนบ้านหนองดู่ เริ่มสนใจที่จะรวมกลุ่มกันทำปุ๋ยอินทรีย์ ทำการเกษตรแบบผสมผสานมีพืชที่หลากหลายมากขึ้นในแปลงเกษตร และนี่คือวิถีคิดและพฤติกรรมแห่งการปรับตัวเพื่อหาทางรอด และการสร้างหลักประกันการยังชีพที่ต้องย้อนรอยถอยหลัง

๔.๑) มีการตื่นตัวในกระแสการพึ่งตนเองและชีวิตพอเพียง

กระแสแห่งการพึ่งตนเองเริ่มมีในวิถีคิดของเกษตรกรประมาณ ๑๐ % ของคนทั้งชุมชน โดยแนวคิดนี้เกิดจาก พ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ณ แวงน้อย ที่เป็นผู้ทรงคุณวุฒิในชุมชน พ่อสุภาพ ได้ชวนลูกหลานที่มีความคิดที่ต้องการจะย้อนถอยหลังเพื่อการผลิตที่มีหลักประกันต่อการยังชีพกว่าที่เป็นอยู่ ซึ่งจะต้องหันมาสำรวจคุณค่าของทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน และหีบคุณค่าเหล่านั้นขึ้นมาใช้ให้เกิดความคุ้มค่าในสิ่งที่มีอยู่ และดูแลธรรมชาติให้กลับคืนมาเหมือนเดิม เห็นได้จาก พ่อสุภาพ เล่าว่า “ที่ผ่านมามาเขาได้ทำร้ายธรรมชาติที่เขาให้เขาได้เกิดมาและอยู่รอดมาจนปานนี้ ข้าว่าเขาฆ่าพ่อแม่ผู้ให้กำเนิด ต่อไปนี้เขาต้องให้ความสำคัญ กับสิ่งแวดล้อมคือตายุดแรก ๆ การเห็ดนาปลูกข้าวเขาจะเห็ดพอได้อยู่ได้กิน ผักกะปลุกกินเอง ที่ดินกะมีอยู่ไม่ต้องซื้อต้องหามาจากอื่น การบำรุงดินเขาจะเห็ดปุ๋ยอินทรีย์ไปใส่เอา เขาสิบได้ลงทุนหลาย แล้วกะบ่ทำลายดิน น้ำ และกะตัวเองอีกต่อไป” นี่คือการชักชวนและเสียงเรียกร้องของผู้เฒ่าวัย ๖๐ กว่าปี ที่อยากย้อนรอยถอยหลังไปสู่การผลิตที่ไม่ทำลายตัวเองและธรรมชาติ

กระแสแห่งการพึ่งตนเองกำลังจะกลับมาอีกครั้ง แต่การย้อนกลับของคนในชุมชนที่ไม่ได้ตกอยู่ในชะตากรรมอันเดียวกัน คนในชุมชนมีหลากหลายสาขาอาชีพ ทั้งราชการ พ่อค้า และหาเงินต่างถิ่น แต่คนส่วนใหญ่ในชุมชนก็ยังคงเป็นเกษตรกรอยู่ ปัญหาก็คือเกษตรกรมีหนี้สินที่ต้องรับผิดชอบมากมาย ซึ่งเป็นภาระหนักและต้องปรับตัวเพื่อการอยู่รอด ซึ่งการปรับตัวและพฤติกรรมในอนาคตนั้นต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์มากมายที่ไม่ใช่ธรรมชาติเป็นผู้กำหนดเหมือนยุคแรก มันเป็นกฎเกณฑ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นให้คนเดินตามและคนก็ต้องปรับตัวไปตามกระแสอยู่ร่ำไป จนกว่าคน (เกษตรกร) จะค้นพบทางออกด้วยตัวของเขาเองเข้าสู่ยุคแห่งการย้อนรอยถอยหลัง

๔.๒) มีการทบทวนประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในอดีต

พ่ออม งอนน้อย ที่เสียชีวิตแล้วเคยเล่าว่า “เยาวชนรุ่นก่อนๆ มีความเคารพยำเกรงผู้หลักผู้ใหญ่ เชื่อฟังผู้เฒ่าผู้แก่ พ่อแม่หรือพี่น้อง คนดำก็ได้บวชเรียนเขียนอ่าน มีศีลมีธรรม มีความรู้ แล้วกะใช้ความรู้ในทางที่ดีงาม เว้าจาอียังกะรู้จักยกอายุาย ผู้ชายกะบ่กินเหล้าเมายา บ่อเสพสิ่งเสพติด ผู้สาวกะบ่ออกบ้านไปเที่ยวกับผู้ชาย ชูมือนั้นบอกหยัง เว้าหยังมันกะบ่อฟัง แสงห้ามซ้ำแสงบอกมันเห็ด (ยิ่งห้ามเหมือนยิ่งยุ) บ่เคารพยำเกรงผู้ใหญ่

ดีกันทะเลาะกันปานว่าบ่อยู่บ้านเดียวกัน เรียนแบบแนวมันบ่ดี เขาบอกว่าคนรุ่นเก่าเซย บ่ทันสมัย ฟ่อยังบ่รู้เลยว่าต่อไปน้บ้านนี้สิมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบใด ถ้าคนยังเป็นอยู่จั้งซี่ ฟ่อยอยากให้มันมีอีตมีครองคือเก่าคือหลังสังคมสิได้อยู่เย็นเป็นสุข อยากมีปามีน้ำอุดมสมบูรณ์ คือแต่เก่าคนในหมู่บ้านฮักสามัคคีปองดองกัน บ่อยู่ไผอยู่มันแบบนี้คือสิดี” นี่คือนี่ที่คนเฒ่าคนแก่อยาก

ตารางที่ ๓ แสดงคุณลักษณะการดำรงชีวิตและแนวคิดของชุมชนในแต่ละยุค

ยุคการพึ่งพาธรรมชาติ	ยุคการนำทรัพยากรออกจากชุมชน	ยุคการนำทรัพยากรภายนอกเข้ามาทดแทน	การย้อนรอยถอยหลัง
-มีกลยุทธ์ในการรักษาความสงบเรียบร้อยตามวิถีดั้งเดิม -ใช้วิถีวัฒนธรรมในการปกครองชุมชน -มีวิถีชีวิตแบบเคารพและพึ่งพาธรรมชาติ -การปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติ -มีวัฒนธรรมการดำรงชีวิตแบบแลกเปลี่ยนและพึ่งพา	- เน้นการผลิตเพื่อขาย - ช่วงชิงและค้ากำไรจากทรัพยากร -เบี่ยงเบนวิธีการเคารพวัฒนธรรมและความเชื่อ	-มีการรับเทคโนโลยีและค่านิยมสมัยใหม่เข้ามา -วัฒนธรรมการผลิตถูกแทนที่ด้วยเทคโนโลยีและการจ้างงาน	-มีการตื่นตัวในกระแสการพึ่งตนเองและชีวิตพอเพียง -มีการทบทวนประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในอดีต

ปี ๒๕๕๒ น้ำชีแห้งขอดเดือนมีนาคม ปี ๒๕๕๒ เป็นปีที่มีความแห้งแล้งมาก บ้านหนองตู้ได้รับความเดือดร้อนเรื่องน้ำทำการเกษตร และการประมง ทางอำเภอจึงได้จัดทำโครงการโดย นายอำเภอวิชัย รอดจัน เป็นผู้เสนอโครงการจัดทำฝายทรายในพื้นที่ลำน้ำชีบริเวณบ้านหนองตู้ ชาวบ้านเองก็ไม่ทราบล่วงหน้ามาก่อนว่าจะมีโครงการดังกล่าว ได้ทราบก็ต่อเมื่อมีอุปกรณ์มาแล้ว การก่อสร้างนำโดยช่างโยธาโดยมีชาวบ้านมาร่วมกันกรอก

ทรายเข้าถุ้งและชนลงในแม่น้ำชี โดยโครงการของท่านนายอำเภอจะมีค่าอาหารมาเลี้ยงชาวบ้านที่ไปช่วยทำกิจกรรม ไม่มีค่าแรงงาน ในเรื่องของงบประมาณโครงการชาวบ้านไม่ทราบแน่ชัดเนื่องจากนายอำเภอไม่ได้ชี้แจง (ได้ยินมาว่า ๔ แสนบาท) มีชาวบ้านเข้าร่วมเยอะ เสี่ยงขัดแย้งไม่ค่อยมีเพราะเป็นโครงการของนายอำเภอ (ไม่มีใครกล้าพูด) พ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ฯ) และชาวบ้านหลายคน คิดในใจว่าน่าจะเป็นหินแทนที่จะเป็นทรายแต่ก็ไม่กล้าทักท้วงแต่อย่างใด (ไม่กล้าเช่นกัน) ผู้ใหญ่บ้านกงหัน วันวาน และผู้ช่วยคำมาย ชุ่มนาเสียว ผู้ช่วยถนัด อุปมา ก็เป็นกำลังหลักและเป็นผู้นำชาวบ้านในการร่วมทำกิจกรรมในครั้งนี้

ปี ๒๕๔๕ องค์การบริหารส่วนตำบลละหานนาทำโครงการคลองปูนซีเมนต์โสกชีลิ่ง ใช้เครื่องสูบน้ำกรมชลประทานทดลองสูบ คลองก็พัง ใช้งานไม่ได้

๕.๑.๖ ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรดิน น้ำ ป่า

ระบบสิทธิในพื้นที่หนึ่งๆ นั้นมีความซับซ้อน หลากหลาย และละเอียดอ่อน ซ้อนทับกันระหว่างสิทธิใน ๓ มิติ หรือ สิทธิ ๓ ด้านคือ สิทธิการครอบครอง สิทธิการดูแลจัดการ สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์ ในที่นี้จะแยกพิจารณาตามฐาน "สิทธิการครอบครอง" ทั้ง ๔ ระบบคือ สิทธิส่วนบุคคล, สิทธิของชุมชน, สิทธิรัฐและสิทธิสาธารณะ และชี้ให้เห็นลักษณะของสิทธิอื่นๆ ที่ซ้อนทับกันอยู่ดังนี้

๕.๑.๖.๑ สิทธิส่วนบุคคล สิทธิส่วนบุคคลมี ๒ ลักษณะคือ สิทธิที่ได้รับการรับรองจากรัฐ ในรูปแบบเอกสารสิทธิ์ เช่น สด.๑, นส.๓, โฉนด และสิทธิที่รับรองโดยจารีตประเพณีของชุมชน โดยสิทธิที่ได้รับการรับรองจากรัฐในส่วนของบุคคล ส่วนมากเป็นพื้นที่ "นาทุ่ง"^๖ ของชาวบ้าน เจ้าของที่ดินมีสิทธิอย่างเต็มที่ในการทำการผลิตเพาะปลูกได้ เลี้ยงปลา เกี่ยวหญ้าในคันนา หรือซื้อขายเปลี่ยนมือได้โดยต้องทำตามขั้นตอนของกฎหมายที่ดินของรัฐ แต่สมาชิกอื่นในชุมชนก็มีสิทธิการใช้ประโยชน์ในที่ดินส่วนบุคคลหนึ่ง ๆ ได้เช่นกัน เช่น ใส่เบ็ด หาปลา หาหอย ขุดปู หาแมลง หรือปล่อยวัว ควาย เลี้ยงในช่วงหลังฤดูการเก็บเกี่ยว

สิทธิที่รับรองโดยจารีตประเพณีของชุมชนเป็นสิทธิที่เกิดขึ้นก่อนสิทธิการรับรองจากรัฐ เป็นระบบสิทธิที่คนในชุมชนยอมรับและรับรู้ร่วมกันในการเป็นเจ้าของที่ดิน โดยผ่านรูปแบบการจับจองที่ดิน แหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น กุด หนอง ฮอง เลิง ต่างๆ และสามารถตกทอดกันเป็นมรดก เงื่อนไขสำคัญของผู้มีสิทธิจับจองพื้นที่ทำกินก็คือ คนนั้นต้องเป็น "สมาชิก" ของชุมชนอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลร่วมกันตามแบบแผนระเบียบประเพณีของชุมชนเดียวกัน ร่วมกันกับคนอื่น

^๖ นาทุ่ง คือ ที่นาที่อยู่ในบริเวณ "ทุ่ง" เป็นที่ราบที่อยู่สูงขึ้นไป ส่วน "นาทาม" คือ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง

สิทธิในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่แห่งนี้ ในฤดูแล้งหรือฤดูกาลทำการผลิต “เจ้าของที่ดิน” คือ ผู้มีสิทธิในการทำประโยชน์จากพื้นที่ เช่น การทำนา ปลูกพืชไร่ ปลูกผักสวนครัว ฯลฯ ส่วนสมาชิกในชุมชนหรือคนอื่น ก็มีสิทธิเข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ เช่น การเก็บหาของป่า เห็ด หน่อไม้ ไข่มดแดง ปลา เก็บผัก ต้มเกลือ หาฟืน ฯลฯ เรียกได้ว่าเป็นสิทธิเชิงซ้อนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ร่วมกัน ในฤดูน้ำหลากน้ำจะท่วมป่าทามทั้งหมด ชาวบ้านทุกคนทั้งในชุมชนที่อยู่ใกล้และคนอื่นในท้องถิ่นใกล้เคียงก็มีสิทธิที่จะเข้าไปหาปลาร่วมกันในพื้นที่ดังกล่าวได้

๕.๑.๖.๒. สิทธิร่วมของคนในชุมชน

สิทธิร่วมของชุมชน เป็นพื้นที่ที่ชุมชนยอมรับร่วมกันตามความเชื่อ จารีต ประเพณีของคนอีสานในทุกที่ ตั้งแต่ตั้งชุมชนจะต้องจัดให้มีของใช้ร่วมกัน “สิทธิร่วม” ที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชนนั้นๆ โดยเฉพาะ ซึ่งประกอบไปด้วย พื้นที่ป่า แหล่งน้ำของชุมชน และที่ดิน ถึงแม้ว่าในสถานะทางกฎหมายจะเป็น “สิทธิของรัฐ” ก็ตาม

ทรัพยากรป่า มีหลายชุมชนที่มีระบบการจัดการพื้นที่ป่าเป็นป่าของชุมชน ที่หาอยู่หากินใช้ประโยชน์ร่วมกัน มีความเชื่อที่กำกับการใช้ประโยชน์และเคารพบูชา เราอาจเรียกว่า “ป่าวัฒนธรรม” เช่น ป่าดอนปู่ตา ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกและทิศเหนือหมู่บ้าน สิทธิในการใช้ประโยชน์ในป่าดอนปู่ตา ต้องเป็นชาวบ้านของหมู่บ้านนั้นเท่านั้น เพราะพื้นที่ป่าดอนปู่ตาชาวบ้านมีความเชื่อว่ามีผีบรรพบุรุษผู้คุ้มครองหมู่บ้านเป็นผู้ดูแล และชาวบ้านจะแสดงความเคารพนับถือโดยมีพิธีกรรมไหว้ผีปู่ตาในเดือน ๖ ของทุกปีก่อนลงทำนา เพื่อเป็นการบวงสรวงขอขมาลาโทษ ให้ช่วยคุ้มครองหมู่บ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข และทำนวยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตทางเกษตรกรรมของชุมชนในปีนั้น

เช่น ปี ๒๕๓๕ คณะรัฐมนตรีได้มีมติประกาศให้ป่าภูระงำเป็นป่าสงวนเสื่อมโทรม และรัฐบาลได้จัดให้ป่าภูระงำเป็นสวนป่าเศรษฐกิจ ชาวบ้านในชุมชนที่อยู่รอบบริเวณป่าภูระงำตอนล่าง ⁷ ๑๕ หมู่บ้าน หมู่บ้านทั้งหมดดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยป่าผืนนี้โดยใช้ประโยชน์จากป่าแถบนี้มาโดยตลอด ทั้งด้านการเลี้ยงสัตว์ แหล่งอาหาร สมุนไพร

“แหล่งน้ำธรรมชาติ” ได้แก่ หนอง สอง ร่องน้ำ กุด ฯลฯ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ตั้งแต่ ๑ – ๕๐๐ ไร่ แหล่งน้ำธรรมชาติเหล่านี้ถือว่าเป็น ทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชน เพราะการจับจองที่ดินทำกินของผู้มาบุกเบิกตั้งหมู่บ้านในยุคแรกจะยึดเอาแหล่งน้ำและที่ดินใกล้ๆ เป็นหลัก พื้นที่ริมฝั่งแหล่งน้ำธรรมชาติ จะมีเจ้าของในช่วงฤดูกาล

⁷ หมู่บ้านรอบป่าภูระงำ คือ บ้านป่าไม้งาม, บ้านแสงอรุณ, บ้านศรีหนาท, บ้านป่าเป้ง, บ้านโนนเขวา, บ้านรัตนะ, บ้านหนองหญ้าขาว, บ้านโนนข่า, บ้านโนนทอง, บ้านน้ำซับ, บ้านโนนแดง, บ้านหนองแซง, บ้านโพนงาม, บ้านท่านางแนว และ บ้านหนองบัวเลิง

เพาะปลูกเท่านั้น เช่น ตกกล้าริมกุด ปลูกพืชริมหนอง การใช้น้ำในการเพาะปลูก ส่วนทรัพยากรในน้ำ เช่น ปลา แมลง หอย พืชผักต่างๆ เป็นถือว่าทรัพยากรส่วนรวม คนในชุมชนนั้นๆ มีสิทธิเข้ามาใช้ประโยชน์ในแหล่งน้ำธรรมชาติได้เช่นกันโดยไม่ต้องขออนุญาต ชาวบ้านแต่ละคนมีสิทธิในการทำ “เยาะ” คือการตัดไม้พุ่มกอดสมไว้ใต้น้ำให้ปลาเข้ามาอาศัยและล้อมจับปลาได้ สิทธิในการทำเยาะก็เป็นเฉพาะของชาวบ้านหนองคูเท่านั้น ชาวบ้านจากที่อื่นไม่มีสิทธิเข้ามาหาปลาในลักษณะนี้ แต่มีสิทธิหาปลาโดยเครื่องมือขนาดเล็ก เช่น ดาง แห ลอบ ฯลฯ สิทธิการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำธรรมชาติต้องอยู่บนฐานของการใช้และดูแลรักษาร่วมกัน เช่น บึงละหานนา ห้วยหินลาด หนองหิน แม่น้ำชี

๕.๑.๖.๓.สิทธิของรัฐ เป็นสิทธิที่รัฐเป็นเจ้าของโดยมีประกาศตามกฎหมายของรัฐ เช่นปี ๒๕๓๕ คณะรัฐมนตรีได้มีมติประกาศให้ป่าภูกระจ่างเป็นป่าสงวนเสื่อมโทรม และรัฐบาลได้จัดให้ป่าภูกระจ่างเป็นสวนป่าเศรษฐกิจ และนำไม้ยูคาลิปตัสมาปลูกในพื้นที่ป่าภูกระจ่างตอนล่างเนื้อที่ ๙,๑๒๕ ไร่ ต่อมาชุมชนจึงได้รวมตัวกันขึ้นเพื่อปกป้องป่าและขอคืนพื้นที่ป่าภูกระจ่างเนื้อที่ประมาณ ๕,๐๐๐ ไร่ ตั้งเป็นป่าชุมชนโดยมีคณะกรรมการ ๑๕ หมู่บ้าน

ถึงแม้ว่าในทางกฎหมาย พื้นที่เหล่านี้จะกลายเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐแต่ในทางพฤตินัยมีลักษณะที่ทับซ้อนกันอยู่ระหว่างสิทธิของรัฐกับสิทธิของชุมชน เพราะมีชุมชนจัดการดูแล โดยการตั้งกติกา ข้อกำหนด หรือมีประเพณีพิธีกรรมเพื่อเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายในพื้นที่ป่า

จากตัวอย่างดังกล่าวทำให้เห็นระบบสิทธิที่มีความซ้อนทับกันอย่างลงตัว ถึงแม้ว่ารัฐจะมีสิทธิเป็นเจ้าของพื้นที่ แต่ระบบการจัดการดูแลรักษากลับเป็นสิทธิของชุมชน โดยการจัดตั้งคณะกรรมการชาวบ้าน เป็นกลุ่มที่เข้ามาจัดการดูแล โดยการรับรองขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สิทธิการใช้ประโยชน์จึงเป็นของชาวบ้านบึงและหมู่บ้านใกล้เคียงรอบๆ ป่าชุมชนโนนยาง ภายใต้กติกาที่ชุมชนและวัดเป็นผู้ตั้งในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน

๕.๑.๖.๔ สิทธิสาธารณะ เป็นพื้นที่ที่ประชาชนทั่วไปสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ทุกคน เช่น แม่น้ำชี บึงละหานนา หรือ ป่าภูกระจ่าง ภูกระจ่าง เป็นต้น ชาวบ้านถือว่า แม่น้ำชีหรือป่าภูป่าภูกระจ่าง ภูกระจ่าง เป็นสมบัติส่วนรวมของทุกคน ทรัพยากรที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำชี หรือแหล่งน้ำรอบชุมชน เช่น ปลา หอย ทวาย แมลง ฯลฯ ล้วนเป็นสมบัติส่วนรวม ไม่ว่าจะเป็นชุมชนที่อาศัยอยู่ใกล้หรือชุมชนที่อยู่ไกลจากแม่น้ำชีก็มีสิทธิเข้ามาใช้ประโยชน์ได้ เช่น การหาปลาในแม่น้ำชีเช่น การใส่มอง หวานแห ใส่เบ็ด ทุกคนสามารถหาปลาบริเวณใดก็ได้ในแม่น้ำมูน แต่การทำ “เยาะ”^๘ หรือ มีสิทธิส่วนบุคคลซ้อนเข้าไปในสิทธิสาธารณะ แต่การใช้เครื่องมือดังกล่าว ต้องมีเงื่อนไขว่า ต้องทำต่อเนื่องตลอดทุกปี จนชุมชนยอมรับว่าเป็นสิทธิส่วนบุคคลตามจารีตประเพณี และจะไม่เข้าไปใส่เยาะหรือหาปลาใกล้บริเวณนั้น ๆ

^๘ เยาะ คือ การตัดไม้พุ่มกอดสมไว้ใต้น้ำเพื่อให้ปลาเข้ามาอาศัยอยู่ ประมาณ ๓-๔ เดือนก็ทำการล้อมจับปลาได้

ถึงแม้ว่าในปัจจุบัน ลำน้ำชีกำลังจะกลายเป็นสิทธิตามกฎหมายของรัฐจากการเกิดโครงการสร้างเขื่อนและความพยายามออกกฎหมายพระราชบัญญัติน้ำ ทำให้สิทธิในแม่น้ำกลายเป็นทรัพย์สินของรัฐแต่สิทธิในการจัดการดูแลแม่น้ำชีขึ้นอยู่กับพื้นที่ ส่วนสิทธิในการใช้ประโยชน์จากหาดทรายในแม่น้ำชี หรือการหาปลาในแม่น้ำชีเป็นสิทธิที่ใครจะเข้ามาใช้ประโยชน์ก็ได้ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาระบบสิทธิในการจัดการทรัพยากรในบ้านหนองตูทั้ง ๔ ระบบคือ สิทธิส่วนบุคคล สิทธิของชุมชน สิทธิของรัฐและสิทธิสาธารณะแล้วจะพบว่า ระบบกรรมสิทธิทั้ง ๔ ด้านมีความเชื่อมโยงและซับซ้อนตามรูปแบบการใช้ประโยชน์และบทบาทหน้าที่ในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นให้เกิดความยั่งยืน และคำนึงถึงการเข้าถึงทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันของทั้งผู้เป็นเจ้าของ ผู้ดูแลรักษา และผู้ใช้ประโยชน์ ผ่านกติกา ข้อตกลง และความเชื่อในการใช้ทรัพยากรในแต่ละที่มีความแตกต่างกันออกไป ไม่มีระบบสิทธิใดที่มีการครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเด็ดขาดและตัดขาดจากระบบสิทธิอื่นๆ

๕.๒ การละเมิดสิทธิชุมชน ในพื้นที่ บ้านหนองตู

พื้นที่น้ำชีตอนบน มีฐานทรัพยากรที่สำคัญ คือ แม่น้ำชี และ ห้วย คลอง หนอง บึง ต่างๆ รวมทั้งมีป่าไม้ที่สมบูรณ์เป็นฐานทรัพยากรในการดำรงชีวิตของชุมชน ต่อเมื่อถึงยุคแห่งการพัฒนาพื้นที่แห่งนี้ก็เหมาะสมต่อการลงทุนของคนภายนอก มีความพยายามเข้ามาใช้ประโยชน์ ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น โครงการพัฒนาของรัฐ หรือ โครงการสัมปทานด้านต่าง ๆ ของนายทุน นักธุรกิจ ในกระบวนการพัฒนาเหล่านี้ได้มีการละเมิดสิทธิชุมชน กรณีศึกษาบ้านหนองตูพบว่า มีโครงการพัฒนาต่าง ๆ เข้ามาจัดการทรัพยากรมากมาย ซึ่งโครงการต่าง ๆ เหล่านี้มีทั้งส่งผลดี และ ผลกระทบต่อชุมชนในพื้นที่โครงการ ซึ่งบางโครงการประชาชนไม่ได้มีส่วนร่วม และไม่เห็นด้วยกับการดำเนินงาน เช่น โครงการโขง ชี มูล โครงการโรงงานน้ำตาล หรือโครงการแก่งราชมุข เป็นต้น แต่ประชาชนรับรู้ข้อมูลโครงการต่าง ๆ เมื่อมีการดำเนินงานไปบางส่วนแล้ว หรือ บางโครงการมีการดำเนินงานเรียบร้อยแล้ว ประชาชนในพื้นที่กลายเป็นผู้ได้รับความเดือดร้อน นั้นหมายความว่าประชาชนได้รับรู้สิ่งที่เกิดขึ้นกับเขาแล้วนั่นเอง

๕.๒.๑ โครงการพัฒนา

๕.๒.๑.๑ โครงการพัฒนาแหล่งน้ำในชุมชน

การพัฒนาแหล่งน้ำในชุมชน เช่น บึงละหานนา ห้วยหินลาด หนองหิน โสภชีลิง โดยการสร้างคันดิน การขุดลอก การสร้างคลองส่งน้ำ ได้ส่งผลให้เกิดปัญหาต่อชุมชน ดังนี้

๑) โครงการสร้างคันดินล้อมรอบบึงละหานนา

สืบเนื่อง

จากการจัดการน้ำโดยชาวบ้านที่ทำฝายกันน้ำแบบฝายดิน ซึ่งสามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำแต่ยังไม่สามารถแก้ปัญหาการบุกรุกพื้นที่สาธารณะของชาวบ้านได้ เพราะเมื่อถึงหน้าแล้งน้ำลด ชาวบ้านก็บุกรุกพื้นที่ป่าชุ่มน้ำ ขยับใกล้เข้ามาทำให้พื้นที่สาธารณะที่เป็นบึงแคบลงเรื่อยๆ และประมาณปี พ.ศ. ๒๕๔๑ เกิดวิกฤติน้ำในบึงละหานนาแห้งขอด ซึ่งน้ำในบึงตั้งแต่ชาวบ้านมาตั้งถิ่นฐานอยู่ไม่เคยแห้งเลย จนกระทั่งช่วงเดือน สิงหาคม ๒๕๔๑ – กรกฎาคม ๒๕๔๒ น้ำแห้งจนบึงกลายเป็นผืนดินแห้งๆ ชาวบ้านกลัวว่าจะเกิดเหตุการณ์แบบนั้นขึ้นอีก จึงคิดหาแนวทางใหม่ในการจัดการน้ำให้มีใช้อย่างยั่งยืน

ปัจจุบันบึงละหานนามีโครงการพัฒนาจากทางรัฐเข้ามา เป็นโครงการขุดลอกหนองในลักษณะทำคันดินล้อมรอบบึงละหานนา เข้ามาเมื่อปี ๒๕๔๑ เป็นโครงการของกรมชลประทาน ที่ได้รับการประสานขอโครงการจากผู้นำหมู่บ้านละหานนาในสมัยนั้นคือ กำนันทองปักษ์ มาพงษ์ เป็นโครงการสร้างคันดินขนาดใหญ่ขนาดรถยนต์สามารถวิ่งบนคันดินได้ โดยโครงการมีวัตถุประสงค์ในการสร้างคันดินล้อมรอบเพื่อการกักเก็บน้ำได้มากขึ้น และแก้ปัญหาการบุกรุกพื้นที่บึงละหานนาของประชาชนในละแวกใกล้เคียง รูปแบบของคันดินที่สร้างจะขึ้นเป็นคันขนาดใหญ่ล้อมรอบบึงละหานนา สูง ๓ - ๕ เมตรจากขอบเดิมของบึง เปิดประตูให้น้ำเข้าโดยใช้ท่อขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๔๐ เซนติเมตร ๒ ท่อ และทำประตูทางออกของน้ำใหม่เป็นลักษณะสะพานเทคอนกรีตได้สะพานเป็นประตูสูง ๓ เมตร เป็นประตูปิดตาย ล้อมรอบพื้นที่ที่ยังคงสภาพความเป็นบึงอยู่จึงเหลือพื้นที่บึงประมาณ ๔,๐๐๐ ไร่ ความยาวของคันดินรอบบึงประมาณ ๑ กิโลเมตร งบประมาณที่ใช้ ๑๑ ล้านบาท ซึ่งอีกฝั่งหนึ่งของคันดินก็จะติดกับที่นาของชาวบ้าน จุดประสงค์ของโครงการที่ชาวบ้านรู้และอยากให้เกิดขึ้นคือให้บึงกักเก็บน้ำได้มากขึ้น ทุกคนในหมู่บ้านยินดีและไม่มีใครขัดแย้งหรือคัดค้านโครงการนี้ ผู้นำในหมู่บ้านได้ให้ความร่วมมือกับโครงการในการร่วมสำรวจพื้นที่รวมถึงการอำนวยความสะดวกในการดำเนินโครงการจนแล้วเสร็จ ชาวบ้านก็ได้น้ำเก็บไว้ในบึงและตัดปัญหาการบุกรุกพื้นที่ไปได้โดยสิ้นเชิง ประโยชน์ที่ได้ใช้จากบึงละหานนา คือ การประมงทั้งกินและขาย การเลี้ยงสัตว์ การทำเกษตรโดยการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้าได้ใช้ประโยชน์คิดเป็นพื้นที่ ๒,๐๐๐ ไร่ การสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้านี้เป็นการจัดการน้ำอีกแบบหนึ่งที่ประสบความสำเร็จต่อเนื่องจากการทำคันดินล้อมรอบ แต่การจัดการในรูปแบบนี้ เป็นแนวความคิดของชลประทาน กระบวนการดำเนินงาน คือให้ผู้นำชุมชน อบต. กำนันผู้ใหญ่บ้านลงสำรวจแนวเขตร่วมกับชาวบ้านผู้มีที่ทำกินติดเขต และใช้รถแบ็คโฮขุดคันดินรอบบึง แต่หากมองในมุมของบึงละหานนาในปัจจุบันหลังจากที่อยู่ในกรอบคันดินที่สร้างขึ้นครอบรอบบึงตามธรรมชาติเดิมให้สูงขึ้นอีก ปิดประตูทางน้ำธรรมชาติ ชาวบ้านก็เริ่มเห็นปรากฏการณ์ใหม่ที่เกิดกับบึงละหานนา มองเห็นผลกระทบในทางลบ

ช่วงกลางปี ๒๕๔๖ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาได้เข้าไปพื้นที่บ้านละหานนาศึกษาถึงเรื่องรูปแบบการเรียนรู้และใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำกรณีบึง

ละหาน ศึกษาข้อมูลประวัติศาสตร์การจัดการน้ำ ปัญหาที่เกิดขึ้นในบึงละหานนาที่เกิดจากโครงการเข้ามาละเมิดหรือสร้างผลกระทบ ทำให้ชาวบ้านได้เกิดการทบทวนในโครงการต่างๆที่เข้ามาว่าชาวบ้านได้รับผลกระทบ หรือถูกละเมิดสิทธิอย่างไรบ้าง ในส่วนของโครงการพัฒนาบึงละหานนาโดยการสร้างคันดินล้อมรอบ

พบปัญหา และ ผลกระทบที่เกิดขึ้น คือ

(๑) น้ำท่วมขังที่นาพื้นที่บ้านโนนทองหลาง

โครงการทำคันดินล้อมรอบของชลประทาน สร้างผลกระทบให้กับชาวบ้านโนนทองหลางมาก นอกจากผลกระทบที่เกิดกับบ้านโนนทองหลางแล้วยังทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างหมู่บ้าน คือบ้านละหานนาและบ้านโนนทองหลาง บ้านโนนทองหลางจะโดนน้ำท่วมเพราะโครงการทำคันดินจะดันคันขึ้นจากพื้นเดิมทำให้พื้นที่ที่น้ำเคยไหลลงบึงละหานนา ผ่านไปไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ปกติน้ำที่ไหลมาจากต้นน้ำป่าภูถ้ำ ภูกระแตจะไหลผ่านบ้านโนนทองหลางผ่านที่นาชาวบ้านลงสู่บึงละหานนา แต่เมื่อถูกคันกั้นกั้นทำให้น้ำเอ่อท่วมบ้านโนนทองหลาง ท่วมที่นาชาวบ้าน ๔,๐๐๐ ไร่ ซึ่งโครงการสิทธิชุมชนศึกษาได้เข้าไปจัดเวทีประชุมที่บ้านโนนทองหลางเพื่อศึกษาสภาพปัญหาในพื้นที่หมู่บ้านรอบๆบึงละหานนา ดังสรุปรายงานการประชุม คือ ชาวบ้านอยากให้อำเภอหรือหน่วยงานโครงการเราช่วยแก้ปัญหาหรือหาทางออกให้ชาวบ้านได้ใช้พื้นที่การเกษตรของตน ปัญหาที่น้ำท่วมที่เกิดในตอนนี้ครอบคลุมพื้นที่ของชาวบ้านหมู่บ้านโนนทองหลางประมาณ ๔,๐๐๐ ไร่ คิดเป็นมูลค่าความเสียหายไร่ละ ๓,๐๐๐ บาทต่อปี รวมมูลค่าของพื้นที่ๆเสียหายในหมู่บ้านโนนทองหลางประมาณ ๑๒,๐๐๐,๐๐๐ บาทต่อปี ซึ่งปัญหานี้ก็เกิดอยู่ซ้ำแล้วซ้ำเล่าเป็นเวลาหลายปีมาแล้ว

ชาวบ้านเสนอแนวทางแก้ปัญหาพื้นที่ๆเกิดน้ำท่วมนี้ ๒ ทางคือ

- ขุดลอกบึงละหานให้ลึกลงเพื่อกักเก็บน้ำให้ได้มากขึ้น
- ประตุระบายน้ำของบึงละหานนาสูงเกินไปควรลดลง

แล้วทำประตูเปิดปิดน้ำกว้างประมาณ ๒๐ เมตร

แต่ชาวบ้านจะเห็นพ้องต้องกันว่าการแก้ปัญหาโดยการเปิดประตูน้ำทั้งประตูเข้าและประตูออกของทางน้ำบึงละหานนาเป็นทางออกที่ดีที่สุด เพราะจะทำให้สนม (วัชพืช) ในบึงละหานนาระบายออกไปได้ดีขึ้น และเมื่อเปิดประตูให้กว้างขึ้นแล้วเราก็ต้องทำการขุดลอกบึงบริเวณหน้าประตูให้ลึกลงอีกเพื่อทำการกักเก็บน้ำ

ข้อเสนอดังกล่าวชาวบ้านละหานนาไม่เห็นด้วยเพราะกลัวน้ำจะไหลออกไป ทำให้เก็บน้ำได้ไม่มากเท่าเดิมไม่พอต่อการทำการเกษตร หากจะเปิดประตูทางน้ำก็ต้องทำการขุดลอกบริเวณปากทางน้ำให้ลึกลงอีกเพื่อเพิ่มพื้นที่เก็บน้ำ โครงการจัดการบึงละหานนาที่ขอได้จากทางรัฐตอนนี้เป็นเพียงโครงการเล็กๆ งบไม่มากพอที่จะจัดการได้ทั้งการขยายประตูและขุดลอก จึงเป็นปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้ได้ประโยชน์ และ ผู้เสียประโยชน์จากโครงการจัดการน้ำนั้น

จากการสำรวจข้อมูลที่ได้จากผู้เข้าร่วมจำนวน ๓๑ คน ของบ้านโนนทองหลางซึ่งมีทั้งหมดกว่า ๕๐ ครัวเรือน พบว่า ชาวบ้านผู้ให้ข้อมูลเกือบจะ ๑๐๐% ประสบกับปัญหาน้ำท่วมในพื้นที่รวม ๕๒๔ ไร่ ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่มีรายได้จากการทำนาเป็นหลักแต่ต้องประสบปัญหาน้ำท่วมทุกปี คิดเป็นมูลค่าเสียหายดังที่อ้างแล้ว ซึ่งนับเป็นปัญหาเรื้อรังมาหลายปีที่ยังไม่ได้รับการแก้ไข ชาวบ้านกล่าวว่ามีหลายหน่วยงานได้เข้ามาทำการสำรวจแล้วก็เงียบหายไป ชาวบ้านก็ต้องอยู่กับปัญหาเดิม ๆ มาจนถึงปัจจุบัน เรื่องปัญหาความขัดแย้งระหว่างบ้านโนนทองหลางกับบ้านละหานนาก็ยังเรื้อรังอยู่เพราะปัญหาน้ำท่วม

อย่างไรก็ตาม ทางอบต.ก็ได้มีการวางท่อเพื่อเปิดทางระบายน้ำจากบ้านโนนทองหลางเข้าไปในบึง โดยการใช้ ท่อขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๑๒๐ เซนติเมตร จำนวน ๒ ท่อ เพื่อเป็นการแก้ปัญหาหลังจากได้รับเสียงร้องเรียนอย่างมากจากบ้านโนนทองหลาง แต่ถึงกระนั้นก็ยังไม่สามารถแก้ปัญหาได้น้ำก็ยังขังอยู่นานจนข้าวเสียหาย

ตารางที่ ๔ แสดงการเปรียบเทียบโครงการ การจัดการบึงละหานนา

การจัดการ	พื้นที่กักเก็บน้ำ (ไร่)	ปัญหา	ผลกระทบ
ก่อนการจัดการ	๔,๐๐๐	-	-
ทำฝายดิน-โดยชาวบ้าน	๕,๐๐๐	-	-
ทำฝายดิน-โดย รพช.	๘,๐๐๐	- ในฤดูแล้งเริ่มมีการบุกรุกจับจองพื้นที่สาธารณะประโยชน์เพื่อการทำกิน	-ทำให้พื้นที่บึงน้อยลง -เกิดปัญหาน้ำท่วมพื้นที่ทำกินในฤดูน้ำหลาก
สร้างคันดินล้อมรอบ	๔,๐๐๐	-น้ำท่วมพื้นที่หมู่บ้านใกล้เคียง พื้นที่กว่า ๔,๐๐๐ ไร่ เป็นเวลาเดือนกว่า	- สามารถแก้ปัญหาการบุกรุกพื้นที่ได้ - นาล่มพืชผลการเกษตรเสียหาย -เกิดความขัดแย้งระหว่างหมู่บ้านที่ต้องการเก็บน้ำและหมู่บ้านที่ถูกน้ำท่วม - บึงตื้นเขิน - ดินและน้ำเค็ม - ระบบนิเวศเสื่อมโทรม

(๒) บึงตื้นเขินเนื่องจากการสะสมของวัชพืช

สมัยก่อนในทุกปีตามระบบธรรมชาติ เมื่อน้ำมา แรงน้ำและแรงลมจะพัดเอาวัชพืชหรือสนมที่กอดตัวอยู่ในบึงไหลออกไปตามทางน้ำและลงสู่แม่น้ำชี มีการถ่ายเทอยู่ทุกปี หลังทำคันดินล้อมรอบแล้ว ถึงจะมีทางระบายน้ำ แต่ที่ทำใหม่นี้ไม่ใช้ทางระบายน้ำเดิมตามธรรมชาติ โครงการคันดินปิดทางเดิมและไปเปิดทางใหม่ ที่เล็กกว่า เหตุที่ไม่ใช่จุดเดิมเพราะเกรงว่าจะเก็บน้ำได้ไม่เยอะ แต่ผลกระทบที่เกิดขึ้นคือวัชพืชที่เกิดขึ้นในบึงไม่สามารถระบาย

ถ่ายเทออกไปได้ ประสิทธิภาพของน้ำแควและสูงกว่าเดิมมาก ทำให้เกิดการทับถมของวัชพืชที่ตายแล้ว ถมขึ้นเรื่อยๆในทุกๆปี และส่งผลกระทบต่อชุมชนดังนี้

(๓) ระบบนิเวศน์เสื่อมโทรม ปัญหาต่อเนื่องจากการสะสมของวัชพืชอย่างหนึ่งก็คือทำให้น้ำเสื่อมคุณภาพ บริเวณริมขอบบึงหากเราเดินเข้าไปใกล้จะได้กลิ่นเหม็นเน่าของซากพืชที่ตายและทับถมกัน ที่อยู่อาศัยและแหล่งขยายพันธุ์สัตว์เสื่อมโทรม อันเนื่องมาจากขาดการจัดการที่ดี ปลาบางชนิดลดลงเนื่องจากระบบของบึงแควลง เช่นปลาชะโด ปลาค้าว ปลาปิ้ง ตะพาบน้ำ เป็นต้น

(๔) ปัญหาสภาพดินและน้ำเค็ม ปัญหาเรื่องน้ำเค็มก็ต่อเนื่องมาจากน้ำไม่มีการถ่ายเท การใช้สารเคมีในการเกษตรของชาวบ้านรอบบึงนับวันมีมากขึ้น สารเคมีที่ตกค้างอยู่ในน้ำไหลลงสู่บึงละหานนา นอกจากนั้นยังมีสภาพดินเค็มตามชายฝั่ง

๒) การขุดลอกในห้วยหินลาด ห้วยหินลาดที่ชาวบ้านเคยใช้วิธีการจัดการแบบ “ชาแคะ” ทดน้ำเข้านาปัจจุบันรัฐได้ขุดลอกให้ลึก เป็นโครงการเงินผันคึกฤทธิ์ โดยการประสานงานของผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองคู่

ปี ๒๕๔๐ มีการขุดลอกใช้รถแบคโฮมาขุดทำคันคูให้สูงขึ้น ต้นไม้ที่เคยขึ้นปกคลุมลำห้วยถูกทำลายหมด เมื่อลำห้วยลึกก็ทำคันดินไม่ได้ ก็ต้องใช้เครื่องสูบน้ำแทนการทำคันดินแบบชาแคะ ใครสูบก่อนได้ก่อน เกิดการแย่งกันสูบน้ำ ปัญหาคือน้ำในลำห้วยไม่ได้มีอยู่ตลอดปี เมื่อลำห้วยเปลี่ยนไป ชาวบ้านหันมาใช้น้ำซีซึ่งฝักรูมาก ต้องใช้เครื่องสูบน้ำจากกรมชลประทาน และ อบต.ก็ทำโครงการพัฒนาโดยทำคลองซีเมนต์ตามลำห้วยหินลาด เพื่อสูบน้ำขึ้นมาทำการเกษตร ชาวบ้านพยายามแสดงความคิดเห็นต่อโครงการว่า ถ้าขุดดินขึ้นมาทำคลองโดยที่ดินยังไม่อยู่ตัว ดินก็จะทรุดและทำให้คลองพัง แต่ทางองค์การบริหารท้องถิ่นส่วนตำบล(อบต.)บอกว่า เมื่อมีโครงการพัฒนา ฯ แล้ว ผู้รับเหมาต้องทำให้เสร็จตามเวลาที่กำหนด ไม่อย่างนั้นต้องโดนปรับ จึงต้องทำให้เสร็จตามสัญญา ซึ่งเมื่อทำเสร็จแล้วก็ทดลองสูบน้ำ น้ำยังไม่ทันที่จะไหลเข้าถึงช่วงกลางของคลอง คลองรับน้ำหนักไม่ไหวก็พังลงใช้การไม่ได้ ชาวบ้านก็ไม่ได้มีการตรวจสอบโครงการหรือให้แก้ไขแต่อย่างใด อบต. ก็ไม่รับผิดชอบ ชาวบ้านจึงเสนอ อบต.ถมคลองให้เป็นถนนแทน

ปัญหาปัจจุบันส่วนใหญ่ น้ำไหลได้ทางเดียว (จากต้นน้ำไหลลงแม่น้ำซี) เพราะมีพังกันทางน้ำที่จะไหลลงซีสูงขึ้น ชาวบ้านจะอาศัยน้ำในห้วยหินลาดเท่านั้น จำเป็นต้องใช้เพราะชาวบ้านยังงี้ก็ต้องทำการเกษตร ถึงต้องมีต้นทุนค่าน้ำมัน ค่าเครื่องสูบน้ำก็เป็นเรื่องจำเป็นเสียไม่ได้

๓) การสร้างคลองส่งน้ำใน หนองหิน และ ห้วยหินลาด โสภขี้ลิง

“คลองหนองหิน ” หนองหินอยู่ที่ใต้ของบ้านหนองตู ความยาวประมาณ ๑ กิโลเมตร เกิดขึ้นในสมัยเงินฝิ่นคึกฤทธิ์ โดยชาวบ้านมีความคิดว่าน่าจะมีความเป็นไปได้ ถ้าทำเป็นคลองโดยบั่นดินให้สูงขึ้นเป็นคันน้ำ เชื่อมกับลำชีเพื่อเป็นทางลำเลียงน้ำไปเข้านา จึงขบไปที่รัฐบาลและได้มาส่วนหนึ่งมาทำคลอง แต่คลองหนองหินก็เอื้อประโยชน์ให้ชาวบ้านส่วนน้อยในพื้นที่ใกล้กับลำน้ำชีที่สามารถสูบน้ำและดันน้ำขึ้นไปถึง เพราะพื้นที่บ้านหนองตูเป็นที่สูงและลาดต่ำลงมาสู่ลำน้ำชี แต่คลองหนองหินสร้างขึ้นเพื่อจะสูบน้ำจากชีซึ่งเป็นที่ต่ำกว่า ให้ขึ้นไปสู่ที่นาของชาวบ้านที่อยู่สูงกว่า และประกอบกับไม่มีเครื่องสูบน้ำตั้งอยู่ประจำ ที่ได้ใช้เพราะขอยืมจากกรมชลประทานมา เมื่อถึงเวลาทางกรมก็เก็บคืน

“ คลองห้วยหินลาด ” อยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน เป็นคลองเงินฝิ่นจากสมัยคึกฤทธิ์เช่นเดียวกับคลองหนองหินเป็นคลองดินลักษณะเดียวกัน ได้เอื้อประโยชน์ต่อชาวบ้านได้มากพอสมควรเพราะระดับน้ำสามารถสูบขึ้นมาและส่งไปได้ไกลกว่าคลองหนองหินที่มีปัญหาเรื่องระดับความสูงของพื้นที่

แต่ก็มีปัญหาเรื่องเครื่องสูบน้ำเช่นกันเพราะเป็นเครื่องที่ยืมมาจากชลประทานไม่ใช่เครื่องที่ตั้งอยู่ประจำ ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากคลองห้วยหินลาดอยู่ระยะหนึ่งก็มีโครงการจากรัฐมาบูรณะคลองส่งน้ำห้วยหินลาดเป็นคลองปูน สามารถใช้ได้อยู่ไม่นานคลองปูนก็พังลงและใช้การไม่ได้ รัฐไม่มีโครงการมาซ่อมแซม แรงชาวบ้านก็ซ่อมไม่ไหว

“ คลองโสภะขี้ลิง ” อยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้านเป็นคลองปูน ชื่อเดียวกันและขนานกับโสภะขี้ลิงเก่า แต่จุดประสงค์ในทิศทางการไหลของน้ำสวนทางกัน คือ โสภะขี้ลิงที่เคยใช้อยู่เดิมจะรับน้ำจากต้นน้ำไหลลงชี แต่คลองโสภะขี้ลิงสร้างเพื่อลำเลียงน้ำที่สูบจากชีขึ้นมาหาชาวบ้าน เหตุผลที่ทำการขุดคลองโสภะขี้ลิงขึ้นมาใหม่ แทนที่จะทำการบูรณะคลองห้วยหินลาดที่เคยทำในสมัยเงินฝิ่นคึกฤทธิ์ เพราะห้วยหินลาดจะอยู่ก่อนไปทางบ้านทำนางแนวใกล้ที่นาของชาวบ้านทำนางแนวมากกว่า อบต.จึงทำการพิจารณาโครงการสร้างคลองโสภะขี้ลิงให้อยู่ใกล้บ้านหนองตูมากขึ้น เพื่อเอื้อประโยชน์แก่ชาวบ้านหนองตูโดยทำเป็นคลองปูนซีเมนต์

แต่เนื่องจากการก่อสร้างที่ไม่ได้มาตรฐานหรือเหตุผลใดไม่แน่ชัด คลองปูนไม่สามารถใช้การได้เลย เมื่อสร้างเสร็จมีการทดลองสูบน้ำคลองปูนก็พัง โดยที่ชาวบ้านยังไม่ได้ใช้ประโยชน์เลยและไม่มีการมาซ่อมแซมแต่อย่างใด เป็นอันถึงกาลอวสานของคลองโสภะขี้ลิงทั้งที่ยังไม่เริ่มต้น โดยสิ้นงบประมาณไปประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ กว่าบาท

๕.๒.๑.๒ โครงการการจัดการน้ำในแม่น้ำชี “โครงการ โขง ชี มูล”

สภาพน้ำชีในช่วงที่ติดกับบ้านหนองตูในปัจจุบัน หน้าแล้งน้ำในแม่น้ำชีจะแห้งมีน้ำขังอยู่เล็กน้อยในบริเวณที่เป็นหลุมเป็นบ่อเล็กๆ ไม่เพียงพอแม้แต่การจะสูบขึ้นมาใช้เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะมีฝายยางแก่งสนามนามนางอยู่ทางทิศใต้ (ที่สูง) ห่างจากหมู่บ้านประมาณ ๑๐ กิโลเมตร มีเขื่อนชนบทอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน (ที่ต่ำ) ห่างจากหมู่บ้าน

ประมาณ ๕๐ กิโลเมตร ฝ่ายทั้งสองตัวนี้เป็นโครงการของรัฐที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบน้ำของน้ำชีในบริเวณนี้อย่างมาก และส่งผลกระทบต่อสิทธิการใช้น้ำของชาวบ้านอย่างสำคัญ

๑) โครงการฝายยางแก่งสนามนาง

การโครงการฝายยางแก่งสนามนางในปี ๒๕๔๑ ของกรมส่งเสริมพลังงาน ไม่เพียงแต่สร้างผลกระทบและละเมิดสิทธิในพื้นที่บึงละหานนาเท่านั้น ผลที่เกิดจากการกั้นลำน้ำชีทำให้ในฤดูแล้งน้ำชีขาดช่วงจากใต้ฝายยางจนถึงบริเวณบ้านหนองตู๋ ส่งผลกระทบให้กับพื้นที่บ้านหนองตู๋ เนื่องจากน้ำน้อยมากไม่ไหลและถ่ายเททำให้น้ำมีกลิ่นเหม็นจากซากสัตว์จำพวกหอยและสัตว์เล็กๆ ที่ตาย มีรสเค็มเนื่องจากเป็นพื้นที่สะสมของสารเคมี เพราะบริเวณริมฝั่งชีช่วงบ้านหนองตู๋ติดกับพื้นที่ปลูกอ้อย

การรับรู้ของชุมชน ระยะก่อนสร้างฝายยางแก่งสนามนาง โครงการโดยกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน รัฐเข้ามาประชาสัมพันธ์ให้ชาวบ้านได้รับทราบว่าจะมีการก่อสร้างฝายกักเก็บน้ำในพื้นที่ ดันน้ำเก็บเข้าบึงละหานนาซึ่งเป็นแก้มลิงของลำน้ำชี

เมื่อก่อนฝายนี้ชื่อฝายละหานนา จะมาตั้งฝายบริเวณบึงละหานนา เป็นโครงการของกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน เพื่อดันน้ำชีเข้าบึงละหานนาให้เกษตรกรได้มีน้ำเพียงพอต่อการเกษตรแต่ใกล้กันกับพื้นที่บ้านละหานนามีโรงงานน้ำตาลวังขนายตั้งอยู่ อยู่ในเขต บ.แจ้ง อ.แก่งสนามนาง ได้ย้ายฝายขึ้นมาสร้างที่บ้านแจ้ง โดยไม่ได้บอกกล่าวประชาชนในพื้นที่

ในปี ๒๕๔๑ ฝายที่ชื่อว่าฝายยางละหานนา ซึ่งตอนนั้นย้ายอย่างไม่มีเหตุผลมาสร้างที่ อ.แก่งสนามนางโดยไม่มีใครทักท้วงจึงเปลี่ยนชื่อเป็น ฝายยางแก่งสนามนาง เนื่องจากจุดประสงค์เดิมของฝายตัวนี้ จะสร้างขึ้นเพื่อกักน้ำชีบริเวณใกล้กับบึงละหานนาและทอดน้ำเข้าบึง พอย้ายไปแล้วจึงมีการจัดการทดแทนโดยทำท่อส่งน้ำจากหน้าฝาย เข้าบึงละหานนาแทนเส้นผ่าศูนย์กลาง

ประมาณ ๔๐ เซนติเมตร โดยทางเดินท่อผ่านพื้นที่บ้านแจ้งมายังบึงละหานนาฝั่งที่ติดกับบ้านแจ้ง ความยาวท่อประมาณ ๒ กิโลเมตร ตลอดสาย เมื่อสร้างเสร็จก็วางท่อมาลงบึงละหานนาตามที่ได้บอกชาวบ้านไว้

ตามแผนโครงการที่จะต้องสร้างฝายบริเวณบึงละหานนาเพื่อดันน้ำเข้าบึงให้ได้ปริมาณมากๆ ในทางกลับกันเมื่อย้ายตัวฝายไป บ.แจ้ง น้ำในลำน้ำชีบริเวณบึงละหานนาน้อยมากไม่พอสูบน้ำเข้าบึงซึ่งก็แห้งขอดอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน

เนื่องจากปีนั้นฝนแล้งมากน้ำจึงไม่พอใช้ ฝายยางแก่งสนามนางจึงสูบน้ำเข้าบึงเพื่อทดแทน แต่สูบน้ำอย่างไรน้ำก็ไม่เพียงพอสำหรับชาวบ้านที่จะใช้เพื่อการเกษตร ชาวบ้านเล่าว่าตอนนั้นสูบน้ำอยู่สองอาทิตย์น้ำก็ไม่ขังอยู่ในบึง เกิดผลเสียหายทางการเกษตร กับชาวบ้านผู้ที่อาศัยการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้า ไม่เพียงแต่การสูบน้ำมาตามท่อส่งน้ำที่ฝายแก่งสนามนางทำเพื่อทดแทนต่อการย้ายฝายจะไม่เพียงพอต่อความต้องการแล้ว ต่อมากรมส่งเสริม

พลังงานซึ่งเป็นผู้จัดการดูแลฝ่ายยังแจ้งว่าไม่สามารถสูบน้ำเข้าบึงได้อีกต่อไปเพราะค่าไฟฟ้าสูงมาก ประกอบกับน้ำหน้าฝายน้อยไม่เพียงพอต่อการทำการเกษตรของชาวบ้านแจ้ง

แต่ความเป็นจริงบ้านแจ้งไม่ได้ใช้ประโยชน์จากฝายเลย จากข้อมูลที่ได้ไปสำรวจด้วยการสอบถามชาวบ้านในบ้านแจ้ง ชาวบ้านไม่ได้สูบน้ำหน้าฝายขึ้นไปใช้เลย เพราะคลองไส้ไก่ที่ทำไว้ก็พังใช้ประโยชน์ไม่ได้เต็มที่ (ใช้ได้บางช่วง) ชาวบ้านตายแล้ว เจ้าหน้าที่วิจัยและนักวิจัยไทบ้านมีการลงสำรวจพื้นที่และเก็บภาพที่นาชาวบ้านและพื้นที่ปลูกอ้อยของโรงงานน้ำตาลมาเปรียบเทียบกัน

ภาพที่ ๑๐ แสดงพื้นที่ปลูกข้าวของชาวบ้านใกล้แม่น้ำชี

ภาพที่ ๑๑ แสดงพื้นที่ปลูกอ้อยของโรงงานน้ำตาล

การใช้ประโยชน์สูงสุดในพื้นที่คือ โรงงานน้ำตาลที่สูบน้ำขึ้นไปใช้ในการปลูกอ้อยและล้างเครื่อง ข้าวไร่ในฤดูน้ำหลากก็ปล่อยน้ำเสียลงน้ำชี ชาวบ้านเองก็ไม่มีข้อมูลใดเกี่ยวกับโรงงานน้ำตาลมากนัก แม้แต่เหตุผลที่ฝายขนาดใหญ่ย้ายไปจากบ้านละหานนาไปอยู่ที่บ้านแจ้งได้อย่างไรก็ไม่ทราบได้

๒) เชื้อชนบท จังหวัดขอนแก่น หรือ เชื้อหนองเต่า

เป็นเชื้อในโครงการโขง ชี มูล กันลำนํ้าชี บ้านหนองเต่าน้อย อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น อยู่ห่างจากบ้านหนองตูไปทางทิศใต้ตามลำนํ้าชี ประมาณ ๕๐ กิโลเมตร

ขนาดของโครงการ ระดับกักเก็บ (สันฝาย) ๑๖๒ ม.รทก. ปริมาณที่เก็บกัก ๑๖.๐ ล้าน ลบ.ม. ประตุเหล็กยกระดับชนิด จำนวน ๖ บานเชื่อมยาวประมาณ ๑๒๐. เมตร สูงประมาณ ๑๕ เมตร พื้นที่ชลประทาน พื้นที่เป้าหมายที่กำหนดไว้ตามโครงการฤดูแล้ง ๖,๒๒๐ ไร่ ฤดูฝน ๑๖,๓๗๐ ไร่ ในเขตพื้นที่อำเภอชนบท อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น งบประมาณจำนวน ๓๖๓.๑๔ ล้านบาท

กระบวนการก่อสร้างเขื่อน ประมาณปี ๒๕๓๙- ๒๕๔๐ เจ้าหน้าที่ได้มีการประชุมสภาตำบลที่อยู่บริเวณรอบ ๆ เขื่อนในขณะนั้นและมีการชี้แจงว่าจะสร้างฝายเพื่อแก้ไขปัญหาความแห้งแล้งให้กับชาวบ้าน ชาวบ้านสามารถทำนาได้ ๒ ครั้ง มีน้ำใช้ตลอดปี แก้ปัญหาฝนแล้ง หมู่บ้านแถบนี้เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ที่สูง และเผชิญกับปัญหาฝนแล้งซ้ำซากบ่อย ฉะนั้นเหตุผลที่จะสร้างฝายแล้วชาวบ้านได้ใช้น้ำชาวบ้านจึงมองว่าเป็นสิ่งที่ดีและสามารถแก้ไขปัญหาของตนเองได้

นอกจากประชุมในสภาตำบลแล้วก็มีการเรียกประชุมครอบครัวที่สูญเสียพื้นที่เพื่อการก่อสร้างตัวฝาย ซึ่งส่วนมากเป็นครอบครัวที่อยู่บ้านหนองเต่าน้อย ตำบลโนนพะยอม อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น ประมาณ ๑๑ ครอบครัว เจ้าหน้าที่ฝายมีการสัญญาจะหาที่ดินใหม่ให้ครอบครัวละ ๕ ไร่ และมีการจ่ายค่าชดเชยไร่ละ ๑๐,๐๐๐ บาท กรณีที่มีเอกสารสิทธิ์ สด.๑ ซึ่งจริง ๆ แล้วชาวบ้านมีที่ดินมากกว่านั้นแต่ก็ต้องยอมรับตามเอกสารที่มี ส่วนครอบครัวที่มีใบเสียภาษีไม่มีค่าชดเชยใด ๆ เลย เพราะพื้นที่หมู่บ้านอยู่ติดเขตป่าสงวนแห่งชาติ ที่มีการปักป้ายเป็นป่าสงวนหลังจากที่ชาวบ้านจะเข้ามาจับจองที่ดินทำกิน

เหตุผลที่ชี้แจงให้ครอบครัวเหล่านี้รับรู้ คือ การสร้างความเจริญมาให้ชุมชน มีการคมนาคมที่สะดวก ชาวบ้านในหมู่บ้านส่วนมากจึงเห็นดีด้วยกับโครงการ เพราะที่เสียที่ดินเป็นส่วนน้อยของหมู่บ้านเท่านั้น

การรับรู้ข้อมูลโครงการของชาวบ้าน การรับรู้ของชาวบ้านทั้งผู้นำที่ได้รับฟังการชี้แจงโดยตรง และการบอกเล่าปากต่อปากว่า จะมีการสร้างฝาย ชาวบ้านจะได้ประโยชน์ในการเกษตร แก้ไขปัญหาความแห้งแล้งให้กับชุมชน นำความเจริญมาให้ชุมชน มีการแจ้งระดับน้ำในการเก็บกักแต่ละระดับถึง

ปัจจุบันมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ประชาสัมพันธ์เพื่อแจ้งระดับน้ำ วัน เวลา การเก็บกักแก่ชาวบ้าน

ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นกับชุมชน เมื่อน้ำมากหมู่บ้านเหนือเขื่อนจะได้รับประโยชน์ในเรื่องการหาปลา เพราะน้ำจะเอ่อเข้าห้วย หนอง ที่เชื่อมกับลำน้ำชี ซึ่งเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาด้วย เมื่อน้ำลงก็สามารถหาปลาตามห้วย หนองนั้น ๆ ได้ ไม่ต้องลงชี เพราะน้ำชีลึก และหายากขึ้น ปลาที่หาได้ตามแหล่งน้ำอื่น ๆ ก็เป็นชนิดเดียวกันที่หาได้ตามลำชี

การเกษตรชาวบ้านเพิ่งมาเริ่มทำเมื่อมีการสร้างเขื่อน เพราะมีความมั่นใจมากขึ้นว่าเมื่อทำแล้วมีน้ำใช้ตลอดปี แต่ก็มีบางหมู่บ้านที่ทำนาปรัง อีกทั้งเป็นการทำนาที่ชาวบ้านไม่นิยมทำ หมู่บ้านแถบนี้จะมีบริเวณปาริมน้ำ และ พื้นที่โคกที่เป็นเลี้ยงวัวได้ดีมาก ฉะนั้น การเลี้ยงวัว จึงเป็นอาชีพที่นิยมมากกว่าการทำนาปรัง เช่น ที่บ้านสงแดง ตำบลเมืองโคก กิ่งอำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น และ อีกอาชีพเสริมการทำนาอีกอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านนิยมทำ คือ การเย็บที่นอน ทำตุ้มเสื้อผ้าขาย ซึ่งสามารถสร้างรายได้แก่ครอบครัวประมาณ ๔๐,๐๐๐ - ๕๐,๐๐๐ บาทต่อปี สำหรับครอบครัวที่รับสินค้าจากหมู่บ้านเร่ขาย หรือส่งต่อพ่อค้าอีกทีหนึ่ง ฉะนั้นการทำนาปรังจึงมีน้อย เมื่อเทียบกับการทำที่นอนและตุ้มเสื้อผ้า

ผลกระทบที่เกิดขึ้นและวิธีการแก้ไขปัญหา คือ

(๑) ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่าทามริมชีเหนือเขื่อน ซึ่งถูกน้ำท่วมเป็นพื้นที่ยาวติดริมชี ประมาณ ๑๐,๐๐๐ ไร่ แต่เดิมเป็นพื้นที่ปลูกปอ ปลูกผัก ปลูกข้าว ปัจจุบันชาวบ้านไม่ได้ใช้ประโยชน์ เป็นพื้นที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใด ๆ เมื่อสูญเสียพื้นที่เหล่านี้จึงไม่มีการคัดค้านใด ๆ แต่มีปรากฏการณ์การซื้อขายพื้นที่ริมชีที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใด ๆ เป็นการซื้อขายระหว่างชาวบ้านเพื่อใช้ประโยชน์ เช่น การทำนา หรือ ปลูกพืชผักสวนครัวอย่างอื่น เพราะเป็นพื้นที่ที่ดินดี ทำการเกษตรจึงได้ผลผลิตดี ราคาที่ซื้อขายก็เป็นราคาไม่แพง เช่น ที่บ้านหลิง ขายที่ดิน ๑๐ ไร่ในราคา ๒๗,๐๐๐ บาท และครอบครัวที่เข้ามาซื้อก็เป็นครอบครัวที่ไม่ทำกินมาก่อน

ริมชีทางทิศใต้จะเป็นพื้นที่สูง เมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่อีกฝั่ง ฉะนั้นเมื่อเกิดน้ำท่วมพื้นที่ทิศเหนือจึงได้รับความเสียหายมากที่สุด ที่ชาวบ้านเรียกกันจนติดปาก เช่น หนองหวาย หนองบักนุด เป็นต้นที่เป็นพื้นที่ทามริมชี ที่ยังไม่มีออกเอกสารสิทธิ์ใด ๆ วิธีการแก้ปัญหาของชาวบ้าน คือ การปล่อยพื้นที่เป็นพื้นที่ว่างเปล่า และบางครอบครัวก็ทำนาปรังบริเวณใกล้ ๆ กับริมหนองเหล่านั้น

(๒) ผลกระทบต่อครอบครัวที่สูญเสียที่ดินให้กับการสร้างฝายจำนวน ๑๑ ครอบครัว ครอบครัวที่มีที่น้อย และสูญเสียที่ดินเป็นส่วนมากก็จะเปลี่ยนอาชีพมีการไปรับจ้าง หรือบางครอบครัวต้องเช่าที่นาคนอื่นทำมาตลอด บางครอบครัวที่มีที่นาส่วนอื่น บางก็เช่าพื้นที่เพิ่มเพื่อเพิ่มผลผลิต ครอบครัวที่มีน้อย เช่น นางแป เวียงแก้ว เหลือพื้นที่เพียง ๑ ไร่ จำนวนสมาชิกในครอบครัว ๘ คน ต้องเช่านาเพิ่มอีก ๑๐ ไร่ และรับจ้างในฤดูกาลผลิตหรือนอกชุมชน เป็นต้น

(๓) การหาปลาในลำน้ำชีปัจจุบันชาวบ้านไม่นิยมเพราะน้ำลึก หาลำบาก ชาวบ้านแก้ไขโดยหาปลาตามห้วยต่าง ๆ ซึ่งส่วนมากชาวบ้านที่อยู่ทิศเหนือของลำชีจะสามารถหาปลาได้จาก หนอง ห้วยต่าง ๆ แต่หมู่บ้านอีกฝั่งที่เป็นที่สูงจะมีการเลี้ยงปลาในที่นาแทน

เนื่องจากเป็นเขื่อนขนาดใหญ่ กักน้ำไว้หน้าเขื่อนได้ปริมาณ เยอะน้ำหน้าเขื่อนจึงลึกมาก แต่ช่วงหางเขื่อนคือแถวบ้านหนองคูน้ำจะตื้น ชาวประมงจาก หลายๆพื้นที่ก็เข้ามารุมหาปลาที่บริเวณน้ำน้อย ปลาตกลง หาปลายากขึ้น เป็นการละเมิดสิทธิ เรื่องการทำมาหากินทั้งกับคนที่อยู่ในพื้นที่น้ำลึก เพราะ หาปลายากขึ้น คนริมฝั่งที่อาชีพหาปลา ลำบากมากขึ้น ต้องเปลี่ยนเครื่องมือหาปลา เปลี่ยนพื้นที่หา ห้ามชาวบ้านทำก่า ทำเฮอะ (คือ การใช้ไม้ หรือกิ่งไม้ไปกองไว้ในน้ำในช่วงที่น้ำลึกมาก เพื่อล่อให้ปลาเข้ามาอยู่ แล้วใช้ตาข่าย ล้อมจับ)

ซึ่งในช่วงแรกๆมีการล่องเรือตรวจห้ามการทำเฮอะของ ชาวบ้านโดยให้เหตุผลว่าเศษไม้และกิ่งไม้จะไหลไปติดหน้าฝายในฤดูน้ำมา นอกจากนั้นการกัก เก็บน้ำของฝายหนองเต่ายังทำให้ระบบน้ำเปลี่ยนแปลงไป เพราะการกักน้ำไว้จะทำให้น้ำไม่ไหล การทำน้ำนิ่งส่งผลในเรื่องของการสะสมของตะกอนดินยิ่งในช่วงที่น้ำน้อยอย่างบ้านหนองคูจะ สังเกตได้ น้ำจะขุ่นง่าย ปลาตายง่ายและไม่มันเหมือนเดิมเพราะระบบน้ำเปลี่ยนไปทำให้วงจร ของปลาเปลี่ยนไปด้วย

(๔) จ่ายค่าน้ำสูงชาวบ้านต้องจ่ายค่าซื้อน้ำ คิดเป็นค่าน้ำไร่ละ ประมาณ ๕๗ บาท (กรณีที่สูบเอง) ผลผลิตต่อไร่ ประมาณ ๓๕ ถึง ชาวบ้านจึงไม่นิยมทำนาปรัง แต่การนำน้ำมาใช้ในฤดูทำนาปีก็มีในลักษณะการนำมาตกกล้า และเมื่อฝนทิ้งช่วง ซึ่งลักษณะ การนำน้ำใช้ คือ การสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าที่สร้างมา ก่อนประมาณปี ๒๕๓๐

การมีส่วนร่วมของประชาชน การมีส่วนร่วมในการรับรู้ข้อมูล ข่าวสารในระยะเริ่มต้นจะมีเฉพาะกลุ่ม เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือครอบครัวที่สูญเสียที่ดิน ที่มี โอกาสรับรู้ข้อมูล และเป็นแรงงานในการก่อสร้างในระยะแรกที่ได้ค่าแรงงานวันละ ๖๐ - ๖๕ บาท ส่วนชาวบ้านโดยทั่วไปก็จะรับรู้ในลักษณะเป็นการประชาสัมพันธ์ของผู้นำชุมชน และการ บอกกล่าวต่อ ๆ กันไป และปัจจุบันชาวบ้านมีส่วนร่วมในการแสดงความต้องการ หรือ บอกให้ ฝายเก็บกักน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ได้ตามความต้องการได้

๕.๒.๒ โครงการแก่งราษฎร

กรณีโครงการแก่งราษฎร อันเป็นโครงการความร่วมมือของ ๕ องค์กร ทั้ง ภาครัฐและเอกชนดำเนินการในเขตรอยต่อ ๓ จังหวัด ได้แก่ ขอนแก่น นครราชสีมา และชัยภูมิ ครอบคลุมพื้นที่ ๔๐,๐๐๐ ไร่

โครงการแก่งราษฎรเกิดขึ้นจากความร่วมมือของกลุ่มวังขนาย ซึ่งเป็น ภาคเอกชนที่ดำเนินธุรกิจด้านอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลร่วมกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยบูรพา กองทัพภาคที่ ๒ และธนาคารเพื่อการเกษตรและ สหกรณ์การเกษตร (ธกส.) มีนายอารีย์ ชื่นพุง ประธานกรรมการกลุ่มวังขนาย เป็นประธาน

กรรมการบริหารโครงการ โดยมีการเซ็นสัญญาความร่วมมือเมื่อเดือนกันยายน ๒๕๔๔ และเมื่อวันที่ ๑๗ กันยายน ๒๕๔๔ นายชูชีพ หาญสวัสดิ์ รว.เกษตรและสหกรณ์ได้นำคณะส่วนราชการร่วมประชุมรับฟังการบรรยายสรุปเพื่อสนับสนุนโครงการดังกล่าวที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น

การดำเนินการตามโครงการแก้นาขุมนี้ จะมีประชาชนในพื้นที่และทหารที่ปลดประจำการมาร่วมโครงการในแผน ๕ ปี จำนวนประมาณ ๑,๒๐๐ ครอบครัว ในพื้นที่ทั้งหมด ๔๐,๐๐๐ ไร่ โดยเกษตรกรแต่ละครอบครัวจะเช่าที่ดินของโครงการ ๒๒ ไร่ ซึ่งกิจกรรมหลักจะทำการปลูกอ้อย ๒๐ ไร่ ส่วนที่เหลือจะเป็นที่อยู่อาศัยและแปลงเกษตรแบบเบ็ดเสร็จ อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่ดังกล่าวยังจะมีโครงการย่อยในการพัฒนาด้านเทคโนโลยีการเกษตรและอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องกันอีก จำนวน ๑๒ โครงการ (ฐานเศรษฐกิจ ฉบับประจำวันที่ ๓ เมษายน ๒๕๔๕: ๓๑) และจากรายงาน หนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวัน พบว่า การจัดการด้านการเกษตรจะนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงตามพระราชดำริมาใช้ เกษตรกรจะมีที่ทำกินพร้อมที่อยู่อาศัยรายละ ๒๒ ไร่ แยกเป็นปลูกอ้อย ๒๐ ไร่ อีก ๒ ไร่ทำเกษตรผสมผสาน ปลูกผัก เลี้ยงปลา ซึ่งประชาชนที่ร่วมโครงการจะมีความมั่นคงทางรายได้ เบื้องต้นที่กำหนดไว้จะมีรายได้จาก ๓ ส่วน คือ รายได้ประจำวันจากการปลูกผักปลอดสารพิษจำหน่าย รายได้รายเดือนจากการเลี้ยงปลาในแปลงเกษตร และรายได้รายปีจากการขายผลผลิตอ้อยให้กับกลุ่มวังขนาย (โรงงานน้ำตาลตั้งอยู่ที่ ตำบลแก้งสนามนาง ติดถนนบัวใหญ่-ชัยภูมิ แม่น้ำชีอยู่ทางทิศตะวันตก ห่างจากโรงงานน้ำตาลประมาณ ๒ กม.) (หนังสือพิมพ์ ผู้จัดการรายวัน ฉบับประจำวันที่ ๑ เมษายน ๒๕๔๕: ๑๓)

จากรายงานของ (เครือข่ายน้ำชี: ๒๕๔๙) พบว่า โครงการได้กว้านซื้อที่ดินจากชาวบ้านในราคาไร่ละ ๑๐,๐๐๐-๒๐,๐๐๐ กว่าบาท มีชาวบ้านขายที่ดินให้กับโรงงานแล้วประมาณ ๖,๐๐๐-๘,๐๐๐ ไร่ เพื่อจัดเป็นอุตสาหกรรมการเกษตรครบวงจร ที่ดินส่วนใหญ่จะอยู่ริมแม่น้ำชี เกิดผลกระทบต่อชาวบ้านที่อยู่ใต้โครงการ คือ ชาวบ้านขาดแคลนน้ำเพื่อใช้ในการอุปโภคบริโภค การเลี้ยงสัตว์ รวมถึงการเกษตรเพื่อยังชีพ ซึ่งอนาคตปัญหาอาจมีความรุนแรงมากขึ้น และรายงานของ ฐานเศรษฐกิจ พบอีกว่า การดำเนินการในโครงการแก้นาขุมนี้ โครงการขนาดใหญ่ที่เกิดจากความร่วมมือของรัฐบาลและภาคเอกชน มีมูลค่านับพันล้านบาท กำลังก่อปัญหาให้กับชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ในเป้าหมายโครงการเนื่องจากการกว้านซื้อยึดครองที่ดินที่ริมแม่น้ำชีทั้งสองฟากฝั่งจำนวนนับหมื่นไร่ และมีการเกรดไถ ตัดต้นไม้ จนกลายเป็นที่ราบโล่ง เพื่อเตรียมดินสำหรับการปลูกอ้อยส่งโรงงานน้ำตาล

และปัญหาที่ตามมาคือ การก่อสร้างฝายกั้นลำน้ำชี และทำการส่งน้ำจากลำน้ำชีเข้าสู่โครงการแก้นาขุมนี้จนชาวบ้านหลายหมู่บ้านในเขตรอยต่อ ๓ จังหวัดดังกล่าว เกิดความเดือดร้อนเนื่องจากขาดแคลนน้ำใช้ ยิ่งปัจจุบันได้เกิดปัญหากภัยแล้ง สภาพลำน้ำชีที่ปริมาณน้ำน้อยลง และยังถูกกักน้ำเพื่อนำไปใช้ในโครงการขนาดใหญ่อีก ทำให้ไม่เหลือน้ำให้แก่ชาวบ้าน

ขณะนี้ได้เริ่มมีการรวมตัวเพื่อร้องเรียนและต่อต้านโครงการดังกล่าวขึ้นแล้ว (ฐานเศรษฐกิจ ฉบับประจำวันที่ ๓ เมษายน ๒๕๔๕: ๓๑)

ผลกระทบต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อม

(๑) การกว้านซื้อและครอบครองสิทธิในที่ดินทำกินรอบ ๆ หนอง บึง กุดต่างๆ ที่ชุมชนเคยใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งจะทำให้การเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนเป็นไปได้ยากยิ่งขึ้น

ในปี พ.ศ.๒๕๓๘ โรงงานน้ำตาลได้กว้านซื้อที่ดินริมฝั่งซีเพื่อปลูกอ้อย พื้นที่ริมฝั่งซีที่เป็นของโรงงานน้ำตาลไปแล้วก็จะปักป้ายห้ามชาวบ้านเข้าไปหาหน่อไม้ทั้งที่หน่อไม้และกอไผ่นั้นอยู่ติดกับริมฝั่งซีไม่เกิน ๑๐ เมตร ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะ (ชาวบ้านเห็นป้ายก็ไม่กล้าเข้าไป)

ชาวบ้านบางคนที่ไม่ยอมขายที่ดินให้ กว่าจะรู้ตัวพื้นที่ของตนก็จะอยู่กลางป่าอ้อยซึ่งโดนโรงงานซื้อล้อมรอบไว้หมดแล้ว ก็จำเป็นต้องขายเพราะโดนบีบ และพื้นที่หนึ่งที่ได้รับจัดจากตัวอย่างลักษณะนี้ คือ หนองหลวง ซึ่งเป็นหนองสาธารณะแต่อยู่กลางป่าอ้อยพื้นที่ของโรงงานน้ำตาล ตอนนั้นก็เท่ากับว่าเป็นหนองน้ำของโรงงานน้ำตาลเพราะชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เลย

(๒) ดินไม่ริมฝั่งซีบริเวณที่ปลูกอ้อยก็จะถูกไถทำลายเพื่อทำพื้นที่ปลูกอ้อย ฝั่งซีพังทลายลงเนื่องจากการปล่อยน้ำของฝ่ายแก่งสนามนาง ไม่สัมพันธ์กับระบบธรรมชาติ

(๓) การพัฒนาพื้นที่ปลูกอ้อยในพื้นที่ปริมาณมากมาย ในพื้นที่ต้นน้ำ ทำให้โรงงานต้องตัดต้นไม้ ในพื้นที่ออกทั้งหมด เพื่อให้ง่ายต่อการผลิตและเก็บเกี่ยว ซึ่งจะมีผลต่อการแห้งแล้งเป็นวงกว้างในอนาคต

(๔) การปลูกอ้อยจำนวนมากต้องใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช จะทำให้เกิดสารตกค้าง ในพื้นที่ต้นน้ำซี ซึ่งมีผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้แน่นอน

(๕) การย้ายเขื่อนจากเขื่อนละหานนา ขึ้นมาเป็นเขื่อนแก่งสนามนาง ทำให้น้ำขาดช่วงในฤดูแล้ง ระยะทางประมาณ ๑๐ กม. ทำให้เกษตรกรต้องแย่งชิงทรัพยากรน้ำกับโรงงาน

๕.๒.๓. ลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชน มี ๕ ลักษณะคือ

๕.๒.๓.๑ การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม “ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” เป็นระบบสิทธิที่มีความซับซ้อนอันเกิดจากการเรียนรู้ ดัดแปลง สร้างสรรค์มาเป็นเวลายาวนาน จนกลายเป็นกฎจารีต ประเพณี เป็นระบบสิทธิที่คำนึงถึงการกระจายประโยชน์ การอยู่รอดร่วมกันของทุกคนในชุมชน การใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรมุ่งตามเป็นเวลานาน เกิดระบบความรู้ ความเชื่อ

แบบแผนของชุมชนในการควบคุมมิให้ใช้ประโยชน์อย่างล้าสมัย และระบบสิทธิ์นี้ดำรงอยู่หรือปรับเปลี่ยนไปตามเจตนารมณ์ร่วมของชุมชนที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน

โครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กในชุมชน หรือโครงการโขง ชี มูล โครงการแก่นราษฎรภูมิ ไม่คำนึงความเหมาะสมหรือสอดคล้องกับพื้นที่ที่จะเกิดการละเมิดต่อชุมชนได้ เช่น โครงการขุดลอกหนองในลักษณะทำคันดินล้อมรอบบึงสะพานนา เข้ามาเมื่อปี ๒๕๔๑ เป็นโครงการของกรมชลประทาน การสร้างคันดินล้อม สร้างผลกระทบให้กับชาวบ้าน โนนทองหลางมาก ซึ่งปกติน้ำที่ไหลมาจากต้นน้ำป่าภูถ้ำ ภูกระแตจะไหลผ่านบ้านโนนทองหลางผ่านที่นาชาวบ้านลงสู่บึงสะพานนา แต่เมื่อถูกคันคูปิดกั้นทำให้น้ำเอ่อท่วมบ้านโนนทองหลาง ท่วมที่นาชาวบ้าน ๔,๐๐๐ ไร่

นอกจากนี้ยังเกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์ สัตว์น้ำหายไป ชาวประมงจากหลายพื้นที่ก็เข้ามารุมหาปลาที่บริเวณน้ำน้อย ปลาลดลง หาปลายากขึ้น เป็นการละเมิดสิทธิเรื่องการทำมาหากินทั้งกับคนที่อยู่ในพื้นที่น้ำลึก เพราะ หาปลายากขึ้น คนริมฝั่งที่อาชีพหาปลาลำบากมากขึ้น ต้องเปลี่ยนเครื่องมือหาปลา เปลี่ยนพื้นที่หา การออกกฎหมายห้ามชาวบ้านทำก่า ทำเฮอะ (คือการใช้ไม้ หรือกิ่งไม้ไปกองไว้ในน้ำในช่วงที่ไม่ลึกมาก เพื่อล่อให้ปลาเข้ามาอยู่ แล้วใช้ตาข่ายล้อมจับ)

จากการสร้างโรงงานน้ำตาลการกว้านซื้อที่ดินด้วยการบีบบังคับ จนชาวบ้านต้องขายที่ดินและเปลี่ยนอาชีพใหม่ หรือไม่สามารถทำกินในที่เดิมได้ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์จากการทำลายป่าเพื่อปลูกอ้อย เป็นต้น

๕.๒.๓.๒. การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี

เขื่อนหนองเต่า หนึ่งในโครงการโขง ชี มูล ได้ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่าทามริมชีเหนือเขื่อน ซึ่งถูกน้ำท่วม เป็นพื้นที่ยาวติดริมชี ประมาณ ๑๐,๐๐๐ ไร่ แต่เดิมเป็นพื้นที่ปลูกปอ ปลูกผัก ปลูกข้าว ปัจจุบันชาวบ้านไม่ได้ใช้ประโยชน์ เป็นพื้นที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ เมื่อสูญเสียพื้นที่เหล่านี้จึงไม่มีการคัดค้านใด ๆ แต่มีปรากฏการณ์การซื้อขายพื้นที่ริมชีระหว่างชาวบ้านเพื่อใช้ประโยชน์ เพราะเป็นพื้นที่ที่ดีดินดี ทำการเกษตรจึงได้ผลผลิตดี ราคาที่ซื้อขายก็เป็นราคาไม่แพง ครอบครัวที่สูญเสียที่ดินให้กับการสร้างฝาย เป็นส่วนมากก็จะเปลี่ยนอาชีพมีการไปรับจ้าง หรือบางครอบครัวต้องเช่าที่นาคนอื่นทำมาตลอด หรือการถูกบีบบังคับให้ขายที่ทำกินซึ่งชาวบ้านบางคนที่ไม่ยอมขายที่ดินให้ แต่เมื่อที่ดินของตนเองอยู่กลางป่าอ้อยก็จำเป็นต้องขายเพราะโดนบีบบังคับ

๕.๒.๓.๓. การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ตามแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของชุมชนและในจารีต ประเพณีของชุมชนอีสานทั่วไป จะต้องมีการใช้พื้นที่หรือทรัพย์สินส่วนรวมเพื่อการใช้ประโยชน์ร่วมกัน เป็น “สิทธิร่วม” หรือ “สิทธิชุมชน” เช่น พื้นที่ป่า ป่าช้า แหล่งน้ำชุมชน ทำเลเลี้ยงสัตว์ ที่พักสัตว์ในฤดูน้ำท่วม วัด ศาลากลางบ้าน โรงเรียน หรือต่อมามีถนน บ่อน้ำ ฝายข้าว เตินท์ โต๊ะ ฯลฯ ซึ่งเป็นของส่วนร่วม เหล่านี้สะท้อน

ให้เห็นการยึดถือร่วมในคุณค่าของการอยู่รอดความมั่นคงร่วมกัน การแบ่งปัน คุณธรรมทางศาสนาและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์

เมื่อโครงการแก่นราชภูมิเข้ามาดำเนินการตั้งโรงงานน้ำตาลขึ้น มีการกว้านซื้อและครอบครองสิทธิ์ในที่ดินทำกินรอบๆหนอง บึง กุดต่างๆที่ชุมชนเคยใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งทำให้การเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนเป็นไปได้ยากยิ่งขึ้น เช่น การซื้อที่ดินริมฝั่งซีเพื่อปลูก โรงงานน้ำตาลจะปักป้ายห้ามชาวบ้านเข้าไปหาหน่อไม้ทั้งที่หน่อไม้และกอไผ่นั้นอยู่ติดกับริมฝั่งซีไม่เกิน ๑๐ เมตร ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะ (ชาวบ้านเห็นป้ายก็ไม่กล้าเข้าไป) หรือกรณีหนองหลวง ซึ่งเป็นหนองสาธารณะแต่อยู่กลางป่าอ้อยพื้นที่ของโรงงานน้ำตาล ตอนนั้นก็เท่ากับว่าเป็นหนองน้ำของโรงงานน้ำตาลเพราะชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เลย หรือการพังทลายของฝั่งซีเนื่องจากการปล่อยน้ำของฝ่ายแก่งสนามนาง ไม่สัมพันธ์กับระบบธรรมชาติ

หรือการละเมิดของกรมป่าไม้ ปี ๒๕๓๕ คณะรัฐมนตรีได้มีมติประกาศให้ป่าภูระงำเป็นป่าสงวนเสื่อมโทรม และรัฐบาลได้จัดให้ป่าภูระงำเป็นสวนป่าเศรษฐกิจ และนำไม้ยูคาลิปตัสมาปลูกในพื้นที่ป่าภูระงำตอนล่างเนื้อที่ ๙,๑๒๕ ไร่ บางพื้นที่รัฐได้ทำลายป่าที่มีอยู่เดิมเพื่อปลูกยูคาลิปตัสจนไม่เหลือสภาพป่าอีกต่อไป ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวชุมชนได้ดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยป่าผืนนี้โดยใช้ประโยชน์จากป่าแถบนี้มาโดยตลอด ทั้งด้านการเลี้ยงสัตว์ แหล่งอาหารสมุนไพร จึงได้รวมตัวกันขึ้นเพื่อปกป้องป่าและผลักดันการปลูกยูคาลิปตัสออกไปจากพื้นที่ โดยขอกันพื้นที่ป่าภูถ้ำ ภูกระแต เนื้อที่ประมาณ ๕,๐๐๐ ไร่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของป่าสงวนภูระงำไว้ไม่ให้ปลูกไม้ยูคาลิปตัสและทำลายป่าธรรมชาติเดิม

๕.๒.๓.๔. การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน การดำรงอยู่ของชุมชนอย่างสงบสุขด้วยความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างชุมชน หรือความหาอยู่หากินด้วยวิถีที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ต้องเปลี่ยนไป ความขัดแย้ง ความขัดสนเกิดขึ้นหลังการพัฒนาแหล่งน้ำในชุมชน หรือการมาตั้งโรงงานน้ำตาลใกล้ชุมชน เช่น การสร้างคันดินรอบบึงละหานนอกจากผลกระทบจะถูกละเมิดเรื่องหาอยู่หากินแล้ว ยังทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างหมู่บ้าน คือบ้านละหานนาและบ้านโนนทองหลาง เพราะบ้านหนึ่งน้ำท่วมอีกบ้านได้น้ำ หรือการย้ายเขื่อนจากเขื่อนละหานนา ขึ้นมาเป็นเขื่อนแก่งสนามนาง ทำให้น้ำขาดช่วงในฤดูแล้ง ระยะทางประมาณ ๑๐ กม. ทำให้เกษตรกรต้องแย่งชิงทรัพยากรน้ำกับโรงงาน ความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ถือเป็นการละเมิดสิทธิในความสงบสุขของชุมชน

๕.๒.๓.๕. การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมและสิทธิการชุมนุมอย่างสงบ หลักในการพิจารณาประเด็นนี้ใช้หลักการตามข้อบัญญัติรัฐธรรมนูญ (๒๕๔๐) มาตรา ๔๖, ๕๖, ๕๘, ๕๙ และมาตรา ๗๖ ซึ่งมีสาระเกี่ยวแก่สิทธิการมีส่วนร่วมของ

ประชาชนในการตัดสินใจกำหนดนโยบาย โครงการพัฒนา และการทราบข้อมูลข่าวสารจากทางราชการ

โครงการ โฆง ซี มูล เมื่อเข้าสู่รัฐเข้ามาประชาสัมพันธุ์ให้ชาวบ้านได้รับทราบว่าจากผู้คนที่ได้รับฟังการชี้แจงโดยตรง และการบอกเล่าปากต่อปากว่า จะมีการสร้างฝาย ชาวบ้านจะได้ประโยชน์ในการเกษตร แก้ไขปัญหาความแห้งแล้งให้กับชุมชน นำความเจริญมาให้ชุมชน มีการแจ้งระดับน้ำในการเก็บกักแต่ละระดับตลิ่ง หรือแม้แต่ การย้ายเขื่อนจากที่ตั้งเดิมมาที่ตั้งใหม่ ก็ทำโดยไม่ได้บอกกล่าวประชาชนในพื้นที่ ซึ่งนับว่าเป็นการบิดบังข้อมูลข่าวสาร

เมื่อก่อนฝายนี้ชื่อฝายละหานนา จะมาตั้งฝายบริเวณบึงละหานนา เป็นโครงการของกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน เพื่อดันน้ำเข้าบึงละหานนาให้เกษตรกรได้มีน้ำเพียงพอต่อการเกษตรแต่ใกล้กันกับพื้นที่บ้านละหานนามีโรงงานน้ำตาลวังขนายตั้งอยู่ อยู่ในเขต บ.แจ้ง อ.แก้งสนามนาง ได้ย้ายฝายขึ้นมาสร้างที่บ้านแจ้ง หรือแม้แต่การใช้น้ำจากเขื่อนโรงงานน้ำตาลเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น แต่กลับมีการแจ้งชาวบ้านว่าชาวบ้าน บ้านแจ้ง นำน้ำไปใช้จึงทำให้น้ำแห้งขอด ซึ่งความเป็นจริงบ้านแจ้งไม่ได้ใช้ประโยชน์จากเขื่อนเลย จากข้อมูลที่ได้ไปสำรวจด้วยการสอบถามชาวบ้านในบ้านแจ้ง ชาวบ้านไม่ได้สูบน้ำหน้าฝายขึ้นไปใช้เลย เพราะคลองไส้ไก่ที่ทำไว้ก็พังใช้ประโยชน์ไม่ได้เต็มที่ (ใช้ได้บางช่วง) ชาวบ้านตายแล้ว

ในที่นี้อาจสรุปได้ว่าการปกปิดข่าวสารข้อมูลของโครงการโฆง ซี มูล นั้น เกิดแต่ความไร้ธรรมาภิบาลในหน่วยงานเองเป็นสำคัญ และการดำเนินการในลักษณะเช่นนี้ จึงเป็นการละเมิดสิทธิการรับรู้ข้อมูลข่าวสารของชุมชนโดยตรง

ส่วนด้านการมีส่วนร่วมนั้นสิ่งที่โครงการทำก็คือ การปรึกษาหารือกับสภาตำบล ก่อนสร้างดังได้กล่าวไปแล้ว นอกจากนั้นไม่ได้มีกระบวนการใดๆ ที่จะเปิดรับฟังความคิดเห็นหรือการสอบถามข้อมูล ข้อเสนอจากชุมชนเลย

๕.๒.๔ ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากโครงการพัฒนาในชุมชน

แม้ว่าโครงการสร้างเขื่อน เขื่อนหนองเต่า เขื่อนแก้งสนามนาง การขุดลอกบึงละหานนา โครงการแก่งราชมณี ก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนและการละเมิดสิทธิชุมชน ชุมชนรับรู้และตระหนัก ในช่วงแรกชาวบ้านเกิดความรู้ไม่พอใจต่อผลกระทบที่เกิดขึ้นจากโครงการดังกล่าวและได้มีการพูดคุยกัน

หลังผ่านกระบวนการเรียนรู้ส่งเสริมสิทธิชุมชน ชาวบ้านเริ่มจับกลุ่มพูดคุย แลกเปลี่ยนความรู้สึกัน หรือกรณีบึงละหานนาก่อให้ความไม่พอใจระหว่างบ้านโนนทองหลางกับบ้านละหานนา ก็เป็นเพียงความรู้สึกเท่านั้น ไม่มีการเคลื่อนไหวแสดงความไม่พอใจต่อกัน หรือต่อโครงการดังกล่าว

สิ่งที่ชุมชนขับเคลื่อนคือการแก้ปัญหาของตนเอง เช่น การพยายามสร้างค้นหาทางเลือกใหม่เช่นการคิดเรื่องเกษตรอินทรีย์ การคิดแก้ปัญหาหน้าขาดแคลน ด้วยการสร้างฝายหินทิ้ง เป็นต้น

จะเห็นว่าชุมชนได้แก้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนด้วยมิติทางคุณธรรม และการคิดพึ่งตนเอง แต่มิติทางการเมือง ชาวบ้านไม่ได้ดำเนินการแต่อย่างไร

๕.๓ ชุมชนหนองดู่ กับ การสร้างฝายหินทิ้ง

ลำน้ำชีจึงเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญในฤดูแล้งของชุมชนที่อยู่ใกล้เคียง ไม่ว่าจะเป็นการนำมาใช้ในครัวเรือน แหล่งน้ำเพื่อการหาอยู่หากิน น้ำเพื่อสัตว์เลี้ยง การเกษตรในฤดูแล้ง เป็นต้น แต่หลังจากที่มีฝายยางที่อำเภอแก่งสนามนาง จังหวัดนครราชสีมา และฝายชนบท อ.ชนบท จ.ขอนแก่น ทำให้พื้นที่ตำบลละหานนา อำเภอเวียงน้อยเกิดปัญหาการขาดแคลนน้ำในลำน้ำชี เพราะอยู่บริเวณข้างล่างของฝายยาง ยาวประมาณ ๑๐ กิโลเมตร

ชุมชนในพื้นที่ (บ้านหนองดู่) จึงร่วมกันค้นหาทางเลือกเพื่อการจัดการน้ำให้สามารถใช้ประโยชน์จากน้ำชีได้ในฤดูแล้ง จึงได้เลือก **ฝายหินทิ้งลำน้ำชี**

๕.๓.๑ ฝายหินทิ้งคืออะไร

ฝายหรือ Check Dam คือ สิ่งก่อสร้างขวาง หรือกั้นทางน้ำ ซึ่งปกติมักจะกั้นลำห้วยลำธารขนาดเล็กในบริเวณที่เป็นต้นน้ำ หรือพื้นที่ที่มีความลาดชันสูงให้สามารถกักตะกอนอยู่ได้ และหากช่วงที่น้ำไหลแรงก็สามารถชะลอการไหลของน้ำให้ช้าลง และกักเก็บตะกอนไม่ให้ไหลลงไปทับถมลำน้ำตอนล่าง ซึ่งเป็นวิธีการอนุรักษ์ดินและน้ำได้ดีมากวิธีการหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระราชดำรัส ถึงรูปแบบและลักษณะ Check Dam นั้น ว่า “ให้พิจารณาดำเนินการสร้างฝายราคาประหยัด โดยใช้วัสดุราคาถูกและหาง่ายในท้องถิ่น เช่น แบบหินทิ้งคลุมด้วยตาข่ายปิดกั้นร่องน้ำกับลำธารขนาดเล็กเป็นระยะ ๆ เพื่อใช้เก็บกักน้ำและตะกอนดินไว้บางส่วน โดยน้ำที่กักเก็บไว้จะซึมเข้าไปในดิน ทำให้ความชุ่มชื้นแผ่ขยายออกไปทั้งสองข้างต่อไปจะสามารถปลูกพันธุ์ไม้ป้องกันไฟ พันธุ์ไม้โตเร็วและพันธุ์ไม้ไม่ทิ้งใบเพื่อฟื้นฟูพื้นที่ต้นน้ำลำธารให้มีสภาพเขียวชอุ่มขึ้นเป็นลำดับ...”
(www.swu.ac.th/royal/)

ฝาย (Check Dam) นั้นทรงแยกออกเป็น ๒ ประเภทดังพระราชดำรัสคือ “... **Check Dam** มี ๒ อย่าง ชนิดหนึ่งสำหรับให้มีความชุ่มชื้น รักษาความชุ่มชื้น อีกอย่างสำหรับป้องกันมิให้ทรายลงในอ่างใหญ่”

จึงอาจกล่าวได้ว่า Check Dam นั้นประเภทแรกคือ ฝายต้นน้ำลำธารชุ่มชื้น หรือฝายชะลอความชุ่มชื้น ส่วนประเภทที่สองนั้นเป็นฝายดักตะกอนนั่นเอง

รูปแบบของ Check Dam ตามแนวพระราชดำริ มี ๓ รูปแบบ คือ

ฝาย Check Dam แบบท่อนดินเบื้องต้น เป็นการก่อสร้างด้วยวัสดุธรรมชาติที่มีอยู่ เช่น กิ่งไม้ และท่อนไม้ล้มขอนนอนไพร ขนาดด้วยก้อนหินขนาดต่าง ๆ ในลำห้วย ซึ่งเป็นการก่อสร้างแบบง่าย ๆ ก่อสร้าง ในบริเวณตอนบนของลำห้วยร่องน้ำ ซึ่งจะสามารถดักตะกอนชะลอการไหลของน้ำ และเพิ่มความชุ่มชื้นบริเวณรอบฝายได้เป็นอย่างดี

การก่อสร้าง Check Dam แบบท่อนดินเบื้องต้น สามารถทำได้หลายวิธี เช่น

- ใช้ท่อนไม้ขนาดด้วยหิน
- ใช้ท่อนไม้ขนาดด้วยถุงบรรจุนหินหรือทราย
- ก่อสร้างด้วยคอกหมูแกนดินอัดขนาดด้วยหิน
- ก่อสร้างแบบเรียงด้วยหินแบบง่าย
- ก่อสร้างแบบคอกถุงทรายหมูหินทั้ง
- ก่อสร้างด้วยคอกหมูซีเมนต์
- ก่อสร้างแบบหลักคอนกรีตหินทั้ง
- ก่อสร้างแบบถุงทรายซีเมนต์
- ก่อสร้างแบบคันดิน

ฝาย Check Dam แบบเรียงด้วยหินค่อนข้างถาวร ก่อสร้างด้วยการเรียงหินเป็นผนังกันน้ำ ก่อสร้างบริเวณตอนกลางและตอนล่างของลำห้วยหรือร่องน้ำจะสามารถดักตะกอน และเก็บกักน้ำในช่วง ฤดูแล้งได้เป็นบางส่วน (เอกสารเผยแพร่ทางวิชาการศูนย์การศึกษาพัฒนาห้วยฮ่องไคร้ อันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอต๋อยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (๒๕๔๖))

ฝายหินทั้ง ของชุมชนบ้านหนองคู่ คือการนำหินที่เป็นก้อนขนาดเท่าศีรษะคนวางกันน้ำโดยไม่ต้องโบกปูนซีเมนต์เพื่อชะลอการไหลของน้ำให้ช้าลงซึ่งจะทำให้น้ำเอ่อขึ้นสูงและไหลลอดผ่านช่องหินลงด้านล่างได้ หากน้ำมากขึ้นก็ไหลล้นหลังฝายที่สูงประมาณ ๑ เมตรซึ่งไม่ทำให้ผู้ใช้น้ำด้านล่างเกิดผลกระทบต่อการใช้น้ำ ซึ่งการทำงานของฝายไม่ใช้การกักน้ำ น้ำสามารถไหลผ่านช่องหินได้ปลาเข้าวางไข่ในซอกหินได้เมื่อน้ำหลากน้ำก็สามารถไหลท่วมไปได้ไม่กีดขวางทางน้ำ

๕.๓.๒ บริเวณที่ก่อสร้างฝายหินทิ้ง

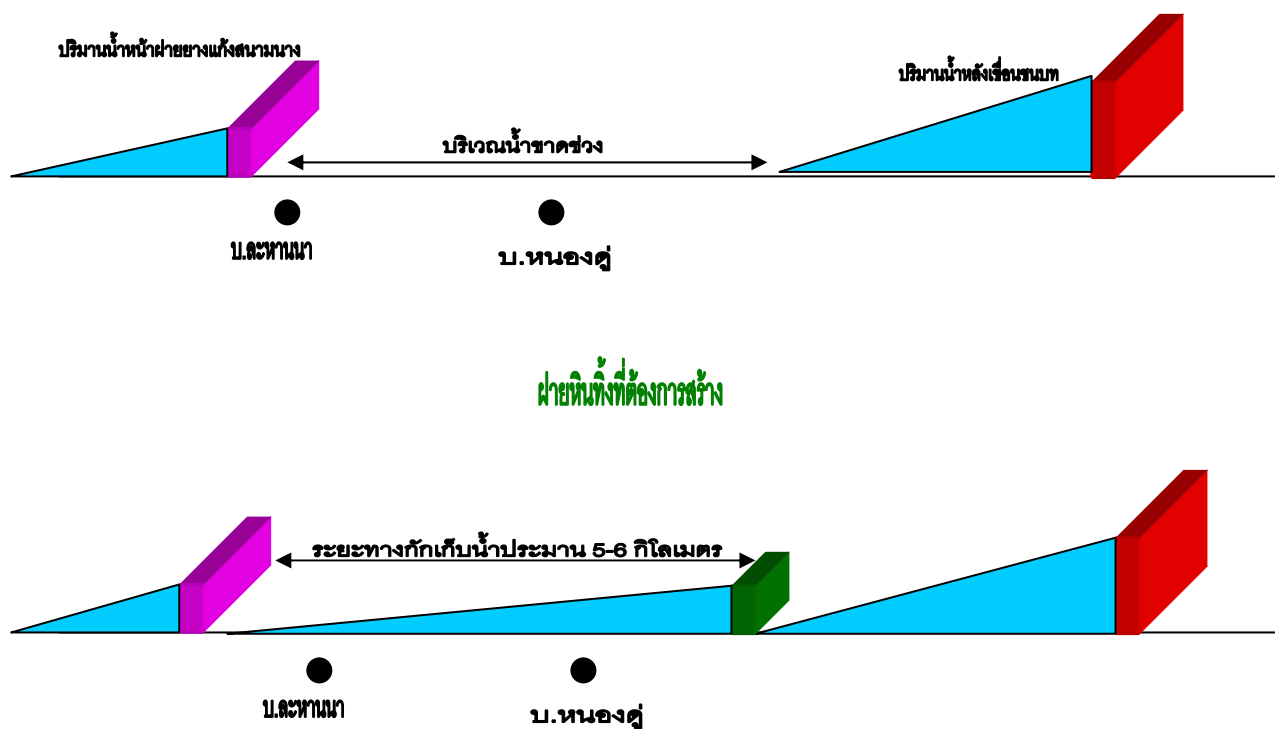
ฝายหินทิ้งสร้างขึ้นในลำน้ำชี คือบริเวณบ้านหนองตู หมู่ที่ ๔ ต.ละหานนา อ. แวงน้อย จ.ขอนแก่น ห่างจากปากห้วยหินลาดที่เชื่อมต่อกับลำน้ำชีลงไปทางบ้านฉางประมาณ ๑๐๐ เมตร

ทีมวิจัยชาวบ้าน ผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองตูและ อบต. ร่วมกับชาวบ้านรวมทั้งหมด ๒๒ คน ร่วมสำรวจพื้นที่ที่จะทำการสร้างฝายหินทิ้ง ผู้ร่วมสำรวจก็เห็นพ้องต้องกันว่าต้องการสร้างตรงจุดที่อยู่ต่ำจากปากห้วยหินลาดลงไปประมาณ ๒๐ เมตร ซึ่งตรงนั้นลำน้ำจะกว้างประมาณ ๓๐ เมตรวัดความสูงที่ ๓.๕ เมตรวัดจากพื้นดินท้องแม่น้ำ ท้ายฝายทอดยาวไป ๑๐ เมตร วัดจากหน้าฝาย

ชาวบ้านทุกคนให้ความเห็นตรงกันว่าจุดนี้เป็นจุดที่เหมาะสมที่สุดเพราะเมื่อมีฝายหินทิ้งตรงนี้ฝายจะสามารถกั้นน้ำและดันน้ำเข้าในห้วยหินลาดได้ จะทำให้สะดวกต่อการใช้น้ำของพี่น้องที่อยู่ติดลำห้วย และจากความสูงของตัวฝายจะสามารถกักน้ำให้อยู่ในแม่น้ำได้โดยไม่ขาดช่วงขึ้นไปทางหน้าฝายได้เป็นระยะทางไม่น้อยกว่า ๕-๖ กิโลเมตร เลยบริเวณท่าใหญ่ละหานนาขึ้นไป ซึ่งหมายถึงชาวบ้านละหานนาก็จะได้รับประโยชน์ด้วย

ฝายที่น่าจะเหมาะสมกับสภาพพื้นที่และภูมิโนเวศน์คือควรจะเป็นฝายในลักษณะของฝายหินทิ้ง กว้าง ๓๐ เมตรเท่ากับความกว้างลำน้ำชีตรงที่ทำการวัดไว้ สูง ๓.๕ เมตรวัดจากพื้นดินท้องแม่น้ำ ท้ายฝายทอดยาวไป ๑๐ เมตร วัดจากหน้าฝาย

แผนภาพที่ ๑๓ แสดงภาพจำลองปริมาณน้ำที่ขาดช่วงและบริเวณที่ต้องการสร้างฝายหินทิ้ง

๕.๓.๓ การก่อสร้าง ฝายหินทิ้ง บ้านหนองคู

ฝายที่ชาวบ้านทำนั้นเป็นฝายหินทิ้งแบบภูมิปัญญาชาวบ้าน การกำหนดการดำเนินการต่างๆชาวบ้านเป็นผู้กำหนดขึ้นมาเองและลงมือสร้างกันเอง โดยการนำหินไปวางกันน้ำ ชะลอน้ำไว้ใช้ น้ำจะสามารถไหลซึมตามช่องหินและหากน้ำเยอะก็จะล้นออกไปได้ ซึ่งต่างจากฝายของรัฐที่มีประตูปิด เปิดซึ่งถือเป็นการกักน้ำ ทั้งการปิด เปิดขึ้นกับหน่วยงานรัฐ ขาดการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน แต่ฝายหินทิ้งดังกล่าวจากที่ชุมชนคิดเองทำเองทำให้ชุมชนรู้สึกเป็นเจ้าของและสามารถบริหารจัดการเองได้

“วิธีการทำฝายหินทิ้งต้องคำนึงว่ามีเฉพาะหินจริง ๆ จะต้องไม่มีปูนซีเมนต์เคลือบเพราะ จะทำให้ไม่มีร่องน้ำ รุน้ำ ปลาหรือสิ่งอื่นไม่สามารถที่จะซ่อนไซเข้าไปได้ และไม่สร้างสูงมากเกินไป เพราะน้ำที่ไหลลงมาจะได้ไม่กระทบฝายหินทิ้งให้เสียหาย อีกอย่างหนึ่ง น้ำจะสามารถไหลลงไปได้ให้พี่น้องข้างล่างได้ใช้น้ำด้วย เป็นการแบ่งปันน้ำกันตลอดเวลา” คำบอกกล่าวของ พ่อสุดใจ มีหมื่นไวย ผู้ใหญ่บ้าน บ้านคำย อ.เมือง จังหวัดชัยภูมิ และประธานเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ผู้ริเริ่มสร้างฝายหินทิ้งในจังหวัดชัยภูมิ เป็นวิธีการที่ชาวบ้านหนองคูนำมาก่อสร้างฝายหินทิ้งของตนเอง

๕.๓.๔ ขั้นตอนและวิธีการก่อสร้าง มีดังนี้

๕.๓.๔.๑ การเลือกจุดที่ตั้งในการทำฝาย ชาวบ้านจะเลือกบริเวณที่ริมฝั่งซึ่งสองข้างค่อนข้างแคบซึ่งจะช่วยลดค่าใช้จ่ายในการสร้าง (ลดปริมาณหินที่จะนำมาวาง) และปริมาณน้ำที่ไหลมีไม่มากแสดงว่าบริเวณนั้นเป็นที่สูงอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องทำฝายสูงมากน้ำก็จะสามารถดันไปไกล

๕.๓.๔.๒ ขุดหินเป็นหลุมโดยใช้เหล็กสกัด เพื่อทำเสาตอม่อ เรียงกันระยะห่าง ๒ เมตร แกวหน้าเสาสูง ๒ เมตร ๑.๕ เมตร ๐.๕๐ เมตร ตามลำดับ ผูกเหล็กขาด ๔ หุนทำเป็นเสาเหมือนจะทำเสาบ้าน นำท่อโบรินขนาดกว้าง ๖ นิ้ว ตั้งลงในหลุมครอบเสาเหล็ก ผสมปูนเทลงในท่อ จะได้เสาตอม่อที่แข็งแรง

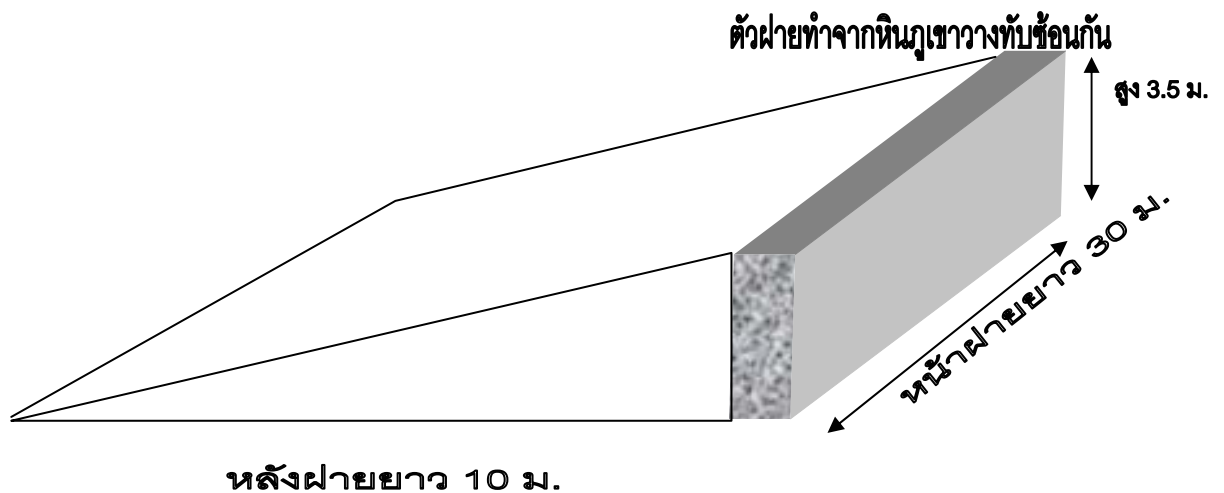
๕.๓.๔.๓ นำหินก้อนขนาดเท่าศีรษะคน วางลงระหว่างเสาให้สูงประมาณ ๑ – ๑.๕ เมตร ลาดเอียงไปด้านหลังประมาณ ๓๐ องศา หลังฝายกว้างประมาณ ๖ เมตร ความยาวขึ้นกับความกว้างของลำน้ำซึ่งบริเวณที่สร้างประมาณ ๒๐ เมตร จะทำให้น้ำไหลช้าและเอ่อขึ้น

๕.๓.๔.๔ สร้างรางไม้สำหรับลำเลียงก้อนหิน

๕.๓.๕ วัสดุ อุปกรณ์ที่ใช้

- ๕.๓.๕.๑ ท่อใบหินเส้นผ่าศูนย์กลาง ๖ นิ้ว ยาวประมาณ ๒ เมตร ๑.๕ เมตร ๕ ครั้งเมตร
- ๕.๓.๕.๒ เหล็กเส้นขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๔ มิลลิเมตร
- ๕.๓.๕.๓ ปูนซีเมนต์และทราย (ใช้ปูนซีเมนต์ผสมทรายยาเทใส่เสาต่อม่อ)
- ๕.๓.๕.๔ ก้อนหิน

แผนภาพที่ ๑๔ แสดง แบบจำลองตัวฝายหินทิ้ง

๕.๓.๖ ลักษณะกระบวนการทำงานและ โครงสร้างฝายหินทิ้ง

ฝายหินทิ้งเป็นการนำหินไปวางกันลำน้ำ เป้าหมายเพื่อกั้นลำน้ำและชะลอกระแสน้ำให้ช้าลง ทั้งยังช่วยดันน้ำให้สูงขึ้นอีกด้วย ไม่ปิดเส้นทางน้ำเหมือนกับฝายน้ำล้น แต่ฝายหินทิ้งน้ำจะไหลผ่านซอกหินได้ทุกความลึกจุดที่สร้างต้องมีเสาต่อม่อประมาณ ๓๐ ต้นช่วยเสริมแรงดันน้ำเหมือนเสาแรงไม่ให้หินเคลื่อนออกไป ความยาวของฝายประมาณ ๑๐ เมตร กว้างตามลำน้ำ

เมื่อสร้างเสร็จหน้าฝายหินทิ้งจะลึกเป็นวังปลา มีกระแสน้ำวน ปลาจะใช้ตรงนี้ในการขยายพันธุ์ จัดเป็นสถานอนุบาลสัตว์น้ำที่ดีมาก นอกจากนี้ฝายหินทิ้งทำให้ระบบนิเวศริมฝั่งเกิดการฟื้นตัว เช่น พันธุ์ไม้ต่าง ๆ ถ้ามีความชุ่มชื้นหล่อเลี้ยงอยู่ ทำให้ดินอุ้มน้ำและพันธุ์ไม้อุดมสมบูรณ์ น้ำไม่กัดเซาะตลิ่งให้พังเร็ว ป่าไม้ริมฝั่งฟื้นตัว สัตว์น้ำมีที่อยู่อาศัยและขยายพันธุ์ได้

๕.๓.๖.๑ องค์ประกอบของฝายหินทิ้ง ที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

- ๑) วางหินเรียงไว้ตามเสานั้น น้ำจะได้เซาะได้ทุกรูปแบบ ปลาเล็กปลาน้อยจะได้ซ่อนไขขึ้นไปวางไข่
- ๒) เสอปูนเพื่อป้องกันไม่ให้หินไหลไปตามน้ำ เพราะเวลาน้ำมาแรง ๆ หินจะพังไปกับน้ำได้
- ๓) หน้าฝายไม่สูงมากเพื่อน้ำให้คนข้างหลังบ้าง อย่างกั้นน้ำไว้ใช้แค่ชุมชนเดียว

๕.๓.๖.๒ การบริหารจัดการ

การจัดการน้ำจะมีการบริหารจัดการที่ไม่ซับซ้อนมาก เพราะคนในชุมชนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของ การดูแลรักษาก็อาศัยคนที่หาปลา เลี้ยงสัตว์ ผู้ทำนาอยู่ใกล้ เมื่อเวลาเศษไม้ไหลมาติดฝายก็ช่วยกันเอาออก ซึ่งการบริหารจัดการเป็นไปโดยธรรมชาติ ไม่ต้องมีคนเฝ้า ไม่ต้องคอยเปิดปิด ไม่ต้องล้อมรั้วห้ามเข้า

๕.๓.๗ การลงทุนฝายหินทิ้ง

๕.๓.๗.๑. ได้การรับสนับสนุนหิน ปูน ทรายผสมปูน เหล็กจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด คิดเป็นเงินประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ บาท งบประมาณจากการทำผ้าป่า ๕๐,๐๐๐ บาท

๕.๓.๗.๒. การก่อสร้างใช้แรงงานจากคนในชุมชน และเครือข่ายประชาชนจากหลายพื้นที่ ใช้รถไถนาพ่วงจากชาวบ้านที่มีเติมน้ำมันขนส่งหินจากข้างนอกเข้าพื้นที่ก่อสร้าง

๕.๓.๘ ประโยชน์ของการก่อสร้างฝายหินทิ้ง

พ่อสุตใจ เล่าถึงประโยชน์ของฝายหินทิ้งว่า “จะมีน้ำอุ่มดินและชายฝั่งอยู่ตลอดเวลา หล่อเลี้ยงชายฝั่งทั้งสองข้าง ถ้าไม่มีฝายหินทิ้ง เวลาที่น้ำไหลลงมาแรงๆ จากข้างบนก็จะชะล้างทำให้ชายฝั่งแม่น้ำซีพังทลาย แต่ถ้ามีฝายจะอุ่มน้ำไว้ตลอดเวลา เป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านเอง และผลประโยชน์ที่ได้รับคือ ฝายที่เป็นของพี่น้องในภาคการเกษตร แทนที่ฝายเหล่านี้จะเป็นของภาครัฐ และการจัดการน้ำเป็นเรื่องของธุรกิจ เช่น น้ำประปา บริษัทเอกชนที่ทำน้ำแข็ง หรือรัฐวิสาหกิจต่าง ๆ แต่ว่าฝายหินทิ้งเป็นฝายที่ชาวบ้านทำเพื่อการเกษตรของตนเอง”

๕.๓.๘.๑.ประสิทธิภาพในการชะลอการไหลของน้ำ เมื่อน้ำเอ่อขึ้นในระดับความสูง ๑ เมตร จะได้รับความยาวของน้ำประมาณ ๓-๕ กิโลเมตร ซึ่งสามารถใช้สำหรับการเกษตร เลี้ยงสัตว์ ให้อยุ่หากินได้ตลอดปี

๕.๓.๘.๒.จุดเด่นและข้อจำกัด การลงทุนที่น้อย สามารถใช้แรงงานจากชุมชนได้ เป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนสร้างขึ้น ง่ายต่อการบริหารจัดการ เมื่อน้ำขึ้นมากก็สามารถไหลท่วมโดยไม่กีดขวางทางน้ำ สามารถในการทำการเกษตรได้ตลอดทั้งปี ข้อจำกัดคือ ฝายหินทิ้งจะเหมาะสมกับลำน้ำที่มีฝั่งสูง (ท้องน้ำลึก) ซึ่งฝายหินทิ้งจะอยู่บริเวณท้องน้ำสูงประมาณ ๑-๒ เมตร เท่านั้น ริมฝั่งสูงจากหลังฝายหินทิ้งมากกว่า ๑๕ เมตรขึ้นไป และหากน้ำขึ้นหยุดไหลฝายหินทิ้งก็ไม่สามารถกักเก็บน้ำได้เพราะน้ำจะไหลผ่านช่องหินได้ จะใช้ประโยชน์ได้ดีในฤดูแล้งประมาณ ๕ เดือน (จากมีนาคม – กรกฎาคม)

๕.๓.๘.๓. เพิ่มความหลากหลายทางชีวภาพให้แก่พื้นที่ จากการที่ความชุ่มชื้นเพิ่มมากขึ้น ความหนาแน่นของพันธุ์พืชก็ย่อมจะมีมากขึ้น

๕.๓.๙ คุณค่าของฝายหินทิ้ง

๕.๓.๙.๑ คุณค่าทางระบบนิเวศ

๑) ฝายหินทิ้งจะช่วยให้ริมฝั่งมีความชุ่มชื้นไม่ริมฝั่งมีสีเขียวมากเพราะความชุ่มชื้นหล่อเลี้ยงอยู่ ทำให้ดินอุ้มน้ำและพันธุ์ไม้อุดมสมบูรณ์ น้ำไม่กัดเซาะตลิ่งให้พังเร็ว ป่าไม่ริมฝั่งพังตัว

๒) นอกจากนี้ชอกหินบริเวณฝายยังเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาขนาดเล็ก เนื่องจากน้ำไม่แห้งขอดทำให้มีแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำขยายพันธุ์ปลามากขึ้นด้วย

๕.๓.๙.๒ คุณค่าทางเศรษฐกิจ

๑) ฝายหินทิ้งช่วยให้เกษตรกรทำการเกษตรฤดูแล้งบริเวณใกล้เคียงลำน้ำชี เช่น ข้าวโพด ถั่วลิสง แดง ถั่ว และเกษตรผสมผสาน เป็นต้น เมื่อถึงฤดูทำนาหากฝนยังไม่มาสามารถสูบน้ำตักกล้าได้

๒) ชาวประมงหาปลาเพื่อกินในครอบครัวช่วยลดรายจ่าย และมีรายได้จากการหาปลาขายมีรายได้เสริมเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากหากไม่มีฝายหินทิ้งจะมีพื้นที่หาปลาน้อย ชาวบ้านหาปลาได้ยาก

๕.๓.๙.๓ คุณค่าทางสังคมวัฒนธรรม

๑) การได้ร่วมกันสร้างฝายหินทิ้งเพื่อแก้ไขปัญหาภายในชุมชน โดยใช้วัฒนธรรมประเพณีบุญผ้าป่า ทำให้ชุมชนเกิดความสามัคคีมีความรู้สึกเป็นเจ้าของงาน ไม่มีใคร

กล้าปฏิเสธถึงจะอยู่คนละฝ่าย ทำให้เกิดเครือข่ายความร่วมมือกว้างขวางมากขึ้นและได้มีการ
ประชาสัมพันธ์ในวงสังคมเพื่อขอความร่วมมือจากหลายฝ่ายทั้งหน่วยงานราชการ องค์กร
ชาวบ้าน องค์กรพัฒนาเอกชน พระสงฆ์ ครูนักเรียนจนมีคำพูดที่ว่า **หากไม่มีฝ่ายไหนทั้งเราคง
ไม่ได้รู้จักกัน**

๒) หลวงพ่อที่วัดเห็นวันแรกคนมากันน้อยก็ออกประชาสัมพันธ์ว่า เรา
ต้องทำบุญกุศล การทำบุญคือการสร้างบ่อก่อศาลา แต่ก่อศาลามากแล้ว ต่อไปนี้เราสร้าง
น้ำบ่อช่วยกันดีไหม พี่น้องก็ช่วยกันทำบุญกุศล ปรากฏว่าวันที่สอง ชาวบ้านมากันเต็มไปหมด
จากที่เคยคุยกันเรื่องฝ่ายไหนทั้ง กลายมาเป็นการร่วมสร้างบุญกุศล มีการบริจาคข้าวสาร
ทำอาหารเลี้ยงรับผู้มาเยือนจากพื้นที่อื่น มีปัจจัยในเรื่องของการซื้ออาหารมาสมทบ แต่การใช้
แรงนั้นอาจยาวนานมากแต่ก็ได้ความสัมพันธ์

๓) ฝ่ายไหนทั้งจะเสร็จหรือไม่นั้น ขึ้นอยู่กับความสมัครใจของคนใน
ชุมชน ไม่ว่าภัยแล้งมาเยือนนานเท่าไร ชารน้ำใจกับความร่วมมือแก้ปัญหาทรัพยากรลุ่มน้ำชีก็
เกิดเป็นรูปธรรม เพื่อให้คนต้นน้ำ กลางน้ำและปลายน้ำได้ใช้กันอย่างเท่าเทียมกัน การทิ้งหิน
ด้วยกำลังคนที่ละก้อนอาจยาวนานนัก แต่นี่คือความภาคภูมิใจและส่งเสริมการมีส่วนร่วมของ
ชุมชนอย่างแท้จริง

๕.๓.๙.๔ คุณค่าทางการเมืองการปกครอง

๑) การเมืองในท้องถิ่นในช่วงที่มีการดำเนินการก่อสร้างฝายเป็นเหตุ
การหาเสียงเลือกตั้ง สมาชิกองค์การบริหารส่วนท้องถิ่นทำให้เกิดการแบ่งฝ่ายชัดเจน แต่ฝ่ายที่
ช่วยงานสร้างฝายได้รับความไว้วางใจเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเมื่อได้รับเลือกตั้งก็สามารถเข้าไป
ผลักดันงบประมาณในการพัฒนาด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมากขึ้น และในส่วน
ของหน่วยงานราชการในท้องถิ่นถึงแม้ตอนแรกอาจเกรงข้อกฎหมายที่อาจถูกมองว่าสร้างสิ่งกีด
ขวางทางน้ำ แต่เมื่อมีแรงสนับสนุนมากขึ้นจึงได้รับความร่วมมือด้วยดี

๒) “ไม่เคยมีประวัติว่า หลังจากสร้างฝายหินทั้งแล้ว ชาวบ้านจะ
เดินขบวน เตือดร้อน แยกน้ำกัน เมื่อก่อนนี้มีเขื่อนของทางราชการ เวลาหน้าแล้งน้ำเหนือเขื่อน
จะเยอะ แต่ข้างล่างเขื่อนจะไม่มีน้ำ ชาวบ้านไปขอให้เปิดประตูเขื่อนก็ไม่สะดวก แต่ฝายหินทั้งนี้
ชาวบ้านไม่มีการทะเลาะเบาะแว้ง ไม่มีการเดินขบวน เพราะหากอีกฝั่งหนึ่งสูงก็ไปบอกกันให้ยก
ก้อนหินออก น้ำก็ไหลลงข้างล่าง” **พ่อสุดใจ มีหมื่นไวย** ผู้ใหญ่บ้าน บ้านคำย อ.เมือง จังหวัด
ชัยภูมิ และประธานเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ผู้ริเริ่มสร้างฝายหินทั้งในจังหวัดชัยภูมิ

๓) ประยุทธ์ อันตะหนัย เจ้าหน้าที่ประสานงานกลุ่มอนุรักษ์ป่าภูถ้า
กล่าวว่า “ฝายหินทั้งจึงเป็นเสมือนตัวกลางแบ่งจ่ายน้ำให้ทั้งปลายน้ำและต้นน้ำเกิดความสมดุล
ไม่ใช่เขื่อนใหญ่แบบพื้นที่อื่น การแก้ไขปัญหาของเกษตรกรที่แท้จริง ต้องให้พวกเขามีส่วนร่วม

คิดเอง สร้างเอง นี่คือฝ่ายหินทั้ง แต่โครงการเชื่อมขนาดใหญ่ของรัฐนั้นชาวบ้านไม่สามารถเข้าร่วมได้ แม้แต่กำลังหรือความคิดมาสร้างยังทำได้ยาก ไม่รู้แม้กระทั่งงบประมาณจริง ๆ ชาวบ้านไม่สามารถจัดการปัญหาเรื่องน้ำได้ด้วยตนเอง และไม่ได้มีส่วนร่วมในกระบวนการวางแผนการจัดการน้ำ แต่กรณีฝ่ายหินทั้งใช้งบประมาณเพียงสามแสนบาท ได้ฝ่ายหินทั้ง ๓ ตัว และใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านทั้งหมด การทำงานตรงนี้ชาวบ้านรู้และคิดเองได้”

๕.๔ กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน บ้านหนองดู่

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ได้มีการปฏิบัติการส่งเสริมสิทธิชุมชนบ้านหนองดู่ โดยมีเจ้าหน้าที่ของโครงการประจำในพื้นที่ ๑ คน คือ นายพิชาญ ทิพงษ์ ซึ่งเป็นคนในท้องถิ่นอำเภอเวียงน้อย อยู่ในภูมินิเวศ และวัฒนธรรมลุ่มน้ำชีตอนบน และได้เห็นถึงพัฒนาการการเปลี่ยนแปลงของชุมชนและทรัพยากรแถบนี้พอสมควร อีกทั้งเป็นผู้ที่ผ่านงานด้านการสหกรณ์ชุมชน และงานพัฒนาองค์กรชาวบ้านด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติป่าภูถ้าภูกระแตมา ๑๐ ปี (ปัจจุบันอายุ ๓๕ ปี) ทำหน้าที่ในการจัดเก็บข้อมูลและรวบรวมข้อมูลที่ได้จากนักวิจัยชาวบ้าน จัดระบบข้อมูลและทำรายงาน และมีผู้ช่วยจัดทำข้อมูล ๑ คน ซึ่งเป็นอาสาสมัคร คือ คุณวันทนีย์ แสง ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ธุรการโครงการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูถ้า ภูกระแตและบึงละหานนา ซึ่งเป็นโครงการพัฒนาในพื้นที่วิจัย

บทบาทของนักส่งเสริมของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา คือการสร้างกระบวนการเรียนรู้และค้นหาทางออกร่วมกับนักวิจัยชาวบ้านและผู้นำชุมชนในพื้นที่วิจัยตลอดจนชาวบ้าน ผ่านกิจกรรมการจัดประชุม การศึกษาดูงานแลกเปลี่ยนเรียนรู้การจัดการทรัพยากรนอกพื้นที่ประชุมกลุ่มย่อย พูดคุยกับผู้นำแบบไม่เป็นทางการ ทดลองปฏิบัติการใช้สิทธิในบางกิจกรรม เพื่อให้เกิดการเรียนรู้เห็นสภาพการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน และมีการทบทวนการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน วิเคราะห์สถานการณ์ปัญหาภายในของชุมชนที่มีความเปลี่ยนแปลง นโยบาย กฎหมาย จากภายนอกที่มีผลกระทบ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญทั้งในด้านการดำเนินชีวิต เศรษฐกิจ สังคม การเมือง การปกครอง และสิ่งแวดล้อม

นอกจากนี้ยังมีทีมสนับสนุนเจ้าหน้าที่ในพื้นที่ ซึ่งเป็นทีมกลางของภาคอีสานเช่นผู้ประสานงานภาค ผู้ประสานงานพื้นที่ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำมูล โดยสนับสนุนด้านการให้ข้อมูลทางนโยบาย การหนุนช่วยด้านกระบวนการเรียนรู้และการจัดทำเอกสารรายงานสุดท้าย เป็นต้น

การส่งเสริมและวิธีการทำงานในพื้นที่ชุมชนหนองดู่ ได้มีการดำเนินการหลากหลายรูปแบบเพื่อสร้างการกระบวนการเรียนรู้เรื่องสิทธิชุมชน และสร้างความร่วมมือในการแก้ปัญหาเรื่องการค้าขายของชุมชน ด้วยวิธีการคือ การศึกษาชุมชนโดยนักวิจัยชาวบ้าน การสร้างเวทีให้ข้อมูลทางนโยบายที่เกี่ยวข้องกับชุมชน การร่วมเรียนรู้และร่วมกิจกรรมกับเครือข่ายลุ่ม

น้ำชีและพันธมิตร และการลงมือปฏิบัติการของชุมชนในการแก้ปัญหาของชุมชน ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

๕.๔.๑ การศึกษาชุมชน โดยนักวิจัยชาวบ้าน

การศึกษาชุมชนหนองตู ได้ดำเนินการโดยให้ชาวบ้านเป็นนักวิจัยศึกษาชุมชนของตนเองและมีเจ้าหน้าที่โครงการเป็นพี่เลี้ยง มีกระบวนการดังนี้

๕.๔.๑.๑ การเพิ่มศักยภาพเจ้าหน้าที่สนาม

๑) การเข้าร่วมการประชุมที่มวียลุ่มน้ำชี เพื่อสร้างความเข้าใจและเห็นช่องทางที่จะลงพื้นที่เพื่อทำความเข้าใจร่วมกับทีมวิจัยไทบ้านน้ำชีตอนต้น โดยเฉพาะประเด็นที่ว่า ทำไมเราต้องทำงานวิจัย งานวิจัยคืออะไร งานวิจัยมีความสำคัญต่อชุมชนอย่างไร และที่สำคัญก็คือชุมชนต้องเป็นเจ้าของผลงานวิจัย ตรงนี้เองที่จะทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ตัวเอง สรุปวิเคราะห์ตัวเอง และถอยหลังกลับคืนสักก้าวสองก้าวเพื่อ ค้นหาองค์ความรู้ภูมิปัญญาของชุมชนที่มีอยู่กับชุมชนเอง ซึ่งชุมชนเคยได้ใช้มันในการเรียนรู้และพัฒนาเปลี่ยนแปลงปรับตัวมาโดยตลอดในแต่ละช่วงเวลา องค์ความรู้นั้นทำให้ชุมชนอยู่รอดและเข้มแข็ง แต่สิ่งเหล่านั้นชุมชนไม่ได้บันทึกเอาไว้มีเพียงความทรงจำที่มีในพื้นที่ทางสมองของผู้ที่ได้ผ่านกาลเวลามาแต่ละช่วงเท่านั้น ดังนั้นเราจึงควรจะนำองค์ความรู้เหล่านั้นออกมาบันทึกและทำให้คนภายนอกได้รับรู้และเห็นความสำคัญ นี่คือสิ่งที่ทำให้เห็นช่องทางการสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับนักวิจัยชาวบ้านได้เป็นอย่างดี

๒) การเข้าร่วมประชุมสัมมนาทางวิชาการ เรื่องประวัติศาสตร์การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี ณ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม โดยมีการนำเสนอผลงานการวิจัยของคณะอาจารย์ และมีผู้ชำนาญการมาวิจารณ์ผลงาน ทำให้เกิดองค์ความรู้ในการทำวิจัยและได้เข้าใจถึงการกำหนดขอบเขตของการวิจัย การเลือกพื้นที่การทำวิจัยและที่สำคัญคือโจทย์การวิจัย ซึ่งถ้านักวิจัยตั้งคำถามที่ไม่ชัดเจน และไม่เหมาะสมกับผู้ที่ให้คำตอบ นักวิจัยจะไม่สามารถหาคำตอบจากโจทย์การวิจัยได้ดีพอ และจะทำให้เสียเวลาในสภา การทำวิจัยโดยเฉพาะการได้อ่านงานวิจัย ของ ดร.ชินสัคค สุวรรณอัจฉริย เรื่องเศรษฐกิจที่ไม่เป็นทางการแล้วทำให้เห็นถึงขั้นตอนวิธีการการทำวิจัยและการจดบันทึกเรียบเรียง ข้อมูลองค์ความรู้ของชุมชนที่ได้จากการค้นหา และนำออกมาให้คนภายนอกได้รับรู้ เข้าใจ และเห็นความสำคัญ ซึ่งทำให้เข้าใจหลักการวิจัยมากขึ้นทีเดียว

๓) ร่วมปฏิบัติการร่วมกับชุมชนกับนักวิจัยไทบ้าน การร่วมกระบวนการศึกษาชุมชนโดยมีชาวบ้านเป็นนักวิจัย ทำให้คนทำงานต้องมีความชัดเจนในการทำงาน ฉะนั้นการค้นหาข้อมูลอ่านหนังสือ เรียนรู้กับผู้อื่นจึงเกิดขึ้น และได้นำไปปฏิบัติการใน

ชุมชนและหาความชัดเจนเพิ่มเติมขึ้นเรื่อย ๆ ได้สร้างความมั่นใจและเพิ่มเติมความรู้ใหม่เรื่อย ๆ

๕.๔.๑.๒ การค้นหานักวิจัย เจ้าหน้าที่สนามได้มีการค้นหาและคัดเลือกผู้นำชุมชนขึ้นจำนวน ๕ คน เป็นนักวิจัยชาวบ้าน โดย เจ้าหน้าที่วิจัยได้เข้าไปบ้านหนองดู่ ซึ่งพอจะรู้จักกับคนในพื้นที่ และมีญาติพี่น้องอยู่ที่นั่นด้วย ซึ่งเป็นข้อได้เปรียบอย่างหนึ่งที่มีญาติอยู่ในพื้นที่การค้นหาจึงมีจุดเริ่มต้นที่ดี ที่สำคัญท่านเป็นญาติผู้ใหญ่และเป็นผู้นำโดยธรรมชาติ คือ

คุณพ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ณ แวงน้อย อายุ ๖๗ ปี พ่อสุภาพเป็นบุคคลที่มีบทบาทและมีความสำคัญในหมู่บ้านหนองดู่ เป็นผู้ทรงคุณวุฒิโดยธรรมชาติ เป็นที่ปรึกษาให้กับผู้นำที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน อบต. และผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน สมาชิกในหมู่บ้านให้ความเคารพนับถือ เจ้าหน้าที่วิจัยได้พูดคุยกับพ่อสุภาพถึงวัตถุประสงค์ และเป้าหมายของการเข้ามามีบทบาทในหมู่บ้าน โดยอธิบายงานวิจัยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ให้พ่อสุภาพฟัง พ่อสุภาพเกิดความเข้าใจในระดับหนึ่งและอาสาเป็นที่ปรึกษาโครงการในพื้นที่ให้ด้วยความเต็มใจ พร้อมกับได้แนะนำให้เจ้าหน้าที่วิจัยได้รู้จักกับคนสำคัญที่จะสามารถช่วยทำงานวิจัยในพื้นที่ได้ คือคุณสมพร นิมประยงค์และคุณมะลิวรรณ พังจันทน์

คุณสมพร นิมประยงค์ อายุ ๔๗ ปี เป็นคนที่ย้ายมาจากเมืองสมุทรปราการ มาอยู่กับเพื่อนซึ่งเป็นลูกสาว พ่อสุภาพ ที่เรียนด้วยกัน เริ่มเปื้อชีวิตในเมือง มาซื้อที่ทำกินที่บ้านหนองดู่ เป็นคนอหังการดี ชอบค้นคว้าหาความรู้เรื่องการเกษตร ชอบอ่านหนังสือ มีบทบาทในการรับผิดชอบร้านค้าชุมชน ทำบัญชีกองทุนหมู่บ้าน อาชีพส่วนตัว คือทำเกษตรผสมผสาน เกษตรปลอดสาร ทำน้ำเต้าหู้ ได้รับการยอมรับจากชุมชน เนื่องจากเป็นคนชอบค้นคว้าข้อมูลอยู่แล้วประกอบกับได้รับคำแนะนำจากพ่อสุภาพ คุณสมพร จึงยินดีเข้าร่วมกระบวนการ

คุณมะลิวรรณ พังจันทน์ อายุ ๔๐ ปี เป็นคนที่เกิดที่บ้านหนองดู่ และมีบทบาทในการประสานงานในชุมชนเพื่อทำกิจกรรมกลุ่มต่าง ๆ เป็นประธานกลุ่มสตรี ต. ละหานนา เป็นเลขาเขต สดอ. ๑/๑ (สมาพันธ์กลุ่มสตรีภาคอีสาน) เป็นรองประธานร้านค้าชุมชนบ้านหนองดู่ อาชีพหลัก คือทำนา ชุมชนให้การยอมรับ และคุณมะลิวรรณชอบงานแบบนี้อยู่แล้ว

ทองพูน สีมญา อายุ ๔๐ ปี เป็นคนเกิดที่บ้านหนองดู่ เข้าร่วมประชุมในครั้งแรก และมีความสนใจในจุดประสงค์การทำวิจัยที่เจ้าหน้าที่ได้แจ้งให้ทราบ ประกอบกับรู้จักเป็นการส่วนตัวกับ เจ้าหน้าที่โครงการ คือ คุณพิชาญ ทิพวงษ์ ซึ่งอดีตนานมาแล้วเคยไปเล่นดนตรีให้คณะหมอลำด้วยกัน สถานะทางสังคม เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน เป็นประธาน อสม. เป็นเหรัญญิกกองทุนหมู่บ้าน อาชีพหลัก ช่างรถ เล่นดนตรี ช่างทั่วไป เลี้ยงหมู และหาปลาขาย

นายเฉลิมชัย ดงอุทัย อายุ ๒๗ ปี เป็นผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองดู่ เป็น
เหรียญกษาปณ์หมู่บ้าน อาชีพส่วนตัว มีโรงสี เลี้ยงหมู พ่อสุภาพขอร้องให้ร่วมทำงานวิจัยครั้งนี้
เนื่องจากจะมีการศึกษาข้อมูลประวัติศาสตร์ชุมชนไปพร้อมกับการทำวิจัย เพราะพ่อสุภาพ มี
ความตั้งใจอยู่แล้วที่อยากจะให้เกิดการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน เพื่อทบทวนความเป็นมาของ
ชุมชน และนำสิ่งที่ได้ ๆ กลับมาใช้ใหม่ ในฐานะผู้ใหญ่บ้านจึงเป็นผู้ที่เหมาะสมที่สุดที่จะศึกษา
ข้อมูลไปพร้อมกัน

บุคคลทั้งสี่ท่านที่พ่อสุภาพได้แนะนำให้รู้จักเป็นผู้ที่มีประสบการณ์การทำงานและเป็นผู้ที่พาชาวบ้านทำกิจกรรมกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน หลังจากที่เจ้าหน้าที่ได้ทำความ
รู้จักกับ บุคคลทั้งสี่ท่านนี้แล้วเจ้าหน้าที่จึงอธิบายถึงเหตุผลของการเข้ามาบ้านหนองดู่ และ
นำเสนองานวิจัยโครงการสิทธิชุมชนศึกษาให้เข้าใจอย่างคร่าว ๆ ทุกท่านยินดีที่จะให้ความ
ร่วมมือ และรับปากว่าจะประสานกับผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน เพื่อมาพูดคุยกันเรื่องนี้

๕.๔.๑.๓ เวทีประชุมชาวบ้าน เพื่อสร้างให้เกิดความเข้าใจและความร่วมมือ
ในการศึกษาชุมชน เป็นการฝึกนักวิจัยชาวบ้านที่เราเลือกมาร่วมทีมให้คุ้นกับงานและขยาย
ความเข้าใจออกไปในวงกว้าง การเรียนรู้ร่วมกันครั้งแรกใช้วิธีการดังนี้

๑) การสร้างความคุ้นเคยระหว่างเจ้าหน้าที่และชาวบ้าน คือ การ
แนะนำตัว โดยให้แต่ละคนบอกชื่อตนเอง และ ให้บอกฉายาของตนเอง หรือคนในชุมชนร่วมให้
ฉายาด้วย การบอกฉายาจะสามารถทำให้เข้าใจทักษะ ความสามารถ หรือ บุคลิกของแต่ละคน
ซึ่งคนทำงานสามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการทำงานได้ เช่น บ่งบอกถึงการประกอบอาชีพ
เอียนโรตี (ชื่อเอียน ขายโรตี) หรือ โน้บั้งลิง (ชื่อโน้ บั้งลิงขาย) คำ - ตัดผ้า , แม่ - ดนตรี , พร -
น้ำเต้าหู้หรือบ่งบอกว่าคู่ชีวิตชื่ออะไร เช่น วรรณ - แม่ , เนตร - พิณ , เปีย - แสง หรือบ่งบอก
ตำแหน่ง เช่น มาย - ผู้ช่วย , สมพร - บัญชีร้านค้า เป็นต้น นอกจากนี้กระบวนการนี้ได้สร้าง
ความสนุกสนาน เป็นกันเองระหว่างชาวบ้านด้วยกัน และ คนทำงานด้วย

๒) การถามความคาดหวังของชาวบ้านต่อการประชุม ให้ทราบถึง
ความต้องการและสิ่งที่เตรียมทำความเข้าใจกับชุมชน เพื่อปรับกระบวนการให้สอดคล้อง
หลังจากได้ข้อมูลความคาดหวังจากชุมชน

๓) กระบวนการค้นหาของดีของชุมชน โดยการแบ่งกลุ่มย่อย ซึ่งของดี
นั้นให้ทุกคนอธิบายถึงของดีของตนเอง และ อธิบายของดีของเพื่อนในกลุ่ม ซึ่งกระบวนการนี้จะ
สร้างการรู้จักกันและทราบถึงความคิดของเพื่อนบ้าน กระบวนการนี้จะทำให้รู้จักความสามารถ
ของแต่ละคนมากขึ้น เพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ดีขึ้น

กระบวนการวางแผนเป้าหมายของชุมชนร่วมกัน จากการวิเคราะห์ตัวเอง
และคนอื่นแล้ว ผู้เข้าร่วมประชุมอยากให้ชุมชนของตนเองเป็นอย่างไร โดยให้แบ่งกลุ่มย่อย แล้ว
วาดภาพในสิ่งที่เราอยากเห็น ตัวแทนกลุ่มย่อยออกมาอธิบายว่ากลุ่มตัวเองอยากเห็นชุมชนเป็น
อย่างไร ผลสรุปที่ได้คือ

ในระดับครอบครัว มีพ่ออยู่พอกิน มีบ้านหลังใหญ่ สมาชิกในครอบครัวรับราชการดี ลูกเรียนสูง มีเกษตรที่พึ่งตนเอง สิ่งแวดล้อมในบ้านดี มีเงินเยอะ ๆ มีรายได้ต่อเนื่อง มีป่าไม้ในที่ดินของตนเอง สมบูรณ์ มีอาชีพประจำ

ในระดับชุมชน มีกิจกรรมร่วมกัน มีการพัฒนารวมกลุ่ม มีศักยภาพหลากหลาย คนในชุมชนสามัคคีปรองดองกัน

องค์ประกอบในชุมชน มีโรงเรียนที่ดี มีวัดสอนศาสนา มีศูนย์ข้อมูล มีป่าชุมชน มีการปกครองที่ดีเข้มแข็ง มีตลาดชุมชน มีโรงสีชุมชน แหล่งน้ำสมบูรณ์ มีระบบเกษตรแบบผสมผสาน ผลิตอาหารเองได้ สิ่งแวดล้อมดี

๔) การวิเคราะห์ปัญหาชุมชนร่วมกัน ว่าอุปสรรคที่ไม่สามารถไปสู่เป้าหมายของชุมชนได้เพราะอะไรบ้าง พบว่า ปัญหาในชุมชน ผู้นำขาดความพร้อม ความเสียสละ ความสามัคคีปรองดอง งบประมาณ , ขาดผู้นำที่ดี ไม่กล้าหาญพอ เป็นตัวแทนชาวบ้านที่ยังไม่ได้ดีพอ, สมาชิกขาดความเข้าใจ, การรวมกลุ่ม การบริหารจัดการ วัตถุประสงค์ไม่ชัด, สถานที่ไม่พร้อม การจัดการระบบน้ำการเกษตร

๕) วิเคราะห์ปัจจัยภายนอกที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน เพราะชุมชนหนองดู่เป็นหมู่บ้านที่ได้รับผลพวงของการพัฒนาอย่างเต็มที่มีการจัดตั้งกลุ่มกิจกรรมมากมายกว่า ๑๕ กลุ่ม ครบทุกกระทรวงและกลายเป็นปัญหาเดียวกัน คือ ความไม่ต่อเนื่องและปัจจัยอื่นๆ เช่น

ข้อดี มีระบบดี ถูกต้องตามหลักวิชาการ สร้างความเชื่อถือได้

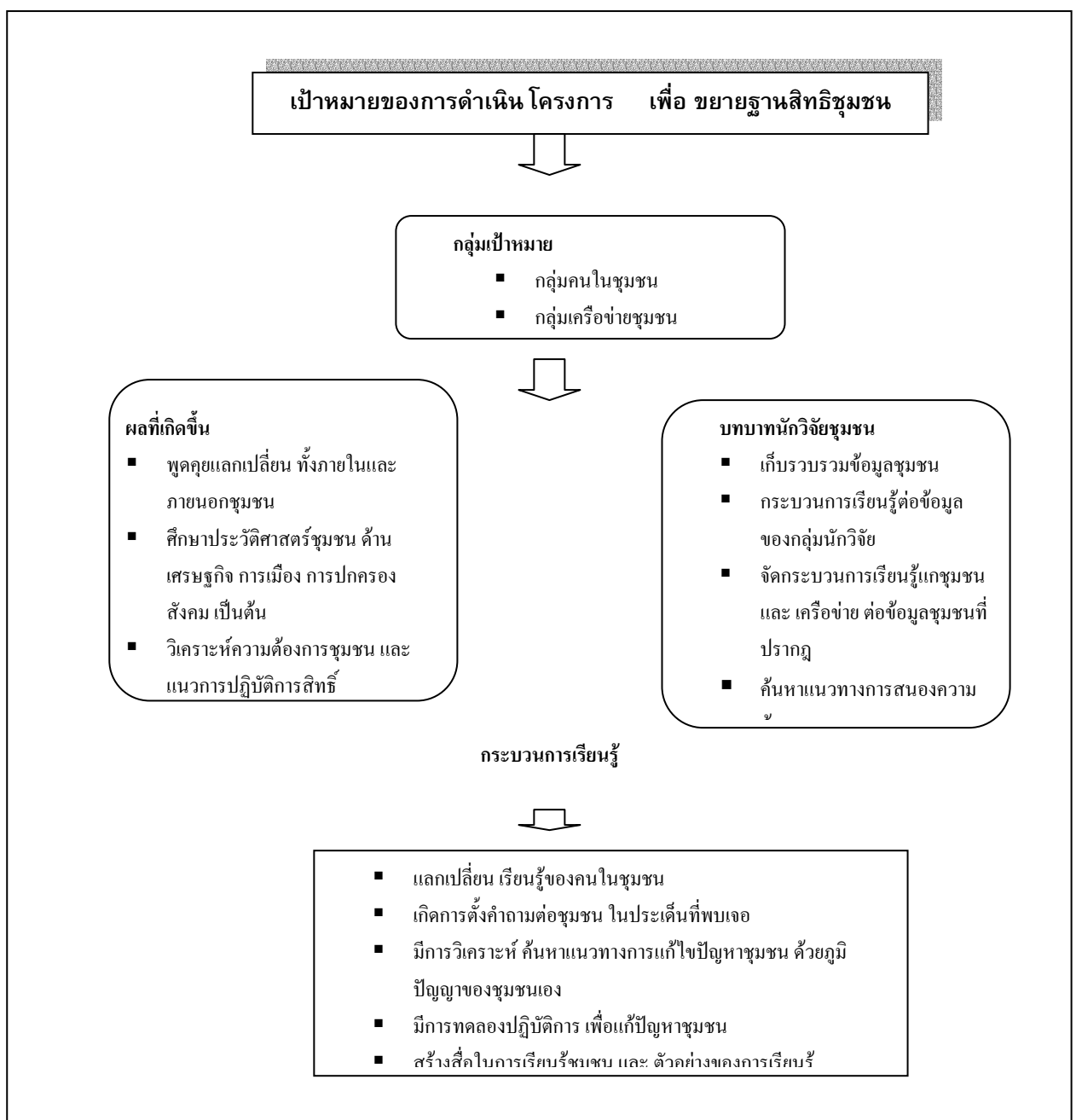
ข้อเสีย ข้อมูลไม่แน่นอน เปลี่ยนไป เปลี่ยนมา ไม่รู้ว่าข้อมูลไหนจริงหรือเท็จอย่างไร ข้อมูลที่ได้มา หรือสิ่งที่คนภายนอกพาชุมชนทำ ส่วนใหญ่ไม่สามารถนำมาแก้ไขปัญหาในชุมชนได้ ส่วนใหญ่ทำเพื่อประโยชน์ของเขา

๖) กระบวนสรุปสุดท้ายของการประชุม

เมื่อทุกคนได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กันพอสมควร ทำให้ทุกคนได้เห็นปัญหาร่วมกัน ว่าถ้าให้คนภายนอกเข้ามาชี้แนะให้ชุมชนทำมันไม่สามารถแก้ไขปัญหาในชุมชนได้อย่างยั่งยืน ดังนั้นสิ่งที่จะสามารถแก้ไขปัญหาได้นั้น ควรจะเริ่มที่ชุมชนเองซึ่งจะรู้ว่าอย่างไรดี เหมาะสมกับชุมชน และชุมชนสามารถทำได้เอง และสิ่งไหนที่ชุมชนทำไม่ได้และอยากจะให้เกิดขึ้น จึงขอความร่วมมือจากภายนอก

ดังนั้นกระบวนกรวิจัยที่เราจะทำร่วมกันต่อไปก็คือ นักวิจัยชาวบ้านและผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน ก่อนการทำงานวิจัย ได้เค้าโครงข้อสรุปร่วมกันดังนี้

แผนภาพที่ ๑๕ แสดงกระบวนการดำเนินงานโครงการ

๕.๔.๑.๔ การเก็บข้อมูลและจัดประชุมกลุ่มย่อยของทีมวิจัยชาวบ้าน

เพื่อทำความเข้าใจกับนักวิจัยไทบ้านบ้านหนองคูที่บ้านพ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ณ แวงน้อย ผู้เข้าร่วมเวที ๕ คน ซึ่งผู้เข้าร่วมนั้นได้ผ่านการคัดเลือกและเห็นชอบจากผู้นำกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ในหมู่บ้าน

การประชุมทำความเข้าใจครั้งแรก เป็นการแลกเปลี่ยนเรื่องกระบวนการหลัก วิธีการเก็บข้อมูลร่วมกับนักวิจัยชาวบ้าน และวางแผนที่จะศึกษา ดังนี้

- ค้นหาปัญหาและองค์ความรู้ต่าง ๆ ในการแก้ไขปัญหาเพื่อการเอาตัวรอดของชุมชนในแต่ละช่วงของกาลเวลาที่ผ่านมามาจนถึงปัจจุบัน
- ศึกษาวิถีชีวิตชุมชนว่าที่ผ่านมามาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งชุมชนมีวิถีอย่างไร

- ศึกษาตัวคนในชุมชนที่อาศัยอยู่ร่วมกันดำเนินชีวิตมาอย่างไร กรณีเกิดความขัดแย้งหรือคนในชุมชนมีปัญหา มีการแก้ไขปัญหาอย่างไร ใครที่มีส่วนในการแก้ไข มีบทบาทอย่างไร

- มีการใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างไร
- มีวัฒนธรรมความเชื่อ ประเพณีของชุมชนอย่างไร
- ระบบการผลิตในแต่ละช่วงเป็นอย่างไร มีปัจจัยอะไรบ้างที่กำหนดให้เกิดการเปลี่ยนแปลง และชุมชนมีการปรับตัวอย่างไรต่อการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นเพื่อการอยู่รอด

- อนาคตชุมชนจะอยู่อย่างไร จะต้องทำอะไรบ้าง

นักวิจัยไทบ้านได้แบ่งหัวข้อกันเพื่อศึกษาหาข้อมูล ดังนี้

- ประวัติศาสตร์ การตั้งถิ่นฐาน โดยคุณเฉลิมชัย ดงอุทัย

ผู้ใหญ่บ้าน

- วิถีชีวิตชุมชน โดยคุณ มะลิวรรณ พังจันทน์ ผู้นำกลุ่มสตรี
- วัฒนธรรมความเชื่อประเพณีต่าง ๆ โดย คุณสมพร นิ่ม

ประยงค์

- โครงสร้างทางสังคมบ้านหนองคู โดยคุณเฉลิมชัย ดงอุทัย

○ ระบบการผลิตในแต่ละช่วง โดยคุณทองพูน สีมาญา ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน การกำหนดกระบวนการศึกษาวิจัยโดยละเอียด คือ

- ๑) ประชุมร่วมกับทีมวิจัยไต้หวัน เพื่อทำความเข้าใจกระบวนการค้นหาข้อมูลกับผู้รู้ และการจัดบันทึกเป็นระยะ ๆ อย่างต่อเนื่อง
- ๒) แบ่งหัวข้อกันศึกษาเพื่อหาข้อมูล
- ๓) พูดคุยและสนทนาแลกเปลี่ยนกับชาวบ้านผู้มีข้อมูล มีการจัดบันทึก อัดเทปและถอดเทป
- ๔) พูดคุยโดยกระบวนการกลุ่มย่อย แบบไม่เป็นทางการกับกลุ่มต่าง ๆ ที่นั่งคุยกันอยู่แล้ว
- ๕) สืบหาข้อมูลตามเอกสารต่าง ๆ ที่มีในชุมชน
- ๖) สืบหาภูมิโนเวศชุมชน โดยเดินเท้าสำรวจร่วมกับผู้ชำนาญเส้นทางในพื้นที่ และนั่งรถ วาดภาพ ถ่ายรูป เขียนแผนที่ แผนที่
- ๗) จัดประชุมร่วมกับทีมวิจัยไต้หวัน เพื่อนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการศึกษาและร่วมกันสรุปประเมินข้อมูลที่ได้ โดยเชิญผู้รู้ในชุมชนร่วมรับฟังข้อมูลที่คิดว่าถูกต้องหรือไม่และควรเพิ่มเติมหรือแก้ไขอย่างไร และเชิญผู้คณะวิจัยจากพื้นที่อื่นเข้าร่วมรับฟังและให้ข้อเสนอแนะ

โดยพื้นที่และกลุ่มเป้าหมายที่ทำการศึกษาคือ บ้านหนองคูเป็นหลัก หมู่บ้านเครือข่าย คือบ้านละหานนา บ้านคลองเจริญ บ้านบึงบัวทอง บ้านท่าฉาง บ้านโนนแต้ หมู่บ้านริมฝั่งหนองนาแซง บ้านโนนทองน้อย

๕.๔.๑.๕ กระบวนการสรุปข้อมูลของนักวิจัยชาวบ้าน เป็นการนำผลการศึกษามาสรุปรวบรวมและนำข้อมูลมาวิเคราะห์ร่วมกัน โดยใช้สถานที่บริเวณใต้ร่มไม้หน้าบ้านพ่อสุภาพ และนักวิจัยไต้หวันได้นำเสนอข้อมูลที่ตัวเองได้หัวข้อไปค้นหามา จากการลงเก็บข้อมูลของนักวิจัยไต้หวันแต่ละคนได้เจอกับปัญหา ที่สำคัญ คือ

- ๑) การตั้งคำถามเพื่อให้ได้ข้อมูลที่นักวิจัยต้องการ
- ๒) ความเข้าใจในหัวข้อการวิจัยยังไม่ชัดเจนและแยกกันไม่ออกระหว่างวัฒนธรรม กับประเพณี และพิธีกรรมต่าง ๆ ในชุมชน ที่คุณสมพร นิยมประสงค์ รับผิดชอบ ซึ่งแกเป็นคนที่เคยอยู่ในเมืองมาก่อนจึงไม่ค่อยเข้าใจ ทำให้ได้เฉพาะข้อมูล ประเพณีอีสาน ที่ทำกันในรอบ ๑๒ เดือน
- ๓) เนื่องจากแยกกันเก็บข้อมูลเวลาได้ข้อมูลมาก็จะเป็นข้อมูลที่ซ้ำ ๆ กัน แต่ก็ยังเป็นข้อมูลที่ยืนยันกันได้ดี ในบางประเด็น เช่นวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับ การผลิต การหาอยู่หากิน การประกอบพิธีกรรมและความเชื่อต่าง ๆ ก็จะมีข้อมูลที่อยู่ในหัวข้ออื่นด้วย
- ๔) การแบ่งช่วงเวลา ในแต่ละช่วง เพราะการเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นในทุก ๆ ปี จึงยากต่อการแบ่งช่วงเวลา

ที่ประชุมได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน ในประเด็น วัฒนธรรม และ ประเพณี แตกต่างกันอย่างใด ซึ่งที่ประชุมได้ข้อสรุป ตามความเข้าใจร่วมกันว่า วัฒนธรรม ประเพณี วัฒนธรรม คือ ความยั่งยืน ธรรม คือ สิ่งที่ดีงาม ที่คนในชุมชนยอมรับร่วมกัน เช่น วัฒนธรรมการหาอยู่หากิน หมายถึง การหาอยู่หากินที่ดีเหมาะสม และยั่งยืน เป็นต้น ประเพณี หรือทำเนียมปฏิบัติ คือ การถือปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงวัฒนธรรม เช่น

○ ประเพณีที่ต้องทำเกี่ยวกับการหาอยู่หากิน คือ ก่อนออกไปหาอาหารที่เป็นสัตว์ต้องไม่ไปวันพระเพราะจะเป็นบาป การไปหาอาหารต้องไม่เดินผ่านวัด และเมื่อถึงสถานที่ ๆ จะเอาอาหารจาก ป่า หรือน้ำ ต้องขออนุญาตจากเจ้าที่ก่อน เป็นต้น หรือ วัฒนธรรมการผลิต หมายถึง การผลิตที่ดี เหมาะสม และยั่งยืน ประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการผลิต ก็คือ การเอาฝุ่นในสัปดาห์วันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ การเลี้ยงนา การทำบุญเลี้ยงบ้าน การทำบุญเดือนหก หรือ บุญบั้งไฟ บุญข้าวสาก บุญคุณลาน เหล่านี้เป็นต้น

○ เรื่องการแบ่งช่วงเวลา จากการแลกเปลี่ยน สรุปว่า หน้าจะแบ่งเป็น ช่วงของการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงที่สุด แต่ยังหาเกณฑ์ที่วัดถึงความรุนแรงยังไม่ได้ จึงตกลงกันว่าให้เก็บข้อมูลมาดูก่อนว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงช่วงไหน อย่างไร แล้วค่อยมาวิเคราะห์กันอีกที

○ การตั้งคำถามการวิจัย จากการที่เก็บข้อมูลมาแล้ว นำเสนอข้อมูลในแต่ละหัวข้อแล้ว ทำให้นักวิจัยเห็นข้อบกพร่อง และได้ร่วมกันวิเคราะห์และช่วยกันตั้งคำถามในแต่ละหัวข้อ ซึ่งแต่ละคนก็เริ่มตั้งคำถามได้ และได้คำถามที่คมชัดยิ่งขึ้น

○ การเก็บข้อมูลที่ได้มาซ้ำกันจะอย่างไร มีข้อสรุป ร่วมกันว่าข้อมูลในส่วนไหนที่มีความเกี่ยวพันซึ่งกันและกันให้นักวิจัยนำข้อมูลมา แลกเปลี่ยนกัน ก่อน ว่าเกี่ยวข้องกันหรือไม่อย่างไร และข้อมูลสนับสนุนกันอย่างไร ซึ่งจะทำให้นักวิจัยได้เรียนรู้ ข้อมูลซึ่งกันและกันด้วย และทีมวิจัยได้ตกลงร่วมกันที่จะเก็บข้อมูลเพิ่มเติมในส่วนที่ยังไม่ได้ หรือไม่เพียงพอ และนัดเอาข้อมูลมานำเสนออีกครั้ง ซึ่งการนำเสนอครั้งต่อไปจะเชิญ ผู้รู้ในชุมชนเข้าร่วมรับฟังด้วย และจะเชิญทีมจากส่วนกลางมาร่วมแลกเปลี่ยนด้วย

๕.๔.๑.๖ การสำรวจพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนบน ทีมชาวบ้านร่วมกับ เจ้าหน้าที่โครงการได้สำรวจลักษณะทางกายภาพภูมินิเวศน์ลุ่มน้ำชี ภูมินิเวศน์ สิทธิการเข้าถึง และการใช้ประโยชน์ วิถีชีวิตชุมชนเปลี่ยนแปลงอย่างไร สุดท้ายคือ เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงไป ที่ผ่านมาชุมชนมีการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างไร ทั้งที่สำเร็จและล้มเหลว

ทีมวิจัยชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ทำความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับ วัตถุประสงค์และเป้าหมายในการสำรวจ พร้อมเตรียมเครื่องมือ ทั้งสมุดบันทึก อุปกรณ์วาดแผนที่ คำถามที่ต้องหาคำตอบจากชาวบ้าน ลงสำรวจข้อมูลร่วมกับผู้ชำนาญการในพื้นที่ โดยเน้น

รถ นั่งเรือ เดิน พูดคุยกับชาวบ้านกลุ่มเป้าหมาย วาดภาพแผนที่ลักษณะทางกายภาพภูมิ
นิเวศน์ลุ่มน้ำชีตอนต้น พื้นที่เป้าหมายที่สำรวจคือ จากฝายยางแก้งสนามนาง – ฝายชนบท
ระยะทางประมาณ ๕๐ กม.

ประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนบนฐานทรัพยากร ในกรณีลุ่มน้ำชีตอนบน
(บ้านหนองดู่) ทีมวิจัยชาวบ้านได้ค้นพบปัญหาและผลกระทบที่เกิดขึ้นหลายกรณี โดยใช้
เครื่องมือในการวิเคราะห์ปัญหา คือ การใช้ภาพถ่ายแผนที่ชุมชนนิเวศน์ลุ่มน้ำชี การเดินทาง
สำรวจจุดสภาพความเป็นจริงของพื้นที่ การแลกเปลี่ยนพูดคุยกับผู้ได้รับผลกระทบ การ
ถ่ายภาพมาประกอบการวิเคราะห์และพิจารณา

ปัญหาในแต่ละกรณีทำให้เห็นรูปแบบการละเมิดสิทธิของชุมชนที่
ชัดเจนขึ้น เช่น การละเมิดสิทธิชุมชนในการกำหนดวิถีการผลิตของชุมชนที่ผ่านมา ตั้งแต่การ
กำหนดพันธ์ข้าว ขก. การส่งเสริมการใช้ปุ๋ยเคมี มีผลทำให้เกษตรกรต้องมีหนี้สิน ที่ดินหลุด
มือ การจัดการน้ำของรัฐกรณีเขื่อนละหานนาหรือฝายยางแก้งสนามนาง ที่สร้างขึ้นเพื่อนำน้ำ
ไปให้โรงงานน้ำตาลวังขนาย

ในฤดูแล้งน้ำชีขาดช่วงจากใต้ฝายยางจนถึงบริเวณบ้านหนองดู่ น้ำไม่
พอใช้ข้างล่าง บริเวณบ้านหนองเต่า อ.ชนบท ก็ทำฝายขนาดใหญ่ดันน้ำขึ้นมาถึงบ้านหนองดู่
หน้าฝายน้ำลึกหางฝายน้ำขาดวิถีชีวิตคนหาปลาเปลี่ยนไป ชาวประมงมารุมหาปลาที่บริเวณน้ำ
น้อย ปลาลดลง หาปลายากขึ้น โรงงานน้ำตาลกว้านซื้อที่ดินริมฝั่งเพื่อปลูกอ้อย ชาวบ้าน
ขายที่ดินต้นไม่ริมฝั่งถูกทำลาย ฝั่งซีพังทลายลงเนื่องจากการปล่อยน้ำของฝายไม่สัมพันธ์กับ
ระบบธรรมชาติ

**๕.๔.๑.๗ ศึกษาแบบแผนการจัดการน้ำโดยภูมิปัญญาท้องถิ่น / รูปแบบการ
จัดการน้ำในสถานการณ์ปัจจุบัน** มีการแลกเปลี่ยนพูดคุยกับชาวบ้านผู้รู้และเข้าใจการ
จัดการน้ำในอดีต และที่ยังใช้อยู่ในปัจจุบัน โดยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับผู้นำ อบต. ซึ่งเป็นผู้
กำหนดและวางแผนการจัดการน้ำสถานการณ์ปัจจุบัน มีการจัดประชุมกลุ่มย่อย ๒-๓ คน
แลกเปลี่ยนความคิดเห็นและถอดบทเรียนการจัดการน้ำในอดีต และการจัดการน้ำเพื่อ
การเกษตรที่เหมาะสมในปัจจุบันมีการบันทึกภาพการจัดการน้ำที่ชาวบ้านเห็นว่าเหมาะสม
พื้นที่และกลุ่มเป้าหมาย เนื่องจาก อ.แวงน้อยมีสภาพภูมิประเทศแบบมีป่าต้นน้ำ คือป่าภูกระง่า
(ภูถ้ำ ภูกระแต) และพื้นที่รับน้ำคือสายน้ำชีและบึงละหาน ซึ่งพบว่า เกษตรกรในอดีตเขาไม่ได้
คิดที่จะจัดการน้ำเพื่อการผลิต แต่เขาจะคิดว่าจะทำการผลิตอย่างไรให้สอดคล้องและเหมาะสม
กับธรรมชาติ โดยวางแผนตั้งแต่การเลือกปลูกพืชที่เหมาะสมกับดิน และระบบน้ำ พื้นที่ภูมิ
ประเทศต่ำสูงต่างกัน (รายละเอียดในการจัดการน้ำที่ผ่านมาของชุมชน)

๕.๔.๑.๘ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของนักวิจัยชาวบ้าน เจ้าหน้าที่ส่วนกลาง
ภาค และส่วนกลาง จัดประชุมทีมนักวิจัยไทบ้านเพื่อนำเสนอข้อมูลอีกครั้งการประชุมครั้งนี้มีเจ้า

ชาวบ้านผู้รู้ในชุมชน จำนวน ๙ คน และหน้าที่จากส่วนกลางเข้าร่วมด้วย คือ คุณกฤษฎา บุญชัย คุณวรินทร์ ไกรยวงศ์ จากสำนักงานกลาง (กทม.) คุณธีรดา นามไธ เป็นการการนำเสนอในรอบที่นักวิจัยได้ข้อมูลที่มาเสนอที่เห็นชัดมากขึ้น เพราะนักวิจัยเริ่มเห็นแนวทางการวิจัยมากขึ้น เห็นได้จากคุณสมพร ได้ข้อมูลทางวัฒนธรรม และประเพณีที่หลากหลายมากขึ้น และคุณมะลิวรรณมีข้อมูลที่น่าสนใจได้ทีเดียว คุณเฉลิมชัยบอกว่า เขาเข้าใจและเห็นความจำเป็นมากที่จะทำวิจัยแบบนี้เพราะทำให้เราทราบในสิ่งที่เราไม่รู้ และสนุกกับการเก็บข้อมูล คุณทองพูน และคุณสมพรได้ข้อมูลและบันทึกข้อมูลแบบภาษาท้องถิ่น ทั้งคำผญา คำกลอนที่ผู้เฒ่าผู้แก่พูด ซึ่งบางข้อมูลมีความหมายสำหรับชุมชนมาก และเราได้เริ่มเห็นความแตกต่างของแต่ละช่วงเวลามากขึ้นแต่ก็ยังไม่ได้แบ่งอย่างชัดเจน สุดท้ายในการประชุม คุณกฤษฎา บุญชัย ได้นำเสนอ ปาฐกถาเรื่อง กระบวนการสร้างความรู้ของชุมชน โดย ศ.ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ให้นักวิจัยวิจัยที่บ้านได้รับฟัง ทำให้มีความรู้เพิ่มมากขึ้น

๕.๔.๑.๙ การประชุมโครงการสิทธิชุมชน ระดับภาค ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้การทำงานในแต่ละพื้นที่ ซึ่งพื้นที่น้ำชีตอนบน ได้นำเสนอปัญหาเพื่อให้คณะวิจัยได้ช่วยชี้แนะเกี่ยวกับการแบ่งช่วงเวลาของประวัติศาสตร์ชุมชน ซึ่งได้รับการเสนอแนะโดย คุณประสิทธิ์ พรหมนอก ที่ปรึกษาโครงการ และการเสนอแนะจากคณะวิจัยว่า การแบ่งช่วงเวลานั้นให้เป็นการแบ่งช่วงเวลาของชุมชนเองว่าช่วงไหนเวลาไหนที่เกิดการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงมากที่สุด และเป็นช่วงเวลาที่เห็นการเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจน ซึ่งทั้งนี้ต้องให้ชุมชนเป็นผู้แบ่งแยกตามความเข้าใจของชุมชนเอง ซึ่ง คุณประสิทธิ์ได้ยกตัวอย่างที่เป็นรูปธรรม ทำให้ได้แนวทางในการแบ่งช่วงเวลาประวัติศาสตร์บ้านหนองคูที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น และเมื่อกลับมาที่ชุมชนก็สามารถที่จะร่วมกลับชุมชนในการแบ่งช่วงเวลาประวัติศาสตร์ชุมชนได้ ตามข้อมูลที่ได้มา

๕.๔.๑.๑๐ ประสานงานกับหน่วยงานรัฐเพื่อแก้ไขปัญหาน้ำขาดช่วงฤดูแล้ง เป็นการปฏิบัติการทำงานต่อเนื่องหลังการสำรวจพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนบน โดยบ้านหนองคูได้รวมตัวกันโดยประสานกับนายอำเภอแวงน้อย นายวิรัช รอดจัน เพื่อทำฝ่ายทรายกันน้ำชีไว้ใช้ในฤดูแล้ง เนื่องจากน้ำขาดช่วง ก็ได้ผลในระยะสั้น เพราะเมื่อเวลาที่ฝายปล่อยน้ำมาแรง ฝ่ายทรายก็พังไป

ในปัจจุบันชาวบ้านหนองคูพยายามที่จะค้นหาทางออกในการจัดการน้ำเพื่อใช้ในฤดูแล้ง โดยเสนอไปที่ อบต.ละหานนา ซึ่งไปสอดคล้องกับนโยบายการพัฒนาน้ำเพื่อการเกษตรของ อบต. ที่จะทำโครงการน้ำระบบท่อ ทีมวิจัยชาวบ้านไม่เข้าใจว่าทำไมต้องทำน้ำระบบท่อ จึงได้มีการเสนอให้ไปศึกษาดูงาน เพื่อจะได้แนวทางที่ชัดเจนขึ้น

๕.๔.๑.๑๑ เวทีนำเสนอผลงานการวิจัยของทีมนักวิจัยชาวบ้าน เพื่อรับฟังพัฒนาการในการคิดและการนำเสนอ รวมถึงการวิเคราะห์ข้อมูลที่นำมาแลกเปลี่ยนกันและวิเคราะห์หาทางออกที่เหมาะสมกับชุมชน

หลังจากที่ทีมวิจัยชาวบ้านได้ลงศึกษาข้อมูลกันมาตั้งแต่ต้นแล้ว จึงได้ทำการจัดเวทีเครือข่ายขึ้นมา เพื่อที่นักวิจัยจะได้นำเสนอสิ่งที่ค้นพบให้กับพี่น้องเครือข่ายได้รับฟังและร่วมกันวิเคราะห์ข้อมูล และหาแนวทางการทำการศึกษาและหาทางเลือกและทางออกต่อไป สมาชิกเครือข่ายที่เข้าร่วม ๔๐ คน มาจาก

- สมาชิกกลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูถ้ำ ภูกระแต
- สมาชิกกลุ่มสตรีแม่บ้านที่ดำเนินงานการจัดการลำห้วยยางหวาย
- สมาชิกชุมชนบ้านหนองตู่
- ทีมวิจัยชาวบ้าน
- เจ้าหน้าที่โครงการจากกลุ่มน้ำมูนฯ

กระบวนการดำเนินงาน คือ

๑) ประชุมที่วิจัยชาวบ้านเพื่อเตรียมข้อมูลที่จะนำเสนอโดยแบ่งหัวข้อกันนำเสนอ

○ พ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ณ.แวงน้อย นำเสนอประวัติศาสตร์ชุมชนบ้านหนองตู่และนำเสนอองค์ความรู้ภูมิปัญญาการจัดการน้ำในอดีต

○ นายทองพูน สีมาญา นำเสนอลักษณะทางกายภาพภูมินิเวศน์ชุมชนลุ่มน้ำชี สิทธิ การใช้และการเข้าถึงในอดีต

○ คุณสมพร นิมประยงค์ นำเสนอปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลง และการปรับตัวของชุมชนที่ผ่านมา

○ พ่อกองหนูน ศรีวงษ์ชัย นำเสนอองค์ความรู้การจัดการน้ำบนพื้นที่ต้นน้ำ

○ คุณสนั่น ชูสกุลนำเสนอองค์ความรู้การจัดการน้ำและการต่อสู้ในลุ่มน้ำมูน

๒) ดำเนินการประชุม นำเสนอผลงานโดยให้เวทีเป็นไปแบบธรรมชาติ ซึ่งทำให้การแลกเปลี่ยนเรียนรู้เกิดผล ทุกคนได้แสดงความคิดเห็นต่อข้อมูลที่ได้ศึกษามา

๓) ร่วมกันระดมความคิดเห็นต่อการจัดการน้ำที่เหมาะสม ในสถานการณ์ปัจจุบันว่าน่าจะเป็นอย่างไร

๔) ชุมชนใช้สิทธิผลักดันความคิดของตนเองให้เกิดผลในทางปฏิบัติอย่างไรในอนาคต

ผลการดำเนินงาน นักวิจัยชาวบ้านสามารถอธิบายถึงลักษณะของชุมชนที่เคยเป็นมาในอดีตและมีการศึกษาถึงลักษณะภูมิโนคติ/ปัจจุบันที่เปลี่ยนไปว่าเป็นอย่างไร เปลี่ยนไปเพราะอะไร และมีผลกระทบต่อชุมชนอย่างไรบ้าง รวมถึงมีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และเสนอแนวทางการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชนในหลายๆทางเลือก การได้นำเสนอผลงานการวิจัยของนักวิจัยชาวบ้าน ให้ผู้นำชุมชนเครือข่าย ได้รับฟังและเกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ทำให้นักวิจัยชาวบ้านมีความมั่นใจในสิ่งที่ได้ทำ เห็นช่องทางการทำวิจัยที่จะตอบสนองความต้องการของชุมชนในอนาคต และการจัดเวทีนำเสนอผลงาน ทำให้เราได้ค้นพบชาวบ้านที่จะมาเข้าร่วมงานวิจัยมากขึ้น ชาวบ้านให้ความสำคัญต่องานวิจัยแบบนี้ และอยากเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการ

จากการศึกษาวิจัย และมีเวทีวิเคราะห์ร่วมกัน เริ่มมีการพัฒนาเป็นข้อเสนอต่อหน่วยงานปกครองส่วนท้องถิ่นในการแก้ปัญหาเช่น ให้ปรับประตูปรับน้ำให้ต่ำลง ให้น้ำธรรมชาติสามารถชะล้างสนมในบึงละหานนาได้ และขุดลอกบางบริเวณในบึงให้ลึกลงเพื่อเก็บกักน้ำได้มากขึ้น หรือการสร้างฝายหินทิ้ง ในแม่น้ำชี

๕.๔.๒ ร่วมเวทีให้ข้อมูลทางนโยบายที่เกี่ยวข้องกับชุมชน การสัมมนา โขง ชี มูล สู่ระบบท่อ กับความล้มเหลวซ้ำซาก ในเวทีมีการนำเสนอบทเรียนการจัดการน้ำที่ล้มเหลวของรัฐบาลโดยเฉพาะแนวคิดเรื่องการจัดการน้ำระบบท่อ ที่เอกชนหวังเพียงผลประโยชน์ที่จะขายท่อน้ำเท่านั้น ประชาชนไม่ได้รับประโยชน์ตามนโยบายที่กล่าวอ้าง บทเรียนการแทรกแซงนโยบายรัฐบาลของบริษัท CP ที่ฆ่าไก่ชาวบ้าน การละเมิดสิทธิเกษตรกรในเรื่องพันธุ์ข้าว ที่ชาวนาต้องเป็นทาสทางการเกษตรในอนาคต การแถลงการณ์ของภาคการเกษตรที่ไม่เอาน้ำระบบท่อ การจัดการน้ำต้องมาจากประชาชนอย่างแท้จริง ยื่นหนังสือต่อรัฐมนตรีกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ทบทวนการจัดการน้ำระบบท่อ และโครงการ โขง ชี มูล

หลังจากร่วมเวที ที่นักวิจัยชาวบ้านได้เข้าใจที่มาที่ไปของโครงการ โขง ชี มูล และผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในอนาคตต่อลุ่มน้ำชี และภาคการผลิตด้านการเกษตร และแนวนโยบายการจัดการน้ำที่ไม่สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน เป็นการละเมิดสิทธิชุมชนตั้งแต่เริ่มโครงการ

นอกจากนี้เจ้าหน้าที่สนามยังมีบทบาทในการสร้างกระบวนการเรียนรู้และค้นหาทางออกร่วมกับนักวิจัยชาวบ้านและผู้นำชุมชนในพื้นที่วิจัย ยังต้องทำหน้าที่เป็นผู้นำเสนอข้อมูลด้านนโยบายการพัฒนาของรัฐแก่ชุมชนด้วย เช่น พ.ร.บ.น้ำ นโยบายการจัดการชลประทานระบบท่อ ที่รัฐมีการดำเนินการนำร่องในหลายพื้นที่แต่ประสบความล้มเหลว การติดตามโครงการขุดลอกหนองบึงละหานนาของกรมชลประทาน โรงงานอุตสาหกรรม ที่จะเข้ามาละเมิดสิทธิของชุมชน ให้ชุมชนได้มีโอกาสได้เรียนรู้เพื่อการตรวจสอบ และค้นหาทางเลือก

ต่อการพัฒนา การแก้ไขปัญหาในพื้นที่ ประสานงานความร่วมมือจากภายนอก ทั้งภาครัฐ เอกชน และเครือข่ายการเรียนรู้ในภูมิภาค

การเรียนรู้สถานการณ์ที่เกิดขึ้นทางนโยบายเพื่อเชื่อมโยงกับปัญหาในชุมชน ตลอดจนการค้นหาทางออก เป็นการเรียนรู้รวมทั้งชาวบ้านและเจ้าหน้าที่สนาม ซึ่งเจ้าหน้าที่สนามก็มีการเรียนรู้การทำงานไปด้วยเพราะกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นของเจ้าหน้าที่สนามถือว่าเป็นกระบวนการที่ต้องเรียนรู้เพิ่มเติมเพื่อให้เกิดความเข้าใจต่อการปฏิบัติงาน ฉะนั้นกระบวนการจัดการเพิ่มศักยภาพในที่ทำงานจึงมีความสำคัญเช่นเดียวกับการปฏิบัติการในชุมชน

๕.๔.๓ การร่วมเรียนรู้กิจกรรมของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

การส่งเสริมสิทธิชุมชน บ้านหนองคูได้สนับสนุนให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกับเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ผ่านเวทีการสัมมนาของเครือข่ายเช่นเวทีน้ำท่วมอีสาน การลงพื้นที่ปัญหาการดูดยาของบ้านท่าลาด การสัมมนาโยบายการจัดการน้ำของรัฐ การร่วมเป็นเจ้าภาพจัดงานธรรมชาติวิทยาตราเพื่อแม่น้ำชี ครั้งที่ ๑ เป็นต้น ในส่วนนี้จะนำเสนอการร่วมงานธรรมชาติวิทยาตราเพื่อแม่น้ำชี จนนำไปสู่การสร้างฝ่ายหินทิ้งในชุมชน ดังนี้

๕.๔.๓.๑ ขบวนการธรรมชาติวิทยาตราเพื่อแม่น้ำชี

ค ณ ะ ธิ ร ร ม ช า ติ

ยาตราเพื่อแม่น้ำชี ได้เดินทางผ่านและจัดกิจกรรมในชุมชนบ้านละหานนา ซึ่งนอกจากกิจกรรมที่ได้จัดต้อนรับขบวนที่จะเดินทางมา ณ.พื้นที่ละหานนาแล้วนั้น เจ้าหน้าที่วิจัยและนักวิจัยไทบ้านยังได้มีการเตรียมข้อมูลที่จะนำเสนอในเวทีสัมมนา โดยการทบทวนบทเรียนการจัดการทรัพยากรที่ผ่านม่ว่าประสบผลสำเร็จหรือล้มเหลวอย่างไร และเจ้าหน้าที่สนามได้ประสานงานกับเจ้าหน้าที่รัฐ คือนายอำเภอ สจ.ปรีดา บุญเพลิง องค์การบริหารส่วนตำบล คณะครูอาจารย์ในพื้นที่ รวมถึงพระสงฆ์ เพื่อประสานความร่วมมือในการเข้าร่วมเวทีสัมมนาในครั้งนี้

○ ในเวทีสัมมนา เรื่องการจัดการน้ำ เริ่มต้นการเปิดเวทีโดยปลัดอาวุโส ได้เล่าถึงสภาพพื้นที่ทั่วไปของอำเภอเวียงน้อย และในเวทีก็มีการแลกเปลี่ยนกัน และพอสรุปใจ มีหมื่นไวยผู้อาวุโสจากบ้านค่าย จ.ชัยภูมิได้ให้ความเห็นต่อการจัดการน้ำกับพื้นที่บ้านหนองคูว่า

“ปัญหาหลักของพื้นที่ คือปัญหาการขาดแคลนน้ำในหน้าแล้งและน้ำท่วมในฤดูฝน ปัจจัยส่วนหนึ่งคือมีลำน้ำชีที่น้ำไหลตลอดแต่ชาวบ้านไม่สามารถกักน้ำไว้ในฤดูแล้งได้ การดำเนินการของรัฐที่ผ่านมามีการก่อสร้างฝายยาง ฝายคอนกรีต แต่ไม่สามารถตอบสนองความต้องการของชาวบ้านได้เต็มที่เนื่องจากฝายยางรั่วบ้างรวมทั้งไม่สามารถเปิดปิดได้ตามความต้องการของชาวบ้าน (เข้าไม่ถึงระบบราชการ หรือไม่สามารถทราบสาเหตุที่ชัดเจน

เช่นกันกับชาวบ้านหนองคูที่ไม่ทราบถึงช่วงเวลาการเปิดปิดของเขื่อนยางแก่งสนามนาง) ปลาไม่สามารถขึ้นไปวางไข่ได้ มีการสร้างกันริมฝั่งลำน้ำซึ่งทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับการระบายน้ำ

พ่อสุดใจเล่าต่อว่าที่บ้านค่ายได้มีการสร้างฝายหินทิ้ง ๖-๗ ตัว ซึ่งเอื้อประโยชน์ให้เกษตรกรเป็นอย่างมาก สามารถสูบน้ำขึ้นมาทำการเกษตร ปลูกพริก หัวหอม กระเทียม ทำสวนมะพร้าว น้ำพอใช้ตลอดปี ซึ่งบ้านหนองคูที่มีสภาพภูมิณีเวศน์ไม่ต่างกันมากก็น่าจะทำได้”

ขบวนธรรมชาติยาตราครั้งนี้ เป็นการจุดประกายครั้งสำคัญให้กับชาวบ้านหนองคูได้คิดเรื่อง “ฝายหินทิ้ง” อย่างจริงจังมากขึ้น จากเสียงจากต่างถิ่นที่เล่าให้ฟังถึงผลดีของฝายหินทิ้ง ชาวบ้านหนองคูก็ต้องลองดูบ้างและชาวบ้านหนองคูเองก็มีความต้องการอยากให้มีการทำฝายหินทิ้ง ซึ่งก็มีการแลกเปลี่ยนถามข้อมูลกันระหว่างชาวบ้านกับพ่อสุดใจ ถ้ามถึงเรื่องต้นทุนการสร้างฝายหินทิ้งซึ่งต้นทุนการสร้างไม่แพงสามารถกักเก็บน้ำไว้ใช้และน้ำสามารถซึมผ่านปลาสามารถแทรกตัวผ่านชอกก่อนหินขึ้นไปวางไข่ได้ หากต้องการปันน้ำให้พื้นที่ที่อยู่ต่ำลงไปก็สามารถทำได้โดยยกก้อนหินออก เมื่อได้ปริมาณน้ำพอเพียงแล้วก็เรียงกลับเหมือนเดิม (คล้ายกับการเปิดปิดประตูเขื่อน แต่ ต่างกันตรงที่ชาวบ้านสามารถทำได้เองโดยไม่ต้องรอหรือขออนุญาตรัฐ) ชาวบ้านมีความต้องการมากเนื่องจากในพื้นที่มีเครื่องสูบน้ำที่ไม่ได้ใช้งานในหน้าแล้งอยู่แล้วหากมีการทำฝายหินทิ้งจะสามารถกักน้ำบางส่วนไว้ใช้ได้

๕.๔.๓.๒ การศึกษาดูงาน เป็นการสร้างการเรียนรู้ด้วยประสบการณ์ตรงให้ชาวบ้านได้เห็นของจริงที่เกิดขึ้น เพื่อนำมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับชุมชนของตนเอง ซึ่งได้มีการศึกษาหลายพื้นที่ทั้งการจัดการน้ำแบบของรัฐ และแบบที่ชาวบ้านดำเนินการเอง เช่น การจัดการน้ำแบบฝายหินทิ้งที่บ้านวังเวิน อำเภอชนบท และการจัดการน้ำระบบท่อ ที่บ้านโนนหม่อง อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น การน้ำของบ้านค่าย การจัดการน้ำแบบพลังแสงอาทิตย์ เป็นต้น

๑) ศึกษาดูงานบ้าน บ.โนนหม่อง และบ้านวังเวิน ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้การจัดการน้ำระบบท่อ มีผู้ร่วมเดินทาง ๑๘ คน และ ซึ่งได้เห็นความไม่เหมาะสมเลยในการจัดการน้ำแบบระบบท่อ แล้วกลับมาดูที่บ้านวังเวิน อ.ชนบท ชาวบ้านผู้เข้าร่วมจึงได้บอกว่า “อ้อ ! การจัดการน้ำแบบฝายหินทิ้งน่าจะเหมาะสมกว่าการจัดการน้ำระบบท่อ” ทำให้เห็นทั้งความรู้ใหม่ที่ได้รับ และพันธมิตรที่ยืนยันการจัดการทรัพยากรที่สำเร็จและล้มเหลว

๒) ศึกษาดูงานการสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าและฝายหินทิ้ง ชุมชนบ้านหนองคูและบ้านละหานนา มีความสนใจเรื่องฝายหินทิ้งจึงได้ส่งตัวแทนไปดูข้อมูลพื้นที่จริง มีผู้นำชุมชน ชาวบ้านและนักวิจัยชาวบ้านเข้าร่วมเดินทางทั้งหมด จำนวน ๕๔ คนจากการไปดูพบว่าเป็นการจัดการน้ำที่ได้ผลเป็นจริง การไปดูงานเรื่องการสูบน้ำด้วยพลังงานแสงอาทิตย์ สิ่ง

ที่ได้คือเห็นการจัดการน้ำแบบประหยัดพลังงานและน่าสนใจเป็นอย่างมาก แต่การดูงานครั้งนี้ไม่ค่อยได้ข้อมูลมากเท่าไรเนื่องจากเครื่องสูบน้ำและอุปกรณ์การจัดตั้งโซล่าเซลล์นั้นเป็นของทางราชการมาจัดทำให้ เราจึงไม่ทราบข้อมูลเรื่องต้นทุนแรกเริ่มเลย จึงต้องมีการหาข้อมูลกันต่อไป

การไปดูงานเรื่องฝายหินทั้งที่บ้านค่าย นอกจากเจ้าหน้าที่วิจัยของโครงการและนักวิจัยชาวบ้านแล้ว ชาวบ้านที่ยังไม่มีข้อมูลเรื่องฝายหินทั้งเมื่อได้เห็นฝายหินทั้งของจริงแล้วทุกคนอยู่ในอาการ “เออ! มันอยู่อีหลีตัวนี้” ถ้าไม่เห็นของจริงฟังแต่นักวิจัยพูดทุกคนก็มองภาพไม่ค่อยออก แต่เมื่อได้มาเห็นแล้วแรงจูงใจก็มีเพิ่มขึ้นอีกทีคูณ เพราะพื้นที่เขาเคยประสบกับความแห้งแล้งขาดน้ำใช้ในหน้าแล้งอย่างบ้านเรานั้นแหละ แต่เขามีวิธีคิดที่จะจัดการน้ำเองโดยมีผู้นำที่เข้มแข็ง บวกกับมีช่องทางการขอขมาสนับสนุน (ผู้นำที่กล่าวถึงก็คือพ่อสุตใจ มีหมื่นไวย์ บางคนเรียกท่านว่า “ ฮีโร่ฝายหินทั้ง ”) ขอจากกองทุนต่างประเทศบ้าง กองทุนทั่วไปบ้าง (ไม่ชัดเจน) และแรงงานที่ใช้ในการสร้างฝายหินทั้งก็คือชาวบ้านสองฝั่งที่จะได้รับประโยชน์จากฝาย เรื่องอาหารก็เอามาเองจากบ้านมากินด้วยกัน ทำด้วยกัน ๓-๔ วันก็เสร็จสำหรับฝายหนึ่งตัว บ้านค่ายจัดทำฝายหินทั้งทั้งหมด ๘ จุดใช้งบประมาณสนับสนุนจากกองทุนพัฒนาทางสังคม โดยเฉลี่ยจุดละ ๘๐,๐๐๐ – ๑๐๐,๐๐๐ บาท (ถ้าใช้งบกลางประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ บาท) การดำเนินงานใช้กระบวนการแบบลงแขกช่วยเหลือนกันเองภายในชุมชน ที่มีคนมาช่วยเยอะเพราะเขาเห็นแล้วว่ามันมีประโยชน์มาก สิ่งที่ได้ไม่ใช่แค่น้ำ แต่เป็นชีวิต เศรษฐกิจ การหาอยู่หากิน มากมาย ฯลฯ

๕.๔.๔ กระบวนการประสานงานเพื่อสร้างฝายหินทั้งบ้านหนองดู่

การสร้างฝายหินทั้งของบ้านหนองดู่ ได้มีการประสานงานเครือข่ายและพันธมิตร จนกระทั่งการดำเนินงานสามารถลุล่วงไปด้วยดี ประกอบด้วย การเตรียมงาน การประสานพันธมิตร สรุปการทำงานดังกล่าวได้ดังนี้

๕.๔.๔.๑ การเตรียมงาน มีดังนี้

๑) การประสานงานกับสมาชิกในชุมชน มีการจัดประชุมสมาชิกในชุมชนบ้านหนองดู่ ๒ ครั้ง ใช้ช่วงเวลาดอนกลางคืน ใช้สถานที่ศาลากลางบ้านในการจัดประชุม โดยการประสานงานของนักวิจัยชาวบ้านและผู้ใหญ่บ้าน ผู้เข้าร่วมประชุมส่วนใหญ่เป็นผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้นำในชุมชน และผู้ทรงคุณวุฒิประมาณ ๓๐ คน เพื่อทำความเข้าใจร่วมกันในการจัดตั้งกองผ้าป่าและหาข้อตกลงร่วมกันเพื่อให้ได้คณะกรรมการการจัดงานฝายต่าง ๆ ในชุมชน เช่น ฝายแม่ควัว ฝายประสานงาน ฝายสงฆ์ ฝายต้อนรับ ฝายจัดเตรียมสถานที่ ฝายการเงิน เป็นต้น

๒) การประสานหน่วยงานรัฐ / เครือข่ายชาวบ้าน / องค์กรพัฒนาเอกชน(เอ็นจีโอ / บริษัทเอกชน / พระสงฆ์ / โรงเรียนในพื้นที่ หลังจากชุมชนเกิดความเข้าใจตรงกันก็มีการประสานงานไปยังองค์กรและหน่วยงานต่าง ๆ โดยการเข้าพบพูดคุยถึงแนวคิด

เหตุผลและความจำเป็นในการจัดทำผ้าป่าฝ่ายหินทั้ง ในโอกาสต่าง ๆ ทั้งในเวทีประชุม การเข้าพบเป็นการส่วนตัว แล้วเชิญเข้าร่วมเป็นคณะกรรมการผ้าป่าด้วย ถ้าเป็นหัวหน้าองค์กรก็เชิญร่วมเป็นประธาน ซึ่งประธานมีบทบาทในการประสานงานกับทีมงานในองค์กรและญาติพี่น้องเพื่อนฝูง เพื่อจัดทำกองผ้าปามาสมทบในวันงาน

๓) การจัดทำของผ้าป่า / ใบฎีกา หลังจากได้รายชื่อ ประธาน คณะกรรมการฝ่ายต่าง ๆ แล้วก็จัดทำของผ้าป่า และใบฎีกา ประทับตราของวัดหมู่บ้านเจ้าภาพ รายละเอียดในใบฎีกามีรายชื่อประธาน คณะกรรมการแต่ละฝ่ายทุกท่านที่มีการประสานงานไว้ บอกวันเวลาสถานที่การจัดงานให้ละเอียด และจำนวนของก็จัดพิมพ์ตามจำนวนที่ประสานไว้ในหน่วยงานและพื้นที่ต่าง ๆ

๔) การระดมทุน การระดมทุนในเบื้องต้นจะเป็นการระดมทุนจากสมาชิกในชุมชนก่อนซึ่งสมาชิกในชุมชนเป็นคณะกรรมการร่วมทุกครอบครัวซึ่งคณะกรรมการจะปรึกษาคอย่างน้อย คนละ ๑๐๐ บาท ตามธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชน หลังจากนั้นก็ส่งของผ้าป่าไปยังหมู่บ้านต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงโดยผ่านทางกำนันผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ส่วนจังหวัด และหน่วยงานต่างที่ได้ประสานงานไว้แล้ว โดยผ่านประธาน คณะกรรมการผ้าป่าที่มีรายชื่อในใบฎีกาออกบุญ ประธานจะแจกจ่ายของตามจำนวนที่สามารถประสานได้และจะรวบรวมของมาสมทบในวันงานพร้อมคณะผู้ร่วมที่ติดตามประธานมาถวาย

๕) สถานที่จัดงานผ้าป่า คณะกรรมการที่ได้รับมอบหมายจากที่ประชุมในหมู่บ้านก็มีการจัดเตรียมสถานที่ เครื่องขยายเสียง โต๊ะเก้าอี้ต้อนรับแขก น้ำดื่ม น้ำใช้ เต็นท์ เป็นต้น

๖) อาหารและการต้อนรับแขก กลุ่มแม่บ้านที่รับผิดชอบเรื่องอาหารก็มีการจัดเตรียมอุปกรณ์การทำครัว หม้อ ถ้วยชาม เครื่องปรุงอาหารโดยรับบริจาคข้าวสารอาหารแห้งจากชุมชน เช่น ข้าวสาร พริกแห้ง ข่า ตะไคร้ ปลาร้า พืชผักต่าง ๆ ที่หาได้ในชุมชน แล้ว ช่วยกันบดพริก ปั่นข้าวคั่ว ให้พร้อมปรุงในวันงาน

๗) สถานที่จัดทำฝ่าย ในวันงานผ้าป่าจะมีการสร้างฝ่ายหินทั้งด้วย คณะกรรมการส่วนหนึ่งจะเตรียมรถไถนาพ่วงชนหินจากข้างนอกเข้าไปบริเวณที่จะทำการก่อสร้างฝ่าย และออกแบบทำรางส่งหินลงไปในลำน้ำชี ทางเดินที่บังแดด ทางปาริมฝั่งที่กีดขวางทางออกเพื่อสะดวกต่อการลำเลียงหินและอุปกรณ์ต่าง ๆ ในการก่อสร้าง

๕.๔.๔.๒ ความร่วมมือของเครือข่าย พันธมิตร และ องค์กรชาวบ้าน
หน่วยงานที่สนับสนุนมีทั้งสิ้น ๑๐ หน่วยงาน มีดังนี้

๑) องค์กรในพื้นที่

○ พระสงฆ์ โดย ประธานเจ้าอาวาสวัดบ้านหนองดู่ และ เจ้าคณะอำเภอเวียงน้อย เพราะพระสงฆ์มีบทบาทในการประชาสัมพันธ์ผ่านหอกระจายข่าวประจำหมู่บ้านก่อนถึงวันงานทุกเช้า เพื่อให้พี่น้องร่วมมือร่วมแรงร่วมใจกันสร้างบุญ และเป็น

ผู้นำพิธีกรรมทางศาสนา การทอดผ้าป่าต้องผ่านพระสงฆ์ก่อน หลังจากนั้นจึงให้คณะกรรมการการเงินรับกองผ้าป่าไปลงบัญชีว่าแต่ละสายได้เงินสมทบมาร่วมเท่าใด

- กำนันผู้ใหญ่บ้าน ประสานด้วยวิธีการ ส่งของไปฎีกา บอกรบญและผู้ใหญ่บ้านจะมีการประชาสัมพันธ์ผ่านหอกระจายข่าวประจำหมู่บ้าน และให้ทายกประจำหมู่บ้านถือขันดอกไม้เดินแผ่ปัจจัยในชุมชนเพื่อนำปัจจัยมาสมทบงานผ้าป่า

- โรงเรียน การประสานงานทางโรงเรียนมีการทำหนังสือขอความร่วมมือเพื่อเข้าร่วมงานเนื่องจากโรงเรียนมีนักเรียนซึ่งเป็นวัยเด็ก และเยาวชนหนุ่มสาวที่สามารถให้ความช่วยเหลือด้านแรงงานการขนหินสร้างฝายได้เป็นอย่างดี และเป็น การให้โรงเรียนได้มีโอกาสสร้างการเรียนรู้ให้กับนักเรียน และเป็นการสร้างความร่วมมือกับชุมชนในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาท้องถิ่นได้ด้วย

- ชาวบ้านหนองคู่และบ้านละหานนา การประสานงานกับสมาชิกในชุมชนเป็นสิ่งที่สำคัญเพราะหากสมาชิกในชุมชนไม่เข้าใจก็จะไม่ได้รับความร่วมมือ โดยเฉพาะการสร้างความรู้สึกร่วมเป็นเจ้าของงานโดยมีชื่อของทุกคนครบถ้วนในใบฎีกาทำให้เขามีความรู้สึกว่าตัวเองสำคัญจึงให้ความร่วมมือในทุกด้าน

- ข้าราชการในพื้นที่ ข้าราชการในพื้นที่หลังจากได้รับใบฎีกาการบอกรบญก็จะร่วมบริจาคทุนและช่วยเป็นกำลังใจให้กับผู้ทำงานการสร้างฝายและช่วยให้เกิดความมั่นใจมากขึ้น

๒) องค์กรในจังหวัด

- องค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) เมื่อได้มีร่วมประชุมจากการสรุปงานธรรมชาติวิทยาตราแล้ว องค์การบริหารส่วนจังหวัดได้ให้ความร่วมมือในการประสานงานในองค์การเพื่อนำงบประมาณร่วมสมทบทุนและนำหิน ปูน ทราย เหล็กเส้น มาช่วยเหลือในการก่อสร้าง ทำให้ชุมชนมีความภาคภูมิใจที่ได้ใกล้ชิดกับองค์การบริหารส่วนจังหวัดซึ่งไม่เคยมีการสนับสนุนในรูปแบบนี้มาก่อนโดยเฉพาะการมาเปิดงานของท่านนายก อบจ.คือท่านพงษ์ศักดิ์ ตั้งวานิชกุล เป็นประธานเปิดงานยิ่งทำให้ชาวบ้านมีความมั่นใจและมีกำลังใจในการทำงานมากขึ้น

- โรงเรียนขามแก่น มีการประสานงานผ่าน กป.อพช.ภาคอีสาน และได้รับความร่วมมือในการมาสร้างบรรยากาศผ่อนคลายหลังจากทำงานตอนกลางวันอย่างเหน็ดเหนื่อยโดยโรงเรียนขามแก่นนำโดย อาจารย์เกียรติศักดิ์ อาจารย์นิภา มนูญศักดิ์ และคณะนักเรียนมาเล่นดนตรีขับกล่อมและเป็นการได้สร้างสรรค์สร้างสัมพันธ์ให้กับผู้ร่วมงานมากขึ้น และหลังจากนั้นทางโรงเรียนได้จัดค่ายคณะนักเรียนเพื่อมาช่วยลงแรงสร้างฝายอีกครั้งทำให้ฝายทำได้เร็วยิ่งขึ้น

- บริษัทเอกชน ในการประชุมที่ กป.อพช.ภาคอีสาน โดยในการประชุมเรื่องความคิดเห็นขององค์กรภาคเอกชนที่บริษัทเครือซีเมนต์ไทยจะเข้ามา

ดำเนินงานที่โรงงานฟีนิกน้ำพอง ทำให้มีโอกาสได้นำเสนอแนวคิดเรื่องการแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำในพื้นที่บ้านหนองตู ซึ่งบริษัทมีนโยบายการแก้ไขปัญหาภัยแล้งอยู่แล้วจึงรับของผ้าป่าไปเพื่อพิจารณา และทำให้ได้รับความช่วยเหลือจากบริษัท สมทบทุนผ้าป่า ๑๐,๐๐๐ บาท

๓) เครือข่ายองค์กรชาวบ้าน

- เครือข่ายป่าภูถ้ำ ภูกระแต ซึ่งมีการทำงานร่วมกันมาตลอดโดยเฉพาะอาสาสมัครพิทักษ์ป่า ได้มาช่วยแรงงานในการขนหินทำฝายทำให้เกิดความรู้จักและมีความสัมพันธ์กันมากขึ้น
- เครือข่ายองค์กรชาวบ้านจากทั่วภาคอีสานได้มีส่วนร่วมในการบริจาคทุนสมทบจากการที่ได้รับของใบฎีกาอบกบุญและเข้าร่วมงานให้กำลังใจในการทำงานกับพี่น้องบ้านหนองตูมากขึ้น

๔) องค์กรพัฒนาเอกชน(เอ็นจีโอ)

- เป็นองค์กรส่วนกลางภาคอีสานที่ช่วยประชาสัมพันธ์งานและประสานเครือข่ายองค์กรชาวบ้านทั้งภาคอีสาน และภาคอื่น ๆ ที่เป็นเครือข่ายความร่วมมือทำให้ได้รับความร่วมมือในการสมทบทุน โดยเฉพาะ กป.อพช.ภาคอีสานได้ประสานรับเสื้อผ้า ข้าวของเครื่องใช้มาสมทบ จึงมีการหาทุนเพิ่มโดยการทำกิจกรรมสอยดาวได้เงินสมทบกองผ้าป่าเพิ่มมากขึ้น การประชุมเจ้าหน้าที่โครงการสิทธิชุมชนศึกษาทั่วประเทศที่นครปฐมมีการแจกของให้เพื่อนร่วมงานซึ่งได้รับความร่วมมือในการสมทบทุนด้วยดี

๕.๔.๔.๓ การหาทุน

- เขียนโครงการเสนอต่อองค์กรบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) จังหวัดขอนแก่น โดยใช้ชื่อโครงการสร้างจิตสำนึกและเพิ่มประสิทธิภาพเครือข่ายอาสาสมัครพิทักษ์สิ่งแวดล้อม ในโครงการที่ทางองค์กรบริหารส่วนจังหวัดดำเนินการอยู่แล้วนำมาปรับใช้ในการทำกิจกรรมสร้างฝาย ซึ่งเป็นโครงการฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของจังหวัด ใช้งบประมาณฝึกอบรมไปซื้อวัสดุส่วนงบทำอาหาร ค่าสถานที่ในการจัดฝึกอบรมเป็นเงินที่ได้จากการทำผ้าป่าซึ่งนำ ๒ อย่างมาผสมผสานกันให้เกิดประโยชน์สูงสุดตามความต้องการของชุมชน แต่ถาเป็นการเสนอโครงการลักษณะการพัฒนาจะมีขั้นตอนมากมายไม่ทันต่อความต้องการของชุมชน เพราะต้องมีการขออนุมัติพิจารณา มีการประชุมงาน จึงใช้วิธีการที่สามารถทำได้ในรอบการฝึกอบรมที่มีอยู่แล้ว

- ทำผ้าป่า โดยนำวัฒนธรรมการทำผ้าป่าสร้างวัดสร้างศาลาที่ชุมชนเคยปฏิบัติสืบทอดกันมาซึ่งเป็นการระดมทุนที่สามารถสร้างความร่วมมือได้เป็นอย่างดี เพราะคำว่าบุญทุกคนอยากร่วมและไม่กลัวปฏิเสธ การทำผ้าป่าหากประชาชนเข้าใจ

เป้าหมายวัตถุประสงค์ที่แท้จริงแล้วจะให้ความร่วมมือด้วยดีในการบริจาคทุนและสิ่งของ
เครื่องใช้ในการจัดงาน

๕.๕ การปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชน

หลังการเรียนรู้ของทีมนักวิจัยชาวบ้าน ชาวบ้านได้มีการดำเนินการเพื่อแก้ปัญหาและหา
ทางออก อย่างต่อเนื่อง ดังนี้

๕.๕.๑ การหันกลับไปสู่การเกษตรแบบพึ่งตนเอง เรียนรู้เกษตรธรรมชาติ เกษตร
อินทรีย์มากขึ้น ปัจจัยเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการปฏิบัติการคือ ชุมชนได้เห็นถึงความล้มเหลวใน
ระบบการผลิตที่ผ่านมาไม่ได้เอื้อต่อวิถีชีวิตพวกเขาเลย การเสียอำนาจในการตัดสินใจที่
เหมาะสมต่อพื้นที่ ทำให้ยากต่อการจัดการปัจจัยการผลิต คือ การจัดการน้ำเพื่อการผลิต
เป็นไปด้วยความยากลำบาก ต้นทุนการผลิตสูงทำให้เป็นหนี้ ที่นาหลุดลอยไปอยู่ในมือนายทุน
การใช้ปุ๋ยเคมีทำให้ดินเสื่อมลง เห็นได้จากการที่ต้องเพิ่มปริมาณปุ๋ยทุกปี สิ่งเหล่านี้เป็น
ผลกระทบ ชุมชนเองมีปัจจัยเอื้ออยู่แล้ว คือ มีทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นวัตถุดิบ มีองค์ความรู้
ภูมิปัญญาดั้งเดิม เพียงแต่ยังไม่ได้นำมาใช้ให้เกิดคุณค่า รัฐและเอกชนในช่วงหลังพยายาม
ส่งเสริมการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ ทำให้ชุมชนหันกลับมามองสิ่งที่มีอยู่มากยิ่งขึ้น

การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นคือ เกษตรกรจะต้องใช้สิทธิของตัวเองในการกำหนดและ
วางแผนการผลิต โดยดูปัจจัยเงื่อนไขที่มีอยู่ ทั้งการคัดเลือกเมล็ดพันธุ์ การปรับปรุงบำรุงดิน
การจัดการน้ำเพื่อการผลิต การเลือกผลิตตามความเหมาะสมของพื้นที่ ซึ่งเกษตรกรจะรู้ดีกว่า
คนภายนอก

๕.๕.๒ ทดลองปฏิบัติการทำปุ๋ยอินทรีย์ ทีมนักวิจัยชาวบ้านได้เริ่มดำเนินการ
ทดลองปฏิบัติการทำปุ๋ยอินทรีย์ใช้เองนาร่อง เพื่อเป็นการสร้างเอกภาพทางความคิดเรื่องการ
จัดการทางเกษตรที่สามารถทำได้เองในชุมชน การรวมตัวกันทดลองครั้งนี้มาจากการผลักดัน
ของพ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ผน.แวงน้อย ที่อยากให้สมาชิกในหมู่บ้านหันมาสนใจ เพราะพ่อสุภาพ
ได้ไปเห็นตัวอย่างเกษตรอินทรีย์ที่ประสบผลสำเร็จมาแล้ว ที่ผ่านมาระบายแม่ของเราที่ให้
ชีวิตเราได้เกิดมา และได้เดินเหยียบย่ำอยู่ทุกวัน คือ “แม่ธรณี” เราใช้แม่ธรณีนี้มามาก แต่เรา

ไม่เคยให้อาหารหรือสิ่งดี ๆ คืนแก่แม่เราเลย การใช้ปุ๋ยอินทรีย์เหมือนเรากำลังให้อาหารชั้นเยี่ยมแก่แม่เรา ซึ่งจะทำให้ดินแข็งแรงมากขึ้น

กระบวนการดำเนินงาน ชาวบ้านหนองดู่ ๒๐ คน ได้รวมตัวกันเพื่อที่จะทดลองทำปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ โดยได้เชิญผู้รู้และมีประสบการณ์ในด้านนี้ คือ อ.เชียวชาญ ชำมะรัตน์ ซึ่งสอนอยู่ที่วิทยาลัยเกษตรและเทคโนโลยีขอนแก่น นายกองหนู ศรีวงษ์ชัย ผู้อำนวยการด้านเกษตรธรรมชาติ นายบุญจันทร์ เพ็ญพักตร์ ผู้อำนวยการเกษตรอินทรีย์ มาให้คำแนะนำโดยมูลเหตุที่ชาวบ้านสนใจที่จะหันมาทำปุ๋ยใช้เองก็คือ

- ปุ๋ยเคมีราคาแพงมากในปัจจุบัน
- ปุ๋ยเคมียิ่งใช้ยิ่งทำให้ดินเสื่อมสภาพ เห็นได้จากต้องเพิ่มปริมาณปุ๋ยทุกปี
- ปุ๋ยเคมีมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดวัชพืชหลายชนิดมากขึ้น
- ปุ๋ยเคมีมีสารตกค้างที่เป็นอันตรายต่อชีวิตมนุษย์และสัตว์
- เรามีวัตถุดิบในท้องถิ่นเรามีอยู่แล้วไม่ต้องซื้อหา และพึ่งพาคนภายนอกมากเกินไปคือคำตอบของชาวบ้านที่ได้ให้แง่คิดถึงมูลเหตุที่อยากทำปุ๋ยใช้เอง และแนวคิดนี้ในทุกหน่วยงานทั้งรัฐ เอกชน ได้พยายามส่งเสริมเรื่องนี้มา ๓-๔ ปี แล้ว แต่ประชาชนยังไม่ได้ให้ความสนใจเท่าใดนัก เราถามพี่น้องหลายครั้งว่า ถ้าหันมาใช้ปุ๋ยอินทรีย์แล้ว คิดว่าจะได้อย่างไร ซึ่งได้คำตอบก็คือ

ปุ๋ยอินทรีย์เป็นสมบัติของเกษตรกรรุ่นโบราณที่ควรรักษาไว้ เมื่อก่อนเขาเรียกปุ๋ยธรรมชาติ เป็นการลดต้นทุนการผลิตลงมาก และจะเพิ่มผลผลิต ปุ๋ยอินทรีย์ใช้แล้วปลอดภัยมากกว่าปุ๋ยเคมี คั้นความอุดมสมบูรณ์ให้กับ ดิน น้ำ ป่า อากาศ เกษตรกรจะได้เห็นคุณค่าในสิ่งที่ตัวเองมีอยู่ ไม่พึ่งพาภายนอกมากเกินไป

ผู้มีประสบการณ์ก็ได้อธิบายขั้นตอนการผลิตปุ๋ยอินทรีย์ ซึ่งจะมีวัตถุดิบที่มีในชุมชนเอง เช่น มูลสัตว์ คายข้าว แกลบ เป็นต้น และจะมีวัตถุดิบที่มีมาจากภายนอกคือ น้ำหมักชีวภาพ กากน้ำตาล ตามอัตราส่วนที่เหมาะสม วิธีการผสมคือ นำมูลสัตว์ คายข้าว แกลบ = ๑:๑:๑ ตามลำดับ แล้วนำน้ำหมักชีวภาพ ๑ ช้อน ผสมกับน้ำ ๑ ปี๊บ กากน้ำตาล ๓ ช้อน แล้วนำมารดวัตถุดิบ คลุกเคล้าให้เข้ากันพอดี แล้วใส่ถุงเก็บไว้ ชาวบ้านที่มารวมกันก็จะทำวัตถุดิบของตัวเองที่มีมาด้วย ซึ่งสามารถทดลองผสมจนเข้าใจ และนำไปใช้ด้วย ซึ่งในขณะนี้ทีมวิจัยกำลังติดตามว่าหลังจากทดลองปฏิบัติและนำไปใช้แล้วได้ผลอย่างไร

ผลการดำเนินงาน เกษตรกรเริ่มคิดที่จะหันมาพึ่งตัวเอง พึ่งทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นมากขึ้น สมาชิกที่เข้าร่วมการทำปุ๋ยอินทรีย์มีแนวทางที่จะทดลอง

ใช้ปุ๋ยอินทรีย์ด้วยตัวเองก่อน แล้วค่อยแนะนำเพื่อนเกษตรกรหันมาใช้ต่อไป และจะแนะนำให้เพื่อนเกษตรกรที่อยู่ใกล้เคียงได้รู้ โดยทำให้เขาเห็นและเปรียบเทียบระหว่างนาเราใช้ปุ๋ยอินทรีย์ นาเราใช้ปุ๋ยเคมี มีข้อดีข้อเสียต่างกันอย่างไร ซึ่งนักวิจัยชาวบ้านได้ร่วมติดตามผลการใช้ปุ๋ยของสมาชิกอย่างต่อเนื่อง

๕.๕.๓ การทบทวนบทเรียน และ ประสบการณ์ชุมชน เพื่อการจัดการน้ำ
ในกรณี การสร้างฝายหินทิ้ง ผู้นำและนักวิจัยชาวบ้านได้เห็นประสบการณ์การจัดการน้ำแล้วจึงได้มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อนำความรู้มาปรับใช้ในพื้นที่

๕.๕.๓.๑ ประชุมในหมู่บ้าน ทำให้เกิดมีข้อตกลงร่วมกันว่าให้จัดงานบุญผ้าป่าฝายหินทิ้งที่บ้านหนองดู่โดยการประสานความร่วมมือกับประชาชนในพื้นที่และเครือข่ายความร่วมมืออย่างกว้างขวาง

๕.๕.๓.๒ การทบทวนศักยภาพเดิมสู่ความร่วมมือใหม่ จากการศึกษาของทีมวิจัยชาวบ้านพบว่าชุมชนตนเองมีประวัติศาสตร์การร่วมมือร่วมใจในการแก้ปัญหาในชุมชน เช่น

๑) การสร้างฝายหินลำนํ้าชีบ้านหนองดู่ การสร้างฝายหินเมื่อประมาณปี พ.ศ ๒๕๓๕ โดยการนำของนายอำเภอ คำไพ เวชโชสงค์ ในตอนนั้นเป็นการนำหินทรายที่มีอยู่แล้วในลำน้ำชีมาเก็บเป็นคันคูเล็กๆ โดยชาวบ้านรวมพลังกัน มีจุดประสงค์เพื่อกันน้ำไว้ใช้ในการตกกล้านารวม เนื่องจากฝนแล้งจึงให้เกษตรกรมาตกกล้ารวมกันบริเวณที่สามารถสูบน้ำชีขึ้นมาได้ เป็นการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าในระยะสั้นๆ เพราะไม่นานคันคูนั้นก็พังเนื่องจากเป็นหินทรายไม่นานก็ละลายไปกับน้ำและพังไปในที่สุด

๒) การสร้างฝายทรายลำนํ้าชีบ้านหนองดู่ เดือนมีนาคม ปี ๒๕๔๒ เป็นปีที่มีความแห้งแล้งมาก บ้านหนองดู่ได้รับความเดือดร้อนเรื่องน้ำทำการเกษตรและการประมง ทางอำเภอก็ได้จัดทำโครงการการก่อสร้างนาโดยช่างโยธาโดยมีชาวบ้านมาร่วมกันกรอกทรายเข้าถุงและขนลงในแม่น้ำชี ทางอำเภอจะมีค่าอาหารมาเลี้ยงชาวบ้านที่ไปช่วยทำกิจกรรม ไม่มีค่าแรงงาน วิธีการทำฝายทราย นายอำเภอก็ได้มอบหมายให้ช่างโยธาเป็นผู้ออกแบบ และซื้ออุปกรณ์มาจากภายนอกเช่น ทราย กระสอบ และไม้ วิธีการทำคือเอาทรายกรอกถุง นำลงไปวางขวางทางน้ำแล้วนำไม้ตีเป็นเสาค้ำยัน สูงประมาณ ๑ เมตร ปัญหาอุปสรรคชาวบ้านไม่ให้ความดูแลอย่างต่อเนื่องเพราะมีความรู้สึกที่ไม่ใช่เจ้าของ ทั้งที่ได้ประโยชน์จากฝายทรายพอสมควร ฝายทรายใช้งานได้ประมาณ ๒ ปีก็เสื่อมสภาพไป เพราะกระสอบทรายฝายถูกน้ำพัดหายหมด

๓) การสร้างสะพานไม้ หลวงพ่อสมภาร อนาวีโล เป็นหลวงพ่อนักพัฒนา เป็นผู้นำการก่อสร้างสะพานมาแล้วหลายที่ พ่อสุภาพเกิดศักดิ์ ฯ เป็น

ผู้ที่นิมนต์ท่านมาที่บ้านหนองดู่ให้มาเป็นผู้นำชาวบ้านในการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำชีบ้านหนองดู่ เนื่องจากท่านมีประสบการณ์ในการสร้างสะพานมาแล้วหลายที่และพ่อก็มีทีมงานที่ร่วมกันเป็นแกนนำในการสร้าง คือ นายหลง ยอดคำ อายุ ๖๕ ปี นายพรมมา พานิชย์ อายุ ๖๘ ปี นายแสวง บ้านแพง อายุ ๕๖ ปี นายรส ทศวงศ์ อายุ ๗๐ ปี นายคำบล เกิดศักดิ์ อายุ ๕๖ ปี นายสมหวัง ฤทธิ์รักษา อายุ ๕๖ ปี นายสำรอง ผลวิไล อายุ ๕๒ ปี นายเหลือ พันหา อายุ ๗๐ ปี นายกงหัน วันวาน อายุ ๕๒ ปี เป็นผู้ใหญ่บ้าน พร้อมทั้งกลุ่มแม่บ้าน

ทั้งหมดที่กล่าวมาล้วนเป็นกำลังสำคัญในการก่อสร้างสะพานเป็นแกนนำหลักที่ยืนยันในการสร้างสะพาน ทั้งที่บางคนไม่ได้มีที่นาทางปากชีฝั่งตรงข้ามด้วยซ้ำ ในเรื่องอาหารการกินต่างๆ ค่าน้ำมันรถ ค่าอุปกรณ์ในการทำกิจกรรมก็ได้ทุนมาจากแรงบริจาคของชาวบ้าน และจากของบริจาคที่ชาวบ้านที่เป็นศิษย์หลวงพ่อบุญมาให้ รวมทั้งเครื่องมือการก่อสร้าง และแรงงานก็มาช่วยเป็นกำลังสำคัญ

เสียงจากผู้คัดค้าน ที่คิดว่าเป็นไปไม่ได้ ทำยากเพราะน้ำมาก ทำเสียไม่เปล่า เพราะเสาไม้ได้ฝังดินแล้วน้ำจะพัดไป แต่พอเห็นการสร้างสะพานทำไปได้เรื่อยๆ และใกล้จะเสร็จแล้วบางคนในกลุ่มผู้คัดค้านก็เข้ามาช่วย บางคนก็อายุที่จะเข้ามาช่วยเนื่องจากได้คัดค้านตั้งแต่ต้นคือ นายผอง พานิชย์ อายุ ๖๑ ปี นายสำรวจ งอนน้อย อายุ ๕๐ ปี นายหนาย เถาพันธ์ อายุ ๖๒ ปี นายไพรัช อินทสุราษ อายุ ๕๖ ปี เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน

วิธีการก่อสร้างสะพาน กลุ่มแกนนำได้ประสานกับชาวบ้านเพื่อขอรับบริจาคไม้และนำไม้ที่มีอยู่ในวัดมาต่อเป็นเสาสูงประมาณ ๒๐ เมตร ทำเสาค้ำยัน โดยเสาไม้ได้ฝังดิน แล้วนำไม้มาต่อกันชั้นด้วยนอต ทำเป็นหมอนคล้ายหมอนทางรถไฟความยาวประมาณ ๕๐ เมตร กว้างประมาณ ๖ เมตร ซึ่งเป็นสิ่งที่เหลือเชื่อที่สร้างโดยไม่ใช้เครื่องจักรเลย ไม้เป็นต้นตอกัน ๓ ช่วง แล้วยกขึ้นเป็นเสาได้ไม่ใช้เรื่องง่าย และยังใช้งานได้ดี จนรถไถขนาดใหญ่สามารถวิ่งข้ามได้

ประโยชน์ สะดวกต่อการเดินทาง และสามารถนำรถยนต์และเครื่องมือการเกษตรข้ามไปมาระหว่าง ๒ ฝั่งได้ เพื่อทำการเกษตร และการหาอยู่หากิน ซึ่งเมื่อก่อนเวลาน้ำขึ้นมาก ต้องนั่งเรือข้ามไปมา

ปัญหาอุปสรรค เนื่องจากการสัญจรไปมา และการพังทลายของฝั่งชี และแรงน้ำพัด จึงต้องซ่อมแซมทุกปี

การแก้ปัญหา คือ นำปูนไปเทรอบเสาในฤดูแล้ง โดยใช้แรงจากแกนนำชาวบ้านร่วมกันซ่อมเองไม่ได้อาศัยความช่วยเหลือจากรัฐ เนื่องจากชาวบ้านและกลุ่มแกนนำมีความรู้สึกเป็นเจ้าของ จึงช่วยกันบำรุงรักษาเอง แต่ในปี ๔๘ นี้ ได้มีการทำโครงการขอสะพานคอนกรีต โดยถ่ายภาพสะพานที่เริ่มชำรุดให้ทางราชการดูแต่ยังไม่ทราบถึงความคืบหน้า แกนนำที่เสนอเรื่องคือเรื่องนี้ คือ คุณมะลิวรรณ พังจันทน์ สมพร นิมประยงค์ ผู้ใหญ่บ้าน พ่อหวัง คุณทองปักษ์ คุณสินวน สีมาญา และนายยกองค์การบริหารส่วนจังหวัด

ขอนแก่นได้ลงมาเห็นแล้วในวันเปิดงานทำฝายหินทิ้ง เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๔๘ และมีความสนใจที่จะแก้ไขปัญหานี้

๔) การศึกษารูปแบบการจัดการน้ำในอดีตที่ผ่านมา

นอกจากจะเห็นของจริงจากการศึกษาดูงาน และการได้พบทวนพลังสามัคคีที่เคยเกิดขึ้นในชุมชน ทำให้ ชาวบ้านและทีมนักวิจัยชาวบ้านเกิดความมั่นใจ การก่อสร้างจะดำเนินการสร้างฝายหินทิ้งและได้มีการเสนอให้ทำการทอดผ้าป่า “ฝายหินทิ้ง”

๕.๕.๔ การเสนอแนวคิดสร้างฝายหินทิ้งต่อหน่วยงานรัฐผ่านเวทีสรุปงาน ธรรมาธิยาตรา

ผลต่อเนื่องที่สำคัญจากขบวนธรรมาธิยาตรา คือ การประชุมติดตามงานธรรมาธิยาตราแม่น้ำชี มีเจ้าหน้าที่จากรัฐเข้าร่วมประชุมจากหลายส่วนงาน ที่สำคัญชาวบ้านหนองดู่ทั้งแกนนำและนักวิจัยไทบ้านได้เข้าร่วมในการประชุมครั้งนี้ด้วย เป็นการสรุปประเด็นที่เราได้ศึกษาจากงานธรรมาธิยาตราทั้ง ๑๑ จุด ไปสู่การผลักดันแผนงานในระดับนโยบายอย่างไร จะทำการเชื่อมประสานงานอย่างไรให้ผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสียเห็นความสำคัญของปัญหาที่ต้องแก้ไขอย่างเร่งด่วน

พื้นที่บ้านหนองดู่เป็นหนึ่งใน ๑๑ จุดที่ได้เข้าร่วมนำเสนอในที่ประชุมวันนั้น จึงเป็นการดีที่จะตั้งประเด็นคำถามเพื่อให้ได้คำตอบที่ชัดเจนได้ และนักวิจัยพร้อมชาวบ้านก็ได้มีโอกาสนำเสนอปัญหาและแนวทางแก้ไขได้ในทันที นำโดยเจ้าหน้าที่วิจัยในพื้นที่บ้านหนองดู่ (คุณพิชาญ ทิพวงษ์) ได้นำเสนอภาพฝายหินทิ้งที่ได้ไปเก็บภาพมาจากบ้านค่าย จ.ชัยภูมิ ให้ผู้เข้าร่วมประชุมได้เห็นภาพบางท่านจากทางรัฐก็ถามถึงอรรถประโยชน์ของตัวฝายว่ามีมากน้อยเพียงใด บางท่านก็มีคำถามว่าหินที่นำมากองนั้นสามารถกั้นน้ำได้จริงหรือ บางท่านก็ถามถึงเรื่องกฎหมายว่าไม่ผิดหรือ

พอสรุป ผู้ที่เป็นต้นแบบฝายหินทิ้ง ช่วยเสริมว่า “ชาวบ้านควรมีส่วนร่วมที่จะจัดการ บำรุงรักษาหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน และการทำฝายหินทิ้งนี้ก็เป็นความเห็นชอบจากชาวบ้านทั้งอำเภอ และมีการขออนุญาตจากทาง อบต.ด้วย และน้ำที่กั้นไว้ยังไม่มันก็ไม่อยู่เพราะเราไม่ได้ใช้ปูนซีเมนต์เลย แต่น้ำมันจะไหลได้ช้าลงมากและทำให้ระดับน้ำดันขึ้นสูงเป็นการกักเก็บน้ำวิธีหนึ่งที่ไม่ขัดระบบธรรมชาติ เพียงแต่เป็นการชะลอความเร็วของน้ำเท่านั้น”

อบจ.ขอนแก่น ได้ฟังโครงการเรื่องฝายหินทิ้งมาจากหลายพื้นที่แล้ว และก็เห็นผลที่เกิดจากการทำฝายหินทิ้งมาแล้วในหลายพื้นที่ จึงได้ให้คำแนะนำกับพื้นที่บ้านหนองดู่ว่า

สามารถเขียนเป็นโครงการส่งได้เลย เขียนส่งไปหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ เริ่มต้นจากระดับล่าง โดยส่งโครงการเข้าไปที่ อบต.ก่อนแล้วขึ้นไปตามลำดับ และทาง อบจ.เองก็มีงบประมาณที่จะสามารถสนับสนุนโครงการได้ในรูปแบบของการสนับสนุนเป็นวัสดุการก่อสร้าง เช่น หิน ปูน ทราย เสာ เหล็กเส้น ซึ่งก็มีความยินดีที่จะสนับสนุนโครงการฝายหินทิ้งของบ้านหนองดู่ และอยากให้มันเป็นพื้นที่นาร่องในการจัดการแก้ไขปัญหาการจัดการน้ำในพื้นที่ ให้พื้นที่อื่นๆได้เห็นถือเป็นโครงการเร่งด่วนที่น่าจะรีบทำ

๕.๕.๕ ประชุมปรึกษาชุมชนและสำรวจพื้นที่การสร้างฝายหินทิ้งและจัดทำโครงการสร้างฝายหินทิ้ง

หลังจากกลับมาจากการประชุมติดตามงานขบวนธรรมชาติยาตราแม่น้ำชี นักวิจัยไต้หวันและชาวบ้านที่เข้าร่วมประชุมด้วยเริ่มใจชื้นขึ้นมา เพราะเริ่มเห็นช่องทางที่จะสร้างฝายหินทิ้งในพื้นที่ได้แล้ว แต่บางคนก็ยังติดใจกับเรื่องกฎหมาย เริ่มมีความกลัวว่าจะถูกฟ้องร้องเรื่องสร้างสิ่งกีดขวางทางน้ำในลำน้ำชี แต่ความอยากได้น้ำใช้ในหน้าแล้งผลที่จะได้จากการจัดการนั้นมากกว่าความกลัว ทั้งยังบวกกับคำพูดของเจ้าหน้าที่วิจัยของโครงการที่ว่า “ **ผมบ่ย่านดอก ชีจับผมกะต้องจับ อบจ.ที่สนับสนุนวัสดุมาพูน เพินเห็นชอบนำแล้วชีย่านอีหยัง ”**

เมื่อกลับมาถึงพื้นที่บ้านหนองดู่ ทีมวิจัยได้ทำการประสานความร่วมมือไปยังผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองดู่และ อบต. ร่วมกับชาวบ้านรวมทั้งหมด ๒๒ คน ร่วมสำรวจพื้นที่ที่จะทำการสร้างฝายหินทิ้ง ผู้ร่วมสำรวจก็เห็นพ้องต้องกันว่าต้องการสร้างตรงจุดที่อยู่ต่ำจากปากห้วยหินลาดลงไปประมาณ ๒๐ เมตร ซึ่งตรงนั้นลำน้ำจะกว้างประมาณ ๓๐ เมตรวัดความสูงที่ ๓.๕ เมตรวัดจากพื้นดินท้องแม่น้ำ ท้ายฝายทอดยาวไป ๑๐ เมตร วัดจากหน้าฝาย ซึ่งชาวบ้านทุกคนให้ความเห็นตรงกันว่าจุดนี้เป็นจุดที่เหมาะสมที่สุดเพราะเมื่อมีฝายหินทิ้งตรงนี้ฝายจะสามารถกั้นน้ำและดันน้ำเข้าในห้วยหินลาดได้ จะทำให้สะดวกต่อการใช้น้ำของพื้นที่ที่อยู่ติดลำห้วย และจากความสูงของตัวฝายจะสามารถกักน้ำให้อยู่ในแม่น้ำได้โดยไม่ขาดช่วงขึ้นไปทางหน้าฝายได้เป็นระยะทางไม่น้อยกว่า ๕-๖ กิโลเมตร เลยบริเวณท่าใหญ่ละหานนาขึ้นไปซึ่งหมายถึงชาวบ้านละหานนาจะได้รับประโยชน์ด้วย

ในขณะเดียวกันที่ทางเจ้าหน้าที่โครงการก็ต้องทำข้อมูลเพื่อทำโครงการส่งเข้าไปยัง อบจ.และรวบรวมรายชื่อกรรมการจากเครือข่ายต่างๆเพื่อลงชื่อเป็นกรรมการในการจัดทำฝายป่าฝายหินทิ้งในครั้งนี้อย่าง และทางบ้านหนองดู่ผู้นำโดยนักวิจัยไต้หวัน ก็ทำการรวบรวมรายชื่อชาวบ้านหนองดู่เพื่อลงชื่อเป็นกรรมการเช่นกัน แต่การรวบรวมรายชื่อชาวบ้านทำได้ง่าย

มากเพราะทุกคนในหมู่บ้านล้วนแล้วแต่เป็นกรรมการทั้งสิ้น จึงทำการคัดลอกจากทะเบียนบ้านได้เลย รายละเอียดกระบวนการทำงานนั้นค่อนข้างเป็นไปอย่างราบรื่นเพราะชาวบ้านมีส่วนร่วม มีแม่งานเยอะ นอกจากจะมีเสียงบางเสียงจากพวกนักการเมืองกลุ่มเดิมที่คอยจับตามองกลัวว่า จะเกิดคู่แข่งกลุ่มใหม่ขึ้นมา

๕.๕.๖ การประชุมเชิงปฏิบัติการวางแผนการจัดการทรัพยากรกลุ่มน้ำชีตอนบน
การประชุมครั้งนี้ มีหลายเครือข่ายเข้าร่วมประชุม เครือข่ายจากกลุ่มน้ำชีเป็นเจ้าภาพหลัก ในการจัดประชุม เป็นการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรทั้งน้ำ ป่า

ทางชาวบ้านหนองต๋อยยังได้นำเสนอและประสานความร่วมมือยัง เครือข่ายต่างๆในการระดมทุนผ้าป่าฝายหินทิ้ง รวมถึงการระดมแรงจากเครือข่ายด้วย และได้ ประชาสัมพันธ์ไปยังผู้เข้าร่วม

เนื่องจากตัวแทนจากเครือข่ายต่างๆล้วนเป็นผู้นำในชุมชน เป็นคณะครูอาจารย์ อบต. ทุกเครือข่ายก็ให้ความสนใจกับการทำผ้าป่าครั้งนี้ต่างก็อยากเห็นว่า ฝายหินทิ้งหน้าตาเป็นอย่างไร พร้อมทั้งรับปากในการระดมกำลังมาช่วยกันสร้าง ไม่ว่าจะเป็น กลุ่มอาสาสมัครพิทักษ์ป่า กลุ่มนักเรียนในชมรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

๕.๕.๗ ผ้าป่าฝายหินทิ้ง เป็นวันที่รอคอยของทุกคนในบ้านหนองต๋อย พิธีเปิดงานผ้าป่า ฝายหินทิ้งจัดขึ้นบริเวณวัดบ้านหนองต๋อย มีนายก อบจ. ให้เกียรติมาเป็นประธานเปิดงาน โดยมี ผู้เข้าร่วมคือเจ้าหน้าที่จากทางรัฐ ทั้ง สจ. อบต. ผู้ใหญ่บ้าน พร้อมทั้งชาวบ้าน อาสาสมัคร พิทักษ์ป่า (มาตามสัญญา) นักเรียนโรงเรียนบ้านหนองต๋อย หลังจากเสร็จสิ้นพิธีเปิดแขกผู้มีเกียรติ เดินทางกลับแล้ว

๕.๕.๘ ปฏิบัติการชุมชนสร้างฝายหินทิ้ง หลังงานผ้าป่าฝายหินทิ้ง เป็นหน้าที่ บทบาทของชาวบ้านที่จะต้องจัดการกับกองหินมหึมาที่ทางอบจ. นำมาให้ชาวบ้าน กองหินอยู่ ห่างจากจุดที่เราจะทำฝายหินทิ้งประมาณเกือบ ๒ กิโลเมตร รถบรรทุกต้องเทไว้เนื่องจากเข้าไปไม่ถึง ฝนตกทำให้ถนนและ แต่การจัดการเป็นไปได้ด้วยดีโดยคาราวานรถไถนาพ่วง และความ ร่วมแรงร่วมใจจากหลายฝ่าย ทั้งนักเรียนกว่า ๑๐๐ ชีวิต อาสาสมัครพิทักษ์ป่าที่มาช่วยกว่า ๕๐ คน รวมทั้งชาวบ้านที่ใครว่างก็ทยอยกันมาไม่ขาดสาย ตลอดการทำงานสามวันที่ผ่านมาเป็นไป ด้วยความยากลำบาก เพราะชาวบ้านไม่มีประสบการณ์มาก่อน ประกอบกับฝนฟ้าตกลงมาเป็น ระยะ

ทำให้เราได้พบเห็นบรรยากาศการทำงานของเด็กเล็กที่มาเล่นน้ำและช่วยพ่อแม่ทำฝาย ครู นักเรียนจากโรงเรียนเวียงน้อยศึกษาที่ใช้เวลาว่างมาช่วยงาน ผู้เฒ่าผู้แก่ออกแบบ

รางวัลด้วยภูมิปัญญา คนหนุ่มสาวจากพื้นที่ใกล้เคียงก็จัดกำลังชนหินอย่างแข็งขัน ขณะที่หลวงพ่อบอกเถรน้อยให้ช่วยนำหินมาทิ้งที่ฝาย ชาวบ้านเกิดความภูมิใจในตัวเอง ถือเป็นความสัมพันธ์แบบมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างถิ่น ที่ไม่เคยพบกันมาก่อน “หากไม่มีฝายหินทิ้ง เราคงไม่รู้จักกัน”

๕.๖ บทเรียนการใช้สิทธิชุมชนหนองดู่

บ้านหนองดู่ซึ่งอยู่ติดกับลำน้ำชี ด้านบนของหมู่บ้านมีเขื่อนยางแก่งสนามนาง ของกรมส่งเสริมพลังงานซึ่งพบว่าการปล่อยน้ำในฤดูแล้งมีน้อยมาก ประสบกับภาวะฝนแห้งแล้งยาวนาน ส่วนทางใต้มีเขื่อนชนบท เป็นคอนกรีตขนาดใหญ่ มีประตูน้ำ ๔-๖ ประตูต้นน้ำขึ้นมาไม่ถึง ทำให้น้ำบริเวณหนองดู่ขาดแคลนจนชาวบ้านได้รับผลกระทบ ชุมชนได้เรียนรู้ปัญหาจนนำสู่การเคลื่อนไหวเพื่อสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร/เครือข่าย และการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างพลังหนุนจากภายนอก

๕.๖.๑ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร/เครือข่าย

๕.๖.๑.๑ ความสัมพันธ์เครือข่าย หรือ การรู้จักผู้นำชุมชน เจ้าหน้าที่วิจัยได้เข้าไปบ้านหนองดู่ ซึ่งเจ้าหน้าที่วิจัยได้รู้จักกับคนในพื้นที่บ้าง และมีญาติพี่น้องอยู่ที่นั่น เป็นบุคคลที่มีบทบาทและความสำคัญในหมู่บ้านหนองดู่ เป็นผู้ทรงคุณวุฒิโดยธรรมชาติ เป็นที่ปรึกษาให้กับผู้นำที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน อบต. และผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน และได้แนะนำให้เจ้าหน้าที่วิจัยให้รู้จักกับคนสำคัญที่จะสามารถช่วยงานการวิจัยในพื้นที่

๕.๖.๑.๒ การประชุม : สร้างความเข้าใจและแนวทางการทำงานของชุมชน เวทีประชุมชาวบ้านเป็นเวทีการเรียนรู้ที่ทำให้เกิดความกระจำร่วมกัน การได้มาซึ่งแนวทางในการแก้ปัญหาของชุมชน ข้อสรุปของชุมชน และข้อปฏิบัติการ ผู้เข้าร่วมประชุมมีข้อตกลงว่าจะร่วมกันค้นหา และทำงานร่วมกัน นี่คือการเริ่มต้นของการเรียนรู้ของผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน

๕.๖.๑.๓ การศึกษาชุมชน : เรียนรู้ประวัติศาสตร์ ค้นหาศักยภาพและต้นทุนเดิม ชาวบ้านหนองดู่มีนักวิจัยชาวบ้านเป็นทีมศึกษาชุมชนของตนเอง การเผชิญกับปัญหาจริงของชาวบ้าน การลงไปสำรวจพื้นที่ และมีกระบวนการเก็บข้อมูลและนำเสนอข้อมูลตลอดจนนำข้อค้นพบมาสู่การปฏิบัติการในชุมชน สร้างพลังในชุมชน สร้างความสามัคคีและแก้ปัญหาให้กับชุมชน

๕.๖.๑.๔ การเรียนรู้ปัญหา : เชื่อมโยงภายนอกสู่ชุมชน จากชุมชนสู่ภายนอก โดย การสนับสนุนส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน เช่น การให้ข้อมูล การเชื่อมโยงให้เรียนรู้แลกเปลี่ยนกับกลุ่มปัญหาอื่น ๆ การศึกษารวบรวมผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้น

นำมาสู่ความรู้ความตระหนักของแกนนำหรือทีมนักวิจัยชาวบ้าน แล้วนำไปสู่เรียนรู้จากการปฏิบัติการแก้ปัญหาของชุมชน

๕.๖.๑.๕ การปฏิบัติการจากกลุ่มเล็กสร้างความชัดเจน :ขยายผลสู่วงกว้างและงานส่วนรวมของชุมชน การทำงานเริ่มต้นจากกลุ่มเล็กๆ สร้างความชัดเจนของเป้าหมายจึงขยายสู่วงกว้างต่อไป กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ ได้การสร้างความเข้าใจเรื่องการเกษตร ต้องใช้น้ำเป็นทรัพยากรสำคัญ สิทธิการจัดการกับทรัพยากรเป็นเรื่องสำคัญมาก และมีการผลักดันให้เกิดการจัดการน้ำในไร่นาของสมาชิกให้เหมาะสมกับเกษตรกรอินทรีย์ด้วย และค้นหาแบบวิธีการเพื่อสร้างผลสำเร็จด้านการเกษตรให้อยู่รอดได้ในสถานการณ์ปัจจุบัน โดยไม่ต้องพึ่งโครงการขนาดใหญ่ เช่น โครงการโขงชีมูล อีกต่อไป เพราะเป็นเรื่องที่ไกลตัวจะไม่เหมาะสมกับสถานะความเป็นจริงในพื้นที่ กลุ่มเกษตรกรที่เข้มแข็งและเริ่มสนใจเรื่องสิทธิเป็นกลุ่มแรกเริ่มจนสู่ปฏิบัติการสิทธิชุมชนร่วมกันสร้างฝายหินทิ้ง

๕.๖.๑.๖ งานวัฒนธรรม นำการเมือง การจัดผ้าป่า”ฝายหินทิ้ง”เป็นการสร้างภาพลักษณ์ของโครงการให้เป็นเรื่องของงานบุญ เป็นกลไกสำคัญในการรวมพลังความร่วมมือของชาวบ้านทั้งหมู่บ้านโดยใช้วัฒนธรรมประเพณีเข้ามาเป็นตัวเชื่อม ลำพังโครงการสร้างฝายหินทิ้งที่ได้รับการสนับสนุนอุปกรณ์จาก อบจ.จะไม่สามารถเกิดเป็นฝายหินทิ้งได้หากขาดความร่วมมือจากชาวบ้าน และพันธมิตรที่หลากหลาย

การประยุกต์ประเพณีลอยกระทงให้เป็นกิจกรรมรณรงค์ด้านสิ่งแวดล้อม เช่นการสร้างขอตกลงให้เทศกาลนี้เป็นเทศกาลประจำปีของหมู่บ้านรอบบึงละหานนา มีพิธีสู่ขวัญบึงละหานนา จัดทำเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลา(เขตอภัยทาน) เป็นต้น

๕.๖.๑.๗ การสร้างทางเลือกการพัฒนาตนเอง เช่น กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ กิจกรรมที่เป็นทางออกทางเศรษฐกิจ สังคม และการเกาะเกี่ยวรวมกลุ่มสร้างความเหนียวแน่นในเครือข่าย และเป็นฐานความเข้มแข็งของการปฏิบัติการสิทธิชุมชน

๕.๖.๑.๘ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่ม / ชุมชน มีการยกระดับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น เวทีการสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการทุกครั้ง การใช้การวิจัยเสริมกระบวนการเรียนรู้ การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง และกระบวนการเรียนรู้จากภายนอกโดยการส่งเสริมของพันธมิตร

๕.๖.๒ การเคลื่อนไหวเพื่อประสานพลังหนุนจากภายนอก

๕.๖.๒.๑. การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน โดยการรวบรวมข้อมูลปัญหาต้นทุนเดิมของชุมชน แนวทางข้อเสนอของชุมชน เพื่อนำเสนอต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ต่อเครือข่ายพันธมิตร กระบวนการวิจัยยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพลังของชุมชนอีกด้วย

๕.๖.๒.๒ การรวมกลุ่มและการสร้างเครือข่าย การสร้างเครือข่ายในพื้นที่เพื่อสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างกลุ่มที่มีกิจกรรมหลากหลายโดยถอดบทเรียนองค์ความรู้จากการดำเนินงานออกมาเพื่อหาตัวอย่างกิจกรรมที่ประสบผลสำเร็จและค้นหาตัวแทนความสำเร็จที่จะนำเสนอและอธิบายออกมาอย่างเป็นรูปธรรม เช่น กลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูเก้า ภูกระแตจะพูดถึงประสบการณ์การจัดการป่า และการส่งเสริมกิจกรรมการผลิตในระดับครอบครัวเพื่อลดค่าใช้จ่าย โดยเลี้ยงปลาในบ่อหน้าบ้าน ปลุกผักสวนครัว การผลิตปุ๋ยอินทรีย์ใช้เอง การเผาถ่านแบบไม่ทำลายป่าโดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในบ้านเป็นเศษไม้ กิ่งไม้ การทำเกษตรต้นแบบก็จะค้นหาตัวแทนที่อธิบายสิ่งที่เขาทำ กลุ่มอนุรักษ์บึงละหานนา มีกิจกรรมในการนำวัชพืชรขึ้นมาทำเชื้อเพาะเห็ดแล้วนำไปทำปุ๋ยอินทรีย์ มีการทำพิธีกรรมสู่ขวัญบึงละหานนาโดยความร่วมมือของเครือข่ายในท้องถิ่นให้เป็นประเพณีประจำปีของชาวดำบลละหานนา

๕.๖.๒.๓. การรื้อเรียนการแก้ไขปัญหาตามระบบการเมืองปกติ ทุกระดับตั้งแต่ระดับอำเภอ จังหวัด ในที่สุดก็พบความจริงว่าระบบราชการไม่สามารถแก้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นได้ แต่เกิดกระบวนการเรียนรู้สำคัญแก่องค์กรชาวบ้านการหันกลับไปพึ่งตนเอง พึ่งพลังความสามัคคีของชุมชนในการแก้ปัญหา

๕.๖.๒.๔ การใช้วัฒนธรรมท้องถิ่น เพื่อสร้างพลังชุมชน การนำเอาการทำบุญมาเป็นกุศโลบาย ให้เกิดความร่วมมือไม่เพียงแต่ในชุมชนเท่านั้น แม้แต่หน่วยงานราชการก็จะต้องให้ความร่วมมือจากที่เคยชวนชาวบ้านว่าหากทำฝ่ายหินทิ้งเป็นการผิดกฎหมายที่สร้างสิ่งขีดขวางแม่น้ำโดยไม่ได้รับอนุญาต เมื่อการสร้างฝายเป็นการทอดผ้าป่าสามัคคีของชาวบ้าน รัฐจำต้องให้ความร่วมมือและสนับสนุนด้วยดี รวมทั้งยังเป็นการระดมทุน ใช้ระบบศีลธรรมของชุมชนในการดูแลขบวนการเคลื่อนไหวให้เกิดความสงบเรียบร้อยและชุมชนสามารถดำเนินงานจนลุล่วง

๕.๖.๒.๕ การร่วมเคลื่อนไหวผลักดันร่วมกับเครือข่ายทั้งลุ่มน้ำ เครือข่ายแก้ไขปัญหาท่าวมในน้ำชี มีการเคลื่อนไหวร่วมกันในนามกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ทำให้หน่วยงานรัฐเข้ามาแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น ชาวบ้านบ้านหนองดู่ ได้นำเสนอปัญหาการจัดน้ำที่เกิดขึ้นผ่านงานธรรมชาติยาตราแม่น้ำชีส่งผลให้การแก้ปัญหาดำเนินการไปอย่างรวดเร็ว เป็นประตูสำคัญที่ถือเป็นทางลัดของประชาชนให้ก้าวไปได้ไกลมากขึ้นและเกิดพลังชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชน

๕.๖.๒.๖ พลังเครือข่ายพันธมิตร : แรงหนุนปฏิบัติการสิทธิชุมชน จากปฏิบัติการโครงการธรรมชาติยาตราเพื่อแม่น้ำชีได้เผยแพร่ข้อมูลสู่สาธารณะ เกิดผลสะท้อนทั้งในระดับพื้นที่และระดับนโยบาย มีการนำข้อมูลที่ได้นำเสนอต่อองค์กรบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น ทำให้ได้รับการสนับสนุนงบประมาณให้ชาวบ้านในพื้นที่บ้านหนองดู่ บ้านละหานนา ต.ละหานนา อ.แวงน้อยและบ้านวังเวิน ต.ศรีบุญเรือง จ.ขอนแก่น ได้มีการจัดการน้ำขนาดเล็ก

ตอบสนองความต้องการของชุมชนด้วยรูปแบบที่ชาวบ้านนำเสนอคือการจัดทำฝายหินทิ้งพื้นที่
ละ ๑ จุดและได้ร่วมมือกับชลประทานจังหวัดจัดให้มีเวทีสัมมนาเพื่อการแก้ไขปัญหาน้ำท่วมและ
ปัญหาการจัดการหนองกองแก้ว แก่งละว้า

๕.๖.๒.๗ การสร้างพื้นที่ทางสังคม การเคลื่อนไหวและประชาสัมพันธ์ในการ
สร้างฝายหินทิ้ง ผ่านสื่อมวลชนทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสังคมในการจัดการทรัพยากรน้ำ
โดยชุมชน ด้วยรูปแบบที่ง่ายและชุมชนมีส่วนร่วม เกิดการสนับสนุนอย่างต่อเนื่องของ
องค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น ในพื้นที่ใกล้เคียงกัน

๕.๖.๒.๘ การประสานความร่วมมือในการสร้างฝายหินทิ้ง โครงการ
ฝายหินทิ้งในครั้งนี้ การประสานความร่วมมือยังส่วนต่างๆเป็นไปด้วยดีและได้รับความ
ร่วมมือเป็นอย่างดี เนื่องจากภาพที่คนภายนอกเห็นงานครั้งนี้จะมีอยู่ ๒ ด้าน ด้านหนึ่งคือ
โครงการที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ เมื่อชุมชนมีพลังและมีข้อมูลที่จะนำเสนอความต้องการของ
ตัวเองต่อหน่วยงานรัฐ รู้จักใช้สิทธิของตัวเองในทางที่ถูกต้อง รัฐเองก็คงไม่กล้าที่จะปฏิเสธพลัง
ที่เข้มแข็งนี้ได้ และบวกกับโอกาสที่ได้รับความช่วยเหลือในการขับเคลื่อนทำให้ชุมชนหนองคู
ได้รับการสนับสนุนโครงการฝายหินทิ้งในครั้งนี้ อีกด้านหนึ่งเป็นงานบุญประเพณีที่จัดขึ้นเพื่อ
พี่น้องในชุมชน ซึ่งเทคนิคง่ายๆที่ทำให้งานครั้งนี้ไม่ยุ่งยากคือ ประชาชน หน่วยงานท้องถิ่น
เครือข่ายการทำงาน ทุกคนทุกส่วนเป็นเจ้าภาพร่วมกัน หน้าที่และงานที่ต้องทำมากมายเสร็จ
ลุล่วงได้ด้วยดีเพราะมีคนช่วยกันเยอะ

๕.๗ กระบวนการเรียนรู้สิทธิชุมชน บ้านหนองคู

จากการสนับสนุนและส่งเสริมสิทธิชุมชนบ้านหนองคู ของคนทำงานส่งผลให้เกิดการ
เรียนรู้ทั้งคนทำงานและชาวบ้าน ดังนี้

๕.๗.๑ กระบวนการเรียนรู้ รูปแบบและวิธีการส่งเสริมการเรียนรู้สิทธิชุมชนของ
ชาวบ้าน ดังนี้

๕.๗.๑.๑ การศึกษาชุมชน เป็นการเรียนรู้เรื่องราวและภูมิปัญญาของชุมชน
โดยนักวิจัยชาวบ้าน และมีการจัดกิจกรรมแบ่งบทบาทของนักวิจัย การเก็บข้อมูล การสำรวจ
พื้นที่ การสรุปผลการศึกษาเป็นระยะ การนำเสนอผลการศึกษาต่อชุมชนเครือข่าย เวที
หน่วยงานรัฐ เป็นวิธีการที่สร้างการเรียนรู้ในทั้งระดับบุคคล ระดับกลุ่ม และระดับชุมชน

๕.๗.๑.๒ การทดลองปฏิบัติการในชุมชน เป็นการนำเอาผลการศึกษา
ชุมชนมาปฏิบัติการเพื่อแก้ปัญหาหรือหาทางเลือก ทางออกให้ชุมชน เกิดการเรียนรู้
ต่อเนื่อง เป็นวิธีการที่สร้างการเรียนรู้ในทั้งระดับบุคคล ระดับกลุ่ม และระดับชุมชน

๕.๗.๑.๓ การปฏิบัติการร่วมกับเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชีและพนมมิตร
เป็นการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ การรับข้อมูลข่าวสารและประสบการณ์ตรง นำมาวิเคราะห์

เชื่อมโยงกับสิ่งที่เกิดขึ้นในชุมชน ส่งผลต่อการสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องและนำไปสู่การค้นหาทางเลือกของชุมชน และการปฏิบัติการสิทธิชุมชน เป็นวิธีการที่สร้างการเรียนรู้ในทั้งระดับบุคคล ระดับกลุ่ม และระดับชุมชน

๕.๗.๑.๔ การประสานพลังพันธมิตรสร้างการจัดการน้ำของชุมชน เป็นการเรียนรู้การเชื่อมประสานเครือข่ายการเรียนรู้ของตนเอง เรียนรู้เงื่อนไขข้อจำกัดของแต่ละหน่วยงาน องค์กร การเลือกการทำงานหรือความร่วมมือตามศักยภาพของแต่ละหน่วยงาน วิธีการที่สร้างการเรียนรู้ในทั้งระดับบุคคล ระดับกลุ่ม และระดับชุมชน

๕.๗.๒ การเรียนรู้ที่เกิดขึ้น

การจัดกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนของบ้านหนองตู๋ ส่งผลให้ทั้งคนทำงานและชาวบ้าน ชุมชน ได้เรียนรู้จากการทำงานดังกล่าว ดังนี้

๕.๗.๒.๑ คนทำงาน

กระบวนการเรียนรู้ของคนทำงานเป็นหัวใจที่สำคัญมากต่องานวิจัย เพราะถ้าคนทำงานไม่ชัดเจนและขาดความเข้าใจ จะทำให้เข้าไม่ถึงข้อมูลและความเป็นจริงของชุมชน ดังนั้นคนทำงานจะต้องศึกษาและเรียนรู้หลายอย่าง ซึ่งมีประสบการณ์การเรียนรู้ดังนี้

การเรียนรู้ตัวเอง เป็นหัวใจหลัก เรียนรู้ที่เราเป็นใคร กำลังทำอะไร กับใคร ที่ไหน และจะวางตัวอย่างไร การเรียนรู้ตรงนี้ยากมากเพราะเรามักเข้าข้างตัวเองเสมอ ถ้าเราไม่เปิดรับเสียงสะท้อนรอบข้างแล้วนำมาพิจารณาอย่างเป็นกลาง จะทำให้เราขาดโอกาสเรียนรู้ตัวเอง การนำเสนอสิ่งที่เราคิดและทำให้คนอื่นฟัง แล้วฟังเสียงสะท้อนกลับ กล้ายอมรับที่จะเปลี่ยนแปลงตัวเอง จะทำให้เราเข้าใจตัวเอง คำถามและเสียงวิพากษ์วิจารณ์จะลดลงเรื่อย ๆ จนเราเข้าใจว่าเราควรจะทำหนดบทบาทตัวเองอย่างไรต่อชุมชนและคนรอบข้าง เรามักมองว่าคนรอบข้างมีปัญหา แต่เรามักพิจารณาตัวเราว่ามีปัญหาหรือไม่

เรียนรู้กระบวนการวิจัย เรามักพูดว่าทำอะไรต้องวางแผนก่อนว่าจะทำอะไรก่อนหลัง เหมือนการสร้างบ้าน ต้องวางแผนแปลนก่อนสร้าง เมื่อได้แบบแล้วก็หาอุปกรณ์เพื่อก่อสร้างตามแบบ เพราะเราต้องรู้ก่อนว่าจะใช้ไม้ขนาดไหน ยาวเท่าไร กี่ตัว ซึ่งถ้าเราได้ข้อมูลตรงนี้แล้ว การสร้างบ้านก็จะเสร็จเร็ว สุดท้ายก็นำอุปกรณ์มาสร้างเป็นบ้านได้ งานวิจัยก็เหมือนกัน เราต้องเรียนรู้และค้นหาแบบแปลนก่อน โดยการศึกษางานวิจัยของนักวิชาการบ้าง หรือเข้าร่วมการรับฟังการนำเสนอผลงานวิจัย เป็นต้น เมื่อเราสร้างแบบงานวิจัยแล้วเราจะเห็นช่องทางการเก็บข้อมูล แต่แบบแปลนอาจจะไม่สำเร็จรูปตายตัว ต้องนำเสนอให้เพื่อนได้วิเคราะห์เพื่อให้แบบแปลนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างที่ผมทำขึ้นนี้

เรียนรู้ท่ามกลางการปฏิบัติการ การทำงานร่วมกับชุมชนเป็นการปรึกษาหารือ หาแนวทางร่วมกันเมื่อมีข้อสรุปหรือมติร่วมกัน ต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่องและนำผลของการทำงานมาสรุปหาข้อบกพร่องและการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น และปฏิบัติใหม่ จนกว่าจะเกิดผลเป็นที่พอใจของชุมชน

เรียนรู้Joyการวิจัย เพื่อให้ได้คำตอบโดยไม่ใช้เวลามาก เรียนรู้ว่าต้องใช้คำถามให้เหมาะกับคนที่ตอบเป็นสิ่งสำคัญ คนที่จะตอบเป็นคนความคิดระดับไหน เป็นชาวบ้านธรรมดา เป็นครู เป็นยาชน เป็นผู้เฒ่าผู้แก่ คนจนหรือคนรวย และภาษาที่สื่อกับผู้ตอบก็ต้องเหมาะสม และถ้าสามารถศึกษาภูมิหลังของผู้จะตอบคำถามได้จะดีมาก จะทำให้ได้ข้อมูลที่เป็นจริงมากขึ้น

เรียนรู้และค้นหาผู้นำที่จะมาเป็นทีมงานวิจัย การค้นหานักวิจัยชาวบ้านไม่ยากเท่ากับการค้นหาตัวเราเอง เพราะว่าในชุมชนหนึ่งๆชาวบ้านจะรู้จักพื้นเพกันหมด ไม่เหมือนคนเมืองที่ บ้านติดกันแต่ไม่รู้จักกันดี พอชาวบ้านจะมีความสัมพันธ์กันทั้งชุมชนจะง่ายต่อการค้นหา การค้นหาก็คงได้จากการแนะนำของผู้อาวุโสที่ชาวบ้านให้การนับถือ ได้จากการค้นหาในเวทีประชุม โดยการสังเกตว่าใครพูดมีหลักการเหตุผล กล่าวถาม กล่าวพูด กล่าวแสดงออก กล่าวตอบได้ในสิ่งที่ไม่เป็นธรรมกับชุมชน หรือผู้ที่มีความชำนาญการด้านต่างๆ เช่น ผู้นำการหาปลา ผู้นำด้านวัฒนธรรม ผู้นำกลุ่มองค์กรในชุมชน เป็นต้น

เรียนรู้ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นการเรียนรู้ทรัพยากรธรรมชาติและองค์ความรู้ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากร การใช้และการเข้าถึงทรัพยากรในอดีตจนถึงปัจจุบัน การเรียนรู้ตรงนี้จะทำให้เราเข้าใจได้ว่า ในชุมชนมีทรัพยากรอะไรบ้างที่สำคัญต่อวิถีชีวิตชุมชน มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างไร

เรียนรู้โครงสร้างเครือข่ายหรือสถาบันในชุมชน ในชุมชนหนึ่งๆจะมีกลุ่มองค์กรมากมาย ทั้งที่เป็นองค์กรที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ และเป็นทางการ การเรียนรู้โครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนจะทำให้เราเห็นกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์ และขัดแย้งกัน ทำให้เราเห็นกระบวนการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งของชุมชนที่หลากหลาย เช่น กรณีหนองคูมีความขัดแย้งกันเรื่องวัด วัดบ้านหนองคูเดิมมีอยู่วัดเดียวในหมู่บ้าน ชุมชนในอดีตก็ไปทำพิธีกรรมทางศาสนาที่วัดบ้าน ต่อมาเมื่อพระเดินทางมาจุดดงค์บริเวณป่าทางด้านทิศใต้ของหมู่บ้าน ก็มีชาวบ้านบางกลุ่มเคารพศรัทธา จึงได้นิมนต์ให้อยู่ที่นั่น และตกลงว่าจะสร้างวัดให้ ทำให้คนในชุมชนเริ่มมีความคิดแตกออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่ไม่อยากให้มีวัดป่าคือกลุ่มพ่อสุภาพ เกิดศักดิ์ ญ.แวงน้อย และกลุ่มที่อยากมีวัดป่า คือกลุ่มพ่อไพรรัตน์ จนในที่สุดพ่อไพรรัตน์จึงรวมกลุ่มเพื่อผลักดันให้เกิดการแยกหมู่บ้าน และเป็นผลสำเร็จ และพ่อไพรรัตน์ก็เป็นผู้นำอย่างเป็นทางการของชาวบ้านที่แยกออก คือหมู่ ๑๕ การเรียนรู้ภูมิหลังของชุมชนหรือกลุ่มคนต่างๆ จะทำให้เราวางตัวเพื่อเข้าไปสัมพันธ์กับกลุ่มคนในชุมชนได้ทุกกลุ่มอย่างเหมาะสม และ

ต้องระวังว่าจะใครจะพูด และไม่ควรพูดกับกลุ่มคนเหล่านั้น หรือการเรียนรู้กลุ่มองค์กรของชุมชน เช่น กลุ่มร้านค้าชุมชน

เรียนรู้และค้นพบผู้นำและกลุ่มปัญหาที่แตกต่างกันในพื้นที่เดียวกัน และการแก้ไขปัญหาพื้นที่หนึ่งไปกระทบกับอีกพื้นที่หนึ่ง ซึ่งทำให้ความสัมพันธ์ภายในชุมชนต้องถูกบั่นทอนลง เช่น กรณีการขุดลอกบึงสะพานนาแล้วทำคันดินล้อมรอบ ทำให้แก้ไขปัญหการบุกรุกบึงสะพานนาได้กักเก็บน้ำได้มากขึ้น แต่เกิดปัญหาใหม่ที่ต้องแก้คือ น้ำไม่ได้ถ่ายเท วัชพืชมากขึ้น ชาวประมงต้องเปลี่ยนเครื่องมือหาปลา น้ำท่วมรอบนอกแล้วทำให้ชุมชนบ้านโนนทองกลางกับชุมชนสะพานนาเกิดข้อขัดแย้งในเรื่องการจัดการน้ำ ทำให้เกิดปัญหาที่หาข้อยุติยากพอสมควร

เรียนรู้จากการศึกษาชุมชนเชิงปริมาณ การศึกษาข้อมูลทำให้เห็นข้อมูลเป็นตัวเลขที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เห็นตัวตนผู้ประสบปัญหา เห็นผู้นำที่จะช่วยผลักดันให้เกิดการแก้ไขปัญหาในอนาคต

เรียนรู้ร่วมแลกเปลี่ยนกับพื้นที่อื่นในเวทีเครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำชี ทำให้ได้เรียนรู้เรื่องการจัดการน้ำที่ผิดพลาด เช่น โครงการระบบท่อที่ภูสิงห์ นครราชสีมา ที่หนองเรือ การแลกเปลี่ยนประสบการณ์การจัดการทรัพยากรของชุมชนอื่น ข้อมูลข่าวสาร เป็นต้น

เรียนรู้การเกาะติดชุมชนผลักดันกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง การจัดกระบวนการเรียนรู้ต้องต่อเนื่อง เป็นการสร้างความมั่นใจร่วมกันระหว่างคนทำงานกับชาวบ้าน เห็นพลังของชุมชนในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ

๕.๗.๒.๒ ชาวบ้าน และ ชุมชน

เรียนรู้ชุมชนของตัวเองผ่านงานวิจัย นักวิจัยชาวบ้านที่ร่วมกันวิจัยมีความเข้าใจต่อการศึกษาวิจัย จากการลงเก็บข้อมูล ทำให้เห็นสถานการณ์ปัญหา และเห็นผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชุมชน ทั้งโครงการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรขององค์กร องค์กรการบริหารส่วนตำบลสะพานนา โครงการแก่งราษฎรภูมิที่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อวิถีชีวิตเกษตรกรและระบบนิเวศลุ่มน้ำ

เรียนรู้จากบทบาทนักวิจัยชาวบ้าน นักวิจัยชาวบ้านได้เรียนรู้การทำงานศึกษาชุมชนของตนเองอย่างเป็นระบบ การแบ่งภาระหน้าที่ในการศึกษา การพัฒนาการบันทึกข้อมูล การได้ฝึกการพูดต่อหน้าสาธารณชน การเป็นคนช่างสังเกตมากขึ้น วิธีการเก็บข้อมูล วิธีคิดเรื่องการศึกษาข้อมูลประวัติศาสตร์ชุมชน เป็นต้น

เรียนรู้ภายนอก แล้วมองย้อนกลับมาที่ชุมชน การเดินทางของชาวบ้านไปแลกเปลี่ยนเรียนรู้พื้นที่อื่น เช่น การจัดการน้ำระบบท่อที่บ้านโนนฆ้อง ที่ล้มเหลว การจัดการน้ำแบบฝายหินทิ้งที่บ้านวังเวิน ที่เหมาะสม ทำให้เห็นทางเลือกในการพัฒนาชุมชนของตนเองมากขึ้น

เรียนรู้จากการได้นำเสนอผลงานการวิจัยของนักวิจัยชาวบ้านสร้างพลัง
ในชุมชน การจัดเวทีนำเสนอผลงาน ให้ผู้นำชุมชนเครือข่าย ได้รับฟังและเกิดการแลกเปลี่ยน
ความคิดเห็น ทำให้นักวิจัยชาวบ้านมีความมั่นใจในสิ่งที่ได้ทำ เห็นช่องทางการทำวิจัยที่จะ
ตอบสนองความต้องการของชุมชนในอนาคต และทำให้เราได้ค้นพบชาวบ้านที่จะมาเข้า
ร่วมงานวิจัยมากขึ้น ชาวบ้านให้ความสำคัญต่องานวิจัยแบบนี้ และอยากเข้ามามีส่วนร่วมใน
กระบวนการ โดยเฉพาะการได้รับฟังการนำเสนอผลงานวิจัยของชาวบ้านแล้วทำให้เห็น
เครือข่ายที่จะร่วมมือในการทำงานมากขึ้น

เรียนรู้การนำผลการศึกษามาแก้ปัญหาของชุมชน การแก้ปัญหา
ของชุมชนได้นำเอาผลการศึกษาของทีมนักวิจัยชาวบ้าน ไปเสนอในเวทีต่าง ๆ ยื่นต่อหน่วยงาน
ที่เกี่ยวข้อง เสนอต่อพันธมิตรเพื่อในช่วยและสนับสนุนชุมชนให้สามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้

เรียนรู้นโยบายของรัฐส่งผลต่อการละเมิดสิทธิชุมชน จากการเข้า
ร่วมเวทีนโยบายการจัดการน้ำของรัฐ ทำให้นักวิจัยได้เรียนรู้ได้เข้าใจที่มาที่ไปของโครงการ
โขง ชี มูล และผลกระทบที่จะเกิดขึ้นในอนาคตต่อลุ่มน้ำชี และภาคการผลิตด้านการเกษตร
และแนวนโยบายการจัดการน้ำที่ไม่สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน เป็นการละเมิดสิทธิ
ชุมชนตั้งแต่เริ่มโครงการ

เรียนรู้การเชื่อมประสานพลังพันธมิตรกับพลังของชุมชน ชุมชน
เรียนรู้ว่าการสร้างฝ่ายหินทิ้งสำเร็จลุล่วงได้เพราะความร่วมมือทั้งในชุมชน และองค์กร เครือข่าย
ชาวบ้าน หน่วยงานรัฐ บริษัทเอกชน

เรียนรู้การนำเอาวัฒนธรรมประเพณีในการเมืองสร้างความสามัคคีใน
ชุมชน แม้ในชุมชนจะมีความขัดแย้งทางความคิดในการนำทางการเมือง เมื่อมีบุญประเพณี
เกิดขึ้นในชุมชนทำให้เกิดการสลายความขัดแย้ง หรือปัญหาถูกคลี่คลายลงชั่วคราว ความ
สามัคคีเกิดขึ้นเห็นจาก ทุกฝ่ายต่างร่วมมือกันในการดำเนินงานเช่น งานลอยกระทง งาน
ทอดผ้าป่าฝ่ายหินทิ้ง หรือแม้แต่หน่วยงานรัฐก็ให้การยอมรับและความร่วมมือ ไม่กล้าคัดค้าน
ทั้งที่เลยประกาศห้ามชาวบ้านสร้างสิ่งกีดขวางในแม่น้ำ เป็นต้น

การเรียนรู้จากของจริงที่เห็นได้ สัมผัสได้ของคนในชุมชน ชุมชน
เกิดการเรียนรู้ เช่น การที่น้ำท่วมที่นาเป็นเหตุให้ทุกคนที่ประสบปัญหาต้องดิ้นรนและหาเพื่อน
เพื่อปรับทุกข์ โดยเฉพาะเพื่อนที่ประสบปัญหาชะตากรรมเดียวกันและพยายามจะแสดงความ
ความเห็น เพื่อหาทางออกซึ่งจะต้องมีปัจจัยที่เอื้อต่อการแสดงออกและผู้รับฟังอย่างมีเหตุผล
โดยใช้กระบวนการประชุมกลุ่มย่อยของผู้ประสบปัญหา และวางแผนร่วมกันเพื่อการปรับตัว
และการแก้ไข

เรียนรู้กับสิ่งที่ใกล้ตัวสู่เรื่องไกลตัวผ่านการทดลองปฏิบัติการ บาง
เรื่องชาวบ้านจะเรียนรู้เรื่องใกล้ตัวก่อนโดยเป็นสิ่งที่เขาทำอยู่ ดำรงอยู่ในชีวิตประจำวันแล้ว
ค่อยๆ ขยับออกไปสัมพันธ์กับคนอื่นที่รับฟังและค่อนข้างเห็นด้วยและมีการทดลองให้เห็นผลว่า

เป็นอย่างไรถึงจะอธิบายให้คนอื่นรู้ว่าจริง ๆ แล้วสิ่งที่เขาคิดและทำเป็นอย่างไรและจะอธิบายได้
อย่างเป็นรูปธรรมมากกว่าหลักวิชาการที่มีวิทยากรมาอธิบายด้วยซ้ำ

เรียนรู้เริ่มต้นจากคนกลุ่มน้อยหรือคนเดียวสู่การขยายผล เพื่อเห็น
ผลจึงอธิบาย เพราะฉะนั้นการเรียนรู้ของชาวบ้านจึงต้องใช้เวลามาก เช่น กลุ่มเกษตรต้นแบบ
บ้านหนองคูมีเพียง ๒ คน ที่พยายามจะเรียนรู้และปฏิบัติโดยใช้วิธีการเกษตรแบบธรรมชาติ
ผลิตปุ๋ยอินทรีย์ใช้เอง ทำอย่างจริงจังเพื่อสร้างข้อยืนยันว่าเป็นทางเลือกที่ดีกว่าเกษตรเคมี ให้
คนอื่นได้เห็นแล้วชักชวนเพื่อเข้าร่วมและสามารถอธิบายเกษตรอินทรีย์ จนไปเชื่อมโยงกับการ
จัดการน้ำเพื่อการเกษตรอินทรีย์แบบไหนที่เหมาะสมและอธิบายได้ว่าโครงการโขงชีมูลไม่ใช่
การจัดการน้ำเพื่อการเกษตรอย่างแท้จริงได้ การเรียนรู้ต้องสร้างตัวอย่างให้เห็น แล้วจะมีคนทำ
ตามถ้าเห็นว่ามันดีกว่าสิ่งที่เขาทำอยู่ การเรียนรู้แบบนี้ค่อนข้างจะได้ผลดี

๕.๗.๓ ปัจจัยการเรียนรู้สิทธิชุมชน

๕.๗.๓.๑ ปัจจัยภายใน

๑) ความมั่นใจต่อการปฏิบัติการสิทธิชุมชน เกิดจากการศึกษา
ชุมชน ที่ชาวบ้านและชุมชนได้มีโอกาสศึกษาประวัติศาสตร์ของตนเอง ทบทวนพลังความ
สามัคคีของชุมชนในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นที่ผ่านมา ทำให้ชุมชนมองเห็นศักยภาพของตนเอง
และความเชื่อมั่นในพลังของชุมชน

๒) ปัญหาที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อชุมชน ชาวบ้านประสบกับ
ปัญหาที่อยู่ตรงหน้าเห็นความเดือดร้อนทั้งของตนเองและเพื่อนบ้าน ทำให้ชุมชนมุ่งดำเนิน
กิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น

๓) ต้นทุนเดิมของชุมชน ชุมชนและมีความพยายามในการ
แก้ปัญหาเรื่องการจัดการน้ำอย่างต่อเนื่องทั้งที่ดำเนินการด้วยตนเองและการรับการสนับสนุน
จากหน่วยงานของรัฐ นับเป็นต้นทุนที่มีอยู่ในแต่ละชุมชนที่คนทำงานสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้
ชาวบ้านได้เห็นพลังของชุมชนที่ผ่านมา

๕.๗.๓.๒ ปัจจัยภายนอก

๑) การได้รับการสนับสนุนให้มีการจัดกระบวนการเรียนรู้อย่าง
ต่อเนื่องผ่านงานศึกษาสิทธิชุมชนภาคอีสาน ทำให้มีคนทำงานได้เข้าไปสร้างจัดกระบวนการ
ส่งเสริมสิทธิชุมชนอย่างต่อเนื่อง จนเกิดการแก้ปัญหาที่ชุมชนต้องการ

๒) ชาวบ้านได้มีโอกาสไปแลกเปลี่ยนประสบการณ์ตรงจาก
พื้นที่อื่นที่ประสบปัญหาการจัดการน้ำของรัฐ การจัดการน้ำของชุมชน หรือจากการสำรวจพื้นที่
ที่เป็นต้นตอของปัญหาด้วยตัวเอง

๓) การได้รับการสนับสนุนการปฏิบัติการเพื่อการแก้ปัญหาที่ชุมชนเสนอต่อหน่วยงานรัฐ พันธมิตร ส่งผลให้ชุมชนมีกำลังใจดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

๕.๗.๔ แนวทางการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้สิทธิชุมชน

จากการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้สิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นในชุมชนหนองดู่ จึงขอเสนอแนวทางในการสนับสนุนการเรียนรู้เรื่องสิทธิชุมชนดังนี้

๕.๗.๔.๑ การสร้างเครื่องมือการเรียนรู้ผ่านงานวิจัยชุมชน การวิจัยชุมชนโดยนักวิจัยชาวบ้านและมีคนนอกหรือคนในพื้นที่เป็นผู้สนับสนุนกระบวนการวิจัย ทำให้เกิดการเรียนรู้ของชาวบ้านในการจัดระบบความคิดอย่างเป็นระบบ เกิดการค้นหาและบันทึกประวัติศาสตร์ชุมชน ภูมิปัญญาชุมชน และนำมาเป็นพลังของชุมชน การพัฒนาการเรียนรู้ในทุกระดับตั้งแต่ระดับบุคคลถึงชุมชน

๕.๗.๔.๒ การเรียนรู้รูปธรรมผ่านการปฏิบัติการของชุมชน การทดลองกิจกรรมที่หลังการวิเคราะห์ร่วมกันหรือข้อสรุปของชุมชน เป็นการเรียนรู้ท่ามกลางการปฏิบัติชุมชนได้ลองผิดลองถูกด้วยตนเอง

๕.๗.๔.๓ การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม การให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมอย่างแท้จริงในการดำเนินกิจกรรมที่เกิดขึ้นในชุมชน ให้ชาวบ้านเป็นผู้ตัดสินใจ กำหนดกิจกรรม การลงมือทำ การรับผิดชอบสิ่งที่เกิดขึ้น ทำให้ ชาวบ้านได้รับการพัฒนาและการฝึกฝนทักษะด้านต่าง ๆ

๕.๗.๔.๔ การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน เป็นการทำให้เกิดการรับรู้เชื่อมโยงปัญหาจากของตนเองกับปัญหาภายนอก มองเห็นภาพสังคมที่กว้างขึ้น เกิดเรียนรู้ของชุมชนด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การสร้างทางเลือก การดำเนินกิจกรรมและการประเมินกิจกรรม

๕.๗.๔.๕ การหนุนให้มีผู้จัดกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง เป็นกลไกสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ที่ต้องมีคนทำงานส่งเสริมอย่างต่อเนื่อง เกาะติด กัดไม่ปล่อย จะส่งผลให้การเรียนรู้เกิดขึ้นได้จริง

ทางเลือกในการจัดการทรัพยากรน้ำในต้นน้ำชีที่ผ่านการใช้สิทธิร่วมกันในชุมชน คือ การจัดทำฝ่ายหินทิ้ง โดยใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการระดมทุน ระดมทรัพยากรระดมคน เพื่อประสานความร่วมมือกับเครือข่าย และ พันธมิตรท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืนต่อไป

บทที่ ๖

ชุมชนท่าลาด: ปฏิบัติการ การใช้สิทธิในการปกป้องลุ่มน้ำชี กรณี การสัมปทานดูดทราย และ บทเรียนการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง

๖.๑ บริบทชุมชนบ้านท่าลาด และ แบบแผนการตั้งชุมชน

ฐานทรัพยากรที่สาธารณะป่าดงเค็ง สภาพเดิมของพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายของพืชและสัตว์ มีต้นไม้หลายชนิด เช่น ไม้ยาง ไม้พะยอม ไม้ตะแบก ไม้กุ่ม ไม้ชาด ไม้พอก ไม้ประดู่ ฯลฯ ซึ่งขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น มีสัตว์ป่าหลายชนิดอาศัยอยู่ ต่อมาถูกนายทุนในท้องถิ่นและต่างถิ่น บุกรุกเข้าตัดต้นไม้ เพื่อแปรรูปขายทำให้สภาพป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์ เสื่อมโทรมลง หลังจากนั้นชาวบ้านได้ใช้พื้นที่โล่งๆ รอบป่า ทำไร่ ปอ ไร้แดงโม เผาถ่าน เก็บของป่า หาอาหาร สมุนไพร และใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย และจำนวนพื้นที่ของป่าก็ลดลงเรื่อย ๆ ปัจจุบันที่สาธารณะป่าดงเค็งมีพื้นที่ทั้งหมด ๒,๘๕๗ ไร่ อยู่ในพื้นที่ ๒ ตำบล คือตำบลขามเฒ่าและตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด อยู่ห่างจากบ้านท่าลาด และบ้านท่าเจริญ ตำบลแสนสุข ประมาณ ๗๐๐ เมตร มีหมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ๙ หมู่บ้าน ๒ ตำบล คือ บ้านท่าลาด บ้านท่าวารี บ้านท่าเจริญ บ้านท่าเสียว บ้านดอนแดง บ้านพนัส (๒ หมู่) และ บ้านดงสว่าง รวมทั้งสิ้นประมาณ ๑,๐๐๐ ครัวเรือน

นอกจากนี้ยังมีฐานทรัพยากรที่สำคัญอีกอย่าง คือ แม่น้ำชี ซึ่งไหลผ่านหมู่บ้านที่กล่าวมาข้างต้นด้วย พื้นที่ริมน้ำชีเป็นที่ราบและมีลักษณะเป็น “¹คุยชี” ซึ่งระหว่างคุยชี และริมน้ำจะมีพื้นที่ราบแคบ ๆ กว้างประมาณ ๑๐๐ – ๕๐๐ เมตร ตามลักษณะคดโค้งของแม่น้ำ ชาวบ้านใช้เป็นพื้นที่ปลูกผักหลังฤดูเก็บเกี่ยวข้าว หรือ ประมาณเดือนพฤศจิกายนของทุกปี มีการจับจองที่ดินแบบถาวรเป็นเจ้าของและเป็นที่รับรู้ร่วมกันของคนในชุมชน ไม่มีการละเมิดสิทธิซึ่งกันและกัน ในฤดูฝนน้ำจะท่วมพื้นที่ ชาวบ้านจะเข้าไปอาศัยป่าดงเค็งในการพักสัตว์ (คอกสัตว์) หรือบางครั้งครอบครัวก็สร้างเพิงพักของคนด้วย และใช้เป็นที่อยู่อาศัยชั่วคราว ในอดีตน้ำเคยท่วมหนักในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ชาวบ้านต้องสร้างเพิงอยู่ในป่าจนถึง ๓ เดือน

อาชีพหลักของชาวบ้านในอดีต คือ การทำการเกษตรที่มีการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดินอย่างต่อเนื่อง เช่น ปลูกผัก ทำสวน หลังฤดูเก็บเกี่ยว , ทำไร่ในพื้นที่สูง (ป่าดงเค็ง) ในช่วงหน้าแล้ง และ ทำนาหน้าฝน ซึ่งบางปีก็ถูกน้ำท่วมทำให้ ไม่ได้ผลผลิตข้าว ชาวบ้านจึงต้องอาศัยพื้นที่ป่าในการ ปลูกผัก ทำสวน ทำไร่ โดยมีการจับจองพื้นที่ครอบครัวละ ๔ – ๕ ไร่ ในอดีตนั้นชาวบ้านใช้ประโยชน์จากป่าในการ เพาะปลูก ไร่ไม้ทำฟืน ซ่อมแซมบ้านเรือน เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เก็บของป่า เป็นที่พักชั่วคราว ในเวลาน้ำท่วม ตลอดจนใช้เป็นพื้นที่ในการประกอบพิธีกรรม

พื้นที่รอยต่อจังหวัดร้อยเอ็ด และ ยโสธร เป็นเขตรากลุ่ม ดินทาม (ดินร่วนปนดินเหนียว) ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งทำนาทามที่ได้ผลผลิตสูง มีพื้นที่เลี้ยงสัตว์ริมน้ำที่อุดมสมบูรณ์ตลอดปี (พื้นที่ทามในกลุ่มน้ำชี จำนวน² ๔๙,๔๗๖.๕๐ ตารางกิโลเมตร หรือ ๓๐,๙๒๒,๘๑๒.๕ ไร่) บางแห่งมีสภาพเป็นป่าทามผืนใหญ่ เช่น ที่บ้านใหม่ชุมพร อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร เกษตรกรได้ใช้พื้นที่ทามในการหาอยู่หากินทั้งปี ในขณะที่เดียวกันสภาพพื้นที่ก็ง่ายต่อการถูกน้ำท่วม คือ เป็นพื้นที่เสี่ยงต่อการถูกน้ำท่วม ซึ่งในอดีตนั้นน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก แต่ก็ไม่ได้สร้างความเสียหาย น้ำท่วมไม่นาน ประมาณ ๗ – ๑๐ วัน เพราะช่องทางระบายน้ำมีมากตามธรรมชาติ ห้วย หนอง กุด ต่าง ๆ สามารถรองรับปริมาณของน้ำได้อย่างเต็มที่ ซึ่งแตกต่างจากสภาพน้ำท่วมในปัจจุบันที่เอ่อท่วมขังเป็นเวลานานในแต่ละครั้งไม่ต่ำกว่า ๓ เดือน ซึ่งช่วงระยะ ๔ ปีที่ผ่านมาเกษตรกรต้องเผชิญกับสภาพปัญหาน้ำท่วมขังอย่างต่อเนื่อง ช่วงฤดูกาลน้ำหลาก ปี ๒๕๔๕ พบว่าในเขตจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และ ยโสธร มีพื้นที่เสียหายจากน้ำท่วม ประมาณ ³ ๑,๒๔๘,๙๖๑ ไร่

¹ คุยชี คือ ลักษณะของพื้นที่ที่อยู่ริมลำน้ำ เป็นพื้นที่ที่สูงขึ้นมาจากลำน้ำ และมีไม้พุ่มขึ้นเป็นทิวขนานตลอดริมน้ำ ซึ่งเป็นแหล่งหาของป่า เลี้ยงสัตว์อย่างดี

² วัฒนธรรมปลาและอาชีพประมงในชุมชนลุ่มน้ำชี . วรพล เอ็งวานิช และ คณะ , ๒๕๔๖

³ รวบรวมจากสำนักงานเกษตรแต่ละจังหวัด

นอกจากสภาพพื้นที่ที่เป็นรอยต่อของการปกครองแล้ว ยังเป็นรอยต่อของแม่น้ำลำน้ำสายต่าง ๆ ไหลมาบรรจบกัน ทำให้พื้นที่ราบลุ่มกลายเป็นแหล่งรับน้ำขนาดใหญ่ เช่น ลำน้ำพอง บรรจบน้ำชีสายหลักที่อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม มีพื้นที่ลุ่มน้ำ⁴ ๑๒,๑๐๔ ตารางกิโลเมตร ลำน้ำปาวบรรจบกับน้ำชีสายหลักที่อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ มีพื้นที่ลุ่มน้ำ ๗,๔๐๐ ตารางกิโลเมตร และ ลำน้ำยังบรรจบกับน้ำชีสายหลักที่อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด มีพื้นที่ลุ่มน้ำ ๑๖๕ ตารางกิโลเมตร ปริมาณลุ่มน้ำทั้งหมดต่อปีที่ไหลลงน้ำชี ๕๕,๑๐๐ ตารางกิโลเมตร

ปัจจุบันมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขึ้นมากมาย เช่น ถนนคอนกรีต พังก้นน้ำ หรือเขื่อนขนาดใหญ่ ๆ สิ่งเหล่านี้กลายเป็นสิ่งกีดขวางการไหลระบายของน้ำตามธรรมชาติ และเป็นสาเหตุของการเกิดน้ำท่วมขังพื้นที่การเกษตรจนกลายเป็นปัญหาซ้ำซาก

จากสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น พบว่า น้ำท่วมมีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศน์ของพื้นที่โดยเฉพาะนิเวศน์ลุ่มน้ำอย่างชัดเจน ซึ่งสภาพปัญหาของระบบนิเวศน์ในพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด และ ยโสธร นอกจากสภาพปัญหาน้ำท่วมดังที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังพบว่าการประกอบธุรกิจอุตสาหกรรมยังเป็นสาเหตุสำคัญที่เพิ่มความรุนแรงของปัญหามากขึ้น ซึ่งผลกระทบที่เกิดขึ้นมีมานาน และ มีความผิดพลาดของขั้นตอนการปฏิบัติของนายทุน การพิจารณาอนุญาตสัมปทานของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง รวมถึงกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนผู้ได้รับผลกระทบโดยตรง

๖.๑.๑. บริบทชุมชนเป้าหมาย “บ้านท่าลาด” ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

บ้านท่าลาดเป็นหมู่บ้านขนาดกลาง ประมาณ ๒๐๗ ครัวเรือน ตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำชี ในเขตพื้นที่ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด ตรงข้ามอำเภอเมืองยโสธร อยู่ห่างจากเมืองร้อยเอ็ด ไปทางทิศตะวันออกตามเส้นทางหมายเลข ๒๓ และแยกไปทางขวาตามเส้นทางหมายเลข ๒๒ (ยโสธร-สุวรรณภูมิ) ประมาณ ๘๒ กิโลเมตร อยู่ห่างจากตัวจังหวัดยโสธรไปตามเส้นทางหมายเลข ๒๒ ประมาณ ๙ กิโลเมตร

อาณาเขต มีอาณาเขตติดต่อ ดังนี้

ทิศเหนือ	จรด บ้านท่าวารี ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด
ทิศใต้	จรด พื้นที่นา กุดหล่ม และกุดเซียม
ทิศตะวันออก	จรด แม่น้ำชี กุดอี้อยู่ และหนองคำภา

⁴ วัฒนธรรมปลาและอาชีพประมงในชุมชนลุ่มน้ำชี . วรพล เอ็งวานิช และ คณะ ,๒๕๔๖

ทิศตะวันตก จรด พื้นที่ทำกินของบ้านดอนแดง ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และติดเขตป่าชุมชนดงเค็ง

พื้นที่โนนทรายขนาดใหญ่ มีที่ราบกว้างใหญ่ ถูกเลือกเป็นที่ตั้งหมู่บ้าน รายรอบไปด้วยแหล่งธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ ทั้งแม่น้ำชี กุดหล่ม กุดเซียม กุดเค็ง พื้นที่บึงทาม ที่เพียงพอต่อการใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต นอกจากนี้ยังมีผืนป่าอันอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายให้เป็นแหล่งเก็บหาอาหาร และยังสามารถนำไม้มาซ่อมสร้างบ้านเรือนได้อย่างสะดวก

ประวัติความเป็นมา จากคำบอกเล่า ของพ่อใหญ่ลี หรือนายเสาร์ ปุยผา อายุ ๑๐๗ ปี เป็นผู้อาวุโสที่เกิดหมู่บ้านนี้ ว่าหมู่บ้านตั้งมาประมาณ ๑๐๐ กว่าปี ที่เรียกว่า“บ้านท่าลาด” เนื่องจากเรียกตามสภาพพื้นที่ตั้งหมู่บ้าน ซึ่งตั้งอยู่บนโนนทรายขนาดใหญ่และลาดต่ำลงจนจดฝั่งแม่น้ำชี สมัยเริ่มแรกที่ตั้งหมู่บ้านมีต้นไม้ขนาดใหญ่เป็นร่มเงาและเป็นกำบังลม ได้เป็นอย่างดี และเดิมที่บ้านนี้เป็นบ้านท่าข้ามเรือ ผู้คนในละแวกนั้นจะเดินทางไปเมืองยโสธรต้องมาลงเรือข้ามฟากที่นี่ จึงเรียกขานกันว่า “บ้านท่าลาด”

บ้านท่าลาดตั้งบ้านเมื่อราวประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๐ โดย“พ่อใหญ่ศรีอุทัย”ผู้ซึ่งมาตั้งหมู่บ้านคนแรก สมัยแรกเริ่มบ้านท่าลาดได้ขึ้นตรงต่อดำบลกุดน้ำใสเป็นสมาชิกของตำบลกุดน้ำใสหมู่ที่ ๑๑ และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ บ้านท่าลาดจึงได้แยกเขตการปกครองเป็นตำบลแสนสุข หมู่ที่ ๒ โดยมี “นายตูป อ่อนจันทร์” เป็นผู้ใหญ่บ้าน จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๓๕ บ้านท่าลาดจึงได้ขอแบ่งการปกครองจากหมู่ที่ ๒ เพิ่มอีกหนึ่งหมู่ คือหมู่ที่ ๑๗ ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด โดยใช้ชื่อบ้านว่าบ้านท่าเจริญ (เสา ปุยผา , สาย ไพรินทร์. ผู้ให้สัมภาษณ์ : ๒๕๔๘) เดิมทีกลุ่มชาวบ้านมีพื้นที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านดอนแดง อยู่ห่างบ้านท่าลาดไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๓ กิโลเมตร พ่อใหญ่ศรีอุทัยผู้มาตั้งบ้านคนแรกได้มาเป็นเจ้าของท่าเรือรับจ้าง พร้อม ๆ กับพ่อใหญ่แต พ่อใหญ่คำมี พ่อใหญ่สร้อย และเพื่อนบ้านรวมประมาณ ๑๐ ครอบครัว มาตั้งเป็นท่าเรือรับจ้างแจวเรือข้ามฟาก จากฝั่งบ้านท่าลาดไปยังท่าวัดศรีธรรม เมืองยโสธร (ยโสธร) เมื่ออาศัยอยู่มาได้ระยะหนึ่งเห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวมีฐานทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ อยู่กันร่มเย็นเป็นสุข ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ และสภาพพื้นที่เหมาะสมที่จะขยายได้ในอนาคต จึงได้ปลูกสร้างบ้านเรือนขึ้น และหลังจากนั้นมีกลุ่มคนที่สัญจรไปมาพบเห็นแล้วอพยพโยกย้ายตามกันมาทีหลัง มี ๒ กลุ่ม กลุ่มแรก จากบ้านเวิน บ้านชุม บ้านจอม อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ อพยพมาเนื่องจากพื้นที่ตั้งบ้านเดิมอยู่บนโคกไม่มีแหล่งน้ำ พื้นที่ไม่อุดมสมบูรณ์ หากินลำบาก ผ่านมาเห็นมีการสร้างบ้านเรือนอยู่และแหล่งปลาชุกชุม และมีป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ เห็นช่องทางการหากินที่ดีกว่าเก่า จึงโยกย้ายครอบครัวมาปักหลักปักฐานด้วย และกลุ่มที่ ๒ มาจากแถวลุ่มน้ำมูลและอำเภอสุวรรณภูมิ นำมาโดยพ่อใหญ่โต๊ะ พ่อใหญ่ปัด พ่อใหญ่เผาะ แม่ใหญ่แต อพยพมาพร้อม ๆ กัน เนื่องจากพื้นที่เดิมน้ำท่วมไม่สามารถทำนา ปลูกข้าวได้ จึงพาครอบครัวอพยพมาประมาณ ๕-๖ ครอบครัว มาจับจองที่พื้นที่ทำนา ใครมาก่อนได้

ก่อนแต่ละครอบครัวก็จับจองเอาเพียงครอบครัวละ ๔-๕ ไร่ เพราะที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์สูง จึงไม่ต้องจับจองที่นามาก

สภาพการตั้งบ้านเรือนตอนนั้นประมาณ ๒๔๖๒ เป็นบ้านยกสูง มีใต้ถุนบ้าน ใช้ไม้ไผ่สานเป็นฝา และใช้ใบตองกุงมาสานกับไม้ไผ่มากัน หลังคาใช้หญ้าคามุง ใช้ไม้ไผ่ทั้งลำ เป็นบันได ด้วยลักษณะบ้านเรือนที่ไม่ดีส่งผลให้เกิดไฟไหม้ ถึง ๒ ครั้ง เหตุการณ์นี้ได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ชุมชนเป็นอย่างมาก พร้อมทั้งส่งผลต่อเศรษฐกิจของชุมชนมากพอควร จากการพูดคุยกับชาวบ้านหลาย ๆ คนจำเหตุการณ์นั้นได้แต่ไม่มีรายละเอียดเนื่องจากระยะเวลา ผ่านมานาน จากผลการวิจัย ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๕๒๖ กรณีสามหมูป้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และขอนแก่น ได้สรุปไว้ว่า อัคคีภัยที่เกิดขึ้นนั้น ร้ายแรงมาก เพราะเกิดไฟไหม้ ถึง ๒ ครั้ง ทำให้เกิดการสูญเสียเป็นอันมาก ส่งผลต่อความขาดแคลนมาโดยตลอดตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน สภาพบ้านเรือนปัจจุบันได้มีการปรับเปลี่ยนตามยุคสมัย ส่วนใหญ่เป็นบ้านสองชั้นที่มั่นคง ข้างล่างก่อด้วยปูน ชั้นบนเป็นไม้ นิยมสร้างบ้านหลังใหญ่ โดยอาศัยการออกไปรับจ้างเพื่อเก็บเงินมาสร้างบ้านเรือน

เนื่องจากเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำลงผลให้เกิดน้ำท่วมเป็นประจำ พ่อใหญ่ชม สินธุ์ไพร ได้ให้สัมภาษณ์ในรายงานวิจัย ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๕๒๖ กรณีสามหมูป้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และขอนแก่น ว่า “บ้านท่าลาดนี้ น้ำท่วมแทบทุกปี ท่วมหลายที่สุด ปี ๒๕๒๑ ก่อนหน้านั้นก็มีปี ๒๔๙๓ และ ๒๔๘๕ ก็บ่ร้ายแรงเท่าปี ๒๕๒๑ ปี น้ำท่วม ๒๔๘๕ บ่ได้อพยพไปใใอยู่ ปี ๒๕๒๑ ท่วมหลายบ่อนเหื่อนนี้ น้ำสูงเมตรหนึ่งต้องอพยพไปอยู่โนนบ้านตะวันตกบ้าน วัว ควาย หมู เป็ดไก่ เอาไปอยู่พุนหมด อยู่เฝ้าเหื่อน ๆ ละคน อาหารการกินทางรัฐบาลเอามาช่วย ข้าวบ่อดีกิน หลวงเพิ่นเอามาแจกจ่าย น้ำท่วมอยู่โดนเดิบหลายอาทิตย์อยู่ หลังน้ำลดแล้วกลับมาบ้านประกอบอาชีพเฝ้าถ่านตามเดิม บางคนก็หาปลาขาย ”

กลุ่มตระกูลสำคัญที่มีบทบาทในการพัฒนาของหมู่บ้าน ได้แก่ สินธุ์ไพร อ่อนจันทร์ พันโนลิต แสงสว่าง โดยภาพรวมกลุ่มชาติพันธุ์บ้านท่าลาดไม่อาจแบ่งแยกได้ชัดเจน อาจแบ่งเป็น ๒ กลุ่มตามถิ่นฐานเดิม คือกลุ่มที่มาจากบ้านเวิน บ้านชุม บ้านจอม อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ กลุ่มนี้อาจมีเชื้อสายส่วยปะปนและผสมกลมกลืนกับลาว และอยู่อาศัยร่วมกันจนมองไม่เห็นคนความแตกต่างของชาติพันธุ์ และกลุ่มที่ย้ายมาจากบ้านดอนแดง คือกลุ่มที่มาจากอำเภออาจสามารถ จังหวัดร้อยเอ็ดแล้วมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านดอนแดงก่อนย้ายมาร่วมกับกลุ่มที่มาจาก ราษีไศล

ศาสนา ประเพณี ความเชื่อ ชาวบ้านทุกครัวเรือนนับถือศาสนาพุทธ มีวัดเป็นศูนย์กลางในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ประเพณีความเชื่อของชาวบ้านท่าลาด ทำเจริญปฏิบัติตามประเพณีท้องถิ่นอีสานโดยทั่วไป คือยึดถือฮีต ๑๒ คอง ๑๔ เป็นวิถีปฏิบัติ โดยในแต่

ละเดือนมีการประกอบพิธีกรรมนับตั้งแต่ ๑) เดือนอ้าย จะมีการจัด “บุญเข้ากรรมหรืองานปริวาสกรรม” และงานบุญปีใหม่ มีการจัดงานเลี้ยงทำบุญตักบาตร ๒) เดือนยี่ จะมีการทำ “บุญคูณลาน” ๓) เดือนสาม จะมีการทำ “บุญข้าวจี หรือบุญจีข้าว” และวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓ จะเป็นวันมาฆบูชา ชาวบ้านร่วมกันทำบุญตักบาตรตอนเช้าและในตอนเย็นจะมีการเวียนเทียน ๔) บุญเดือนสี่ หรือ “บุญเผลส” เทศน์มหาชาติ มีการแห่ต้นกัณฑ์ (กัณฑ์หลอน) ๕) เดือนห้า จะมีการงาน “บุญสงกรานต์” มีการสงฆ์น้ำพระ รดน้ำดำหัวขอพรผู้สูงอายุและถือเป็นวันขึ้นปีใหม่ของคนไทยด้วย ๖) เดือนหก ชุมชนอีสานโดยทั่วไปมักมีงานประเพณี “บุญบั้งไฟ” ซึ่งจัดตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ๗) เดือนเจ็ด จะมีงาน “บุญเบิกบ้าน” เป็นการทำบุญหมู่บ้านเพื่อสร้างความเป็นสิริมงคล และปัดเป่าสิ่งที่ไม่ดีออกจากหมู่บ้าน โดยจะมีการร่วมกันทำบุญตักบาตรในช่วงเช้า ๘) เดือนแปด จะมีงาน “บุญซำฮะ” และในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันอาสาฬหบูชา จะมีการทำบุญตักบาตรในตอนเช้าและในตอนเย็นจะมีการเวียนเทียน ๙) เดือนเก้า แรม ๑ ค่ำ เดือน ๙ จะเป็น “บุญเข้าพรรษา” จะมีการทำบุญตักบาตรตอนเช้า ๑๐) เดือนสิบ จะเป็น “บุญข้าวสาก” หรือวันสารทไทย จะมีการทำบุญตักบาตรที่วัด โบราณถือว่าการทำบุญให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว ๑๑) เดือนสิบเอ็ด ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ จะเป็น “บุญออกพรรษา” ชาวบ้านร่วมกันทำบุญตักบาตรเทโวในตอนเช้า และในตอนเย็นจะมีการเวียนเทียน ๑๒. เดือนสิบสอง ชาวบ้านร่วมกันทำ “บุญกฐิน” หรือบุญมหากฐิน และในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ เป็นวันลอยกระทง ร่วมทำบุญตักบาตรในตอนเช้า และในช่วงเย็นจะมีการนำกระทงไปลอยในแหล่งน้ำ

สำหรับบ้านท่าลาดและชุมชนแถบนี้ไม่มีการจัดงานบุญบั้งไฟ นอกจากจะไปร่วมงานใหญ่ที่จัดขึ้นที่อ.พนมไพร ซึ่งมีความเชื่อมาตั้งแต่ครั้งเก่าก่อนว่าเป็นการสิ้นเปลือง ไม่เป็นที่นิยม ดังที่พ่อใหญ่พู ปาละทา ให้สัมภาษณ์ในรายงานวิจัย ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกลุ่มแม่น้ำชีระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๕๒๖ กรณีสามหมื่นบ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด ภาพสิทธิ์ และขอนแก่น กล่าวไว้ว่า บุญบั้งไฟเลิกไป ๕๐ ปีได้แล้ว (หากนับรวมปัจจุบัน ประมาณ ๗๐ ปี) เพราะบ่นิยมนำหมู เพราะเป็นบุญนิบหนวยตัว เอ็นเจ้าของบ่ได้นั่ง บุญนี้เหมิดเงินเป็นพัน ๆ บ่มีหยั่ง พาข้าวบ่ได้เล็ก” จนสืบเนื่องมาจนสมัยปัจจุบันที่ไม่มีการทำบุญบั้งไฟ

ปู่ตา มีศาลพ่อปู่ เป็นสิ่งสักการะบูชาของชาวบ้านท่าลาด ที่นี้เรียกว่า “พ่อปู่ผ้าขาว” เพราะความเชื่อเดิมมีว่าปู่ทรงเครื่องขาว (ใส่ชุดสีขาวทั้งชุด) จากคำบอกเล่าไม่ปรากฏว่าเริ่มมีการไหว้ปู่ตั้งแต่เมื่อไหร่ เพราะเท่าที่จำความได้การไหว้ปู่มาพร้อมกับการตั้งหมู่บ้าน การไหว้ปู่เชื่อว่าเป็นการให้ปู่ช่วยปกป้อง รักษาลูกหลานตลอดจนวัว ควาย ไร่ นาของชาวบ้านท่าลาด ให้อยู่เย็นเป็นสุข มีความอุดมสมบูรณ์ในการทำมาหากิน

พิธีกรรม จะทำในวันพุธ เดือน ๖ ข้างขึ้น ณ บริเวณดอนปู่ตา เป็นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชนที่ได้มีการกันพื้นที่ไว้นับตั้งแต่ตั้งหมู่บ้าน เพราะมีความเชื่อว่าวันพุธเป็นวันแห่งการบูชาผีปีศาจ ก่อนพิธีกรรมจะมีการเตรียมการบอกกล่าวคนในชุมชนให้รับรู้ว่าจะกำหนด

ขึ้นวันไหนเมื่อถึงวันประกอบพิธีกรรมผู้ใหญ่บ้านประกาศให้ทุกคนไปพร้อมกันที่“ดอนปู่ตา” ซึ่งเป็นสถานที่ใช้ประกอบพิธี คนที่ไปร่วมจะเตรียมเครื่องสักการะไปรวมกันที่ ดอนปู่ตา ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ ๑๒ ไร่ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน ติดกับกุดเซียม เป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชนสำหรับประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อคือ“ไหว้ปู่”ซึ่งเป็นการบวงสรวงเครื่องสังเวยเพื่อแสดงความเคารพ บูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนในชุมชนนับถือ และเป็นเสี่ยงทาย ก่อนการลงทำไร่ไถนาในช่วงต้นฤดูการผลิต เพื่อทำนายอนาคต ความเป็นอยู่ของคนในหมู่บ้าน รวมถึงวัวควาย ไไร่ไถนา โดยการจุดบั้งไฟเสี่ยงทาย นอกจากนี้ในพื้นที่ดอนปู่ตาซึ่งเป็นป่าโคกยังประโยชน์ให้คนในหมู่บ้านในการเก็บหาอาหารเช่น เห็ด ผักป่า

บริบทชุมชนบ้านท่าลาดสามารถแยกแยะให้เห็นความสมดุลของการตั้งถิ่นฐานระหว่าง การเข้าอยู่อาศัยของมนุษย์ในอดีตที่มีความสัมพันธ์ เกี่ยวข้องกับธรรมชาติทั้งการใช้ประโยชน์ และการรักษาทรัพยากรธรรมชาติในขณะเดียวกัน ซึ่งพอจะสรุป และ อธิบายให้เกิดความเข้าใจ บริบทชุมชน โดยการทำทำความเข้าใจระบบนิเวศน์ที่ชุมชนอยู่อาศัย วิถีชุมชนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับนิเวศน์นั้น ๆ รวมทั้งรูปแบบการจัดตั้งชุมชน ได้ดังนี้

๖.๑.๒ ระบบนิเวศน์ และ ความสัมพันธ์ต่อการใช้ประโยชน์ของชุมชน

ชุมชนบ้านท่าลาดเป็นชุมชนลุ่มน้ำ ซึ่งลุ่มน้ำที่สำคัญ คือ ลุ่มน้ำชี ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งทรัพยากรหลักของชุมชนในการดำเนินชีวิตประจำวัน และ ลักษณะของลุ่มน้ำชีในแถบนี้ จะมีความอุดมสมบูรณ์ที่เอื้อต่อการใช้ประโยชน์ของชุมชนด้วย เนื่องจากลักษณะของพื้นที่ลุ่มน้ำชีแถบนี้เป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์ เพราะเป็นพื้นที่ตะกอนน้ำที่สะสมตะกอนดินที่ไหลพัดพาเอาเศษวัสดุต่าง ๆ จากต้นน้ำมาทับถมบริเวณแอ่งที่ต่ำจนกลายเป็นที่ราบเรียบริมฝั่งแม่น้ำกลายเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่สะสมดินตะกอนทุกปี ส่งผลให้ดินมีแร่ธาตุอันอุดมสมบูรณ์ แต่เนื่องจากความลาดลุ่มต่ำของพื้นที่ส่งผลให้เกิดภาวะน้ำท่วมเป็นบริเวณกว้างในฤดูน้ำหลากได้โดยง่าย ซึ่งนอกจากพื้นที่ลาดต่ำง่ายต่อน้ำท่วมถึงแล้ว ได้มีปัจจัยหลายประการที่ทำให้เกิดน้ำท่วมได้ง่าย เช่น ปริมาณฝนที่ตกลงมาในพื้นที่รองรับน้ำฝน อัตราความลาดเอียงของแม่น้ำ อัตราการระบายน้ำจากลำน้ำย่อย การเปลี่ยนแปลงของลำน้ำ เป็นต้น

ในปัจจุบันธรรมชาติข้างต้นได้ส่งผลให้เกิดความหลากหลายของระบบนิเวศแม่น้ำชี ซึ่งได้ก่อให้เกิดเป็นพื้นที่การใช้ประโยชน์ที่สำคัญ ได้แก่ พื้นที่ป่าริมตลิ่ง หาดทราย ป่าบุ่งทาม กุด หนอง สัตว์น้ำ ซึ่งพื้นที่เหล่านี้มีการจับจอง ครอบครอง และ ทำประโยชน์สืบทอดกันมาเป็นเวลานาน แม้ชาวบ้านจะไม่มีเอกสารสิทธิ์ใด ๆ ก็ตาม แต่ก็มี การเคารพสิทธิการครอบครองตามการใช้ประโยชน์ของที่ดิน โดยการจัดสรรของชุมชนที่เอื้ออาหารต่อทุกครอบครัวให้มีความเท่าเทียมกันตามการใช้ประโยชน์ของพื้นที่

องค์ประกอบของระบบลุ่มน้ำชีแถบนี้ สัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์ของชุมชน บ้านท่าลาด ซึ่งสามารถอธิบายระบบนิเวศน์ย่อยของลุ่มน้ำชีตอนปลาย ดังนี้

๖.๑.๒.๑ พื้นที่ป่าบึงป่าทาม (Wetland area)

ป่าริมแม่น้ำชี ภูมิฐานในพื้นที่ทามมีลักษณะสูงต่ำ สลับเนินดิน อันเนื่องมาจากกระบวนการเคลื่อนที่ตามวัฏจักรของร่องแม่น้ำและการไหลของน้ำตามธรรมชาติ ทำให้พื้นที่บางแห่งเป็นที่ลุ่มต้ำมีน้ำแช่ขังตลอดปีหรือบริเวณน้ำลดช้าที่สุดจนกลายเป็นแหล่งน้ำ เช่น หนอง กุด บึง บุ่ง ในพื้นที่บึงทามจะมีสังคมพืชที่ผลัดใบและไม่ผลัดใบ มีทั้งไม้ยืนต้น ไม้พุ่ม พืชคลุมดินและพืชน้ำ แต่โดยส่วนใหญ่พืชพันธุ์เด่นเป็นไม้พุ่มสลับกับไม้ยืนต้นที่ทนต่อสภาพน้ำแช่ขังและน้ำท่วม เช่น เบญจมาศ นมวัว กำฟ้า ฝ้ายน้ำ หูลิง ส่วนไม้ยืนต้นได้แก่ไม้ประเภทคางสุก ชุมแสง น้ำอ้อย กระทุ่มน้ำ สะแกนา เปื่อยน้ำ กระโดน คัดเค้า นอกจากนี้พื้นที่บึงทามยังเป็นแหล่งอาหารของทั้งคนและสัตว์ เป็นแหล่งเกิดเห็ดตามธรรมชาติ เช่น เห็ดตับเต่า เห็ดเผาะ เป็นแหล่งเก็บผักตามธรรมชาติ เช่น กระโดน ผักเม็ก ดอกแคป้า เป็นแหล่งหาเห็ดของชาวบ้าน และที่สำคัญแหล่งอาหารของวัวควายด้วย ป่าบึงทามเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์ได้อย่างดี พื้นที่ทามนอกจากเอื้อประโยชน์ต่อการทำมาหากินของชุมชนแล้วยังเอื้อประโยชน์สภาพแวดล้อมอย่างมาก เช่น

- เป็นแหล่งอาหารของทั้งคนและสัตว์ เป็นแหล่งเกิดเห็ดตามธรรมชาติ เช่น เห็ดตับเต่า เห็ดเผาะ นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งเก็บผักตามธรรมชาติ เช่น กระโดน ผักเม็ก ดอกแคป้า ยังเป็นแหล่งหาเห็ดของชาวบ้าน และเป็นทำเลเลี้ยงสัตว์

- เป็นที่อยู่อาศัยของสรรพสัตว์ พื้นที่บึงทามอุดมสมบูรณ์ไปด้วยไม้พุ่มหนาแน่นสลับกับแหล่งน้ำ จึงเป็นแหล่งที่พักพิงของสัตว์จำพวกนก สัตว์เลื้อยคลาน และ สัตว์ป่าอื่นๆ

- เป็นแหล่งบรรเทาอุทกภัย พื้นที่ทามเป็นพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำ เมื่อฤดูน้ำหลากจึงเป็นเสมือนแก้มลิงคอยรับน้ำบรรเทาอุทกภัยในพื้นที่ตอนปลายได้เป็นอย่างดี

- พื้นที่ทามเป็นพื้นที่ที่มีดินอุดมสมบูรณ์ ได้รับตะกอนทับถมจนกลายเป็นปุ๋ยจากธรรมชาติ ในฤดูน้ำหลากเป็นแหล่งผลิตข้าวอันสำคัญของชาวนาในลุ่มน้ำชี

- เป็นแหล่งเพาะขยายพันธุ์สัตว์น้ำ ในพื้นที่ทามมี กุด หนอง บึง ไม้พุ่มแช่น้ำจึงเป็นแหล่งเพาะฟักตัวอ่อนและขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำ

- เป็นพื้นที่เอนกประสงค์ในการเก็บหาพืชธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ เช่น หญ้าปล้อง หญ้าข้าวนก กก ผือ มาใช้ในการทอเสื่อ ตันคล้ามาใช้มัดสิ่งของแทนเชือก

พื้นที่ป่าบุ่งทามจึงเป็นพื้นที่อเนกประสงค์ที่เกื้อกูลชีวิตคนลุ่มน้ำในการดำรงชีวิตในด้านปัจจัยสี่ และ ยังมีคุณประโยชน์ด้านการบรรเทาอุทกภัย แต่เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของประชากร และการพัฒนาพื้นที่เกษตรกรรมของชาวบ้านที่ส่งผลให้พื้นที่บุ่งทามลดปริมาณลงอย่างมาก นอกจากนี้ป่าธรรมชาติที่แทบไม่เหลือในยุคปัจจุบัน มีสาเหตุมาจากพื้นที่ถูกแปรสภาพกลายเป็นพื้นที่ทำการเกษตร เป็นแหล่งปลูกพืชผัก และ การใช้ประโยชน์อื่น ๆ ของคน

๖.๑.๒.๒ กุด หรือทะเลสาปรูปแอก (Ox-bow lake)

กุด เกิดจากการเปลี่ยนแปลงร่องน้ำตามวัฏจักรการไหลของน้ำมีลักษณะเป็นรูปโค้ง พบตามสองฝั่งของลำน้ำ กุดที่ปรากฏในพื้นที่เป็นลักษณะเป็นกุดที่มีน้ำตลอดปี กุดเป็นแหล่งน้ำสำคัญของพื้นที่กระจายอยู่ทางทิศใต้ และ ทิศตะวันออกของหมู่บ้านท่าลาด มีจำนวน ๕ แห่ง คือ กุดเค็งเก่า กุดเค็งใหม่ กุดเซียม กุดอีฮู้หรือกุดนางฮู้ กุดหล่ม ความสำคัญของกุดต่างๆ เหล่านี้ คือ เป็นแหล่งการประมงและเป็นแหล่งน้ำสำหรับการเกษตร ซึ่งเดิมทีกุดเหล่านี้มีความเชื่อมต่อกับแม่น้ำชี น้ำสามารถไหลเข้าออกได้ ตลอดทั้งปี แม้ว่าในบางปีที่แล้งมากชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่โดยรอบฝั่งกุดในการเพาะปลูกพืชผัก แต่ความเชื่อมโยงระหว่างแม่น้ำชีกับกุดเปลี่ยนแปลงไป เมื่อมีการสร้างพนังกั้นน้ำ เมื่อปี พ.ศ.๒๕๓๕ ส่งผลให้พื้นที่ที่ถูกตัดขาดจากกันเนื่องจากโครงการพัฒนาแหล่งน้ำภายใต้โครงการโขง ชี มูล และมีการสร้างโครงการย่อย “ฝายพนมไพร-ยโสธร” กั้นแม่น้ำชี และ การสร้างพนังกั้นแม่น้ำชี โดยเหตุผลการป้องกันน้ำท่วม แต่การสร้างพนังกั้นน้ำเป็นปราการสำคัญในการปิดกั้นทางเดินน้ำจากพื้นที่รอบนอก ที่ไหลลาดลงสู่แม่น้ำตามธรรมชาติ และสร้างช่องประตูระบายน้ำเป็นจุด ๆ ความกว้างแค่เพียง ๒ เมตร ทำให้กระแสน้ำ ที่เคยไหลอย่างอิสระไม่สามารถไหลเข้าออกได้ดังเดิม ส่งผลให้เกิดน้ำท่วม และ ชังพื้นที่ ซึ่งผลกระทบที่ตามมา คือ น้ำขัง นิ่ง ไม่สามารถระบายลงสู่แม่น้ำได้ และ กลายเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ของวัชพืชน้ำ จอก แหน เมื่อมีจำนวนมากขึ้นกลายเป็นอุปสรรคในใช้เรือหาปลา และที่สำคัญเป็นแหล่งเพาะเชื้อโรค เช่น โรคผื่นคันตามผิวหนัง (หอยคัน) และ เพาะพันธุ์สัตว์ที่เป็นอันตราย และพื้นที่โดยรอบที่เคยใช้ในการเพาะปลูก เพราะกลายเป็นพื้นที่เสี่ยงต่อการเพาะปลูก เมื่อพื้นที่ว่างเปล่า ไม่มีการใช้ประโยชน์ ไมยราพยักษ์ และ วัชพืชน้ำอื่น ๆ ก็ขึ้นแทนที่ เมื่อระยะเวลาผ่านไปก็ยากแก่การกำจัด จนถูกปล่อยให้กลายเป็นพื้นที่รกร้าง และ ยากต่อการฟื้นฟูโดยชุมชนอีกต่อไป

๖.๑.๒.๓ หนอง

หนอง คือ บริเวณแหล่งน้ำที่ปรากฏในพื้นที่ลุ่มต่ำในพื้นที่ทาม ซึ่งกระจายตัวอยู่ทั่วไปสลับกับพื้นที่นาของชาวบ้าน เป็นที่สังเกตว่าหนองน้ำขนาดเล็กที่อยู่ในพื้นที่ทำกินของใครคน ๆ นั้นก็เป็นเจ้าของ เป็นสิทธิส่วนบุคคลที่มีการใช้ประโยชน์ในระดับครอบครัว เช่น การปลูกพืชผักไว้กินในครัวเรือน ซึ่งต้องอาศัยน้ำจากหนอง คนทั่วไปสามารถไปใช้ประโยชน์ได้บางกรณี เช่น เข้าไปใช้ประโยชน์ในการหา กุ้ง หอย ปู ปลา ส่วนหนองน้ำที่มีขนาดใหญ่ มีอาณาเขต

ติดต่อกับหลายครัวเรือน ก็จะเป็นสมบัติของสาธารณะ มีไว้เพื่อการหากินของคนทั้งชุมชน หนองน้ำสำคัญ ๆ ของบ้านท่าลาดที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น หนองคำภา หนองแสง หนองสามขา ความสำคัญของแหล่งน้ำเหล่านี้นอกจากเป็นแหล่งกัก หอยปู ปลา แล้วยังเป็นแหล่งเก็บหาพืชน้ำพวก ผัก กก หย้ารงกา ซึ่งเป็นวัตถุดิบสำคัญที่นำมาเก็บไว้สำหรับทอเสื่อในช่วงว่างจากฤดูกาลผลิต นอกจากนี้ยังมีการใช้ประโยชน์ในหนองน้ำสาธารณะในด้านอื่น ๆ เช่น เลี้ยงสัตว์ เป็นต้น

๖.๑.๒.๔ พื้นที่หาดทราย

หาดทราย เป็นองค์ประกอบหนึ่งของลำน้ำ ซึ่งเกิดจากการพัดพาและสะสมตัว ในบริเวณโค้งน้ำ หาดทรายจะมีการเกิดขึ้น ๒ จุดใหญ่ ๆ คือ กลางแม่น้ำ ซึ่งเป็นทรายที่ถูกพัดพามาด้วยกระแสน้ำ และ สะสมตัวอยู่กลางลำน้ำ และ ทรายริมน้ำ ซึ่งสะสมตัวบริเวณตลิ่งและตะพักลำน้ำเป็นบริเวณพื้นที่น้ำไหล จะมีลักษณะเป็นบริเวณกว้างของริมน้ำ ซึ่งพื้นที่ริมน้ำจะเป็นรอยต่อระหว่างลำน้ำและพื้นที่ป่าริมน้ำ ซึ่งดินจะมีลักษณะเป็นทาม เป็นแหล่งอันอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การปลูกพืชระยะสั้นที่สำคัญของชาวบ้านริมชี

ปกติหาดทรายส่วนใหญ่ในลุ่มน้ำชีจะพบมากช่วงกลาง และปลายตามความยาวสายน้ำ ซึ่งเป็นเขตพื้นที่รอยต่อระหว่าง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร และ อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นพื้นที่ราบต่ำน้ำชีไหลผ่าน หาดทรายในลุ่มน้ำชีจะเป็นทรายขาวละเอียด มักพบตามตลิ่งสองฝั่งริมชี หรือโผล่กลางลำน้ำ ปรากฏให้เห็นกว่า ๕๐ แห่ง โดยเฉพาะในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ – พฤษภาคม หรือฤดูแล้งของทุกปี จำพวกหาดทรายที่พบในลุ่มน้ำมีลักษณะการปรากฏตัวของหาด เช่น หาดทรายสูง หาดทรายต่ำ หาดทรายจม มีลักษณะความยาว โค้งตามลำน้ำ ขนาดความกว้าง และ ความสูงต่ำไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับระยะเวลาที่มีการสะสมตัวรวมถึงลักษณะของร่องน้ำ ลักษณะชั้นดินริมฝั่งแม่น้ำชีจะแบ่งออกเป็น ๓ ชั้นได้แก่ ๑) ดินชั้นบน คือ ดินร่วนปนดินเหนียว ๒) ดินชั้นกลาง คือ ดินหน้าหิน ๓) ดินชั้นล่าง คือ ดินทราย

ทราย ในฐานะที่ได้รับคำนิยามว่า วัตถุที่เป็นเศษหินแร่ขนาดเล็ก มีลักษณะร่วนซุย ไม่เกาะกัน มีหลายชนิด เช่น ทรายขี้เป็ด ทรายหยาบ ทรายละเอียด ซึ่งในทางธรณีวิทยา ทรายถูกจัดให้เป็นตะกอนชนิดหนึ่งเกิดจากการผุพังของหินต้นกำเนิดที่มักมีแร่ควอตซ์เป็นส่วนประกอบที่สำคัญ มีการกำหนดขนาดความแตกต่างโดยจัดให้ทรายขนาดเล็กมีขนาดตั้งแต่ ๐.๑๒๕ – ๐.๒๕ มิลลิเมตร เป็นทรายละเอียด ขนาดกลาง ๐.๒๕ - ๐.๕๐ เป็นทรายหยาบ และ ทรายขนาด ๑-๒ มิลลิเมตร เป็นทรายขนาดใหญ่และถ้ามีขนาดใหญ่กว่า ๒ มิลลิเมตร เรียกว่า ก้อนกรวด และในฐานะที่เป็นวัสดุในการก่อสร้าง และการนำเอามาทำแก้ว กระຈก ยิงมีความสำคัญ และ มีความจำเป็นอย่างยิ่ง

แต่สำหรับชุมชนแล้ว“ทราย” คือส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตคนลุ่มน้ำ ขั้ค้นพบจากการศึกษาข้อมูลที่ผ่านมาพบว่า ชุมชนมีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรในพื้นที่ ต.ค้อเหนือ ต.เขื่องคำ จ.ยโสธร ต.ขามเฒ่า จ.ร้อยเอ็ด มีคั้งน้ำเกิดขึ้นมากมาย จึงทำให้พบหาด

ทรายตามตลิ่ง ซึ่งชุมชนละแวกนี้ได้มีวิถีชีวิตและความสัมพันธ์กับหาดทรายในด้านการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ดังต่อไปนี้

๑) แหล่งทำการเกษตรของชุมชน เช่น การปลูกพืชอายุสั้นนิยมปลูกในช่วงฤดูแล้ง การใช้ประโยชน์ คือ การปลูกผัก แตงกวา พริก ถั่ว ข้าวโพด ชาวบ้านเกือบทุกครัวเรือนจะมีการจับจองพื้นที่เพาะปลูกริมฝั่งแม่น้ำชี เพื่อใช้ประโยชน์ครอบครัวละไม่เกิน ๑ งาน หากไม่ใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่องคนอื่นสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้แต่ต้องขออนุญาตเจ้าของที่ดินก่อน เป็นลักษณะการเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน รายได้ที่เกิดขึ้นจากการปลูกพืชอายุสั้น ในช่วงเวลาเดือนธันวาคม – เมษายน จะมีรายได้ ประมาณ ๓,๐๐๐-๔,๐๐๐ บาท (ประมาณปี ๒๕๒๐-๒๕๓๐) ชาวบ้านในรอบพื้นที่ เช่น บ้านกุดกง หนองหอย หรือบ้านท่าลาดมีการใช้ประโยชน์ในลักษณะนี้มาตั้งแต่อดีต ปัจจุบันรายได้ต่อปี ประมาณ ๓๐,๐๐๐-๔๐,๐๐๐ บาท การใช้ประโยชน์จากพื้นที่ตามฤดูกาลผลิตเป็นการปรับตัวและเรียนรู้ธรรมชาติ และการขึ้นลงของน้ำ ลักษณะดินที่อุดมสมบูรณ์เป็นตัวกำหนดวิถีการเพาะปลูกของชาวบ้าน ซึ่งต้องปลูกเฉพาะพืชอายุสั้นมีระยะการเก็บเกี่ยว ๕ -๖ เดือน เช่น ใบบัวสุมที่มีการปลูกกันเป็นส่วนมากบางพื้นที่มีการปลูกกันมากจนมีการเรียกขานชื่อตามการใช้ประโยชน์ เช่น หาดสวนยา ครั่งอดีตหลังเสร็จสิ้นฤดูทำนาชาวบ้านก็จะย้ายฐานการเพาะปลูกไปตั้งเถียงนาอยู่ริมฝั่งชี มีกิจกรรมสนุกสนานด้วยกัน ซึ่งจะมารวมกันที่หาดทราย ซึ่งเป็นบริเวณกว้างโดยเฉพาะฤดูแล้งระดับน้ำจะลดลงเป็นอย่างมากจนบางจุดสามารถเดินข้ามได้

๒) แหล่งเพาะพันธุ์ปลา และ หอย เช่น ปลารากกล้วย ปลาตาใส ปลาขาวสร้อยเป็นต้น พันธุ์ปลา กับสัตว์น้ำอีกหลายชนิดซึ่งมีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยหาดทรายในการวางไข่ และเป็นที่อยู่อาศัย หาดทรายในฐานะเป็นแหล่งเพาะพันธุ์สัตว์น้ำ ซึ่งมีความสำคัญต่อการเพาะพันธุ์ปลาและเป็นที่อยู่อาศัยของปลาบางชนิดปลาที่ออกลูกเป็นไข่จะมีการวางไข่ตามริมหาดทราย เช่น ปลารากกล้วย ปลาตาใส ปลาลิ้นหมา ปลาดะเพียน ปลาสร้อย ปลาทุ้ม หอยทราย เป็นต้น ด้วยสภาพท้องน้ำที่เป็นดินทรายส่งผลให้ปลาแม่น้ำชีเป็นปลาที่อโรย มีรสชาติดี และ เป็นบ่อพักปลาดักตัวอ่อนได้ตามธรรมชาติอย่างดี

๓) แหล่งวัดญาติบรรพชา ที่ชุมชนได้ร่วมกันขุดและตักนำขึ้นมาใช้ในการก่อสร้างโบราณสถาน โบราณวัตถุที่เป็นของส่วนรวม เช่น วัด หรือ โรงเรียน เนื่องจากเมื่อก่อนการสร้างบ้านเรือนของชุมชนจะใช้ไม้ในการปลูกสร้าง

๔) แหล่งพักผ่อนหย่อนใจ และ การท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์ของชุมชนและคนทั่วไปในช่วงฤดูแล้ง หลังจากเก็บเกี่ยวข้าว พื้นที่หาดบางแห่งมีขนาดใหญ่มากจนสามารถฉายหลังกลางแปลงได้ (นางสาวแดงอ่อน อ่อนจันทร์: สัมภาษณ์ มีนาคม ๒๕๔๘) นส.แดงอ่อนเล่าว่า ในสมัยนั้นถ้าแก่ที่รับซื้อข้าวที่มีฐานะทางการเงินดี และ อยากทำบุญตอบแทนชาวนา ก็มักจะนำหลังกลางแปลงมาฉายตรงพื้นที่หาดทรายเพื่อให้ชาวบ้านผ่อนคลายความเหนื่อยล้า

จากการทำงานหนัก นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมการเล่นเพื่อประสานความสัมพันธ์ของคนในชุมชน และ เมื่อลูกหลานที่ออกไปทำงานรับจ้างนอกพื้นที่กลับถิ่นฐานก็จะใช้เป็นแหล่งสังสรรค์ กินข้าวปาร่วมกัน

๕) แหล่งประกอบกิจกรรมทางศาสนาในแต่ละชุมชน เช่น การขนทรายเข้าวัด ซึ่งถือเป็นกิจกรรมที่ชุมชนได้ถือปฏิบัติกันเรื่อยมา ในอดีตชาวบ้านทำลาด และชุมชนในลุ่มน้ำชีจะใช้ทรายในการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ และ หาดทรายจะเป็นลานกิจกรรมการเล่นของชุมชนร่วมกันบนหาดทราย เช่น วันมหาสงกรานต์มีการนิมนต์พระพุทธรูปลงเพื่อสงน้ำ แต่ปัจจุบันหาดทรายหายไปเหลือเพียงตลิ่งที่สูง ชาวบ้านยังมีการดำรงประเพณีบางอย่างไว้ เช่น การบูชาผี แต่คนเข้าร่วมไม่มากเหมือนเดิม และสถานที่ก็เปลี่ยนไปแต่ยังคงยึดบริเวณริมฝั่งชีเหมือนเดิม

๖.๑.๒.๕ พื้นที่ริมตลิ่ง

พื้นที่ริมตลิ่ง โดยส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยธาตุอาหารที่ผ่านการพัดพามาด้วยกระแสน้ำ มีความกว้างตั้งแต่ ๑๐ เมตร ถึง ๕๐ เมตร ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในการปลูกพืชผักสวนครัว เช่น ถั่วฝักยาว แตงร้าน มะเขือเทศ มะเขือ กระเพราแดง ข้าวโพด แมงลัก ฯลฯ ซึ่งเป็นการปลูกในฤดูแล้งหรือหลังฤดูการเก็บเกี่ยวข้าว เป็นการปลูกเพื่อกินและขาย แต่ละครัวเรือนจะมีการจับจอง และ แสดงความเป็นเจ้าของโดยการล้อมรั้ว และ ใช้ประโยชน์ทุกปี บางปีหากเจ้าของเขาไม่ใช้ประโยชน์สามารถให้คนอื่นใช้ได้

เมื่อฤดูน้ำหลากผ่านไปกลุ่มชาวบ้านที่ปลูกผัก เริ่มเตรียมพื้นที่สำหรับการเพาะปลูกในบริเวณฝั่งแม่น้ำชีอีกครั้งเพื่อปลูกพืชผักเป็นรายได้เสริมครอบครัว เดิมทีเกือบทุกครัวเรือนมีพื้นที่สำหรับปลูกแต่ปัจจุบันกลุ่มชาวบ้านทำลาดที่ยังปลูกผักมีจำนวนลดลงมากเหลือเพียง ๑๐ - ๒๐ ครัวเรือน ทำการปลูกพืชอายุสั้น เช่น แตงกวา พริก มะเขือ ถั่วฝักยาว จากการสอบถามกลุ่มที่ยังมีการปลูกผักอยู่ได้รู้ว่า ปัจจุบันคนปลูกผักลดลงมากเพราะว่า ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น ทั้งค่าปุ๋ย ค่ายา ค่าน้ำมันสูบน้ำ ซึ่งเป็นต้นทุนที่สูงขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเพราะนอกจากราคาน้ำมันเบนซินที่สูงขึ้นอย่างมากแล้ว ฝั่งชียังสูงขึ้นด้วยทำให้ต้องใช้น้ำมันมากกว่าเดิมถึง ๒ เท่า ในขณะที่ราคาขายไม่แน่นอน ถ้าราคาขายถูกลง ก็ต้องประสบกับภาวะขาดทุน และปัจจุบันการเตรียมพื้นที่ทำได้ลำบากขึ้นเพราะเต็มไปด้วยต้นไมยราพยักษ์ ซึ่งยากในการกำจัด จึงส่งผลให้คนปลูกผักมีจำนวนลดลง

กระบวนการปลูกผักเริ่มต้นประมาณเดือนธันวาคมหรือหลังเกี่ยวข้าว เริ่มตั้งแต่การไถปรับพื้นที่ทำความสะอาดแปลง พรวนดิน ยกร่อง เพื่อความสะดวกในการให้น้ำ ให้ปุ๋ย ระยะเวลาการเพาะปลูกตั้งแต่เริ่มปลูกกระทั่งเก็บเกี่ยวขึ้นกับชนิดพันธุ์พืช เวลาการเพาะปลูกอยู่ในช่วง ๕ - ๖ เดือน หรือในบางครั้งฤดูกาลเป็นตัวกำหนด เช่นบางปีถ้าน้ำไหลบ่าขึ้นท่วมพื้นที่เร็ว ก็ต้องรีบเก็บเกี่ยว

๖.๑.๒.๖ พื้นที่ป่าโคก

พื้นที่ป่าโคกริมแม่น้ำชี ที่ชาวบ้านรู้จักกันดี คือ “ป่าดงเค็ง” มีขนาดเนื้อที่ ๒, ๘๕๗ ไร่ จัดเป็นป่าแบบสะวันนา (Savanna) เขตร้อน หรือที่เรียกกันว่า ป่าโคก อุดมไปด้วยไม้ พลอง เหียง ตูมกา กระบก เต็งรัง เป็นต้น บริเวณใกล้ลำน้ำชีมีไม้ประเภทป่าพรุน้ำจืด เช่น ไม้ ยาง สะแก ทองกวาว อินทนิล กระโดน แคป่า ข่อย ตะโก เป็นต้น ไม้สะแกให้ประโยชน์มากใน การใช้เป็นเชื้อเพลิงไม้ที่พบส่วนใหญ่ ไม้แดง ไม้ยาง ไม้แดง ไม้พะยอม ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้ พันชาติ ไม้ประดู่ ไม้กระบาก ไม้เท้าเกลี้ยง ไม้ตะเคียน ไม้ตะแบก ไม้กระบาก

ป่าโคก (Dipterocarp) พบอยู่บริเวณต่อเนื่องกับลานตะพักลุ่มน้ำชั้นต่ำ (Low terrace) หรือเนินทรายตามคันดินธรรมชาติ ริมฝั่งแม่น้ำ ฝั่งกุดที่มีสภาพความชื้นต่ำกว่าบริเวณ ป่าดิบแล้ง ป่าดิบชื้น พืชพรรณที่พบส่วนมากเป็นไม้ชาติ (เหียง) ไม้สะแบง(สนั่น ชูสกุล และ คณะ, ๒๕๔๐ : ๕ - ๖) ป่าดงเค็งประกอบด้วยพืชพรรณ สัตว์ป่าที่มีความหลากหลายเพิ่มมากขึ้น จากพื้นที่เสื่อมโทรม แห้งแล้ง ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ เมื่อชาวบ้านได้ช่วยกันฟื้นฟู ดูแล รักษา ชนิด พันธุ์พืชต่าง ๆ มีความหลากหลายเพิ่มมากขึ้นจนสามารถคืนความสมบูรณ์ให้แก่ป่า ได้ในระดับที่เป็นแหล่งอาหารให้กับคนรอบป่าและสามารถมีรายได้จากการเก็บหาของป่า

ลักษณะพรรณพืช สัตว์ และคุณค่าต่อวิถีชีวิตชุมชน ความสมบูรณ์ของ ทรัพยากรในพื้นที่ป่าส่งผลให้เกิดคุณค่าต่อชุมชนในการสนองความต้องการด้านปัจจัยสี่ของชุมชน รอบป่า ดังนี้

๑) แหล่งอาหาร ชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณรอบ ๆ ป่าสามารถเก็บหา อาหารจากป่าดงเค็งได้ตลอดปี ทั้งพืช ผัก แมลง และสิ่งที่มีคุณค่า และมูลค่าตามความอุดม สมบูรณ์ของป่า คือ เห็ด ซึ่งจากสภาพดินที่เป็นดินทรายขาวทำให้เกิดเห็ดหลากหลายชนิด ส่วน ใหญ่เห็ดจะออกในต้นฤดูฝนจนถึงต้นฤดูหนาว เช่น เห็ดปลวก เห็ดก่อ เห็ดครก เห็ดดิน เห็ด ดินแฉก ผัก ผลไม้มากกว่า ๖๐ ชนิด เช่น ผักเม็ก ผักกระโดน ลิ้นฟ้า อีผุด ผลไม้ เช่น เล็บแมว กล้วยน้อย กระบก มะขามป้อม สมอ มันป่าเช่น มันเทียน แมลง เช่น จักจั่น จิ้งจอก และ บริเวณแหล่งน้ำโดยรอบป่าดงเค็งยังเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ พืชผักตามฤดูกาล อาหารที่ได้ จากบริเวณป่าดงเค็ง

สรุปได้ดังนี้

○ อาหารจำพวกสัตว์ป่า จำพวกนก ได้แก่ ไก่ป่า นกแซง นก เจ้า นกเขา นกกด นกกระทา นกหัวขวาน เป็นต้น สัตว์ป่า ได้แก่ หมูป่า กระรอก กระแต หนู ตุ่น กระต่ายป่า เป็นต้น งู ได้แก่ งูเห่า งูสิงห์ งูสา งูเหลือม งูจงอาง แย้ กิ้งก่า ตุ๊กแก อึ่งอ่าง เป็นต้น เมื่อในอดีตสัตว์ป่าเหล่านี้มีจำนวนมาก ชาวบ้านนิยมนำมารับประทานเป็น อาหาร เพราะหาง่าย ราคาถูก มีรสชาติอร่อยและยังมีความเชื่อว่าบำรุงมีสรรพคุณเป็นยาชูกำลัง สัตว์ปาดังกล่าวเมื่อ ๔๐ ปีมาแล้ว มีจำนวนมาก แต่เนื่องจากผู้คนมากขึ้นก็นิยม รับประทานกันมากขึ้น และ ที่สำคัญคือการล่าสัตว์เพื่อนำไปจำหน่าย สัตว์ป่าเหล่านี้บางชนิด โดยเฉพาะสัตว์ใหญ่ก็จะมีให้เห็นแต่ถึงอย่างไรก็ตามชาวบ้านส่วนใหญ่ยังนิยมนำสัตว์ป่าเล็ก

ที่มีอยู่เป็นจำนวนมากจำพวก กิ้งก่า แย้ ตุ๊กแก กระรอก กระแต ในช่วงระหว่างเดือน
กุมภาพันธ์ – มิถุนายน

○ สัตว์จำพวกแมลง เช่น แมลงจักจั่น กูดจี แมงแดง แมลงทับ
แมลงปอ ต่อ แตน ผึ้ง แมงพงมา แมลงอี แมงดา จิ้งหรีด จิโปม แมงคาม แมงจิ้งหรีดเป็น
อาหารที่มีคุณค่าและราคาอยู่ในขั้นตัวละ ๑ บาท ถือเป็นรายได้ของพรานล่าจิ้งหรีดได้อย่างดี แมง
จิ้งหรีดมีหลายชนิด เช่น แมงจิ้งหรีดแดง แมงจิ้งหรีดหวาย แมงจิ้งหรีดเทา จิ้งหรีดขำ สามารถเก็บได้ได้
ในช่วงที่ใบแดง ซึ่งเป็นอาหารเริ่มแตกยอดอ่อนประมาณเดือนเมษายน ถึงเดือนกรกฎาคมถ้าปี
ไหนฝนดี ดินชุ่มทำให้ตัวอ่อนสามารถลงไข่ในดินได้ง่าย ในระหว่างเดือนมีนาคม – มิถุนายน
ชาวบ้านจะสามารถเก็บไข่มดแมงที่มีอยู่ตามป่านำมาทำเป็นอาหาร และ แบ่งขายในส่วนหนึ่ง
กับผู้มารับซื้อหรือนำไปขายที่ตลาดหรือบางครั้งแม่ค้าที่มารับซื้ออยู่ที่ปากทางเข้าหมู่บ้าน
เพื่อนำไปจำหน่ายในตลาดอำเภอเมืองยโสธรต่อไป ส่วนใหญ่ที่หามาได้ก็นำมาขายให้คนใน
หมู่บ้านด้วยกันเอง (มะลิ พรหมนิกร. ๒๕๔๘ : ผู้ให้สัมภาษณ์)

○ ผักชนิดต่าง ๆ ได้แก่ ขี้เหล็กป่า ตำลึง ตำลึง ผักกอก เหงือก เหงือก เหงือก เหงือก เหงือก เหงือก
เสี้ยว ตำลึง มะตูม เม็ก หว่า กระโดนบก ผักโหมเห็บ เครือผักสาบ สะเดา กระเจียว
ผักไฮโป เป็นต้น ผักที่เกิดในป่าดงเค็งส่วนใหญ่จะแตกใบอ่อนในช่วงเดือนเมษายน – เดือน
ตุลาคม ชาวบ้านมักจะนิยมเก็บมารับประทานมากกว่าการนำไปจำหน่ายเพราะหาได้ง่ายใน
ช่วงเวลาดังกล่าว (ประสงค์ พันโนฤทธิ์. ๒๕๔๘ : สัมภาษณ์)

○ ผลไม้ป่าในชนิดต่าง ๆ ได้แก่ มะขามป้อม มะม่วงป่า หมา
เป็น หมาต้องแล่ง หมาตาไก่ หมากันถั่ว หมากันครก มะกอก มะหม้อ มะเหลื่อม
มะขาม หนามปลาตุก ค้อ สมอ หวดป่า หนามวัวเลีย หมาเล็บแมว กะบก มะเดื่อป่อง
หามาขี้เหล็ก เป็นต้น ชาวบ้านดอนแดงรวมทั้งชาวบ้านที่อยู่รอบป่าจะรู้จักและคุ้นเคยกับผลไม้
จำพวกนี้เป็นอย่างดีเพราะไม่มีพิษภัยและยังมีรสชาติอร่อยและมักจะเก็บมารับประทานกันตาม
ฤดูกาล (หนูหยาด พันโนลิต. ๒๕๔๘ : ผู้ให้สัมภาษณ์)

○ หัวมันชนิดต่าง ๆ ได้แก่ กลอย มันป่า ปอหูก เครือมันฮีบ
มันเทียน อะราง มันเสา มันเพิ่ม มันนก ชาวบ้านจะสามารถพบห้วมันและนำห้วมันมา
รับประทานได้เกือบตลอดปี แต่ช่วงที่พบมากที่สุดคือช่วงเดือนกันยายน – เดือนมกราคม (พัด
สัญญา . ๒๕๔๘ : ผู้ให้สัมภาษณ์)

○ สัตว์น้ำ ในบริเวณป่าดงเค็งยังมีแหล่งน้ำที่ชาวบ้านสามารถจับ
ปลาได้ เช่น ปลานิล ปลานวลจันทร์ ปลาไน ปลาช่อน ปลาดุก ปลาหลด ปลาหมอ ปลา
กระตืด ปลาดอง ปลาขาว ปลาชีว ปลาบู่ ปลาไหล กุ้ง ปูและหอย ในป่าดงเค็งมีแหล่งน้ำ
จำนวนมากถึง ๔ ที่ด้วยกัน คือ อ่างเก็บน้ำที่สร้างขึ้น คือ หนองข่าและหนองไฮ และที่มีอยู่เดิม
แล้วในธรรมชาติคือ หนองบ่าน้ำ หนองตุ๊กลูก จึงเป็นเรื่องง่ายในการหาปลาจำพวกนี้มา
ประกอบอาหารได้ในฤดูน้ำหลาก (นาค โคตพันธุ์. ๒๕๔๘ : ผู้ให้สัมภาษณ์)

○ เห็ดที่นำมาเป็นอาหาร ชาวบ้านมีภูมิปัญญาในการเก็บหาและเลือกเก็บเห็ดชนิดที่ไม่เป็นพิษมาประกอบอาหารได้เป็นอย่างดีนอกจากนั้นลูกหลานได้เรียนรู้การเก็บหาจากพ่อแม่เห็นที่สำคัญได้แก่ เห็ดปลวก เห็ดตะไค เห็ดถ่าน เห็ดหน้าขาว เห็ดหน้าวัว เห็ดก้นคก เห็ดตีนดำ เห็ดมันปู เห็ดกระด้าง เห็ดเผาะ เห็ดน้ำหมาก เห็ดหน้าแหล่ เห็ดเกลือ เห็ดขี้ไก่เดียน เห็ดผึ้ง เห็ดปลวกน้อย เห็ดปลวกขาว เห็ดปลวกจิก เห็ดปลวกตาบ เห็ดหน้าฟาน เห็ดหาด เห็ดตีนแฮด เห็ดหูหนู เห็ดก่อ เห็ดแดง เห็ดหน้าดำหน้าแดง เห็ดคอนแคน เห็ดผึ้งนกยูง เห็ดละโงกขาว เห็ดละโงกเหลือง

จากสภาพดินที่เป็นดินทรายขาว ส่งผลให้เห็ดในป่าดงเค็งเป็นเห็ดที่ขึ้นชื้อมาก โดยเฉพาะเห็ดปลวก หรือเห็ดโคน ในช่วงฤดูฝน จะมีชาวบ้านที่อยู่รอบป่าและชาวบ้านในพื้นที่ใกล้เคียงจากอ.เมืองยโสธรและตำบลใกล้เคียงเข้ามาเก็บหา บางคณะนำรถยนต์ และรถจักรยานยนต์ เข้ามาหาเก็บเห็ดที่เกิดเป็นจำนวนมาก โดยเห็ดจะออกเป็นช่วง ๆ ตั้งแต่ปลายเดือนเมษายน – เดือนพฤศจิกายน จึงทำให้บรรยากาศการใช้ป่าคึกคักไปด้วยผู้คนมากหน้าหลายตา เห็ดสามารถสร้างรายได้ให้กับชาวบ้านเป็นจำนวนมากเพราะเห็ดบางชนิด เช่น เห็ดปลวกมีราคาจำหน่ายถึงกิโลกรัมละ ๑๘๐ - ๒๐๐ บาท ชาวบ้านบางครัวเรือนมีรายได้เงินจากการเก็บเห็ดขายถึงวันละ ๑,๐๐๐ - ๒,๐๐๐ กว่าบาทก็มี เนื่องจากความสมบูรณ์ภายในป่า และลักษณะของดินบริเวณป่าที่เป็นดินทราย เห็ดที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่จึงไม่มีพิษและเก็บหาค่อนข้างง่าย จนเป็นที่นิยมของทางตลาดและเป็นที่ยอมรับของผู้บริโภค ถือว่าเห็ดเป็นสัญลักษณ์ของป่าดงเค็งเลยก็ว่าได้ (ทรัพย์ สิงห์ลอ ๒๕๔๘ : ผู้ให้สัมภาษณ์)

๒) แหล่งสมุนไพร ป่าดงเค็งมีสมุนไพรมากกว่า ๕๐ ชนิด เช่น ต้นพุทธรักษาใช้รากต้มกินแก้ไอ ข้าวเย็นเหนือ ข้าวเย็นใต้ กินแก้โรคเหน็บชา สบู่ดำ เป็นต้น ในอดีตชาวบ้านมักจะใช้ยาสมุนไพรที่หาได้จากป่าเป็นหลัก เพราะความเจริญด้านการแพทย์และงานด้านสาธารณสุขยังไม่ทั่วถึง ชาวบ้านจะใช้สมุนไพรในแต่ละชนิดรักษาตามวิธีการที่สืบทอดจากครั้งบรรพบุรุษที่สั่งสมสืบทอดกันมาจนเกิดเป็นภูมิปัญญา และ หมอยาก็จะนำสมุนไพรแต่ละชนิดที่เกิดขึ้นในป่าแห่งนี้มารักษาตามอาการและโรคของผู้ป่วยในแต่ละราย ซึ่งวิธีการใช้ยานี้มีทั้งการฝนให้เป็นเนื้อละเอียด แล้วนำมาทาเป็นยา และ การใช้ตำรับประทาน ฉะนั้นการใช้ยาสมุนไพรในอดีตจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อชีวิตชาวบ้าน

ซึ่งในอดีตนั้น หลังจากคนคลอเคลือบตุตรแล้ว ชาวบ้านก็จะเก็บสมุนไพรจากป่าดงเค็ง คือ ต้นชาเยเดน มาบำรุงเลือด บำรุงร่างกายและอยู่ไฟ หรือในภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “ อยู่กรรม ” เพื่อพักฟื้นร่างกายให้กลับคืนเป็นปกติ (หนูหยาด พันโนลิต. ๒๕๔๘: ผู้ให้สัมภาษณ์) และ พ่อทรัพย์ สิงห์ลอ ก็ให้ความชัดเจนว่า ในป่าดงเค็งมีสมุนไพรบางชนิดที่เคยใช้ เช่น เครื่องมือเลื่อนที่ชาวบ้านนำมาใช้เป็นส่วนประกอบในการทำเชื้อแป้งเพื่อการทำเหล้าสาโทและนำไปทำสุรากลั่น ที่ให้กลิ่นหอมและดีต่อสุขภาพสมุนไพรชนิดนี้มีสรรพคุณอีกอย่างหนึ่ง คือ ใช้เป็นยาแก้จุกเสียดและขับลม ซึ่งต้นสมุนไพรในป่าจะอยู่มากหลายชนิด สาเหตุที่พ่อ

ทรัพย์มีความรู้ในเรื่องสมุนไพรมากพอสมควรก็เพราะปู่เป็นหมอยาพื้นบ้านและได้เรียนรู้ต่อมาอีกครั้งหนึ่ง (ทรัพย์ สิงห์ลอ. ๒๕๔๘: ผู้ให้สัมภาษณ์)

๓) แหล่งไม้ที่ใช้สอยในการปลูกสร้าง ในการก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ จากการศึกษาพบว่า การตั้งบ้านในขณะนั้นป่าดงเค็งยังคงความสมบูรณ์มาก การก่อสร้างบ้านเรือนในสมัยก่อนจึงเป็นเรื่องง่ายในการที่จะหาไม้มาใช้สอย ซึ่งการสร้างบ้านเรือนในสมัยก่อนจะใช้ไม้ทั้งหมด ได้ถูกเปิดโล่งให้อากาศถ่ายเทสะดวกและใช้เป็นคอกสัตว์ แต่ที่ยังมีปรากฏให้เห็นจนมาถึงปัจจุบัน คือ บ้านเรือนส่วนหนึ่งของชาวบ้านยังคงใช้ไม้ที่นำมาจากป่าดงเค็ง แต่อาจมีการเปลี่ยนแปลงบ้าง ก็คือข้างล่างจะสร้างด้วยเสาคอนกรีตและอิฐบล็อกส่วนข้างบนจะนิยมใช้ไม้ ในส่วนของไม้จากป่าดงเค็งที่ชาวบ้านนิยมนำมาใช้สร้างบ้านเรือนนั้น ได้แก่ ไม้ประดู่ ไม้พะยอม ไม้แดง ไม้พินชาด ไม้ยาง เป็นต้น (สุพรรณ วงแหวน. ๒๕๔๘: ผู้ให้สัมภาษณ์) อีกทั้งที่ตั้งหมู่บ้านดอนแดงนี้อยู่ไม่ไกลจากลำน้ำชีที่ไหลผ่านบริเวณทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ดังนั้นจึงเกิดภาวะน้ำท่วมขึ้นบ่อยครั้ง ชาวบ้านจึงนิยมสร้างเรือไว้ใช้ในข่วงน้ำขึ้น และยังใช้ในการหาปลาอีกด้วย ซึ่งไม้จากป่าดงเค็งจึงถูกนำมาใช้ต่อเรือและที่นิยม มากที่สุดก็คือ ไม้กะบาก

จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านดอนแดง ทำให้ทราบว่า การเข้าไปหาไม้เพื่อนำมาสร้างบ้านเรือน มีมากในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐ - ๒๕๓๐ หรือ ก่อนช่วงที่จะมีแผนแม่บทพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งเนื่องจากแผนการพัฒนาฯ ที่เข้ามาครอบครองผืนป่าและปลุกดันยูคาลิปตัส อีกทั้งมีการตัดทำลายต้นไม้มรดกชาติที่มีอยู่เดิมเพื่อปรับพื้นที่ ทำแปลงปลูกยูคาลิปตัสแล้วก็มีห้ามมิให้ชาวบ้านเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าอีกต่อไป ซึ่งจากเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ทำให้ชาวบ้านรวมตัวกันเรียกร้อง จนสามารถรักษาป่าไว้ได้ และ มีการตั้งคณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์ป่าดงเค็งขึ้น พร้อมทั้งตั้งกฎกติกาในการอนุรักษ์ป่าร่วมกัน เพื่อฟื้นฟูป่าไม้ ฉะนั้นการตัดไม้เพื่อใช้ทำสิ่งก่อสร้าง เช่น การต่อเรือหรือสร้างบ้านเรือนเป็นการส่วนตัว ทำได้ยากขึ้นส่วนมากจะอนุญาตในกรณีที่นำมาใช้ในงานส่วนรวม เช่น ซ่อมแซมวัดและสถานที่สำคัญ ๆ ประกอบกับต้นไม้ใหญ่ที่สามารถนำมาสร้างบ้านเรือนที่มีอยู่ในป่าก็มีไม่มากเหมือนในอดีต (ชอบ สุตบอนิด. ๒๕๔๘ ผู้ให้สัมภาษณ์)

ในอดีตเมื่อ ๑๑ ปีที่แล้ว ก่อนจะมีการอนุรักษ์ป่าดงเค็งชาวบ้านสามารถนำไม้มาใช้สร้างบ้านได้ตามที่ตนต้องการ และ วิธีการหาไม้สำหรับสร้างอาคารบ้านเรือนหรือการต่อเรือนนั้นมีอยู่ ๒ วิธีคือ ๑) ชาวบ้านจะเข้าไปหาต้นไม้ในป่าดงเค็ง จากนั้นก็ตัดเป็นท่อนและนำมาแปรรูปที่บ้านหรือที่สวนของตนเองหรือไม้ก็หาไม้มาเก็บสะสมไว้ ๒) การซื้อไม้จากคนที่มีอาชีพตัดไม้และแปรรูปขาย แต่เมื่อมีข้อห้ามในการตัดไม้และบทลงโทษที่ใช้ร่วมกันในหมู่บ้านเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าดงเค็งเป็นเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันชาวบ้านก็จึงใช้วิธีการอื่น ๆ เช่น การซื้อไม้จากโรงเลื่อย การซื้อไม้จากที่สวนของคนอื่น เป็นต้น

นอกจากนี้ชาวบ้านยังได้ใช้ไม้จากป่าในการทำสิ่งก่อสร้างเล็ก ๆ เช่น คอกสัตว์ ทำกระท่อม ได้แก่ ไม้แสบง ไม้เหมือดแอ ไม้มะม่วงป่า เป็นต้น แต่ในปัจจุบันเมื่อป่าเริ่มกลับคืนสภาพสมบูรณ์บ้างแล้ว ชาวบ้านก็สามารถที่จะนำชนิดเล็ก ๆ จำพวกนี้มาใช้ได้บ้าง (กุหลาบ พันโนลิต. ๒๕๔๘ ผู้ให้สัมภาษณ์)

๔) แหล่งไม้ใช้สอยในด้านเศรษฐกิจครอบครัว ชาวบ้านใช้ไม้ในดงเค็งเพื่อการซ่อมแซมบ้าน เฝ้าถ่าน ทำค้ำปลูกผัก (แตงร้าน) ทำเครื่องมือในการเกษตร และทำเครื่องมือประมง การใช้ประโยชน์จากไม้ในการทำสิ่งก่อสร้างไม้ใช้จะมีเพียงแต่การใช้สร้างอาคารบ้านเรือนหรือต่อเรือเพียงอย่างเดียว ถึงแม้ว่าในปัจจุบันจะมีกฎหมายห้ามไม่ให้ตัดต้นไม้ใหญ่หรือไม้ยืนต้นมาสร้างบ้านเรือน ชาวบ้านรอบป่านอกจากจะมีการประกอบอาชีพทำนาแล้วยังปลูกผักเป็นอาชีพเสริมกันแทบทุกครัวเรือนเพื่อส่งขายไปยังตลาด พืชผักจำพวก แตง บวบ และถั่ว เป็นต้น

ดังนั้นชาวบ้านจึงต้องนำไม้จากป่ามาทำเป็นค้ำแตง ถั่ว และ บวบ โดยไม้ที่ได้จะนำมาสวนของตนเองและจากในป่าเป็นส่วนมาก ซึ่งการใช้ประโยชน์ในรูปแบบนี้สามารถทำได้โดยต้องใช้ไม้ที่มีขนาดเล็กเท่านั้น โดยไม้ที่ชาวบ้านนิยมนำมาใช้ในการปลูกพืชผักทางการเกษตร จะเป็นจำพวกไม้ลำต้นเล็ก ๆ เช่น ไม้เหมือดแอ ไม้ตาลนกกด ไม้มะม่วงป่า ไม้ไผ่ ไม้ยูคาลิปตัส เป็นต้น (บุญเลี้ยง โกงนอก. ๒๕๔๘ : สัมภาษณ์)

๕) แหล่งไม้ที่ใช้ผลิตเครื่องใช้ในครัวเรือน ไม้ที่ใช้ทำเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่น ทำเตียง ทำคราด ทำด้ามขวาน ด้ามมีด คันไถ และเครื่องมือดักจับสัตว์ ซึ่งที่ทางคณะกรรมการอนุญาตให้ใช้ได้ก็จะเป็นไม้ขนาดเล็กที่มีเส้นผ่าศูนย์กลางไม่เกิน ๒๐ เซนติเมตร เช่น ไม้ยูคาลิปตัส ไม้ไผ่ ไม้มะม่วงป่า ไม้หนามวัวเลีย ไม้กระโดนบก ไม้ชาด ไม้กะบก ไม้เหมือดแอ ไม้สะแบง เป็นต้น (ไมตรี พันโนฤทธิ์. ๒๕๔๘ : สัมภาษณ์)

๖) แหล่งทำเลเลี้ยงสัตว์ ชาวบ้านรอบป่าดงเค็ง มีการเลี้ยงสัตว์เป็นอาชีพเสริม เพื่อเป็นการสะสมทุนในครัวเรือน ดงเค็งเป็นพื้นที่เลี้ยง วัว ควาย เป็นอย่างดี ในอดีตการเลี้ยงสัตว์ชาวบ้านจะนำไปเลี้ยงที่หัวไร่ ปลายนา ของตนเอง เมื่อยามฤดูทำนาและน้ำหลาก จะท่วมแหล่งหญ้าในพื้นที่ทาม ชาวบ้านก็จะนำไปเลี้ยงแบบปล่อยเลี้ยงในป่า และ ในช่วงทำนาไม่มีสถานที่เลี้ยงก็จะนำสัตว์เลี้ยงในป่า การเลี้ยงสัตว์ในป่าเป็นการป้องกันไม่ให้สัตว์เลี้ยงเข้าไปกินหรือทำลายพืชผลทางการเกษตรที่ชาวบ้านปลูก ประกอบกับป่าดงเค็งมีต้นหญ้า ที่เป็นอาหารและที่โล่ง พร้อมทั้งยังมีแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีน้ำพอเพียงตลอดปี เช่น หนองไฮ หนองข่าและหนองตุ๊กถูก เป็นต้น ในปัจจุบันชาวบ้านเลี้ยงวัวแทบทุกหลังคาเรือน เคยมีการสำรวจจำนวนสัตว์เลี้ยงจำพวกวัวอย่างคร่าว ๆ โดยผู้ใหญ่บ้านดอนแดง พบว่าโดยเฉลี่ยการเลี้ยงสัตว์ (วัว) ประมาณ จำนวน ๓- ๕ ตัว ต่อครัวเรือน (ทองใบ สุตบอนิต. ๒๕๔๘ ผู้ให้สัมภาษณ์)

ชาวบ้านที่นำสัตว์มาเลี้ยงบางคนจะปล่อยให้หากินเอง และ คอยเฝ้าอยู่
ดูอยู่ห่าง ๆ โดยระหว่างที่ชาวบ้านนำสัตว์ไปเลี้ยงหรือระหว่างที่เฝ้าอยู่นั้นก็จะหาของป่าไปด้วย
เช่น กิ่งไม้แห้งไว้ทำฟืน หรือ หาเห็ดในฤดูเห็ด เป็นต้น ดังนั้นป่าดงเค็งจึงมีความสัมพันธ์กับวิถี
ชีวิตของชาวบ้าน และ เป็นสถานที่สำคัญต่อการเป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านมายาวนาน (
ทองหยู บุญฮวด. ๒๕๔๘ ผู้ให้สัมภาษณ์)

๗) แหล่งเชื้อเพลิง จากการที่ชาวบ้านต้องดำรงชีพด้วยการ หุงหา
อาหาร เชื้อเพลิงจึงเป็นสิ่งจำเป็นและมีความสำคัญ ซึ่งเชื้อเพลิง ได้แก่ การเผาถ่าน และการ
เก็บเอาชิ้นจากต้นไม้มาทำเป็นขี้ไต้ ในอดีตชาวบ้านจะนิยมตัดไม้ในหัวไร่ปลายนา ทิ้งไว้ให้
แห้งแล้วนำมาเผาถ่านไว้ใช้ในครัวเรือนและขายเป็นบางส่วน แต่เมื่อมีการใช้ไม้อย่างต่อเนื่อง
ปริมาณต้นไม้ในที่ไร่นาจึงลดน้อยลง เป็นสาเหตุให้ชาวบ้านเข้าไปตัดไม้ในป่ามาเผาแทน แต่ใน
ปัจจุบันเมื่อมีการอนุรักษ์ป่า ชาวบ้านเปลี่ยนจากการเผาถ่านมาปลูกผักขาย จึงสามารถช่วยลด
การเผาถ่านขายลงไปได้มาก แต่เมื่อสถานการณ์น้ำท่วม และ พื้นที่ริมซีเปลี่ยนสภาพไป
ชาวบ้านก็หันมาใช้พื้นที่ทำกินที่มีเข้มนขึ้น แต่จากสภาพปัญหาดันทุนการผลิตสูง และ พื้นที่
ทำกินน้อยทำให้การลักลอบตัดไม้เพื่อการเผาถ่านยังคงอยู่ (หนม นาดล. ๒๕๔๘ : ผู้ให้
สัมภาษณ์)

การเผาถ่านนั้นชาวบ้านจะนำเอา ทั้งไม้สด ไม้ยืนต้น หรือตอรากไม้
รวมทั้งเศษไม้แห้งมาเผารวมกัน โดยมากจะใช้เตาเผาดินด้วยการเผาแล้วพูนดินกลบ โดยใช้ไม้
ในหัวไร่ ปลายนา ของตนเป็นหลัก ส่วนไม้ที่ในการทำเชื้อเพลิงนั้นก็จะสามารถนำมาใช้ได้แทบ
ทุกชนิด ได้แก่ ไม้สะคาง ไม้ตะโก ไม้หนามแก่ง ไม้มะตูม ไม้พยอม ไม้เม็ก ไม้พลับ ไม้
หนามปลาตุก ไม้หว้า ไม้คัตเค้า ไม้หนามหัน ไม้หนามวัวเลีย ไม้สะเดา ไม้กระโดนบก ไม้
ชาด ไม้ยางโดน ไม้สะแบง ไม้เหลือบ ต้นคันจ้อง ต้นเล็บแมว ไม้ยูคาลิปตัส ต้นกะบก
ไม้กระหนวน หมากเดียดปอง หมากครอง ไม้ลำควน ไม้มันปลา ไม้ตาลนกกด (พันธุ์ จัน
เทพ. ๒๕๔๘ : ผู้ให้ สัมภาษณ์)

ลักษณะการใช้ประโยชน์จากไม้ในป่าดงเค็งไม่ใช่เพียงแค่การนำมาเป็น
เชื้อเพลิงในการ หุงต้มเพียงเท่านั้น แต่จะมีลักษณะของการใช้เชื้อเพลิงที่เป็นภูมิปัญญา
ชาวบ้าน คือ การนำเนื้อไม้ที่มีคุณสมบัติพิเศษมาทำเป็นเชื้อเพลิงของบั้งไฟ ที่เป็นเทศกาลยอด
นิยมของคนในท้องถิ่นนี้ และไม่ว่านี้ก็คือ “ไม้สะคาง” ด้วยการนำเอาลำต้นหรือตัดเอากิ่งไป
เผาเป็นถ่านแล้วดับถ่านที่ได้ด้วยขี้เถ้าโดยจะไม่ใช้น้ำดับ เมื่อได้ถ่านแล้วนำไปบดและตำใช้
ละเอียด เพื่อเป็นส่วนผสมของบั้งไฟ ด้วยการตวงตามอัตราส่วน ซึ่งบั้งไฟแต่ละประเภทจะใช้
ส่วนผสมแตกต่างกัน เชื้อเพลิงที่มีส่วนผสมของไม้สะคางกับดินดำและดินประสิว จะดีกว่าไม้
ชนิดอื่น ทำให้บั้งไฟที่นำมาใช้ในการแข่งขันสามารถจุดชนวนและเมื่อขึ้นสู่อากาศจะขึ้นสูงเป็น
พิเศษ (ทรัพย์ สิงห์ลอ. ๒๕๔๘ : ผู้ให้สัมภาษณ์)

๘) แหล่ง-พื้นที่ปลูกผัก จากอดีตชาวบ้านประกอบอาชีพหลัก คือ ทำนา ปลูกผัก ในปัจจุบันชาวบ้านยังนิยมปลูกผักบริเวณรอบ ๆ ป่าดงเค็งเป็นอาชีพเสริมเพื่อขาย โดยจะมีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงบ้าน ซึ่งชาวบ้านจะทำการปลูกผักกันมากในช่วงฤดูหนาวหรือหลังจากเก็บเกี่ยวข้าว เสร็จเรียบร้อยแล้ว พี่ชผักจำพวกแดง ถั่ว บวบ พริก และผักชนิดอื่น ๆ ซึ่งชาวบ้านบางคนก็ปลูกผักล่ำปลิ ถึง ๑๐,๐๐๐ – ๒๐,๐๐๐ หลุมก็มี ชาวบ้านส่วนหนึ่งที่มีนา น้อยหรือไม่พอเพียงกับการปลูกผักก็จะเข้าไปทำแปลงปลูกในบริเวณที่โล่งหรือที่ว่างรอบ ๆ ป่า เพื่อที่จะสามารถทำการผลิตให้ได้ตามต้องการ ชาวบ้านที่จับจองพื้นที่รอบป่า เพราะว่าการ ผลิตในที่ดินเดิมของตนที่มีอยู่อย่างจำกัด แต่การครอบครองที่ดินของชาวบ้านในลักษณะนี้จะไม่ มีสิทธิครอบครองหรือแสดงความเป็นเจ้าของ นอกจากสิทธิในการทำกินชั่วคราวเท่านั้น เพราะ ถือว่าเป็นพื้นที่สาธารณะ แต่ทั้งนี้ก็ต้องขึ้นอยู่กับกฎกติกาและการควบคุมและตรวจสอบ ร่วมกันของชาวบ้านทุกคนและคณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์ป่าดงเค็งเป็นหลัก โดยการใช้ ประโยชน์ต้องมีสำนึกร่วมกันว่าต้องไม่ ผู้ใดรุกล้ำอาณาเขตของป่าอนุรักษ์ คือ ให้ชาวบ้านทำ กินได้อย่างเดียวแต่ห้ามเข้าไปทำลายป่า

๙) แหล่งพักพิงเมื่อน้ำท่วม เมื่อฤดูน้ำหลาก บางครั้งน้ำขึ้นท่วม บ้านเรือนชาวบ้าน ซึ่งจำเป็นต้องอพยพครอบครัวและสัตว์เลี้ยงมาพักพิงที่ป่าดงเค็งชั่วคราว เนื่องจากพื้นที่ตั้งชุมชนในเขตนี้เป็นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ดังนั้นเมื่อถึงฤดูน้ำหลากจะส่งผลให้น้ำ ท่วมพื้นที่เร็ว เช่น ปีที่เกิดภาวะน้ำท่วมรุนแรงที่สุดคือ ปี พ.ศ.๒๕๒๑ น้ำท่วมหนักมากจน ชาวบ้านท่าลาด และ บ้านดอนแดงทุกครัวเรือนต้องขนสิ่งของเครื่องใช้ รวมทั้งสัตว์เลี้ยงเพื่อหนี น้ำ โดยเฉพาะบ้านท่าลาดต้องอพยพไปอยู่ชายป่าบริเวณลานโล่งทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน พื้นที่ตรงนั้นกลายเป็นพื้นที่สงวนห้ามไม่ให้ผู้ใดเข้าไปใช้ประโยชน์อื่น ๆ เพราะนั่นคือพื้นที่ ประวัติศาสตร์ของคนลุ่มน้ำที่ได้พักพิงยามน้ำท่วมและจนปัจจุบันชาวบ้านหวงแหนพื้นที่บริเวณ นั้นไว้ปล่อยให้เป็นลานโล่งเพื่อใช้ที่รองรับการอพยพ หากเกิดขึ้นอีกในอนาคต

๖.๑.๓ รูปแบบการตั้งถิ่นฐานชุมชน

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชน มีแนวคิดที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการทำมาหากิน ซึ่ง สืบค้นจากประวัติศาสตร์ชุมชน สามารถวิเคราะห์รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ได้ดังนี้

๖.๑.๓.๑ ภูมิทัศน์ เอื้อต่อการพักอยู่อาศัย และ การติดต่อสื่อสารกับข้าง

นอก จากคำบอกเล่า ของพ่อใหญ่ลี หรือ นายเสาร์ ปุยผา อายุ ๑๐๗ ปี เป็นผู้อาวุโสที่เกิด หมู่บ้านนี้ ว่าหมู่บ้านตั้งมาประมาณ ๑๐๐ กว่าปี ที่เรียกว่า“บ้านท่าลาด” เนื่องจากเรียกตาม สภาพพื้นที่ตั้งหมู่บ้าน ซึ่งตั้งอยู่บนโนนทรายขนาดใหญ่และลาดต่ำลงจนจดฝั่งแม่น้ำชี สมัย เริ่มแรกที่ตั้งหมู่บ้านมีต้นไม้ขนาดใหญ่เป็นร่มเงาและเป็นที่กำบังลม ได้เป็นอย่างดี และเดิมทีบ้าน นี้เป็นบ้านท่าข้ามเรือ ผู้คนในละแวกนี้จะเดินทางไปเมืองยโสธรต้องมาลงเรือข้ามฟากที่นี่ จึง เรียกขานกันว่า “บ้านท่าลาด”

บ้านท่าลาดตั้งบ้านเมื่อราวประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๐ โดย“พ่อใหญ่ศรีอุทัย”ผู้ซึ่งมาตั้งหมู่บ้านคนแรก สมัยแรกเริ่มบ้านท่าลาดได้ขึ้นตรงต่อตำบลลุดน้ำใสเป็นสมาชิกของตำบลลุดน้ำใสหมู่ที่ ๑๑ และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ บ้านท่าลาดจึงได้แยกเขตการปกครองเป็นตำบลแสนสุข หมู่ที่ ๒ โดยมี “นายตูป อ่อนจันทร์” เป็นผู้ใหญ่บ้าน จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๓๕ บ้านท่าลาดจึงได้ขอแบ่งการปกครองจากหมู่ที่ ๒ เพิ่มอีกหนึ่งหมู่ คือหมู่ที่ ๑๗ ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด โดยใช้ชื่อบ้านว่าบ้านท่าเจริญ (เสา ปุยผา , สายไพรินทร์. ผู้ให้สัมภาษณ์ : ๒๕๔๘)

๖.๑.๓.๒ รูปแบบที่เอื้อต่อการทำมาหากิน เดิมทีกลุ่มชาวบ้านมีพื้นที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านดอนแดง อยู่ห่างบ้านท่าลาดไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๓ กิโลเมตร พ่อใหญ่ศรีอุทัยผู้มาตั้งบ้านคนแรกได้มาเป็นเจ้าของท่าเรือรับจ้าง พร้อม ๆ กับพ่อใหญ่แต พ่อใหญ่คำมี พ่อใหญ่สร้อย และเพื่อนบ้านรวมประมาณ ๑๐ ครอบครัว มาตั้งเป็นท่าเรือรับจ้างแจวเรือข้ามฟาก จากฝั่งบ้านท่าลาดไปยังท่าวัดศรีธรรม เมืองยศสุนทร (ยโสธร) เมื่ออาศัยอยู่มาได้ระยะหนึ่งเห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวมีฐานทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ อยู่กันร่มเย็นเป็นสุข ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ และสภาพพื้นที่เหมาะสมที่จะขยายขยายได้ในอนาคต จึงได้ปลูกสร้างบ้านเรือนขึ้น และหลังจากนั้นมีกลุ่มคนที่สัญจรไปมาพบเห็น แล้วอพยพโยกย้ายตามกันมาทีหลัง ซึ่งมี ๒ กลุ่มกลุ่มแรก จากบ้านเวิน บ้านชุม บ้านจอม อ.ราชโศภิต จ.ศรีสะเกษ อพยพมาเนื่องจากพื้นที่ตั้งบ้านเดิมอยู่บนโคกไม่มีแหล่งน้ำ พื้นที่ไม่อุดมสมบูรณ์ หากินลำบาก ผ่านมาเห็นมีการสร้างบ้านเรือนอยู่และแหล่งปลาชุกชุม และมีป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ เห็นช่องทางการหากินที่ดีกว่าเก่า จึงโยกย้ายครอบครัวมาปักหลักปักฐานด้วย และกลุ่มที่ ๒ มาจากแถวลุ่มน้ำมูลและอำเภอสุวรรณภูมิ นำโดยพ่อใหญ่โต๊ะ พ่อใหญ่ปัด พ่อใหญ่เผาะ แม่ใหญ่แต อพยพมาพร้อม ๆ กัน เนื่องจากพื้นที่เดิมน้ำท่วมไม่สามารถทำนา ปลูกข้าวได้ จึงพาครอบครัวอพยพมาประมาณ ๕ - ๖ ครอบครัว มาจับจองที่พื้นที่ทำนา ใครมาก่อนได้ก่อนแต่ละครอบครัวก็จับจองเอาเพียงครอบครัวละ ๔ - ๕ ไร่ เพราะที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์สูง จึงไม่ต้องจับจองที่นามาก

๖.๑.๓.๓ รูปแบบที่แอบอิง และ หลบเลี่ยงภัยธรรมชาติ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๒ ลักษณะการสร้างบ้านเป็นบ้านยกสูง มีใต้ถุนบ้าน ใช้ไม้ไผ่สานกันเป็นฝาและใช้ใบตองกุงมาสานกับไม้ไผ่มากันห้อง หลังคาใช้หญ้าคามุง ใช้ไม้ไผ่ทั้งลำทำเป็นบันได ด้วยลักษณะบ้านเรือนที่สร้างด้วยไม้ และ ใบไม้ ซึ่งง่ายต่อการเป็นเชื้อเพลิง ส่งผลให้เกิดไฟไหม้ ถึง ๒ ครั้ง เหตุการณ์นี้ได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ชุมชนเป็นอย่างมาก พร้อมทั้งส่งผลต่อเศรษฐกิจของชุมชนมากพอควร จากการพูดคุยกับชาวบ้านหลาย ๆ คนจำเหตุการณ์นั้นได้แต่ไม่มีรายละเอียดเนื่องจากระยะเวลาผ่านมานาน แต่จากผลการวิจัย ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๕๒๖ ได้อ้างอิงถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นว่า กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และขอนแก่น ได้สรุปไว้ว่า อัคคีภัยที่เกิดขึ้นนั้นร้ายแรงมาก เพราะ

กันเป็นมรดก เงื่อนไขสำคัญของผู้มีสิทธิจับจองพื้นที่ทำกินก็คือ คนนั้นต้องเป็น “สมาชิก” ของชุมชนอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลร่วมกันตามแบบแผนระเบียบประเพณีของชุมชนเดียวกัน ร่วมกันกับคนอื่น

สิทธิในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่แห่งนี้ ในฤดูแล้งหรือฤดูกาลทำการผลิต “เจ้าของที่ดิน” คือ ผู้มีสิทธิในการทำประโยชน์จากพื้นที่ เช่น การทำนา ปลุกพืชไร่ ปลุกผักสวนครัว ฯลฯ ส่วนสมาชิกในชุมชนหรือคนอื่น ก็มีสิทธิเข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ เช่น การเก็บหาของป่า เห็ด หน่อไม้ ไข่มดแดง ปลา เก็บผัก ต้มเกลือ หาฟืน ฯลฯ เรียกได้ว่าเป็นสิทธิเชิงซ้อนในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ร่วมกัน ในฤดูน้ำหลากน้ำจะท่วมป่าทามทั้งหมด ชาวบ้านทุกคนทั้งในชุมชนที่อยู่ใกล้และคนอื่นในท้องถิ่นใกล้เคียงก็มีสิทธิที่จะเข้าไปหาปลาร่วมกันในพื้นที่ดังกล่าวได้

๖.๑.๔.๒. สิทธิร่วมของคนในชุมชน สิทธิร่วมของชุมชน เป็นพื้นที่ที่ชุมชนยอมรับร่วมกันตามความเชื่อ จารีตประเพณีของคนอีสานในทุกที่ ตั้งแต่ตั้งชุมชนจะต้องจัดให้มีของใช้ร่วมกัน “สิทธิร่วม” ที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของชุมชนนั้นๆ โดยเฉพาะ ซึ่งประกอบไปด้วย พื้นที่ป่า แหล่งน้ำของชุมชนและที่ดิน ถึงแม้ว่าในสถานะทางกฎหมายจะเป็น “สิทธิของรัฐ” ก็ตาม

ทรัพยากรป่า มีหลายชุมชนที่มีระบบการจัดการพื้นที่ป่าเป็นป่าของชุมชน ที่หาอยู่หากินใช้ประโยชน์ร่วมกัน มีความเชื่อที่กำกับการใช้ประโยชน์และเคารพบูชา เราอาจเรียกว่า “ป่าวัฒนธรรม” เช่น ป่าดอนปู่ตา ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกและทิศเหนือหมู่บ้าน สิทธิในการใช้ประโยชน์ในป่าดอนปู่ตา ต้องเป็นชาวบ้านของหมู่บ้านนั้นเท่านั้น เพราะพื้นที่ป่าดอนปู่ตาชาวบ้านมีความเชื่อว่ามีผีบรรพบุรุษผู้คุ้มครองหมู่บ้านเป็นผู้ดูแล และชาวบ้านจะแสดงความเคารพนับถือโดยมีพิธีกรรมไหว้ผีปู่ตาในเดือน ๖ ของทุกปีก่อนลงทำนา เพื่อเป็นการบวงสรวงขอขมาลาโทษ ให้ช่วยคุ้มครองหมู่บ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข และทำนวยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตทางเกษตรกรรมของชุมชนในปีนั้น

เช่นบ้านท่าลาด จะมีพิธีกรรมไหว้ปู่ตาในวันพุธ เดือน ๖ ข้างขึ้น ณ บริเวณดอนปู่ตา เป็นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชนที่ได้มีการกันพื้นที่ไว้นับตั้งแต่ตั้งหมู่บ้าน เพราะมีความเชื่อว่าวันพุธเป็นวันแห่งการบูชาผีปีศาจ ก่อนพิธีกรรมจะมีการเตรียมการบอกกล่าวคนในชุมชนให้รับรู้ว่าจะกำหนดขึ้นวันไหนเมื่อถึงวันประกอบพิธีกรรมผู้ใหญ่บ้านประกาศให้ทุกคนไปพร้อมกันที่ “ดอนปู่ตา” ซึ่งเป็นสถานที่ใช้ประกอบพิธี คนที่ไปร่วมจะเตรียมเครื่องสักการะไปรวมกันที่ ดอนปู่ตา ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ ๑๒ ไร่ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน ติดกับกุดเซียม เป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชนสำหรับประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อคือ “ไหว้ปู่” ซึ่งเป็นการบวงสรวงเครื่องสังเวยเพื่อแสดงความเคารพ บูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนในชุมชนนับถือ และเป็นเสี่ยงทาย ก่อนการลงทำไร่ในในช่วงต้นฤดูการผลิต เพื่อทำนายอนาคต ความเป็นอยู่ของคนใน

หมู่บ้าน รวมถึงวัวควาย ไ้ร่นา โดยการจุดบั้งไฟเสี่ยงทาย นอกจากนี้ในพื้นที่ตอนปุต้าซึ่งเป็นป่าโคกยังประโยชน์ให้คนในหมู่บ้านในการเก็บหาอาหารเช่น เห็ด ผักป่า

“แหล่งน้ำธรรมชาติ” ได้แก่ หนอง สอง ร่องน้ำ กุด ฯลฯ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ตั้งแต่ ๑ – ๕๐๐ ไร่ แหล่งน้ำธรรมชาติเหล่านี้ถือว่าเป็น ทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชน เพราะการจับจองที่ดินทำกินของผู้มาบุกเบิกตั้งหมู่บ้านในยุคแรกจะยึดเอาแหล่งน้ำและที่ดินใกล้ๆ เป็นหลัก พื้นที่ริมฝั่งแหล่งน้ำธรรมชาติ จะมีเจ้าของในช่วงฤดูการเพาะปลูกเท่านั้น เช่น ตกกล่ำริมกุด ปลูกพืชริมหนอง การใช้น้ำในการเพาะปลูก ส่วนทรัพยากรในน้ำ เช่น ปลา แมลง หอย พืชผักต่างๆ เป็นถือว่าทรัพยากรส่วนรวม คนในชุมชนนั้นๆ มีสิทธิเข้ามาใช้ประโยชน์ในแหล่งน้ำธรรมชาติได้

เช่น บริเวณหาดทรายสำหรับชุมชนแล้ว“ทราย” คือส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตคนลุ่มน้ำ จากการศึกษาพบว่า ชุมชนมีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรในพื้นที่ ต.ค้อเหนือ ต.เขื่องคำ จ.ยโสธร ต.ชานูวรรณ ต.แสนสุข จ.ร้อยเอ็ด มีคั่งน้ำเกิดขึ้นมากมาย จึงทำให้พบหาดทรายตามตลิ่ง ซึ่งชุมชนละแวกนี้ได้มีวิถีชีวิตและความสัมพันธ์กับหาดทรายในด้านการใช้ประโยชน์ร่วมกันทั้งด้านการหาอยู่หากินและการดำเนินพิธีกรรม เช่น การขนทรายเข้าวัด ซึ่งถือเป็นกิจกรรมที่ชุมชนได้ถือปฏิบัติกันเรื่อยมา ในอดีตชาวบ้านท่าลาด และ ชุมชนในลุ่มน้ำชีจะใช้ทรายในการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ และ หาดทรายจะเป็นลานกิจกรรมการเล่นของชุมชนร่วมกันบนหาดทราย เช่น วันมหาสงกรานต์มีการนิมนต์พระพุทธรูปลงเพื่อสงน้ำ แต่ปัจจุบันหาดทรายหายไปเหลือเพียงตลิ่งที่สูง ชาวบ้านยังมีการดำรงประเพณีบางอย่างไว้ เช่น การบูชาผี แต่คนเข้าร่วมไม่มากเหมือนเดิม และสถานที่ก็เปลี่ยนไป แต่ยังคงยึดบริเวณริมฝั่งชีเหมือนเดิม

๖.๑.๔.๓.สิทธิของรัฐ เป็นสิทธิที่รัฐเป็นเจ้าของโดยมีประกาศตามกฎหมายของรัฐ เช่น รัฐได้มีนโยบายส่งเสริมภาคเอกชนในการปลูกพืชเศรษฐกิจโตเร็วจำพวกยูคาลิปตัส โดยเฉพาะปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ที่ประกาศใช้นโยบายป่าไม้แห่งชาติ กำหนดให้มีพื้นที่ป่าเพื่อการเศรษฐกิจร้อยละ ๒๕ ของพื้นที่ป่าทั้งหมด ได้มีการส่งเสริมให้บริษัทเอกชนเข้าใช้ประโยชน์ในเขตพื้นที่ในการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสตามมาตรา ๑๖ และ ๒๐ แห่งพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งบางพื้นที่การปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสทับพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน

ส่วนการดำเนินการในพื้นที่ดังเค็งมีการขอเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๗ โดยบริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เสนอต่อสภาตำบลกุดน้ำใส และตำบลแสนสุข เพื่อขอใช้พื้นที่ป่าดงเค็งปลูกไผ่ตง สับดำ และข้าวโพดฝักอ่อน โดยบริษัทจะไถปรับพื้นที่ให้เหมาะสมต่อการปลูก ซึ่งจะทำให้ป่าธรรมชาติถูกตัดทิ้งหมด รัฐได้มีนโยบายส่งเสริมภาคเอกชนในการปลูกพืชเศรษฐกิจโตเร็วจำพวกยูคาลิปตัส โดยเฉพาะปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ที่ประกาศใช้นโยบายป่าไม้แห่งชาติ กำหนดให้มีพื้นที่ป่าเพื่อการเศรษฐกิจร้อยละ ๒๕ ของพื้นที่

ป่าทั้งหมด ได้มีการส่งเสริมให้บริษัทเอกชนเข้าใช้ประโยชน์ในเขตพื้นที่ในการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสตามมาตรา ๑๖ และ ๒๐ แห่งพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งบางพื้นที่การปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสทับพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน ตลอดจนการใช้สารเคมีอย่างเข้มข้นส่งผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพ และสภาพดินเสื่อมโทรม

๖.๒.๑.๒ นโยบายที่ส่งผลกระทบต่อการจัดการป่าไม้ในระดับหมู่บ้าน

ส่วนการดำเนินการในพื้นที่ดงเค็งมีการขอเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๗ โดยบริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เสนอต่อสภาตำบลกุดน้ำใส และตำบลแสนสุข เพื่อขอใช้พื้นที่ป่าดงเค็งปลูกไผ่ตง สับดำ และข้าวโพดฝักอ่อน โดยบริษัทจะไถปรับพื้นที่ให้เหมาะสมต่อการปลูก ซึ่งจะทำให้ป่าธรรมชาติถูกตัดทิ้งหมดรัฐได้มีนโยบายส่งเสริมภาคเอกชนในการปลูกพืชเศรษฐกิจโตเร็วจำพวกยูคาลิปตัส โดยเฉพาะปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ที่ประกาศใช้นโยบายป่าไม้แห่งชาติ กำหนดให้มีพื้นที่ป่าเพื่อการเศรษฐกิจร้อยละ ๒๕ ของพื้นที่ป่าทั้งหมด ได้มีการส่งเสริมให้บริษัทเอกชนเข้าใช้ประโยชน์ในเขตพื้นที่ในการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสตามมาตรา ๑๖ และ ๒๐ แห่งพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งบางพื้นที่การปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสทับพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน ส่วนการดำเนินการในพื้นที่ดงเค็งมีการขอเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๗ โดยบริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เสนอต่อสภาตำบลกุดน้ำใส และตำบลแสนสุข เพื่อขอใช้พื้นที่ป่าดงเค็งปลูกไผ่ตง สับดำ และข้าวโพดฝักอ่อน โดยบริษัทจะไถปรับพื้นที่ให้เหมาะสมต่อการปลูก ซึ่งจะทำให้ป่าธรรมชาติถูกตัดทิ้งหมด แต่ชาวบ้านได้คัดค้านเรื่องจึงยุติลงปี กระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ กรมป่าไม้ โดยสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าได้เข้ามาปลูกไม้ยูคาลิปตัส เนื้อที่ ๓๐๐ ไร่ ภายใต้โครงการพัฒนาป่าไม้ทุ่งกุลาร้องไห้ และเริ่มดำเนินการปลูกป่าตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๔ จนถึงเดือนกันยายน ๒๕๓๕ โดยสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าได้ดำเนินการปลูกยูคาลิปตัสเพิ่มอีก ๑,๗๐๐ ไร่ และ ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ปลูกเพิ่มอีก ๗๐๐ ไร่

ถึงแม้ว่าในทางกฎหมาย พื้นที่เหล่านี้จะกลายเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐแต่ในทางพฤตินัยมีลักษณะที่ทับซ้อนกันอยู่ระหว่างสิทธิของรัฐกับสิทธิของชุมชน เพราะมีชุมชนจัดการดูแล โดยการตั้งกติกา ข้อกำหนด หรือมีประเพณีพิธีกรรมเพื่อเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ภายในพื้นที่ป่า

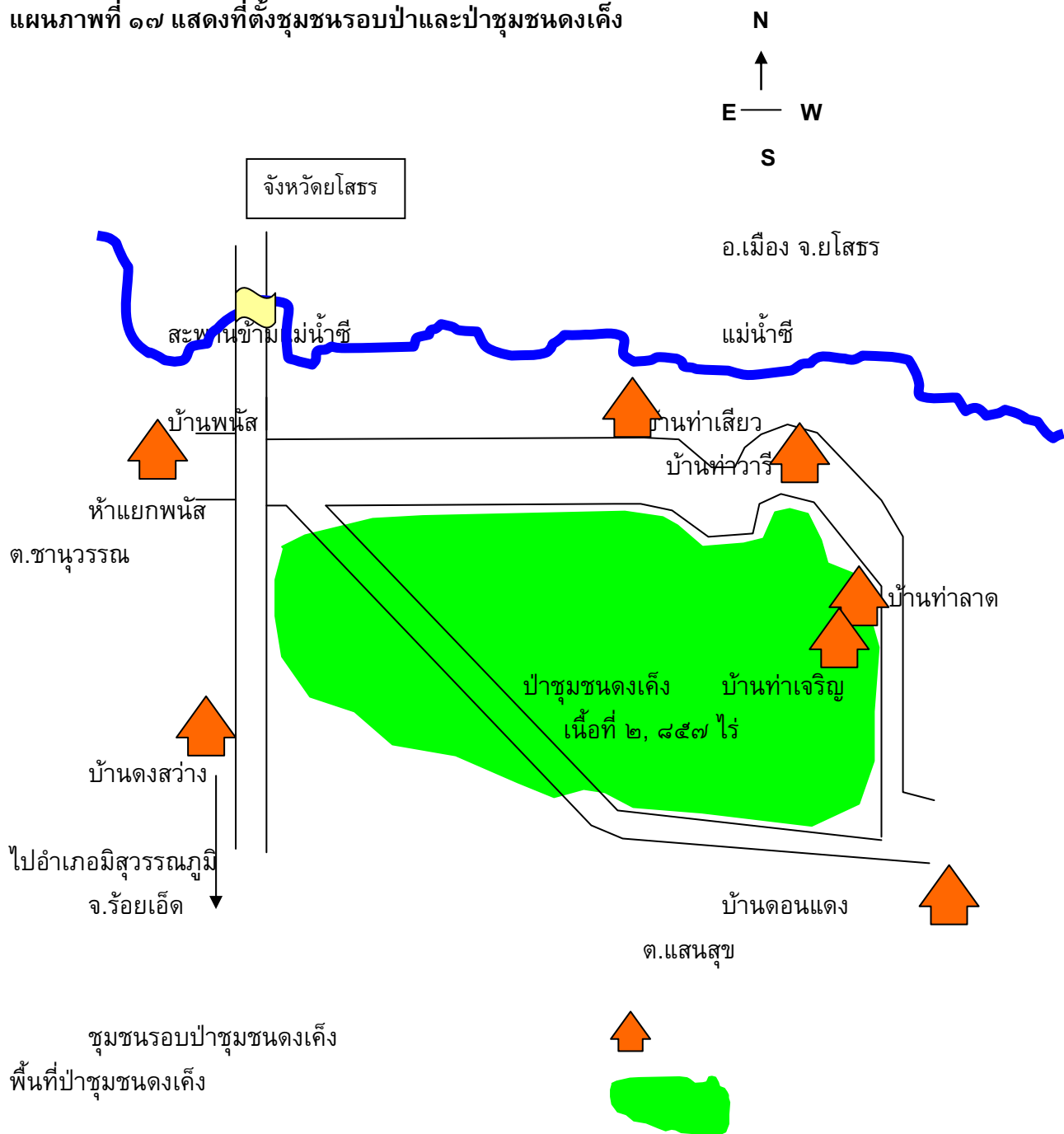
จากตัวอย่างดังกล่าวทำให้เห็นระบบสิทธิที่มีความซ้อนทับกันอย่างลงตัวถึงแม้ว่ารัฐจะมีสิทธิเป็นเจ้าของพื้นที่ แต่ระบบการจัดการดูแลรักษากลับเป็นสิทธิของชุมชนโดยการจัดตั้งคณะกรรมการชาวบ้าน เป็นกลุ่มที่เข้ามาจัดการดูแล โดยการรับรองขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สิทธิการใช้ประโยชน์จึงเป็นของชาวบ้านบึงและหมู่บ้านใกล้เคียงรอบ ๆ ป่าชุมชนโนนยาง ภายใต้กติกาที่ชุมชนและวัดเป็นผู้ตั้งในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน

๖.๑.๔.๔ สิทธิสาธารณะ เป็นพื้นที่ที่ประชาชนทั่วไปสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ทุกคน เช่น แม่น้ำชี พื้นที่บึงทาม พื้นที่ป่าริมแม่น้ำชี หาดทรายหรือ ป่าดงเค็ง เป็นต้น ชาวบ้านถือว่าพื้นที่ดังกล่าว เป็นสมบัติส่วนรวมของทุกคน ทรัพยากรที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำชี หรือแหล่งน้ำรอบชุมชน เช่น ปลา หอย ทราย แผลง ฯลฯ ล้วนเป็นสมบัติส่วนรวม ไม่ว่าจะเป็นชุมชนที่อาศัยอยู่ใกล้หรือชุมชนที่อยู่ไกลจากแม่น้ำชีก็มีสิทธิเข้ามาใช้ประโยชน์ได้

ถึงแม้ว่าในปัจจุบัน ลำน้ำชีกำลังจะกลายเป็นสิทธิตามกฎหมายของรัฐจากการเกิดโครงการสร้างเขื่อนและความพยายามออกกฎหมายพระราชบัญญัติน้ำ ทำให้สิทธิในแม่น้ำกลายเป็นทรัพย์สินของรัฐแต่สิทธิในการจัดการดูแลแม่น้ำชีขึ้นอยู่กับพื้นที่ ส่วนสิทธิในการใช้ประโยชน์จากหาดทรายในแม่น้ำชี หรือการหาปลาในแม่น้ำชีเป็นสิทธิที่ใครจะเข้ามาใช้ประโยชน์ก็ได้ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาระบบสิทธิในการจัดการทรัพยากรในบ้านท่าลาดทั้ง ๔ ระบบคือ สิทธิส่วนบุคคล สิทธิของชุมชน สิทธิของรัฐและสิทธิสาธารณะแล้วจะพบว่า ระบบกรรมสิทธิทั้ง ๔ ด้านมีความเชื่อมโยงและซับซ้อนตามรูปแบบการใช้ประโยชน์และบทบาทหน้าที่ในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นให้เกิดความยั่งยืน และคำนึงถึงการเข้าถึงทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันของทั้งผู้เป็นเจ้าของ ผู้ดูแลรักษา และผู้ใช้ประโยชน์ ผ่านกติกา ข้อตกลง และความเชื่อในการใช้ทรัพยากรในแต่ละที่มีความแตกต่างกันออกไป ไม่มีระบบสิทธิใดที่มีการครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเด็ดขาดและตัดขาดจากระบบสิทธิอื่นๆ

แผนภาพที่ ๑๗ แสดงที่ตั้งชุมชนรอบป่าและป่าชุมชนดงเค็ง

๖.๒ การละเมิดสิทธิชุมชน

จากประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชน จะทำให้เห็นว่าชาวบ้านนั้นมีวิสัยทัศน์ในการตั้งชุมชนที่แอบอิงกับธรรมชาติทั้งในด้านการได้ประโยชน์ และการป้องกันภัย เช่น การเลือกตั้งบ้านที่โนนสูง เพราะหนีภัยน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก และ เลือกที่ตั้งบ้านใกล้กับแหล่งอาหารธรรมชาติ นั่นคือ ป่าไม้ ชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติบนความเชื่อถือ และ เคารพสิ่งเหล่านั้นว่ามีบุญคุณต่อชีวิตพวกเขา แต่เมื่อระยะเวลาผ่านไป และมีผู้คนมากขึ้น คนมากกว่าธรรมชาติ การจัดตั้งกฎ ระเบียบเพื่อการใช้ประโยชน์จึงเกิดขึ้น การใช้ประโยชน์ของชุมชนเป็นลักษณะพึ่งพาอาศัย แต่สิ่งที่ชาวบ้านไม่สามารถควบคุมได้ และ ไม่สามารถเข้าใจได้ก็ได้เข้ามาพร้อมกับคำว่า “พัฒนา” นั่น คือ การพัฒนาโครงการโขงชีมูล เพื่อการยกระดับชีวิตของเกษตรกร และ โครงการพัฒนาป่าไม้ทุ่งกุลาร้องไห้ โดยการขอสัมปทานพื้นที่เพื่อปลูกป่าเศรษฐกิจประเภทไม้โตเร็ว คือต้นยูคาลิปตัสในพื้นที่ป่าดงเค็ง

เพื่อเป็นการชี้ให้เห็นการล่วงละเมิดสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร อย่างที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น การละเมิดสิทธิชุมชนในที่นี้จะแยกเป็นกรณีทรัพยากรน้ำ และ ทรัพยากรป่าไม้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๖.๒.๑ การละเมิดสิทธิชุมชน: ทรัพยากรป่าไม้

ในบริบทการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของไทย จำเป็นต้องเชื่อมโยงให้เห็นในระดับนโยบาย และ ในระดับการปฏิบัติการในพื้นที่ ซึ่งรายละเอียดจะกล่าวถึงนโยบายการจัดการป่าไม้ของรัฐ ในเขตพื้นที่ภาคอีสาน และ นโยบายที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อการจัดการป่าชุมชน ในพื้นที่บ้านท่าลาด

๖.๒.๑.๑ ทรัพยากรป่าไม้ ภาคอีสาน

สถานการณ์ด้านทรัพยากรป่าไม้ของภาคอีสาน กล่าวได้ว่าได้เข้าสู่ภาวะวิกฤตรุนแรง ดังจะเห็นได้จากอัตราการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรป่าไม้ในแต่ละช่วงเวลา โดยในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ มีพื้นที่ป่าไม้ทั้งสิ้น ๔๔,๓๑๕,๐๐๐ ไร่ หรือร้อยละ ๔๑.๙๔ ของพื้นที่ภาค ลดลงเหลือเพียงประมาณ ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาค ในปี พ.ศ. ๒๕๔๑

จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้มากที่สุดตามลำดับในภาคอีสาน ได้แก่ จังหวัดอุบลราชธานี ชัยภูมิ เลย นครราชสีมา อุดรธานี สกลนคร มุกดาหาร และขอนแก่น แต่จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้ต่อพื้นที่มากที่สุดคือ จังหวัดมุกดาหาร ร้อยละ ๓๑.๑๗ ของพื้นที่จังหวัด รองลงมา

ได้แก่ จังหวัดเลย ชัยภูมิ และ อุบลราชธานี จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้น้อยที่สุด คือ มหาสารคาม เพียงร้อยละ ๐.๗๒ ของพื้นที่จังหวัด

จากข้อมูลข้างต้นแสดงให้เห็นถึงวิกฤติการณ์ของทรัพยากรป่าไม้ แต่ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงสาเหตุที่ทำให้พื้นที่ป่าไม้ลดลง และ ผลกระทบที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นที่ทราบดีว่า ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญเพราะนอกจากจะให้ปัจจัยสี่แก่มนุษย์แล้ว ป่าไม้เป็นโครงสร้างหลักสำคัญของการสร้างดุลยภาพให้กับธรรมชาติ แต่การให้สัมปทานไม้ นโยบายส่งเสริมพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก ทำให้ป่าถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว ที่สำคัญที่สุด คือ นโยบายการพัฒนาประเทศเพื่อบ่มเน้นการส่งออกถือเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างสำคัญ (โครงการศึกษาสำรวจข้อพิพาทความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทย ระยะที่ ๑ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปราโมทย์ ผลบุญและคณะ)

สำหรับสถานการณ์ปัญหาป่าไม้ที่ดินในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อาจกล่าวได้ว่าได้เกิดขึ้นคู่ขนานมากับนโยบายการพัฒนาประเทศที่มุ่งส่งเสริมเศรษฐกิจแบบทุนนิยม โดยเฉพาะภายหลังปี พ.ศ. ๒๕๒๘ เป็นต้นมา ที่รัฐได้มุ่งนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยเฉพาะการใช้ประโยชน์ที่ดิน ป่าไม้ รัฐได้จำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์เป็นป่าอนุรักษ์ ร้อยละ ๑๕ และป่าเศรษฐกิจ ร้อยละ ๒๕ ทั้งนี้เป็นไปตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติ ปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ที่มีเป้าหมายเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ให้ได้ร้อยละ ๔๐ ของพื้นที่ประเทศ นโยบายดังกล่าวมีเจตนาเพื่อให้เอกชนสามารถเข้าถึงสิทธิในการปลูกไม้เศรษฐกิจจำพวกยูคาลิปตัสเพื่อเป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ โดยการเช่าที่ป่าสงวนแห่งชาติในราคาถูก (อัตราไร่ละ ๑๐ บาทต่อปี ระยะเวลา ๓๐ ปี) ตัวชี้วัดสำคัญในการส่งเสริมภาคเอกชนปลูกไม้โตเร็วของหน่วยงานภาครัฐ เช่น การจัดตั้งสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าภาคเอกชนตามคำสั่งกรมป่าไม้ที่ ๓๐๑ / ๒๕๒๙ ลงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๙ กลุ่มทุนในประเทศไทยได้ก่อตั้งบริษัทปลูกสร้างสวนป่าและอุตสาหกรรมไม้ไทย – ญี่ปุ่นขึ้น เพื่อส่งเสริมการปลูกยูคาลิปตัสในพื้นที่ ๙ จังหวัดของประเทศไทย และกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้จัดทำแผนประสานความร่วมมือสี่ภาคเพื่อพัฒนาการเกษตร (ด้านป่าไม้) หรือที่เรียกว่าโครงการสี่ประสาน เป็นต้น

ในช่วงดังกล่าวรัฐบาล เอกชน และ รัฐวิสาหกิจ ได้เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติหลายแห่ง กระทั่งเกิดการลุกขึ้นต่อสู้เรียกร้องสิทธิของชาวบ้านในหลายจังหวัด เช่น กรณีป่าโนนใหญ่ จ.ศรีสะเกษ ป่าดงใหญ่ จ.บุรีรัมย์ ป่าดงน้ำคำ จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น แต่รัฐยังคงยืนยันและส่งเสริมการปลูกไม้โตเร็วอย่างต่อเนื่อง ภายใต้การผลักดันของกลุ่มทุนผลิตเยื่อกระดาษ กระทั่งนำมาสู่การดำเนินโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติเสื่อมโทรม (คจก.) โดยคณะรัฐมนตรีมีมติอนุมัติในวันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๓๔

รัฐได้มีนโยบายส่งเสริมภาคเอกชนในการปลูกพืชเศรษฐกิจโตเร็ว จำพวกยูคาลิปตัส โดยเฉพาะปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ที่ประกาศใช้นโยบายป่าไม้แห่งชาติ กำหนดให้มีพื้นที่ป่าเพื่อการเศรษฐกิจร้อยละ ๒๕ ของพื้นที่ป่าทั้งหมด ได้มีการส่งเสริมให้บริษัทเอกชนเข้าใช้ประโยชน์ในเขตพื้นที่ในการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสตามมาตรา ๑๖ และ ๒๐ แห่งพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งบางพื้นที่การปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสทับพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน ตลอดจนการใช้สารเคมีอย่างเข้มข้นส่งผลกระทบต่อความหลากหลายทางชีวภาพ และสภาพดินเสื่อมโทรม

๖.๒.๑.๒ นโยบายที่ส่งผลกระทบต่อการจัดการป่าไม้ในระดับหมู่บ้าน

ส่วนการดำเนินการในพื้นที่ดังเค็งมีการขอเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ ตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๗ โดยบริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เสนอต่อสภาตำบลกุดน้ำใส และตำบลแสนสุข เพื่อขอใช้พื้นที่ป่าดงเค็งปลูกไผ่ดง สบู่ดำ และข้าวโพดฝักอ่อน โดยบริษัทจะไถปรับพื้นที่ให้เหมาะสมต่อการปลูก ซึ่งจะทำให้ป่าธรรมชาติถูกตัดทิ้งหมด แต่ชาวบ้านได้คัดค้านเรื่อง จึงยุติลงปี พ.ศ. ๒๕๒๘ บริษัทร้อยเอ็ด จำกัด ได้เข้ามาเสนอขอใช้พื้นที่ปลูกมะม่วงหิมพานต์ โดยมีเจ้าหน้าที่รัฐมาแนะนำให้สนับสนุนโครงการดังกล่าว แต่ชาวบ้านไม่ยินยอม

กระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ กรมป่าไม้ โดยสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าได้เข้ามาปลูกไม้ยูคาลิปตัส เนื้อที่ ๓๐๐ ไร่ ภายใต้โครงการพัฒนาป่าไม้ทุ่งกุลาร้องไห้ ชาวบ้านได้รับการชี้แจงจากเจ้าหน้าที่ว่า จะปลูกต้นไม้พื้นบ้านหลากหลายชนิด เช่น ชีเหล็ก ประดู่ เพื่อช่วยฟื้นฟูป่าดงเค็ง และจะเป็นประโยชน์ต่อการบำรุงรักษาป่าให้มีความอุดมสมบูรณ์ทำให้ชาวบ้านเห็นด้วย จากนั้นได้ขอความเห็นชอบจากสภาตำบลทั้ง ๒ แห่ง โดยเจ้าหน้าที่สวนป่าชี้แจงว่า การปลูกยูคาลิปตัสมีประโยชน์ต่อการสกัดกั้นการแพร่กระจายตัวของดินเค็ม เป็นต้นไม้ที่โตเร็ว อัตราการรอดตายสูง ทั้งยังช่วยเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของดิน ทางสภาตำบลจึงมีมติเห็นชอบ

เริ่มดำเนินการปลูกป่าตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๔ จนถึงเดือนกันยายน ๒๕๓๕ ได้มีการสร้างเรือนเพาะชำกล้าไม้ขึ้นในพื้นที่ และได้มีการเพาะพันธุ์ต้นกล้ายูคาลิปตัสเป็นจำนวนมาก ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ สำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าได้ดำเนินการปลูกยูคาลิปตัสเพิ่มอีก ๑,๗๐๐ ไร่ และ ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ปลูกเพิ่มอีก ๗๐๐ ไร่ ก่อนที่จะปลูกเจ้าหน้าที่สวนป่าได้ทำการไถป่าธรรมชาติออกจนโล่งเตียน แล้วจึงนำต้นยูคามาปลูกแทน มีการจ้างชาวบ้านในพื้นที่เพื่อปลูก ในอัตราค่าจ้างวันละ ๖๐ บาท ต่อคน โดยกำหนดระยะปลูกระหว่างแถว ๔ เมตร ระหว่างต้น ๒ เมตร สามารถปลูกได้ ๒๐๐ ต้นต่อไร่

๖.๒.๑.๓ ผลกระทบต่อระบบนิเวศป่าดงเค็ง

ผลกระทบรุนแรงจากการปลูกยูคาลิปตัสต่อชุมชนรอบป่า คือ ไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าดงเค็งได้ ในอดีตสามารถเข้าถึงได้โดยไม่ถูกจำกัดสิทธิจากรัฐและมีความหลากหลายของธรรมชาติ แต่เมื่อโครงการดังกล่าวเข้ามาดำเนินการชาวบ้าน

ไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ อีกทั้งสภาพธรรมชาติที่เคยอุดมสมบูรณ์ถูกทำลายลงด้วยการไถกวาดหน้าดิน ในขั้นตอนการเตรียมแปลงปลูกไม้ยูคาลิปตัส ในพื้นที่จำนวนจำนวนกว่า ๒, ๗๐๐ ไร่ และยังได้รับข้ออ้างจากเจ้าหน้าที่สวนป่า ว่าวัว ควายจะเข้าไปเหยียบย่ำต้นไม้ทำให้ได้รับความเสียหาย ห้ามนำสัตว์เลี้ยงเข้าไปในบริเวณปลูกสร้างสวนโดยเด็ดขาด

ผลกระทบต่อแหล่งน้ำแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีในป่าดงเต็ง ๖ แห่ง คือ หนองข่า หนองแวง หนองน้ำสาธารณะบ้านพนัส หนองน้ำสาธารณะบ้านท่าเสี้ยว ๒ แห่ง หนองน้ำสาธารณะบ้านดงสว่าง ซึ่งเดิมทีแหล่งน้ำเหล่านี้มีน้ำใช้ตลอดปี เป็นแหล่งสำหรับกลุ่มชาวบ้านที่เข้าไปเลี้ยงวัว และหาปลาในช่วงที่มีการปลูกยูคาลิปตัสส่งผลให้แหล่งน้ำดังกล่าวแห้งขอดเกือบหมดชาวบ้านไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้เหมือนเดิม จากในน้ำมีปลาหากินได้เกือบตลอดทั้งปี เมื่อไม่มีน้ำก็ไม่มีปลาให้หากินอีกต่อไป

๖.๒.๒ การละเมิดสิทธิชุมชน: ทรัพยากรน้ำชี

ทรัพยากรน้ำที่จะกล่าวถึง คือ ลุ่มน้ำชี ในเขตอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร ซึ่งลำน้ำ ณ วันที่ถูกจับจอง และ ครอบครองจากกิจกรรมต่าง ๆ ที่รัฐ เอกชน ได้ร่วมกันภายใต้การพัฒนาโครงการโขง-ชี-มูล และ การทำธุรกิจดูดทรายของนายทุนท้องถิ่นในเขตอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

แม่น้ำชี ถือว่าเป็นแม่น้ำสายหลักที่ชาวบ้านใช้เป็นแหล่งอาหารธรรมชาติ หาปลาเพื่อยังชีพ น้ำเพื่อการเกษตรกรรม หรือ การทำมาหากินที่ต้องใช้น้ำอื่น ๆ นอกจากนี้พื้นที่ริมชียังมีความอุดมสมบูรณ์ต่อการเพาะปลูกอีกด้วย เพราะ พื้นที่รอยต่อจังหวัดร้อยเอ็ด และ ยโสธร เป็นเขตราบลุ่ม ดินทาม (ดินร่วนปนดินเหนียว) ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งทำนาทามที่ได้ผลผลิตสูง ริมแม่น้ำชี ยังมีพื้นที่เลี้ยงสัตว์ที่อุดมสมบูรณ์ตลอดปี (พื้นที่ทามในลุ่มน้ำชีจำนวน⁶ ๔๙,๔๗๖.๕๐ ตารางกิโลเมตร หรือ ๓๐,๙๒๒,๘๑๒.๕ ไร่) และ บางแห่งมีสภาพเป็นป่าทามผืนใหญ่ เช่น ที่บ้านใหม่ชุมพร อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร เกษตรกรได้ใช้พื้นที่ทามในการหาอยู่หากินทั้งปี ในขณะที่เดียวกันสภาพพื้นที่กึ่งยถ่ต่อการถูกน้ำท่วม คือ เป็นพื้นที่เสี่ยงต่อการถูกน้ำท่วม ซึ่งในอดีตนั้นน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก แต่ก็ไม่ได้สร้างความเสียหาย น้ำท่วมไม่นานประมาณ ๗ – ๑๐ วัน เพราะช่องทางระบายน้ำมีมากตามธรรมชาติ ห้วย หนอง กุด ต่าง ๆ สามารถรองรับปริมาณของน้ำได้อย่างเต็มที่ ซึ่งแตกต่างจากสภาพน้ำท่วมในปัจจุบันที่เอ่อท่วมยังเป็นเวลานานในแต่ละครั้งไม่ต่ำกว่า ๓ เดือน ซึ่งช่วงระยะ ๔ ปีที่ผ่านมาเกษตรกรต้องเผชิญกับสภาพปัญหาน้ำท่วมขังอย่างต่อเนื่อง ช่วงฤดูกาลน้ำหลาก ปี ๒๕๔๕ พบว่าในเขตจังหวัด

⁶ วัฒนธรรมปลาและอาชีพประมงในชุมชนลุ่มน้ำชี . วรพล เอ็งวานิช และ คณะ ,๒๕๔๖

มหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และ ยโสธร มีพื้นที่เสียหายจากน้ำท่วม ประมาณ ⁷ ๑,๒๔๘, ๙๖๑ ไร่

น้ำชี เป็นแหล่งรวมของน้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลมาบรรจบกัน เช่น ลำน้ำพอง บรรจบน้ำชีสายหลักที่อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม มีพื้นที่ลุ่มน้ำ⁸ ๑๒,๑๐๔ ตารางกิโลเมตร ลำน้ำพาวบรรจบกับน้ำชีสายหลักที่อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ มีพื้นที่ลุ่มน้ำ ๗,๔๐๐ ตารางกิโลเมตร และ ลำน้ำยังบรรจบกับน้ำชีสายหลักที่อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด มีพื้นที่ลุ่มน้ำ ๑๖๕ ตารางกิโลเมตร พื้นที่ลำน้ำชี จึงกลายเป็นแหล่งรับน้ำขนาดใหญ่ ปริมาณลุ่มน้ำทั้งหมดต่อปีที่ไหลลงน้ำชี ๕๕,๑๐๐ ตารางกิโลเมตร

ปัจจุบันมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขึ้นมากมาย เช่น ถนนคอนกรีต พนังกั้นน้ำ หรือเขื่อนขนาดใหญ่ ฯ สิ่งเหล่านี้กลายเป็นสิ่งกีดขวางการไหลระบายของน้ำตามธรรมชาติ และเป็นสาเหตุของการเกิดน้ำท่วมขังพื้นที่การเกษตรจนกลายเป็นปัญหาซ้ำซาก

นโยบายการพัฒนาที่ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศลุ่มน้ำชี และ วิถีชีวิตของผู้คนริมน้ำชี อาจจะกล่าวพอสรุปที่สำคัญ คือ โครงการโขงชีมูล ซึ่งสามารถอธิบายความเป็นมาและผลกระทบได้ดังนี้

๖.๒.๒.๑ ความเป็นมาของโครงการ โขง ชี มูล

โครงการโขงชีมูล มีองค์ประกอบของโครงการเป็นตัวเขื่อน ฝ่าย สถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้า และคลองส่งน้ำ ประกอบด้วยโครงการย่อยหลายโครงการ ครอบคลุมพื้นที่ ๑๕ จังหวัด ยกเว้นจังหวัดนครพนม มุกดาหาร สกลนคร และหนองบัวลำภู เพื่อจะพัฒนาพื้นที่ชลประทานบนลุ่มน้ำมูลและชี และลุ่มน้ำสาขาของลุ่มแม่น้ำโขงบางส่วน โดยการผันน้ำโขงข้ามลุ่มน้ำเข้ามายังลุ่มน้ำชีและมูล

ในปี ๒๕๓๐ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานจัดทำรายงานเบื้องต้น (Desk study) ในการผันน้ำจากแม่น้ำโขงมาสู่ลุ่มน้ำมูลและชี ชื่อ “โครงการโขงชีมูล” ถูกใช้มาตั้งแต่นั้น

โครงการโขง ชี มูล เป็นโครงการการจัดการแหล่งน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งได้รับอนุมัติจากมติคณะรัฐมนตรีสัญจร เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ โดยได้รับอนุมัติงบประมาณงวดแรกทันที จำนวน ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท ก่อนที่จะมีการศึกษาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม

โครงการโขงชีมูล แบ่งแผนการดำเนินงานออกเป็น ๓ ระยะ ใช้เวลา ๔๒ ปี (๒๕๓๒ - ๒๕๗๖) งบประมาณทั้งสิ้น ๒๒๘,๐๐๐ ล้านบาท มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อจัดปัญหาการขาดแคลนน้ำและลดปัญหาภัยแล้งในฤดูการเกษตรของประชาชนในภาคอีสาน และวัตถุประสงค์รองเพื่อสร้างงานในชนบท โดยมีพื้นที่เป้าหมายในการพัฒนาพื้นที่การเกษตร

⁷ รวบรวมจากสำนักงานเกษตรแต่ละจังหวัด

⁸ วัฒนธรรมปลาและอาชีพประมงในชุมชนลุ่มน้ำชี . วรพล เอ็งวานิช และ คณะ ,๒๕๔๖

จำนวน ๔.๙๘ ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ ๑๕ จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ยกเว้นจังหวัด นครพนม มุกดาหาร สกลนครและหนองบัวลำภู)

ปี ๒๕๓๖ ในคราวการประชุม คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๓๖ ได้เห็นชอบกับรายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม(ในรายงานการศึกษา ความเหมาะสม)โครงการโขงชีมูล โดยมีเงื่อนไขให้ชะลอโครงการในส่วนที่ต้องสูบน้ำจากแม่น้ำ โขงเอาไว้ก่อน เพราะเกรงผลกระทบจากการผันน้ำโขงเข้ามาจะสร้างปัญหาต่อการแพร่กระจาย ดินเค็มเพิ่มขึ้น และรวมถึงการศึกษาข้อมูลด้านผลกระทบที่เกิดจากการแพร่กระจายดินเค็มและ น้ำขังเพิ่มเติม พร้อมทั้งศึกษาหาวิธีการป้องกันและแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่มีผลในทางปฏิบัติด้วย ซึ่งเป็นผลมาจากข้อเสนอแนะตามความเห็นของคณะกรรมการผู้ชำนาญการวิเคราะห์ผลกระทบ สิ่งแวดล้อม ด้านโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ ซึ่งได้พิจารณารายงานการวิเคราะห์ผลกระทบ สิ่งแวดล้อมโครงการโขงชีมูล ก่อนหน้าคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ตามลำดับขั้นตอน ของพระราชบัญญัติคุ้มครองและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม พ.ศ. ๒๕๓๕ – กฎหมายสิ่งแวดล้อม ๒๕๓๕

กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้นำเสนอผลการศึกษาใหม่ต่อ คณะรัฐมนตรี เพื่อขออนุมัติทบทวนแผนการดำเนินงาน และวงเงินที่จะใช้ในโครงการโขงชีมูลใหม่ โดยจะ ดำเนินการเฉพาะในแผนพัฒนาระยะที่ ๑ ทั้ง ๓ ขั้นตอนก่อน ได้พื้นที่ชลประทาน ๒.๓๒๓ ล้าน ไร่ ในวงเงิน ๓๙,๕๐๘ ล้านบาท และใช้น้ำจากแม่น้ำโขง ๑,๖๑๔,๕๒๐ ไร่ ใช้น้ำในประเทศ ๗๓๔,๕๔๐ ไร่ (รวมการปรับปรุงระบบชลประทานเดิมของเขื่อนลำปาว ๓๐๕,๐๐๐ ไร่ ด้วย)

ในพื้นที่บ้านท่าลาดได้รับผลกระทบจากเขื่อนในโครงการโขง ชี มูล ที่อยู่ใกล้ ชุมชนเรียกว่าเขื่อนคูฟ้าหรือเขื่อนยโสธร-พนมไพร ดังมีข้อมูลโครงการพื้นฐานของโครงการ เขื่อนดังนี้

(๑)ชื่อโครงการเขื่อนพนมไพร-ยโสธร (คูฟ้า) กั้นลำน้ำชี ที่บ้านหงษ์ทอง ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และบ้านหนองหอย ตำบลหนองหอย อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร ระดับเก็บกัก ๑๑๖.๐ ม.รทก. ปริมาณน้ำที่เก็บกัก ๕๖.๐ ล้าน ลบ.ม. ระยะเก็บกักน้ำเหนือฝาย ๑๐๕ ก.ม. ประตูหลักยกกระต๊อบชนิด RADIAL GATE ขนาด ๑๒.๕x ๗.๗๕ ม. จำนวน ๘ บาน

พื้นที่ชลประทาน พื้นที่เป้าหมายที่กำหนดไว้ตามโครงการฤดูฝน จำนวน ๖๑,๐๐๐ไร่ ฤดูแล้ง จำนวน ๒๖,๘๔๐ ไร่ ในเขตอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอ มหาชนะชัย อำเภอค้อวัง และอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

งบประมาณ จำนวน ๑,๘๖๒.๙๖ ล้านบาทและดำเนินการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน (ปัจจุบันรับผิดชอบโดยกรมชลประทาน)

(๒) กระบวนการก่อสร้างเขื่อน เขื่อนคูฟ้ามีการสำรวจพื้นที่เพื่อการ ก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ และพื้นที่เป้าหมายเดิมอยู่ที่บ้านคูฟ้า ตำบลขามเฒ่า อำเภอพนมไพร

ไพร จังหวัดร้อยเอ็ด แต่เมื่อลงมือก่อสร้างไม่สามารถลงเสาเข็มได้ จึงย้ายสถานที่ก่อสร้างไปบริเวณบ้านหงษ์ทอง ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร

การประชุมจัดขึ้นเฉพาะชาวบ้านในหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบ กรณีที่สูญเสียที่ดินในการสร้างตัวฝายเท่านั้น ส่วนหมู่บ้านอื่นๆ ไม่ได้รับข้อมูล และเจ้าหน้าที่โครงการแจ้งว่าฝายที่จะก่อสร้างเป็นฝายยาง มีวัตถุประสงค์เพื่อกักเก็บน้ำให้ชาวบ้านได้ใช้ในฤดูแล้ง

(๓) ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

๑) ยกระดับน้ำในน้ำชีให้สูงขึ้นและมีการใช้น้ำจากพลังไฟฟ้า

๒) มีการนำน้ำมาใช้ประโยชน์ในการทำนาปรัง และการทำนาปรังเริ่มมีมากขึ้น

๓) ปริมาณปลาใต้ฝายมีมาก แต่ไม่สามารถขึ้นมาวางไข่เหนือฝายได้ และเจ้าหน้าที่ก็จับปลาโดยไม่คำนึงขนาดปลา ทำให้ปริมาณปลาลดลงเรื่อย ๆ

๔) มีการนำน้ำมาใช้ในการปลูกพืชผักสวนครัวในฤดูแล้ง ซึ่งเป็นรายได้ดี แม้จะต้องลงทุนสูง เพราะใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีและต้องซื้อน้ำ เช่น ที่บ้านเจริญสุข อำเภอพนมไพร นิยมปลูกข้าวโพด แตงร้าน ต้องเสียค่าสูบน้ำชั่วโมงละ ๖๕ บาท

(๔) การรับรู้ของประชาชน ชาวบ้านรับรู้ข้อมูลในลักษณะจะได้รับความเจริญก้าวหน้า มีน้ำในการทำเกษตร รู้ว่าฝายเป็นส่วนหนึ่งของโครงการโขง-ชี-มูล

(๕) การมีส่วนร่วมของประชาชน

๑) ชาวบ้านไม่รับรู้ข้อมูลใดๆ เพราะตัวเขื่อนสร้างอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้าน มีชาวบ้านประมาณ ๘ ครอบครัวต้องสูญเสียที่ดิน แต่ก็ได้รับค่าชดเชยเป็นที่พอใจ

๒) เมื่อปี ๒๕๓๙ ชาวบ้านเครือข่ายป่าชุมชนดงเค็ง จำนวน ๙ หมู่บ้านได้คัดค้านโครงการที่จะนำพื้นที่ป่าดงเค็งจำนวน ๑,๗๐๐ ไร่ไปเป็นอ่างเก็บน้ำ มีการร้องเรียนถึงอำเภอและจังหวัด จนทางการต้องปรับเปลี่ยนแผนเป็นการสร้างคลองเมนไปทางอำเภอมหาชนะชัย

๖.๒.๒.๒ ผลกระทบต่อพื้นที่ กรณีฝายยโสธร-พนมไพร

ชาวบ้านที่อาศัยเหนือฝาย มีอาชีพเสริม คือ การปลูกพืช ผักสวนครัว ซึ่งเป็นรายได้ที่ดี แต่ก็ต้องลงทุนสูง เพราะต้องลงทุนในการซื้อทั้งปุ๋ยเคมี สารเคมี และน้ำ แต่ก็ เป็นรายได้ที่สูงและต้นทุนก็สูงตามมาด้วย มีการใช้น้ำจากพลังไฟฟ้า

การทำนาปรังเริ่มมีมากขึ้นเมื่อมีการสร้างฝาย เพราะชาวบ้านคิดว่าน้ำน่าจะเพียงพอ ในการทำนา ซึ่งชาวบ้านบอกว่าการทำนาปรังเป็นข้าวเหนียวไว้กินในครอบครัว ส่วนข้าวเจ้าทำนาปีไว้ขายเท่านั้น เช่น ที่บ้านเจริญสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด ที่นิยมปลูกข้าวโพด แตงร้าน เป็นต้น สูบน้ำชั่วโมงละ ๖๕ บาท

สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นหลังจากสร้างฝาย คือ ปริมาณปลาใต้ฝายมีมาก แต่ไม่สามารถขึ้นมาวางไข่เหนือฝายได้ และเจ้าหน้าที่ก็จับปลาโดยไม่คำนึงขนาดปลา ทำให้ปริมาณปลาลดลงเรื่อย ๆ

ปัญหาอีกอย่างให้เห็นเด่นชัด คือ ต้นทุนการผลิตสูง ยกตัวอย่าง จากการลงทุนต่อไร่ทั้งหมด ๑,๐๕๖ บาท จะเป็นการซื้อน้ำไร่ละ ๒๒๖ บาท

ที่นาถูกน้ำท่วมขัง เป็นอีกปัญหาหนึ่งที่สร้างความเสียหายเนื่องมาจากการสร้างคันดินเพื่อกั้นน้ำ ในฤดูน้ำหลาก น้ำจากพื้นที่นาระบายไม่ได้ พื้นที่ป่าทามถูกน้ำท่วม ซึ่งเป็นบริเวณกว่า ๖๐ ไร่ ซึ่งเดิมเป็นแหล่งทำมาหากินของชาวบ้าน เมื่อน้ำขึ้น จะมีสนมขึ้น การไหลเวียนของน้ำก็ไม่สะดวก ส่งผลให้ชาวบ้านที่อยู่บ้านท่าลาด ประมาณ ๗๐ ครอบครัว มีที่นาต้องกลายเป็นนาเสี่ยง และหากชาวบ้านมีที่นาเพียงแปลงเดียวในครอบครัว ก็ถือว่านี่คือ ปัญหาที่ต้องได้รับการแก้ไขโดยด่วน ซึ่งพื้นที่นาเสี่ยงปัจจุบันประมาณ ๓๐๐ ไร่ ที่ต้องกลายเป็นอ่างเก็บน้ำเมื่อฤดูน้ำหลาก

ในอดีตชาวบ้านมีการปลูกพืชผักสวนครัวตามริมซี โดยการใช้น้ำจากแม่น้ำซีโดยการตักน้ำ หรือสูบน้ำเอง จนพัฒนาถึงสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้า และเมื่อถึงฤดูแล้งน้ำน้อย ชาวบ้านก็มีการช่วยกันนำกระสอบทรายปิดกั้นน้ำเพื่อให้สามารถสูบน้ำได้ก่อนที่จะถึงฤดูฝน ในการดำเนินกรดังกล่าวชาวบ้านได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากอบต.ด้วยและออกค่าใช้จ่ายช่วยกัน ซึ่งเป็นการใช้ประโยชน์ร่วมกัน ๕๐ - ๖๐ ครอบครัว แต่เมื่อมีการสร้างฝาย ความร่วมมือเหล่านี้ก็หายไปด้วย เพราะสภาพปัญหาเปลี่ยนไป ชาวบ้านต้องมีการปรับตัว เพื่อการดำรงชีวิต

บางครอบครัวแก้ไขด้วยการขุดบ่อบาดาลที่นาเพื่อใช้น้ำในการเกษตรทดแทนการจ่ายน้ำแก่อานีสบน้ำ เช่น ที่บ้านดอนแดง ชาวบ้านมีการปลูกแตงกวา พริก มะเขือ ชาวบ้านขุดบาดาลที่นาลึกประมาณ ๑๐ เมตรก็นำมาใช้ประโยชน์ได้แล้ว และเป็นการลดต้นทุน ซึ่งชาวบ้านใช้วิธีการนี้มาเป็นเวลากว่า ๒๐ ปี

๖.๒.๒.๓ ผลกระทบอันเนื่องมาจากธุรกิจดูดทราย

ปัญหาที่มีความรุนแรงในพื้นที่ในปัจจุบัน คือ ปัญหาเรื่องการดูดทราย ซึ่งมีผลเกี่ยวเนื่องกับการทำธุรกิจดูดทราย เพราะการขึ้นลงของน้ำซีในแถบอำเภอนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และ อำเภอมือง จังหวัดยโสธร มีผลโดยตรงต่อการประกอบธุรกิจดูดทราย ในการขนส่งทรายจากท่าดูดไปยังจุดประกอบการทรายของบริษัทนายทุน ซึ่งยังผลให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา เช่น ทำให้ตลิ่งพัง ดินทรุด รบกวนการหาปลาของชาวประมง ทำลายระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำ กล่าวคือ ระบบลุ่มน้ำเปลี่ยนแปลงไปจากระบบธรรมชาติเดิม ท้องน้ำมีความลึกตลอดลุ่ม ปลาขาดแหล่งอยู่อาศัย เพราะลุ่มน้ำตลอดแนวถูกจับจองด้วยเครื่องยนต์ดูดทราย และเรือขนส่ง เสี่ยงตลิ่งทรุดตลอดเวลา คนหาปลาต้องขาดรายได้ (นายหนูตา รัตนพิช สัมภาษณ์ ๒๕๕๗)

องค์การบริหารส่วนตำบลในเขตอำเภอเมือง ยโสธร ในปีพ.ศ.๒๕๔๖ มีการอนุญาตให้เอกชน แต่การสัมปทานฝั่งพนมไพรไม่มีการอนุญาตให้สัมปทาน แต่ผลกระทบก็เกิดขึ้นทั้งสองฝั่ง เมื่อทรายอีกฝั่งถูกดูด โดยไม่มีการตรวจสอบดูขอบเขตการสัมปทาน หรือไม่มีความเข้มงวด การดูดทรายจึงทำให้ตลิ่งพัง ร่องน้ำลึก ดินทรุด เป็นต้น ส่งผลให้การสัญจรลำบากเป็นอันตรายต่อการหาปลาด้วย

๖.๒.๒.๔ ลักษณะการละเมิดที่เกิดขึ้น

(๑) การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม จะเห็นว่าหลังการเข้าไปปลุกยูกาลิปัตสของกรมป่าไม้ ทำให้เกิดการสูญเสียพื้นที่ป่าตามธรรมชาติซึ่งหมายถึงการทำลายความหลากหลายของปัจจัยที่ชุมชนได้พึ่งพาอาหารของชุมชน เป็นการทำลายพันธุ์พืช และสัตว์ในป่า อีกทั้งชาวบ้านสูญเสียพื้นที่เลี้ยงสัตว์ และการสงวนสิทธิการครอบครองในพื้นที่ปลูกป่าของสำนักส่งเสริมการปลูกป่า และห้ามมิให้ชุมชนเข้าทำประโยชน์และปรากฏการที่ส่งผลกระทบต่อสิทธิการใช้ประโยชน์ของชาวบ้าน

หลังการสร้างเขื่อนยโสธร-พนมไพรเขื่อนใน โครงการโขง ชี มูล โดยมีมติของคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ และมติคณะรัฐมนตรีกำหนดให้ใช้พื้นที่บึงทามที่ชาวบ้านทำมาหากินอยู่นี้เปลี่ยนสภาพเป็นอ่างเก็บน้ำ จากการศึกษาพบว่าที่นาของชาวบ้านถูกน้ำท่วมขังเนื่องมาจากการสร้างคันดินเพื่อกั้นน้ำ ในฤดูน้ำหลาก น้ำจากพื้นที่นาระบายไม่ได้ พื้นที่ป่าทามถูกน้ำท่วม ซึ่งเป็นบริเวณกว่า ๖๐ ไร่ ซึ่งเดิมเป็นแหล่งทำมาหากินของชาวบ้าน เมื่อน้ำขัง จะมีสนม(วัชพืช)ขึ้น การไหลเวียนของน้ำก็ไม่สะดวก ส่งผลให้ชาวบ้านที่อยู่บ้านท่าลาด ประมาณ ๗๐ ครอบครัว มีที่นาต้องกลายเป็นนาเสี่ยง และหากชาวบ้านมีที่นาเพียงแปลงเดียวในครอบครัว ก็ถือว่านี่คือ ปัญหาที่ต้องได้รับการแก้ไขโดยด่วน ซึ่งพื้นที่นาเสี่ยงปัจจุบันประมาณ ๓๐๐ ไร่ ที่ต้องกลายเป็นอ่างเก็บน้ำเมื่อฤดูน้ำหลาก

ในกรณีการดูดทรายส่งผลชุมชนสูญเสียหาดทรายพื้นที่ที่เป็นส่วนร่วม และพื้นที่ที่ชาวบ้านเข้าไปหาอาหารหรือปลูกผักริมแม่น้ำชี เนื่องจากมีการอนุญาตให้เอกชนเขตอำเภอเมือง ยโสธร แต่การสัมปทานฝั่งพนมไพรไม่มีการอนุญาตให้สัมปทาน แต่ผลกระทบก็เกิดขึ้นทั้งสองฝั่งทำให้เมื่อทรายอีกฝั่งถูกดูด โดยไม่มีการตรวจสอบดูขอบเขตการสัมปทาน หรือไม่มีความเข้มงวด การดูดทรายจึงทำให้ตลิ่งพัง ร่องน้ำลึก ดินทรุด เป็นต้น ส่งผลให้การสัญจรลำบากเป็นอันตรายต่อการหาปลาด้วย

จะเห็นว่าบ้านท่าลาดได้ถูกนโยบายของรัฐทั้งเรื่องดิน น้ำ ป่า ผ่านโครงการพัฒนา และธุรกิจเอกชน ละเมิดสิทธิในการเลือกวิถีการเกษตร การไม่สามารถดำเนินได้อย่างที่เคยสืบทอดมาจากบรรพบุรุษได้

สิทธิของชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวเป็นสิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของ “ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม” เป็นระบบสิทธิที่มีความซับซ้อนอันเกิดจากการเรียนรู้ ตัดแปลง สร้างสรรค์มาเป็นเวลายาวนาน จนกลายเป็นกฎ จารีต ประเพณี เป็นระบบสิทธิที่คำนึงถึงการกระจายประโยชน์ การอยู่รอดร่วมกันของทุกคนในชุมชน การใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากรบ่งทามเป็นเวลานาน เกิดระบบความรู้ ความเชื่อ แบบแผนของชุมชนในการควบคุมมิให้ใช้ประโยชน์อย่างล้าผลาญ และระบบสิทธินี้ดำรงอยู่หรือปรับเปลี่ยนไปตามเจตนารมณ์ร่วมของชุมชนที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน

(๒) การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี

สิทธิการครอบครองที่ดินทำกินของชุมชนท่าลาด เกิดขึ้นพร้อมกับการก่อตั้งชุมชน บุคคลผู้มีสิทธิจับจองที่ดินทำกินต้องเป็นสมาชิกชุมชนเสมอ และสิทธินั้นจะดำเนินต่อไปก็ด้วยการใช้ประโยชน์ในพื้นที่นั้นอย่างต่อเนื่อง สมาชิกอื่นของชุมชนก็มีความเข้าใจและยอมรับสิทธินั้น ๆ สิทธิส่วนบุคคลนี้ไม่มีความเด็ดขาดในตัวเอง สมาชิกอื่นของชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ร่วมได้ในพื้นที่เดียวกัน สิทธิครอบครองยังสามารถสืบทอดเป็นมรดกถึงลูกหลานมาสองสามชั่วอายุคน หรือประเพณีของชุมชนที่ยึดถือปฏิบัติมาเป็น ๑๐๐ – ๒๐๐ ปี โดยส่วนใหญ่ไม่เคยมีเอกสารสิทธิใดๆ ของทางราชการรับรอง

ตามฐานะทางกฎหมายแล้วที่ดินในพื้นที่บ่งทามถือเป็นทรัพย์สิน คือ ชาติดิ่ง, ทางน้ำ อันเป็นสาธารณะสมบัติของแผ่นดินสำหรับประชาชนใช้ร่วมกัน (ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๑๓๐๔) ซึ่งกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานเจ้าของโครงการโขง ชี มูล ได้อ้างอำนาจนี้ในการตัดสินใจใช้พื้นที่บ่งทามแม่น้ำชีเป็นอ่างเก็บน้ำของเขื่อน และการสัมปทานการดูดทราย นับเป็นการละเมิดพื้นที่สาธารณะที่ชุมชนใช้ร่วมกันในการทำกิจกรรมทางประเพณีวัฒนธรรม เช่น พื้นที่ริมแม่น้ำชี เป็นหาดทรายชุมชนจะใช้เป็นแหล่งประกอบกิจกรรมทางศาสนาในแต่ละชุมชน เช่น การขนทรายเข้าวัด ซึ่งถือเป็นกิจกรรมที่ชุมชนได้ถือปฏิบัติกันเรื่อยมา ในอดีตชาวบ้านท่าลาด และ ชุมชนในลุ่มน้ำชีจะใช้ทรายในการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อ และ หาดทรายจะเป็นลานกิจกรรมการเล่นของชุมชนร่วมกันบนหาดทราย เช่น วันมหาสงกรานต์มีการนิมนต์พระพุทธรูปลงเพื่อสงน้ำ แต่ปัจจุบันหาดทรายหายไปเหลือเพียงตลิ่งที่สูง ชาวบ้านยังมีการดำรงประเพณีบางอย่างไว้ เช่น การบูชาผี แต่คนเข้าร่วมไม่มากเหมือนเดิม และสถานที่ก็เปลี่ยนไป

(๓) การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

ตามแบบแผนการตั้งถิ่นฐานของบ้านท่าลาดและในจารีต ประเพณีของชุมชนอีสานทั่วไป จะต้อง มีพื้นที่หรือทรัพย์สินส่วนรวมเพื่อการใช้ประโยชน์ร่วมกัน เป็น “สิทธิร่วม” หรือ “สิทธิชุมชน” เช่น พื้นที่ป่าปู้ตา ป่าช้า แหล่งน้ำชุมชน ทำเลเลี้ยงสัตว์ ที่พักสัตว์ในฤดูน้ำท่วม วัด ศาลา กลางบ้าน โรงเรียน หรือต่อมามีถนน บ่อน้ำ ฉางข้าว เต้นท์ โต๊ะ ฯลฯ ซึ่งเป็นของส่วนร่วม

เหล่านี้สะท้อนให้เห็นการยึดถือร่วมในคุณค่าของการอยู่รอดความมั่นคงร่วมกัน การแบ่งปัน คุณธรรมทางศาสนาและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์

จากการศึกษาพบว่าชุมชนท่าลาดร่วมกับชุมชนใกล้เคียงประมาณ ๙ ชุมชน ต่างเข้าไปใช้พื้นที่ป่าดงเค็งและร่วมกันดูแลรักษา เมื่อได้รับผลกระทบจากนโยบายป่าไม้ทำให้ ชาวบ้านตระหนักในปัญหาร่วมกัน และ ลูกขึ้นมาเรียกร้องสิทธิชุมชนในการจัดการพื้นที่ป่า พร้อมทั้งร่วมกันติดตามสถานการณ์การรุกรานของบริษัทเอกชนในการเข้ามายึดครองพื้นที่ สาธารณะของชุมชน

(๔) การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุข ของชุมชน การสร้างเขื่อนยโสธร-พนมไพร การปลูกยูคาลิปตัส การดูดทรายในแม่น้ำชี นอกจากจะเกิดผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมและคุณภาพชีวิตแล้ว

ยังส่งผลการทำลายความสงบสุขในชุมชนอีกด้วย เช่นกรณีการปลูกยูคาลิปตัสได้มีการการล้อมรั้วและจัดจ้างลูกจ้างประจำในการเฝ้าระวัง เหตุการณ์ที่ส่งผลให้เกิดความ ขัดแย้งชัดเจนคือกรณีที่วัวของชาวบ้านพนัสนิคมหลุดเข้าไปในแปลงปลูก จึงถูกลูกจ้างใช้หนังสติ๊กไล่ ยิงวัวจนถูกตาบอด ซึ่งทำให้ชาวบ้านรับรู้ว่าเป็นสัญญาณอันตรายที่ชุมชนรู้สึกสูญเสียพื้นที่ พึ่งพาทางด้านอาหารของชุมชน นับเป็นจุดเริ่มต้นให้ชาวบ้านลุกขึ้นมาเรียกร้องสิทธิและความ ธรรมจนส่งผลให้ชาวบ้านถูกหมายจับจำนวน ๗ คน ข้อหาบุกรุกที่สาธารณประโยชน์และทำให้ เสียทรัพย์สินของทางราชการ ชาวบ้านต้องขึ้นโรงขึ้นศาลเสียค่าใช้จ่ายเสียขวัญกำลังใจใน ครอบครัวและชุมชน จนถึงทุกวันนี้

หรือการเคลื่อนไหวก่อให้มีการยุติการสัมปทานการดูดทรายก็มีการข่มขู่ ฆ่าแกงและนักพัฒนาเอกชนในพื้นที่ ทำให้ชาวบ้านเกิดความหวาดกลัว หวาดระแวงภัย อันตรายที่จะเกิดขึ้นต่อชีวิตและครอบครัว

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ถือเป็นการละเมิดสิทธิในความสงบสุขของ ชุมชนอย่างแท้จริง ขณะที่ผลประโยชน์ที่จะได้รับตามวัตถุประสงค์ของการสร้างเขื่อนยังไม่ เกิดขึ้นจริง หรือผลประโยชน์จากการดูดทรายก็ตกอยู่ที่นักธุรกิจเท่านั้น

(๕) การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมและสิทธิการ ชุมชนอย่างสงบ หลักในการพิจารณาประเด็นนี้ใช้หลักการตามข้อบัญญัติรัฐธรรมนูญ (๒๕๔๐) มาตรา ๔๖, ๕๖, ๕๘, ๕๙ และมาตรา ๗๖ ซึ่งมีสาระเกี่ยวแก่สิทธิการมีส่วนร่วมของ ประชาชนในการตัดสินใจกำหนดนโยบาย โครงการพัฒนา และการทราบข้อมูลข่าวสารจากทาง ราชการ

การดำเนินการของโครงการโขง ชี มูล ในการสร้างเขื่อนยโสธร-พนมไพร เป็นไปท่ามกลางการไม่เปิดเผยข้อมูลต่อสาธารณะและชุมชนในพื้นที่ เหตุผลด้านหนึ่ง คือ เพื่อ

หลีกเลี่ยงปัญหาการเคลื่อนไหวของชาวบ้านซึ่งขณะนั้นมีปัญหาที่เชื่อมปากมูล ทั้งโครงการโขง ชี มูล ต้องระงับการเกิดข้อพิพาทในการใช้น้ำจากแม่น้ำโขงตามข้อตกลงกับประเทศเพื่อนบ้าน

แต่เหตุผลด้านหนึ่งก็คือ เชื้อนทั้งหลายของโครงการโขง ชี มูล สร้างไปโดยยังไม่มีข้อมูลที่แน่ชัด เพียงแต่มีการศึกษาความเป็นไปได้ทางด้านเทคนิค (Desktop Study) เท่านั้น และมีการตัดสินใจอนุมัติโดยคณะรัฐมนตรีคราวประชุม ครม.สัญจรที่ จ.ขอนแก่น เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ แล้วเริ่มก่อสร้างเลยด้วยยอดงบประมาณอนุมัติวงเงิน ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท ระหว่างปี ๒๕๓๕ – ๒๕๓๗ จึงมีการว่าจ้างบริษัท เนชั่นแนล เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ จำกัดและคณะ จัดทำรายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการโขง ชี มูล ซึ่งขณะนั้นเชื่อกันต่าง ๆ ในโครงการหลายเขื่อนสร้างเสร็จไปแล้ว เฉพาะที่เขื่อนราษีไศลมีการก่อสร้างเสร็จแล้ว เก็บกักน้ำในเดือนตุลาคม ๒๕๓๖ แล้ว จึงมีการจัดจ้าง บริษัท รีซอสส์ เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ จำกัด เพื่อศึกษา “ความเหมาะสมเพื่อนำเสนอแผนเพื่อเลือกของระบบชลประทานของโครงการและการวางระบบคลองส่งน้ำ” ศึกษาเสร็จเมื่อเดือนกรกฎาคม ๒๕๓๗ (บริษัท รีซอสส์ เอ็นจิเนียริง คอนซัลแตนท์ , ๒๕๓๗)

ดังนั้นข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับพื้นที่อ่างเก็บน้ำ พื้นที่ชลประทาน แผนงานงบประมาณของโครงการล้วนไม่ชัดเจนทั้งสิ้น

ในที่นี้อาจสรุปได้ว่าการปกปิดข่าวสารข้อมูลของโครงการโขง ชี มูล นั้น เกิดแต่ความไร้ธรรมาภิบาลในหน่วยงานเองเป็นสำคัญ และการดำเนินการในลักษณะเช่นนี้ จึงเป็นการละเมิดสิทธิการรับรู้ข้อมูลข่าวสารของชุมชนโดยตรง

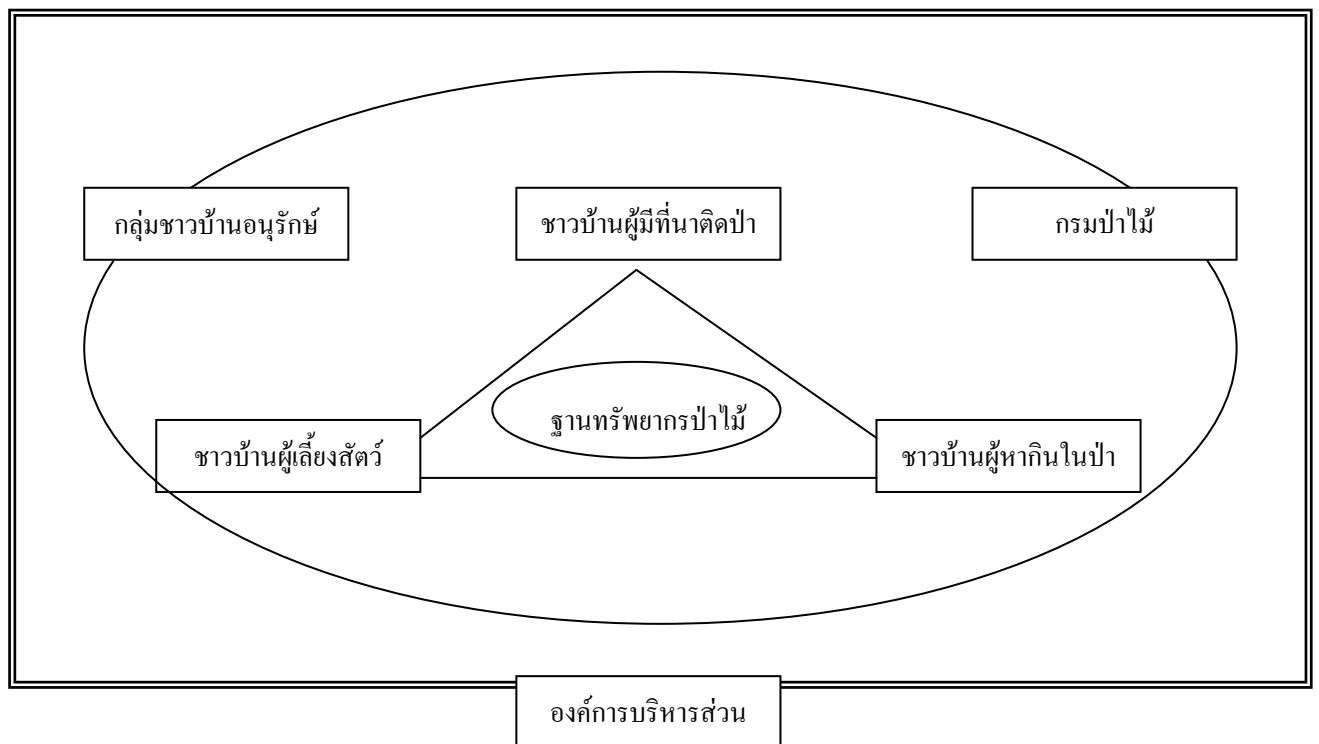
ส่วนด้านการมีส่วนร่วมนั้นสิ่งที่โครงการทำก็คือ การปรึกษาหารือกับสภาตำบลก่อนสร้างดังได้กล่าวไปแล้ว นอกจากนั้นมิได้มีกระบวนการใดๆ ที่จะเปิดรับฟังความคิดเห็นหรือการสอบถามข้อมูล ข้อเสนอจากชุมชน

นอกจากนี้แล้ว สิทธิในการรวมกลุ่มและสิทธิในการชุมนุมอย่างสงบของชาวบ้านก็ถูกละเมิดเสมอในลักษณะที่มีการกีดกัน ชูปราม การฟ้องร้องแกนนำให้มติดิติตตัว

๖.๒.๓. ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในพื้นที่บ้านท่าลาด

ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้นเกิดขึ้นเมื่อการจัดสรรทรัพยากรไม่ลงตัว ระหว่างผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) ต่อฐานทรัพยากรนั้นๆ ซึ่งในพื้นที่บ้านท่าลาดนั้นมีฐานทรัพยากรที่สำคัญ คือ ป่าไม้ และ ลำน้ำชี เพื่อให้เกิดความเข้าใจต่อการจัดการทรัพยากรระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในฐานทรัพยากรแต่ละตัว จะอธิบายโดยแผนภาพดังนี้

๖.๒.๓.๑. ผู้มีส่วนได้เสียในการจัดการฐานทรัพยากรป่าไม้ (คงเค็ง)

แผนภาพที่ ๑๘ แสดงผู้มีส่วนได้เสียในการจัดการทรัพยากรป่าไม้

จากแผนภาพจะเห็นว่าผู้มีส่วนได้เสียจากทรัพยากรป่าไม้มີตั้งแต่ระดับปัจเจก กลุ่ม จนถึง สถาบันที่เป็นทางการ ซึ่งการเสียและได้ผลประโยชน์ของแต่ละกลุ่มนั้นมีแตกต่างกัน คือ

- ๑) เกี่ยวพันกับฐานทรัพยากรเพื่อการทำมาหากิน ในลักษณะการ สัมพันธ์แบบนี้ส่วนใหญ่จะเป็นชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับป่าไม้มานาน ซึ่งจะมีความเกี่ยวพัน

เนื่องจากมีที่ดินติดกับเขตป่า หรือ มีการพึ่งพาป่าไม้เพื่อการเลี้ยงสัตว์ หรือ ชาวบ้านบางกลุ่มหาอาหารจากป่าเป็นประจำ ซึ่งความเกี่ยวข้องกับป่าในลักษณะนี้ จะเห็นคุณค่าของป่าในลักษณะพึ่งพาอาศัย และเอื้อประโยชน์ต่อการรักษาป่าไม้ด้วย

๒) เกี่ยวพันกับฐานทรัพยากรเพื่อส่วนรวม ความสัมพันธ์เช่นนี้จะเป็นลักษณะกลุ่ม หรือ สถาบันที่มีความเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรโดยตรง และ โดยอ้อม เช่น กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนคงเถิดถือว่าเป็นกลุ่มชาวบ้านผู้ที่ทำอยู่หากินในป่าเพื่อการยังชีพมารวมกลุ่มกัน ในการดูแลรักษาป่า ส่วนองค์การบริหารส่วนตำบล และ หน่วยราชการ เช่น กรมป่าไม้นั้น ถือว่าเป็นหน่วยงานที่ต้องปฏิบัติตามหน้าที่ที่ถูกกำหนดมาเท่านั้น อาจจะไม่มีความเข้าใจ หรือ ผูกพันกับการรักษาป่าไม้อย่างใด เมื่อเปรียบเทียบกับชาวบ้านที่อยู่กับป่า ซึ่งอาจจะแยกให้เห็นความสัมพันธ์ของคน ๒ กลุ่มได้ดังนี้

๒.๑) การจัดการผลประโยชน์เพื่อการจัดการของชุมชน การจัดการผลประโยชน์ในกลุ่มนี้จะประกอบด้วยกลุ่มคน สถาบันที่มีความสัมพันธ์ด้วยอำนาจหน้าที่ เช่น กรมป่าไม้ และ องค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งมีการดำเนินงานเพื่อการปกป้องผลประโยชน์ของหน่วยงาน ซึ่งอาจจะเอื้อ และ ไม่เอื้อต่อการจัดการของชุมชนก็เป็นได้ ซึ่งขึ้นกับความเข้าใจ ความสัมพันธ์ของคนในกลุ่มและ สถาบันที่เข้าใจวิถีชุมชน และ ป่าไม้น้อยเพียงใด การจัดการผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อการอนุรักษ์ ป่าไม้ แต่มีความแตกต่างทางด้านแนวคิด และ การปฏิบัติ เช่น กลุ่มชาวบ้านเพื่อการอนุรักษ์ป่าจะเป็นกลุ่มที่เป็นตัวแทนชุมชน และ มีความเข้าใจวิถีชีวิตชุมชนกับการใช้ประโยชน์จากป่าเป็นอย่างดี และ เป็นกลุ่มที่รักษาผลประโยชน์เพื่อส่วนรวมเป็นหลัก

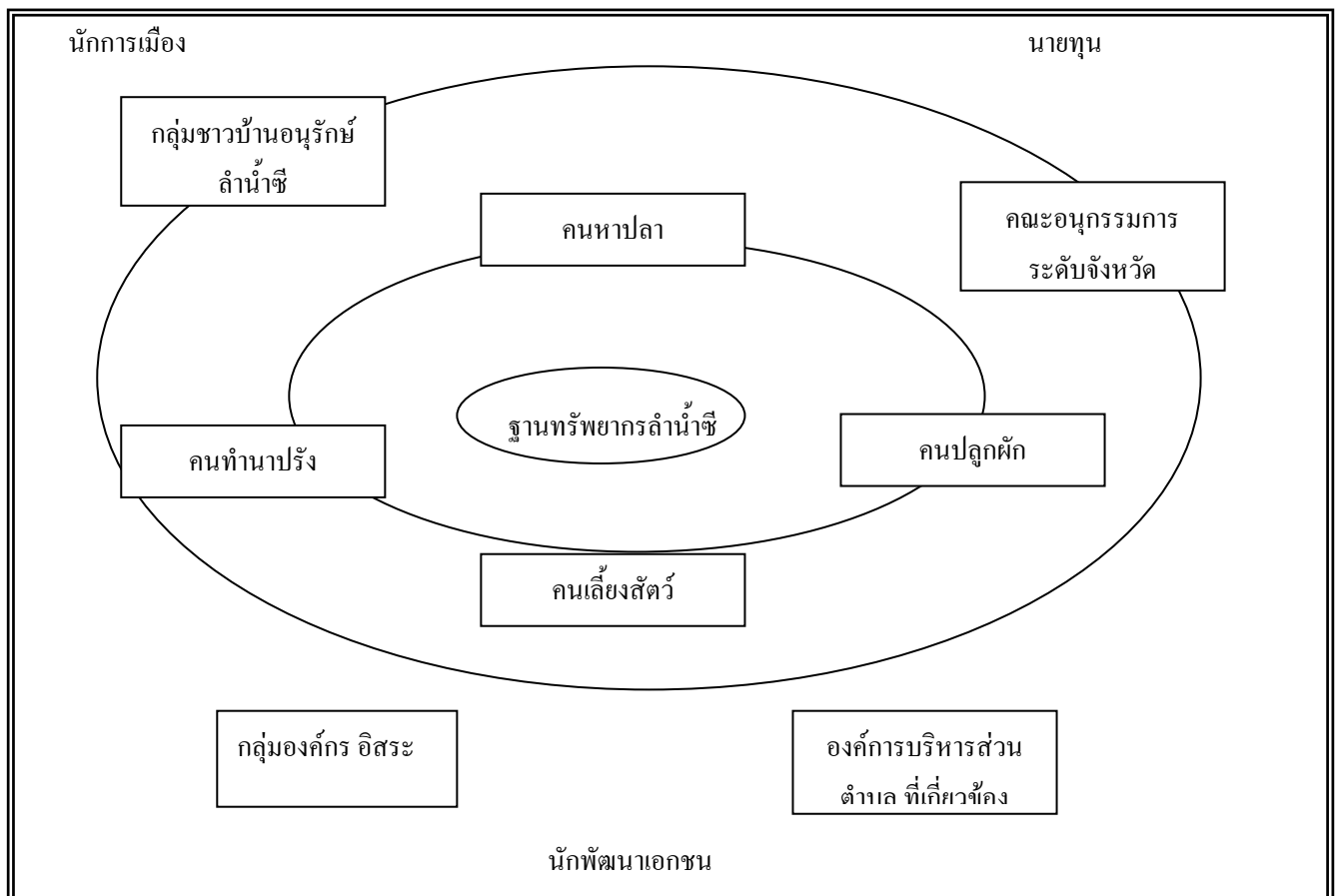
ส่วนองค์การบริหารส่วนตำบลถือว่าเป็นสถาบันที่มีความใกล้ชิดกับชุมชนมากที่สุด แต่ด้วยโครงสร้าง การบริหาร และ ผลประโยชน์ที่อาจจะเกิดขึ้นนั้นทำให้ การตัดสินใจ หรือ การจัดสรรทรัพยากรที่เอื้อประโยชน์บางอย่าง ซึ่งก็ต้องขึ้นกับลักษณะของผู้นำ และ แนวนโยบายการดำเนินงานด้วย

๒.๒) การจัดการผลประโยชน์เพื่อการจัดการของคนภายนอก การจัดการผลประโยชน์เพื่อส่วนรวมนี้ไม่ได้มีวัตถุประสงค์ที่แตกต่างจากกลุ่มแรกที่กำลังกล่าวไปแล้ว เพียงแต่กระบวนการ วิธีการ และ วิธีคิดในการจัดการนั้นมีความแตกต่าง และ สามารถนำไปสู่ปัญหาในการจัดการทรัพยากรในที่สุด

กรมป่าไม้ถือว่าเป็นสถาบันที่มีหน้าที่ในการดูแลรักษาป่าที่ระบุไว้ตามกฎหมาย แต่สภาพปัญหาที่ผ่านมา คือ การปฏิบัติการเพื่อการรักษาป่าไม้นั้นได้ทำให้เกิดความขัดแย้งกับชุมชนที่อยู่กับป่า เพราะกระบวนการจัดการไม่ได้ให้คุณค่า หรือ เข้าใจการอยู่

ร่วมกันระหว่างคนและป่า ฉะนั้นการจัดการป่าไม้เพื่อประโยชน์ส่วนรวมนั้นจึงมีความขัดแย้งกับชุมชน

๖.๒.๓.๒. ผู้มีส่วนได้เสียในการจัดการฐานทรัพยากรน้ำชี

แผนภาพที่ ๑๕ แสดงผู้มีส่วนได้เสียในการจัดการทรัพยากรน้ำชี

แผนภาพข้างบนแสดงผู้มีส่วนได้เสียต่อการจัดการฐานทรัพยากรลำน้ำชี ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ระดับด้วยกัน คือ

๑) เกี่ยวพันกับฐานทรัพยากรเพื่อการทำมาหากิน กลุ่มคนส่วนใหญ่ก็จะเป็นผู้ที่มีความสัมพันธ์กับลำน้ำโดยตรง เช่น คนหาปลาที่หากิน มีรายได้จากการหาปลาขาย คนปลูกผักริมชีกินอาศัยทั้งพื้นที่ดินริมชี่ และ น้ำจากลำน้ำในการปลูกผัก เพื่อกินและขายเป็นรายได้ของครอบครัว คนทำนาปรังก็เช่นกัน จะได้รับประโยชน์จากการใช้น้ำเพื่อการทำนาในฤดูแล้ง นอกจากนี้คนเลี้ยงสัตว์ที่ได้อาศัยพื้นที่ริมชี่ หรือ พื้นที่ป่าตามริมน้ำที่มีความอุดมสมบูรณ์ตลอดปี ทำให้ลำน้ำ หรือ พื้นที่ใกล้เคียงมีความสำคัญ และ จำเป็นต่อคนกลุ่มนี้เพื่อการยังชีพ และ พึ่งพาในชีวิตประจำวัน

๒) เกี่ยวพันกับฐานทรัพยากรเพื่อส่วนร่วม กลุ่มองค์กรที่สัมพันธ์กับลำน้ำชี และ มีการจัดการ มีหน้าที่ในการจัดการลำน้ำเพื่อส่วนร่วม แต่แนวคิดในการดำเนินการ หรือ วิธีการอาจจะมีความแตกต่างกันไป เช่น กลุ่มชาวบ้านอนุรักษ์ลำน้ำนั้น จะมีแนวทางการทำงานเพื่อการรักษาลำน้ำเพื่อการหาอยู่หากิน และ รักษาผลประโยชน์เพื่อส่วนรวมเป็นสำคัญ

ส่วนองค์การบริหารส่วนตำบล ถือว่าเป็นองค์กรที่มีความสำคัญต่อการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น หากผู้นำที่มีความสามารถบริหารงานที่เอื้อประโยชน์ต่อส่วนรวมและมองผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นกับผู้ด้อยโอกาสในสังคม การรักษาผลประโยชน์ก็จะเกิดผลดีต่อคนหาอยู่หากิน แต่หากการบริหารงานมุ่งเน้นการพัฒนาที่คำนึงถึงผลประโยชน์เฉพาะกลุ่ม หรือ ขาดการพิจารณา ขาดความเข้าใจในบริบทการใช้ประโยชน์ของชุมชนริมน้ำ การจัดที่ดิน หรือ การบริหารงานอาจจะทำให้เกิดประโยชน์แก่คนกลุ่มน้อยก็ไม่ได้ เช่น กรณีองค์การบริหารส่วนตำบลเขื่องคำ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร ที่มีการอนุญาตให้นายทุนได้รับสัมปทานคูทราย โดยมองผลประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากการได้รับค่าธรรมเนียมจากนายทุนมาเอื้อประโยชน์ต่อกลุ่มตน และเป็นเอื้อประโยชน์ต่อคนเฉพาะกลุ่มเท่านั้น แต่องค์การบริหารส่วนตำบลคือเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธรเช่นเดียวกัน ไม่มีการอนุญาตนายทุนให้สัมปทานโดยเด็ดขาด เพราะมีการพิจารณาแล้วว่า ผลกระทบที่อาจจะเกิดขึ้นกับชุมชนนั้นมีมากกว่าผลประโยชน์ที่จะได้รับเฉพาะหน้า

คณะอนุกรรมการในการพิจารณาการอนุญาตคูทราย หรือ หน่วยงานราชการระดับจังหวัดยโสธร กลุ่มคน องค์กร สถาบันเหล่านี้ มีการบทบาทหน้าที่เพื่อการดูแลรักษาทรัพยากรแบบแยกส่วนกับวิถีชีวิตของชุมชน ฉะนั้นแนวคิด วิธีการจัดการส่วนใหญ่จะมีความขัดแย้งกับชุมชนท้องถิ่นมาตลอด โดยเฉพาะในพื้นที่บ้านท่าลาด และ ในการตัดสินใจดำเนินการใดๆ จะมีการยึดกฎหมาย หรือ ผลประโยชน์ที่อาจจะเกิดขึ้นต่อกลุ่มคนส่วนใหญ่ นี่ก็คือ หลักการ แต่กรณีการแก้ไขปัญหาเรื่องทรายนั้น จะเห็นว่ามีความโน้มเอียงต่อกลุ่มนายทุน เพราะการพิจารณา

การอนุญาตนั้นได้ยัคกฎ ระเบียบที่มี และ บางครั้งกฎ ระเบียบก็มีช่องโหว่ที่สามารถทำให้เกิดความเสียหายต่อสภาพพื้นที่เป็นอย่างมาก แต่เนื่องจากแนวคิด กระบวนการทำงานไม่ได้อยู่บนพื้นฐานที่เข้าใจบริบทของคนจน หรือ ชุมชนท้องถิ่น จึงทำให้การจัดสรรทรัพยากรแก่กลุ่มคนได้ไม่เท่าเทียม ซึ่งอาจจะมีปัจจัยอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น อำนาจทางการเมือง อำนาจทางการเงิน หรือ อำนาจที่เกิดขึ้นจากการเอื้อประโยชน์ต่อกันและกันมาเป็นเวลานาน เกินกว่ากฎหมาย หรือ กฎ ระเบียบของรัฐบาลจะนำมาดำเนินการได้ กรณีที่เห็นเด่นชัดคือ ความสัมพันธ์ระหว่างนายทุนท้องถิ่น และ ข้าราชการในเมืองโยธธา

กลุ่ม สถาบัน องค์กรอิสระ ที่รัฐได้แต่งตั้งขึ้น ถือว่าเป็นทางเลือกในการแก้ไขปัญหาของภาคประชาชน แต่จากสภาพปัญหาที่ผ่านมา เนื่องด้วยองค์กรอิสระที่อำนาจตามกฎหมายนั้นเกิดขึ้นจากรัฐธรรมนูญที่มีความกำกวม และ พยายามสร้างทางเลือกในการแก้ไขปัญหาแก้สังคม แต่โครงสร้างการปกครองท้องถิ่น อีกทั้งกฎ ระเบียบ หรือ กฎหมายอื่นๆ ไม่ได้มีการพัฒนา หรือ เอื้อต่อการใช้อำนาจขององค์กรอิสระในการทำงานเพื่อการแก้ปัญหาได้ ฉะนั้น องค์กรอิสระก็ไม่สามารถทำงานได้อย่างอิสระ เพราะอำนาจ หน้าที่ และ โครงสร้างสังคมท้องถิ่น เฉพาะที่นั่นมีความแตกต่าง และ อำนาจที่มากกว่าระบุในกฎหมาย จึงเป็นสาเหตุของการแก้ไขปัญหาที่การล่าช้า และ ไม่สามารถจัดการปัญหาได้ถึงที่สุด

๓) เกี่ยวพันกับฐานทรัพยากรเพื่อประโยชน์ส่วนตน บุคคลในกลุ่มนี้จะมิวัตถุประสงค์เฉพาะในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากร ซึ่งบางครั้งก็จะทำให้เกิดผลกระทบ ต่อทรัพยากร และ ชุมชน และ บางครั้งก็ส่งเสริมชุมชนให้เกิดการรักษาทรัพยากร เช่น กลุ่ม นักพัฒนาเอกชน คนกลุ่มนี้เข้าไปเกี่ยวข้องพันกับชุมชน และ ทรัพยากรเพื่อการส่งเสริมและสนับสนุน ชุมชนให้มีความสามารถในการจัดการทรัพยากรเพื่อชุมชนเอง ซึ่งบางครั้งกระบวนการส่งเสริมก็สามารถทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ในพื้นที่ได้

นักการเมืองท้องถิ่นเข้าไปเกี่ยวข้องพันกับฐานทรัพยากรและชุมชน ส่วนใหญ่แล้วจะเอื้อต่อผลประโยชน์ต่อชุมชนเป็นหลัก เพราะวัตถุประสงค์แอบแฝงที่ต้องการ คือ การหาเสียง หรือ รักษาฐานเสียงในการเลือกตั้ง ฉะนั้นความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจะส่งผลดีต่อชุมชนเป็นส่วนใหญ่

นายทุนท้องถิ่น เป็นกลุ่มคนที่คิดถึงผลประโยชน์ส่วนตนเป็นที่ตั้ง เพราะมีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรเพื่อผลประโยชน์ ฉะนั้นจึงมีกระบวนการมากมายเพื่อบรรลुวัตถุประสงค์ กรณีที่เกิดขึ้นต่อการดูทรายที่มีนายทุนดำเนินการเพื่อธุรกิจ ที่เป็นสาเหตุหนึ่งของความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร และ วิธีการเพื่อไกล่เกลี่ยปัญหานั้นส่วนใหญ่อีกเป็นการ

ดำเนินการเฉพาะหน้าเท่านั้น นายทุนมองทรัพยากรเป็นผลประโยชน์ และ เป็นผลประโยชน์ที่สามารถซื้อขายได้ นี่เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้การแก้ไขปัญหาต่างๆ ไม่สามารถดำเนินการได้ เพราะทรัพยากรมีจำกัด แต่กลุ่มคนที่เกี่ยวข้อง หรือ มีส่วนได้เสียกับทรัพยากรนั้นมีความต้องการจากทรัพยากรนั้นๆ ที่แตกต่างกัน

๖.๒.๓.๓. สาเหตุของความขัดแย้ง

สาเหตุของความขัดแย้งมีหลายประการด้วยกัน คือ

๑) การจัดสรรผลประโยชน์ไม่ลงตัว สาเหตุความขัดแย้งที่สำคัญ คือ การจัดการผลประโยชน์ที่ไม่ลงตัวต่อฐานทรัพยากรนั้นๆ ซึ่งสภาพปัญหาที่เห็นเด่นชัด คือ กรณีลำนํ้าชี ถือว่าเป็นกรณีตัวอย่างความขัดแย้งที่เห็นเด่นชัด ไม่ว่าจะเป็นกรณีแก่นราษฎร หรือ การสัมปทานคูศทราย หรือแม้แต่โครงการโขงชีมูล ล้วนแล้วแต่มีเป้าหมายเพื่อพัฒนาพื้นที่การเกษตร แต่เกษตรกรรายย่อยบางกลุ่มกลับต้องเสียผลประโยชน์ เกษตรกรบางคนต้องสูญเสียที่ดินเพื่อการก่อสร้างโครงการเขื่อนกักน้ำในโครงการโขงชีมูล หรือ เกษตรกรบางคนต้องสูญเสียรายได้จากการปลูกผักกิมชี อันเนื่องมาจากพื้นที่ริมชีหายไปจากการคูศทราย เป็นต้น การจัดสรรผลประโยชน์ที่ไม่เท่าเทียมที่เห็นชัดเจนเกิดขึ้นกรณีที่รัฐมีการอนุญาตให้นายทุนท้องถิ่นมีการสัมปทานคูศทรายริมชีแถบจังหวัดร้อยเอ็ด-ยโสธร โดยไม่ได้คำนึงถึงผู้ใช้ประโยชน์อื่นๆ ในลำนํ้า ซึ่งนำผลมาสู่ความขัดแย้งเพราะผู้ได้รับประโยชน์ก็ไม่ได้เอื้ออาทรต่อผู้อื่นที่ใช้ประโยชน์ และถึงที่สุดต้องสูญเสียผลประโยชน์ของตนเองไป

๒) ผู้จัดการผลประโยชน์ไม่มีความยุติธรรม ในกรณีที่ผู้ได้รับประโยชน์ และ ผู้สูญเสียประโยชน์มาเจรจากันเพื่อหาข้อยุติ หรือ การจัดการทรัพยากรที่เท่าเทียม แต่สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ คือ ส่วนใหญ่แล้วเจ้าหน้าที่รัฐจะเอื้อประโยชน์กับกลุ่มทุนที่สามารถเข้าถึงทรัพยากรได้มากกว่า เช่น กรณีเกษตรกรผู้สูญเสียที่ดินริมชีอันเนื่องมาจากการคูศทราย และ ชาวประมงผู้หากินในลำนํ้าต้องสูญเสียแหล่งทำมาหากิน การสูญเสียเหล่านี้ไม่ถือว่าเป็นเหตุเป็นผลในการนำมาเป็นเงื่อนไขต่อการจัดการทรัพยากร เพราะไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าผลเสียหายที่เกิดขึ้นนั้นมาจากการคูศทรายของนายทุน ฉะนั้นกระบวนการแก้ไขปัญหาที่ยุติธรรมจึงไม่เกิดขึ้น เพราะสาเหตุอีกอย่างหนึ่งคือ ผู้ใกล้ชิดขาดการเอาใจใส่ต่อปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างจริงจัง บางครั้งการยืดถ่วง ระเบียบโดยที่ไม่ได้มองเห็นสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ ก็เป็นสาเหตุของการจัดการถูกต้องแต่ไม่ถูกใจ หรือ ไม่สามารถแก้ไขปัญหาที่เป็นอยู่ในปัจจุบันได้

๓) กฎ กติกา ไม่รัดกุมและ ไม่สามารถลงโทษเอาผิดได้ กรณีที่เกิดขึ้นชัดเจน คือ กฎ ระเบียบการรักษาป่าชุมชนดงเค็ง ที่สร้างขึ้นจากสมาชิกชุมชนรอบป่าร่วมกันจัดตั้งขึ้น เช่น ห้ามตัดไม้เพื่อประโยชน์ส่วนตน ห้ามบุกรุกพื้นที่ป่า เป็นต้น เช่น เมื่อเกิดกรณีชาวบ้านบุกรุกพื้นที่หัวไร่ปลายนา ซึ่งเป็นพื้นที่ป่า คณะกรรมการมีการแจ้งความกับตำรวจ แทนที่จะมีการดำเนินการตาม กฎ และ กติกาที่ชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างขึ้น และเป็นการทำให้กฎ กติกาชุมชนไม่ศักดิ์สิทธิ์ต่อการนำไปใช้ด้วย ฉะนั้นการสร้างบรรทัดฐาน และ ความน่าเชื่อถือมีความจำเป็นที่ต้องสร้างขึ้นร่วมกัน เพื่อนำไปสู่การจัดการทรัพยากรที่ลงตัวในระยะยาวด้วย

๔) ขาดความเข้าใจร่วมกันของชุมชน จากสภาพปัญหาในข้อที่กล่าวมานั้น อีกสาเหตุหนึ่งที่สำคัญ คือ การทำความเข้าใจกับสมาชิกเครือข่าย หรือ ชุมชนผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่อฐานทรัพยากรนั้นๆ ความขัดแย้งอาจเกิดขึ้นได้เมื่อสมาชิกบางคนบอกว่าไม่ได้รับทราบ กฎ กติกาตามที่คณะกรรมการรักษาป่ากล่าวอ้างแต่อย่างใด ซึ่งกรณีความขัดแย้งเหล่านี้ก็จะทำให้เกิดการชะงักในการพัฒนากลุ่มเช่นกัน และ อีกสภาพปัญหาหนึ่งคือ การไม่เคารพกฎ กติกาที่สร้างขึ้นร่วมกันถึงแม้ว่าจะรับทราบ เข้าใจ แต่ก็อยากได้ผลประโยชน์จากทรัพยากรนั้นๆ ซึ่งแนวทางการแก้ไขต้องอาศัยกระบวนการกลุ่มเพื่อสร้างการเรียนรู้ พุดคุย แลกเปลี่ยนปัญหา และ แนวคิดอุดมการณ์ในการจัดการทรัพยากรร่วมกันของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่อทรัพยากรนั้นๆ

๕) การแทรกแซงของคนภายนอก ความขัดแย้งอาจเกิดขึ้นได้หากคนภายนอกที่ไม่ได้เข้าใจวัฒนธรรมชุมชน และ นำแนวคิดการจัดการทรัพยากรของตนไปใช้จัดการทรัพยากรนั้น ที่เห็นเด่นชัด คือ การทำงานของหน่วยงานพัฒนาเอกชน ซึ่งแนวคิดการจัดการทรัพยากรเพื่อความยั่งยืนของการใช้ประโยชน์แบบมีส่วนร่วม และ ยั่งยืนในอนาคตนั้น ได้ก่อให้เกิดกลุ่ม หรือ ข้างที่ชัดเจน เช่น กลุ่มที่อนุรักษ์ และ กลุ่มที่ไม่เห็นด้วยกับการอนุรักษ์ หรือ เกิดกลุ่มที่เห็นด้วยการดูทรายน เพราะทรายไม่มีประโยชน์ต่อตน หรือ กลุ่มที่ต่อต้านการดูทรายของนายทุน นอกจากการแทรกแซงเหล่านี้จะสร้างความขัดแย้งที่รุนแรง แต่อีกด้านหนึ่ง คือ การทำการศึกษา หรือ สร้างกระบวนการเรียนรู้แก่ชุมชนในการรักษาสิทธิที่เขาพึงมีพึงได้ แต่ที่ผ่านมาโอกาส และ การเรียนรู้อาจจะยังไม่สามารถทำให้ชาวบ้านลุกขึ้นมาปกป้องทรัพยากรของเขาเอง ฉะนั้นการแทรกแซงในลักษณะนี้เกิดผลดี และ ผลเสียต่อพื้นที่เช่นกัน

๖) วัฒนธรรมการจัดการปัญหาที่แตกต่างกัน ความขัดแย้งอาจเกิดขึ้นเมื่อผู้ใกล้ชิด และ ผู้ถูกใกล้ชิดมีวัฒนธรรมในการแก้ไขปัญหาที่มีความแตกต่างกัน เช่น เมื่อเกิด

ปัญหาขึ้นในชุมชนท้องถิ่น การแก้ไขปัญหาก็ใช้ผู้เฒ่าผู้แก่มาจัดการกับปัญหา หรือ มีการปรึกษาหารือกับผู้เฒ่าผู้แก่ก่อน ซึ่งมีความแตกต่างกับการจัดการปัญหาของภาครัฐ ที่ใช้กฎ ระเบียบ ในการจัดการความขัดแย้ง ซึ่งบางครั้งก็ไม่ได้นำไปสู่การแก้ไขปัญหาที่ถูกต้องนัก กรณีที่เห็นเด่นชัด คือ การใช้กฎ ระเบียบในการแก้ไขข้อเรียกร้องการแก้ไขปัญหานั้นเนื่องมาจากการดูถูกเหยียดหยาม เป็นต้น

๖.๒.๓.๔. ประเภทของความขัดแย้ง

๑) ความขัดแย้งระหว่างปัจเจก เกิดขึ้นเมื่อมีการขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรเดียวกัน และ แต่มีการเอารัดเอาเปรียบอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นกับการแบ่งเขตพื้นที่นา เช่น นายก. และ นาย ข. มีพื้นที่นาติดกัน ทุกปีนายก.จะมีการไถนาไล่เขตแดนนายข. ซึ่งในปีแรกๆ นายข.ก็ไม่ว่าอะไรพอเหตุการณ์เกิดขึ้นเกือบทุกปีจากการสังเวย และ เมื่อนายข.เริ่มต้นว่ากล่าวตักเตือนนายก. แต่เหตุการณ์กลับเป็นว่านายข.ใส่ร้ายนายก. และ เกิดการโต้เถียงกันอย่างรุนแรง ซึ่งบางกรณีจนได้นำโฉนดที่ดินมาเป็นหลักฐานในการอ้างอิง เพื่อยุติปัญหาเหล่านั้น ซึ่งจากเหตุการณ์ในลักษณะนี้อาจจะทำให้คนที่คุ้นเคยเกิดความบาดหมางกันได้

๒) ความขัดแย้งระหว่างปัจเจก และ กลุ่ม ได้มีการยกตัวอย่างไปข้างแล้วกรณีผู้รื้อกำแพงที่ป่าดงเค็งเพื่อการใช้ประโยชน์ส่วนตน ซึ่งบางครั้งคณะกรรมการกลุ่มอนุรักษ์ป่าดงเค็งต้องเข้ามาพูดคุย แต่หากบุคคลนั้นยังมีความดื้อดึง ก็จะทำให้ปัญหามีความยุ่งยาก และ ไม่สามารถไกล่เกลี่ยในระดับพื้นที่ได้ จำเป็นต้องหาตัวกลางเข้ามาจัดการ ซึ่งบางครั้งตัวกลางก็ไม่สามารถไกล่เกลี่ยได้สำเร็จ ยิ่งพื้นที่ป่าดงเค็งเป็นพื้นที่ป่าสาธารณะตามกฎหมายยิ่งทำให้การจัดการแบ่งเขตมีความไม่ชัดเจน ซึ่งชาวบ้านผู้บุกรุกก็จะบอกว่าเนื่องจากเป็นพื้นที่ป่าสาธารณะเขาสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ไม่ได้ผิดกฎหมาย ซึ่งหากเกิดกรณีปัญหาเหล่านี้ก็ต้องอาศัยระยะเวลาในการทำความเข้าใจ และ อาศัยผู้ไกล่เกลี่ยที่มีอิทธิพลต่อกลุ่มคนนั้นๆ

๓) ความขัดแย้งระหว่างกลุ่ม และ กลุ่ม และ หรือ สถาบัน เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นกับฐานทรัพยากรทั้งป่าไม้ และ ลำน้ำชี เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการจัดสรรทรัพยากรที่ไม่ลงตัวอย่างชัดเจน เช่น คนที่มีอำนาจเงินก็สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มที่ ส่วนกลุ่มคนที่พยายามปกป้องทรัพยากรเพื่อส่วนรวมกับได้รับความสนใจต่อประเด็นความเรียกร้องที่น้อยกว่ากลุ่มแรก นอกจากนี้ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มนี้ต้องแก้ไขโดยกฎหมาย หรือ กฎ ระเบียบ และ ที่ผ่านมามีการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งนั้นไม่สามารถดำเนินการได้อย่างราบรื่นเพราะ ผู้มีส่วน

ได้เสียนั้นมีมากกว่า ๒ กลุ่มขึ้นไป ฉะนั้นการคลี่คลายความขัดแย้งจึงต้องอาศัยระยะเวลา และความสามารถของผู้ไกล่เกลี่ยเป็นสำคัญ ความขัดแย้งอาจจะขยายไปสู่สาธารณะที่กว้างขึ้น ซึ่งก็เป็นผลดีต่อการติดตามและตรวจสอบกระบวนการแก้ไขปัญหาคาด้านหนึ่งด้วย

๖.๒.๓.๕. บทเรียนการจัดการความขัดแย้ง

บทเรียนการจัดการความขัดแย้ง หรือ การจัดสรรทรัพยากรในพื้นที่ ที่ผ่านมาได้ผ่านกระบวนการมากมายที่สำคัญ สามารถอธิบายได้ดังนี้

๑) การสร้างความเข้าใจต่อกันในชุมชน กิจกรรมการรณรงค์สร้าง ความเข้าใจต่อกันในชุมชนนั้น จำเป็นต้องดำเนินการเป็นครั้งแรก เพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันในการจัดการทรัพยากร เพราะหากไม่มีการสร้างความเข้าใจก่อน กฎ กติกาที่สร้างขึ้นนั้นก็ไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ เพราะคนไม่รับรู้และเข้าใจต่อวัตถุประสงค์การสร้างกฎร่วมกัน ฉะนั้นการรณรงค์สร้างความเข้าใจเบื้องต้นก่อนการดำเนินการใดๆ จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง

๒) การจัดตั้งกลุ่มตัวแทนชุมชนในการจัดการ ตัวแทนชุมชนถือว่าเป็นกลุ่มคนที่จะมาร่วมกันกำหนดแนวทางการดำเนินงานกลุ่ม หรือ แผนงานการทำงานร่วมกัน เพื่อการจัดสรรทรัพยากรชุมชน ฉะนั้นการคัดเลือกตัวแทนชุมชนจึงมีความสำคัญ เพราะตัวแทนในที่สุด คือ ผู้ที่จะทำหน้าที่ในการตัดสินใจด้านต่างๆ ศักยภาพของผู้นำก็มีความสำคัญต่อการทำหน้าที่ไกล่เกลี่ย หรือ ต่อรองต่อการจัดการทรัพยากร และ นอกจากนี้ตัวแทนชุมชนต้องสามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้แก่คนในชุมชนได้ด้วย เพื่อเป็นการทำงานในระยะยาวต่อไป

๓) การตั้งกฎ กติกา ถือว่าเป็นสิ่งที่ชุมชนได้ตกลงร่วมกันต่อการจัดการทรัพยากร ซึ่งกฎ กติกาที่สร้างขึ้นนั้นต้องเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชนด้วย หากข้อกติกาไม่เป็นที่ยอมรับ ก็ไม่สามารถควบคุม หรือ ดูแลฐานทรัพยากรนั้นๆ ได้ กฎ กติกาต้องมีความเป็นกลาง และ บุคคลที่ถือกฎนั้นต้องมีคุณธรรม และ เคารพในกฎที่ตัวเองสร้างขึ้นเป็นสำคัญ

๔) การจัดกิจกรรม การจัดกิจกรรมถือว่าเป็นการสร้าง ความเข้าใจ และ สร้างความเชื่อมั่นต่อสมาชิกชุมชนในทิศทางการทำงานร่วมกัน นอกจากนี้การจัดกิจกรรมยังเป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ดีที่สุดที่คนในชุมชนจะได้เรียนรู้จากการปฏิบัติการ และ การจัดกิจกรรมต้องมีความต่อเนื่อง และ มีส่วนร่วมของคนในชุมชนเป็นสำคัญ

๕) การหาตัวไกล่เกลี่ย คือ ผู้นำที่ชุมชนยอมรับว่ามีคุณสมบัติที่สามารถทำหน้าที่ไกล่เกลี่ยปัญหาที่เกิดขึ้นได้ ซึ่งก็เป็นการยากที่จะหาตัวผู้ไกล่เกลี่ยที่เป็นที่เคารพของคนหลายส่วน หากการจัดการความขัดแย้งนั้นประกอบด้วยคนหลายส่วนด้วยกัน ซึ่งผู้ไกล่เกลี่ยเองต้องมีความรอบรู้ที่ดี และ มีการตัดสินใจหาหนทางที่ทุนความถูกต้องชอบธรรมที่สุด ไม่เห็นแก่

ประโยชน์ส่วนตนเป็นสำคัญ ผู้ใกล้เคียงที่ดี ต้องมีหลักการดำเนินงานเพื่อส่วนร่วมและนึกถึงการจัดการในระยะยาวด้วย

๖) การจ่ายค่าชดเชย กรณีการแก้ไขปัญหาด้วยการจ่ายค่าชดเชยนั้น เป็นวิธีการที่กระทำกันได้ง่ายเพราะถือว่าเป็นกระบวนการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที่ดีที่สุด เพียงเพื่อต้องการยุติข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้น และ ไม่สามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหาคัดแย้งในระยะยาวได้

โดยสรุปการจัดการความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรที่มีผู้มีส่วนได้ส่วนเสียมากกว่า ๒ กลุ่มขึ้นไปนั้นต้องอาศัยทักษะ ประสพการณ์ นอกจากนี้ต้องมีความน่าเชื่อถือแก่คนทั่วไปด้วย ฉะนั้นบทเรียนที่ผ่านมาผู้ใกล้เคียงปัญหามีลักษณะที่เป็นตัวบุคคล หรือสถาบัน องค์กรต่างๆ ซึ่งความต่อเนื่อง และ โอกาสของผู้ใกล้เคียงจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยความเอาใจจริงเอาใจ ไม่ลำเอียง มีความยุติธรรม และ การแก้ไขปัญหาคำคัญถึงการพัฒนา การอยู่ร่วมกันของชุมชนในระยะยาวด้วย

๖.๓ การพัฒนาการเรียกร้องสิทธิชุมชน

๖.๓.๑ พัฒนาการ – การใช้สิทธิในการจัดการป่าไม้

พัฒนาการ การใช้สิทธิชุมชนในการจัดการป่านั้น เริ่มขึ้นเมื่อมีการละเมิดทรัพย์สินของชาวบ้านเคยใช้ประโยชน์และมีความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของในป่า และ ต้นไม้ เหตุการณ์ที่ทำให้ชาวบ้านรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องสิทธิของตน คือการที่กรมป่าไม้โดยสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าภายใต้โครงการพัฒนาป่าไม้ท่งกุลาร้องขอให้ได้เข้ามาใช้พื้นที่ปลูกไม้ยูคาลิปตัส ได้เข้าไปดำเนินการปรับพื้นที่ด้วยการไถเกรดปรับหน้าดินให้เสมอ ผลดังกล่าวทำให้เกิดการสูญเสียพื้นที่ป่าตามธรรมชาติซึ่งหมายถึงการทำลายความหลากหลายของปัจจัยที่ชุมชนได้พึ่งพาอาหารของชุมชน เป็นการทำลายพันธุ์พืช และสัตว์ในป่า อีกทั้งชาวบ้านสูญเสียพื้นที่เลี้ยงสัตว์ และการสงวนสิทธิการครอบครองในพื้นที่ปลูกป่าของสำนักส่งเสริมการปลูกป่า และห้ามมิให้ชุมชนเข้าทำประโยชน์และปรากฏการที่ส่งผลกระทบต่อสิทธิการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านคือ การล้อมรั้วและจัดจ้างลูกจ้างประจำในการเฝ้าระวัง เหตุการณ์ที่ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งชัดเจนคือกรณีทีวีวของชาวบ้านพนัสหลุดเข้าไปในแปลงปลูก จึงถูกลูกจ้างใช้หนังสติ๊กไล่ยิงจนถูกตาบอด เหตุการณ์นี้เป็นจุดที่สร้างความไม่พอใจให้แก่ชาวบ้านเป็นอย่างมาก และ ชาวบ้านรับรู้ว่าเป็นสัญญาณอันตรายที่ชุมชนรู้สึกสูญเสียพื้นที่พึ่งพาทางด้านอาหารของชุมชน ถือเป็นปรากฏการณ์ที่สร้างแรงกระตุ้นให้ชาวบ้านเกิดการตื่นตัว ตระหนักในปัญหาร่วมกัน และ ลูกขึ้นมาเรียกร้องสิทธิชุมชนในการจัดการพื้นที่ป่า พร้อมทั้งร่วมกันติดตามสถานการณ์การรุกรานของ บริษัทเอกชนในการเข้ามายึดครองพื้นที่สาธารณะของชุมชน

การเรียกร้องสิทธิการจัดการป่าชุมชนเริ่มขึ้นเมื่อชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปใช้พื้นที่ได้ตามปกติ และเจ้าหน้าที่ดูแลแปลงปลูกป่ายุคาลิปตัส ยิงตาวัวชาวบ้าน ซึ่งถือเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่แสดงให้เห็นว่าพื้นที่นั้นถูกยึดครองโดยคนอื่น⁹

การเรียกร้องเริ่มโดยแกนนำชาวบ้านช่วงแรกของการเคลื่อนไหวนั้น ช่วงแรกที่เคลื่อนไหว มีผู้นำ ๒๕๓๗ ที่เป็นคนตามในนามสมัชชาเกษตรกรรายย่อย ซึ่งหัวหน้าอุทยาน (อุทยาน ออมอด) ก็เป็นสภยอ. ไปติดตาม นักศึกษาศึกษาปัญหา พวกผม(ปราโมทย์) ลงไปช่วยทำข้อมูล ๒-๓ เดือน อุทานมีบทบาทหลักในการนำพาการเคลื่อนไหว มีสมร (นักพัฒนาเอกชน) มีบทบาทในการสนับสนุนการทำงาน รูปแบบการจัดการ นักศึกษามีบทบาทในการศึกษาข้อมูล พี่น้องไทบ้านหลักๆ ที่เคลื่อนไหวในช่วงนั้นคือหัวหน้าใส พ่อใหญ่ชอบ(ชอบ สุตบอนิด) ทีมที่โดนคดี บ้านดอนแดงมีพ่อใหญ่สา(สาย เจริญ) พ่อใหญ่ไทเลี้ยง(บุญเลี้ยง ไค้งนอก) ทางบ้านท่าลาดมีอ้ายหำ(สมชาย อ่อนจันทร์) พ่อใหญ่สงค์ (ประสงค์ คำแสน) พ่อใหญ่พัน (พัน จันทพ) บ้านท่าวารีพ่อใหญ่ทองดี (ทองดี พันโนลิต) ท่าเสียว ไม่มี บ้านดงสว่างอ้ายจรินทร์ แรก ๆ ชุดใหญ่ แกนใหญ่จะอยู่บ้านพนัส กลุ่มการเคลื่อนไหวคือกลุ่มแกนนำบ้านพนัส (ปราโมทย์ ผลบุญญ์) สรุปบทเรียนคนทำงานสนับสนุนพื้นที่ป่าดงเค็ง ๘ กันยายน ๒๕๔๘)

“เริ่มต้นอีหลี มีพ่อใหญ่ชอบ(ชอบ สุตบอนิด) พ่อใหญ่วร(ถาวร พลพฤษ) พ่อใหญ่สม(สม เเจาะจง) บ้านดอนแดงมีพ่อใหญ่สา(สาย เจริญ) พ่อใหญ่ไทเลี้ยง(บุญเลี้ยง ไค้งนอก) พ่อใหญ่จารย์เสาร์(หนุภา เมฆโดน)บ้านพนัส บ้านท่าลาด พ่อใหญ่เวช แสงสว่าง” (ใสวมาลัย สรุปบทเรียนคนทำงานสนับสนุนพื้นที่ป่าดงเค็ง ๘ กันยายน ๒๕๔๘)

การเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิมีพัฒนาการจากพื้นที่ โดยชาวบ้านได้มีการทำหนังสือร้องเรียนไปยัง สภาตำบลแสนสุข สภาตำบลแสนสุขได้ทำหนังสือคัดค้านให้สำนักงานสวนป่าระงับการปลูกยุคาลิปตัสโดยสิ้นเชิง ตามมติของสภาตำบลที่ ๗/๒๕๓๖ แต่ทางสำนักงานสวนป่ายังคงดำเนินการปลูกตามปกติ กระทั่งวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๓๖ ชาวบ้านประมาณ ๑,๒๐๐ คน ชุมนุมที่ศาลากลางจังหวัดร้อยเอ็ด เรียกร้องให้ยกเลิกโครงการปลูกยุคาลิปตัสและรื้อถอนส่วนที่ปลูกแล้วออกจากป่าดงเค็งทั้งหมดและให้รื้อถอนเรือนเพาะชำออกจากพื้นที่ รวมทั้งให้สิทธิการเข้าใช้ประโยชน์ของชุมชนได้เช่นเดิม นายทวี สุภีระ รองผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดรับเรื่องและตกลงจะดำเนินการให้แล้วเสร็จภายใน ๑ เดือน จนกระทั่ง เดือน

⁹ หมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์จากป่ามากที่สุด คือบ้านท่าลาด, บ้านท่าวารี และ บ้านท่าเสียว เพราะว่าหมู่บ้านแถบนี้ มีที่ทำกินน้อย จำเป็นต้องเข้าใช้ประโยชน์จากป่าเป็นสำคัญ เช่น การเผาถ่านขาย นอกจากนี้ชาวบ้านบ้านท่าลาด ท่าวารี พนัส ดงสว่าง ดอนแดง และ พนัส มีการปลูกแดงอยู่เขตป่า และพื้นที่ปลูกป่าแปลงแรกจะอยู่บริเวณบ้านพนัส คือ แปลงปลูกป่าแปลงแรก ประมาณ ๓,๕๐๐ ไร่ (บริเวณใกล้เขตพื้นที่นาของนายใส จำนวน ๓,๐๐๐ ไร่) และ ขยายการปลูกไปทางพื้นที่บ้านท่าเสียว (ที่เตรียมพื้นที่ปลูกไว้ ๒,๐๐๐ ไร่ แต่ยังไม่ได้ปลูก)

กันยายน ๒๕๓๖ ชาวบ้านได้ไปติดตามเรื่องที่จังหวัดร้อยเอ็ด ผลปรากฏว่าข้อตกลงวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๓๖ ไม่มีผลในทางปฏิบัติแต่อย่างใด

วันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๓๖ การร้องเรียนไม่เป็นผลทำให้ชาวบ้านประมาณ ๒,๐๐๐ คน ชุมนุมอีกครั้งบริเวณป่าดงเค็ง และบุกเข้าตัดต้นยูคาลิปตัสในแปลงปลูกปี พ.ศ. ๒๕๓๕ เนื้อที่ ๑,๗๐๐ ไร่

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗ ตำรวจจับกุมชาวบ้าน ๗ คน คือ นายชอบ สูดบอนิต นายสม เจาะจง นายบุญเนา ไพเราะ นายสาย เจริญ นายหนูภา เมฆโตน นายวร พลพฤกษ์ นายวิเศษ รจนาสม ข้อหาบุกรุกที่สาธารณะประโยชน์และทำให้เสียทรัพย์ของทางราชการ

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗ ชาวบ้านยื่นข้อเรียกร้องต่อผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดให้แก้ไขปัญหาป่าดงเค็ง โดยผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดรับข้อเสนอและสัญญาว่าจะดำเนินการให้ภายใน ๓ เดือน

วันที่ ๘-๑๗ มีนาคม ๒๕๓๗ ชาวบ้านชุมนุมที่ป่าดงเค็ง อีกครั้ง ผลปรากฏว่าอธิบดีกรมป่าไม้ (นายผ่อง เล่งอี้) ทำหนังสือมอบสวนยูคาลิปตัสให้กับจังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดมอบให้นายอำเภอพนมไพรดำเนินการ นายอำเภอพนมไพร (นายชวลิต รูปตาท้อง) ได้แต่งตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหและอนุรักษ์ฟื้นฟูที่สาธารณะประโยชน์ป่าดงเค็ง จำนวน ๒๗ คน คณะกรรมการประชุมและมีมติเมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม ๒๕๓๗ ให้รื้อถอนยูคาลิปตัสทั้งหมดออกจากป่าดงเค็งในช่วงเข้าพรรษา ปี พ.ศ. ๒๕๓๗

วันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๓๗ ชาวบ้านได้เข้าชุดถอนตอยูคาลิปตัสออกจากป่าดงเค็งในบริเวณแปลงปลูกปี พ.ศ. ๒๕๓๓ เนื้อที่ ๓๐๐ ไร่

จนกระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๔๐ ชาวบ้านป่าดงเค็งได้ชุมนุมเรียกร้องร่วมกับเครือข่ายป่าไม้ ที่ดินอีสาน ในนามสมัชชาคนจนเพื่อเสนอต่อรัฐบาลให้สนับสนุนงบประมาณในการปลูกฟื้นฟูป่าดงเค็งในอัตราไร่ละ ๓,๐๐๐ บาท เป็นเงินทั้งสิ้น ๘,๕๗๑,๐๐๐ บาท และเสนอให้กรมป่าไม้ถอนคดีชาวบ้านทั้ง ๗ คน คณะรัฐมนตรีได้พิจารณาเมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๐ มีมติเห็นชอบในหลักการเกี่ยวกับการฟื้นฟูป่าดงเค็งให้เป็นป่าธรรมชาติโดยให้สิทธิคณะกรรมการชาวบ้านมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน สำหรับงบประมาณที่จะใช้ดำเนินการให้นำเสนอคณะรัฐมนตรีพิจารณาต่อไป

วันที่ ๑๙ มกราคม ๒๕๔๒ คณะรัฐมนตรีได้พิจารณาการแก้ไขปัญหาวนป่าดงเค็ง ตามที่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์เสนอ แล้วมีมติอนุมัติให้ฟื้นฟูสภาพสวนป่าดงเค็งให้เป็นป่าธรรมชาติ เนื้อที่ ๒,๘๕๗ ไร่ โดยใช้งบประมาณ ๘,๕๗๑,๐๐๐ บาท โดยให้กรมป่าไม้จัดสรรเงินจำนวนดังกล่าวผ่านองค์การบริหารส่วนตำบล การดำเนินการให้ปฏิบัติตามระเบียบและกฎหมายที่เกี่ยวข้อง สำหรับการบริหารจัดการ ควรจะได้มีการพิจารณากระบวนการในการปฏิบัติเพื่อให้ถูกต้องตามกฎหมายและระเบียบ อำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบ ตลอดจนให้มีการ

ติดตาม ประเมินผล เพื่อให้กิจกรรมดังกล่าวดำเนินไปตามแผนงานและเป้าหมายและจะได้เป็นรูปแบบในการแก้ไขปัญหาในกรณีเดียวกันต่อไป

วันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๔๒ อธิบดีกรมป่าไม้มีหนังสือที่ กษ ๐๗๑๐.๒๐๕/๑๑๓๕๒ ถึงผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด เรื่องการแก้ไขปัญหาสวนป่าดงเค็ง โดยให้จังหวัดประสานงานองค์การบริหารส่วนตำบลท้องที่ราษฎรสมัชชาคนจนให้จัดทำแผนการฟื้นฟูป่าดงเค็งเสนอต่อกรมป่าไม้

วันที่ ๙ มิถุนายน ๒๕๔๒ มีคำสั่งจังหวัดร้อยเอ็ด ที่ ๑๐๑๘/๒๕๔๒ เรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการร่วมจัดทำแผนเพื่อฟื้นฟูสภาพสวนป่าดงเค็ง จำนวน ๔ คน โดยมีหน้าที่จัดทำแผนการฟื้นฟูป่าดงเค็งให้เป็นปारธรรมชาติ

วันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๕๔๕ สมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลขานูวรรณประชุมพิจารณาแผนการฟื้นฟูป่าดงเค็ง ที่ประชุมมีมติรับรองแผนการฟื้นฟูป่าดงเค็ง ฉบับของชาวบ้านที่นำเสนอ

วันที่ ๙ เมษายน ๒๕๔๕ ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด (โดยนายภูริวัฒน์ ชิตทรงสวัสดิ์ ปลัดจังหวัดรักษาราชการแทน) มีหนังสือด่วนมาก ที่ รอ ๐๐๑๘/๗๗๙๘ เรื่องส่งแผนฟื้นฟูป่าดงเค็ง ถึงปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เพื่อพิจารณาดำเนินการต่อไป ตามที่องค์การบริหารส่วนตำบลขานูวรรณได้มีมติรับรองแผนการฟื้นฟูป่าดงเค็ง โดยมีข้อเสนอเพื่อพิจารณา คือ ให้เร่งโอนงบประมาณในการปลูกฟื้นฟูป่าดงเค็ง ตามมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม ๒๕๔๒ โดยให้กรมป่าไม้เร่งโอนงบประมาณสนับสนุนการปลูกฟื้นฟูป่าดงเค็ง เนื้อที่ ๒,๘๕๗ ไร่ เป็นเงินทั้งสิ้น ๘,๕๗๑,๐๐๐ บาท โดยผ่านองค์การบริหารส่วนตำบลขานูวรรณ และ กรณีการปรับปรุงแผนการปลูกฟื้นฟูป่าดงเค็งให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ชาวบ้าน อบต.ขานูวรรณ ป่าไม้จังหวัดร้อยเอ็ด และสมัชชาคนจน จัดประชุมเพื่อพิจารณาปรับปรุงแผนงาน ทั้งนี้ต้องให้เป็นไปตามหลักการปลูกฟื้นฟูป่าที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ตามมติคณะรัฐมนตรีวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๐

ผลจากการติดตามงบประมาณฟื้นฟูป่าร่วมกับสมัชชาคนจนในนามเครือข่ายป่าไม้ที่ดินอีสาน กรณีปัญหาสวนป่าดงเค็ง มีความคืบหน้าสูงสุดที่มติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม ๒๕๔๒ แต่มีเงื่อนไขสำคัญคือ การจัดสรรเงินจำนวนดังกล่าว ต้องผ่านองค์การบริหารส่วนตำบลขานูวรรณ และการดำเนินการให้ปฏิบัติตามระเบียบและกฎหมายที่เกี่ยวข้องสำหรับการบริหารการจัดสรรควรจะได้มีการพิจารณากระบวนการในการปฏิบัติเพื่อให้ถูกต้องตามกฎหมายและระเบียบ อำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบ ตลอดจนให้มีการติดตาม ประเมินผล เพื่อให้กิจกรรมดังกล่าวดำเนินไปตามแผนงานและเป้าหมาย ซึ่งไม่ตรงกับเจตนารมณ์ของกลุ่มชาวบ้านที่ต้องการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าและวิถีชีวิตที่ได้รับผลกระทบและเสียโอกาสในการใช้ประโยชน์พื้นที่

๖.๓.๒ พัฒนาการ – การใช้สิทธิในการจัดการน้ำชี

พัฒนาการในการปฏิบัติการใช้สิทธิในการจัดการน้ำชี มีลักษณะคล้ายคลึง และ แตกต่างจากการปฏิบัติการใช้สิทธิในการจัดการป่าชุมชนดงเต็ง ที่มีความคล้ายคลึง คือ เป็นการการละเมิดสิทธิของคนภายนอกชุมชน และ ใช้อำนาจกฎหมายเข้ามาใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน แต่ที่มีความแตกต่าง คือ ตัวทรัพยากร ขนาดของทรัพยากร สิทธิในการจัดการทรัพยากร และ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรมีขนาดที่แตกต่างกัน กรณีป่าชุมชนดงเต็งมีขอบเขตการจัดการ และ การใช้ประโยชน์ขนาดเล็กกว่าลุ่มน้ำชี และมีปัจจัยหลายอย่างที่ทำให้กระบวนการใช้สิทธิที่เกิดขึ้นมีประโยชน์ที่จะนำมาใช้เป็นบทเรียน เพื่อพัฒนาการใช้สิทธิของชุมชนในการทรัพยากรลุ่มน้ำต่อไป

๖.๓.๒.๑ ปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชน

ปฏิบัติการ การใช้สิทธิชุมชน จะกล่าวถึงกระบวนการ หรือ พัฒนาการที่เกิดขึ้นกับชุมชน ต่อกระบวนการเรียกร้องสิทธิชุมชน ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

๑) การรับรู้สภาพปัญหา ระหว่างชาวบ้าน

กระบวนการรับรู้ปัญหา แลกเปลี่ยนสถานการณ์ เป็นช่วงที่ชาวบ้านมีการพูดคุยถึงสถานการณ์ที่เกิดขึ้น โดยเริ่มแลกเปลี่ยนถึงสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ต่าง ๆ ในเขตลุ่มน้ำ และ พื้นที่ที่ใกล้เคียงที่สุด คือ ลุ่มน้ำชีเขต ตำบลค้อเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร กระบวนการของชาวบ้านที่เกิดขึ้นแล้ว เช่น การร้องเรียนความเสียหายถึงผู้ว่าราชการจังหวัดยโสธร และ มีการลงมติของอบต.ค้อเหนือที่ไม่อนุญาตให้บริษัทดูดทรายเข้าสัมปทานพื้นที่ ซึ่งในช่วงระยะเวลานั้น เป็นช่วงที่รัฐในระดับจังหวัดกำลังเปิดสัมปทานดูดทรายแก่นายทุน ซึ่งจะมีการปฏิบัติ เพื่อขอใบอนุญาตเป็นประจำทุกปี การดำเนินงานในช่วงนี้

สถานการณ์การแลกเปลี่ยนในช่วงนี้ จะเป็นการแลกเปลี่ยนปัญหาระหว่างชาวบ้านที่มีที่นาติดกัน คนหาปลาที่เจอกัน หรือ ผู้นำที่พบปะกันโดยธรรมชาติ ทำให้การรับรู้สถานการณ์ชุมชนขยายจากหนึ่งหมู่บ้าน สู่ ๔ อบต.และ ประมาณ ๕๐ หมู่บ้าน ที่มีส่วนที่ได้รับผลกระทบทั้งทางตรง และ ทางอ้อม

๒) การประสานพันธมิตร ในระดับพื้นที่

การประสานกับพันธมิตรในระดับพื้นที่ เพื่อการหาเพื่อนผู้ที่ได้รับผลกระทบเหมือนกัน มุ่งเน้นไปที่หน่วยงานที่มีอำนาจในการให้อนุญาตสัมปทานนั้น คือ องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ซึ่งการดำเนินงานของผู้นำมุ่งประเด็นไปสู่การประสานอบต.เป็นหลัก โดยผ่านสมาชิก อบต.ในแต่ละหมู่บ้าน การประสานงานของผู้นำในเขตพนมไพร จึงเริ่มต้นทำการประสานงานกับองค์การบริหารส่วนตำบลแสนสุข จังหวัดร้อยเอ็ด และ ตำบลค้อเหนือ จังหวัดยโสธร โดยการดำเนินงานอย่างเป็นทางการ คือ ทำหนังสือชี้แจงโครงการสิทธิ และ ร่วมประชุมประจำเดือนกับ อบต. นอกจากนี้มีการพูดคุยแบบไม่เป็นทางการกับนายก อบต.ทั้ง ๒ แห่งต่อการร่วมมือกันในการทำงานในด้านอื่น ๆ ด้วย

นอกจากนี้ยังมีการประสานพันธมิตรที่เป็นนักการเมือง การประสานพันธมิตรที่เป็นนักการเมืองท้องถิ่น เป็นการหารืออย่างไม่เป็นทางการ เช่น หารือร่วมกับ ส.ส. นิสิต สินธุไพร ซึ่งเป็น ส.ส.ในพื้นที่, ตัวแทนกรมชลประทาน จังหวัดร้อยเอ็ด ตัวแทนชลประทานจังหวัดยโสธร เป็นต้น เพื่อเป็นการหาความเป็นไปได้ว่าจะวางแผนการดำเนินงานอย่างไร

นอกจากนี้ยังมีการนำเสนอปัญหาเกี่ยวกับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในระดับพื้นที่ถึงแนวทางการแก้ไขปัญหา ซึ่งข้อเสนอที่นักการเมืองคิดว่าจะจะเป็นแนวทางการแก้ไขปัญหา คือ การสร้างพนักงกันน้ำให้มีความแข็งแรง และ การจัดสรรงบประมาณซ่อมแซมพนักงกันน้ำที่ขาดแคลนได้

ส่วนเรื่องการ เชื่อมประสานกับพันธมิตรในระดับตำบล พื้นที่ใกล้เคียง เพื่อให้เกิดการติดตามการแก้ไขอย่างต่อเนื่อง และ สร้างเครือข่ายพี่น้องในพื้นที่ เพื่อการติดตามปัญหา เฝ้าระวัง ตลอดจนจนถึงการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรในลุ่มน้ำชีร่วมกัน จนเกิดเป็น"กลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชีตอนปลาย"โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน คือ ๑) เพื่อเชื่อมประสานพันธมิตรที่มีปัญหาผลกระทบจากการดูตหาย ปัญหาน้ำท่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ๒) เพื่อติดตามสถานการณ์ในพื้นที่ ๓) เพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชีตอนปลายให้สมดุลและยั่งยืน ๔) เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและฐานทรัพยากรของชุมชนจากอดีตถึงปัจจุบัน และเพื่อให้มีกลไกประสานงานเพื่อการดำเนินงานที่สะดวก รวดเร็ว สามารถรับใช้สถานการณ์ได้ทันทั่วทั้งที่จึงมีการจัดตั้งตัวแทนจากแต่ละบ้าน จาก ๔ ตำบลคือ ตำบลแสนสุข ตำบลขานูวรรณ, ตำบลค้อเหนือและตำบลเชียงคำ

๓) การประสานกับพันธมิตรภายนอก

กิจกรรมประสานกับพันธมิตรภายนอก เพื่อการนำเสนอปัญหา และหาแนวร่วมเพื่อแลกเปลี่ยนและกำหนดแนวทางในการแก้ไขปัญหา คือ การเข้าร่วมกิจกรรมกับพันธมิตรเครือข่ายลุ่มน้ำอีสาน กระบวนการเรียนรู้ร่วมกับเครือข่ายพันธมิตรท้องถิ่น และกิจกรรมอื่น ๆ เช่น การเข้าร่วมเวทีเครือข่ายลุ่มน้ำ ภาคอีสาน เวทีนำเสนอแผนพัฒนาลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งทำให้ชาวบ้านได้รับรู้สถานการณ์ความเคลื่อนไหวการจัดการน้ำโดยภาครัฐ และภาคประชาชน บทเรียนการจัดการน้ำของชาวบ้านลุ่มน้ำสงครามถือเป็นประเด็นชาวบ้านให้ ความสนใจจุดประเด็นให้เกิดการแลกเปลี่ยนกันในกลุ่มเล็ก ๆ ที่เข้าร่วม และ มีความเห็นว่าน่าจะมีการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำชีบ้าง โดยสนใจเรื่องการจัดตั้งเครือข่ายลุ่มน้ำ และการประกาศเขตอนุรักษ์ รวมถึงการปลูกต้นไม้ริมฝั่งชี เป็นต้น

การเรียนรู้จากการเข้าร่วมกิจกรรมของเครือข่ายลุ่มน้ำอีสาน เป็นการเปิดโอกาสการเรียนรู้ในระดับกว้างขึ้น และ เห็นปัญหาร่วมของพี่น้องที่อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน รวมถึงการคิดค้นแนวทางการทำงาน การสร้างกลุ่มองค์กร เครือข่ายความร่วมมือเพื่อการปฏิบัติการแก้ไขปัญหาผลกระทบที่เกิดจากแนวนโยบายการพัฒนาที่ผิดพลาดในระยะยาว

๔) การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารภายใน

กิจกรรมการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารภายในชุมชนที่ผ่านมา คือ การประชุมสรุป เพื่อติดตามสถานการณ์ และ รายงานความคืบหน้าในการดำเนินงาน ผลของกิจกรรมทำให้ชาวบ้านได้รับรู้สถานการณ์ร่วมกัน และ สถานการณ์ความคืบหน้าการแก้ไขปัญหา พร้อมทั้งปรึกษาหารือทางออกร่วมกัน

เนื่องจากการนำเสนอข้อมูลปัญหาผลกระทบที่ผ่านมาทางจังหวัดอ้างว่าข้อมูลผลกระทบ ที่ชาวบ้านนำเสนอต่อจังหวัดนั้นไม่มีความชัดเจน ขาดหลักฐานยืนยันแน่ชัด ความน่าเชื่อถือมีน้อย คณะกรรมการชาวบ้านจึงมีความเห็นร่วมกันว่า ต้องมีการศึกษาผลกระทบโดยต้องมีคณะทำงานในการศึกษาผลกระทบ ซึ่งส่งผลให้เกิดการคัดเลือกตัวแทนชุมชน ๗ คน คือ นายจันทร์ เจริญ, นายบุญสม, สายสมบัติ, นายหนูตา รัตนพีช, นายบุญช่วย สินธุไพร, นายสมชาย อ่อนจันทร์, นายพันธ์ จันทเพ, นายประสงค์ คำแสน ซึ่งตัวแทนทั้งหมดนี้จะร่วมกันศึกษาผลกระทบร่วมกับเจ้าหน้าที่โครงการสิทธิชุมชนศึกษา และความเห็นต่อกรณีนี้ที่ชาวบ้านคือเห็นถูกฟ้องร้อง ในข้อกล่าวหาให้การเป็นเท็จและใช้ภาษาหมิ่นประมาทต่อฝ่ายโจทก์ ที่ประชุมมีความเห็นร่วมกันว่า เรื่องดังกล่าวถือเป็นปัญหาเดียวกันต้องไปเรียนรู้ร่วมกระบวนการในชั้นศาลด้วยกันและถือเป็นการให้กำลังใจแก่ผู้ถูกกล่าวหาทั้ง ๘ ราย มีการเสนอตัวจากผู้สนใจและร่วมกันคัดเลือกตัวแทนทั้งหมด ๑๕ คนเข้าร่วมตามสถานการณ์ดังกล่าวด้วย

๕) การณรงค์สู่ สื่อสารสาธารณะ

การรณรงค์กับสื่อท้องถิ่น และ สาธารณะในระดับกว้าง ได้มีกระบวนการสร้างความเข้าใจในระดับพื้นที่ และ ประสานไปยังแหล่งประชาสัมพันธ์ต่าง ๆ เช่น วิทยุชุมชน เสียงตามสาย หรือหนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ รวมทั้งการแสดงนิทรรศการ แจกแถลงการณ์ เดินรณรงค์ในเมืองโยธวร เป็นต้น กระบวนการเหล่านี้ได้สร้างการรับรู้ที่ขยายวงกว้างขึ้น และสร้างพันธมิตรกับกลุ่มคนที่มีปัญหาเหมือนกัน นอกจากนี้ยังได้มีการศึกษาข้อมูล การศึกษาวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นฐานข้อมูลในการวิเคราะห์แนวทางการแก้ไขปัญหา

นอกจากกิจกรรมที่มีการรณรงค์เพื่อความเข้าใจในสถานการณ์ต่อสังคมภายนอกแล้วยังมีการเผยแพร่ข้อมูลสู่ชุมชน เช่น การนำเอาข้อมูลจากการศึกษาในพื้นที่กลับไปนำเสนอต่อชุมชนเพื่อให้ได้ช่วยกันตรวจสอบ กิจกรรมการรณรงค์เผยแพร่ ข้อมูลปัญหาผลกระทบจากการประกอบการดูทรายของผู้ประกอบการในลุ่มน้ำชี โดยใช้วิธีการเปิด VCD เรื่อง "ผลกระทบจากการประกอบการประกอบการธุรกิจดูทรายในลุ่มน้ำชีตอนปลาย" ที่ผลิตขึ้นโดยรายการ SKYNEW ด้วยการประสานงานและให้ข้อมูลจากเจ้าหน้าที่โครงการสิทธิชุมชนศึกษา และมีการออกอากาศทางสถานีโทรทัศน์ ITV ซึ่งมีการนำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับผลกระทบ ต่อระบบนิเวศและชุมชนที่เกิดจากการประกอบการดูทรายในลุ่มน้ำชี จากVCD มีการสัมภาษณ์ นายบุญช่วย สินธุไพร ตัวแทนบ้านท่าลาดและนายกองค์การบริหารส่วนตำบลเขื่อง

คำ การจัดกิจกรรมส่งผลให้ ชาวบ้านตื่นตัวในการรับรู้ สนใจเมื่อเห็นภาพที่สื่อนำเสนอสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้เกิดการวิเคราะห์ร่วมกัน พร้อมทั้งชื่นชมการให้สัมภาษณ์ที่นำเสนอสถานการณ์ปัญหาของนายบุญช่วยและมีการตั้งข้อสังเกต วิศวกรให้การให้สัมภาษณ์ของนายกองค์การบริหารส่วนตำบลเชื่องคำว่าเป็นการเข้าข้างผู้ประกอบการและไม่เห็นผลกระทบที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านเลย

กิจกรรมดังกล่าวได้ทำให้ชาวบ้านได้รับรู้ข้อมูลและมีโอกาสตัดสินใจว่าตนเองจะมีความคิดเห็นด้วยกับฝ่ายใด และ เป็นการสร้างประชาคม โดยไม่มีการลงคะแนนเสียง เพราะเป็นการเปิดกว้างให้ชุมชน เป็นคนตัดสินใจเองว่าตนเองจะยืนอยู่จุดใดถึงจะเกิดประโยชน์ต่อตนเองและชุมชนสูงสุด ผลจากการดำเนินทำให้เห็นแกนนำ กลุ่มคนที่เข้าใจปัญหาเห็นผลกระทบ และแสดงความคิดเห็นต่อปัญหาและร่วมติดตามสถานการณ์ กับชุมชนในการประชุม แสดงออกในการไปร่วมประชุมกับจังหวัด ไปรับฟังข้อมูลจากหน่วยงาน ติดตามความคืบหน้าของการประชุมในแต่ละครั้ง

๖) ทำความเข้าใจเกี่ยวกับสิทธิชุมชน

กิจกรรมที่จัดขึ้นเพื่อส่งเสริมความรู้ในเรื่องสิทธิชุมชน คือ การอบรมกฎหมาย เรื่อง "สิทธิของชุมชนกับการปกป้องทรัพยากรในลุ่มน้ำชี" โดยมีกลุ่มเป้าหมายที่เข้าร่วม คือ กลุ่มชาวบ้านที่ถูกฟ้องร้องดำเนินคดี และ กลุ่มผู้ได้รับผลกระทบในพื้นที่ตำบลค้อเหนือ ที่ขาดความมั่นใจและวิตกกังวลเรื่องกฎหมาย

ผลที่ได้จากการดำเนินกิจกรรม คือ ได้มีนักกฎหมายจาก "สำนักงานกฎหมายเขียวขจี" มาให้ความรู้เกี่ยวกับสิทธิขั้นพื้นฐานของชุมชน และการยืนยันสิทธิชุมชนจากการทำความเข้าใจสิทธิชุมชนตั้งแต่ ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน สิทธิตามธรรมชาติ สิทธิในการปกป้องทรัพยากรทั้งตามกฎหมายรัฐธรรมนูญและตามสิทธิดั้งเดิม พร้อมทั้งสร้างความมั่นใจให้ด้วยการประเมินความสูญเสียจากผลกระทบโดยใช้การประเมินคุณค่าของการดำเนินวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาแม่น้ำชีในการหาปลาเพื่อสร้างรายได้ และ ยังเป็นพื้นที่สำหรับการประกอบพิธีกรรมทางความเชื่อซึ่งมีคุณค่าทาง จิตใจสำหรับคนในท้องถิ่น และ ถ้าวางถึงมูลค่าทางเศรษฐกิจจะเห็นได้ว่าความสูญเสียที่เกิดขึ้นไม่สามารถประมาณมูลค่าได้

กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น ชาวบ้านผู้เข้าร่วมอบรม ได้เรียนรู้ เข้าใจ มั่นใจในการใช้สิทธิตามกฎหมายรัฐธรรมนูญ และสิทธิดั้งเดิมของชุมชน รวมถึงสิทธิ อำนาจการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน และยังตระหนักถึงความสำคัญในการปกป้องทรัพยากรตามสิทธิ รวมถึงการห่วงใยต่อสถานการณ์การรุกรานของการประกอบธุรกิจอุตสาหกรรม ในปัจจุบัน

๗) การร้องเรียนต่อหน่วยงานรัฐ

การร้องเรียนกับหน่วยงานราชการ และ องค์การอิสระ ซึ่งการร้องเรียนไปยังหน่วยงานต่าง ๆ เพื่อค้นหาแนวทาง และ วิธีการแก้ไขปัญหา ซึ่งการร้องเรียนในแต่ละครั้ง ก็ได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นในการยื่นหนังสือร้องเรียนต่อผู้ว่าราชการจังหวัดยโสธร

การร้องเรียน ครั้งที่ ๑ (๔ มิ.ย. ๒๕๔๖) ยื่นหนังสือกับผู้ว่าราชการ จังหวัดยโสธร โดยมีข้อเสนอดังนี้ คือ ๑) ให้ยุติการให้สัมปทานดูดทราย ๒) ให้มีการศึกษา ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการดูดทราย ๓) ให้รอผลการติดตามปัญหาของคณะกรรมการสิทธิ สิ่งแวดล้อมของวุฒิสภา เพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหาต่อไป

ผลการดำเนินงาน คือ มีการเจรจากับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในระดับ จังหวัด และมีการนำเสนอผลกระทบโดยตัวแทนชาวบ้าน แต่หน่วยงานราชการก็บอกว่าไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ ด้วยเหตุผลว่า กลุ่มชาวบ้านที่ได้รับความเดือดร้อนนั้นอยู่ในเขตการ ปกครองอื่น ไม่ใช่การกำกับดูแลของจังหวัดยโสธร เป็นเหตุให้การนำเสนอปัญหาไม่ได้ข้อยุติใด ๆ

การปฏิบัติการดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านเรียนรู้ว่า การประสานงานกับ หน่วยงานราชการนั้นมีข้อจำกัด และ ต้องใช้เวลานานกว่าจะแก้ไขปัญหา ดังนั้นผลการแก้ไข ปัญหาในระยะนี้ คือ การประสานความร่วมมือในการแก้ไขปัญหา กับชาวบ้านในเขตอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

หลังจากการปฏิบัติการในครั้งนี้ ชาวบ้านได้แต่งตั้งตัวแทนชุมชน เพื่อ ไปพูดคุยกับตัวแทนชุมชนในเขตตำบลเชียงคำ อำเภอเมืองจังหวัดยโสธร ซึ่งการพูดคุยมีตั้งแต่ พูดคุยตัวต่อตัว ประชุมกลุ่มใหญ่ ประชุมกลุ่มเล็ก ซึ่งมีทั้งกลางวัน และกลางคืน

ผลการพูดคุยในครั้งนี้ชาวบ้านได้ลงความเห็นว่าจะต้องนำเสนอการ ร้องเรียนกับผู้ว่าราชการจังหวัด ยโสธรอีกครั้ง โดยครั้งนี้ชาวบ้านในเขตจังหวัดยโสธร ต้องเข้า ร่วมร้องเรียนด้วย

การร้องเรียน ครั้งที่ ๒ (๒๖ มิถุนายน ๒๕๔๖) เป็นการร่วมมือ ระหว่างชาวบ้านผู้ได้รับความเดือดร้อนจากธุรกิจดูดทรายทั้งเขตอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร และ อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด (เขตตำบลแสนสุข ตำบลขามวรรณ และตำบลเชียงคำ) ประชาชน จำนวนกว่า ๓๐๐ คน ยื่นหนังสือกับผู้ว่าราชการจังหวัดยโสธร ซึ่งผลของการยื่น หนังสือ และเจรจาร่วมกับคณะกรรมการพิจารณาว่าด้วยการดูดทราย โดยมีรองผู้ว่าราชการ จังหวัดเป็นประธานในการเจรจา หลังจากการเจรจา มีการแต่งตั้งตัวแทนชาวบ้านจาก ๕ หมู่บ้าน ในจังหวัดยโสธร คือ บ้านกุดกง บ้านปากเป้ง บ้านคุยสำโรง บ้านหนองหอย และบ้าน ดอนแก้ว หมู่บ้านละ ๒ คน ยกเว้นบ้านกุดกง ๓ คน เป็นกรรมการร่วมในการศึกษาผลกระทบ จากการดูดทราย โดยคณะกรรมการชาวบ้านทั้งหมด ๑๑ คน มีบทบาทร่วมในการสำรวจ ผลกระทบร่วมกับคณะอนุกรรมการพิจารณาว่าด้วยการดูดทรายประจำจังหวัด มีผู้ว่าราชการ จังหวัดเป็นประธานอนุกรรมการและมีผู้แทนจากหน่วยงานภายใต้จังหวัดร่วมเป็นอนุกรรมการ เจ้าหน้าที่ที่ดินจังหวัดเป็นอนุกรรมการและเลขานุการ ซึ่งคณะกรรมการชุดนี้ มีหน้าที่ พิจารณาการขออนุญาตให้ดูดทรายภายในจังหวัด พิจารณาแก้ไขปัญหา อุปสรรคข้อขัดข้องและ

แก้ไขปัญหารื่องร้องเรียนที่เกี่ยวกับการดูตราชายและพิจารณาดำเนินการอื่นๆ ตามที่ คณะกรรมการพิจารณาอนุญาตให้ดูตราชาย(กพด.)มอบหมาย

การปฏิบัติการใช้สิทธิ์ในครั้งนี้ ได้ขยายผลในวงกว้างมากขึ้น เพราะ การเดินรณรงค์ในเขตอำเภอเมือง ยโสธร ได้มีการแจกเอกสารข้อมูลผลกระทบ และมีสื่อวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ให้ความสนใจมากขึ้น การเจรจาแก้ไขปัญหาก็ได้รับความก้าวหน้ามากขึ้น มีการแต่งตั้งอนุกรรมการเพื่อแก้ไขปัญหาก็มีองค์กรประกอบของหน่วยงานที่รับผิดชอบ และ ตัวแทนชุมชนในเขตจังหวัดยโสธร โดยไม่มีตัวแทนจากพื้นที่ฝั่งจังหวัดร้อยเอ็ดเข้าร่วมแต่อย่างใด เพราะด้วยเหตุผลไม่อยู่ในเขตการปกครอง

๖.๓.๒.๒ การเสนอข้อพิจารณาในการแก้ไขกฎ ระเบียบ ของ กระทรวงมหาดไทย ที่ว่าด้วยการอนุญาตดูตราชาย

จากการร้องเรียนความเดือดร้อนต่อผู้ว่าราชการจังหวัดยโสธร ซึ่ง จังหวัด ได้มีกระบวนการในการแก้ไขปัญหาคือ การทำหนังสือชี้แจง ไปยังกรมพัฒนาที่ดิน โดย ข้อความสรุปว่า ...ไม่สามารถตรวจสอบได้ว่ามีผู้ประกอบการรายใดดูตราชายนอกพื้นที่อนุญาต และคณะตรวจสอบเห็นว่า หากมีการลักลอบดูตราชายนอกพื้นที่อนุญาตก็ให้องค์การบริหารส่วน ตำบลในเขตพื้นที่ที่มีการอนุญาตดูตราชายแจ้งความร้องทุกข์ต่อพนักงานสอบสวนตามอำนาจหน้าที่ และแจ้งผู้ประกอบการที่ได้รับอนุญาตให้ดูตราชาย ทำการดูตราชายในบริเวณที่ได้รับ อนุญาตเท่านั้น และในการพิจารณาอนุญาตให้ดูตราชาย ควรให้ประชาชนในพื้นที่มีส่วนร่วมใน การพิจารณาด้วย ซึ่งกฎระเบียบกระทรวงมหาดไทย ว่าด้วยการอนุญาตให้ดูตราชาย พ.ศ. ๒๕๒๓ แก้ไขเพิ่มเติมโดยกฎระเบียบกระทรวงมหาดไทย ว่าด้วยการอนุญาตให้ดูตราชาย (ฉบับ ที่ ๕) พ.ศ. ๒๕๔๓ ได้กำหนดให้คำนึงถึงในด้านการปกครอง ความเดือดร้อนของราษฎร โดยผ่านการเห็นชอบจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่ขออนุญาตด้วยตามข้อ๑๘ กรมที่ดินจึงได้ยุติเรื่อง นี้ตามความเห็นชอบของจังหวัด และขอให้จังหวัดดำเนินการตามความเห็นของคณะผู้ตรวจสอบ

ส่วนการรายงานผลการแก้ไขต่อชาวบ้าน โดยมีใจความสำคัญว่า...จาก การพิจารณา ข้อเสนอและข้อคัดค้านของชาวบ้าน มีผลกระทบต่อบุคคลหลายฝ่าย หลายพื้นที่ และมีหน่วยงานที่มีอำนาจหน้าที่ที่เกี่ยวข้องหลายหน่วยงาน ตลอดจนเป็นเรื่องที่เกินขีด ความสามารถและอำนาจหน้าที่ของจังหวัดที่จะดำเนินการแก้ไขปัญหาคือได้โดยลำพังแต่ฝ่ายเดียว จึงได้รายงานให้สำนักงานนโยบายและแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรม ที่ดิน กรมขนส่งทางน้ำ และพาณิชย์นาวี จังหวัดร้อยเอ็ด และสำนักงานสิ่งแวดล้อม ภาค ๑๒ ทราบเพื่อพิจารณาดำเนินการตามอำนาจหน้าที่ต่อไป ได้มีคำสั่งไปยังหัวหน้าสำนักงานขนส่ง ทางน้ำที่ ๗ นายอำเภอเมือง และมีคำสั่งแต่งตั้งคณะทำงานให้คณะทำงานมีหน้าที่ศึกษา ผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมและความเดือดร้อนของราษฎรเนื่องจากการดูตราชายของ ผู้ประกอบการในเขตพื้นที่ตำบลเชียงคำ อำเภอเมืองจังหวัดยโสธร และมีคำสั่งแต่งตั้งบุคคล เพิ่มเติม เพื่อให้การตรวจสอบข้อเท็จจริงเป็นไปด้วยความรอบคอบและเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย จึง

ให้มีการแก้ไขคำสั่งที่๑๒๐๘/๒๕๔๖ เพิ่มเติม โดยมีการแต่งตั้งคณะบุคคลเพิ่มเติม ๑๑ คน...(อ้างอิง)

๖.๓.๒.๓ การลงสำรวจพื้นที่ผลกระทบ

การพิจารณาอนุญาตให้ดูดทรายของอนุกรรมการพิจารณาอนุญาตให้ดูดทรายประจำจังหวัดยโสธร จังหวัดได้นำเรื่องที่ราษฎรยื่นร้องคัดค้านการให้อนุญาตดูดทรายในแม่น้ำชีต่อผู้ว่าราชการจังหวัด เพื่อให้อนุกรรมการให้ความเห็น แต่เนื่องจากว่าความคิดเห็นในด้านข้อมูล รายละเอียดต่าง ๆ เกี่ยวกับสภาพของลำน้ำ เขตพื้นที่สัมปทาน ผลกระทบและข้อมูลด้านเขตการปกครอง รวมถึงความเดือดร้อนของราษฎร เนื่องจากข้อมูลที่อนุกรรมการได้รับไม่เพียงพอต่อการพิจารณาให้ความเห็น มติที่ประชุมจึงมีความเห็นว่า ควรตั้งคณะทำงานเพื่อตรวจสอบข้อเท็จจริง ค้นหาข้อมูลด้านให้รอบด้าน ทั้งด้านผลกระทบต่อชุมชนและขั้นตอนการพิจารณา ตลอดจนรายละเอียดต่าง ๆ ที่เป็นองค์ประกอบเพื่อให้ของอนุกรรมการพิจารณา และจัดทำข้อมูลนำเสนอจังหวัด

รายงานผลการตรวจสอบข้อเท็จจริงของสำนักงานขนส่งทางน้ำที่ ๗ สาขาอุบลราชธานี ที่คค ๐๓๑๖ ๑ อบ/๘ ได้ตรวจสอบข้อเท็จจริง ได้มีการตรวจสอบรายละเอียด ตลอดจนตำแหน่งขอบเขตที่อนุญาตดูดทรายในแม่น้ำชีของจังหวัดยโสธร (ช่วงอำเภอเมือง) ตลอดจนสภาพทั่วไปของแม่น้ำชีพบว่า

○ ลักษณะแม่น้ำชีช่วงดังกล่าวมีความคดเคี้ยวมาก บางแห่งมีลักษณะเป็นโค้งหักศอก จากสภาพลำน้ำจะเห็นว่าตลิ่งที่อยู่ทางด้านคู้้น้ำด้านนอกจะเกิดการพังทลาย ทรุดตัวมาก ซึ่งเกิดจากการได้รับแรงกระแทกจากการไหลของกระแสน้ำ ขณะเดียวกันอีกฝั่งที่เป็นคู้้น้ำด้านใน จะก่อให้เกิดการตกตะกอนทับถมของทราย ทำให้เกิดเป็นสันดอน หรือเนินทรายขึ้น ซึ่งเป็นแนวกำแพงไปบังคับทิศทางการไหลของกระแสน้ำให้เร่งความเร็วไปกระทบคู้้น้ำด้านนอก ทำให้พังทลาย และอีกส่วนหนึ่งพบว่าช่วง ๓ ปีที่ผ่านมา (๒๕๔๔-๒๕๔๖) พื้นที่จังหวัดยโสธร ได้ประสบกับเหตุการณ์น้ำท่วม น้ำล้นตลิ่งเป็นระยะเวลานานพอสมควร จึงทำให้สภาพดินริมตลิ่งเกิดการอุ้มน้ำ ไม่ทำลายการเกาะตัว เมื่อน้ำเริ่มลดก็ทำให้เกิดการทรุดตัวลงไปตามกระแสน้ำ ซึ่งจากกรณีนี้ทางสำนักงานฯ ได้ร่วมกับจังหวัดและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ตรวจสอบและรายงานต่อจังหวัดแล้ว

○ ผู้ประกอบการแต่ละแปลงมีตำแหน่งและขอบเขตที่ได้รับอนุญาตอยู่ในแนวเขตที่เป็นเนินทรายที่อยู่ในแนวคู้้น้ำด้านในแทบทุกแปลง จึงไม่น่าเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้ตลิ่งพังทลายแต่จะเป็นผลดีด้วยซ้ำ เพราะจะเป็นการปรับปรุงแนวร่องน้ำทำให้เกิดความสมดุล ไม่ให้มีแนวสันดอนทรายหรือเนินทรายกีดขวางทางไหลของกระแสน้ำ

สรุปได้ว่าการตรวจสอบโดยคำสั่งของจังหวัดยโสธร ก็มีผลสรุปออกมาแล้วว่าการประกอบการดูดทราย ตามตำแหน่งและขอบเขตที่ได้รับอนุญาต ไม่น่าจะมีผลกระทบต่อการพังทลายของตลิ่งตามที่ชาวบ้านร้องเรียน และ มีการเสนอข่าว และอาชีพ

ประมงในแม่น้ำชีช่วงอำเภอเมืองยโสธร จากการตรวจสอบแล้วก็ไม่พบว่ามีการทำประมงเป็นอาชีพหลัก จะมีเพียงส่วนน้อยเท่านั้นและบริเวณที่ทำการประมงก็ไม่มีแปลงอนุญาตแต่ประการใด

รายงานผลการตรวจสอบของสำนักงานขนส่งทางน้ำที่ ๗ สาขาอุบลราชธานี ที่ คค๐๓๑๐๑/๓๓๑ เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๕๔๖ คณะทำงานตามคำสั่งจังหวัดยโสธรที่ ๑๐๕๗/๒๕๔๖ และ๑๒๐๔/๒๕๔๖ ได้ดำเนินการตรวจสอบข้อเท็จจริงในสภาพพื้นที่ของแม่น้ำชี บริเวณที่ขออนุญาตดูทราย สภาพบริเวณที่มีการพังทลายของตลิ่ง ด้านผลกระทบสิ่งแวดล้อม ด้านการปกครอง และความเดือดร้อนของประชาชน ผลการตรวจสอบของคณะทำงานพอสรุปได้ดังนี้ การประกอบการดูทรายในแม่น้ำชีท้องที่ ตำบลเชียงคำ อำเภอเมืองจังหวัดยโสธร มีผู้ขออนุญาตทั้งรายขอต่ออายุและ รายขอสัมปทานใหม่ ผลการตรวจสอบพบว่า

๑) ตำแหน่งและขอบเขตบริเวณที่ขออนุญาตมีความเหมาะสมทั้งทางด้านวิชาการ ทางด้านเทคนิคและไม่พบว่ามีระยะใกล้เคียงรอบแปลงสัมปทานมีผลกระทบต่อการพังทลายของตลิ่ง และ ทำลายสภาพแวดล้อม จะมีเพียงบางแปลงเท่านั้นที่ตำแหน่ง และขอบเขตยังไม่มีความเหมาะสมเท่าที่ควร อีกทั้งชาวบ้านและผู้แทนชุมชนยังมีความเห็นขัดแย้งขอให้เลื่อนแปลงสัมปทานไปอยู่ในที่เหมาะสมกว่าเดิม คือ รายของ หจก.ทีอาร์ยโสธรคอนกรีตบล็อค และนางสุจินต์ มาสวิล ทั้งนี้คณะทำงานเห็นว่าเพื่อลดความขัดแย้งจากชุมชนที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต อีกทั้งเพื่อให้เกิดความชัดเจน เหมาะสม ป้องกันผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นจากการประกอบการจึงมีความเห็นร่วมกันว่าให้เลื่อนตำแหน่งของแปลงที่ขออนุญาตไปอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมที่ใกล้เคียงกับแนวแปลงเดิมและอยู่ในพื้นที่ของบ้านกุดกง หมู่ ๔ เช่นเดิม โดยให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการตรวจสอบ เฝ้าระวังการประกอบการอย่างใกล้ชิดและผู้นำชาวบ้านเห็นด้วยและนำไปปฏิบัติต่อไป

๒) สภาพลำน้ำโดยทั่วไปของแม่น้ำช่วงที่ไหลผ่านอำเภอเมืองยโสธร รวมระยะทางประมาณ ๑๐ กิโลเมตร ตั้งแต่หลังวัดศรีธรรมาราม เขตเทศบาลเมืองยโสธร ถึงบ้านคุยสำโรง หมู่ ๒ ตำบลเชียงคำ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธรมีลักษณะที่คดเคี้ยวมาบางช่วงเป็นลักษณะโค้งหักศอก ซึ่งถือว่าเป็นพื้นที่ที่เสี่ยงต่อการพังทลายและการกัดเซาะของกระแสน้ำมาก ขณะเดียวกันอีกฝ่ายเกิดเป็นแนวสันดอนหรือแนวเนินทรายยื่นล้ำเข้าไปในลำน้ำซึ่งลักษณะดังกล่าวต้องมีการปรับปรุงแก้ไขโดยมีคำสั่งจังหวัดให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นเพื่อดำเนินการปรับปรุงแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า เช่น การปรับปรุงส่วนที่เป็นคูก้นน้ำบริเวณบ้านคุยสำโรง บ้านหนองหอย

จากผลการตรวจสอบของคณะทำงาน พอที่จะสรุปได้ดังนี้

๒.๑) ตามคำร้องคัดค้านของผู้ร้องและจากการนำเสนอข่าวขอ
สื่อ หนังสือพิมพ์บางฉบับผลกระทบที่ทางผู้ร้องยกมากล่าวอ้าง ไม่น่าจะเป็นสาเหตุอันเกิดจาก
การประกอบการดูดทรายเสียทีเดียว

๒.๒) การประกอบอาชีพประมงของชาวบ้านในลำน้ำชีบริเวณ
ดังกล่าว ก็ไม่พบว่ามีทำการประมงเป็นอาชีพหลัก จะเพียงส่วนน้อยเท่านั้นที่มีกิจกรรมส่วน
นี้และทำเป็นบางเวลาเท่านั้นและที่สำคัญบริเวณที่ทำการประมงก็ไม่มีแปลงอนุญาตให้ดูดทราย
แต่อย่างใด

๒.๓) การเพาะปลูกและการทำเกษตรกรรมของชาวบ้านก็ไม่
พบว่ามีทำการกระทำตามริมฝั่ง ดึงน้ำแต่อย่างใด

๒.๔) การเฝ้าระวัง ตรวจสอบ ควบคุมการดำเนินการของ
ผู้ประกอบการให้ชาวบ้านและองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในพื้นที่มีส่วนร่วมและประสานงานกับ
สำนักงานขนส่งทางน้ำที่ ๗ สาขาอุบลราชธานีร่วมกับอำเภอเมืองยโสธรและหน่วยงานที่
เกี่ยวข้อง ประสานในการติดตามตรวจสอบเป็นระยะและให้รายงานจังหวัดต่อไป¹⁰

๖.๓.๒.๔ การร้องเรียนต่อองค์กรอิสระ

เมื่อการแก้ไขปัญหาในระดับจังหวัดไม่มีผลต่อการแก้ไขปัญหา จึงมีการ
นำเสนอปัญหาไปยังองค์กรอิสระ โดยได้ทำหนังสือไปยังประธานกรรมการสิ่งแวดล้อมวุฒิสภา
ในนามโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน เพื่อเชิญลงสำรวจพื้นที่ และ ทำการศึกษาสภาพ
ปัญหาที่เกิดขึ้น องค์กรอิสระที่ได้มีการทำหนังสือร้องเรียน คือ กรรมการสิ่งแวดล้อมของ
วุฒิสภา คณะกรรมการการสิ่งแวดล้อมวุฒิสภาด้านการเกษตร และ คณะกรรมการสิทธิ
มนุษยชน

ผลจากการร้องเรียน การติดตามปัญหาขององค์กรอิสระ มีดังนี้

๑) คณะตัวแทนคณะกรรมการสิ่งแวดล้อม ลงพื้นที่เพื่อศึกษาสภาพ
ปัญหาที่เกิดขึ้นจากการสัมปทานดูดทรายในเขตลุ่มน้ำชี ก่อนที่จะมีการดำเนินการลงพื้นที่ผู้นำ
ชาวบ้านได้เตรียมประชุมชาวบ้านให้ข้อมูลถึงบทบาทของกรรมการสิ่งแวดล้อม และบทบาท
ของชาวบ้านในการนำเสนอปัญหาควรทำอย่างไร ผลที่ได้จากการดำเนินกิจกรรม คือ ชาวบ้าน
ได้ขยายแนวร่วมให้มากขึ้นขยายเป็น ๔ ตำบล และมีผู้นำชาวบ้านมารู้จักกันและร่วมแสดง
ความคิดเห็นต่อการแก้ไขปัญหาร่วมกัน และ ได้นำเสนอปัญหากับสาธารณะชนอื่น ๆ ด้วย
นอกจากนี้ชาวบ้านยังได้เรียนรู้ถึงกระบวนการแก้ไขปัญหาไม่ได้กระทำให้สำเร็จโดยง่าย ต้อง
อาศัยระยะเวลาและกระบวนการมีส่วนร่วมของหลายฝ่ายอีกอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น คือ ความ
เชื่อมั่นต่อแนวทางการทำงานของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

¹⁰ รายงานผลการตรวจสอบข้อเท็จจริงของสำนักงานขนส่งทางน้ำที่ ๗ สาขาอุบลราชธานี

๒) การติดตามของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ โดยการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานราชการทั้ง ๒ จังหวัด และอนุกรรมการที่เกี่ยวข้องทุกฝ่าย รวมทั้งนายทุนผู้ประกอบการด้วย ร่วมปรึกษาหารือ ซึ่งในเบื้องต้นนั้น ได้มีการสำรวจความเสียหายในพื้นที่ เพื่อให้เกิดความเข้าใจร่วมกัน การพิจารณาผลกระทบยังไม่สามารถนำเสนอข้อมูลที่แสดงถึงความน่าเชื่อถือเชิงวิชาการได้ ฉะนั้นผู้นำชาวบ้านได้เรียนรู้ถึงการจับกับข้อมูลที่สามารถอ้างอิง และนำเสนอได้อย่างเป็นระบบ และเกิดความน่าเชื่อถือได้ ฉะนั้นถือว่าเป็นการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการปฏิบัติการปกป้องสิทธิชุมชน

คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติและประธานคณะอนุกรรมการด้านที่ดินและน้ำได้ขอให้มีการจัดประชุมเพื่อหารือ ผู้เข้าร่วมประชุมประกอบด้วย คณะอนุกรรมการด้านที่ดินและน้ำ พลเอกหาญ ลีนาทนทร์ สมาชิกวุฒิสภา นายสมบุญ ทองบุราณ สมาชิกวุฒิสภา ประชาชนในพื้นที่ตำบลเชียงคำ ตำบลสำราญ ตำบลคือเหนือ จังหวัดยโสธรและประชาชนในพื้นที่ตำบลชานวรรณ แสนสุข ตำบลกุดน้ำใส อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด คณะอนุกรรมการพิจารณาอนุญาตให้ดูดทรายประจำจังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดยโสธร และผู้ประกอบการดูดทรายในเขตจังหวัดยโสธร รวมประมาณ ๘๐ คน โดยมีนางสุณี ไชยรส คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติเป็นประธาน ประธานได้ให้ผู้เข้าร่วมประชุมแต่ละฝ่ายแสดงความคิดเห็นและเสนอแนะแนวทางในการป้องกันแก้ไขปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นและผู้แทนแต่ละฝ่ายที่เข้าร่วมประชุมได้มีการอภิปรายแสดงความคิดเห็น เสนอความต้องการและพะเสนอแนะแนวทางในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น

ผลการประชุมโดยสรุป คือ ยังไม่ได้ข้อยุติที่ชัดเจนคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ร่วมกับวุฒิสมาชิก จะนำเรื่องดังกล่าวเสนอให้รัฐมนตรีว่าการกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมพิจารณาหาแนวทางการแก้ไขปัญหาในระยะยาวต่อไป สำหรับในระยะสั้นผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายยังดำรงสิทธิของแต่ละฝ่ายที่พึงมีตามปกติต่อไป และขอให้ทุกฝ่ายพิจารณาเยียวยาแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นด้วย คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติจะได้ตรวจสอบและดำเนินการเรื่องดังกล่าวต่อไป

๓) ตัวแทนตัวแทนชาวบ้านเข้าเพื่อร่วมชี้แจงปัญหาผลกระทบต่อคณะอนุกรรมการ ตัวแทนชาวบ้าน ๕ คน ได้เข้าร่วมชี้แจงปัญหาผลกระทบต่อคณะอนุกรรมการและหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง ณ อาคารรัฐสภา ในวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๕๗ พร้อมทั้งรับฟังและเสนอแนะวิธีการแก้ไขปัญหาภายใต้ความร่วมมือของประชาชนองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น หน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง

๔) การติดตามของคณะอนุกรรมการ ลงพื้นที่ กระบวนการติดตามปัญหาของอนุกรรมการที่นายอำเภอเมืองยโสธรแต่งตั้งขึ้น ซึ่งประกอบด้วยตัวแทนชาวบ้านและตัวแทนหน่วยงานราชการ แต่ลักษณะการสำรวจพื้นที่ไม่ได้ดำเนินการเพื่อแก้ไขปัญหาร่วมกัน แต่เป็นการดำเนินกิจกรรมเพื่อให้นายทุนได้พื้นที่สัมปทาน ผลการดำเนินกิจกรรมทำให้

ผู้นำชาวบ้านได้รับรู้กระบวนการแก้ไขปัญหาและความจริงใจของข้าราชการต่อการแก้ไขปัญหาของชาวบ้าน

วันที่ ๙ - ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๔๖ ตัวแทนกรรมการธิการวุฒิสภาฝ่ายสิ่งแวดล้อม (พลเอกหาญ สีนานนท์) และเจ้าหน้าที่ลงดูพื้นที่ ผลที่เกิดขึ้นสามารถเร่งการดำเนินการแก้ไขปัญหาในระดับจังหวัดให้เร็วขึ้น หลังจากนั้นมีการลงพื้นที่เพื่อทำการศึกษาข้อมูล หลักฐานที่ชัดเจนในการกระทำความผิดของผู้ประกอบการ ผลปรากฏว่าการลงพื้นที่ตรวจสอบข้อมูลของตัวแทนคณะกรรมการฯ ได้ทำการศึกษาข้อมูลเพิ่มเติมพร้อมทั้งถ่าย VDO เก็บภาพไว้เป็นหลักฐาน ซึ่งผลปรากฏชัดเจนว่ามีการดูตรวจนอกเขตสัมปทานของบริษัทห้างหุ้นส่วนจำกัดจั่วเข่งยโสธร ขึ้นดำเนินการต่อไปของคณะอนุกรรมการฯ คือติดต่อ VDO เพื่อนำเสนอต่อคณะกรรมการฯ และลงมาตรวจสอบในพื้นที่อีกครั้ง โดยมีการประสานไปยังรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย (นายโกศล พลกุล) ให้มาช่วยดำเนินการแก้ไขปัญหา คาดว่าการดำเนินการจะใช้ระยะเวลาประมาณ ๒ เดือนจึงจะแล้วเสร็จ

๖.๓.๓ ความคืบหน้าในการใช้สิทธิชุมชน

การศึกษาผลกระทบของคณะทำงานเพื่อศึกษาผลกระทบ (ชื่อเดิม) สรุปว่าความคืบหน้าในการแก้ไขปัญหาในระดับจังหวัดพิจารณา ให้ผู้ประกอบการสามารถประกอบธุรกิจการดูตรวจได้เป็นปกติ คือ

๖.๓.๒.๑ ประเด็นในแง่กฎหมายและระเบียบกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการพิจารณาอนุญาตให้ดูตรวจ(ฉบับที่ ๕)พ.ศ. ๒๕๔๓ ข้อ ๑๘(๒) หลักเกณฑ์ในการพิจารณาอนุญาตให้ดูตรวจให้คำนึงถึงด้านการปกครอง เช่นความเดือดร้อนของราษฎร ความเสียหายของเศรษฐกิจส่วนรวม เป็นต้น ในการอนุญาตต้องผ่านความเห็นชอบจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่ขออนุญาต

ส่วนประชาชนที่ได้รับผลกระทบในพื้นที่ฝั่งอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด สำนักงานที่ดินจังหวัดยโสธรได้ประสานงานกับอำเภอพนมไพรแล้วปรากฏว่าไม่มีการยื่นขออนุญาตดูตรวจในฝั่งอำเภอพนมไพร บริเวณบ้านท่าลาด หมู่ที่ ๑๗ และบ้านท่าวารีดำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ดแต่อย่างใด เห็นควรยุติเรื่องร้องเรียนดังกล่าว

๖.๓.๒.๒ สภาพตลิ่งมีร่องรอยการกัดเซาะพังทลายของตลิ่งแต่สรุปไม่ได้ว่าเกิดจากการใช้เรือดูตรวจของผู้ถูกร้องเรียนหรือเกิดจากการกัดเซาะของกระแสน้ำที่ไหล เนื่องจากการที่น้ำท่วมมา ๓ ปี ติดต่อกันและยังหาเหตุผลพิสูจน์ไม่ได้ว่าตลิ่งพังทลายเกิดจากการดูตรวจหรือเกิดจากธรรมชาติ¹¹

¹¹ หมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์จากป่ามากที่สุด คือบ้านท่าลาด, บ้านท่าวารี และ บ้านท่าเสียว เพราะว่าหมู่บ้านแถบนี้มีที่ทำกินน้อย จำเป็นต้องเข้าใช้ประโยชน์จากป่าเป็นสำคัญ เช่น การเผาถ่านขาย นอกจากนี้ชาวบ้านบ้านท่าลาด ท่าวารี พนัส ดงสว่าง ดอนแดง และ พนัส มีการปลูกแดงอยู่เขตป่า และพื้นที่ปลูกป่าแปลงแรกจะอยู่

๖.๔ การปฏิบัติการสิทธิชุมชน

๖.๔.๑ การปฏิบัติการใช้สิทธิในการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง

การปฏิบัติการใช้สิทธิของชุมชน มีหลายรูปแบบด้วยกัน เช่น การประสานทีมนักศึกษา เพื่อจัดทำข้อมูล การประสานนักพัฒนาเอกชน เพื่อทำการจัดตั้งกลุ่มชาวบ้าน และให้ข้อมูล ข่าวสารแก่ประชาชนในและ นอกพื้นที่ จากการใช้สิทธิของชุมชนในการปกป้องป่าชุมชนดงเค็ง สามารถสรุปเหตุการณ์ที่สำคัญได้ ดังนี้

มิถุนายน ปี ๒๕๓๖ สมาตำบลแสนสุขได้ทำหนังสือคัดค้านให้สำนักงานสวนป่า ระวังการปลุกยุงคาลิปดัสโดยสิ้นเชิง ตามมติของสภาตำบลที่ ๗/๒๕๓๖ แต่ทางสำนักงานสวนป่ายังคงดำเนินการปลุกตามปกติ และ ในปีเดียวกัน ชาวบ้านประมาณ ๑,๒๐๐ คน ชุมชนที่ศาลากลางจังหวัดร้อยเอ็ด เรียกร้องให้ยกเลิกโครงการปลุกยุงคาลิปดัสและรื้อถอนส่วนที่ปลุกแล้วออกจากป่าดงเค็งทั้งหมดและให้รื้อถอนเรือนเพาะชำออกจากพื้นที่ รวมทั้งให้สิทธิการเข้าใช้ประโยชน์ของชุมชนได้เช่นเดิม นายกี ศรีระ รองผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดรับเรื่องและตกลงจะดำเนินการให้แล้วเสร็จภายใน ๑ เดือน จนกระทั่ง เดือนกันยายน ๒๕๓๖ ชาวบ้านได้ไปติดตามเรื่องที่จังหวัดร้อยเอ็ด ผลปรากฏว่าข้อตกลงวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๓๖ ไม่มีผลในทางปฏิบัติแต่อย่างใด

กันยายน ๒๕๓๖ การร้องเรียนไม่เป็นผลทำให้ชาวบ้านประมาณ ๒,๐๐๐ คน ชุมชนบริเวณป่าดงเค็ง และบุกตัดต้นยูคาลิปดัสในแปลงปลูกปี พ.ศ. ๒๕๓๕ เนื้อที่ ๑,๗๐๐ ไร่

กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗ ตำรวจจับกุมชาวบ้าน ๗ คน คือ นายชอบ สุตบอนิด, นายสม เจาะจง, นายบุญเนา ไพเราะ, นายสาย เจริญ, นายหนูภา เมฆโดน, นายวร พลพฤษ และ นายวิเศษ รจนาสม ในข้อหาบุกรุกที่สาธารณประโยชน์และทำให้เสียหายของทางราชการ และ ชาวบ้านได้ยื่นข้อเรียกร้องต่อผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดให้แก้ไขปัญหাপ่าดงเค็ง โดยผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดรับข้อเสนอและสัญญาว่าจะดำเนินการให้ภายใน ๓ เดือน

มีนาคม ๒๕๓๗ ชาวบ้านชุมชนที่ป่าดงเค็ง อีกครั้ง ผลปรากฏว่าอธิบดีกรมป่าไม้ (นายผ่อง เล่งอี้) ทำหนังสือมอบสวนยูคาลิปดัสให้กับจังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดมอบให้นายอำเภอพนมไพรดำเนินการ นายอำเภอพนมไพร (นายชวลิต รูปดาก้อง) ได้แต่งตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์พื้นที่ที่สาธารณประโยชน์ป่าดงเค็ง จำนวน ๒๗ คน คณะกรรมการประชุมและมีมติเมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม ๒๕๓๗ ให้รื้อถอนยูคาลิปดัสทั้งหมดออก

บริเวณบ้านพนัส คือ แปลงปลูกป่าแปลงแรก ประมาณ ๓,๕๐๐ ไร่ (บริเวณใกล้เขตพื้นที่นาของนายไสว จำนวน ๓,๐๐๐ ไร่) และ ขยายการปลูกไปทางพื้นที่บ้านท่าเสียว (ที่เตรียมพื้นที่ปลูกไว้ ๒,๐๐๐ ไร่ แต่ยังไม่ได้ปลูก)

จากป่าดงเค็งในช่วงเข้าพรรษา ปี พ.ศ. ๒๕๓๗ และ ในเดือนเดียวกัน ชาวบ้านได้เข้าชุดถอน ต่อยุคาลิปตัสออกจากป่าดงเค็งในบริเวณแปลงปลูกปี พ.ศ. ๒๕๓๓ เนื้อที่ ๓๐๐ ไร่

จนกระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๔๐ ชาวบ้านป่าดงเค็งได้ชุมนุมเรียกร้องร่วมกับเครือข่าย ป่าไม้ ที่ดินอีสาน ในนามสมัชชาคนจนเพื่อเสนอต่อรัฐบาลให้สนับสนุนงบประมาณในการปลูก ฟืนฟูป่าดงเค็งในอัตราไร่ละ ๓,๐๐๐ บาท เป็นเงินทั้งสิ้น ๘,๕๗๑,๐๐๐ บาท และเสนอให้กรมป่า ไม้ถอนคดีชาวบ้านทั้ง ๗ คน คณะรัฐมนตรีได้พิจารณาเมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๐ มีมติ เห็นชอบในหลักการเกี่ยวกับการฟืนฟูป่าดงเค็งให้เป็นป่าธรรมชาติโดยให้สิทธิคณะกรรมการ ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน สำหรับงบประมาณที่จะใช้ ดำเนินการให้นำเสนอคณะรัฐมนตรีพิจารณาต่อไป

มกราคม ๒๕๔๒ คณะรัฐมนตรีได้พิจารณาการแก้ไขปัญหาสวนป่าดงเค็ง ตามที่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์เสนอ แล้วมีมติอนุมัติให้ฟื้นฟูสภาพสวนป่าดงเค็งให้เป็นป่า ธรรมชาติ เนื้อที่ ๒,๘๕๗ ไร่ โดยใช้งบประมาณ ๘,๕๗๑,๐๐๐ บาท โดยให้กรมป่าไม้จัดสรรเงิน จำนวนดังกล่าวผ่านองค์การบริหารส่วนตำบล การดำเนินการให้ปฏิบัติตามระเบียบและ กฎหมายที่เกี่ยวข้อง สำหรับการบริหารจัดการจัดสรร ควรจะได้มีการพิจารณากระบวนการในการ ปฏิบัติเพื่อให้ถูกต้องตามกฎหมายและระเบียบ อำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบ ตลอดจนให้มีการ ติดตาม ประเมินผล เพื่อให้กิจกรรมดังกล่าวดำเนินไปตามแผนงานและเป้าหมายและจะได้เป็น รูปแบบในการแก้ไขปัญหาในกรณีเดียวกันต่อไป

พฤษภาคม ๒๕๔๒ อธิบดีกรมป่าไม้มีหนังสือที่ กษ ๐๗๑๐.๒๐๕/๑๑๓๘๒ ถึง ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด เรื่องการแก้ไขปัญหาสวนป่าดงเค็ง โดยให้จังหวัดประสานงาน องค์การบริหารส่วนตำบลท้องที่ ราษฎรสมัชชาคนจนให้จัดทำแผนการฟืนฟูป่าดงเค็งเสนอต่อ กรมป่าไม้

มิถุนายน ๒๕๔๒ มีคำสั่งจังหวัดร้อยเอ็ด ที่ ๑๐๑๘/๒๕๔๒ เรื่องแต่งตั้ง คณะกรรมการร่วมจัดทำแผนเพื่อฟื้นฟูสภาพสวนป่าดงเค็ง จำนวน ๔ คน โดยมีหน้าที่จัดทำ แผนการฟืนฟูป่าดงเค็งให้เป็นป่าธรรมชาติ

มีนาคม ๒๕๔๕ สมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลขานูวรรณ ประชุม พิจารณาแผนการฟืนฟูป่าดงเค็ง ที่ประชุมมีมติรับรองแผนการฟืนฟูป่าดงเค็ง ฉบับของชาวบ้าน ที่นำเสนอ

เมษายน ๒๕๔๕ ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด (โดยนายภูริวัฒน์ ชิตทรงสวัสดิ์ ปลัดจังหวัดรักษาการแทน) มีหนังสือ ด่วนมาก ที่ รอ ๐๐๑๘/๗๗๘๘ เรื่องส่งแผนฟืนฟูป่าดง เค็ง ถึงปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เพื่อพิจารณาดำเนินการต่อไป ตามที่องค์การบริหาร ส่วนตำบลขานูวรรณ ได้มีมติรับรองแผนการฟืนฟูป่าดงเค็ง โดยมีข้อเสนอเพื่อพิจารณา คือ ให้ เร่งโอนงบประมาณในการปลูกฟืนฟูป่าดงเค็ง ตามมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๑๙ มกราคม ๒๕๔๒ โดยให้กรมป่าไม้เร่งโอนงบประมาณสนับสนุนการปลูกฟืนฟูป่าดงเค็ง เนื้อที่ ๒,๘๕๗

ไร่ เป็นเงินทั้งสิ้น ๘,๕๗๑,๐๐๐ บาท โดยผ่านองค์การบริหารส่วนตำบลชาณุวรรณ และ กรณี การปรับปรุงแผนการปลูกพืชป่าดงเต็งให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ชาวบ้าน อบต.ชาณุ วรรณ ป่าไม้จังหวัดร้อยเอ็ด และสมัชชาคนจน จัดประชุมเพื่อพิจารณาปรับปรุงแผนงาน ทั้งนี้ ต้องให้เป็นไปตามหลักการปลูกพืชป่าที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์ อย่างยั่งยืน ตามมติคณะรัฐมนตรีวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๐

จากการดำเนินเคลื่อนไหวในการใช้สิทธิข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า ชุมชนนั้นมีความสามารถในการประสานกับเครือข่ายอื่น ๆ เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหา ซึ่งกระบวนการที่สำคัญ และ มีการปฏิบัติการอย่างชัดเจน สรุปได้ ดังนี้

๖.๔.๑.๑ การปฏิบัติการใช้สิทธิภายในชุมชน

เป็นกระบวนการที่ชุมชนพัฒนา และ สร้างการเรียนรู้ภายใน จากการจัดตั้งกลุ่ม และสนับสนุนกิจกรรมที่สามารถ พัฒนาขีดความสามารถของประชาชนในพื้นที่ให้มีมากขึ้น เช่น การติดตามคดีผู้นำ โดยการระดมทุนเพื่อจัดตั้งกองทุนคดี การจัดทำแผนการจัดการเพื่อขอ งบประมาณพื้นที่ป่าพร้อมกับการชุมนุมเรียกร้องให้มีการจัดสรรงบประมาณการจัดการป่า ร่วมกับสมัชชาคนจน การระดมทุนโดยการทำผ้าป่าเพื่อการจัดการป่า เป็นต้น รายละเอียดใน การพัฒนาการใช้สิทธิ สามารถสรุปพอสังเขป ได้ดังนี้

๑) การจัดตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์พื้นที่ป่า สาธารณะประโยชน์ดงเต็ง

หลังจากการชุมนุมครั้งใหญ่คือเมื่อปี ๒๕๓๖ ได้มีการจัดตั้ง คณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์พื้นที่ป่าสาธารณะประโยชน์ป่าดงเต็ง จำนวน ๒๗ คน โดย คณะกรรมการชุดดังกล่าวเป็นตัวแทนของแต่ละชุมชน และมีกิจกรรมการจัดการป่าเป็นช่วง ๆ และมีองค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปทำงานสนับสนุน คือโครงการป่าชุมชน จังหวัดสุรินทร์ ซึ่ง ประสานงานให้พื้นที่ป่าดงเต็งเป็นเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน มีบทบาทในการส่งเสริม กระบวนการทำงานขององค์กรชาวบ้านและเครือข่ายให้มีการบริหารจัดการองค์กรชาวบ้าน เป็น องค์กรที่เชื่อมประสานให้เกิดเครือข่ายการเรียนรู้ จัดเวทีให้ข้อมูลข่าวสาร ส่งเสริมการพัฒนา ความรู้ แนวคิด ทักษะคดีให้กับผู้นำ เช่น การเสริมความรู้แนวคิดการทำงานพัฒนา จัดเวทีสรุป บทเรียนแลกเปลี่ยนการทำงานกับเครือข่ายป่าชุมชนอีสาน ร่วมกับชุมชนในการค้นหาองค์ ความรู้ ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรโดยองค์กรชุมชน และรวมถึงการติดตามการแก้ไข ปัญหาพร้อมกับสมัชชาคนจนกรณีปัญหาป่าไม้ที่ดินภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๒) การเคลื่อนไหวสิทธิด้านการเกษตร

ด้วยการติดตามและการดำเนินกิจกรรมโครงการนำร่องเพื่อพัฒนา เกษตรกรรมของเกษตรกรรายย่อย ผลจากการเรียกร้องของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกใน ปี ๒๕๔๐ ให้มีโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมรายย่อย กระทั่งปี ๒๕๔๒ หลังจาก ที่ คณะรัฐมนตรีอนุมัติงบประมาณโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรราย

ย่อยได้ลงไปทำงาน ภายใต้โครงสร้างการประสานงานเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ภูมิ นิเวศน์ร้อยเอ็ด มีวัตถุประสงค์เพื่อค้นหากระบวนการ รูปแบบ เทคนิค วิธีการ ในการพัฒนา เกษตรกรรายย่อยให้สามารถพึ่งพาตนเองได้ในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่เหมาะสมกับชุมชน และภูมินิเวศ รวมทั้งรูปแบบการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรสัตว์น้ำและระบบนิเวศชายฝั่ง สำหรับ เป็นแบบอย่างในการขยายผลต่อไปและส่งเสริมและพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยมี ขบวนการที่ไม่จำกัดทางเลือกในการทำการเกษตรของเกษตรกร (เอกสารสำเนา มติกรม.๓๐ มีนาคม และความเห็นของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่อโครงการนำร่องฯ ๒๕๔๒)

มีการจัดตั้งองค์กรในพื้นที่ในลักษณะเป็นสมาชิกโครงการ ฯ จำนวน ๓๕ คน ได้รับสิทธิในการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ในรูปแบบการเรียนรู้ที่ แตกต่าง เป็นต้นว่าการวางแผนการผลิตในแปลงของตนเองเพื่อนำเสนอขอรับการสนับสนุนให้สอดคล้องกับพื้นที่ของตนเอง ทดลองเทคนิคด้านการเกษตร เช่น การใช้สารทดแทนโดยการนำเอา พืชสมุนไพรในท้องถิ่นมาใช้แทนสารเคมี การปรับปรุงดินโดยการทำปุ๋ยชีวภาพ การเรียนรู้ผ่านการอบรม สัมมนา การศึกษาดูงานแลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำเกษตรยั่งยืน มีทั้งการเรียนรู้ ระดับกลุ่มในพื้นที่และเครือข่ายระดับภาค

การบริหารจัดการได้สนับสนุนให้เกษตรกรที่ได้รับงบประมาณโครงการ ไปดำเนินการและบริหารจัดการเอง ตามวัตถุประสงค์เพื่อสร้างรูปแบบในการพัฒนาระบบ เกษตรกรรมยั่งยืนที่จะทำให้เกษตรกรรายย่อยสามารถพึ่งพาตนเองได้ และสนับสนุนให้เกิด การบริหารจัดการโครงการโดยองค์กรชุมชนระดับพื้นที่ มีแผนงานการดำเนินการ ๕ แผนงาน คือ ๑) แผนพัฒนาบุคลากรและองค์กรชุมชน ๒) แผนการวิจัยและการพัฒนา ๓) แผนการผลิต การแปรรูปและการตลาด ๔) การอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากร และ ๕) แผนการบริหารจัดการ โครงการ โครงการนี้เป็นไปตามมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม ๒๕๔๒ สมาชิกในพื้นที่ อำเภอพนมไพรจำนวน ๓๕ คน ได้หมดงบประมาณในการดำเนินงานเมื่อ ปี ๒๕๔๗ ลักษณะ กิจกรรม/การสนับสนุน โดยการสนับสนุนให้สมาชิกที่ได้รับเงินกองทุนกู้ยืมเพื่อพัฒนารูปแบบ การเกษตร จำนวน ๓๕ ราย ด้วยกระบวนการต่าง ๆ ดังนี้ ๑) สร้างการเรียนรู้ "เกษตรกรรม ยั่งยืน" ๒) ทำวิจัยไต้หวัน ๓) อุดหนุนสมาชิกพัฒนาแปลงเกษตร ๔) อบรมเทคนิคเกษตรยั่งยืน ๕) ศึกษาดูงานต่างเครือข่าย ๖) การรณรงค์ติดตามนโยบาย เช่น การรณรงค์หยุดใช้พันธุ์พืช GMO หรือ การรณรงค์การส่งเสริมเหล้าพื้นบ้าน เป็นต้น

สมาชิกที่ได้รับการสนับสนุนต้องผ่านการพิจารณาภายใต้เงื่อนไข คือ ๑) ต้องร่วมกิจกรรมต่อเนื่อง และ เข้าร่วมรณรงค์ผลักดันโครงการ ๙๙ วัน ที่กรุงเทพฯ ๒) ต้อง มีใจรัก ในการทำเกษตรแบบผสมผสาน แต่มีสมาชิกบางคนสามารถเข้าร่วมกลุ่มได้ทั้ง ๆ ที่ ไม่ได้ร่วมกระบวนการรณรงค์ เช่น นายสว่าง พารา บ้านดอนแดง แต่ว่ากลุ่มคัดเลือกมาเพราะ รูปแบบแปลงเหมาะสม รูปแบบการทำเกษตร น่าสนใจ และคนที่ได้รับงบประมาณคือแกนนำ

หลัก ๆ ที่เป็นคณะกรรมการส่งผลให้เกิดความไม่พอใจ ความขัดแย้งตามมา (สัมภาษณ์ ไสว มาลัย กรกฎาคม ๒๕๔๘)

ความสำเร็จของโครงการไม่ได้มีตัวชี้วัดจำกัดเฉพาะในแปลงแต่ความ คิดความพยายามในการพึ่งตนเองของเกษตรกร เช่น การลดปริมาณการใช้สารเคมี แม้ว่าการเลิก ใช้สารเคมีเกิดขึ้นไม่มากพอ เป็นเพราะกระบวนการทำงานที่ไม่เข้มข้นพอ กระบวนการที่ชัดเจน แต่ไม่เปลี่ยนพฤติกรรมการผลิตเพราะปัจจัย หรือ การตอบสนองความต้องการทางเศรษฐกิจ ของครอบครัวเป็นหลัก ส่วนเรื่องการบริหารจัดการกองทุนเกษตรกร ยังต้องพัฒนาระบบการ จัดการให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เนื่องจากขีดความสามารถในการจัดการระบบยังไม่ชัดเจน (สัมภาษณ์ อุบล อยู่หัวว่า กรกฎาคม ๒๕๔๘)

๓) การจัดตั้งกองทุนสุคดี

เนื่องจากการเรียกร้อง และ ท่วงสิทธิ์ในการจัดการป่าชุมชน ของผู้นำ ชาวบ้านได้นำไปสู่การจับกุมผู้นำชาวบ้าน ตามที่กล่าวไปข้างต้นแล้วนั้น ชาวบ้านในชุมชน เครือข่ายมีความพยายามที่จะหนุนช่วยกัน ซึ่งช่วง แรก ๆ เป็นการสร้างพลังของเครือข่าย ชาวบ้านรอบป่า เวลาไปขึ้นศาลแต่ละครั้งจะมีชาวบ้านไปให้กำลังใจและฟังคำตัดสินของศาล แต่ เมื่อกระบวนการทางกฎหมายไม่เสร็จสิ้นโดยง่าย จนสุดท้ายผู้ต้องหาทั้ง ๗ ก็ต้องติดตามด้วย ตนเอง ขั้นตอนการดำเนินคดี คำพิพากษาคดีอาญาตามหมายเลขดำที่ ๘๓๘/๓๕๓๗ ระหว่าง พนักงานอัยการจังหวัดร้อยเอ็ดกับจำเลย ๗ คน ศาลมีคำพิพากษาให้จำเลยมีความผิดตาม ประมวลกฎหมายอาญามาตรา ๒๕๘ ประกอบมาตรา ๘๓ ลงโทษจำคุกคนละ ๒ ปี และปรับคน ละ ๖,๐๐๐ บาท แต่ปรากฏว่าจำเลยทั้ง ๗ ไม่เคยต้องโทษจำคุกมาก่อน เห็นควรให้จำเลย ปรับตัวเป็นคนดีต่อไป จึงรอกการลงโทษไว้ ๒ ปี ตามประมวลกฎหมายอาญา มาตรา ๕๖ หาก จำเลยทั้ง ๗ ไปชำระค่าปรับให้เป็นไปตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา ๒๙,๓๐ ส่วนความ แผลงฟ้องข้อหาทำให้เสียทรัพย์ ความแผลงหมายเลขดำที่ ๑๙๑๕/๒๕๓๙โดยเรียกค่าเสียหาย๑) ให้จำเลยชดใช้เงินจำนวน ๔,๑๘๒,๒๗๔.๘๔ บาท ๒) ให้จำเลยทั้ง ๗ ร่วมกันชำระดอกเบี้ยใน อัตราร้อยละ ๗ ต่อปีในต้นเงิน ๓,๔๑๔,๖๗๓.๔๔ บาท ๓) ให้จำเลยทั้ง ๗ ร่วมกันชำระค่าฤชา ธรรมเนียมและค่าทนายความด้วย จากคำพิพากษาดังกล่าวผู้ต้องหาจึงได้ยื่นเรื่องอุทธรณ์ ศาล รับเรื่องอุทธรณ์ ต้องวางเงิน ๒๐๐,๐๐๐ บาท ต้องร้องต่อศาลขออุทธรณ์อนาถาและศาลอนุญาต เมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๔๖ ระยะเวลาในการดำเนินการคดีจากปี ๒๕๓๗ จนถึงปัจจุบันคดียังไม่เสร็จสิ้น ระยะแรก ๆ ได้รับความช่วยเหลือจากเครือข่าย และมีกองทุนคดี ต่อมา มีส.ส.นิสิต ช่วยเหลือเรื่องการเดินทาง เนื่องจากในการขึ้นศาลแต่ละครั้งต้องมีค่าใช้จ่ายค่อนข้างมาก และ เรื่องคดีไม่สามารถยกระดับคดีให้เป็นเรื่องร่วมได้เช่นเดิม ผู้ต้องหาจึงต้องรับภาระเพียงลำพัง การติดตามคดีมีทนายผู้รับผิดชอบคดีทนายสุภชัย โสฐ และ ทนายผู้ติดตามคดีปัจจุบัน นาย สินชัย พิภูลทิศัยศาคร (ที่ปรึกษาส.ส.นิสิต สิบรู่ไพร) โดยทนายได้ให้ความเห็นว่าศาลตัดสินให้ ชำระหนี้เพราะถือเป็นข้อเท็จจริงศาลทำให้เสียทรัพย์จริง (ศาลต้องพิพากษาตามนั้น) แต่ถ้ากรม

ป่าไม้ไม่บังคับคดี คดีก็จะจบ ส่วนแนวทางในการสู้คดีคือ ไม่ต้องยึดติดกับผลการพิพากษา แต่อาจต้องทำหนังสือถึงกรมป่าไม้ โดยชี้แจงเจตนาว่าไม่ได้ทำเพื่อประโยชน์ส่วนตัว และร่วมกันทั้งชุมชน และถือว่าการกระทำดังกล่าวของจำเลยถือเป็นการปกป้องฐานทรัพยากรของชุมชน ทั้ง ๒ ตำบลคือ ต.แสนสุขและ ต.ชานูวรรณ ที่ต้องพึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติตรงนั้น และสิ่งที่ทำเป็นประโยชน์ภายหลัง ถ้าตอนนั้นมีการปลูกยูคา ฯ ชาวบ้านก็ไม่มีพื้นที่ใช้สอยเหมือนอย่างปัจจุบัน ส่วนความคืบหน้าของคดี กำลังรอฟังคำพิพากษา(สัมภาษณ์ นายสินชัย พิกุล ทิตยศาสตร์ กันยายน ๒๕๕๗)

ช่วงแรกๆ ใช้วิธีการระดมตั้งกองทุนเพื่อการต่อสู้คดี และมีการจัดผ้าป่า ผ้าป่าแต่ละเที่ยวจะแบ่งเงินครั้งหนึ่งไว้สำหรับการติดตามเรื่องคดี แต่ก่อนแรก ก่อนสุดท้าย ประมาณ ๔๐,๐๐๐ บาท แต่เที่ยวเฉพาะค่าเครื่องบินของนายทองใบประมาณ ๔,๐๐๐ บาท ๔,๗๐๐ บาทในการเดินทางมาศาล ช่วงแรก ๆ คดียังพอขยายได้ ในนามของพี่น้องดงเค็ง พอตอนหลังมาคดีเป็นเรื่องของผู้ต้องหา ๗ คน มีปัจจัยภายในกลุ่มของผู้ต้องหาเอง (ทีมพ่อใหญ่เสาร์ พ่อใหญ่วิ พ่อใหญ่ชอบพ่อใหญ่กัญหา) คดีความเกิดกับผู้นำบ้านพนัสทั้งหมด และเกิดการบาดหมางกันขึ้นในชุมชน กลุ่มผู้ต้องหาพยายามเข้าร่วมกับพันธมิตรอื่น ๆ ช่วงหนึ่ง เช่น กลุ่มปัญหาของสมัชชาคนจน ซึ่งก็ไม่ได้มีความก้าวหน้า และ ไม่มีการสนับสนุนจากองค์กรภายนอก เพราะทุกคนเห็นว่าไม่ได้เป็นเรื่องเฉพาะหน้า กลายเป็นเรื่องที่ต้องขึ้นโรงขึ้นศาลปกติไป มันไม่ใช่วิธีการเคลื่อนไหวทางการเมือง และ ศาลตัดสิน ปรับ ๖,๐๐๐ รอลงอาญา ๒ ปี มีการอุทธรณ์ต่อ สถานการณ์จึงเริ่มเงียบงัน (สัมภาษณ์ ปราโมทย์ ผลภิญโญ) ผลจากการติดตามคดีเป็นเรื่องที่สร้างความเหนื่อยอ่อนให้กับผู้ต้องหาค่อนข้างมาก รวมถึงกำลังใจในการทำงาน เพื่อการจัดการป่าเริ่มลดน้อยถอยลง

กิจกรรมการจัดการป่าที่ทำมาตั้งแต่ปี ๒๕๔๐ -๒๕๔๔ มีการการระดมทุนเพื่อการฟื้นฟูป่าและจัดตั้งเป็นกองทุนคดีด้วยการจัดทำโครงการผ้าป่ารวมน้ำใจสู่ดงเค็ง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๗ ได้เงินมา ๖๘,๐๐๐ บาท ครั้งที่ ๒ ได้เงิน ๔๐,๐๐๐ กว่าบาท และครั้งสุดท้ายปี ๒๕๔๐ ได้เงิน ๑๖๐,๐๐๐ บาท เพื่อเป็นกองทุนในการฟื้นฟูป่า และ การจัดการอื่น ๆ เพื่อส่วนรวม

๔) การพัฒนา กฎ ระเบียบ ในการจัดการป่าชุมชน

ปี ๒๕๔๐ ชาวบ้านป่าดงเค็งได้จัดการฟื้นฟูป่าดงเค็ง โดยแต่งตั้งคณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าดงเค็ง จำนวน ๖ หมู่บ้าน มีการจำแนกเขตป่าให้เหมาะสมต่อสภาพการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน โดยกำหนดเป็น เขตป่าอนุรักษ์ ๑,๕๐๐ ไร่ เขตป่าเพื่อใช้สอย ๑,๓๕๗ ไร่ มีกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกัน ดังนี้ คือในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ ห้ามตัดไม้ทุกชนิดในเขตป่า ปลูกป่าเสริมจนอุดมสมบูรณ์ อนุญาตให้มีการเก็บหาของป่าได้แต่ห้ามนำไปจำหน่าย การขุดกลอยมัน ผู้ขุดต้องถมเหง้าด้วย ส่วนในเขตใช้สอย

อนุญาตให้มีการใช้ประโยชน์ได้แต่ห้ามตัดไม้ขนาดใหญ่ ยกเว้นกรณีที่ต้องการซ่อมแซมที่อยู่อาศัยต้องผ่านการพิจารณาจากคณะกรรมการก่อน

ปัญหาความไม่ชัดเจนเรื่องแนวเขตระหว่างเขตป่ากับที่ดินทำกินของเกษตรกรบางรายที่อยู่รอบป่ายังเป็นปัญหาย่อยหลายจุด จนกระทั่งปี ๒๕๔๖ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาได้ร่วมกับคณะกรรมการจัดทำแนวเขตป่าอีกครั้ง แต่แนวเขตยังไม่ชัดเจนเพราะมีบางรายบุกรุกเข้ามาและอ้างว่าเป็นป่าหัวไร่ปลายนา จึงเป็นภารกิจขององค์กรที่จะต้องจัดให้เป็นแผนงานต่อเนื่องขององค์กรต่อไป

กิจกรรมการจัดการป่าได้มีการเฝ้าระวังการตัดไม้ทำลายป่าด้วยการตรวจป่า การทำป้ายแนวเขตและป้ายรณรงค์ จัดทำหอดูไฟ จัดซื้ออุปกรณ์เพื่อเฝ้าระวังป่า รวมถึงกิจกรรมการรณรงค์ทั้งในพื้นที่และการรณรงค์ร่วมกับเครือข่ายพันธมิตรในระดับนโยบาย การเข้าชื่อเสนอกฎหมายป่าชุมชน กิจกรรมการจัดการป่าที่เป็นรูปธรรมและถือเป็นการเตรียมแผนการขั้นต้น เช่น การสำรวจ ประเมินทรัพยากรในวันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒๕๔๓ เครือข่ายองค์กรชาวบ้านป่าชุมชนดงเค็งได้ร่วมกับโครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนภาคอีสาน ดำเนินการสำรวจและประเมินทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ป่าดงเค็ง โดยเทคนิคการวางแปลง สุ่มตัวอย่างต้นไม้ ๑๐ x ๑๐ เมตร ในพื้นที่ป่าสมบูรณ์ ป่าพื้นถิ่น และป่าเสื่อมโทรม เพื่อปรับปรุงและพัฒนาแผนการฟื้นฟูป่าดงเค็ง

ด้านการพัฒนาองค์กรมีกิจกรรมการประชุมเครือข่ายชาวบ้าน อบรรมกลุ่มผู้นำ ประชุมกลุ่มและกิจกรรมที่ร่วมกับเครือข่ายพันธมิตร เช่น เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ภาคอีสาน สมัชชาคนจน เครือข่ายป่าไม้ที่ดิน อีสาน และเครือข่ายประชาชนอื่นๆ ในการเรียนรู้สถานการณ์ทางด้านนโยบายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและนโยบายที่ส่งผลต่อการพัฒนาชุมชนโดยรวมด้วย กิจกรรมเหล่านี้โดยส่วนมากคนที่เข้าร่วมเป็นแกนนำที่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย

๕) การจัดตั้งองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้

ในการติดตามการฟื้นฟูป่าเป็นโครงสร้างที่จัดขึ้นเพื่อเป็นคณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์ฟื้นฟูที่สาธารณประโยชน์ป่าดงเค็ง โดยมาจากแกนนำของแต่ละชุมชน ซึ่งหลังจากที่ยุติการเคลื่อนไหวแล้วคนที่เป็นคณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์ฟื้นฟูที่สาธารณประโยชน์ป่าดงเค็งก็ไม่ได้ติดตามต่อ เหลือเพียงแกนนำหลักคือผู้ต้องหา และแกนนำอีกไม่กี่คนที่มิไจรักและเกาะเกี่ยวกันเพื่อติดตามงบประมาณในการฟื้นฟูป่า และที่สำคัญคือ ช่วงที่มีการติดตามงบประมาณฟื้นฟูป่าทำให้แกนนำต้องออกนอกพื้นที่เพื่อการเรียนรู้สถานการณ์และติดตามปัญหาทำให้มีเวลาในการลงพื้นที่เพื่อทำงานฐานชุมชน จนเกิดช่องว่างระหว่างแกนนำและชาวบ้าน ทั้งนี้มองเห็นร่วมกันว่าถ้ามีงบประมาณจำนวนมากลงมาในพื้นที่ในภาวะที่

องค์กรยังไม่มี ความเข้มแข็งอาจทำให้เกิดความขัดแย้งกันภายในองค์กร จึงปฏิเสธที่จะรับงบประมาณฟื้นฟูป่าตามเงื่อนไขของกรมป่าไม้

๖.๔.๑.๒ การปฏิบัติการใช้สิทธิกับภายนอกชุมชน

การปฏิบัติการใช้สิทธิ กับเครือข่ายนอกชุมชน จะเป็นกระบวนการที่ชุมชนกระทำหลังจากที่ประสานกับเครือข่าย หรือผู้นำในชุมชนก่อน จากตัวอย่างการเคลื่อนไหวเรื่องการปกป้องป่าดงเค็ง ชาวบ้านเริ่มจากการพูดคุยกันในหมู่บ้าน และ ระหว่างหมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรป่า กระบวนการประสานกับหน่วยงานภายนอก เช่น นักพัฒนาเอกชน นักการเมืองท้องถิ่น หรือ หน่วยงานราชการ จะเป็นการดำเนินงานขั้นที่สองตามมา ซึ่งปัจจัยที่ทำให้ชุมชนต้องประสานกับหน่วยงานภายนอก เพราะว่าสภาพของปัญหาได้ขยายกว้างมากขึ้น และ เกินขอบเขตของชุมชนที่จะเข้าใจได้ เช่น ข้อมูลด้านกฎหมาย หรือ ข้อมูลชุมชนที่ต้องการ การรวบรวมที่เป็นระบบ หรือ กระบวนการรณรงค์ในระดับหมู่บ้านเอง ที่ต้องการหารุ่นช่วยที่เร่งด่วน ๒ เป็นสาเหตุที่ทำให้ชุมชน ต้องประสานความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอก

๖.๔.๒ บทเรียน การปฏิบัติการใช้สิทธิในการจัดการน้ำชี

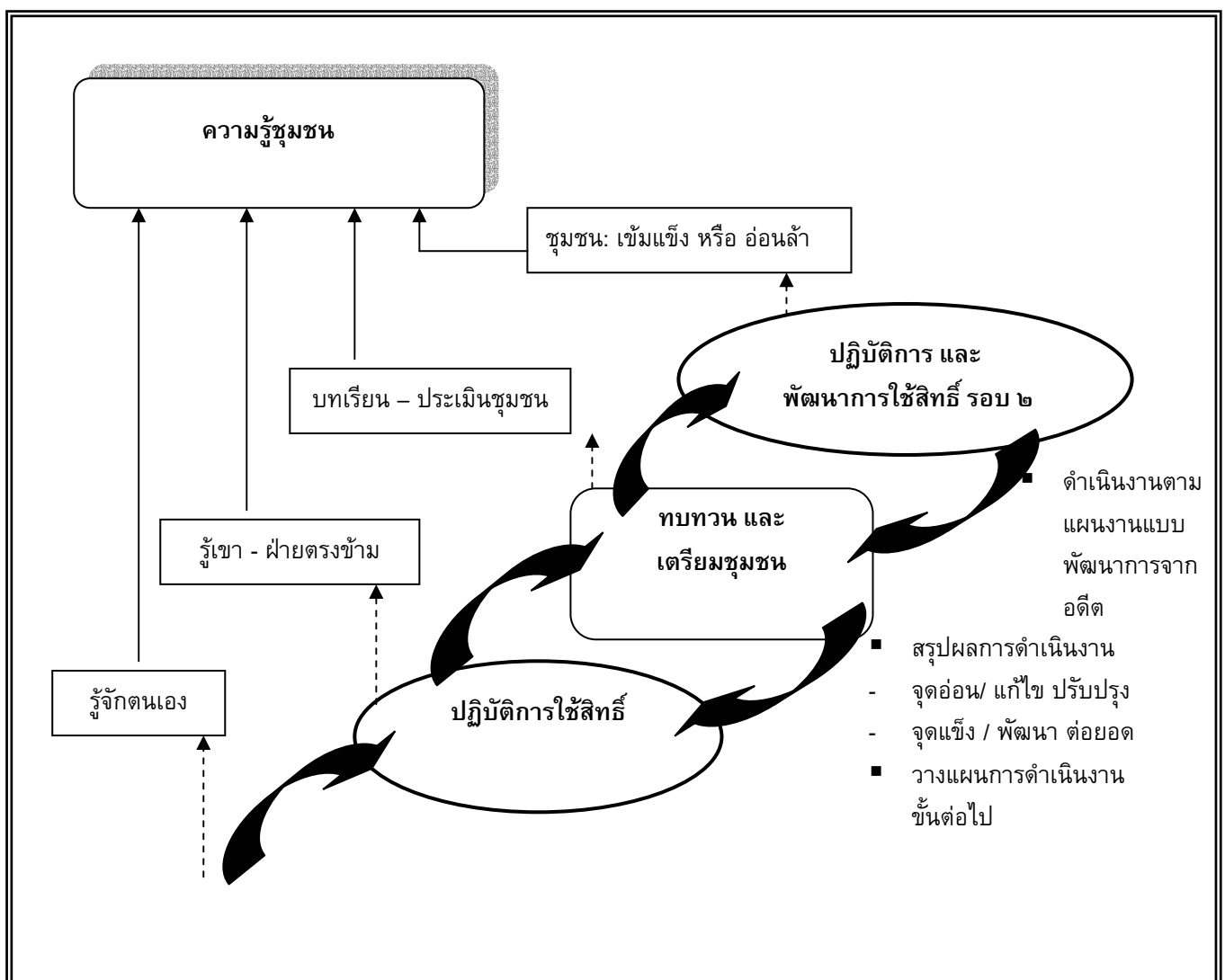
การปฏิบัติการใช้สิทธิที่ผ่านมาถือว่าเป็นบทเรียนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งชุมชนต้องมีการทบทวน และ ถอดบทเรียนการเรียนรู้ว่าปฏิบัติการที่ผ่านมา มีจุดอ่อนอย่างไร จุดแข็งที่สามารถนำไปสู่การพัฒนาการ การใช้สิทธิในขั้นต่อไปอย่างไรบ้าง ขั้นตอน หรือ พัฒนาการการใช้สิทธิชุมชน สามารถอธิบายเป็นแผนภาพข้างล่าง

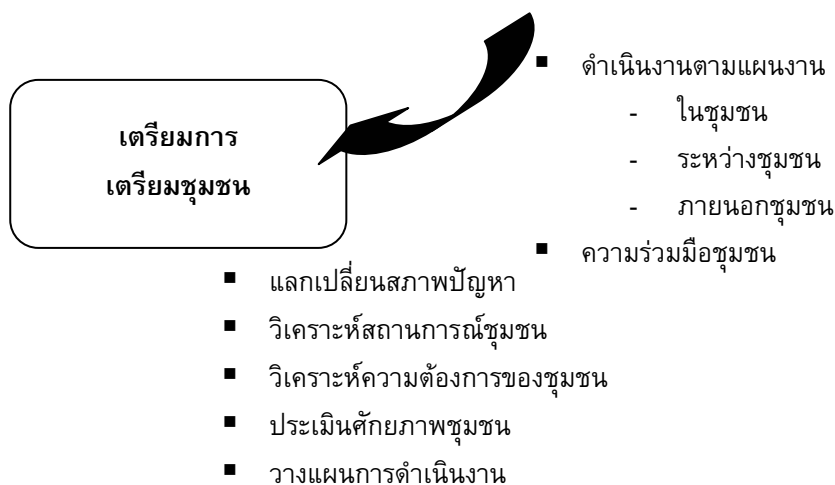
จากแผนภาพข้างล่าง แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการน้ำในเขตพื้นที่บ้านท่าลาด ซึ่งเริ่มตั้งแต่โครงการสิทธิชุมชนศึกษาเข้าไปเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๔๖ และมีส่วนในการประสานชาวบ้านให้มีการพูดคุยกันทั้งในเขตตำบลแสนสุข ตำบลขานูวรรณ คุยกับผู้ใหญ่บ้าน อบต. ชาวบ้านแสนสุขพาไปคุยกับแกนนำชาวบ้านกุดกง¹² คุยวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา, แลกเปลี่ยนสภาพปัญหา, วิเคราะห์ความต้องการของชุมชน, ประเมินศักยภาพชุมชน และ วางแผนการดำเนินงานคร่าว ๆ ในอนาคต

การเตรียมชุมชน เป็นขั้นตอนที่เกิดขึ้นทั้งในช่วงแรกเริ่มดำเนินงาน และ ระหว่างการดำเนินงาน ในช่วงแรกเริ่มดำเนินงานนั้น ผู้สนับสนุน หรือ คนทำงานนั้นมีบทบาท

¹² สมชาย ศรีไธสง เป็นผู้นำในเขตตำบลเชียงคำ เป็นบุคคลที่มีความชำนาญด้านการหาปลา ยืนยันต่อการแก้ไขปัญหของชุมชนและไม่ยอมแพ้ง่าย ๆ อธิบายสภาพปัญหาได้อย่างชัดเจน สามารถวิเคราะห์ปัญหาในระดับชุมชนได้ และวางบทบาทตนเองให้กลมกลืนในชุมชน เพื่อที่จะสามารถทำงานร่วมกับชุมชนแบบมีส่วนร่วมได้ และสามารถเข้าร่วมกระบวนการกับกลุ่มได้อย่างต่อเนื่อง

อย่างสูงที่จะสร้างบรรยากาศให้ชาวบ้านมาแลกเปลี่ยน เรียนรู้สถานการณ์ชุมชนร่วมกัน ซึ่งโดยธรรมชาติของชุมชนนั้น จะมีกระบวนการพูดคุยกันอยู่แล้ว แต่เป็นในลักษณะต่างคนพูด ต่างคนต่างวิจารณ์ แต่หากว่าชุมชนมีผู้นำที่เข้มแข็งกระบวนการแก้ไขแบบกลุ่มก็สามารถเกิดขึ้นได้ ดังเช่นกรณีการปฏิบัติการใช้สิทธิในการจัดการป่าชุมชน

แผนภาพที่ ๒๐ แสดงพัฒนาการการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร

ในขั้นตอนการเตรียมชุมชนนั้น เป็นกระบวนการที่ชาวบ้านมีการแลกเปลี่ยนสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น แบบเป็นทางการ เพื่อวิเคราะห์สถานการณ์ชุมชน ในขั้นตอนนี้ชุมชนต้องวิเคราะห์ความต้องการให้ได้ว่าชุมชนมีความคิดเห็นอย่างไรต่อสถานการณ์นั้น ๆ ซึ่งจากสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ชุมชนเองมีการเรียนรู้ไปพร้อม ๆ กับกระบวนการใช้สิทธิที่เกิดขึ้นนั่นเอง การประเมินศักยภาพชุมชนเองเป็นสิ่งสำคัญที่ชุมชนต้องสามารถประเมิน และ กำหนดการแสดงออกต่อภาคปฏิบัติการในขั้นต่อไปได้

นอกจากนี้การสร้างการเรียนรู้ของคนทำงานได้ใช้กระบวนการค้นหาข้อมูลทั้งทางอินเทอร์เน็ต การประสานกับหน่วยงานวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทำให้มีข้อมูลมากขึ้นในการนำมาแลกเปลี่ยนกับชาวบ้าน และในส่วนของชาวบ้านได้มีการประสานผ่านผู้นำบ้านท่าลาด โดยนายพันธ์ จันทะ¹³ ได้ประสานงานให้สำรวจพื้นที่และเก็บข้อมูลกับเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากการประกอบธุรกิจอุตสาหกรรม และ การบริหารจัดการฝายพนมไพร ยโสธร ที่มงานจึงประสานความร่วมมือกับสมาชิก อบต.ในชุมชน คือ นายสมชาย อ่อนจันทร์¹⁴

การศึกษาข้อมูลขั้นพื้นฐานทำให้เห็นว่าหน่วยงานรัฐ โดยความรับผิดชอบของสำนักงานที่ดินจังหวัดยังปิดบังข้อมูลข่าวสารบางส่วน หรือ สื่อสารข้อมูลกับชุมชน สาธารณะชน

¹³ แกนนำบ้านท่าลาด เป็นคณะกรรมการป่าชุมชนดงเค็ง เป็นผู้นำชาวบ้านที่มีประสบการณ์ในการใช้สิทธิในการจัดการทรัพยากรป่าไม้มาก่อน เข้าร่วมกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง แต่มีข้อจำกัดในการขยายผลไปยังคนอื่น ๆ

¹⁴ นายสมชาย เป็นสมาชิกอบต.แสนสุข เป็นผู้นำชาวบ้านที่มีประสบการณ์ในการใช้สิทธิในการจัดการทรัพยากรป่าไม้มาก่อน และได้รับความน่าเชื่อถือจากชุมชนในการแก้ไขปัญหา และมีบทบาทในการประสานความร่วมมือกับชาวบ้านในระดับชุมชนได้ นอกจากนี้ยังเป็นกลุ่มแกนนำที่ทำงานควบคู่กันกับผู้นำด้านอื่น ๆ ในชุมชนได้ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำกลุ่มอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี

น้อยมาก กระบวนการค้นหาข้อมูลทั้งทางอินเทอร์เน็ต การประสานกับหน่วยงานวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทำให้ได้ข้อมูลเพิ่มเติมซึ่งมีไม่มากนัก ส่วนข้อมูลผู้ประกอบการที่ชัดเจนนั้นแทบไม่ได้รับ นอกจากข้อมูลจากชาวบ้านในพื้นที่ว่ามีจุดไหนบ้าง แต่จะเห็นได้ก็ต่อเมื่อมีการเข้ามาดูทราย โดยที่ไม่มีทุนและป้ายประกาศตามกฎหมายว่าด้วยการดูทรายที่กำหนด

หลังจากมีการเตรียมงานพื้นที่ ประชาสัมพันธ์ทำความเข้าใจกับสภาพปัญหาชุมชน โดยการพูดคุยตัวต่อตัว และ ประชุมกลุ่มย่อย ประชุมหมู่บ้าน และ ประชุมทีมผู้นำ เมื่อชุมชนพร้อมที่จะปฏิบัติการสิทธิชุมชนร่วมกัน โดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วม ซึ่งมีทั้งการยื่นหนังสือร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการ องค์กกรอิสระ นักการเมืองท้องถิ่น การเจรจาต่อรอง ประชุมร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และ กิจกรรมการใช้สิทธิในการเตรียมภายในชุมชนเอง

หลังจากการใช้สิทธิชุมชนรอบที่หนึ่งผ่านไป ผู้นำเครือข่ายหมู่บ้านผู้ได้รับความเดือดร้อนจากธุรกิจดูทรายต้องมาทบทวนผลการดำเนินงานร่วมกันอีกครั้ง เพื่อกำหนดแผนการดำเนินงานในขั้นต่อไป ท่ามกลางความเหนื่อยล้าของการรอคอยการแก้ไขปัญหจากหน่วยงานภายนอก ถึงแม้ว่ามีการปฏิบัติการใช้สิทธิในหลายระดับ ทั้งระดับจังหวัด และมี องค์กกรอิสระหลายหน่วยงานเข้ามามีส่วนช่วยในการแก้ไขปัญห แต่ไม่สามารถยุติการให้สัมปทานดูทรายได้ กระบวนการใช้สิทธิของชาวบ้านจึงต้องมีการทบทวนและยกระดับการปฏิบัติการใช้สิทธิต่อไป

การทบทวนที่มีเป้าประสงค์เพื่อค้นหาปัจจัย เงื่อนไขที่เป็นอุปสรรคในการเคลื่อนไหว โดยมีการทบทวนกันใน ๒ ระดับ คือ(๑) การทบทวนในเครือข่าย วันที่ ๒ กันยายน ๒๕๔๗ ได้เชิญผู้นำจากแต่ละหมู่บ้าน เข้าร่วมวิเคราะห์สถานการณ์ ทบทวนการเคลื่อนไหวปฏิบัติการใช้สิทธิ และวางเป้าหมายการทำงานร่วมกัน โดยมีพื้นที่เขตตำบลค้อเหนือ ซึ่งสามารถยุติการให้สัมปทานการดูทรายได้แล้ว เนื่องจากอบต.ค้อเหนือมีมติไม่ให้มีการประกอบการ และพื้นที่เขต ต.ชานูวรรณ พื้นที่ที่ยังมีการประกอบการดูทรายและยังได้รับผลกระทบอย่างต่อเนื่อง และรุนแรงขึ้นในช่วงใกล้ฤดูน้ำหลาก เข้าร่วมแลกเปลี่ยนโดยมี องค์ประกอบไปด้วยคนทำงาน นักกฎหมาย ตัวแทนชุมชน ซึ่งทุกส่วนล้วนเป็นผู้ที่ได้เคยเข้าร่วมในกระบวนการเป็นช่วง ๆ มาช่วยมีความเห็น มุมมองต่อการปฏิบัติการใช้สิทธิที่ผ่านมา

จากการวิเคราะห์ร่วมกันเห็นได้ว่าปัจจัยที่ส่งผลให้การเคลื่อนไหวปฏิบัติการใช้สิทธิไม่สามารถยุติการให้สัมปทานการดูทรายได้มีประเด็นที่น่าสนใจ สรุปได้ดังนี้

- กลุ่มทุนผู้ประกอบการธุรกิจดูทรายในเขตจังหวัดโดยโสธรเป็นกลุ่มที่มีอำนาจเงิน มีเครือข่ายทางเศรษฐกิจที่แข็งแกร่ง และเป็นกลุ่มที่มีพื้นฐานความสัมพันธ์ในการสนับสนุนนักการเมืองระดับจังหวัด

- กฎระเบียบว่าด้วยการดูตรวจ¹⁵ เปิดช่องให้ผู้ประกอบการสามารถเลี่ยงการปฏิบัติตามกฎหมายได้ และไม่มีกลไกการตรวจสอบให้มีการปฏิบัติตามกฎระเบียบ เช่นการดูนอกเขตพื้นที่สัมปทาน ดูนอกเวลาที่กฎหมายกำหนด
- นักการเมืองระดับท้องถิ่นในพื้นที่เมืองยโสธรเป็นญาติกับนายทุนและเอื้อประโยชน์ต่อกัน พร้อมทั้งมีการสนับสนุนงบประมาณให้กับหน่วยงานราชการในเมือง
- ด้านข้อมูล ชาวบ้านไม่สามารถบอกข้อมูลความเสียหายเชิงปริมาณได้ชัดเจนตามที่หน่วยงานต้องการ ข้อมูลที่มีเป็นเพียงข้อมูลเชิงประจักษ์ที่มีความเชื่อถือได้น้อยเมื่อนำเสนอต่อหน่วยงาน
- ปัจจัยภายใน ของการเคลื่อนไหวตามสถานการณ์ซึ่งเป็นไปอย่างรวดเร็วแต่ความเข้าใจ ความตระหนักในสิทธิ และความร่วมมือของคนในชุมชนยังมีน้อย และหวังพึ่งหน่วยงาน ผู้นำ รวมทั้งคนทำงานให้เป็นตัวแทนในการช่วยแก้ไขปัญหา

จุดอ่อน การทบทวนการปฏิบัติการใช้สิทธิดังกล่าวส่งผลให้ได้เห็นจุดอ่อนของงานข้อมูลและการเคลื่อนไหวภายในเพื่อสร้างความเข้าใจ และความตระหนักร่วมในปัญหา จึงมีแนวทางการทำงานเพื่อสร้างความเข้าใจให้กับคนที่ยังไม่รู้ในสิทธิของตนเอง เข้าใจ และร่วมกันปกป้องทรัพยากร พร้อมทั้งต้องขยายเครือข่ายความเข้าใจไปสู่เครือข่ายอื่น ๆ ใช้บทเรียนการเคลื่อนไหวของตำบลค้อเหนือที่มีการจัดทำฐานข้อมูลของตนเองและต้องรู้ข้อมูลของผู้ประกอบการ รวมถึงขบวนการผลิตทราย วงจรธุรกิจประกอบการดูตรวจ และต้องทบทวนพิจารณาเป้าหมายระดับชุมชน

การทบทวนการเคลื่อนไหวในระดับหมู่บ้าน หลังจากที่มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันกับเครือข่ายความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาที่มีแกนนำ(ท่าลาด)ที่ได้เข้าร่วมกับเครือข่ายทั้ง ๕ คน คือ นายหนุตา รัตนพิช นายประสงค์ คำแสน นายจันทร์ เจริญ นายพัน จันทพ นายสมชาย อ่อนจันทร์ ร่วมประเมินสรุปจากการพูดคุย ร่วมกับแกนนำหลักที่ไม่ได้ไปร่วม คือ นางบัวสอน อ่อนจันทร์ นายบุญช่วย สินธุไพร เพื่อประเมินสถานการณ์ในระดับหมู่บ้านและหาแนวทางในการขยายความเข้าใจให้กับชาวบ้านและวางเป้าหมายร่วมกัน และได้เห็นว่าการดำเนินการที่ผ่านมา พบว่าคนทำงานและแกนนำไม่ได้มีการวิเคราะห์ร่วมกันอย่างจริงจัง เวทีการพูดคุยอย่างเข้มข้นในชุมชนยังไม่มี การวิเคราะห์ปัญหาทำให้เห็นว่าความไม่คืบหน้าของการดำเนินงานเป็นผลสืบเนื่องจาก ปัญหาภายในที่มีผลมาจากความขัดแย้งจากการเลือกตั้ง อบต. และประกอบกับอีกอย่างหนึ่งเป็นผลมาจากการที่ชาวบ้านคาดหวังว่าหน่วยงานต่าง ๆ ทั้ง

¹⁵ ดูกฎระเบียบว่าด้วยการดูตรวจ

คณะกรรมการการสิ่งแวดล้อม คณะกรรมการสิทธิมนุษยชน ที่ได้ลงมารับรู้ปัญหาตลอดทั้งได้ไปชี้แจงปัญหาให้หลายส่วนได้รับรู้ ปัญหาน่าจะได้รับการแก้ไขได้

ปัญหาต่อมาคือปัญหาเศรษฐกิจของผู้นำชุมชน และ ชาวบ้านที่ค่อนข้างฝืดเคืองแต่ละครอบครัวต้องทำมาหากิน ส่วนใหญ่ยังต้องดิ้นรนกับการประกอบอาชีพ ไม่มีผู้ที่เสียสละเวลามาปรึกษาหารือ ติดตามและ เมื่อปัญหาไม่มีความคืบหน้า ชาวบ้านจึงไม่มีความเชื่อมั่นว่าปัญหาจะได้รับการแก้ไข ผู้นำเองรู้ปัญหา และเข้าใจสภาพปัญหาดีแต่ไม่สามารถขยายผลได้ จึงเสนอทางออกว่าน่าต้องมีการร่วมกันวิเคราะห์สภาพปัญหาชุมชนร่วมกันและสร้างความตระหนักร่วมเพื่อให้เกิดการแก้ไขปัญหา โดยเชิญคนภายนอกเข้าไปร่วมวิเคราะห์ชุมชนพร้อมทั้งหาทางออกร่วมกัน

จากบทเรียนที่ได้ค้นพบจากการสรุปบทเรียนคนทำงานได้ประสานความร่วมมือกับหลายหน่วยงาน ทั้งนักวิชาการ สื่อมวลชน สถาบันการศึกษา โดยการเชิญอาจารย์ และ นักศึกษาวิทยาลัยการเมืองการปกครอง มหาวิทยาลัยมหาสารคาม เพื่อเรียนรู้สภาพปัญหาผลกระทบ และดูพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบร่วมกัน โดยตัวแทนชาวบ้านมีบทบาทในการให้ข้อมูลเป็นคนนำไปดูพื้นที่ และร่วมกันแลกเปลี่ยน สรุปผลจากการศึกษาสภาพพื้นที่ ส่งผลให้เกิดกระบวนการเรียนรู้สภาพปัญหาร่วมกัน แลกเปลี่ยนแนวทางในการแก้ไขปัญหา และหาแนวทางสนับสนุนการศึกษาข้อมูลผลกระทบ แต่ยังเป็นแนวทางกว้าง ๆ

เมื่อการแก้ไขปัญหาดำเนินมาด้วยการเคลื่อนไหวยื่นหนังสือ ร้องเรียน ต่อหน่วยงานที่รับผิดชอบ พร้อม ๆ กับการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกับชาวบ้าน แต่เมื่อได้ค้นพบว่าปัจจัยที่เป็นอุปสรรคใหญ่ในการแก้ไขปัญหาคือ กฎระเบียบกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการดูตกรายที่มีช่องโหว่ที่เอื้อให้ผู้ประกอบการเลี่ยงการปฏิบัติได้ ประกอบกับการควบคุมให้เป็นไปตามระเบียบไม่เข้มแข็ง และยังมีการเอื้อประโยชน์ระหว่างกันในรูปแบบการเอื้ออาทร เช่น ช่วยบริจาคสิ่งของให้หน่วยงานราชการ การร่วมบริจาคให้วัด การเสนอผลประโยชน์ให้องค์กรท้องถิ่น ถึงแม้ว่าข้อมูลที่ได้รับมาไม่มีหลักฐานยืนยันชัดเจนแต่ชาวบ้านรับรู้ และเป็นเรื่องไม่ปลอดภัยหากจะต้องมีการศึกษาข้อมูลลึกไปกว่าที่รู้กันด้วยคำบอกเล่า และสิ่งที่รับรู้กันโดยทั่วไปคือการเกื้อหนุนกันระหว่างอำนาจรัฐกับอำนาจทุนท้องถิ่นในเมืองยโสธรที่มีมานาน และมีผลประโยชน์เอื้อกันอย่างชัดเจน ฉะนั้นด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้กระบวนการแก้ไขปัญหาหยุดชะงักไป

จุดแข็ง การประเมินความสำเร็จของการดำเนินงานพิจารณาตัวชี้วัดตามวัตถุประสงค์ของโครงการ และ ประเมินทั้งต้นทุน ศักยภาพที่เห็น, ความสำเร็จของการดำเนินงาน, ความเป็นไปได้ของการดำเนินงาน และ สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น พร้อมทั้งแนวทางการดำเนินงานในอนาคต

ต้นทุน, ศักยภาพ และความสำเร็จของโครงการ จากการดำเนินงานในช่วงที่ผ่านมาสามารถพัฒนาขีดความสามารถในการทำงานในระดับพื้นที่ได้มากที่สุด สิ่งที่เป็นต้นทุนและศักยภาพของพื้นที่ คือ

- เกิดเครือข่ายผู้นำในเขตลุ่มน้ำชีขอบเขต ๔ ตำบลที่ได้รับผลกระทบจากการประกอบธุรกิจอุตสาหกรรม จำนวนกว่า ๓๐ คน
- เกิดการปฏิบัติการใช้สิทธิตามรัฐธรรมนูญ และ การร้องเรียนกับองค์กรอิสระตามรัฐธรรมนูญ เพื่อดำเนินการแก้ไขปัญหาให้กับองค์กรชุมชน
- เกิดกระบวนการติดตามการแก้ไขปัญหา ความเดือดร้อนของคนลุ่มน้ำชี
- เกิดการประสานความร่วมมือกับหลายฝ่าย หลายหน่วยงานในการแก้ไขปัญหาด้วยกัน เช่น องค์การบริหารส่วนตำบล ผู้นำชุมชน ผู้เดือดร้อนทั้งผู้ชาย ผู้หญิง เยาวชน
- เกิดแนวทางการทำงานในอนาคตร่วมกัน และ สามารถนำไปสู่การพัฒนาองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำชีได้
- ผู้นำมีประสบการณ์การแก้ไขปัญหาของชุมชน และเรียนรู้กระบวนการ ขั้นตอนการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นกับฐานทรัพยากรชุมชน
- คนทำงานมีการเรียนรู้ระบบนิเวศลุ่มน้ำที่มีความหลากหลาย และการเข้าไปใช้ประโยชน์ของนายทุนที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนและฐานทรัพยากร
- คนทำงานได้เรียนรู้โครงสร้างชุมชน ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนในสังคม ชุมชน และ วัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันท่ามกลางปัญหาในด้านการดำรงชีวิต การทำลายทรัพยากร และการเอาตัวรอดของชุมชน
- คนทำงานเรียนรู้ระบบการเมืองในชุมชน และ การจัดการความขัดแย้ง

คนทำงานเกิดกระบวนการเรียนรู้ระหว่างคนทำงาน และเรียนรู้เทคนิคการสร้างทีมงาน และ ประสบการณ์การทำงานด้านอื่น ๆ ที่สามารถนำไปใช้ในการทำงานในอนาคตได้

๖.๕ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนบ้านท่าลาด กรณีการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการลุ่มน้ำชี

๖.๕.๑ การศึกษาผลกระทบจากธุรกิจอุตสาหกรรม

จากการแก้ไขปัญหาของจังหวัดที่อ้างประเด็นสำคัญที่เป็นเงื่อนไข คือประเด็นในแง่กฎหมายและระเบียบกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการพิจารณาอนุญาตให้อุตสาหกรรม

สภาพตลิ่งมีร่องรอยการกัดเซาะพังทลายของตลิ่งแต่สรุปไม่ได้ว่าเกิดจากการใช้เรือดูทรายของผู้ถูกร้องเรียนหรือเกิดจากการกัดเซาะของกระแสน้ำที่ไหล จนนำมาสู่การวางแผนเพื่อการศึกษาผลกระทบที่เกิดขึ้นแต่โดยส่วนใหญ่เป็นการบอกเล่าและอธิบายข้อมูลเชิงประจักษ์ ที่ชาวบ้านเป็นผู้สังเกตเป็นหลักและเก็บข้อมูลมาทุกปี แต่การอธิบายเชิงวิชาการยังไม่สามารถอ้างอิงและสร้างความเชื่อถือได้ ปฏิบัติการทำข้อมูลที่ผ่านมาเจ้าหน้าที่จะมีบทบาทหลักและมีการอธิบายข้อมูลกับชุมชนว่าควรยกประเด็นที่จะอธิบายสภาพปัญหาได้มากที่สุด

๖.๕.๒ การออกแบบการเก็บข้อมูลผลกระทบ

เมื่อติดตามปัญหามาระยะหนึ่งเห็นว่าการศึกษาข้อมูลผลกระทบจากการให้สัมปทานดูทราย และปัญหาน้ำท่วมเป็นเรื่องจำเป็นเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการอธิบายสนับสนุนเหตุผลในการคัดค้านไม่ให้มีการประกอบการดูทราย และต้องการข้อมูลสนับสนุนการเคลื่อนไหวที่เป็นผลกระทบเชิงตัวเลข ให้เห็นมูลค่าทางเศรษฐกิจ ข้อมูลความสูญเสียที่เป็นรูปธรรม มีตัวชี้วัด โดยคนทำงานได้เตรียมร่างการศึกษาข้อมูล โดยมีรายละเอียดของ ๑) ลักษณะทางกายภาพของกลุ่มน้ำ ซึ่งมีองค์ประกอบไปด้วย โนนทราย ท่าทามริมชี คุยชี ตลิ่ง ท้องน้ำ ต้องมีการศึกษาความเปลี่ยนแปลง ลักษณะการใช้ประโยชน์ของชุมชนจากอดีตสู่ปัจจุบัน ๒) ผลกระทบต่อการทำมาหากิน ต่อครอบครัวและชุมชนตามแผนการศึกษาต้องให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมมากที่สุด ศึกษา และร่วมเรียนรู้ไปด้วยกันระหว่างคนทำงานกับชาวบ้าน

๖.๕.๓ การสร้างจิตสำนึกชุมชนต่อการจัดการทรัพยากรพร้อมกับการเก็บข้อมูลผลกระทบ

แต่เมื่อมีการดำเนินการผลปรากฏว่าการแปรแผนงานสู่การปฏิบัติการตามแผนยังมีความเป็นไปได้ยาก ในส่วนผู้นำและคนทำงานเองมีความเห็นว่า การจัดทำข้อมูลเพื่อความเคลื่อนไหว ต้องสร้างพลังชุมชนไปพร้อม ๆ กับการทำความเข้าใจถึงสภาพปัญหา สร้างกระบวนการตระหนักในปัญหาที่เกิดขึ้น รวมถึงการขยายเครือข่ายความเข้าใจให้ชาวบ้านตื่นตัวเรื่องการอนุรักษ์และนำไปสู่ความร่วมมือสู่การปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชนในที่สุด

กระบวนการทำงานเริ่มต่อยอดจากแกนนำที่มีอยู่ได้มีการปรึกษาหารือกันเพื่อหาแนวทางความร่วมมือ แต่ยังไม่มีการปฏิบัติการจริงเกิดขึ้นเพราะแกนนำที่เข้าใจและมีบทบาทส่วนมากเป็นผู้นำที่มีบทบาทในองค์กรบริหารส่วนตำบล เวลาที่จะมาร่วมกันในการระดมความคิดเห็น มีน้อย ในขณะที่คนทำงานไม่มีปฏิบัติการเชิงรุก ในการทำงานกับผู้นำและมีความพยายามที่จะค้นหากลุ่ม คนที่สนใจปัญหาเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อศึกษาข้อมูล

๖.๕.๔ การพัฒนารูปแบบการเก็บข้อมูลผลกระทบ

เมื่อมีความเป็นไปได้ยากที่ผู้นำจะมีเวลามาเป็นทีมในการศึกษาข้อมูลร่วมกับคนทำงานจึงต้องออกแบบวิธีการในการเก็บข้อมูล โดยใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือ ลงไปเก็บข้อมูลจากแปลงเกษตรริมสี ซึ่งเป็นช่วงต้นฤดูการผลิตพอดี จึงเห็นการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ของชาวบ้านที่เริ่มปลูกผักเช่น พริก แตงกวา มะเขือ มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว เมื่อดำเนินการเก็บข้อมูลตามแบบสอบถาม

พบว่า การเก็บข้อมูลตามแบบสอบถามไม่สามารถตอบสนองเป้าหมายของการศึกษาข้อมูลได้ เนื่องจาก แบบสอบถามไม่สมบูรณ์พอและการประมาณการของชาวบ้านไม่สามารถคิดเป็นตัวเลขได้ชัดเจน จึงปรับวิธีการมาพูดคุยเพื่อสร้างความเข้าใจ ถึงความสำคัญของการเก็บข้อมูล พร้อมทั้งให้ข้อมูลถึงกระบวนการแก้ไขปัญหาให้กับกลุ่มผู้ปลูกผักริมสี พร้อมทั้งสถานการณ์ปัจจุบัน แล้วถามถึงความคิดเห็น วิธีการ ต่อการแก้ไขปัญหาของแต่ละคนด้วย ซึ่งส่วนใหญ่เข้าใจสภาพปัญหาเป็นอย่างดี แต่เมื่อถามถึงแนวทางความร่วมมือในการต่อสู้เรียกร้อง ไม่ออกและหวังพึ่งหน่วยงาน ผู้นำ และคนทำงานเมื่อการสร้างความร่วมมือในการศึกษาข้อมูลไม่ขยับ จึงพยายามหาวิธีการเพื่อการศึกษาข้อมูล ได้เชิญคนนอกเข้าไปเพื่อกระตุ้นให้คนในชุมชนตื่นตัวและมีแรงจูงใจในการศึกษาและเรียนรู้สภาพปัญหาร่วมกับชาวบ้าน

๖.๖ กระบวนการส่งเสริมการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร

๖.๖.๑ กระบวนการเรียนรู้และการปรับเปลี่ยนของคนทำงาน

๖.๕.๑.๑ กระบวนการส่งเสริม และ เรียนรู้ของคนทำงานในช่วงแรก (คนแรก) กระบวนการขั้นเริ่มต้นการทำงานก่อนที่จะได้บทเรียนในการใช้สิทธิ กิจกรรมเริ่มต้นโดยการเข้าไปศึกษาชุมชน ศึกษาการศึกษาข้อมูลผู้นำชุมชน บทเรียนการต่อสู้และองค์ความรู้ในการปฏิบัติการด้านสิทธิของชุมชนผ่านประสบการณ์ปาดงเค็งและได้พบว่ากลุ่มแกนนำปาดงเค็งของแต่ละบ้านที่ยังมีดำเนินการติดตามความเคลื่อนไหวงานพัฒนาและการพัฒนารูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืน ภายใต้โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาการเกษตรกรรมของบเกษตรกรรายย่อย ซึ่งมีผู้นำแต่ละบ้านรวม ประมาณ ๒๐ คน แกนนำที่ร่วมกิจกรรมมากที่สุดคือ บ้านพนัส จากการเข้าไปปฏิบัติงานในพื้นที่ได้ใช้กระบวนการสร้างความสัมพันธ์ ทำความรู้จักแกนนำแต่ละบ้านแต่ละคน โดยพยายามสร้างความรู้สึกร่วมให้มากกว่าการประสานเพื่อให้เกิดงาน ได้ใช้วิธีการเก็บข้อมูลผู้นำแต่ละคน เริ่มจากกลุ่มแกนนำบ้านท่าลาดที่ผ่านการเคลื่อนไหวกรณีปาดงเค็ง แกนนำที่เคลื่อนไหวเรื่องการดูทราย และกลุ่มแม่บ้าน รวมกลุ่มเป้าหมายประมาณ ๑๕ คน

โดยมีเป้าหมายเพื่อรู้จัก เข้าใจ ผู้นำให้มากขึ้น และนำข้อมูลที่ได้มาประมวล นำเสนอให้ผู้นำได้เห็น ได้เข้าใจตนเอง สร้างความมั่นใจให้กับตัวผู้นำ และเป็นทุนในการพัฒนาศักยภาพของกลุ่ม การศึกษาใช้วิธีการออกแบบสอบถาม สัมภาษณ์รายบุคคล มีรายละเอียดเรื่องประวัติส่วนตัว การประกอบอาชีพ ความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึง ศักยภาพในการทำงาน ร่วมกัน

ผลจากการสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมายที่เป็นแกนนำบ้านท่าลาด เกิดข้อค้นพบที่น่าสนใจคือ "ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคของการสร้างความร่วมมือในการพัฒนา ความร่วมมือในการแก้ไขปัญหา" มีข้อสังเกต ๓ ประเด็น ๑) ความขัดแย้งการเมืองท้องถิ่น ๒) สภาพทางเศรษฐกิจของครอบครัว ๓) วาทีกรรมที่ไม่นำไปสู่ความร่วมมือและสร้างความไม่เข้าใจกัน เช่น จักแล้ว แล้วแต่สุ กูห์ว่า กูว่าแล้ว ไปชะสุมีเงิน ไปชะชุมผู้นำ ไปโลดสุ เป็นต้น ซึ่งจะนำไปสู่การตรวจสอบสาเหตุร่วมกับชุมชนและการวิเคราะห์ปัญหา ได้พัฒนาเป็นการทบทวน การปฏิบัติการใช้สิทธิ ใช้สิทธิของบ้านท่าลาดที่ร่วมกับหมู่บ้านเครือข่าย ทั้งเรื่องป่าดงเค็งและ เรื่องการให้สัมปทานดูดทราย ซึ่งทั้ง ๒ ส่วนได้มีการเคลื่อนไหวและการปฏิบัติการใช้สิทธิ และมีการติดตามสถานการณ์ที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรอย่างต่อเนื่อง การดำเนินงานต่อไปข้างหน้ามีความจำเป็นต้องทบทวนกระบวนการที่ผ่านมาเพื่อให้ได้ชุดบทเรียนและนำไปใช้ วางผังหวะวางแผนพัฒนาการใช้สิทธิและวางแผนการจัดการทรัพยากร ส่วนการเคลื่อนไหวปฏิบัติการ สิทธิชุมชนกรณีป่าดงเค็งได้มีการทบทวนจนคนทำงาน ได้รับรู้ เรียนรู้ประวัติศาสตร์การต่อสู้ของชาวบ้านป่าดงเค็งมากขึ้น หลายเรื่องมีความซับซ้อน และมีหลายองค์กรที่เกี่ยวข้อง

บทบาทของคนทำงานที่เข้าไปมีความสัมพันธ์กับชุมชนเป้าหมายถือว่าเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญต่อการทำงานเป็นอย่างยิ่ง เป็นกระบวนการที่สำคัญที่จะนำไปสู่การทำความเข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ ในชุมชน เช่น โครงสร้างชุมชน ความสัมพันธ์ของกลุ่มคน ระบบการปกครองตามธรรมชาติในชุมชน หรือ ฐานทรัพยากรสำคัญที่คนในชุมชนพึ่งพาอาศัย การทำมาหากิน ประเพณีวัฒนธรรม ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ต้องอาศัยการเรียนรู้วิถีชีวิตประจำวันของชาวบ้านไปพร้อม ๆ กัน การจัดเวทีจะไม่สามารถนำไปสู่การอธิบายชุมชนได้อย่างลึกซึ้งแน่นอน และ เป็นความเชื่อของคนทำงานที่อยากจะสร้างชุดความรู้ขึ้นมาโดยใช้กระบวนการที่กล่าวมาข้างต้นให้เกิดขึ้นและสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับคนทำงาน

สำหรับพื้นที่เป้าหมายที่บ้านท่าลาด และเครือข่ายลุ่มน้ำชีตอนล่างนี้คนทำงานมีประสบการณ์ร่วมกับพื้นที่ที่ผ่านมา ในลักษณะคนนอกที่เข้าไปจัดทำกระบวนการร่วมกับเจ้าหน้าที่สนามในการทำงาน หรือ การเป็นคนนอกที่เข้าไปมีส่วนร่วมในลักษณะการประเมินผล โครงการ ซึ่งที่ผ่านมาเทียบระยะเวลาเท่ากับประสบการณ์การทำงานของคนทำงานที่รู้จักผู้นำที่นี่ แต่ข้อมูลชุมชนยังไม่รู้ แต่เมื่อคนทำงานเลือกพื้นที่ทำงานก็เริ่มต้นโดยใช้ประสบการณ์ที่รู้จักผู้นำเป็นประโยชน์ก่อน และใช้กระบวนการทำงานสมัยเป็นอาสาสมัครทำงานในพื้นที่มาใช้ คือ การลงหมู่บ้านพักที่หมู่บ้าน นอนกับชาวบ้าน มีเวลาก็เดินไปหาคนเฒ่าคนแก่ สอบถาม

สารทุกข์สุกดิบ ซึ่งบางคนไม่รู้จักรเรา เราก็ใช้การสอบถามเรื่องที่ใกล้ตัวเขาก่อน เช่น สถานการณ์ที่ผ่านมา ชุมชนแถบนี้ประสบปัญหาน้ำท่วมก็เป็นโอกาสดีในการพูดคุยกับคนแก่ในชุมชน และเชื่อมโยงถึงความเชื่อดั้งเดิม และ ความคิดเห็นต่อสถานการณ์นั้น ๆ ซึ่งบางครั้งก็ทำให้ได้รับความรู้หลาย ๆ อย่างเพิ่มเติมได้ดีทีเดียว เพราะคนเฒ่าคนแก่มีความสุขในการพูดถึงเรื่องราวในอดีตอยู่แล้ว

กระบวนการทำงาน ในการทำงานระยะแรกที่คนทำงานใช้กระบวนการทำงานเชิงวิจัยที่เคยมีประสบการณ์ และก็มีคำถามต่อตนเองเหมือนกันว่าจะสามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหาของชุมชนให้เป็นจริงได้อย่างไร? เป็นช่วงที่ข้าพเจ้าต้องสร้างความเข้าใจให้กับตนเองและรับฟังแนวคิด ข้อมูล หลักการทางวิชาการประกอบด้วย

ในพื้นที่มีองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้าไปดำเนินงานก่อนแล้ว ๒ หน่วยงาน คือ โครงการป่าชุมชน จังหวัดสุรินทร์ ในระยะแรกคนทำงานจะใช้กิจกรรมของทั้ง ๒ โครงการเป็นตัวเชื่อมกับผู้นำชุมชน และชาวบ้าน และมีการพูดคุยกับเจ้าหน้าที่ของทั้ง ๒ หน่วยงาน ว่าควรมีทิศทางในการทำงานร่วมกันมากกว่านี้ เพราะในระยะนี้คนทำงานเห็นจุดบกพร่องของการทำงานอย่างมาก เช่น การพัฒนาทั้ง ๒ โครงการไม่ได้เอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกัน การดำเนินกิจกรรมแต่ละอย่างในชุมชนขาดพลังที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในชุมชนได้ และที่สำคัญกระบวนการทำงาน หรือดำเนินกิจกรรมแยกส่วนอย่างชัดเจน แยกฐานทรัพยากร แยกผู้นำ และที่สำคัญชาวบ้านไม่ได้มีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมอย่างเข้าใจ

๖.๖.๑.๒ กระบวนการส่งเสริม และ เรียนรู้ช่วงการปรับเปลี่ยนคนทำงาน (คนที่สอง) เมื่อมีการปรับเปลี่ยนคนทำงาน จึงส่งผลต่อความต่อเนื่องของงานวิจัยค่อนข้างมาก ทั้งในเรื่องศักยภาพของนักวิจัย ที่ค่อนข้างมีความต่างในแง่ของประสบการณ์งานพัฒนาและความรู้ความเข้าใจต่อวิถีชุมชน สรุปได้ว่าการตัวบุคคลเป็นเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญของกระบวนการวิจัยที่ส่งผลให้ความต่อเนื่องของกระบวนการและคนทำงานวิจัยการปรับเปลี่ยนคนทำงาน หรือนักวิจัยหลักที่ห่างด้วยชั้นเชิงและต่างประสบการณ์ ไม่มีการถ่ายทอดประสบการณ์ระหว่างคนทำงานร่วมกันในพื้นที่ปฏิบัติการด้วย

จากสถานการณ์การปรับเปลี่ยนคนทำงานในช่วงเดือนมิถุนายน ๒๕๔๖ มีการรับเจ้าหน้าที่มาปฏิบัติงานแทนซึ่งเป็นคนนอกพื้นที่ ในการทำงานของเจ้าหน้าที่ใหม่ต้องติดตามสถานการณ์ให้ทัน ต้องเริ่มเรียนชุมชนรู้จากการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน ศึกษาเรียนรู้กระบวนการทำงานที่ผ่านมา รวมถึงบทบาทการทำงานทั้งในส่วนงานวิจัยและการหนุนเสริมกระบวนการของชาวบ้าน การรู้จักชุมชน คนในชุมชน แกนนำทั้งที่เป็นผู้นำตามธรรมชาติและผู้นำที่เป็นทางการ ฐานทรัพยากรที่ชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมกัน ประเพณีวัฒนธรรม รวมถึงการเข้าไปสัมพันธ์กับชุมชนเพื่อความเข้าใจวิถีชีวิต เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนในชุมชน ที่ไม่สามารถเก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์หรือจัดเวทีเพื่อประมวลข้อมูลเหล่านั้นได้

การปรับเปลี่ยนคนทำงานซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ขาดต่อเนื่องของงาน และสถานการณ์ปัญหาผลกระทบที่ได้รับจากการประกอบการดูตทรายที่รุนแรงมากขึ้น ในขณะที่การจัดบทบาทคนทำงานไม่ลงตัว(ไม่มีคนรับผิดชอบหลัก) เจ้าหน้าที่ของโครงการฯ ซึ่งรับผิดชอบงานส่วนพื้นที่เครือข่ายได้เข้าไปติดตามสถานการณ์หนุนช่วยเพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ในพื้นที่ ซึ่งการทำงานต้องมีการติดตามการทำงานเพื่อตอบสนองการแก้ไขปัญหาเรื่องการดูตทราย ซึ่งพื้นที่ประสบปัญหาหลักอยู่ที่ตำบลค้อเหนือกำลังหลักของของโครงการฯ จึงไปทุ่มที่ตำบลค้อเหนือและมีหมู่บ้านเครือข่ายที่ต้องติดตามมากตามบทบาทเดิมอยู่แล้ว จึงไม่สามารถปฏิบัติการลงลึกในพื้นที่เป้าหมายหลักได้

ประเด็นสำคัญของการปรับเปลี่ยนตัวบุคคลคือ กระบวนการถ่ายงานจากคนเก่าและคนใหม่ และระยะระหว่างการปรับเปลี่ยนนั้นไม่มีคนทำงานเกาะติดพื้นที่ส่งผลให้ขาดแรงกระตุ้นพื้นที่ในการรักษาความต่อเนื่องของปฏิบัติการสิทธิชุมชนและอยู่ในช่วงที่รอผลการดำเนินงานติดตามของคณะกรรมการธิการสิ่งแวดล้อมและการแก้ไขปัญหาของจังหวัด กระบวนการทำงานจึงเริ่มจากการศึกษาข้อมูลชุมชนและศึกษาเพื่อทำความเข้าใจพื้นที่ รู้จักผู้นำและเข้าใจสถานการณ์ปัญหาเป็นเบื้องต้น ซึ่งเหมือนกับการเริ่มต้นทำงานใหม่อีกครั้ง เพราะคนทำงานต้องสร้างความเข้าใจต่อประเด็นปัญหา และ เรียนรู้ชุมชน

๖.๖.๒ กระบวนการส่งเสริมกระบวนการทำงานของผู้นำ และ ชุมชน

๖.๖.๒.๑ การขยายความรู้เรื่อง “สิทธิชุมชน”

ระหว่างการระดมปัญหาและการหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา นั้น ได้มีการทำงานเพื่อขยายความรู้ ความเข้าใจเรื่องสิทธิชุมชน และมีการขยายพันธมิตร ทั้งการร่วมจัดกิจกรรมและการประสานตามความสัมพันธ์ของคนทำงานกับชุมชน

การทำงานกับกลุ่มผู้นำ กระบวนการทำงานร่วมกับผู้นำ เนื่องจากการเริ่มต้นทำงานได้ประสานความร่วมมือกับผู้นำที่ไม่เป็นทางการก่อน และใช้ปัญหาเป็นเครื่องมือในการนำไปสู่การทำความเข้าใจกับผู้นำที่เป็นทางการ โดยกระบวนการพูดคุย แลกเปลี่ยนปฏิบัติการร่วมกันอย่างต่อเนื่อง และนำเสนอข้อมูลที่เกี่ยวข้องให้กับการสร้างความเข้าใจแก่ผู้นำ โดยให้บทบาทหลักอยู่ที่ผู้นำเป็นสำคัญ คนทำงานพยายามทำหน้าที่ผลักดันให้ผู้นำได้แสดงบทบาท เพราะที่ผ่านมามีหลายหน่วยงานที่ติดตามปัญหาในระดับพื้นที่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้สร้างกำลังให้เกิดขึ้นกับผู้นำ และสร้างความน่าเชื่อถือให้เกิดขึ้นในชุมชนด้วย

นอกจากนี้กระบวนการเรียนรู้ปัญหาในชุมชนยังไม่สามารถสร้างได้ อย่างเป็นกระบวนการและชัดเจน ซึ่งคนทำงานวิเคราะห์ว่าการสร้างการศึกษาชุมชนอย่างเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจากการดำเนินกิจกรรมอย่างต่อเนื่องและสามารถนำไปสู่การเข้าใจและ

เห็นความสำคัญ จะทำให้ผู้นำเกิดความเข้าใจถึงความจำเป็นที่ต้องการทำการศึกษาร่วมกันอย่างเป็นกระบวนการได้เอง ซึ่งถือว่าเป็นบทเรียนที่สำคัญที่สามารถสร้างการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นทั้งตัวผู้นำและคนทำงานได้ ตัวอย่างที่เกิดขึ้นในชุมชน คือ การศึกษาผลกระทบของการประกอบธุรกิจอุตสาหกรรมที่สามารถใช้อ้างอิงได้ ซึ่งที่ผ่านมาได้มีการนำเสนอข้อมูลเชิงประจักษ์หลายครั้ง ซึ่งไม่สามารถทำให้ข้อมูลน่าเชื่อถือได้ กระบวนการเรียกร้องให้เกิดการศึกษาอย่างเป็นระบบจึงเกิดขึ้น จากหลายฝ่าย ซึ่งกระบวนการนี้ได้สร้างความเข้าใจและการเรียนรู้ของผู้นำไปพร้อม ๆ กันด้วย

๖.๖.๒.๒ การทำงานกับผู้นำและองค์กรท้องถิ่น

กระบวนการทำงานกับองค์กรท้องถิ่นเป็นเรื่องที่สำคัญที่คนทำงานต้องประสานความร่วมมือให้ได้ เพราะปัจจุบันหน่วยการปกครอง (อบต.) มีความใกล้ชิดชุมชนมากที่สุดและสามารถสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมได้เป็นอย่างดี ซึ่งที่ผ่านมาคนทำงานได้ใช้กระบวนการประสานความร่วมมือในลักษณะทั้งแบบไม่ทางการและเป็นทางการในลักษณะการประสานแผนงานและประสานความร่วมมือเป็นกิจกรรม เช่น การพัฒนาอาชีพทางเลือก ที่สนับสนุนการทำงานของแผนงานในอบต.ด้วยและเป็นแนวทางการทำงานของโครงการด้วย จึงได้รับความร่วมมือกับอบต.ด้านอื่น ๆ และเป็นการทำงานที่สร้างมุมมอง หรือความเข้าใจต่อการพัฒนากลุ่ม ชุมชนแก่ผู้นำทางการเกี่ยวกับองค์กรพัฒนาเอกชนไปด้วย

การทำงานที่สำคัญ คือ ให้ความสำคัญกับผู้นำ และ ให้เกียรติต่อการตัดสินใจ หรือมีส่วนร่วมในการทำงาน และสร้างบทบาทให้แก่ผู้นำในการทำงานร่วมกัน และ ปฏิบัติการให้เป็นรูปธรรมและมีความต่อเนื่อง

ปัจจุบันองค์กรท้องถิ่นที่สามารถประสานความร่วมมือกับผู้นำและองค์กรได้ คือ อบต.แสนสุข และ อบต.ค้อเหนือ และเป็นฐานองค์กรในการพัฒนาในอนาคตได้

สภาพปัญหาของการดำเนินงาน คือ ความต่อเนื่องของการทำงานยังทำได้ไม่เต็มที่ เพราะบทบาทของคนทำงานที่มีภารกิจในโครงการมาก แต่การแก้ไขปัญหาก็ผ่านมา คือ การระดมเจ้าหน้าที่เครือข่ายมาทำงานร่วมกัน ซึ่งก็สามารถดำเนินการได้ดีพอสมควร แต่การหยิบยกเพื่อนำมาอธิบายในเชิงงานวิจัย เชื่อมโยงเรื่องราวในชุมชน ต้องอาศัยบุคลากรที่ติดตามสถานการณ์อย่างต่อเนื่องและเข้าใจ

๑) การทำความเข้าใจกับวิถีชุมชน

การทำงานกับชุมชนที่มีความเข้าใจวิถีชุมชนอย่างชัดเจนจะสามารถทำให้การทำงาน หรือกิจกรรมไม่แตกต่างจากการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน ซึ่งเป็นเรื่องที่ทำได้อย่างยาก และก็เป็นบุคลิกเฉพาะของคนงานแต่ละคนด้วยว่าจะสามารถสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มคนต่าง ๆ ที่มีในชุมชนได้มากน้อยแค่ไหน หากมีความเข้าใจต่อวิถีชุมชน กลุ่มคน ความสามารถ หรือทักษะของกลุ่มคน จะทำให้การประสานความร่วมมือในการทำงานได้อย่างเนียบเนียน และเป็นธรรมชาติมากที่สุด หากสามารถดำเนินการได้ก็ถือว่าเป็นสุดยอดของการทำงานสนามเลยทีเดียว

๒) กระบวนการเรียนรู้ของผู้นำชุมชน กระบวนการเรียนรู้ในที่นี้

หมายถึงการเรียนรู้ขั้นตอน กระบวนการแก้ไขปัญหาของหน่วยงานราชการ ความซับซ้อนของระบบราชการ และความยุ่งยากของการประสานความเข้าใจ ความร่วมมือกับหน่วยงานต่าง ๆ ปฏิบัติการใช้สิทธิที่ต่อเนื่องและทุกครั้งชาวบ้านและผู้นำก็มีความหวังว่าจะสามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหาในระดับชุมชนได้ แต่ครั้งแล้วครั้งเล่าก็มีความคืบหน้าไม่มาก ซึ่งในส่วนหนึ่งสามารถนำไปสู่การเข้าใจกระบวนการแก้ไขปัญหา และกระบวนการจัดตั้งองค์กรที่เข้มแข็งต้องทำควบคู่กัน และที่สำคัญชาวบ้านมีความเข้าใจว่าฐานทรัพยากรไม่สามารถแบ่งคนตามเขตการปกครอง(ขอบเขตตำบล อำเภอ จังหวัด) ฉะนั้นความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาของทุกฝ่าย การประสานความร่วมมือ จึงต้องดำเนินการต่อไป

๒.๑) การหาแนวร่วม

โดยใช้กระบวนการหาพันธมิตรที่เป็นปัญหาร่วม เริ่มจากแกนนำบ้านพนัส¹⁶ รับรู้ข้อมูลว่าพื้นที่ตำบลค้อเหนือมีปัญหาเรื่องการให้สัมปทานดูดทรายและชาวบ้านได้รับผลกระทบด้วยเหมือนกันและแนะนำให้คนทำงานไปประสานเพื่อสร้างความร่วมมือ จนได้พันธมิตรที่มีปัญหาเหมือนกันและกลายเป็นเครือข่ายความร่วมมือเพื่อการแก้ไขปัญหา ได้พลังความร่วมมือจากคนสองฝั่งแม่น้ำ

พันธมิตรที่เป็นสื่อ¹⁷ ซึ่งเข้ามามีส่วนช่วยในการเผยแพร่ข้อมูล ปัญหาที่เกิดขึ้นสู่สาธารณะและสร้างให้เกิดแรงกระตุ้นต่อภาครัฐในการแก้ไขปัญหา ซึ่งความเคลื่อนไหวในการติดตามคดีนี้ได้มีการรายงานสถานการณ์ในหนังสือพิมพ์คม ชัด ลึก ทั้ง ๒ ครั้ง

พันธมิตรที่เป็นองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เริ่มมีการประสานพันธมิตรระดับท้องถิ่น โดยผู้นำเห็นว่าควรมีการประสานหน่วยการปกครองส่วนท้องถิ่นให้ร่วมกระบวนการด้วย ซึ่งที่ผ่านมาเป็นการประสานผ่านบุคคล (สมาชิกอบต.) ฉะนั้นจึงทำการประสานงานกับองค์การบริหารส่วนตำบลแสนสุข จังหวัดร้อยเอ็ด และ ตำบลค้อเหนือ จังหวัดยโสธร อย่างเป็นทางการ คือ ทำหนังสือชี้แจงโครงการ และ ร่วมประชุมอบต. นอกจากนี้มีการพูดคุยแบบไม่เป็นทางการกับนายกอบต.ทั้ง ๒ แห่งต่อการร่วมมือกันในการทำงานในด้านอื่น ๆ ด้วย โดยเฉพาะอบต.ค้อเหนือที่ประธานองค์การบริหารส่วนตำบลได้เห็นความสำคัญและเป็นกำลังหลักในการแก้ไขปัญหา

พันธมิตรที่เป็นนักการเมือง การประสานพันธมิตรที่เป็นนักการเมืองท้องถิ่น การหาหรืออย่างไม่เป็นทางการร่วมกับนักการเมืองท้องถิ่น เช่น หาหรือร่วมกับส.ส.นิสิต

¹⁶ นายทริย์ สิงห์ล่อ เป็นผู้นำตำบลชานูวรรณ มีลักษณะเด่น คือ เป็นช่างซ่อมเครื่องยนต์ประจำพื้นที่ และมีความชำนาญในการหาปลา อธิบายระบบนิเวศน์ชุมชน ลุ่มน้ำได้เป็นอย่างดี แต่บางครั้งก็ต้องอาศัยการทำงานที่ควบคู่กันกับผู้นำคนอื่น ๆ เช่น ออระพิน หรือ ขอบ เพื่อสร้างความชัดเจนและถ่วงดุลซึ่งกันและกัน

¹⁷ หนังสือพิมพ์คมชัดลึก

สินธุไพร ซึ่งเป็นส.ส.ในพื้นที่ ตัวแทนกรมชลประทาน จังหวัดร้อยเอ็ด ตัวแทนชลประทาน จังหวัดยโสธร และตัวแทนชาวบ้าน เพื่อรับรู้สถานการณ์ปัญหาและหาทางออกร่วมกัน จากการพูดคุยส่งผลให้ ตัวแทนชาวบ้านได้นำเสนอปัญหาเรื่องผลกระทบจากการดูดทรายส่งผลให้ตลิ่งพังทลายต่อหน่วยงานและส.ส. แต่ทางตัวแทนกรมชลประทานให้ความเห็นว่าปัญหาดลิ่งพังในสถานการณ์ปัจจุบันเป็นการพังทลายตามธรรมชาติ ถึงแม้ว่าเป็นการมองสาเหตุของปัญหาที่ต่างกัน แต่เกิดการคิดร่วมกันถึงการหาทางออกโดยมีความเห็นว่าจะต้องมีการซ่อมพังก้นน้ำที่ขาด สร้างพังก้นน้ำเพิ่มในอนาคต และทางส.ส.นิสิตเห็นว่าจะต้องมีการจัดสรรงบประมาณเพื่อซ่อมสร้างพังก้นน้ำซึ่งจะต้องนำเสนอต่อนายกรัฐมนตรีที่จะลงมารับฟังความคิดเห็นที่จังหวัด

ผลในการแก้ไขปัญหาดูตามช่องทางการเมือง ชาวบ้าน มีความหวังมีกำลังใจ

๒.๒) การสร้างความรู้ใหม่ ด้วยการเข้าร่วมกับพันธมิตรเครือข่ายลุ่มน้ำอีสาน กระบวนการเรียนรู้ร่วมกับเครือข่ายพันธมิตรท้องถิ่นและพันธมิตรลุ่มน้ำอีสาน รวมพลังบรรพบุรุษ สร้างเครือข่าย เช่น การเข้าร่วม เวทีเครือข่ายลุ่มน้ำ ภาคอีสาน เวทีนำเสนอแผนพัฒนาลุ่มน้ำสงคราม ซึ่งทำให้ชาวบ้านได้รับรู้สถานการณ์ความเคลื่อนไหวการจัดการน้ำโดยภาครัฐและภาคประชาชน บทเรียนการจัดการน้ำของชาวบ้านลุ่มน้ำสงครามถือเป็นประเด็นชาวบ้านให้ความสนใจจุดประเด็นให้เกิดการแลกเปลี่ยนกันในกลุ่มเล็ก ๆ ที่เข้าร่วม และมีความเห็นว่าน่าจะมีการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ลุ่มน้ำชีบ้าง โดยสนใจเรื่องการจัดตั้งเครือข่ายลุ่มน้ำและการประกาศเขตอนุรักษณ์ รวมถึงการปลูกต้นไม้ริมฝั่ง

เมื่อกลับไปชุมชนมีการขยายผลไปยังกลุ่มเพื่อนบ้าน จนกลายเป็นกระแสที่หลาย ๆ คนในพื้นที่ทั้งชาวบ้าน อบต. ในพื้นที่ตำบลคือเหนือให้ความสนใจ และหารือแนวทางพูดคุยทำความเข้าใจและความเป็นไปได้ในการจัดกิจกรรม การประชุมพัฒนาเครือข่ายลุ่มน้ำชีตอนปลาย วันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๕๗ และวันที่ ๕ กรกฎาคม ๒๕๕๗ จากเครือข่ายความร่วมมือที่รวมตัวกันเฉพาะกิจเพื่อปกป้องทรัพยากร(น้ำชี) ที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เมื่อเกิดปัญหาการติดตามสถานการณ์ร่วมกันพร้อมทั้งร่วมกันผลักดันให้เกิดการแก้ไข ตลอดจนการให้กำลังใจกันแลกเปลี่ยนทุกข์ สุขกันได้เห็นความสำคัญของพลังการรวมตัว

๖.๖.๓ การค้นหาศักยภาพของผู้นำและชุมชน

๖.๖.๓.๑ ความสามารถ และ ศักยภาพผู้นำ

๑) ความสามารถในการประเมินสถานการณ์ชุมชน จากกระบวนการสรุปบทเรียนการใช้สิทธิที่ผ่านมาเป็นกระบวนการที่สร้างความเข้าใจต่อสถานการณ์การดำเนินงานร่วมกัน และยังสามารถประเมินความเป็นไปได้ในการปฏิบัติการใช้สิทธิในอนาคต ซึ่ง

การเรียนรู้เกิดขึ้นจากเวทีประชุม หรือการพูดคุยระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง และ เจ้าหน้าที่ของโครงการกับผู้นำชาวบ้าน ที่สำคัญได้สร้างการรับรู้ปัญหา และ ผลการปฏิบัติการใช้สิทธิร่วมกัน

๒) ความสามารถในการกำหนดแผนปฏิบัติการของชุมชน จาก กระบวนการสรุปบทเรียนการปฏิบัติการใช้สิทธิ สามารถสร้างความเข้าใจแก่ผู้นำและชาวบ้าน และวางแผนการปฏิบัติการในอนาคตได้อย่างเป็นจริง ซึ่งกระบวนการเป็น ๒ ลักษณะด้วยกัน คือ แนวคิดเกิดจากการพูดคุยระหว่างผู้นำแบบไม่เป็นทางการ , การประชุมปรึกษาหารือระหว่างผู้นำชุมชนด้วยกัน และ นำเสนอแผนปฏิบัติการร่วมกับชาวบ้านในแต่ละชุมชนอีกครั้ง เพื่อเป็นการสร้างการรับรู้ และ ปฏิบัติการร่วมกัน

๓) ความสามารถในการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอก จากผลการปฏิบัติการที่ผ่านมาสามารถประสานความเข้าใจกับหน่วยราชการในระดับจังหวัดที่รับผิดชอบโดยตรง คือ ส่วนราชการจังหวัดยโสธร และ จังหวัดร้อยเอ็ด นอกจากนี้ยังสามารถประสานความร่วมมือไปยังหน่วยงานระดับภาค เช่น สำนักงานสิ่งแวดล้อมภาค หรือ ระดับประเทศ เช่น คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ และ คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมสุโขทัย เป็นต้น กระบวนการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานราชการได้สร้างการเรียนรู้กับชาวบ้านและผู้นำชุมชน ต่อกระบวนการแก้ปัญหาที่ไม่สามารถทำได้เพียงลำพังต้องอาศัยเครือข่ายความร่วมมือทั้งภายในและภายนอกชุมชน

๔) ความสามารถในการประสานความร่วมมือระดับชุมชนลุ่มน้ำจาก สถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้น และ การประสานความร่วมมือของผู้นำ และคนทำงานนั้นสามารถ ค้นหาผู้นำในแต่หมู่บ้านและประสานความร่วมมือในการปฏิบัติการใช้สิทธิร่วมกัน จนสามารถ พัฒนาเป็นเครือข่ายความร่วมมือในระดับลุ่มน้ำได้อย่างหลวม ๆ จากการดำเนินงานตาม สถานการณ์ที่เกิดขึ้น จนสามารถพัฒนาแผนปฏิบัติการร่วมกัน ถือได้ว่าเป็นพัฒนาการของ องค์การที่สำคัญ ในการประสานความร่วมมือในระยะยาวต่อไป

๕) ความสามารถในการจัดตั้งหน่วยประสานงานระดับชุมชน ใน ระยะเริ่มต้นนั้นมีการประสานงานผ่านกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือ ผู้นำที่คนทำงานสามารถสร้างความร่วมมือได้ ซึ่งบางครั้งก็จำกัดวงแคบเกินไป การขยายความเข้าใจต่อผู้นำกลุ่มอื่น ๆ ใน ชุมชนจึงมีความสำคัญ และ การจัดตั้งหน่วยประสานงาน หรือ ผู้นำที่ทำหน้าที่ในแต่ละชุมชน ถือว่าเป็นพัฒนาการในการสร้างเครือข่ายความร่วมมือในระดับหมู่บ้าน และ เป็นหน่วย ปฏิบัติการระดับเครือข่ายได้เป็นอย่างดี

การมีพันธมิตรในระดับตำบล ส่งผลให้เกิดการติดตามการดำเนินงาน เพื่อให้ปัญหาถูกแก้ไขอย่างต่อเนื่องและการมีเครือข่ายพี่น้องเพื่อการติดตามปัญหา เผื่อระวัง ตลอดจนจนถึงการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรในลุ่มน้ำชีร่วมกัน จนเกิดเป็น"กลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟู ทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชีตอนปลาย"โดยมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน คือ ๑) เพื่อเชื่อมประสาน พันธมิตรที่มีปัญหาผลกระทบจากการดูดทราย ปัญหาน้ำท่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ๒) เพื่อ

ติดตามสถานการณ์ในพื้นที่ ๓) เพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชีตอนปลาย ให้สมดุลและยั่งยืน ๔) เพื่อศึกษาสภาพปัญหาและฐานทรัพยากรของชุมชนจากอดีตถึงปัจจุบัน และเพื่อให้มีกลไกประสานงานเพื่อการดำเนินงานที่สะดวก รวดเร็วสามารถรับใช้สถานการณ์ได้ทันทั่วทั้งจังหวัดจัดตั้งตัวแทนจากแต่ละบ้าน จาก ๔ ตำบลคือ ตำบลแสนสุข ตำบลขามเฒ่า ตำบลค้อเหนือและตำบลเชียงคำ

การเรียนรู้จากการเข้าร่วมกิจกรรมของเครือข่ายเป็นการเปิดโอกาส การรับรู้ที่กว้างขึ้น และเห็นปัญหาร่วมของพี่น้องที่อยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน รวมถึงการคิดค้น แนวทางการทำงาน การสร้างกลุ่มองค์กร เครือข่ายความร่วมมือเพื่อการปฏิบัติการแก้ไขปัญหา ผลกระทบที่เกิดจากแผนนโยบายการพัฒนาที่ผิดพลาด เป็นต้น

๖.๖.๓.๒ กระบวนการสร้างการเรียนรู้แก่ผู้นำชุมชน

๑) การประชุมสรุป ติดตามสถานการณ์ รายงานความคืบหน้าในการ ดำเนินงาน เป็นการสร้างความรู้ให้ชาวบ้านได้รับรู้สถานการณ์ร่วมกันในความคืบหน้าการ แก้ไขปัญหา พร้อมทั้งปรึกษาหารือทางออกร่วมกัน และเนื่องจากการนำเสนอข้อมูลปัญหา ผลกระทบที่ผ่านมาทางจังหวัดอ้างว่าข้อมูลผลกระทบที่ชาวบ้านนำเสนอไม่มีความชัดเจน ขาด หลักฐานยืนยันแน่ชัด ความน่าเชื่อถือมีน้อย จึงมีความเห็นร่วมกันว่าต้องมีการศึกษาผลกระทบ โดยต้องมีคณะทำงานในการศึกษาผลกระทบโดยคัดเลือกตัวแทนชุมชน ๗ คน คือ นายจันทร์ เจริญ, นายบุญสม, สายสมบัติ, นายหนูตา รัตนพิช, นายบุญช่วย สินธุไพร, นายสมชาย อ่อน จันท์, นายพันธ์ จันทพ, นายประสงค์ คำแสน ซึ่งตัวแทนทั้งหมดนี้จะร่วมกันศึกษาผลกระทบ ร่วมกับเจ้าหน้าที่โครงการสิทธิชุมชนศึกษา และความเห็นต่อกรณีที่ชาวบ้านค้อเหนือถูก ฟ้องร้อง ในข้อกล่าวหาให้การเป็นเท็จและใช้ภาษาหยาบคายต่อฝ่ายโจทก์ ที่ประชุมมี ความเห็นร่วมกันว่า เรื่องดังกล่าวถือเป็นปัญหาเดียวกันต้องไปเรียนรู้ร่วมกระบวนการในชั้น ศาลด้วยกันและถือเป็นการให้กำลังใจแก่ผู้ถูกกล่าวหาทั้ง ๘ ราย มีการเสนอตัวจากผู้สนใจและ ร่วมกันคัดเลือกตัวแทนทั้งหมด ๑๕ คนเข้าร่วมตามสถานการณ์ดังกล่าว

๒) เรียนรู้จากการศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์ต่างพื้นที่ ซึ่ง การศึกษาดูงานนอกจากได้เรียนรู้ได้เห็นแล้วยังเป็นรูปแบบการทบทวนตัวเองอีกแบบหนึ่ง ทำ ให้ได้เกิดการเปรียบเทียบ เห็นข้อเหมือน ข้อแตกต่างและเก็บประสบการณ์บางอย่างมาองดู ตัวเองและเกิดเป็นข้อสรุปสำหรับการการทำงานของกลุ่ม

๓) เรียนรู้ผ่านปฏิบัติการจริง และการเก็บ สังเกตประสบการณ์ การ เก็บสังเกตประสบการณ์ที่ยาวนาน สะสมเป็นประสบการณ์อันหนักแน่น กลายเป็นความมั่นใจ (จนบางครั้งเลยมาถึงอัตโนมัติ)เมื่อต้องมีภาวะตัดสินใจบางเรื่องทำให้ดูมีน้ำหนัก น่าเชื่อถือ เช่น กรณีนายชอบ สุดบอนิด เป็นผู้มีประสบการณ์การทำงานที่ต่อเนื่อง และมีทักษะเฉพาะตัวที่ แหวมคม เมื่อมีการนำเสนอ แสดงความคิดเห็น ทุกคนจะยอมรับฟัง และให้การยอมรับ

๔) เรียนรู้จากการพูดคุย ทบทวน ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก การก้าวเดินต่อไปข้างหน้าต้องมีการทบทวนเบื้องหลัง สิ่งที่ได้ทำมา เพราะนั่นคือ ครูสอน การทบทวนไม่มีวันจบสิ้น เห็นได้จากการพูดคุยทุกครั้งต้องมีการย้อนทบทวนอดีต โดยส่วนใหญ่จะให้คุณค่ากับการต่อสู้และสรุปว่านั่นคือสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว และบางสิ่งที่ไม่ดีก็บอกว่าไม่น่าจะทำแบบนั้นอีก สิ่งนี้เรียกว่าบทเรียน ที่ได้เรียนรู้ เพื่อปรับเปลี่ยนและสร้างสรรค์สิ่งใหม่ขึ้นมา เห็นได้จากการประชุมของคณะกรรมการทุกครั้งจะมีย้อนถึงเรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีตเสมอ การผลิตซ้ำทางความคิดเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการคุย หรือประชุม

๕) เรียนรู้ที่จะเก็บบางเรื่องไว้ก่อน บางสถานการณ์ไม่เหมาะสมกับเวลาจึงค่อยหยิบยกมาพูดคุยกัน เช่นกรณีความขัดแย้งในพื้นที่รอบป่า ถ้าหากมีการหยิบเอาเรื่องนี้มาคุยในสถานการณ์ที่ต้องการสร้างความร่วมมือ และภายในคณะกรรมการเองยังไม่มี ความเข้มแข็งในการจัดการ ก็จะไม่เป็นผลดี สร้างความขัดแย้งให้ขยายออกไป และการสร้างความร่วมมือยิ่งทำได้ขึ้นในภายหลัง และในส่วนกรณีการให้สัมปทานดูดทรายหากไม่มีการส่งสม ข้อมูลและเรียนรู้ที่จะยกระดับจากงานเย็น การสะสมกำลังก็ไม่เกิด

๖.๖.๔ การทำงานร่วมกับองค์กรเครือข่ายในการทำงานชุมชน

กระบวนการนี้คนทำงานในระดับพื้นที่ ต้องการมีความสามารถที่สามารถสร้างความเข้าใจในข้อมูลชุมชน เพื่อเพิ่มความรู้ชุมชน ความเข้าใจสภาพปัญหา สภาพพื้นที่ชุมชน และ ประวัติศาสตร์การทำงานในพื้นที่ขององค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งคนทำงานองค์กรพัฒนาเอกชนได้ให้ความสำคัญและร่วมพูดคุย เพื่อจะได้สร้างความชัดเจนในบทบาทขององค์กรที่เข้าไปเกี่ยวข้องได้มากขึ้นจัดเวที ๒ ระดับ คือ

๖.๖.๔.๑ การทำความเข้าใจระดับคนทำงานสนับสนุน

แต่ละองค์กรที่เข้าไปหนุนเสริมมีกระบวนการทำงานความคิดกับคนในชุมชนมีน้อยมาก บทบาทการทำงานของแต่ละองค์กรมีความแตกต่างกันและดำเนินงานตามเป้าหมายของแต่ละโครงการ เช่น โครงการป่าชุมชนประสานความร่วมมือกับแกนนำ เพื่อร่วมติดตามปัญหาร่วมกับเครือข่ายป่าไม้ ที่ดินอีสาน ซึ่งร่วมกันติดตามในนามสมัชชาคนจน โครงการเกษตรกรรมนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรายย่อยภูมินิเวศน์ร้อยเอ็ด เข้าไปสนับสนุนเกษตรกรรายแปลง จำนวน ๓๕ ครัวเรือน ไม่มีกิจกรรมที่เอื้อต่อการสร้างเครือข่าย ซึ่งบทสรุปจากคนทำงานคือ

๑) ระดับองค์กร ไม่มีการจัดตั้งองค์กรในพื้นที่ ทำงานกับแกนนำเป็นหลักไม่ได้จัดตั้งองค์กร ความเป็นเครือข่าย ความเป็นองค์กรพื้นฐานไม่ได้ถูกพัฒนาและยกระดับ

๒) แกนนำ บทบาทมีเฉพาะแกนนำที่ออกมาเรียนรู้งานข้างนอกพื้นที่

๓) การประสานงานในพื้นที่ ขาดความต่อเนื่อง สาเหตุมาจากขาดคน
ประสานงาน ไม่มีคนทำงานติดตาม ประสานงาน

๔) คนในชุมชนยังมีความเข้าใจในระดับที่ต่างกัน สมาชิกในบ้านแต่ละ
บ้าน

๕) คณะกรรมการ ยังไม่ได้คิดร่วมกันอย่าง

๖.๖.๔.๒ การทำความเข้าใจในระดับผู้นำชุมชน

ได้จัดขึ้นเพื่อการฟื้นฟูองค์การที่มีแกนนำชาวบ้านที่เคยผ่าน
กระบวนการทำงานกับองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งเชื่อมั่นเป็นแกนนำที่มีฐานความเข้าใจเรื่องงาน
พัฒนาการต่อสู้ และเข้าใจเรื่องสิทธิชุมชนเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว

กระบวนการ ได้ใช้วิธีการพูดคุย กับแกนหลักๆ ของแต่ละบ้าน ได้
ข้อสรุปว่า ที่ผ่านมาเป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันที่มีคุณค่าและส่งผลประโยชน์ต่อชุมชนไม่
เฉพาะ ๙ ชุมชน ที่อยู่รอบป่ายังรวมถึงพื้นที่ใกล้เคียงด้วย และจัดให้มีการพูดคุยกันอย่างเป็น

การค้นหาคำถามโดยมีคำถามร่วมกันว่า "การต่อสู้ที่ผ่านมาเราได้อะไร
เสียอะไร" ที่ประชุมได้ร่วมกันทบทวนการต่อสู้ ได้เห็นถึงความภูมิใจในการต่อสู้และเห็น
ประโยชน์จากป่าที่ได้เป็นที่พึ่งพาของชาวบ้าน และเริ่มมีความอุดมสมบูรณ์ขึ้นเรื่อยๆ เห็น
คุณค่า ความสำคัญของผืนป่าที่ชุมชนได้ใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งภัยถึงสภาพปัญหาที่
เกิดขึ้นซึ่งเป็นข้อสรุปที่ต้องร่วมกันหาทางออกไป คือ

๑) ปัญหาความไม่ชัดเจนของขอบเขตการใช้ประโยชน์ พื้นที่ใช้สอย
พื้นที่อนุรักษ์

๒) คณะกรรมการ โครงสร้าง บทบาท อำนาจ หน้าที่ของ
คณะกรรมการขาดความชัดเจนยังไม่สามารถนำไปปฏิบัติได้อย่างชัดเจน

๓) การจัดการและ แผนการจัดการยังไม่ได้มีการกำหนด วางแผน
ต่อเนื่อง ดำเนินงานมาแล้วไม่ได้สานงานต่อ

๔) คณะกรรมการไม่มีอำนาจในการจัดการ ร่วมกันขจัดอุปสรรค ด้วย
การคลี่คลายความไม่ชัดเจนที่ละเรื่องโดยเริ่มจาก คน หมายถึงคณะกรรมการ ซึ่งตามโครงสร้าง
เดิม บ้านละ ๕ คน และต้องการขยายกลุ่มคณะกรรมการให้มากขึ้น ให้แต่ละบ้านกลับไปพูดคุย
ทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องคณะกรรมการดูแลป่า พร้อมทั้งมีการประชาคมหมู่บ้านเพื่อคัดเลือก
คณะกรรมการบ้านละ ๑๐ คน โดยนำจะมืองค์ประกอบด้วยส่วนต่างๆ ทั้ง ครู ผู้ใหญ่บ้าน
คณะกรรมการบ้าน พระ คนที่สนใจ หรือแล้วแต่ความตกลงของแต่ละบ้าน

๖.๖.๕ การติดตามสถานการณ์ชุมชน โดยการประชุมประจำเดือน

การประชุมประจำเดือนเป็นรูปแบบการทำงานที่เริ่มต้นอีกครั้ง จนเป็นวาระประจำเดือนของคณะกรรมการ และเป็นการพบปะแลกเปลี่ยนของคณะกรรมการที่เป็นตัวแทนออกไปร่วมกิจกรรมกับองค์กรกับเครือข่ายประชาชนภาคอีสาน การจัดการประชุมทุกครั้งจัดขึ้นในพื้นที่โดยใช้อาคารเรียนรู้อันที่สร้างขึ้นจากโครงการนำร่อง บางครั้งใช้วัด การประชุมมีการเตรียมการโดยคนทำงานประสานประสานเพื่อกำหนดวาระการประชุมโดยคำนึงถึงงาน กิจกรรมที่ต้องทำแล้วค่อยประสานไปยังแกนนำแต่ละบ้าน เมื่อมติที่ประชุมออกมาก็นำไปปฏิบัติงาน การประชุมแต่ละครั้งสามารถสรุปเป็นประเด็นสำคัญ ๆ ดังนี้

เวทีการประชุม เป็นเวทีการถกเถียง แลกเปลี่ยน พร้อมทั้งกำหนดแผนการทำงานต่อเนื่อง การประชุมแต่ละครั้งวาระสำคัญที่นำมาพูดคุยเป็นประเด็นที่เป็นปัญหา กิจกรรมต่อเนื่อง สถานการณ์ที่เกี่ยวข้อง ...วาระสืบเนื่อง การติดตามงาน คนกำหนดวาระคนทำงานกับแกนนำหลัก

ข้อสรุปของปัญหาที่ถูกกล่าวถึงมากที่สุด คือ การได้รับความร่วมมือจากคนในชุมชนน้อยมาก ทำให้ต้องมาวิเคราะห์สาเหตุร่วมกัน สาเหตุมากปัจจัยที่เกี่ยวข้อง เช่นการเข้าร่วมกิจกรรมของคนตามความสนใจในรูปแบบของกิจกรรม บางครั้งคนเข้าร่วมน้อยเพราะการประชาสัมพันธ์ไม่ทั่วถึง การประสานงานกับองค์กรต่าง ๆ ไม่ทั่วถึง โจทย์การทำงานต่อไปคือการจัดกิจกรรมและแก้ไขข้อบกพร่องที่มี จึงนำมาสู่การคิดหารูปแบบกิจกรรมที่เปิดให้ทุกคนเข้าร่วมได้ ทั้งโรงเรียน ชุมชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น กิจกรรมที่จัดขึ้นคือ

๖.๖.๖ กระบวนการทบทวน การทำงานของคณะกรรมการชาวบ้าน

๖.๖.๖.๑ บทเรียนด้านจัดการการเงินและกองทุน ขาดความโปร่งใส ไม่มีการชี้แจงไม่อธิบายเหตุผลถึงที่มาที่ไปโดยละเอียด หรือบางครั้งบอกกล่าวกันแล้วแต่ไม่ได้มีการสื่อสารถึงกัน หรือบางครั้งแจ้งให้ทราบแล้วแต่ไม่มีการจัดทำเอกสารที่ยืนยันชัดเจน

๖.๖.๖.๒ ปัญหาการบริหารจัดการที่ถูกมองว่าไม่โปร่งใส เช่น การใช้จ่ายไม่มีเอกสารหลักฐานยืนยันชัดเจน การใช้จ่ายในกิจกรรมที่ต้องเดินทางไปร่วมเรียนรู้รับรู้สถานการณ์ทางด้านนโยบายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรและส่วนที่ เป็นเงินที่สมาชิกได้กู้ยืมไปใช้ ช่วงที่ไปร่วมกิจกรรมกับเครือข่าย ด้วย เป็นปัญหาต่อความเข้าใจอันสำคัญที่นำมาสู่ความไม่ร่วมมือของชุมชน ความร่วมมือร่วมใจมีน้อย รวมถึง การผลักระยะความรับผิดชอบในการดูแลรักษาป่าให้เป็นของคณะกรรมการ ส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากความเข้าใจว่าคณะกรรมการมีการดำเนินงานด้วยความไม่โปร่งใสในการจัดการกองทุนทั้งกองทุนผ้าป่าพื้นป่าที่มีการจัดขึ้นหลังเรียกร่องได้ป่าคืนมา และกองทุนสนับสนุนจากโครงการนำร่องฯ ซึ่งชาวบ้านเข้าใจว่าเงินงบประมาณที่เรียกร่องมาใช้ในการฟื้นฟูป่า แม้จะมีการประชุมแต่ละบ้านอธิบายเงื่อนไข ข้อจำกัดของกองทุนนี้เป็นอย่างดีแล้วว่าเป็นเงินกู้ยืมสำหรับพัฒนาแปลงเกษตรแต่ก็ยังไม่สามารถทำความเข้าใจร่วมกับชาวบ้านโดยรวมได้ การคลี่คลายปัญหานี้ได้มีความพยายาม

พูดคุยกันต่อเนื่องแต่ เมื่อมองย้อนไปในอดีตเคยมีการเรื่องนี้มาพูดคุยหารือกันอย่างเป็นทางการหลายครั้งแต่ไม่สามารถนำไปสู่การปฏิบัติการได้เช่นเมื่อ “เมื่อประมาณ ปี ๔๓ สรุปว่าต้องเคลียร์ และมีหลักการเคลียร์กันไว้ตั้งเป็นบัญชีลอยกันไว้ ว่าคนนี้ติดเงิน ๑๕,๐๐๐ และหมูตัวหนึ่ง คนนี้ติดหมู ๒ ตัว ให้เป็นค้ำประกันไว้ แม้ว่าไม่มีเงินก็ค่อยๆ หามาช่วยและตั้งระบบบัญชีไว้แล้วหาคนมาบริหาร แต่ว่าไม่ก้าวหน้า อันนี้เป็นปัญหาหนึ่งที่สร้างความรู้สึกแตกแยก (ปราโมทย์ ผลบุญ โฉม ๘ ก.ย. ๒๕๔๔)

๖.๖.๖.๓ ความไม่เชื่อมั่นในตัวแกนนำ ที่มาจากกลุ่มแกนนำที่มีใจรักและมีความเสียสละเพื่อการทำงาน ซึ่งภาพของกลุ่มแกนนำถูกมองว่าไม่โปร่งใส ได้ผลประโยชน์ เพราะกรรมการส่วนใหญ่ได้งบประมาณสนับสนุนจากโครงการนำร่องฯ ทั้งที่ ตอนทำงานก็ได้ประชาสัมพันธ์ ก่อนข้างมาก มีการคุยท้าทายกันว่า ผู้ใดเอาเงินมาให้ชุมชนนี้ ฝึบ้านชุมได้เอาเงินมาให้ ไม่มีรัฐบาลใดที่จะเอาเงินมาให้ ถ้าไม่กู้รฐ. พอได้รับการสนับสนุนจริงๆ ก็เลยเกิดความแตกแยก พี่น้องส่วนหนึ่งที่ไม่ได้รับการสนับสนุนบอกว่า ไปชะตีผู้มีรายได้ บัมีรายได้บับไปแล้ว แล้วคนที่ได้รับการสนับสนุนก็เป็นแกนนำหลัก ๆ เข้าร่วมกิจกรรมการฟื้นฟูป่าโดยตลอด โดยส่วนใหญ่เป็นแกนนำ พี่น้องส่วนใหญ่ในชุมชนเลยจะไปชะกรรมการ บันกันแต่กรรมนั้นละ คนอื่นบับู้จักนำ ตะก็ผ่านการประชาสัมพันธ์มาระดับหนึ่งแล้ว จัดเวทีในชุมชนเลย พี่น้องส่วนใหญ่ที่ไม่ได้รับการสนับสนุนยิ่งแตกไปใหญ่ ไปชะตีผู้มีรายได้ รวมถึงงบประมาณที่กำลังผลักดันในตอนนั้น เงินฟื้นฟูป่า ๘ ล้านบาท ร่วมกับสมัชชาคนจน ที่หน้าท่าเนียบ ก็มีข่าวออกมาเป็นระลอกว่าได้เงินส่วนนั้นละมาใช้จ่าย บันกันแล้ว ในส่วนกรรมการ เอาไปจ้งได้ (ไสว มาลัย)

๖.๖.๖.๔ ศักยภาพและข้อจำกัดของแกนนำในการทำความเข้าใจกับชุมชน และข้อจำกัดที่เกิดขึ้นภายในตัวคณะกรรมการ สามารถสรุปได้ดังนี้

๑) สภาพเศรษฐกิจครอบครั

๒) ทักษะ ความสามารถเฉพาะตัวของผู้นำแต่ละคน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การสื่อสาร ที่ถือเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งต่อการขยายผล การนำข้อมูลที่ได้ไปสื่อสารกับชุมชน

๓) ความเข้าใจในบทบาทของตัวคณะกรรมการแต่ละหมู่บ้าน คาดหวังคนทำงาน(เอ็นจีโอ)และประธานองค์กรให้เข้าไปทำงานในชุมชนแทน

๖.๖.๖.๕ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำจากพื้นฐานความขัดแย้งในการเคลื่อนไหวของชาวบ้านที่มีเอ็นจีโอเข้าไปทำงาน แต่กลุ่มผู้นำทางการอิงอำนาจรัฐส่งผลให้เกิดเกิดกระแสสวนทางและไม่เข้าร่วม

๖.๖.๖.๖ รูปแบบการจัดกิจกรรม สามารถมองเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนการจัดกิจกรรมในพื้นที่ซึ่งกิจกรรมที่จัดขึ้นนั้นเป็นกิจกรรมที่ไม่ได้ขยายความเข้าใจไปยังคนส่วนใหญ่ในชุมชน เป็นการจัดกิจกรรมเฉพาะกลุ่มเป้าหมายและไม่ได้เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนให้เห็นเป็น

รูปธรรม และประเด็นการฟื้นฟูป่าไม่ได้มีการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วม การสร้างอุดมการณ์ ฟื้นฟูป่ายังไม่สามารถขยายไปยังคนในชุมชนได้ ปฏิบัติการในพื้นที่ขาดความต่อเนื่องไม่ได้มีการวางแผนงานระยะยาวการออกแบบกิจกรรมและการเคลื่อนไหวสู่กิจกรรมการฟื้นฟูได้ค่อนข้างแคบ และส่วนที่ได้มีการออกไปเรียนรู้นอกพื้นที่ ทั้งการรณรงค์ การติดตามปัญหา การสัมมนา การประชุมเครือข่าย ร่วมกับเครือข่ายแล้วไม่มีการกลับไปขยายผลในชุมชน จนเกิดภาวะสะสมกลายมาเป็นความไม่เข้าใจของคนส่วนมากในชุมชน เมื่อสะสมความรู้สึกนานเข้าก็กลายเป็นการทำงานเฉพาะกลุ่มแกนนำที่เป็นคณะกรรมการองค์กร

๖.๗ ปัญหา และ อุปสรรคของการทำงานวิจัย

อุปสรรคในการทำงานในพื้นที่คือ ความขัดแย้งที่ดำรงอยู่ในพื้นที่ในรูปแบบที่ไม่เผย ความขัดแย้งในระหว่างกลุ่มแกนนำ และความขัดแย้งทางความคิดของผู้นำท้องถิ่น ระหว่างผู้นำทางการ และ ผู้นำธรรมชาติ ซึ่งไม่สามารถคลี่คลายได้ด้วยกระบวนการทำงาน เพราะเป็นความขัดแย้งที่เกิดจากฐานความคิดของคน ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่เชื่อมั่นในพลังประชาชนในการเคลื่อนไหว และกลุ่มที่อิงอำนาจรัฐ ซึ่งเป็นกระแสสวนทางด้านความคิดตลอดมา ส่งผลให้เกิดการต่อสู้เพื่อแย่งชิงพื้นที่ทางสังคมกันระหว่าง ๒ กระแส แม้ในบางครั้งเห็นด้วยแต่ไม่สนับสนุน แต่อย่างไรก็ตามการขับเคลื่อนงานก็ยังสามารถดำเนินไปได้ แต่ต้องให้ความสำคัญกับการทำงานทั้ง ๒ กลุ่มอย่างสมดุล ซึ่งต้องอาศัยเวลา และ กระบวนการทำงานที่ต้องสร้างการมีส่วนร่วมที่สามารถสร้างความร่วมมือได้อย่างแท้จริง ซึ่งระหว่างการทำโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ยังไม่สามารถค้นพบ และ ดำเนินงานได้อย่างเต็มที่ แต่บทเรียนจากการทำงานโครงการสิทธิชุมชน สามารถนำไปสู่การพัฒนารูปแบบการทำงานกับชุมชนในอนาคตได้พอสมควร

ภาพที่ ๒๑ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

บทที่ ๗

เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี : กรณี กระบวนการรณรงค์แก้ไขปัญหาน้ำท่วม

๗.๑ บริบทชุมชนเครือข่ายลุ่มน้ำชี

เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ถือว่าเป็นกลุ่มชาวบ้านที่มารวมกันแบบหลวม ๆ เพื่อแก้ไขปัญหาร่วมกัน ซึ่งปัญหาหลักของคนลุ่มน้ำชี คือ น้ำท่วมในฤดูน้ำหลากเป็นประจำทุกปี การรวมกลุ่มของชาวบ้านจะเน้นการนำเสนอปัญหาต่อสาธารณะชน และ ร้องเรียนผ่านหน่วยงานราชการเพื่อการแก้ไขปัญหา หรือ ชดเชยความเสียหายจากน้ำท่วมซึ่ง ซึ่งที่ผ่านมากระบวนการแก้ไขปัญหามีการดำเนินงานในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม อำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ได้มีการดำเนินการในการนำเสนอปัญหา โดยกลุ่มชาวบ้านที่มีการรวมกลุ่มกันเอง

เมื่อปี ๒๕๔๐ โครงการสิทธิชุมชนได้ร่วมดำเนินการปฏิบัติการสิทธิร่วมกับชุมชนน้ำชี โดยมีวัตถุประสงค์ในการทำงานร่วมกับเครือข่ายลุ่มน้ำชี เพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิชุมชนในการแก้ไขปัญหาน้ำท่วม และ หนุนเสริมพื้นที่หลักทั้ง ๒ พื้นที่หลัก คือ หนองตุ้ม และ ท่าลาด ในการปฏิบัติการใช้สิทธิในประเด็นเฉพาะพื้นที่อีกด้วย แต่การดำเนินงานโครงการเป็นเพียงการเริ่มต้น

ปฏิบัติการสิทธิในการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า ฉะนั้นการทำงานเพื่อการจัดตั้งองค์กรเครือข่ายเพื่อการแก้ไขปัญหาในระยะยาวนั้นต้องอาศัยระยะเวลาในการทำงาน ในระยะเวลา ๓ ปีที่โครงการสิทธิชุมชนศึกษาปฏิบัติการร่วมกับชาวบ้านนั้นเป็นเพียงการทำความรู้จัก และ ร่วมกันปฏิบัติการเฉพาะกิจเท่านั้น ซึ่งการทำงานเพื่อส่งเสริม และสนับสนุนการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืนในอนาคต

พื้นที่เป้าหมายในช่วงกลางแม่น้ำชีได้ทำการศึกษาเจาะลึกในบริเวณบ้านวังเวิน (ขอนแก่น) บ้านกุดเวิน(มหาสารคาม) บ้านด่านใต้(กาฬสินธุ์) ซึ่งได้เลือกเป็นพื้นที่ศึกษากรณีน้ำท่วม เนื่องจากมีประเด็นการเรียนรู้ที่จะสะท้อนปัญหาเรื่องน้ำท่วมติดต่อกันมา ๕ ปี และทางเลือกในการจัดการน้ำของชุมชนตลอดจนการเคลื่อนไหวของชุมชน(ด่านใต้) ในลักษณะการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายผู้ประสบปัญหาน้ำท่วม เพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำท่วมกับเครือข่ายน้ำชีอื่น ๆ

๗.๒ ระบบนิเวศน์ และ ลักษณะทางกายภาพ

ลำน้ำชีเป็นลำน้ำที่มีความยาวที่สุดของภาคอีสาน มีพื้นที่รับน้ำประมาณ ๔๙,๔๗๖ ตารางกิโลเมตร คิดเป็น ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ภาคอีสานทั้งหมด พื้นที่ภาคอีสานตอนบน โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำชีมีลักษณะเป็นลอนคลื่น จึงทำให้ลำน้ำชีคดเคี้ยวและเกิดทางน้ำลัดในฤดูน้ำหลาก จึงก่อเกิดระบบนิเวศวิทยาเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำเป็นอันมาก เป็นต้นว่า บึง หนอง กุด ชี หลง ชีเผ่า มีลำน้ำสาขาจำนวนมาก เช่น ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว ลำน้ำเชิญ ลำน้ำยัง เป็นต้น และมีลำน้ำย่อยอีกมาก และด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์กายภาพดังกล่าว ในฤดูน้ำหลาก น้ำจึงท่วมอยู่ไม่นานเกิน ๑ สัปดาห์ เมื่อระดับน้ำลดและระบบนิเวศน์ปรับตัวทำให้พื้นที่ที่มีความสมบูรณ์ และด้วยสภาพภูมิศาสตร์กายภาพที่เป็นที่ราบลุ่ม โคก เนิน เขา ร่องน้ำและการไหลของน้ำที่คดเคี้ยว อีกทั้งลักษณะของดินเป็นดินร่วนหรือดินทราย ทำให้พื้นที่ลุ่มน้ำซึ่งง่ายต่อการถูกกัดเซาะ กอปรกับสภาพภูมิอากาศที่มีปริมาณน้ำฝนมากในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงเดือนกันยายนจึงเกิดฮอง (ร่องน้ำ) ห้วย หนอง กุด ทาม บึง ป่าทาม เวิง วัง แม่น้ำและลำน้ำต่าง ๆ ขึ้น

การอยู่อาศัยของผู้คนในบริเวณระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี ชุมชนได้มีการปรับตัวจนสอดคล้องกับระบบนิเวศน์และกลายเป็นวิถีชีวิต และเรื่องสำคัญที่สุดสำหรับวิถีชีวิตของผู้อาศัยในลุ่มน้ำ คือ การเผชิญกับน้ำหลาก-น้ำท่วม จนภาวะน้ำท่วมถือเป็นเรื่องปกติของชาวลุ่มน้ำ และการเรียนรู้ธรรมชาติของน้ำหลาก-น้ำท่วมได้ทำให้เกิดภูมิปัญญาและองค์ความรู้เกี่ยวกับกระแสน้ำขึ้นในหมู่ชาวลุ่มน้ำ รู้การขึ้น-ลงของน้ำ หรือที่เรียกว่า “จับชีพจรน้ำ” และ อีกปัญหา คือ น้ำแล้ง

ทาม ถือว่าเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ชุมชนลุ่มน้ำได้ใช้พื้นที่ทาม ในการทำนา ซึ่งบางแห่งสามารถทำนาได้ ๒ ครั้งต่อปี และ ผลผลิตจากพื้นที่ทามจะสูงกว่าพื้นที่ราบโดยทั่วไป นอกจากการใช้ประโยชน์เพื่อการทำนาแล้ว ชุมชนยังได้เก็บเกี่ยวผลผลิตจาก

ธรรมชาติอันหลากหลาย และ เป็นแหล่งเลี้ยงสัตว์ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ฉะนั้นอาจจะกล่าวได้ว่าชุมชนอาศัยป่าทามมีวิถีชีวิตแบบ “เอื้ออยู่เอื้อกิน” อันเป็นต้นแบบของปรัชญา “เศรษฐกิจพอเพียง” ในพื้นที่ริมชี ริมกุดและหนองน้ำ ชุมชนยังใช้ประโยชน์จากการปลูกผัก เพื่อไว้กินในครอบครัว และ ปัจจุบันได้พัฒนาสู่การผลิตเพื่อขาย เป็นการสร้างรายได้และอรรถประโยชน์ระยะยาว ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศน์ในลุ่มน้ำชีสะท้อนให้เห็นได้จากการเลือกตั้งถิ่นฐาน แม้ว่าชาวลุ่มน้ำชีจะยึดหลักการการเลือกทำเลที่ตั้งของชุมชนเช่นเดียวกับชาวอีสานทั่วไป คือ ยึดที่โนน หรือเนิน โดยหลีกเลี่ยงที่ราบน้ำท่วมถึง แต่ชาวลุ่มน้ำชีก็เลือกอาศัยไม่ให้ห่างจากลำน้ำชี ทั้งนี้ก็เพื่อการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ทามและริมฝั่งชี นั่นเอง

ความอุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำชี ถือว่าเป็นพื้นที่ตามอุดมคติ “ดินดำ น้ำชุ่ม” โดยแท้ จะเห็นจากการอพยพของผู้คนจากที่ต่างๆ เข้าสมทบกับชุมชนคนลาวที่อยู่ก่อนเป็นระลอกๆ เช่น กรณีชุมชนหมู่บ้านชาวนา ๕๘ แห่งในเขตอำเภอเวียงน้อย จ.ขอนแก่น (พรพิไล เลิศวิชาและคณะ. ๒๕๓๓: ๑-๒)

ความแนบแน่นกับธรรมชาติและการเรียนรู้จนเกิดภูมิปัญญา “จับชีพจรน้ำ” ทำให้ชาวลุ่มน้ำชีมีทัศนคติต่อภาวะน้ำท่วมเป็นบวก น้ำท่วมมิได้เป็น “อุทกภัย” สำหรับชาวลุ่มน้ำชีแล้ว น้ำท่วม-น้ำหลากมิใช่ภัยอันตราย หากแต่เป็นฤดูกาลตามปกติ เป็นระบบวิถีของพื้นที่ลุ่มน้ำ น้ำท่วม-น้ำหลากจึงหมายถึงความสมบูรณ์ที่ธรรมชาติบรรณาการแก่มนุษย์ และมนุษย์จะต้องตอบแทนด้วยการเคารพต่อธรรมชาติ ถูคน้ำท่วม-น้ำหลากจึงเป็นฤดูแห่งความสุข เพราะเป็นฤดูแห่งการจับปลา และเป็นฤดูแห่งความอุดมสมบูรณ์ที่จับต้องได้ บรรดาเครื่องมือประมงนานาชนิดได้ถูกคิดค้น สังสมและต่อยอดโดยภูมิปัญญาชาวบ้าน

ภาวะน้ำท่วมเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีมาแต่โบราณ ในอดีตเมื่อน้ำท่วมชาวบ้านจะมีความชื่นชมและดีใจ ถือว่าได้น้ำมา “สระหัวข้าว” กล่าวคือ น้ำที่หลากท่วมจะช่วยชะล้างและพัดพาเอาสิ่งสกปรกในพื้นที่ให้มลายหายไป ขณะเดียวกัน น้ำท่วมก็นำเอาตะกอนอาหารมาสู่พื้นที่เกษตร ทำให้ข้าวและพืชพรรณอื่นๆ เจริญงอกงาม ในอดีต การบ่าท่วมของน้ำจะค่อยๆ เอ่อขึ้นตามแหล่งน้ำธรรมชาติ แล้วค่อยๆ หลากไปยังพื้นที่เกษตรกรรม และท่วมอยู่ไม่เกิน ๑ สัปดาห์ก็จะลด แต่ปัจจุบัน น้ำจะท่วมขังกินเวลากว่า ๑ - ๓ เดือน หรือท่วมตั้งแต่หน้าฝนจนถึงช่วงล่อยกระทง (สัมภาษณ์พ่อนงค์ แนนอุดร/กลุ่มสหพันธ์ผู้ประสบภัยน้ำท่วม)

ในหน้าแล้ง พื้นที่ลุ่มน้ำชีอันกว้างใหญ่จะแปรสภาพเป็นแปลงพืชผักสวนครัวและพืชไร่นานาชนิด และยังมีพืชแห่งลุ่มน้ำอีกชนิดหนึ่ง คือ ผือ หรือกก ชาวบ้านจะเกี่ยวผือ (กก) ไปทอเสื่อ ซึ่ง “เสื่อผือ” หรือเสื่อกก นอกจากจะเป็นเครื่องเรือนแล้ว ยังเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรม “เลี้ยงดู ปูเสื่อ” ซึ่งถือเป็นการให้เกียรติในการต้อนรับผู้มาเยือน

นอกจากนี้ ชาวบ้านยังใช้พื้นที่ลุ่มน้ำชีในการปลูกข้าวนาทาม ในบางพื้นที่มี “ดินเอือด” หรือตะกอนเกลือ ชาวบ้านก็จะขุดดินเอือดแล้วนำไปต้มเป็นเกลือสินเธาว์ไว้บริโภค และทำปลา

รำ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในวัฒนธรรมการกินของชาวลุ่มน้ำชีและชาวอีสานทั้งภาค ปลารำมีไว้ทั้งเพื่อบริโภคในครัวเรือนและขายเป็นสินค้า

๗.๓ สถานการณ์น้ำท่วม และ ภัยแล้งในพื้นที่ลุ่มน้ำชี

พื้นที่ภาคอีสานตอนบน โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำชี เป็นพื้นที่ที่มีลักษณะเป็นลอนคลื่น และจากลักษณะพื้นที่เช่นนี้ได้ทำให้ลำน้ำชีมีลักษณะคดเคี้ยว เกิดทางน้ำลัดในฤดูน้ำหลาก ซึ่งเป็นระบบนิเวศวิทยาอันเป็นจุดเด่นของลุ่มน้ำชี มีพื้นที่ชุ่มน้ำเป็นอันมาก เช่น บึง หนอง กุดแก่ง ชีหลง ชีเผ่า มีลำน้ำสาขา เช่น ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว ลำน้ำเชิญ ลำน้ำยัง ฯลฯ และยังมีลำน้ำสาขาของลำน้ำย่อยอีกเป็นอันมาก

ลำน้ำชีมีสภาพทางภูมิศาสตร์กายภาพที่หลากหลาย ในพื้นที่ที่ทามจะเกิดน้ำท่วมในช่วงฤดูน้ำหลาก สำหรับชุมชนลุ่มน้ำชีในอดีตนั้น ภาวะน้ำท่วม ถือว่าเป็นปกติวิสัยและเป็นเรื่องธรรมดา ซึ่งคนในชุมชนจะต้องปรับตัวให้สอดคล้อง วิธีเช่นนี้ได้ก่อให้เกิดเป็นภูมิปัญญาและองค์ความรู้แก่ชุมชน องค์ความรู้ของชาวบ้านลำน้ำชีถึงขั้นจับชีพจรน้ำได้

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับลำน้ำชีได้ส่งผลต่อการผลิตของชุมชน ความอุดมสมบูรณ์ของที่ดินในพื้นที่นาทามทำให้ทำนาได้ผลดี และพื้นที่ริมชี ริมกุดและหนองน้ำต่างๆ ก็ใช้เป็นสถานที่เลี้ยงสัตว์ สร้างรายได้ให้แก่ชุมชน ถือว่าเป็นการออมทรัพย์ระยะยาว และผลผลิตจากธรรมชาติในพื้นที่ทามทำให้ชุมชนลำน้ำชีมีวิถีแบบ “เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน”

การตั้งถิ่นฐานของชาวบ้าน แม้จะหลีกเลี่ยงบริเวณที่ราบน้ำท่วมถึง แต่ก็ตั้งอยู่ไม่ห่างลำน้ำชี ทั้งนี้ ก็เพื่อจะใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ทามและริมฝั่งชี ความแนบแน่นกับธรรมชาติทำให้ชุมชนลำน้ำชีมีทัศนคติต่อภาวะน้ำท่วมเป็นไปในทางบวก มิได้มีความหมายในทางลบอย่าง “อุทกภัย” น้ำท่วม-น้ำหลากมิใช่ภัยอันตราย หากแต่เป็นฤดูกาลปกติ ที่นำมาซึ่งระบบนิเวศอันสมบูรณ์ให้มนุษย์ได้พึ่งพาธรรมชาติ

ฤดูน้ำท่วม-น้ำหลาก เป็นฤดูแห่งการจับปลาด้วยเครื่องมือประมงที่คิดค้นโดยภูมิปัญญาชาวบ้าน ในหน้าแล้ง พื้นที่ลุ่มน้ำชีก็แปลงปลูกผัก ปลูกพืชไร่ เกียวฝื่อ (กก) ไปทอเสื่อ สื่อกก นอกจากจะเป็นเครื่องเรือนสำคัญแล้ว ยังเป็นที่มาของวัฒนธรรม “ปูเสื่อ” อันในการต้อนรับแขกอย่างให้เกียรติ ปลูกข้าวนาทาม และเลี้ยงสัตว์ บางพื้นที่มี “ดินเอยด” หรือตะกอนเกลือ ชาวบ้านก็จะขุดมาต้มเกลือสำหรับบริโภค และหมักปลารำ ทั้งกินเองและขายเป็นสินค้า

ภาวะน้ำท่วมเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่มีมาแต่โบราณ ในอดีตเมื่อเกิดน้ำท่วม ชาวบ้านจะมีความชื่นชมและดีใจ ถือว่าได้น้ำมา “สระหัวข้าว” กล่าวคือ น้ำที่หลากท่วมจะช่วยชะล้างและพัดพาเอาสิ่งสกปรกในพื้นที่ให้มลายหายไป ขณะเดียวกัน น้ำท่วมก็นำเอาตะกอนอาหารมาสู่พื้นที่เกษตร ทำให้ข้าวและพืชพรรณอื่นๆ เจริญงอกงาม

ในอดีต น้ำท่วมจะค่อยๆ เอ่อขึ้นตามแหล่งน้ำธรรมชาติ แล้วค่อยๆ หลากไปยังพื้นที่เกษตรกรรม และท่วมอยู่ไม่เกิน ๑ สัปดาห์ก็จะลด แต่ปัจจุบัน การท่วมของน้ำจะเป็นการท่วมขังเกินเวลากว่า ๑-๓ เดือน หรือท่วมตั้งแต่หน้าฝนจนถึงช่วงลดยกรทง (สัมภาษณ์พ่อนงค์ แน่นอุดร/กลุ่มสหพันธ์ผู้ประสบภัยน้ำท่วม)

๗.๓.๑ สภาพปัญหาน้ำท่วมในลุ่มน้ำชี

จากการศึกษาสภาพปัญหาน้ำท่วมและสภาพภัยแล้งในลุ่มน้ำชีพบว่า รูปแบบของน้ำท่วม หรือ “อุทกภัย” มีอยู่ ๒ รูปแบบ คือ

○ รูปแบบที่ ๑

ท่วมเฉพาะพื้นที่เกษตรกรรม เช่น สวน ไร่ นา ฯลฯ ระยะเวลาท่วมขัง ๑๕-๓๐ วัน พบในพื้นที่แม่น้ำชีตอนต้น ที่บ้านโนนทองกลาง ซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่ติดฝั่งบึงละหาน นา ต.ละหานนา อ.วางน้อย จ.ขอนแก่น น้ำท่วมพื้นที่เกษตรกรรมเสียหายประมาณ ๔,๐๐๐ ไร่ (ข้อมูลปี ๒๕๔๗)

○ รูปแบบที่ ๒

ท่วมทั้งพื้นที่เกษตรกรรมและที่อยู่อาศัย ระยะเวลาท่วมขังประมาณ ๑-๓ เดือน พบในพื้นที่เครือข่ายลุ่มน้ำชี ซึ่งเป็นกลุ่มที่รับผลกระทบจากน้ำท่วม ประกอบด้วย บ้านวังเวิน อ.ชนบท จ.ขอนแก่น บ้านกุดเวียง อ.เมือง จ.มหาสารคาม บ้านด่านใต้ จ.กาฬสินธุ์ และจังหวัดร้อยเอ็ด รวมพื้นที่ได้รับความเสียหายตั้งแต่จังหวัดขอนแก่นถึงจังหวัดยโสธร รวมพื้นที่ประมาณ ๗๓๑,๐๙๓.๗๕ ไร่ (ข้อมูลประเมินจากเกษตรจังหวัด ณ วันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๕๔๗) จำแนกเป็นรายจังหวัดได้ดังนี้ พื้นที่ร้อยเอ็ด ๓๕๔,๖๕๐ ไร่ ขอนแก่น ๑๘,๖๐๙ ไร่ มหาสารคาม ๑๓,๗๐๐ ไร่ กาฬสินธุ์ ๑๓๗,๔๔๓.๗๕ ไร่ ยโสธร ๒๐๖,๖๕๑ ไร่

๗.๓.๑.๑ ทิศนะของชาวบ้านต่อสถานการณ์น้ำท่วมในลุ่มน้ำชี

จากการลงสำรวจพื้นที่และการสัมภาษณ์พบว่า ชาวบ้านในพื้นที่ประสบภัยน้ำท่วมเริ่มเปลี่ยนทัศนคติต่อน้ำท่วมที่เคยมีมาแต่อดีตตั้งแต่ปี ๒๕๒๐-๒๑ ซึ่งในช่วงที่การก่อสร้าง “เขื่อนพองหนิบ” (เขื่อนอุบลรัตน์) เพิ่งแล้วเสร็จ ช่วงนั้นมีฝนตกหนักและกรมชลประทานยังไม่เข้าไ้ระบบน้ำ ทำให้เกิดความผิดพลาดในการคำนวณ ได้ปล่อยน้ำออกจากเขื่อนจนท่วมพื้นที่ของชาวบ้าน

ต่อมา ทางเขื่อนเริ่มปรับตัวได้ ทำให้สถานการณ์ดีขึ้น และเมื่อปี ๒๕๔๒ การก่อสร้างโครงการ-โขง-ชี-มูล ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีแล้วเสร็จ แล้วเหตุการณ์น้ำท่วมอย่างรุนแรงก็ตามมา

ในปีแรก (๒๕๔๓) ชาวบ้านเริ่มตั้งข้อสังเกตว่า ทำไมน้ำจึงท่วมขังนานผิดปกติ ขณะที่ผลิตผลทางการเกษตรของชาวบ้านเสียหายโดยสิ้นเชิง ชาวบ้านเริ่มมีหนี้สิน แต่ยังไม่มีการปฏิบัติใดๆ

ปีที่ ๒ (๒๕๔๔) เหตุการณ์น้ำท่วมยังคงเกิดขึ้นกับชุมชนลุ่มน้ำชี และท่วมขังเป็นเวลานานไม่ต่างจากปีที่แล้ว ขณะที่หนี้สินของชาวบ้านเพิ่มสูงขึ้น ชาวบ้านเริ่มตั้งสมมติฐานว่า เชื่อนน้ำจะเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดน้ำท่วม แต่ชาวบ้านยังไม่มีปฏิบัติใดๆ

ปีที่ ๓ (๒๕๔๕) น้ำท่วมยังคงเกิดขึ้นเหมือนปีที่ผ่านมา ชาวบ้านประสบภาวะหนี้สินท่วมท้น ชาวบ้านเริ่มมั่นใจในสมมติฐานที่ตั้งกันขึ้น ขณะเดียวกันก็ไม่สามารถแบกภาระหนี้สินที่เพิ่มขึ้นทุกปีได้ จึงพากันลงพื้นที่ เข้าสำรวจฝ่ายเพื่อศึกษาข้อเท็จจริง แล้วชาวบ้านก็เชื่อว่า น้ำท่วมเกิดจากการสร้างฝายขวางกั้นลำน้ำชี ชาวบ้านเริ่มมีปฏิบัติการโดยเรียกร้องให้ภาครัฐแก้ไขปัญหา

จากสถานการณ์น้ำท่วมในอดีตและน้ำท่วมในปัจจุบันสามารถสรุปทัศนะของชาวบ้านโดยเปรียบเทียบเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ ๕ แสดงการเปรียบเทียบน้ำท่วมในอดีต และ ปัจจุบัน

น้ำท่วมในอดีต	น้ำท่วมในปัจจุบัน
๑) ช่วงระยะเวลาไม่นาน (ไม่เกิน ๑ สัปดาห์) ๒) ท่วมแบบน้ำหลากและค่อยๆ เอ่อขึ้นจากแหล่งน้ำธรรมชาติ ชาวบ้านจับชีพจรน้ำและปรับตัวโดยปลูกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ เช่น ข้าวหิวดิน ข้าวใหญ่ ข้าวลอย (ข้าวนาแซง) ๓) พื้นที่ทำการเกษตรมีความอุดมสมบูรณ์ เพราะน้ำพัดพาเอาอาหารพืชมาให้ และชะล้างสิ่งสกปรกออกไป (น้ำสระหัวข้าว) ๔) น้ำจะค่อยๆ เอ่อ ชาวบ้านสามารถจับปลาได้	๑) ระยะเวลายาวนาน (๑-๓ เดือน) ๒) ท่วมแบบไหลบ่าอย่างรวดเร็วและรุนแรง ชาวบ้านคาดการณ์ไม่ได้ว่า น้ำจะมาเวลาไหน ไม่สามารถย้ายข้าวของได้ทัน น้ำขังทำให้พันธุ์ข้าวดั้งเดิมสูญพันธุ์จนหมด ๓) พื้นที่เกษตรกรรมและที่อยู่อาศัยเสียหาย ผลิตผลทางการเกษตรตายจนหมด น้ำไหลเชี่ยวรุนแรง ชาวบ้านไม่สามารถจับปลาได้

สรุปความเข้าใจของชาวบ้านที่ได้จากปัญหาน้ำท่วม มีดังนี้

๑) โครงการพัฒนาของรัฐ โดยเฉพาะโครงการพัฒนาแหล่งน้ำที่ลอกเลียนแบบโครงการและเทคโนโลยีจากต่างประเทศ โดยไม่คำนึงถึงลักษณะภูมิประเทศ

ภูมิอากาศ รวมถึงระบบนิเวศวิทยาในลุ่มน้ำชี นั้นเขียนโครงการกันในห้องแอร์ ไม่ลงพื้นที่ศึกษา จึงเกิดปัญหาความไม่เหมาะสมของพื้นที่ รวมทั้งการเดินระบบ

๒) นักวิชาการที่มีอำนาจตัดสินใจในการดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ ส่วนใหญ่ได้รับทุนการศึกษาให้ไปศึกษาอบรมจากต่างประเทศ ทำให้ขาดการยอมรับซ้ำยังดูถูกภูมิปัญญาและองค์ความรู้ของชาวบ้านในพื้นที่

ดังนั้นเมื่อมีการดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ จึงไม่รับฟังความคิดเห็น ข้อเสนอ หรือแม้แต่คำทักท้วงของชาวบ้านในพื้นที่

๓) การบริหารจัดการน้ำของประเทศเป็นแบบรวมศูนย์ จึงก่อให้เกิดปัญหาการบริหารการเปิด-ปิดฝายไม่สัมพันธ์กัน เช่น การบริหารจัดการน้ำจากเขื่อนตั้งแต่เขื่อนพองหนีบ (เขื่อนอุบลรัตน์) ลำปาว และฝายต่างๆ ในลุ่มน้ำชี ซึ่งบริหารแบบไม่ประสานงานกัน

๔) ข้าราชการ (วิศวกรชลประทานหรือนักการเมือง) ที่รับผิดชอบโครงการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐไม่ต้องรับผิดชอบต่อความผิดพลาดและล้มเหลวที่เกิดจากโครงการ ทำให้คิดโครงการต่อไปเรื่อยๆ โดยไม่มีการทบทวนโครงการเดิมที่ทำไปแล้ว และทำให้เกิดการกระทำผิดซ้ำแล้วซ้ำอีก ขณะที่หน้าที่การงานก็เจริญรุ่งเรืองขึ้น แต่ชาวบ้านต้องแบกรับผลกระทบตลอดไป

สรุปความเสียหายจากสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วม จากการสำรวจพื้นที่เบื้องต้นของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา และการศึกษาข้อมูลจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องใน ๕ จังหวัด เป็นเวลา ๕ ปี (๒๕๔๓-๒๕๔๗) ได้ดังนี้

ตารางที่ ๖ แสดงจำนวนพื้นที่น้ำท่วมโดยภาพรวม

ปี ๒๕๔๓	ปี ๒๕๔๔	ปี ๒๕๔๕	ปี ๒๕๔๖	ปี ๒๕๔๗
๑,๑๑๗,๖๓๔ ไร่	๑,๒๐๗,๗๕๕ ไร่	๑,๓๘๑,๒๑๒ ไร่	๘๕๗,๑๗๙ ไร่	๗๓๑,๐๙๓.๗๕ ไร่

ที่มาข้อมูล : ข้อมูลจากสำนักงานเกษตรจังหวัดและสำนักงานป้องกันและบรรเทาสาธารณภัยจังหวัด

ตารางที่ ๗ แสดงจำนวนพื้นที่น้ำท่วมรายจังหวัด

จังหวัด / อำเภอ	พื้นที่น้ำท่วม	พื้นที่เสียหาย
๑. ขอนแก่น ๓ อำเภอ	๒๐,๙๔๖ ไร่	๑๘,๖๐๙ ไร่ ,
๒. มหาสารคาม ๑ อำเภอ	๑๓,๗๐๐ ไร่	๑๐,๐๐๐ ไร่
๓. ร้อยเอ็ด ๑๖ อำเภอ ๓ กิ่งอำเภอ	๗๖๕,๓๒๙ ไร่	๓๕๔,๖๙๐ ไร่
๔. กาฬสินธุ์ ๑๐ อำเภอ ๓ กิ่งอำเภอ	๑๓๗,๔๔๓.๗๕ ไร่	๑๑๐,๐๐๐ ไร่
๕. ยโสธร ๙ อำเภอ	๒๓๕,๕๙๓ ไร่	๒๐๖,๖๕๑ ไร่

ที่มาข้อมูล : ข้อมูลจากสำนักงานเกษตรจังหวัดและสำนักงานป้องกันและบรรเทาสาธารณภัยจังหวัด

๗.๓.๑.๒ ปัจจัย เงื่อนไขที่ทำให้เกิดน้ำท่วม

๑) ปัจจัยด้านธรรมชาติภูมิประเทศ ธรณีสัณฐาน ภูมิอากาศ

ลำน้ำชีเป็นลำน้ำที่มีความยาวที่สุดของภาคอีสาน มีพื้นที่รับน้ำประมาณ ๔๙,๔๗๖ ตร.กม. คิดเป็นพื้นที่ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ภาคอีสานทั้งหมด ข้อเด่นของลำน้ำชี คือมีพื้นที่ชุ่มน้ำจำนวนมาก เช่น บึง หนอง กุด ชีหลง ชีเฒ่า และลำน้ำสาขาจำนวนมาก เช่น ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว ลำน้ำเชิญ ลำน้ำยัง ฯลฯ และยังมีลำน้ำสาขาของลำน้ำย่อยอีกมาก

จากสภาพดังกล่าวทำให้สภาพทางภูมิศาสตร์กายภาพของลำน้ำชีมีความแตกต่างกัน ทำให้เกิดน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก แต่ท่วมอยู่ไม่นาน ไม่เกิน ๑ สัปดาห์น้ำก็จะลด ทำให้ระบบนิเวศในพื้นที่จะสามารถปรับตัวและมีความอุดมสมบูรณ์

๒) การสร้างโครงสร้างพื้นฐานและโครงการพัฒนา

พื้นที่ภาคอีสานได้ถูกวางแผนให้เป็นแหล่งปลูกพืชเศรษฐกิจอายุสั้น เช่น ปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพด ป่าไม้จึงถูกบุกเบิกและเปลี่ยนสภาพเป็นไร่นาอย่างรวดเร็ว เดิมเคยมีพื้นที่ป่าไม่มากกว่าร้อยละ ๕๐ ของพื้นที่ แต่ปัจจุบัน เหลือป่าไม้เพียงร้อยละ ๑๒.๔๙ เท่านั้น เมื่อป่าซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำ และทำหน้าที่ซับน้ำตามธรรมชาติได้ถูกทำลายลง กอปรกับดินส่วนใหญ่เป็นดินปนทราย ซึ่งไม่สามารถเก็บกักน้ำ จึงทำให้ภาคอีสานแห้งแล้ง เกิดภาวะแล้งซ้ำซากและเกิดอุทกภัยในฤดูน้ำหลาก

การแก้ไขปัญหาเพื่อให้พื้นที่ภาคอีสานได้มีน้ำ เพื่อทำการเกษตรได้ตลอดปี การแก้ไขปัญหาอุทกภัยเพื่อไม่ให้เกิดความเสียหายต่อชุมชนและไร่นา ให้มีพลังงานไฟฟ้า เพื่อใช้ในโรงงานอุตสาหกรรมและเมืองใหญ่ มีแหล่งประมง สถานที่ท่องเที่ยว รัฐจึงดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ และก่อสร้างเขื่อนขึ้นมากมาย

เฉพาะในลุ่มน้ำชี มีโครงการพัฒนาตามนโยบายการของรัฐที่ประสบความสำเร็จ ความล้มเหลวอยู่หลายโครงการ ซึ่งทางโครงการฯ ได้ศึกษาร่วมกับเครือข่ายลุ่มน้ำชีไว้ดังนี้

○ โครงการโขง-ชี-มูล

สิงหาคม ๒๕๓๑ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน

กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อมได้นำเสนอโครงการโขง-ชี-มูล บรรจุเข้าในแผนงานของโครงการน้ำพระทัยจากในหลวง เพื่อการพัฒนาภาคอีสานตามแนวพระราชดำริ

วันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ มีการนำเสนอโครงการโขง-ชี-มูล เพื่อขออนุมัติจากการประชุมคณะรัฐมนตรีภูมิภาค ที่จังหวัดขอนแก่น และคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อมดำเนินโครงการโขง-ชี-มูล ในวงเงินงบประมาณงวดแรกจำนวน ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท โดยกำหนดเป้าหมายในการก่อสร้างอาคารและระบบชลประทานในระยะ ๓ ปี (๒๕๓๓-๒๕๓๕)

แนวคิดในการวิเคราะห์ปัญหาในการนำเสนอโครงการโขง-ชี-มูล กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานวิเคราะห์ว่า สาเหตุที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือประสบปัญหาในการขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูก อุปโภค-บริโภค เนื่องจากปริมาณน้ำในลุ่มน้ำมูลและชีมีไม่เพียงพอ จำเป็นต้องนำน้ำจากแม่น้ำโขงมาใช้ โดยใช้การผันน้ำ

โครงการโขง-ชี-มูลได้ศึกษาความเหมาะสมของโครงการแล้วสรุปว่า โครงการมีความเป็นไปได้ทั้งทางวิศวกรรมและเศรษฐศาสตร์ มีศักยภาพทางเทคนิค และสามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่เกษตรได้ ๔.๙๘ ล้านไร่ ครอบคลุม ๑๕ จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ยกเว้นนครพนม มุกดาหาร สกลนครและหนองบัวลำภู ซึ่งเป็นพื้นที่สูงและลำบากต่อการส่งน้ำ) พร้อมกำหนดระยะเวลาดำเนินโครงการออกเป็น ๓ ระยะ ระยะเวลาดำเนินโครงการ ๔๒ ปี (๒๕๓๕-๒๕๗๖) ด้วยงบประมาณทั้งสิ้น ๒๒๘,๐๐๐ ล้านบาท

วัตถุประสงค์โครงการโขง-ชี-มูล มีดังนี้

(๑) วัตถุประสงค์หลักของโครงการ เพื่อจัดปัญหาการขาดแคลนน้ำอุปโภค-บริโภคและเพื่อแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำในการเกษตร ทำให้พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเกษตรก้าวหน้าทัดเทียมกับภาคกลาง หมายเหตุ วัตถุประสงค์ข้อนี้ไม่ได้วิเคราะห์ถึงสภาพภูมิประเทศในด้านพื้นที่ทำการเกษตร และมองข้ามทั้งวิถีและสภาพภูมิศาสตร์ที่ต่างกัน

(๒) วัตถุประสงค์รอง เพื่อสร้างงานในชนบท ชะลอการอพยพเข้าสู่เมือง หมายเหตุ ปัจจุบัน โครงการโขง-ชี-มูล ระยะที่ ๑ ได้สร้างเสร็จไปแล้ว แต่เกษตรกรที่มีพื้นที่การเกษตรริม ๒ ฟังแม่น้ำชีกลับได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมขังนาน ๓ เดือน พืชผลได้รับความเสียหายมาเป็นระยะเวลา ๔ ปี (๒๕๔๓-๒๕๔๗) และยังส่งผลให้เกษตรกรภาคอีสานยิ่งอพยพเข้าสู่เมืองเพิ่มมากขึ้น

○ **แนวทางหลักในการพัฒนาโครงการโขงชีมูล**

(๑) พัฒนาระบบชลประทานที่ใช้น้ำภายในประเทศ โดยการปรับปรุงพื้นที่โครงการชลประทานเดิม คือ โครงการชลประทานลำปาวและโครงการชลประทานทุ่งสัมฤทธิ์ จำนวน ๔๖๕,๐๐๐ ไร่

(๒)สร้างฝายรวมทั้งระบบชลประทานในลุ่มน้ำชี-มูล รวมทั้งการผันน้ำถ่ายเทน้ำระหว่างลุ่มน้ำชี-มูลและลำน้ำสาขา จำนวน ๔๐๓,๔๘๐ ไร่

(๓)ปิดกั้นปากห้วยหลวงด้วยอาคารควบคุมน้ำก่อนลงแม่น้ำโขง รวมทั้งปรับปรุงห้วยหลวงเพื่อกักและดึงน้ำจากแม่น้ำโขง

○ **การสูบน้ำจากแม่น้ำโขง** เพิ่มเติมเมื่อปริมาณน้ำในประเทศไม่เพียงพอ โดยการพัฒนาชลประทานที่ใช้น้ำจากแม่น้ำโขง ด้วยการสร้างสถานีสูบน้ำและระบบส่งน้ำจากแม่น้ำโขงมายังหนองหานกุมภวาปีและเขื่อนลำปาว คลองผันน้ำจากชีไปมูล ฝายระบบชลประทานในลุ่มน้ำชี-มูล จำนวนรวมกัน ๔,๑๑๒,๑๑๐ ไร่ ในการผันน้ำโขงเข้ามาใช้สามารถขยายพื้นที่ชลประทานได้ทั้งฤดูฝนและฤดูแล้ง

○ **แผนพัฒนาโครงการในระยะยาว** โครงการโขง-ชี-มูล เป็นโครงการขนาดใหญ่ที่มีพื้นที่พัฒนากว้างขวาง ต้องใช้เวลาในการก่อสร้างยาวนานและงบประมาณลงทุนสูง จึงแบ่งแผนพัฒนาออกเป็น ๓ ระยะรวม ๔๒ ปี โดยฝ่ายทั้งหมดสร้างแล้วเสร็จตั้งแต่ปี ๒๕๔๒

เฉพาะในลุ่มน้ำชี มีการสร้างเขื่อนกักน้ำในลุ่มน้ำชี ๗ เขื่อน ได้แก่

- (๑) ฝายละหานนา (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน)
- (๒) ฝายชนบท (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน)
- (๓) ฝายมหาสารคาม (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน)
- (๔) ฝายท่าตูม (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน)
- (๕) ฝายหนองเลิง (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน)
- (๖) ฝายยโสธร-พนมไพร (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน)
- (๗) ฝายธาตุน้อย (กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน)

หมายเหตุ นับแต่นั้น ก็เกิดภาวะน้ำท่วมมาตลอด เพราะฝายเก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง แต่ในช่วงฤดูฝน มีน้ำฝนมากน้ำไหลลงพื้นที่รับน้ำในลำน้ำชีหน้าฝาย ทำให้ไม่สามารถระบายน้ำได้ทัน และเนื่องจากโครงสร้างฝายมีประตู ๖-๘ บาน โดยลดหลั่นตามลำน้ำ และยังมีผนังกันน้ำออกทั้ง ๒ ข้าง ซึ่งปิดทางน้ำเดิม ทำให้น้ำไหลไม่สะดวกเหมือนเส้นทางธรรมชาติ (ปัจจุบัน ทุกฝายได้มอบหมายให้กรมชลประทานเป็นหน่วยงานดูแล)

เพื่อความเข้าใจภาพรวมของโครงการ จึงได้มีการศึกษาข้อมูลและการใช้ประโยชน์ของเขื่อนลำปาวและเขื่อนอุบลรัตน์ประกอบ

○ เขื่อนอุบลรัตน์ เป็นเขื่อนอเนกประสงค์เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า และใช้น้ำเพื่อการชลประทาน ก่อสร้างปิดกั้นลำน้ำพอง เขตอำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น สร้างเสร็จและกักเก็บน้ำ ปี ๒๕๐๘ เป็นเขื่อนขนาดใหญ่แห่งแรกที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำชี

○ เขื่อนลำปาว ตั้งอยู่ที่บ้านสะอาดนาทม ตำบลลำปาว จังหวัดกาฬสินธุ์ มีวัตถุประสงค์เพื่อการชลประทาน และบริโภค สร้างเสร็จและเก็บน้ำตั้งแต่ปี ๒๕๑๓ มีพื้นที่ชลประทาน ๓๓๘,๐๐๐ ไร่ ส่งน้ำให้พื้นที่เพาะปลูกใน อ.ยางตลาด อ.กมลาไสย กาฬสินธุ์ และบางส่วนของจังหวัดมหาสารคาม อ่างเก็บน้ำลำปาวเป็นจุดรับน้ำจากหนองหาน บริเวณอ่างน้ำมีพื้นที่รับน้ำประมาณ ๕,๙๖๐ ตารางกิโลเมตร ปริมาณน้ำที่ไหลลงอ่างเฉลี่ย ๒, ๒๐๐ ล้านลูกบาศก์เมตรต่อปี อ่างเก็บน้ำมีระดับการกักเก็บที่ ๑๖๒.๐๐ ม.รทก. หรือ ๑,๔๓๐ ล้านลูกบาศก์เมตร มีระดับน้ำสูงสุดที่ ๑๖๕.๗๐ ม.รทก. หรือ ๒,๔๕๐ ล้านลูกบาศก์เมตร ระดับน้ำต่ำสุดที่ ๑๕๐ ม.รทก. ปริมาณน้ำใช้งาน ๑,๓๔๕ ล้านลูกบาศก์เมตร

หมายเหตุ เมื่อพิจารณาน้ำต้นทุนและปริมาณการเก็บกักน้ำของทั้งเขื่อน เห็นว่าปริมาณน้ำมีเกินความต้องการทุกปี แต่เมื่อเวลาฝนตกมากเกินปริมาณจากการเก็บกัก เขื่อนจึงจะปล่อยน้ำ ทำให้ปริมาณน้ำไหลลงน้ำชีในปริมาณมากเกินความพอดีของธรรมชาติ

๗.๓.๑.๓ การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์พื้นที่ชุ่มน้ำและพื้นที่รับน้ำ
เช่น โครงการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อพัฒนาเป็นแหล่งเก็บน้ำ เช่น อ่าง บึง แก่ง หนองต่างๆ รวมถึงการสร้างถนน คันดินกันน้ำ (Dike) โดยไม่คำนึงถึงระบบนิเวศน์ของพื้นที่บึงละหานนา อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น

จากการลงเก็บข้อมูลและศึกษาพื้นที่พบว่า การพัฒนาบึงละหานนาโดยการกักเก็บน้ำเพื่อใช้ในการเกษตรกรรมนั้น ได้ละเลยการศึกษาสภาพพื้นที่ ระบบนิเวศน์ ซึ่งเกื้อกูลและสัมพันธ์ต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน เช่น การหาปลา เก็บผัก และจับสัตว์ที่อาศัยในบึง เช่น นก เป็นต้น

แนวทางการพัฒนาโครงการ คือ การขุดลอกพื้นที่รอบบึง เพื่อนำดินมาทำคันคูรอบบึง ระยะทาง ๑๔ กิโลเมตร ลึก ๔ เมตร โดยการถมทางน้ำเดิมที่ไหลจากลำน้ำชีเข้าบึงและไหลออกจากบึงลงสู่ลำน้ำชีอีกทางหนึ่ง ซึ่งการพัฒนาโครงการในครั้งนี้ ไม่ได้ถามความคิดเห็นจากชาวบ้านที่ใช้ประโยชน์จากบึงละหานนา

๗.๓.๒ สภาพปัญหาภัยแล้ง

วิถีชีวิตของชาวบ้านที่พึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติแบบลุ่มน้ำ จนเกิดภูมิปัญญาชาวบ้านในการปรับตัวในการทำการเกษตร โดยเฉพาะการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับ

สภาพการณ์ เช่น ข้าวหวิดหนี้ ข้าวใหญ่ ข้าวลอย (ข้าวนาแซง) ซึ่งเหมาะแก่การเพาะปลูกในพื้นที่น้ำท่วม แต่หลังจากที่เกิดน้ำท่วมซึ่งเป็นเวลานานและต่อเนื่องอยู่หลายปี ชาวนาจึงไม่สามารถเก็บข้าวพันธุ์ไว้ได้ ปัจจุบัน พันธุ์ข้าวพื้นเมืองเหล่านี้จึงสูญหายไปจนหมดแล้ว

นอกจากปัญหาการสูญเสียพันธุ์ข้าวพื้นเมืองและชาวบ้านต้องสูญเสียวิถีอันสุขสงบ ซึ่งนับว่าเป็นความสูญเสียที่มีอาจประเมินค่าเป็นตัวเงินได้แล้ว ยังมีความเสียหายอีกหลายรูปแบบในหลายพื้นที่ ดังนี้

พื้นที่แม่น้ำชีตอนต้น บริเวณใต้ฝายยางสะพานนา บริเวณ อ.แก้งสนามนาง ถึงพื้นที่ อ.แวงน้อย เป็นปัญหาเกิดน้ำแห้งในช่วงหน้าแล้ง เนื่องจากการปิดกั้นลำน้ำโดยฝายยาง และการสูบน้ำเพื่อใช้ในพื้นที่การเกษตรอุตสาหกรรม (การเกษตรแบบครบวงจร) ของโรงงานน้ำตาล

ระหว่างปี ๒๕๓๐-๒๕๔๐ โรงงานน้ำตาลวังขนาย (โครงการแก่งราชมุข) ได้กว้านซื้อที่ดินจากชาวบ้านในราคาไร่ละ ๑๐,๐๐๐-๒๐,๐๐๐ บาท จำนวน ๘๐,๐๐๐ ไร่ ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ติดกับลำน้ำชี เพื่อจัดทำโครงการเกษตรกรรมครบวงจรด้วยการปลูกอ้อย โดยสูบน้ำจากฝายยางสะพานนาเข้าสู่แปลงอ้อย ทำให้น้ำในพื้นที่ได้เชื่อมแหล่งขุด เกิดปัญหาตะกอนเกลือในลำน้ำชี ซึ่งเป็นภาวะที่น้ำขาดช่วงและไม่สามารถไล่ความเค็มตามมา

ส่วนบริเวณอำเภอบึงน้อย อันเป็นพื้นที่อับฝน บริเวณแถบนี้เดิมจะได้บึงสะพานนาเป็นพื้นที่รับน้ำจากลำน้ำชีในฤดูน้ำหลาก แต่เมื่อมีการพัฒนาพื้นที่แก้มลิง (บึงสะพานนา) โดยการทำถนนคันดินรอบบึงและปิดทางน้ำเดิม จึงเป็นเหตุให้น้ำจากลำน้ำชีไม่สามารถไหลเข้าบึงได้ อีกทั้งยังมีการสูบน้ำจากบึงสะพานนาเพื่อใช้เป็นน้ำประปาให้กับอำเภอมล จึงทำให้ขาดแคลนน้ำในพื้นที่

๗.๔ โครงสร้างพื้นฐานและโครงการพัฒนาของรัฐในภาคอีสาน

พื้นที่ภาคอีสานได้ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่รองรับแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตามแผนการพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติตั้งแต่ฉบับที่ ๑ เป็นต้นมา อันเป็นแผนพัฒนาชาติที่มุ่งเน้นการทดแทนการนำเข้าในแผนฉบับที่ ๑ และตั้งแต่แผนพัฒนาฉบับที่ ๒ เป็นต้นมาล้วนมุ่งเน้นการผลิตเพื่อการส่งออก ดังนั้น พื้นที่ลุ่มน้ำชีก็เหมือนกับพื้นที่อื่นๆ ในภาคอีสานที่ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่รองรับการปลูกพืชเศรษฐกิจอายุสั้นเพื่อการส่งออก เช่น ปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพด ซึ่งการปลูกพืชเศรษฐกิจเหล่านี้เป็นการปลูกแบบพืชเชิงเดี่ยว (monoculture) อันเป็นการใช้พื้นที่อันกว้างขวาง (plantation) แต่ปลูกพืชชนิดเดียว ดังนั้นทำจึงให้ป่าไม้จึงถูกบุกเบิกและเปลี่ยนสภาพเป็นไร่สำหรับพืชเหล่านี้อย่างรวดเร็ว เดิมภาคอีสานเคยมีพื้นที่ป่าไม้มากกว่าร้อยละ ๕๐ ของพื้นที่ แต่ปัจจุบัน มีพื้นที่ป่าไม้เพียงร้อยละ ๑๒.๔๙ เท่านั้น เมื่อป่าอันเป็นแหล่งต้นน้ำที่ทำหน้าที่ชะลอน้ำธรรมชาติถูกทำลายลง กอปรกับลักษณะดินส่วน

ใหญ่ในภาคเป็นดินปนทราย ซึ่งเก็บกักน้ำได้ไม่ดี จึงทำให้ภาคอีสานแห้งแล้ง และเกิดภาวะแล้งซ้ำซาก และเมื่อถึงฤดูน้ำหลากก็เกิดน้ำท่วมหนักและแช่ขังอยู่เป็นเวลานาน จนน้ำหลากที่ชาวบ้านรู้จักได้กลายสภาพเป็น “อุทกภัย”

กระบวนการแก้ไขปัญหาเมื่อความแห้งแล้งและอุทกภัยเกิดขึ้นในภาคอีสาน รัฐได้ดำเนินการแก้ไขปัญหาด้วยการทำให้พื้นที่ภาคอีสานได้มีน้ำเพื่อทำการเกษตรได้ตลอดปี ส่วนการแก้ไขปัญหายุทกภัยก็ดำเนินการเพื่อไม่ให้เกิดความเสียหายต่อชุมชนและไร่นา และให้มีพลังงานไฟฟ้า เพื่อใช้ในโรงงานอุตสาหกรรมและเมืองใหญ่ มีแหล่งประมง สถานที่ท่องเที่ยว รัฐจึงได้ดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ และก่อสร้างเขื่อนขึ้นในภาคอีสานเป็นอันมาก เฉพาะในลุ่มน้ำชีได้มีโครงการพัฒนาตามนโยบายของรัฐก็มีอยู่หลายโครงการ โครงการที่สำคัญที่สร้างผลกระทบในพื้นที่ลุ่มน้ำชี ได้แก่ โครงการก่อสร้างเขื่อนอุบลรัตน์และโครงการโขง-ชี-มูล

๗.๕ ปัญหาและผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ

จากการศึกษาพบว่าหลังมีโครงการพัฒนาต่างๆ ทำให้เกิดปัญหาและส่งผลให้ความสัมพันธ์ของชุมชนอีสานกับระบบนิเวศลุ่มน้ำชีเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ดังนี้

๗.๕.๑ ปัญหาน้ำท่วมพื้นที่ทำกินและชุมชน ผลจากโครงการพัฒนาของรัฐทำให้เกิดอุปสรรคต่อการไหลเวียนของน้ำ เกิดน้ำท่วมขัง เดิมน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากขึ้นช้าลงเร็ว ท่วมนานที่สุดไม่เกิน ๑๐ วัน ไม่ทำให้ข้าวเสียหาย แต่จะเป็นตัวเร่งให้ข้าวเจริญเติบโต เพราะมีสารอาหารมากับน้ำ ปัจจุบันน้ำท่วมขังนานกว่า ๑-๓ เดือน ทำให้ต้นข้าวเน่าเสียหาย และยังมีไมยราพยักษ์ พืชพันธุ์ใหม่เข้ามาขยายในพื้นที่ ซึ่งถือว่าเป็นพืชที่อันตรายต่อพืชท้องถิ่น โดยจะทำให้พืชในป่าทามสูญพันธุ์ได้ อีกทั้งยังทำให้เกิดปัญหาอื่นๆ เช่น การสูญเสียพันธุ์ปลา การแพร่กระจายของดินเค็ม

๗.๕.๑.๑ ผลกระทบต่อชุมชน

๑) การเปลี่ยนแปลงวิถีชุมชน ในฤดูฝน ชาวบ้านเคยทำนาทาม ในปีที่น้ำหลากมากจะทำนาแซงตามทีดอน โดยสูบน้ำเอาตามหนอง กุด แหล่งน้ำต่างๆ จะทำพอได้กิน ในฤดูหนาว จะมีการปลูกผักสวนครัวที่ริมฝั่งชี ตามพื้นที่ทามที่ใกล้แหล่งน้ำ และสามารถหาได้ตามพื้นที่ริมชีและพื้นที่ป่าทาม เช่น เก็บเห็ด เก็บหน่อไม้ หามันแซง แห่ไข่มดแดง หาพืชรวมทั้งเครื่องมือหาปลา

ชาวบ้านจะหาปลาทั้งในลำน้ำชีและตามพื้นที่กุดและหนองน้ำ ปลาที่เหลือจากการทำอาหารก็สามารถนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่น เช่น แลกข้าว กับเครือข่า

พันธมิตรที่อยู่พื้นที่นาดอน และนอกฤดูทำนา ชาวบ้านจะอพยพไปทำงานนอกพื้นที่ ซึ่งเป็นการอพยพแรงงานชั่วคราวนอกฤดูผลิตเท่านั้น

จะเห็นได้ว่า ชุมชนสามารถที่จะกำหนดการดำเนินชีวิตของตนได้ ด้วยว่ามีปัจจัยแห่งการดำรงชีวิตอยู่เพียงพอ สามารถรู้ว่า ช่วงเวลาในแต่ละช่วงจะต้องทำอะไรบ้าง แต่สถานการณ์ปัจจุบัน ชาวบ้านจะอพยพแรงงานแบบถาวร จะกลับพื้นที่ก็แต่ในช่วงเทศกาลสำคัญ เช่น ปีใหม่ และสงกรานต์ เท่านั้น และไม่สามารถเป็นเจ้าของปัจจัยการดำรงชีวิต เพราะขึ้นกับภายนอกเป็นผู้กำหนด เช่น นายจ้างหรือคนอื่นๆ

นอกจากนี้ยังพบว่า การก่อสร้างอ่างเก็บน้ำมีผลกระทบต่อวิถีการผลิตของชาวบ้าน เช่น กรณีชาวบ้านท่าม่วง ซึ่งอยู่ในเขตอ่างเก็บน้ำหนองกองแก้ว อ.ชนบท บ้านท่าม่วง อ.ชนบท ในสมัยก่อนการสร้างอ่างเก็บน้ำหนองกองแก้ว ถือว่าเป็นพื้นที่ทอผ้าไหมที่สำคัญแห่งหนึ่งของประเทศ การทอผ้าไหมคืออาชีพที่สำคัญของชุมชน และเป็นอาชีพที่ทำกันมาตั้งแต่รุ่นพ่อรุ่นแม่ เนื่องจากผ้าไหมราคาสูง จึงทำให้ชาวบ้านมีรายได้พอเพียงต่อการดำรงชีพ

แต่หลังจากที่มีการสร้างอ่างเก็บน้ำหนองกองแก้ว พื้นที่ในเขตชุมชน เช่น ตามหัวไร่ปลายนาและพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำชีที่เคยจะใช้เป็นพื้นที่ปลูกหม่อนเลี้ยงไหมก็ถูกน้ำท่วมขัง จนชุมชนท่าม่วงไม่สามารถเลี้ยงไหมได้อีกต่อไป เนื่องจากต้นหม่อนเป็นต้นไม้ที่ไม่ทนต่อสภาพน้ำท่วม กล่าวคือ เพียงน้ำท่วมรากต้นหม่อนก็ตายแล้ว

เมื่อไม่สามารถเลี้ยงไหมได้ ภูมิปัญญาในการทอผ้าไหมที่สืบทอดมาจึงเป็นได้เพียงลูกจ้างของโรงงานผ้าไหมในตัวอำเภอชนบท รับจ้างทอผ้าไหมและรับค่าแรงเพียงวันละ ๑๘๐-๒๔๐ บาท

๒) พืชผลทางการเกษตรเสียหาย ปัญหาหนี้สินและการอพยพแรงงาน

ระยะเวลาที่น้ำท่วมขังอย่างยาวนานทำให้ข้าว กล้า และพืชผลทางการเกษตรอื่นๆ เน่าตายเสียหาย ไม่สามารถเก็บผลผลิตได้ และภาวะน้ำท่วมที่เกิดขึ้นติดต่อกันถึง ๕ ปี (๒๕๔๒-๒๕๔๗) ทำให้ชาวบ้านต้องขาดทุน และก่อปัญหาหนี้สินในที่สุด เมื่อไม่มีเงินใช้หนี้ก็ต้องอพยพไปทำงานในเมือง และเขตอุตสาหกรรม

๓) วิธีการเลี้ยงสัตว์เปลี่ยนไป และ จำนวนสัตว์เลี้ยงลดลง

การที่น้ำท่วมขังอย่างยาวนานทำให้พื้นที่ที่ชาวบ้านเคยใช้เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ลดน้อยลง จนชาวบ้านหลายพื้นที่ไม่สามารถเลี้ยงสัตว์ได้ การเลี้ยงสัตว์ที่ถือเป็นการออมเงินของชาวบ้านภาคอีสานทางหนึ่งก็หมดสิ้นลง

๔) วัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไป

ภาวะน้ำท่วมขังไม่ได้ทำให้ต้นข้าวเน่าตายเท่านั้น แม้แต่ประเพณีวัฒนธรรมก็ต้องพลอยได้รับผลกระทบด้วย

ประเพณีที่สำคัญของผู้คนที่มีเชื้อสายลาวนั้น ใน ๑ ปีมีอยู่ถึง ๑๒ เดือน หรือ “ฮีต ๑๒ คอง ๑๔” เพื่อให้ชาวบ้านได้มีกิจกรรมร่วมกัน สร้างความสามัคคีในชุมชน

แต่เมื่อน้ำท่วมขังนาน ประเพณีบางอย่างจึงต้องถูกยกเลิก และบางอย่างต้องเลื่อนระยะเวลาออกไป เช่น บุญกุ่มข้าวใหญ่ ซึ่งเป็นฮีตที่ ๒ ต้องถูกยกเลิกไป เพราะข้าว อันเป็นเครื่องทำบุญ อันสำคัญในฮีตนี้ถูกน้ำท่วมเน่าตายไปจนหมด ชาวบ้านไม่มีข้าวทำบุญ

พิธีบูชาหลวงปู่ดำ หลวงปู่มีดของชาวบ้านคุยคือ ต.ดินดำ อ.จังหาร จ. ร้อยเอ็ด แต่เดิมที่เคยทำในช่วงเดือนหก ปัจจุบันนี้ ต้องเลื่อนไปอยู่ในช่วงสงกรานต์ เนื่องจากใน สมาชิกในชุมชนได้อพยพแรงงานไปทำงานนอกพื้นที่เป็นจำนวนมาก จะกลับบ้านก็เฉพาะช่วง เทศกาลสำคัญ เช่น ปีใหม่ สงกรานต์ ดังนั้นชาวบ้านจึงปรับพิธีกรรมไปเป็นช่วงสงกรานต์ เป็นต้น

๕) ปัญหาต่อสุขภาพ เช่น โรคมือเปื่อยเท้าเปื่อย โรคท้องร่วง อันเป็น โรคที่มาพร้อมกับภาวะน้ำท่วมขัง

๖) ความยุ่งยากในการดำรงชีวิต ในช่วงน้ำท่วมชาวบ้านในพื้นที่ต้อง อพยพไปอยู่ที่อื่นที่ทางการจัดให้ถึง ๑-๓ เดือน เช่น ชาวบ้านในพื้นที่ อ.ชนบทต้องไปอาศัยอยู่ สนาบนานที่ว่าการอำเภอ หรือชาวบ้านในพื้นที่ร้อยเอ็ดต้องอพยพมาอาศัยอยู่ตามพังกั้นน้ำ ซึ่งสร้างความยุ่งยากในการใช้ชีวิตประจำวัน เช่น การถ่ายทุกข์ การทำภารกิจส่วนตัวอื่นๆ รวมถึงการอยู่การกิน เป็นต้น

๗.๕.๒ ปัญหาน้ำขาดแคลนและการแย่งชิงน้ำ

กรณีที่ ๑ พบในพื้นที่ที่มีการก่อสร้างฝายยางสะพานนา อ.แก้งสนามนาง จ. นครราชสีมา เพื่อสนับสนุนโรงงานน้ำตาลวังขนาย (ภายใต้โครงการแก่งราษฏุมิ) ในพื้นที่ อ. แวงน้อย จ.ขอนแก่น

ในปี ๒๕๓๐-๒๕๔๐ โรงงานน้ำตาลวังขนาย ได้กว้านซื้อที่ดินจากชาวบ้าน เพื่อ จัดเป็นพื้นที่อุตสาหกรรมการเกษตร (เกษตรครบวงจร) ซึ่งที่ดินส่วนใหญ่จะอยู่ริมแม่น้ำชี จากนั้นก็ประกาศรับผู้เข้าร่วมโครงการ โดยจัดที่ดินให้ใช้ประโยชน์เพียงอย่างเดียว คือ การปลูก อ้อย ด้วยการสูบน้ำจากเขื่อนแก่งสนามนางมาใช้ในไร่อ้อย ทำให้น้ำในแม่น้ำชีที่อยู่ใต้เขื่อนลงไป แห้ง สร้างความเดือดร้อนให้กับหมู่บ้านที่อยู่ใต้โครงการ เพราะชาวบ้านขาดแคลนน้ำสำหรับการ อุปโภคบริโภค เลี้ยงสัตว์ รวมถึงการเกษตรเพื่อยังชีพ ซึ่งในอนาคตปัญหาจะทวีความรุนแรง มากขึ้น

กรณีที่ ๒ เทศบาลเมืองพล ได้ต่อท่อสูบน้ำจากลำน้ำชีที่ อ. แวงน้อย ไปใช้ทำ น้ำประปาในเขตพื้นที่ อ.พล จ.ขอนแก่น จนทำให้ลำน้ำชีตื้นเขิน และเกิดภาวะน้ำแห้งตรง บริเวณบ้านท่าฉาง อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น ทำให้ชาวบ้านได้รับผลกระทบ ขาดแคลนน้ำในการ อุปโภคบริโภคและเลี้ยงสัตว์

กรณีที่ ๓ การกักเก็บน้ำเพื่อเลี้ยงปลาในกระชังในช่วงหน้าแล้ง เพราะสาเหตุที่ต้องส่งเสริมการเลี้ยงปลาในกระชังทางเขื่อนจึงกักเก็บน้ำไว้เพื่อให้เกษตรกรผู้เลี้ยงปลาในกระชัง แต่เมื่อถึงหน้าฝน ปริมาณน้ำเดิมที่กักเก็บมีสูง เป็นเหตุให้เขื่อนระบายน้ำไม่ทัน ทำให้เกิดปัญหาน้ำท่วม ตามมา

ในลำน้ำชีมีการเลี้ยงปลาในกระชัง โดยมีบริษัทที่อยู่เบื้องหลังการส่งเสริมการเลี้ยงปลามีอยู่หลายบริษัท โดยเฉพาะบริษัทเครือเจริญโภคภัณฑ์ (ซีพี) ที่ขายหัวอาหารและเทคโนโลยีการเลี้ยงปลากระชังรายใหญ่

๗.๕.๓ ปัญหาความขัดแย้งระหว่างประชาชนกับภาครัฐในการบริหารจัดการฝายในลุ่มน้ำชี

จากโครงการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชี ซึ่งทุกโครงการได้ลอกเลียนแบบมาจากประเทศโลกที่ ๑ โดยนักวิชาการไทยที่ได้ทุนไปเรียนได้ลอกเลียนแบบเขื่อน พร้อมนำเข้าเทคโนโลยี โดยมีประเทศเหล่านั้นให้การสนับสนุนทุนการศึกษา

นักวิชาการเหล่านี้จึงไม่เข้าใจและไม่ศึกษาสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ระบบนิเวศของประเทศ รวมทั้งไม่รับฟังและไม่เชื่อถือภูมิปัญญาของชาวบ้านในพื้นที่ จึงทำให้การบริหารโครงการพัฒนาฝาย ประสบความล้มเหลว และขาดการมีส่วนร่วมของประชาชน

๗.๖ การละเมิดสิทธิชุมชนในลุ่มน้ำชี

ลำน้ำชี ประกอบด้วยพื้นที่ชุ่มน้ำ ได้แก่ บึง หนอง กุด ลำน้ำสาขา และลำน้ำสาขาของลำน้ำย่อย ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก และเป็นการท่วมในระยะสั้นๆ ไม่เกิน ๑ สัปดาห์ ชาวลุ่มน้ำจึงต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพของธรรมชาติ เพื่อพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติแบบลุ่มน้ำ ด้วยการทำนาในพื้นที่ทาม หรือ “ทำนาทาม” ในฤดูฝน หากปีใดมีน้ำหลากมาก ก็จะมี “ทำนาแซง” หรือนาปรังในที่ดอน โดยสูบน้ำจากหนอง กุดและแหล่งน้ำต่างๆ ได้เกิดภูมิปัญญาในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่น้ำท่วม เช่น ข้าวหวัดหนีน้ำใหญ่ ข้าวลอย (ข้าวนาแซง)

ในฤดูหนาว มีการปลูกผักสวนครัวตามริมฝั่งน้ำชีและพื้นที่ทามใกล้แหล่งน้ำ และพื้นที่ริมชีและป่าทามยังเป็นแหล่งอาหาร แหล่งเชื้อเพลิง (ฟืน) และแหล่งวัสดุสำหรับประดิษฐ์เครื่องมือจับปลา เมื่อชาวบ้านจับปลาได้ นอกจากทำเป็นอาหารแล้ว ยังได้นำไปแลกเปลี่ยนเครื่องบริโภคอื่นๆ เช่น ข้าว กับเครือข่ายพันธมิตรที่อยู่ในพื้นที่นาตอน ด้วยทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ ชาวลุ่มน้ำชีสามารถดำรงชีพและดำรงวิถีอยู่ได้โดยไม่ต้องพึ่งพาจากภายนอก แม้แต่จะ

ออกนอกชุมชนไปรับจ้างบ้าง ก็เพื่อเสริมรายได้ในช่วงนอกฤดูทำนา และออกไปไม่ห่างไกลจากชุมชนนัก

ความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชาวลุ่มน้ำชีจึงขึ้นอยู่กับระบบนิเวศวิทยาในลุ่มน้ำเป็นสำคัญ และระบบนิเวศวิทยาแบบลุ่มน้ำจึงมีความสำคัญต่อโครงสร้างของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม และระบบนิเวศวิทยาของลุ่มน้ำถือว่าเป็นความตายของชาวลุ่มน้ำ หากเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นกับระบบนิเวศวิทยาในลุ่มน้ำชีเมื่อใด วิถีและความปกติสุขของชาวลุ่มน้ำเป็นต้องกระทบเมื่อนั้น ซึ่งผลกระทบนี้จะส่งผลถึงโครงสร้างทางสังคมของชุมชนอีกต่อหนึ่ง

ในระยะต่อมา ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงไม่เฉพาะในลุ่มน้ำชี หากเกิดขึ้นกับพื้นที่ภาคอีสานทั้งภาค ความเปลี่ยนแปลงนี้เนื่องมาจากนโยบายพัฒนาของรัฐ กล่าวเฉพาะลุ่มน้ำชี ถือว่าเป็นพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบอย่างหนัก เนื่องจากนโยบายการพัฒนาโดยผ่านโครงการต่างๆ ของรัฐนั้นได้มุ่งเน้นในการจัดการน้ำ ภายใต้คติและวาทกรรม “อีสานเป็นดินแดนแห้งแล้ง” ทางแก้ไขจึงต้องจัดหาแหล่งน้ำให้ แต่ด้วยการที่หน่วยงานราชการที่ทำงานพัฒนาแหล่งน้ำได้ให้ความสำคัญกับการจัดหาแหล่งน้ำ โดยไม่แยแสต่อประสิทธิภาพของแหล่งน้ำที่มีอยู่ในพื้นที่บรรดาแม่น้ำและลุ่มน้ำจึงเป็นส่วนที่ต้องรองรับบรรดาความเปลี่ยนแปลงไว้ทั้งหมด แล้วระบบนิเวศวิทยาในลุ่มน้ำชีก็ย่อยยับ

ความเปลี่ยนแปลงนี้กระทำต่อโครงสร้างของชุมชนโดยตรง เมื่อโครงสร้างของชุมชนถูกทำลาย การล่มสลายจึงเกิดขึ้นกับชุมชนในทุกมิติ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วิถีชีวิตและวัฒนธรรม ซึ่งตัวชี้วัดของความเปลี่ยนแปลงที่เห็นเป็นรูปธรรมและง่ายต่อความเข้าใจ คือ สภาพะน้ำท่วมและภัยแล้งที่ผุดผวกไปจากอดีตที่เคยมีเคยเป็น ภาวะแห้งแล้งและน้ำท่วมอันเนื่องมาจากโครงการรัฐแตกต่างจากการท่วมและแล้งที่เป็นไปตามกลไกธรรมชาติอย่างในอดีตโดยสิ้นเชิง น้ำหลากและภาวะแห้งแล้งที่เกิดจากธรรมชาติ ชาวลุ่มน้ำสามารถปรับตัวให้สอดคล้องได้ สามารถคะเนหรือคาดการณ์การมาของน้ำจนถึงขั้น “จับชีพจรน้ำ” ได้ แต่ภาวะน้ำท่วมและแล้งอันเป็นผลมาจากโครงการพัฒนาของรัฐเป็นประสบการณ์ใหม่ที่ชาวบ้านมิอาจปรับตัวให้กลมกลืนหรือยังชีพอย่างปกติสุขได้

สภาพการณ์ของน้ำท่วมและแห้งแล้งอันผิดปกติในระบบนิเวศวิทยาแบบลุ่มน้ำชีเป็นผลมาจากโครงสร้างพื้นฐานและโครงการพัฒนาของรัฐในภาคอีสานนี้ มิได้สร้างความโกลาหลเฉพาะชาวลุ่มน้ำเท่านั้น หากแต่ฝ่ายรัฐเองก็มิได้มีภูมิปัญญาจะจัดการเช่นใด ความเปลี่ยนแปลงได้ก่อปฏิกิริยาจากชาวลุ่มน้ำแตกต่างกัน ในกลุ่มที่ตื่นตัว ในชาวบ้านส่วนใหญ่ ความเปลี่ยนแปลงนอกจากจะนำความหายนะมาให้ ยังทำให้สยบยอมต่ออำนาจการบงการของฝ่ายการเมือง ข้าราชการและหน่วยงานรัฐ แต่ในบางส่วน ความเปลี่ยนแปลงกลับทำให้ชาวบ้านผึกกำลังรวมตัวกันเป็นเครือข่าย ร่วมกันศึกษาผลกระทบ เรียกร้องสิทธิที่เป็นของตน และหาทางออกร่วมกัน

๗.๖.๑ โครงการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำอีสาน

๗.๖.๑.๑ เขื่อนอุบลรัตน์

เขื่อนอุบลรัตน์ หรือเขื่อนน้ำพอง หรือที่ชาวบ้านรู้จักกันในนาม “เขื่อนพองหนีบ” เป็นเขื่อนอเนกประสงค์ สร้างขึ้นเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและการใช้น้ำเพื่อการชลประทาน ตัวเขื่อนได้รับการก่อสร้างให้ปิดกั้นลำน้ำพอง ในเขตอำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น การก่อสร้างแล้วเสร็จและกักเก็บน้ำในปี ๒๕๐๘ และเขื่อนนี้เป็นเขื่อนขนาดใหญ่แห่งแรกที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำชี

ในฤดูฝน ปริมาณน้ำฝนมีมากกว่าปริมาณของน้ำที่เขื่อนต้องการเก็บกัก เขื่อนก็ปล่อยน้ำลงในแม่น้ำชี ทำให้ชุมชนที่เคยเห็นแต่การท่วมหลากของน้ำที่กินเวลาไม่เกิน ๑ สัปดาห์ก็ได้รับรู้รสชาติของ “อุทกภัย” นับแต่การก่อสร้างเขื่อนแล้วเสร็จ ทั้งนี้เนื่องจากน้ำต้นทุนมีปริมาณเกินปริมาณการเก็บกักน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ในทุกปี

ในทัศนะของชาวบ้านต่อสถานการณ์น้ำท่วมในลุ่มน้ำชี เห็นว่า อุทกภัยในลุ่มน้ำชีเกิดจากการที่กรมชลประทานเป็นเจ้าของโครงการขาดความรู้ความเข้าใจระบบน้ำ จึงทำให้คำนวณผิดพลาด ปล่อยน้ำออกจากเขื่อนจนท่วมพื้นที่ ซึ่งต่อมา สถานการณ์ดีขึ้น ย่อมแสดงว่าทางเขื่อนเริ่มได้เรียนรู้และเข้าใจระบบน้ำในพื้นที่แล้วนั่นเอง

๗.๖.๑.๒ โครงการโขง-ชี-มูล

โครงการโขง-ชี-มูล มีองค์ประกอบของโครงการเป็นตัวเขื่อน ฝ่ายสถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้า คลองส่งน้ำ และโครงการย่อยหลายโครงการครอบคลุมพื้นที่ ๑๕ จังหวัดภาคอีสาน ยกเว้นนครพนม มุกดาหาร สกลนคร และหนองบัวลำภู เพื่อจะพัฒนาพื้นที่ชลประทานในลุ่มน้ำมูลและชี และลุ่มน้ำสาขาของลุ่มแม่น้ำโขงบางส่วน โดยการผันน้ำโขงข้ามแบบลุ่มน้ำ และในปี ๒๕๓๐ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้จัดทำรายงานเบื้องต้น (Desk study) ในการผันน้ำจากแม่น้ำโขงมาสู่ลุ่มน้ำมูลและชี ชื่อ “โครงการโขง-ชี-มูล” และใช้ชื่อนี้มาตั้งแต่บัดนั้น

หลังจากนั้นได้มีการศึกษารายละเอียดความเป็นไปได้เพิ่มเติมอย่างต่อเนื่อง เพื่อวางแผนความเป็นไปได้ทางเทคนิค และจัดทำแผนที่จากภาพถ่ายทางอากาศ การสำรวจภาคพื้นดิน และประเมินความเหมาะสมทางด้านวิศวกรรมและเศรษฐศาสตร์ของโครงการโขง-ชี-มูล

สิงหาคม ๒๕๓๑กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้นำเสนอโครงการเข้าบรรจุในแผนงานของโครงการน้ำพระทัยจากในหลวงตามแนวพระราชดำริ เพื่อการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชันตันได้รับงบประมาณสำหรับการสำรวจและเก็บข้อมูลเท่านั้น

๘ เมษายน ๒๕๓๒ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้นำเสนอโครงการต่อที่ประชุมคณะรัฐมนตรีสัญจร ที่จังหวัดขอนแก่น สมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ และคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ดำเนินการโครงการโขง-ชี-มูล ให้แล้วเสร็จภายใน ๓ ปี (๒๕๓๓-๒๕๓๕) วงเงินงบประมาณ ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท และให้เริ่มงานสำรวจและศึกษาความเหมาะสมโครงการทันที ทั้งนี้ โดยให้ทำการสำรวจและออกแบบในส่วนที่สามารถดำเนินการได้ก่อน เช่น การปรับปรุงหนองหานกุมภวาปี และก่อสร้างฝายยางที่ลำน้ำปาว

งานศึกษาความเหมาะสมและรายงานผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมถูกรวมเข้าไว้ด้วยกัน แล้วเสร็จเมื่อ ธันวาคม ๒๕๓๕ ได้ผลสรุปว่ามีความเป็นไปได้ทางวิศวกรรมและเศรษฐศาสตร์ มีศักยภาพทางเทคนิค สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่การเกษตรได้ประมาณ ๔.๘๘ ล้านไร่ ในพื้นที่ ๑๕ จังหวัด กำหนดแผนพัฒนาโครงการเป็น ๓ ระยะ รวม ๔๒ ปี ใช้งบประมาณทั้งสิ้น ๒๒๘,๐๐๐ ล้านบาท

ส่วนประกอบของโครงการทั้ง ๓ ระยะ จะใช้น้ำภายในประเทศเพียง ๗๓๔,๕๔๐ ไร่ (รวมการปรับปรุงระบบชลประทานเดิมของเขื่อนลำปาว ๓๐๕,๐๐๐ ไร่ ด้วย) ที่เหลือจะใช้น้ำโขงถึง ๔,๒๗๒,๐๕๐ ไร่

ปี ๒๕๓๖ ในคราวการประชุม คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๓๖ ได้เห็นชอบกับรายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม แต่มีเงื่อนไขให้ชะลอโครงการในส่วนที่ต้องสูบน้ำจากแม่น้ำโขงไว้ก่อน ด้วยเกรงว่าจะสร้างปัญหาการแพร่กระจายดินเค็มเพิ่มขึ้น รวมถึงให้ศึกษาข้อมูลด้านผลกระทบที่เกิดจากการแพร่กระจายดินเค็มและน้ำขังเพิ่มเติม พร้อมวิธีการป้องกันและแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่มีผลในทางปฏิบัติด้วย ทั้งนี้เป็นผลมาจากข้อเสนอแนะตามความเห็นของคณะกรรมการผู้ชำนาญการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ ซึ่งได้พิจารณารายงานการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อมโครงการโขง-ชี-มูลไปก่อนหน้าคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ตามลำดับขั้นตอนในพระราชบัญญัติคุ้มครองและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม พ.ศ. ๒๕๓๕

ต่อมา กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้นำเสนอผลการศึกษาใหม่ต่อคณะรัฐมนตรี เพื่อขออนุมัติทบทวนแผนการดำเนินงานและวงเงิน โดยจะดำเนินการเฉพาะในแผนพัฒนาระยะที่ ๑ ทั้ง ๓ ขั้นตอนไปก่อน ได้พื้นที่ชลประทาน ๒.๓๒๓ ล้านไร่ ในวงเงิน ๓๙,๕๐๘ ล้านบาท และใช้น้ำจากแม่น้ำโขง ๑,๖๑๔,๕๒๐ ไร่ ใช้น้ำในประเทศ ๗๓๔,๕๔๐ ไร่ (รวมการปรับปรุงระบบชลประทานเดิมของเขื่อนลำปาว ๓๐๕,๐๐๐ ไร่ ด้วย)

๑๑ มกราคม ๒๕๓๗ คณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบในหลักการให้กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานดำเนินการตามแผนพัฒนาระยะที่ ๑ เฉพาะขั้นที่ ๒ ซึ่งเป็นการพัฒนาโดยใช้น้ำภายในประเทศ ประกอบด้วย การก่อสร้างเขื่อนหรืออาคารบังคับน้ำและระบบชลประทานในกลุ่มน้ำมูลและชี รวม ๑๓ โครงการย่อย วงเงิน ๙,๙๙๖ ล้านบาท และโครงการระบบชลประทานรอบอ่างเก็บน้ำห้วยหลวง ๓๕๐ ล้านบาท รวมเป็น ๑๔ โครงการย่อย รวมเป็น

วงเงินทั้งสิ้น ๑๐,๓๔๖ ล้านบาท สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่เพาะปลูกได้ ๕๒๕,๕๙๒ ไร่ ในระยะเวลา ๙ ปี ตั้งแต่ปี ๒๕๓๕-๒๕๔๓

ส่วนแผนพัฒนาระยะที่ ๑ ที่เหลือ คือ ขั้นที่ ๑ และขั้นที่ ๓ คือ การนำน้ำจากแม่น้ำโขงเข้ามาเพื่อพัฒนาพื้นที่ชลประทานเพิ่มเติมจากส่วนที่เหลืออีก ๑.๘๑๓ ล้านไร่ นั้น คณะรัฐมนตรีได้มีมติให้กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานศึกษารายละเอียดและติดตามผลกระทบสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นจากโครงการที่ดำเนินการไปแล้ว ตลอดจนจัดทำข้อเสนอแผนงานป้องกันและแก้ไขปัญหาผลกระทบสิ่งแวดล้อมเสนอต่อคณะรัฐมนตรี เพื่อพิจารณาอนุมัติอีกครั้งหนึ่ง ความคืบหน้าในการดำเนินโครงการเป็นดังนี้

ช่วงที่ ๑ (นับแต่มีมติคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๒ จนถึงก่อนการบังคับใช้กฎหมายสิ่งแวดล้อม)

นับแต่มีมติคณะรัฐมนตรีครั้งแรก เมื่อ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้เริ่มว่าจ้างทำการศึกษาความเหมาะสมไปพร้อมกับการก่อสร้างองค์ประกอบย่อยของโครงการ โดยแนวทางการพัฒนาโครงการจากผลการศึกษาวางแผนของกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้ระบุว่าโครงการโขง-ชี-มูลจะมีศักยภาพทางเทคนิคในการส่งน้ำประมาณ ๑๖ ล้านไร่ ในระยะแรก จะสามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่ได้ ๒-๓ ล้านไร่ ซึ่งเมื่อมีความต้องการขยายพื้นที่การเกษตรเพิ่มขึ้นก็จะสามารถขยายระบบส่งน้ำและสมรรถนะในการสูบน้ำเพิ่มขึ้นให้สอดคล้องในภายหลังได้

เดือนพฤศจิกายน ๒๕๓๕ งานศึกษาความเหมาะสมโครงการแล้วเสร็จ และเดือนธันวาคม ๒๕๓๕ งานศึกษาความเหมาะสมฉบับรายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมโครงการเสร็จ พร้อมๆ กับการก่อสร้างระบบการผันน้ำหรือตัวเขื่อน/ฝายแล้วเสร็จ ๓ แห่ง คือ ฝายตะลุง ฝายบ้านเขว้าและเขื่อนมหาสารคาม ซึ่งมีเขื่อน/ฝายอยู่ระหว่างการก่อสร้างอีก ๗ แห่ง คือ ระบบการนำน้ำจากแม่น้ำโขง ๑ แห่ง คือ โครงการเขื่อนกุ่มภวาปี ที่จะนำน้ำจากแม่น้ำโขงเข้ามาสู่หนองหาน ระบบการผันน้ำในลำน้ำชีและลำน้ำมูล ๖ แห่ง คือ โครงการเขื่อนวังยาง ยโสธรและธาตุน้อยในลำน้ำชี โครงการเขื่อนชุมพวง ราชสีห์และห้วยนาในลำน้ำมูล

และที่อยู่ระหว่างการสำรวจและทำแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ และการออกแบบก่อสร้างในโครงการองค์ประกอบย่อยอีก ๑๖ โครงการ

ช่วงเริ่มต้นโครงการหรือช่วงดำเนินการก่อสร้างถือว่าเป็นช่วงแห่งความสะดวกและราบรื่น แม้จะมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์บ้าง แต่ก็อยู่ในวงแคบ ขณะที่ไม่มีการเผยแพร่รายละเอียดข้อเท็จจริงเกี่ยวกับโครงการสู่สาธารณะ กลับมีการโฆษณาประชาสัมพันธ์โดยนักการเมือง กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานและข้าราชการปกครองส่วนท้องถิ่น ซึ่งเนื้อหาสาระที่โฆษณาชวนเชื่อมีแต่ด้านดี และที่สำคัญคือบรรดาคนเหล่านั้นกลับร่วมกันแจ้งความเท็จโดยแจ้งแก่ประชาชนว่า สิ่งก่อสร้างที่กำลังดำเนินอยู่นั้นเป็นเพียง “ฝาย

ยาง” และคำว่า “ฝาย” ก็สามารถสร้างการยอมรับจากประชาชนได้มากกว่าคำว่า “เขื่อน” เพราะเขื่อนเป็นสัญลักษณ์ของการพัฒนาที่ทำลายวิถีชีวิตชุมชนทั่วทุกมุมโลกอย่างย่อยยับมาแล้ว

ในช่วงเวลาแห่งความสะดวกราบรื่นนั้น แทบไม่มีกลุ่มพลังใดๆ ออกมาท้าทาย ไม่ว่าจะเป็นประชาชนในพื้นที่ก่อสร้าง หรือนักวิชาการจากสถาบันต่างๆ จะมีก็แต่เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนกลุ่มเล็กๆ ในกรุงเทพฯ และภาคอีสาน ที่ติดตามนโยบายการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ ด้วยห่วงเกรงในเรื่องประสิทธิภาพของระบบชลประทานผันน้ำโขงเข้ามาเติมในลุ่มน้ำชีและมูลว่าจะเป็นเพียงโครงการขายฝันของนักการเมือง ที่จะใช้งบประมาณแบบตักน้ำพริกละลายแม่น้ำโดยไม่เกิดประโยชน์ใดๆ แก่ประชาชน ช้ำยังจะส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชนและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่โครงการย่อยที่กักเก็บน้ำจะทำให้น้ำท่วมไร่นาและป่าบุ่งป่าทาม ทำลายวิถีชีวิตชุมชนนับหมื่นครอบครัว อีกทั้งยังมีข้อกังขาจากประเทศเพื่อนบ้านในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงตอนล่าง

อย่างไรก็ตาม การติดตามนโยบายกระทำด้วยความลำบากเพราะมีข้อมูลอันจำกัด และบรรดาข้อมูลก็ได้จากการเปิดเผยของหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องเท่านั้น ขณะที่พลังผลักดันจากนักการเมืองกลับหนักหน่วงยิ่ง มีการโหมประชาสัมพันธ์กับผู้ใหญ่บ้านกำนัน นายอำเภอและข้าราชการในท้องถิ่นในทุกจังหวัดในโครงการโขง-ชี-มูล โดยเปิดเผยแต่ประโยชน์และความคุ้มค่าของโครงการเท่านั้น ที่สำคัญ คือ ในระหว่างทำการศึกษาความเหมาะสม ทางโครงการฯ ได้ทำการก่อสร้าง ศึกษาและออกแบบก่อสร้างโครงการองค์ประกอบย่อยไปพร้อมๆ กัน

โครงการย่อยแต่ละโครงการได้ถูกทำให้เล็กกว่าความเป็นจริง ด้วยคำว่า “ฝายยาง” ซึ่งชาวบ้านและคนส่วนใหญ่เข้าใจว่าจะเหมือนกับฝายดินที่กั้นกุด กั้นหนองหรือลำน้ำขนาดเล็ก เพื่อยกระดับน้ำให้สูงขึ้นในช่วงหน้าแล้ง ซึ่งเมื่อไม่ต้องการใช้น้ำก็ปล่อยน้ำหรือปล่อยลมออกจากฝายยางเพื่อให้น้ำไหลตามเดิม และด้วยคำว่า “ฝายยาง” ได้ทำให้เข้าใจว่าสิ่งที่ก่อสร้างนั้น ไม่ใช่สิ่งก่อสร้างที่ขวางกั้นแม่น้ำอย่างถาวร

ในช่วงเวลาดังกล่าว สิ่งที่เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนได้ท้าทายยังไม่สามารถเห็นได้ เนื่องจากเป็นช่วงทำการศึกษาและออกแบบก่อสร้างองค์ประกอบโครงการย่อยเท่านั้น จะมีก็เพียงเขื่อนและฝาย ๓ ตัวที่ก่อสร้างแล้วเสร็จ ได้แก่ ฝายตะลุง ฝายบ้านเขว้า และเขื่อนมหาสารคาม ซึ่งแม้จะสร้างแล้วเสร็จ แต่ก็ยังไม่ได้ทำการกักเก็บน้ำ

ช่วงที่สอง (ช่วงที่มีการใช้กฎหมายสิ่งแวดล้อม พ.ศ. ๒๕๓๕ ถึงปัจจุบัน)

ภายใต้ข้อบังคับของพระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาสิ่งแวดล้อม พ.ศ. ๒๕๓๕ หรือกฎหมายสิ่งแวดล้อม พ.ศ. ๒๕๓๕ ได้เกิดองค์กรตรวจสอบการดำเนินโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐและเอกชนที่จะส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมขึ้น เช่น สำนักงานนโยบาย

และแผนสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นหน่วยงานที่แต่งตั้งสรรหาคณะกรรมการผู้ชำนาญการพิจารณา รายงานการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ โดยคณะกรรมการดังกล่าว มีหน้าที่กลั่นกรอง ทำข้อเสนอแนะต่อโครงการพัฒนาก่อนส่งไปยังคณะกรรมการสิ่งแวดล้อม แห่งชาติ

ในช่วงปลายปี ๒๕๓๕ ภายหลังจากที่ทำการศึกษาความเหมาะสมและ รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมโครงการแล้วเสร็จ คณะกรรมการผู้ชำนาญการฯ ได้ วิพากษ์วิจารณ์การศึกษา รายงานการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมไว้ ดังนี้

- การผันน้ำโขงเข้ามายังลุ่มน้ำชีและมูลจะเป็นตัวการเร่งให้ การแพร่กระจายดินเค็มในภาคอีสานเพิ่มมากขึ้น และผืนต่อระบบนิเวศของลุ่มน้ำ

- การทำการศึกษาความเหมาะสมและรายงานการศึกษา ผลกระทบสิ่งแวดล้อมไปพร้อมๆ กับการก่อสร้างโครงการเป็นเรื่องผิดพลาด (แม้จะ ดำเนินการก่อนกฎหมายสิ่งแวดล้อม พ.ศ. ๒๕๓๕) เพราะเป็นการยึดยึดและตั้งอยู่บนพื้นฐาน ความคิดที่ว่า ผลกระทบที่เกิดขึ้นกับสิ่งแวดล้อมและสังคมจะแก้ไขได้โดยการจ่ายค่าเสียหาย และ

- ประเมินการอพยพออกจากพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน อัน เนื่องมาจากน้ำอ่างเก็บน้ำของโครงการองค์ประกอบย่อยไว้ต่ำมาก

เมื่อสิ้นสุดปีงบประมาณ ๒๕๔๓ การดำเนินงานในส่วนต่างๆ ของโครงการ โขง-ชี-มูลได้คืบหน้าไปมาก โดยมีทั้งการดำเนินงานตามมติคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๗ และ นอกเหนือมติคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๗

๑) การดำเนินงานตามมติคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๗

การดำเนินงานตามมติคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๗ มีโครงการย่อยที่ก่อสร้าง แล้วเสร็จทั้งตัวเขื่อนและระบบชลประทาน ๓ แห่ง ได้แก่ โครงการฝายกุ่มกาวปี ฝาย มหาสารคามและฝายชุมพวง ส่วนโครงการที่ก่อสร้างแล้วเสร็จเฉพาะตัวเขื่อนและฝายมี ๙ โครงการ ได้แก่ ฝายราษีไศล ฝายชนบท ฝายยโสธร-พนมไพร ฝายลำเซบก ฝายวังยาง ฝาย ชาติน้อย ฝายลำโดมใหญ่ ฝายบ้านเขว้าและฝายตะลุง

ที่เขื่อนห้วยนา ได้ก่อสร้างตัวเขื่อนเสร็จ แต่ยังไม่สามารถใส่ประตู ถม แม่น้ำมูลเดิมและสร้างคันดินกั้นน้ำรอบอ่างเก็บน้ำที่จะเกิดขึ้นจากการปิดประตูเขื่อนได้ เนื่องจากมีการประท้วงของชาวบ้านที่เรียกร้องให้เร่งวัดขอบเขตน้ำท่วมกับขอบเขตที่ดินทำกิน ของชาวบ้านให้ชัดเจน ด้วยเกรงว่าแนวเขตอาจซ้อนทับกัน

โครงการที่กำลังก่อสร้างทั้งตัวเขื่อนและระบบชลประทาน คือ โครงการ ห้วยหลวง ส่วนที่เหลือ ได้แก่ ฝายราษีไศล ฝายยโสธร-พนมไพร ฝายลำเซบก ฝายวังยาง ฝาย ชาติน้อย ฝายลำโดมใหญ่ ฝายห้วยนา ฝายบ้านเขว้าและฝายตะลุงกำลังก่อสร้างระบบชลประทาน

๒) การดำเนินงานที่ทำนอกเหนือมติคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๗

ส่วนการดำเนินงานที่ทำนอกเหนือมติดคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๗ มีทั้งการดำเนินงานไปก่อนและหลังมติดคณะรัฐมนตรี ได้แก่ การศึกษา การสำรวจและออกแบบโครงการที่เป็นองค์ประกอบในการนำน้ำจากแม่น้ำโขงมาใช้ เช่น การสำรวจและออกแบบโครงการลำปาว และคลองส่งน้ำหนองหานกุมภวาปี-ลำปาว โครงการโรงไฟฟ้าลำปาว คลองส่งน้ำโยธา-ราษีไศล และ คลอง CM๘ คลองส่งน้ำเซบก-เซบาย และระบบกระจายน้ำและระบบกระจายน้ำเขื่อนกมลาไสย น้ำยังและท่าวังหิน เป็นต้น

ทั้งนี้ การดำเนินงานนอกเหนือจากมติดคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๗ ทั้งก่อนและหลังมติดนั้น ล้วนแต่เกี่ยวข้องกับส่วนที่จะต้องชี้ “การผันน้ำจากแม่น้ำโขง” ทั้งสิ้น ทั้งๆ ที่เรื่องนี้เป็นขั้นตอนที่ได้ห้ามตามมติดคณะรัฐมนตรี ๒๕๓๗ แล้ว เนื่องจากเกรงว่าการผันน้ำโขงเข้ามายังลุ่มน้ำชีและมูลจะเป็นตัวการเร่งให้การแพร่กระจายดินเค็มในภาคอีสานเพิ่มมากขึ้น และจะเป็นการฝืนต่อระบบนิเวศของลุ่มน้ำมากเกินไป ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและชุมชนตามมาอย่างรุนแรง

การดำเนินงานโครงการโขง-ชี-มูลตั้งแต่ปี ๒๕๓๒ โดยเริ่มออกแบบและเริ่มดำเนินงานก่อสร้างตามแผนระยะที่ ๑ ในปี ๒๕๓๓^๑ จนถึงพฤศจิกายน ๒๕๔๒ มีดังนี้

๒.๑) งานก่อสร้างระบบผันน้ำ (ตัวฝ่าย) คือ

- ระบบผันน้ำ (ฝ่าย) ที่ก่อสร้างแล้วเสร็จ จำนวน ๑๒^๒ แห่ง
- ระบบผันน้ำ (ฝ่าย) ที่อยู่ระหว่างการก่อสร้าง จำนวน ๒^๓ แห่ง

๒.๒) ระบบกระจายน้ำ

- ระบบกระจายน้ำที่ก่อสร้างแล้วเสร็จ จำนวน ๓^๔ แห่ง

^๑ เอกสารประกอบการให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์กรุงเทพธุรกิจ โดยอธิบดีกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน วันอังคารที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๒ .สำนักงานปฏิบัติการและบำรุงรักษา

^๒ โครงการฝ่ายกุมภวาปี อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี, โครงการฝ่ายชนบท อำเภอนนทบุรี จังหวัดขอนแก่น,โครงการฝ่ายมหาสารคาม (คุยเขื่อน) อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดมหาสารคาม, โครงการฝ่ายโยธา-พนมไพร อำเภอนนทบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด, โครงการฝ่ายชุมพวง อำเภอนนทบุรี จังหวัดนครราชสีมา, โครงการฝ่ายบ้านเขว้า อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์, โครงการฝ่ายบ้านตะลุง อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์, โครงการฝ่ายราษีไศล อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ, โครงการฝ่ายลำเซบก อำเภอดอนมดแดง จังหวัดอุบลราชธานี, โครงการฝ่ายวังยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์, โครงการฝ่ายธาตุน้อย อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี และ โครงการฝ่ายลำโดมใหญ่ อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี

^๓ โครงการฝ่ายหัวนา อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ และ โครงการฝ่ายห้วยหลวง อำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดหนองคาย

^๔ โครงการฝ่ายกุมภวาปี ซึ่งมีพื้นที่ส่งน้ำในเขตอำเภอกุมภวาปีและกิ่งอำเภอกู่แก้ว จังหวัดอุดรธานี, โครงการฝ่ายมหาสารคาม (คุยเขื่อน) ส่งน้ำในเขตอำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดมหาสารคาม และ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น, และ โครงการฝ่ายชุมพวง ส่งน้ำในเขตอำเภอนนทบุรีและอำเภอนนทบุรี จังหวัดนครราชสีมา

○ ระบบกระจายน้ำที่อยู่ระหว่างการก่อสร้าง จำนวน ๙⁵ แห่ง
อย่างไรก็ตาม โครงการโขง-ชี-มูลในส่วนที่ใช้้ำในประเทศยังไม่แล้วเสร็จ โดยได้เลื่อนกำหนดเวลาสิ้นสุดโครงการออกไปจากปี ๒๕๔๓ เป็น ๒๕๔๕ เนื่องจากยังก่อสร้างระบบกระจายน้ำหรือคลองส่งน้ำเพื่อการชลประทานไม่แล้วเสร็จตามแผน แต่ความคิดเกี่ยวกับการผันน้ำโขงเข้ามาใช้มีมาอย่างต่อเนื่อง โดยได้ทำการศึกษารายละเอียดผลกระทบเพิ่มเติมและทำแผนปฏิบัติการแก้ไขผลกระทบในการขยายพื้นที่ครบ ๒.๓๒๓ ล้านไร่ ซึ่งเริ่มศึกษามาตั้งแต่ปี ๒๕๓๙ และโครงการเพิ่มประสิทธิภาพแหล่งน้ำและการใช้น้ำอย่างมีประสิทธิภาพด้วยระบบท่อส่งน้ำในภาคอีสาน เริ่มศึกษาเมื่อปี ๒๕๔๓ ซึ่งการศึกษาทั้งสองเป็นการรองรับการนำน้ำโขงเข้ามาใช้ในภาคอีสานทั้งสิ้น

๗.๖.๒. บทวิเคราะห์การละเมิดสิทธิชุมชนจากโครงการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำอีสาน

การวิเคราะห์การละเมิดสิทธิชุมชนจากโครงการของรัฐ โดยเฉพาะโครงการโขง-ชี-มูลนั้น ไม่อาจวิเคราะห์เฉพาะทางเทคนิค-กายภาพและผลกระทบที่เกิดขึ้นในพื้นที่เท่านั้น หากจำเป็นต้องวิเคราะห์ปัจจัยจากภายนอก และวิเคราะห์ในเชิงรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ควบคู่กับหลักการพัฒนายั่งยืน ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่าการดำเนินการโครงการของรัฐมิได้ดำเนินโครงการด้วยความเป็นตัวของตัวเอง หากแต่ดำเนินการไปตามคําสั่งจากประเทศมหาอำนาจฝ่ายทุนนิยมเสรีที่ต้องการยับยั้งลัทธิฝ่ายตรงข้าม คือ ลัทธิคอมมิวนิสต์ ขณะเดียวกันนักการเมืองผู้กุมอำนาจบริหารก็ดำเนินการอย่างมีวาระซ่อนเร้น แอบแฝงผลประโยชน์ทั้งทางการเมืองและการฉ้อราษฎร์บังหลวง หรือแม้แต่การอ้างหลักวิชาการก็ควรได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ด้วยเช่นกัน ที่สำคัญที่สุด คือ ต้องคำนึงถึงความยั่งยืนเป็นที่ตั้ง

การดำเนินโครงการพัฒนาของรัฐ โดยเฉพาะนโยบายพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสาน ในทางหนึ่ง มันได้สะท้อนสถานภาพทางประวัติศาสตร์และอธิปไตยอันแท้จริงของประเทศนี้ ว่ามีความเป็นอิสระในการพัฒนาประเทศเพียงใด เริ่มต้นตั้งแต่มูลเหตุจูงใจ หลักคิด

⁵ โครงการฝายวังยาง ซึ่งมีพื้นที่ส่งน้ำในเขตอำเภอเมืองมหาสารคาม และอำเภอจังหาร จังหวัดร้อยเอ็ด, โครงการฝายยโสธร-พนมไพร ส่งน้ำในเขตอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอมหาชนะชัย อำเภอคำม่วง และอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร, โครงการฝายธาตุน้อย ซึ่งมีพื้นที่ส่งน้ำในเขตอำเภอเชียงใน จังหวัดอุบลราชธานี อำเภอคำม่วง และอำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร, โครงการฝายบ้านเขว้า ส่งน้ำในเขตอำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์และอำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา, โครงการฝายตะลุง ส่งน้ำในเขตอำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์, โครงการฝายราชสีไศล ส่งน้ำในเขตอำเภอบึงบุรี และอำเภอราชสีไศล จังหวัดศรีสะเกษ, โครงการฝายหัวนา ส่งน้ำในเขตอำเภอกันทรารมย์ อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษและอำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี, โครงการฝายลำโดมใหญ่ ส่งน้ำในเขตอำเภวารินชำราบและอำเภอสว่างวีรวงศ์ จังหวัดอุบลราชธานี และ โครงการฝายลำเซบก ส่งน้ำในเขตอำเภอดาสุมและอำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี

ตลอดจนระเบียบวิธีในการดำเนินโครงการล้วนเกิดจากมายาคติ (Myth) อันนำเข้าจากภายนอกประเทศทั้งสิ้น ผนวกกับความต้องการผลประโยชน์จากการใช้งบประมาณ และผลประโยชน์ทางการเมือง-การเลือกตั้งของนักการเมือง ได้ก่อผลกระทบแก่ประชาชน ระบบวิถีอันสงบเย็น ทรัพยากรธรรมชาติ ระบบนิเวศวิทยา ตลอดจนความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน

๗.๖.๒.๑ การละเมิดสิทธิชุมชนโดยครอบงำอุดมการณ์

องคคพพในกระบวนการดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ โดยเฉพาะโครงการโขง-ชี-มูลนั้น ได้ก่อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนจากบุคคลภายนอกชั้น “บุคคลภายนอก” การดำเนินการภายใต้อำนาจรัฐนั้นทำให้กระบวนการพัฒนาแหล่งน้ำมีอิทธิพลเหนือบุคคลภายในหรือชุมชน บุคคลภายนอกได้ใช้อำนาจทางกฎหมาย อำนาจเงินและอิทธิพลในข้อมูลข่าวสาร จนชุมชนต้องสูญเสียวิถี ทรัพยากรธรรมชาติและความเป็นอยู่ในครอบครัวและชุมชนล่มสลาย

บุคคลภายนอกได้ใช้อำนาจและอิทธิพลสร้างวาทกรรม “ความเจริญ” และ “การพัฒนา” ขึ้น ทำให้ชุมชนต้องยอมรับ และอำนาจและอิทธิพลนี้ได้สร้างกระบวนการทัศน์ให้ต้องยอมเป็นผู้เสียสละเพื่อความเจริญและการพัฒนา อันเป็นการละเมิดอย่างหนึ่ง

วาทกรรม “ความเจริญ” และ “การพัฒนา” ในในรูปของวัตถุประสงค์หลักของโครงการที่ว่า เพื่อขจัดปัญหาการขาดแคลนน้ำอุปโภค-บริโภค และแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำในการเกษตร ทำให้พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นเกษตรก้าวหน้าทัดเทียมกับภาคกลาง ซึ่งคำว่า “เกษตรก้าวหน้าทัดเทียมกับภาคกลาง” คือการวางวัตถุประสงค์โดยไม่วิเคราะห์ถึงสภาพภูมิประเทศของพื้นที่การเกษตร และมองข้ามทั้งวิถีและสภาพภูมิศาสตร์ที่ต่างกัน ที่สำคัญ ภาคกลางอันเป็นพื้นที่ตัวแบบ (model) นั้น คือ พื้นที่การทำเกษตรเชิงเดี่ยวอย่างเข้มข้น จนชาวภาคกลางประสบกับการล่มสลายทางเศรษฐกิจและสังคมมาแล้ว

พื้นที่ภาคกลางเป็นพื้นที่ชลประทานและพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นแปลงนา เป็นพื้นที่ที่รับนวัตกรรมด้านการปรับปรุงพันธุ์ข้าว ซึ่งนำเข้ามาจากสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติ หรือ “อีรี” (International Rice Research Institute – IRRI) ซึ่งก่อตั้งขึ้นในฟิลิปปินส์ในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ โดยบรรษัทน้ำมันเอสโซ่และมูลนิธิฟอร์ด มูลนิธิอันเป็นสาขาของมูลนิธิร็อกกีเฟลเลอร์ พันธุ์ข้าวที่ผลิตโดยสถาบันนี้เป็นพันธุ์ข้าวที่สร้างขึ้นเพื่อให้ใช้ในเขตชลประทาน ดังนั้น เมื่อข้าวพันธุ์ใหม่แพร่ขยายสู่พื้นที่ใด จำเป็นจะต้องสร้างระบบชลประทานรองรับ พร้อมๆ กันนั้นสถาบันนี้ยังได้ดูดซับเอาพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เกษตรกรในแต่ละท้องถิ่นได้พัฒนา-ปรับปรุงพันธุ์ จนเหมาะแก่สภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศ

ภาคกลางจึงเป็นสนามทดลองข้าวพันธุ์ใหม่ ที่เรียกว่า “ข้าว ก.ข.” พร้อมมีหมายเลขกำกับ พร้อมๆ กับการสถาปนาระบบชลประทานรองรับ และข้าวพันธุ์ ก.ข. เป็นพืชเกษตรเชิงเดี่ยวที่นอกจากจะถูกออกแบบให้ปลูกในพื้นที่ชลประทานแล้ว ยังถูกออกแบบให้ต้องการปุ๋ยเคมี และเคมีภัณฑ์ทางการเกษตรอย่างเข้มข้นอีกด้วย ข้าวพันธุ์นี้อาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ข้าววิทยาศาสตร์” คงไม่ผิดนัก และเนื่องจากพันธุ์ข้าว “วิทยาศาสตร์” จึงมีข้อด้อยขาดภูมิต้านทานทั้งโรคและแมลง ดังเกิดวิกฤติเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาลกันทั้งภาคมาแล้ว

นอกจากนี้ การทำเกษตรเชิงเดี่ยวยังต้องใช้พื้นที่อันกว้างใหญ่ พื้นที่อันมหาศาลต้องถูกหักล้างทำลายเพื่อทำเป็นแปลงเกษตรซึ่งส่งผลให้เกิดการทำลายป่าไม้ พืชสมุนไพร อีกทั้งสารเคมีการเกษตรยังได้ทำลายพืช-แมลงที่มีประโยชน์ในระบบห่วงโซ่อาหาร และระบบนิเวศวิทยาอย่างกว้างขวาง ยังไม่รวมการดูดซึมและชะล้างลงสู่ดินและแหล่งน้ำ ที่สำคัญ คือ ตลาดสำหรับพืชเชิงเดี่ยวล้วนอยู่ต่างประเทศ และถูกควบคุมโดยบริษัทที่เกี่ยวข้องกับบรรษัทผลิตปุ๋ยเคมีและเคมีภัณฑ์การเกษตรอื่นๆ ดังนั้น ราคาผลผลิตทางการเกษตรกับราคาปัจจัยการผลิตจึงวิ่งสวนทางกัน ขณะที่ปุ๋ยและเคมีภัณฑ์มีราคาสูง ผลผลิตทางการเกษตรกลับมีราคาต่ำลงตามลำดับ ทั้งนี้ โดยหน่วยงานรัฐที่ส่งเสริมการปลูกพืชเกษตรเชิงเดี่ยวไม่สามารถควบคุมได้ และแม้ในเขตภาคกลางจะทำนาได้อย่างน้อย ๒ ครั้งต่อปี แต่ชาวนาภาคกลางกลับเป็นเกษตรกรที่มีหนี้สินมากกว่าเกษตรกรภาคอื่น

เมื่อประเทศไทยได้บทเรียนของการล่มสลายจึงหันมายึดแนวเศรษฐกิจพอเพียง ขณะเดียวกันก็เกิดกระบวนทัศน์ใหม่ในการทำการเกษตรเพื่อความยั่งยืน โดยได้เกิดทฤษฎีการทำเกษตรหลากหลายรูปแบบ เช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรธรรมชาติ เกษตรชีวภาพ เกษตรอินทรีย์ เกษตรทฤษฎีใหม่ เป็นต้น ทั้งนี้ เพื่อนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการล่มสลายอย่างที่เคยประสบและเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน และท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงนี้ เกษตรกรทั่วประเทศได้เกิดแนวคิดในการรักษา-กอบกู้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองขึ้น

แต่แนวคิดในการแต่การพัฒนาแหล่งน้ำ หรือการจัดการน้ำของรัฐยังย่ำอยู่กับที่ ยังติดยึดฝังแน่นอยู่กับวาทกรรมเดิมๆ คือ การสร้างระบบชลประทาน เพื่อปลูกพืชเชิงเดี่ยว (ข้าว) เหมือนไม่รับรู้ถึงคลื่นแห่งความเปลี่ยนแปลงในสังคม และที่มากกว่านั้น หน่วยงานรัฐและนักการเมืองผู้กุมนโยบายแห่งรัฐยังมุ่งที่จะพัฒนาแหล่งน้ำอย่างไม่ทอดยอ และสร้างวาทกรรมใหม่ๆ ขึ้นรองรับแนวคิด เช่น ชลประทานระบบท่อ และ “น้ำแก่งจน” เป็นต้น ซึ่งวัตถุประสงค์สูงสุดก็ยังย่ำอยู่กับที่ คือ เพื่อใช้น้ำในการแก้ปัญหาความยากจน ภายใต้ตรรกะที่ว่า เมื่ออีสานแล้งต้องแหล่งน้ำ เมื่อมีน้ำชาวบ้านก็จะทำการเกษตรได้มากขึ้น เมื่อผลิตผลมากก็หายยากจน ซึ่งตรรกะง่ายๆ นี้ไม่เคยเป็นจริง

ที่ซ้ำร้ายยิ่งกว่านั้น แนวคิดการจัดการน้ำ โดยเฉพาะระบบชลประทานระบบท่อ ซึ่งเป็นโครงการต่อยอดจากโครงการโขง-ชี-มูล นั้นยังมุ่งเน้นให้ส่งเสริมเกษตรกรให้ทำการเกษตรแบบครบวงจร หรือ Integrated Agriculture หรือเกษตรพันธะสัญญา หรือคอน

แฟร็กต์ ฟาร์มมิ่ง (Contract Farming) ซึ่งถือว่าเป็นการเกษตรที่เข้าเต็มเกษตรกรอย่างรุนแรงที่สุด เป็นการทำการเกษตรแบบนำเอาชีวิตของเกษตรกรไปผูกไว้กับบริษัทอุตสาหกรรมเกษตร ยุทธศาสตร์ที่จะนำพาชีวิตเกษตรกรให้เป็นทาสบริษัทอุตสาหกรรมเกษตรหรือ เกษตรคอนแฟร็กต์ ฟาร์มมิ่งนี้ เสนอในรูปของโครงการปรับปรุงระบบชลประทานครบวงจร และการทำการเกษตรแบบบูรณาการ หรือ “โครงการน้ำแก็จน” โดยวิเคราะห์ว่า สาเหตุของความยากจนเกิดจากภัยเรื่องน้ำ ทั้งแล้งซ้ำซาก อุทกภัยและปัญหาน้ำเสีย เฉพาะปัญหาภัยแล้งและอุทกภัยนั้นพบว่าภาคอีสานเป็นพื้นที่ที่ประสบปัญหาและได้รับความเสียหายมากที่สุด แนวทางในการแก้ปัญหาจึงต้องแก้ปัญหาภัยแล้งและอุทกภัยให้หมดสิ้นไป โดยการพัฒนาพื้นที่ชลประทาน และกำหนดเป้าหมายทำให้เกษตรกรพ้นจากความยากจนในปี พ.ศ. ๒๕๕๑ ด้วยการเพิ่มรายได้เป็น ๑.๒ แสนบาทต่อครัวเรือนต่อปี และมุ่งเสริมสร้างศักยภาพให้เป็นครัวของโลก โดยจะดำเนินการพัฒนาโครงข่ายน้ำและการเกษตรแบบบูรณาการ โดยเชื่อว่า หากเพิ่มพื้นที่ชลประทานจะทำให้ผลผลิตของเกษตรกรสูงขึ้นและมีรายได้เพิ่มขึ้น และพื้นที่เป้าหมายของโครงการ คือ พื้นที่การเกษตรทั่วประเทศ ๑๓๑ ล้านไร่

วาทกรรมและยุทธศาสตร์นี้ ถือว่าเป็นการละเมิดสิทธิชุมชนอย่างยิ่ง เพราะได้ใช้อำนาจแห่งรัฐปิดปาก มัดมือมัดเท้าประชาชน โดยไม่ให้มีส่วนร่วมด้วยการแสดงความคิดเห็นหรือเสนอแนะ

อนึ่ง เกษตรครบวงจร หรือคอนแฟร็กต์ ฟาร์มมิ่ง หรือเกษตรบูรณาการ ตามยุทธศาสตร์นั้น แท้จริง เป็นเพียงการว่าจ้างเกษตรกรให้ทำงานให้บริษัท และเป็นการจ้างแรงงานจำบัง กล่าวคือ ทำให้เกษตรกรทำงานให้บริษัทโดยบริษัทไม่ต้องรับผิดชอบ ไม่ว่าจะเป็นค่าจ้าง และสวัสดิการเหมือนกับการจ้างแรงงานทั่วไป ทั้งนี้ เพราะการเกษตรรูปแบบนี้ เกิดจากความจำเป็นของบริษัทที่ผลิตแล้วจำเป็นจะต้องขายสินค้าที่ผลิต สินค้าที่สำคัญของบริษัท คือ อาหารสัตว์และพันธุ์สัตว์ ซึ่งอาหารสัตว์ถือว่าสำคัญที่สุด

ในการรับซื้อผลผลิตก็เป็นอีกขั้นตอนหนึ่งที่เกษตรกรเสียเปรียบถึงขั้นขาดทุนและมีหนี้สิน เพราะ จะต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่บริษัทเป็นผู้กำหนดไว้ ๒ อย่าง คือ ๑) ค่า FCR ๒) อัตราการตาย (ดู Contract Farming ในการจัดการทรัพยากรของชุมชน

นอกจากวัตถุประสงค์หลักเพื่อ “ความเจริญ” และ “พัฒนา” ที่สร้างความอ่อนด้อยให้แก่ชุมชนแล้ว โครงการโขง-ชี-มูลยังได้กำหนดวัตถุประสงค์รองเอาไว้ว่า “เพื่อสร้างงานในชนบทและชะลอการอพยพเข้าสู่เมือง” วาทกรรมนี้มีความขัดแย้งกันอยู่ในตัวและสะท้อนพฤติกรรมของเจ้าของความคิดว่า เป็นผู้เห็นแก่ได้อย่างตื้นเขิน เนื่องจากแนวการพัฒนาตามแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ตลอดจนเป้าหมายในการศึกษาของประเทศไทยนั้น ได้ตั้งเข็มมุ่งเพื่อการพัฒนาอุตสาหกรรม ดังนั้น ประชาชนในชนบทจึงเป็นเป้าหมายที่ต้องถูกแปรสภาพให้กลายเป็น “แรงงาน” ในภาคอุตสาหกรรม และแม้แต่เป้าหมายการศึกษา

ของชาติก็มุ่งเน้นเพื่อให้รับใช้ภาคอุตสาหกรรม ดังนั้น เมื่อพื้นฐานของการพัฒนาที่กำหนดโดยสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) หรือสภาพัฒน์เป็นหลักในการพัฒนาประเทศ และยังไม่มี การเปลี่ยนเป้าหมายการพัฒนาชาติ

ที่สำคัญ โครงการโขง-ชี-มูลมิได้เป็นโครงการที่เกิดจากแนวคิดที่จะจัดหาแหล่งน้ำเพื่อขยายพื้นที่เกษตรให้กับภาคอีสานเท่านั้น หากแต่พื้นฐานแนวคิดเบื้องต้นได้ซ่อน “โครงการพัฒนาพลังงานไฟฟ้าในแม่น้ำโขง” เอาไว้ด้วย นั่นหมายความว่า การพัฒนาประเทศโดยมุ่งส่งเสริมภาคอุตสาหกรรมยังเป็นสดมภ์หลักของประเทศ ดังนั้น โครงการใดๆ อันอ้างว่า “เพื่อสร้างงานในชนบทและชะลอการอพยพเข้าสู่เมือง” จึงเป็นโครงการที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความเป็นจริงและไม่มีความเป็นไปได้ รูปธรรมจากโครงการโขง-ชี-มูล ระยะที่ ๑ สามารถอธิบายได้แล้วว่า แนวคิดเช่นนี้ไม่เป็นจริง เนื่องจากเกษตรกรที่มีพื้นที่การเกษตรริม ๒ ฝั่งแม่น้ำชีได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมขังนาน ๓ เดือน พืชผลได้รับความเสียหายมาเป็นระยะเวลา ๔ ปี (๒๕๔๓-๒๕๔๗) ส่งผลให้เกษตรกรภาคอีสานยิ่งอพยพเข้าสู่เมืองเพิ่มมากขึ้น

แผนพัฒนาชาติได้วางพื้นฐานไว้ทั้งองคาพยพ ทั้งการศึกษาของชาตินบประมาณ บุคลากร เทคโนโลยีวิทยาการและโครงสร้างพื้นฐานอื่นๆ ด้วยนโยบายหรือดำเนินโครงการจัดสรรแหล่งน้ำเพียงอย่างเดียวจะสามารถรื้อระบบและโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจที่สถาปนาจนเป็นหลักการแห่งชาติด้อยเป็นไปไม่ได้ และแนวคิดและนโยบายอันตื้นเขินนี้ถือว่เป็นการละเมิดอีกรูปแบบหนึ่ง เพราะถึงที่สุดแล้ว ย่อมนำพาชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งที่มีคุณค่าอื่นๆ ในชุมชนย่อยยับไปด้วย

๗.๖.๒.๒ การละเมิดสิทธิชุมชนจากโครงการพัฒนาของรัฐ

โดยปกติ การดำเนินโครงการของรัฐทุกโครงการมักหนีไม่พ้นผู้แสดง ๔ ฝ่าย ได้แก่ ๑) นักการเมือง ๒) ข้าราชการประจำ และ ๓) ภาคเอกชน และ ๔) ประชาชน กล่าวคือ ในทุกกระทรวง ทบวง กรมจะมีบริษัทเอกชนเกาะกุมอยู่ทุกแห่ง บริษัทเหล่านี้จะเข้าไปมีอิทธิพลต่อเจ้าหน้าที่รัฐในการจัดซื้อ-จัดจ้าง การทำโครงการส่วนใหญ่เกิดจากการที่เจ้าหน้าที่ของบริษัทคบคิดกับข้าราชการ แล้วตั้งเรื่อง จัดทำโครงการเสนอนักการเมือง ผู้เป็นเจ้ากระทรวง ส่วนข้าราชการประจำหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ กับเจ้าหน้าที่ของบริษัทส่วนใหญ่เป็นผู้ที่จบการศึกษามาจากสถาบันเดียวกัน ตามสายพานของ “ระบบโซดัส” ที่ปูพื้นฐานมาจากมหาวิทยาลัย เมื่อบริษัทจะขายสินค้า ก็จะร่วมมือกับข้าราชการตั้งเรื่องและทำโครงการ จากนั้น ก็ “ซง” ให้นักการเมืองที่เข้ามาเป็นเจ้ากระทรวง

ธรรมชาติของการดำรงตำแหน่งทางการเมืองของนักการเมืองนั้น ทุกฝ่ายต่างก็รู้ดีว่า ... มาไว ไปไว... ตำแหน่งขึ้นอยู่กับความผันผวนทางการเมือง การจะอยู่หรือไปเอาแน่ไม่นอนได้ ดังนั้น โครงการที่ “ซง” จึงคำนึงถึง ๒ เรื่องหลักๆ คือ เป็นโครงการที่สามารถหาเสียงได้ อย่างน้อยๆ ก็ต้องอยู่ในเขตเลือกตั้งของตน และอีกประการหนึ่ง มีเม็ดเงินที่สูงพอสำหรับการส่งสมทุ

การ “มาไว ไปไว” ของนักการเมือง ส่งผลให้โครงการทุกโครงการขาดการทดสอบ-ทดลอง เพราะกว่าจะทดสอบ-ทดลองให้รู้ผล นักการเมืองคนดังกล่าวอาจล่องลอยไปตามกระแสทางการเมืองไปถึงไหนต่อไหนแล้ว ดังนั้น โครงการต้องเป็นโครงการสุกเอาเผากิน แม้ว่าโครงการนั้นจะต้องใช้งบประมาณแผ่นดินมากมายมหาศาลเพียงใด โครงการนั้นจะต้อง “ผ่าน” ในยุคที่นักการเมืองอยู่ในตำแหน่ง

ดังนั้น ผู้แสดง ๓ ฝ่ายแรกทุกคนจะได้เหมือนกัน กล่าวคือ นักการเมืองได้คะแนนเสียง ได้เงิน ฝ่ายข้าราชการประจำได้การปูนบำเหน็จ ได้ตำแหน่งที่สูงขึ้น เพราะตอบสนองให้กับนักการเมือง ส่วนฝ่ายที่ได้มากที่สุด คือ ภาคเอกชน เพราะได้ผูกขาดขายสินค้า “ลือตใหญ่” และขายได้ราคาสูง อีกทั้งยังไม่ต้องเสียค่าโฆษณาหรือทำตลาดให้เปลืองงบประมาณอีกด้วย ส่วนฝ่ายประชาชน หรือชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการ เป็นฝ่ายเดียวที่อยู่กับโครงการ เพราะการเข้าร่วมโครงการมีการผูกมัดด้วยเงินกู้ มีภาระหนี้สิน ฝ่ายนี้มีไว้สำหรับใช้แอบอ้างและรองรับความถูกต้องในการคอร์รัปชันที่เรียกกันว่า “การคอร์รัปชันทางนโยบาย”

แต่สำหรับโครงการพัฒนาแหล่งน้ำในภาคอีสานนั้น นอกจากจะมีผู้แสดง ๓ ฝ่ายครบถ้วนแล้ว ยังมีมหาอำนาจ หรือ “ผู้กำกับการแสดง” เพิ่มเข้ามาอีกเป็นฝ่ายที่ ๕

แท้จริงแล้ว การดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐ โดยเฉพาะอภิมหาโครงการภายใต้ชื่อ “โครงการโขง-ชี-มูล” นั้น มีจุดกำเนิดจากแรงจูงใจจากภายนอกรัฐ กล่าวคือ เป็นยุทธศาสตร์ยับยั้งการแผ่ลามของลัทธิคอมมิวนิสต์จากอินโดจีนของสหรัฐอเมริกา ตั้งแต่กลางปี ๒๕๐๓ ภาคอีสานได้กลายเป็นจุดยุทธศาสตร์อันสำคัญต่อความมั่นคงของประเทศ และของภูมิภาค เป็นจุดชี้ขาด “ทฤษฎีโดมิโน” ดังนั้น รัฐบาลไทยและสหรัฐฯ จึงทุ่มเทให้ความช่วยเหลือแก่ภาคอีสานในรูปโครงการความช่วยเหลือต่างๆ ทั้งส่งเสริมสวัสดิภาพและเศรษฐกิจของประชาชน ขณะเดียวกันก็เสริมสร้างฐานะของรัฐบาลและความมั่นคงทางทหารควบคู่กันไป

ในห้วงเวลาที่สถานการณ์สงครามลัทธิในประเทศเพื่อนบ้านมีความต่อเนื่องและทวีความรุนแรง ทำให้รัฐต้องเร่งพัฒนาแหล่งน้ำอย่างหนัก จนในที่สุด แม่น้ำสาขาในลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่างในฝั่งไทยมีการสร้างเขื่อนขึ้นตามแผนงานพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงมากกว่าประเทศใดๆ ในภูมิภาคนี้ โครงการอันเกิดจากยุทธศาสตร์ของสหรัฐฯ ได้แก่ โครงการเขื่อนห้วยโสมง เขื่อนห้วยหลวงตอนบน เขื่อนน้ำอูน เขื่อนน้ำพุง เขื่อนอุบลรัตน์ (เขื่อนน้ำพอง) เขื่อนลำปาว เขื่อนจุฬาภรณ์ (เขื่อนน้ำพรม) เขื่อนลำตะคอง เขื่อนลำพระเพลิง เขื่อนสิรินธร (เขื่อนลำโดมน้อย) เขื่อนทุ่งสัมฤทธิ์ (ฝ่ายพิมาย) เขื่อนมูลบน เขื่อนลำแชะ เขื่อนลำนางรอง เขื่อนน้ำก่ำ และเขื่อนปากมูล เป็นต้น และด้วยการดำเนินโครงการด้วยพื้นฐานยุทธศาสตร์ทางการเมือง การทหารและแรงผลักดันของสหรัฐฯ เป็นด้านหลัก ภายหลังจึงกลายเป็นปัญหาต่อประชาชนและทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสานตลอดมา

เมื่อการเร่งก่อสร้างเพื่อให้ทันสถานการณ์ทางการเมือง-การทหาร การดำเนินการจึงไม่มีศึกษาปัญหาอย่างถ่องแท้ ไม่มีการสำรวจความต้องการของประชาชน ที่

สำคัญ หน่วยงานราชการได้ให้ความสำคัญในเรื่องจัดหาแหล่งน้ำใหม่ๆ โดยไม่ได้คำนึงถึงประสิทธิภาพของโครงการจัดหาแหล่งน้ำที่มีอยู่เดิม ดังตัวอย่าง เช่น อ่างเก็บน้ำของกรมชลประทานในภาคอีสานเดิมมีอยู่ถึง ๒๐๐ แห่ง โครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้าของกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานมีมากกว่า ๑,๐๐๐ แห่ง ซึ่งโครงการทั้งหลายที่มีอยู่ยังไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้เต็มประสิทธิภาพ เพราะทุกโครงการได้ทุ่มงบประมาณสร้างตัวอ่างและสถานีสูบน้ำ แต่ไม่สร้างระบบคลองส่งน้ำ อ่างเก็บน้ำและสถานีสูบน้ำที่สร้างขึ้นจึงไม่ก่อประโยชน์ใดๆ

โครงการทั้งหลายทั้งมวลดังกล่าว ล้วนเป็นโครงการที่รัฐ “คิดเอง-ทำเอง” ประชาชนในพื้นที่เป็นเพียงกลุ่มคนที่ถูกกล่าวอ้างเท่านั้น ไม่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจแม้แต่หน่อย แม้แต่อภิมาโครงการอย่างโครงการโขง-ชี-มูล ซึ่งเป็นโครงการชลประทานขนาดใหญ่ที่สุดในอีสาน ลงทุนสูงที่สุด ก็เป็นเช่นเดียวกัน และนอกจากประชาชนจะไม่มีส่วนร่วมแล้ว มีหน้าซ้ำ ยังถูกล่อลวง น้าวจิตใจให้เห็นแก่ “ถนนลาดยาง” นัยว่าเป็นสัญลักษณ์ของความเจริญ

เมื่อรากเหง้าของโครงการโขง-ชี-มูลถูกวางแผนและดำเนินการก่อสร้างเพื่อให้บรรลุเป้าหมายทางยุทธศาสตร์การเมือง-การทหารของสหรัฐฯ เป็นด้านหลัก หน่วยงานเจ้าของโครงการจึงไม่ตระหนักถึงกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนมาแต่ต้น และในการดำเนินโครงการในระยะต่อมา หน่วยงานรัฐก็ยังดำเนินการเหมือนเช่นในอดีต คือ ไม่สำเหนียกในกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ดังนั้น การละเมิดสิทธิชุมชนจึงมีขึ้นในทุกมิติ

การพัฒนาที่มีเค้าโครงหรือพื้นฐานมาจากเป้าหมายของประเทศมหาอำนาจที่มีอิทธิพลเหนือรัฐบาล อีกทั้งมีเป้าหมายเพื่อประโยชน์ทางการเมือง-การทหารของมหาอำนาจเป็นที่ตั้ง โดยถือเอาการพัฒนาเป็นเพียงผลพลอยได้นั้น ย่อมขาดความรอบคอบรอบด้าน เพราะผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม ทั้งเกิดน้ำท่วม การทำลายทรัพยากรธรรมชาติอย่างมหาศาล และยังส่งผลต่อเนื่องมาจนปัจจุบัน ก่อให้ชุมชนอ่อนแอ ถือว่าเป็นการละเมิดที่ยิ่งใหญ่และซึมลึก ที่จริงแล้ว การละเมิดรูปแบบนี้ ไม่เพียงแต่ชุมชนเท่านั้นที่ได้รับผลกระทบ แม้แต่อธิปไตยของชาติก็ถูกละเมิดด้วยเช่นกัน

๗.๖.๒.๓ การละเมิดสิทธิชุมชน โดยอิทธิพลการเมือง

โครงการโขง-ชี-มูล นอกจากจะมีต้นกำเนิดอันแลกมาด้วยอธิปไตยของชาติ ทรัพยากรธรรมชาติ ระบบนิเวศวิทยาและชุมชนแล้ว อภิมาโครงการนี้ยังแอบแฝงเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองเลือกตั้งของนักการเมือง ซึ่งการฉวยใช้โครงการเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองนี้ เป็นแรงผลักดันอันสำคัญในการดำเนินโครงการ โครงการได้มีการนำไปหาเสียงโดยถือว่าเป็นนโยบายอันสำคัญของนักการเมืองอีสานหลายคนและหลายพรรค การโหมโฆษณาของฝ่ายการเมืองทำให้ทุกฝ่ายละเลยที่จะกล่าวถึงความล้มเหลวของโครงการ

ในอีกทางหนึ่ง เมื่อพรรคการเมืองและนักการเมืองชูโครงการ ได้กลายเป็นแรงส่งถึงข้าราชการในกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานให้ตั้งหน้าเช่นโครงการโขง-ชี-

มูลอย่างไม่หยุดยั้งโดยทั้งความล้มเหลวไว้เบื้องหลังที่มีมาแต่เริ่มดำเนินโครงการ ตั้งแต่การดำเนินการตามแผนพัฒนาระยะที่ ๑ ขั้นที่ ๒ และอีก ๑ โครงการย่อย ตามที่คณะรัฐมนตรีได้มีมติเห็นชอบให้ดำเนินการ เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๓๗

สิ่งที่สะท้อนให้เห็นอิทธิพลการเมืองที่มีต่อโครงการโขง-ชี-มูล พิจารณาได้จากการรับรู้ของชุมชนในช่วงกระบวนการก่อสร้างฝาย การรับรู้ของชาวบ้านและการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานศึกษานี้ จะเห็นว่าการดำเนินโครงการนักการเมืองและเจ้าหน้าที่โครงการใช้วิธีหลอกล่อและโน้มน้าวให้ชาวบ้านเห็นดีเห็นชอบกับโครงการ โดยอ้าง “ความเจริญ” ขึ้นบังหน้า ซึ่งการกระทำเช่นนี้ถือว่าเป็นการละเมิดต่อชุมชนไม่ว่าจะพิจารณาทางด้านรัฐศาสตร์ การบริหาร หรือทางนิติศาสตร์

รูปธรรมของพฤติกรรมของทั้งนักการเมืองและเจ้าหน้าที่รัฐในการประชุมชาวบ้านนั้น หมิ่นเหม่ต่อความผิดทางอาญา อันน่าจะเข้าองค์ประกอบความผิดฐานฉ้อโกงประชาชน ดังหลักกฎหมายในประมวลกฎหมายอาญา มาตรา ๓๔๑ ระบุว่า “ผู้ใดโดยทุจริตหลอกลวงผู้อื่นด้วยการแสดงข้อความอันเป็นเท็จ หรือปกปิดข้อความจริงซึ่งควรบอกให้แจ้งและโดยการหลอกลวงดังวานั้นได้ไปซึ่งทรัพย์สินจากผู้ถูกหลอกลวงหรือบุคคลที่สาม หรือทำให้ผู้ถูกหลอกลวงหรือบุคคลที่สามทำ ถอน หรือทำลายเอกสารสิทธิ ผู้นั้นกระทำความผิดฐานฉ้อโกง ต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินสามปี หรือปรับไม่เกินหกพันบาทหรือทั้งจำทั้งปรับ” และ

มาตรา ๓๔๓ ถ้าการกระทำความผิดตามมาตรา ๓๔๑ ได้กระทำด้วยการแสดงข้อความอันเป็นเท็จต่อประชาชน หรือด้วยการปกปิดความจริง ซึ่งควรบอกให้แจ้งแก่ประชาชน ผู้กระทำความผิดต้องระวางโทษจำคุกไม่เกินห้าปี หรือปรับไม่เกินหนึ่งหมื่นบาท หรือทั้งจำทั้งปรับ

จากหลักกฎหมายข้างต้น นักการเมืองและเจ้าหน้าที่รัฐที่หลอกลวงชาวบ้านเพื่อบรรลุเป้าหมายย่อมมีความผิดอย่างแน่นอน เพราะจากการเดินทางสำรวจโครงการย่อยของโครงการโขง-ชี-มูลทั้ง ๑๔ แห่ง ปรากฏว่าชาวบ้านล้วนถูกนักการเมืองและข้าราชการกรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานและข้าราชการปกครองส่วนท้องถิ่นหลอกล่อว่าโครงการก่อสร้างนั้นเป็น “ฝายยาง” ทั้งสิ้น ทั้งๆ ที่บุคคลผู้หลอกลวงนั้น รู้แต่แรกแล้วว่า โครงการที่ก่อสร้างเป็นเขื่อนคอนกรีต เพราะเมื่อเริ่มสร้างฐานรากของตัวเขื่อนก็รู้ได้ว่าไม่ใช่ฝายอย่างแน่นอน

การหลอกลวงดังกล่าวนี้ ทำให้ได้ไปซึ่งทรัพย์สินจากผู้ถูกหลอกลวงหรือบุคคลที่สาม ซึ่งหากพิจารณาโดยคำนึงถึงหลักรัฐศาสตร์ควบคู่กันแล้ว เงินงบประมาณแผ่นดิน แท้จริงก็คือเงินของประชาชน นั่นเอง ยังไม่นับรวมทรัพย์สินอื่นๆ เช่น ที่ดินที่สูญเสียไปกับการก่อสร้างเขื่อน หรือที่จำใจขายเพื่อความเจริญและเพื่อประโยชน์ของคนส่วนใหญ่

เมื่อก่อสร้างเขื่อนแล้วเสร็จ ได้เกิดการละเมิดอย่างมโหฬาร นั่นคือ ทุกพื้นที่ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วม ทั้งท่วมไร่นา ที่ทำกิน บ้านเรือน และแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่ชาวบ้านใช้หาอยู่หากินแหล่งสุดท้าย คือ ป่าบุ่งป่าทาม การดำเนิน

โครงการโดยการกระทำความผิดทั้งที่เจตนาและยอมนิ่งเห็นผลถึงความเสียหาย ย่อมเป็นความผิดในทางกฎหมายอันมีอาชญากรรมได้ ทั้งนี้ ต้องนำหลักรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ใช้ควบคู่กัน ทั้งนี้ เนื่องจากมีความซับซ้อนยกย่อนในการกระทำความผิด

๗.๖.๒.๔ การละเมิดสิทธิชุมชนโดยทางกายภาพ และเทคนิค

ไม่เฉพาะการทำละเมิดทางนโยบายและทางกฎหมายเท่านั้น หากการดำเนินโครงการโขง-ชี-มูลยังได้กระทำการอันประมาทเลินเล่อ จนก่อให้เกิดผลกระทบในพื้นที่อย่างใหญ่หลวง ซึ่งสามารถพิจารณาจากผลกระทบที่ประมวลได้ดังนี้

๑) ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับโครงการลอกเลียนแบบโครงการและเทคโนโลยีจาก “โครงการเมอร์ ดาร์ลิ่ง” ในออสเตรเลีย โดยมีได้คำนึงถึงลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ รวมถึงระบบนิเวศวิทยาในลุ่มน้ำชี กระทำอย่างที่ว่า “นั่งเขียนกันในห้องแอร์” ไม่มีการลงพื้นที่ศึกษา จึงเกิดปัญหาทั้งความไม่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่และการเดินระบบ

๒) นักวิชาการที่มีอำนาจตัดสินใจในการดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ ส่วนใหญ่ได้รับทุนการศึกษาให้ไปศึกษาอบรมจากต่างประเทศ โดยประมาท นักวิชาการเหล่านี้ไม่ยอมรับ ชำยังถูกกฎหมายและองค์ความรู้ของชาวบ้านในพื้นที่ เมื่อมีการดำเนินโครงการก็ไม่รับฟังความคิดเห็น ข้อเสนอ หรือแม้แต่คำทักท้วงของชาวบ้านในพื้นที่ จนเกิดความผิดพลาดขึ้น

๓) การบริหารจัดการน้ำของประเทศเป็นแบบรวมศูนย์ จึงก่อให้เกิดปัญหาการบริหารการเปิด-ปิดฝายไม่สัมพันธ์กัน เช่น การบริหารจัดการน้ำจากเขื่อน ตั้งแต่เขื่อนพองหนีบ (เขื่อนอุบลรัตน์) ลำปาว และฝายต่าง ๆ ในลุ่มน้ำชี ซึ่งบริหารงานกันแบบต่างคนต่างทำ ไม่ประสานงานกัน ถือว่าเป็นการบริหารจัดการที่ตั้งอยู่บนความเลินเล่อ เพราะผลกระทบที่เกิดขึ้นได้สร้างความเสียหายจนมีอาจคำนวณเป็นตัวเงินได้

๔) ข้าราชการโดยเฉพาะวิศวกรชลประทาน และนักการเมืองที่รับผิดชอบโครงการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐกระทำความผิดหลายกรรมหลายวาระและหลายความผิด เนื่องจากบุคคลเหล่านี้ไม่ผูกพันหรือรับผิดชอบต่อความผิดพลาดและล้มเหลวที่เกิดจากโครงการ ทำให้คนเหล่านี้คิดโครงการไปเรื่อย ๆ โดยไม่มีการทบทวนโครงการเดิมที่ทำไปแล้ว ทำให้กระทำผิดซ้ำแล้วซ้ำอีก ขณะที่หน้าที่การงานก็เจริญรุ่งเรืองขึ้น แต่ชาวบ้านต้องแบกรับภาระในผลกระทบตลอดไป

๕) การดำเนินโครงการโขง-ชี-มูลได้ก่อความเสียหายให้เกิดแก่รัฐโดยรวม เนื่องจากต้องเสียค่าใช้จ่ายในการแก้ปัญหาดินเค็ม ซึ่งหากต้องจ่ายครบจำนวนตามมติของคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแล้ว อาจต้องใช้งบประมาณมากกว่าราคาก่อสร้างโครงการโขง-ชี-มูลเสียด้วยซ้ำ

นอกจากนี้ ยังมีข้อพิจารณาในเรื่องประสิทธิภาพและความคุ้มค่าของการดำเนินโครงการที่ส่งผลต่อความเสียหายของสิ่งแวดล้อมและสังคม ดังนี้

(๑) มีความจำเป็นเพียงใดที่ต้องสร้างเขื่อนและฝายเพื่อสูบน้ำทำการเกษตรในฤดูแล้ง เพราะระดับน้ำตามลำน้ำธรรมชาติที่มีอยู่ในหน้าแล้ง หรือเพียงกั้นฝายเล็กๆ ก็สามารถสูบน้ำด้วยไฟฟ้าได้แล้ว เช่น กรณีเขื่อนชุมพวง ที่ระบุว่าได้รับประโยชน์จากโครงการประมาณ ๘๐๐ ไร่ แท้จริงแล้ว ถึงแม้ไม่มีโครงการก็สามารถส่งน้ำให้กับพื้นที่การเกษตรได้ด้วยระดับน้ำในลำน้ำมูลที่มีอยู่

(๒) นักวิศวกรรมแหล่งน้ำไม่เคยวัดอัตราการไหลของปริมาณน้ำและคำนวณการใช้น้ำต่อพื้นที่เกษตรกรรมในแหล่งน้ำขนาดเล็ก เช่น ลำห้วย กุด หนอง บึง สิ่งที่คุณเหล่านี้ทำ คือ วัดอัตราการไหลของปริมาณน้ำและคำนวณการใช้น้ำต่อพื้นที่เกษตรกรรมในแม่น้ำสายหลักเท่านั้น ดังนั้น จึงไม่รู้จักริถีชีวิตของชาวบ้านที่พึ่งพาลำห้วย กุด หนอง บึง ป่าทาม ที่เป็นแหล่งน้ำขนาดเล็ก และคิดแต่เพียงการเก็บกักน้ำในแหล่งน้ำใหญ่นั้น

ด้วยวิธีคิดเช่นนี้ จึงมีความพยายามซึ่งดวงวัดระหว่างปริมาณน้ำที่มีอยู่ในสายน้ำใหญ่ทั้งหมดที่จะกักเก็บเอาไว้ใช้กับพื้นที่เกษตรกรรมน้ำฝน ให้กลายเป็นพื้นที่เกษตรกรรมชลประทานให้มากที่สุด ไม่ให้เหลื่อมกันเกินไป ในการศึกษาเกี่ยวกับโครงการโขงชีมูลเมื่อปี ๒๕๓๑^๖ ระบุว่า ปริมาณน้ำท่าในลุ่มน้ำมูล-ชี นั้น มีปริมาณปีละ ๒๕,๐๓๘ ล้านลูกบาศก์เมตร เฉลี่ยทั้งลุ่มน้ำ และกักเก็บไว้ใช้ทั้งหมดแล้ว จะสามารถส่งน้ำเพื่อการชลประทานเพิ่มจากปัจจุบันได้อีกเพียงประมาณ ๘.๙ ล้านไร่เท่านั้น รวมกับพื้นที่ชลประทานที่มีอยู่ในลุ่มน้ำมูล-ชี ในขณะนั้น ๔.๑ ล้านไร่ รวมเป็นทั้งหมด ๑๓ ล้านไร่ ซึ่งคิดเป็นเพียงร้อยละ ๓๑ ของพื้นที่การเกษตรในลุ่มน้ำมูล-ชีเท่านั้น จึงยังเหลือพื้นที่การเกษตรที่ยังไม่มีแหล่งน้ำสำหรับการชลประทานอีก ๒๙ ล้านไร่ ดังนั้น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดหา น้ำจากแหล่งน้ำอื่นเข้ามาใช้ ซึ่งนั่นก็คือ การผันน้ำโขงเข้ามาในภาคอีสาน นั่นเอง

จากตัวเลขดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นหลักคิดอันต้นเขินของวิศวกรแหล่งน้ำ คือ พื้นที่เกษตรกรรมใดที่ไม่อยู่ในเขตชลประทาน ชาวบ้านจะไม่สามารถปลูกพืชใดๆ ได้เลยเพราะขาดแคลนน้ำ

ถึงที่สุดแล้ว การดำเนินโครงการโขง-ชี-มูลได้กระทำการละเมิดหลักสิทธิเสรีภาพของชนชาวไทย โดยเฉพาะความในมาตรา ๔๖ แห่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๔๐ ซึ่งแม้ว่าจะถูกยกเลิกโดยคณะปฏิรูปการปกครองในระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข (คปค.) ซึ่งเข้ายึดอำนาจการปกครองเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๔๙ แล้วก็ตาม และถึงแม้การดำเนินโครงการจะมีขึ้นก่อนหน้า

^๖ : การพัฒนาแหล่งน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยการนำน้ำจากแม่น้ำโขงมาใช้ (โครงการโขงชีมูล). ๒๙ มีนาคม ๒๕๓๑.

รัฐธรรมนูญฉบับนี้ แต่เนื้อหาแห่งรัฐธรรมนูญมาตรานี้ย่อมเป็นสากลและได้รับการยอมรับตลอดไป แต่ถึงโครงการจะดำเนินการมาก่อนรัฐธรรมนูญ แต่โครงการต่อเนื่องและผลจากการดำเนินการยังคงมีผลอยู่จนปัจจุบัน ดังนั้นจึงยังสามารถใช้เป็นหลักในการพิจารณา

ความตามรัฐธรรมนูญมีว่า บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษหรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน

การดำเนินโครงการโขง-ชี-มูลได้กระทำการละเมิดโดยการขัดขวางมิให้ชุมชนท้องถิ่นดำเนินการใช้สิทธิในการอนุรักษหรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน จะเห็นได้จากการดำเนินโครงการทำให้การจัดการน้ำของชาวอีสานที่ยึดหลักการรักษาคุณภาพระหว่างชีวิตกับทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นฐานยังชีพให้แก่การเติบโตของชุมชน ความอุดมสมบูรณ์ของน้ำทำไม่ได้อยู่ที่แม่น้ำสายใหญ่เท่านั้น หากยังมีกุด หนอง ลำห้วยขนาดต่างๆ ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก อันเป็นวิถีที่ดำรงความยั่งยืนสืบมา

นอกจากนี้ ชุมชนยังสูญเสียด้านจารีต ประเพณีและวัฒนธรรม ซึ่งเป็นสูญเสียอันมิอาจประเมินค่าได้ จากการดำเนินโครงการจนเกิดภาวะน้ำท่วมขัง ทำให้ประเพณีที่สำคัญของผู้นที่มีเชื้อสายลาว “ฮีต ๑๒ คอง ๑๔” อันเป็นเครื่องมือให้ชาวบ้านได้มีกิจกรรมร่วมกัน สร้างความสามัคคีในชุมชน แต่เมื่อน้ำท่วมขังนาน ประเพณีบางอย่างจึงต้องถูกยกเลิกหรือเลื่อนระยะเวลาออกไป เช่น บุญกุ่มข้าวใหญ่ ซึ่งเป็นฮีตที่ ๒ ต้องถูกยกเลิกไป เพราะข้าว อันเป็นเครื่องทำบุญอันสำคัญในฮีตนี้ถูกน้ำท่วมเน่าตายไปจนหมด ชาวบ้านไม่มีข้าวทำบุญ

พิธีบูชาหลวงปู่ดำ หลวงปู่มีดของชาวบ้านคุยค้อ ต.ดินดำ อ.จังหาร จ.ร้อยเอ็ด แต่เดิมที่เคยทำในช่วงเดือนหก ปัจจุบันนี้ ต้องเลื่อนไปอยู่ในช่วงสงกรานต์ เนื่องจากในสมาชิกในชุมชนได้อพยพแรงงานไปทำงานนอกพื้นที่เป็นจำนวนมาก จะกลับบ้านก็เฉพาะช่วงเทศกาลสำคัญ เช่น ปีใหม่ สงกรานต์ ดังนั้นชาวบ้านจึงปรับพิธีกรรมไปเป็นช่วงสงกรานต์

๗.๖.๒.๕. เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ อำนาจรัฐ – วัฒนธรรมชุมชน ที่สร้างจิตสำนึกของผู้แพ้ ถอยร่น หลีกหนี หลบเร้นจากความขัดแย้งและการสยบยอมต่ออำนาจรัฐ และถึงแม้ชุมชนจะมีภูมิปัญญา ระบบเศรษฐกิจและระบบการปกครองตนเองที่เข้มแข็งพอสมควร แต่ภายใต้การรุกเข้ามาของอำนาจรัฐอันแข็งแกร่งและอิทธิพลของระบบตลาดที่เข้ามาอย่างรวดเร็วรุนแรง พลังศักยภาพที่มีอยู่ของชุมชนก็ไม่เพียงพอที่จะตั้งรับ

๗.๗ ความเปลี่ยนแปลงของชุมชน

๗.๗.๑ การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ชุมชน

เนื่องจากลักษณะทางกายภาพของกลุ่มน้ำชี มีการเปลี่ยนแปลง ทั้งที่เกิดขึ้นจากสิ่งก่อสร้าง และ ธรรมชาติ แต่ส่วนใหญ่ลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น เป็นเพราะสาเหตุหลักของการพัฒนาประเทศในโครงการพัฒนาต่าง ๆ ซึ่งได้กล่าวไปบ้างแล้ว การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนเช่นเดียว นั่นคือ ประชาชนลุ่มน้ำเองก็ต้องเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิต การทำมาหากิน เช่น แต่ก่อนสามารถหาปลาได้ง่าย ตามห้วย หนอง ไกลบ้าน หรือ สามารถพยากรณ์อากาศ โดยอาศัยประสบการณ์ หรือ สังเกตธรรมชาติได้ แต่ในปัจจุบัน ระบบนิเวศน์เปลี่ยนแปลงไป ทรัพยากรชุมชนถูกควบคุมจากคนภายนอก แม้แต่พื้นที่ที่ชุมชนเคยใช้ประโยชน์ก็ต้องถูกจำกัดสิทธิไป เช่น ป่าธรรมชาติ หรือ ป่าชุมชนริมน้ำ หากไม่ถูกห้ามก็จะมีกรณีที่ไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ เช่น พื้นที่ริมชี เดิมนั้นชาวบ้านเคยใช้ประโยชน์ในการปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ แต่ปัจจุบัน พื้นที่เหล่านี้เปลี่ยนแปลง กลายเป็นพื้นที่เก็บน้ำหน้าเขื่อน หรือ เป็นพื้นที่รกไปด้วยวัชพืช ที่ชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้

นอกจากลักษณะทางกายภาพจะเปลี่ยนแปลงไปแล้ว ลักษณะการเข้าถึงของชุมชนก็ถูกบั่นทอนลงไปด้วย เพราะสิทธิโดยธรรมชาติถูกจำกัดลง ด้วยคนข้างนอก หากชุมชนต้องการใช้ประโยชน์อย่างเดิม ต้องมีการร้องเรียน แสดงพลัง เพื่อเรียกร้องสิทธิเท่านั้นถึงจะสามารถเข้าถึงทรัพยากรนั้น ๆ ได้ เช่น กรณีปัญหาการดูดทราย หรือ แม้แต่ผลกระทบอันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อนต่าง ๆ ที่ทำให้พื้นที่การเกษตรต้องขังอยู่ใต้น้ำ ซึ่งหากประชาชนไม่เรียกร้องสิทธิของพวกเขา ในที่สุดสิทธิเหล่านั้นก็จะลดลง และไม่เหลือในที่สุด

๗.๗.๒ การเปลี่ยนแปลงด้านสังคม การปกครอง

เนื่องจากสภาพทางนิเวศน์มีการเปลี่ยนแปลง ซึ่งแน่นอนที่สุดย่อมส่งผลกระทบต่อการทำมาหากินของคนในชุมชน ซึ่งปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจน กรณีธุรกิจดูดทรายในลุ่มน้ำชี ที่กลุ่มนักลงทุนท้องถิ่นที่สามารถใช้เงินเพื่อสร้างประโยชน์ของตนเอง โดยการเข้าไปแทรกซึมกับระบบการปกครองชุมชน ทั้งในระดับตำบล และ หมู่บ้าน ทำให้เกิดความขัดแย้งภายในชุมชนระหว่างกลุ่มที่ต้องการยุติการดูดทรายกับกลุ่มที่สนับสนุน เพราะผลประโยชน์ระยะสั้นเท่านั้น

นอกจากนี้ในปัจจุบันระบบการเมืองในชุมชนมีการแข่งขันสูงมาก การเลือกตั้งในหมู่บ้านต้องมีการลงทุน เพื่อให้ได้รับการเลือกตั้ง ซึ่งบางครั้งก็เป็นเหตุให้เกิดความบาดหมาง และ ส่งผลกระทบต่อการรวมกลุ่มคนเพื่อการเรียกร้องสิทธิในชุมชน

สภาพปัญหาอีกอย่างหนึ่งที่เห็นชัดเจน คือ ระบบการปกครองโดยการสั่งการจากข้างบนลงล่าง เป็นสาเหตุสำคัญที่ไม่ได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ที่แท้จริงแก่ผู้นำชุมชน ซึ่งบางครั้งก็มีความขัดแย้งต่อแนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืน ที่ต้องการสร้างองค์กรชุมชนเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน เพราะบางครั้งการสั่งการจากข้างบนนั้น ทำให้ผู้นำขาดความเป็นตัวของตัวเอง ไม่ตัดสินใจบนพื้นฐานสภาพปัญหาที่อยู่ในระดับพื้นที่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นสาเหตุของการส่งเสริมและสนับสนุนการใช้สิทธิเป็นอย่งยิ่ง

๗.๗.๓ การเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจ

เศรษฐกิจชุมชนของคนลุ่มน้ำชีที่สำคัญ คือ การทำนา ทำสวน และ เลี้ยงสัตว์ การทำนาจะอาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญ ซึ่งปัญหาที่ตามมา คือ ฝนแล้ง และ น้ำท่วม พื้นที่สูงก็จะมีน้ำไม่เพียงพอต่อการทำนา แต่พื้นที่ลุ่มต่ำก็จะเป็นแอ่งเก็บน้ำ ด้วยสาเหตุของการสร้างสิ่งกีดกันทางไหลของน้ำตามธรรมชาติ ถือว่าเป็นปัญหาสำคัญ ของน้ำท่วมขังในฤดูน้ำหลาก ผลกระทบที่ชัดเจนต่อประชาชนลุ่มน้ำชี คือ ต้องซื้อข้าวกิน เพราะการทำนาไม่ได้สร้างความพอเพียงต่อครอบครัวอีกต่อไป ทำนาปีไม่ได้ผล เกษตรกรก็ต้องหาเงินเพื่อมาลงทุนทำนาปรัง ซึ่งปัจจุบันการทำนาปรังต้องซื้อน้ำเพื่อการปลูกข้าว ซึ่งถือว่าเป็นต้นทุนที่เพิ่มขึ้น และ ผลผลิตข้าวนาปรังส่วนใหญ่เกษตรกรปลูกเพื่อขาย

การเปลี่ยนอีกอย่างที่มีความชัดเจน คือ การอพยพแรงงานจากแปลงเกษตร สู่อุตสาหกรรมในเมืองใหญ่ คนลุ่มน้ำชีในเขตจังหวัดมหาสารคาม กาฬสินธุ์ และ ร้อยเอ็ดจะได้รับผลกระทบจากปัญหาเรื่องน้ำท่วมขังมาตลอด ซึ่งการแก้ไขปัญหาคือ หยุดทำนา และ หาอาชีพอื่นที่พอจะนำมาเลี้ยงครอบครัวได้ การดำเนินชีวิตของคนในชุมชนก็เปลี่ยนไป จากการทำเพื่ออยู่เพื่อกินเป็นการหารเงินเพื่อนำมาซื้ออาหารกิน

สภาพสังคมเปลี่ยนแปลง และ ปัจจัยที่จะส่งเสริมการยกระดับเศรษฐกิจของชุมชนเองก็เปลี่ยนแปลงไป จึงทำให้วิถีชีวิตของคนในลุ่มน้ำชีอยู่บนความเสี่ยง เช่น การพึ่งระบบความช่วยเหลือจากข้างนอกเป็นสำคัญ ปัญหาหนี้สินก็เป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ชุมชนกำลังเผชิญ แต่ดูเหมือนว่าประชาชนคุ้นชินกับการเป็นหนี้ เพราะชีวิตอยู่ได้ด้วยหมุนหนี้เพื่อเลี้ยงคนในครอบครัว และ พยุงเศรษฐกิจชุมชน

๗.๗.๔ การเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรม ความเชื่อ และ ประเพณี

จากที่กล่าวมาข้างแล้วว่าลำน้ำซีมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของชุมชนเป็นอย่างมาก ดังนั้นในพื้นที่ตลอดลุ่มน้ำซี จึงได้มีความเชื่อ และนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ที่ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นผู้ดูแลรักษาลำน้ำซี รวมถึงพี่น้องชุมชนลุ่มน้ำซี ตัวอย่างเช่น

○ บ้านโหล่นซึ่งเป็นพื้นที่หมู่บ้านแรกที่ลำน้ำซีไหลผ่าน นอกจากลำน้ำซีแล้วยังมีลำห้วยอื่น ๆ จำนวนมากที่ไหลมาบรรจบ ดังนั้นชาวบ้านมีความเชื่อว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ มีเจ้ารักษาเรียกว่า “เจ้าพ่อเอิกชน” (เอกชน) เชื่อว่าเป็นพญานาค เพราะใกล้วันเพ็ญเดือน ๑๒ จะเห็นมีน้ำผุดลักษณะเป็นเลนขุ่นบริเวณลำห้วยทุกปี ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นพญานาคมาเล่นน้ำ ทุกวันที่ ๑๖ เมษายน ชาวบ้านจะมีการทำบุญตักน้ำ (บุญยอดห้วย) แต่ปัจจุบันเปลี่ยนมาจัดเป็นวันที่ ๑๒ เมษายน ของทุกปี

○ เจ้าพ่ออุปฮาด ตั้งอยู่ในพื้นที่ทำใหญ่ริมน้ำซี ในพื้นที่ อ.แวงน้อย ชาวบ้านในพื้นที่จะนับถือเป็นจำนวนมาก ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ ของทุกปีชาวบ้านจะมาร่วมกันทำพิธีบูชา รวมถึงมีการทำพิธีเสี่ยงทายฟ้าฝนด้วย โดยการนำบ้องไฟมาเสี่ยงทาย และชาวบ้านมีความเชื่อว่าจะถ้าบ้องไฟยาวฝนจะตกดี ถ้าบ้องไฟสั้นฝนจะตกไม่ดี

○ หลวงปู่ดำ-หลวงปู่มีดบ้านคุดค้อตั้งอยู่ติดกับลำน้ำซีตรงข้ามปากลำน้ำปาวที่ไหลลงน้ำซี ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด เป็นหมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์กับแม่น้ำซีเป็นอย่างมาก และเป็นหมู่บ้านที่มีประเพณี ความเชื่อ ความเชื่อของชาวบ้านคุดค้อมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านให้ความนับถือคือ หลวงปู่ดำ และหลวงปู่มีด ปู่ดำจะตั้งอยู่ตอนผิปู่ตาเป็นบริเวณที่มีป่าทึบ มีต้นยางใหญ่ ต่อมาเกิดไฟไหม้ต้นยางและป่าไผ่ชาวบ้านจึงได้ย้ายที่ตั้งหลวงปู่ดำไปอยู่ที่ดอนสามเหลี่ยมบริเวณปากน้ำปาวจรดลำน้ำซี

การประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อของชาวบ้านคุดค้อ วันที่ ๑๓ เมษายนของทุกปี ชาวบ้านจะประกอบพิธีกรรมทางความเชื่อ และเป็นวันที่ตรงกับวันสงกรานต์ ชาวบ้านจะต้องทำพิธีบวงสรวง โดยนำน้ำอบ น้ำหอมที่ชาวบ้านเตรียมมาแต่ละหลังคา เพื่อนำไปสักการะบูชา ตามความเชื่อในการประกอบพิธีกรรมของชาวบ้านคือ การเดินทางไปประกอบอาชีพต่างถิ่นจะต้องมีการ “บั้งไว้” ภาษาอีสาน / ภาษาไทย คือ บวงสรวงไว้ โดยสิ่งของที่นำมาบวงสรวงประกอบไปด้วย เหล้า ๑ ไห ไก่ ๑ ตัว หลังจากไปประกอบสัมมาอาชีพจากที่อื่นแล้วกลับมายังหมู่บ้านจะต้องมาบวงสรวงเหมือนกับที่ทำครั้งแรก พิธีกรรม หรือกิจกรรมที่หลวงปู่ดำชอบ คือ

○ เสียงดังจากประทัด ตะไล บั้งไฟ ตามความเชื่อที่ผ่านมาชาวบ้านจะให้ความสำคัญกับการจุดบั้งไฟเพื่อเสี่ยงทาย ถึงการประกอบอาชีพของชาวบ้าน ในการจุดบั้งไฟก็จะเสี่ยงทายว่า ถ้าเกิดบั้งไหนที่จุดขึ้นไปแล้วแตกกลางอากาศ หมายความว่าปีนี้ ฝนฟ้าจะตกไม่ดี หรืออาจจะหมายถึงว่าความแห้งแล้งจะมาเยือน ถ้าเกิดบั้งไหนที่จุดแล้วแตกในฐาน นั้นหมายถึงว่าปีนี้ น้ำท่วมแน่นอน และอาจจะหมายถึงน้ำท่วมนาข้าวเสียหาย แต่ถ้าเกิดว่าบั้งไฟที่จุดบั้งไฟแล้วขึ้น

โดยบังไฟไม่แตก นั่นก็หมายความว่าปีนี้ฝนฟ้า น้ำท่าดี ชาวบ้านจะอยู่เย็นเป็นสุขจะทำอะไรก็ รุ่งโรจน์

○ การละเล่นทางน้ำ เช่น การแข่งขันพายเรือสั้น เมื่ออดีตการแข่งขัน พายเรือก็จะเป็นเรือยาว จะมีฝีพาย ๗ – ๘ ฝีพาย/ลำ แต่มาปัจจุบันการแข่งขันพายเรือยาวได้ ดัดแปลงมาเป็นการแข่งขันพายเรือสั้นอันเนื่องมาจากชายฉกรรจ์ส่วนมากได้อพยพเข้าไปใช้แรงงาน ในกรุงเทพฯมากขึ้น ชาวบ้านจึงได้ปรับการแข่งขันพายเรือยาวมาเป็นการแข่งขันพายเรือสั้น โดยมี ฝีพายประมาณ ๔ – ๕ ฝีพาย/ลำ

○ การละเล่นควายจ่า หรือ *ควายห่า* ภาษาอีสาน เป็นการละเล่นที่ให้ความ สนุกสนานให้กับคนดู ซึ่งก่อนจะมีการละเล่น ชาวบ้านที่จะเข้าร่วมการละเล่นจะต้องมีเข้าทรง เพื่อคัดเลือก/จัดสรรว่าในปีนี้จะใครจะได้เข้าไปให้ปู่เข้าทรงว่าปีนี้ใครจะเหมาะเข้าร่วม แต่เมื่อการ เข้าทรงโดยปู่เข้าทรงแล้วชี้ให้ใครเป็นควาย แล้วบุคคลที่โดยชี้ไม่ปฏิบัติตาม บุคคลที่โดนหลวงปู่ชี้ก็ จะสลบล้มลง ชาวบ้านต้องเป่าน้ำเพื่อให้ฟื้น แล้วนำบุคคลที่สลบมาขอขมาต่อหน้าหลวงปู่ (ปรากฏการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นให้เห็นแล้ว)

○ การประกอบพิธีกรรม ความเชื่อที่ชาวบ้านปฏิบัติกันอยู่เรื่อยมา ช่วงเช้าของวันที่ ๑๓ เมษายนของทุกปี ชาวบ้านได้ร่วมกันตักบาตรที่วัด หลังจากนั้นชาวบ้านจะ พายเรือออกจากหมู่บ้านข้ามชีไปอีกฟาก หรือที่ดอนสามเหลี่ยม บริเวณน้ำปาวจรดกับแม่น้ำชี ชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธีกรรมก็จะนำน้ำอบ น้ำหอมที่ได้เตรียมมามารวม พร้อมกับฝ้ายผูกแขน และ นิมนต์พระคุณเจ้า ๙ รูปมาทำพิธีฉันเพล ทุกครัวเรือนจะต้องเข้าอยู่ในพิธี โดยมีตุ่มจ่า (คนนำพิธี) ประจำหมู่บ้านพาทำพิธี เพื่อขอพรจากปู่ พอขอพรจากหลวงปู่เสร็จก็จะมีกิจกรรม คือ จุดบังไฟเสี่ยง ทาย / การแข่งขันพายเรือสั้น/การละเล่นควายจ่า ซึ่งตามความเชื่อที่ชาวบ้านได้สืบทอดกันมานาน หลายปีก็ส่งผลให้หลายหมู่บ้านที่อยู่รอบข้างได้เข้าร่วมพิธีกรรมที่ชาวบ้านยุคก่อนได้จัดขึ้นเป็นประจำ ทุกปีด้วย เหล้า / บุหรี่ ส่วนประกอบในพิธีกรรม ที่ผ่านมาชาวบ้านที่มีความเชื่อ และยังให้ ความสำคัญในสิ่งที่จะนำไปประกอบในพิธีกรรมโดยการบวงสรวง คือ เหล้า/บุหรี่ เป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ ในแต่ละพิธีกรรมของภาคอีสานจะเป็นของคู่กัน ซึ่งที่ผ่านมากการบวงสรวงเหล้า ชาวบ้านจะใช้เหล้า ขาว ๑ ขวด / บุหรี่ยาเส้นที่ชาวบ้านนำมาเป็นมวนครั้งละ ๑ มวน แต่มาปัจจุบันการบวงสรวง เหล้าจากแต่ก่อนใช้เหล้าขาวชาวบ้านได้ปรับเปลี่ยนมาซื้อเหล้าสีนำมาบวงสรวง ส่วนบุหรี่จากแต่ ก่อนที่ชาวบ้านใช้ยาเส้นมวนทีละ ๑ มวน ปัจจุบันการบวงสรวงบุหรี่ยาเส้นชาวบ้านได้ซื้อบุหรี่ยี่ห้อ ๓ – ๔ มวนมาบวงสรวง ทั้งนี้ได้เห็นภาพการบวงสรวงในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนไปตามยุคของ เปลี่ยนแปลง ซึ่งปัจจุบันสิ่งของบวงสรวงอาจจะเยอะขึ้น และปรับเปลี่ยนยกระดับขึ้น อัน เนื่องมาจากชาวบ้านที่ได้ออกไปประกอบอาชีพต่างถิ่น แล้วพอมีเงินจึงได้ซื้อสิ่งของที่พอมีราคามา บวงสรวง

○ หมู่บ้านที่เข้าร่วมประกอบพิธีกรรม / ประเพณี / ตามความเชื่อของ ชาวบ้าน ซึ่งการประกอบพิธีกรรมที่ผ่านมาแต่ละปีจะมีชาวบ้านรอบหมู่บ้านเข้าร่วม คือ บ.โนนเมือง

บ.ด่านใต้ บ.คุยขนวน บ.ไผ่ล้อม บ.เขื่อง บ.ขม้น บ.เลิงคา และบ.คุยค้อ โดยชาวบ้านส่วนมาก ประกอบอาชีพอยู่ท้องถิ่นของตนเอง จะนำสิ่งของเข้าร่วมบวงสรวง เช่น เหล้า ๑ ไห ๑ ตัว ข้าวสารอาหารแห้ง ที่พอหาได้ก็จะนำมาเข้าร่วมประเพณี พิธีกรรม ตามความเชื่อด้วย ทำไมหลายหมู่บ้านถึงได้เข้าร่วมประเพณี ก็เนื่องจากบ้านคุยค้อเป็นจุดที่เกิดแม่น้ำ ๓ แ่ง ตรงจุดปาวมาจรดกับแม่น้ำชี ซึ่งมี อ.กมลาไสย อ.ร่องคำ อ.โพธิ์ชัย อ.เขียงขวัญ อ.จังหาร ร่วมประกอบประเพณีทุก ๆ ปี

○ ความเชื่อในเรื่องนี้ตามประเพณี “ฮีดสิบสองคลองสิบสี่” ที่ได้จัดขึ้นทุกปีในบ้านคุยค้อ จะต้องนำความเชื่อภายในหมู่บ้านเข้ามาเชื่อมโยงกับประเพณีที่ได้ปฏิบัติกันมา โดยตลอด เช่น งานขึ้นบ้านใหม่ บุคคลที่ได้จัดงานขึ้นบ้านใหม่จะต้องจัดอาหารคาวหวาน เพื่อไปส่งให้กับปู่ดำ พร้อมกับจุดธูป ๙ ดอก ต้องบอกกล่าว / งานศพ งานกฐิน งานบวช ฯลฯ ซึ่งต้องนำความเชื่อของหลวงปู่ดำและปู่มืดเข้าร่วมด้วย

○ ความเชื่อกับการประกอบการทำมาหากินในลุ่มน้ำชี ความเชื่อในการทำมาหากินกับลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำปาว ถ้าชาวบ้านไปหว่านแห หรือออกหาปลาช่วงตึก เมื่อพายเรือผ่านที่ประทับหลวงปู่ดำ จะต้องพนมมือขึ้นแล้วพูดบอกหลวงปู่ดำว่า “ปู่เอ๋ย ย่าเอ๋ย ขอให้ลูกหลานที่มาหาปลาก็ขอให้ได้เยอะ ถ้าเหลือกินแล้วลูกหลานจะนำมาถวาย ขอให้ได้ปลาปิ้ง ปลาจอก ปลาค้าว ปลาโปก เต้าปูเอ๋ย” หลังจากพูดเสร็จหว่านแหไปไม่พอ ๓ บาท ปลาที่จะชุนแหดังจึก ๆ (ภาษาอีสาน) ชาวบ้านที่ลงเรือหาปลาในตอนตึกจะต้องบอกกล่าวกับหลวงปู่ดำ เพื่อให้ท่านทราบหรือบอกเจ้าที่เจ้าทาง เนื่องจากจะให้ท่านได้ดูแลบุคคลที่ลงไปหาปลาด้วย หลวงปู่ดำท่านจะดูแลทางน้ำ ณ ปัจจุบันการหาปลาทางน้ำถึงแม้ว่าน้ำจะเยอะชาวบ้านยังตอบว่า พอหาได้กิน อยู่ด้วยความเชื่อที่กล่าวมาว่าเป็นความจริง

หลวงปู่มืดที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับถือ เพราะหลวงปู่มืดจะปกป้องรักษาภายในหมู่บ้านชาวบ้านจะประกอบพิธีกรรมในวันเดียวกันกับหลวงปู่ดำ และเหมือนกันด้วย หลวงปู่มืดจะมีหุ่นที่ทำไว้คล้ายกับหลวงปู่สังกระยา พอมิชาวบ้านที่คิดไม่ดีในเรื่องของการลักขโมยของภายในหมู่บ้านก็ไม่สามารถที่จะนำเอาสิ่งของเหล่านั้นออกไปจากหมู่บ้านได้

○ ประเพณีการลอยแพของชาวบ้านท่าม่วง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น

“เมื่อหลายปีก่อนน้องชายของเจ้าอาวาสวัดศรีสุมังค์มาเล่นน้ำแล้วจมน้ำชีตาย หลวงพ่อเจ้าอาวาสเกิดความเสียใจก็เลยนำแพมาลอยในแม่น้ำชี เพื่อเป็นการอุทิศบุญกุศลให้กับน้อง ก็เลยเกิดเป็นประเพณีของการลอยแพในวันออกพรรษาของทุก ๆ ปี” เป็นคำบอกเล่าของพี่คำพันธ์* เกี่ยวกับประเพณีการลอยแพในแม่น้ำชีของชาวบ้านหมู่บ้านท่าม่วง

* สัมภาษณ์ : นางคำพันธ์ บัวแสง หมู่บ้านท่าม่วง หมู่ ๑๑ ต.ศรีบุญเรือง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น

หมู่บ้านหนึ่งของตำบลศรีบุญเรือง อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น ที่ชาวบ้านยึดถือสืบทอดกันมานานเป็นเวลากว่า ๑๐ ปี

ประเพณีการลอยแพของชาวบ้าน จะเริ่มขึ้นวันสุดท้ายของการเทศน์มหาชาติของทุกวันออกพรรษา จำได้ว่าในวันนั้น ชาวบ้านต้องตื่นแต่เช้าตั้งแต่ตี ๔ เพื่อนั่งข้าวเหนียวแล้วปั้นเป็นก้อนเล็ก ๆ พร้อมทั้งอาหารการกินไปแห่ข้าวพันก้อนรอบศาลาการเปรียญ เมื่อแห่ข้าวพันก้อนเสร็จก็เข้าสู่เวลาเช้า ในวันนั้นทั้งวันชาวบ้านจะ “เอาบุญ” กันทั้งวัน มีการแห่ “กันหลอน” ของชาวบ้านในแต่ละคุ้มเพื่อเรียกรายเงินเข้าวัด เมื่อรวบรวมเงินเพื่อใส่ไว้ในช่อกันหลอน (ลักษณะเหมือนช่อผ้าป่า) ได้พอสมควรแล้ว ก็จะพากันแห่กันหลอนรอบหมู่บ้าน ก่อนที่จะแห่เพื่อถวายให้กับวัด

จากนั้นในเวลาบ่ายแก่ ๆ ผู้ใหญ่วัยแรงงานก็จะพากันไปตัดต้นกล้วย และไม้ไผ่เพื่อต่อเป็นแพขนาดเล็กยาวประมาณ ๒ เมตร บนแพจะทำเป็นทรงรูปบ้าน เอาอาหารการกิน ข้าวของเครื่องใช้ของใช้ใส่ไว้ในนั้น จากนั้นก็จะเตรียมตะเกียงขนาดเล็กที่ทำจากขวดกระติ่งแดง และเทียนมามัดไว้กับแพเพื่อใช้สำหรับจุดให้สว่างในตอนที่ย้ายแพออกไป ส่วนเด็ก ๆ ก็จะพากันทำกระทงของตัวเองเพื่อไปร่วมลอยกระทงในตอนกลางคืน จากนั้นเมื่อพระสงฆ์เทศน์มหาชาติจบลงในตอนใกล้ค่ำ และเมื่อชาวบ้านเสร็จสิ้นภารกิจในบ้านแล้ว ผู้ใหญ่บ้านก็จะประกาศให้ลูกบ้านมารวมตัวกันที่วัด เพื่อนำกระทงมารวมกันที่ศาลากลางวัด เพื่อให้พระสงฆ์สวดคำถวายกระทงตามหลักพุทธศาสนา เมื่อกล่าวคำถวายกระทงเสร็จ ก็จะมีการตั้งขบวนโดยมีพระสงฆ์คือเจ้าคณะอำเภอเดินนำขบวนแห่แพและกระทงรอบหมู่บ้าน ๓ รอบ ในช่วงขณะของการแห่กระทงรอบกระทงนี้ จะพบว่ามีชาวบ้านมาร่วมการลอยกระทงจำนวนมาก เพราะโดยปกติแล้วชาวบ้านจะออกบ้านไปทำงานจึงดูเหมือนว่าในแต่ละวันของหมู่บ้านจะมีคนอยู่ไม่มากนัก แต่เมื่อถึงวันลอยแพของหมู่บ้านทำให้ได้พบเห็น ชาวบ้านทั้งผู้เฒ่าผู้แก่ เด็กเล็ก ผู้ใหญ่ต่างสมัครสมานพร้อมเพรียงกันออกมาร่วมขบวนแห่แพรอบหมู่บ้าน รวมความยาวของขบวนชาวบ้านได้ประมาณเกือบครึ่งกิโลเมตร เมื่อแห่ครบ ๓ รอบแล้วก็นำพากันเคลื่อนขบวนลงไปที่ทำนน้ำกลางของหมู่บ้าน ชาวบ้านจะจุดเทียนที่เตรียมไว้รอบแพให้สว่างไสว จากนั้นพระสงฆ์ก็สวดคำถวายแพและกระทงตามหลักพระพุทธศาสนา และอุทิศส่วนบุญกุศลที่ได้จากการลอยกระทงแล้วจึงปล่อยแพลงน้ำไป จากนั้นชาวบ้านก็ลอยกระทงตามลงไปที่ถือว่าเสร็จพิธีบรรายาศของการลอยแพในวันนั้นถือได้ว่าเป็นบรรายาศที่เหมือนกันกับการลอยกระทงในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ หากแต่ชาวบ้านได้ยึดถือและลอยกระทงกันทั้งวันออกพรรษา และวันลอยกระทงจริง ๆ อีกครั้งหนึ่ง รวมแล้วชาวบ้านท่าม่วงจะลอยกระทงกันปีละ ๒ วัน คือวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ และวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

ความสำคัญของการลอยกระทงนี้ นอกจากจะเกิดขึ้นจากแนวความคิดของเจ้าอาวาสวัดศรีมิ่งค์แล้ว ตามหลังพระพุทธศาสนา ถือว่าการลอยกระทงนี้เป็นการบูชารอยพระพุทธบาท ที่พระพุทธเจ้าได้ประทับไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานที การประกอบประเพณีลอย

กระทรวงเป็นการยึดโยงชาวบ้านให้ยึดมั่นอยู่ในหลักพุทธศาสนา และสำหรับชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับสายน้ำดังเช่นชาวบ้านในลุ่มน้ำชี ก็ถือว่าสำคัญเพราะพิธีกรรมดังกล่าวก็กุศโลบายให้คนที่ใช้น้ำได้ตระหนักในคุณค่าของทรัพยากรน้ำ ที่ได้อาศัยอาบ ตี๋ม กิน มาเป็นเวลานานหลายชั่วคน เมื่อชาวบ้านตระหนักในคุณค่า เห็นความสำคัญ และสำนึกในคุณประโยชน์ที่ได้รับ ก็จะเป็นอีกแนวทางหนึ่ง สำหรับการอนุรักษ์ทรัพยากรน้ำให้เกิดประโยชน์ต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านได้เป็นเวลานาน

๗.๘ พัฒนาการ การเคลื่อนไหวเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

จากการเกิดปัญหาน้ำท่วมในลุ่มน้ำชี ทำให้ กลุ่มคน องค์กร ชาวบ้าน ในลุ่มน้ำชีได้มีการก่อตัวรวมกลุ่มกันในการเรียนรู้ปัญหาและศึกษาแนวทางในการแก้ปัญหาจากกรณีน้ำท่วมในลุ่มน้ำชีรวมทั้งการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติในลุ่มน้ำชี การดำเนินการดังกล่าวมีความเป็นมา และมีการปฏิบัติการสิทธิชุมชนในนามเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ดังนี้

๗.๘.๑ การก่อเกิด/พัฒนาการของเครือข่าย

พื้นที่ลุ่มน้ำชีที่มีลำน้ำสาขาและลำน้ำสาขาย่อยเป็นจำนวนมาก ปรากฏการณ์ในลุ่มน้ำชีในลำน้ำหนึ่ง ย่อมส่งผลกระทบต่อลำน้ำสาขาอื่นๆ ในทางกลับกัน หากสิ่งใดเกิดขึ้นในลำน้ำสาขาก็ย่อมส่งผลกระทบต่อลุ่มน้ำโดยรวม ฉะนั้น กลุ่มบุคคลที่อยู่ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีจึงต้องประสานความร่วมมือกัน เพราะอยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน ร่วมสุขร่วมทุกข์และร่วมปัญหาเดียวกัน ฉะนั้น

ลุ่มน้ำชีและลำน้ำสาขาได้มีกลุ่มองค์กรในพื้นที่อยู่หลายกลุ่ม และกลุ่มต่างๆ ก็ได้รวมกันเป็นเครือข่าย ซึ่งพัฒนาการของเครือข่ายลุ่มน้ำชีสามารถแบ่งเป็นช่วงๆ ดังนี้

ช่วงที่ ๑ พัฒนาการก่อนเกิดเครือข่าย

ในปี ๒๕๔๕ เจ้าหน้าที่หน้าโครงการน้ำพองต้องการขยายพื้นที่การทำงานจากลำน้ำพองสู่ลำน้ำชี ซึ่งเป็นลำน้ำสายหลักของอีสาน จึงได้เริ่มศึกษา รวบรวมข้อมูลสถานการณ์ต่างๆ ในลำน้ำชี พร้อมทั้งทำโครงการวิจัยระบบนิเวศลุ่มน้ำชี โดยเสนอขอของบประมาณสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ซึ่งอยู่ในการดูแลของคณะกรรมการการประสานงานองค์กรพัฒนาชนบทพัฒนาเอกชน ภาคอีสาน(สกว.กปอพช.ภาคอีสาน) ได้ดำเนินการศึกษาร่วมกับชาวบ้านน้ำพองและกลุ่มน้ำกลุ่มอนุรักษ์บึงละหานนา อ.วางน้อย จ.ขอนแก่น ซึ่งมีกิจกรรมร่วมกัน ดังนี้

๑) ล่องเรือสำรวจลำน้ำชี จากท้ายเขื่อนชนบท-ปากน้ำชีจรดน้ำมูล ทำให้เห็นวิถีชีวิตของคนในลุ่มน้ำชีและสถานการณ์ปัญหา

๒) สำรวจ/ศึกษาข้อมูลตามชุมชน โดยเน้นชุมชนที่มีประเด็นปัญหาที่น่าสนใจ เช่น

○ บ้านละหานนา บ้านหนองคู่ อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ในเขตต้นน้ำชี ได้พบปัญหาเรื่องการแย่งชิงน้ำระหว่างโรงงานอุตสาหกรรมกับชาวบ้าน

○ บ้านวังเวิน อ.ชนบท จ.ขอนแก่น เป็นหมู่บ้านที่มีปัญหาเรื่องน้ำท่วมจากโครงการพัฒนาแหล่งน้ำหนองก่องแก้วและมีการจัดการน้ำเขื่อนหินทิ้ง

○ บ้านปากเปือย อ.เมือง จ.ขอนแก่น เป็นหมู่บ้านทำนาปรัง และมีการปลูกผักโดยใช้สารเคมีจำนวนมาก

○ บ้านท่าตูม อ.เมือง จ.มหาสารคาม เป็นหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วมพื้นที่การเกษตร

○ บ้านคูยค้อ อ.จังหาร จ.ร้อยเอ็ด เป็นหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วม จนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรม-ความเชื่อ

○ บ้านทรายมูล อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด เป็นหมู่บ้านที่มีป่าทาม ปากน้ำยังจืดน้ำชี

○ บ้านโคกสมบุรณ์ อ.มหาชนะชัย จ.ยโสธร

การสำรวจและศึกษาข้อมูลตามชุมชนทำให้ได้รู้ถึงสถานการณ์ปัญหาของชุมชนและยังได้พบปะแลกเปลี่ยนกับกลุ่มผู้นำและผู้ที่ได้รับผลกระทบในชุมชนอีกด้วย

เลือกหมู่บ้านในการติดตามประสานงาน เพื่อให้เกิดกิจกรรมในการร่วมกันแก้ไขปัญหา โดยเลือกบ้านหนองคู่ อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น

๓) มีการทำข้อมูลและทำให้เห็นกลุ่มคนและผู้นำในการดำเนินกิจกรรมร่วมกัน และต่อมาปี ๒๕๔๖ ได้เปลี่ยนหมู่บ้านเป็นบ้านวังเวิน อ.ชนบท จ.ขอนแก่น เนื่องจากทางเครือข่ายทรัพยากรอีสานได้เลือกหมู่บ้านหนองคู่เป็นพื้นที่ศึกษาชุมชนเชิงลึกในโครงการวิจัยสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

ในปี ๒๕๔๖ ทางเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมอีสานได้ทำโครงการวิจัย เรื่องสิทธิชุมชนศึกษา โดยเลือกพื้นที่ลุ่มน้ำชีและน้ำมูลเป็นพื้นที่ปฏิบัติการ ซึ่งในลุ่มน้ำชี นอกจากจะเลือกหมู่บ้านในการศึกษาและปฏิบัติการ คือ บ้านหนองคู่ อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น แล้ว ยังเลือกบ้านดอนแดง อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ดด้วย ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นบ้านท่าลาด แทน

เจ้าหน้าที่ของเครือข่ายได้อาศัยฐานเดิมจากหมู่บ้านที่เคยศึกษาและติดตามในช่วงปี ๒๕๔๕ ซึ่งเป็นการติดตามสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำชี เพราะเห็นว่าเป็นปัญหาที่มีผลกระทบต่อชาวบ้านอย่างยิ่ง จึงได้มีการสำรวจและค้นหาผู้นำเพื่อสร้างกลไกในการติดตามประสานงานและยังทำให้เห็นภาพรวมของปัญหาน้ำท่วมมากขึ้น

จากการสำรวจพบว่ามีแกนนำและองค์กรชาวบ้านที่มีอยู่ในลุ่มน้ำชี ดังนี้

๑) กลุ่มสหพันธ์ผู้ประสบภัยน้ำท่วม

สมาชิกของกลุ่มมาจาก จ.ร้อยเอ็ด จ.กาฬสินธุ์ จ.มหาสารคาม ซึ่งเป็นการรวมกันอย่างหลวมๆ ของผู้ที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วม เพื่อเรียกร้องหน่วยงานรัฐให้รับผิดชอบต่อปัญหา ซึ่งเคยรวมตัวเรียกร้องแล้ว ๒ ครั้งใน จ.ร้อยเอ็ด และ กทม.

นอกจากจะได้เห็นการเคลื่อนไหวของภาคประชาชนแล้ว ยังทำให้รู้จักแกนนำในการประสานการทำงาน คือ อ.ณรงค์ ที่ปรึกษาสหพันธ์ฯ และพ่อนงค์ แกนนำบ้านพยอม อ.จังหาร นายเฉลิมชัย บัวคำโคตร แกนนำบ้านด่านใต้ อ.ร่องคำ นายวีระ แกนนำบ้านสีฐาน อ.กมลาไสย ฯลฯ ซึ่งเครือข่ายได้มีการประสานการทำงานร่วมกับแกนนำกลุ่มนี้ตลอดมา รวมทั้งมีการจัดเวทีระดับชุมชนขึ้นในบางพื้นที่เช่น บ้านด่านใต้ บ้านเมด บ้านพยอมและบ้านคุยค้อ

๒) กลุ่มชาวบ้านกุดเวียน

กุดเวียนเป็นหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วม มีกลุ่มคนที่สนใจการแก้ปัญหาของตัวเอง จึงได้จัดเวที เพื่อให้ข้อมูลและแลกเปลี่ยนสถานการณ์เกี่ยวกับปัญหาของชุมชนขึ้น

กลุ่มนี้ทำให้เห็นปัญหา มีแนวทางในการทำงานร่วมกัน และมีกลไกในการทำงานประสานการทำกิจกรรมร่วมกันในเวลาต่อมา

๓) กลุ่มชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบจากปัญหาดูดทราย

กลุ่มนี้เป็นชาวบ้าน ต.ค้อเหนือ อ.เมือง จ.ยโสธร ซึ่งได้ร่วมประชุมวิเคราะห์ปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชน และติดตามสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้น และร่วมผลักดันในการแก้ปัญหาในระดับจังหวัด

๔) กลุ่มชาวบ้านผู้ประสบปัญหาน้ำท่วมทุ่งเขาหลวง

ได้สำรวจและดูพื้นที่ประสบปัญหาน้ำท่วมในเขต ต.บึงงาม กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด

ช่วงที่ ๒ เริ่มก่อรูปเครือข่าย

ปี ๒๕๔๗ ทางเครือข่ายทรัพยากรฯ จัดทำโครงการเครือข่ายลุ่มน้ำชี-มูล ขึ้น โดยเสนอขอรับการสนับสนุนงบประมาณจากสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) หรือ พอช. ในพื้นที่ลุ่มน้ำชี มีการรวมเอาแกนนำชาวบ้าน และคนทำงานองค์กรพัฒนาเอกชนมาร่วมกันวิเคราะห์และคัดเลือกพื้นที่ดำเนินกิจกรรมในลุ่มน้ำชีขึ้น ๑๒ จุด ได้แก่

- พื้นที่ต้นน้ำ มีการดำเนินโครงการอนุรักษ์ต้นน้ำเลย
ต.อีปุม อ.ด่านซ้าย จ.เลย
- โครงการอนุรักษ์และฟื้นฟูลำห้วยสายหนึ่ง ต.สีชมพู
อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น
- โครงการจัดการทรัพยากรต้นน้ำเขิน ต.ทุ่งนาเลา อ.
คอนสาร จ.ชัยภูมิ
- โครงการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรสิ่งแวดล้อม จ.ชัยภูมิ
โดยกลุ่มอนุรักษ์น้ำชีตอนบน ต.บ้านค่าย อ.เมือง จ.ชัยภูมิ
- โครงการเยาวชนพิทักษ์ลำน้ำพอง โดยเครือข่าย
เยาวชนสิ่งแวดล้อม จ.ขอนแก่น
- โครงการฟื้นฟูทรัพยากรสิ่งแวดล้อมน้ำพอง โดยชมรม
ชาวบ้านฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชน ต.ม่วงหวาน อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น
- โครงการการศึกษาระบบนิเวศน้ำชีตอนกลาง อ.
เมือง จ.มหาสารคาม
- โครงการพัฒนาน้ำยัง ต.กุดสลาง อ.กุดินารายณ์ จ.
กาฬสินธุ์
- โครงการอนุรักษ์ฟื้นฟูลำน้ำยังตอนล่าง บ้านทรายมูล
ต.เขวา อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด
- โครงการรักษาน้ำชี โดยกลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติบ้าน
ธาตุ ต.โพธิ์เมือง อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด
- โครงการอนุรักษ์ลำน้ำกว้างและลำน้ำร่องบ่อ โดย
กลุ่มสหกรณ์บุ่งหวาย อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร
- โครงการศูนย์เรียนรู้เพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน
น้ำชี โดยกลุ่มอนุรักษ์บ้านท่าศาลา ต.ชีทวน อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานี

ช่วงที่ ๓ ก่อเกิดกลุ่มเพื่อการใช้สิทธิ์

เป็นความพยายามในการที่จะจัดเวที เพื่อให้ชาวบ้านในแต่ละพื้นที่ของ
ลุ่มน้ำชีได้มาร่วมวิเคราะห์และดำเนินกิจกรรม แสวงหาแนวทางในการแก้ปัญหาร่วมกัน โดยแต่
ละพื้นที่ที่มีกิจกรรมที่เป็นปัญหารวม คือ เรื่องน้ำท่วม จึงได้มีการจัดเวทีวิเคราะห์ปัญหาขึ้น

ต่อมากลุ่มองค์กรชาวบ้านลุ่มน้ำชี ใช้ชื่อกลุ่มตนเองว่า **กลุ่มอนุรักษ์
ลุ่มน้ำชี** และมีการจัดตั้งคณะกรรมการกลุ่ม โดยให้ตัวแทนแต่ละพื้นที่ที่เป็นสมาชิก ซึ่งได้
กรรมการ ดังนี้

- พื้นที่บ้านค่าย อ.เมือง จ.ชัยภูมิ/นายสุดใจ มีหมื่นไวย
- พื้นที่บ้านหนองตู อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น/นายพิชาญ ทิพวงษ์
- พื้นที่บ้านวังเวิน อ.ชนบท จ.ขอนแก่น/นายสุมิตร ทองกาสี
- พื้นที่บ้านกุดเวียน อ.เมือง จ.มหาสารคาม/นายจำรัส เศษเวช
- พื้นที่บ้านโนนเมือง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์/นายเต็มศักดิ์ สุระมณี
- พื้นที่บ้านด่านใต้ อ.ร่องคำ จ.กาฬสินธุ์/นายเฉลิมชัย บัวคำโคตร
- พื้นที่บ้านทรายมูล อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด/นายเกื้อกุล
- พื้นที่บ้านธาตุ อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด/นายไพจิตร
- พื้นที่บ้านพยอม อ.จังหาร จ.ร้อยเอ็ด/นายณรงค์ แนนอุดร
- พื้นที่บ้านแมด อ.เชียงขวัญ จ.ร้อยเอ็ด/นายบัณฑู จันทเพ
- พื้นที่บ้านโนนราษี อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด/นายทองสุข
- พื้นที่บ้านท่าลาด อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด/นายพันธ์ จันทเพ
- พื้นที่บ้านท่าเยี่ยม อ.เมือง จ.ยโสธร/นายบุญเลิศ ออกประเสริฐ
- พื้นที่บ้านบึงหวาย อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร/นายนิมิตร หาระพันธ์
- พื้นที่บ้านชีทวน อ.เขื่องใน จ.อุบล/นายผไท ภูทา

๓.๑) กลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี จึงเป็นกลุ่มองค์กรประชาชนที่เกิดขึ้นภายใต้เครือข่ายลุ่มน้ำชี โดยเป็นการรวมตัวของพี่น้องประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำชี ๗ จังหวัด ประกอบด้วย ชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด ยโสธรและอุบลราชธานี โดยเริ่มมีการพบปะแลกเปลี่ยนข้อมูลสถานการณ์ปัญหาในแต่ละพื้นที่ตามจุดต่างๆ และในพื้นที่การทำงานของทางโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

ต่อมาในเดือนกันยายน พ.ศ.๒๕๔๘ จึงได้มีการรวมตัวกันตั้งเป็น**เครือข่ายกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี** ขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้

- (๑) เพื่อเป็นกลไกในการประสานความร่วมมือในการอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำชี
- (๒) เพื่อผลักดันสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำชี
- (๓) เพื่อร่วมกันจัดทำข้อเสนอในการแก้ปัญหาลุ่มน้ำชี ตั้งแต่ระดับพื้นที่จนถึงระดับนโยบาย

ในส่วนของการศึกษาวิจัย ทางโครงการฯ ได้เข้าไปศึกษา โดยใช้วิธีทำความเข้าใจและร่วมกิจกรรม ศึกษา สังเกต ตลอดจนให้ข้อมูลและข้อเสนอแนะตามสมควร ยิ่งไปกว่านั้นคณะผู้ศึกษายังได้ยื่นหยัดเคียงข้างชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ ด้วยการเรียนรู้ร่วมกัน ความ

คืบหน้าของกลุ่มได้พัฒนาการไปข้างหน้าเป็นลำดับ โดยขับเคลื่อนในนาม **เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี**

๓.๒) รายชื่อแกนนำ/องค์กรสมาชิก แกนนำและสมาชิกของเครือข่ายฯ ได้จากพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากพื้นที่น้ำท่วม จำนวน ๑๕ พื้นที่

(๑) พื้นที่บ้านค่าย อ.เมืองชัยภูมิ จ. ชัยภูมิ

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นกลุ่มชาวบ้านที่รวมตัวกันเพื่อดำเนินกิจกรรมด้านการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำชี เนื่องจากพื้นที่มีปัญหาโครงการพัฒนาของรัฐที่ล้มเหลว คือ เชื้อนยางที่ยางแตกและไม่สามารถใช้งานได้ นอกจากนี้ยังการจัดการน้ำที่ไม่เหมาะสมและสอดคล้องกับความต้องการของชุมชน

- สถานที่ติดต่อ ๖๖ ม.๑๑ ต.บ้านค่าย อ.เมือง จ.ชัยภูมิ
- ผู้ประสานงาน นายสุตใจ มีหมื่นไวย์
- กรรมการ นายสุตใจ มีหมื่นไวย์/นายวิฑูร กาชัย/นายสุตดา

เนียนงุงัก

(๒) พื้นที่บึงละหานนา อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ โครงการก่อสร้างคันคูรอบพื้นที่บึงละหานนา ปิดทางน้ำเดิม ทำให้เกิดน้ำท่วมและน้ำไหลเข้าบึงไม่ได้ นอกจากนี้ยังมีโครงการก่อสร้างเขื่อนยางแก่งสนามนาง เพื่อตอบสนองอุตสาหกรรมเกษตร (ทำไร่อ้อย) ส่งโรงงานน้ำตาลวังขนาย ทำให้เกิดการแย่งชิงน้ำระหว่างคนที่อยู่เหนือเขื่อนกับท้ายเขื่อน นอกจากนี้ยังเกิดปัญหากัญแล้งและดินเค็ม

- สถานที่ติดต่อโครงการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าภูกระแตและบึงละหานนา เลขที่ ๓๕๓ ม.๑๒ ต.แวงน้อย อ.แวงน้อย จ.ขอนแก่น
- ผู้ประสานงาน นายพิชาญ ทิพวงศ์
- กรรมการ นายทองปักษ์ มาพงษ์/นายทองพูน สีมาญา/นายศรีศิริพันธ์

(๓) พื้นที่บ้านท่าม่วง บ้านวังเวิน อ. ชนบท จ.ขอนแก่น

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ โครงการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำหนองกองแก้ว โครงการก่อสร้างอ่างเก็บน้ำกุดละว้า แก่งละว้าที่ปิดทางน้ำเดิม และโครงการก่อสร้างเขื่อนชนบท ที่ส่งผลกระทบปัญหาน้ำท่วมกับชุมชนในพื้นที่ จำนวน ๕ หมู่บ้าน

- สถานที่ติดต่อ ๒๖ ม.๗ ต.ศรีบุญเรือง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น
- ผู้ประสานงาน นายสมิตร ทองกาสิ

- กรรมการ นายทองคำ ทิทา /นายสุมิตร ทองกาสี/นายประสิทธิ์ ชลไพร

(๔) พื้นที่บ้านกุดเวียน อ.เมือง จ.มหาสารคาม

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนวังยางกับเขื่อนร้อยเอ็ด ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

- สถานที่ติดต่อ ๒๕ ม.๒ บ.กุดเวียน ต.ท่าตูม อ.เมือง จ.มหาสารคาม

- ผู้ประสานงาน นายจำรัส เศษะเวช

- กรรมการ นายสมเดช ประทุมชัย/นายจำรัส เศษะเวช/นายสมพล มณีจักร์

(๕) พื้นที่บ้านโนนเมือง อ. กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนวังยางกับเขื่อนร้อยเอ็ด ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

- สถานที่ติดต่อ ๑/๗ ต.โพธิ์งาม อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์

- ผู้ประสานงาน นายเต็มศักดิ์ สุระมณี

- กรรมการ นายสมพงษ์ ทองประเสริฐ/นายเต็มศักดิ์ สุระมณี/นางอนงค์ ไชวัฒน์

(๖) พื้นที่บ้านทรายมูล อ.เสลภูมิ จ.ร้อยเอ็ด

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนร้อยเอ็ดกับเขื่อนยโสธร-พนมไพร ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

- ผู้ประสานงาน นายณรงค์ หามะฤทธิ์

- กรรมการ นายทองม้วน ริมไสย์/นายคำบุ ชันทองคำ/นายณรงค์ หามะฤทธิ์

(๗) พื้นที่บ้านธาตุ อ. อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนร้อยเอ็ดกับเขื่อนยโสธร ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ สถานที่ติดต่อ ติดต่อผ่าน นายประดิษฐ์ สิทธิคำ ๒๗๘ ม.๘ ต.โพนเมือง อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด

○ ผู้ประสานงาน นายพรมมา แสนสุด
○ กรรมการ นายนิพล ช้อนวงทอง /นายนิพล กุลสุวรรณ/นายพรมมา แสนสุด

(๘) พื้นที่บ้านโนนพะยอม อ. จัหวาร จ.ร้อยเอ็ด

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนวังยางกับเขื่อนร้อยเอ็ด ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ สถานที่ติดต่อ ๙/๑ ม.๓ ต.ดินดำ อ.จัหวาร จ.ร้อยเอ็ด
○ ผู้ประสานงาน นายณรงค์ แนนอุดร
○ กรรมการ นายณรงค์ แนนอุดร/นายันทสิทธิ์ ราชสีหา/นายถาวร เสนาศูนย์

(๙) พื้นที่บ้านแมด กิ่ง อ. เชียงขวัญ จ.ร้อยเอ็ด

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนวังยางกับเขื่อนร้อยเอ็ด ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ ผู้ประสานงาน นายบุพพุ น้าวแสง
○ กรรมการ นายปั้น วิริไพ / นายบุพพุ น้าวแสง/ นายเฉลียว สวาทนา

(๑๐) พื้นที่บ้านท่าลาด อ. พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนร้อยเอ็ดกับเขื่อนยโสธร ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ ผู้ประสานงาน นายพันธ์ุ จันทพ

(๑๑) พื้นที่บ้านโคกนาฮี บ้านโนนยางกิ่ง อ. ท่งเขาลวง จ.ร้อยเอ็ด

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนร้อยเอ็ดกับยโสธร-พนมไพร ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ ผู้ประสานงาน นายประภาส ศรีสุระ

○ กรรมการ นายกฤษฎา พงศ์ศาสตร์/นายประภาส ศรีสุระ/นายศุภชัย ทศวัฒน์

(๑๒) พื้นที่บ้านท่าเยี่ยม อ. เมืองยโสธร (กลุ่มที่ ๑) จ.ยโสธร

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนยโสธร-พนมไพรกับธาตุน้อย ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ สถานที่ติดต่อ ๙๓ ม.๖ บ้านท่าเยี่ยม ต.เชียงคำ อ.เมือง จ.ยโสธร

○ ผู้ประสานงาน นายบุญเลิศ ออกประเสริฐ

○ กรรมการ นายบุญเลิศ ออกประเสริฐ/นายสุชาติ พรหมประทุม/นายสกลิต ดอนแก้ว

(๑๓) พื้นที่ อ.เมืองยโสธร (กลุ่ม ๒) จ.ยโสธร

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนยโสธร-พนมไพรกับธาตุน้อย ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ สถานที่ติดต่อ ๓๗ ม.๑๐ ต.ค้อเหนือ อ.เมือง จ.ยโสธร

○ ผู้ประสานงาน นายจรรยา คำหอม

○ กรรมการ นายจรรยา คำหอม /นายเตียง คำหอม/นายสุบิน

แสนสุข

(๑๔) พื้นที่ อ.คำเขื่องแก้ว จ.ยโสธร

○ สถานการณ์พื้นที่ เป็นพื้นที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนยโสธร-พนมไพรกับธาตุน้อย ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ สถานที่ติดต่อ ๑๙๙ ม.๓ บ.บึงหวาย ต.สงเปือย อ.คำเขื่องแก้ว จ. ยโสธร โทร. ๐๑- ๖๖๓๗/๘๓๐

○ ผู้ประสานงาน นายนิมิตร หาระพันธ์

○ กรรมการ นายนิมิตร หาระพันธ์/นายสุพล ผิวเหลือ/นายหาว

ลิตะพันธ์

(๑๕) พื้นที่บ้านชีทวน อ. เขื่องใน จ.อุบลราชธานี

○ สถานการณ์พื้นที่เป็นพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ คือ การสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำชี (โครงการโขง-ชี-มูล) ซึ่งพื้นที่อยู่ระหว่างเขื่อนธาตุน้อย ชาวบ้านได้รับผลกระทบน้ำท่วมชุมชน และพื้นที่เกษตรเป็นเวลา ๕ ปี

○ สถานที่ติดต่อ ๒๖ ม.๕ ต.ชีทวน อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานี ๓๔๑๕๐

○ ผู้ประสานงาน นายผไท ภูทา

○ กรรมการ นายผไท ภูทา/นางต๋อย จันทร์เขียว/นายสันติ ภูทา

๓.๓) การกิจ บทบาท และกิจกรรมของเครือข่าย

เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชีได้มีการดำเนินกิจกรรมแบ่งวางบทบาทภารกิจของเครือข่ายฯ เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นและสร้างการเรียนรู้ในเครือข่ายฯ ตลอดจนการเฝ้าระวังและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ ในลุ่มน้ำชี ดังนี้

๓.๓.๑) การกิจ/บทบาท

- ติดตามสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำชี และหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา
- ติดตามนโยบายการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชุมชนลุ่มน้ำชี
- อนุรักษ์ และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำชี

๓.๓.๒) กิจกรรม

- จัดเวทีนำเสนอสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วม
- ยื่นข้อเสนอดต่ระดับนโยบายในการแก้ไขปัญหา
- ผลักดัน และติดตามผลให้การดำเนินการของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเป็นจริง
- ร่วมจัดงานรณรงค์เพื่อการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำชี เช่น งานธรรมชาติയാตราเพื่อแม่น้ำชี

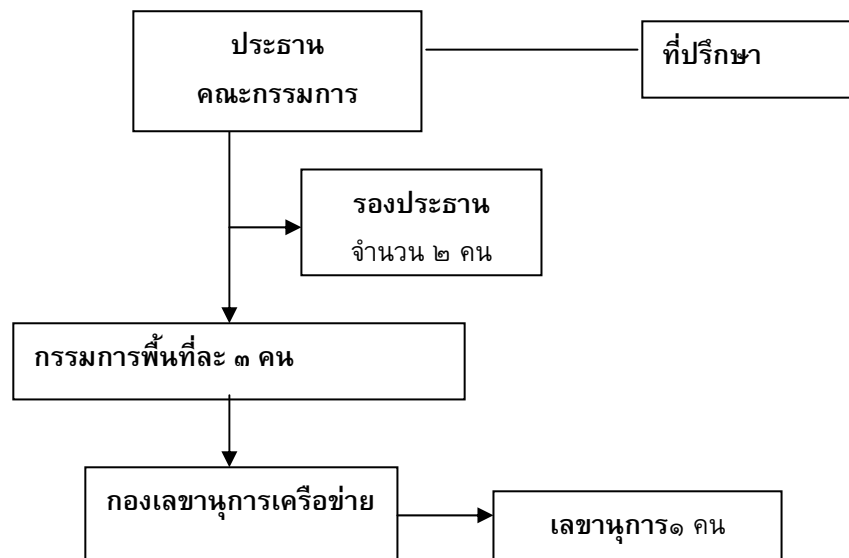
นอกจากนี้ ยังมีการประสานการทำงานประชุมวางแผนการทำงานของกลุ่ม โดยในปี ๒๕๕๘ ทางเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ได้มีการจัดกิจกรรมร่วมประชุมวางแผนในการทำงานพร้อมติดตามสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมในพื้นที่และมีกิจกรรมรวมกัน ดังนี้

- การจัดงานธรรมชาติയാตราเพื่อแม่น้ำชี
- การจัดงานเวทีแก้ปัญหาน้ำท่วมในระดับจังหวัดที่เกิดปัญหาในลุ่มน้ำชี โดยพยายามให้ประชาชนในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบมีเวทีการแลกเปลี่ยนประชุมร่วมกับหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง โดยมีการประสานงานในนามกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

- การวิเคราะห์แลกเปลี่ยนข้อมูลสถานการณ์ของน้ำชีร่วมกันของกลุ่มอนุรักษ์ เพื่อสร้างความชัดเจนและเข้าถึงข้อมูลอย่างเท่าทัน
- การเสริมสร้างความเข้มแข็งของแต่ละพื้นที่ โดยการประชุมวิเคราะห์เสริมข้อมูลอย่างต่อเนื่อง ในพื้นที่ที่ประสบปัญหาน้ำท่วมเป็นหลัก เช่น พื้นที่ทุ่งเขาหลวง พื้นที่ของกลุ่มสหพันธ์ พื้นที่บ้านกุดเวียง วังเวิน รวมทั้งพื้นที่หลักของโครงการสิทธิชุมชน คือ ท่าลาดและหนองตู๋

๓.๔) โครงสร้างการบริหารเครือข่าย

โครงสร้างคณะกรรมการกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

ประธานกลุ่ม	นายนิมิตร หาระพันธ์
รองประธาน	๒ คน คือ นายสุดใจ มีหมื่นไวย์/นายณรงค์ แนนอุดร
คณะกรรมการ	พื้นที่ละ ๓ คน รายละเอียดตามข้อ ๒
เลขานุการ	นายสุพล ผิวเหลือง
เหรัญญิก	นายบัน วิริไพ
กองเลขานุการ	เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี(กป.อพช. ภาคอีสาน)๖๘๖/๕ ช.วุฒาราม ถ. หน้าเมือง อ.เมือง จ. ขอนแก่น ๔๐๐๐๐
ศูนย์ประสานงานเครือข่าย	๑๘๖ ม. ๓ ต.สงเปือย อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร ๓๕๑๑๐ ๐-๑๖๖๓-๗๘๓๐, (๐๔๕) – ๗๑๖๐๑๖

๗.๙ การใช้สิทธิชุมชนของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี เพื่อการแก้ไขปัญหาน้ำท่วม

เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ได้มีการร้องเรียนให้หน่วยงานรัฐมาแก้ปัญหาเรื่องน้ำท่วม โดยดำเนินการตั้งแต่ระดับจังหวัด ถึงระดับชาติ คือคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ คณะกรรมการการสิ่งแวดล้อมวุฒิสภา(ส.ว.) และนายกรัฐมนตรี ดังนี้

๗.๙.๑ การประชุม เพื่อเสนอการแก้ปัญหาน้ำท่วมต่อหน่วยงานในระดับจังหวัด

ได้มีการเจรจากับกับหน่วยงานราชการ ผู้ว่าราชการจังหวัด กรมชลประทาน จังหวัดร้อยเอ็ด ยโสธร คณะทำงานแก้ปัญหาน้ำท่วมลุ่มน้ำชีตอนล่าง คณะทำงานเปิด-ปิดเขื่อนร้อยเอ็ด ผลที่บรรลุคือ ทางราชการยอมรับปัญหาและผลกระทบจากการสร้างเขื่อนที่เกิดขึ้น มีการจัดตั้งคณะทำงานโดยให้ชาวบ้านร่วมเป็นคณะทำงานในแต่ละจังหวัดเพื่อพิจารณาแก้ปัญหาโดยการ ปิด – เปิด เขื่อนให้เหมาะสมต่อไป

การยื่นหนังสือต่อจังหวัด เป็นมาตรการกระตุ้น ให้ หน่วยงานจังหวัด ไม่นิ่งนอนใจต่อปัญหาที่เกิดขึ้น ได้เปิดข้อมูลสู่พื้นที่สาธารณะในบริบทที่กว้างขึ้นและชาวบ้านที่เข้าร่วมเวทีก็ได้รับฟังข้อมูลจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและจังหวัด แล้วนำไปขยายต่อในพื้นที่ส่วนกลุ่มที่ไม่ได้เข้าร่วมก็จะติดตาม สอบถามเอาจากผู้ร่วมเวที ทำให้เกิดวิธีการ “เล่าสู่ฟัง”

๗.๙.๒ เวทีการแก้ปัญหาน้ำท่วมในจังหวัดร้อยเอ็ด

เมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๔๘ มีชาวบ้านที่เดือดร้อนจาก กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง อ.จังหาร กิ่ง อ.เชียงขวัญ จ.ร้อยเอ็ด อ.กมลาไสย อ.ร่องคำ จ.กาฬสินธุ์ อ.เมือง อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร และ อ.เมือง จ.มหาสารคาม เข้าร่วมเวทีประมาณ ๓๐๐ คน โดยชาวบ้านได้นำเสนอข้อมูลสถานการณ์ปัญหา และมีข้อเสนอในการแก้ปัญหา ดังนี้

๗.๙.๒.๑ ให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการปิด-เปิดประตูระบายน้ำของทุกเขื่อน

๗.๙.๒.๒ ให้เปิดประตูน้ำตั้งแต่เดือนพฤษภาคม-ตุลาคม

๗.๙.๒.๓ ให้มีการเปิดทางลำนน้ำชีเดิม และขยายช่องลำนน้ำชี เพื่อให้ น้ำไหลสะดวก

๗.๙.๒.๔ การพัฒนาแหล่งน้ำต้องสอดคล้องและคำนึงถึงระบบนิเวศเดิม เช่น กุด หนอง

๗.๙.๒.๕ ปัญหาในปัจจุบัน คือ กรณีความล่าช้าในการจ่ายค่าชดเชยน้ำท่วมแก่ชาวบ้าน ซึ่งคิดไร่ละ ๒๔๓ บาท ถือว่ายังไม่คุ้มกับต้นทุน

ในส่วนพื้นที่เกษตรกรรมที่เสียหาย ได้มีข้อเสนอให้รัฐบาลจ่ายไร่ละ ๑, ๐๐๐ บาท โดยคิดรวมไม่ยืนต้นในแปลงนา และให้จ่ายค่าชดเชยย้อนหลังด้วย

ในเวทีประชุมได้มีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้าร่วม ได้แก่ รองผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด ประธานในที่ประชุม ผู้อำนวยการสำนักงานชลประทานเขต ๖ ผู้แทนสำนักงานทรัพยากรน้ำภาค ๔ ผู้แทนเกษตรจังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งได้ร่วมแลกเปลี่ยน วิเคราะห์แนวทางแก้ไข ปัญหา ได้มีการให้ข้อมูลจากชลประทานจังหวัด และจังหวัดได้รับข้อเสนอของชาวบ้าน

จากการประชุม รองผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดได้สรุปทิศทางแนวทางแก้ไขปัญหาว่าให้เชิญคณะอนุกรรมการลุ่มน้ำชีตอนบนและล่าง ผู้ที่มีส่วนได้เสียในแม่น้ำชี เช่น ผู้เลี้ยงปลาในกระชัง ประปาจังหวัดร้อยเอ็ด ผู้ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมให้เข้าร่วมประชุมปรึกษาหารือกันใหม่ ในวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๔๘ เพื่อจะได้มีการพูดคุยแลกเปลี่ยน ในหลายๆ ฝ่าย และมีข้อสรุปที่ไม่ส่งผลกระทบต่อ การตัดสินใจเรื่อง การเปิด-ปิดประตูระบายน้ำทั้งลุ่มน้ำ

เวทีนี้ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ปฏิบัติการในการแก้ปัญหา ได้เรียนรู้ บทบาทหน้าที่ และกลไกในการทำงานของภาครัฐ ได้เรียนรู้การเจรจาแลกเปลี่ยนประเด็นในเวที เพื่อให้เกิดการแก้ไขปัญหา

๑) เวทีประชุมประชุมติดตามข้อเสนอการแก้ปัญหาน้ำท่วม จังหวัด ร้อยเอ็ด

ณ ศาลากลาง เมื่อวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๔๘ หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง คณะอนุกรรมการลุ่มน้ำชีตอนล่าง ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วม กลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชังและ กลุ่มผู้ใช้ประปาในพื้นที่จังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร เข้าร่วมประชุมประมาณ ๕๐๐ คน

ผลการดำเนินงาน มีข้อสรุปให้จัดตั้งคณะทำงานเปิด-ปิดเขื่อนร้อยเอ็ด จำนวน ๒๑ คน โดยมีองค์ประกอบจากผู้แทนชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ ๕ คน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ๕ คน กำนัน/ผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่ ๕ คน คณะกรรมการลุ่มน้ำ ๒ คน ผู้แทนกรมทรัพยากรน้ำ ๒ คน ผู้แทนกรมชลประทาน ๒ คน โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดเป็นประธาน ซึ่งในที่ประชุมไม่ได้ระบุบทบาท และอำนาจหน้าที่ของคณะทำงานอย่างชัดเจน

๒) เวทีประชุมคณะทำงานเปิด-ปิดเขื่อนร้อยเอ็ด

ณ สำนักงานชลประทาน จ.ร้อยเอ็ด วันที่ ๑๔ มิถุนายน ๒๕๔๘ โดยมี นายประสิทธิ์ หวานเสร็จ ผู้แทนจากสำนักงานทรัพยากรน้ำภาค ๔ เป็นประธานในการประชุม มี คณะกรรมการเข้าร่วม ๑๙ คน

และที่ประชุมมีมติ ให้มีการเปิดประตูระบายน้ำตั้งแต่วันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๔๘ เป็นต้นไป เพื่อเป็นการระบายน้ำจากเขื่อนร้อยเอ็ด

๓) เวทีแก้ปัญหาน้ำท่วมพื้นที่จังหวัดยโสธร

ณ ศาลากลางจังหวัดร้อยเอ็ด วันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๔๘ โดยมีชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจาก อ.เมือง อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร และกิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง เข้าร่วมจำนวน ๑๕๐ คน เพื่อยื่นข้อเสนอต่องานจังหวัดยโสธร ให้มีการเปิดเขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย

นอกจากนี้ยังได้ติดตามความคืบหน้าเรื่องค่าชดเชยปี ๒๕๔๗ ซึ่งทางเกษตรจังหวัดแจ้งว่า ยังไม่มีความคืบหน้า เนื่องจากเป็นงบประมาณที่ต้องจ่ายสูงมาก และต้องรวมตี ครม.

ส่วนประเด็นการเปิด-ปิดเขื่อน ซึ่งทางจังหวัดโดยรองผู้ว่าราชการจังหวัด ชลประทานจังหวัด และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้รับข้อเสนอ พร้อมรับจะเสนอผู้ว่าฯ ให้รับรองแต่งตั้งคณะกรรมการเปิด-ปิดเขื่อน ซึ่งจะรายงานให้ชาวบ้านได้ทราบต่อไป

๗.๙.๓ การติดตามการแก้ไขปัญหาน้ำท่วม

การติดตามแก้ไขปัญหาน้ำท่วม ทั้งในระดับจังหวัดและระดับพื้นที่ ส่งผลให้ชาวบ้านเริ่มตื่นตัวในสิทธิของตัวเองมากขึ้น ในพื้นที่ กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง อ.จังหาร จ.ร้อยเอ็ด บ้านวังเวิน ต.ศรีบุญเรือง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น

ความเข้าใจพื้นฐานของชาวบ้านในเรื่องน้ำท่วมมักเข้าใจว่าเป็นภัยธรรมชาติ แต่เมื่อคนทำงานลงไปสร้างกระบวนการเรียนรู้ ให้ข้อมูล ทั้งศึกษาจากพื้นที่จริงของต้นเหตุแห่งปัญหา การจัดเวทีเพื่อสร้างอำนาจการวิเคราะห์ ชาวบ้านจึงเข้าใจความเป็นมาของปัญหามากขึ้น

รวมทั้งเข้าใจระบบนิเวศที่ดียิ่งขึ้น และยังร่วมกันศึกษาข้อมูลผลกระทบ แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์และจัดทำข้อเสนอเพื่อนำเสนอให้หน่วยงานที่รับผิดชอบนำไปแก้ไข ซึ่งทั้งจังหวัดร้อยเอ็ด และยโสธรได้เปิดเวทีร่วมกับชาวบ้าน เพื่อให้ชาวบ้านได้นำเสนอปัญหาและทางออก

แต่เนื่องจากโครงการโขง-ชี-มูล เป็นโครงการที่ใหญ่ การแก้ไขปัญหาจำเป็นต้องแก้ไขทั้งระบบ ชาวบ้านจึงยังไม่สามารถตัดสินใจหรือมีแนวทางแก้ไขที่เป็นรูปธรรม แม้ว่าปัญหายังไม่ได้รับการแก้ไข แต่กระบวนการแก้ไขปัญหาก็ได้ทำให้เกิดเครือข่ายชาวบ้านทั้งมีแกนนำในพื้นที่ได้ตระหนักถึงปัญหา ผลกระทบ และกล้านำเสนอปัญหาของตัวเองต่อหน่วยงานจังหวัด และยังมีการประสานงานกันเองในระดับพื้นที่ ขยายความเข้าใจเรื่องความเป็นมาของปัญหามากขึ้น

๗.๙.๓.๑ การคัดค้าน “พระราชบัญญัติน้ำ” ยื่นหนังสือให้กับนายประพัฒน์ ปัญญาชาติรักษ์ (รมว.กระทรวงทรัพยากรฯ ในขณะนั้น) หลังเวทีแลกเปลี่ยนข้อมูลทำให้ชาวบ้านได้

มีข้อตกลงร่วมกันในนามเครือข่ายลุ่มน้ำอีสาน ให้ยื่นหนังสือคัดค้านการออกกฎหมายดังกล่าว พร้อมกับแถลงการณ์ไม่เอากฎหมายน้ำ

๗.๙.๓.๒ การยื่นหนังสือถึงนายกรัฐมนตรีผ่านผู้ว่าราชการจังหวัด ได้มีการยื่นข้อเสนอพร้อมแนวทางแก้ไขปัญหา โดยการยื่นหนังสือถึงนายกรัฐมนตรี ผ่านทางผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคามเพื่อให้ทางรัฐบาลแก้ปัญหาเรื่องน้ำท่วม ซึ่งมีชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมในลุ่มน้ำชี ๒๐๐ คนเข้ายื่นหนังสือกับผู้ว่าที่ศาลากลางจังหวัดมหาสารคาม

โดยมีข้อเสนอร่วมกันว่าให้ทางรัฐบาลแก้ปัญหา คือ ต้องให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำในแต่ละฝ่าย สามารถให้ชุมชนกำหนดการเปิด-ปิดได้ ,ให้เปิดทางเดินน้ำลำชีเก่าเพื่อให้น้ำไหลได้สะดวกขึ้น ,ให้สำรวจความเสียหายเกษตรกรรมที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมพร้อมมีการจ่ายค่าชดเชยความเสียหายโดยเร่งด่วน

ซึ่งการเรียกร้องในครั้งนี้เป็นครั้งแรกของการรวมพลังของคนลุ่มน้ำชีซึ่งเป็นผลจากการที่มีการประชุมแลกเปลี่ยนในพื้นที่และการประชุมของเครือข่ายที่ผ่านมาของกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

๗.๙.๓.๓ การยื่นหนังสือต่อคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน แห่งชาติ ที่ กทม. โดยมีตัวแทนชาวบ้านที่ถูกน้ำท่วม จากมหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ยโสธร ๑๒ คน เข้ายื่นหนังสือและนำเสนอสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมที่เกิดขึ้นในรอบ ๕ ปี ให้กับคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนโดยเสนอให้ทางกรรมการสิทธิฯ ลงตรวจสอบพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบในลุ่มน้ำชีทั้งหมด ซึ่งทางคณะกรรมการสิทธิฯยินดีในการที่จะลงตรวจสอบสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นร่วมกับชุมชนต่อไป

คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ลงพื้นที่ดูเขื่อนในน้ำชีและดูสภาพปัญหาน้ำท่วมในลุ่มน้ำชี คณะอนุกรรมการด้านน้ำและแร่ของกรรมการสิทธิมนุษยชน แห่งชาติลงพื้นที่ดูเขื่อนต่างๆในลำน้ำชีเริ่มตั้งแต่เขื่อนธาตุน้อย จ.อุบลราชธานี ,เขื่อนยโสธร-พนมไพร,เขื่อนร้อยเอ็ด,เขื่อนวังยาง ,เขื่อนชนบท ซึ่งในแต่ละเขื่อนจะมีชาวบ้านที่ประสบปัญหาน้ำท่วมร่วมให้ข้อมูลแลกเปลี่ยนถึงสภาพปัญหาและความเปลี่ยนแปลงของลำน้ำชีที่เกิดขึ้น

และจุดที่มีชาวบ้านรวมตัวกัน กว่า ๑๕๐ คนจาก พื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมมา ๕ ปี ใน ต.บึงงาม ต.เทอดไทย กิ่งอำเภอกู่เขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด ชาวบ้าน ต.ค้อเหนือ อ.เมือง ต.สงเปลือย อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร เพื่อนำเสนอสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ พร้อมกับได้ยื่นจดหมายเปิดผนึกซึ่งมีเนื้อหว่า " ชาวบ้านลุ่มน้ำชีทำพิธีจนเปิดเขื่อนตลอดลุ่มน้ำเพื่อแก้ไขปัญหาน้ำท่วมในปี ๒๕๔๘ "

จากสถานการณ์ที่เกิดปัญหาน้ำท่วมในพื้นที่ลุ่มน้ำชีมาตลอดระยะเวลา ๕ ปี ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบตามมามากมายโดยล้วนแต่มีสาเหตุมาจากโครงการพัฒนาแหล่งน้ำของรัฐ โดยเฉพาะโครงการโขง ชี มูล ซึ่งได้ก่อสร้างเขื่อนขวางกั้นลำน้ำจำนวน ๖ เขื่อนตลอดลำน้ำชี

ได้แก่ เชื้อนชนบท เชื้อนวังยาง เชื้อนคุยเชือก เชื้อนร้อยเอ็ด เชื้อนยโสธร-พนมไพร เชื้อนธาตุ
น้อย

สภาพวิถีชีวิตชุมชนชาวบ้านลุ่มน้ำชีในอดีตได้อาศัยระบบนิเวศอัน
หลากหลายและสลับซับซ้อนในการหาอยู่หากิน เช่น การหาปลา หาของป่า เก็บผัก การเลี้ยง
สัตว์ ฯลฯ รวมทั้งส่งสมกระบวนการเรียนรู้ การถ่ายทอดภูมิปัญญา สร้างวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่ง
ก่อให้เกิดการหล่อหลอมสร้างความสัมพันธ์เกื้อกูลกันระหว่างชุมชนและธรรมชาติมาเป็น
ระยะเวลานานับร้อยๆปีมาแล้ว

สภาพการณ์ดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไปเมื่อมีโครงการโขง ชี มูล เข้ามาด้วย
ความเชื่อว่า การสร้างเขื่อน คือ การพัฒนาระบบการบริหารจัดการทรัพยากรน้ำที่ถูกต้อง แต่
กลับส่งผลกระทบต่อมหาศาลกับชุมชนลุ่มน้ำชี เพียงระยะเวลา ๕ ปี พื้นที่ทำการเกษตรตลอดสอง
ฝั่งลำน้ำชี วิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำชีได้สูญสลายไปพร้อมกับการพัฒนาของรัฐที่ยึดเหยียดให้โดย
สิ้นเชิง ผลกระทบที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ พื้นที่ ๔ จังหวัด ได้แก่ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม ยโสธร
กาฬสินธุ์ ซึ่งสภาพพื้นที่ทางภูมิศาสตร์เป็นที่ลุ่มหรือแอ่งกระทะ เมื่อมีโครงการสร้างเขื่อน กั้นลำ
น้ำจึงทำให้เกิดน้ำท่วมกินพื้นที่ทำการเกษตรมากกว่า ๗๕๐,๐๐๐ ไร่ ตั้งแต่ปี ๒๕๔๓ จนถึง
ปัจจุบัน

ประเพณีวัฒนธรรมได้สูญสลายไป เช่น ประเพณีบุญกุ่มข้าวใหญ่ ในอดีต
ชาวบ้านจะเอาข้าวมารวมกันที่ลานวัด หลังเสร็จสิ้นจากฤดูกาลเก็บเกี่ยว โดยชาวบ้านมีความ
เชื่อว่าภายในปีต่อไปจะทำให้ผลผลิตเพิ่มมากขึ้น แต่ปัจจุบันเห็นได้อย่างชัดเจนโดยเฉพาะพื้นที่
เขตจังหวัดร้อยเอ็ด สาเหตุจากการสร้างเขื่อนกั้นลำน้ำ เปลี่ยนแปลงกระแสการไหลเวียนของน้ำ
จากเดิม ทำให้เกิดน้ำท่วมนานกว่าปกติ ซึ่งสมัยก่อนถ้าหากเกิดน้ำท่วมจะท่วมประมาณ ๗-๑๕
วันเท่านั้น แต่ปัจจุบันน้ำท่วมขังกินระยะเวลาเป็น ๒-๓ เดือน

เมื่อผลผลิตทางการเกษตรลดลง ก่อให้เกิดผลกระทบตามมาเห็นได้อย่าง
ชัดเจนคือ เกิดการอพยพโยกย้ายแรงงานเข้าสู่เมืองหลวงเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านมีหนี้สิน
เพิ่มขึ้นในระยะเวลา ๕ ปีที่ผ่านมา การลงทุนด้านการทำนาสูงขึ้นและมีความเสี่ยงต่อการถูกน้ำ
ท่วม เกษตรกรไม่มีเงินทุนหมุนเวียนในการทำนา ทำให้ต้องกู้หนี้สินจากแหล่งทุนอื่นๆ ทั้งหนี้ใน
ระบบและนอกระบบ เป็นจำนวนมาก

ซึ่งหลังจากทางคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติด้านน้ำและแร่ได้รับ
จดหมายเปิดผนึกจากชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจึงได้มีความเห็นว่า ๑.ทางคณะกรรมการสิทธิฯ
จะเรียกหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมาชี้แจงข้อมูล เพื่อให้เห็นถึงความเป็นมาของโครงการ และ
วัตถุประสงค์ ๒.ทางคณะกรรมการสิทธิฯจะจัดเวทีเพื่อให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้มาตอบข้อ
ซักถามของชาวบ้านโดยจะเชิญตัวแทนของชาวบ้านขึ้นไปให้ข้อมูลร่วม ก่อนที่ทาง
คณะกรรมการสิทธิฯจะลงพื้นที่ทางคนทำงานได้มีการประชุมเพื่อแจ้งให้กับชาวบ้านในพื้นที่
ได้รับทราบถึงบทบาทและหน้าที่ของคณะกรรมการสิทธิฯในชุดนี้ ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้

๑) ชาวบ้านได้เกิดการรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องสิทธิเป็นครั้งแรก เนื่องจากที่ผ่านมา ๕ ปี ชาวบ้านได้ถูกกลืนรอนสิทธิในการจัดการทรัพยากรน้ำแบบผูกขาดจรรยา ทำให้ชุมชนไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมจึงส่งผลให้ชาวบ้านได้ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วม การลงพื้นที่ของคณะกรรมการสิทธิทำให้ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมได้มีความหวังถึงแนวทางในการแก้ไขปัญหา

๒) เกิดกระบวนการในการติดตามเพื่อแก้ไขปัญหา จากการลงพื้นที่ของคณะกรรมการสิทธิในพื้นที่น้ำท่วมชาวบ้านได้ยื่นจดหมายเปิดผนึก เพื่อจะได้เป็นแนวทางในการติดตามข้อเสนอร่วมกันระหว่างชุมชน เพราะที่ผ่านมาชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมยังไม่เคยได้ยื่นหนังสือให้กับหน่วยงานใด และยังไม่เคยมีหน่วยงานใดลงมารับทราบข้อมูลที่เป็นจริงที่จะทำให้ชุมชนได้เห็นช่องทางในการแก้ไขปัญหา

๓) การยื่นหนังสือถึงคณะกรรมการสิทธิการสิ่งแวดล้อมชุมชน ได้มีตัวแทนชาวบ้านเดินทางเข้าไปยื่นหนังสือต่อคณะกรรมการสิทธิการสิ่งแวดล้อมชุมชน ณ ที่ทำการวุฒิสมาชิกวุฒิสภา กรุงเทพมหานคร ฯ แต่อย่างไรก็ตามก็ไม่ได้มีความคืบหน้าแต่ประการใด

๗.๙.๓.๔ การจัดงานธรรมชาติวิทยาตราเพื่อแม่น้ำชี มีการจัดงานทั้ง ๑๑ พื้นที่ ระหว่างวันที่ ๑๓-๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘ ซึ่งทุกพื้นที่มีชาวบ้านเข้าร่วมกิจกรรม ซึ่งเป็นการแสดงออกถึงการมีส่วนร่วมในการแสดงพลังเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรของชุมชน

จากปฏิบัติการโครงการธรรมชาติวิทยาตราเพื่อแม่น้ำชี ที่มีการเผยแพร่ข้อมูลสู่สาธารณะได้เกิดผลสะท้อนทั้งในระดับพื้นที่และระดับนโยบาย มีการนำข้อมูลนำเสนอต่อองค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น ทำให้ได้รับการสนับสนุนงบประมาณให้ชาวบ้านในพื้นที่บ้านหนองคู บ้านละหานนา ต.ละหานนา อ.เวียงชัยและบ้านวังเวิน ต.ศรีบุญเรือง จ.ขอนแก่น

มีการจัดการน้ำขนาดเล็กที่ตอบสนองความต้องการของชุมชน ด้วยรูปแบบที่ชาวบ้านเป็นผู้นำเสนอ ได้แก่ การจัดทำเขื่อนหินทิ้งพื้นที่ละ ๑ จุด และได้ร่วมมือกับชลประทานจังหวัดจัดเวทีสัมมนาเพื่อแก้ไขปัญหา น้ำท่วมและปัญหาการจัดการหนองกองแก้ว แก่งละว้า

การดำเนินโครงการธรรมชาติวิทยาตราเพื่อแม่น้ำชี ได้ทำให้มีการประมวลเป็นชุดข้อมูล รวบรวมทั้งองค์ความรู้ในการจัดการน้ำของชุมชน และสภาพปัญหาตลอดทั้งลุ่มน้ำ พร้อมทั้งได้จัดทำเป็นชุดรายงานการดำเนินงานโครงการฯ

ทำให้เกิดกระแสกับสถาบันและบุคลากรด้านวิชาการที่ให้ความสนใจจะทำงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับน้ำชีมากขึ้น ทั้งยังได้นำข้อมูลไปใช้ในการณรงค์แก้ไขปัญหา

ทำให้เห็นแหล่งองค์ความรู้ท้องถิ่น และเกิดกิจกรรมต่อเนื่องในการฟื้นฟูทรัพยากรในพื้นที่ต่างๆ ได้เห็นกลุ่มองค์กรต่างๆ ทั้งองค์กรชาวบ้านเครือข่ายประชาสังคมระดับพื้นที่ ระดับจังหวัด ที่ทำให้คนทำงานสามารถเข้าไปหนุนเสริมให้องค์กรพื้นฐานทำงานได้อย่างต่อเนื่อง

๗.๙.๓.๕ การสร้างรูปแบบในการจัดการน้ำและการสร้างงานฐานชุมชน

ชาวบ้านที่ได้ตระหนักแล้วว่า รูปแบบการจัดการน้ำของรัฐไม่สอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ ภูมิอากาศและระบบนิเวศในพื้นที่ ซึ่งนอกจากจะไม่ตอบสนองความต้องการของชุมชนแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อชุมชนเป็นวงกว้างนั้น แตกต่างจากการจัดการน้ำขนาดเล็กของชุมชน ที่สั่งสมองค์ความรู้มาแต่บรรพบุรุษ ซึ่งได้จากการสร้างพลังท้องถิ่น ร่วมคิดค้น วางแผนและสร้างความร่วมมือกับภาคส่วนนอกชุมชน สิ่งเหล่านี้ได้ผ่านกระบวนการคิดค้น สรุปบทเรียนและตระหนักในอำนาจ สิทธิในการจัดการทรัพยากรในหมู่บ้านในบ้นหนองตู่ บ้านละหานนา ต.ละหานนา อ.แวงน้อย บ่านวังเวิน อ.ศรีบุญเรือง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น

ชาวบ้านบ้านหนองตู่ จึงได้จัดทำผ้าป่าเชื่อนหินทิ้งขึ้นงานผ้าป่าเชื่อนหินทิ้งและการร่วมแรงร่วมใจครั้งนี้ ถือว่าเป็นความสัมพันธ์แบบมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคนต่างถิ่น ซึ่งไม่เคยพบกันมาก่อน ถึงกับมีคำพูดในหมู่บ้านว่า“ถ้าไม่มีเชื่อนหินทิ้ง เราคงไม่รู้จักกัน”

การรื้อฟื้นประเพณีบุญกุ่มข้าว บ่านโนนราศี กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง เป็นปฏิบัติการ สืบเนื่องจากความพยายามในการแก้ไขปัญหา โดยการระดมทุนเพื่อสนับสนุนปฏิบัติการสิทธิชุมชนด้วยบุญประเพณี

๗.๑๐ กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

การส่งเสริมให้เกิดเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี เพื่อแก้ปัญหาผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมในรอบ ๕ ปี ที่ผ่านมา กระบวนการส่งเสริม เป็นการกิจกรรมกระตุ้นการเรียนรู้ของลุ่มชาวบ้านในลุ่มน้ำ และสร้างการเรียนรู้ผ่านการศึกษาชุมชนเชิงลึกในมิติต่างๆ ร่วมกันในชุมชน รวมทั้งเป็นการสร้างฐานข้อมูลของชุมชน การค้นหาแนวทางการแก้ปัญหา โดยมีการเน้นบางพื้นที่ เช่น บ้านหนองตู่ (รายละเอียดในข้างต้น) บ้านท่าลาด(รายละเอียดในข้างต้น) และสร้างชุมชนเครือข่ายการเรียนรู้เฉพาะประเด็น เช่น บ่านวังเวิน บ่านด่านใต้ พื้นที่เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

โดยมีนักพัฒนาองค์กรเอกชนในพื้นที่เป็นผู้จัดกระบวนการให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกิจกรรม และการเรียนรู้การเชื่อมโยงปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนกับภายนอก เช่นนโยบายรัฐ ธุรกิจเอกชน และแนวทางแก้ปัญหาของชุมชนผ่านการประสานพลังพันธมิตร

ในส่วนนี้เป็นการนำเสนอ วิธีการ/ขั้นตอนการทำงานเฉพาะในพื้นที่เรียนรู้(บ้านวังเวินด่านใต้) และเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี เท่านั้น ดังนี้

(๑) การศึกษาเรียนรู้ข้อมูลของระบบนิเวศลุ่มน้ำชี

- (๒) เลือกหมู่บ้านเพื่อศึกษาสภาพปัญหาและแนวทางในการแก้ปัญหา
- (๓) การศึกษาชุมชนและกิจกรรมแสวงหาแนวร่วมในการแก้ปัญหาในชุมชน
- (๔) การให้ข้อมูลสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมอีสานสู่การเชื่อมโยงผู้เดือดร้อนจากปัญหาเดียวกันในกลุ่มน้ำชี
- (๕) การเชื่อมโยงวิเคราะห์ปัญหาผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูล การศึกษาดูงาน
- (๖) การเชื่อมโยงประสานพลังของคนกลุ่มน้ำชี หนุนการแก้ปัญหาชุมชน
- (๗) การสนับสนุนการปฏิบัติการการใช้สิทธิ์
- (๘) การสื่อสารต่อสาธารณชนของเครือข่าย

๗.๑๐.๑ การศึกษาเรียนรู้ข้อมูลของระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี

การศึกษาข้อมูลระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี โดยคนทำงานและชาวบ้าน เพื่อให้เห็นภาพรวมของลุ่มน้ำชี และสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้น โดยมีกระบวนการดังนี้

๑) การศึกษาสำรวจข้อมูลในลุ่มน้ำชีและตระเวนดูพื้นที่ที่ถูกน้ำท่วมตามหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำชี เพื่อดูสภาพระบบนิเวศน์และเขื่อนต่างๆ ในลุ่มน้ำชี พร้อมแลกเปลี่ยนซักถามชาวบ้านถึงปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อทำให้เห็นสภาพปัญหาน้ำท่วม ซึ่งเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในช่วงปี ๒๕๔๓ เป็นต้นมา ภายหลังการสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำชีแล้วเสร็จ

๒) ประชุมชาวบ้านชุมชนริมน้ำชีที่ได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมเพื่อรับทราบความเป็นอยู่และสถานการณ์ปัญหา ความต้องการของชุมชน และแนวทางการร่วมมือของชุมชนในการแก้ไขปัญหา น้ำท่วม โดยมีการประชุมตามหมู่บ้านต่างๆ ดังนี้ บ้านวังเวิน ต.ศรีบุญเรือง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น บ้านกุดเวิน ต.ท่าตูม อ.เมือง จ.มหาสารคาม บ้านด่านใต้ ต.เหล่าอ้อย อ.ร่องคำ จ.กาฬสินธุ์ บ้านโนนราษี ต.บึงงาม กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด บ้านคุยค้อ ต.ดินดำ อ.จังหาร บ้านท่าเยี่ยม อ.เมือง จ.ยโสธร

๓) การติดตามความก้าวหน้าของงานวิจัยเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี ณ วัดบ้านวังเวิน โดยมีผู้ที่เข้าร่วมได้แก่ ผู้วิจัย เจ้าหน้าที่สำนักงานวิจัยท้องถิ่นภาคเหนือจำนวน ๒ คน และนักพัฒนาจากขอนแก่น ๔ คน ชาวบ้าน ได้แก่ ประธาน อบต. ผู้ใหญ่บ้าน และกรรมการป่าชุมชน รวม ๗ คน โดยมีกลุ่มแม่บ้านเป็นผู้ประกอบอาหารประมาณ ๕ คน

นักวิจัยได้พูดถึงกิจกรรม ของโครงการ สำรวจระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี โดยมีการล่องเรือสำรวจจากต้นน้ำ ถึงปลายน้ำ โดยใช้ระยะเวลา ๓ เดือน พบว่า แม่น้ำชีมีความยาวถึง ๗๖๕ กิโลเมตร และข้อมูลลักษณะทางกายภาพที่ค้นพบ (ข้อมูลฐานทรัพยากร) เวทีได้สร้างความเข้าใจและวางแนวทางการทำงานร่วมกันในอนาคตได้ชัดเจนมากขึ้น

๗.๑๐.๒ เลือกหมู่บ้านเพื่อศึกษาสภาพปัญหาและแนวทางในการแก้ไขปัญหา

การเลือกชุมชนเพื่อเป็นการเข้าไปศึกษาข้อมูลเชิงลึกร่วมกับชุมชนหรือการดำเนินกิจกรรมในชุมชนอย่างต่อเนื่อง คือ

๑) ลุ่มน้ำชีตอนบน คือบ้านหนองตู ตำบลระหานนา อำเภอเวียงน้อย จังหวัดขอนแก่น

๒) ลุ่มน้ำชีตอนปลายคือ บ้านท่าลาด ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด

๓) ลุ่มน้ำชีตอนกลาง เป็นพื้นที่เครือข่ายการเรียนรู้คือ บ้านด่านใต้ ตำบลเหล่าอ้อย อำเภอธวัชบุรี จังหวัดกาฬสินธุ์ และ บ้านวังเวิน ตำบลศรีบุญเรือง อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น ตลอดจนเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

เนื่องจากชุมชนดังกล่าว เป็นพื้นที่ที่มีปัญหาที่ชัดเจนและมีกลุ่มชาวบ้านหรือองค์กรพัฒนาเอกชนทำงานในพื้นที่ดังกล่าว เช่น บ้านหนองตู หรือ บ้านท่าลาด และกรณี พื้นที่เครือข่ายการเรียนรู้ คือ ช่วงกลางแม่น้ำชีบริเวณบ้านวังเวิน(ขอนแก่น) บ้านกุดเวียง (มหาสารคาม) บ้านด่านใต้(กาฬสินธุ์) ซึ่งได้เลือกเป็นพื้นที่ศึกษา เนื่องจากมีประเด็นการเรียนรู้ที่จะสะท้อนปัญหาเรื่องน้ำท่วมติดต่อกันมา ๕ ปี และทางเลือกในการจัดการน้ำของชุมชน ตลอดจนการเคลื่อนไหวของชุมชน(ด่านใต้) ในลักษณะการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายผู้ประสบปัญหาน้ำท่วม เพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำ

๗.๑๐.๓ การศึกษาชุมชนและกิจกรรมแสวงหาแนวร่วมในการแก้ไขปัญหาในชุมชน

๗.๑๐.๓.๑ การศึกษาชุมชน

เป็นการศึกษาข้อมูลพื้นฐานของชุมชนในมิติต่างๆ ร่วมกันของชุมชน รวมทั้งเป็นการสร้างฐานข้อมูลของชุมชน การค้นหาแนวทางการแก้ปัญหา การสร้างการเรียนรู้ร่วมกันในชุมชน ซึ่งพื้นที่หรือชุมชนที่มีการศึกษาข้อมูลพื้นฐานคือ บ้านหนองตู มีทีมนักวิจัยชาวบ้านจำนวน ๕ คน เป็นตัวหลักในการศึกษา (รายละเอียดในบทต่อไป) ส่วนพื้นที่บ้านท่าลาด(รายละเอียดในบทต่อไป) บ้านวังเวิน บ้านด่านใต้ ตัวหลักในการศึกษาคือคนทำงาน ซึ่งมีบทบาทเป็นผู้จัดกระบวนการให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมและเกิดการเรียนรู้จากการศึกษาข้อมูลชุมชนของตนเอง

๗.๑๐.๓.๒ เวทีการนำเสนอข้อมูลการศึกษาชุมชน

เป็นการนำเสนอข้อมูลผลการศึกษาชุมชน หรือผลการศึกษาผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วม ต่อชาวบ้านในชุมชนให้เรียนรู้ร่วมกันในเรื่องข้อมูลทรัพยากรของชุมชน ปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนสาเหตุของปัญหากรณีน้ำท่วม ข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีในชุมชน

เช่น บ้านวังเงิน ชาวบ้านได้รับรู้ข้อมูลทรัพยากร/ปัญหาและเปลี่ยนแนวทางการแก้ไขปัญหาของชาวบ้าน ทำให้รู้ว่าปัญหาน้ำท่วมเกิดขึ้นติดต่อกันถึง ๕ ปีแล้ว คือ นับแต่ปี ๒๕๔๓ ซึ่งการท่วมแต่ละครั้งกินเวลานานประมาณ ๓ เดือน สาเหตุของน้ำท่วม ชาวบ้านเชื่อว่าเกิดจากการพัฒนาหนองกองแก้วของกรมชลประทาน

๗.๑๐.๓.๓ การจัดกิจกรรมในชุมชน

๑) กิจกรรมด้านการจัดการทรัพยากร

○ การสำรวจป่าชุมชนโขงวังเงินและสมุนไพรฐานทรัพยากรที่สำคัญของบ้านวังเงินแห่งหนึ่ง คือ ป่าชุมชน หรือ ชาวบ้านเรียกว่า “ป่าชุมชนโขงวังเงิน” จากการสำรวจป่าชุมชนพบว่ามีพันธุ์ไม้กว่า ๑๖๐ ชนิดที่ใช้เป็นยาสมุนไพรได้ ทำให้ชาวบ้านได้ตระหนักถึงคุณค่าของพรรณไม้ที่มีในป่าชุมชนโขงวังเงิน ส่งผลให้ชาวบ้านมีข้อตกลงร่วมกันว่าจะทำการบวชป่า และทำเขตอนุรักษ์ให้กับป่า และชาวบ้านได้ตั้งคณะ

กรรมการบริหารและจัดการป่าชุมชนบ้านวังเงิน ประกอบด้วยตัวแทนคุ้มๆ ละ ๔ คน มีนายกองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นประธาน ซึ่งคณะกรรมการมีหน้าที่ในการประสานงานฝ่ายระงับการลักลอบตัดไม้ และได้ร่วมกันร่างกฎระเบียบในการเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน ดังรายละเอียด

(๑) ห้ามตัดต้นไม้ (ยกเว้นการเข้าไปเก็บเห็ด)

(๒) ห้ามนำสมุนไพรออกไปขาย

(๓) ห้ามชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นเข้าไปใช้ประโยชน์

กิจกรรมในครั้งนั้นทำให้ทางโรงเรียนและชาวบ้านได้เห็นปัญหาของหมู่บ้าน และตระหนักถึงความสำคัญในการช่วยกันดูแลอนุรักษป่ามากขึ้น และทำให้เกิดโครงการเสริมสร้างเยาวชนให้เกิดสำนึกในการอนุรักษป่าในเวลาต่อมา โดยได้รับการสนับสนุนจากโครงการวิจัยท้องถิ่น

○ การบวชป่า เป็นกิจกรรมที่อาศัยความเชื่อและวัฒนธรรมชุมชนเป็นเงื่อนไข ซึ่งจะส่งผลทางด้านจิตใจกับชาวบ้าน คือ เกิดสำนึกในการรักป่ามากขึ้น และเห็นได้ชัดเจนว่า หลังการบวชป่าจะไม่มีผู้บุกรุกป่า และยังมีป้ายห้ามไว้ตรงทางเข้าป่า ชาวบ้านเริ่มสังเกตเห็นว่าป่ามีความหนาแน่นขึ้น คนนอกไม่กล้าบุกรุก คนในหมู่บ้านก็ไม่กล้าเข้าไปตัด เช่น การบวชป่าชุมชนโขงวังเงิน นอกจากการจัดกิจกรรมบวชป่ายังมีการอภิปรายแนวทางการแก้ปัญหา น้ำท่วมด้วย ซึ่งตัวแทนราชการหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำเข้าร่วมและมีข้อเสนอแนะว่าควรจะมีการตั้งคณะทำงานระดับตำบล และอำเภอขึ้น เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหา น้ำท่วม เพราะเป็นปัญหาระดับลำนน้ำ จึงต้องมีการแก้ปัญหาทั้งระบบ และให้ชาวบ้านเสนอโครงการเพื่อแก้ปัญหาน้ำท่วมผ่านไปยังองค์การบริหารส่วนตำบล ผ่านอำเภอและจังหวัดขึ้นไป เพื่อให้เป็นเวทีที่สามารถสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ในระดับพื้นที่และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง และสามารถสร้างการรณรงค์เผยแพร่ข้อมูลในระดับพื้นที่อีกวิธีหนึ่ง

ส่วนชาวบ้านได้เสนอทางออกในการแก้ไขปัญหา คือ ให้ชุดทางน้ำเดิมบริเวณคูกันน้ำหนองกองแก้ว แล้วสร้างสะพานให้เป็นช่องน้ำระบายน้ำไปสู่กุดละว้าและแก่งละว้า พร้อมเสนอให้สร้างคันคูกันน้ำชีรอบๆ หมู่บ้านระยะทางประมาณ ๒๐๐ เมตร เพื่อกันไม่ให้น้ำไหลป่าเข้าหมู่บ้านในช่วงฤดูฝน กับให้เสริมเขื่อนหินทิ้งให้มีความสูงมากขึ้นเพื่อเก็บกักน้ำในฤดูแล้ง

○ สสำรวจพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากหนองกองแก้วและจัดทำแผนที่หนองน้ำ

○ การปล่อยปลา โดยใช้วังปล่อยปลาในบริเวณวัด เพื่อให้ชาวบ้านถวายอาหารพระแล้ว จะโปรยข้าวเลี้ยงปลาด้วย แต่ยังไม่ได้ผลนัก เพราะในช่วงน้ำขึ้น (เดือนกันยายน) ปลาได้ไหลไปกับน้ำ แต่ชาวบ้านก็ได้ตั้งกฎหมายเพื่อไม่ให้มีการจับปลาในบริเวณดังกล่าว พร้อมประชาสัมพันธ์ให้ชาวบ้านกุดหล่มที่อยู่ริมแม่น้ำชีถัดขึ้นไป และบ้านหัวช้างที่อยู่ฝั่งตรงข้ามได้รับรู้ถึงเขตห้ามจับปลา

○ กิจกรรมค่ายเยาวชน เป็นกิจกรรมเพื่อเสริมศักยภาพของเยาวชนในการอนุรักษ์ และฟื้นฟูลุ่มน้ำชีในพื้นที่ อ.ชนบท จ.ขอนแก่น มีแกนนำเยาวชนและผู้นำชุมชนเข้าร่วมจำนวน ๒๖ คน ทำให้ได้เรียนรู้สภาพพื้นที่ต้นน้ำ และได้เรียนรู้ความคิดเห็นที่มีต่อสถานการณ์ลุ่มน้ำชีในพื้นที่ของตน รวมทั้งได้มีแนวทางในการอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำชีในบทบาทของเยาวชน

○ ศึกษาสำรวจเรื่องความสัมพันธ์ของชุมชนกับฐานทรัพยากร โดยมีชาวบ้าน ๑๓ คนร่วมสำรวจลงพื้นที่สำรวจทรัพยากรในชุมชน พร้อมเปิดเวทีแลกเปลี่ยนเรื่องการใช้ประโยชน์จากแหล่งทรัพยากร และสำรวจดูระบบทิศทางการน้ำเดิมที่อยู่ในชุมชน

○ ล่องเรือสำรวจความเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในลำน้ำปาวและลำชี ช่วงลำปาวจรดชีถึงเขื่อนหนองเล็ง โดยมีชาวบ้าน ชาวประมงและเจ้าหน้าที่ร่วม ๑๐ คน รวมเวลาสำรวจ ๒ วันทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและเห็นระบบนิเวศของห้วย หนอง กุด หาดทราย วัง ในลำน้ำชีและลำปาวบางส่วน

๒) กิจกรรมด้านเศรษฐกิจของครัวเรือน

○ ส่งเสริมกิจกรรมของกลุ่มสตรีในการทำผลิตภัณฑ์น้ำยาล้างจาน ไว้ใช้ในครัวเรือน เพื่อลดค่าใช้จ่าย ที่บ้านวังเวิน อ.ชนบท จ.ขอนแก่น โดยกลุ่มได้เรียนรู้ถึงกระแสโลกาภิวัตน์ที่กระทบต่อชุมชน ทำให้เกิดกระบวนการจัดตั้งองค์กรของกลุ่มเพื่อส่งเสริมอาชีพแก่ชาวบ้านในระดับครัวเรือน เพื่อให้ชุมชนได้เล็งเห็นคุณค่าของวัตถุดิบที่มีอยู่ในชุมชนจะได้แปรรูปให้เกิดประโยชน์สูงสุด

๗.๑๐.๔ การรณรงค์ให้ข้อมูลสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมอีสาน

เป็นเวทีสู่การเชื่อมร้อยผู้เดือดร้อนจากปัญหาเดียวกันในลุ่มน้ำชี และเป็นการเวทีการให้ข้อมูล เป็นการประชุม/เสวนา/โสตถ์ ซึ่งเนื้อหาการประชุมเป็นการสร้างความเข้าใจ การวิเคราะห์ปัญหาร่วมกัน ตลอดจนการหารือแนวทางการแก้ปัญหา การศึกษาข้อมูลการสำรวจพื้นที่ฐานทรัพยากร และสภาพปัญหาน้ำท่วมบริเวณน้ำป่าจรดน้ำชี การวางแผนและแนวทางการทำงานร่วมกัน การประเมินความเสียหายและผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วม การวางแผนการเก็บข้อมูลน้ำท่วมของชุมชน การใช้ประโยชน์ข้อมูล และการขยายกับสาธารณะและการเสาะหาข้อมูลเพื่อการต่อสู้

ซึ่งเวทีการประชุม มีทั้งระดับหมู่บ้าน ระดับเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน ระดับคณะกรรมการกลุ่ม/คณะทำงาน

๗.๑๐.๔.๑ ระดับหมู่บ้าน

เป็นการตระเวนประชุมเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ด้วยการชมวิดิทัศน์ (VDO) ความเป็นมาของโครงการโขง-ชี-มูล เป็นการสร้างความเข้าใจต่อสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น และทำความรู้จักและคุ้นเคยกับชุมชนให้มากขึ้นในหมู่บ้านทำงานกับชาวบ้านในพื้นที่ พร้อมกันนี้ คนทำงานยังได้อธิบายถึงบทบาทในการประสานเพื่อให้เกิดเวทีประชุมตามหมู่บ้าน เพื่อหาแนวทางความร่วมมือในการแก้ปัญหา

ชาวบ้านผู้เดือดร้อนได้แลกเปลี่ยนพูดคุยถึงสาเหตุและผลกระทบที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านมานานถึง ๕ ปีติดต่อกัน ประเด็นสำคัญในการพูดคุย คือ การเล้าสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้น ซึ่งได้รับความสนใจจากชาวบ้านอย่างมาก เพราะเป็นเวทีที่จะได้ระบายความรู้สึกอัดอั้นตันใจและความทุกข์ยากที่น้ำท่วมขังพื้นที่นานถึง ๓-๔ เดือนในทุกปี จนทำให้วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนเปลี่ยนไป

เช่น บ้านกุดเวียน อ.เมือง มหาสารคาม บ้านโนนราษี บ้านมะบ้า บ้านนาแพง บ้านนางาม บ้านดอนแก้ว ต.บึงงาม บ้านอีโก้ม ต.เทอดไทย กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด บ้านท่าเยี่ยม ต.ค้อเหนือ จ.ยโสธร

๗.๑๐.๔.๒ ระดับระหว่างหมู่บ้าน

เป็นการวางแผนการทำงานเชื่อมระหว่างหมู่บ้าน การนำเสนอผลการเก็บข้อมูลผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วม การวิเคราะห์สถานการณ์ การติดตามการแก้ปัญหา การผลักดันการแก้ปัญหา การวางแผนการทำงานของกลุ่มผู้เดือดร้อนจากปัญหาน้ำท่วม การจัดตั้งกลุ่มองค์กรชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนแม่น้ำชี การร่วมกันกำหนดวัตถุประสงค์ของกลุ่ม การจัดทำข้อเสนอการแก้ปัญหาต่อจังหวัด การจัดเตรียมตัวแทนคณะกรรมการกลุ่มเพื่อเข้าร่วมหารืออย่างไม่เป็นทางการกับทางจังหวัดเพื่อจัดเวทีเพื่อหาแนวทางแก้ไขปัญหาน้ำท่วม เป็นต้น เช่น

○ การประชุมร่วมระหว่างหมู่บ้านในเขตตำบลศรีบุญเรือง
จำนวน ๘ หมู่บ้าน ประชุมกลุ่มชาวบ้านในเขตพื้นที่ ต.บึงงาม ต.เทอดไทย ๑๔ หมู่บ้าน กิ่ง
อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด

○ กลุ่มโรงสีชุมชน มีตัวแทนกลุ่มที่ถูกน้ำท่วมจากบ้านบึงหวาย
บ้านกว้าง บ้านคำม่วง บ้านดอนแก้ว บ้านท่าเยี่ยม บ้านดอนขยอม บ้านโคกป่าจิก บ้านผุดตา
กล้า บ้านเหล่ามะเขือ บ้านทรายงาม ต.สงเปือย จ.ยโสธร โดยจะมีการฉายวิดิทัศน์ (วีซีดี)
ข้อมูลโครงการโขง-ชี-มูล จากนั้น ชาวบ้านก็นำเสนอสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ และร่วม
วิเคราะห์สาเหตุของปัญหา ผลกระทบที่มีต่อวิถีชีวิตชุมชนทุกมิติ พร้อมวางแผนทางความ
ร่วมมือในการทำงาน และตั้งตัวแทนการประสานงานในพื้นที่

○ กลุ่มสหพันธ์ผู้ประสบภัยน้ำท่วม ร้อยเอ็ด-กาฬสินธุ์ มี
ตัวแทนที่ถูกน้ำท่วมจากบ้านโนนพยอม บ้านคุยค้อ บ้านคุยขนวน บ้านแมด บ้านเขวาสี บ้าน
ปากบุง บ้านไผ่ล้อม อ.จังหาร จ.ร้อยเอ็ด บ้านโนนเมือง บ้านดำนไต้ จ.กาฬสินธุ์ เข้าร่วมประชุม
แลกเปลี่ยนถึงสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในแต่ละพื้นที่

พื้นที่ของกลุ่มนี้เป็นพื้นที่น้ำท่วมติดต่อกัน ๕ ปี และกลุ่มได้
เคลื่อนไหวต่อรองกับหน่วยงานรัฐมาประมาณ ๓ ปีแล้ว แต่ยังขาดข้อมูล ความชัดเจน กลไก
การทำงาน และกลุ่มไม่มีความเข้มแข็ง จึงได้แลกเปลี่ยนด้านความร่วมมือ แนวนางานรวมของ
การทำงานแก้ปัญหาบ้านน้ำท่วมและการหนุนช่วยจากคนทำงาน

○ กลุ่มชาวบ้านทุ่งเขาหลวง มีชาวบ้านที่ถูกน้ำท่วมจาก บ.นา
แพง บ.นางาม บ.โนนราศี บ.โนนยาง บ.ดอนแก้ว ต.บึงงาม กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด เป็น
พื้นที่ใหม่ที่ยังไม่เคยมีเวทีประชุมแลกเปลี่ยนในเรื่องปัญหาน้ำท่วมมาก่อน จึงได้มีการฉาย
วิดิทัศน์ (วีซีดี) เรื่อง ความเป็นมาของโครงการโขง-ชี-มูล ชาวบ้านได้วิเคราะห์สถานการณ์
ปัญหาน้ำท่วมในระดับพื้นที่ ซึ่งได้รับผลกระทบติดต่อกันมา ๕ ปี และได้แนะนำให้ ควรมีการ
ประชุมผู้นำชาวบ้านร่วมกัน เพื่อให้เกิดการวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา สาเหตุของปัญหา การ
แสดงความคิดเห็นร่วมกัน และให้ได้แนวทางในการทำงานร่วมกันต่อไป

เวทีได้วิเคราะห์สถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมที่ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชน
เบื้องต้นไว้ดังนี้ นาข้าวเสียหายติดต่อกัน ๕ ปี ประเพณีบุญกุ่มข้าวใหญ่สูญหายไปจากชุมชน
ชาวบ้านมีหนี้สินเพิ่มมากขึ้น แหล่งเงินกู้มีทั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร
(ธกส.) กองทุนหมู่บ้าน เงินกู้ยืมระบบ ฯลฯ สัตว์เลี้ยงขาดแคลนอาหาร การอพยพแรงงานเข้าสู่
ภาคเมืองมากขึ้น พันธุ์ปลาลดจำนวนลง มีความต้องการลงทุนทำนาปรังทดแทนข้าวนาปี แต่
นาปรังต้องลงทุนสูงและได้ราคาต่ำกว่าข้าวนาปี การสัญจรลำบากถนนหนทางเสียหาย มีการ
แพร่กระจายของหอยเชอร์รี่และเกิดโรค เช่น เท้าเปื่อย ตาแดง

ที่ประชุมได้วางเป้าหมายหลักในการทำงานในปี ๒๕๔๘ ไว้ว่า จะต้อง
ได้ทำนาปี และน้ำต้องไม่ท่วมนา แนวทางของกลุ่มในการทำงานร่วมกันเบื้องต้นมีดังนี้

- เก็บข้อมูลผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมโดยใช้แบบฟอร์ม ให้เอาข้อมูลความเสียหายแต่ละครอบครัวและมาวิเคราะห์ร่วมกัน
- ตั้งแกนนำหมู่บ้านเพื่อขยายเครือข่ายความร่วมมือ
- นัดรวมประชุมทุกบ้าน เพื่อให้ตัวแทนได้นำเสนอปัญหา โดยประสานคนทำงานและชาวบ้านในพื้นที่ เตรียมขยายเครือข่ายและวางแนวทางการทำงานร่วมกัน

๗.๑๐.๔.๓ ระดับกรรมการกลุ่ม/เครือข่าย / ตัวแทนชาวบ้าน

เป็นการปรึกษา การวางแผนการทำงาน การประชุมเตรียมการพบหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเพื่อการแก้ปัญหา น้ำท่วม เช่น ผู้ว่าราชการ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ กรมชลประทาน ฯลฯ การสรุปการทำงานของเครือข่าย

เช่น การประชุมคณะกรรมการกลุ่มชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในแม่น้ำชี ต.บึงงาม ต.เทอดไทย กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด ณ วัดบ้านดอนเกลือ ต.บึงงาม กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง เมื่อวันที่ ๑๙ มิถุนายน ๒๕๔๘ ผู้เข้าร่วมประชุม ๒๕ คน เป็นการประชุมที่สืบเนื่องจากการประชุมในเวทีศาลากลางจ.ร้อยเอ็ด ทั้ง ๒ เวที (๒๖ พฤษภาคมและ ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๔๘) เพื่อวิเคราะห์และสรุปเวทีการแก้ไขปัญหาในระดับจังหวัดที่ผ่านมา ซึ่งจากที่กลุ่มชาวบ้านได้เข้าร่วมเวทีแก้ไขปัญหาทั้ง ๒ เวที ในระดับจังหวัดและไม่ได้รับการตอบสนองในเรื่องข้อเสนอของผู้ได้รับผลกระทบได้ ดังนั้นการเข้าร่วมเวทีครั้งที่ ๓ ในระดับจังหวัด กลุ่มจะผลักดันให้เกิดการแก้ไขปัญหา แต่จากการนำเสนอในระดับจังหวัดก็ไม่มีอำนาจในการตัดสินใจ จึงได้มีข้อสรุปในระดับการรับข้อเสนอของกลุ่มฯ และให้เสนอตัวแทนผู้ที่ได้รับผลกระทบ โดยจะนำเสนอรายชื่อคณะกรรมการไปยังผู้ว่าราชการจังหวัด เพื่อให้มีการเรียกประชุมคณะทำงานต่อไป

๗.๑๐.๔.๔ ระดับเครือข่ายองค์กรกลุ่มน้ำชี

เป็นเวทีอันสำคัญสำหรับการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของชาวบ้านกลุ่มต่างๆ พร้อมการสำรวจพื้นที่จริง ขณะเดียวกันก็เป็นการทำงานร่วมกันระหว่างคนทำงานกับผู้นำกลุ่มปัญหาน้ำท่วม ทำให้เกิดแนวทางความร่วมมือและหนุนช่วยการแก้ปัญหา น้ำท่วม เวทีนี้ยังทำให้เข้าใจบทบาทของผู้นำกลุ่ม และสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วม ซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่มีการสร้างเขื่อนตั้งแต่ปี ๒๕๔๓ จนได้บทสรุประหว่างผู้นำและคนทำงานว่า

ปัญหาน้ำท่วมถือเป็นปัญหาใหญ่ของพี่น้องกลุ่มน้ำชี และแนวการทำงานจึงน่าจะขับเคลื่อนโดยองค์กรชาวบ้านในเขตกลุ่มน้ำชี โดยต้องรวมกันเสนอเรียกร้องให้หน่วยงานรัฐได้รับทราบและหาแนวทางแก้ไข

ที่สำคัญเวทีทำให้เกิดความต่อเนื่องและค้นพบช่องทางในการทำงานร่วมกันต่อไป และเวทีการประชุมได้เคลื่อนย้ายไปตามที่ต่างๆ

○ ประชุมชาวบ้านเครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำชี “เรื่องปัญหาน้ำท่วม” มีตัวแทนชาวบ้านจาก กลุ่มต่างๆ ในลุ่มน้ำชีประมาณ ๒๐๐ คน นักวิชาการ หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง ชลประทานเขต ๖ สำนักงานทรัพยากรน้ำภาค ๔ ร่วมประชุมแลกเปลี่ยน และวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาน้ำท่วม และความยากจนที่เกิดขึ้นกับคนในลุ่มน้ำชี เป็นเวลา ๕ ปี

ชาวบ้านกลุ่มต่างๆ ได้นำเสนอตรงกันว่า สาเหตุหลักที่ทำให้เกิดน้ำท่วม คือ เขื่อนในลุ่มน้ำชี เพราะเขื่อนได้ปิดกั้นลำน้ำ ทำให้น้ำไม่สามารถไหลตามปกติในฤดูน้ำหลาก และสิ่งที่เกิดขึ้นในชุมชนตามมาก็คือปัญหานี้สิน และชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนเปลี่ยนไป

ชาวบ้านยังได้ระบุอีกว่า การเปิด-ปิดเขื่อนยังไม่สัมพันธ์กับปริมาณน้ำ ทำให้น้ำเอ่อเข้าท่วมพื้นที่เกษตรกรรมและบ้านเรือน และท่วมขังเป็นเวลานาน ๒-๓ เดือนทุกปี และได้ร่วมเสนอแนวทางในการแก้ปัญหาให้กับหน่วยงานรัฐในเวที คือ

(๑) ให้มีการเปิดชีเดิมในลุ่มน้ำชีทั้งหมด

(๒) ให้ยกเลิกโฆษณาเรื่องเขื่อนยาง โดยชี้แจงให้ชาวบ้านรับทราบอย่างทั่วถึงกัน

(๓) ให้มีการจัดทำแผนการจัดการลุ่มน้ำชีของประชาชน ขึ้น
เปรียบเทียบกับฉบับที่จัดทำขึ้นโดยของบริษัทที่ปรึกษา

(๔) ไม่ควรสร้างถนนหรืออ่างเก็บน้ำ ซึ่งกีดขวางทางน้ำในแม่น้ำสายหลักขึ้นอีก

(๕) ควรมีการทำเขื่อนน้ำล้นบริเวณทางเลี้ยวน้ำอย่างเร่งด่วน

(๖) กำหนดการเก็บกักน้ำ โดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมทุกขั้นตอน

(๗) กรรมการลุ่มน้ำต้องมีตัวแทนจากภาคประชาชนอย่างแท้จริง ไม่ใช่เจ้าหน้าที่ปกครองส่วนท้องถิ่น

(๘) ควรมีการฟื้นฟูป่าต้นน้ำ พร้อมจัดตั้งกลไกในการประสานการทำงาน of ชาวบ้าน และมีแผนการทำงานร่วมกัน โดยจะมีการยื่นหนังสือถึงนายกรัฐมนตรี ผ่านผู้ว่าราชการจังหวัดมหาสารคาม

๗.๑๐.๔.๕ สัมมนาเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชี

คณะกรรมการกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ๖๐ คนได้เข้าร่วมรับฟังสถานการณ์นโยบายในเรื่องการจัดการน้ำ เห็นโครงสร้างการจัดการน้ำของรัฐว่า ขึ้นอยู่กับนโยบายของรัฐบาล แต่หน่วยงานที่รับผิดชอบหลัก คือ กรมทรัพยากรน้ำ กระทรวงทรัพยากร และหน่วยงานที่ดูแลเรื่องเขื่อน คือ กรมชลประทาน การไฟฟ้าฝ่ายผลิต (กฟผ.) และกรรมการลุ่มน้ำแห่งชาติ ทำให้การจัดการน้ำของรัฐบาลการมีส่วนร่วม และความเข้าใจของชุมชนอย่างแท้จริง ส่งผลให้เกิดปัญหากับชุมชนตามมา

ในการสัมมนาครั้งนี้ยังมีการแลกเปลี่ยน วิธีการและแนวทางการทำงานของกลุ่ม ซึ่งทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ในประเด็นต่อไปนี้

๑) การเชื่อมโยงของปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่กับแนวนโยบายที่จะส่งผลกระทบต่อชุมชน ปัญหาเรื่องน้ำท่วมก็เป็นปัญหาที่เกิดจากโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐ คือ โครงการโขง-ชี-มูล ที่ต้องการแก้ไขปัญหาน้ำให้อีสาน จนทำให้น้ำล้นท่วมพื้นที่การเกษตรของชาวบ้านลุ่มน้ำชี

๒) แนวนโยบายและบทบาทภารกิจขององค์กรชาวบ้านในการทำงานให้สอดคล้องกับปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยแผนการทำงานต้องมีการสร้างความชัดเจนในข้อมูลน้ำท่วมของแต่ละพื้นที่ ทั้งจำนวน ปริมาณความเสียหายต่างๆ และต้องมีการเปิดเวทีรณรงค์ขยายพันธมิตรแนวร่วมในทุกระดับ

๗.๑๐.๕ การเชื่อมโยง และ วิเคราะห์ปัญหาผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนข้อมูล และ การศึกษาดูงาน

๗.๑๐.๕.๑ เวทีสัมมนาติดตามนโยบายการจัดการน้ำ

๑) เรื่อง “พระราชบัญญัติน้ำ” ที่จะส่งผลกระทบต่อภาคเกษตรกรรมอย่างไร” เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๗ โดยมีวิทยากรบรรยาย ได้ให้ข้อมูลกับชาวบ้านถึงสาเหตุที่ทำให้ประเทศไทยต้องมีการออกพระราชบัญญัติน้ำ (พรบ. น้ำ) และในเวทีแลกเปลี่ยนได้ข้อสรุปว่า ที่ผ่านมการยกร่างกฎหมายน้ำ ชาวบ้านที่มีวิถีและความผูกพันและพึ่งพาแหล่งน้ำในภาคการเกษตรไม่ได้มีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางในเรื่องการจัดการทรัพยากรน้ำโดยชุมชนเอง และเวทีแลกเปลี่ยนของชาวบ้านได้มีข้อตกลงให้ยื่นหนังสือ พร้อมกับแถลงการณ์ไม่เอากฎหมายน้ำ เพื่อยืนยันให้กับนายประพัฒน์ ปัญญาชาติรักษ์ (รมว.กระทรวงทรัพยากรฯ ในขณะนั้น)

๒) เวทีรับฟังคณะกรรมการแต่ละลุ่มน้ำ ซึ่งจัดขึ้นเมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๗ ณ โรงแรมโฆษะ จ.ขอนแก่น ชาวบ้านที่เข้าร่วมเวทีสัมมนาส่วนใหญ่ยังไม่เคยเรียนรู้เวทีสัมมนา และไม่เคยออกจากหมู่บ้านเพื่อเข้าร่วมเวทีกับพันธมิตรในพื้นที่อื่น จึงไม่กล้าแสดงความคิดเห็นและตื่นเต้นเมื่อนำตัวเองต่อที่ประชุม แต่ก็ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นอันสำคัญในการเรียนรู้ของชาวบ้าน

๓) เวทีวิเคราะห์โครงการโขง-ชี-มูล เป็นเวทีสัมมนาโดยมีวิทยากรให้ความรู้เรื่องสถานการณ์น้ำที่จะส่งผลกระทบต่อชุมชน โดยมีกลุ่มชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนในแม่น้ำชี กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด ประมาณ ๑๐ คน ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบเรื่องน้ำท่วมจากน้ำชีและน้ำมูลเข้าร่วมแลกเปลี่ยน และรับฟังข้อมูลจากวิทยากร เมื่อวันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๕๔๘ ณ ชมรมศิษย์เก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เวทีนี้ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ข้อมูลเชิงนโยบาย และรับทราบข้อมูลสถานการณ์น้ำของแต่ละพื้นที่ พร้อมกับมีข้อเสนอการจัดการน้ำในระดับนโยบาย

๔) เวทีศึกษาแลกเปลี่ยนสถานการณ์ปัญหาพื้นที่โครงการชลประทานระบบท่อ ณ อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น เมื่อวันที่ ๑๘ มีนาคม ๒๕๔๘ โดยมีชาวบ้านจากภาคเหนือประมาณ ๑๐ คน เข้าร่วมแลกเปลี่ยนกับชาวบ้านพื้นที่ อ.หนองเรือ โดยมีพี่น้องชาวบ้านในพื้นที่หนองเรือร่วมให้ข้อมูลอีกประมาณ ๑๐ คน เวทีนี้ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้สถานการณ์ผลกระทบที่เกิดจากโครงการของรัฐ ได้เรียนรู้ข้อมูลเชิงนโยบายที่ส่งผลกระทบต่อชาวบ้าน

๕) ประชุมองค์กรพันธมิตรเพื่อเตรียมการจัดงาน ธรรมชาติยาตราแม่น้ำชี ครั้งที่ ๑ เพื่อเป็นเชื่อมร้อยขบวนองค์กรชุมชนในกลุ่มน้ำชี ให้เรียนรู้สถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้น ภูมิปัญญาชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น

๗.๑๐.๕.๒ การศึกษาดูงาน

การศึกษาดูงานทำให้ได้เข้าใจประเด็นต่อไปนี้ ลักษณะของตัวเขื่อน ระบบประตูน้ำเปิด-ปิดปริมาณการกักเก็บน้ำระหว่างหน้าเขื่อนและหลังเขื่อน ทำให้ชาวบ้านได้รู้ถึงความแตกต่างระหว่างเขื่อนยางกับเขื่อนคอนกรีต ทั้งนี้เพราะก่อนการสร้างเขื่อนในกลุ่มแม่น้ำชี กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงานได้โฆษณาว่าเป็นการสร้างเขื่อนยาง แต่เมื่อก่อสร้างเขื่อนแล้วเสร็จในปี ๒๕๔๓ ก็เกิดน้ำท่วมติดต่อกันถึง ๕ ปี เช่น ศึกษาเขื่อนยโสธร-พนมไพร และเขื่อนธาตุน้อย โดยมีชาวบ้านจากบ้านท่าค้อ บ้านวังทอง บ้านนางาม บ้านโนนราศรี ดอนแก้ว ต.บึงงาม อีโก้ม ต.เทอดไทย เข้าร่วมรวม ๕ ครั้งและหลังจากเสร็จจากการดูเขื่อน คนทำงานได้ร่วมกับชาวบ้านสรุปว่า

๑) เป็นเขื่อนคอนกรีต เขื่อนมีประตูเปิด-ปิด มีเจ้าหน้าที่ดูแลเขื่อน

๒) เป็นการสร้างเขื่อนที่ต้องปิดแม่น้ำชีเดิม แล้วเปิดเส้นทางของแม่น้ำชีใหม่

๓) ระบบการเปิด-ปิดของเขื่อนทั้ง ๒ เขื่อนไม่มีความสัมพันธ์กัน เช่น เขื่อนยโสธร-พนมไพรมี ๘ ประตู แต่เปิดระบายน้ำเพียงประตูเดียว ส่วนเขื่อนธาตุน้อยซึ่งมีประตู ๘ ประตู กลับไม่มีการเปิดประตูระบายน้ำ

๔) มีชาวบ้านหาปลาข้างหลังเขื่อน หลังจากการดูเขื่อนทั้ง ๒ เขื่อน มีการพูดคุยจนได้ข้อเสนอและแนวทางในการแก้ไขปัญหา น้ำท่วมเบื้องต้น คือ ให้มีการทดลอง

เปิดเชื่อมตลอดลุ่มแม่น้ำชีในปี ๒๕๔๘ เพื่อแก้ไขปัญหาน้ำท่วมเฉพาะหน้า และยังเกิดการเรียนรู้อย่างชาวบ้านหลังการดูเขื่อน ดังนี้

๕) เกิดกระบวนการวิพากษ์วิจารณ์จรรยาบรรณของปัญหา ที่น้ำท่วมติดต่อกัน ๕ ปี เพราะที่ผ่านมาชาวบ้านส่วนใหญ่ยังไม่เคยเห็นตัวเขื่อนมาก่อน

๖) เกิดแนวทางแก้ไขปัญหาน้ำท่วมเฉพาะหน้า หลังจากได้เห็นระดับกักเก็บน้ำ ประตูเขื่อน และการเปลี่ยนทิศทางของน้ำชีเดิม ระบบการเปิด-ปิดน้ำโดยระบบไฮดรอลิก ชาวบ้านจึงได้แนวทางในการแก้ไขปัญหา คือ การทดลองเปิดเชื่อมตลอดลุ่มแม่น้ำชีในปี ๒๕๔๘ เพื่อแก้ไขปัญหาน้ำท่วม

๗) เกิดการพูดคุยกันภายในชุมชนและระหว่างชุมชน หลังกลับจากการดูเขื่อน มีการพูดคุยถึงคำถามที่ผู้ไปดูด้วยกันและชาวบ้านที่ไม่ได้ไป มีการถ่ายทอดให้เห็นรูปร่างของเขื่อนและระบบประตูเปิด-ปิดน้ำ

๗.๑๐.๖ การประสานเครือข่ายพันธมิตร ในลุ่มน้ำชี

เป็นการแสวงความร่วมมือกับองค์กรอื่นๆ ให้เข้ามาร่วมเรียนรู้และแก้ปัญหาช่วยชาวบ้าน และเป็นการติดตามนโยบายสถานการณ์ทางจัดน้ำของรัฐ เช่น

๗.๑๐.๖.๑ การจัดเก็บข้อมูลผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วม

โดยมีนักวิชาการและนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยมหาสารคามร่วมกำหนดกรอบประเด็นและวางแผนร่วมกันในการทำงานเก็บข้อมูล ประเด็นในการสำรวจข้อมูล ได้แก่ ความเสียหายในพื้นที่ของครอบครัว/ชุมชน ภาวะหนี้สินที่เกิดจากการลงทุน แหล่งเงินกู้ การแก้ปัญหาของชุมชนที่ผ่านมา และประเด็นผลกระทบที่เกิดจากปัญหาน้ำท่วม

๗.๑๐.๖.๒ งานธรรมชาติยาดราเพื่อแม่น้ำชี ครั้งที่ ๑

มีการจัดกิจกรรมใน ๑๑ พื้นที่ ระหว่างวันที่ ๑๓-๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘ ซึ่งทุกพื้นที่มีชาวบ้านเข้าร่วมกิจกรรม ซึ่งเป็นการแสดงออกถึงการมีส่วนร่วมในการแสดงพลังเพื่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรของชุมชน

จากปฏิบัติการโครงการธรรมชาติยาดราเพื่อแม่น้ำชี ที่มีการเผยแพร่ข้อมูลสู่สาธารณะได้เกิดผลสะท้อนทั้งในระดับพื้นที่และระดับนโยบาย มีการนำข้อมูลนำเสนอต่อองค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น ทำให้ได้รับการสนับสนุนงบประมาณให้ชาวบ้านในพื้นที่บ้านหนองคู บ้านละหานนา ต.ละหานนา อ.เวียงน้อยและบ้านวังเวิน ต.ศรีบุญเรือง จ.ขอนแก่น

มีการจัดการน้ำขนาดเล็กที่ตอบสนองความต้องการของชุมชน ด้วยรูปแบบที่ชาวบ้านเป็นผู้นำเสนอ ได้แก่ การจัดทำเขื่อนหินทิ้งพื้นที่ละ ๑ จุด และได้ร่วมมือกับชลประทานจังหวัดจัดเวทีสัมมนาเพื่อแก้ไขปัญหาน้ำท่วมและปัญหาการจัดการหนองกองแก้ว แก่งละว้า

การดำเนินโครงการธรรมชาติบำบัดเพื่อแม่น้ำชี ได้ทำให้มีการประมวลเป็นชุดข้อมูล รวบรวมทั้งองค์ความรู้ในการจัดการน้ำของชุมชน และสภาพปัญหาตลอดทั้งลุ่มน้ำ พร้อมทั้งได้จัดทำเป็นชุดรายงานการดำเนินงานโครงการฯ

ทำให้เกิดกระแสกับสถาบันและบุคลากรด้านวิชาการที่ให้ความสนใจจะทำงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับน้ำชีมากขึ้น ทั้งยังได้นำข้อมูลไปใช้ในการรณรงค์แก้ไขปัญหาน้ำ

ทำให้เห็นแหล่งองค์ความรู้ท้องถิ่น และเกิดกิจกรรมต่อเนื่องในการฟื้นฟูทรัพยากรในพื้นที่ต่างๆ ได้เห็นกลุ่มองค์กรต่างๆ ทั้งองค์กรชาวบ้านเครือข่ายประชาสังคมระดับพื้นที่ ระดับจังหวัด ที่ทำให้คนทำงานสามารถเข้าไปหนุนเสริมให้องค์กรพื้นฐานทำงานได้อย่างต่อเนื่อง

๗.๑๐.๗ การสนับสนุนการปฏิบัติการใช้สิทธิ์

เป็นการรวมกลุ่มผู้เดือดร้อนแล้วนำเสนอปัญหาและแนวทางในการแก้ไขปัญหาให้ทางจังหวัดโดยเฉพาะหน่วยงานที่รับผิดชอบได้รับทราบ พร้อมทั้งได้ผลักดันข้อเสนอเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนและนำไปปฏิบัติ ซึ่งในที่ประชุมได้แต่งตั้งคณะทำงานเปิด-ปิดเขื่อนขึ้น โดยมีหลายภาคส่วนเข้าร่วมเพื่อให้มีการแก้ปัญหาน้ำท่วมที่ผ่านมา ซึ่งการยื่นเรื่องต่อหน่วยงานมีตั้งแต่ระดับท้องถิ่น ถึงระดับชาติ รวมทั้งใช้กลไกองค์กรอิสระที่มีตามรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. ๒๕๔๐ (รายละเอียดในพัฒนาการเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี)

๗.๑๐.๘ การสื่อสารต่อสาธารณะของเครือข่าย

เป็นการนำข้อมูล สถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ และการวิเคราะห์ปัญหาผลกระทบที่เกิดจากนโยบายการจัดการน้ำของรัฐ สู่สาธารณะชนผ่าน การจัดเวทีแถลงข่าว การเขียนบทความ การนำผู้สื่อข่าวศึกษาปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ เช่น

๑) เวทีแถลงข่าว “ชลประทานระบบท่อแก้ปัญหาภัยแล้งได้จริงหรือ” ณ ห้องประชุม กป.อพช. อีสาน เมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน ๒๕๔๘ โดยชาวบ้านจากพื้นที่อำเภอนองเรือ และเจ้าหน้าที่เข้าร่วมประมาณ ๓๐ คน ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้การเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับสถานการณ์พื้นที่ต่อสาธารณะ โดยสื่อต่างๆ

๒) เวทีแถลงข่าว “ชำแหละชลประทานระบบท่อ เมกกะโปรเจกต์ ๔ แสนล้าน” ณ ห้องประชุมมูลนิธิอาสาสมัครเพื่อสังคม กทม. เมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๔๘ และในวันที่ ๔ กรกฎาคม ๒๕๔๘ ยื่นหนังสือต่อคณะกรรมการติดตามการปราบปรามทุจริต และคอร์รัปชัน ที่รัฐสภา เพื่อให้ตรวจสอบความไร้ประสิทธิภาพและไม่โปร่งใสในโครงการชลประทานระบบท่อนำร่อง ๑๐ โครงการ และนโยบายโครงข่ายท่อส่งน้ำ ๔ แสนล้านบาท

โดยมีตัวแทนชาวบ้านในพื้นที่ อ.หนองเรือ เข้าร่วม ๓ คน เจ้าหน้าที่ ๓ คน สื่อมวลชน ๑๒ คน ได้เรียนรู้วิธีการให้ข้อมูลความเป็นจริงกับผู้เข้าร่วมแถลงข่าว และได้

เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารให้สาธารณชนได้รับทราบ ได้รับรู้ข้อมูลนโยบายโครงการช่วยเหลือที่
เกิดขึ้นต่อไป และได้เห็นองค์กรพันธมิตรหลายองค์กรที่ร่วมมือกันในการไปยื่นหนังสือที่รัฐสภา

๓) การเขียนข่าว / บทความ / ในประเด็นผลกระทบจากโครงการโขงซี

มูล การจัดการน้ำของชุมชนกรณี บ้านหนองดู่ การจัดขบวนธรรมชาติยาตราแม่น้ำชี
ครั้งที่ ๑ เป็นต้น

๔) การจัดให้สื่อมวลชนลงศึกษาปัญหาในพื้นที่

๗.๑๑ การปฏิบัติการการใช้สิทธิของเครือข่าย

จากปัญหาที่เกิดขึ้นของโครงการโขง ซี มูล อันเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้น้ำท่วมในพื้นที่
ชุมชนในลุ่มน้ำชีอย่างต่อเนื่องทุกปีตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๔๓ ทำให้เกิดการละเมิดสิทธิในพื้นที่ลุ่ม
น้ำชีดังกล่าวในข้างต้น ชาวบ้านและชุมชนได้เรียนรู้ปัญหาจนนำสู่การเคลื่อนไหวเพื่อสร้าง
ความเข้มแข็งภายในองค์กร/เครือข่าย และการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างดุลอำนาจกับรัฐ เพื่อให้เกิด
การแก้ปัญหา ดังนี้

๗.๑๑.๑. การเรียนรู้ภูมินิเวศท้องถิ่น เป็นการเรียนรู้สภาพท้องถิ่นของตนเอง เพื่อ
ศึกษาระบบนิเวศให้เห็นบริบทของพื้นที่ ทั้งคนทำงานและชาวบ้านเพื่อเรียนรู้และเข้าใจท้องถิ่น
ของตนเองอย่างถ่องแท้ เห็นความสัมพันธ์ของลุ่มน้ำทั้งระบบ

เรียนรู้ความเฉพาะทำให้ทราบถึงระบบนิเวศที่มีความเฉพาะ เนื่องจากเป็นท
ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำ ๒ สายมาบรรจบกัน คือ ลำปาว และลำน้ำชี ทำให้เกิดพื้นที่รับน้ำขนาด
ใหญ่ ซึ่งสัมพันธ์กับระบบการบริหารจัดการน้ำของเขื่อนขนาดใหญ่อย่างเช่น เขื่อนลำปาว และ
ในลุ่มน้ำชียังมีเขื่อนขนาดข้างอีก ๒ ตัว คือ เขื่อนวังยาง และ เขื่อนร้อยเอ็ด หากการเปิดปิด
เขื่อนลำปาวที่ผิดพลาดก็ส่งผลกระทบต่อชุมชนในลุ่มน้ำชี เช่น ฤดูน้ำหลากในปี ๒๕๔๖ ที่ผ่าน
มาปริมาณฝนไม่มาก แต่น้ำก็ท่วมขังพื้นที่ ซึ่งเป็นน้ำที่ปล่อยมาจากเขื่อนลำปาว

การศึกษาระบบนิเวศลุ่มน้ำชีทั้งระบบผ่านการศึกษาของโครงการวิจัยเพื่อฟื้นฟู
ระบบนิเวศลุ่มน้ำชี โดยเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน และการ
กิจกรรมรณรงค์ “ธรรมชาติยาตราเพื่อแม่น้ำชี” นับเป็นการเรียนรู้ตนเองเพื่อเป็นรากฐานการ
เชื่อมโยงและเห็นความสัมพันธ์กับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งภายในพื้นที่และภายนอก และทำให้
เกิดข้อเสนอที่สอดคล้องกับสภาพท้องถิ่น

๗.๑๑.๒. การเรียนรู้ปัญหาสร้างการรู้เท่าทันในทุกระดับ การเรียนรู้ปัญหาที่
เกิดขึ้นในทุกระดับทั้งในชุมชนหรือหมู่บ้าน ในกลุ่มกิจกรรมในชุมชน และในระดับเครือข่ายลุ่ม
น้ำชี นับเป็นการสร้างการเรียนรู้ให้เท่าทัน และเท่าทันสถานการณ์ที่เกิดขึ้น

ซึ่งการเรียนรู้ปัญหา ถือได้ว่าเป็นกระบวนการเริ่มต้นของการเรียกร้องสิทธิ และ
เป็นกระบวนการที่ดำรงอยู่คู่กับการเคลื่อนไหวขององค์กรชาวบ้าน ปัญหาจะเคลื่อนตัวตาม
บริบททางสังคมที่ไม่หยุดนิ่ง

การเรียนรู้ปัญหาของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ผ่านการประสบปัญหาเรื่องน้ำท่วมที่นาของตนเอง และเวทีการจัดประชุมของคนทำงานโครงการสิทธิ และเวทีสัมมนาทางนโยบาย รวมทั้งการได้ลงไปศึกษาดูงานเชื่อมโยงในลุ่มน้ำชี

การเรียนรู้ปัญหานอกจากจะสร้างการรู้เท่าทันแล้ว ยังเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำไปสู่การกำหนดแนวทางการเคลื่อนไหวที่สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

“ทั้งนี้เนื่องจากการเรียนรู้ทำให้เกิดการเปลี่ยน วิธีคิด มุมมองของชาวบ้านในการดำเนินชีวิต การผลิต การต่อสู้ อาจกล่าวได้ว่าตราบไคที่ชาวบ้านยังต่อสู้การเรียนรู้ก็จะดำเนินต่อไป และตราบไคที่ชาวบ้านยังเรียนรู้การต่อสู้ก็ยังดำเนินอยู่ต่อไป” (สิทธิชุมชนศึกษากรณีลุ่มน้ำมูล, ๒๕๕๙)

๗.๑๑.๓. การรวมกลุ่ม สร้างเครือข่าย ขยายพันธมิตร การแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น ชาวบ้านได้เรียนรู้ความสำคัญของการรวมกลุ่ม หรือเครือข่าย จากการไปเรียกร้องให้หน่วยงานแก้ปัญหา หรือแสดงความเห็นการคัดค้านนโยบายที่ไม่สอดคล้องกับท้องถิ่น เช่น พรบ.น้ำแห่งชาติ โครงการโขงชีมูล เป็นต้น

เมื่อมีการรวมตัวเรียกร้องการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นจากเชื่อมโยงในลุ่มน้ำชี โดยในนามเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ทำให้มีการยอมรับเปิดห้องประชุมเจรจาระหว่างชาวบ้านกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง มีการตั้งคณะกรรมการติดตามปัญหาโดยมีชาวบ้านร่วมเปิดกรรมการ

มีมติการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนร้อยเอ็ด ตั้งแต่วันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๕๘ เป็นต้นไป เพื่อเป็นการระบายน้ำจากเขื่อนร้อยเอ็ด

และมีการเปิดประชุมการเปิดเขื่อนยโสธร-พนมไพร และ เขื่อนรัตนน้อย ร่วมกับจังหวัดยโสธร นอกจากนี้ยังได้ติดตามความคืบหน้าเรื่องค่าชดเชยปี ๒๕๕๗ ซึ่งทางเกษตรจังหวัดแจ้งว่า ยังไม่มีความคืบหน้า เนื่องจากเป็นงบประมาณที่ต้องจ่ายสูงมาก และต้องรอมติ ครม. ส่วนประเด็นการเปิด-ปิดเขื่อน ซึ่งทางจังหวัดโดยรองผู้ว่าราชการจังหวัดชลประทานจังหวัด และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้รับข้อเสนอ พร้อมรับจะเสนอผู้ว่าฯ ให้รับรองแต่งตั้งคณะกรรมการเปิด-ปิดเขื่อน ซึ่งจะรายงานให้ชาวบ้านได้ทราบต่อไป

นอกจากการรวมกลุ่มในระดับเครือข่ายลุ่มน้ำในระดับพื้นที่ยังมีกิจกรรมขยายสร้างความเข้าใจและข้อมูลให้เกิดความเท่าทันและเข้าร่วมการเรียกร้องปัญหาหรือใช้สิทธิเพื่อแก้ปัญหา เช่น กลุ่มแม่บ้านวังเวิน การจัดงานบวชป่าชุมชนป่าวังเวิน การจัดค่ายเยาวชนรักษ์แม่น้ำชี เป็นต้น

๗.๑๑.๔. การสร้างเครือข่าย สร้างอำนาจต่อรอง จากการเรียกร้องการแก้ปัญหาของเครือข่ายองค์กรชาวบ้านในลุ่มน้ำชี ทั้งในระดับชุมชน และระดับลุ่มน้ำ เป็นการสร้างพลังอำนาจต่อรองที่สำคัญที่ทำให้ทั้งรัฐและสังคมหันมาให้ความสนใจปัญหาของชาวบ้าน ทำให้เกิดการปฏิบัติการการแก้ปัญหาที่จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการสนับสนุนการจัดการน้ำ

ของชุมชน เช่น การเปิดประตูเขื่อนร้อยเอ็ด การสนับสนุนการทำฝายน้ำทิ้งที่บ้านวังเวิน และ บ้านหนองตูเป็นต้น

การเคลื่อนไหวของชาวบ้านมุ่งให้รัฐเข้ามาให้สวัสดิการชุมชน การรับรองสิทธิชุมชน และการมีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางการพัฒนาที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อให้เกิดความสอดคล้องกับภูมินิเวศท้องถิ่น

๗.๑๑.๕. ร้องเรียนทุกระดับ: แบบฝึกหัดสะสมความกล้าและการแก้ปัญหา การเคลื่อนไหวของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหา เครือข่ายชาวบ้านได้ใช้วิธีการแก้ไขปัญหาผ่านระบบกลไกของราชการเกือบทุกขั้นตอน ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น และระดับส่วนกลาง การไปยื่นหนังสือเพื่อให้มีการแก้ไขปัญหา เป็นเสมือนแบบฝึกหัดให้ชาวบ้านได้เกิดความกล้าหาญและเผชิญหน้ากับระบบราชการที่เป็นเหมือนอำนาจที่กดทับความรู้สึกของชาวบ้านมาตลอด คือ ความเป็นเจ้าเป็นนาย ความกลัว ไม่กล้าที่จะเข้าใกล้หรือต่อรอง มีแต่รับคำสั่งและปฏิบัติตามอย่างเดียว

การยื่นหนังสือ เข้าร้องเรียนต่อรัฐทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้ เข้าใจ รู้จักขาดแท้ ความไม่จริงใจ ไม่รับผิดชอบต่อปัญหาที่เกิดขึ้น และเจ้าหน้าที่รัฐพยายามบิดเบือนความรับผิดชอบ เช่น

การยื่นหนังสือต่อองค์การบริหารส่วนท้องถิ่น องค์การบริหารส่วนจังหวัด ผู้ว่าราชการจังหวัด จังหวัดร้อยเอ็ด ยโสธร นายกรัฐมนตรี คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ คณะกรรมการสิทธิการสิ่งแวดล้อม

การเรียกร้องให้แก้ปัญหาในทุกระดับเป็นการสร้างการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องผ่านการปฏิบัติการ และส่งผลให้ชาวบ้านมีความเชื่อมั่นในสิทธิของตนเอง เกิดความกล้าในการเผชิญหน้าเมื่อเข้าร่วมประชุมกับหน่วยงานราชการ หรือการไปยื่นหนังสือ ชาวบ้านกล้าที่จะบอกกล่าวปัญหาของตนเองและข้อเสนอของชาวบ้านเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น นับเป็นการสะสมความเชื่อมั่นในสิทธิของตัวเอง สะสมความกล้าในขบวนการประชาชน เป็นการไต่บันไดสู่การแก้ปัญหาที่สะสมมาอย่างยาวนานที่ไม่คิดว่าตนเองจะทำได้

๗.๑๑.๖. พันธมิตรคนจน เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี เคลื่อนไหวท่ามกลางการประสานสร้างพันธมิตรให้มาหนุนช่วยขบวนของตนเอง เช่น กลุ่มนักวิชาการ ครู นักศึกษา ทนายความ ศิลปิน นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรชาวบ้าน เป็นต้น กลุ่มคนดังกล่าวแม้ว่าจะไม่ได้เป็นผู้ได้รับผลกระทบโดยตรง แต่เป็นกลุ่มคนที่มีจุดร่วมกับชาวบ้านและสนับสนุนการต่อสู้เรียกร้องของขบวนชาวบ้านในบทบาทที่แตกต่างกันไปยกตัวอย่าง เช่น

พันธมิตรนักวิชาการ จะทำหน้าที่การเข้ามาช่วยการศึกษาผลกระทบของปัญหา น้ำท่วม การเผยแพร่ปัญหาที่เกิดขึ้นผ่านการเขียน บทความ เวทีวิชาการ และการให้สัมภาษณ์ สื่อมวลชน และช่วยเหลือในการให้คำปรึกษาทางวิชาการ

พันธมิตรที่เป็นนักศึกษาและองค์กรพัฒนาเอกชน จะเป็นพันธมิตรที่ใกล้ชิด ชาวบ้านมากที่สุด ทำหน้าที่เป็นกองเลขาของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ร่วมการเรียกร้องและแก้ปัญหาพร้อมกับชาวบ้าน พร้อมทั้งเป็นสื่อกลางในการเชื่อมให้ชาวบ้านเข้าถึงแหล่งทรัพยากร แหล่งข้อมูล

กลุ่มศิลปิน ทำหน้าที่นำเสนอปัญหาผ่านการเขียนภาพสภาพลุ่มน้ำชีสะท้อน วัฒนธรรมที่มีในลุ่มน้ำชี การเขียนบทกวี บทเพลง สารคดีเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง

การเคลื่อนไหวการแก้ปัญหาของชาวบ้าน ไม่ได้ดำเนินการอย่างโดดเดี่ยว เพราะปัญหาที่เกิดขึ้นล้วนส่งผลกระทบต่อสังคมโดยรวม จึงมีกลุ่มคนกลุ่มองค์กรที่เข้าใจและ หนุนช่วยเมื่อเมื่อเจ้าภาพหลักมาแสดงตัวนาม “เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี” นับเป็นการเพิ่ม กำลังใจและสร้างความเชื่อมั่นให้ชาวบ้านได้อย่างดี

๗.๑๑.๗. การสร้างพื้นที่ทางสังคม

การแก้ปัญหาของชาวบ้านนอกจากการนำ เรื่องร้องเรียนต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องแล้ว ชาวบ้านหรือเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชียังต้องสร้าง ความเข้าใจในสังคม ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นภายใต้โครงการโขงชีมูล คืออะไร สร้างความเดือดร้อนใน แผ่นดินอีสานอย่างไร ละเมิดสิทธิชุมชนอย่างไร

ในขณะที่โครงการโขงชีมูลได้สร้างภาพให้คนทั้งประเทศรับรู้ว่า ภายใต้สโลแกน “โขงชีมูล ความอุดมสมบูรณ์ของอีสาน “โครงการ โขง ชี มูล เสนอเข้าบรรจุในแผนงานของ โครงการน้ำพระทัยจากในหลวงเพื่อการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือตามแนวพระราชดำริ เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๑ และเป็นโครงการที่ถูกนักการเมืองนำไปใช้ในการหาเสียง ดังที่ ปรากฏในเอกสารการหาเสียงของนายประจวบ ไชยสาส์น อดีตรัฐมนตรีว่าการ กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อมผู้ผลักดันโครงการ โขง ชี มูล กล่าวคำปณิธาน ในความมุ่งมั่นในการผลักดันโครงการโขงชีมูลว่า

เมื่อเกิดมาท่ามกลางแผ่นดินแล้ง

ย่อมมีฝันจะแต่งแต้มความนำขึ้น

เมื่อใจฝันยังคงทะนงยืน

อุปสรรคแม้แสนหมื่นจะฝ่าไป

ไม่มีเกียรติยศใดจะเหนือกว่า

ซบแผ่นดินมารดาให้สดใส

แม้ความฝันความหวังจะยังไกล

หากปณิธานที่จริงใจนั้นไกลเกิน

ภาพลักษณ์ของโครงการ โขง ชี มูล ต่อสาธารณะ จึงเป็นภาพแห่งความหวัง ของชาวอีสานในการพลิกฟื้นแผ่นดินสู่ความอุดมสมบูรณ์ (สารแม่บุญฉบับพิเศษ, ๒๕๔๘)

แต่เมื่อเขื่อนในแม่น้ำชีสร้างเสร็จตามแผนโครงการโขงชีมูลในปี พ.ศ. ๒๕๔๓ ส่งผลให้ภาคอีสานเกิดน้ำท่วมเนื่องจากการกักเก็บน้ำตามธรรมชาติไม่สามารถทำได้เพราะมี สิ่งกีดขวางแม่น้ำซึ่งก็คือเขื่อนในแม่น้ำชี ๖ เขื่อน นั่นเอง

กว่าชาวบ้านจะรู้สาเหตุชัดเจนว่าโครงการโขง ชี มูล ส่งผลให้เกิดน้ำท่วม จาก การเวทีสัมมนาทำไมน้ำท่วมภาคอีสาน ในปี พ.ศ. ๒๕๔๕ ซึ่งจัดโดยเครือข่าย ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสานร่วมกับเครือข่ายน้ำภาคอีสาน ณ จังหวัดขอนแก่น

ผลการสัมมนาดังกล่าว ส่งผ่านต่อสื่อมวลชนทางหนังสือพิมพ์ โทรทัศน์ ทำให้เกิดการขยายผล ปัญหาและที่มาของปัญหาดังกล่าวอย่างกว้างขวาง รวมทั้งก่อให้เกิดการติดตามปัญหาน้ำท่วมภาคอีสานอย่างใกล้ชิดและต่อเนื่อง ขององค์กรชาวบ้านและพัฒนาองค์กรเอกชน

การเคลื่อนไหวเรียกร้องให้หน่วยงานมาแก้ปัญหาของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ที่มาจำนวนมากในจำนวนคน ๑๐๐ กว่าขึ้นไป นับเป็นการสร้างพื้นที่ทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง สร้างความสนใจต่อนักข่าวที่จะหยิบเรื่องราวเสนอสังคม รวมทั้งหน่วยงานรัฐต้องให้ความสนใจ เข้ามาแก้ปัญหา และการใช้สิทธิด้วยการยื่นหนังสือร้องเรียนต่อหน่วยงานในทุกระดับ หรือการจัดแถลงข่าวตอบโต้นโยบายการจัดการน้ำแบบรวมศูนย์ของรัฐ การนำเสนอปัญหาผ่านการเขียนบทความ การนำเสนอผลการประชุม/สัมมนาของชาวบ้าน การเสนอข่าวของสื่อมวลชนทั้งสิ่งพิมพ์และทัศน์ วิทยุ

นอกจากนี้เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชียังได้สร้างรูปธรรมการจัดการจัดการน้ำขนาดเล็กที่ตอบสนองความต้องการของชุมชน เช่น บ้านหนองตู๋ บ้านละหานนา ต.ละหานนา อ. แวงน้อย บ้านวังเวิน จ.ศรีบุญเรือง อ.ชนบท จ.ขอนแก่น เรื่องราวดังกล่าวถูกนำเสนอต่อสาธารณชน

รวมทั้งจากการติดตามงานของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติที่ขยายผลของปัญหาผ่านหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

ในทุกความเคลื่อนไหวของชาวบ้าน ต้องมีการออกแถลงการณ์แสดงจุดยืนของการเคลื่อนไหวของตนต่อสังคม ด้วยหวังว่าข่าวสารข้อมูลที่สื่อออกไป จะสร้างการเรียนรู้ให้คนในสังคมรับทราบความจริง และปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่เชื่อฟังรัฐ มาสนับสนุนการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน หรือเข้าใจเหตุผลที่แท้จริงของการเรียกร้อง ทำให้เกิดการนำเสนอข่าวสารในสังคมอย่างแพร่หลาย

จากการศึกษาพบว่า ตั้งแต่ปี ๒๕๔๓ - ๒๕๔๘ มีการนำเสนอข่าวเกี่ยวกับโครงการโขงชีมูล ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิของเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

นอกจากข่าวหนังสือพิมพ์ วิทยุโทรทัศน์ แล้วยังมีการนำเสนอข้อมูลในรูปแบบอื่น เช่น การจัดโครงการธรรมชาติวิทยาแม่น้ำชี ที่มีผู้เข้าร่วมที่หลากหลาย มีกิจกรรมการเดินเรือล่องแม่น้ำชี , ภาพวาดของกลุ่มศิลปิน บทกวี บทกลอน เป็นการให้ความสำคัญและพรรณนาถึงความอุดมสมบูรณ์ ความสวยงาม ความผูกพันของคนกับธรรมชาติ ซึ่งทำให้เกิดความหลากหลายของการสื่อสารกับคนทั่วไปในสังคมให้เข้าใจการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน

การนำเสนอข่าวสารต่อสาธารณะในรูปแบบ ข่าว บทความ สกู๊ป สารคดี ผ่านสื่อมวลชนหลากหลายรูปแบบ ทั้งหนังสือพิมพ์ วารสาร สิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ทำให้สังคมได้เห็นความผิดพลาดของโครงการโขงชีมูล อันเป็นสาเหตุแห่งการร้องเรียนปัญหาของชาวบ้าน ส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของรัฐส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบายในการดำเนินโครงการโขง ชี มูล

การยอมให้มีการเปิดบานประตูเชื่อมร้อยเอ็ด รวมทั้งการเร่งรัดการติดตามปัญหาการจ่ายเงินชดเชยผลกระทบจากน้ำท่วมที่ซ้ำล้าตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๔๓ เป็นต้น

๗.๑๑.๘. การนำเอาวัฒนธรรมนำการเคลื่อนไหวการใช้สิทธิ์ วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ประเพณี เป็นต้นทุนการดำเนินชีวิตของชาวอีสาน ที่ถูกนำมาใช้ในทุกสถานการณ์ ในกรณีลุ่มน้ำชีการเคลื่อนไหวแก้ปัญหาของชาวบ้าน เช่น ในการสร้างฝายหินทิ้งบ้านหนองตุ่มระดมการสร้างผ่านงานผ้าป่า

หรือการรื้อฟื้นประเพณีบุญกุ่มข้าวใหญ่ บ้านโนนราศี กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง นอกจากการทำบุญตามประเพณีของคนอีสานหลังเก็บเกี่ยวข้าวจะนำเอาข้าวบริจาคร่วมกันแล้ว นำข้าวไปขายเพื่อสร้างวัดหรือมอบให้สงฆ์หรือการพัฒนาชุมชนตามแต่ที่ประชุมของชาวบ้านจะกำหนด

และในครั้งนี้เป็นภาระระดมทุนเพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำท่วม นอกจากนี้ยังมีการจัดเวทีสะท้อนปัญหาน้ำท่วม การระดมความเห็นของชาวบ้านที่มาร่วมทำบุญในการเสนอทางออกทางเลือกในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น

๗.๑๒ บทเรียนการปฏิบัติการใช้สิทธิ์ ในระดับเครือข่าย

จากการดำเนินงานของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา กรณีลุ่มน้ำชีในระดับเครือข่าย ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญต่อการพัฒนาในอนาคต เพราะจากประสบการณ์การทำงานพัฒนาในลุ่มน้ำชีนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาในด้านองค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ ซึ่งเป็นการศึกษาในเชิงวิชาการเสียส่วนใหญ่ แต่กระบวนการใช้สิทธิ์ในระดับเครือข่ายนั้นถือว่ายังกระทำได้น้อย หรือหากมีการดำเนินงานที่เกิดขึ้นก็ยังไม่สามารถรวมพลังของคนลุ่มน้ำได้อย่างแท้จริง ในการที่จะปกป้อง อนุรักษ์ลุ่มน้ำร่วมกัน

โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน ถือว่าเป็นโครงการที่สามารถกล่าวได้ว่าเป็นการจุดประกายการทำงานในระยะยาวต่อไป หากมีการวิเคราะห์ผลการทำงานอย่างเป็นระบบและมีส่วนร่วม ระหว่างกลุ่ม เครือข่ายงานพัฒนาด้วยกัน และ กลุ่มองค์กรชาวบ้าน

การดำเนินงานของโครงการสิทธิชุมชนศึกษาที่ผ่านมา ส่วนใหญ่จะเป็นปฏิบัติการใช้สิทธิ์ เพื่อการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า เพราะในสถานการณ์เร่งด่วนในพื้นที่ขณะนั้น คือ ปัญหาในเรื่องน้ำท่วม และ ผลกระทบต่าง ๆ ที่มาจากการพัฒนาของรัฐ อีกทั้ง ปัญหาเรื่องการด้อยโอกาสในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารขององค์กรชุมชนลุ่มน้ำนั้นก็น้อย บทเรียนที่สำคัญของการปฏิบัติการใช้สิทธิ์ ภายใต้โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ที่สำคัญ คือ

๗.๑๒.๑ การวางแผนการดำเนินงานโครงการอย่างเป็นขบวน หรือ ระบบ

กระบวนการวางแผนเพื่อการดำเนินงานในระดับเครือข่ายนั้น จะต้องเป็นกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย เพราะคำว่าเครือข่ายนั้น หมายถึงบุคคล หรือ กลุ่มคนที่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องต่อประเด็นการทำงานนั้น ๆ ต้องมาร่วมกันแสดงความคิดเห็น ตัดสินใจ และ วางแผนการทำงานร่วมกัน

แต่การดำเนินงานที่ผ่านมา ยังพบว่าปัญหาที่สำคัญ คือ การวางแผนการดำเนินงานยังไม่ชัดเจนร่วมกับเครือข่ายอื่น ๆ และเป็นการดำเนินงานตามประเด็นพื้นที่เป็นสำคัญ และ ประเด็นปัญหาส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับการแก้ไขปัญหาในระดับนโยบาย ซึ่งต้องอาศัยความต่อเนื่อง ระยะเวลา ฉะนั้นการสร้าง ความเข้าใจกับเครือข่ายชุมชนที่มีอยู่แล้วจึงมีความจำเป็นและ เป็นการสร้างความร่วมมือที่หวังผลการทำงานร่วมกันในระยะยาวด้วย ไม่ใช่เพียงแค่การแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น

กระบวนการดำเนินงาน แท้จริงแล้วน่าจะเริ่มต้นที่การศึกษาข้อมูลองค์กรชุมชนในลุ่มน้ำชี ทั้งศักยภาพองค์กร สภาพปัญหา ลักษณะระบบนิเวศน์ชุมชน รวมถึงการศึกษาหน่วยงานต่าง ๆ ที่เข้าไปเกี่ยวข้องต่อการจัดการทรัพยากรในระดับชุมชนนั้น ๆ ด้วย ถือว่าเป็นกระบวนการพื้นฐานเพื่อวางแผนการทำงาน หลังจากมีข้อมูลแล้วก็ใช้ข้อมูลที่ได้ให้เกิดประโยชน์ โดยการประสานองค์กรชุมชน และ เครือข่ายต่าง ๆ มาประชุม วิเคราะห์ปัญหา เพื่อวางแผนการทำงานร่วมกัน รวมทั้งการจัดโครงสร้างการทำงานอย่างเป็นระบบ การจัดแบ่งบทบาทหน้าที่ เพื่อตอบสนอง หรือแก้ไขปัญหาในลุ่มน้ำที่มีอยู่ร่วมกัน

๗.๑๒.๒ การจัดลำดับประเด็นการทำงาน

การจัดลำดับประเด็นการทำงานนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากหัวข้อที่ผ่านมา หากมีการวิเคราะห์พื้นที่อย่างชัดเจนของคนหลายกลุ่ม หลายฝ่าย และ ผ่านการวิเคราะห์ และ เลือกประเด็นการทำงานที่จะสามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหา และ สร้างพลังต่อชุมชนอย่างต่อเนื่อง ด้วย ซึ่งควรจะเริ่มต้นที่การรณรงค์ในเรื่องข้อมูลข่าวสารที่จำเป็นต่อชุมชน ซึ่งสามารถจัดการได้หลายรูปแบบ หลังจากนั้นอาจจะมีการทำงานควบคู่ระหว่างกระบวนการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า และ กระบวนการทำงานเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืน

ปัญหาหลักของการทำงานเครือข่ายที่ผ่านมา คือ เวทีเครือข่ายดูเหมือนว่าจะเป็นเวทีแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร สภาพปัญหาของชุมชนในแต่ละพื้นที่ เพื่อหาแนวทางการทำงานร่วมกัน ซึ่งส่วนใหญ่แล้วการทำงานในลักษณะนี้จะประสบผลสำเร็จ

แต่กระบวนการติดตามในระดับพื้นที่นั้นยังไม่สามารถดำเนินงานได้อย่างเต็มที่ ฉะนั้นการกำหนดจังหวะการทำงานเพื่อแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า และ การทำงานแนวคิดในการทำงานระยะยาวนั้นจึงต้องควบคู่กันไป

๗.๑๒.๓ การจัดวางคนทำงานให้เหมาะสม

งานเครือข่าย เป็นงานที่มีพื้นที่กว้างขวาง ฉะนั้นการจัดวางกำลังคนทำงานจึงต้องมีความเหมาะสม ทั้งศักยภาพ และ ความต้องการ แต่เนื่องด้วยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา มีการจัดวางคนทำงานเครือข่ายไว้เพียงคนเดียว แต่ประเด็นในการดำเนินงานนั้นมีมากกว่าที่จะรับผิดชอบคนเดียวได้ จึงเป็นสาเหตุให้เกิดการทำงานที่ไม่สามารถสร้างความร่วมมือในระดับเครือข่ายในรูปแบบการประสานความร่วมมือได้อย่างต่อเนื่อง

แต่อย่างใดก็ตามการดำเนินงานที่ผ่านมา นั้น ถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการทำงานที่มุ่งสู่การแก้ไขปัญหาในระดับนโยบายเพื่อการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องพึงพิง หรือ เกี่ยวข้องกับการเมือง การปกครอง จึงเป็นเหตุให้การดำเนินงานมีความสำเร็จน้อย จึงเป็นผลกระทบต่อการทำงานในระยะยาว เพราะชุมชนต้องการแก้ไขปัญหา จึงมีการรวมพลัง แต่ขาดความเข้าใจในกระบวนการแก้ไขปัญหาที่ต้องใช้เวลา และการติดตามที่ยาวนาน

หากเป็นไปได้ การทำงานในระดับเครือข่ายนั้น คนทำงานต้องให้ความสำคัญต่อการทำงานแบบทีม คือ ไม่ทำงานคนเดียว ตัดสินใจเอง เพราะประเด็นการทำงานหนึ่ง ๆ นั้น เกี่ยวข้องกับหลายผู้คน ฉะนั้นศักยภาพในการประสานความร่วมมือของคนทำงานส่งเสริมในระดับเครือข่ายจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง

๗.๑๒.๔ กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

“สิทธิ” ควรเกิดขึ้นจากการเรียกร้องของคนในชุมชนท้องถิ่น เพื่อตัวเขาเอง และ ชุมชน ฉะนั้นกระบวนการที่จะสร้างความตระหนัก เข้าใจ และ ใช้สิทธิได้นั้นต้องมีกระบวนการส่งเสริมที่เป็นขั้นตอน หรือ ในสถานการณ์ที่เป็นจริง คนทำงานไม่สามารถสร้างกระบวนการที่จะหนุนให้เกิดความตระหนักร่วมได้ เพราะสถานการณ์ปัญหาต้องการแก้ไขขณะนั้น ซึ่งหากเป็นสภาวะดังที่กล่าวนี้ ผู้เข้าร่วมกระบวนการส่งเสริมส่วนใหญ่ก็จะเป็นตัวแทน หรือ แกนนำที่สามารถเข้าใจและมีความต้องการที่จะเรียกร้องสิทธิของตนเองเท่านั้น

กระบวนการที่กล่าวมาข้างต้นถือว่ามิพลงในการเคลื่อนไหวในระยะแรก แต่การใช้สิทธิในระยะยาวนั้น มีความจำเป็นที่จะต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นทั้งชุมชน ทรัพยากรเครือข่าย เช่น กลุ่มน้ำขึ้นนั้นถือว่าทรัพยากรส่วนรวมที่ทุกคนต้องแสดงความเป็นเจ้าของร่วมกัน ซึ่งหากเปรียบเทียบสิทธิส่วนบุคคล สิทธิชุมชน และ สิทธิเครือข่ายนั้น ถือว่ามีความยากกว่าการส่งเสริมในด้านอื่น ๆ เพราะสิทธิในกลุ่มน้ำขึ้นนั้น ทุกคนรับรู้ร่วมกันว่าเป็นทรัพยากรสาธารณะ ทุกคนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ แต่สถานการณ์ในปัจจุบัน คนที่ออกมาเรียกร้อง คือ คนที่เป็นตัวแทน ซึ่งบางครั้งไม่ได้กระทบกับตัวเขาโดยตรง แต่ด้วยความสามารถ และ ศักยภาพที่เขา มีนั้นสามารถสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นกับเขาได้ง่าย

ส่วนกลุ่มคนผู้ที่ได้รับผลกระทบโดยตรงนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มคนผู้ด้อยโอกาสในชุมชน ซึ่งมีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับตัวทรัพยากรกลุ่มน้ำชีโดยตรง เช่น คนหาปลา คนปลูกผักกิมชี่ เป็นต้น กลุ่มคนเหล่านี้จะออกมาแสดงสิทธิที่หลัง แต่เป็นกลุ่มคนที่สามารถเสนอปัญหาที่ตนเองเผชิญโดยตรง ฉะนั้นกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน คนทำงานจะต้องเรียนรู้ว่าผู้มีส่วนได้เสียในแต่ละชุมชนนั้นเป็นใครบ้าง และ ในแต่ละกลุ่มนั้นมีศักยภาพแค่ไหนในการเรียกร้องสิทธิของตนเพื่อที่จะส่งเสริม และ สนับสนุนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๗.๑๒.๕ วาทกรรมของ “งานวิจัย” จุดอ่อนของการทำงาน

เนื่องจากการดำเนินงานที่ผ่านมาของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภายใต้งานวิจัยเชิงปฏิบัติการ ซึ่งหากใช้วาทกรรมว่า “งานวิจัยแล้ว” คนทำงานจะมีความรู้สึกทำงานไม่ได้เต็มที่ ซึ่งเป็นการเข้าใจผิดอย่างมหันต์ เพราะกระบวนการวิจัยความรู้ที่แท้จริง คือ ผลการปฏิบัติการ หรือ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับกลุ่มเป้าหมาย เพียงแต่การศึกษาวิจัยจะช่วยให้การทำงานอยู่ในขอบเขตของประเด็นมากขึ้น ซึ่งคนทำงานอาจจะแย้งว่าบางครั้งเหตุการณ์เฉพาะหน้าที่เราไม่รู้ว่าจะเกิดขึ้นในชุมชนก็ได้ ซึ่งนั่นก็จะเป็นความรู้ใหม่ที่เกิดขึ้น ที่ต้องบันทึกในงานวิจัยเช่นกัน และ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น

ฉะนั้นกระบวนการทำงานของโครงการสิทธิชุมชนกลุ่มน้ำชีที่ผ่านมา มีปัญหาในวาทกรรมของคำว่า “งานวิจัย” เป็นอย่างมาก ซึ่งหากคนทำงานเปิดใจที่จะเรียนรู้ และ ศึกษาบริบทของความรู้ที่จะเกิดขึ้นนั้น มันจะเป็นสิ่งที่มีค่า และ เป็นฐานในการทำงานในอนาคตได้เป็นอย่างดี

ดังนั้นบทสรุปของการส่งเสริมสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรในระดับเครือข่ายนั้นพบว่า ทรัพยากรเครือข่าย คือ ทรัพยากรของส่วนรวม ฉะนั้นกระบวนการสร้างจิตสำนึกเพื่อการปฏิบัติการสิทธินั้นก็ต้องสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ตั้งแต่การทำความเข้าใจต่อสถานการณ์ชุมชน การประเมินชุมชน ผู้นำ และ ฐานทรัพยากรอื่น ๆ แบบมีส่วนร่วมกับทุกหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรนั้น และ กระบวนการที่น่าจะนำมาส่งเสริมสิทธิชุมชนนั้น ควรเป็นกระบวนการที่จะส่งผลต่อการดำเนินงานด้านสิทธิชุมชนในระยะยาวด้วย

๗.๑๓ กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน เครือข่ายอนุรักษ์กลุ่มน้ำชี

กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนของเครือข่ายกลุ่มน้ำชีเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกาะติดอยู่กับปัญหาน้ำท่วมและการเคลื่อนไหวก่อนเพื่อยกระดับการจัดตั้งเครือข่ายที่กว้างขวาง คนทำงาน

ได้ตระเวนไปในหมู่บ้านที่เป้าหมายในเขต จ.มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร เพื่อกระจายข้อมูล และการเกาะเกี่ยวประสานงานร่วมแก้ไขปัญหา ทั้งยังได้รับทราบสภาพปัญหาของแต่ละจุด

จากนั้นมีการพบปะแลกเปลี่ยนกับแกนนำ ปัญญาชนท้องถิ่น จากพื้นที่หลายพื้นที่ใน เวทีประชุม สัมมนาต่าง ๆ ต่างมีความเห็นตรงกันว่าปัญหาหลักในปัจจุบันของกลุ่มน้ำชี คือ ปัญหาน้ำท่วม ควรมีการผลักดันขับเคลื่อนองค์กรชาวบ้านเพื่อผลักดันให้มีกระบวนการแก้ไข ปัญหาต่อไป

การประชุมแลกเปลี่ยน ยกระดับขึ้นเป็นเครือข่ายย่อย ในท้องถิ่นต่าง ๆ เช่นใน เครือข่ายกลุ่มโรงสี ๑๑ หมู่บ้าน ในพื้นที่ จ.ยโสธร กลุ่มสหพันธ์ผู้ประสบภัยน้ำท่วมร้อยเอ็ด – กาฬสินธุ์ ซึ่งมาจาก ๙ หมู่บ้านใน ๒ จังหวัด กลุ่มสหพันธ์เป็นกลุ่มที่เคลื่อนไหวต่อเนื่องมา ๕ ปีแล้ว กลุ่มชาวบ้านทุ่งเขาหลวง ต.บึงงาม กิ่งอ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด ๖ หมู่บ้าน ในเวทีต่าง ๆ ดังกล่าวนี้อาจมีการวิเคราะห์ปัญหาและผลกระทบ ซึ่งเห็นพ้องกันชัดเจนถึงปัญหาที่กลุ่มน้ำชีประสบ ชะตากรรมเดียวกัน คือปัญหาน้ำท่วม ผลกระทบจากโครงการโขง ชี มูล

จากการสนับสนุนและส่งเสริมกระบวนการสิทธิชุมชน ของคนทำงานส่งผลให้เกิดการ เรียนรู้ทั้งคนทำงานและเครือข่าย ดังนี้

๑. กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน
๒. การเรียนรู้ที่เกิดขึ้น
๓. ปัจจัยการเรียนรู้
๔. แนวทางการส่งเสริมการเรียนรู้สิทธิชุมชน

๗.๑๓.๑.กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

รูปแบบและวิธีการส่งเสริมการเรียนรู้สิทธิชุมชนของชาวบ้าน ดังนี้

- (๒) การศึกษาเรียนรู้ข้อมูลของระบบนิเวศน์กลุ่มน้ำชี
- (๒) เลือกหมู่บ้านเพื่อศึกษาสภาพปัญหาและแนวทางในการแก้ปัญหา
- (๓) การศึกษาชุมชนและกิจกรรมแสวงหาแนวร่วมในการแก้ปัญหาในชุมชน
- (๔) การให้ข้อมูลสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมอีสาน สู่การเชื่อมร้อยผู้เดือดร้อน

จากปัญหาเดียวกัน ในกลุ่มน้ำชี

- (๕) การเชื่อมโยงวิเคราะห์ปัญหาผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูล การศึกษาดูงาน
- (๖) การเชื่อมร้อยประสานพลังของคนกลุ่มน้ำชี หุ่นการแก้ปัญหาชุมชน
- (๗) การสนับสนุนการปฏิบัติการการใช้สิทธิ
- (๘) การสื่อสารต่อสาธารณชนของเครือข่าย

๗.๑๓.๒. การเรียนรู้ที่เกิดขึ้น

การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการจัดกระบวนการและสนับสนุนการใช้สิทธิของชุมชนได้ส่งผล การเรียนรู้และนำมาปฏิบัติการแก้ปัญหาเรื่องน้ำท่วมของเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีและ คนทำงาน ดังนี้

๗.๑๓.๒.๑. การเรียนรู้ของชาวบ้าน

เรียนรู้ในการเข้าร่วมติดสถานการณ์ นโยบาย น้ำของรัฐ และ สถานการณ์เรื่อง น้ำได้แก่ พรบ.น้ำ โครงการโขง-ชี-มูล ชลประทานระบบท่อ และสถานการณ์ของพื้นที่ลุ่มน้ำชีในแต่ละจุด ได้สร้างความรู้สึกร่วมระหว่าง คนลุ่มน้ำชีด้วยกัน

เรียนรู้การคิดวิเคราะห์ตามคำถามจากวิทยากร หรือที่ คนทำงาน ตั้ง คำถามเพื่อต้องการทางออกของปัญหา

เรียนรู้วิธีการในการรณรงค์ และความกล้าของชาวบ้านกลุ่มลุ่มน้ำมน น้ำพอง ที่แสดงตัวคัดค้านเวทีสัมมนาครั้งนี้และยื่นข้อเสนอต่อนายประพัฒน์ ปัญญาชาติรักษ์ รมว.กระทรวงทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม

เรียนรู้ว่าข้อแข็งของชาวบ้าน อยู่ที่พลังของมวลชนที่เดือดร้อน และรู้ว่า ตัวแทนรัฐบาลเขาฟังชาวบ้านเป็นหลักก่อน

เรียนรู้ว่ามีเพื่อนผู้ร่วมทุกข์และชะตากรรมร่วมกัน และอยากเชื่อม ประสานให้เกิดพลังขึ้นมาในรูปของเครือข่าย ชื่อ กลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

เรียนรู้ว่ากองเลขาของชาวบ้าน กลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี มีสำนักงานเลขาของกลุ่ม ที่จะเข้าหนุนเสริม ซึ่งเป็น NGO และเขาเรียนรู้ที่จะไม่กลัว

เรียนรู้ความเสมอภาคและเท่าเทียม การทำงานร่วมกับชาวบ้านกันเอง หน่วยงานท้องถิ่น จังหวัด และนักวิชาการ

เรียนรู้จักสิทธิ ที่จะนำเสนอปัญหาของตนเอง และทางเลือก ทางแก้ไข ปัญหา ต่อส่วนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและสาธารณะชน ชาวบ้านกล้านำเสนอปัญหาของตนเอง พร้อม ทั้งนำเสนอทางเลือก ทางออกและแนวทางแก้ไขปัญหาด้วยความมั่นใจเนื่องจากผ่านเวทีการ วิเคราะห์ ตรวจสอบร่วมกันในชุมชนมาแล้วและเมื่อได้รับข้อมูลใหม่เพิ่มเติมก็นำมาสู่การวิเคราะห์ เพิ่มเติม เช่นหลังจากที่ฟังการให้ข้อมูลจากชลประทานจังหวัดทำให้เห็นข้อมูลที่มีความขัดแย้งกับ ในพื้นที่จึงเป็นประเด็นที่ต้องนำกลับมาพูดคุย ขยายความเข้าใจในเนื้อหานั้น ๆ กันต่อ

เรียนรู้ประสบการณ์ในแต่ละพื้นที่ ผ่านกิจกรรมงานธรรมชาติയാตรา เกิดความสัมพันธ์ ระหว่างชาวบ้านแต่ละจุด และรู้ข้อเด่น ของชาวบ้านด้วยกันแต่ละจุด หลังจากนั้นเกิดการศึกษาดูงานของกันและกัน เช่น กลุ่มห้วยสายหนัง อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ลำน้ำสาขา ลุ่มน้ำชีไปดูงานของกลุ่มน้ำชี ท่าศาลา อ.เขื่องใน จ.อุบลราชธานีกลุ่มลุ่มน้ำพอง ไปดูงานกลุ่ม ห้วยร่องบ่อ ลำน้ำสาขาน้ำชี อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร กลุ่มน้ำชี บ้านค่าย อ.เมือง จ.ชัยภูมิ ไปดู

งานกลุ่มลุ่มน้ำพองอ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น เกิดสำนึกความเป็นเครือข่ายของชาวบ้านลุ่มน้ำชี โดยการร่วมแรงร่วมใจในการจัดงานครั้งนี้

ผู้นำชาวบ้านเรียนรู้ในการนำเสนอทางออก ผ่านเวทีวิชาการ การ
เสนอปัญหาของคนจนที่ชัดเจนในเวทีงานวิชาการ

เรียนรู้ในขบวนการใช้สิทธิ ไม่สามารถทำให้บรรลุผล ต้องทำอย่าง
ต่อเนื่องและ เป็นขั้นตอน

เรียนรู้บทบาทคณะกรรมการลุ่มน้ำชีตอนบน และรู้จักสิทธิของตนเอง
ในฐานะชาวนา ให้ตั้งคณะกรรมการบริหารเขื่อนในลุ่มน้ำชีจังหวัดร้อยเอ็ด

การเรียนรู้จากการศึกษาดูงาน เป็นการถ่ายทอดแลกเปลี่ยน
ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นแล้ว นำมาวิเคราะห์ความเป็นไปได้ที่กลุ่ม/ชุมชนจะดำเนินการได้ตาม
ศักยภาพและความพร้อมของกลุ่ม ชาวบ้านและผู้นำชาวบ้านแต่ละพื้นที่ได้มีเวทีแลกเปลี่ยนถึง
สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน และมีความกระตือรือร้นที่จะนำเสนอข้อมูลในพื้นที่ เกิดความ
ตระหนักในความสำคัญที่ชาวบ้านต้องศึกษาข้อมูลชุมชนของตนเอง รวมทั้งได้มีโอกาสเรียนรู้
ชุมชนที่ประสบปัญหาจากการพัฒนาของรัฐและรวมตัวกันต่อสู้จนได้รับชัยชนะให้แก่ชุมชน

เรียนรู้การใช้สิทธิ ผ่านการยื่นหนังสือ เวทีการเจรจาแก้ปัญหาน้ำท่วม
เรียกร้องสิทธิของตนเองต่อรัฐบาล ต่อรัฐสภา ต่อสภาที่ปรึกษาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติและ
ต่อคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

เรียนรู้การทบทวน/สรุปบทเรียนที่ผ่านมา การร่วมกันสรุปบทเรียน
ความเคลื่อนไหวที่ผ่านมาของชุมชนทำให้ชาวบ้านเห็นพลังของตนเองเห็นศักยภาพของคนของ
พื้นที่ที่จุดอ่อนจุดแข็งผ่านมาของชุมชน ส่งผลให้ชุมชนมีความเชื่อมั่นในการดำเนินกิจกรรม
แก้ปัญหาที่เกิดขึ้นหรือสร้างทางเลือกของชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำป่า

เครือข่ายน้ำชี หลังการประชุมเวทีร่วมกับหน่วยงานรัฐ จะกลับมาสรุป
ข้อบกพร่องและปรับปรุงการนำเสนอในเวทีครั้งต่อไป

การเรียนรู้ท่ามกลางการปฏิบัติจริง เป็นการลงมือปฏิบัติการและมี
การสรุปบทเรียนหลังการปฏิบัติการ กรณีเครือข่ายแก้ปัญหาน้ำท่วมชาวบ้านจากการศึกษา
ข้อมูลการเข้าเจรจาแก้ปัญหากับรัฐ ทำให้เครือข่ายสร้างกลไกของตัวเองเพื่อประสานงานในการ
แก้ปัญหากับรัฐและมองเห็นโครงสร้างการจัดการขนาดใหญ่ที่ควบคุมโดยหน่วยงานของรัฐ ทำให้ต้องวิเคราะห์ข้อเสนอที่จะเป็นไปได้มากที่สุดก่อน คือการเปิดประตูเขื่อนทุกตัวในช่วงเดือน
พฤษภาคม-พฤศจิกายน ของทุกปี เรียนรู้ข้อมูลระบบนิเวศลุ่มน้ำชี
สถานการณ์พื้นที่รวมทั้งประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ของวิถีชีวิตชุมชนคนลุ่มน้ำชี ตั้งแต่ต้น
น้ำถึงปลายน้ำ โดยผ่านกิจกรรมงานธรรมชาติยาตราเพื่อ ได้ที่มีการแลกเปลี่ยนข้อมูล และการ
นำเสนอสถานการณ์แต่ละพื้นที่ รวมถึงการเรียนรู้จากสภาพพื้นที่จริง เห็นความแตกต่างของ

ระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี ที่นำมาสู่การวิเคราะห์สภาพปัญหาการจัดการน้ำของภาครัฐด้วยโครงการขนาดใหญ่ได้ชัดเจนขึ้น

เรียนรู้ผ่านกระบวนการทำงานเพื่อผลักดันให้เกิดการแก้ไขปัญหา

เริ่มแรกชาวบ้านมีความคาดหวังสูงว่าปัญหาจะได้รับการแก้ไขอย่างเร่งด่วนเพราะปัญหาที่เกิดขึ้นมาเป็นระยะเวลา ๕ ปี เป็นภาระอันหนักหน่วงของแต่ละครอบครัว เมื่อได้รับรู้ข้อมูลผ่านการประชุม การให้ข้อมูลของทางจังหวัด หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง จึงทำให้เห็นโครงสร้างการจัดการขนาดใหญ่ที่ควบคุมโดยหน่วยงานของรัฐ การนำเสนอข้อเรียกร้องในการแก้ไขปัญหาจึงต้องเลือกแนวทางที่เป็นไปได้มากที่สุดก่อน คือการนำเสนอให้เปิดเขื่อนทุกตัวในช่วงเดือน

พฤษภาคม – พฤศจิกายน ของทุกปี

เรียนรู้การแก้ปัญหาของรัฐที่ پایเบี่ยงและตอบคำถามไม่ตรงกับ

ประเด็นที่ชาวบ้านนำเสนอเห็นการ پایเบี่ยงประเด็นของหน่วยงานรัฐจากคำถามชาวบ้าน ชาวบ้านเกิดความสับสนในข้อมูลเชิงสถิติตัวเลขในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบจากการอ้างอิงของรัฐ

เรียนรู้ความสำคัญในการใช้ข้อมูลเรื่องปัญหาน้ำท่วมในพื้นที่เพื่อใช้

แลกเปลี่ยนเจรจากับหน่วยงานรัฐ

การรับรู้ข้อมูลของชาวบ้านผ่านการศึกษาดูด้วยตัวเอง เช่นกรณีการไป

ศึกษาดูฝ่าย เมื่อกลับมาได้ขยายความสิ่งที่ได้เห็น ได้เรียนรู้ไปยังกลุ่มเพื่อนบ้านด้วย”วิธีการเล่าสู่ฟัง” จึงเกิดการถ่ายทอดข้อมูลในระดับพื้นที่ นอกจากนี้การรับรู้ข้อมูลจากคนทำงานผ่านเวทีประชุมและการพูดคุยแลกเปลี่ยนอย่างไม่เป็นทางการ ทำให้ชาวบ้านมีความมั่นใจที่จะร่วมกันผลักดันให้เกิดการแก้ไขปัญหาและยังนำไปสู่การเรียกร้องกันเองให้ต้นตอตัวกับสภาพผลกระทบที่มีในปัจจุบัน

เรียนรู้กลไกของแต่ละชุมชนและเครือข่ายเพื่อนำมาปรับประสานการ

ทำงานของชุมชนให้เกิดแนวร่วมมากขึ้นชาวบ้านได้เรียนรู้ถึงสิทธิของชุมชนในการเข้าไปบริหารจัดการลุ่มน้ำชี โดยผ่านการพูดคุย และเวทีแลกเปลี่ยนข้อมูล เช่น บ้านหนองดู่ บ้านวังเวิน ชาวบ้านค่ายร่วมกันจัดทำฝ่ายหินทิ้งในลำน้ำชีโดยชุมชนเอง

๗.๑๓.๒.๒. การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นกับคนทำงาน

เรียนรู้ความเข้าใจของผู้นำชาวบ้านในกลุ่มลุ่มน้ำชี ในเรื่องของนโยบายน้ำ อยู่

ในระดับใดแต่รับรู้เรื่องกฎหมายน้ำ ยังมีไม่พอและยังไม่ได้เป็นปัญหาเร่งด่วนเฉพาะหน้า

เรียนรู้ การเสริม ทศกย้า ข้อมูลเกี่ยวกับนโยบายน้ำ และกระตุ้นให้ผู้นำ

ชาวบ้านคิดถึงทางออกของปัญหาเรื่องนโยบายน้ำ การวางจังหวะก้าวต่อจากการสัมมนาระดมความคิดเห็นจากชาวบ้าน

เรียนรู้ว่าการสะสมชัยชนะ การเข้าไปคัดค้าน พรบ.น้ำในเวทีแบบนี้ พร้อมกับยื่นหนังสือให้ รมว. กระทรวงทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ไม่ได้ผล ถึงที่สุด แต่ได้ผลเชิงสะสม คือ หยุดชั่วคราว เป็นกระแสช่วงให้สาธารณะรับรู้

เรียนรู้ที่จะวางพื้นที่เป้าหมายที่ต้องทำงานให้เข้มข้นขึ้น เพื่อเกิดมวลชนที่เข้าใจเรื่องสิทธิของตนเอง หลังจากหว่านแหไปทั่วและไปเลือกพื้นที่ที่ไม่ใช่กระแสหลักเช่น บ้านท่าลาด เรื่องทำทรายป่าชุมชน น้ำท่วม ยังเป็นเรื่องไม่ใหญ่

เรียนรู้จักผู้นำแต่ละจุด เห็นแนวของคนที่ตื่นตัวเรื่องสิทธิ เห็นลักษณะของนักวิชาการที่มาร่วมงาน เห็นศักยภาพตัวแทนของฝ่ายราชการ ไม่ว่าจะเป็นจังหวัด หรือ ชลประทานภาคตะวันออกเฉียงเหนือเขต ๖

การเรียนรู้ลักษณะผู้นำ จากกิจกรรมการแก้ไขปัญหาของชุมชนนั้น เป็นการนำเสนอปัญหาแก่สาธารณชน และพยายามประสานหน่วยงานต่าง ๆ เข้าร่วมในการแก้ไขปัญหา องค์การพัฒนาเอกชนก็เป็นส่วนหนึ่งที่ผู้นำชาวบ้านเข้ามาประสานงานเอง และเห็นคุณสมบัติผู้นำที่โดดเด่น และได้รับผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วมที่ชัดเจนจากการดำเนินงานร่วมกัน

เรียนรู้จักประสานความร่วมมือบุคคลที่เข้าใจปัญหาชาวบ้านและสิทธิ ชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำชี เช่น นักวิชาการในมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ขอนแก่น และกรุงเทพฯ องค์การบริหารส่วนตำบล และองค์การบริหารส่วนจังหวัด เทศบาลส่วนราชการด้านสิ่งแวดล้อมไม่ว่าจะเป็นกรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อมสำนักงานสิ่งแวดล้อมภาค และสำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัด

เรียนรู้จักกลุ่มชาวบ้านแต่ละกลุ่ม มีกำลังคนที่รู้จักสิทธิของชาวบ้านในการมีบทบาทในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำชี และนำไปสู่การวางแผนการทำงานเรื่องเครือข่ายชาวบ้านลุ่มน้ำชีได้อย่างเข้าใจที่จะไปเสริมได้ถูกจุด

เรียนรู้ที่จะวางยุทธศาสตร์ในการทำงานเรื่องสิทธิของเครือข่าย คือ ความเข้มแข็งของชาวบ้านในระดับท้องถิ่น และความสามารถลุกขึ้นมาใช้สิทธิ ประสานทรัพยากรและประสานนโยบายในระดับจังหวัด และติดตามนโยบาย และการเรียนรู้ในระดับเครือข่ายภาคอีสาน

เรียนรู้สิทธิความชอบธรรมในการทำงานฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และในการประสานหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง

เรียนรู้สิทธิของชาวบ้านในการตั้งกรรมการบริหารเขื่อนในจังหวัดร้อยเอ็ด ที่มีตัวแทนจากหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง คณะกรรมการลุ่มน้ำชีและตั้งตัวแทนชาวบ้านผู้เดือดร้อน

เรียนรู้การจัดดูงานมีประโยชน์อย่างมากสำหรับผู้นำชาวบ้าน เพื่อกำหนดขบวนการเสริมความคิดของผู้นำ ได้รู้จักผู้นำชาวบ้านมากขึ้น ในเวลาที่อยู่ร่วมกันในช่วงเวลาดูงาน

เรียนรู้เป็นกรรมการรณรงค์เรียกร้องสิทธิของชาวบ้าน แต่อำนาจสั่งการจะอยู่ที่ระดับจังหวัดและสำนักงานชลประทาน ภาคอีสาน และคณะกรรมการลุ่มน้ำชีตอนล่าง

เรียนรู้เวทีการประชุม เป็นการสร้างความเข้าใจและเท่าทันกับปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้ชาวบ้านได้รับทราบข้อมูลใหม่และมีความมั่นใจที่จะร่วมกันผลักดันให้เกิดการแก้ไขปัญหาและยังนำไปสู่การเรียกร้องกันเองให้ดีขึ้น

เรียนรู้การเดินทางไกลจากต้นน้ำชีถึงปลายแม่น้ำชี จากกิจกรรมงานธรรมชาติยาตราแม่น้ำชีทำให้คนทำงานได้เรียนรู้ข้อมูลระบบนิเวศลุ่มน้ำชี แบบองค์รวมมากขึ้น สถานการณ์พื้นที่ รวมทั้งประวัติศาสตร์ และความสัมพันธ์ของวิถีชีวิตชุมชนคนลุ่มน้ำชี เข้าใจปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อลุ่มน้ำชี ปัจจัยที่ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงของลุ่มน้ำชีส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับลำน้ำสาขาและวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของระบบนิเวศที่เชื่อมโยงกันทั้งระบบ

การติดตามแก้ไขปัญหาน้ำท่วม ในกระบวนการแก้ไขปัญหาที่มีความซับซ้อน ได้เรียนรู้จากข้อผิดพลาดในการดำเนินงานของรัฐ และเป็นประสบการณ์สำคัญในการทำงานที่ต้องมุ่งเน้นสร้างความเข้มแข็งและพลังให้กับชุมชนและสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมให้มาก

เรียนรู้บทบาทของหน่วยงานต่าง ๆ แต่ละหน่วยงานมีเนื้อหาและข้อจำกัดที่แตกต่างกัน การได้เรียนรู้ความสัมพันธ์กับหน่วยงานทำให้สามารถจับบทบาทความสัมพันธ์กับหน่วยงานได้เช่น องค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่นมีอำนาจในการจัดสรรงบประมาณเพื่อสนับสนุนการจัดการน้ำของชาวบ้านบ้านหนองตู๋ บ้านละหานนา ต.ละหานนา อ.แวงน้อยและบ้านวังเวิน ต.ศรีบุญเรือง จ.ขอนแก่น

คณะกรรมการสิทธิการสิ่งแวดล้อมมีกลไกที่มีในการเปิดข้อมูลสู่สาธารณะในบริบทที่กว้างและมีความน่าเชื่อถือ ชลประทานเขต ให้รับฟังปัญหาผลกระทบและรับฟังข้อเสนอของชาวบ้าน พร้อมทั้งเปิดข้อมูลการจัดการน้ำให้ชาวบ้านได้รับรู้

องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เป็นองค์กรที่มีอำนาจ หน้าที่โดยตรงในการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นหากแต่ตัวบุคคลยังไม่มีความเข้าใจ ในการทำงานร่วมจึงต้องเจาะลึกระดับบุคคล พร้อมทั้งต้องผลักดันให้อบต.เข้าไปมีบทบาทในการรับรู้และจัดการปัญหาวางแผนการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่น

เรียนรู้การสร้างพื้นที่ทางสังคม ต้องมีการทำอย่างต่อเนื่อง และเป็นภาระกิจที่ต้องสร้างพื้นที่สาธารณะให้มากขึ้น การรณรงค์สร้างอำนาจการรับรู้ให้ถึงชาวบ้าน และการขยายความรู้ความเข้าใจสู่สาธารณะชน เพื่อส่งเสริมการเปลี่ยนแปลงความคิด ความเชื่อที่ถูกกำหนดโดยสื่อ การโฆษณาชวนเชื่อ การบิดเบือนข้อเท็จจริงโดยของหน่วยงาน

เรียนรู้ศักยภาพในชุมชน เช่น ป่าชุมชนโขงวังเวิน ซึ่งมีสมุนไพรมากกว่า ๑๖๐ ชนิด และมีไม้ที่ชาวบ้านนำมาสานกระติบข้าว เป็นทรัพยากรสำคัญ นอกจากนี้ภูมิปัญญาการทอผ้าไหม ซึ่งขึ้นชื่อว่าไหมชนบทที่มีชื่อเสียงทั่วประเทศ

การติดตามการแก้ไขของกระบวนการชุมชน ในระยะแรก

คนทำงานติดตามกระบวนการแก้ไขปัญหากลุ่มชาวบ้าน เพื่อสร้างความเข้าใจต่อการแก้ไข ปัญหา และ เห็นบทเรียนที่เกิดขึ้นกับการรวมกลุ่มของชาวบ้าน เป็นลักษณะเฉพาะกิจสูง เพราะ มีกลุ่มคนที่เข้ามาจัดตั้งและเป็นลักษณะการสร้างความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์มากกว่าการทำงานอย่างต่อเนื่องในชุมชน

เรียนรู้ความสัมพันธ์ของการบริหารจัดการน้ำทั้งระบบ ทำให้ทราบ

ถึงระบบนิเวศน์ที่มีความเฉพาะ เนื่องจากเป็นที่ราบลุ่มระหว่างแม่น้ำ ๒ สายมาบรรจบกัน คือ ลำปาว และลำน้ำชี ทำให้เกิดพื้นที่รับน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งสัมพันธ์กับระบบการบริหารจัดการน้ำ ของเขื่อนขนาดใหญ่อย่างเช่น เขื่อนลำปาว และในลุ่มน้ำชียังมีเขื่อนขนาดข้างอีก ๒ ตัว คือ เขื่อนวังยาง และ เขื่อนร้อยเอ็ด หากการเปิดปิดเขื่อนลำปาวที่ผิดพลาดก็ส่งผลกระทบต่อชุมชน ในลุ่มน้ำชี เช่น ฤดูน้ำหลากในปี ๒๕๔๖ ที่ผ่านมามีปริมาณฝนไม่มาก แต่น้ำก็ท่วมขังพื้นที่ ซึ่ง เป็นน้ำที่ปล่อยมาจากเขื่อนลำปาว

โครงสร้างชุมชนขนาดใหญ่ หากกระบวนการทำงานไม่สามารถค้นหา พลังของผู้นำชุมชนได้ เพราะโครงสร้างชุมชนมีความซับซ้อน หมู่บ้านขนาดใหญ่ ผู้นำมีความ ขัดแย้งในชุมชน จะทำให้การสร้างการเรียนรู้ในชุมชนได้ยาก และกระบวนการทำงานของ คนทำงานต้องกระทำอย่างต่อเนื่องและสร้างการเรียนรู้กับผู้นำให้เข้มข้นมากพอสมควร

เรียนรู้ วิเคราะห์ร่วมกับชาวบ้านถึงผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐที่ ล้มเหลว ทั้งยังเป็นโครงการขนาดใหญ่ที่ส่งผลกระทบต่อลุ่มน้ำชีทั้งด้านสิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม และในกระบวนการแก้ไขปัญหาที่มีความซับซ้อน ได้เรียนรู้จากข้อผิดพลาดในการ ดำเนินงานของรัฐ และเป็นประสบการณ์สำคัญในการทำงานที่ต้องมุ่งเน้นสร้างความเข้มแข็ง ให้กับชุมชนและสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมให้มาก

เรียนรู้ว่ากระบวนการแก้ไขปัญหาคาดหวังความสำเร็จได้น้อย เนื่องจากโครงการการจัดน้ำของรัฐเป็นโครงการขนาดใหญ่ มีผลกระทบมาก การแก้ไขปัญหามอง แก้ทั้งระบบ ข้อเสนอของชาวบ้านที่ได้เสนอนั้นเป็นเพียงส่วนการทดลองเพื่อบรรเทาปัญหา อาจได้เพียงระยะสั้น แต่ในระยะยาวคนทำงานต้องทำงานหนักยิ่งขึ้น ในการสร้างเครือข่าย ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบตลอดลุ่มน้ำ และต้องสร้างพลังในการผลักดันปัญหาให้ได้รับการแก้ไข

เรียนรู้ว่าในกระบวนการส่งเสริมอาชีพที่เหมาะสมเป็นทางเลือกให้ ชุมชน เพื่อดำเนินการให้ปัญหาได้รับการแก้ไข ต้องทำร่วมกับการส่งเสริมอาชีพ การทำงานทุก อย่างต้องมีการส่งเสริมด้านอาชีพที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ และรากฐานของชุมชนที่ถูก ปรับเปลี่ยนไปตามกระแสโลกาภิวัตน์

เรียนรู้เห็นองค์กรชาวบ้าน และแกนนำระดับพื้นที่ตระหนักในปัญหา และมีความสามารถในการนำเสนอปัญหาของตนเอง ซึ่งคนทำงานสามารถนำมาวางแผนในการ ทำงานหนุนเสริมการปฏิบัติการสิทธิชุมชนได้ตามศักยภาพของพื้นที่และบุคคล

๗.๑๓.๓. ปัจจัยการเรียนรู้สิทธิชุมชน

๗.๑๓.๓.๑ ปัจจัยภายใน

(๑) การนำเรียนรู้ที่ได้ปฏิบัติและเกิดผลจนเกิดความมั่นใจในการใช้สิทธิของตนเองผ่านการรวมกลุ่ม การเจรจาจนได้ข้อตกลงร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง การแลกเปลี่ยน ดูงาน เป็นต้น

(๒) ปัญหาที่ส่งผลกระทบโดยตรงต่อชุมชน ชาวบ้านประสบกับปัญหาที่อยู่ตรงหน้าเห็นความเดือดร้อนทั้งของตนเองและคนในลุ่มน้ำในอีสาน เกิดความรู้สึกไม่พอใจเห็นพลังการแก้ปัญหาให้เกิดขึ้นได้ ทำให้ชาวบ้านมุ่งมั่นและรวมกลุ่มผลักดันการขับเคลื่อนเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น

(๓) ความมั่นใจต่อการปฏิบัติการใช้สิทธิที่มีพี่เลี้ยง(คนทำงาน)เป็นกองเลขานุการช่วยอย่างใกล้ชิด

(๔) เกิดความเข้าใจต่อปัญหาที่เกิดขึ้น เห็นโครงสร้างการจัดการน้ำอย่างรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนอย่างเป็นระบบ เชื่อมโยงปัญหาที่เกิดขึ้นได้ ทำให้ตัดสินใจในการเข้าร่วมกลุ่มกับเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี เพื่อผลักดันการแก้ปัญหาในลุ่มน้ำชี

๗.๑๓.๓.๒ ปัจจัยภายนอก

(๑) การได้รับการสนับสนุนให้มีการจัดกระบวนการเรียนรู้ผ่านงานศึกษาสิทธิชุมชนภาคอีสาน ทำให้มีคนทำงานได้เข้าไปสร้างจัดกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนอย่างต่อเนื่อง และร่วมติดตามการแก้ปัญหาแบบเกาะติดพื้นที่ของคนทำงาน ตลอดจนการแนะช่องทางการใช้สิทธิของชาวบ้านตามรัฐธรรมนูญฉบับปี พ.ศ. ๒๕๕๐ ผ่านองค์กรอิสระต่างๆ

(๒) การรวมพลังของชาวบ้านและการหนุนช่วยของพันธมิตร การที่ชาวบ้านได้มีโอกาสไปแลกเปลี่ยน สถานการณ์ที่เกิดขึ้น การเห็นประสบการณ์ตรงจากพื้นที่อื่นที่ประสบปัญหาการจัดการน้ำของรัฐ การได้รู้จักผู้เดือดร้อนกลุ่มอื่น การรวมตัวกันของคนที่อยู่ในชะตากรรมเดียวกันในพื้นที่ลุ่มน้ำชี ในนามเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ทำให้เกิดสู่การใส่ใจและดำเนินกิจกรรมการแก้ปัญหาของตนเอง

(๓) การมีรัฐธรรมนูญที่เปิดโอกาสการรวมของชุมชนท้องถิ่นเพื่อปัญหาและหาทางออกให้กับชุมชน และการมีองค์กรอิสระที่เป็นกลไกกลางเชื่อมโยงปัญหาที่เกิดขึ้น หาข้อมูลที่แท้จริง เพื่อนำสู่การแก้ปัญหา

๗.๑๓.๔. แนวทางการส่งเสริมการเรียนรู้สิทธิชุมชน

จากการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้สิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นในเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี จึงขอเสนอแนวทางในการสนับสนุนการเรียนรู้เรื่องสิทธิชุมชนดังนี้

๗.๑๓.๔.๑ การสร้างเครื่องมือการเรียนรู้ผ่านงานศึกษาชุมชนและการศึกษา
ผลกระทบที่เกิดขึ้นจากปัญหาน้ำท่วม การศึกษาชุมชนโดยนักวิจัยชาวบ้านและมีคนนอกหรือ
คนในพีเลียงเป็นผู้สนับสนุนกระบวนการศึกษา ทำให้เกิดการเรียนรู้ของชาวบ้านในการจัดระบบ
ความคิดอย่างเป็นระบบ เกิดการค้นหาและบันทึกประวัติศาสตร์ชุมชน ภูมิปัญญาชุมชน และ
นำมาเป็นพลังของชุมชน รวมทั้งการศึกษาผลกระทบจากปัญหาน้ำท่วม ที่มีการหนุนเสริมจาก
นักวิชาการ นักศึกษา และชาวบ้านมีส่วนร่วมในการศึกษา ด้วยนั้น นับเป็นการสร้างการเรียนรู้
ในทุกระดับตั้งแต่ระดับบุคคลถึงชุมชนและนักวิชาการ นักศึกษา

๗.๑๓.๔.๒ การเรียนรู้รูปธรรมผ่านการปฏิบัติการของเครือข่าย การดำเนิน
กิจกรรมหลังการวิเคราะห์ร่วมกันหรือข้อสรุปของชุมชน เป็นการเรียนรู้ท่ามกลางการปฏิบัติ
ชาวบ้านได้ลองผิดลองถูกด้วยตนเอง เป็นการสะสมประสบการณ์การใช้สิทธิ หรือการสะสมชั
ชนะในการแก้ปัญหา

๗.๑๓.๔.๓ การเรียนรู้แบบสร้างการมีส่วนร่วม การให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วม
อย่างแท้จริงในการดำเนินกิจกรรมที่เกิดขึ้น ให้ชาวบ้านเป็นผู้ตัดสินใจ กำหนดกิจกรรม การลง
มือทำ ร่วมกันรับผิดชอบสิ่งที่เกิดขึ้น เรียนรู้และนำผลมาปรับปรุงใหม่ ทำให้ชาวบ้านได้รับการ
พัฒนาและการฝึกฝนทักษะด้านต่าง ๆ

๗.๑๓.๔.๔ การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน เป็นการทำให้เกิดการ
รับรู้เชื่อมโยงปัญหาจากของตนเองกับปัญหาภายนอก มองเห็นภาพสังคมที่กว้างขึ้น เกิดเรียนรู้
ของชุมชนด้วยกิจกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่การวิเคราะห์ปัญหา การสร้างทางเลือก การดำเนิน
กิจกรรมและการประเมินกิจกรรม

๗.๑๓.๔.๕ การขยายกลุ่มสร้างแนวร่วมในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น เป็นการ
คิดค้นกิจกรรมเพื่อให้เกิดการขยายมวลชนให้เข้าใจปัญหาที่เกิดขึ้นร่วมกัน สร้างความร่วมมือใน
การแก้ปัญหาร่วมกัน การส่งเสริมกิจกรรมที่สอดคล้องกับชาวบ้านที่สามารถเห็นผลได้และต่อ
ยอดของเดิมที่มีอยู่ เช่น การส่งเสริมกลุ่มแม่บ้าน การจัดกิจกรรมในโรงเรียนร่วมกับครูอาจารย์
การจัดงานธรรมชาติวิทยาตราแม่น้ำชี เป็นต้น

๗.๑๓.๔.๖ การสร้างพื้นที่ทางสังคม เป็นการเผยแพร่ข้อมูลของชุมชนและ
ปัญหาที่เกิดขึ้นต่อสาธารณชน ผ่านการสื่อต่าง ๆ หรือการจัดเวที กิจกรรมให้คนภายนอกเรียนรู้
ปัญหาของชาวบ้าน เป็นต้น

๗.๑๓.๔.๗ การสร้างระบบการเรียนรู้และการจัดการสิทธิในเกิดในชุมชน เป็น
การจัดการเรียนรู้ให้ชาวบ้านได้รับรู้สิทธิของตนเองทั้งที่มีตามธรรมชาติและในรัฐธรรมนูญ และ
แนวทางการใช้สิทธิของชาวบ้านอย่างถูกต้อง และให้เกิดความเป็นธรรม

บทที่ ๘

กระบวนการพัฒนาความรู้ชุมชน เพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิ ภาคประชาชน

ความรู้ชุมชนในที่นี้จะกล่าวถึงความรู้ในการสนับสนุนการใช้สิทธิภาคประชาชน ปัจจัยเงื่อนไขของชุมชนที่จำเป็นต้องให้ความสำคัญ และ พิจารณาต่อการนำมาয়ระดับการใช้สิทธิซึ่งในบทที่แล้วได้กล่าวไปบ้างแล้วว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนจะเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ในชุมชนนั้น ๆ และ ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งเท่านั้น หากชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง มีการพัฒนา และ ยังส่งผลต่อการใช้สิทธิที่มีประสิทธิภาพ

ความรู้ของเจ้าหน้าที่ หรือ นักพัฒนา ผู้ที่มีบทบาทเข้าไปสนับสนุนการใช้สิทธิชุมชน ซึ่งการสรุปความรู้ชุมชนในบทนี้จะสังเคราะห์บทเรียนภาพรวมของพัฒนาการ การใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ที่ดิน และน้ำ ความรู้ชุมชนอาจจะเกิดจากความสำเรจ หรือ ความล้มเหลวของการปฏิบัติการสิทธิ ซึ่งบทเรียนการใช้สิทธิในการสถานการณ์หนึ่ง ๆ สามารถที่จะพัฒนา และ ยกระดับนำไปสู่การใช้สิทธิในอีกระดับหนึ่ง และ สามารถขยายขอบเขตของการดำเนินงานให้กว้างขึ้น ซึ่งความรู้ที่เกิดขึ้นในช่วงที่มีการดำเนินงานโครงการสิทธิชุมชนในเขตลุ่มน้ำชี สามารถสรุปได้ดังนี้

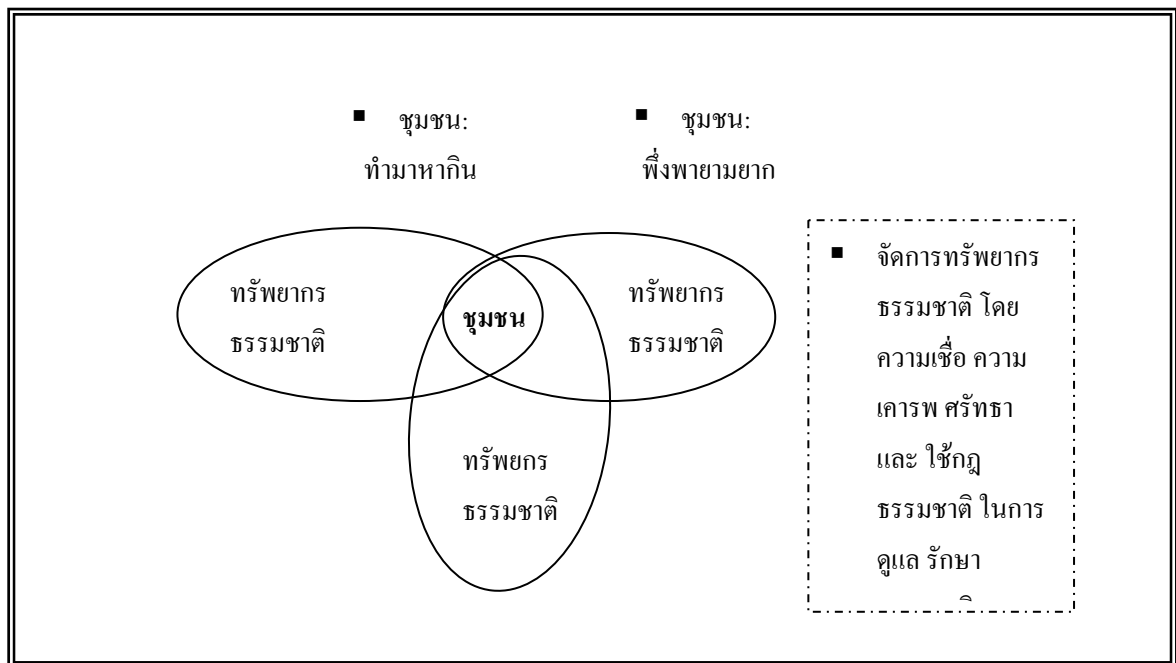
๘.๑ ความรู้ชุมชน

ความรู้ในชุมชนเป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่ง มีการเคลื่อนไหวตามเงื่อนไขของชุมชนในช่วงนั้น ๆ ซึ่งในการกล่าวถึงความรู้ชุมชนในที่นี้จะอธิบายให้เห็นการเปลี่ยนผ่าน หรือ พัฒนาการของความรู้ หากจะกล่าวถึงบริบทของความรู้ดั้งเดิม และ ความรู้ใหม่ ที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมาแล้วระดับหนึ่ง สามารถสังเคราะห์ให้เห็นได้ดังนี้

๘.๑.๑ ความรู้ดั้งเดิม ความรู้ดั้งเดิมของชุมชนเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ซึ่งในอดีตนั้น ชุมชนใช้ความเชื่อ ศรัทธา ในการเคารพธรรมชาติ และชุมชนได้ใช้หลักความเชื่อต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในการปกป้องรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ร่วมกัน

ความรู้ชุมชนในที่นี้ ไม่ได้หมายถึง ความรู้ที่ถูกจัดเก็บ รวบรวมไว้เป็นเอกสารรูปเล่มแต่อย่างใด แต่เป็นสิ่งที่ทุกคนตระหนักร่วมกันเท่านั้น ความรู้ต่าง ๆ ที่ทุกคนรับรู้ร่วมกัน จะเป็นลักษณะนามธรรม เช่น ความเชื่อผีสง การนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งทุกคนจะมีมิติ ความเชื่อในบริบทของตนเอง และ ชุมชนก็จะสร้างรูปธรรมในลักษณะของพิธีกรรมปฏิบัติ ที่ทุกคนในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรมนั้น ๆ เช่น กรณีการบูชาผีทำน้ำต่าง ๆ ในลุ่มน้ำชี และ พิธีไหว้ศาลป่าชุมชน เป็นต้น พิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นถือว่าเป็น กระบวนการสืบทอด และ ถ่ายทอดความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่ผู้ที่ทำการถ่ายทอดความรู้จะเป็นบุคคลที่ชุมชนให้ความเชื่อถือ และ ศรัทธา และ ด้วยเหตุปัจจัยนี้เองการถ่ายทอด หรือ การประกอบพิธีกรรมจึงมีความศักดิ์สิทธิ์แอบแฝงอยู่ด้วย

ในอดีตนั้นความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน กับ ฐานทรัพยากรจะเป็นลักษณะการสัมพันธ์เพื่ออยู่เพื่อกินในครัวเรือน และ การใช้ประโยชน์เมื่อมีความจำเป็น เช่น กรณีการอพยพไปอยู่ในเขตป่าชุมชน เมื่อเกิดกรณีน้ำท่วมพื้นที่บ้านเรือน หรือ การตัดไม้เพื่อการซ่อมแซมบ้านเรือน ในส่วนที่จำเป็น เป็นต้น ฉะนั้นกระบวนการจัดความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน และ ธรรมชาติ จึงไม่มีความซับซ้อนมากดังเช่นปัจจุบัน เพราะคนในชุมชนมีฐานความเชื่อ เคารพ ไว้วางใจซึ่งกันและกันอยู่เป็นทุนเดิม

แผนภาพที่ ๒๓ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน และ ฐานทรัพยากรในอดีต

๘.๑.๒ ความรู้ใหม่

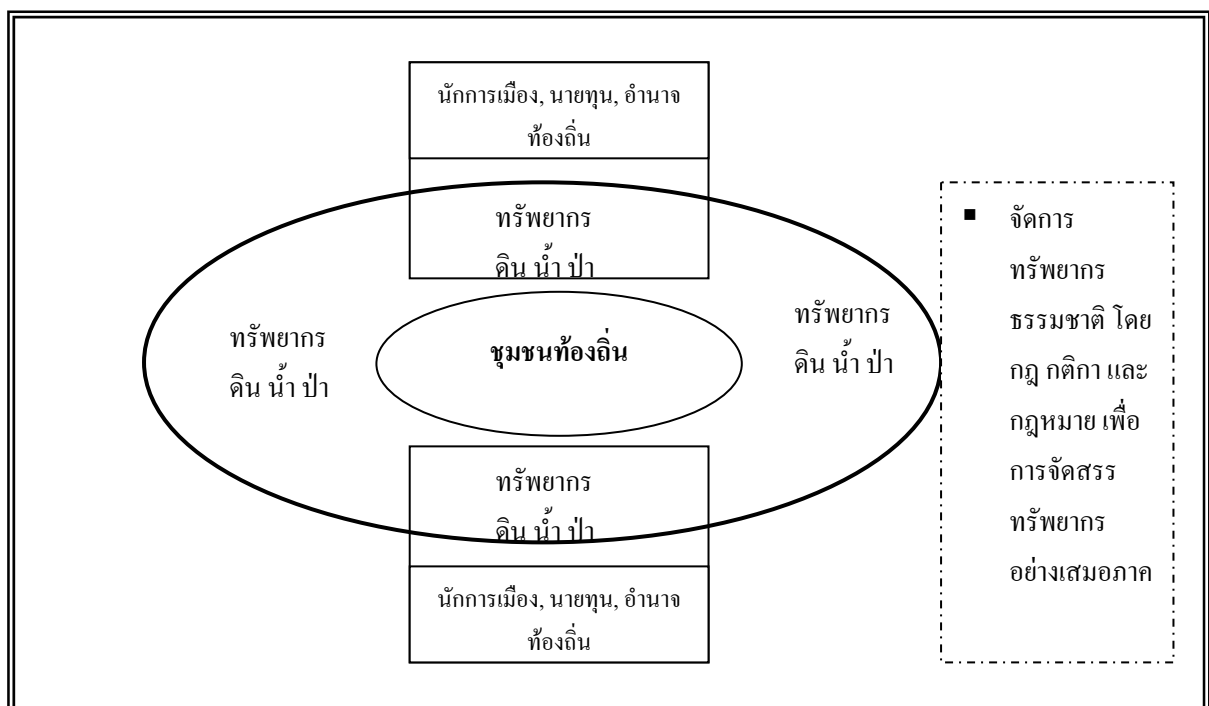
ความรู้ใหม่ เป็นความรู้ที่ผ่านกระบวนการวิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อการใช้ประโยชน์ของชุมชน ซึ่งกระบวนการที่จะนำไปสู่ความรู้ใหม่ คือ ชุมชนได้มีการทำความเข้าใจความรู้ที่มี, ใช้ประโยชน์จากความรู้ที่มี และ ทบทวนความรู้ที่ใช้แล้ว เพื่อนำไปสู่การยกระดับความรู้เพื่อการใช้ประโยชน์ในครั้งต่อ ๆ ไป ซึ่งกระบวนการพัฒนาความรู้ได้แสดงให้เห็นในบทที่ ๕ และ ๖

กรณีตัวอย่างที่เกิดขึ้นในพื้นที่ ชุมชนได้ใช้ทัศนคติต่อการจัดการทรัพยากรจากอดีต และ ปรับวิธีการจัดการแบบใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นจากการใช้ประโยชน์ของความรู้เดิม และ สรุปความรู้ใหม่ขึ้น กรณี การจัดการป่าชุมชนดงเค็ง เดิมนั้นชุมชนมีความเชื่อว่าพื้นที่ป่าเป็นของทุกคน และ ทุกคนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ด้วยความเข้าใจตรงนี้ ทำให้ชุมชนเข้าไปใช้ประโยชน์โดยการทำมาหากิน จับจองพื้นที่มากบ้าง น้อยบ้าง โดยใช้ความเชื่อถือ และ ศรัทธาซึ่งกันและกัน เป็นกฎ กติกา ในการใช้ประโยชน์ร่วมกัน แต่อยู่มาสู่กระยะหนึ่ง ป่าไม้ถูกประกาศว่าเป็นของคนอื่น สิ่งที่ชุมชนแสดงออกอันดับแรก คือ โต้ตอบ ยืนยัน และ คิดค้นหาวิธีการที่จะยืนยันว่า พื้นที่ป่าไม้เป็นของชุมชน การโต้ตอบนั้นได้สร้างกระบวนการเรียนรู้ใหม่เกิดขึ้นแก่ชุมชน เช่น ชุมชนต้องมีการรวมกลุ่มเท่านั้นถึงจะดำเนินการปัจจัยภายนอกที่เข้ามากระทบได้ หรือ

ชุมชนต้องมีการสร้างกฎ กติกา ของการรักษาป่าไม้ขึ้นมาใหม่ ที่เป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป และสามารถรักษาทรัพยากรป่าไม้ไว้ได้ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้กลายเป็นความรู้ใหม่ที่ชุมชนต้องเรียนรู้ และ ยอมรับ เพื่อการปกป้องสิทธิชุมชนให้คงอยู่

การเปลี่ยนผ่านความรู้เก่าสู่ความรู้ใหม่นั้น เป็นกระบวนการที่ยากพอสมควร เพราะเป็น กระบวนการเปลี่ยนความเชื่อของชุมชน เพื่อให้เกิดการยอมรับในสิ่งใหม่ ๆ กระบวนการพัฒนา สิทธิชุมชนนั้น จึงไม่ใช่แค่การสนับสนุนให้ชุมชนได้เข้าใจบริบทของชุมชนเท่านั้น แต่เป็นการ เปลี่ยนกระบวนการทัศน์ของชุมชน ให้เห็นภาพชุมชนในบริบทที่กว้างขึ้น โดยตัวของเขาเอง

ด้วยเหตุผลข้างต้นนี้เอง จึงได้มีกระบวนการพัฒนาผู้นำชุมชน เพื่อเป็นตัวสื่อผ่านการ เรียนรู้ชุมชนของเขาเอง เพราะการพัฒนาส่งเสริมสิทธิชุมชน จะสำเร็จได้ด้วยการปฏิบัติการของ ชุมชนเอง และ มีความต่อเนื่อง พร้อมทั้งต้องมีการยกระดับความรู้อยู่ตลอดเวลา

แผนภาพที่ ๒๔ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน และ ฐานทรัพยากรในปัจจุบัน

๘.๒ เงื่อนไขที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความรู้ชุมชน

ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความรู้ชุมชน มี ๒ ลักษณะใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ ปัจจัยเงื่อนไขภายในชุมชนเอง และ ปัจจัยภายนอกที่เข้ามากระทบชุมชน ซึ่งสามารถอธิบายพอสังเขปได้ ดังนี้

๘.๒.๑ ปัจจัยภายในชุมชน

ปัจจัยภายในชุมชนที่เป็นตัวกระตุ้นให้ชุมชนพัฒนาความรู้ใหม่นั้น มีองค์ประกอบหลายประการด้วยกัน ในที่นี้จะกล่าวถึง เพียง ๕ องค์ประกอบที่สำคัญ คือ ประวัติศาสตร์, วัฒนธรรม, สถานการณ์ชุมชน, ศักยภาพของผู้นำ และ กระบวนการเรียนรู้ชุมชน

๘.๒.๑.๑ ประวัติศาสตร์ชุมชน

ประวัติศาสตร์ชุมชน เป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการเรียนรู้ของคนในชุมชน เพราะหากชุมชนมีประวัติการถูกละเมิดสิทธิจากคนภายนอกในอดีต กระบวนการวิเคราะห์ปัญหาชุมชนในปัจจุบันก็就会有ความรวดเร็วมากกว่าชุมชนที่ไม่มีประสบการณ์ แต่ประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจอีกอย่างก็คือ ประสบการณ์ที่ชุมชนได้รับนั้นเป็นประสบการณ์ที่สำเร็จ หรือ ล้มเหลว เพราะความสำเร็จ และ ล้มเหลวนั้นมีส่วนสำคัญ ต่อการแสดง หรือ ปฏิบัติการใช้สิทธิในชั้นต่อไป

หากจะประเมินประวัติศาสตร์ชุมชน ในกรณีบ้านท่าลาด ที่ชุมชนถูกละเมิดสิทธิในการจัดการป่าชุมชนมาก่อนนั้น ถือว่าเป็นปัจจัยที่น่าจะเป็นบวกต่อการพัฒนาสิทธิในการจัดการน้ำ หรือ ทรัพยากรอื่น ๆ แต่เงื่อนไขที่น่าสนใจ คือ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนต่อการใช้สิทธิในแต่ละช่วง หากชุมชนมีการเรียนรู้ และ มีกระบวนการสนับสนุนแบบต่อเนื่อง ก็จะเป็นการเตรียมชุมชนที่ดี ต่อการใช้สิทธิในชั้นต่อ ๆ ไป แต่สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละพื้นที่นั้น ส่วนใหญ่มีปัญหา เรื่องกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่ต่อเนื่อง ซึ่งส่งผลต่อการเตรียมชุมชน ต่อการปฏิบัติการใช้สิทธิต่อประเด็นอื่น ๆ ตามมา

หากจะประเมินชุมชนบ้านท่าลาด และ หนองตู จะเห็นเด่นชัดมาก ในกรณีการใช้สิทธิในการจัดการป่าชุมชน ซึ่งชุมชนรอบป่าดงเค็งสามารถรักษาป่าไม้กลับมาเป็นของชุมชน และ มีการสร้างกฎ กติกาในการดูแลรักษาป่าร่วมกัน หลังจากที่ชุมชนได้มีการจัดตั้งกลุ่มเพื่อทำการรักษาป่าไม้ ชุมชนรอบป่าก็มีข้อเสนอต่อการจัดการป่าที่ยั่งยืน รัฐต้องเข้ามาช่วยสนับสนุนการพัฒนาองค์กรชาวบ้านด้วย จึงมีการเสนอโครงการจัดการป่าโดยรัฐต้องเข้ามาสนับสนุนงบประมาณ เพื่อการฟื้นฟู และ พัฒนาสิทธิในการจัดการทรัพยากร แต่กระบวนการเรียกร้องใช้สิทธิไม่ประสบผลสำเร็จ

ในระหว่างปฏิบัติการใช้สิทธิในการร้องเรียนกับรัฐในช่วงนี้ โครงการพัฒนาสิทธิในการจัดการที่ดิน โดยการสนับสนุนเกษตรกรผู้ที่มีความประสงค์ในการพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ในพื้นที่ของตนเป็นแบบผสมผสาน หรือ การเกษตรแบบพอเพียง ได้เข้ามาสนับสนุน และ ส่งเสริมในพื้นที่ด้วย แต่กระบวนการพัฒนาการเรียนรู้แบบกลุ่ม ไม่ได้มีความต่อเนื่องจากฐานชุมชนเดิม ในเรื่อง กลุ่มเป้าหมาย โครงสร้างการจัดการ หรือ การจัดผลประโยชน์ ซึ่งกระบวนการสนับสนุนนี้ยังผลให้ชุมชนมีการแบ่งแยกโดยปริยาย

จากประวัติศาสตร์ชุมชนดังกล่าว ส่งผลกระทบต่อการรวมพลังชุมชนในการปกป้องฐานทรัพยากรน้ำ ที่เป็นสถานการณ์ที่ต้องการการรวมพลังของคนในชุมชนในขณะนั้น ไม่สามารถกระตุ้นให้คนเข้ามามีส่วนร่วมได้มาก เมื่อเทียบกับการปฏิบัติการที่ผ่านมา ซึ่งสามารถสรุปได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ ความต่อเนื่องขององค์กรชุมชน หรือ ประชาชนในพื้นที่มีความสำคัญ ต่อการปฏิบัติการสิทธิในแต่ละช่วง

ฉะนั้น ประวัติศาสตร์ชุมชน จึงมีความสำคัญ ต่อการทำความเข้าใจ ต้นทุนของชุมชนที่มีอยู่เดิม พัฒนาการขององค์กรชุมชน และ ผลที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วง เพื่อยังผลต่อการพัฒนาการใช้สิทธิขั้นต่อไป

๘.๒.๑.๒ ประเพณี และ วัฒนธรรมชุมชน

วัฒนธรรมชุมชน คือ หัวใจของการชุมชนในการแสดงออก หรือ ได้ตอบกับป้องกันปัจจัยต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบกับชุมชน ในแต่ละชุมชนจะมีความเชื่อ หลักปฏิบัติที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งประเพณี และวัฒนธรรมชุมชน ก็ขึ้นกับฐานทรัพยากรชุมชน, ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากร, ความเป็นอยู่ และ วิถีชีวิต ของชุมชนนั้น ๆ ยกตัวอย่างเช่น ประเพณีการไหว้ศาลปู่ตาของคนภาคอีสาน ซึ่งถือว่าเป็นประเพณีที่ยึดถือปฏิบัติเป็นประจำทุกปี เพื่อการบูชาผี ปู่ ย่า ตา ยาย ที่ล่วงลับไปแล้วให้ปกป้องรักษาบ้านเมืองให้อยู่ดีมีสุข ซึ่งชุมชนบ้านท่าลาด และ หมู่บ้านรอบ ๆ ป่าชุมชนดงเค็งก็ถือปฏิบัติเช่นเดียวกัน

แต่เมื่อสถานการณ์ชุมชน มีความเปลี่ยนแปลง ยกตัวอย่างเช่น ชุมชนรอบป่าชุมชนดงเค็งมีประเพณีการบูชาผีป่าชุมชนเป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ยังมีการสร้างศาลปู่ตาไว้ด้วย ทุกปีเมื่อถึงฤดูกาล ตัวแทนชุมชนในเขตป่าก็จะมารวมกัน โดยมีการเตรียมอาหาร คาวหวาน และทำการเซ่นไหว้ หลังจากนั้นทุกคนที่มาร่วมพิธีกรรมก็จะรับประทานอาหารร่วมกัน

ความรู้ที่เกิดขึ้นใหม่ ที่ชุมชนให้ความสำคัญต่อการเซ่นไหว้ผีประจำป่าชุมชนสามารถตีความหมายได้ว่า ชุมชนมีการปรับกิจกรรม รูปแบบของความเชื่อ และ พิธีกรรมจากอดีต เพื่อวัตถุประสงค์ใหม่ นั่นคือ การรวมผู้คนเข้าทำกิจกรรมด้วยกัน เพื่อการพัฒนาการจัดการทรัพยากรร่วมกันในระยะยาว ซึ่งวัตถุประสงค์ของกิจกรรมมีความแตกต่างจากอดีต จากที่เคยมีพิธีกรรมที่ไหว้ศาลเจ้าของหมู่บ้านที่ดอนปู่ตา ที่ทุกคนในชุมชนรับรู้ร่วมกัน ก็จะมีการจัดพิธีเซ่นไหว้ที่ป่าชุมชน และ เป็นกิจกรรมในระดับเครือข่าย

๘.๒.๑.๓ สถานการณ์ชุมชน

สถานการณ์ชุมชนในแต่ละช่วงนั้น มีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ยกตัวอย่างที่เห็นชัดเจนกรณี การแก้ไขปัญหาการดูดทราย ซึ่งกลุ่มชาวบ้านมีการดำเนินการร้องเรียนความเสียหายต่อหน่วยงานราชการ และ มีการจัดเวทีเจรจา เพื่อหาทางแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ซึ่งกระบวนการแก้ไขปัญหาในลักษณะนี้ ได้มีการกระทำมาก่อนหน้านี้ในเรื่องการแก้ไขปัญหาป่าชุมชนดงเค็ง แต่เมื่อปัญหาในการดูดทรายเกิดขึ้น บทเรียน หรือ

ประสบการณ์ที่เคยสะสมมานั้นใช้ไม่ได้ทั้งหมด เพราะเงื่อนไขของสถานการณ์ที่มีความแตกต่างในด้านฐานทรัพยากรที่ได้รับผลกระทบ หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และ กฎ ระเบียบของทางราชการเองก็เป็นเงื่อนไขต่อการใช้สิทธิชุมชน และ อีกประการหนึ่งที่สำคัญ คือ ขอบเขตของปัญหาผลกระทบอันเนื่องมาจากนโยบายการปลูกป่ายูคาลิปตัส ได้ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรป่าไม้เป็นพื้นที่กว้างในภาคอีสาน แต่ในกรณีผลกระทบการดูดทรายนั้น ได้เกิดขึ้นเฉพาะพื้นที่ และ ผู้ได้รับ และ เสียผลประโยชน์เพิ่มมากขึ้น จากรัฐกับประชาชน เป็น รัฐ ประชาชน และ นายทุน

จากการวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลต่อการแก้ไขปัญหาดูดทราย และ เป็นบทเรียนที่สำคัญของชุมชน ซึ่งปัจจัยที่ส่งให้ผลต่อการเคลื่อนไหวปฏิบัติการใช้สิทธิไม่สามารถยุติ หรือ ผลของการแก้ไขปัญห พบว่า

- กลุ่มทุนผู้ประกอบการธุรกิจดูดทรายในเขตจังหวัดยโสธรเป็นกลุ่มที่มีอำนาจเงิน มีเครือข่ายทางเศรษฐกิจที่แข็งแกร่ง และเป็นกลุ่มที่มีพื้นฐานความสัมพันธ์ในการสนับสนุนนักการเมืองระดับจังหวัด
- กฎระเบียบว่าด้วยการดูดทราย¹ เปิดช่องให้ผู้ประกอบการสามารถเลี่ยงการปฏิบัติตามกฎหมายได้ และไม่มีกลไกการตรวจสอบให้มีการปฏิบัติตามกฎระเบียบ เช่น การดูดนอกเขตพื้นที่สัมปทาน ดูดนอกเวลาที่กฎหมายกำหนด
- นักการเมืองระดับท้องถิ่นในพื้นที่เมืองยโสธรเป็นญาติกับนายทุนและเอื้อประโยชน์ต่อกัน พร้อมทั้งมีการสนับสนุนงบประมาณให้กับหน่วยงานราชการ
- ด้านข้อมูล ชาวบ้านไม่สามารถบอกข้อมูลความเสียหายเชิงปริมาณได้ชัดเจนตามที่หน่วยงานต้องการ ข้อมูลที่มีเป็นเพียงข้อมูลเชิงประจักษ์ที่มีความเชื่อถือได้น้อยเมื่อนำเสนอต่อหน่วยงาน และ เพื่อเจรจาต่อรอง
- ปัจจัยภายใน ของการเคลื่อนไหวตามสถานการณ์ซึ่งเป็นไปอย่างรวดเร็วแต่ความเข้าใจ ความตระหนักในสิทธิ และความร่วมมือของคนในชุมชนยังมีน้อยและหวังพึ่งหน่วยงาน ผู้นำ รวมทั้งคนทำงานให้เป็นตัวแทนในการช่วยแก้ไขปัญห

นอกจากปัจจัยที่กล่าวมาข้างต้น ยังพบว่าปัญหาการดูดทรายนั้น ไม่ใช่ปัญหาที่จะแก้ไขได้อย่างรวดเร็ว เพราะกระบวนการสัมปทานนั้นอยู่ในวงวนของผลประโยชน์ของเงินทุน อำนาจทางการเมืองท้องถิ่น และ กฎ ระเบียบอนุญาตดูดทรายยังมีบางข้อเอื้อต่อการประกอบธุรกิจอีกด้วย จากสถานการณ์ชุมชนที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าสถานการณ์ชุมชนได้คาบเกี่ยวกับหลายปัจจัยที่คนในชุมชนไม่สามารถควบคุม และ จัดการได้ อีกทั้งหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่างได้รับ

¹ ดูกฎระเบียบว่าด้วยการดูดทราย

ผลประโยชน์ และ ผลกระทบที่แตกต่าง การแก้ไขปัญหาจึงต้องอาศัยระยะเวลา และ กระบวนการพัฒนากลุ่มองค์กร ชุมชนไปพร้อม ๆ กันด้วย

๘.๒.๑.๔ ศักยภาพของผู้นำชุมชน

ผู้นำชุมชน ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือ เกิด ความรู้ใหม่ ๆ ที่สามารถนำไปสู่การยกระดับการพัฒนาสิทธิของชุมชน จากสถานการณ์การใช้ สิทธิในการจัดการทรัพยากร ซึ่งผู้นำนอกจากจะเป็นตัวขับเคลื่อนให้เกิดกระบวนการใช้สิทธิ และ ยังต้องมีการพัฒนาระบบการเรียนรู้ไปพร้อม ๆ กันด้วย ซึ่งหากผู้นำมีความเข้าใจ และ สามารถกลุ่มผู้นำสามารถสรุปผลการเรียนรู้ได้ดังนี้

- (๑) ความสามารถในการประเมินสถานการณ์ชุมชน
- (๒) ความสามารถในการกำหนดแผนปฏิบัติการของชุมชน
- (๓) ความสามารถในการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอก
- (๔) ความสามารถในการประสานความร่วมมือระดับชุมชนลุ่มน้ำ
- (๕) ความสามารถในการจัดตั้งหน่วยประสานงานระดับชุมชน

กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นกับผู้นำในเครือข่ายลุ่มน้ำชี และ การใช้สิทธิชุมชนในการ จัดการทรัพยากร ถือว่าเป็นความรู้ใหม่ที่เกิดขึ้น และ ต้องการการสนับสนุนสิทธิชุมชนที่มีความ ต่อเนื่อง และ ยกระดับการพัฒนากระบวนการทำงานส่งเสริมระหว่างเจ้าหน้าที่ ผู้นำชุมชน และ สมาชิกชุมชนต่อไป

๘.๒.๑.๕ กระบวนการเรียนรู้ชุมชน

กระบวนการเรียนรู้ เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความรู้ หรือ การพัฒนา และ ยกระดับความรู้จากความรู้เดิมที่มีอยู่ เป็นความรู้ใหม่ที่ต้องอาศัยบทเรียน และ ประสบการณ์ ในการนำมากำหนดแผนปฏิบัติการในการใช้สิทธิขั้นต่อไป ซึ่งกระบวนการ เรียนรู้ของชุมชนส่วนมากเป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติการจริง เรียนรู้จากการได้ประสบกับ เรื่องราว สถานการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อครอบครัว และชุมชน กระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน สามารถสรุปได้ ดังนี้

- (๑) เรียนรู้จากการศึกษาดูงาน แลกเปลี่ยนประสบการณ์ต่างพื้นที่
- (๒) เรียนรู้ผ่านการปฏิบัติการจริง และการเก็บ สังสมประสบการณ์ รวบรวม บทเรียนที่เกิดขึ้น กลายเป็นความรู้ใหม่โดยปริยาย
- (๓) เรียนรู้จากการพูดคุย ทบทวน ซ้ำแล้ว ซ้ำอีก การก้าวเดินต่อไปข้างหน้า ต้องมีการทบทวนเบื้องหลัง สิ่งที่ได้ทำมา
- (๔) เรียนรู้ที่จะเก็บจัดลำดับความสำคัญของเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น

กระบวนการเรียนรู้ที่เด่นชัดมาก คือ ชุมชน และ นักพัฒนาต้องประสานความร่วมมือ ตั้งแต่การคิดค้น วิธีการทำงาน จนถึงขั้นปฏิบัติการ การปฏิบัติการเรื่องสิทธิอาจจะเป็นกระบวนการสุดท้าย หรือ อาจจะเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างเป็นระยะ แต่การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นควบคู่กันไปนั้นเป็นเรื่องจำเป็นที่สุด การปฏิบัติการใช้สิทธิต้องมีฐานจากความต้องการ และ ความเข้าใจของชุมชนต่อประเด็นนั้น ๆ เป็นสำคัญ

๘.๒.๒ ปัจจัยภายนอกชุมชน

ปัจจัย เจื่อนไขจากภายนอกชุมชนที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความรู้ชุมชน และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาวะชุมชนท้องถิ่น คือ กระแสการพัฒนาโลก, นโยบายการพัฒนาประเทศ และ เจื่อนไขของสภาพพื้นที่นั้น ๆ ซึ่งตัวอย่างในพื้นที่ที่จะเห็นชัดเจนในกรณีการพัฒนาโครงการขนาดใหญ่ เช่น โครงการโขงชีมูลที่มีความพยายามที่จะจัดการน้ำข้ามลุ่มน้ำเพื่อส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออก หรือ การสนองการตลาดภายในประเทศที่เชื่อมโยงกับตลาดโลก เช่น การจัดโซนนิ่งการเกษตรเพื่อการส่งออก หรือ การสร้างเขื่อนเพื่อการสนับสนุนพลังงานในการอุตสาหกรรม เป็นต้น

กระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบันได้เคลื่อนย้ายทุนจากโลกตะวันตก สู่ตะวันออก นอกจากนี้ยังเคลื่อนย้ายความรู้ วัฒนธรรม ความเชื่อที่เป็นตัวทำลายสังคมดั้งเดิมของชุมชนตะวันออก และ เป็นปัจจัยสำคัญต่อการพัฒนาความเข้าใจของชุมชน เพื่อการปรับเปลี่ยน และ ยกระดับการพัฒนาวิถีชีวิตชุมชนให้เกิดความสมดุล

ซึ่งการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบันได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นในการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต การทำมาหากิน ชีวิตประจำวัน ซึ่งต้องพึ่งพาปัจจัยภายนอกในการดำรงชีวิต ทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนท้องถิ่นเคยปกปักษ์รักษาไว้มันก็ต้องถูกทำลายลงด้วยวิถีชีวิตแบบใหม่ ที่พึ่งพาอาศัยความรู้ใหม่จากข้างนอก

แต่หากชุมชนที่มีผู้นำเข้มแข็ง มีฐานวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ก็สามารถต้านทานกระแสจากข้างนอกได้ในระดับหนึ่ง ฉะนั้นกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อปรับเปลี่ยนและยกระดับความรู้อยู่ตลอดเวลา นั้นจึงจะสามารถดำรงชุมชนไว้ได้อย่างยั่งยืน

๘.๓ ปัจจัยที่จะสร้างความรู้ชุมชน ต่อการพัฒนาด้านสิทธิ

ความรู้สำคัญที่จะหนุนเสริม ต่อ การพัฒนาสิทธิชุมชน หรือ ส่งเสริมพลังชุมชนในการจัดการทรัพยากรนั้นพอจะสรุปได้ดังนี้²

² A Community Empowerment Strategy for Maha Sarakham Alternative Agriculture Network, Theerada Namhai. ๒๐๐๖

๘.๓.๑ การตระหนักรู้ของชุมชน

ในกระบวนการพัฒนาลิทธิชุมชนนั้น การพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อให้เกิดการตระหนักรู้ต่อสถานการณ์ชุมชนนั้น ถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องสร้างให้เกิดขึ้นในลำดับต้น ๆ ซึ่งการตระหนักรู้ หมายถึง การที่ชุมชนรับรู้ความต้องการ และ สภาพปัญหาของ เขาเอง ที่เป็นการต้องการในการแก้ไขร่วมกัน การตระหนักรู้ของชุมชน ถือว่าเป็นประเด็นสำคัญต่อ การพัฒนาชุมชน และ ชุมชนต้องตระหนักรู้ถึงศักยภาพที่มีอยู่ เพื่อที่จะแบ่งปัน และให้ความ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เพื่อการนำไปสู่การแก้ไขปัญหาในระยะยาวต่อไป

การตระหนักรู้ชุมชน คือ ระดับความสามารถของความรู้ชุมชนในสถานการณ์นั้น ๆ ที่จะ สามารถเข้าใจ และ สร้างกระบวนการแบ่งปัน หรือ แลกเปลี่ยน โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของ คนในชุมชน

๘.๓.๒ ความสามารถของชุมชน

เมื่อชุมชนมีการตระหนักรู้ต่อสภาพปัญหา และ ความต้องการของชุมชนในช่วง ระยะเวลาหนึ่ง ๆ แล้ว ชุมชน ต้องพัฒนาขีดความสามารถในเรื่อง กระบวนการตัดสินใจที่จะส่งผล ต่อการปฏิบัติการที่มีประสิทธิภาพ เช่น เทคนิคการทำงาน หรือ ทักษะการเป็นผู้นำ ความสามารถของผู้นำมีความสำคัญต่อการพัฒนาชุมชน เพราะผู้นำ คือ บุคคลที่จะสามารถ สร้างกระบวนการมีส่วนร่วมให้เกิดขึ้น เช่น จัดลำดับความสำคัญของปัญหาชุมชน, กระบวนการ ตัดสินใจที่มีประสิทธิภาพ และ พัฒนาความคิดสร้างสรรค์ เพื่อดำเนินงานร่วมกันอย่างมี ประสิทธิภาพ เป็นต้น

การวิเคราะห์ปัญหาชุมชน ประเมินศักยภาพผู้นำและชุมชน และ การประสาน ทรัพยากรเพื่อหนุนเสริมกิจกรรมเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญ ที่ชุมชนต้องสร้างกระบวนการพัฒนาขีดความสามารถชุมชนพร้อม ๆ กับการใช้สิทธิควบคู่ไป ด้วย

๘.๓.๓ การมีส่วนร่วมของชุมชน

เมื่อชุมชนมีความตระหนักรู้ และ เข้าใจในสถานการณ์ของชุมชนได้เอง พร้อม ทั้ง สามารถประเมินศักยภาพของตัวเองในการที่จะเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่การพัฒนาที่ดีขึ้น แรงกระตุ้นที่จะทำให้เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของคนคนนั้นก็จะมีมากขึ้นตามมาด้วย

พลังชุมชนจะเกิดขึ้นได้ต้อง มีพื้นฐานมาจากความต้องการ หรือ การแก้ไข ปัญหาของชุมชน ในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ สำหรับสมาชิกของชุมชน ที่มีส่วนร่วมใน กิจกรรมชุมชนด้านต่าง ๆ ก็จะสามารถพัฒนาศักยภาพของตัวเอง และ เมื่อเขาสามารถรับรู้

ได้ว่าการมีส่วนร่วมต่าง ๆ ในชุมชนนั้น สามารถที่จะพัฒนาตัวเอง ตอบสนองความต้องการ การมีส่วนร่วมก็จะมีมากขึ้นเช่นกัน

กระบวนการมีส่วนร่วม จำเป็นต้องให้ความสำคัญกับทุกส่วนในชุมชน เพื่อการสร้างความเสมอภาคต่อกระบวนการตัดสินใจ และ เคารพสิทธิของคนในชุมชน เพราะกระบวนการมีส่วนร่วมที่มีประสิทธิภาพจะสามารถพัฒนาศักยภาพส่วนบุคคลไปพร้อม ๆ กัน และเมื่อการตระหนักรู้นี้เกิดขึ้น ก็จะสามารถสร้างแรงจูงใจต่อการเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง

๘.๓.๔ องค์การชุมชนที่เข้มแข็ง

องค์การชุมชน คือ ผลของการปฏิบัติการของคนชุมชน และเป็นพื้นที่ของการบริหารแนวคิด เสนอความคิดเห็น ได้แย้ง หาข้อสรุปร่วมกัน ต่อประเด็นการพัฒนาต่าง ๆ ซึ่งผู้นำกลุ่มถือว่ามีความสำคัญ ต่อการสร้าง และ กระตุ้นชุมชนให้เกิดการมีส่วนร่วมต่อกิจกรรมชุมชนนั้น ๆ การบริหารจัดการองค์กร หรือกลุ่มคนในชุมชน จำเป็นต้องพัฒนาเทคนิคของการจัดการ เพื่อยกระดับการปฏิบัติการในชุมชน องค์การชุมชนสามารถที่จะกระตุ้นการมีส่วนร่วมของชุมชนได้นั้น ต้องมีกิจกรรมเพื่อตอบสนองความต้องการของปัจเจก และ ชุมชน และ ที่สำคัญทุกส่วนในชุมชนได้มีส่วนร่วมต่อกระบวนการพัฒนาด้วย

ปัจจัยที่สำคัญต่อการพัฒนาองค์การชุมชน คือ ผู้นำ ซึ่งเป็นปัจจัยหลักต่อการวางแผน การสร้างการมีส่วนร่วม การตัดสินใจ โดยการเปิดโอกาสให้คนทุกส่วนได้มีส่วนร่วมอย่างเสมอภาค ฉะนั้นวัฒนธรรมชุมชน โครงสร้างชุมชน และ ระบบชุมชนที่จัดตั้งขึ้นต้องมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน ปัจจัยที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ องค์กรต้องมีทรัพยากรเพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิชุมชนอย่างเพียงพอ และ ต่อเนื่อง

๘.๓.๕ เครือข่ายองค์กรชุมชน

เครือข่ายชุมชน เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่จะหนุนเสริมการปฏิบัติการใช้สิทธิให้เกิดผลสำเร็จ และ มีความสำคัญต่อการจัดการทรัพยากรโดยรวม เครือข่ายที่ดีต้องเริ่มจากความสัมพันธ์ที่ดีของคนในครอบครัว ระหว่างเครือญาติ จนไปถึงชุมชน และ ระหว่างชุมชน เพราะฐานความร่วมมือในชุมชนท้องถิ่นถูกเกาะเกี่ยวกันด้วยความเชื่อถือ และ ศรัทธาของสมาชิกชุมชน ถ้าหากความเชื่อถือศรัทธาต่อกระบวนการชุมชนมีในระดับต่ำ ความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวไม่ดี หรือ เครือญาติไม่มีความเข้าอกเข้าใจ ก็จะนำไปสู่การพัฒนาในระดับเครือข่ายได้ยาก

แต่กระบวนการสร้างเครือข่ายเพื่อการใช้สิทธิ และ เจรจาต่อรองเพื่อผลประโยชน์ในระดับกว้างนั้น ต้องสร้างฐานความคิดระหว่างผู้นำชุมชน, ผู้นำชุมชนกับสมาชิก

ชุมชน, กลุ่ม องค์กรในแต่ละพื้นที่ หรือ ประเด็นสถานการณ์ ให้เกิดความชัดเจน และ เข้าใจต่อทิศทางการปฏิบัติในแนวเดียวกัน

อุดมการณ์การทำงานเครือข่ายต้องถูกสร้าง และ สร้างความชัดเจนในลักษณะบนลงล่าง และ จากล่างขึ้นข้างบน เพราะเมื่อพูดถึงการเคลื่อนไหวระดับเครือข่ายนั้น ส่วนใหญ่แล้วจะมีจุดอ่อนที่เกิดขึ้น คือ ผู้นำที่ถูกคัดเลือกมา หรือ ตัวแทนชุมชนนั้น ๆ จะมีโอกาส หรือ ยกระดับความรู้ ความเข้าใจมากกว่าคนอื่น ๆ ที่ไม่ได้เข้าร่วมกระบวนการ ซึ่งหากตัวแทน หรือ ระบบการสื่อสารของตัวแทนไม่สามารถสร้างความเข้าใจต่อชุมชนในระดับล่างได้นั้นก็จะทำให้ผู้นำชุมชนกลายเป็นผู้นำเดี่ยว และ ยากต่อการสร้างฐานในการใช้สิทธิต่อประเด็นอื่น ๆ ต่อไป ฉะนั้นกระบวนการจากบนลงล่างที่กล่าวถึง คือ ทำอย่างไรที่เครือข่ายจะสามารถสร้างเป็นเวทีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และ สร้างข้อตกลงร่วมกันในหลักการ และ เน้นกระบวนการตัดสินใจอยู่ที่ชุมชน กระบวนการจากล่าง ขึ้นบน คือ ชุมชนต้องมีส่วนร่วมในการตัดสินใจต่อประเด็นการใช้สิทธิด้านต่าง ๆ ด้วย และ มีสิทธิ์คัดค้าน หรือโต้แย้งต่อข้อตกลงในระดับเครือข่ายด้วย

กระบวนการที่กล่าวมาข้างต้นนั้น เป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยระยะเวลาในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งปฏิบัติการใช้สิทธิในพื้นที่ลุ่มน้ำชีที่ผ่านมา กระบวนการการใช้สิทธิส่วนใหญ่มีลักษณะบนลงล่าง กล่าวคือ ประเด็นปัญหาชุมชนมีความจำเป็นที่จะต้องได้รับการแก้ไขอย่างเร่งด่วน เช่น ปัญหาในเรื่องน้ำท่วม กระบวนการใช้สิทธิที่ผ่านมาจึงเป็นลักษณะการไล่ตามประเด็น ซึ่งทำให้กระบวนการพัฒนาแนวคิด ความเข้าใจต่อชุมชนในระดับล่างทำได้น้อย แต่ผู้นำชุมชนจะมีความเข้าใจ ชัดเจนต่อประเด็นการใช้สิทธิ แต่มีข้อจำกัดในด้านศักยภาพของการสร้างกระบวนการเรียนรู้กับคนในชุมชน

ฉะนั้นการพัฒนาเครือข่ายต้องอาศัยความร่วมมือของบุคคลหลายฝ่าย อย่างแรกต้องมีการประเมินผู้มีส่วนได้ส่วนเสียต่อการปฏิบัติการนั้น ๆ ว่ามีใครบ้าง ขั้นที่สอง คือ ต้องรับรู้ และ เข้าใจด้วยว่าในแต่ละส่วนสังคมนั้นเขามีความคิดเห็นต่อประเด็นการใช้สิทธินั้น ๆ อย่างไร ขั้นที่สาม เมื่อได้รับรู้ความคิดเห็นแล้วว่าทุกส่วนในบริบทสังคมนั้นมีความคิดเห็นอย่างไร ก็ต้องมีการวิเคราะห์ เพื่อการวางแผนต่อการใช้สิทธิ โดยอาจจะเริ่มต้นการมีส่วนร่วมโดยการให้ทุกส่วนสังคมที่เกี่ยวข้องได้มีโอกาสมาเจอกัน และ มีเวทีการแสดงความคิดเห็นร่วมกัน หลังจากนั้นก็จะเห็นแนวทางการปฏิบัติการใช้สิทธิที่เกิดขึ้นจากข้อคิดเห็นของทุกส่วนสังคมที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำไปสู่การพัฒนาการใช้สิทธิต่อไป

๘.๓.๖ แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน

แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนถือว่าเป็นเป้าหมายของการพัฒนา และ การใช้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร การพัฒนาที่ยั่งยืน หรือ การพึ่งตนเองในที่นี้หมายถึง การมีความรู้สึกพอใจในสิ่งที่ตนเองมี และ มีทิศทางการพัฒนาครอบครัวที่นำไปสู่การพอกพูนกินในครัวเรือน โดยกระบวนการพัฒนาแนวคิดต้องเริ่มที่ครอบครัว หากครอบครัวหนึ่ง ๆ มีความรู้สึก

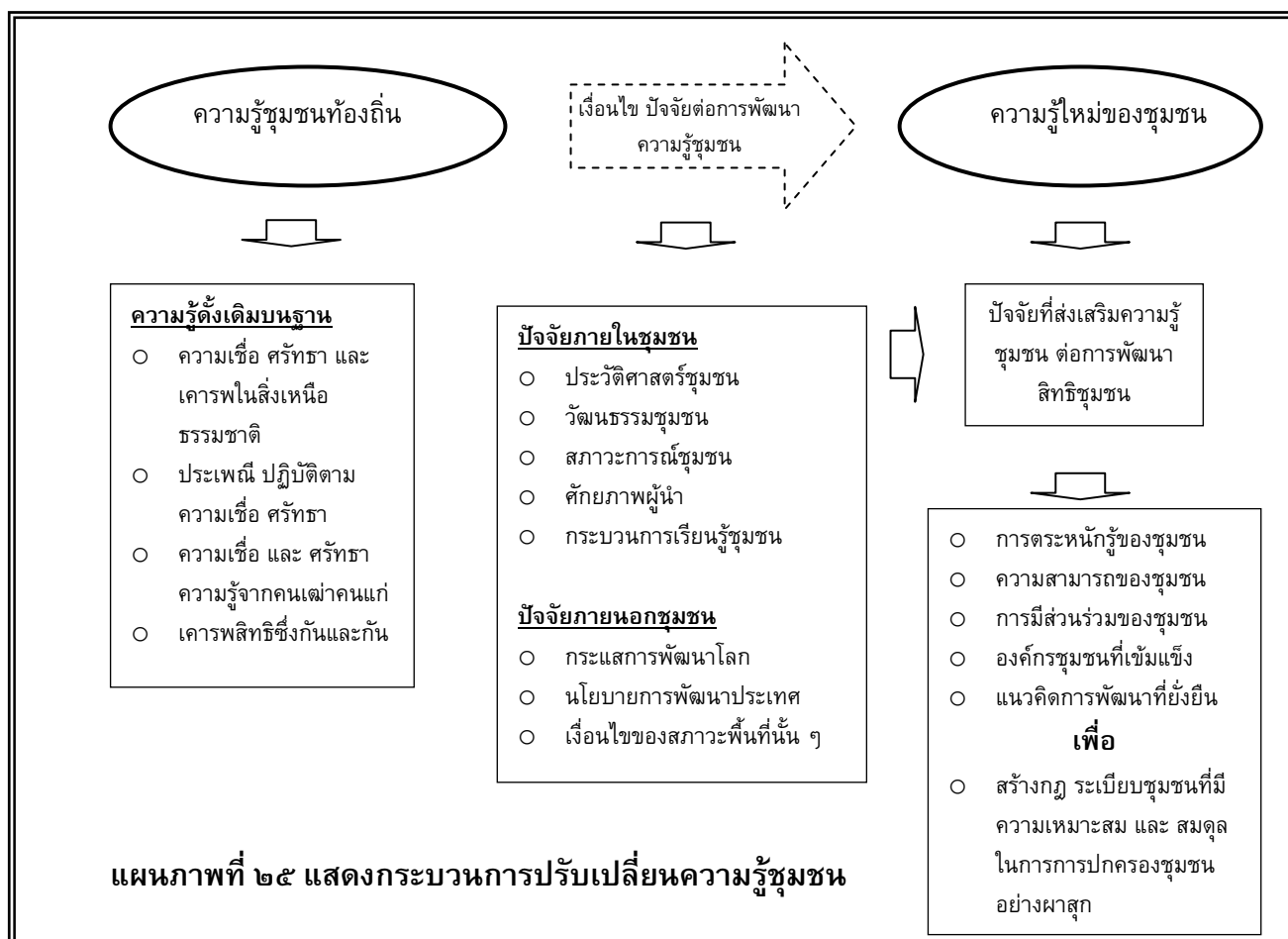
พอใจในสิ่งที่ตนเองมี ฉะนั้นแนวคิดในการพัฒนาต้องเริ่มที่หน่วยครอบครัว เมื่อครอบครัวมีความพร้อมในด้านเศรษฐกิจ มีความสุขในครอบครัว การให้ความสำคัญกับชุมชนก็จะมีมากขึ้นตามมา

ชุมชนยั่งยืน คือ การผสมผสานระหว่างการเมืองที่มีกินในครัวเรือน ผู้นำชุมชนมีความสามารถ มีฐานทรัพยากรที่มั่นคง มีวัฒนธรรมชุมชนที่ทุกคนรับรู้ร่วมกัน และ ใช้เป็นบรรทัดฐานของชุมชน ชุมชนมีการดำเนินกิจกรรมแบบมีส่วนร่วม และ มีการดำเนินกิจกรรมชุมชนอย่างต่อเนื่อง

๘.๔ บทสรุปการพัฒนาและยกระดับความรู้ชุมชน

ชุมชนท้องถิ่นอีสานนั้น มีวิถีชีวิตที่ผสมผสานระหว่างสังคมสมัยใหม่ และ สังคมดั้งเดิม แม้แต่ผู้คนในชุมชนเอง ก็มีความแตกต่าง หลากหลาย คละเคล้ากันไปทั้งอายุ ความคิด ความเชื่อ วิถีชีวิต ฉะนั้นกฎ ระเบียบชุมชนที่มีจึงมีความสำคัญในการที่จะสร้างสังคมสันติระหว่างความหลากหลายเหล่านั้น

แผนภาพข้างล่างพยายามนำเสนอภาพการเปลี่ยนแปลงความรู้ในชุมชน ซึ่งแสดงให้เห็นความแตกต่าง และ ปัจจัยที่ทำให้เกิดความแตกต่างที่ชุมชนต้องเข้าใจ รู้ทันสถานการณ์ เพื่อปรับเปลี่ยน และ พัฒนาชุมชนไปสู่สิ่งที่ดีขึ้น และ เหมาะสมกับวิถีชุมชน

บทที่ ๙

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

๙.๑ ระบบนิเวศลุ่มน้ำชีลุ่มน้ำชี

แม่น้ำชี ภาษาถิ่นเรียกว่า “น้ำชี” เพราะเรียกตามลักษณะของสายน้ำที่ไหลมาจากป่าภูเขียว โดยคำว่า “ชี” ก็คือการเจาะการซ่อนไขให้ทะลุ ต่อมาทางราชการก็เพี้ยนเป็นคำว่า ชี หรือ “แม่น้ำชี”

ลุ่มน้ำชีเกิดจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม ร้อยเอ็ด ยโสธร อุบลราชธานี บรรจบกับแม่น้ำมูลระหว่างอำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี กับอำเภอกันทรารมย์จังหวัดศรีสะเกษ มีความยาวประมาณ ๗๖๕ กิโลเมตร เป็นแม่น้ำที่ยาวที่สุดในภาคอีสาน มีพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด ๔๙,๔๗๗ ตารางกิโลเมตร หรือ ๓๐, ๙๒๓,๑๒๕ ไร่ คิดเป็นพื้นที่ประมาณ ๓๐% ของพื้นที่ภาค มีจังหวัดที่อยู่ในลุ่มน้ำนี้ ๑๒ จังหวัด ที่มีลุ่มน้ำชีครอบคลุมทั้งจังหวัด คือ จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดกาฬสินธุ์ ครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัด คือ จังหวัดขอนแก่น หนองบัวลำภู มหาสารคาม ร้อยเอ็ด และยโสธร ครอบคลุมพื้นที่เพียงบางส่วนคือ นครราชสีมา เลย อุตรดิตถ์และศรีสะเกษ อุบลราชธานี

พื้นที่ลุ่มน้ำชีมีความหลากหลายของระบบนิเวศ มีทั้งป่าดงดิบ ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าทาม มีลักษณะภูมิสัณฐาน ที่เป็นที่ราบสูงมีที่ราบลุ่มระหว่างทิวเขา มีที่ราบลุ่มน้ำและที่ราบทามปากน้ำ ลักษณะที่เป็นภูเขาและทิวเขา เป็นพื้นที่ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น

ภาพสินธุ์ ได้แก่ ภู่อีเฒ่า ภูเขี้ยว ภูแลนคา ส่วนที่ราบทามคือ ทามปากน้ำปาว ทามปากน้ำยัง โดยทั่วไปพื้นที่เป็นที่ราบลูกคลื่น พื้นที่บางส่วนเป็นทุ่งนาสลับกับป่าไม้ บางแห่งมีลักษณะเป็นแอ่งรูปรีทำให้สัณฐานแม่น้ำคดโค้งเกิดเป็นกุดต่างๆมากมายนับร้อยแห่ง เช่น กุดเค็ง กุดเซียม กุดอีช่วย กุดหมากเก็บ เป็นต้น คำศัพท์ที่บอกภูมิสัณฐานและระดับพื้นที่คือ โคก ดอน ทุ่ง ราบ ลุ่ม

ลักษณะภูมิสัณฐานเด่นๆคือ บึงและทาม (Flood Plain) เป็นภูมิสัณฐานของที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ฤดูฝนเกิดน้ำท่วมหลากล้นท่วมฝั่งแม่น้ำออกไปเป็นบริเวณกว้าง ชาวบ้านเรียก “น้ำแก่ง”

ความอุดมสมบูรณ์ของป่าทามเกิดจากระบบธรรมชาติที่สั่งสมมานับพันปี ทำให้สภาพพื้นที่ป่าทามอุดมสมบูรณ์ทั้งระบบนิเวศน์ ในพื้นที่ป่าทามประกอบไปด้วยพืชพรรณ สัตว์ป่าและสัตว์น้ำที่มีความหลากหลายเข้ามาอาศัยพึ่งพิงป่าทามแห่งนี้และเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชุมชน

ความสำคัญของป่าทามในระบบนิเวศน์โดยรวม ป่าทามช่วยรักษาความสมดุลระหว่างน้ำผิวดินและน้ำใต้ดิน ช่วยเก็บกักน้ำฝนและผืนน้ำท่าในช่วงฤดูน้ำท่วม ช่วยเก็บกักตะกอนและธาตุอาหารที่พัดพามากับน้ำ ปรับปรุงคุณภาพน้ำ ช่วยยืดเกาะชายตลิ่งไม่ให้พังทลายและสำคัญต่อวงจรชีวิตของพืชและสัตว์

ความสำคัญของป่าทามต่อวิถีชุมชน เป็นองค์ประกอบของวิถีชีวิตในชุมชนมาตั้งแต่อดีตจนก่อเกิดเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นแหล่งน้ำจืดที่คนและสัตว์เข้าไปใช้ประโยชน์ เช่น การทำเกษตร เลี้ยงสัตว์ เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยแหล่งแพร่พันธุ์และอนุบาลสัตว์น้ำนานาชนิด ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในป่าทามสามารถทำลายปลาทะเลธรรมชาติทั้งวงจร เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยที่หากินของสัตว์ป่าอีกหลายชนิดไม่ว่าจะเป็นสัตว์บก สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์ปีกและแมลงต่างๆ เป็นแหล่งทำการเกษตรของชาวบ้าน เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติของมนุษย์ เป็นแหล่งให้เชื้อเพลิงคือฟืน เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นแหล่งวัตถุดิบทำเครื่องใช้ต่างๆและอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่น คอกสัตว์ เครื่องมือจับปลา หมวก สือ หลังกาบ่าน แคร่ ฯลฯ เป็นแหล่งสมุนไพร เป็นแหล่งที่มีข้อมูลความรู้ มีคุณค่าต่อการศึกษาวิจัย เป็นแหล่งนันทนาการและท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์

๙.๒. ชุมชนลุ่มน้ำชีในประวัติศาสตร์

แม่น้ำชีเป็นแม่น้ำสายที่ยาวที่สุดของประเทศ และเป็นแหล่งน้ำอันเป็นคุณลักษณะที่ดึงดูดให้ผู้คนต่างเข้ามาตั้งบ้านเรือนแล้ว แหล่งน้ำชียังให้ความอุดมสมบูรณ์แก่พื้นที่ลุ่มน้ำ นี่คือนิเวศน์สำคัญที่ทำให้กลุ่มคนเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งรกราก ตั้งหลักปักฐานจากรุ่นสู่รุ่น ต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

มีชนชาติต่างๆ เช่น ชาวลาว ชาวข่า ชาวจีน เป็นต้น ผลัดเปลี่ยนเข้ามาตั้งรกรากในลุ่ม

น้ำชีไม่ขาดสาย นับแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ก็มีเมืองโบราณปรากฏร่องรอยสิ่งก่อสร้างบนผิวดิน อยู่เป็นอันมาก

การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำชี ในช่วง ๑๔๗ ปีจาก พ.ศ. ๒๒๖๑ (สมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ) ถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๘) มีการตั้งชุมชนระดับเมือง ซึ่งถือเป็นเมืองหลักๆ ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีอยู่ ๙ เมือง เรียงตามลำดับ ดังนี้ เมืองสุวรรณภูมิ (พ.ศ. ๒๒๖๑) ร้อยเอ็ด (พ.ศ. ๒๓๑๘) เมืองชนบท (พ.ศ. ๒๓๓๔) เมืองกาฬสินธุ์ (พ.ศ. ๒๓๓๖) เมืองขอนแก่น (พ.ศ. ๒๓๔๐) เมืองพุทไธสง (พ.ศ. ๒๓๔๒) ยโสธร (พ.ศ. ๒๓๕๗) เมืองชัยภูมิ (พ.ศ. ๒๓๖๒) เมืองมหาสารคาม (พ.ศ. ๒๔๐๘)

ทั้ง ๙ เมืองนี้ ๗ เมืองตั้งใกล้แม่น้ำชี หรือสาขาของแม่น้ำชี เมืองที่ตั้งห่างจากแม่น้ำชี (๒๐ กิโลเมตร) มีเมืองเดียวคือ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ ตั้งริมลำน้ำของแม่น้ำมูล แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ของเมืองสุวรรณภูมิ อยู่ในเขตลุ่มน้ำชี

สิทธิชุมชนของชุมชนลุ่มน้ำชี ซึ่งมีลักษณะร่วมกับสิทธิชุมชนของภาคอีสานโดยรวม เป็นประเด็นที่เกิดขึ้นจากผลกระทบโดยตรงจากปัญหาทางการเมือง โดยเริ่มที่ยุคแห่งการกดขี่ โดยระบบการปกครองในยุคศักดินา ต่อเนื่องถึงยุคแห่งการขูดรีดต่อโดยชาวจีน จนชาวจีนก้าวขึ้นเป็นทุนท้องถิ่นและเชื่อมกับทุนชาติในยุคปัจจุบันจนถึงยุคแห่งการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ โดยนโยบายรัฐและโครงการรัฐที่มีการใช้แผนพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งเพื่อให้สอดคล้องต่อการเข้าใจ กระบวนการในยุคต่างๆ ทั้งยุคการกดขี่ ยุคขูดรีด และยุคแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ ในที่นี้ขอเรียกว่า “มิติการเมือง”

ส่วนบรรดากระบวนการที่คนอีสานหรือชุมชนลุ่มน้ำชีมีความผูกพันลึกซึ้งกับธรรมชาติ พุทธศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณี ตลอดจนศิลปะต่างๆ ในที่นี้ขอเรียกว่า “มิติคุณธรรม” คือเป็นชุมชนที่ยึดคุณค่าหรือสิ่งดีงามร่วมกัน หลักคุณค่าเหล่านี้ เป็นรากฐานความชอบธรรมของอำนาจของแต่ละคน หรือที่มาของ “สิทธิชุมชน” นั่นเอง หลักคุณค่าเหล่านี้ เช่น

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หมายถึงบรรดาทรัพยากรต่าง ๆ มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นเจ้าของและคอยคุ้มครองรักษา เช่น ความเชื่อในพุทธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพ บรรพบุรุษ ผีนา ผีมหะสิทธิ์หลักเมือง ความเชื่อเรื่องขวัญ ความเชื่อเรื่องนาค ผีปู่ตา ผีตาแฮก แม่ธรณี แม่โพสพ แม่คงคา ผีบ้านผีเรือน ผีฟ้า ผีแถน เจ้าที่เจ้าทาง ก่อนจะใช้ประโยชน์ต้องมีพิธีกรรมบอกกล่าวขออนุญาตด้วยความเคารพ

ยึดมั่นในประเพณีและการยึดถือฮีต-คอง ขนบประเพณีที่สืบทอดมาแต่บรรพบุรุษ ยึดถือปฏิบัติจารีตและครรลองดั้งเดิม ที่เรียกว่า ฮีต ๑๒ คอง ๑๔ ฮีต ๑๒ คือข้อปฏิบัติที่พึงปฏิบัติ โดยมีเป้าหมายเพื่อการสามัคคีภายในกลุ่ม ซึ่งรูปธรรมก็คือพิธีกรรมที่ก่อปรึนในทุกเดือนในรอบ ๑ ปี และพิธีตามฮีต ๑๒ เช่น เดือนอ้าย เข้าปรีวาสกรรม (บุญเข้ากรรม) เดือนยี่ คุณหลาน เป็นต้น

คุณธรรม จริยธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” และความเชื่อในเรื่องยุคพระศรีอารีย์ เป็นยุคที่มีความสมบูรณ์ ผู้คนเท่าเทียมกัน บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข คนมีบุญจะได้เกิดในยุคพระศรีอารีย์

หลักความยั่งยืน ความผูกพันแนบชิดกับธรรมชาติ ทำให้ชาวนาในลุ่มน้ำชีมองธรรมชาติไม่ต่างจากการมองมนุษย์คือกตัญญูรู้คุณธรรมชาติเห็นธรรมชาติมีตัวตนใช้ทรัพยากรธรรมชาติ อย่างรู้คุณค่า สมเหตุสมผลและใช้เท่าที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ ฐานคิดนี้แสดงถึงความกลมกลืนระหว่างชีวิตชาวนา กับธรรมชาติและจิตสำนึกที่มีต่อระบบนิเวศน์

หลักยุติธรรม ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกัน และมีสิทธิส่วนบุคคลที่ไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น กล่าวคือ ให้ความสำคัญกับ “สิทธิของผู้อื่นก่อน” ให้ความสำคัญกับการครองครองเพื่อใช้ประโยชน์ ให้ความสำคัญกับการครอบครองทรัพยากรในจำนวนจำกัดเฉพาะที่ใช้ประโยชน์ และที่สำคัญให้ความสำคัญกับการได้มาซึ่งสิทธิโดยไม่สร้างความสะดวกหรือละเมิดสิทธิผู้อื่น

หลักอาวุโส ผู้อาวุโสเป็นผู้มีประสบการณ์ สังคมบารมีมาก เป็นที่พึ่งพิงของลูกหลานได้ และยังเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณของชุมชน

แต่การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชนในสมัยการปกครองในสมัยศักดินาตอนปลายจนถึงยุคทุนนิยม เป็นการต่อสู้ที่ใช้เงื่อนไขของ “มิติคุนธรรม” ซึ่งเกิดจากสำนึกในอันที่จะปกป้องทรัพยากรธรรมชาติ โดยใช้ความลึกซึ้งและผูกพันกับธรรมชาติ พุทธศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณีและศิลปะต่าง ๆ ของตน แล้วหลอมรวมและผนึกกำลังกันเข้าต่อสู้กับอำนาจรัฐ ซึ่งอยู่ใน “มิตินการเมือง” แม้ในภายหลังการที่ประเทศไทยได้ใช้แผนพัฒนาชาติ การต่อสู้เรียกร้องของภาคประชาชน นับแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๕๒๐ เป็นต้นมานั้น ก็ใช้ “มิติคุนธรรม” เข้าต่อกรกับ “มิตินการเมือง” ซึ่งการต่อสู้ในลักษณะนี้ จึงหาใช่สำนึกของการคัดง้างหรือต่อต้านการนโยบายทางปกครองโดยตรง แต่เป็นการต่อสู้ที่ใช้ผลข้างเคียงมาเป็นประเด็นหลักในการต่อสู้ ซึ่งไม่ตรงกับปมหลัก อันเป็นต้นตอของปัญหา

ยุทธศาสตร์การต่อสู้จึงอยู่ที่ การต่อสู้เพื่อไม่ให้มีการใช้แผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่เป็นไปในทางแย่งชิงทรัพยากร และแผนพัฒนาชาติที่พึงประสงค์จะต้องยกเลิกการแย่งชิงทรัพยากรไปจากชุมชน ต้องมีการทบทวนโครงการของรัฐที่ตอบสนองกับระบบทุนนิยมเสรี ซึ่งเป้าหมายการต่อสู้จะโยงไปถึงการแก้ไข “มิตินการเมือง” ในประเด็นอื่นๆ เช่น ให้มีการปกครองในระบบรัฐสวัสดิการ การแก้ไขระบบกฎหมายมรดก ฯลฯ เป็นต้น

แต่ทั้งนี้ การต่อสู้ใน “มิตินการเมือง” อาจมาจากเงื่อนไขของ “มิติคุนธรรม” ก็ได้ หรืออีกนัยหนึ่ง ทางยุทธวิธี จะใช้เงื่อนไขใดก็ได้ แต่ที่สำคัญ คือ ต้องมีเข็มมุ่ง หรือมียุทธศาสตร์เพื่อการแก้ไขใน “มิตินการเมือง”

๙.๓. ชุมชนกับการละเมิดสิทธิ และการใช้สิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในลุ่มน้ำชี กรณีศึกษา: ชุมชนหนองดู่ ชุมชนท่าลาด และเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

๙.๓.๑. หนองดู่: การจัดการน้ำในรูปแบบท้องถิ่น กรณีศึกษาฝ่ายหินทิ้ง

บ้านหนองดู่ ตั้งอยู่ที่ตำบลระหานนา อำเภอเวียงน้อย จังหวัดขอนแก่น มีอายุประมาณ ๑๐๐ ปี เป็นชุมชนชนาดกลาง มีบ้านเรือน ๒๓๓ หลังคาเรือน ประชากรจำนวน ๑,๓๐๐ คน

บริเวณที่ตั้งบ้านหนองดู่ในปัจจุบัน เป็นที่เนินสูงน้ำท่วมไม่ถึง สภาพแวดล้อมของพื้นที่ เหมาะที่จะเป็นทำเลที่อยู่อาศัย บริเวณรอบ ๆ เป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูกข้าว

ลักษณะภูมิศาสตร์ดังกล่าวเป็นทำเลที่เหมาะสมต่อการพักแรมเลี้ยงสัตว์ นายอมและญาติ จึงทำเพิงพักชั่วคราวขึ้น และทำการเพาะปลูกพืชผักพืชสวนไว้กิน เพราะที่ทุกทิศทางจะมีทรัพยากรที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งดิน ป่า น้ำ จึงมีญาติพี่น้องตามมาจนชุมชนขยายมากขึ้น และได้ร่วมกันก่อตั้งหมู่บ้านเป็นทางการเมื่อ ปี พ.ศ. ๒๔๔๒ ชื่อหมู่บ้านว่า **บ้านหนองดู่** ตามสภาพหนองน้ำที่มีต้นดู่

ระบบสิทธิในการจัดการทรัพยากรในบ้านหนองดู่ทั้ง ๔ ระบบคือ สิทธิส่วนบุคคล สิทธิของชุมชน สิทธิของรัฐและสิทธิสาธารณะแล้วจะพบว่า ระบบกรรมสิทธิทั้ง ๔ ด้านมีความเชื่อมโยงและซับซ้อนตามรูปแบบการใช้ประโยชน์และบทบาทหน้าที่ในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นให้เกิดความยั่งยืน และคำนึงถึงการเข้าถึงทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันของทั้งผู้เป็นเจ้าของ ผู้ดูแลรักษา และผู้ใช้ประโยชน์ ผ่านกติกา ข้อตกลง และความเชื่อในการใช้ทรัพยากรในแต่ละที่มีความแตกต่างกันออกไป ไม่มีระบบสิทธิใดที่มีการครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเด็ดขาดและตัดขาดจากระบบสิทธิอื่นๆ

การละเมิดที่เกิดขึ้นในชุมชนจากพัฒนาแหล่งน้ำในท้องถิ่น โครงการโขง ชี มูล โครงการแก่งราษฏุมิ ซึ่งลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชน มี ๕ ลักษณะคือ (๑) การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม (๒) การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี (๓) การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (๔) การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน (๕) การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมและสิทธิการชุมนุมอย่างสงบ

ชุมชนได้ปฏิบัติการใช้สิทธิในการตรวจสอบโครงการของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนและระบบนิเวศน์ และใช้สิทธิพลเมืองที่พึงได้รับการสนับสนุนการพัฒนาจากรัฐ ผ่านกระบวนการศึกษาชุมชน ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน การร่วมเวทีเครือข่ายคัดค้านการออกกฎหมายทรัพยากรน้ำ และ หรือ การเรียกร้องให้แก่ปัญหา ความแห้งแล้ง – น้ำท่วม จากกรณีโครงการโขง ชี มูล เป็นต้น

นอกจากนี้ชุมชนได้ใช้สิทธิในการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นด้วยตนเองและร่วมมือกับรัฐและเครือข่ายองค์กรชุมชน องค์กรเอกชน นักพัฒนาองค์กรเอกชน นักวิชาการ เพื่อสร้างฝายหินทิ้ง ซึ่งเป็นการดำเนินการที่สอดคล้องกับสภาพภูมินิเวศน์ท้องถิ่นและสร้างการมีส่วนร่วมให้เกิดขึ้นในทุกภาคส่วนภายใต้การนำเอางานวัฒนธรรมนำการเมือง ซึ่งเป็นแนวทางการทำงานที่จะสร้างความยั่งยืนต่อชุมชนได้

๙.๓.๒. ชุมชนท่าลาด: ปฏิบัติการ การใช้สิทธิในการปกป้องลุ่มน้ำชี

กรณี การสัมปทานดูดทราย และ บทเรียนการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง

บ้านท่าลาดเป็นหมู่บ้านขนาดกลาง ประมาณ ๒๐๗ ครัวเรือน ตั้งอยู่บนฝั่งขวาของแม่น้ำชี ในเขตพื้นที่ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด ตรงข้ามอำเภอเมืองยโสธร อยู่ห่างจากเมืองร้อยเอ็ด ไปทางทิศตะวันออกตามเส้นทางหมายเลข ๒๓ และแยกไปทางขวาตามเส้นทางหมายเลข ๒๒ (ยโสธร-สุวรรณภูมิ) ประมาณ ๘๒ กิโลเมตร อยู่ห่างจากตัวจังหวัดยโสธรไปตามเส้นทางหมายเลข ๒๒ ประมาณ ๙ กิโลเมตร

ชุมชนบ้านท่าลาดเป็นชุมชนลุ่มน้ำ ซึ่งลุ่มน้ำที่สำคัญ คือ ลุ่มน้ำชี ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งทรัพยากรหลักของชุมชนในการดำเนินชีวิตประจำวัน และ ลักษณะของลุ่มน้ำชีในแถบนี้ จะมีความอุดมสมบูรณ์ที่เอื้อต่อการใช้ประโยชน์ของชุมชนด้วย และมีระบบนิเวศน์ย่อยเช่น บึงทาม พื้นที่หาดทราย และพื้นที่ริมตลิ่ง ป่าโคก เช่นป่าดงเค็ง เป็นต้น

ระบบสิทธิในการจัดการทรัพยากรในบ้านหนองดู่ทั้ง ๔ ระบบคือ สิทธิส่วนบุคคล สิทธิของชุมชน สิทธิของรัฐและสิทธิสาธารณะแล้วจะพบว่า ระบบกรรมสิทธิทั้ง ๔ ด้านมีความเชื่อมโยงและซับซ้อนตามรูปแบบการใช้ประโยชน์และบทบาทหน้าที่ในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นให้เกิดความยั่งยืน และคำนึงถึงการเข้าถึงทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกันของทั้งผู้เป็นเจ้าของ ผู้ดูแลรักษา และผู้ใช้ประโยชน์ ผ่านกติกา ข้อตกลง และความเชื่อในการใช้ทรัพยากรในแต่ละที่มีความแตกต่างกันออกไป ไม่มีระบบสิทธิใดที่มีการครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเด็ดขาดและตัดขาดจากระบบสิทธิอื่นๆ

การละเมิดที่เกิดขึ้นในชุมชนจาก โครงการโขง ชี มูล การสัมปทานการดูดทราย นโยบายป่าไม้แห่งชาติ ซึ่งลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชน มี ๕ ลักษณะคือ (๑)การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม (๒) การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี (๓) การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (๔) การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน (๕) การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมและสิทธิการชุมนุมอย่างสงบ

ชุมชนได้ใช้สิทธิในการตรวจสอบโครงการของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนและระบบนิเวศน์ เช่น โครงการปลูกป่าเศรษฐกิจหรือการปลูกยูคาลิปตัส โครงการเขื่อนยโสธร-พนมไพร

และการสัมปทานการดูดทราย การดำเนินการผ่านการยื่นหนังสือขอความเป็นธรรมกับส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง และองค์กรอิสระเช่นคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

การสัมปทานการดูดทรายไม่สามารถระงับการการสัมปทานได้ ชุมชนได้ทบทวนการทำงานของตนเองพบว่าคนทำงานและแกนนำไม่ได้มีการวิเคราะห์ร่วมกันอย่างจริงจัง เวทีการพูดคุยอย่างเข้มข้นในชุมชนยังไม่มี ปัญหาภายในที่มีผลมาจากความขัดแย้งจากการเลือกตั้ง อบต. และประกอบกับอีกอย่างหนึ่งเป็นผลมาจากการที่ชาวบ้านคาดหวังว่าหน่วยงานต่างๆ ทั้งคณะกรรมการการสิ่งแวดล้อม คณะกรรมการสิทธิมนุษยชน ที่ได้ลงมารับรู้ปัญหาตลอดทั้งได้ไปชี้แจงปัญหาให้หลายส่วนได้รับรู้ ปัญหาน่าจะได้รับการแก้ไขได้

ปัญหาต่อมาคือปัญหาเศรษฐกิจของผู้นำชุมชน และ ชาวบ้านที่ค่อนข้างฝืดเคืองแต่ละครอบครัวต้องทำมาหากิน ส่วนใหญ่ยังต้องดิ้นรนกับการประกอบอาชีพ ไม่มีผู้ที่เสียสละเวลามาปรึกษาหารือ ติดตามและ เมื่อปัญหาไม่มีความคืบหน้า ชาวบ้านจึงไม่มีความเชื่อมั่นว่าปัญหาจะได้รับการแก้ไข

อย่างไรก็ตามการใช้สิทธิของชาวบ้านพบว่าภาครัฐใช้อำนาจทางกฎหมายจับกุมชาวบ้านที่ออกมาตรวจสอบโครงการรัฐ หรือการและถูกข่มขู่ฆ่าจากบริษัทดูดทราย ส่งผลต่อกำลังใช้ในการปฏิบัติการการใช้สิทธิของชาวบ้านเป็นอย่างยิ่ง

ซึ่งผลของการตรวจสอบกรณีการปลูกป่าได้มีการยุติและชุมชนร่วมกันจัดตั้งป่าชุมชนขึ้น ที่ถูกจะเห็นได้ว่า กรณีป่าดงเค็ง ชุมชนได้ร่วมกันจัดตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์ฟื้นฟูพื้นที่ป่าสาธารณะประโยชน์ดงเค็ง จำนวน ๒๗ คน โดยคณะกรรมการชุดดังกล่าวเป็นตัวแทนของแต่ละชุมชน และมีกิจกรรมการจัดการป่าเป็นช่วง ๆ และมีองค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปทำงานสนับสนุน คือโครงการป่าชุมชน จังหวัดสุรินทร์ มีการเคลื่อนไหวสิทธิด้านการเกษตร มีการจัดตั้งองค์กรในพื้นที่ในลักษณะเป็นสมาชิกโครงการ ฯ จำนวน ๓๕ คน ได้รับสิทธิในการเรียนรู้และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ในรูปแบบการเรียนรู้ที่แตกต่าง เป็นต้นว่า การวางแผนการผลิตในแปลงของตนเพื่อนำเสนอขอรับการสนับสนุนให้สอดคล้องกับพื้นที่ของตนเอง ทดลองเทคนิคด้านการเกษตร เช่น การใช้สารทดแทนโดยการนำเอาพืชสมุนไพรในท้องถิ่นมาใช้แทนสารเคมี การปรับปรุงดินโดยการทำปุ๋ยชีวภาพ การเรียนรู้ผ่านการอบรมสัมมนา การศึกษาดูงานแลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำเกษตรยั่งยืน มีทั้งการเรียนรู้ระดับกลุ่มในพื้นที่และเครือข่ายระดับภาค

การจัดตั้งกองทุนสุคติ เนื่องจากการเรียกร้อง และ ท้วงสิทธิในการจัดการป่าชุมชนของผู้นำชาวบ้านได้นำไปสู่การจับกุมผู้นำชาวบ้าน ตามที่กล่าวไปข้างต้นแล้วนั้น ชาวบ้านในชุมชนเครือข่ายมีความพยายามที่จะหนุนช่วยกัน ซึ่งช่วง แรก ๆ เป็นการสร้างพลังของเครือข่ายชาวบ้านรอบป่า เวลาไปขึ้นศาลแต่ละครั้งจะมีชาวบ้านไปให้กำลังใจและฟังคำตัดสินของศาล แต่เมื่อกระบวนการทางกฎหมายไม่เสร็จสิ้นโดยง่าย จนสุดท้ายผู้ต้องหาทั้ง ๗ ก็ต้องติดตามด้วยตนเอง

ชาวบ้านจำนวน ๖ หมู่บ้าน มีการจำแนกเขตป่าให้เหมาะสมต่อสภาพการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน โดยกำหนดเป็น เขตป่าอนุรักษ์ ๑,๕๐๐ ไร่ เขตป่าเพื่อใช้สอย ๑,๓๕๗ ไร่ มีกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกันกิจกรรมการจัดการป่าได้มีการเฝ้าระวังการตัดไม้ทำลายป่าด้วยการตรวจป่า การทำป้ายแนวเขตและป้ายรณรงค์ จัดทำหอดูไฟ จัดซื้ออุปกรณ์เพื่อเฝ้าระวังป่า รวมถึงกิจกรรมการรณรงค์ทั้งในพื้นที่และการรณรงค์ร่วมกับเครือข่ายพันธมิตรในระดับนโยบาย การเข้าชื่อเสนอกฎหมายป่าชุมชน กิจกรรมการจัดการป่าที่เป็นรูปธรรมและถือเป็นการเตรียมแผนการขั้นต้น

๙.๓.๓.เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี

เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ถือว่าเป็นกลุ่มชาวบ้านที่มารวมกันแบบหลวม ๆ เพื่อแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ซึ่งปัญหาหลักของคนลุ่มน้ำชี คือ น้ำท่วมในฤดูน้ำหลากเป็นประจำทุกปี การรวมกลุ่มของชาวบ้านจะเน้นการนำเสนอปัญหาต่อสาธารณะชน และ ร้องเรียนผ่านหน่วยงานราชการเพื่อการแก้ไขปัญหา หรือ ชดเชยความเสียหายจากน้ำท่วมขัง ซึ่งที่ผ่านมากระบวนการแก้ไขปัญหาได้มีการดำเนินงานในพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม อำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ได้มีการดำเนินงานในการนำเสนอปัญหา โดยกลุ่มชาวบ้านที่มีการรวมกลุ่มกันเอง

พื้นที่เป้าหมายในช่วงกลางแม่น้ำชีได้ทำการศึกษาเจาะลึกในบริเวณบ้านวังเวิน (ขอนแก่น) บ้านกุดเวิน(มหาสารคาม) บ้านด่านใต้(กาฬสินธุ์) ซึ่งได้เลือกเป็นพื้นที่ศึกษากรณีน้ำท่วม เนื่องจากมีประเด็นการเรียนรู้ที่จะสะท้อนปัญหาเรื่องน้ำท่วมติดต่อกันมา ๕ ปี และทางเลือกในการจัดการน้ำของชุมชนตลอดจนการเคลื่อนไหวของชุมชน(ด่านใต้) ในลักษณะการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายผู้ประสบปัญหาน้ำท่วม เพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำท่วมกับเครือข่ายน้ำชีอื่น ๆ

จากปัญหาน้ำท่วมต่อเนื่อง ๕ ปีซ้อน ทำให้เกิดการรวมกลุ่มของคนลุ่มน้ำชีเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว จากการศึกษพบว่าปัจจัย เงื่อนไขที่ทำให้เกิดน้ำท่วม

๑) ปัจจัยด้านธรรมชาติภูมิประเทศ ธรณีสัณฐาน ภูมิอากาศ

ลุ่มน้ำชีเป็นลำน้ำที่มีความยาวที่สุดของภาคอีสาน มีพื้นที่รับน้ำประมาณ ๔๙,๔๗๖ ตร.กม. คิดเป็นพื้นที่ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ภาคอีสานทั้งหมด ข้อเด่นของลุ่มน้ำชี คือมีพื้นที่ชุ่มน้ำจำนวนมาก เช่น บึง หนอง กุด ชีหลง ชีเผ่า และลำน้ำสาขาจำนวนมาก เช่น ลำน้ำพอง ลำน้ำปาว ลำน้ำเชิญ ลำน้ำยัง ฯลฯ และยังมีลำน้ำสาขาของลำน้ำย่อยอีกมาก

๒) การสร้างโครงสร้างพื้นฐานและโครงการพัฒนา

พื้นที่ภาคอีสานได้ถูกวางแผนให้เป็นแหล่งปลูกพืชเศรษฐกิจอายุสัณ เช่น ปอ มันสำปะหลัง ข้าวโพด ป่าไม้จึงถูกบุกเบิกและเปลี่ยนสภาพเป็นไร่นาอย่างรวดเร็ว จึงทำให้ภาคอีสานแห้งแล้ง เกิดภาวะแล้งซ้ำซากและเกิดอุทกภัยในฤดูน้ำหลาก

การแก้ไขปัญหาเพื่อให้พื้นที่ภาคอีสานได้มีน้ำ รัฐดำเนินโครงการพัฒนาแหล่งน้ำ และก่อสร้างเขื่อนขึ้นมากมาย เขื่อนในลุ่มน้ำชีในแม่น้ำชีซึ่งสายหลักมีเขื่อนจำนวน ๗ แห่ง และในลำสาขาประมาณ ๓-๔ แห่ง นับเป็นต้นเหตุหนึ่งของปัญหาน้ำท่วม และนำไปสู่การละเมิดสิทธิชุมชน

จากการศึกษาพบว่า กระบวนการและเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการละเมิดสิทธิในลุ่มน้ำชี มีดังนี้ (๑) การละเมิดสิทธิชุมชนโดยการครอบงำ อุดมการณ์ ผ่านการหล่อหลอมทางกระบวนการศึกษา งานสื่อ การประชาสัมพันธ์ของหน่วยงานรัฐซึ่งได้ใช้อำนาจและอิทธิพลสร้างวาทกรรม “ความเจริญ” และ “การพัฒนา” ขึ้น ทำให้ชุมชนต้องยอมรับ และอำนาจและอิทธิพลนี้ ได้สร้างกระบวนการทัศน์ให้ต้องยอมเป็นผู้เสียสละเพื่อความเจริญและการพัฒนา อันเป็นการละเมิดอย่างหนึ่ง วาทกรรม “ความเจริญ” และ “การพัฒนา” ในในรูปของวัตถุประสงค์หลักของโครงการโขง ชี มูล ที่ว่า เพื่อขจัดปัญหาการขาดแคลนน้ำอุปโภค-บริโภค และแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำในการเกษตร และปัญหาความแห้งแล้งซ้ำซาก (๒) การละเมิดสิทธิชุมชน โดยกฎหมายและอิทธิพลการเมือง โครงการโขง-ชี-มูล นอกจากจะมีต้นกำเนิดอันแลกมาด้วยอธิปไตยของชาติ ทรัพยากรธรรมชาติ ระบบนิเวศวิทยาและชุมชนแล้ว อภิมหาโครงการนี้ยังแอบแฝงเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองการเลือกตั้งของนักการเมือง ซึ่งการฉวยใช้โครงการเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองนี้ เป็นแรงผลักดันอันสำคัญในการดำเนินโครงการ โครงการได้มีการนำไปหาเสียงโดยถือว่าเป็นนโยบายอันสำคัญของนักการเมืองอีสานหลายคนและหลายพรรค การโฆษณาของฝ่ายการเมืองทำให้ทุกฝ่ายละเลยที่จะกล่าวถึงความล้มเหลวของโครงการ (๓) การละเมิดสิทธิชุมชนโดยทางกายภาพ และเทคนิค ไม่เฉพาะการทำละเมิดทางนโยบายและทางกฎหมายเท่านั้น หากการดำเนินโครงการโขง-ชี-มูลยังได้กระทำการอันประมาทเลินเล่อ จนก่อให้เกิดผลกระทบในพื้นที่อย่างใหญ่หลวง (๔) การละเมิดสิทธิชุมชนจากโครงการพัฒนาของรัฐ โดยปกติ การดำเนินโครงการของรัฐทุกโครงการมักหนีไม่พ้นผู้แสดง ๔ ฝ่าย ได้แก่ ๑) นักการเมือง ๒) ข้าราชการประจำ และ ๓) ภาคเอกชน และ ๔) ประชาชน กล่าวคือ ในทุกกระทรวง ทบวง กรมจะมีบริษัทเอกชนเกาะกุมอยู่ทุกแห่ง บริษัทเหล่านี้จะเข้าไปมีอิทธิพลต่อเจ้าหน้าที่รัฐในการจัดซื้อ-จัดจ้าง การทำโครงการส่วนใหญ่เกิดจากการที่เจ้าหน้าที่ของบริษัทคบคิดกับข้าราชการ แล้วตั้งเรื่อง จัดทำโครงการเสนอนักการเมือง ผู้เป็นเจ้าของกระทรวง ส่วนข้าราชการประจำหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ กับเจ้าหน้าที่ของบริษัทส่วนใหญ่เป็นผู้ที่จบการศึกษามาจากสถาบันเดียวกันตามสายพานของ “ระบบโซดัส” ที่ปูพื้นฐานมาจากมหาวิทยาลัย เมื่อบริษัทจะขายสินค้า ก็จะร่วมมือกับข้าราชการตั้งเรื่องและทำโครงการ จากนั้นก็ “ซง” ให้นักการเมืองที่เข้ามาเป็นเจ้ากระทรวง (๕) เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ อำนาจอรัฐ – วัฒนธรรมชุมชน ที่สร้างจิตสำนึกของผู้แพ้ว ถอยร่น หลีกหนี หลบเร้นจากความขัดแย้งและการสยบยอมต่ออำนาจอรัฐ และถึงแม้ชุมชนจะมีภูมิปัญญา ระบบเศรษฐกิจและระบบการปกครองตนเองที่เข้มแข็งพอสมควร แต่ภายใต้การ

รุกเข้ามาของอำนาจรัฐอันแข็งแกร่งและอิทธิพลของระบบตลาดที่เข้ามาอย่างรวดเร็วรุนแรง พลังศักยภาพที่มีอยู่ของชุมชนก็ไม่เพียงพอที่จะตั้งรับ

ชุมชนได้ใช้สิทธิในการตรวจสอบโครงการโขง ชี มูล ที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน และระบบนิเวศน์ ในนาม “เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี” ผ่านการส่งเสริมกระบวนการสร้างการเรียนรู้โดยนักพัฒนาองค์กรเอกชน ด้วยการเรียนรู้สิทธิชุมชนของชาวบ้าน จาก การศึกษาเรียนรู้ข้อมูลของระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชี การศึกษาชุมชนและกิจกรรมแสวงหาแนวร่วมในการแก้ปัญหาในชุมชน การให้ข้อมูลสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมอีสาน สู่การเชื่อมร้อยผู้เดือดร้อนจากปัญหาเดียวกัน ในลุ่มน้ำชี การเชื่อมโยงวิเคราะห์ปัญหาผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูล การศึกษาดูงาน การเชื่อมร้อยประสานพลังของคนลุ่มน้ำชีหนุ่่นการแก้ปัญหาชุมชน การสนับสนุนการปฏิบัติการการใช้สิทธิ และการสื่อสารต่อสาธารณะของเครือข่าย ซึ่งทำให้ชาวบ้านเข้าใจและเชื่อมโยงปัญหาที่เกิดขึ้นสู่กระบวนการเรียกร้องความเป็นตามสิทธิที่ควรจะได้รับ

จากความเคลื่อนไหวของชาวบ้านหน่วยรัฐได้จัดตั้งคณะทำงานเปิด-ปิดเขื่อน ร้อยเอ็ดจำนวน ๒๑ คน โดยมีองค์ประกอบจากผู้แทนชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ ๕ คน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ๕ คน กำนัน/ผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่ ๕ คน คณะกรรมการลุ่มน้ำ ๒ คน ผู้แทนกรมทรัพยากรน้ำ ๒ คน ผู้แทนกรมชลประทาน ๒ คน โดยมีผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดเป็นประธาน และคณะทำงานเปิด-ปิดเขื่อนมีมติ ให้มีการเปิดประตูระบายน้ำตั้งแต่วันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๔๘ เป็นต้นไป เพื่อเป็นการระบายน้ำจากเขื่อนร้อยเอ็ดส่งผลให้ ปี พ.ศ.๒๕๔๘ น้ำไม่ท่วม ชาวบ้านสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตจากการปลูกข้าวได้เป็นอย่างดี

ส่วนจังหวัดยโสธรไม่มีความคืบหน้าแต่อย่างใด แต่อย่างไรก็ตามเขื่อนที่ยโสธร-พนมไพร ประตูเขื่อนเปิดอยู่แล้วเนื่องจากระบบการปิดเปิดประตูเสียต้องอุปกรณ์จากต่างประเทศและช่างผู้ชำนาญการ ได้ติดตามความคืบหน้าเรื่องค่าชดเชยปี ๒๕๔๗ ซึ่งทางเกษตรจังหวัดแจ้งว่า ยังไม่มีความคืบหน้า เนื่องจากเป็นงบประมาณที่ต้องจ่ายสูงมาก และต้องรอมติ ครม. ส่วนประเด็นการเปิด-ปิดเขื่อน ให้มีการเปิดเขื่อนยโสธร-พนมไพร และ เขื่อนธาตุน้อย ซึ่งทางจังหวัดโดยรองผู้ว่าราชการจังหวัด ชลประทานจังหวัด และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้รับข้อเสนอ พร้อมรับจะเสนอผู้ว่าฯ ให้รับรองแต่งตั้งคณะกรรมการเปิด-ปิดเขื่อน ซึ่งจะรายงานให้ชาวบ้านได้ทราบต่อไป

จะเห็นได้ว่าชุมชนกรณีศึกษาแล้วแต่ก่อตั้งชุมชนมายาวนานนับ๑๐๐ ปี บริเวณที่ตั้งบ้านเป็นที่เนินสูงน้ำท่วมไม่ถึง สภาพแวดล้อมของพื้นที่เหมาะที่จะเป็นทำเลที่อยู่อาศัย บริเวณรอบ ๆ เป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การเพาะปลูกข้าวมีทรัพยากรที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งดิน ป่า น้ำ ชุมชนลุ่มน้ำชีมีความผูกพันลึกซึ้งกับธรรมชาติ พุทธศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณี ตลอดจนศิลปะต่าง ๆ ที่ชุมชนยึดคุณค่าหรือสิ่งดีงามร่วมกัน หลักคุณค่าเหล่านี้ เป็นรากฐานความชอบธรรมของอำนาจของแต่ละคน หรือที่มาของ “สิทธิชุมชน” นั่นเอง

ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรดิน น้ำ ป่าในพื้นที่หนึ่งๆ นั้นมีความซับซ้อน หลากหลาย และละเอียดอ่อน ซ้อนทับกันดังมิติ “สิทธิการครอบครอง” คือ สิทธิส่วนบุคคล, สิทธิของชุมชน, สิทธิรัฐและสิทธิสาธารณะ ทั้ง ๔ ระบบ ทับซ้อนกัน เป็นต้น

การละเมิดสิทธิที่เกิดขึ้นในลุ่มน้ำชี มาจากโครงการเดียวกันและแตกต่างกันตามแต่ละพื้นที่ โครงการที่ละเมิดชุมชนลุ่มน้ำชีทั้งลุ่มน้ำคือ โครงการโขง ชี มูล ตั้งแต่ต้นน้ำถึงปลายน้ำ และกรณีนโยบายป่าไม้แห่งชาติเรื่องการเพิ่มพื้นที่ปลูกป่าเศรษฐกิจหรือปลูกยูคาลิปตัส ส่วนความแตกต่างหรือความเฉพาะคือพื้นที่ต้นน้ำบ้านหนองคูมีโครงการรัฐร่วมเอกชนคือโครงการแก่งราชนาญม และการจัดการน้ำขนาดเล็กในชุมชนที่ส่งผลให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชน เช่นเดียวกันและกระบวนการละเมิดและเงื่อนไขการละเมิดก็ไม่แตกต่างกัน คือ ลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชน มี ๕ ลักษณะคือ ๑) การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม ๒) การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี ๓) การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ๔) การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน ๕) การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมและสิทธิการชุมนุมอย่างสงบ

กระบวนการและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิ ประกอบด้วยเงื่อนไขและกระบวนการสำคัญ ๕ ด้านคือ ๑) กระบวนการครอบงำทางความรู้และอุดมการณ์ ๒) เงื่อนไขทางกฎหมายและอิทธิพลการเมือง ๔) การละเมิดสิทธิชุมชนโดยทางกายภาพ และเทคนิค ๕) เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์

ชาวบ้านและชุมชนในแต่ละพื้นที่รับรู้และเข้าใจสถานการณ์การละเมิดสิทธิที่เกี่ยวข้องกับตนเอง และลุกขึ้นมาตรวจสอบโครงการที่ละเมิดสิทธิและการเคลื่อนไหวการใช้สิทธิผ่านกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชนอย่างต่อเนื่อง โดยเริ่มจากการศึกษาชุมชนสร้างความเข้าใจตนเองค้นหาศักยภาพตนเอง เชื่อมโยงปัญหาท้องถิ่นสู่นโยบายผ่านเวทีการเรียนรู้ร่วมกับเครือข่ายลุ่มน้ำและการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรงจากผู้ที่ได้รับผลกระทบ และปฏิบัติการใช้สิทธิสร้างความเข้มแข็งภายในและสร้างพลังตุลอำนาจรัฐด้วยการเชื่อมประสานพันธมิตร เพื่อนำไปสู่การปกป้องรักษาฟื้นฟูและการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นด้วยตนเองและร่วมมือกับรัฐให้เกิดความยั่งยืน เช่น หนองคูสร้างฝายหินทิ้งแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำ บ้านท่าลาดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนดงเค็งเพื่อฟื้นฟูป่า และการเรียกร้องให้ยุติการสัมปทานการดูดทรายแม้จะไม่สำเร็จแต่ก็สร้างการเรียนรู้ให้กับชุมชนในการเตรียมความพร้อมในการใช้สิทธิในโอกาสต่อไป ส่วนเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำสามารถยกบานประตูเขื่อนร้อยเอ็ดทำให้ปี พ.ศ.๒๕๔๘ น้ำไม่ท่วมบ้านเรือนและที่นา เป็นต้น

ความขัดแย้งที่เกิดในการจัดการทรัพยากรที่มีผู้มีส่วนได้ส่วนเสียมากกว่า ๒ กลุ่มขึ้นไปนั้น เป็นความขัดแย้งที่ซับซ้อนยากในการคลี่คลายปัญหาที่เกิดขึ้น บทเรียนที่ผ่านมา นั้นผู้ไกลเกลี่ยปัญหามีลักษณะที่เป็นตัวบุคคล หรือ สถาบัน องค์กรต่างๆ ซึ่งความต่อเนื่อง และ

โอกาสของผู้ใกล้เคียงจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยความเอาใจจริงเอาใจ ไม่ลำเอียง มีความยุติธรรม และ การแก้ไขปัญหาต้องคำนึงถึงการพัฒนา การอยู่ร่วมกันของชุมชนในระยะยาวด้วย

๙.๔. กระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน เพื่อสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชนท้องถิ่น

กระบวนการพัฒนา และ ส่งเสริมสิทธิชุมชนภายในชุมชน และ กระบวนการที่คนภายนอกชุมชน จะเข้าไปเรียนรู้ และส่งเสริมการพัฒนาสิทธิชุมชน กระบวนการทำงานเพื่อพัฒนาสิทธิชุมชนนั้นเน้นที่พลังชุมชนเป็นหลัก นักพัฒนาเป็นเพียงตัวกลไกหนึ่ง ที่จะทำให้คนในชุมชนกระเพื่อม และ ขยายในตัวเอง ซึ่งกระบวนการต่าง ๆ ที่จะกล่าวนี้เป็นเพียงข้อสรุปรวม ๆ และอาจจะมีประสบการณ์ที่แตกต่างกันออกไป

๙.๔.๑ กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริม

๙.๔.๑.๑. กระบวนการกระตุ้นชุมชน กระบวนการนี้อาจจะเกิดขึ้นเป็นอันดับแรก ก่อนที่จะทำการศึกษาชุมชนก็ได้ หรือเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน นักพัฒนาต้องค้นหาว่าสิ่งใดที่จะสามารถกระตุ้นให้ชุมชนอยากเรียนรู้ตัวเขาเองมากที่สุด หากชุมชนที่อยู่ในสถานการณ์ปกติ คือ ไม่มีการละเมิดสิทธิของชุมชนใด ๆ จากภายนอก การกระตุ้นที่ดีที่สุดในสถานการณ์แบบนี้ คือ การสร้างความเข้าใจในกระบวนการพัฒนากับผู้นำทางที่เป็นอันดับแรก เพื่อเป็นช่องทางในประสานความเข้าใจในระดับกว้างขึ้น และ ผู้นำจะได้ขยายแนวคิดไปสู่กลุ่มอื่น ๆ ได้ กระบวนการกระตุ้นผู้นำไม่ได้สร้างขึ้นง่าย ๆ เช่นกัน เพราะนักพัฒนาถือว่าเป็นคนนอกที่เข้าไปในชุมชน ฉะนั้นกระบวนการที่จะชี้แจง และ รับรองสถานะของนักพัฒนาก็ต้องมีการจัดการเช่นกัน การลงทำงานในระดับพื้นที่ต้องอาศัยเครือข่ายการทำงานที่ผ่านมา หรือประสบการณ์ที่คนทำงานได้ร่วมกับชุมชนมาก่อน ในกรณีการทำงานในพื้นที่ลุ่มน้ำชี เกิดขึ้นทั้ง ๒ แบบ คือ ชุมชนที่นักพัฒนาเองมีความสัมพันธ์กับชุมชนทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น กรณีหนองดู่ นักพัฒนาเป็นคนที่ชุมชนเป้าหมายมีความคุ้นเคยมาก่อน และเป็นคนในพื้นที่ แต่พื้นที่ท่าลาดนักพัฒนาส่วนหนึ่งก็มีประสบการณ์การทำงานร่วมกับผู้นำชุมชนมาก่อน ฉะนั้นการอธิบายความเป็นมาของนักพัฒนาจึงง่ายขึ้น แตกต่างจากการทำงานในระดับเครือข่ายลุ่มน้ำชีในพื้นที่ที่ลงใหม่ เช่นบริเวณแม่น้ำชีตอนกลาง พื้นที่ใหม่ คนทำงานก็ใหม่ต่อชุมชนด้วย วิธีการที่นำมาใช้ คือ ต้องค้นหาประเด็นที่ชาวบ้านให้ความสนใจในขณะช่วงเวลานั้น ๆ ซึ่งก็คือ ปัญหาเรื่องน้ำท่วม การคุยเรื่องน้ำท่วมเป็นปัญหาเฉพาะหน้าที่ชาวบ้านเผชิญร่วมกัน และมีความคาดหวังสูงต่อการจัดการปัญหาให้ได้ ซึ่งสิ่งนี้ถือว่าเป็นอันตรายของการทำงานหากชาวบ้านได้ฝากความหวังไว้กับนักพัฒนา เพราะการสร้างการกระตุ้นที่ดีที่สุด คือ กระตุ้นที่ตัวชุมชนให้เกิดความรู้สึกว่าเขา คือ ผู้ที่จะเข้ามาเป็นกลไกที่สำคัญในการแก้ไขปัญหา ไม่ใช่ นักพัฒนาเอกชน

๙.๔.๑.๒ กระบวนการค้นหาผู้นำ กระบวนการค้นหาผู้นำเป็นสิ่งที่

สำคัญที่สุดในการทำงานพัฒนาชุมชน เพราะผู้นำทางการที่อยู่ตามโครงสร้างที่เราเห็นนั้นอาจจะไม่ใช่ตัวขับเคลื่อนพลังที่แท้จริงในชุมชน ฉะนั้นการทำความเข้าใจกับโครงสร้างแบบธรรมชาติที่ไม่เป็นโครงสร้างนั้นแหละคือ พลังชุมชนที่เป็นจริง การที่จะรับรู้สิ่งเหล่านี้ได้ อาจจะเกิดจากการสอบถาม การสังเกต จากกิจกรรมชุมชนที่เกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ ฉะนั้นการเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน จึงเป็นหน้าที่ที่นักพัฒนาต้องให้ความสำคัญ การเข้าร่วมกิจกรรมชุมชน คือ กระบวนการค้นหาผู้นำ ว่าระหว่างการทำกิจกรรมใดมีบทบาททำอะไร และใครมีบทบาทที่คนในชุมชนให้ความเคารพนับถือในเรื่องนั้น ๆ มากที่สุด จากกิจกรรมที่ ๑ เป็นกิจกรรมที่ ๒ และ ๓ ตามมา และสุดท้ายนักพัฒนาจะเห็นผู้นำในแต่ละด้าน แต่ละบทบาทมากขึ้น และ กระบวนการติดตามเพื่อสอบถาม พูดคุยกับแต่ละคนเป็นกระบวนการต่อไป ซึ่งนักพัฒนาต้องดำเนินการ

๙.๔.๑.๓ กระบวนการทำความรู้จักชุมชนของคนในชุมชนเอง และคนข้างนอกชุมชน สิ่งที่นักพัฒนาพึงระวังในการทำงานกับชุมชน คือ ต้องมีพื้นฐานความเชื่อที่ว่าเราเป็นผู้เรียนรู้จากชุมชน ไม่ใช่เราเป็นผู้เอาไปให้ เพราะสิ่งต่าง ๆ ที่เราเรียนรู้จะทำให้เราเห็นช่องทางในการเชื่อมประสานผู้คนในชุมชนให้เขามาทำหน้าที่ที่เขาถนัด และสอดคล้องกับความเป็นอยู่ของเขามากที่สุด นักพัฒนาเป็นเพียงตัวเชื่อมผู้คนที่เป็โครงสร้างหลวม ๆ นั้น ให้ทำงานด้วยกันอย่างต่อเนื่อง ต่อประเด็นหนึ่ง ๆ เท่านั้น

ทำอย่างไรจะทำให้ชุมชนเห็นตัวเขามากที่สุด จริง ๆ แล้วบางคนอาจจะท้วงถามว่าทำไมต้องทำให้ชุมชนรู้จักตัวเขาเองด้วยเพราะเขารู้จักเขาดี ผู้เขียนขอตอบว่าไม่จริง ชาวบ้านอยู่ข้างในชุมชน เขาก็คือตัวละครตัวหนึ่งที่เคลื่อนไหวอยู่ในเรื่องราวนั้น ๆ แต่เมื่อคน ๆ หนึ่งถอยห่างออกมาจากชุมชนแล้วมองกลับไป เขาก็จะเห็นตัวตนของเขาที่แท้จริงที่สุด กระบวนการนี้ คือ ทำอย่างไรจะสร้างเงื่อนไขให้ชาวบ้านประเมินชุมชนของตนเองในแง่มุมต่าง ๆ ได้ อาจจะเริ่มต้นจากสิ่งที่เขาสนใจและเป็นสิ่งใกล้ตัวเขาเป็นอันดับแรก เช่น เรื่องการทำนา หรือ การทำมาหากิน กระบวนการทำงานเพื่อให้ชาวบ้าน มีความอยากที่จะประเมินตนเองเป็นปัจจัยสำคัญที่ต้องสร้างให้เกิดขึ้น ซึ่งเรียกว่าสิ่งใดที่จะสามารถกระตุ้นให้เขาเกิดความต้องการประเมินตัวเขาเอง ซึ่งประสบการณ์ที่ผ่านมา เมื่อชุมชนกำลังเผชิญหน้ากับสถานการณ์ความขัดแย้ง หรือ สถานการณ์ที่ไม่เป็นปกติของชุมชน นั้นแหละคือช่วงเวลาที่ดีที่สุด ที่ชุมชนจะสามารถเรียนรู้ตนเองได้มากที่สุด สิ่งทีกล่าวมาทั้งหมดนี้ เมื่อชุมชนได้เรียนรู้ตนเองมากที่สุด เขาก็จะรู้ว่าเขาจะทำอะไรเพื่อชุมชนเขาเองโดยการเรียงความสำคัญก่อนหลัง

แต่ประสบการณ์ที่เป็นจริงในระดับพื้นที่นั้น การทำงานของโครงการอยู่ในพื้นที่ที่ชุมชนมีความขัดแย้ง หรือ มีการละเมิดสิทธิของคนภายนอกอย่างชัดเจน ฉะนั้นกระบวนการเรียนรู้ชุมชนจึงเป็นการตอบสนองกระบวนการเคลื่อนไหวในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ เท่านั้น ซึ่งความเป็นจริงแล้วการทำงานของโครงการควรจะมีระยะเวลาที่จะเก็บเกี่ยวผลของการ

ใช้สิทธิ์นั้น ๆ และสร้างให้เกิดความต่อเนื่องในระดับของชุมชน ที่อยู่ในสถานการณ์ปกติด้วย เพราะนั่น คือ ชีวิตที่เป็นจริงของชุมชนมากที่สุด

๙.๔.๑.๔ กระบวนการตัดสินใจ การตัดสินใจต่อการแสดงออกของ

ชุมชน หรือ การแก้ไขปัญหา กระบวนการตัดสินใจต่อการแสดงออกต่อสิ่งที่ค้นพบนั้นถือว่าเป็นอีกขั้นตอนหนึ่งที่นักพัฒนาพึงระวังว่าจะไม่เป็นตัวตัดสินใจแทนชุมชน เพราะกระบวนการมีส่วนร่วมที่สูงที่สุดนั้น คือ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การตัดสินใจจะเกิดขึ้นเมื่อมีตัวแปรมากกว่าหนึ่งอย่าง ซึ่งผู้ที่ทำการตัดสินใจ คือ คนในชุมชน นักพัฒนาควรยืนอยู่ในส่วนที่เป็นผู้ให้ข้อมูลจากหลาย ๆ ด้าน ทั้งข้อมูลของชุมชน ข้อมูลข้างนอกที่มีความสัมพันธ์ ข้อมูลที่จำเป็นอื่น ๆ เพื่อให้ชุมชนได้เห็นหลายแง่มุม และที่สำคัญอีกอย่างที่พึงระวัง คือ ทำอย่างไรที่จะเปิดโอกาสให้คนทุกคนจะมีความเสมอภาคในการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจนั้น ๆ ด้วย เพราะหากการตัดสินใจเพื่อชุมชน แต่เกิดจากคนเพียงไม่กี่คนในชุมชนก็คงไม่เป็นผลดีต่อกิจกรรมในระยะยาว แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นกับสถานการณ์ในแต่ละชุมชนนั้น ๆ ว่าเขามีประเพณีปฏิบัติกันมาอย่างไร บางชุมชนอาจจะให้กลุ่มผู้นำตัดสินใจแล้วชาวบ้านทั้งหมดเห็นด้วย หรือ บางชุมชนต้องกระทำร่วมกัน สิ่งนี้นักพัฒนาต้องค้นให้พบเหมือนกันว่าเขามีลักษณะการจัดการอย่างไรในอดีต เพราะการปฏิบัติการในปัจจุบันล้วนแต่สัมพันธ์กับประสบการณ์เดิมของชุมชนทั้งสิ้น

๙.๔.๑.๕ กระบวนการวางแผน การวางแผนจะเป็นขั้นตอนที่ต่อเนื่องจากการตัดสินใจ กระบวนการนี้ก็เช่นเดียวกันกับการตัดสินใจ ว่าประเพณีดั้งเดิมของชุมชนปฏิบัติกันอย่างไร ซึ่งบางชุมชนมีตัวแทนของกลุ่มผู้นำมาปรึกษาหารือกันก่อน เมื่อได้ข้อตกลงคร่าว ๆ แล้วเขาก็จะนำข้อสรุปไปเสนอต่อเวทีชาวบ้าน ในช่วงที่ปรึกษาหารือกับชาวบ้านวงใหญ่ ผู้นำก็จะเปิดโอกาสให้ทุกคนได้แสดงความคิดเห็นกันอย่างเต็มที่ และ เขาก็จะหาข้อสรุปจากเวทีนั้นว่าจะดำเนินการอย่างไร และกลุ่มผู้นำก็จะนำข้อสรุปจากเวทีใหญ่มาเพิ่มรายละเอียดและวางแผนการปฏิบัติอีกทีหนึ่ง นี่เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งที่ชุมชนถือปฏิบัติกัน ฉะนั้นนักพัฒนาต้องค้นให้พบด้วยว่าในชุมชนเป้าหมายนั้น มีการปฏิบัติกันมาอย่างไร

๙.๔.๑.๖ กระบวนการเคลื่อนไหวของชุมชน เมื่อมีการหาข้อตกลงกันเรียบร้อยแล้ว ชุมชนจะมีการดำเนินงานตามที่ตกลงกันไว้ ซึ่งหากเป็นประเด็นที่ชาวบ้านมีความคุ้นเคย เช่น กิจกรรมตามประเพณีในหมู่บ้าน ก็จะมีการดำเนินงานตามปกติ เพราะคนในชุมชนรับรู้บทบาทหน้าที่ของแต่ละคนอยู่แล้วว่าจะมีหน้าที่ทำอะไร ผู้เขียนได้มีโอกาสนั่งสังเกตการณ์การดำเนินกิจกรรมทำความสะอาด และย้ายศาลปู่ตาของหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคอีสานตอนเช้าหลังอาหารเช้าตัวแทนของแต่ละครอบครัวจะเข้าร่วมกิจกรรม ทั้งชายหรือหญิงแล้วแต่การจัดสรรในครัวเรือน ทุกคนจะเตรียมอุปกรณ์มาพร้อม (มีด, จอบ, เสียม, คราด) เมื่อไปถึงสถานที่ทุกคนจะทำงานกันแบบไม่ต้องมีใครสั่ง เหมือนกับว่าพวกเขาจะรู้ว่าทำอะไร จนกระทั่งจะย้ายศาล เขาก็บอกกันว่าการย้ายต้องมีคนที่ปู่ตา สามารถสื่อสารได้เท่านั้น คนที่ทำหน้าที่นั้น

ก็เข้ามา และ ออกไปเมื่อหมดหน้าที่ และ ต่อไปก็เป็นการใช้แรงงานกันเท่านั้น แต่ที่น่าแปลกใจ แก่ผู้สังเกตการณ์ คือ เมื่อทุกคนไปถึงสถานที่ไม่มีการสั่งการใด ๆ แต่งานเคลื่อนไหวไปได้ และ สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี และผู้เขียนได้เข้าร่วมกิจกรรมหนึ่งกับชาวบ้านป่าดงเค็ง ในการรังวัด ขอบเขตป่า นี่ก็เป็นสถานการณ์หนึ่งให้เห็นการจัดการเคลื่อนไหวที่ยึดโครงสร้างของชุมชนและ เครือญาติในการเจรจา การรังวัดเป็นไปตามปกติ จนกระทั่งไปเจอการรุกล้ำเขตป่าจำนวนพื้นที่ มากพอสมควร เมื่อผู้นำชุมชนรับรู้การกระทำนั้น ๆ เขาจะไม่แสดงท่าทีใด ๆ ออกไป เพราะเขา รู้ว่าใครที่จะเข้ามาเจรจากับผู้บุกรุกคนนี้ได้ เขาก็จะเชิญคน ๆ นั้นมาพูดคุยทำความเข้าใจ ซึ่ง ต้องใช้เวลานาน หากในสถานการณ์นั้น ๆ คนบุกรุกไม่ยอมรับข้อเสนอสันติวิธีของที่มรักษาป่า การ พุดคุยเจรจาก็จะจัดขึ้นอีกครั้งหนึ่งแบบมีหลายฝ่ายมาร่วมกันพูดคุย

ตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้ อยากแสดงให้เห็นว่าการดำเนินการใด ๆ ของชุมชนไม่ได้ถูกกำหนดในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ๆ เท่านั้น หากแต่ถูกปลูกฝังกันมานาน นาน จนเป็นที่รู้จักกัน รู้หน้าที่แบบไม่ต้องสั่งการ หรือ รู้ว่าใครจะสมควรเจรจากับใครถึงจะเกิดผล ฉะนั้น การเข้าใจชุมชน และ ใช้กลไกที่ขับเคลื่อนเพื่อใช้สิทธิ์ของเขา นี่คือ ความรู้ที่จะทำให้เราเข้าใจ คุณค่าของชุมชนอย่างแท้จริง

๙.๔.๑.๗ กระบวนการสรุปบทเรียนชุมชน การสรุปบทเรียนของชุมชน เป็นกระบวนการติดตาม และ รายงานความคืบหน้าว่าผลการดำเนินงานเป็นอย่างไร มีปัญหา ใด ๆ อย่างไร ต้องแก้ไขตรงไหน ซึ่งจากกรณีทั้ง ๒ กรณีที่ยกไปข้างต้น ชาวบ้านก็จะนำมาเสนอใน เวทีประชุมหมู่บ้านว่า ผลการดำเนินงานเป็นอย่างไร ขาดทรัพยากรตัวไหนที่ชุมชนไม่สามารถ จัดการได้ ต้องประสานกับหน่วยงานใดที่จะให้ความช่วยเหลือได้ และ เขาก็จะมีการวางตัว บุคคลที่จะทำหน้าที่ต่อไป ซึ่งการจัดวางความรับผิดชอบใหม่นั้นเป็นที่รับรู้ของคนทุกคนใน ชุมชน กรณีการรังวัดเขตป่าชุมชน หลังจากการดำเนินกิจกรรมกว่า ๓ วัน ในแต่ละวันก็จะมี การสรุปคร่าว ๆ และมีการนัดประชุมอีกรอบหนึ่ง เพื่อชี้แจงให้คนที่ไม่ร่วมกิจกรรมได้เข้ามารับฟัง ด้วย กรณีข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้น ที่ประชุมก็จะกำหนดตัวบุคคลที่น่าเชื่อถือ และ ที่สำคัญประวัติไม่ ต่างพร้อยในทุก ๆ เรื่อง เพราะคนที่ทำหน้าที่เจรจาในระดับชุมชนมีความสำคัญมาก เพราะเมื่อ ทำการเจรจาเรื่องที่ดิน ผู้ทำการเจรจาต้องมีความสะอาดในเรื่องนั้น ๆ ด้วย คือ ไม่ทำการบุกรุก พื้นที่ หรือ ไม่กระทำความผิดในสิ่งเดียวกันที่จะไปเจรจากับผู้บุกรุก อย่างนี้เป็นต้น

การสรุปบทเรียน คือ การหาข้อสรุปของผลการดำเนินงาน และ การ วางบทบาทของชุมชนในการจัดการภารกิจที่เหลือ ซึ่งหากทรัพยากรในชุมชนไม่เพียงพอ ก็มี การวางบทบาทให้คนใดคนหนึ่งไปทำหน้าที่ประสานข้างนอก อย่างนี้เป็นต้น

๙.๔.๑.๘ กระบวนการหาพันธมิตร พันธมิตรที่ใกล้ชิดชาวบ้านมากที่สุด คือ นักการเมือง เครือญาติ และ เพื่อน หรือ เลี้ยว ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าร่วมเจรจากับชาวบ้าน ๒ พื้นที่ ในการประสานงานกับนักการเมืองในระดับพื้นที่ การประสานงานส่วนใหญ่มี ๒ ระดับ คือ การประสานงานเพื่อประโยชน์ส่วนตนในครอบครัว และ ประโยชน์ของชุมชน ซึ่งในที่นี้จะ

กล่าวถึงประโยชน์ของชุมชน สิ่งที่น่าสังเกต ก็คือว่าผู้ประสานงานมีเหตุผลซ่อนเร้นในทางการเมืองเหมือนกัน คือ กระบวนการเจรจาหากเป็นผลสำเร็จก็จะทำให้คน ๆ นั้นมีอำนาจในการต่อรองหากมีการเลือกตั้งครั้งหน้า ซึ่งกรณีที่ผู้เขียนมีโอกาสร่วมกิจกรรม คือ การเจรจาขอประปาชุมชน ซึ่งผู้ไปร่วมเจรจา คือ อบต.ของหมู่บ้านซึ่งทั้ง ๒ คน มีความต้องการจะเป็นอบต. ในวาระต่อไป ฉะนั้นการเจรจาในครั้งนี้ จึงมีเหตุผลแอบแฝงในลักษณะนี้ด้วย อีกครั้งหนึ่ง คือ การเจรจาเพื่อผลประโยชน์ในการจัดการน้ำชี ผู้นำชาวบ้านมีการแสดงเจตจำนงค์ที่กลุ่มต้องการ แต่อยากให้นักการเมืองเป็นตัวกระจายข้อมูล และ อยู่ข้างเดียวกับชาวบ้าน ซึ่งทั้ง ๒ แบบถือว่าเป็นการแสดงออกเพื่อใช้สิทธิที่มีอยู่ต่อการหาพันธมิตรเพื่อประโยชน์ของชุมชน การประสานพันธมิตรอีกแบบหนึ่ง คือ ประสานงานตามเครือข่าย หรือ เพื่อนในชุมชนอื่น ๆ ซึ่งเห็นเด่นชัดในกรณีการประสานความร่วมมือในการจัดการน้ำชีในเขตอำเภอเมืองยโสธร ชาวบ้านจะกำหนดตัวบุคคลว่าใครน่าจะไปประสานพันธมิตรที่หมู่บ้านใด และ มีความสัมพันธ์ในลักษณะไหนกับชุมชนนั้น ๆ มีใครที่เขาพอจะคุยได้ และ มีใครเป็นญาติกับคนในหมู่บ้านนั้นบ้าง นี่เป็นกระบวนการที่ชาวบ้านใช้สื่อสารกัน คือ ประสานพันธมิตรโดยผ่านคนรู้จัก หรือ เครือญาติ เพื่อเป็นประตูไปสู่การรู้จักผู้คนอื่น ๆ มากขึ้น

การประสานพันธมิตรที่กล่าวมา มีหลายรูปแบบ รูปแบบที่ต้องการสนับสนุนปัจจัย หรือ ทรัพยากร ต้องประสานกับนักการเมืองที่ถือว่าใกล้กับชุมชนมากที่สุด รูปแบบที่ต้องการเพื่อนที่อยู่ในชะตากรรมเดียวกัน เช่น ผู้คนที่ประสบปัญหาจากการดูตกรายเพื่อขยายวงให้กว้างขึ้น หรือ รูปแบบอื่น ๆ ซึ่งในแต่ละแบบนั้นมีที่มา และ ที่ไปของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชุมชนทั้งหมด หรือ กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ชาวบ้านยังใช้โครงสร้างความสัมพันธ์ในการประสานทรัพยากรภายนอก เพื่อประโยชน์ของชุมชนด้วย แต่สิ่งหนึ่งที่เห็นน้อยมาก คือ พันธมิตรกับข้าราชการ เพราะชาวบ้านเคยชินกับการเข้ามาของข้าราชการเป็นแบบเฉพาะการเท่านั้น ฉะนั้นการประสานกับราชการจึงต้องเป็นแบบพิธีการ โอกาสน้อยที่ชาวบ้านจะเดินเข้าสำนักงานราชการแล้วประสานทรัพยากรเพื่อชุมชน ซึ่งนี่เป็นกระบวนการที่ต้องสร้างให้เกิดขึ้นต่อการพัฒนาในระยะยาว ทำอย่างไร ชาวบ้าน ข้าราชการ นักพัฒนาเอกชน จะเป็นพันธมิตรที่ทำงานร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๙.๔.๑.๙ กระบวนการวางแผน รอบสอง (ยกระดับ) การวางแผนรอบ ๒ นี้เป็นการยกระดับการทำงานของชุมชน เมื่อดำเนินงานไปในระดับหนึ่งแล้วมีการสรุปทบทเรียนวางแผน ดำเนินการ สรุปทบทเรียน เพื่อเลื่อนไหล/จัดกิจกรรมอีกครั้งหนึ่ง นี่คือการวางแผนการทำงานในระดับชุมชน ซึ่งไม่แตกต่างจากการทำงานในระดับข้าราชการ หรือ หน่วยงานอื่น ๆ เพียงแต่กระบวนการที่ชาวบ้านใช้ นั้นอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ดั้งเดิม เช่น การอาศัยโครงสร้างของเครือญาติในการเชื่อมพันธมิตร หรือ อาศัยความรู้จักคุ้นเคย หรือ สภาวะการณ์อื่น ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชุมชนทำงานอยู่บนพื้นฐานความเชื่อ วัฒนธรรมที่เขาสั่งสมมา ไม่ใช่การเริ่มต้นใหม่ แต่เป็นการต่อยอดเดิมที่เขาใช้อยู่

๙.๔.๑.๑๐ กระบวนการเคลื่อนไหว รอบสอง (ยกระดับ) การดำเนินกิจกรรมชุมชนในรอบนี้อาจจะมีความคาดหวังที่สูงขึ้น เพราะจากการสรุปบทเรียน การวางแผนร่วมกัน และการดำเนินงานที่ผ่านการประสานงานจากหลาย ๆ ส่วนให้เข้ามามีบทบาทในการทำงานร่วมกันมากขึ้น ซึ่งเป็นการยกระดับการทำงานจากรอบแรก ซึ่งอาจจะเป็นกิจกรรมเดิม แต่ยกระดับไปอีกขั้นหนึ่ง หรือ ประเด็นเดิมแต่มีความคืบหน้าในด้านการประชาสัมพันธ์ เป็นต้น

การเคลื่อนไหวของชุมชนไม่ได้หยุดนิ่ง เพียงแต่ประเด็น หรือ เนื้อหาที่ชุมชนหนึ่ง ๆ ปฏิบัติการนั้น มีความสำคัญในห้วงเวลาหนึ่ง ๆ ฉะนั้นการทำงานพัฒนา นักพัฒนาต้องเอาใจใส่และ ศึกษาชุมชนให้ถี่ถ้วนเพื่อโอกาสในการสร้างเวทีปะทะสังสรรค์ของคนในชุมชน และ ตัวนักพัฒนาต้องพึงระวังเสมอว่าตนเอง คือ ผู้ประสานงานทรัพยากรชุมชนเท่านั้น ไม่ใช่ ผู้กระทำการตอบสนองชุมชนโดยตรง แต่ภารกิจ คือทำอย่างไร จะใช้กลไกใดที่จะทำให้ชุมชนเคลื่อนไหวตัวของเขาเองต่างหาก

๙.๔.๒. กิจกรรมและขั้นตอนการส่งเสริม

๙.๔.๒.๑ การศึกษาเรียนรู้ข้อมูลของระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำชีและการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน

๙.๔.๒.๒ การทดลองปฏิบัติการในชุมชน กิจกรรมแสวงหาแนวร่วมในการแก้ปัญหาในชุมชน

๙.๔.๒.๓ การทำให้ข้อมูลสถานการณ์ปัญหาน้ำท่วมอีสาน สู่การเชื่อมโยงผู้เดือดร้อนจากปัญหาเดียวกัน และปฏิบัติการร่วมกับเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชีและพันธมิตร

๙.๔.๒.๔ การเชื่อมโยงวิเคราะห์ปัญหาผ่านการแลกเปลี่ยนข้อมูล และการศึกษาดูงาน

๙.๔.๒.๕ การสนับสนุนการปฏิบัติการการใช้สิทธิ์

๙.๔.๒.๖ การประสานพลังพันธมิตร

๙.๔.๒.๗ การสื่อสารต่อสาธารณชนของเครือข่าย

๙.๔.๓ คุณสมบัติผู้ที่ส่งเสริมสิทธิชุมชนควรมี คือ

๙.๔.๓.๑ นักพัฒนาต้องเคารพและ เข้าใจความเป็นชุมชน สิ่งแรก และ เป็นสิ่งสำคัญของการพัฒนา คือ การเคารพชุมชน การเคารพชุมชนมีความหมายว่า นักพัฒนาต้องเชื่อว่าชุมชนมีสิ่งดี ๆ ที่สั่งสมมานาน สิ่งที่สามารถยืนยันสิ่งนี้ได้ คือ ชุมชนสามารถอยู่ร่วมกันมาได้จนถึงทุกวันนี้ ซึ่งสิ่งนี้น่าจะเกี่ยวกับการปกครอง ประเพณี วัฒนธรรมชุมชนที่เขาเหล่านี้ นับถือร่วมกัน และ ทำการสืบทอดกันมานาน เมื่อนักพัฒนาเห็นความสำคัญของสิ่งเหล่านี้แล้ว เขาต้องเข้าใจให้ได้ว่าสิ่งที่เขาเชื่อนี้ และ ยึดถือนี้ ปัจจุบันมีลักษณะเป็นอย่างไร สังคมหมู่บ้านเป็นอย่างไร การเมืองการปกครอง ใครมีบทบาทสูงส่ง ผู้นำที่ชาวบ้านเคารพนับถือ คือใคร และ ตระกูลใดมีความสำคัญต่อการตัดสินใจของชุมชน สิ่งเหล่านี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญ

ที่จะทำให้ นักพัฒนาเข้าใจโครงสร้างของชุมชน เพื่อนำไปใช้ในการสร้างโอกาสต่าง ๆ ในการทำงานกับชุมชนต่อไป

๙.๔.๓.๒ นักพัฒนาต้อง ค้นหาพลังของชุมชนให้เจอ เป็นสิ่งที่สำคัญ

ตามมา จากการทำความเข้าใจชุมชนแล้ว นักพัฒนาต้องค้นหาพลังให้เจอ สมมติว่าจะทำการพัฒนากลุ่มผู้หญิงในบ้านท่าลาด สิ่งแรกเลยที่ต้องวางแผนในใจ คือ ใครคือผู้นำกลุ่มผู้หญิงที่สามารถมีพลังอำนาจในการสร้างการตระหนักรู้แก่สมาชิกคนอื่น ๆ ได้ ซึ่งการค้นหาในลักษณะนี้อาจจะต้องใช้เวลาในการสังเกตสักนิดหนึ่ง จากการเข้าร่วมกิจกรรมชุมชน การสอบถามจากคนอื่น ๆ เช่น ผู้นำชุมชน เป็นต้น นอกจากค้นหาตัวผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพแล้ว สิ่งหนึ่งที่ต้องค้นให้เจอ คือ ประเด็นที่ชุมชนให้ความสนใจ หรือ หากเป็นประเด็นที่ชาวบ้านไม่ได้ให้ความสนใจ แต่ผลกระทบจากสิ่งนั้น เกิดผลในระดับกว้าง ยกตัวอย่างเช่น การขาดสารอาหารของเด็กก่อนวัยเรียน ซึ่งเป็นสิ่งที่ชุมชนเห็นว่าเป็นสิ่งที่ครอบครัวต้องเอาใจใส่กันเอง แต่ถ้าเมื่อมีการตรวจสอบข้อมูลแล้วพบว่าเด็กขาดสารอาหารอยู่ในขั้นรุนแรงที่ต้องให้ความสนใจ การชี้ประเด็นเหล่านี้ให้ชุมชนคิดร่วมกัน ซึ่งอาจจะเริ่มจากการถามว่าเราจะแก้ไขอย่างไร ที่ผ่านมามีเลี้ยงดูเด็กอย่างไร อาหารอะไรบ้าง กระบวนการเรียนรู้ก็จะเกิดขึ้นกับคนในครอบครัว และขยายวงเป็นกลุ่ม เพราะนักพัฒนาอาจจะประสานผู้มีความรู้จากข้างนอกมาให้ข้อมูลว่าสถานการณ์ชุมชนที่ประสบอยู่นั้นมีผลต่อเด็กในอนาคตอย่างไร กระบวนการแก้ไขปัญหาก็จะเกิดการเรียนรู้ การนำความรู้ข้างนอกมาผสมผสานประสบการณ์ที่เขาได้อยู่ สิ่งเหล่านี้ คือ กระบวนการที่ต้องค้นให้เจอในชุมชน เพราะบางทีการสร้างความร่วมมือของชุมชนในประเด็นที่ใกล้ตัว และมีความสำคัญต่อเขา อาจจะเป็นจุดเริ่มต้นในการทำงานในระดับอื่น ต่อไป

๙.๔.๓.๓ นักพัฒนาต้อง ใช้กระบวนการมีส่วนร่วมในการทำงาน จาก

กระบวนการที่กล่าวมาข้างต้นนั้นล้วนแต่อาศัย การมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นหลัก โดยนักพัฒนาทำหน้าที่จุดประเด็นให้ชุมชนได้คิด แต่กระบวนการที่จะนำไปสู่การแก้ไขปัญหา ต้องสร้างการมีส่วนร่วมในการคิด เก็บรวบรวมข้อมูล จนไปถึงการตัดสินใจต่อการแก้ไขปัญหา นั้น ๆ เพราะกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน มีความหมายว่ามีส่วนร่วมในการกระทำ และ รับผลประโยชน์ ซึ่งผลที่เกิดขึ้นอาจจะมีทั้งสำเร็จและล้มเหลว ฉะนั้นนักพัฒนาต้องคิดว่าทำอย่างไรถึงแม้การดำเนินงานจะล้มเหลว แต่เมื่อเกิดจากกระบวนการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนแล้ว การคิดค้นและหาแนวทางเพื่อดำเนินการต่อ นั้นย่อมเกิดพลังมากกว่าการทำงานในลักษณะเฉพาะกลุ่ม เพราะเป็นธรรมดาที่เมื่อเกิดความผิดพลาดคนก็จะหาคนรับผิดชอบ แต่กระบวนการมีส่วนร่วมจะแก้ไขปัญหาตรงนี้ได้

๙.๔.๓.๔ นักพัฒนาต้องอดทนกับการใช้เวลาต่อการทำงาน

กระบวนการพัฒนาที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นต้องใช้เวลามากพอสมควร ซึ่งมีเงื่อนไขอยู่ว่า นักพัฒนาเป็นใคร หากเป็นคนอีสานที่มีวิถีชีวิตคุ้นเคยกับชุมชน ก็จะมีการปรับตัวง่ายหน่อย แต่หากเป็นคนมาจากต่างถิ่นต่างภาษา ก็ต้องใช้เวลาที่แตกต่างกันไป การใช้เวลาเริ่มตั้งแต่ ทำอย่างไรชุมชนจะเข้าใจว่านักพัฒนามาทำอะไร หรือ มีบทบาทอย่างไรต่อชุมชน ซึ่งกว่าจะเข้าใจได้ ก็ต้องอาศัยการปฏิสัมพันธ์ ซึ่งอาจจะเป็นการพูดคุย ๑ – ๒ ครั้ง หรือ การเข้าร่วมกิจกรรมชุมชน หลังจากนั้นเวลาก็จะมาอยู่ในช่วงการเรียนรู้ชุมชน ซึ่งการทำให้ชุมชนรู้จักนักพัฒนากับการที่นักพัฒนาเรียนรู้ชุมชนอาจจะเป็นเวลาเดียวกัน เพราะการร่วมกิจกรรมเป็นการรู้จักกันดีที่สุด นักพัฒนาต้องใจเย็นเรียนรู้สิ่งที่เป็นชีวิตพื้นฐานของชุมชนเป็นหลัก เพื่อใช้เป็นต้นทุนในการทำงานด้านอื่น ๆ ในอนาคต การแก้ไขปัญหาชุมชน โดยคนชุมชนนั้นเป็นเรื่องที่ยากมากที่นักพัฒนาต้องรู้ว่สถานการณ์ใดควรทำหน้าที่ตัดสินใจ หรือ เวลาใดควร กระตุ้นให้ผู้นำตัดสินใจหาด้วยตนเอง สิ่งเหล่านี้ต้องเกิดจากการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชนเป็นหลัก ฉะนั้นเวลา คือ หัวใจการพัฒนา นักพัฒนาต้องใจเย็น อดทน และ ให้ความสำคัญกับงานพื้นที่ที่สำคัญ

๙.๔.๓.๕ นักพัฒนาต้องไม่ทำตัวแปลกแยกจากชุมชนจะไม่ใช้เรื่องแปลก

เลยที่เห็นนักพัฒนาแต่งตัวมอซอ นุ่งผ้าโสร่ง หรือ กางเกงขาก๊วย สะพายย่าม เพราะนั่น คือนิยามของการทำงานกับชุมชน ที่ไม่แปลกแยก ซึ่งก็มีส่วนที่ถูกต้องส่วนหนึ่ง แต่คำว่า ไม่แปลกแยก คือ วิธีคิด การประพติดตัวกับชุมชนต่างหาก การเข้าใจชุมชนจะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของนักพัฒนาว่าจะทำตัวอย่างไร ให้เป็นแบบผู้เรียนรู้ และ คงสถานะที่ชาวบ้านจะขอคำปรึกษาได้ ซึ่งเป็นการยากต่อนักพัฒนารุ่นใหม่ที่ต้องทำตัวให้กลมกลืนกับชุมชน และ อีกส่วนหนึ่ง คือ ต้องเป็นที่เคารพ ไว้วางใจของชุมชนด้วย

๙.๔.๓.๖ นักพัฒนาต้องมีประสบการณ์ และ ความรู้ สิ่งนี้เป็นสิ่งที่

นักพัฒนาเอกชนต้องคิดหนักพอสมควร เพราะการทำงานพื้นที่ที่ผ่านมา จะเป็นหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ใหม่ ซึ่งเป็นการมอบหมายงานที่ผิดกระบวนการพัฒนา เพราะการพัฒนาชุมชนหมู่บ้าน คือ หัวใจการพัฒนาท้องถิ่นที่แท้จริง คนที่มีประสบการณ์ขึ้นมาหน่อยก็จะมาทำงานประสานงานในระดับเครือข่ายแทน แต่หากกระบวนการถ่ายทอดประสบการณ์ระหว่างคนทำงานมีประสิทธิภาพปัญหานี้ก็จะแก้ไขได้ แต่ส่วนใหญ่ เจ้าหน้าที่ใหม่ คือ คนที่ทำงานสนาม ข้อผิดพลาดสิ่งนี้จะเห็นเด่นชัดว่านักพัฒนาเอกชน เน้นการพัฒนาผู้นำเครือข่าย แต่ไม่ได้ฐานชุมชนจริง ๆ เพราะการจัดวางบทบาทการทำงานมีปัญหา จริง ๆ แล้วการทำงานชุมชนเป็นงานที่มีความสำคัญที่สุดงานหนึ่งที่ต้องอาศัย คนที่มีประสบการณ์ในระดับหนึ่ง ที่สามารถ

นำพาความคิด หรือ กระตุ้นชุมชนให้เกิดการเคลื่อนไหวได้ ผู้มีประสบการณ์และมีความรู้ ไม่ได้มีความสำคัญในแง่คิดนำชุมชน แต่สำคัญในแง่ทำอะไรจะใช้ประสบการณ์ และ ความรู้ที่มีทำงานพัฒนากับชุมชนได้อย่างแท้จริง

การทำงานโครงการสิทธิชุมชนในลุ่มน้ำชี ส่วนใหญ่อาจจะมุ่งไปสู่การแก้ไขปัญหานเฉพาะหน้า หรือ ปัญหาที่ชาวบ้านต้องการจัดการความขัดแย้ง ซึ่งหากจะมองระดับความยากของปัญหาแล้ว ไม่ใช่ปัญหาที่คนทั่วไปจะจัดการได้ เพราะกระบวนการแก้ไขปัญหามต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับคนหลายกลุ่ม หลายหน่วยงาน ทั้งข้าราชการ นักการเมือง และ นายทุน ที่สำคัญความขัดแย้งบางอย่างสัมพันธ์กับกฎหมายด้วย เช่น พรบ.ป่าชุมชน, กฎ ระเบียบที่ว่าด้วยการอนุญาตดูทราย หรือ คณะกรรมการจัดการลุ่มน้ำ เป็นต้น ที่กล่าวมาข้างต้นเพียงแต่อยากจะสรุปว่า การประเมินพื้นที่ทำงาน การประเมินทรัพยากรที่มี และ ความต้องการดำเนินโครงการให้สำเร็จนั้นต้องมีความสมดุลกัน ไม่ใช่ทรัพยากรจำกัด แต่ความต้องการสูง และ สุดท้ายคนทำงานก็รู้สึกว่าการงานผิดพลาด และ กลุ่มคนที่ต้องการดูแลที่สุด คือ ชาวบ้าน แล้วใครจะรับผิดชอบ

ในระยะเวลาการทำงาน ๓ ปีของโครงการสิทธิชุมชน มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย หากนักพัฒนาในระดับพื้นที่เปิดหัวใจที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ และ นักประสานงานในระดับภาคมีการทำงานจัดการโครงการที่ดี การจัดการโครงการที่ดี คือ การเชื่อมประสานทรัพยากรที่มีให้เกิดประโยชน์สูงสุด เพื่อตอบสนองวัตถุประสงค์ที่วางไว้ แต่เป็นที่แน่นอนว่าปัจจัยบางอย่างที่ควบคุมไม่ได้ต้องเกิดขึ้น ระหว่างการดำเนินโครงการ ซึ่งความสามารถในการจัดการต้องสามารถแก้ไขสิ่งนั้นไม่ให้ป็นจุดอ่อนของการทำงานต่อการดำเนินโครงการทั้งหมด

สิ่งที่อยากสรุปมากที่สุดในโอกาสนี้ คือ ทำงานอย่างไรจะยกระดับการทำงานพัฒนาของนักพัฒนาเอกชนให้เกิดการยอมรับในวงกว้าง เพื่อให้เกิดการประสานงานของหน่วยงานภาคต่าง ๆ ในระดับพื้นที่ได้ทำงานกันอย่างจริงจังต่อชุมชน

โครงการสิทธิชุมชนเป็นกระบวนการที่มีคุณภาพ ใหญ่หลวงต่อนักพัฒนา หากพวกเขาสามารถเปิดหัวใจเรียนรู้สิ่งที่แตกต่าง เพื่อการยกระดับการพัฒนาของเขาเอง เพราะนี่คือการจัดการกระบวนการงานพัฒนาตั้งแต่ระดับชุมชน สู่อการเคลื่อนไหวในระดับสังคม แต่ความผิดพลาดของการวางแผนในการจัดขบวนประชาชนที่เริ่มทำงานเคลื่อนไหวก็ไม่ใช่สิ่งที่ผิดพลาดทั้งหมด หากเราได้นำบทเรียนในอดีตมายกระดับการพัฒนาสิทธิชุมชน ยอมรับข้อผิดพลาดเรียนรู้มัน เพื่อยกระดับการทำงานในอนาคต.

๙.๔.๔.การปฏิบัติการสิทธิชุมชนลุ่มน้ำชี

จากปัญหาที่เกิดขึ้นของโครงการโขง ชี มูล อันเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้น้ำท่วมในพื้นที่ชุมชนในลุ่มน้ำชีอย่างต่อเนื่องทุกปีตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๔๓ ทำให้เกิดการละเมิดสิทธิในพื้นที่ลุ่มน้ำชีดังกล่าวในข้างต้น โครงการปลูกป่ายุคาลิปตัส หรือโครงการแก่นราชภูมิ เป็นต้น

ชาวบ้านและชุมชนได้เรียนรู้ปัญหาจนนำไปสู่การเคลื่อนไหวเพื่อสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร/เครือข่าย และการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างดุลอำนาจกับรัฐ เพื่อให้เกิดการแก้ปัญหาดังนี้

๙.๔.๔. ๑ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กร/เครือข่าย

๑) ความสัมพันธ์เครือข่าย หรือ การรู้จักผู้นำเจ้าหน้าที่วิจัยได้เข้าไปบ้านหนองตุ้ ซึ่งเจ้าหน้าที่วิจัยได้รู้จักกับคนในพื้นที่บ้าง และมีญาติพี่น้องอยู่ที่นั่นเป็นบุคคลที่มีบทบาทและความสำคัญในหมู่บ้านหนองตุ้

๒) การประชุม : สร้างความเข้าใจและแนวทางการทำงานของชุมชน
เวทีประชุมชาวบ้านเป็นเวทีการเรียนรู้ที่ทำให้เกิดความกระจำร่วมกัน การได้มาซึ่งแนวทางในการแก้ปัญหาของชุมชน ข้อเสนอของชุมชน และข้อปฏิบัติการ

๓) การศึกษาชุมชน : เรียนรู้ประวัติศาสตร์ ค้นหาศักยภาพและต้นทุนเดิม
การสร้างนักวิจัยชาวบ้านเป็นทีมศึกษาชุมชนของตนเอง การเผชิญกับปัญหาจริงของชาวบ้าน การลงไปสำรวจพื้นที่ และมีกระบวนการเก็บข้อมูลและนำเสนอข้อมูลตลอดจนนำข้อค้นพบมาสู่การปฏิบัติการในชุมชน สร้างพลังในชุมชน สร้างความสามัคคีและแก้ปัญหาให้กับชุมชน

๔) การเรียนรู้ปัญหา : เชื่อมโยงภายนอกสู่ชุมชน จากชุมชนสู่ภายนอกโดย การสนับสนุนส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน เช่น การให้ข้อมูล การเชื่อมโยงให้เรียนรู้แลกเปลี่ยนกับกลุ่มปัญหาอื่น ๆ การศึกษารวบรวมผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้น นำมาสู่ความรู้ความตระหนักของแกนนำหรือทีมนักวิจัยชาวบ้าน แล้วนำไปสู่เรียนรู้จากการปฏิบัติการแก้ปัญหาของชุมชน

๕) การปฏิบัติการจากกลุ่มเล็กสร้างความความชัดเจน : ขยายผลสู่วงกว้างและงานส่วนรวมของชุมชน
การทำงานเริ่มต้นจากกลุ่มเล็ก ๆ สร้างความชัดเจนของเป้าหมายจึงขยายสู่วงกว้างต่อไป

๖) งานวัฒนธรรม นำการเมือง การจัดผ้าป่า"ฝายหินทิ้ง"เป็นการสร้าง เป็นกลไกสำคัญในการรวมพลังความร่วมมือของชาวบ้านทั้งหมู่บ้านโดยใช้วัฒนธรรมประเพณีเข้ามาเป็นตัวเชื่อม

๗) การสร้างทางเลือกการพัฒนาตนเอง เช่น กลุ่มเกษตรอินทรีย์ กิจกรรมที่เป็นทางออกทางเศรษฐกิจ สังคม และการเกาะเกี่ยวรวมกลุ่มสร้างความเหนียวแน่นในเครือข่าย และเป็นฐานความเข้มแข็งของการปฏิบัติการสิทธิชุมชน

๘) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่ม / ชุมชน มีการยกระดับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น เวทีการสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการทุกครั้ง การใช้การวิจัยเสริมกระบวนการเรียนรู้ การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง และกระบวนการเรียนรู้จากภายนอกโดยการส่งเสริมของพันธมิตร

๙) **การจัดตั้งกองทุนสุคติ** เนื่องจากการเรียกร้อง และ ท้วงสิทธิ์ในการจัดการป่าชุมชนป่าดงเค็ง ของผู้นำชาวบ้านได้นำไปสู่การจับกุมผู้นำชาวบ้าน ตามที่กล่าวไปข้างต้นแล้วนั้น ชาวบ้านในชุมชนเครือข่ายมีความพยายามที่จะหนุนช่วยกันโดยใช้วิธีการระดมตั้งกองทุนเพื่อการต่อสู้คดี และมีการจัดผ้าป่า ผ้าป่าแต่ละเที่ยวจะแบ่งเงินครึ่งหนึ่งไว้สำหรับการติดตามเรื่องคดี

๑๐) **การจัดตั้งองค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้**

ในการติดตามการฟื้นฟูป่าเป็นโครงสร้างที่จัดขึ้นเพื่อเป็นคณะกรรมการแก้ไขปัญหาและอนุรักษ์ฟื้นฟู เช่น ที่สาธารณะประโยชน์ป่าดงเค็ง ป่าภูถ้ำ ภูกระแต โดยมาจากแกนนำของแต่ละชุมชน

๙.๔.๔.๒ **การเคลื่อนไหวเพื่อประสานพลังหนุนจากภายนอก**

๑) **การเรียนรู้ภูมินิเวศท้องถิ่น** เป็นการเรียนรู้สภาพท้องถิ่นของตนเอง เพื่อศึกษาระบบนิเวศให้เห็นบริบทของพื้นที่ ทั้งคนทำงานและชาวบ้านเพื่อเรียนรู้และเข้าใจท้องถิ่นของตนเองอย่างถ่องแท้ เห็นความสัมพันธ์ของลุ่มน้ำทั้งระบบ

๒) **การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน** โดยการรวบรวมข้อมูลปัญหาต้นทุนเดิมของชุมชน แนวทางข้อเสนอของชุมชน เพื่อนำเสนอต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ต่อเครือข่ายพันธมิตร กระบวนการวิจัยยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพลังของชุมชนอีกด้วย

๓) **การเรียนรู้ปัญหาสร้างการรู้เท่าทันในทุกระดับ** การเรียนรู้ปัญหาที่เกิดขึ้นในทุกระดับทั้งในชุมชนหรือหมู่บ้าน ในกลุ่มกิจกรรมในชุมชน และในระดับเครือข่ายลุ่มน้ำชี นับเป็นการสร้างการเรียนรู้ให้เท่าทัน และเท่าทันสถานการณ์ที่เกิดขึ้น

ซึ่งการเรียนรู้ปัญหา ถือได้ว่าเป็นกระบวนการเริ่มต้นของการเรียกร้องสิทธิ์ และเป็นกระบวนการที่ดำรงอยู่คู่กับการเคลื่อนไหวขององค์กรชาวบ้าน ปัญหาจะเคลื่อนตัวตามบริบททางสังคมที่ไม่หยุดนิ่ง

๔) **การรวมกลุ่ม สร้างเครือข่าย ขยายพันธมิตร** ก า ร แ ก้ ปัญหาที่เกิดขึ้น ชาวบ้านได้เรียนรู้ความสำคัญของการรวมกลุ่ม หรือเครือข่าย จากการไปเรียกร้องให้หน่วยงานแก้ปัญหา หรือแสดงความเห็นการคัดค้านนโยบายที่ไม่สอดคล้องกับท้องถิ่น เช่น พรบ.น้ำแห่งชาติ โครงการโขงชีมูล เป็นต้น

๕) **การสร้างเครือข่าย สร้างอำนาจต่อรอง** จากการเรียกร้องการแก้ปัญหาของเครือข่ายองค์กรชาวบ้านในลุ่มน้ำชี ทั้งในระดับชุมชน และระดับลุ่มน้ำ เป็นการสร้างพลังอำนาจต่อรองที่สำคัญที่ทำให้ทั้งรัฐและสังคมหันมาให้ความสนใจปัญหาของชาวบ้าน ทำให้เกิดการปฏิบัติการการแก้ปัญหาที่จากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการสนับสนุนการจัดการน้ำของชุมชน เช่น การเปิดประตูเขื่อนร้อยเอ็ด

๖) ร้องเรียนทุกระดับ:แบบฝึกหัดสะสมความกล้าและการแก้ปัญหา การเคลื่อนไหวของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหา เครือข่ายชาวบ้านได้ใช้วิธีการแก้ไขปัญหาผ่านระบบกลไกของราชการเกือบทุกขั้นตอน ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น และระดับส่วนกลาง การไปยื่นหนังสือเพื่อให้มีการแก้ไขปัญหา เป็นเสมือนแบบฝึกหัดให้ชาวบ้านได้เกิดความกล้าหาญและเผชิญหน้ากับระบบราชการที่เป็นเหมือนอำนาจที่กดทับความรู้สึกของชาวบ้านมาตลอด

๗) การร้องเรียนการแก้ไขปัญหาตามระบบการเมืองปกติ ทุกระดับตั้งแต่ระดับอำเภอ จังหวัด ในที่สุดก็พบความจริงว่าระบบราชการไม่สามารถแก้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นได้ แต่เกิดกระบวนการเรียนรู้สำคัญแก่องค์กรชาวบ้านการหันกลับไปพึ่งตนเอง พึ่งพลังความสามัคคีของชุมชนในการแก้ปัญหา

๘) การร่วมเคลื่อนไหวผลักดันร่วมกับเครือข่ายทั้งลุ่มน้ำ เครือข่ายแก้ไขปัญหาน้ำท่วมในน้ำชี มีการเคลื่อนไหวร่วมกันในนามกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี ทำให้หน่วยงานรัฐเข้ามาแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น

๙) พลังเครือข่ายพันธมิตร : แรงหนุนปฏิบัติการสิทธิชุมชน เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี เคลื่อนไหวท่ามกลางการประสานสร้างพันธมิตรให้มาหนุนช่วยขบวนของตนเอง เช่น กลุ่มนักวิชาการ ครู นักศึกษา ทนายความ ศิลปิน นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน และองค์กรชาวบ้าน เป็นต้น

๑๐) การสร้างพื้นที่ทางสังคม การแก้ปัญหาของชาวบ้าน นอกจากการนำเรื่องร้องเรียนต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องแล้ว ชาวบ้านหรือเครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชียังต้องสร้างความเข้าใจในสังคม ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นภายใต้โครงการโขงชีมูล คืออะไร สร้างความเดือดร้อนในแผ่นดินอีสานอย่างไร ละเมิดสิทธิชุมชนอย่างไร

๑๑) สร้างรูปธรรมการจัดการจัดการน้ำขนาดเล็ก ที่ตอบสนองความต้องการของชุมชน การสนับสนุนการทำฝายน้ำทิ้งที่บ้านวังเวิน และบ้านหนองดู่เป็นต้น

๑๒) การประสานความร่วมมือในการสร้างฝายหินทิ้ง การประสานความร่วมมือยังส่วนต่างๆเป็นไปด้วยดีและได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี เนื่องจากภาพที่คนภายนอกเห็นงานครั้งนี้จะมีอยู่ ๒ ด้าน ด้านหนึ่งคือโครงการที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ เมื่อชุมชนมีพลังและมีข้อมูลที่จะนำเสนอความต้องการของตัวเองต่อหน่วยงานรัฐ รู้จักใช้สิทธิของตัวเองในทางที่ถูกต้อง รัฐเองก็คงไม่กล้าที่จะปฏิเสธพลังที่เข้มแข็งนี้ได้ อีกด้านหนึ่งเป็นงานบุญประเพณีที่จัดขึ้นเพื่อพี่น้องในชุมชน

๑๓) การนำเอาวัฒนธรรมนำการเคลื่อนไหวการใช้สิทธิ วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ประเพณี เป็นต้นทุนการดำเนินชีวิตของชาวอีสาน ที่ถูกนำมาใช้ในทุกสถานการณ์ ในกรณีลุ่มน้ำชีการเคลื่อนไหวแก้ปัญหของชาวบ้าน เช่น ในการสร้างฝายหินทิ้ง

บ้านหนองตู ะถมการสร้างผ่านงานผ้าป่า หรือการรื้อฟื้นประเพณีบุญกุ่มข้าวใหญ่ บ้านโนนราสี กิ่ง อ.ทุ่งเขาหลวง จ.ร้อยเอ็ด และในครั้งนี้เป็นการระดมทุนเพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำท่วม

๙.๕. กระบวนการค้นหาทางเลือกที่สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาท้องถิ่น

จากกรณีศึกษาหลัก ๒ กรณี คือเกิดองค์ความรู้ในการจัดการน้ำโดยองค์กรชุมชน บ้านหนองตูกรณีการสร้างฝายหินทิ้ง และองค์ความรู้ในการจัดการป่ากรณีป่าดงเค็งและป่าภูถ้ำภูกระแต ซึ่งเป็นความรู้ที่แก้ปัญหาของท้องถิ่นได้อย่างเหมาะสมและได้ประโยชน์ มีข้อค้นพบดังนี้

๙.๕.๑ กระบวนการค้นหาทางเลือกที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยองค์กรชุมชนท้องถิ่น

ทางเลือกในการจัดการทรัพยากรของชุมชนที่ควรจะเป็น คือ การให้สิทธิแก่ชุมชนอย่างเต็มที่ในการเข้าร่วมกระบวนการจัดการทรัพยากรของตนเอง การจัดการทรัพยากรในยุคปัจจุบันต้องสร้างกลไกของคนในชุมชนให้เกิดการทำงานร่วมกัน

โดยเริ่มจากกลไกที่มีในระดับชุมชนก่อน โดยอาจจะหวนกลับไปหาแนวคิดเดิม ๆ ที่เป็นหัวใจของหมู่บ้านไทยมาก่อน นั่นคือ บ้าน วัด โรงเรียน ทำอย่างไร โรงเรียนจึงจะเป็นแหล่งเรียนรู้ของคนในชุมชน เป็นแหล่งสะสมข้อมูลชุมชน และเป็นแหล่งที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาคนในระยะยาวได้ ทำอย่างไรวัด ถึงจะเป็นแหล่งรวมน้ำใจของคนในชุมชนให้เกิดการดำเนินงานร่วมกัน เพื่อประโยชน์สุขของชุมชนเป็นที่ตั้ง วัด คือ พระ พระ คือ ความดี และศีลธรรม วัดน่าจะเป็นแหล่งที่ผู้คนหันหน้าเข้าหากันและ ค้นหาแนวทางการพัฒนาชุมชนร่วมกันแบบสันติ และ ทำอย่างไรบ้านถึงจะเป็นหลักในการประสานความร่วมมือของกลุ่มคนในชุมชน และคนข้างนอกที่จะมีส่วนหนุนเสริมชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ

รูปแบบที่จะนำเสนอนี้เป็นรูปแบบการพัฒนาทางเลือกที่ควรเกิดขึ้นในสังคมชนบทอีสาน โดยจะแบ่งการพัฒนาออกเป็น ๒ ระดับ คือ ระดับตัวชุมชน และ ระดับการให้การสนับสนุนของหน่วยงานภายนอก

๙.๕.๑.๑ การจัดการชุมชนโดยชุมชน สิ่งนี้ คือ เป้าหมายการพัฒนาของนักพัฒนาเอกชนที่พยายามจะสร้างขึ้นมาเป็นแบบอย่างในการจัดการทรัพยากร ยกตัวอย่างที่เห็นอย่างเช่น กรณีการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง หรือ การจัดการน้ำ โดยการสร้างฝายหินทิ้งของชุมชนหนองตู กรณีที่เกิดขึ้นเหล่านี้เป็นกระบวนการที่ชาวบ้านสั่งสมประสบการณ์มาด้วยตัวเขาเอง กรณีฝายหินทิ้งจะเด่นชัดมากในการจัดการธรรมชาติเพื่อเกื้อกูลกับการใช้ประโยชน์ของชุมชน และ เป็นการจัดการน้ำที่ไม่ได้ทำลายสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ อีกประการหนึ่งที่สำคัญ คือ

การสร้างฝ่ายที่แอบอิงกับหลักธรรมชาตินามากที่สุด นี่เป็นเพียงตัวอย่าง
รูปธรรมที่ชุมชนคิดค้นและใช้ทรัพยากรที่เหมาะสมกับท้องถิ่น และเป็นการร่วมแรงร่วมใจของ
คนในชุมชนในการจัดการ และอยู่ร่วมกับธรรมชาติ

กรณีป่าชุมชนดงเค็ง เป็นการจัดการป่าในระดับเครือข่ายหมู่บ้าน ซึ่ง
เกิดขึ้นจากชาวบ้านกลุ่มเล็ก ๆ ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นผู้นำ หรือ ตัวแทนในแต่ละชุมชนนั้นเองมา
ร่วมกันดำเนินกิจกรรม หรือ การรักษาธรรมชาติ โดยการหาอยู่หากินแบบไม่ทำลาย เช่น การ
หาปลาในเขตลุ่มน้ำชี เป็นต้น

ทางเลือกที่ควรจัดการส่งเสริมชุมชน ต้องเริ่มต้นที่การเรียนรู้ และ
เข้าใจชุมชนของตนเอง เพื่อที่จะเข้าใจความต้องการ และ สภาพปัญหาที่ชุมชนเผชิญอยู่ และ
ทำอย่างไรจะสามารถเพิ่มขีดความสามารถในการจัดการความต้องการนั้น ๆ หรือ

การแก้ไขปัญหา นั้น ๆ ซึ่งกระบวนการที่จะนำมาแก้ไขปัญหา น่าจะเป็น
กระบวนการที่ผสมผสานระหว่างฝ่ายปกครอง-การเมือง และ ผู้อาวุโสในชุมชนร่วมกัน
ดำเนินงาน เพราะพลังที่แท้จริงเกิดขึ้นภายในชุมชน คนข้างนอก คือ ผู้เข้ามากระตุ้น หรือ
ประสานงานให้เกิดการเคลื่อนไหวเท่านั้น ซึ่งการเคลื่อนไหวที่ว่าจะเป็นผลดี หรือ ผลเสียนั้นก็
ขึ้นกับศักยภาพของชุมชนที่มีอยู่

๙.๕.๑.๒ การจัดการชุมชนโดยการสนับสนุนของคนภายนอก

กรณีตัวอย่างที่กล่าวมาข้างต้นนั้น เป็นเพียงการรวมกลุ่มที่ไม่เป็นทางการของชาวบ้านที่มีความ
คิดเห็นร่วมกันว่าหากดำเนินการอย่างทีกล่าวยุ่ไปข้างต้นแล้วจะสามารถดำรงทรัพยากรชุมชนไว้
ได้

ซึ่งหลักการที่สำคัญ คือ การเคารพธรรมชาติ และ การสร้างกฎ กติกา
เพื่อควบคุมคนในชุมชน ประการสำคัญทำอย่างไรกลุ่ม องค์กรชาวบ้านเหล่านี้จะไม่แปลกแยก
จากส่วนราชการท้องถิ่น แทนที่ข้าราชการจะสมณาคุณที่ชาวบ้านมีความสามารถในการ
รวมกลุ่มเพื่อรักษาทรัพยากรของประเทศ และน่าจะให้การสนับสนุนสิ่งอื่น ๆ ตามมานั้นน่าจะ
เป็นแนวทางการพัฒนาชุมชนในระยะยาวได้เป็นอย่างดี

และ ที่สำคัญทำอย่างไรนักพัฒนาเอกชน และ ข้าราชการของรัฐจะหัน
หน้าเข้าหากัน เพื่อแลกเปลี่ยนทักษะ ทรัพยากรที่แต่ละฝ่ายมี และนำมาพัฒนาชุมชนท้องถิ่น
ร่วมกันให้เกิดประโยชน์มากที่สุด

บทบาทของคนนอกที่สำคัญที่สุดในการพัฒนาชุมชน คือ ต้องทำหน้าที่
ประสานทรัพยากรชุมชนเพื่อเกิดประโยชน์สูงสุดแก่ชุมชน

ลักษณะการประสานอาจจะเริ่มจากการเข้าใจชุมชน รู้ว่าใครเป็นผู้นำใน
ด้านใดบ้าง และ ผู้นำแต่ละฝ่ายมีความสามารถอย่างไร ความสามารถที่มีนำมาจัดการปัญหา
หรือ จัดการกับชุมชนในขณะนั้นได้หรือไม่อย่างไร

หากประเมินแล้วรู้ว่าเป็นไปได้ก็สร้างโอกาสให้เกิดขึ้นในชุมชน หรือ หากประเมินว่าน่าจะหนุนเสริมจากข้างนอก ก็ทำหน้าที่ประสานอีกครั้ง

การประเมินชุมชนนักพัฒนาต้องไม่ทำอย่างโดดเดี่ยวผู้นำท้องถิ่นต้องมีส่วนร่วมด้วยทุกกระบวนการ เพียงแต่นักพัฒนาต้องสร้าง กระตุ้นให้เกิดการเคลื่อนไหว วิเคราะห์ทางด้านความคิด ในระยะเริ่มต้น และลงมือปฏิบัติหากชุมชนประเมินตนเองว่าพร้อมแล้ว การดำเนินงานในลักษณะนี้ ความรู้สึกเป็นเจ้าของ มีผลงานชาวบ้านจะมีสูงและภูมิใจที่พวกเขาสามารถทำงานด้วยกันได้ ซึ่งจริง ๆ แล้วชุมชนมีการเคลื่อนไหวแบบนี้เป็นประจำหากเราสังเกตให้ดี เพียงแต่ความต่อเนื่องอาจจะต่อเนื่องแบบคนละประเด็น เพราะกิจกรรมชุมชนสอดคล้องกับวิถีชีวิตเขาเท่านั้น

สิ่งที่นักพัฒนาช่วยได้ คือ เรื่องข้อมูลข่าวสารทั้งในชุมชน และ ข้างนอก เข้ามา และ ออกไปจากชุมชน และหน้าที่สิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญ คือ การประสานผลประโยชน์ของทุกฝ่าย การสร้างโอกาสให้ผู้นำได้ทำงานและรู้สึกภาคภูมิใจต่องานที่ทำนี่คือ ผลงานที่สูงสุดที่นักพัฒนาต้องทำให้เกิดขึ้น

นักพัฒนา คือ ผู้ประสานผลประโยชน์ให้เกิดขึ้นในท้องถิ่น เริ่มแรกจากการประสานทรัพยากรบุคคลทั้งรัฐ และ เอกชนควรทำงานร่วมกัน และ มีเป้าหมายในการพัฒนาผลประโยชน์ของชุมชนเป็นที่ตั้ง ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรชุมชนท้องถิ่นก็จะมีน้อยลง

๙.๖ ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัยได้ค้นพบลักษณะและคุณค่าของสิทธิชุมชนเงื่อนไขของการละเมิดสิทธิศักยภาพในการใช้สิทธิ และบทเรียนสำคัญในการใช้สิทธิของชุมชน จึงมีข้อเสนอต่อชุมชน, ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ, ข้อเสนอต่อการแก้ปัญหาเฉพาะพื้นที่, ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชนและข้อเสนอต่อการวิจัยในอนาคต ดังนี้

๙.๖.๑ ข้อเสนอต่อชุมชน

๙.๖.๑.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการต่อชุมชน

๑) ชุมชนต้องเชื่อและตระหนักว่า “ชุมชน” คือ “สถาบัน” หนึ่งที่มีโครงสร้างกลไกภายในเป็นระบบ ๆ หนึ่งของตนเอง มีภูมิปัญญา มีวัฒนธรรม จารีตประเพณี อันดีงามของตนเอง ชุมชนเป็นที่ที่ให้ความมั่นคงปลอดภัยแก่คน ชุมชนเป็นเจ้าของทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อย่างชอบธรรม เพราะเป็นผู้ออกแรงกันสร้างมา ใช้ประโยชน์และดูแลกันมา ยาวนาน

๒) ชุมชนต้องเชื่อในสิทธิของตนเองที่มีมาแต่เดิม สิทธิของชุมชนวางอยู่บนหลักศีลธรรมและจารีตประเพณี ที่ผ่านมาชุมชนสูญเสียอำนาจในการจัดการพัฒนาตนเอง ถูกละเมิดสิทธิมากมายจากระบบประชาธิปไตยตัวแทนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยม บัดนี้ได้เวลาต้องทบทวน สังคมต้องจัดสรรอำนาจกันใหม่ โดยชุมชนต้องลุกขึ้นมาปฏิบัติ ยืนยันสิทธิของตนด้วยการกระทำ

๓) ชุมชนต้องแสดงสิทธิโดยการกำหนดอนาคตของตนเอง รื้อฟื้นคุณค่าดั้งเดิมและจิตสำนึกที่ดีของชุมชนมาประยุกต์สร้างสรรค์ทางเลือกด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การจัดการทรัพยากรขึ้นมาใหม่ให้สอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน

๙.๖.๑.๒ ข้อเสนอแนะแนวทางการพัฒนาต่อชุมชน

๑) สร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนให้รู้เท่าทันการครอบงำจากภายนอก การศึกษาทบทวนปัญหาและศักยภาพของชุมชนที่จะพัฒนาตนเอง โดยการตั้งวงแลกเปลี่ยนกันเอง เชิญวิทยากรภายนอก ศึกษาดูงาน เข้าร่วมอบรมสัมมนา ตั้งกลุ่มศึกษาวิจัย รวบรวมข้อมูลฐานทรัพยากรของชุมชน ความรู้เกี่ยวกับวิธีการทำมาหากิน วิธีชีวิตวัฒนธรรม เพื่อตระหนักในเอกลักษณ์และพลังของชุมชน ความรู้ที่เกิดขึ้นสามารถใช้ในการเผยแพร่อธิบายสิทธิชุมชนต่อสังคม ใช้ในการเจรจาต่อรอง ต่อสู้กับการละเมิดสิทธิจากภายนอกและใช้ในการผลักดัน ประธานองค์กรรัฐให้มีนโยบายสนับสนุนชุมชน กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวชาวชุมชนสามารถแสวงหาผู้สนับสนุนจากภายนอก เช่น สถาบันวิชาการ องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มครูอาจารย์ปัญญาชนท้องถิ่นและองค์กรรัฐที่ก้าวหน้า

๒) จัดทำแผนที่และทะเบียนทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนทั้งดิน น้ำ ป่า และทรัพยากรอื่นของชุมชน อธิบายสิทธิที่ชุมชนยอมรับกันเองตามจารีตประเพณี พื้นที่ที่คนทั้งชุมชนถือสิทธิร่วมกัน หรือสิทธิของบุคคลในชุมชนที่ชุมชนยอมรับร่วมกัน พิจารณาจัดทำทะเบียนและ “โฉนดชุมชน” กำกับสิทธินั้น ๆ

๓) ทำกิจกรรมดูแลจัดการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรสิทธิร่วมของชุมชนในรูปแบบป่าชุมชน แหล่งน้ำชุมชน ระบบชลประทานชุมชน แหล่งอนุรักษ์สัตว์น้ำชุมชน ฯลฯ สร้างระเบียบโดยใช้วัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนผสมผสานกับการจัดการสมัยใหม่ สร้างความเป็นเจ้าของ การมีส่วนร่วมของคนทุกส่วนในชุมชน และการสนับสนุนการถ่วงดุลตรวจสอบจากองค์กรภายนอก แสดงสิทธิโดยประกาศกิจกรรมต่อท้องถิ่นและคนภายนอกให้เกิดการยอมรับ

๔) สร้างกิจกรรมทางเลือกการผลิตเพื่อเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชนที่สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาท้องถิ่น เช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ การเลี้ยงวัว – ควาย หัตถกรรมพื้นบ้าน การแปรรูปผลผลิต ผลิตเพื่อบริโภค สร้างความมั่นคงทางอาหารให้มากที่สุด และเหลือเพื่อขาย ใช้วัตถุดิบและเมล็ดพันธุ์ท้องถิ่น แรงงานในครอบครัว สร้างตลาดท้องถิ่น หัตถกรรมและอุตสาหกรรมต่อเนื่องจากผลผลิตของท้องถิ่น

๕) พัฒนาการรวมกลุ่มโดยใช้หลักสหกรณ์ คือ ความร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกันเอง สร้างความเข้มแข็งและอำนาจต่อรองร่วมกัน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มสวัสดิการต่าง ๆ ของชุมชนและกลุ่มอาชีพในข้อ ๔)

๖) สืบทอดวัฒนธรรมประเพณีที่ส่งเสริมศีลธรรมและอุดมการณ์ของชุมชน ทั้งฮีตสิบสองคองสิบสี่ ศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น รักษาแก่นสารที่ดีงาม กำจัดกระพี้ออกไป และสร้างกระบวนการเรียนรู้สู่คนรุ่นใหม่ เช่น สร้างหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียน การส่งเสริมเยาวชน เชิดชูผู้นำที่มีศีลธรรม ผู้นำบารมี

๗) สร้าง “แผนพัฒนาของชุมชน” จากฐานความรู้ของชุมชนในองค์กรภายนอก เช่น หน่วยงานรัฐ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรแหล่งทุนสนับสนุนตามแผนของชุมชน มิใช่ให้องค์กรภายนอกคิดแผนมาให้ทำ ชุมชนต้องเป็น “เจ้าภาพ” ในการพัฒนาตนเอง มิใช่ “แขก” ที่คอย “มีส่วนร่วม” กับองค์กรภายนอก

๘) กรณีชุมชนถูกละเมิดสิทธิ ถูกผลกระทบเสียหายจากการพัฒนาจากภายนอก ชุมชนควรรวมกลุ่ม หาข้อมูลศึกษาปัญหาอย่างถ่องแท้ ขยายเครือข่าย สร้างจุดยืน แสวงหาพันธมิตรภายนอกสนับสนุนร้องเรียนต่อรัฐตามลำดับชั้น ถ้าไม่สำเร็จควรปฏิบัติการสิทธิชุมชนด้วยกระบวนการสันติวิธี เช่น การชุมนุมอย่างสงบ การเจรจา การรณรงค์เผยแพร่ปัญหาและข้อเสนอแนะต่อสังคม การถือแฟ้มถ้าจำเป็น การใช้กลไกกฎหมาย เช่น ฟ้องศาลปกครอง การร้องเรียนองค์กรอิสระ กลไกกรรมวิธีการรัฐสภา เป็นต้น ขณะเคลื่อนไหว ควรคิดควบคู่ไปกับการสร้างทางเลือกตามข้อเสนอ ๑ - ๗ ไปด้วยเพื่อการสร้างฐานเศรษฐกิจและการสร้างความสัมพันธ์ต่อเนื่องของสมาชิก และทางเลือกเหล่านี้ยังแสดงตัวเป็นทางเลือกคู่แข่งคู่ขนานกับโครงการที่ไม่เหมาะสมจากภายนอกด้วย

๙.๖.๒ ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ

๙.๖.๒.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการ

๑) ต้องคำนึงถึงระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม อันเป็นสัดส่วนพื้นที่และประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ เป็นระบบสิทธิที่หลากหลายซับซ้อน เป็นสิทธิเชิงซ้อนมีความละเอียดอ่อน ซึ่งมีจุดแข็งสามารถอำนวยความสะดวกให้แก่สมาชิกชุมชนได้เป็นอย่างดี เป็นระบบสิทธิที่ตั้งอยู่บนฐานศีลธรรมจารีตประเพณี ระเบียบกฎหมายของรัฐเกี่ยวกับการจัดสรรจัดการทรัพยากรที่รับรองเพียงสิทธิเอกชนและสิทธิรัฐดังที่เป็นอยู่ขัดแย้งกับความเป็นจริงดังกล่าว

๒) ต้องคำนึงและตระหนักว่าชุมชนเป็นหน่วยความสัมพันธ์ที่มีการจัดการดูแลตนเองของหมู่ประชากรของประเทศ มิใช่เป็นเพียงที่อาศัยของปัจเจกชน หลักนโยบายและกฎหมายต้องเปิดโอกาสและส่งเสริมให้ชุมชนจัดระบบปกครองตนเองอย่างแท้จริง

หลักกระจายอำนาจต้องคืบอำนาจการปกครองตนเองและการกำหนดอนาคตของตนเองแก่ชุมชนอย่างแท้จริง บนฐานของระบบนิเวศน์วัฒนธรรมและระบบสิทธิชุมชนอันหลากหลาย

๓) การจัดการทรัพยากรต้องมีมิติการมองทรัพยากรแบบองค์รวมพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของทรัพยากรทุกอย่างบนฐานภูมิโนเวศน์หนึ่ง ๆ วิธีคิดแบบแยกส่วนนำมาซึ่งการพัฒนาที่ทำลายความสมดุลของระบบนิเวศน์ ทำลายวัฒนธรรมชุมชนละเมิดสิทธิชุมชนเสมอ ๆ

๔) ทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศแบบทุนนิยมอุตสาหกรรมมุ่งใช้ทรัพยากรอย่างล้างผลาญ ขูดรีดทรัพยากรจากชุมชนท้องถิ่นก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำและปัญหาทางสังคม เป็นภัยคุกคามสิทธิชุมชนโดยตรง ควรผลักดันเศรษฐกิจชุมชนเศรษฐกิจพอเพียงให้มีสถานะและขนาดเพียงพอที่จะคานดุลกับเศรษฐกิจทุนนิยม

๙.๖.๒.๒ ข้อเสนอทางนโยบายและกฎหมาย

๑) ดำเนินการยกย่องพระราชบัญญัติสิทธิชุมชน ตามบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญมาตรา ๔๖ โดยกระบวนการยกย่องที่เปิดโอกาสให้ชุมชนร่วมเรียนรู้อย่างกว้างขวางด้วยการรวบรวมองค์ความรู้จากชุมชนในภูมิโนเวศน์และวัฒนธรรมอันหลากหลาย อาจใช้เวลา ๓ - ๕ ปี เพื่อการสร้างองค์ความรู้พร้อมกระบวนการเรียนรู้ที่สังคมพิจารณาใช้กระบวนการเรียนรู้ตามบทเรียนของงานวิจัยนี้

๒) ทบทวนยกเลิก บรรดาระเบียบกฎหมายและวิธีปฏิบัติของราชการที่ขัดต่อสิทธิชุมชน โดยตั้งคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในลักษณะพหุภาคีเพื่อตรวจสอบทบทวน

๓) ร่าง พ.ร.บ ทรัพยากรน้ำ ที่ดำเนินการผลักดันอยู่ในปัจจุบันต้องเกิดการทบทวนด้วยหลักสิทธิชุมชน

๔) บรรดาโครงการที่เกิดผลกระทบต่อฐานทรัพยากรและชุมชนท้องถิ่น รัฐต้องกำหนดระเบียบให้มีการติดตามศึกษาผลกระทบอย่างเคร่งครัด และกำหนดให้มีกระบวนการติดตามผลกระทบโดยชุมชนมีส่วนร่วมทุกระยะ ๕ ปี เพื่อเป็นข้อมูลในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น

๕) โครงการในข้อ ๔) รัฐต้องตั้งกองทุนประกันความเสี่ยงเพื่อรองรับความเสียหายที่อาจจะเกิดขึ้นในอนาคต โดยคิดสัดส่วนร้อยละ ๑๕ ของงบประมาณโครงการ

๖) นำกองทุนจากข้อ ๕) ของโครงการทุกประเภททั่วประเทศมาจัดตั้งเป็น "กองทุนส่งเสริมสิทธิชุมชน" เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้สิทธิชุมชนของชุมชนทั่วไป

๙.๖.๒.๓ ข้อเสนอเฉพาะพื้นที่

๑) กรณีบ้านหนองตู

๑.๑) รัฐต้องศึกษาประเมินผลประโยชน์และความคุ้มค่าของโครงการเขื่อนหนองเต่าและเขื่อนแก่งสนามนาง

๑.๒) รัฐต้องสนับสนุนให้มีการศึกษาผลกระทบทางสังคมและสิ่งแวดล้อมกรณี เชื้อหนองเต่า และเชื้อแก๊สสนามนาง และพัฒนาแหล่งน้ำขนาดกลางตลอดจนโครงการแก่งราชมณี

๑.๓) รัฐต้องสนับสนุนและขยายผลการจัดการน้ำโดยองค์กรชุมชน

๑.๔) รัฐต้องรับผิดชอบในการชดเชยทดแทนค่าเสียหายจากผลที่เกิดขึ้นต่อชุมชน อาจมีรูปแบบผสมผสาน เช่น การจ่ายค่าทดแทน การฟื้นฟูทรัพยากรส่งเสริมอาชีพ โดยเปิดโอกาสให้ชุมชนจัดทำแผนฟื้นฟูชีวิตและทรัพยากรธรรมชาติและชุมชนเป็นผู้ดำเนินการหลัก รัฐและฝ่ายวิชาการสนับสนุน

๒) กรณีบ้านท่าลาด

๒.๑) ข้อเสนอต่อการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง

การจัดการป่าและการจัดการองค์กร

- พัฒนาแผนงานการจัดการองค์กรและการจัดการป่า
- จัดทำแผนการจัดการทรัพยากรทั้งระบบและผลักดัน

ให้เป็นนโยบายขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

○ พัฒนาขีดความสามารถของคณะกรรมการในการบริหารจัดการองค์กร

○ หายุทธวิธีในการสร้างความเข้าใจและขยายแนวคิดการอนุรักษ์ไปสู่ชุมชน

ข้อเสนอต่อนโยบายการจัดการทรัพยากร

○ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นต้องสนับสนุนแผนงานและงบประมาณในการจัดการป่าร่วมกับชุมชน

○ ให้รัฐสนับสนุนการจัดการป่าชุมชนโดยองค์กรชุมชน

○ ให้สิทธิชุมชนในการจัดการป่าชุมชนโดยมีกฎหมายป่าชุมชนรองรับและให้อำนาจคณะกรรมการป่าชุมชนในการบริหารจัดการป่า

๓) กรณีการจัดการลุ่มน้ำชี

ข้อเสนอต่อการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าในพื้นที่

๑) องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นต้องเข้ามามีบทบาทในการพิทักษ์สิทธิชุมชนเพื่อปกป้องทรัพยากร พร้อมทั้งกำหนดแผนงานและวางมาตรการในการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำ

๒) หน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องต้องเร่งรัดให้มีการดำเนินการตรวจสอบ แก้ไขปัญหาในพื้นที่โดยให้ชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของทรัพยากรได้มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาทุกขั้นตอน และให้สิทธิชุมชนในการมีส่วนร่วมตามรัฐธรรมนูญ

๓) องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นซึ่งเป็นหน่วยงานที่มีส่วนในการพิจารณาอนุญาตให้มีการประกอบการต้องรับฟังความคิดเห็นของประชาชนที่ได้รับผลกระทบในนิเวศ และให้ความสำคัญกับปัญหาสิ่งแวดล้อมและวิถีชุมชน

ข้อเสนอตอนโยบาย

๑) รัฐบาล หน่วยงานที่เกี่ยวข้องต้องมีมาตรการควบคุม การใช้ทรัพยากร ที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน

๒) รัฐควรมีมาตรการที่ชัดเจนในการตรวจสอบผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อม และมีการปฏิบัติการติดตาม ตรวจสอบการประกอบกิจการของผู้ประกอบการไม่ให้ละเมิดทรัพยากรของชุมชน

๓) รัฐต้องประเมินผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นทั้งทางบวกและทางลบความคุ้มค่าของเขื่อนในโครงการ โขง ชี มูล

๔) รัฐต้องสนับสนุนกระบวนการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมและสังคมในทุกเขื่อนในกลุ่มน้ำชี

๕) รับรองสิทธิในที่ดินทำกินที่ครอบครองและทำประโยชน์ตามจารีตประเพณีของท้องถิ่น

๖) สนับสนุนให้เกิดความร่วมมือระหว่างชาวบ้านองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและหน่วยงานราชการ

๗) ดำเนินการแก้ไขปัญหาผลกระทบที่เกิดขึ้นแล้ว

๘) กำหนดให้มีกระบวนการติดตามผลกระทบหลังก่อสร้างโครงการในระยะเวลาทุก ๕ ปี

๙) รัฐต้องตั้งกองทุนประกันความเสี่ยงเพื่อรองรับความเสียหายที่อาจเกิดขึ้นในอนาคต

๙.๖.๓ ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน (องค์กรมหาชน, องค์กรพัฒนาเอกชน, สถาบันวิชาการ, ประชาสังคม)

๙.๖.๓.๑ สร้างเวทีเรียนรู้ เวทีสาธารณะเพื่อยกระดับองค์ความรู้และประสบการณ์ – บทเรียนด้านสิทธิชุมชนอย่างต่อเนื่อง

๙.๖.๓.๒ สร้างเครือข่ายทางด้านข้อมูลและความร่วมมือในการส่งเสริมสิทธิชุมชน และการวิจัยและพัฒนา

๙.๖.๓.๓ ผลักดันให้เกิดสมัชชาสิทธิชุมชน ตามฐานภูมิโนเวศน์ต่างๆ หรือตาม
ฐานจังหวัด มีสถาบันวิชาการเป็นหน่วยประสานและทำฐานข้อมูล มีอาสาสมัครประสานงาน
และดำเนินการเฉพาะด้าน

๙.๖.๓.๔ เชื่อมโยงภาครัฐ – ทูตที่ก้าวหน้าในการสนับสนุนร่วมมือเพื่อส่งเสริม
สิทธิชุมชน

๙.๖.๓.๕ เผยแพร่ความรู้ ประสบการณ์สิทธิชุมชนต่อสาธารณะอย่างต่อเนื่อง

๙.๖.๓.๖ ผลักดันให้เกิดกองทุนเพื่อสิทธิชุมชนตามข้อ ๙.๖.๒.๒ (๖)

๙.๖.๔ ข้อเสนอการวิจัยในอนาคต

๙.๖.๔.๑ ศึกษาวิจัยระบบสิทธิชุมชนในมิตินิติศาสตร์ จากกฎจารีตประเพณี
ของชุมชนเพื่อเป็นฐานความรู้จากชุมชนไทยในการปรับปรุงกฎหมายของประเทศ

๙.๖.๔.๒ วิจัยเชิงปฏิบัติการในการสร้างเครือข่ายสิทธิชุมชน เช่น เครือข่าย
ชุมชนลุ่มน้ำ เครือข่ายป่าทามชุมชน และการจัดตั้งสมัชชาสิทธิชุมชนในแต่ละพื้นที่

๙.๖.๔.๓ การวิจัยด้านเศรษฐกิจชุมชนบนฐานทรัพยากรให้เห็นสัดส่วนขนาด
เศรษฐกิจชุมชนที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรสิทธิร่วมของชุมชน และขนาดของเศรษฐกิจชุมชนใน
สัดส่วนของเศรษฐกิจของประเทศ เพื่อผลักดันทิศทางการพัฒนาเศรษฐกิจภาคส่วนที่ “มีใช้ทุน
นิยม”

๙.๖.๔.๔ วิจัยเชิงปฏิบัติการกระบวนการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อสร้าง
จิตสำนึกสิทธิชุมชน

๙.๖.๔.๕ วิจัยทางเลือกในการจัดการน้ำโดยชุมชนท้องถิ่นในขอบเขตลุ่มน้ำ
เพื่อเป็นฐานข้อมูลในการวางแผนลุ่มน้ำให้เกิดประโยชน์จริงต่อชุมชนมากที่สุด เป็นการพัฒนา
อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม และเป็นเครื่องมือในการผลักดันการปฏิบัติการสิทธิชุมชนเพราะการ
จัดการน้ำกำลังเป็นวาระสำคัญของสังคม

บรรณานุกรม

- กรมชลประทาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. รายงานผลการดำเนินงานโครงการชลประทานระบบท่อ(โครงการนำร่อง)และแนวทางการดำเนินงานโครงการชลประทานระบบท่อและโครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า ของกรมชลประทาน,พฤษภาคม ๒๕๔๗
- กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน. โครงการโขง-ชี-มูล รายงานความเหมาะสมโครงการขั้นสุดท้าย รายงานหลัก เล่มที่ ๑ บริษัท เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแต้นส์ จำกัด บริษัท พอล คอนซัล แตนท์ จำกัด บริษัท SWHP LIMITED บริษัท NIPPONKOEI CO.,LTD., ๒๕๓๕
- กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน. โครงการสูบน้ำด้วยไฟฟ้า รายงานประจำปี ๒๕๔๒ ฝ่ายกิจการสูบน้ำ ส่วนปฏิบัติการและบำรุงรักษา ๒ สำนักปฏิบัติการและบำรุงรักษา, มิถุนายน ๒๕๔๓
- กฤษฎา บุญชัยและพรพนา ก้วยเจริญ. ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน, ๒๕๔๓.
- กิงกร นรินทร์กุล ณ อยุธยา (บรรณาธิการ). แนวคิดและทิศทางการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน. เชียงใหม่ : มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ, ๒๕๔๓.
- จารุวรรณ ธรรมวัตรและคณะ รายงานการวิจัยเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิตและวิถีคิดต่อวิถีการ ผลิตแบบพอเพียงของคนอีสาน: กรณีศึกษาลุ่มน้ำชี. คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัย มหาสารคาม, สำนักงานคณะกรรมการการวิจัยแห่งชาติ ,๒๕๔๓.
- จรัส พัทธมวาทศักดิ์. อีสาน ๑ ศาสนาและวรรณกรรมนิยมในท้องถิ่น: สำนักพิมพ์ โอเดียนสโตร์ กรุงเทพฯ ,๒๕๓๔.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. ความเป็นมาและสาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์กรมหาชน), ๒๕๔๖.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ. ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา. กรุงเทพฯ : โครงการวิธีทรรศน์, ๒๕๔๑.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม. พิมพ์ครั้งที่ ๕ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,๒๕๔๗.
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา (บรรณาธิการ). พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), ๒๕๔๖.

ชอบ ดีสวนโคก, สุวิทย์ วีระสาวิต และสุเมธ แก่นมณี. รายงานวิจัยเรื่องประวัติศาสตร์
เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีระหว่างพ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๕๒๖ กรณีสามจังหวัดในหมู่บ้าน
ร้อยเอ็ด กาสินธุ์และขอนแก่น, ๒๕๒๙

ฐานเศรษฐกิจ. หนังสือพิมพ์ฉบับประจำวัน ที่ ๓ เมษายน ๒๕๔๕.

ดาร์วีน เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และ
สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๘.

เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐

ทิตนา แคมมณี. กระบวนการเรียนรู้ ความหมาย แนวทางการพัฒนา และปัญหาข้อใจ.
กรุงเทพฯ : บริษัท พัฒนาคุณภาพวิชาการ (พว.) จำกัด, ๒๕๔๕.

ธันวา ใจเที่ยง, ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (บรรณาธิการ). ชานา ประวัติศาสตร์ชีวิต ความหวัง
และทางออก. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๔๗.

ธันวา ใจเที่ยง. หมู่บ้านชานาปฏิวัติ บนแผ่นดินอีสานตอนบน. กรุงเทพมหานคร : สำนัก
พิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๔๖.

นิวัฒน์ พ. ศรีสุวรรณนท์. ประวัติไทย-ลาว-อีสาน: กรุงเทพฯ: ไม่ระบุปีพิมพ์

นิราศ นริศรา. ร่างต้นฉบับ. ซีพี: ดอกบัวหรือกัจจกร. ๒๕๔๖.

บำรุง บุญปัญญา. จับปลาต้องลงน้ำ ดัดแปลงตนเอง ปรับขบวนสู่ถิ่นวิวัฒนาการ.
สุรินทร์ : หนังสือในโครงการดอกบัวป่า, ๒๕๔๘.

บำรุง บุญปัญญา. ศรัทธาพลังชุมชน รวมข้อคิดและประสบการณ์ในงานพัฒนาชนบท.
กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการ สมาคาทอเล็กแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, ๒๕๒๗.

ประกอบ วิโรจน์กฎ และฤกษ์ชัย ศรีวรรมาศ. รายงานผลการวิจัยคุณสมบัติการไหลของน้ำท่า
ศูนย์วิจัยทรัพยากรน้ำ คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, ๒๕๔๓

ประจักษ์ บุญอารีย์, “โขง ชี มูล : เส้นเลือดใหญ่อีสานที่กำลังวิกฤติ,” เอกสารประกอบการ
สัมมนา เรื่อง ธรรมชาติยาดราเพื่อแม่น้ำมูล ครั้งที่ ๒ เสนอที่ศาลาประชาคม จ.
อุบลราชธานี ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ๒๕๔๔. (อัดสำเนา)

ประภาส ปันตบแต่งและคณะ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ นโยบายรัฐกับการละเมิด
สิทธิชุมชน. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๕.

ประเวศ วะสี, “ยุทธศาสตร์การจัดการเรียนรู้ของชุมชนในทศวรรษใหม่,” ใน สิริลักษณ์
ยิ้มประสาทพร. กระบวนการทัศน์ใหม่กับการเรียนรู้ของชุมชน. กรุงเทพฯ : โครงการเสริม
สร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข. ๒๕๔๘.

ประสิทธิ์ คุณุรัตน์. ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๐

ประสิทธิ์ คุณรัตน์ เศกสรรค์ ยงวนิชย์ สำออง หอมชื่น อาวุธ รินทรานุรักษ์ ไพรัช เคนวิเศษ.
รายงานการวิจัย เรื่อง การศึกษาสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์ของป่าบุงป่า
ตามบริเวณลุ่มแม่น้ำมูนตอนกลาง : องค์การบริหารวิเทศกิจ แห่งประเทศกานาดา
(CIDA) และ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๓๒

ประสิทธิ์ คุณรัตน์. ปริมาณวิเคราะห์องค์ประกอบทางธรณีสัณฐานที่ส่งผลต่อการ
เกิดทะเลสาบรูปแอกในลุ่มน้ำชี.(วิทยานิพนธ์เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)
๒๕๒๐.

ประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี. ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน
เอกสาร ประกอบการสัมมนาทางวิชาการ : ฝ่ายวิจัยมหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๖.

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา.

กรุงเทพฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส.), ๒๕๔๓.

ปราโมทย์ ผลภิญโญ ฤทธิชัย ภูตะวัน ภัชราภรณ์ สาคำ วันชัย ฉอ้อนศรี นิवास โคตรจันทิก ไสว
มาลัย สันสนีย์ ทาสอนพันธ์. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์โครงการศึกษาสำรวจข้อ
พิพาทและความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทยระยะที่ ๑ (พื้นที่ภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ)

ผู้จัดการรายวัน .หนังสือพิมพ์ฉบับประจำวันที ๑ เมษายน ๒๕๔๕.

พัฒนาและส่งเสริมพลังงาน, กรม. กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, “โครง
การโขง ชี มูล,” กุมภาพันธ์ ๒๕๔๔. (เอกสารโรเนียว)

พรพีไล เลิศวิชาและคณะ. ชวานาลุ่มน้ำชี. มหาวิทยาลัยขอนแก่น:สถาบันวิจัยและพัฒนา,
๒๕๓๓.

ไพศาล วงศ์วรสิทธิ์. สร้างสันติด้วยมือเรา คู่มือสันติวิธีสำหรับนักปฏิบัติการไร่

ความรุนแรง. กรุงเทพฯ : กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม, ๒๕๓๓.

ไพโรจน์ พลเพชร, “บันทึกการอบรมกฎหมายรัฐธรรมนูญเกี่ยวกับสิทธิชุมชน,” โดยโครง
การสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน จัดที่คณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
๑๔ - ๑๕ กันยายน ๒๕๔๗.

ฤทธิ์ ศิริมาตย์,สมหมาย เปรมจิตต์มจันท์ อินทุพิลาส,ชาย โพธิ์สิตา. หลวงพ่อบ้าง (เจ้า
ราชครูหลวงโพนสะเม็ก). พระสงฆ์ผู้นำชุมชนและการเมืองสองฝั่งโขง. ๒๕๔๔.

ยศ สันติสมบัติ. ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย
ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์คบไฟ,
๒๕๓๙.

ยุกติ มุกดาวิจิตร. อ่าน “วัฒนธรรมชุมชน” วาทศิลป์และการเมืองของชาติพันธุ์นิพนธ์
แนววัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ : ฟาเดียวก้น, ๒๕๔๘.

วิสูตร อยู่คง, “ป่าทามในสายตานักวิชาการป่าไม้,” ใน สนั่น ชูสกุล(บรรณาธิการ)และคณะ. ป่าทามป่าไทย. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการฟื้นฟูป่าทามแม่น้ำมูล, ๒๕๔๓.

วีระ สมบูรณ์, “บันทึกคำบรรยายความหมาย พัฒนาการ และการได้มาของสิทธิมนุษยชน สิทธิชุมชน,” การอบรมความรู้เรื่องสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน, จัดโดยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ณ ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชน มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ๑๐ – ๑๓ กันยายน ๒๕๔๕.

วีระ สมบูรณ์. รัฐธรรมนูญในอดีต. กรุงเทพฯ, ๒๕๓๒.

วีระชัย โสภานะ. พัฒนาการชุมชนลุ่มน้ำชี ศึกษากรณีชุมชนเมืองอำเภอนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด รายงานการศึกษาค้นคว้าอิสระ: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๔๖

วุฒิชัย มูลศิลป์. การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่. กรุงเทพฯ, ๒๕๓๔.

แวง พลั่งวรรณ. อีสานคดี ชด ลุกทุ่งอีสาน. กรุงเทพฯ, ๒๕๔๕

เว็บไซต์ (www.swu.ac.th/royal)

ศรีศักร วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน จำกัด, ๒๕๓๓.

ต้นสนีย์ ชูแวว, “ระบบนิเวศป่าบุง ป่าทาม พื้นที่ชุ่มน้ำสำคัญของภาคอีสาน,” เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการ เรื่องป่าบุง ป่าทาม : พื้นที่สำคัญแห่งอีสาน เสนอที่ โรงแรมเกษศิริ จังหวัดศรีสะเกษ ๑ - ๒ พฤษภาคม ๒๕๓๘. (อัดสำเนา)

ศูนย์การศึกษาพัฒนาห้วยฮ่องไคร้.เอกสารเผยแพร่ทางวิชาการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ (๒๕๔๖))

สถาบันไทยคดีศึกษา. เลือกตั้งผู้ว่าราชการจังหวัด : กระจ่ายอำนาจได้จริงหรือ?

(เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕

สมชาย ปรีชาศิลป์กุล. สันติวิธี : ทางเลือกแห่งอดีตหรืออนาคต. วารสารฟ้าเดียวกัน ฉบับที่ ๔ เดือนตุลาคม – ธันวาคม ๒๕๔๖.

สนั่น ชูสกุล (บรรณาธิการ). ป่าทามป่าไทย. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล, ๒๕๔๔.

สวิง บุญเจิม ผญา ตำรามรดกอีสาน ๓. อุบลราชธานี : สำนักพิมพ์มรดกอีสาน, ๒๕๔๗.

สวิง บุญเจิม. สรภัญอีสาน. อุบลราชธานี: สำนักพิมพ์มรดกอีสาน, ๒๕๓๖

สำรวย มาศเกษม . การศึกษาผลตอบแทนทางเศรษฐกิจและอุปสรรคของ การใช้น้ำจากเครื่องสูบน้ำไฟฟ้าเพื่อการเกษตร บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ที่จังหวัดหนองคาย และนครพนมรายงานเบื้องต้น : โครงการผามอง กองวิชาการ การพลังงานแห่งชาติ ธันวาคม, ๒๕๑๔

สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. พื้นที่ชุ่มน้ำภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพมหานคร : กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม, ๒๕๔๒.

สำนักงานนโยบายและแผนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.รายงานหลัก
โครงการวางแผนการจัดการสิ่งแวดล้อม จากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร
ทราย ภาคตะวันออก

เจียงเหนือ ๗ จังหวัด (จังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ยโสธร อุบลราชธานี อำนาจเจริญ
มุกดาหาร และนครพนม), มกราคม ๒๕๔๗

สำลี รักสุทธี. อีตลีสอง คลองสิบสี่ ประเพณีของดีอีสาน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
พัฒนศึกษา, ๒๕๔๔.

สีหุย สุวันนะสี. ประวัติศาสตร์ชนชาติลาว. มอนทรีล, คานาดา, ๒๕๓๙.

สีลา วีระวงส์ .พงศาวดารลาว . เวียงจันทน์พระราชอาณาจักรลาว:กระทรวงศึกษาธิการ,
๒๔๙๖.

สีลา วีระวงส์/นวน อุเทนศักดิ์. ตำนานขุนบรมราชาธิราช . เวียงจันทน์, ๒๕๓๗

สีลาภรณ์ บัวสาย. พลังท้องถิ่น : บทสังเคราะห์งานวิจัยด้านชุมชน. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๗.

สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร ศักดิ์เกรียงไกร. ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย
(พ.ศ.๒๓๙๘-๒๔๕๓). วิทยานิพนธ์,จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์,
๒๕๒๓.

สิริลักษณ์ ยิ้มประสาทร. กระบวนการทัศน์ใหม่กับการเรียนรู้ของชุมชน. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการ
เสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข.๒๕๔๘.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. ภาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์, กรุงเทพฯ ฯ , ๒๕๔๓

สุทิตย์ อบอุ่น พระมหา. นวัตกรรมการเรียนรู้: คน ชุมชน และการพัฒนา.กรุงเทพฯ ฯ :
โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข,๒๕๔๘.

สุทิตย์ อาภากรโร . เครือข่าย:ธรรมชาติ ความรู้ และการจัดการ. กรุงเทพฯ ฯ : โครงการ
เสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข(สรส.),๒๕๔๗

สุพจน์ ด้านตระกูล. ความเป็นมาและเป็นอยู่ของสังคมสยาม. กรุงเทพฯ ฯ, ๒๕๒๔.

สุวิทย์ วีระศาสตร์ ขอบ ดีสวนโคก สุเมธ แก่นมณี. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชี ตั้งแต่
พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๕๒๘. กรุงเทพฯ ฯ : เสนอสำนักงานวิจัยแห่งชาติ ,๒๕๒๘.

สุวิทย์ วีระศาสตร์ ,ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำชีกับการใช้และการเสื่อมของ
ทรัพยากรธรรมชาติ, ตีพิมพ์ครั้งแรกในเวทีเสวนาประชาคม เรื่อง “จากการตั้งถิ่นฐาน
ภูมิปัญญาการจัดการน้ำ ถึงบูรณาการอนุรักษ์และฟื้นฟูลุ่มน้ำชีอย่างยั่งยืน” ณ ศาลา
ประชาคม จังหวัดขอนแก่น, วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘

สุรศักดิ์ ศรีสำอาง. ลำดับกษัตริย์ลาว. กรมศิลปากร : สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติ. ๒๕๔๕.

สุริยา สมทุคุปต์. จากยอด้วยถึงบุญบั้ง : สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากร
พื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี. นครราชสีมา : โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทาง
มานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม. มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี,
๒๕๓๖.

เสน่ห์ จามริก. “บทสังเคราะห์งานวิจัย : สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล” ใน สิทธิชุมชน
ท้องถิ่น ภาคอีสาน. บรรณาธิการวิชาการโดย ชลธิรา สัตยาวัฒนา. กรุงเทพฯ ฯ : สำนัก
งานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๗.

อกนิษฐ์ ป้องภัย. แนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศลุ่มน้ำชี : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการ
วิจัย, ๒๕๔๗

อภิศักดิ์ โสมอินทร์. โลกทัศน์อีสาน. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
มหาสารคาม, ๒๕๓๔

อานันท์ กาญจนพันธ์. วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน พลวัตและศักยภาพของชุมชนใน
การพัฒนา. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย, ๒๕๔๔.

อานันท์ กาญจนพันธ์. มิติชุมชน วิธีคิดท้องถิ่น ว่าด้วย สิทธิ อำนาจและการจัดการ
ทรัพยากร. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔.

เอเชียน เอ็นจิเนียริง คอนซัลแต้นส์ จำกัด, บริษัท. งานศึกษาความเหมาะสมโครงการโขง ชี
มูล. กรุงเทพฯ, ๒๕๓๕.

ภาษาอังกฤษ

Theerada Namhai . A Community Empowerment Strategy For Maha Sarakham
Alternative Agriculture Network (MAAN) Northeast Thailand. Aslan Institute Of
Management. Philippines, ๒๐๐๖

รูปภาพ

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน
ประวัติ ไชยกาล อุบลราชธานี
ประพัฒน์ สิงห์สุทธิ อุบลราชธานี

รายนามผู้ให้สัมภาษณ์

นางกนกใจ พรหมนิกร ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๗๙ บ.ท่าลาด
ม.๒ ต. แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๕๔๗
นายโกสน นันทะใส ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๒๑๑ บ.ท่า
ลาด ม.๒ ต. แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๒๕
กรกฎาคม ๒๕๔๗

นายกุหลาบ พันโนลิต ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๖๓ หมู่
๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายเกรียงศักดิ์ บุญฮวด ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๕๐
หมู่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายเกษมสุข ชมภูแดง ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๖๐ หมู่
๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๔๘

นางเกษร แสงสว่าง ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๘๖ ม.
๑๗ ต.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายขุ่ย จันทรวง อายุ ๘๑ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์,
บ้านเลขที่ ๑๐ หมู่ที่ ๑๐ ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด

นางเข็ม เอื้อสามาลย์ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๓๒ หมู่ที่
๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายคำพอง บ่อใหญ่ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๓๘ หมู่ ๑
ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๔๘

นางคำสอน ศรีทอง ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๓๑ หมู่ ๑๓
ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายคุณ เทียงแท้ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๕๖ หมู่ ๑๓
ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๕๔๘

นางจำเนียร เลี้ยงรอด ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๖๘
ม.๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๕๔๘

นายจันทร์ เจริญ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๙๔ หมู่ ๒
ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๔๗

นางจันเพ็ญ สินธุไพร ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๖ หมู่
๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๗ กรกฎาคม ๒๕๔๗

นายจำปา พันโนลิต อายุ ๖๖ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์

บ้านเลขที่ ๕๐ หมู่ที่ ๑๗ ต.แสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๗ กรกฎาคม ๒๕๔๗

นายขอบ สุดบอนิด ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๔๓ หมู่ ๖ ต.ขามวรรณ อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๔๘

นายเดช ศรีสุมาตย์ อายุ ๖๖ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๙๙ หมู่ที่ ๑ ต.แสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ นางสาวแดงอ่อน อ่อนจันทร์ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๗๔ ม.๒ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่

นายถนอม เสสา อายุ ๔๙ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์บ้านเลขที่ ๓๑ หมู่ที่ ๑๐ ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่

นายถนอม อ่อนศรี อายุ ๖๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๓๙ หมู่ที่ ๑๓ ต.แสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่

นายถาวร สุดบอนิด อายุ ๕๓ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๗๒ หมู่ที่ ๓ ต.แสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่

นางถัน คำมะลุน อายุ ๕๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๑๙ หมู่ที่ ๕ ต.ขามวรรณ อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่

นายทรัพย์ สิงห์ลอ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๓๒ หมู่ ๕ ต.ขามวรรณ อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๔๘

นางทรัพย์ วงแหวน ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๒๔ หมู่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายทวี แสงสว่าง ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๘๖ ม.๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายทอง พันโนฤทธิ์ อายุ ๔๘ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๗๐ หมู่ที่ ๑๐ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายทองคำ คำใส ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๕๖ หมู่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายทองดี พันโนฤทธิ์ อายุ ๖๗ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๔๓ หมู่ที่ ๑๐ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่

นายทองใบ สุดบอนิด ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๙๘ หมู่ ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๓ สิงหาคม ๒๕๔๘

นางทองหยู บุญฮวด ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๕๐ หมู่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายทองอินทร์ ประดอง ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๔๖

ม. ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายทองอุ ศรีโคตร ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๗๙ ม.๗
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายเทพ คำสีเขียว ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๖๓ ม.๒
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายธงชัย น้อยสองชั้น อายุ ๕๓ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๒๑ หมู่ที่ ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่
 นางนงเยาว์ พิเนตรกุล อายุ ๔๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้
 สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๙๐ หมู่ที่ ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่
 นางนาง จันท์เทพ ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๖๙ ม.๑๗
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายภาค โคตพันธุ์ ผู้ให้สัมภาษณ์ นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๒๕ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายนิยม ไชยวิเศษอายุ ๕๖ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่
 ๔๗ หมู่ที่ ๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางบัวไข ตะนุเรือง ผู้ให้สัมภาษณ์ นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ หมู่ ๒
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางบัวลา สีไผ่ไพร ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๐ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางบัวสอน อ่อนจันทร์ ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๒๒๖
 ม.๒ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางบรรณ รัตนพีช ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๓ ม.๒
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายบุญชู พรหมนิกร ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๕ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายบุญชู สะอาด ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๕๑ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายบุญช่วย สินธุไพร ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๑๖
 หมู่ ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายบุญชื่น ชินเอื้อง ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๖ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๔ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายบุญตา สุกบอนดี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๒ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายบุญเพ็ง เหลือบแล ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๔ หมู่
 ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๔๘

นางบุญเหลือ โสภค้อ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ หมู่
 ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายบุญมี ประชุมพันธ์ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๓๗
 หมู่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายบุญมี เสสา ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๓๒ ม.
 ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายบุญเนา ไพเราะ อายุ ๔๗ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๑๗ หมู่ที่ ๕ ต.ขามเฒ่า อ. พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายบุญเลี้ยง โค้งนอก ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๔ หมู่
 ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๕๔๘

นายประมวล กุเวสา ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๘๖ หมู่
 ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายประมวล เกะกิง อายุ ๕๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๓๘ หมู่ที่ ๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายประมวล พรหมนิกร อายุ ๔๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๑๐๑ หมู่ที่ ๑๐ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายประสงค์ คำแสน ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๓๘
 ม.๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายประสงค์ พันโนฤทธิ์ อายุ ๔๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๑๑ หมู่ที่ ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่

นายประสิทธิ์ ไพรินทร์ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๕๙ หมู่
 ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายประสงค์ สุกบอนดี อายุ ๗๑ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์,
 บ้านเลขที่ ๓๗ หมู่ที่ ๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นางผัด วาลง ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๓๕ หมู่ที่ ๑๗ ต.
 แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นางพร สุน้ำใส ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๒๗ หมู่ที่
 ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายพวงพันธ์ อุปสาร อายุ ๓๖ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่

๓๘/๑ หมู่ที่ ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางสาว ไพรินทร์ อายุ ๘๓ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๑ หมู่ที่ ๒ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายเพ็ง วาริยันต์ อายุ ๘๗ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๑ หมู่ที่ ๑๐ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่
 นายพิสิทธิ์ รัตนพีช อายุ ๖๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๑๑๓ หมู่ที่ ๒ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางมณฑิตา พันโนลิต ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๕๐
 ม.๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางพัช สัญจร ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๕๐ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายพันธ์ จันทรเทพ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๕๐ หมู่
 ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๔ กรกฎาคม ๒๕๔๘
 นางพุดทา ไพเราะ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๖๔ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางมลทา พลแก้ว ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๒ หมู่ ๑๓ ต.
 แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๒๔ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางมาลี นันทะใส ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๑๐ ม.
 ๒ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางมี สินธุไพร ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๐ ม.๑ ต.
 แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๗ มิถุนายน ๒๕๔๗
 นายไมตรี พันโนฤทธิ์ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๙๑ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๓๐ กรกฎาคม ๒๕๔๘
 นายเริงชัย ชานูไร อายุ ๓๗ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๖๗ หมู่ที่ ๕ ต.ขามเฒ่า อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่
 นางลักขณา อุปสาร ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๓๘/๑ ม.
 ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางละมุล เป็ดโปง ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๓ หมู่
 ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางสาวละม้าย อ่อนจันทร์ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๗๔
 หมู่ ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางละมุล โศกค้อ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๕ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๘

นางละออ ศรีโครตร ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๗๙ ม.
๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นางลำไย นันทะใส ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๙๖ ม.๒
ต. แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายวิเศษ รัตนสม(ส.อบต.)อายุ ๔๕ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
บ้านเลขที่ ๙๘ หมู่ที่ ๖ ต.ขามเฒ่า อ. พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายวันชัย กุดหอม ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๗ หมู่
๑ ต. แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายวร ตะนุเรือง ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๘๕ ม.๒
ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายวิจิตร บุญฮวด ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๕๐ หมู่
๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๔๘

นายวิชาญ โคตุพันธ์ ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๖๑ หมู่
๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายสม เจาะจง อายุ ๖๓ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๒๑
หมู่ที่ ๖ ต.ขามเฒ่า อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่

นายสม ปุยาผา ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ หมู่ที่ ต.
แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายสม สดใส ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๘๕ หมู่ ๑ ต.
แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๔ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายสมควร เจาะจง (ผู้ใหญ่บ้าน) อายุ ๔๑ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี
ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๙๕ หมู่ที่ ๑๐ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.

นางสมจันทร์ อุปสาร ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๓๘/๑ ม.
๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายสมชาย อ่อนจันทร์(ส.อบต.) อายุ ๔๖ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้
สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๒๒๖ หมู่ที่ ๒ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายสมบุญ สายสมบัติ ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๐๙
ม.๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นางสมบุรณ์ ประทุมไข อายุ ๔๒ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
บ้านเลขที่ ๖๑ หมู่ที่ ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายสมบุรณ์ แกวนาซุม ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๖๓
หมู่ ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายสมภพ ท่าขันมะลี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ หมู่
 ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายสมศักดิ์ หลูปเลา อายุ ๕๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๑๕ หมู่ที่ ๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายสมศรี สุวรรณ ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๒๐ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายสมศรี สะอาด ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๕๕ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายสมหมาย ชมบุญเรือง อายุ ๕๔ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๕๙ หมู่ที่ ๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางสมหมาย อ่อนจันทร์ ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๗๔
 ม.๒ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายสมาน รัตนพิมพ์ อายุ ๖๔ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๘๙ หมู่ที่ ๕ ต.ขามเฒ่า อ. พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางสร้อย พลพฤษ อายุ ๕๓ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๕๑ หมู่ที่ ๖ ต.ขามเฒ่า อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายสว่าง พารา ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๗ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายไสว มาลัย ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ หมู่ ต.ขาม
 เฒ่า อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายเสรี แสนแก้ว ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๙๗ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางสอน หลงทัฬหไทย ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๓๒
 หมู่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายสุข พรหมนิกร อายุ ๖๓ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่
 ๒๑๖ หมู่ที่ ๑๗ ต.แสนสุข อ. พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางสุภาวดี ท่าขันมะลี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ หมู่ที่
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายสุเนต พลแก้ว อายุ ๔๘ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๒๖ หมู่ที่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายสุบรรณ วงแหวน ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๗๖ หมู่
 ที่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางสุเพ็ญณี ส่งเสริม ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุปันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๙๙ หมู่

๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายสุวัฒน์ สีเสมอ ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๓๔ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายสุตใจ สมบัติล้วน อายุ ๖๖ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๗๕ หมู่ที่ ๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายสาคร สุจิบาล ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๙ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางสาวพิน พรหมนิกร ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๙๕ หมู่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายสิงห์ เกาะกิ่ง อายุ ๗๓ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
 บ้านเลขที่ ๘ หมู่ที่ ๖ ต.ขามเฒ่า อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นายเสาร์ ปุยา อายุ ๘๘ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่
 ๔๒ หมู่ที่ ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางหนูพร คำแสน ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๓๘ ม.๑๗
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด
 นางหนูหมั่น วงแหวน ผู้ให้สัมภาษณ์, , บ้านเลขที่ ๓ หมู่ ๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร
 จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางหนม มาดล ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๑๕ หมู่ ๑๓
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางหนู พันโนลิต ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๔๕ หมู่ที่ ๑
 ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายหนูตา รัตนพิช ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๓ ม.๒ ต.
 แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่
 นางหนูหยาด พันโนลิต ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๔๕
 หมู่ ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นางหมูน สุกใส ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์, บ้านเลขที่ ๓๙ หมู่ ๑ ต.
 แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่ ๑๖ สิงหาคม ๒๕๔๘
 นายแหล่ ตะกุลศรี อายุ ๖๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่
 ๙๕ หมู่ที่ ๖ ต.ขามเฒ่า อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่
 นางหวัง นันทะใส ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๑๘ ม.๑๗
 ต. แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่
 นายองอาจ สินธุไพร(ส.อบต.) อายุ ๖๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์, นางสาวมาลี สุบันดี ผู้
 สัมภาษณ์ บ้านเลขที่ ๕๙ หมู่ที่ ๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์วันที่

นางอระพิน เกะกิง อายุ ๔๐ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
บ้านเลขที่ ๔๗ หมู่ที่ ๕ ต.ชานูวรรณ อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายอ่อนตา โคตพันธ์ ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๘๘ หมู่
๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๔๘

นางอำนาจ พูลงา ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๘๑/๑ ม.
๑๗ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นายอินทร์ สุจิบาล อายุ ๗๗ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
บ้านเลขที่ ๙ หมู่ที่ ๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่

นายอุไล ศรีหาจันทรา ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๓ หมู่
๑๓ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๓ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายอุดร สุจิบาล ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๙ หมู่ ๑๓
ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๒๔ สิงหาคม ๒๕๔๘

นางอุดม พรหมนิกร ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๕๗ หมู่ ๑
ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๘ สิงหาคม ๒๕๔๘

นางอุดม ประทุมไข ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๗๘ หมู่ ๑๓
ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๒๔ สิงหาคม ๒๕๔๘

นายอุดมณ ไชยสิทธิ์ อายุ ๕๓ ปี ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์
บ้านเลขที่ ๕๓ หมู่ที่ ๖ ต.ชานูวรรณ อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด

นางอุทัย บุญทันใจ ผู้ให้สัมภาษณ์ , นางสาวมาลี สุบันดี ผู้สัมภาษณ์ , บ้านเลขที่ ๑๒๑ หมู่
๑ ต.แสนสุข อ.พนมไพร จ.ร้อยเอ็ด สัมภาษณ์ วันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๔๘

ภาคผนวก ๑

โครงการโขง ชี มูล
ในลุ่มน้ำชี

โครงการโขงชีมูล ในลุ่มน้ำชี

๑. ฝ่ายชนบท จังหวัดขอนแก่น

๑.๑ ข้อมูลโครงการ

- ชื่อโครงการ ฝ่ายชนบท โดยกันลำนํ้าชี บ้านหนองเต่าน้อย อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น
- ขนาดของโครงการ ระดับกักเก็บ (สันฝาย) ๑๖๒ ม.รทก. ปริมาณที่เก็บกัก ๑๖.๐ ล้าน ลบ.ม.
- ประตุเหล็กยกระดับ จำนวน ๖ บาน
- พื้นที่ชลประทาน พื้นที่เป้าหมายที่กำหนดไว้ตามโครงการฤดูแล้ง ๖,๒๒๐ ไร่ ฤดูฝน ๑๖,๓๗๐ ไร่ ในเขตพื้นที่อำเภอชนบท อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น
- งบประมาณ จำนวน ๓๖๓.๑๔ ล้านบาท
- ดำเนินการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน

๑.๒ กระบวนการก่อสร้างฝาย

ก่อนการสร้างฝายชนบทประมาณปี ๒๕๓๙-๒๕๔๐ เจ้าหน้าที่ของรัฐได้เรียกประชุมสภาตำบลที่ตั้งอยู่รายรอบโครงการ และชี้แจงว่า ฝายจะช่วยแก้ไขปัญหาคความแห้งแล้ง มีน้ำใช้ตลอดปี และทำนาได้ ๒ ครั้ง พร้อมแจ้งอีกว่าระดับน้ำในการเก็บกักจะสูงเพียงระดับตลิ่งเนื่องจากหมู่บ้านแถบนี้ตั้งอยู่ที่สูง ต้องเผชิญกับปัญหาฝนแล้งซ้ำซาก ชาวบ้านจึงเห็นด้วยกับโครงการ

ต่อมามีการเรียกประชุมครอบครัวที่จะต้องสูญเสียพื้นที่ในการก่อสร้างตัวฝาย ซึ่งส่วนใหญ่ได้แก่ ชาวบ้านหนองเต่าน้อย ตำบลโนนพะยอม อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น จำนวน ๑๑ ครอบครัว โดยเจ้าหน้าที่ได้สัญญาว่าจะหาที่ดินผืนใหม่ให้ครอบครัวละ ๕ ไร่ และในครั้งนั้นได้มีการจ่ายค่าชดเชยไร่ละ ๑๐,๐๐๐ บาท โดยจ่ายให้เฉพาะที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ ส.ค.๑

อนึ่ง ชาวบ้านได้จับจองที่ดินทำกินมาตั้งแต่สมัยปู่ย่า โดยไม่มีเอกสารสิทธิ์ ซึ่งโดยพถตินัยแล้ว ชาวบ้านจึงถือครองที่ดินมากกว่าที่ปรากฏในเอกสารสิทธิ์ แต่เมื่อยึดถือตามเอกสารสิทธิ์ ชาวบ้านจึงเสียสิทธิ์ ทั้งนี้ แม้แต่ผู้ที่มีใบเสียภาษีก็ไม่ได้รับค่าชดเชยเช่นกัน ด้วยหมู่บ้านแห่งนี้ตั้งอยู่ติดเขตป่าสงวนแห่งชาติ ทางกรจึงอ้างว่าที่ดินอยู่ติดเขตป่าสงวนแห่งชาติ ทั้งๆ ที่การปักป้ายเขตป่าสงวนเกิดขึ้นในภายหลัง

อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็เห็นด้วยกับโครงการ เพราะเห็นแก่ความเจริญที่จะมาถึงชุมชนและการมีคมนาคมที่สะดวกสบาย อีกทั้งครอบครัวที่ต้องสูญเสียที่ดินก็เป็นคนส่วนน้อย

๑.๓ ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

๑.๓.๑ การที่น้ำเอ่อล้นจากเขื่อนเข้าสู่ห้วยและหนองที่เชื่อมกับแม่น้ำชี ทำให้แหล่งน้ำกลายเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลา หมู่บ้านเหนือเขื่อนต่างได้รับประโยชน์จากการจับปลา แม้เมื่อน้ำลงก็จับปลาตามห้วยและหนองได้โดยไม่ต้องลงแม่น้ำชี ซึ่งจับปลาลำบาก เพราะระดับน้ำลึก

๑.๓.๒ ชาวบ้านมีความมั่นใจในการทำนาปรังหรือปลูกพืช-ผักฤดูแล้งมากขึ้น จำนวนพื้นที่ที่ได้รับประโยชน์ในฤดูแล้งมีประมาณ ๕๐๐ ไร่ ในเขตบ้านหนองแก ตำบลนาแพงกิ่งอำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพื้นที่แถบนี้มีพื้นที่ปาริมน้ำและพื้นที่โคกที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเลี้ยงวัว อีกทั้งยังมีการผลิตที่นอนและตุ้สือผ้าและนำออกขาย สร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวๆ ละ ๔๐,๐๐๐-๕๐,๐๐๐ บาทต่อปี ดังนั้น การทำนาปรังจึงมีน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับการผลิตที่นอน-ตุ้สือผ้าและเลี้ยงวัว หมู่บ้านนี้ได้แก่ บ้านสงแดง ตำบลเมืองโคก กิ่งอำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น

๑.๔ ผลกระทบที่เกิดขึ้น

๑.๔.๑ พื้นที่ป่าทามริมชี ที่เป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ถูกน้ำท่วมขัง เป็นพื้นที่รวมกว่า ๑๐,๐๐๐ ไร่ ซึ่งแต่เดิมนั้นเป็นพื้นที่ปลูกปอ ปลูกผัก ปลูกข้าวและเลี้ยงสัตว์ในฤดูแล้ง แต่ปัจจุบันชาวบ้านไม่ได้ใช้ประโยชน์แล้ว แต่มีการซื้อขายกันที่ดินกันในราคาไม่แพงนัก เช่น ที่บ้านหูลิง ที่ดิน ๑๐ ไร่ ราคา ๒๗,๐๐๐ บาท

๑.๔.๒ การสูญเสียที่ดินของครอบครัว จำนวน ๑๑ ครอบครัว ทำให้บางครอบครัวไม่มีที่ทำกิน ต้องออกรับจ้าง บางครอบครัวต้องเช่าที่ดินทำนา ดังกรณีของนางแป เวียงแก้ว มีพื้นที่เหลือเพียง ๑ ไร่ แต่มีจำนวนสมาชิกในครอบครัวถึง ๘ คน จึงต้องเช่านาเพิ่มอีก ๑๐ ไร่ และรับจ้างในฤดูกาลผลิตและรับจ้างนอกชุมชน

๑.๔.๓ ในหมู่บ้านที่อยู่ทางทิศเหนือของลำชี ซึ่งเป็นพื้นที่สูง การมีเขื่อนทำให้ระดับน้ำในลำน้ำชีลึกมากขึ้น จึงลำบากในการจับปลา ชาวบ้านจึงแก้ไขปัญหาโดยหาปลาตามห้วยและเลี้ยงปลาในนา

๑.๔.๔ ชาวบ้านต้องจ่ายค่าน้ำสูง ต้นทุนต่อไร่ประมาณ ๙๙๙ บาท กรณีที่สูบเองค่าน้ำตกไร่ละประมาณ ๕๗ บาท ผลผลิตต่อไร่ที่ได้เพียงประมาณ ๓๕ ถัง จึงเป็นเหตุให้ชาวบ้านจึงไม่นิยมทำนาปรัง แม้นใน แต่ในฤดูทำนาปีก็ใช้น้ำเพียงใช้ตักกล้าหรือเมื่อฝนถึงช่วงเท่านั้น

๑.๕ การมีส่วนร่วมของประชาชน

๑.๕.๑ กลุ่มชาวบ้าน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและครอบครัวที่สูญเสียที่ดินได้รับข้อมูลข่าวสารในระยะเริ่มโครงการ ส่วนชาวบ้านโดยทั่วไปก็ได้รับรู้จากการประชาสัมพันธ์ของผู้นำชุมชน และการบอกต่อ

๑.๕.๒ เป็นแรงงานก่อสร้างเขื่อน โดยได้ค่าแรงงานวันละ ๖๐-๖๕ บาท

๑.๕.๓ ปัจจุบันชาวบ้านมีส่วนร่วมในการแสดงความต้องการ หรือบอกให้ฝ่ายเก็บกักน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ได้ตามความต้องการได้

๑.๖ ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ

ลักษณะทางกายภาพของชีประกอบด้วยตลิ่งสูงและมีห้วย หนอง ที่เป็นลำน้ำสาขาไหลลงชี ขณะเดียวกันก็เป็นทางระบายน้ำจากชีเมื่อฤดูน้ำหลาก ชาวบ้านได้ใช้แหล่งน้ำตามธรรมชาติเหล่านี้ เพราะเป็นแหล่งน้ำที่อยู่ใกล้บ้าน เช่น ทำนาปรัง ทำน้ำประปา ใช้เลี้ยงสัตว์ และปลูกผักสวนครัว

นอกจากสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าจากลำชีตามโครงการแล้ว บางครอบครัวยังสูบน้ำจากห้วย หนองต่างๆ ที่อยู่ใกล้ที่นาขึ้นใช้เองในการทำนาปี โดยการสูบน้ำมาพักไว้ที่สระในนา ก่อนนำไปใช้ประโยชน์ในแปลงนา

๒. ฝ่ายคูดุเชือก จังหวัตมหารสารคาม

๒.๑ ข้อมูลโครงการ

- ชื่อโครงการ ฝ่ายมหารสารคาม (คูดุเชือก) กันลำนน้ำชี ที่บ้านคูดุเชือก ตำบลโพหนอง อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัตมหารสารคาม
- ระดับเก็บกักสันฝาย ๑๔๘ ม.รทก. ปริมาณที่เก็บกัก ๓๕ ล้าน ลบ.ม.
- ประตุเหล็กยกระดับ จำนวน ๖ บาน
- พื้นที่ชลประทาน พื้นที่กำหนดไว้ตามโครงการ ฤดูแล้ง ๖,๐๐๐ ไร่ ฤดูฝน ๒๐,๐๐๐ ไร่ ในเขตพื้นที่จังหวัตมหารสารคาม และ จังหวัตขอนแก่น
- งบประมาณ จำนวน ๕๑๓.๕๔ ล้านบาท

○ ดำเนินการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน

๒.๒ กระบวนการก่อสร้างฝาย

บ้านคุดเชือกเป็นพื้นที่ลุ่ม เมื่อถึงฤดูน้ำหลากน้ำจะท่วมก่อนพื้นที่อื่นในละแวกนั้น การสร้างเขื่อนจึงเกิดจากแนวคิดที่จะแก้ไขปัญหาน้ำท่วม บริเวณสร้างเขื่อนเป็นพื้นที่สาธารณประโยชน์ที่ชาวบ้านได้ใช้ “หาอยู่หากิน” มานานและเป็นที่ดินชาวบ้านบางส่วน ซึ่งแต่เดิมบริเวณที่ก่อสร้างฝายได้กำหนดไว้ที่บริเวณบ้านหนองกระหวน บริเวณที่น้ำพองสบชี แต่กำหนดตำบลโพนงาม (ในขณะนั้น) ได้ผลักดันจนได้ก่อสร้างในพื้นที่บ้านคุดเชือก โดยให้เหตุผลของการย้ายว่า บริเวณน้ำพองสบชีมีปริมาณน้ำมากเกินไปกว่าฝายจะกักน้ำไว้ได้ และชี้แจงอีกว่าฝายที่จะก่อสร้างเป็น “ฝายยาง” และเมื่อก่อสร้างฝายแล้วเสร็จ ประมาณปี ๒๕๔๐ นายประจวบ ไชยสาส์น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม ผู้เป็นประธานในพิธีเปิดฝายก็ได้กล่าวย้ำกับชาวบ้านถึงสาเหตุที่เปลี่ยนจาก “ฝายยาง” มาเป็น “เขื่อนคอนกรีต” อีกเช่นกันว่า เนื่องจากฝายยางไม่แข็งแรงพอที่จะกักเก็บน้ำได้

๒.๓ ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

๒.๓.๑ สามารถยกระดับน้ำชีสูงขึ้น

๒.๓.๒ ชาวบ้านสามารถใช้น้ำปลูกผักสวนครัว เป็นอาชีพเสริมของชาวบ้านตำบลโพนงาม อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ส่วนการทำนาปรังยังทำเป็นส่วนน้อย เพราะต้นทุนการผลิตสูงขณะที่ข้าวราคาต่ำ

หมายเหตุ เนื่องจากโครงการฝายก่อสร้างคลองเมน (คลองหลัก) ยังไม่แล้วเสร็จ และหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ห่างไกลจากฝายประมาณ ๒-๖ กิโลเมตร ชาวบ้านจึงใช้น้ำจากห้วยและหนองน้ำธรรมชาติ เช่น ห้วยชัน หนองขามแป ห้วยพะวาดและหนองอีเน็ง ซึ่งมีน้ำขังตลอดปี อาจกล่าวได้ว่า แม้ไม่มีฝายชาวบ้านก็ไม่เดือดร้อน

๒.๔ ผลกระทบที่เกิดขึ้น

๒.๔.๑ ปี ๒๕๔๓ ในฤดูน้ำหลากหมู่บ้านที่อยู่เหนือเขื่อนทางฝั่งทิศใต้ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วม เนื่องจากฝั่งตรงกันข้ามมีการก่อสร้างคันดินกั้นน้ำหรือคันไค้ (dike) ของเขื่อนอุบลรัตน์ ทำให้กระแสน้ำไหลเข้าพื้นที่ฝั่งตรงข้าม ในอดีตก่อนมีคันดิน น้ำที่ไหลหลากสามารถกระจายไปทั่วพื้นที่ ทำให้น้ำท่วมขังอยู่ไม่นาน ที่สำคัญ ในปัจจุบันที่นาของชาวบ้านได้กลายเป็นพื้นที่รับน้ำทั้งหมด

๒.๔.๒ การซื้อน้ำทำให้ต้นทุนการผลิตทางการเกษตรสูง ไม่คุ้มค่าการลงทุน เช่น การปลูกหอมต้องซื้อน้ำประมาณ ๑๐,๐๐๐ บาทต่อพื้นที่ ๑ ไร่ การทำนา ๒๐๐ บาทต่อไร่ ซึ่งเป็นรายจ่ายที่สูง แม้ครอบครัวที่ทำนาปรังมานานก็ต้องหยุด เพราะต้นทุนสูงเกินไป

๒.๔.๓ แม้จะสามารถยกระดับน้ำชีได้จริง แต่การก่อสร้างคลองส่งน้ำก็มีปัญหา เพราะคลองส่งน้ำมีลักษณะเป็นคลองจม

๒.๔.๔ สารพิษตกค้างและไหลลงแม่น้ำ เนื่องจากการปลูกพืช-ผัก และเมื่อถึงฤดูฝนก็ชะล้างสารเคมีลงแม่น้ำชี พบมากที่บ้านดอนจำปา บ้านม่วง บ้านหนองกระหวน และบ้านอื่นๆ ที่มีการปลูกผักส่งตลาด

๒.๕ การรับรู้ของชาวบ้าน

การประชุมที่จัดโดยเจ้าหน้าที่โครงการ ผู้นำและชาวบ้านบางส่วนที่เข้าร่วมประชุม ได้รับรู้ว่าจะมีการสร้างฝายยางและจะได้ประโยชน์จากการนำน้ำมาใช้ในการเกษตรในฤดูแล้ง

๒.๖ การมีส่วนร่วมของประชาชน

ชาวบ้านที่อยู่บริเวณโครงการ เช่น บ้านกระหวนและบ้านคุยเชือกได้เป็นแรงงานก่อสร้างตัวฝาย๒) ชาวบ้านได้ประสานกับเจ้าหน้าที่ของฝ่ายในการกักน้ำเพื่อใช้ประโยชน์

๒.๗ ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ

ชาวบ้านหนองกระหวนเป็นหมู่บ้านขนาดเล็กตั้งติดกับลำชี ตรงบริเวณน้ำพองและชีบรรจบกัน ในอดีตเมื่อน้ำพองเน่า ชาวบ้านจะขุดบ่อน้ำดินไว้บริเวณบ้าน แล้วสูบน้ำชีมาพักไว้ก่อนที่น้ำเน่าจะมาถึง โดยชาวบ้านสามารถรู้ได้จากการสังเกตหรือได้กลิ่นน้ำเน่าก่อนที่จะไหลมาถึงหมู่บ้าน

ปัจจุบัน ถึงแม้มีการสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้า แต่การกระจายน้ำยังไม่สามารถกระจายน้ำได้ทั่วถึงและเพียงพอกับความต้องการ ชาวบ้านบางคนได้สูบน้ำมาพักไว้ที่สระหรือบ่อนในที่นาเพื่อใช้ประโยชน์ในแปลงนา

บ้านม่วงมีป่าริมน้ำที่ชาวบ้านและคณะกรรมการชาวบ้านได้ร่วมกันทำเป็นป่าชุมชนขนาดพื้นที่ ประมาณ ๕๐๐ ไร่ และใช้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในเดือน ๖ ของทุกปี และเป็นป่าชุมชนริมน้ำตัวอย่างของการจัดการป่าชุมชนในแถบนี้

๓. ฝ่ายวังยาง จังหวัด มหาสารคาม

๓.๑ ข้อมูลโครงการ

๓.๑.๑ ชื่อโครงการฝ่ายวังยาง กั้นลำนํ้าชี บ้านวังยาง ตำบลลำนํ้าชี กิ่งอำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดกาฬสินธุ์

๓.๑.๒ ระดับกักเก็บ (สันฝาย) ๑๓๗ ม.รทก. ปริมาณที่กักเก็บ ๓๓.๙ ล้าน ลบ.ม. ระยะเก็บกักน้ำตามลำนํ้าชีเหนือฝาย ๙๐ ก.ม.

๓.๑.๓ ประตุหลักยกกระดืบ จำนวน ๖ บาน

๓.๑.๔ พื้นที่ชลประทานจำนวน ๒๑,๒๓๐ ไร่ ในเขตพื้นที่อำเภอมือเมือง จังหวัดมหาสารคามและ อำเภอมือจหาร จังหวัดร้อยเอ็ด

๓.๑.๕ งบประมาณ จำนวน ๗๙๒.๒๖ ล้านบาท

๓.๑.๖ ดำเนินการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน

๓.๒ กระบวนการก่อสร้างฝาย

เดิมโครงการจะตั้งอยู่บริเวณบ้านวังยางโดยทับที่หมู่บ้าน ชาวบ้านจึงไม่ยินยอมมีการร้องเรียนคัดค้านการก่อสร้างโครงการ จึงต้องเปลี่ยนเป็นบริเวณที่นาของชาวบ้านสระดำศรี แต่ยังเรียกว่า “ฝ่ายวังยาง” ตามชื่อโครงการเดิม พื้นที่ที่ใช้เป็นบริเวณก่อสร้างตัวเขื่อน นอกจากจะเป็นที่นาของชาวบ้านสระดำศรีแล้ว ยังรวมที่นาของชาวบ้านอื่นรวม ๑๐ ครอบครัว และเป็นป่าช้าของหมู่บ้านสระดำศรีและบ้านวังยางที่ใช้ร่วมกันเนื้อที่ประมาณ ๘ ไร่รวมอยู่ด้วย จนชาวบ้านต้องสร้างเมรุขึ้นใหม่

การเข้ามาประชุมกับชาวบ้านที่มีที่นาบริเวณสร้างฝายที่บ้านสระดำศรี ตำบลลำนํ้าชี กิ่งอำเภอมือจหาร จังหวัดกาฬสินธุ์ โดยประชุมกันที่บ้านผู้ใหญ่บ้าน เจ้าหน้าที่โครงการได้แจ้งว่าการสร้างฝายจะนำความเจริญมาให้ ทำให้ชาวบ้านคนอื่นๆ ที่ไม่ได้สูญเสียที่ดินค่อยตาม เพราะต้องการถนนผ่านหมู่บ้าน

โดยตัวแทนจากโครงการโขง-ชี-มูลและเจ้าหน้าที่ของอำเภอได้ข่มขู่ชาวบ้านว่า หากชาวบ้านไม่ยอมให้ที่ดินก็จะทำการเวนคืนที่ดิน และเมื่อมีการเวนคืนแล้ว ชาวบ้านก็จะไม่ได้ค่าชดเชย ดังนั้น แม้ว่าราคาที่ดินที่ประเมินในขณะนั้นไร่ละ ๕๐,๐๐๐ บาท แต่ชาวบ้านต้องยอมรับราคาตามที่เจ้าหน้าที่โครงการตั้งให้ คือ ไร่ละ ๒๐,๐๐๐-๒๕,๐๐๐ บาท และที่ดินทั้งหมดเป็นที่ที่มีเอกสารสิทธิ์ทั้ง นส.๓ และโฉนด และค่าชดเชยพื้นที่ป่าช้าเพิ่งได้รับค่าชดเชยเมื่อปี ๒๕๔๓ เป็นเงิน ๔๐,๐๐๐ บาทสำหรับเนื้อที่ ๘ ไร่

นอกจากนี้ เจ้าหน้าที่โครงการยังได้ให้คำมั่นว่า จะจัดสรรที่ดินบริเวณภูแม่แฝดให้กับชาวบ้านที่สูญเสียที่ดินครอบครัวละ ๒๕ ไร่ เพื่อเป็นที่ทำกิน แต่จนทุกวันนี้ชาวบ้านยังไม่ได้ที่ดินตามคำมั่น เนื่องจากมีการเปลี่ยนตัวเจ้าหน้าที่ อย่างไรก็ตาม ค่าชดเชยที่ชาวบ้านได้รับก็ไม่สามารถซื้อที่ดินแห่งใหม่ได้ เพราะที่ดินมีราคาสูงกว่า บางครอบครัวจึงต้องอพยพไปเป็นแรงงานรับจ้าง และบางครอบครัวยากจนลงอย่างเห็นได้ชัด

เมื่อปิดเขื่อนทำให้น้ำในแม่น้ำยกระดับสูงขึ้น เป็นเหตุให้ป่าริมฝั่งแม่น้ำชีถูกน้ำท่วมจนหายไปสิ้น หาดทราย ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นพื้นที่ปลูกปอ ผักสวนครัวและแหล่งเลี้ยงสัตว์ของชุมชนก็ถูกน้ำท่วมด้วยเช่นกัน บางหมู่บ้านต้องย้ายสวนครัวขยับขึ้นไปยังที่สูงกว่า และที่สำคัญ พื้นที่โดยรอบบริเวณน้ำท่วมถึง เช่น โคกโปโล บัดนี้ได้เริ่มกลายสภาพเป็นดินเอียง หรือซึ่เกลื้อ และต้นไม้ใหญ่ในนาเริ่มยืนต้นตายแล้ว

๓.๓ ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น

๓.๓.๑ การยกระดับน้ำ เพื่อให้สูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าง่ายขึ้น ทำให้ชาวบ้านเชื่อมั่นว่าจะสามารถทำนาปรังได้ เพราะชาวบ้านในแถบนี้มีประสบการณ์ในการทำนาปรังมานาน และในปี ๒๕๕๓ เกิดน้ำท่วม นาปีเสียหาย จึงพากันหันมาทำนาปรังเป็นพื้นที่กว่า ๑,๕๐๐ ไร่

๓.๓.๒ หมู่บ้านเหนือฝายหาลาได้ง่ายขึ้น และหาได้ตลอดปี

๓.๔ ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

๓.๔.๑ ชาวบ้านสระดำศรี จำนวน ๕ ครอบครัว ต้องสูญเสียที่ดินโดยได้รับค่าชดเชยต่ำกว่าราคาที่ดิน ต้องเช่าคนอื่น ต้องดิ้นรนหาเงินซื้อที่ทำกิน และเปลี่ยนอาชีพไปรับจ้าง

๓.๔.๒ การจ่ายค่าชดเชยไม่มีมาตรฐาน ขึ้นอยู่กับการต่อรอง เมื่อชาวบ้านร้องเรียนความไม่เป็นธรรม เจ้าหน้าที่ก็บอกจะเวนคืน

๓.๔.๓ ชาวบ้านวังยาง บ้านกุดเวียน บ้านหนองข่า บ้านโปโลและบ้านสระดำศรี ประมาณ ๔๑๗ ครอบครัว คิดเป็นพื้นที่ ๓,๐๐๐ ไร่ต้องเสียโอกาสในการทำนาปรังตั้งแต่ปี ๒๕๓๗ เนื่องจากคลองส่งน้ำเดิมถูกรื้อและปิดกั้นโดยโครงการ

๓.๔.๔ น้ำเค็ม ดินเค็ม และมี “เอียงด” ขึ้นตามที่สูง ต้นไม้ในที่นาหรือในที่สูงเริ่มยืนต้นตาย

๓.๔.๕ ป่าทามริมชี หาดทราย ที่เคยเป็นพื้นที่เลี้ยงสัตว์และที่พักผ่อนของชุมชนถูกน้ำท่วม

๓.๕ การรับรู้ของชาวบ้าน

ชาวบ้านส่วนมากรับรู้ว่าจะทำให้มีน้ำเพื่อการเกษตรแล้ว เชื่อว่าจะทำให้หมู่บ้านเจริญ มีถนนลาดยางและมีงานทำตลอดปีโดยไม่ต้องอพยพแรงงานไปที่อื่น ดังนั้น เมื่อกลุ่มชาวบ้านสระดำศรีไม่ยินยอมมอบที่ดินให้ก่อสร้างโครงการ หรือหากจะเสียสละที่ดิน รัฐก็ต้องจ่ายค่าชดเชยที่เหมาะสม ทำให้ชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันไม่พอใจและต้องการให้เสียสละโดยไม่มีเงื่อนไข

เมื่อการสร้างฝายวังยางแล้วเสร็จ หมู่บ้านก็มีถนนลาดยาง ทำให้ชาวบ้านเข้าใจว่าเป็นผลพลอยได้จากโครงการ แต่ความจริง งบประมาณการก่อสร้างถนนเป็นงบประมาณท้องถิ่นของผู้แทนราษฎร (นางอรดี สุทธิศรี)

๓.๖ การมีส่วนร่วมของประชาชน

๓.๖.๑ ชาวบ้านบางกลุ่มได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารจากโครงการ ซึ่งข้อมูลที่ได้ก็ไม่ชัดเจน ถึงผลได้-ผลเสียที่จะเกิดขึ้น

๓.๖.๒ มีการร้องเรียนให้เปลี่ยนแปลงแผนการก่อสร้างคลองส่งน้ำสายหลักที่จะตัดผ่านที่ดินของชาวบ้านกุดเวียนให้ย้ายไปยังพื้นที่ที่เหมาะสมกับการทำเกษตรมากกว่า จนทางโครงการต้องยินยอมและเห็นด้วย ซึ่งคลองนี้คิดเป็นระยะทาง ๒๗ กิโลเมตร

๓.๖.๓ ได้เป็นแรงงานราคาถูกในการก่อสร้างฝาย ซึ่งทางโครงการถือว่าเป็นการสร้างงาน

๓.๗ ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ

เดิมนั้นชาวบ้านสระดำศรีได้ใช้พื้นที่ริมฝั่งชีในการปลูกผักสวนครัว ปลูกถั่วลิสง เป็นกิจกรรมหลังฤดูทำนา และนำน้ำจากกุดเป่ง ซึ่งเป็นกุดขนาดใหญ่ที่ติดกับชี และยังเป็นแหล่งน้ำทำประปาของหมู่บ้านด้วย

๔. ฝายคูฟ้า จังหวัดร้อยเอ็ด

๔.๑ ข้อมูลโครงการ

๔.๑.๑ ชื่อโครงการ ฝายพนมไพร-ยโสธร (คูฟ้า) กันลำนํ้าชี ที่บ้านหงษ์ทอง ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และบ้านหนองหอย ตำบลหนองหอย อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

ภาคผนวก ๑ โครงการโขงชีมูลในลุ่มน้ำชี

๔.๑.๒ ระดับเก็บกัก ๑๑๖.๐ ม.รทก. ปริมาณน้ำที่เก็บกัก ๕๖.๐ ล้าน ลบ.ม. ระยะเก็บกักน้ำเหนือฝาย ๑๐๕ ก.ม.

๔.๑.๓ ประตูเหล็กยกกระต๊อบชนิด RADIAL GATE ขนาด ๑๒.๕x๗.๗๕ ม. จำนวน ๘ บาน

๔.๑.๔ พื้นที่ชลประทาน พื้นที่เป้าหมายที่กำหนดไว้ตามโครงการฤดูฝน จำนวน ๖๑,๐๐๐ ไร่ ฤดูแล้ง จำนวน ๒๖,๘๔๐ ไร่ ในเขตอำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอมหาชนะชัย อำเภอดอวัง และอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

๔.๑.๕ งบประมาณ จำนวน ๑,๘๖๒.๙๖ ล้านบาท

๔.๑.๖ ดำเนินการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน

๔.๒ กระบวนการก่อสร้างฝาย

ฝายคูฟามีการสำรวจพื้นที่เพื่อการก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ และพื้นที่เป้าหมายเดิมอยู่ที่บ้านคูฟ้า ตำบลชานูวรรณ อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด แต่เมื่อลงมือก่อสร้างไม่สามารถลงเสาเข็มได้ จึงย้ายสถานที่ก่อสร้างไปบริเวณบ้านหงษ์ทอง ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร

การประชุมจัดขึ้นเฉพาะชาวบ้านในหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบ กรณีที่สูญเสียที่ดินในการสร้างตัวฝายเท่านั้น ส่วนหมู่บ้านอื่นๆ ไม่ได้รับข้อมูล และเจ้าหน้าที่โครงการแจ้งว่าฝายที่จะก่อสร้างเป็นฝายยาง มีวัตถุประสงค์เพื่อกักเก็บน้ำให้ชาวบ้านได้ใช้ในฤดูแล้ง

๔.๓ ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

๔.๓.๑ ยกกระดับน้ำในน้ำชีให้สูงขึ้นและมีการใช้น้ำจากพลังไฟฟ้า

๔.๓.๒ มีการนำน้ำมาใช้ประโยชน์ในการทำนาปรัง และการทำนาปรังเริ่มมีมากขึ้น

๔.๓.๓ ปริมาณปลาได้ฝายมีมาก แต่ไม่สามารถขึ้นมาวางไข่เหนือฝายได้ และเจ้าหน้าที่ก็จับปลาโดยไม่คำนึงขนาดปลา ทำให้ปริมาณปลาลดลงเรื่อย ๆ

๔.๓.๔ มีการนำน้ำมาใช้ในการปลูกพืชผักสวนครัวในฤดูแล้ง ซึ่งเป็นรายได้ดี แม้จะต้องลงทุนสูง เพราะใช้ปุ๋ยเคมี สารเคมีและต้องซื้อน้ำ เช่น ที่บ้านเจริญสุข อำเภอพนมไพร นิยมปลูกข้าวโพด แดงร้าน ต้องเสียค่าสูบน้ำชั่วโมงละ ๖๕ บาท

๔.๔ ผลกระทบที่เกิดขึ้น

๔.๔.๑ ปัญหาอันเนื่องจากการดูดทราย ทำให้ตลิ่งพัง ดินทรุด ท้องน้ำลึกมากกว่าปกติ จนอาจเป็นอันตราย ปัจจุบันมีทำดูดทรายอยู่ ๓ แห่ง ฝั่งยโสธร องค์การบริหารส่วนตำบล

อนุญาตให้เอกชนได้รับสัมปทาน ส่วนฝั่งพนมไพรไม่มีการให้สัมปทาน แต่ผลกระทบก็เกิดขึ้นทั้งสองฝั่ง

๔.๔.๒ น้ำมีปริมาณมาก ทำให้เป็นปัญหาในการสัญจรไป-มาไม่สะดวก และเป็นอันตรายต่อการหาปลา

๔.๔.๓ ต้นทุนในการผลิตข้าวสูงขึ้น เฉพาะค่าน้ำตกไร่ละ ๒๒๖ บาท

๔.๔.๔ การสร้างคันดินกั้นน้ำหรือคันไค้ (dike) ทำให้ที่นาของชาวบ้านท่าลาดประมาณ ๗๐ ไร่ ครอบครัวยื่นพื้นที่ประมาณ ๓๐๐ ไร่ต้องกลายเป็นอ่างเก็บน้ำเมื่อฤดูน้ำหลาก และพื้นที่ป่าตามถูกน้ำท่วมกว่า ๖๐ ไร่ นอกจากนี้ยังเกิด “สนม” คือ การทับซ้อนของเศษซากพืชและสัตว์จนเป็นแพหนาลอยน้ำได้ และแพของสนมได้ลอยกีดขวางการไหลเวียนของน้ำ

๔.๕ การรับรู้ของประชาชน

๔.๕.๑ ชาวบ้านรับรู้ข้อมูลในลักษณะจะได้รับความเจริญก้าวหน้า มีน้ำในการทำเกษตร

๔.๕.๒ รู้ว่าฝายเป็นส่วนหนึ่งของโครงการโขง-ชี-มูล

๔.๖ การมีส่วนร่วมของประชาชน

๔.๖.๑ ชาวบ้านไม่รับรู้ข้อมูลใดๆ เพราะตัวฝายสร้างอยู่ห่างไกลจากหมู่บ้าน มีชาวบ้านประมาณ ๘ ครัววงศ์ต้องสูญเสียที่ดิน แต่ก็ได้รับค่าชดเชยเป็นที่พอใจ

๔.๖.๒ เมื่อปี ๒๕๓๙ ชาวบ้านเครือข่ายป่าชุมชนดงเค็ง จำนวน ๙ หมู่บ้านได้คัดค้านโครงการที่จะนำพื้นที่ป่าดงเค็งจำนวน ๑,๗๐๐ ไร่ไปเป็นอ่างเก็บน้ำ มีการร้องเรียนถึงอำเภอและจังหวัด จนทางการต้องปรับเปลี่ยนแผนเป็นการสร้างคลองเมนไปทางอำเภอมหาชนะชัย

๔.๗ ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ

ในอดีตชาวบ้านมีการปลูกพืชผักสวนครัวตามริมชีด้วยการตักหรือสูบน้ำเอง จนพัฒนาเป็นสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้า และเมื่อถึงฤดูแล้ง ชาวบ้าน ๕๐-๖๐ ครัววงศ์ได้ช่วยกันนำกระสอบทรายกันสำหรับสูบน้ำขึ้นมาใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยร่วมกันออกค่าใช้จ่ายและได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ปัจจุบัน เมื่อมีฝายและมีน้ำเพียงพอ การร่วมมือกันเช่นที่ผ่านมาก็หมดไป

ชาวบ้านได้แก้ปัญหาเรื่องน้ำด้วยการขุดบ่อบาดาลในทีนาล็กประมาณ ๑๐ เมตร เพื่อนำน้ำไปใช้ในการเกษตร เป็นการลดต้นทุนและทดแทนการซื้อน้ำ เช่น ที่บ้านดอนแดง มีการปลูกแตงกวา พริก มะเขือ ซึ่งวิธีการนี้ใช้กันมากกว่า ๒๐ ปีแล้ว

๕. ฝ่ายธาตุน้อย จังหวัดอุบลราชธานี

๕.๑ ข้อมูลโครงการ

๕.๑.๑ ชื่อโครงการ ฝ่ายธาตุน้อย กั้นลำน้ำชีที่บ้านดินดำ ตำบลธาตุน้อย อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี

๕.๑.๒ พื้นที่รับน้ำ ๔๘,๖๐๗ ตร.ก.ม. ระดับท้องน้ำ ๑๐๗.๐ ม.รทก. ระดับเก็บกัก ๑๑๖.๐ ม.รทก. ปริมาณน้ำที่เก็บกัก ๕๖.๐ ล้าน ลบ.ม. ระยะเก็บกักน้ำเหนือฝ่ายลำน้ำชี ๑๐๕ ก.ม.

๕.๑.๓ ประตุหลักยกระดบั จำนวน ๘ บาน

๕.๑.๔ พื้นที่ชลประทาน พื้นที่เป้าหมายที่กำหนดไว้ตามโครงการฤดูฝน จำนวน ๗๒,๖๐๐ ไร่ ฤดูแล้ง จำนวน ๒๘,๓๑๐ ไร่ ในเขตพื้นที่อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี อำเภอมหาชนะชัย และอำเภอค้อวัง จังหวัดยโสธร

๕.๑.๕ งบประมาณ จำนวน ๕๑๐.๔ ล้านบาท

๕.๑.๖ ดำเนินการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน

๕.๒ กระบวนการก่อสร้างฝาย

ประมาณปี ๒๕๓๕ ก่อนที่จะมีการสร้างฝาย เจ้าหน้าที่โครงการได้ประชุมชาวบ้านและครอบครัวที่ถูกโครงการทับที่ทำกิน ซึ่งส่วนมากอยู่บ้านดินดำ ตำบลธาตุน้อย อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี ที่สภาตำบลธาตุน้อย โดยเจ้าหน้าที่ชี้แจงว่า ฝายที่จะก่อสร้างเป็นฝายยาง เพื่อกักเก็บน้ำไว้ในฤดูแล้ง

ต่อมามีการจ่ายค่าชดเชยให้แก่ครอบครัวที่สูญเสียที่ดิน โดยจำแนกเป็นที่ดินที่มีเอกสารสิทธิ์ นส.๓ และโฉนด ไร่ละ ๓๕,๐๐๐ บาท ส่วน สค.๑ ไร่ละ ๒๗,๐๐๐ บาท ซึ่งเป็นที่พอใจของชาวบ้าน

๕.๓ ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

๕.๓.๑ ยกระดับน้ำชีสูงขึ้น

๕.๓.๒ ชาวบ้านสามารถสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าเพื่อการเกษตรได้

๕.๔ ผลกระทบที่เกิดขึ้น

๕.๔.๑ พื้นที่โครงการส่วนใหญ่เป็นที่นาของชาวบ้าน เป็นนาทาม หากกักเก็บน้ำตามกำหนด คือ ๑๑๖ เมตร รทก. พื้นที่นาทามริมชีจะถูกน้ำท่วมเป็นพื้นที่กว่า ๑๐,๐๐๐ ไร่และชาวบ้านประมาณ ๑,๐๐๐ ครอบครัวจะได้รับความเดือดร้อน

๕.๔.๒ พื้นที่ป่าทามสาธารณะประโยชน์ที่บ้านดินดำ ประมาณ ๖๐ ไร่จะถูกน้ำท่วม ขังจนกลายเป็นอ่างเก็บน้ำถาวร

๕.๔.๓ ชาวบ้านเหนือฝายหาปลาลำบากขึ้น เพราะน้ำมากเกินไป

๕.๔.๔ น้ำขึ้น ทำให้น้ำขุ่น มีตะกอน เกิดสนม และส่งผลต่อระบบประปาหมู่บ้าน

๕.๔.๕ การสัญจรข้ามฟากลำบากขึ้น ดังกรณีชาวบ้านธาตุน้อยข้ามฟากไปทำงานที่ตรงข้ามฟากลำน้ำ แต่เดิมชาวบ้านมีสะพานไม้ใช้สัญจร แต่เมื่อปี ๒๕๔๐ ทางฝ่ายได้ทดลองกักน้ำเป็นเหตุให้สะพานชำรุด

อนึ่ง หมู่บ้านแถบนี้มีอาชีพปลูกปอ ต้องตัดต้นปอลงแช่ในน้ำชี และใช้หาดทรายสำหรับเป็นที่ลอกและตากปอบนหาดทรายกันมานาน หากมีการกักน้ำ หาดทรายจะถูกน้ำท่วมจนมีอาจทำประโยชน์ได้ สำหรับกรณีบ้านทัน ชาวบ้านได้ร่วมอนุรักษ์หาดทรายไว้ ๒ แห่ง เพื่อเป็นแหล่งใช้ประโยชน์ของหมู่บ้าน แต่ปัจจุบันหาดทรายถูกน้ำท่วมแล้ว

๕.๕ การรับรู้ของชาวบ้าน

ชาวบ้านรับรู้ข้อมูลและพอใจที่ได้รับข้อมูลว่าจะได้ทำนา ๒ ครั้ง เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่มีที่นาเป็นนาทาม ซึ่งมีเนื้อที่ไม่มากนัก หากได้ทำนา ๒ ครั้งก็จะเป็นการเพิ่มรายได้

๕.๖ ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

โดยปกติชาวบ้านได้ทำนาปรังมาประมาณ ๑๐ ปีแล้ว โดยสูบน้ำเข้าแปลงนาด้วยพลังไฟฟ้า แต่ยังไม่ได้ใช้ประโยชน์จากโครงการฝายแต่อย่างใด

๕.๗ การมีส่วนร่วมของประชาชน

ปัจจุบันชาวบ้านมีส่วนร่วมในการกำหนดเขตรักษาพันธุ์ปลา เพราะเป็นนโยบายทางราชการที่กำหนดให้ท้องถิ่นหรือชุมชนได้มีพื้นที่รักษาพันธุ์สัตว์น้ำขึ้น องค์การบริหารส่วนตำบล

(อบต.) กับโครงการจึงร่วมมือกันกำหนดเขตรักษาพันธุ์ปลา แต่เจ้าหน้าที่ของฝ่ายกลับเป็นผู้ฝ่าฝืนเสียเอง มีการดักจับปลาเวลาปล่อยน้ำ และจับปลาที่ได้ไ้ขนาด จนส่งผลกระทบต่อปริมาณปลาตามมา

๕.๘ ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ

ในอดีต ชาวบ้านเหนือฝายได้ยึดอาชีพปลูกปอ โดยแช่ปอในน้ำชี และลอกปอในหน้าแล้ง มีหาดทรายเป็นสถานที่ลอกปออย่างดี ส่วนหมู่บ้านที่ได้ฝายจะปลูกพริกในฤดูแล้ง เช่น ที่บ้านทัน ตำบลธาตุน้อย ชาวบ้านลดต้นทุนในการใช้น้ำด้วยการเจาะน้ำบาดาล ซึ่งลดค่าใช้จ่ายได้มากกว่าการสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้า

๖. ฝ่ายกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

๖.๑ ข้อมูลโครงการ

๖.๑.๑ ชื่อโครงการ ฝ่ายกุมภวาปี กันลำปาว ที่บ้านท่าม่วง ตำบลเวียงคำ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี

๖.๑.๒ ระดับกักเก็บ ๑๖๙.๕ ม.รทก. ปริมาณที่กักเก็บ ๑๐๒ ล้าน ลบ.ม.

๖.๑.๓ มีระบบกระจายน้ำ ๑๔ สถานี

๖.๑.๔ พื้นที่ชลประทาน พื้นที่เป้าหมายที่กำหนดไว้ตามโครงการในฤดูแล้ง จำนวน ๕๕,๐๐๐ ไร่ ในเขตพื้นที่อำเภอกุมภวาปี และกิ่งอำเภอกู่แก้ว จังหวัดอุดรธานี

๖.๑.๕ งบประมาณ จำนวน ๗๒๙.๑๓ ล้านบาท

๖.๑.๖ ดำเนินการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน

๖.๒ กระบวนการก่อสร้างฝาย

แต่เดิมฝ่ายกุมภวาปี เป็นฝายน้ำล้น ปิดกันลำปาว ต่อมาในปี ๒๕๓๕ มีการสร้างคันดินกันน้ำหรือคันไค้ (dike) รอบหนองหาน คิดเป็นระยะทาง ๘๐ กิโลเมตร โดยทำการฝังท่อระบายน้ำตามคันดินกันน้ำไม่ตรงกับทางระบายน้ำเดิมที่มีตามธรรมชาติ และมีเครื่องสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้า ๑๒ เครื่อง (จากจำนวนทั้งสิ้น ๑๔ เครื่อง) กระจายตลอดแนวคันดินกันน้ำ และเมื่อปี ๒๕๓๘ มีการสร้างประตูบังคับน้ำ

ก่อนการก่อสร้างเป็นฝายที่มีประตูปิดกันลำน้ำ มีการเรียกประชุมชาวบ้านขึ้นที่สภาตำบล ๒ ครั้ง และเจ้าหน้าที่ได้ชี้แจงว่า ฝายเป็นส่วนหนึ่งของโครงการโขง-ชี-มูล และฝายนี้จะสร้างความเจริญให้แก่ชุมชน ซึ่งเนื้อหาของการประชุมเป็นไปในลักษณะ “หาเสียง” ให้แก่นักการเมือง

๖.๓ ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

๖.๓.๑ ชาวนาได้ใช้น้ำทำนาปรังแต่น้อย ส่วนใหญ่ใช้ประโยชน์เพียงสูบน้ำเข้าแปลงกล้าในช่วงตกกล้าในปี ซึ่งในปี ๒๕๔๓ พื้นที่ที่ใช้น้ำมีประมาณ ๕,๐๐๐ ไร่

๖.๓.๒ มีการกักน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในระบบประปาในเมืองกุมภวาปี

๖.๔ ผลกระทบที่เกิดขึ้น

๖.๔.๑ พื้นที่ที่ใช้ในการสร้าง “คันไค้” หรือคันดินกั้นน้ำเป็นที่นาของชาวบ้าน ซึ่งใช้ทำมาหากินมาตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยไม่มีเอกสารสิทธิ์ แต่ทางราชการถือว่า เป็นที่ดินที่ไม่มีเจ้าของ และรัฐสามารถจะสร้างประโยชน์ใดๆ ก็ได้ และไม่จำเป็นต้องจ่ายค่าชดเชยด้วย ทำให้ชาวบ้านเรียกร้องให้ชดเชยค่าเสียหายในกรณีคลองส่งน้ำและคันดินกั้นน้ำทับที่นา และเกิดน้ำท่วมไร่นาเสียหาย แต่เรื่องได้เงียบหายไป เมื่อมีการเจรจากับนักการเมืองผู้ผลักดันโครงการ

๖.๔.๒ การฝังท่อระบายน้ำตามคันดินกั้นน้ำหรือ “คันไค้” ไม่ตรงกับทางระบายน้ำเดิม ได้เป็นตัวการปิดกั้นปริมาณน้ำอันมหาศาลในลุ่มน้ำที่เคยไหลลงหนองหานได้ตามปกติ น้ำนอกอ่างได้สร้างความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านจำนวนกว่า ๑,๒๐๐ ครอบครัว และพื้นที่นาเสียหายกว่า ๓๐,๐๐๐ ไร่

๖.๔.๓ ปริมาณปลาลดลง เพราะไม่มีแหล่งเพาะพันธุ์ ในอดีต พื้นที่ดินเขินหรือที่นาจะเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลา แต่ปัจจุบันแม้พันธุ์ปลาไม่สามารถขึ้นมาวางไข่ได้ นอกจากนี้อาหารหลายชนิดได้ถูกปลาถูกรายกินจนหายไปจากหนองหาน ในปัจจุบัน จำนวนปลาชะโด ซึ่งเป็นปลาดูรายเพิ่มจำนวนขึ้นมาก

๖.๔.๔ ที่นาส่วนใหญ่กลายเป็นดินเค็ม เป็น “นาซึบ่อ” หรือ “ดินเอือด” ซึ่งไม่อาจปลูกพืชชนิดใดในที่ดินได้ และมีแนวโน้มจะเค็มมากขึ้น หากนำน้ำไปใช้ในหน้าแล้ง นอกจากน้ำจะไม่เพียงพอแล้ว ยังทำให้ข้าวตายด้วย

๖.๔.๕ สนม หรือซากพืชและสัตว์ในหนองหาน ซึ่งมีอยู่ตามปกติของบึงโบราณเช่นหนองหาน ในอดีตเมื่อฤดูน้ำหลาก กระแสน้ำจะพัดพาเอาสนมให้ลอยออกนอกหนองหาน และชาวบ้านใช้ทำปุ๋ย ซึ่งเป็นการลอกหนองหานโดยมือของธรรมชาติ แต่เมื่อมีคันไค้กั้นรอบหนองหานในลักษณะเป็นขอบกระดิ่ง สนมจึงอัดแน่นในหนองหานและเพิ่มปริมาณมากขึ้นทุกปี

๖.๔.๖ คุณภาพน้ำในหนองหานเสื่อมสภาพลง เนื่องจากน้ำไม่ไหลเวียน เกิดมีตะกอนมากขึ้น และยังกลายเป็นแหล่งรองรับน้ำเสียจากชุมชนเมืองของอำเภอกุมภวาปีด้วย

๖.๕ การรับรู้ของชาวบ้าน

เนื่องจากในช่วงประชาสัมพันธ์โครงการมีบรรยากาศการหาเสียงของนักการเมือง ดังนั้นคำพูดจึงเป็นเรื่องการเมืองและเป็นเรื่องของนักการเมืองที่เกี่ยวข้องกับโครงการ กล่าวคือ ไม่มีการนำเสนอเนื้อหาของโครงการที่เป็นจริง หากมีแต่คำเยินยอโครงการ เพราะความนิยมในโครงการจะส่งผลถึงคะแนนการเลือกตั้งของนักการเมือง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสะดวกสบายในการคมนาคม ความเจริญของท้องถิ่น จะได้ใช้น้ำในการเกษตร และแก้ไขปัญหาความยากจน

ในการก่อสร้างคันดิน หรือ “คันไคค์” รัฐดำเนินการโดยชาวบ้านไม่รับรู้ข้อมูลมาก่อน ทั้งๆ ที่โครงการได้ทับที่ดินของพวกเขา

๖.๖ ผลประโยชน์ของเขื่อนที่มีต่อชุมชน

๖.๖.๑ ภายหลังการก่อสร้างฝาย ชาวบ้านส่วนใหญ่ได้ใช้น้ำจากโครงการเพียงการตกกล้า ในช่วงต้นฤดูฝน โดยค่าใช้จ่ายชั่วโมงละ ๒๕ บาท

๖.๖.๒ ชาวบ้านร้อยละ ๕ ของชุมชนรอบหนองหานได้นำน้ำจากโครงการในการทำนาปรัง เนื่องจากชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่นิยมทำนาปรัง เพราะไม่ได้ผลและต้นทุนสูง ดังนั้น คลองซอยที่สร้างขึ้นเพื่อนำน้ำเข้านาโดยการสูบน้ำด้วยพลังไฟฟ้าจึงยังไม่เกิดประโยชน์แก่ชาวบ้าน

๖.๖.๓ ชุมชนเมืองกุมภวาปีได้นำน้ำผลิตน้ำประปา และใช้ลำนํ้าป่าในการจัดประเพณีแข่งเรือของทางอำเภอ โดยนายอำเภอจะมีคำสั่งให้กักน้ำเพื่อการนี้

๖.๗ การมีส่วนร่วมของประชาชน

ประชาชนรับรู้ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับโครงการจากการหาเสียงของนักการเมือง และในการประชุมกำนัน-ผู้ใหญ่บ้านก็ได้รับทราบเพียงชื่อโครงการโขง-ชี-มูล ในการประชุมกับกำนัน-ผู้ใหญ่บ้านของเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งเป็นตัวแทนโครงการ ๒ ครั้ง มีนักวิชาการร่วมคณะด้วย และนักวิชาการได้แจ้งแก่ผู้นำท้องถิ่นว่า โครงการจะไม่มีผลกระทบใดๆ จะมีก็แต่ผลประโยชน์ที่ชาวบ้านจะได้รับเท่านั้น เมื่อเจ้าหน้าที่รัฐและนักวิชาการกล่าวเช่นนั้นจึงทำให้ไม่มีผู้คัดค้านโครงการ

๖.๘ ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ

แต่เดิมนั้นชาวบ้านได้ใช้พื้นที่ริมหนองหานในการปลูกผักสวนครัว เลี้ยงวัว-ควาย จับสัตว์น้ำและฝักน้ำหนานาชนิดเลี้ยงครอบครัวและดำเนินชีวิต นอกจากนี้ยังได้ใช้ดินสนมที่ลอยออกจากหนองหานมากับกระแสน้ำหลากเป็นปุ๋ยเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ที่นา ในบางหมู่บ้านใช้ดินสนมในการแก้ไขปัญหาดินเค็ม

๗. ฝ่ายห้วยหลวง จังหวัดหนองคาย

๗.๑ ข้อมูลโครงการ

๗.๑.๑ ชื่อโครงการ ฝ่ายห้วยหลวง กั้นห้วยหลวงที่บริเวณบ้านดอนคง ตำบลวัดหลวง อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย

๗.๑.๒ พื้นที่รับน้ำ ๔,๑๐๐ ตร.กม. และ ระดับเก็บกัก ๑๖๐ ม.รทก.

๗.๑.๓ ประตุหลักยกระดบ จำนวน ๓ บาน

๗.๑.๔ พื้นที่ชลประทาน จำนวน ๙๙,๕๕๐ ไร่ ในเขตพื้นที่อำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคาย อำเภอบ้านดุง อำเภอเพ็ญ และอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี

๗.๑.๕ งบประมาณทั้งสิ้น จำนวน๖๐๙.๗๑ ล้านบาท

๗.๑.๖ ดำเนินการโดย กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน

๗.๑.๗ สถานภาพโครงการ อยู่ในช่วงการดำเนินการก่อสร้างตัวฝาย

ภาคผนวก ๒

โครงการแก่นราชภูมิ

โครงการแก่งราษฎร

๑. ความเป็นมา

กรณีโครงการแก่งราษฎร อันเป็นโครงการความร่วมมือของ ๕ องค์กร ทั้งภาครัฐและเอกชนดำเนินการในเขตรอยต่อ ๓ จังหวัด ได้แก่ ขอนแก่น นครราชสีมา และชัยภูมิ ครอบคลุมพื้นที่ ๔๐,๐๐๐ ไร่

โครงการแก่งราษฎรเกิดขึ้นจากความร่วมมือของกลุ่มวังขนาย ซึ่งเป็นภาคเอกชนที่ดำเนินธุรกิจด้านอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลร่วมกับกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยบูรพา กองทัพอากาศที่ ๒ และธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) มีนายอารีย์ ชื่นฟู ประธานกรรมการกลุ่มวังขนาย เป็นประธานกรรมการบริหารโครงการ โดยมีการเซ็นสัญญาความร่วมมือเมื่อเดือนกันยายน ๒๕๔๔ และเมื่อวันที่ ๑๗ กันยายน ๒๕๔๔ นายชูชีพ หาญสวัสดิ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้นำคณะส่วนราชการร่วมประชุมรับฟังการบรรยายสรุปเพื่อสนับสนุนโครงการดังกล่าวที่มหาวิทยาลัยขอนแก่น

การดำเนินการตามโครงการแก่งราษฎรนี้ จะมีประชาชนในพื้นที่และทหารที่ปลดประจำการมาร่วมโครงการในแผน ๕ ปี จำนวนประมาณ ๑,๒๐๐ ครอบครัว ในพื้นที่ทั้งหมด ๔๐,๐๐๐ ไร่ โดยเกษตรกรแต่ละครอบครัวจะเช่าที่ดินของโครงการ ๒๒ ไร่ ซึ่งกิจกรรมหลักจะทำการปลูกอ้อย ๒๐ ไร่ ส่วนที่เหลือจะเป็นที่อยู่อาศัยและแปลงเกษตรแบบเบ็ดเสร็จ อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่ดังกล่าวยังมีโครงการย่อยในการพัฒนาด้านเทคโนโลยีการเกษตรและอื่นๆ ที่เกี่ยวเนื่องกันอีกจำนวน ๑๒ โครงการ (ฐานเศรษฐกิจ ฉบับประจำวันที ๓ เมษายน ๒๕๔๕: ๓๑) และจากรายงานหนังสือพิมพ์ผู้จัดการรายวัน พบว่า การจัดการด้านการเกษตรจะนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงตามพระราชดำริสมาปรับใช้ เกษตรกรจะมีที่ทำกินพร้อมที่อยู่อาศัยรายละ ๒๒ ไร่ แยกเป็นปลูกอ้อย ๒๐ ไร่ อีก ๒ ไร่ทำเกษตรผสมผสาน ปลูกผัก เลี้ยงปลา ซึ่งประชาชนที่ร่วมโครงการจะมีความมั่นคงทางรายได้ เบื้องต้นที่กำหนดไว้จะมีรายได้จาก ๓ ส่วน คือ รายได้ประจำวันจากการปลูกผักปลอดสารพิษจำหน่าย รายได้รายเดือนจากการเลี้ยงปลาในแปลงเกษตร และรายได้รายปีจากการขายผลผลิตอ้อยให้กับกลุ่มวังขนาย(โรงงานน้ำตาลตั้งอยู่ที่ ตำบลแก่งสนามนาง ติดถนนบัวใหญ่-ชัยภูมิ แม่น้ำชีอยู่ทางทิศตะวันตก ห่างจากโรงงานน้ำตาลประมาณ ๒ กม.) (หนังสือพิมพ์ ผู้จัดการรายวัน ฉบับประจำวันที ๑ เมษายน ๒๕๔๕: ๑๓)

๒. การดำเนินโครงการ

จากรายงานของ (เครือข่ายน้ำชี: ๒๕๔๙) พบว่า โครงการได้กว้านซื้อที่ดินจากชาวบ้านใน

ราคาไร่ละ ๑๐,๐๐๐-๒๐,๐๐๐ กว่าบาท มีชาวบ้านขายที่ดินให้กับโรงงานแล้วประมาณ ๖,๐๐๐-๘,๐๐๐ ไร่ เพื่อจัดเป็นอุตสาหกรรมการเกษตรครบวงจร ที่ดินส่วนใหญ่จะอยู่ริมแม่น้ำชี เกิดผลกระทบต่อชาวบ้านที่อยู่ใต้โครงการ คือ ชาวบ้านขาดแคลนน้ำเพื่อใช้ในการอุปโภคบริโภค การเลี้ยงสัตว์ รวมถึงการเกษตรเพื่อยังชีพ ซึ่งอนาคตปัญหาอาจมีความรุนแรงมากขึ้น และรายงานของฐานเศรษฐกิจ พบอีกว่า การดำเนินการในโครงการแก่งราษฏมิ โครงการขนาดใหญ่ที่เกิดจากความร่วมมือของรัฐบาลและภาคเอกชน มีมูลค่านับพันล้านบาท กำลังก่อปัญหาให้กับชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ในเป้าหมายโครงการเนื่องจากการกักน้ำขังยืดยาวที่ดินที่ริมแม่น้ำชีทั้งสองฟากฝั่ง จำนวนนับหมื่นไร่ และมีการกัดเซาะ ดัดต้นไม้ จนกลายเป็นที่ราบโล่ง เพื่อเตรียมดินสำหรับการปลูกอ้อยส่งโรงงานน้ำตาล

๓. สภาพปัญหาที่เกิดขึ้น

ปัญหาที่ตามมาคือ การก่อสร้างฝายกั้นลำน้ำชี และทำการส่งน้ำจากลำน้ำชีเข้าสู่โครงการแก่งราษฏมิจนชาวบ้านหลายหมู่บ้านในเขตรอยต่อ ๓ จังหวัดดังกล่าว เกิดความเดือดร้อนเนื่องจากขาดแคลนน้ำใช้ ยิ่งปัจจุบันได้เกิดปัญหากักน้ำ สภาพลำน้ำชีที่ปริมาณน้ำน้อยลง และยังถูกกักน้ำเพื่อนำไปใช้ในโครงการขนาดใหญ่อีก ทำให้ไม่เหลือน้ำให้แก่ชาวบ้าน จนขณะนี้ได้เริ่มมีการรวมตัวเพื่อร้องเรียนและต่อต้านโครงการดังกล่าวขึ้นแล้ว (ฐานเศรษฐกิจ ฉบับประจำวันที ๓ เมษายน ๒๕๕๕: ๓๑)

แท้จริงแล้ว การแย่งชิงทรัพยากรน้ำและภาวะความเดือดร้อนของชาวบ้านรายรอบโครงการเป็นเพียงบทเริ่มต้นของความหายนะ เท่านั้น แต่ความเดือดร้อนที่หนักกว่าในภายภาคหน้า คือ ความเดือดร้อนของชาวบ้านที่ร่วมโครงการ นั่นเอง และเป็นความเดือดร้อนอันแสนสาหัส ทั้งนี้เนื่องจากโครงการแก่งราษฏมิ แท้จริงก็คือ โครงการเกษตรแบบพันธะสัญญา หรือ คอนแทรกต์ฟาร์มมิ่ง (Contract Farming) ซึ่งธาตุแท้ของโครงการแนวนี้นี้ ก็คือ การนำเอาชีวิตของเกษตรกรจำนวนมากไปผูกไว้กับบริษัทอุตสาหกรรมเกษตร ในที่สุดก็ตกเป็นทาสและเป็นทาสตลอดไป เพราะไม่มีทางดินร่นออกจากโครงการได้เลย เพราะโครงการจะต้องผูกมัดให้อยู่ โดยใช้สินเชื่อผูกมัด ถ้าออกจากโครงการก็ต้องหาเงินมาใช้หนี้สินนับล้านบาท ซึ่งชาวบ้านจะไม่มีปัญญานำเงินมาใช้หนี้ได้ ตัวอย่างความหายนะมีขึ้นแล้วทั่วประเทศไทย และที่เห็นชัดเจนและมีความเหมือนกับโครงการแก่งราษฏมิมากที่สุด คือ โครงการหมู่บ้านเกษตรกรรมหนองหว้า จ. ฉะเชิงเทรา ของบริษัทเครือเจริญโภคภัณฑ์ (ร่างต้นฉบับ. นิตรา นริศรา: ๒๕๕๖)

จากร่างต้นฉบับ นิตรา นริศรา พบว่า การทำเกษตรตามโครงการแก่งราษฏมิคือการทำเกษตรครบวงจร (Integrated Agriculture) เป็นการทำเกษตรแบบพันธะสัญญา (Contract

Farming) ซึ่งเป็นการทำเกษตรอุตสาหกรรมโดยการเลียนแบบการดำเนินธุรกิจมาจากสหรัฐอเมริกา ซึ่งในประเทศต้นแบบ คือ สหรัฐฯ นั้น เกษตรกรส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายใหญ่ และยังได้รับการส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐบาลอย่างเต็มที่จึงทำให้เกษตรกรมีอำนาจต่อรองสูง ทำให้การทำเกษตรครบวงจรเป็นไปอย่างยุติธรรมและตรงไปตรงมา แต่สำหรับประเทศไทย ประเทศที่เกษตรกรส่วนใหญ่เป็นเกษตรกรรายย่อย ไร้อำนาจต่อรอง ช้ำยังเป็นผู้ด้อยโอกาสในสังคม แต่บริษัทผู้ดำเนินการโครงการเกษตรครบวงจรกลับเป็นผู้ยึดกุมนโยบายด้านการเกษตรของประเทศเอาไว้ มีข้าราชการมีนักการเมืองอยู่ในกำมือ ดังนั้น การเกษตรครบวงจรของไทยจึงดำเนินการโดยหลีกเลี่ยงการทำเกษตรครบวงจรสมบูรณ์แบบตามอย่างประเทศต้นแบบ โดยโครงสร้างทางสังคมของประเทศนี้ทำให้บริษัทสามารถเลือกปฏิบัติตามกฎเกณฑ์เท่าที่จะเอื้อประโยชน์ให้เกิดกำไรสูงสุดแก่บริษัท

ประเทศไทยได้มีการนำเกษตรครบวงจรเข้ามาประมาณ ปี ๒๕๑๐ ใช้กับการปลูกยาสูบและสับปะรด แต่จุดเปลี่ยนของเกษตรครบวงจรเกิดจากการดำเนินการของบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ จำกัด (ซีพี) ในปี ๒๕๑๓ ซีพีได้สร้างปรากฏการณ์โดยนำไก่สดแช่แข็งออกสู่ตลาดต่างประเทศเป็นครั้งแรก แล้วธุรกิจการเลี้ยงไก่ครบวงจรก็เติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว มูลค่าการส่งออกจาก ๕ ล้านบาทในปี ๒๕๑๖ ถึงตัวขึ้นเป็น ๖๕๐ ล้านบาทในปี ๒๕๒๓

นับแต่นั้นก็มีการดอรองด้านนโยบายเกษตรครบวงจรระหว่างรัฐกับเอกชนเรื่อยมา การเจรจาระหว่างรัฐกับภาคเอกชนดำเนินไปหลายปี ตั้งแต่ ๒๕๒๔-๒๕๒๙ จึงบรรลุผล และทำให้เกษตรครบวงจรได้รับการบรรจุเข้าในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๖ (๒๕๓๐-๒๕๓๔) โดยกำหนดวัตถุประสงค์ไว้ดังนี้

๑) พัฒนาและสนับสนุนการทำอุตสาหกรรมเกษตรที่มีศักยภาพในการแข่งขันด้านการส่งออกและทดแทนการนำเข้า โดยเน้นความสำคัญของการพัฒนาคุณภาพสินค้าและพัฒนาระบบการบริหารจัดการ

๒) ขยายฐานการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมเกษตร ที่มีศักยภาพในการพัฒนาอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น อุตสาหกรรมแปรรูปสินค้าการเกษตร

๓) เชื่อมโยงและพัฒนาเทคโนโลยีด้านการผลิต การตลาด การวิจัยและการถ่ายทอดเทคโนโลยี

๔) สนับสนุนเกษตรกรในการวางแผนการผลิตและการได้มาซึ่งปัจจัยการผลิตที่มีคุณภาพ

๕)สนับสนุนให้บริษัทเอกชนถ่ายทอดเทคโนโลยีการเกษตรแผนให้แก่เกษตรกร (วีรวุฒิ เสนาคำ. อ้างใน นิราศ นริศรา. ๒๕๔๖. อ้างแล้ว)¹

เมื่อดำเนินโครงการ ๔ ประสาน โครงการก็ล้มเหลวไม่เป็นท่า พร้อมสร้างปัญหาหนี้สินให้แก่เกษตรกรผู้เข้าร่วมโครงการ มีการสรุปความผิดพลาดไว้หลายประการ แต่พอสรุปสั้นๆ ได้ดังนี้

(๑) รัฐไม่ได้แสดงบทบาทการเป็นผู้ดูแลการดำเนินโครงการอย่างเพียงพอ มีการละเมิดข้อตกลงและไม่ทำตามสัญญาในหลายโครงการ เช่น ไม่มีการทำบัญชีรายรับ-รายจ่ายของการเลี้ยงไก่ให้ชัดเจนแก่เกษตรกร และการที่บริษัทไม่ยอมรับซื้อผลผลิต กรณีมะม่วงหิมพานต์ เป็นต้น

(๒) รัฐไม่เสนอแนวทางอื่นในการแก้ไขปัญหาการตลาดของเกษตรกร เพราะการคัดคุณภาพของสินค้าส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือของบริษัท ซึ่งเปิดโอกาสให้มีการเอารัดเอาเปรียบเกษตรกร

(๓) ระบบเกษตรกรบวจระเป็นการเกษตรที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาภูมิปัญญาของเกษตรกร เพราะต้องอาศัยเทคโนโลยีจากนอกชุมชนแทบทั้งสิ้น

(๔) รัฐต้องนำเองงบประมาณแผ่นดินที่ควรใช้เพื่อประโยชน์เพื่อคนส่วนใหญ่นำมาทุ่มเทให้กับโครงการ รวมทั้งนำเอาข้าราชการที่รัฐต้องส่งเสียให้ได้รับการศึกษาอบรมมาด้วยงบประมาณของแผ่นดิน ตลอดจนนำเอาเครื่องมือเครื่องมือนานาของรัฐบาลมาตอบสนองเพื่อผลประโยชน์ของภาคเอกชน (ร่างต้นฉบับ. นิราศ นริศรา: ๒๕๔๖. อ้างแล้ว)

การสนับสนุนของรัฐ ตั้งแต่การเตรียมพื้นที่ การชลประทานและการเตรียมดินไม่ได้ถูกคิดรวมเป็นต้นทุนการผลิต นั่นหมายความว่า หากระบบการเกษตรแบบนี้จะสามารถดำเนินไปได้ก็ต้องดึงเอาภาษีอากรของประชาชน “นอกวงจร” มาหล่อเลี้ยงเกษตรกรและบริษัทที่อยู่ในระบบการเกษตรแบบครบวงจร (ร่างต้นฉบับ. นิราศ นริศรา: ๒๕๔๖. อ้างแล้ว)

อนึ่ง แก่นแท้ของการทำเกษตรแบบสัญญาหรือ Contract Farming ตามรูปแบบใน นิราศ นริศรา. ๒๕๔๖. นั้น แท้ที่จริงเกิดจากความจำเป็นของบริษัทที่จะประกันความต้องการในสินค้าของบริษัทที่ผลิตขึ้น ได้แก่ อาหารไก่และลูกไก่ และอาหารไก่ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการเลี้ยงไก่ว่ากันง่ายๆ ก็คือ เมื่อบริษัทตั้งโรงงานอาหารสัตว์และโรงฟักไข่แล้วก็ต้องหาทางระบายสินค้า การระบายสินค้าอย่างมีประสิทธิภาพและแน่นอนคือการผูกขาด ผูกคอเกษตรกรให้อยู่กับการใช้สินค้า

¹ นโยบายการเกษตรของรัฐและการเกษตรกรรมทางเลือก. วีรวุฒิ เสนาคำ. ชมรมศิษย์เก่าบูรณะชนบทและเพื่อน.

ของบริษัทด้วยสัญญา และสำหรับโครงการแก่นราชภูมิ ความจำเป็นของบริษัท คือ การขาดแคลนแรงงานในไร่อ้อย เนื่องจากโรงงานน้ำตาลและไร่อ้อยที่ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในเขตภาคกลาง แต่ต้องอาศัยแรงงานจากอีสาน และไร่อ้อยประสบกับความผันผวนด้านแรงงานมาตลอด จึงมีการเคลื่อนย้ายของโรงงานน้ำตาลจากภาคกลางสู่ภาคอีสานเกือบหมดทั้งภาค และเพื่อความมั่นใจของบริษัท จึงได้นำเอาระบบคอนแทรกต์ ฟาร์มมิ่งมาใช้ เพื่อผูกคอเกษตรกรให้ภักดีจะได้รับใช้บริษัทตลอดไป

ระบบคอนแทรกต์ ฟาร์มมิ่ง เป็นระบบการเกษตรที่ต้องใช้เล่ห์กลมากที่สุดในบรรดาการทำเกษตรอุตสาหกรรมทั้งหมด การเกษตรแบบนี้ นอกจากจะใช้แรงงานของเกษตรกรได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยแล้ว ยังไม่ต้องจ่ายค่าจ้างและสวัสดิการให้แก่เกษตรกรอีกด้วย เพราะเกษตรกรที่เข้าร่วมโครงการไม่ถือว่าเป็นพนักงานบริษัท นอกจากนี้บริษัทยังสามารถขายปัจจัยการผลิต เช่น ปุ๋ย ยา สารเคมี พันธุ์อ้อย ฯลฯ ในปริมาณที่มาก โดยไม่ต้องเสียค่าการตลาดและโฆษณา ชำมีคามมั่นคง เพราะมีตลาดที่แน่นอน และเมื่อจะรับซื้อคืน บริษัทก็สามารถถ่วงและใช้กลวิธีที่ทำให้เกษตรกรจำยอมต้องขายแม้ไม่ได้ราคาตามที่ตกลงกัน ที่สำคัญ บริษัทจะใช้ระบบบริการหลังการขาย นับว่าเพื่อให้คำแนะนำและให้บริการด้านเทคนิคแก่เกษตรกร แต่หน้าที่แฝงอันสำคัญ คือ การคุมประพฤติเกษตรกรเพื่อให้ปฏิบัติตามกฎที่บริษัทวางไว้ เช่นต้องใช้ปัจจัยการผลิตของบริษัทเท่านั้น เป็นต้น และกระตุ้นให้เกษตรกรทำงานด้วยความขยันขันแข็ง รวมทั้งให้คุ้นให้โทษแก่เกษตรกรในโครงการ

ที่สำคัญ การเกษตรแบบพันธะสัญญา (Contract Farming) ต้องให้เกษตรกรกู้เงิน ซึ่งธนาคารพาณิชย์ที่ให้กู้แก่เกษตรกรพึงพอใจในการปล่อยสินเชื่อในโครงการอย่างยิ่ง เพราะบริษัทนอกจากจะได้กำหนดเงื่อนไขกับเกษตรกรไว้อย่างรัดกุมแล้ว บริษัทเจ้าของโครงการยังร่วมเป็นผู้ค้ำประกันให้กับเกษตรกรอีกด้วย ธนาคารจึงปล่อยสินเชื่ออย่างง่ายดาย บรรดาโครงการย่อย ๑๒ โครงการ ที่ปรับลดลงเหลือ ๘ โครงการนั้น เกษตรกรต้องใช้ปัจจัยการผลิตและด้วยระบบสินเชื่อ และ ก็โดยการที่เป็นผู้ค้ำประกันเงินกู้ให้เกษตรกร บริษัทธุรกิจเกษตรเจ้าของโครงการจึงต้องเข้าควบคุมการเงินของเกษตรกรอย่างเข้มงวด เมื่อขายผลผลิตให้แก่บริษัท เงินรายได้ที่เกษตรกรจะได้รับจะต้องถูกบริษัทหักเป็นค่าลดหย่อน (deduct) หรือค้ำประกันความเสี่ยงโดยบวกเข้าไปในค่าสินค้าที่เป็นปัจจัยการผลิตต่างๆ ที่บริษัทส่งให้แก่เกษตรกร ถ้าราคาผลผลิตสูงและเกษตรกรได้กำไร บริษัทก็จะหักเงินส่วนนี้ แล้วนำไปฝากในบัญชีธนาคาร ซึ่งเปิดไว้ในชื่อของเกษตรกร และเกษตรกรจะไม่สามารถถอนเงินจำนวนนี้ ยกเว้นกรณีฉุกเฉิน

เงินฝากในบัญชีของเกษตรกรนี้ แท้จริงบริษัทเก็บสำรองเพื่อลดความเสี่ยงให้แก่บริษัท ในกรณีที่เกษตรกรประสบกับการขาดทุน เนื่องมาจากกรณีใดๆ ก็ตาม เงินฝากส่วนนี้ก็จะถูกนำไปชดเชยความเสียหายให้แก่บริษัท และ ที่เหนืออื่นใด ระบบการเกษตรแบบพันธะสัญญา เป็นระบบที่ได้รับการเอื้ออำนาจจากรัฐและกลไกรัฐ ซึ่งถ้าหากดำเนินธุรกิจโดยทั่วไปบริษัทจะต้องเสียค่าใช้จ่าย

เรื่องสาธารณูปโภค เช่น ระบบน้ำ ระบบไฟ แต่เมื่อร่วมกับหน่วยรัฐ รัฐและข้าราชการต้องดำเนินการในเรื่องนี้ เพราะเป็นโครงการร่วม ทั้งนี้รวมถึงการศึกษาวิจัย ซึ่งสถาบันการศึกษาต้องดำเนินการ โดยใช้งบประมาณของรัฐ

แต่แม้เกษตรกรจะต้องทนทุกข์หนักเช่นไร รัฐจะต้องสูญเสียงบประมาณเพื่อโครงการสักเพียงใด โครงการคอนแทกต์ ฟาร์มมิ่งของบริษัทเกษตรอุตสาหกรรมก็ยังคงดำเนินการต่อไป และบริษัทก็ยังโฆษณาความสำเร็จท่ามกลางน้ำตาของเกษตรกร อยู่ต่อไป เพราะบริษัทเหล่านี้ล้วนมีอิทธิพลเหนือฝ่ายนโยบาย จะเห็นได้จากความสามารถถึงขนาดบรรจุธุรกิจของบริษัทเข้ากับแผนพัฒนาชาติได้ และความล้มเหลวของโครงการแก่นราชภูมิก็จะถูกปกปิดเช่นที่ผ่านมา เพราะอิทธิพลของกลุ่มธุรกิจน้ำตาลเป็นอิทธิพลเก่าแก่ที่นอนเนื่องในสังคมไทยมาเท่ากับอายุของแผนพัฒนาชาติของประเทศนี้ ธุรกิจอุตสาหกรรมน้ำตาลถือว่าเป็นธุรกิจผูกขาดและแอบอิงการเมืองมาตลอด และนี่คือตัวอุปสรรคของภาคเกษตรของไทย เพราะการเมืองผสมกับอำนาจทุน เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ประเทศนี้ยังมีการทำเกษตรเชิงเดี่ยว (Monoculture) ตามแนวทางปฏิวัติเขียว (Green Revolution) ทั้งๆ ที่ทุกฝ่ายชี้ว่า การทำเกษตรแนวนี้สร้างความวิบัติให้กับประเทศ

ธุรกิจอุตสาหกรรมน้ำตาลจัดว่าเป็นธุรกิจอิงการเมืองอันดับต้นๆ จะได้เห็นได้จาก งานของ สุชาติ เกิดผล และองลกต เทียบศราย ที่ระบุว่า ขบวนการ “ชนวน” โดย พ.ต.ต.อนันต์ เสนาพันธ์ ได้นำหลักฐานจากการทุจริตในวงการน้ำตาลมาตีแผ่ให้ประชาชนได้ทราบถึงข้อเท็จจริง และรับรู้ถึงบุคคลที่โกงชาติและกดขี่ชาตรีด กินแรงจากกรรมกรชาวไร่อ้อย และกลั่นแกล้งพ่อค้าผู้สุจริต ตลอดจนสร้างสถานการณ์และสร้างความไม่เป็นธรรมต่อสังคมว่ามีบุคคลใดบ้างที่เป็นตัวการทุจริตครั้งนี้ (สุชาติ เกิดผล และองลกต เทียบศราย. ๒๕๑๔: ๓๓๖)

บริษัท อุตสาหกรรมน้ำตาลฯ เป็นบริษัทที่ดั่งขึ้นมาเพื่อโกยผลประโยชน์อย่างแท้จริง การดำเนินการทุกอย่างในการค้ำน้ำตาล อาศัยอิทธิพลและตำแหน่งหน้าที่ทางราชการ มีนโยบายซับซ้อนแยบยล และมีอิทธิพลมหาศาล ทำให้มีอำนาจในการผูกขาดซื้อน้ำตาลแต่เพียงผู้เดียวในประเทศไทย คณะกรรมการของบริษัทนี้ ล้วนแล้วไปด้วยบุคคลผู้มีอำนาจในวงราชการและธุรกิจสามารถใช้อิทธิพลที่มีอยู่ทั้งทางตรงและทางอ้อมวางนโยบายการค้าน้ำตาลทรายผ่านทางกระทรวงอุตสาหกรรมและกระทรวงพาณิชย์ โดยอาศัยพระราชบัญญัติควบคุมโรงงานและพระราชบัญญัติน้ำตาลทรายเป็นเครื่องมือบีบบังคับให้โรงงานน้ำตาลทรายต้องตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของบริษัท และจำยอมต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของบริษัท ได้กำหนดขึ้น เพื่อผลประโยชน์ของบริษัทเอง อิทธิพลของบริษัท อุตสาหกรรมน้ำตาลฯ ยิ่งใหญ่นัก จะเห็นได้จากรายนามคณะกรรมการและที่ปรึกษาคณะกรรมการของบริษัท อุตสาหกรรมน้ำตาลฯ ประจำปี ๒๕๑๖-๒๕๑๗ ดังต่อไปนี้ คือ

คณะกรรมการ ๑. พลเอกกฤษณ์ สีวะรา ประธานกรรมการ ๒. นายโอสธ โกธิน รองประธาน

กรรมการ ๓. พลเอกจิตติ นาวีเสถียร รองประธานกรรมการ และกรรมการบริษัทประกอบด้วย พลเอกพงษ์ ปุณณกันต์ นายวิจารณ์ นีวาทวงศ์ นายยศ บุณนาค นายพัฒน์ บาปุยะวาทย์ นายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ นายพร ศรีจามร นายนาม พูนวัตถุ นายประยูร กาญจนดุล พลโทประยูร หนุณักดี พันเอกทิน บุณนาค นายชวน รัตนรักษ์ นายเชื้อ ชนาพร นายนิวัติ เบญจกาญจน์ นายชวนน ชินธรรมมิตร นายสุรีย์ อัมภากร โดยมีนายบรรเจิด ชลวิจารณ์ เป็นกรรมการผู้จัดการ (สุชาติ เกิดผล และองลกต เทียบศรีไชย. ๒๕๑๔: ๓๙)

๔. ผลกระทบต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อม

๑) การกว้านซื้อและครอบครองสิทธิ์ในที่ดินทำกินรอบๆหนอง บึง กุดต่างๆที่ชุมชนเคยใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งจะทำให้การเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนเป็นไปได้ยากยิ่งขึ้น

ในปี พ.ศ.๒๕๓๘ โรงงานน้ำตาลได้กว้านซื้อที่ดินริมฝั่งซีเพื่อปลูกอ้อย พื้นที่ริมฝั่งซีที่เป็นของโรงงานน้ำตาลไปแล้วก็จะปักป้ายห้ามชาวบ้านเข้าไปหาหน่อไม้ทั้งที่หน่อไม้และกอไผ่ที่นั่นอยู่ติดกับริมฝั่งซีไม่เกิน ๑๐ เมตร ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะ (ชาวบ้านเห็นป้ายก็ไม่กล้าเข้าไป)

ชาวบ้านบางคนที่ไม่ยอมขายที่ดินให้ กว่าจะรู้ตัวพื้นที่ของตนก็จะอยู่กลางป่าอ้อยซึ่งโดนโรงงานซื้อล้อมรอบไว้หมดแล้ว ก็จำเป็นต้องขายเพราะโดนบีบ และพื้นที่หนึ่งที่ได้ชัดจากตัวอย่างลักษณะนี้ คือ หนองหลวง ซึ่งเป็นหนองสาธารณะแต่อยู่กลางป่าอ้อยพื้นที่ของโรงงานน้ำตาล ตอนนั้นก็เท่ากับว่าเป็นหนองน้ำของโรงงานน้ำตาลเพราะชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เลย

๒) ต้นไม้ริมฝั่งซีบริเวณที่ปลูกอ้อยก็จะถูกโค่นทำลายเพื่อทำพื้นที่ปลูกอ้อย ฝั่งซีพังทลายลงเนื่องจากการปล่อยน้ำของฝ่ายแก่งสำราญ ไม่สัมพันธ์กับระบบธรรมชาติ

๓) การพัฒนาพื้นที่ปลูกอ้อยในพื้นที่ปริมาณมากมาย ในพื้นที่ต้นน้ำ ทำให้โรงงานต้องตัดต้นไม้ ในพื้นที่ออกทั้งหมด เพื่อให้ง่ายต่อการผลิตและเก็บเกี่ยว ซึ่งจะมีผลต่อการแห้งแล้งเป็นวงกว้างในอนาคต

๔) การปลูกอ้อยจำนวนมากต้องใช้ปุ๋ยเคมีและยาปราบศัตรูพืช จะทำให้เกิดสารตกค้าง ในพื้นที่ต้นน้ำ ซึ่งมีผลต่อระบบนิเวศน์ อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้แน่นอน

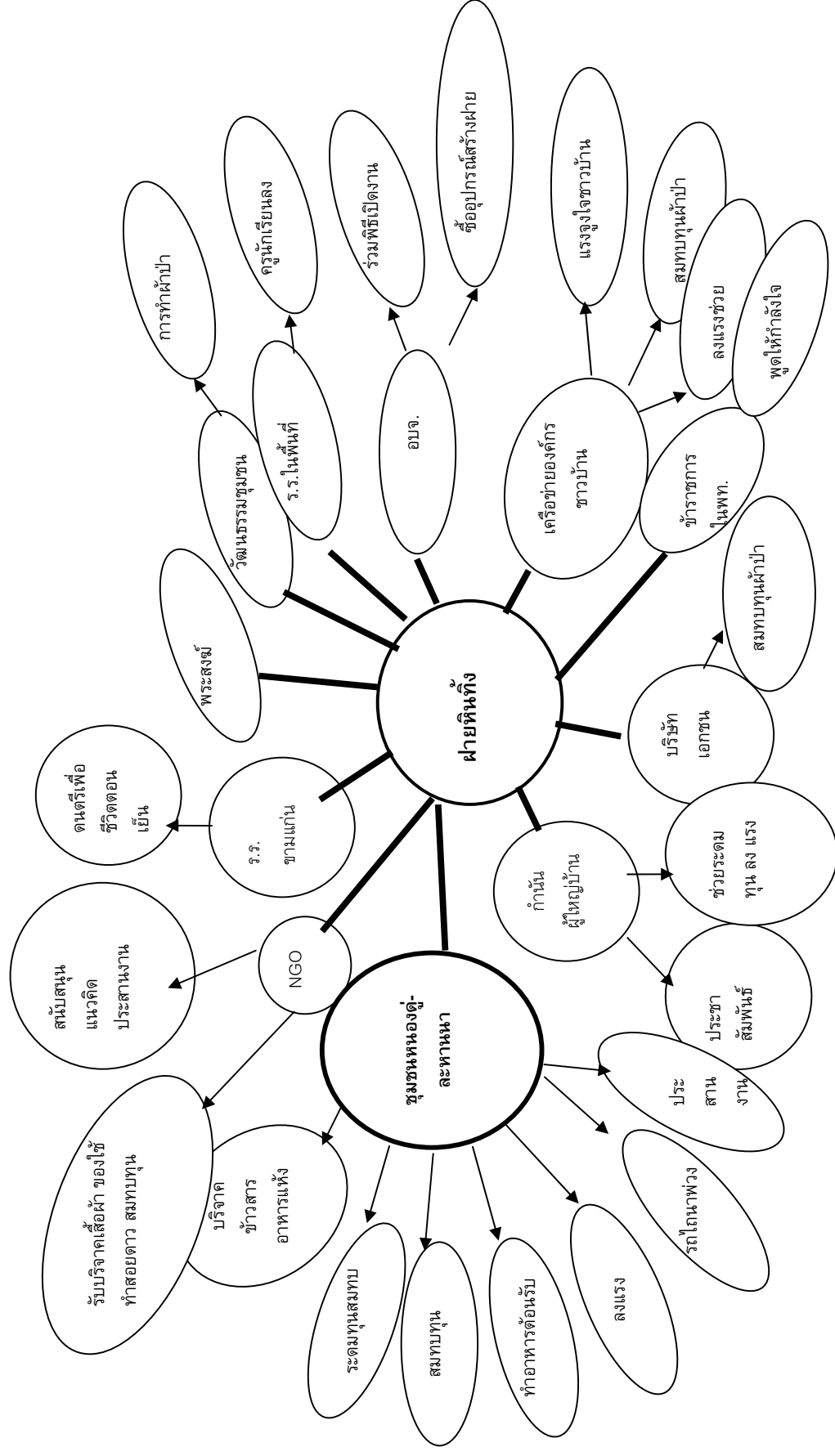
๕) การย้ายเขื่อนจากเขื่อนละหานนา ขึ้นมาเป็นเขื่อนแก่งสำราญ ทำให้น้ำขาดช่วงในฤดูแล้ง ระยะทางประมาณ ๑๐ กม. ทำให้เกษตรกรต้องแย่งชิงทรัพยากรน้ำกับโรงงาน

ภาคผนวก ๓

กระบวนการศึกษาสิทธิชุมชน

กรณีหนองดู่

โครงสร้างบทบาทเครือข่ายร่วมสร้างฝ่ายหญิง

ภาคผนวก ๕

ข้อมูลพื้นฐาน
บ้านท่าลาด

บ้านท่าลาด

๑. สภาพทั่วไปของชุมชน

ฐานทรัพยากรที่สาธารณะป่าดงเค็ง สภาพเดิมของพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายของพืชและสัตว์ มีต้นไม้หลายชนิด เช่น ไม้ยาง ไม้พะยอม ไม้ตะแบก ไม้กุ่ม ไม้ชาด ไม้พอก ไม้ประดู่ ฯลฯ ซึ่งขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น มีสัตว์ป่าหลายชนิดอาศัยอยู่ ต่อมาถูกนายทุนในท้องถิ่นและต่างถิ่น บุกรุกเข้าตัดต้นไม้ เพื่อแปรรูปขายทำให้สภาพป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์เสื่อมโทรมลง หลังจากนั้นชาวบ้านได้ใช้พื้นที่โล่งๆ รอบป่า ทำไร่ ปอ ไร่แดงโม เผาถ่าน เก็บของป่า หาอาหารสมุนไพร และใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัว ควาย และจำนวนพื้นที่ของป่าก็ลดลงเรื่อย ๆ ปัจจุบันที่สาธารณะป่าดงเค็งมีพื้นที่ทั้งหมด ๒,๘๕๗ ไร่ อยู่ในพื้นที่ ๒ ตำบล คือตำบลชานูวรรณและตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด อยู่ห่างจากบ้านท่าลาด และบ้านท่าเจริญ ตำบลแสนสุข ประมาณ ๗๐๐ เมตร มีหมู่บ้านที่ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ๔ หมู่บ้าน ๒ ตำบล คือ บ้านท่าลาด บ้านท่าวารี บ้านท่าเจริญ บ้านท่าเสียว บ้านดอนแดง บ้านพนัส (๒ หมู่) และ บ้านดงสว่าง รวมทั้งสิ้นประมาณ ๑,๐๐๐ ครัวเรือน

นอกจากนี้ยังมีฐานทรัพยากรที่สำคัญอีกอย่าง คือ แม่น้ำชี ซึ่งไหลผ่านหมู่บ้านที่กล่าวมาข้างต้นด้วย พื้นที่ริมน้ำชีเป็นที่ราบและมีลักษณะเป็น “¹คุยชี” ซึ่งระหว่างคุยชี และริมน้ำจะมีพื้นที่ราบแคบ ๆ กว้างประมาณ ๑๐๐ – ๕๐๐ เมตร ตามลักษณะคดโค้งของแม่น้ำ ชาวบ้านใช้เป็นที่ปลูกผักหลังฤดูเก็บเกี่ยวข้าว หรือ ประมาณเดือนพฤศจิกายนของทุกปี มีการจับจองที่ดินแบบถาวรเป็นเจ้าของและเป็นที่รับรู้ร่วมกันของคนในชุมชน ไม่มีการละเมิดสิทธิซึ่งกันและกัน ในฤดูฝนน้ำจะท่วมพื้นที่ ชาวบ้านจะเข้าไปอาศัยป่าดงเค็งในการพักสัตว์ (คอกสัตว์) หรือบางครั้งก็สร้างเพิงพักของคนด้วย และใช้เป็นที่อยู่อาศัยชั่วคราว ในอดีตน้ำเคยท่วมหนักในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ชาวบ้านต้องสร้างเพิงอยู่ในป่านานถึง ๓ เดือน

อาชีพหลักของชาวบ้านในอดีต คือ การทำการเกษตรที่มีการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดินอย่างต่อเนื่อง เช่น ปลูกผัก ทำสวน หลังฤดูเก็บเกี่ยว , ทำไร่ในพื้นที่สูง (ป่าดงเค็ง) ในช่วงหน้าแล้ง และ ทำนาหน้าฝน ซึ่งบางปีก็ถูกน้ำท่วมทำให้ ไม่ได้ผลผลิตข้าว ชาวบ้านจึงต้องอาศัยพื้นที่ป่าในการ ปลูกผัก ทำสวน ทำไร่ โดยมีการจับจองพื้นที่ครอบครัวยาว ๔ – ๕ ไร่ ในอดีตนั้น

¹ คุยชี คือ ลักษณะของพื้นที่ที่อยู่ริมลำน้ำ เป็นพื้นที่ที่สูงขึ้นมาจากลำน้ำ และมีไม้พุ่มขึ้นเป็นทิวขนานตลอดริมน้ำ ซึ่งเป็นแหล่งหาของป่า เลี้ยงสัตว์อย่างดี

ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากป่าในการ เพาะปลูก ใช้ไม้ทำฟืน ช่อมแซมบ้านเรือน เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เก็บของป่า เป็นที่พักชั่วคราว ในเวลาน้ำท่วม ตลอดจนใช้เป็นพื้นที่ในการประกอบพิธีกรรม

พื้นที่รอยต่อจังหวัดร้อยเอ็ด และ ยโสธร เป็นเขตรากลุ่ม ดินทาม (ดินร่วนปนดินเหนียว) ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งทำนาทามที่ได้ผลผลิตสูง มีพื้นที่เลี้ยงสัตว์ริมน้ำที่อุดมสมบูรณ์ตลอดปี (พื้นที่ทามในลุ่มน้ำชี จำนวน² ๔๙,๔๗๖.๕๐ ตารางกิโลเมตร หรือ ๓๐,๙๒๒,๘๑๒.๕ ไร่) บางแห่งมีสภาพเป็นป่าทามผืนใหญ่ เช่น ที่บ้านใหม่ชุมพร อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร เกษตรกรได้ใช้พื้นที่ทามในการหาอยู่หากินทั้งปี ในขณะที่เดียวกันสภาพพื้นที่ก็ง่ายต่อการถูกน้ำท่วม คือ เป็นพื้นที่เสี่ยงต่อการถูกน้ำท่วม ซึ่งในอดีตนั้นน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก แต่ก็ไม่ได้สร้างความเสียหาย น้ำท่วมไม่นาน ประมาณ ๗ – ๑๐ วัน เพราะช่องทางระบายน้ำมีมากตามธรรมชาติ ห้วย หนอง กุด ต่าง ๆ สามารถรองรับปริมาตรของน้ำได้อย่างเต็มที่ ซึ่งแตกต่างจากสภาพน้ำท่วมในปัจจุบันที่เอ่อท่วมขังเป็นเวลานานในแต่ละครั้งไม่ต่ำกว่า ๓ เดือน ซึ่งช่วงระยะ ๔ ปีที่ผ่านมาเกษตรกรต้องเผชิญกับสภาพปัญหาน้ำท่วมขังอย่างต่อเนื่อง ช่วงฤดูกลน้ำหลาก ปี ๒๕๕๕ พบว่าในเขตจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และ ยโสธร มีพื้นที่เสียหายจากน้ำท่วม ประมาณ³ ๑,๒๔๘,๙๖๑ ไร่

นอกจากสภาพพื้นที่ที่เป็นรอยต่อของการปกครองแล้ว ยังเป็นรอยต่อของแม่น้ำ ลำน้ำสายต่าง ๆ ไหลมาบรรจบกัน ทำให้พื้นที่ราบลุ่มกลายเป็นแหล่งรับน้ำขนาดใหญ่ เช่น ลำน้ำพอง บรรจบน้ำชีสายหลักที่อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม มีพื้นที่ลุ่มน้ำ⁴ ๑๒,๑๐๔ ตารางกิโลเมตร ลำน้ำพาวบรรจบกับน้ำชีสายหลักที่อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ มีพื้นที่ลุ่มน้ำ ๗,๔๐๐ ตารางกิโลเมตร และ ลำน้ำยังบรรจบกับน้ำชีสายหลักที่อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด มีพื้นที่ลุ่มน้ำ ๑๖๕ ตารางกิโลเมตร ปริมาณลุ่มน้ำทั้งหมดต่อปีที่ไหลลงน้ำชี ๕๕,๑๐๐ ตารางกิโลเมตร

ปัจจุบันมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขึ้นมากมาย เช่น ถนนคอนกรีต พังกั้นน้ำ หรือเขื่อนขนาดใหญ่ ๆ สิ่งเหล่านี้กลายเป็นสิ่งกีดขวางการไหลระบายของน้ำตามธรรมชาติ และเป็นสาเหตุของการเกิดน้ำท่วมขังพื้นที่การเกษตรจนกลายเป็นปัญหาซ้ำซาก

จากสภาพปัญหาที่เกิดขึ้น พบว่า น้ำท่วมมีความสัมพันธ์กับระบบนิเวศของพื้นที่ โดยเฉพาะนิเวศลุ่มน้ำอย่างชัดเจน ซึ่งสภาพปัญหาของระบบนิเวศในพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด และ ยโสธร นอกจากสภาพปัญหาน้ำท่วมดังที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ยังพบว่าการประกอบธุรกิจอุตสาหกรรมยังเป็นสาเหตุสำคัญที่เพิ่มความรุนแรงของปัญหามากขึ้น ซึ่งผลกระทบที่เกิดขึ้นมีมานาน และมี

² วัฒนธรรมปลาและอาชีพประมงในชุมชนลุ่มน้ำชี . วรพล เอ็งวานิช และ คณะ , ๒๕๕๖

³ รวบรวมจากสำนักงานเกษตรแต่ละจังหวัด

⁴ วัฒนธรรมปลาและอาชีพประมงในชุมชนลุ่มน้ำชี . วรพล เอ็งวานิช และ คณะ , ๒๕๕๖

ประโยชน์ในการดำรงชีวิต นอกจากนี้ยังมีผืนป่าอันอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายให้เป็นแหล่งเก็บหาอาหาร และยังสามารถนำไม้มาซ่อมสร้างบ้านเรือนได้อย่างสะดวก

๒.๓ ประวัติความเป็นมา

จากคำบอกเล่า ของพ่อใหญ่ลี หรือนายเสาร์ ปุยผา อายุ ๑๐๗ ปี เป็นผู้อาวุโสที่เกิดหมู่บ้านนี้ ว่าหมู่บ้านตั้งมาประมาณ ๑๐๐ กว่าปี ที่เรียกว่า“บ้านท่าลาด” เนื่องจากเรียกตามสภาพพื้นที่ตั้งหมู่บ้าน ซึ่งตั้งอยู่บนโนนทรายขนาดใหญ่และลาดต่ำลงจนจดฝั่งแม่น้ำชี สมัยเริ่มแรกที่ตั้งหมู่บ้านมีต้นไม้ขนาดใหญ่เป็นร่มเงาและเป็นกำบังลม ได้เป็นอย่างดี และเดิมที่บ้านนี้เป็นบ้านท่าข้ามเรือ ผู้คนในละแวกนั้นจะเดินทางไปเมืองยโสธรต้องมาลงเรือข้ามฟากที่นี่ จึงเรียกขานกันว่า “บ้านท่าลาด”

บ้านท่าลาดตั้งบ้านเมื่อราวประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๐ โดย“พ่อใหญ่ศรีอุทัย”ผู้ซึ่งมาตั้งหมู่บ้านคนแรก สมัยแรกเริ่มบ้านท่าลาดได้ขึ้นตรงต่อตำบลกุดน้ำใสเป็นสมาชิกของตำบลกุดน้ำใสหมู่ที่ ๑๑ และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ บ้านท่าลาดจึงได้แยกเขตการปกครองเป็นตำบลแสนสุข หมู่ที่ ๒ โดยมี “นายตูป อ่อนจันทร์” เป็นผู้ใหญ่บ้าน จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๕๓๕ บ้านท่าลาดจึงได้ขอแบ่งการปกครองจากหมู่ที่ ๒ เพิ่มอีกหนึ่งหมู่ คือหมู่ที่ ๑๗ ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด โดยใช้ชื่อบ้านว่าบ้านท่าเจริญ (เสา ปุยผา , สาย ไพรินทร์. ผู้ให้สัมภาษณ์ : ๒๕๔๘) เดิมทีกลุ่มชาวบ้านมีพื้นที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านดอนแดง อยู่ห่างบ้านท่าลาดไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๓ กิโลเมตร พ่อใหญ่ศรีอุทัยผู้มาตั้งบ้านคนแรกได้มาเป็นเจ้าของท่าเรือรับจ้างพร้อม ๆ กับพ่อใหญ่แต พ่อใหญ่คำมี พ่อใหญ่สร้อย และเพื่อนบ้านรวมประมาณ ๑๐ ครอบครัว มาตั้งเป็นท่าเรือรับจ้างแจวเรือข้ามฟาก จากฝั่งบ้านท่าลาดไปยังท่าวัดศรีธรรม เมืองยโสธร (ยโสธร) เมื่ออาศัยอยู่มาได้ระยะหนึ่งเห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวมีฐานทรัพยากรอุดมสมบูรณ์ อยู่กันร่มเย็นเป็นสุข ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ และสภาพพื้นที่เหมาะสมที่จะขยายขยายได้ในอนาคต จึงได้ปลูกสร้างบ้านเรือนขึ้น และหลังจากนั้นมีกลุ่มคนที่สัญจรไปมาพบเห็น แล้วอพยพโยกย้ายตามกันมาทีหลัง มี ๒ กลุ่ม กลุ่มแรก จากบ้านเวิน บ้านชุม บ้านจอม อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ อพยพมาเนื่องจากพื้นที่ตั้งบ้านเดิมอยู่บนโคกไม่มีแหล่งน้ำ พื้นที่ไม่อุดมสมบูรณ์ หากินลำบาก ผ่านมาเห็นมีการสร้างบ้านเรือนอยู่และแหล่งปลาชุกชุม และมีป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ เห็นช่องทางการหากินที่ดีกว่าเก่า จึงโยกย้ายครอบครัวมาปักหลักปักฐานด้วย และกลุ่มที่ ๒ มาจากแถวลุ่มน้ำมูลและอำเภอสวรรณภูมิ นำมาโดยพ่อใหญ่โตะ พ่อใหญ่บัด พ่อใหญ่เผาะ แม่ใหญ่แต อพยพมาพร้อม ๆ กัน เนื่องจากพื้นที่เดิมน้ำท่วมไม่สามารถทำนา ปลูกข้าวได้ จึงพาครอบครัวอพยพมาประมาณ ๕-๖ ครอบครัว มาจับ

จองที่พื้นที่ทำนา ใครมาก่อนได้ก่อนแต่ละครอบครัวก็จับจองเอาเพียงครอบครัวละ ๔-๕ ไร่ เพราะที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์สูง จึงไม่ต้องจับจองที่นามาก

สภาพการตั้งบ้านเรือนตอนนั้นประมาณ ๒๔๖๒ เป็นบ้านยกสูง มีใต้ถุนบ้าน ใช้ไม้ไผ่สานเป็นฝา และใช้ใบตองกุงมาสานกับไม้ไผ่เช่นกัน หลังคาใช้หญ้าคามุง ใช้ไม้ไผ่ทั้งลำเป็นบันได ด้วยลักษณะบ้านเรือนที่ไม่ดีส่งผลให้เกิดไฟไหม้ ถึง ๒ ครั้ง เหตุการณ์นี้ได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ชุมชนเป็นอย่างมาก พร้อมทั้งส่งผลต่อเศรษฐกิจของชุมชนมากพอควร จากการพูดคุยกับชาวบ้านหลาย ๆ คนจำเหตุการณ์นั้นได้แต่ไม่มีรายละเอียดเนื่องจากระยะเวลาผ่านมานาน จากผลการวิจัย ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกลุ่มแม่น้ำชีระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๕๒๖ กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และขอนแก่น ได้สรุปไว้ว่า อัคคีภัยที่เกิดขึ้นนั้นร้ายแรงมาก เพราะเกิดไฟไหม้ ถึง ๒ ครั้ง ทำให้เกิดการสูญเสียเป็นอันมาก ส่งผลต่อความขาดแคลนมาโดยตลอดตั้งแต่อดีตจนกระทั่งปัจจุบัน สภาพบ้านเรือนปัจจุบันได้มีการปรับเปลี่ยนตามยุคสมัย ส่วนใหญ่เป็นบ้านสองชั้นที่มั่นคง ข้างล่างก่อด้วยปูน ชั้นบนเป็นไม้นิยมสร้างบ้านหลังใหญ่ โดยอาศัยการออกไปรับจ้างเพื่อเก็บเงินมาสร้างบ้านเรือน

เนื่องจากเป็นพื้นที่ลุ่มต่ำลงผลให้เกิดน้ำท่วมเป็นประจำ พ่อใหญ่ชม สินธุ์ไพร ได้ให้สัมภาษณ์ในรายงานวิจัย ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกลุ่มแม่น้ำชีระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๕๒๖ กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ และขอนแก่น ว่า “บ้านท่าลาดนี้ น้ำท่วมแทบทุกปี ท่วมหลายที่สุด ปี ๒๕๒๑ ก่อนหน้านั้นก็มีปี ๒๔๙๓ และ ๒๔๘๕ ก็ร้ายแรงเท่าปี ๒๕๒๑ ปีน้ำท่วม ๒๔๘๕ บิดอพยพไปใส่อยู่นี้ ปี ๒๕๒๑ ท่วมหลายบ่อนเหื่อนนี้ น้ำสูงเมตรหนึ่งต้องอพยพไปอยู่ในบ้านตะวันตกบ้าน วัว ควาย หมู เป็ดไก่ เอาไปอยู่พันทมด อยู่เฝ้าเหื่อน ๆ ละคน อาหารการกินทางรัฐบาลเอามาช่วย ข้าวบ้อัดกิน หลวงเพิ่นเอามาแจกจ่าย น้ำท่วมอยู่โดนเดิบ หลายอาทิตย์อยู่ หลังน้ำลดแล้วกลับมาบ้านประกอบอาชีพเฝ้าถ่านตามเดิม บางคนก็หาปลาขาย ”

๒.๔ การปกครอง

หน่วยการปกครองท้องถิ่นของบ้านท่าลาดที่มีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำในการพัฒนามีบทบาทสำคัญในการประสานงานกับหน่วยงานของรัฐ การประสานงานภายในชุมชน รวมไปถึงการดูแลรักษาความเรียบร้อยและการจัดการชุมชนในสมัยแรก ๆ นั้นการดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านเข้ามาโดยวิธีการแต่งตั้งโดยพิจารณาแต่งตั้งบุคคลที่เห็นว่าเหมาะสมและชาวบ้านให้การยอมรับและสนับสนุน จากประวัติศาสตร์การดำรงตำแหน่งของผู้ใหญ่บ้านท่าลาดพบว่าในสมัยแรกและสมัยที่ ๒ มีเจ้าหน้าที่จากอำเภอมาแต่งตั้งและดำรงตำแหน่งจนราแล้วจึงลาออก สมัยต่อ ๆ มาตั้งแต่สมัยผู้ใหญ่ทองดี แสงสว่างชาวบ้านได้ร่วมกันเลือกตั้งโดยพิจารณาคนที่เหมาะสมแล้วให้ชาวบ้านแสดง

การสนับสนุน จนกระทั่งสมัยที่มีการแยกการปกครองออกเป็น ๒ หมู่บ้าน การเลือกตั้งเริ่มใช้ระบบปิดลับมีการลงคะแนนเสียงโดยวิธีหย่อนบัตรเลือกตั้งให้คะแนนแล้วนับคะแนนผู้ที่ได้คะแนนมากกว่าจะได้รับตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน

การอยู่ร่วมกันของบ้านท่าลาดนับตั้งแต่ตั้งหมู่บ้านมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ปกครอง นับตั้งแต่ผู้ใหญ่บ้านคนแรกคือ พ่อใหญ่ขุนศรี(ศรีอุทัย) พันโนลิต จนถึงปัจจุบันมีผู้ใหญ่บ้าน ๘ คน ก่อนจะแยกการปกครองออกเป็น ๒ หมู่บ้านเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๕ คือบ้านท่าลาด หมู่ ๑๗ และบ้านท่าเจริญ หมู่ ๒ คน แต่ความสัมพันธ์ฉันญาติพี่น้องยังอยู่ในความรู้สึกของคนในชุมชนเหมือนกัน ยังเป็นบ้านเดียวกัน คนภายนอกชุมชนจะรู้จักในนามบ้านท่าลาด นอกจากมีกิจกรรมที่ต้องมีการประสานงบประมาณจากทางราชการ ถึงจะแยกเป็นหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านจากอดีตถึงปัจจุบัน ลำดับได้ดังนี้

ผู้ใหญ่บ้านคนที่ ๑ พ่อใหญ่ขุนศรี พันโนลิต

ผู้ใหญ่บ้านคนที่ ๒ นายปิต รัตนพีช

ผู้ใหญ่บ้านคนที่ ๓ นายทองดี แสงสว่าง

ผู้ใหญ่บ้านคนที่ ๔ นายสม แสงสว่าง

ผู้ใหญ่บ้านคนที่ ๕ นายตูป อ่อนจันทร์

ผู้ใหญ่บ้านคนที่ ๖ นายน้อย สินธุไพร

ผู้ใหญ่บ้านคนที่ ๗ นายใส สินธุไพร

ผู้ใหญ่บ้านคนที่ ๘ นายบุญ จันทราศรี

เมื่อมีการขยายครัวเรือนมากขึ้นประกอบกับเงื่อนไขการพัฒนาด้านสาธารณูปโภค เพื่อให้หมู่บ้านได้รับการสนับสนุนงบประมาณในการพัฒนาหมู่บ้านจึงได้มีการแบ่งแยกการปกครองออกเป็น ๒ หมู่บ้านคือ บ้านท่าลาดหมู่ ๒ และบ้านท่าเจริญ หมู่ ๑๗ ต.แสนสุข โดยคนที่ดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ ๒ คนแรกคือ นายอุทัย นันทะใส และ คนถัดมาคือนายพิสิษฐ์ รัตนพีช ซึ่งล้วนมาจากการเลือกตั้ง และปัจจุบันคือนายพิสิษฐ์ รัตนพีช ยังดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านสมัยที่ ๒ ส่วนหมู่ที่ ๑๗ ผู้ใหญ่บ้านคนแรกคือนายสวัสดิ์ ละมูล ดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านจนกระทั่งลาออกเพื่อรับสมัครเป็นสมาชิก อบต.และผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน คือนายพวงพันธ์ อุปสาร ที่เข้ามาดำรงตำแหน่งจากการเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านและได้รับการสนับสนุนให้เป็นผู้ใหญ่บ้านต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน

๒.๕ สภาพทางสังคม

บ้านท่าลาดหมู่ที่ ๒ มีประชากร ๑๓๓ ครอบครัว มีประชากรทั้งหมด ๖๗๐ คน เป็นชาย ๓๐๔ คน เป็นหญิง ๓๖๖ คน ในส่วนของหมู่ที่ ๑๗ บ้านท่าเจริญ มีประชากร ๗๔ ครอบครัว มีประชากรทั้งหมด ๓๕๐ คน เป็นชาย ๑๘๗ คน เป็นหญิง ๒๐๓ คน มีโรงเรียนประถมศึกษาและเป็นโรงเรียนขยายโอกาสจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ ๑ แห่ง ชื่อ “โรงเรียนบ้านท่าลาด” มีวัด ๑ แห่ง ชื่อ “วัดบ้านท่าลาด” (พิสิษฐ์ รัตนพีช , พวงพันธ์ อุปสาร. ผู้ให้สัมภาษณ์: ๒๕๔๘)

ในจำนวนนี้มีคนประชากรที่อพยพไปทำงานต่างถิ่น จำนวน มากคน ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าประชากรมีการอพยพออกไปทำงานนอกพื้นที่ จำนวนมาก ส่งผลให้การพัฒนาชุมชนค่อนข้างมีข้อจำกัดในด้านคุณภาพและศักยภาพของบุคคลากร เพราะประชากรวัยแรงงานและมันสมองของหมู่บ้านอาศัยอยู่ในชุมชนน้อยมาก คนที่อยู่ในชุมชนมักเป็นคนเฒ่าคนแก่ที่มีภาระหลักในการเลี้ยงดูลูกหลาน

๒.๖ กลุ่มชาติพันธุ์

กลุ่มตระกูลสำคัญที่มีบทบาทในการพัฒนาของหมู่บ้าน ได้แก่ สีนรุไพร อ่อนจันทร์ พันโนลิต แสงสว่าง โดยภาพรวมกลุ่มชาติพันธุ์บ้านท่าลาดไม่อาจแบ่งแยกได้ชัดเจน อาจแบ่งเป็น ๒ กลุ่มตามถิ่นฐานเดิม คือกลุ่มที่มาจากบ้านเวิน บ้านชุม บ้านจอม อำเภอราชไสล จังหวัดศรีสะเกษ กลุ่มนี้อาจมีเชื้อสายส่วยปะปนและผสมกลมกลืนกับลาว และอยู่อาศัยร่วมกันจนมองไม่เห็นความแตกต่างของชาติพันธุ์ และกลุ่มที่ย้ายมาจากบ้านดอนแดง คือกลุ่มที่มาจากอำเภอรามวงค์ จังหวัดร้อยเอ็ดแล้วมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านดอนแดงก่อนย้ายมารวมกับกลุ่มที่มาจาก ราชไสล

๒.๗ โครงสร้างพื้นฐานและการบริการของรัฐ

๒.๗.๑ การศึกษา

บ้านท่าลาดและบ้านท่าวารีมีโรงเรียน ๑ แห่ง มีชื่อเรียกตามชื่อหมู่บ้านว่า “โรงเรียนบ้านท่าลาดวารีวิทยา” เดิมทีที่มีการตั้งหมู่บ้านนั้นได้ตั้งโรงเรียนบริเวณเดียวกับวัดเมื่อประมาณ ปี ๒๔๗๘ ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๒ เมื่อชุมชนขยาย และมีจำนวนนักเรียนเพิ่มมากขึ้นได้มีการย้ายโรงเรียนมาตั้งทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านตั้งอยู่ในเขตบ้านท่าลาด หมู่ที่ ๒

บุคลากรในโรงเรียนท่าลาดวารีวิทยา มีจำนวน ๑๗ คน เป็นอาจารย์ผู้สอน ๑๖ คน เป็นชาย ๑๐ คน เป็นหญิง ๖ คน และมีนักการ ๑ คน มีนายสง่า สอนลา เป็นผู้อำนวยการโรงเรียน

การให้บริการของโรงเรียน มีการเรียนการสอนตั้งแต่ระดับชั้นก่อนเรียน จนถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ เขตบริการของโรงเรียนครอบคลุมพื้นที่ ๒ หมู่บ้าน คือบ้านท่าลาด หมู่ ๒ บ้านท่าวารี หมู่ ๑๐ บ้านท่าเจริญ หมู่ ๑๗ ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด มีนักเรียนทั้งสิ้น ๑๐๙ คน เป็นนักเรียนชาย ๑๑๕ คน นักเรียนหญิง ๙๔ คน (สัมภาษณ์ อาจารย์อุบลรัตน์ โททัสสะ อาจารย์สอน ระดับ ๒ ฝ่ายวิชาการโรงเรียนท่าลาดวารีวิทยา ๙ กรกฎาคม ๒๕๕๗)

๒.๗.๒ สุขภาพอนามัย

การรับบริการด้านสุขภาพของชาวบ้านท่าลาด ท่าเจริญ มีสถานบริการที่ใกล้ที่สุดคือสถานอนามัยบ้านดอนแดง หมู่ที่ ๑ ตำบลแสนสุข ซึ่งให้บริการครอบคลุมเขตพื้นที่ ๘ หมู่บ้านในตำบลแสนสุข คือ บ้านท่าลาด หมู่ ๒ บ้านดอนแดง หมู่ ๑,๑๓ บ้านท่าเสียว หมู่ ๓ บ้านท่าวารี หมู่ ๔ บ้านท่าเจริญ หมู่ ๑๗ บ้านแสนสุข หมู่ ๑๔ มีเจ้าหน้าที่รับผิดชอบ ๓ คน คือ นายอุดมศักดิ์ ส่งเสริม เจ้าหน้าที่บริหารงานสาธารณสุข , นางสุเพ็ญณี ส่งเสริม เจ้าหน้าที่งานสาธารณสุข, นางจันทร์ ศรีบุรพาเจ้าหน้าที่งานสาธารณสุข (สัมภาษณ์ นายอุดมศักดิ์ ส่งเสริม เจ้าหน้าที่บริหารงานสาธารณสุข)

๒.๗.๓ ระบบข้อมูลข่าวสาร

การรับรู้ข้อมูลข่าวสารของชาวบ้านท่าลาด ท่าเจริญได้รับข้อมูลจากสื่อสาธารณะตามความสนใจจาก วิทยุ โทรทัศน์ ส่วนหนังสือพิมพ์ซึ่งมีโอกาสได้รับรู้ นอกจากคนที่สนใจจะไปอ่านได้ที่บ้านสมาชิกอบต. และการรับรู้ข้อมูลตามสถานการณ์จากหน่วยงานราชการจะมีเวทีประชุมประจำเดือน หรือบางครั้งมีเรื่องเร่งด่วนผู้ใหญ่บ้านจะมีการประกาศเสียงตามสายเพื่อให้สมาชิกในชุมชนเข้าร่วมประชุม

๒.๗.๔ ระบบสาธารณูปโภค

การไฟฟ้า หมู่บ้านมีไฟฟ้าใช้ ทุกหลังคาเรือน ตั้งปีพ.ศ. ๒๕๒๖ ส่วนการใช้ไฟฟ้าของหมู่บ้านมีประปาหมู่บ้าน ๒ แห่ง กระจายน้ำให้กับสมาชิกในหมู่บ้าน โดยมีคณะกรรมการควบคุมระบบส่งน้ำและเก็บค่าบริการ แต่ระบบกรองน้ำไม่มีคุณภาพ น้ำไม่ค่อยสะอาด บางครัวเรือนจึงหันไปใช้น้ำบ่อบาดของตนเองแทน

๒.๘ การคมนาคมขนส่ง

การสัญจรของชาวบ้านท่าลาดนับตั้งแต่ตั้งบ้านใช้การเดินทางเท้าและเรือเป็นหลัก เนื่องจากการใช้เกวียนเป็นเรื่องที่ลำบากเพราะสภาพพื้นที่เป็นดินทราย การสัญจรจึงต้องอาศัยเรือ จนเกิดเป็นอาชีพบริการ “เรือจ้าง” นับได้ว่าเป็นอาชีพที่ก่อเกิดการจัดชุมชนก็ได้ ตั้งแต่พ่อใหญ่ศรีอุทัยเจ้าท่าเรือ มีหน้าที่เก็บเงินค่าโดยสารที่ข้ามปากจากวัดท่าวาริไปขึ้นฝั่งที่ทำศรีธรรมระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตร ในอัตราคนละ ๑ สตางค์ - ๕๐ สตางค์ ใช้เรือแจวตั้งแต่ก่อตั้งหมู่บ้าน จนมีเรือเครื่องหรือเรือหางเข้ามาแทนที่

จนเมื่อประมาณ ๒๕๒๕ - ๒๕๒๗ จึงเปลี่ยนเป็นการใช้เรือแจว มาเป็นเรือเครื่อง หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าเรือหาง สมัยนั้นผู้โดยสารจากฝั่งร้อยเอ็ด เริ่มมีรถประจำทางจากพนมไพร-ดอนแดง-โพธิ์ทราย-กุดน้ำใสและพื้นที่ใกล้เคียงมาลงที่ท่ามากขึ้น เมื่อปี ๒๕๒๗ มีเรือโดยสารรับจ้างประมาณ ๒๐ ลำ อัตราค่าโดยสารไปกลับพร้อมสัมภาระคนละ ๕ บาท การสัญจรส่วนใหญ่ยังเป็นการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าเกษตร ผักต่าง ๆ ถ่าน ตอนกลับมาบางคนก็นำเอาสินค้าในเมืองกลับมาค้าขายในหมู่บ้าน การสัญจรทางเรือได้หมดความสำคัญลงเนื่องจากการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำชี ระหว่าง จ.ยโสธร-อ.พนมไพร ตามการพัฒนาเส้นทางสายยโสธร-สุวรรณภูมิ ถนนและสะพานดังกล่าวได้ทำให้การสัญจรทางเรือหมดความสำคัญไป สะพานสร้างเสร็จและเปิดใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๗ อาชีพเรือจ้างเลยต้องขายเรือ ขายเครื่องยนต์และปรับเปลี่ยนไปทำมาหากินอย่างอื่น มีเพียงครอบครัวพ่อวร - แม่บัวไซ ตะนุเรือ ที่ยังรักการให้บริการโดยสารและมีเงินทุนพอจึงหันมาซื้อรถโดยสารวิ่งจากบ้านท่าลาด-ตลาดยโสธร ถือได้ว่าเป็นรถโดยสารคันแรกของบ้านท่าลาด ต่อมาในระยะเวลาใกล้ๆ กันมีรถโดยสารเพิ่มอีก ๑ คัน คือครอบครัวแม่น้อย แม่อุไร - พ่อแข็ง สมบัติล้วน ซึ่งเป็นน้องสาวของแม่บัวไซและเคยเป็นเรือจ้างด้วยเหมือนกัน ผู้โดยสารส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านท่าลาด ท่าเสียว ท่าวาริ ที่ยังไปค้าขายสินค้าเกษตร แดงกวา มะเขือ เห็ด ถ่านที่เปลี่ยนจากใส่หามมา

เป็นกระสอบ ของป่าตามฤดูกาล เช่น เห็ด อึ่ง บางส่วนเริ่มซื้อของมาขายประเภทของใช้ที่จำเป็น ยารักษาโรค

จนปัจจุบันบ้านท่าลาดมีรถโดยสาร ๓ คัน คันที่ ๓ เพิ่งจะมีเมื่อปลายปี ๒๕๔๖ ระยะทางจากบ้านท่าลาด-ตลาดยโสธร ประมาณ ๑๖ กิโลเมตร ค่าโดยสารไป- กลับ ๒๐ บาท ผู้โดยสารส่วนใหญ่ยังเป็นชาวบ้านท่าลาด ทำเสียว ทำวารี เช่น เดิมแต่ลดน้อยลงกว่าเดิม เป็นที่รู้กันว่าถ้าหากจะไปตลาด รถโดยสารจะออกจากหมู่บ้านเที่ยวแรกตอนตี ๒ กลับถึงหมู่บ้านตอนตีห้า คนโดยสารเที่ยวนี้ส่วนใหญ่จะเป็นแม่ค้าเกือบทั้งหมด เที่ยวที่ ๒ ออกจากบ้านตีห้า กลับถึงบ้านตอนเจ็ดโมงเช้า และรถเที่ยวสุดท้ายจะออกจากหมู่บ้านตอนหกโมงเช้า และกลับถึงบ้านตอน เก้า โมงเช้า

พัฒนาการของชุมชนในการติดต่อกับคนภายนอกเริ่มเปลี่ยนแปลงตั้งแต่การ สร้างสะพานข้ามแม่น้ำชี อาชีพเร่รับจ้างหมดความสำคัญลง การแลกเปลี่ยนสินค้าลดน้อยลงส่วนใหญ่เป็นการขาย แต่สินค้าที่ไปขายมีน้อยลง คนที่ไปขายมีน้อยลง เนื่องจากบางส่วนขายต่อให้กับพ่อค้าคนกลางมารับซื้อถึงสวนมากขึ้น หรือเพื่อนบ้านไปขาย บ้างก็มีรถส่วนตัวไว้คอยอำนวยความสะดวกไม่ต้องรอรถประจำทางอีกต่อไป

๒.๙ ศาสนา ประเพณี ความเชื่อ

ชาวบ้านทุกครัวเรือนนับถือศาสนาพุทธ มีวัดเป็นศูนย์กลางในการประกอบ พิธีกรรมทางศาสนา ประเพณีความเชื่อของชาวบ้านท่าลาด ทำเจริญ ปฏิบัติตามประเพณีท้องถิ่น อีสานโดยทั่วไป คือยึดถือฮีต ๑๒ คอง ๑๔ เป็นวิถีปฏิบัติ โดยในแต่ละเดือนมีการประกอบพิธีกรรม นับตั้งแต่ ๑) เดือนอ้าย จะมีการจัด “บุญเข้ากรรมหรืองานปรีวาสกรรม” และงานบุญปีใหม่ มีการจัดงานเลี้ยงทำบุญตักบาตร ๒) เดือนยี่ จะมีการทำ “บุญคูณลาน” ๓) เดือนสาม จะมีการทำ “บุญข้าวจี หรือบุญจีข้าว” และวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓ จะเป็นวันมาฆบูชา ชาวบ้านร่วมกันทำบุญตักบาตรตอนเช้าและในตอนเย็นจะมีการเวียนเทียน ๔) บุญเดือนสี่ หรือ “บุญเฒาส” เทศน์มหาชาติ มีการแห่ต้นกัณฑ์ (กัณฑ์หลอน) ๕) เดือนห้า จะมีการ “บุญสงกรานต์” มีการสงน้ำพระ รดน้ำดำหัวขอพรผู้สูงอายุและถือเป็นวันขึ้นปีใหม่ของคนไทยด้วย ๖) เดือนหก ชุมชนอีสานโดยทั่วไปมักมีการ ประเพณี “บุญบังไฟ” ซึ่งจัดตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ๗) เดือนเจ็ด จะมีการ “บุญเบิกบ้าน” เป็นการทำบุญหมู่บ้านเพื่อสร้างความเป็นสิริมงคล และบดเป่าสิ่งที่ไม่ดีออกจากหมู่บ้าน โดยจะมีการร่วมกันทำบุญตักบาตรในช่วงเช้า ๘) เดือนแปด จะมีการ “บุญซำฮะ” และในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เป็นวันอาสาฬหบูชา จะมีการทำบุญตักบาตรในตอนเช้าและในตอนเย็นจะมีการเวียน

เทียน ๙) เดือนเก้า แรม ๑ ค่ำ เดือน ๙ จะเป็น “บุญเข้าพรรษา” จะมีการทำบุญตักบาตรตอนเช้า
 ๑๐) เดือนสิบ จะเป็น “บุญข้าวสาก” หรือวันสารทไทย จะมีการทำบุญตักบาตรที่วัด โบราณถือว่าเป็นการทำบุญให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว ๑๑) เดือนสิบเอ็ด ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ จะเป็น “บุญออกพรรษา” ชาวบ้านร่วมกันทำบุญตักบาตรเทโวในตอนเช้า และในตอนเย็นจะมีการเวียนเทียน
 ๑๒. เดือนสิบสอง ชาวบ้านร่วมกันทำ “บุญจุ้น” หรือบุญมหาจุ้น และในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ เป็นวันลอยกระทง ร่วมทำบุญตักบาตรในตอนเช้า และในช่วงเย็นจะมีการนำกระทงไปลอยในแหล่งน้ำ

สำหรับบ้านท่าลาดและชุมชนแถบนี้ไม่มีการจัดงานบุญบั้งไฟ นอกจากจะไปร่วมงานใหญ่ที่จัดขึ้นที่อ.พนมไพร ซึ่งมีความเชื่อมาตั้งแต่ครั้งเก่าก่อนว่าเป็นการสิ้นเปลือง ไม่เป็นที่นิยมดังที่พ่อใหญ่พู ปาละทา ให้สัมภาษณ์ในรายการวิจัย ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกลุ่มแม่น้ำชีระหว่ง พ.ศ. ๒๔๗๕- ๒๕๒๖ กรณีสามหมู่บ้านในจังหวัดร้อยเอ็ด ภาพสินธุ์ และขอนแก่น กล่าวไว้ว่า บุญบั้งไฟเลิกไป ๕๐ ปีได้แล้ว (หากนับรวมปัจจุบัน ประมาณ ๗๐ ปี) เพราะนิยมนำหมู เพราะเป็นบุญฉิบหายตัว เอือนเจ้าของบ่ได้นั้น บุญนี้เหม็ดเงินเป็นพัน ๆ บ่มีหยัง พาข้าวบ่ได้เล็ก” จนสืบเนื่องมาจนสมัยปัจจุบันที่ไม่มีการทำบุญบั้งไฟ

ปู่ตา มีศาลพ่อปู่ เป็นสิ่งสักการะบูชาของชาวบ้านท่าลาด ที่นี้เรียกว่า “พ่อปู่ผ้าขาว” เพราะความเชื่อเดิมมีว่าปู่ทรงเครื่องขาว (ใส่ชุดสีขาวทั้งชุด) จากคำบอกเล่าไม่ปรากฏว่าเริ่มมีการไหว้ปู่ตั้งแต่เมื่อไหร่ เพราะเท่าที่จำความได้การไหว้ปู่มาพร้อมกับการตั้งหมู่บ้าน การไหว้ปู่เชื่อว่าเป็นการให้ปู่ช่วยปกป้อง รักษาลูกหลานตลอดจนวัว ควาย ไร่ นาของชาวบ้านท่าลาด ให้อยู่เย็นเป็นสุข มีความอุดมสมบูรณ์ในการทำมาหากิน

พิธีกรรม จะทำในวันพุธ เดือน ๖ ข้างขึ้น ณ บริเวณดอนปู่ตา เป็นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชนที่ได้มีการกันพื้นที่ไว้นับตั้งแต่ตั้งหมู่บ้าน เพราะมีความเชื่อว่าวันพุธเป็นวันแห่งการบูชาผีปีศาจ ก่อนพิธีกรรมจะมีการเตรียมการบอกกล่าวคนในชุมชนให้รับรู้ว่าจะกำหนดขึ้นวันไหนเมื่อถึงวันประกอบพิธีกรรมผู้ใหญ่บ้านประกาศให้ทุกคนไปพร้อมกันที่ “ดอนปู่ตา” ซึ่งเป็นสถานที่ใช้ประกอบพิธี คนที่ไปร่วมจะเตรียมเครื่องสักการะไปรวมกันที่ ดอนปู่ตา ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ ๑๒ ไร่ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน ติดกับกุดเซียม เป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ของชุมชนสำหรับประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อคือ “ไหว้ปู่” ซึ่งเป็นการบวงสรวงเครื่องสังเวยเพื่อแสดงความเคารพ บูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนในชุมชนนับถือ และเป็นเสี่ยงทาย ก่อนการลงทำไร่ นาในช่วงต้นฤดูการผลิต เพื่อทำนายอนาคต ความเป็นอยู่ของคนในหมู่บ้าน รวมถึงวัวควาย ไร่ นา โดยการจุดบั้งไฟเสี่ยงทาย นอกจากนี้ในพื้นที่ดอนปู่ตาซึ่งเป็นป่าโคกยังประโยชน์ให้คนในหมู่บ้านในการเก็บหาอาหารเช่น เห็ด ผักป่า

การบวงสรวงต้องมีเครื่องบวงสรวงเพื่อเป็นตัวแทนของสิ่งการบูชา เครื่องบูชาที่ต้องเตรียมมี ๒ ส่วนคือส่วนตัวของแต่ละครัวเรือน คือ ไข่ ๑ ฟอง น้ำหอม/น้ำอบ ข้าวเหนียวหนึ่ง ๑ ปั้น รูปเทียน ดอกไม้ ใบมะพร้าวซึ่งทำเป็นสัญลักษณ์แทนคน สัตว์เลี้ยง วัวควาย ในครอบครัว และเครื่องบวงสรวงสำหรับชุมชนคือ ไก่ ๑ ตัว เหล้าขาว ๑ ขวด ผ้าชิ้น ๑ ผืน ผ้าแพร ๑ ผืน รูปเทียน บุหรี่ และบั้งไฟ ๓ บั้ง สำหรับเป็นตัวแทนฟ้าฝน คน สัตว์เลี้ยง สำหรับจุดเพื่อเสี่ยงทาย

การประกอบพิธีกรรมจะเริ่มเวลาประมาณ ๗ นาฬิกา เริ่มโดย“เฒ่าจ๋า” เรียกปู่เพื่อบอกกล่าววัตถุประสงค์แก่ปู่ “ เด้อ...ปู่.....หลวงพ่อดำขาว พ่อปู่ มื่อนี้เป็นมื่อดีลูกหลานทุกคนก็ได้ดอกไม้ รูปเทียน น้ำหอม ไก่ เหล้า น้ำฟ้า น้ำฝน ขอให้ปู่ปกป้องรักษาลูกหลานในหมู่บ้านทั้งสองหมู่ “ (สัมภาษณ์ พ่อใหญ่จำปา พันโนลิต อายุ ๖๗ ปี) เมื่อบอกกล่าวเสร็จก็เอาเครื่องบวงสรวงเลี้ยงปู่ และตามด้วยการอธิษฐานเสี่ยงทาย ก่อนจุดบั้งไฟ คำอธิษฐานแล้วแต่เฒ่าจ๋า เช่น “ถ้าคนในบ้านจะเดือดร้อน ไม่อยู่เย็นเป็นสุข ก็อย่าให้บั้งไฟขึ้น” ถ้าบั้งไฟขึ้นแสดงว่าชุมชนจะมีความสงบ ร่มเย็นดี การทำไร่ ทำนา ข้าวปลาจะอุดมสมบูรณ์หรือเปล่า

เมื่อจุดบั้งไฟเสร็จเฒ่าจ๋าจะเอาน้ำหอมที่เตรียมมาประพรมให้ลูกหลานและทุกคนที่อยู่ในบริเวณ ถือเป็นการเสร็จสิ้นพิธี เป็นวันวิสาขบูชามีการทำบุญตักบาตรในตอนเช้า และในตอนเย็นจะมีการเวียนเทียน (หากปีไหนเป็นปีที่มีเดือนแปดสองหนวันวิสาขบูชาจะตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗)

บุญประเพณีเกี่ยวกับการผลิตในหมู่บ้านท่าลาด พ่อใหญ่พูประทา เล่าว่า”ประเพณีการลงแขกเห็ดนา ดำนา เกี่ยวข้าว ก็ยังมีอยู่ การนับถือผีปู่ตาผีตาแฮก ผีหลักบ้าน ก็ยังนับถือกันอยู่ การทำพิธีเลี้ยงผีปู่ตา เลี้ยงผีตาแฮก ฆ่าไก่ไปเลี้ยงเพิ่นก่อนลงนา มีเฒ่าจ๋าเป็นผู้เที่ยวไปบอก เห็ดบั้งไฟไปถวาย มีไข่ไก่ มีเหล้า ก่อนเห็ดนาก็มีการปักแฮก ปักข้าว๗ ต้นในพื้นที่เออะเจอะ ถ้าแล้งก็เห็ดพิธีเซ็งนางแมว..ส่วนบุญบั้งไฟ ”

นอกจากการทำบุญประเพณีตามความเชื่อนอกจากการทำบุญประเพณีตามความเชื่อของชุมชนแล้วยังมีความเชื่อเรื่อง"ผี"เช่น ผีปอบ ชาวบ้านใน มีทั้งเป็นความเชื่อส่วนบุคคลและความเชื่อของชุมชนยังมีความเชื่อเรื่องผีค่อนข้างมาก⁵

๓. กลุ่ม องค์กรกิจกรรม ในหมู่บ้านท่าลาด

โครงสร้างความสัมพันธ์ของกลุ่มต่างๆ ในชุมชน จากการศึกษาพบว่าความสัมพันธ์ภายในชุมชนของกลุ่ม เครือข่ายความร่วมมือ จะปรากฏเห็นความสัมพันธ์ของกลุ่มเป็นหลายระดับ มีทั้งกลุ่มที่มีโครงสร้างคณะกรรมการดำเนินงาน กลุ่มความสัมพันธ์เครือข่ายทางวัฒนธรรม กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ในฐานทรัพยากรเดียวกัน กลุ่มเครือข่าย แต่ละกลุ่มมีลักษณะที่แตกต่างกันดังนี้

๓.๑ กลุ่มที่มีการแต่งตั้งมีโครงสร้างตามภารกิจของชุมชน เป็นกลุ่มที่มีการจัดตั้งขึ้นเพื่อการทำงานชุมชน การพัฒนาชุมชนและดำเนินการประสานงานร่วมกับหน่วยงาน องค์กรภายในและภายนอก เช่น คณะกรรมการวัด มี ๙ คน คือ ๑.นายเวช แสงสว่าง ๒. นายสมร ๓. นายพรแสนคำ ๔. นายอุดร ละครวงศ์ ๕. นายบุญดี ปาละทา ๖. นายกงสี ปาละทา ๗. นายทอง มาสี ๘. นายเป้า ปาละทา ๙. นายบุญมี ปาละทา คณะกรรมการโรงเรียน ๑. นายสมชาย อ่อนจันทร์ ๒. นายประสงค์ คำแสน

๓.๒ กลุ่มสหกรณ์ร้านค้าชุมชน ความเป็นมา กลุ่มเริ่มก่อตั้งเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๓๔ เริ่มโดยพ่อใหญ่อุทัย มีแนวความคิดเรื่องการสร้างสหกรณ์ร้านค้าชุมชนเพื่ออำนวยความสะดวกให้กับคนในชุมชน และการคั้นกำไรสู่สมาชิก สมาชิกไม่ต้องออกไปซื้อของนอกชุมชน ระยะเริ่มแรกได้ร่วมกันลงหุ้นคนละ ๕๐๐ บาท /หุ้น/ครัวเรือน มีสมาชิก รวมประมาณ ๕๐ คน มีต้นทุนเริ่มแรก

⁵ ซึ่งประมวลได้จากการลงพื้นที่ศึกษาในระยะที่ ๓ ของงานวิจัยได้พบว่ามีปรากฏการณ์การเสียชีวิตของคนในชุมชนที่มีต่อเนื่องตั้งแต่เดือนกรกฎาคม –ต้นเดือนกันยายน ๒๕๔๗ มีมากถึง ๙ ชีวิต ส่งผลต่อขวัญกำลังใจและการวิพากษ์หาสาเหตุจึงเห็นว่าคงมีการกระทำที่ผิดฮึด ผิดองบางอย่าง จึงได้กำหนดงานบุญขึ้นเพื่อขับไล่สิ่งไม่ดีออกจากหมู่บ้านและสร้างเสริมขวัญกำลังใจให้ชาวบ้าน แสดงให้เห็นว่าชุมชนยังมีความเชื่อเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นอย่างมากสังเกตได้จากการเข้าร่วมกิจกรรมและการนัดประชุมเพื่อเตรียมการของคนในชุมชนเพราะเมื่อสถานการณ์ปกติการนัดหมายประชุมค่อนข้างน้อยมากแต่ครั้งนี้ทุกครัวเรือนเข้าร่วมและให้ความร่วมมือ เป็นอย่างดี และมีการทำบุญบ้านครั้งใหญ่เพื่อความเป็นสิริมงคลและเสริมขวัญกำลังใจของชุมชน โดยการประกอบพิธีกรรมได้นิมนต์หลวงพ่อบวชซึ่งเป็นเกจิอาจารย์ชื่อดังที่ได้รับความศรัทธาอย่างมากให้มาเป็นประธานในการประกอบพิธีอันสำคัญ และก็มีสมาชิกจากทุกหลังคาเรือนเข้าร่วม

๒๕,๐๐๐ บาท มาเป็นค่าใช้จ่ายในการสร้างร้านค้าและซื้อของ โดยแม่บุด รัตนพีช บริจาคพื้นที่บริเวณข้างบ้านสำหรับเป็นที่ก่อสร้างเป็นร้านค้า สินค้าที่จำหน่ายเป็นของใช้จำเป็นในชีวิตประจำวัน พวกสบู่ แป้ง ยาสีฟัน ผงซักฟอก ปลากระป๋อง ขนมห ยารักษาโรค รวมถึงเหล้า เบียร์

ระบบการจัดการ การดำเนินการของร้านค้ามีการสร้างกติการ่วมกันโดยสมาชิกทุกคนต้องมีส่วนร่วมในการซื้อ-ขายสินค้า โดยมีการแบ่งเวรยามในการขาย สมาชิกวันละ ๒ คน /๑๕ วันมาขายของและมีคณะกรรมการตรวจสอบทุก ๆ เย็น กรณีที่มีความผิดพลาดเนื่องจากการขายเช่น ของขาด เงินไม่ครบ คนที่ขายต้องร่วมกันรับผิดชอบตามราคาสินค้านั้น และสมาชิกที่ไม่ต้องรับผิดชอบในการขายต้องมีหน้าที่ไปซื้อของแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ คนที่ไปซื้อของเป็นประจำ คนที่ทำหน้าที่นี้คือนายวร ตะนุเรือง เพราะเป็นสมาชิกที่มีรถโดยสาร มีความคล่องตัวและสะดวกในการซื้อของ และกลุ่มที่เป็นคณะกรรมการตรวจสอบ มี ๔ คนคือ นายสงกา รัตนพีช นายสมบุรณ์ สายสมบัติ นายสุนทร สีแดงกำ นายสถิตย์ บัวจันทร์

การปันผลกำไร เมื่อสิ้นปีจะมีการแบ่งผลกำไรคืนสู่สมาชิก ปีละ ๒ ครั้ง ครั้งละประมาณ ๓,๐๐๐ - ๔,๐๐๐ บาท และส่วนหนึ่งเก็บไว้เป็นกองกลางซึ่งสมาชิกสามารถกู้ยืมได้ โดยคิดดอกเบี้ยในอัตราร้อยละ ๒ บาทต่อปี มีกำหนดส่งคืนในเวลา ๑ ปี (ก่อนที่จะมีการปันผลงวดต่อไป)

การดำเนินการของกลุ่มดำเนินการมาถึงปี พ.ศ. ๒๕๔๔ เมื่อเศรษฐกิจรอบครัวเริ่มย่ำแย่ต่างคนต่างต้องดิ้นรนเพื่อหารายได้สู่ครอบครัวมากขึ้น แต่ละคนไม่มีเวลามาขายของเช่นเดิม และได้มีการหารือทางออกร่วมกับสมาชิก ที่ประชุมจึงความเห็นร่วมกันว่า ต้องยุติการดำเนินการระบบสหกรณ์รวม และสมาชิกคนใดต้องการให้ซื้อต่อและคิดมูลค่าของตามจำนวนที่มีอยู่ โดยนายหนูตา รัตนพีช สนใจและซื้อต่อในราคารวมค่า ๕,๐๐๐ บาท และมีการค้าขายต่อเนื่องเป็นของครอบครัวสืบเนื่องจนถึงปัจจุบัน

๓.๓ กลุ่มผู้ที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน^๗ กลุ่มนี้เป็นคนที่มีความสามารถเฉพาะด้าน มีความเชี่ยวชาญในการประกอบอาชีพของตัวเอง บางครั้งได้เกื้อกูลให้คนในชุมชนได้พึ่งพาด้วย เช่น คนที่มีความเชี่ยวชาญด้าน๑.) การเกษตร มีนายหนูตา รัตนพีช นายสกล นันทะใส นายโกสน นันทะใส เป็นกลุ่มที่ทำการผลิตพืชผักที่เชี่ยวชาญของชุมชน ๒.) ผู้เชี่ยวชาญด้านการหล่อ คือ นายชาติ มีความสามารถในการหล่อ และมีโรงหล่อพระในชุมชน ๑ แห่ง ๓.) ด้านการทอผ้า นาง

^๖ ประมวลจากการสัมภาษณ์ นายหนูตา รัตนพีช , นางบรรณ รัตนพีช

^๗ ข้อมูลจากองค์การบริหารส่วนตำบล แสนสุข

สมหมาย อ่อนจันทร์ เป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในการออกแบบลาย การย้อมสี และการถ่ายทอดให้กับสมาชิกกลุ่มแม่บ้าน ๔.) ผู้เชี่ยวชาญด้านการทอเสื่อ นางงใจ พรหมนิกร ๕.) ผู้เชี่ยวชาญด้านการใช้สมุนไพร นายเพ็ง ปาระทา นายพันธ์ และนางนาง จันทเพ ๖.) ผู้เชี่ยวชาญด้านการปั้น นายเทพ คำสีเขียว ๗.) ผู้เชี่ยวชาญด้านกลอนลำ เพลง นายหงอย ปาระทา กลุ่มผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านเป็นที่ปรึกษา เป็นที่พึ่งพาของชาวบ้านในการปรึกษาหารือในกิจกรรมนั้น ๆ หรือเป็นตัวแทนชุมชนในบางครั้งที่หน่วยงานราชการขอความร่วมมือ

๓.๔ กลุ่มฌาปนกิจศพ เป็นกลุ่มทางวัฒนธรรมที่เป็นความสมัครใจของคนในชุมชนเพื่อประโยชน์ในยามที่มีคนตาย กลุ่มฌาปนกิจศพก่อตั้งเมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๕๒๗ โดยเริ่มจากการที่มีคนในชุมชนที่ยากจนป่วยตายและไม่มีเงินในการทำศพ คนในชุมชนได้ออกเงินช่วยเหลือกันจนกลายเป็นวิถีปฏิบัติเรื่อยมา และเห็นถึงความสำคัญของการช่วยเหลือกัน พึ่งพากันในชุมชนยามที่ฉุกเฉิน จึงได้มีการปรึกษาหารือและประชุมร่วมกันเพื่อจัดตั้งเป็นกลุ่ม โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นการช่วยเหลือครอบครัวผู้ที่เสียชีวิต พร้อมกันนี้ได้ร่างกฎระเบียบเพื่อหารือและตั้งกฎระเบียบร่วมกัน คือ เมื่อมีคนตายสมาชิกต้องเสียค่าฌาปนกิจคนละ ๒๐ บาทต่อศพ สามารถกู้ยืมได้ในอัตราที่กลุ่มกำหนดคือไม่เกิน ๒,๐๐๐ บาท ต้องชำระเงินกู้คืนเมื่อมีคนเสียชีวิต (สัมภาษณ์ นางนาง จันทเพ)

การจัดการกลุ่ม รูปแบบการจัดการ โดยได้ร่วมกันร่างกฎระเบียบของกลุ่มขึ้นในปีพ.ศ. ๒๕๓๕ มีสมาชิก ๘๐ คนมีนายเวช แสงสว่าง เป็นประธาน และนางนาง จันทเพ ทำหน้าที่เป็นเหรัญญิกซึ่งต้องคอยเก็บเงินค่าฌาปนกิจ เมื่อมีคนตายโดยแต่ละครอบครัวต้องเสียค่าฌาปนกิจศพละ ๒๐ บาท ในแต่ละครั้งจะแบ่งเงินที่เก็บสมาชิกที่ไปประมาณ ๑,๖๐๐ บาท ออกเป็น ๓ ส่วนคือส่วนแรกเพื่อการจัดการศพ ๑,๔๔๐ บาท ส่วนที่ ๒ เป็นค่าตอบแทนคนที่ทำหน้าที่เก็บเงิน ๑๐๐ บาท และหักไว้เป็นกองกลางเพื่อเป็นกองทุนฉุกเฉินสำหรับกู้ยืมในกรณีที่สมาชิกมีความจำเป็นต้องการเร่งด่วน ปัจจุบันกลุ่มยังมีการดำเนินการอยู่อย่างต่อเนื่องมีเงินกองกลางที่สะสมไว้ ๕,๐๐๐ บาท โดยเก็บไว้เฉพาะกรณีที่เกี่ยวข้องกับการตายของสมาชิกโดยกู้ได้ไม่เกินครั้งละ ๒,๐๐๐ บาท

๓.๕ กลุ่มกองทุนเงินล้าน เป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นตามนโยบายการจัดตั้งกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองของรัฐบาลนายทักษิณ ชินวัตรประกาศให้มีการจัดตั้ง มีการจัดตั้งกลุ่มเมื่อโดยผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำร่วมกับเจ้าหน้าที่ภาครัฐ ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่ปรึกษา และชาวบ้านเข้าร่วมประชุมโดยต้องให้มีจำนวนผู้เข้าร่วม ๓ ใน ๔ ของประชากรทั้งหมด

⁸ การจัดทำระเบียบการของกองทุนชุมชนร่างจากการคณะกรรมการที่ได้รับการคัดเลือกจากชุมชน จำนวน ๑๕ คน ร่วมกันร่างระเบียบ โดยยึดจากระเบียบกองทุนแห่งชาติ และระเบียบกองทุนตัวอย่างของหมู่บ้านสันติยั่งยืนมาใช้ เมื่อร่างระเบียบเสร็จแล้วก็เรียกประชุมสมาชิกเพื่อลงมติเห็นชอบและแก้ไขให้สามารถบังคับใช้กับชุมชนได้ การรับสมาชิก ต้องยื่นความจำนงต่อคณะกรรมการ กองทุนพร้อมทั้งค่าสมัครสมาชิก ๓๕ บาท โดยปัจจุบันมีสมาชิก ๓๙ ราย สมาชิกที่กู้เพื่อการเพาะปลูกพืชระยะสั้นเช่น พริก แตงกวา ข้าว จำนวน ๒๑ ราย เป็นเงิน ๒๗๒,๐๐๐ บาท กู้เพื่อเลี้ยงวัว ๑๗ ราย เป็นเงิน ๓๔๐,๕๐๐ บาท และ กู้เพื่อทำสะดุ้ง ๑ ราย จำนวน ๒๐,๐๐๐ บาท รวมเงินกองทุนในชุมชนจำนวน ๖๓๒,๕๐๐ บาท (สัมภาษณ์ นางบัวสอน อ่อนจันทร์)

สมาชิกที่ได้รับการสนับสนุนมีอิสระในการบริหารจัดการเงินของตนเองอย่างเต็มที่ โดยในเบื้องต้นต้องแจ้งความจำนงที่จะนำเงินไปใช้ตามวัตถุประสงค์ที่ต้องการแต่การจะนำไปใช้จริงหรือไม่ นั้นไม่มีมาตรการในการควบคุมหรือติดตาม เพียงแต่เมื่อถึงกำหนดที่ต้องชำระจะต้องนำเงินมาคืนให้กับกองทุนตามกำหนด

๓.๖ กลุ่มสมาชิกโครงการเกษตรกรรมนำร่อง ซึ่งเป็นกลุ่มที่ได้รับงบประมาณจากโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย ตามมติกรม. ๓๐ มีนาคม ๒๕๔๒⁹ เป็นกลุ่มที่ได้รับงบประมาณหลังจากที่มีการเคลื่อนไหวเรียกร้องกรณีสวนป่าดงเค็ง โดยงบประมาณที่ได้รับต้องใช้ตามเงื่อนไขคือ เพื่อพัฒนาระบบการเกษตรกรรมของตนเองให้เป็นไปตามระเบียบของภูมินิเวศน์ร้อยเอ็ดที่มีคณะกรรมการชาวบ้านเป็นผู้บริหารจัดการ นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๕ ในพื้นที่พนมไพรมีเกษตรกรได้รับการสนับสนุนงบประมาณ ทั้งสิ้น ๓๕ คน โดยบ้านท่าลาดมีสมาชิกที่ได้รับประโยชน์ ๗ รายคือ ๑.) นายไพรบูลย์ สันทัด ๘๖ ม.๒ ๒.) นายประสงค์ คำแสน ๓๘ ม.๑๗ ๓.) นางมะลิวรรณ สุดสงสาร ๑๔๓ ม.๑๗ ๔.) นายไสว จีกกลาง ๗๗ ม.๒ ๕.) นายศักดิ์ชัย บ่อใหญ่ ๑๙๒ ม.๒ ๖.) นายพัน จันทพ ๖๙ ม.๑๗ ๗.) นางกงใจ พรหมนิกร ๗๙ ม.๒

⁸ สัมภาษณ์ นางบัวสอน อ่อนจันทร์

⁹ มติคณะรัฐมนตรี ๓๐ มิถุนายน ๒๕๔๒ จากการเสนอในการประชุมร่วมระหว่างภาครัฐและตัวแทนสมัชชาคนจน กลุ่มขอเรียกร้องเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกในปี ๒๕๔๐ ให้มีโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมของเกษตรกรรายย่อย โดยมีแนวคิดให้เกษตรกรได้รับงบประมาณไปดำเนินการและบริหารจัดการเอง

สมาชิกได้รับงบประมาณเพื่อพัฒนาระบบเกษตรกรรมในแปลงของตนเองพร้อมทั้งได้ร่วมเรียนรู้กับเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ภาคอีสาน ที่มีการจัดกระบวนการเรียนรู้ให้กลุ่มเกษตรกรได้เรียนรู้ทั้งเรื่องสถานการณ์ปัญหา นโยบายการเกษตร รวมถึงการเรียนรู้เทคนิคเกษตรกรรมยั่งยืน

๓.๗ กลุ่มแม่บ้าน เริ่มมีการรวมตัวกันโดยการสนับสนุนทุนของอบต. โดยให้สมาชิกแต่ละบ้านรวมตัวกันเขียนโครงการชี้แจงวัตถุประสงค์ เสนอของบประมาณเพื่อพัฒนากลุ่มอาชีพ กลุ่มจึงได้คิดร่วมกันเพื่อค้นหากิจกรรมการผลิตที่สอดคล้องกับฐานทรัพยากรที่มีอยู่ของชุมชน ซึ่งได้เลือกกิจกรรมการทอเสื่อ เพราะมีทุนทางธรรมชาติเอื้ออำนวยอยู่แล้วคือ ผือ ซึ่งหาได้ไม่ยากตามหนองน้ำธรรมชาติ กุด แหล่งที่มีมากคือบริเวณหนองสามขา สามารถเก็บหาได้ในช่วงฤดูฝน เดือน กรกฎาคม – เดือนสิงหาคม และปัจจัยที่เป็นทุนสำคัญในการเลือกทอเสื่อคือ แม่บ้านโดยส่วนใหญ่มีประสบการณ์การทอเสื่ออยู่แล้ว

ระยะเริ่มแรก อบต.สนับสนุนงบประมาณ ๔,๐๐๐ บาท และได้จากการระดมทุนจากสมาชิกหุ้นละ ๑๐๐ บาทต่อคน เพื่อนำมาใช้สำหรับสร้างโรงเรือนแบบง่าย ๆ ซื่อหญ้า และไม่ไฟสร้างโรงเรือนตั้งอยู่กลางหมู่บ้านเพื่อเป็นศูนย์กลาง และเป็นค่าใช้จ่ายในการซื้ออุปกรณ์ เช่นสีสำหรับย้อม เครื่องทอ เชือก สมาชิกเริ่มแรกมี ๑๕ คน มีการผลิตเปลี่ยน หมุนเวียนกันมาทอเสื่อวันละ ๖-๗ คน ได้เสื่อวันละ ๕-๖ ผืน แต่สมาชิกที่มีการทำอย่างจริงจังมีประมาณ ๑๐ คน เนื่องจากแต่ละคนต้องดิ้นรนเรื่องเศรษฐกิจครอบครัว ไม่มีเวลา บางส่วนต้องดูแลแปลงผัก

ผลผลิตที่ได้นำไปขายตามตลาดในเมืองโยธธ งานประจำปีตามอำเภอต่าง ๆ ราคาขายตกผืนละ ๔๐ บาท หรือบางครั้งขายกัน ๓ ผืน ๑๐๐ บาทแล้วแต่ความกว้างของเสื่อ

เมื่อปี ๒๕๔๖ กลุ่มได้ไปศึกษาดูงานกลุ่มแม่บ้านทอเสื่อกทามราชสีไศล แลกเปลี่ยนเรียนรู้ พร้อมทั้งฝึกปฏิบัติการการทำผลิตภัณฑ์จากกก-ผือ

ช่วงที่ทอเสื่อเวลาว่างก็กินกาแฟ จนมีความคิดขยายเป็นกลุ่มขายกาแฟ มีคนสนใจ ๘ คนออกหุ้นกัน คนละ ๑๐๐ บาท แยกการจัดการออกจากกลุ่มทอเสื่อ และมีการดำเนินการมาเรื่อยจนปัจจุบันเหลือเพียง ๓ คนซึ่งเป็นเครือญาติกัน

เนื่องจากเวลาว่างที่จะมาคิด ทำร่วมกันมีน้อย เวลาว่างไม่ตรงกันทำให้สมาชิกกลุ่มต่างคนต่างทำมาหากิน และได้มาคิดร่วมกันพัฒนากลุ่มให้เข้มแข็ง จนปัจจุบันกลุ่มแม่บ้านได้มีการดำเนินการตามความสะดวก ใครมีเวลาก็ดำเนินการไปมีกิจกรรมที่เป็นรูปธรรม ๓ กลุ่ม คือกลุ่มทำปลาสาม กลุ่มทอเสื่อ-ทอผ้า และกลุ่มขายกาแฟ กลุ่มแม่บ้านมีความพยายามจะฟื้นฟูกลุ่ม คิดหากิจกรรมเสริมรายได้และสามารถทำได้อยู่กับบ้าน และในช่วงที่โครงการลงไปทำงานได้มีความ

พยายามที่จะพัฒนากลุ่มต่อไปด้วยการติดตามผลการศึกษาดูงานและได้ไปศึกษาดูงานเพื่อพัฒนารูปแบบผลิตภัณฑ์จากกก ผือ แล้วกลับมาสรุปผล

๓.๘ กลุ่มผู้ใช้น้ำ เป็นกลุ่มที่ถูกกำหนดโดยเงื่อนไขการใช้น้ำ ซึ่งกลุ่มสมาชิกชุมชนผู้ใช้น้ำต้องรวมตัวกัน ครั้งละประมาณ ๕ -๗ คน แล้วแต่ความต้องการน้ำในการทำนาจะรวมตัวกัน ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มเครือญาติญาติ เพื่อบ้านที่มีนาใกล้เคียงกัน เพื่อไปแจ้งความต้องการการใช้น้ำ (สัมภาษณ์ นางบุญเหลือ โสภค้อ)

แผนที่แสดงที่ตั้งชุมชนรอบป่าและป่าชุมชนดงเค็ง

